

Cedidizm'den Bağımsızlığa

Hariçte

TÜRKİSTAN MÜCADELESİ

Çarlık Rusya'sı Türkistan'ı sömürgeleştirmişti. Sovyetler Birliği ise, Türk Boylarından milletler yaratarak, Türkistan kavramını tarih dışına çıkardı.

Türkistanlı Ceditler ve Basmacılar buna karşı direndiler. Fakat, tarihin gördüğü en acımasız ideolojilerden birisi olan Komünizm karşısında hiç şansları yoktu; yenildiler ve dış ülkelere dağıldılar. Artık tek bir amaçları vardı; Bağımsız Türkistan Mücadelesini hariçte sürdürmek.

Ne yazık ki, bu kutsal amaca giden yolda bir bedel ödemeleri gerektiğini bilmiyorlardı. Bu gerçeği, ancak, çok acı tecrübeler sonrasında öğrenebildiler. Ödedikleri ağır bedel ise, dünya dengelerini belirleyen büyük güçlerin satranç tahtasında "piyon" olmaları.

Amu Derya kıyılarında, Pamir Dağlarının eteklerinde, Alman ve Rus cephelerinde öldüler. Yaşadıkları ülkelerde siyasi baskılara uğradılar; günah keçisi yapıldılar, bazen hapsedildiler ve bazen de sürüldüler.

Bütün bu zorluklara karşın, inançlarını yitirmeden, Afganistan'dan Türkiye'ye; Avrupa Ülkelerinden Amerika'ya uzanan geniş bir coğrafyada, tam 70 yıl boyunca mücadelelerini sürdürdüler.

Onların çoğu, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü ve Türkistan'da Yeni Türk Cumhuriyetlerinin doğuşunu göremedi. Fakat, 20'inci yüzyıl bitmeden hayalleri gerçek olmuş, ülkeleri yeniden tarih sahnesine çıkmıştı.

Elinizdeki kitap, bu uzun ve zorlu mücadeleyi bütün boyutlarıyla ortaya koymaktadır. Dr. Ahat Andican, orijinal belgelere ve kaynaklara dayanan bu kapsamlı çalışmasıyla, bugüne kadar gizli kalmış olan "Hariçteki Türkistan Mücadelesi" sürecini, tarafsız bir uzman bakış açısıyla tarihin yargıçlığına sunmakta ve çok önemli bir başka konuyu da gündeme getirmektedir.

Dr. Andican'a göre, bugün karşımızda duran en önemli soru, Rusya Federasyonu ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında sıkışan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin geleceklerinin ne olacağı konusudur.

Tek başlarına hareket ederek, komşu büyük güçlerin arka bahçesi olmaya devam mı edecekler, yoksa, siyasi ve ekonomik güçlerini bir araya getirerek, güçlü ve etkin bir Türkistan Cumhuriyetleri Topluluğuna mı dönüşecekler?

21'inci yüzyıl döneminde gündeme gelen bu soru, yalnızca Türkistan coğrafyasında yaşayanları değil, Türk Dünyasının diğer bütün aktörlerini de çok yakından ilgilendirmektedir.

Bu soru, aynı zamanda, insanlığın şafağından beri varolan "Türkistan" kavramının geleceği ile yakından ilgilidir.

Tarihin bu önemli soruya vereceği cevap ise, Hariçteki Türkistan Mücadelesi'nin devam edip etmeyeceğini belirleyecektir.

Prof. Dr.
A. Ahat ANDİCAN

Cedidizm'den Bağımsızlığa TÜRKİSTAN MÜCADELESİ

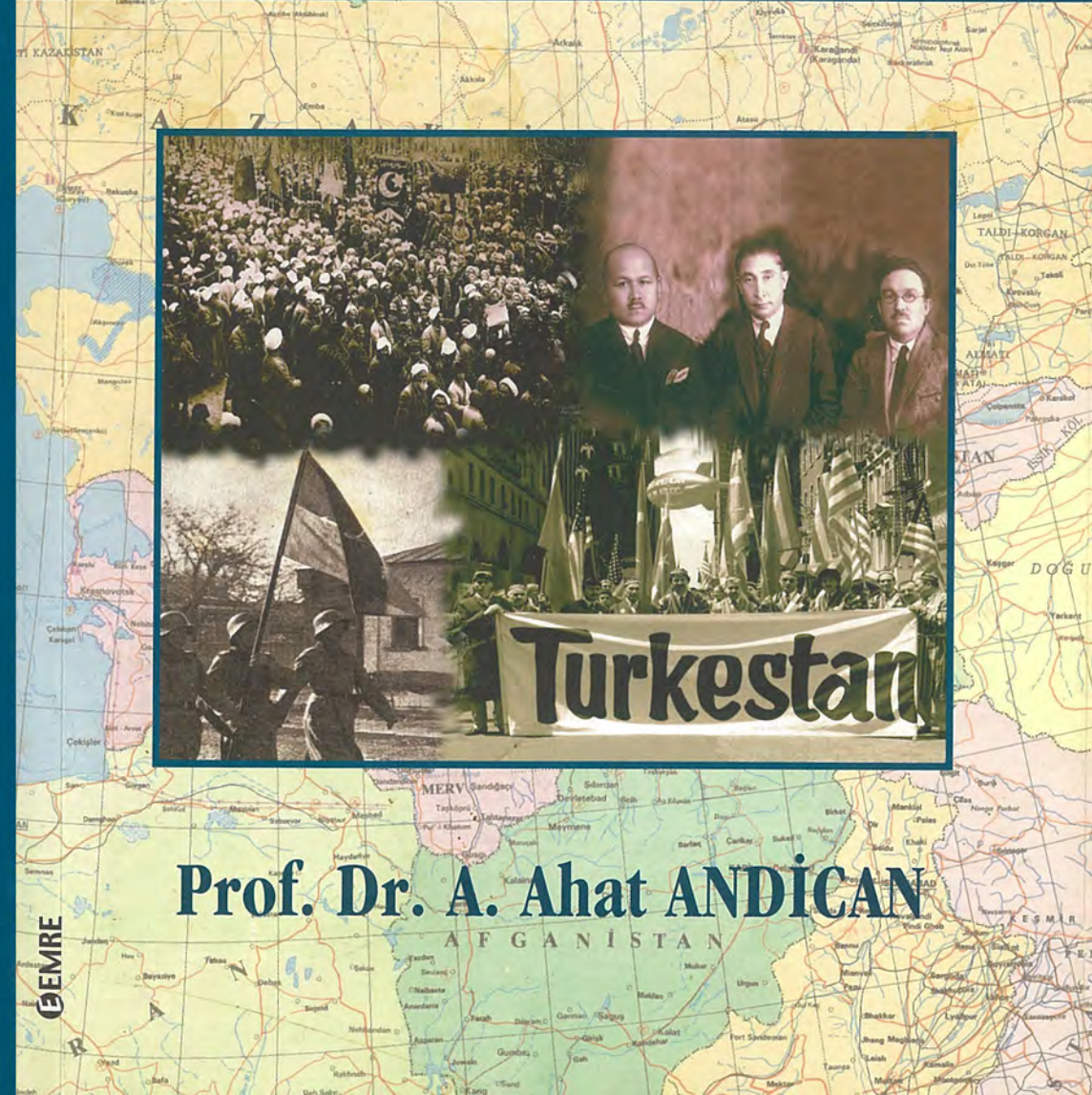
ISBN: 975-8496-52-2

Cedidizm'den Bağımsızlığa

Hariçte

TÜRKİSTAN MÜCADELESİ

Prof. Dr. A. Ahat ANDİCAN

Figen BARANOĞLU

**Cedidizm'den Bağımsızlığa
Hariçte
Türkistan Mücadelesi**

Cedidizm'den Bağımsızlığa
Hariçte
Türkistan Mücadelesi

A. Ahat Andican
aandican@e-kolay.net
ISBN: 975-8496-52-2
Birinci Baskı, 2003, İstanbul

Bu kitabın tüm yayın hakları yazarına aittir.
Kaynak gösterilmek suretiyle alıntı yapmak
mümkündür. Belgelerin ve fotoğrafların tıpkı
basımı için yazılı izin almak gereklidir. Kitap
kısmen veya tamamen çoğaltılıp yayımlanamaz.

İç düzen : Ömer Hakan Özalp
Kapak : Hüseyin Bekiroğlu
Film : RAM 224 03 74
Baskı-cilt: Tunç Matbaacılık A.Ş. 637 18 31

Emre Yayınları
Hocapaşa Mh. Dervişler Sk.
No: 7 Sirkeci/İstanbul
Tel: (0212) 5197156-57
Fax: (0212) 5287112

Prof. Dr. A. Ahat Andican

Cedidizm'den Bağımsızlığa
Hariçte
Türkistan Mücadelesi

Türkistan ideali uğrunda mücadele
veren tüm insanlara,

saygıyla

Babam Hacı Yoldaş ve annem
Bibi Hacire'nin anılarına,

sevgiyle

İçindekiler

Önsöz	15
-----------------	----

Bölüm 1

Hareketin Kaynakları

Hareketin Kaynakları.	23
Cedidizm.	24
Çarlık Rusya'sındaki siyasi hareketler ve Türkistan'a yansımaları	29
Bolşeviklerin Milliyetler Politikası	33
İhtilâl dönemlerinde ve sonrasında Türkistan	38
Milli Otonomi Hükümetleri	
Hokand Muhtariyeti.	43
Türkistan Otonomisi	47
Alaş-Orda Otonomisi	53
Başkurdistan Otonomisi	56
İdil-Ural Otonomisi	63
Türkistan Hanlıklarının sonu ve Halk Cumhuriyetlerinin kurulması	69
Hive Hanlığı	70
Buhara Hanlığı	73
Harezmi Halk Cumhuriyeti	81

Buhara Halk Cumhuriyeti	82
Türkiye'ye Yardım	86
Anadolu Hükümetinin Türkistan politikaları	89
Buhara Halk Cumhuriyetinin sonu.	94
Osmanlı İmparatorluğu kaynaklı etkiler	99
Harp Esirleri ve Gönüllüler.	100
İttihat ve Terakki Teşkilatı ile ilişkiler	109
Cemal Paşa'nın Afganistan faaliyetleri.	121
Enver Paşa'nın faaliyetleri	132
Enver Paşa Türkistan'da	138
Hacı Sami ve diğer İttihatçılar	141
Orta Asya Milli Avami	
İhtilâl Cemiyetlerinin İttifakı.	142
Basmacılık Hareketi.	149
Türkistan Coğrafyasından	
dış ülkelere göçler	157
Birinci göç dalgası: 1916 İsyanı dönemi	160
İkinci göç dalgası: Basmacılık dönemi	161
Üçüncü göç dalgası: Kolektivizasyon dönemi	164

Bölüm 2

Bolşevik İhtilâlinde II. Dünya Savaşına: Mültecilik Yılları

Amu Derya'nın Ötesi	169
Emir Amanullah'ın Düşleri.	177
Buhara Emir'inin sürgün yılları	182
Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri	
İttifakı'nın hariçteki ilk çalışmaları	191
Basmacı Liderlerinin Afganistan'daki faaliyetleri	196
Beççe-i Saka olayı ve Türkistanlılar	199
Basmacıların sınır ötesi operasyonları.	203
Basmacı Liderlerinin sonu	207
Türkistanlılar Avrupa'da	215
Siyasal teşkilatlanmanın liderleri	219
1924 Berlin Kongresi: Orta Asya Müslümanları	
Milli Avami İhtilâl Cemiyetlerinden	
Türkistan Azadlık Cemiyeti'ne	227

Esir Milletler Cephesi: Promete	235
Promete Hareketinin Kökleri	235
Avrupa'daki Mülteci Gruplar	239
Promete Teşkilatı kuruluyor	241
Promete Teşkilatının yapısı	245
Promete Dergisi	249
Polonya ve Promete: Bilimsel ve Siyasal destek	253
Türkistan-Berlin Hattı ve Ötesi	257
Türkistanlı öğrenciler Almanya'da	261
Öğrenci Projesinin sonu	269
Türkistan'a dönenler	276
Ve dönmeyenler	286
Siyasi Merkez: Türkiye	289
Mülteci Türk Liderleri Türkiye'de	291
Mülteci Türklerin sesi: Yeni Kafkasya	292
Türkistan Milli Birlik Teşkilatı'na doğru	294
Türkistan Azadlık Cemiyeti	
1927 İstanbul Kongresi	298
Yeni Türkistan Mecmuası ve Promete Birliğine katılım	302
Türkistan Türk Gençler Birliği'nin kurulması	308
TTGB ile Azerbaycan Gençler Birliği ittifakı	311
Çokayoğlu, Velidi, Kocaoğlu üçgenindeki sürtüşmeler	
ve Zeki Velidi'nin yeniden başkan oluşu	312
Çokayoğlu'nun tasfiyesi	315
Zeki Velidi Togan Avrupa'da	319
Zeki Velidi Togan'ın TMB'den ayrılması	322
1929 İstanbul Kongresi	326
Yaş Türkistan Mecmuası	329
Azerbaycan Milli Hareketi ile İdil-Ural Hareketi	
içerisindeki gelişmeler ve TMB'ye yansımaları	334
Yeni Türkistan dergisinde yönetim değişikliği ve	
Osman Kocaoğlu'nun ayrılması	337
Varşova - İstanbul - Tahran eksenindeki çalışmalar	343
Şark Murahhasının yarattığı kriz	346
Agabekof olayı	350
Sovyet Casusları İstanbul'da	354

TMB çalışmalarının Sovyetler Birliğindeki yansımaları . . .	357
Türk iç politikasında değişiklikler ve Yeni Türkistan'ın kapatılışı.	359
Yaş Türkistan - Atsız Mecmua çatışması	366
I. Türk Tarih Kurultayı ve Zeki Velidi	
Togan'ın Türkiye'den ayrılışı.	373
TMB'nin Doğu Türkistan politikası ve Japonya ile ilişkiler	377
İngiltere ile temas arayışları	380
Mecdeddin Delil Doğu Türkistan'da	384
Türkiye'de Dış Türk Dergilerinin yasaklanması	386
Türkistan Türk Gençler Birliğinden Türk Kültür Birliğine	391
 Doğu Ülkelerindeki Faaliyetler	 399
Bolşevik İhtilâli sonrasında İran	399
TMB'nin İran'daki çalışmaları.	402
Afganistan'da 30'lu yıllar	412
Müftü Sadreddin Han'ın tasfiyesi	418
Hükümet-i İlahiye girişimi	424
TBM'nin Japon yönetimi ile ilişki kurma çabaları	425
Osman Kocaoğlu Afganistan'da.	428
Hindistan'daki Türkistanlılar ve faaliyetleri	431
 Savaşa Doğru	 439
Ermeni meselesi ve Promete Teşkilatına etkileri.	439
Türkistan, Kafkasya ve Ukrayna	
Dostluk Cemiyeti'nin kuruluşu.	443
Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyetine girişi	445
Mareşal Pilsudski'nin Ölümü	447
Komintern kararları ve Avrupa	
Sosyalizmindeki değişiklikler	449
Rusya Esiri Türk İlleri	
Cephe Birliği'nin kuruluşu	450
Promete Dergisinde yeni düzenlemeler	453

TMB deki gelişmeler	456
Muhacir liderlerinin Türkiye'den çıkarılmaları	458
1939 Berlin Kongresi ve	
Çokayoğlu'nun başkanlık dönemi	461
Almanya - Japonya ekseninde	
Sovyet mültecileri ve Promete	464
Polonya'nın işgali ve Promete Hareketinin sonu	470
Polonya'nın işgali sonrasında Türkistan Milli Birliği	474

Bölüm 3

İkinci Dünya Savaşı Yılları

Devler Savaşında Piyonlar	483
Barbarossa Harekâtı başlıyor	483
Alman ırk anlayışı ve Doğu Bakanlığı'nun kurulması	484
Rus cephesinden Alman esir kamplarına	489
Harp Esiri Komisyonları kuruluyor	494
Mustafa Çokayoğlu'nun ölümü	497
Milli Lejyonların kurulması	507
Dış Türk liderleri ile temas	515
Adlon toplantısı	517
Veli Kayyum Han'ın ortaya çıkışı	524
Türkistan Milli Komisyonunun kurulması	531
Türkistan Lejyonu	533
Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin kurulması	
ve Türkistan Lejyonu'nun geliştirilmesi	537
Türkistan Lejyonları cephelerde	539
1943 yılı gelişmeleri	551
Milli Türkistan Birlik Komitesi	
içerisinde muhalefetin ortaya çıkışı	555
SS'lerin Turancılığı ve Doğu Türk Gücü	557
General Vlasov ve Rus Kurtuluş Ordusu projesi	562
Türkistan Milli Hükümeti'nin kuruluşu	564
Kaçınılmaz sona doğru	566
Savaşın sonu ve Nürnberg mahkemeleri	569
Savaş Döneminde Türkiye	575
Savaş dönemi Türkçülük akımları	
ve Türk-Alman ilişkileri	577

Saracoğlu ve Devlet Türkçülüğü	583
Veli Kayyum Han'ın Türkiye ziyareti	591
Türk Kültür Birliği'nden Eminönü Halkevine	596
Türk iç politikasında değişiklikler ve Türkçü dergilerin kapatılması	599
Üç Mayıs olayları ve Zeki Velidi Togan'ın tutuklanması	603
Türkçülük – Turancılık Davaları	608
Sovyetler Birliği'ne teslim edilen siyasi mülteciler	612
Yeniden Afganistan	617
Afganistan'da Sovyet karşıtı çalışmalar	617
Sovyet ajanı Aykarlı yeniden sahnede	620
Operasyon Kod adı: Hansa	622

Bölüm 4

Soğuk Savaş Yılları

Soğuk Savaş Yılları	627
Amerika sahneye çıkıyor	629
Rusya Halklarını Kurtarma Komitesinin kuruluşu	633
Türkeli Komitesi'nin kurulması	636
MTBK ile Türkeli arasındaki ayrışma	639
Bolşevik Aleyhtarı Mücadele Koordinasyon Merkezi	642
Amerikan Komitesinin sonu ve yeni arayışlar	644
MTBK'nın Doğu ülkelerine açılması	646
Soğuk savaş döneminde Türkistanlılara yönelik Sovyet propagandaları	652
Türkistan kavramını yaşatan adam: Dr. Baymirza Hayit	657
Soğuk Savaş döneminde Türkiye	659
Türkistan Dernekleri ve yeniden teşkilatlanma süreci	663
İstanbul dışındaki çalışmalar	671
TMB'nin Sonu	673
Doğu ülkelerindeki faaliyetler	678
Sovyet köstebeğinin sonu	681
Orta Doğu ülkelerinde yürütülen faaliyetler	685

Bölüm 5
Bağımsızlığa Doğru

Bağımsızlığa Doğru	693
Türkiye, İran ve Afganistan hattında darbeler ve devrimler	693
Türkistanlılar yeniden sahnede.	696
Türkistan Dergisinin çıkarılması ve Türkistan Araştırmaları Vakfı'nın kurulması	700
Afganistan Savaşı ile ilgili çalışmalar.	702
Uluslararası Türkistan Kurultayları	705
Derneğin kamu yararına dernek haline getirilmesi ve Avrasya Federasyonunun kuruluşu	707
Amerika'daki gelişmeler	710
Almanya'daki çalışmalar	713
Afgan Türkistan'ında Savaş	715
Kuzey Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı ve Azad Beg Hareketi	718
Necibullah hükümetinin sonu ve General Dostum'un sahneye çıkışı	727
Mücahit Hükümeti ve Kâbil'de İktidar Savaşları.	728
Afganistan Milli İslâmi Hareketi'nin (Cünbüş-i Milli) kurulması	729
Taliban Hareketinin doğuşu	736
Azad Beg'in ölümü.	739
İttifakın dağılması ve Kuzey Afganistan'daki direnişin sonu	742
11 Eylül Olayları ve Afganistan'a ABD Müdahalesi.	746
Sonuç	749

Ekler

Belgeler.	759
Bayraklar	881
Hariçteki Türkistanlılar tarafından yapılan yayınlar	885
Olaylar dizini 1915-2001	891

Kitapta kullanılan kısaltmalar	905
Harita ve resim fihristi	907
Kaynaklar.	911
Dizin	927

Önsöz

20'inci yüzyıl savaşlar ve ihtilaller yüzyılı oldu. İki büyük dünya savaşı ve onları izleyen uzun ideolojik soğuk savaş döneminde, milyonlarca insan hayatını kaybetti ve milyonlarca da ülkesini terk etmek zorunda kaldı. Özellikle Sovyetler Birliğinde komünist ideolojinin kontrolü altına giren milletler, insanlık tarihinin en büyük trajedisini yaşadılar. "Gelecek" adına "Bugünü" köleleştirmek isteyen bu ütopyaya, hiç ses çıkarmadan boyun eğenler hayatta kalabildi; karşı çıkanlar ise acımasızca yok edildi.

Bu insanlık dışı ideolojiye karşı savaşmak ve ülkelerini bağımsızlığa kavuşturmak ümidiyle dış memleketlere çıkan kadrolar ise "Dünya dengelerini belirleyen büyük güçlerin çatışma alanında piyon olmak" trajedisiyle karşı karşıya kaldılar.

Yüz yüze kaldıkları bu gerçeğin tüm acımasızlığına rağmen onlara düşen, bağımsızlık idealleri doğrultusunda inançla ve inatla mücadelelerini sürdürmekti. Nitekim öyle yaptılar. İçinde buldukları şartların kötülüğüne ve karşılarındaki düşmanın gücüne bakmaksızın ellerindeki tüm imkânları kullandılar ve sonuna kadar mücadele ettiler.

Elinizdeki kitap "Bağımsız Türkistan" idealiyle ülkeleri dışına çıkararak dünyanın çeşitli ülkelerine dağılan ve yaklaşık 70 yıl boyunca bu amaç doğrultusunda, Sovyetler Birliği

karşıtı mücadelelerini sürdüren Türkistanlı kadroların hikâyesini, bir diğeri deyişle, "Hariçteki Türkistan Mücadelesini" anlatmaktadır.

Afganistan'dan Avrupa'ya uzanan geniş bir coğrafya üzerinde ve neredeyse 70 yılı aşan bir zaman diliminde gerçekleştirilen siyasal çalışmaların belli bir kesitinde rol oynamış ve bir dönemini de şekillendirmiş birisi olarak, böylesine kapsamlı bir milli mücadelenin, tarihin karanlık dehlizlerinde kaybolup gitmemesi gerektiğini düşünmekteydim. İyi ve kötü yönleriyle, doğruları ve yanlışlarıyla "Hariçteki Türkistan Mücadelesi" objektif bir şekilde yazılmalı ve tarihin yargıçlığına sunulmalıydı. Türkistan Dergisini çıkardığım 1990'lı yıllarda bu konuyla ilgili verileri toplamağa başladım.

Karşılaştığım temel güçlük, Türkistan Hareketinin çoğu kez gizli teşkilatlanmalar şeklinde yürütülmüş olması nedeniyle, orijinal belgelere ulaşmanın neredeyse imkânsız oluşuydu. Bir diğeri güçlük ise, bütün bir yüzyıl boyunca devam etmiş olan bu Hareketin, birbirinden uzak, çok sayıda ülkede ve farklı siyasal ortamlarda sürdürülmüş olmasıydı. Bu nedenle batıda ve doğuda bir çok ülkenin kaynaklarını araştırmak mecburiyeti vardı. Orijinal belgelere ulaşmak, hareketin tarihsel gelişim süreciyle ilgili kaynakları taramak ve dönemi bizzat yaşamış insanların tanıklığına başvurmak yaklaşık 10 yılımı aldı. Fakat sonuç, bütün bu zahmetlere değdi ve hemen hemen bütünüyle orijinal belgelere ve objektif kaynaklara dayalı bir eser ortaya çıktı.

Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçteki Türkistan Milli Mücadelesi, 20'inci yüzyıl boyunca, bir çok nesil tarafından sürdürülmüş bir mücadeledir.

Türkistan coğrafyasında Sovyet hakimiyetinin tesis edildiği yıllarda, hariçteki mücadelenin ilk merkezi Afganistan olmuştur. Mücadelenin başlıca aktörleri ise Türkistanlı aydınlar, Basmacılık Hareketinin önderleri, İttihat ve Terakki Hareketinin bazı liderleri ve Eski Buhara Emiri idi.

Siyasi Hareketin ağırlık merkezi, 1920'li yılların ortalarından itibaren, başta Almanya Fransa ve Polonya olmak üzere, bazı Avrupa ülkelerine ve ağırlıklı olarak da Türkiye'ye kay-

dırıldı. Sovyet esiri milliyetlerin kadroları ile birlikte Promete Cephesi oluşturuldu. Türkistan Milli Birliği bünyesinde sürdürülen çalışmalar 1940'lı yıllara kadar devam etti.

İkinci Dünya Savaşı başlarında, Sovyet Ordusunda savaşan yüz binlerce Türkistan askerinin Nazi Almanya'sına esir düşmesi ve bunların örgütlenerek "Türkistan Lejyonlarını" oluşturmalarıyla dış dünyadaki Türkistan Mücadelesi yeni bir boyut kazandı. Savaş boyunca yüz binlerce Türkistanlı, kendilerini hiç ilgilendirmeyen bir mücadelenin piyonları oldular ve cephenin her iki tarafında hayatlarını kaybettiler.

Savaş sonrası dönemin belirleyicisi ise ideolojik kampaşmaydı. ABD ve Sovyetler Birliği liderliğinde yürütülen soğuk savaş ortamında Türkistan Milli Hareketinin kadroları, Avrupa, Türkiye, Ortadoğu ve Afganistan ekseninde yeniden şekillendiler ve Bağımsız Türkistan ideali doğrultusunda mücadelelerini sürdürdüler.

Afganistan'ın işgali ile başlayan yeni dönem, Basmacıların torunlarını Sovyetler Birliği ile bir defa daha karşı karşıya getirdi. Bu kez çatışma alanı Kuzey Afganistan'dı.

Gorbaçov tarafından gündeme getirilen *Glastnost* ve *Perestroika* politikaları ise, Sovyet İmparatorluğunun dağılma sürecinin ilk habercileri oldu. 1990'lı yıllara gelindiğinde Türkistan coğrafyasında bağımsız 5 cumhuriyet ortaya çıkmış durumdaydı. Böylece, 70 yıldan bu yana devam eden "Hariçteki Türkistan Mücadelesi" sona ermiş oluyordu.

Bugün geride tek bir soru kalmıştır. Rusya Federasyonu ve Çin arasında sıkışan bu yeni Türk Cumhuriyetlerinin geleceği ne olacaktır? "Tek başlarına hareket ederek, komşu büyük güçlerin arka veya ön bahçesi olarak kalmak, ya da, bir Türkistan Cumhuriyetleri Topluluğu oluşturarak Avrasya'daki dengeleri şekillendirebilen potansiyel bir güç haline dönüşmek".

İşte, 21'inci yüzyıl dönemecinde, Türkistan coğrafyasında yaşayanların ve dış dünyada Türkistan mücadelesini sürdürenlerin odaklanmaları gereken en önemli soru budur. Tarihin bu soruya vereceği cevap ise Türkistan Mücadelesinin de geleceğini belirleyecektir.

Bu noktada bir konunun daha açıklığa kavuşturulması gerekiyor. Bilindiği gibi Büyük Türkistan Coğrafyası, geçmişte, Sovyet işgali altındaki Türkistan (Batı) ve Çin işgali altındaki Türkistan (Doğu) olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Bu kitabın konusu Batı Türkistan bölgelerinden dış dünyaya çıkan kadroların yürüttüğü siyasi mücadele ile sınırlı tutulmuştur. Doğu Türkistanlı kadroların dış dünyada yürüttükleri siyasi mücadeleler ise İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra gibi liderler tarafından yazılan çeşitli kitaplarla geniş bir şekilde anlatılmıştır. Doğu Türkistan halâ esaret altındadır ve bu bölgenin bağımsızlığına yönelik siyasi mücadele devam etmektedir.

Her eserde olduğu gibi, bu kitabın ortaya çıkmasında da çok sayıda insanın katkısı oldu. Hepsine ayrı ayrı teşekkür borçluyum. Fakat özellikle, Türkistan Millî Birlik Hareketi ile ilgili ve bugüne kadar hiçbir yerde yayınlanmamış arşivlerin bir kısmına ulaşmama katkı sağlayan rahmetli Saide Oktay Hanımefendiye şükran borçluyum.

Kitapla ilgili çalışmalarım sırasında, başta büyük üstat Dr. Baymirza Hayit ve rahmetli Veli Kayyum Han olmak üzere, çok sayıda insan, zaman ayırarak, bilgilerini ve hatıralarını benimle paylaştılar. Yazılı ve sözlü olarak yaptıkları katkılar için hepsine minnettarlıklarımı belirtmek istiyorum. Ayrıca Almanca kaynakların temini konusunda yardımlarını esirgemeyen Humboldt Üniversitesi görevlisi Anke Bentzin'e, Arap alfabesiyle yazılmış mektupların ve el yazması orijinal belgelerin okunması konusundaki yardımları nedeniyle Sabır Seyhan'a ve değerli araştırmacı yazar Ömer Hakan Özalp'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Burada iki kişiden daha bahsetmem gerekiyor. Birisi sevgili dostum ve siyaset yoldaşım Ali Doğan. Diğeri ise isminin yazılmasını özellikle istemeyen çok değerli bir ortak dostumuz. Kitabın basılma aşamasında sağladıkları katkılar için her ikisine de gönül dolusu teşekkürler.

Orijinal belgelerin ve eski resimlerin temizlenmesi ve kaliteli bir biçimde basılması çok önemliydi. Bu konudaki inanılmaz yardımları için değerli dostum Ömer Dülger'e ve RAM çalışanlarına teşekkür borçluyum. Ayrıca, "Değişim Sürecin-

de Türk Dünyası” isimli kitabım gibi, bu kitabımın da kaliteli bir biçimde basılmasını ve okuyucuya ulaşmasını sağlayan Emre Yayınları sahibi Sami Çelik’e içten teşekkürlerimi belirtmeliyim.

Son olarak, gerek kitabın hazırlık aşamalarında ve gerekse yazım döneminde, engin bir hoşgörü ve sevgi dolu bir çalışma ortamı yaratarak beni destekleyen, sevgili eşim Dr. Gülnur Andican’a, çalışma masama her oturuşumda, kitabın ne zaman biteceğini ısrarla sorarak beni teşvik eden oğullarım Aybek ve İlbek’e gönülden teşekkürlerimi sunuyorum.

A. Ahat Andican
Şubat 2003
Ataköy/İstanbul

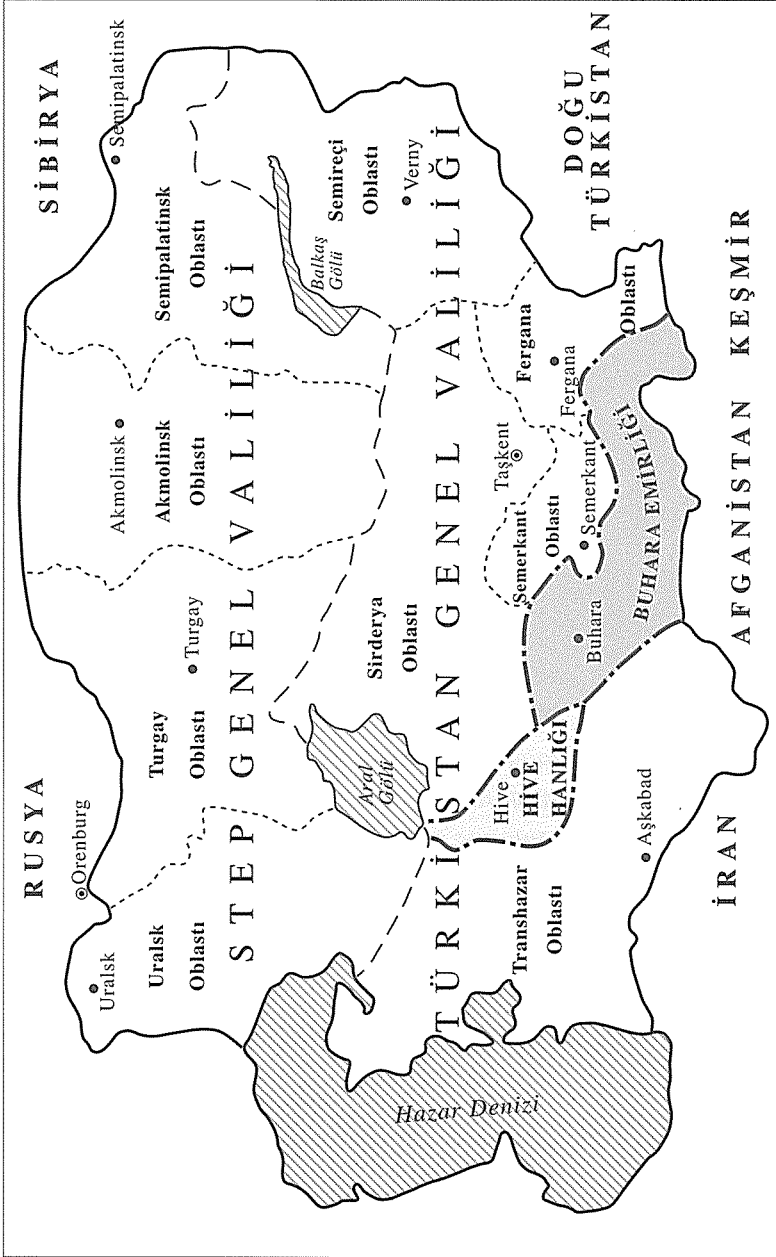
Bölüm 1

Hareketin Kaynakları

Türkistan ülkesi üzerine yarım asırdan fazla bir zamandır yüklenen düşman istilasından kurtularak hürriyet ve istiklâle kavuşmak hepimizin gönlünde yaşayan en derin bir istek olduğuna şüphe yoktur. İşte bu emele kavuşmak zamanı gelmiştir. Elinde silahı olan ve silah kullanmağa muktedir olan her bir Türkistanlıyı bu şerefli vazifeye davet ediyorum. Yaşasın Hürriyet ve İstiklâl...

Buhara Halk Cumhuriyeti Cumhurreisi Osman Kocaoğlu'nun yayınladığı beyannameden...

10 Aralık 1921

Harita 1. 20. yüzyıl başlarında Türkistan

Hareketin Kaynakları

Dış dünyadaki Türkistan Hareketi'nin kadroları ve fikri temelleri, büyük ölçüde, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde şekillenmiştir. Bu çeyrek yüzyıllık süreçte, *Ceditizm* hareketi ortaya çıkmış ve Türkistan'daki sosyal ve siyasal oluşumları yönlendirmiş ve şekillendirmiştir. Çarlık Rusya'sında 1905 meşrutiyet yönetimi sonrasında ortaya çıkan siyasi akımlar, kurulan partiler ve Duma¹ yönetimleri, Rusya içerisindeki bütün Müslüman-Türk topluluklarını etkilemiş ve bu ortamda filizlenen siyasi yapılanmalara damgasını vurmuştur. 1917 Bolşevik İhtilali ise bütün Rusya'da çok köklü bir değişime neden olmuştur. Türkistan coğrafyasının bir bölümünde yüzyıllardan beri hüküm sürmekte olan Buhara ve Hive Hanlıkları yıkılmış, yerlerine Sovyet kontrolündeki Halk Cumhuriyetleri kurulmuştur. Diğer taraftan Rus İhtilalinin ortaya çıkardığı kaos ortamı, neredeyse bütün Müslüman Türk topluluklarını bağımsız devletler kurma arayışına yöneltmiştir. Yönetici kadrolar içerisindeki bazı gruplar, Bolşeviklerle birlikte olurlarsa bu amaca ulaşabileceklerine inanırken, diğer bazı gruplar da, Bolşevizmin bağımsızlık hedefi önündeki en büyük engel olduğu inancıyla, bu yeni akıma karşı siyasi ve silahlı mücadele başlatmışlardır. Sonuç olarak, ihtilâl sonrası dönemde, Türk coğrafyasında çok sayıda milli hükümetler ku-

¹ Rus parlamentosu

rulmuş ve hemen hepsi bir süre faaliyet gösterdikten sonra Bolşevikler tarafından tasfiye edilmişlerdir. 1920'li yıllardan itibaren ise Sovyet hakimiyeti yerleşmiş, Büyük Türkistan coğrafyası bölünerek yeni siyasi yapılanmalar oluşturulmuştur.

Bütün bu dönemler boyunca, Rusya içerisindeki Türk topluluklarında, birbirinden farklı dünya görüşlerine ve değişik beklentilere sahip farklı siyasi kadrolar ortaya çıkmış ve tarihsel sürecin şekillenmesine katkı sağlamışlardır. Bu kadrolardan bir kısmı komünizmi benimsemiş ve yeni yönetimler içerisinde görev almışlardır. Bolşevik yönetimine karşı mücadele eden kadroların çoğunluğu tasfiye edilmiş, kurtulabilenler ise başka ülkelere kaçmak zorunda kalmışlardır. Dış ülkelere çıkan siyasi kadrolar, geçmiş dönemlerdeki anlayış ve eylem farklılıklarını, aralarındaki çatışmaları veya benzerlikleri, büyük ölçüde dış dünyaya da taşımışlardır. Bütün bu sebeplerle, yaklaşık 70 yıl boyunca çeşitli ülkelerde sürdürülen Türkistan bağımsızlık mücadelesini iyi değerlendirebilmek için, faaliyetlerini dış ülkelerde sürdürmek zorunda kalan bu kadroların hangi tarihi olaylar ve siyasi etkileşimler sonrasında ortaya çıktıklarını ve hangi koşullarda ülkeyi terk ettiklerini anlamak çok önemlidir.

Dönemi şekillendiren çok sayıda olay olmakla birlikte, burada ağırlıklı olarak, dış dünyadaki hareketler açısından belirleyici olan etkenler üzerinde durulacaktır. Bu etkenler Ceditizm, Çarlık Rusya'sındaki siyasi hareketler, 1917 İhtilalleri (Kerenski ve Bolşevik), Türkistan'daki Hanlıkların sona erdirilmesi, Türk coğrafyasında kurulan Milli Hükümetler, Osmanlı İmparatorluğu kaynaklı etkiler, Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı'nın kurulması, Basmacılık Hareketi ve Türkistan'dan dış ülkelere olan göçler olarak sıralanabilir.

Ceditizm

Meşhur Türk alimi İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı *usul-ü cedit*² okulları, daha sonraki dönemlerde, Türk Dün-

² Yeni Metot

yasındaki bütün reformculara isim babalığı yapmış ve onların kendilerini “Cedit” olarak tanımlamalarını sağlamıştır. Eğitimde Arapça yerine Türkçe’nin kullanılmasını, dini bilgilerle birlikte matematik, tarih, coğrafya gibi dünyevi derslerin de müfredata konulmasını amaçlayan bu anlayışın, sadece eğitim alanı ile sınırlı kalması mümkün değildi. Nitekim bir süre sonra *Ceditizm*, Çarlık Rusya’sı içerisinde yaşayan Müslüman Türk gruplarda, toplumsal reform ve değişim taleplerini yansıtan bir deyim olarak kullanılmaya başlanmıştı. Böylece, Gaspıralı’nın “Dilde, Fikirde, İş’te Birlik” sloganı ile birlikte *Ceditizm*, Panslavizm karşıtı ve Türk Dünyasını asgari müştereklerde birleştirmeyi amaçlayan siyasi bir akım haline dönüştü. Bu gelişmeye paralel olarak, din öğretimine dayalı geleneksel eğitim sisteminin (*Usul-ü kadim*) devamını arzulayan kesimler de karşıt bir değişim sürecinden geçmekteydiler.³ Zaman içerisinde *Kadimcilik* tanımlaması, şeriat temeline dayalı toplumsal yapının sürdürülmesine destek vererek, her türlü toplumsal değişimin karşısına çıkan kesimleri anlatan bir deyim haline dönüşecektir. Sonuç olarak, 1910’lu yıllara gelindiğinde, Ceditler, Kadimcileri “yobaz” ve “gerici” olarak tanımlarlarken, Kadimciler de Ceditleri “dinsiz” ve “kâfir” olarak tanımlamaktaydılar. Böylece ortaya çıkan kutuplaşma, Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere, bütün Müslüman Türk Dünyasını etkileyecek ve birçok toplumsal çatışmalara zemin hazırlayacaktır.

³ Eski sistem, 5-7 yıl süren Mektep Eğitimi ve daha sonra 7 yıl kadar devam eden Medrese Eğitimi şeklinde iki kademededen oluşmaktaydı. Mektepler genel olarak bir cami, bir külliye veya zengin bir adamın evinde olurdu. Dersler imamlar, onların yokluğunda ise mollalar tarafından verilmekteydi. Kız mekteplerinde dersler imamın eşi veya eğitimli bir hanım tarafından veriliyordu. Mektep müfredatı içerisinde 4 kitaptan oluşan *Çarname* (Nam-i Hak, Külliyyat, Mühimmat el Müslimin ve Pand Nâmei Attar), *Heft-i Yek*, *Ahlâkname* gibi kitaplar ve bazı şairlerin divanları mevcuttu. Mektep eğitimi boyunca öğrenciye İslami kuralları öğretiliyor, ibadet etme ve Kuran okuma dersleri veriliyordu. Tarih, coğrafya ve matematik gibi dersler mevcut değildi. Mekteplerde uygulanan öğretim ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Salihi Bıçakçı, *Bukharan Madrassahs: Usul-i Kadim, Reform Movements and Revolutions in Türkistan: 1900-1924*, Ed: Timur Kocaoğlu, SOTA, Haarlem 2001, s: 135-149

Türkistan Cedidizminin önderlerinden Münevver Karı, eşi ve çocuğu ile birlikte. Taşkent, 1917

1900'lü yıllarla birlikte bu gelişmeler Türkistan'a da yayılmış, Münevver Karı'nın, 1901 de, ilk usul-ü cedit mektebini açmasından sonra, benzeri okulların sayısı hızla artmıştır. Ayrıca yayımlanmağa başlanan çok sayıda gazete ve dergi, Türkistan coğrafyasında filizlenen bu aydınlıkçı ve liberal akımların güçlenmesini sağlamıştır.⁴ 1906 yılında Çağatay dilinde yayınlanmağa başlanan *Hurşid* gazetesinde, gazetenin kurucusu Münevver Karı ve aydın bir din adamı olan Mahmud Hoca Behbudi, hem çarlık yönetimine, hem de tutucu çevrelere karşı yazılar yazmaktaydılar. Behbudi, Türkistanlı ceditler için bir program önererek, bütün Müslümanların bir araya gelmeleri gerektiğini belirtiyordu. Yönetim tarafından kapatılan her gazete ve derginin yerini yenileri almaktaydı. *Ceditizm* hareketinin en aktif olduğu bölgelerden birisi de Buhara Emirliğiydi. Abdurrauf Fıtrat önderliğindeki ceditler, Buhara Emir'inin tüm engellemelerine ve baskısına rağmen, eğitim alanında olduğu kadar siyasi alanda da değişme ve gelişme sağlamak çabası içerisindeydiler.

/Türkistan'daki cedit grupları, ülkede sadece modern eğitim ortamını sağlamakla kalmamışlar, oluşturdukları organizasyonlar aracılığıyla, başta Türkiye olmak üzere, çeşitli ülkelere öğrenci göndermeye çalışmışlardır./1908 yılında Buhara'da *Terbiye-i Etfal* (çocukların eğitimi) adlı bir gizli bir cemiyet kurulmuştu.⁵ Cemiyet üyelerinden Abdurrauf Fıtrat,

⁴ Türkistan'da ceditler tarafından çok sayıda gazete ve dergi çıkarılmıştır. Hareketin başlangıcından itibaren Birinci Dünya Savaşına kadar çıkarılan yayınların başlıcaları şu şekilde sıralanabilir. *Terakki*, 1905den itibaren, Taşkent, 20 sayı (Münevver Karı ve ark.); *Hurşid*, 1906, Taşkent, 20 sayı (Münevver Karı); *Şöhret*, 1907, Taşkent, 10 sayı (Abdullah Avlani); *Asiya*, 1908, Taşkent, 6 sayı (Münevver Karı ve ark.); *Buhara-i Şerif*, 1912, Buhara, Farsça, 153 sayı, (Mirza Celal); *Turan*, 1912, Buhara, 49 sayı (Giyas Mahdum Hüsnî); *Samarkand*, 1913, Semerkand, 45 sayı (Mahmud Hoca Behbudi); *Sedâ-i Türkistan*, 1914, Taşkent, 67 sayı (Ubeydullah Hoca); *Sedâ-i Fergana*, 1914, Hokand, 123 sayı, (Abidcan Mahmud); *Kazak*, 1913, Orenburg (Mustafa Orazbayoğlu-Ahmet Baytursun); *Tirik Söz*, 1915, Hokand (Abidcan Mahmud). Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Timur Kocaoğlu, *Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri*, Yaş Türkistan tıpkı basımı, Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı yayını, İstanbul, 1997, s: 13-30

⁵ Cemiyet kurucuları Osman Hoca, Ahmetcan Mahdum, Sadreddin Ayni, Abdulvahid Rafi ve Abdulkadir Mahdum'dur.

rakki akımları ile tanışmışlardı. Bu nedenle, daha sonraki yıllarda Buhara ve Hive Hanlıklarına karşı yürüttükleri mücadeleler esnasında, kendilerini *Yaş Hiveliler* ve *Yaş Buharalılar*⁷ olarak tanımlayacaklardır.

✓ Bu cemiyetler tarafından Türkiye'ye gönderilen öğrencilerin ancak küçük bir kısmı Türkistan'a geri dönebilmiştir. Büyük bir kısmı ise, Birinci Dünya Savaşı ve hemen ardından başlayan Bolşevik Devriminin yarattığı kaos ortamı sebebiyle Türkiye'de kalmışlardır. Türkiye'de kalanların bir kısmı, çeşitli görevlerle Anadolu'ya dağılacak ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda görev alacaklardır. İstanbul'da kalanlar ise, 1920'lerin ortalarından itibaren, Türkistan'la ilgili siyasi ve kültürel faaliyetleri şekillendirecek ve yönlendireceklerdir. ✓

Çarlık Rusya'sındaki siyasi hareketler ve Türkistan'a yansımaları

Çarlık Rusya'sında siyasi partiler 1880'li yıllardan itibaren ortaya çıkmağa başlamışlardır. Çar yönetiminin uyguladığı baskı nedeniyle faaliyetlerini yeraltında sürdüren bu partilerin ilki, Plehanov tarafından kurulan Sosyal Demokrat Partidir. *Iskra* isimli bir dergi etrafında toplanan bu grup, daha çok işçi sınıfını hedef alan bir çalışma göstermekteydi. 1903 yılında Avrupa'da yapılan kongrede Parti, Lenin önderliğinde "Bolşevikler" ve Martov önderliğinde "Menşevikler" şeklinde ikiye bölündü. Diğer taraftan köylü kesimini hedef kitle olarak seçen *Sosyal Revolüsyonerler* (S-R), köylü haklarını elde edebilmek iddiasıyla Çar yönetimine karşı yoğun bir terör mücadelesi yürütmekteydiler.

Burjuvazi, yani, orta sınıfın taleplerini yansıtan Anayasalcı (Konstitüsyonel) Demokratlar ise parlamentolu ve seçimli bir meşrutiyet arayışındaydılar. Bunlar kısaca *Kadet* grubu olarak tanımlanmaktaydı.

1905 Rus-Japon savaşında uğranılan mağlubiyet ve ar-

7 'Yaş' sözcüğü Türkistan Türkçe'sinde 'genç' anlamına gelmektedir.

dından ülke çapında başlayan yoğun ayaklanmalar, Çar yönetimini çok zor durumda bıraktı. Sonuç olarak Çar II. Nikolay, ilan ettiği bir manifesto ile, meşruti bir anayasayı ve seçilmiş bir parlamentoyu (Duma) kabul etmek zorunda kaldı. Böylece siyasi partiler yasallaştı ve ülke genelinde seçimler yapıldı. Rusya'da çok partili meşrutiyetin kurulması, Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Müslüman-Türk topluluklarını da harekete geçirmişti. Müslüman Türk seçkinleri bir taraftan kendi bölgelerinde siyasi teşkilatlanmalar oluştururlarken, bir taraftan da Rusya genelinde kongreler düzenlemekteydiler. Kurulan teşkilatların programları genellikle Rus siyasi partilerinin programlarına paralel nitelikte olup, çoğunlukla sosyalist veya liberal bir anlayışa sahipti. Kendi gruplarını temsilen veya bağımsız olarak Duma'ya seçilen Müslüman-Türk milletvekilleri, genellikle kendilerine benzeyen parti programına sahip olan Rus partilerine destek vermişlerdir. Bazı milletvekilleri ise doğrudan Rus siyasal partileri içerisinde faaliyet yürütmüşlerdir. Kuşkusuz bu yakınlaşma veya işbirliği, Rus parti programlarının "milliyetler" meselesine nasıl baktığıyla yakından ilgiliydi.

"Milliyetler" meselesine bakış açısı itibariyle, Sosyalist İhtilalciler Partisi (S-R, söylenişi Es-Er) en uçta yer almaktaydı. S-R'lerin parti programlarında İmparatorluk içindeki milliyetlerin haklarının en geniş biçimde verileceği bir "federatif yapı" öngörülmekteydi. 1905 kongresinde ön koşulsuz *self determinasyon* (kendi kaderini tayin hakkı) görüşünü ortaya koyan S-R partisi, daha sonraki kongrelerinde bu görüşü değiştirmiş ve her bölge için ayrı bir çözüm bulunması şeklinde bir öneriyi benimsemiştir. Fakat bu yaklaşımın nasıl uygulamaya konulacağı konusu açıklanmamıştır. Rus liberallerinin kurduğu Anayasal Demokrasi Partisi (Kadet), Rusya'nın milliyetlere göre bölüneceği federal bir yapılanmaya karşıydı. Tek bir merkeze bağlı "Bütün bir Rusya" önermekte ve Polonya dışında hiçbir millete siyasi otonomi hakkı tanımayan bir programı benimsemekteydi. Buna karşın, Rusya'yı oluşturan milletlerin kültürel özyönetim hakları ve kendi dillerinde eğitim hakları olabilecekti. Diğer taraftan Bolşevik ve Menşevik partiler, siyasal otonominin doğal sonucu olan federalizme de, birleşik bir yapı içerisinde verilecek kül-

türel otonomiye de karşıydılar. Bu partilere göre federalizm, ülkeyi çok merkezli bir hale getireceği için sakıncalıydı. Kültürel otonomi ise değişik milliyetlerin işçi sınıfları (proleterleri) arasında engeller oluşturacak ve bu halkların kültürel gelişiminde burjuvazinin etkinliğini arttıracaktı. Bu nedenle reddedilmeliydi. Bolşeviklere göre, kapitalizmin bir ürünü olan milliyetçilik, bütün yönleriyle bir orta sınıf özelliği ve sosyalizmin çıkarlarına karşıydı.⁸

Bütün bu tanımlamalar, Türk ve Müslüman siyasi kadrolarının, başlangıçta niçin Kadet'lerle veya S-R'lerle işbirliği yaptıklarını ve kurulan milli partilerin programlarının neden büyük ölçüde bu partilerinkine paralellik gösterdiğini anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Bolşevik Partisinin milliyetler meselesine bakışındaki katılık nedeniyle, Müslüman-Türk yönetici kadroları ve aydınları, 1917 İhtilâli sonrasına, yani Rusya'da Bolşeviklerin hakimiyeti ele geçirdikleri döneme kadar onlara karşı mesafeli bir tutum takınmışlardır.

1917 İhtilâli döneminde, Bütün Rusya Müslümanlarının 900 delegeli ilk kongresi, yukarıda tanımlamağa çalıştığımız farklılıkların oluşturduğu bir zeminde yapılmıştır. Bu kongrede İdil-Ural Türklerinin başını çektiği bir grup "Rus İmparatorluğunun geçerli yapısının muhafazasını ve milliyetlerin topraksız kültürel otonomisini" savunurken, Türkistan, Azerbaycan ve Başkurdistan delegelerinin de içerisinde bulunduğu diğer bir grup "Topraklı Otonomiye", yani, federal bir Rusya yapısı içerisinde otonom bölgeler oluşturulması tezini destekliyorlardı. Fuat Toktarof hariç, Tatar delegelerin hepsi "Bütün Rusya Müslümanlarının, merkezi olarak yönetilecekleri siyasi bir yapı içerisinde, kültürel bir muhtariyet" istemekteydiler.⁹ Böylesine tek merkezli bir siyasi yapılanma oluşturulması halinde, geçmişte olduğu gibi, gelecekte de etkili olmayacaklarını bilen diğer gruplar ise, bu teze şiddetle karşı çıktılar. Böylece karşı karşıya gelen *Ünionistler*¹⁰ ve *Federalistler* herhangi bir uzlaşmaya varamadılar. Fakat bu kongrede ortaya çıkan çatışma, Sovyetler Birliği dışına çıkan kad-

⁸ Pipes, *The Formation Of Soviet Union*, s: 33

⁹ Zenkowski, *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık*, s: 122

¹⁰ Tek bir merkezden yönetilen bütün bir Rusya isteyenler.

rolarla birlikte harice de taşınacak, dış dünyadaki fikir çatışmalarında, suçlamalarda ve cepheleşmelerde etkin bir malzeme olarak kullanılacaktır.

Bolşeviklerin Rusya'da kontrolü ele geçirmelerinden sonra, Menşevik partisi başkanı ve geçici hükümet başbakanı Kerenski, Kadet partisi başkanı Milyukov, S-R partisi başkanı Viktor Çernov gibi Bolşevizm karşıtı liderler de, başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerine dağıldılar. Genel olarak "Beyaz Ruslar" adıyla tanımlanan bu siyasi kadrolar, çeşitli yayın organları etrafında toplanarak Bolşevizm karşıtı siyasi faaliyet yürütmüşlerdir. Bu Beyaz Rus kadrolarıyla, geçmişte kurulan veya daha sonraki yıllarda kurulacak olan diyaloglar ve ilişkiler, dış dünyadaki mülteci Türk liderler için bir başka siyasi ölçüt olarak kabul edilmiş ve kendi aralarında ortaya çıkan çeşitli tartışmalarda suçlama unsuru olarak kullanılmıştır.

Bolşeviklerin Milliyetler Politikası

Türkistan ve Volga boylarında kurulan otonomilerin hemen hepsi 1917 yılı Bolşevik İhtilâli sonrasında ortaya çıkmıştır. Aslında bu otonomilerin tarihi, büyük ölçüde, sosyalizm, İslam ve milliyetçilik üçgeni içerisindeki gelişmeler tarafından şekillendirilmiştir. /Türkistanlı yerel yöneticiler ile Bolşevizm arasındaki ilişkiler, Çarlık Rusya'sının diğer gayri Rus milliyetlerinde olduğu gibi, çok dalgalı ve zaman zaman da çelişkilerle dolu bir seyir takip etmiştir. Zira Türkistanlı aydınların neredeyse hiçbirisi, Marksizm ve Leninizm konusunda yeterince bilgi sahibi değildi. Dolayısıyla Bolşevizmin nasıl bir yönetim tarzı ortaya koyabileceği konusunda herhangi bir öngörülerini yoktu. Bolşevik uygulamanın gerçek yüzünü ancak deneme yanılma yöntemiyle öğrenebilmişler ve karşılığında çok pahalı bir bedel ödemişlerdir. Kuşkusuz bu süreç sadece Türkistanlı aydınlara özgü değildi. İdil-Ural ve Başkurt Türkleri başta olmak üzere, hemen hemen tüm Türk toplulukları için benzer bir yanılma söz konusu olmuştur. /

Aslında daha 1913'lerde Lenin, ulusal meselelere ve daha sonraki yıllarda çok tartışılacak olan özerklik, *self deter-*

minasyon (kendi kaderini tayin hakkı) prensibi ve kültürel otonomi gibi kavramlara nasıl baktığını açık olarak ortaya koymuştu. Kültür alanında ulusal özerkliği şöyle değerlendiriyordu:

Sorulması gereken soru, böyle bir bölünmeye genel olarak demokrasi açısından, özel olarak da proletaryanın sınıf savaşımının talepleri açısından izin verilip verilemeyeceğidir... Başka başka uluslar tek bir devletin sınırları arasında yaşadıkları sürece, milyonlarca, milyarlarca iktisadi, hukuki ve toplumsal bağla birbirine bağlıdır. Eğitim bu bağlardan nasıl ayrı tutulabilir ?... Eğitim devletin yetki alanı dışına çıkarılabilir mi ? Eğer tek bir devletin sınırları içinde yaşayan değişik ulusal topluluklar, iktisadi bağlarla birbirine bağılıysalar, o ulusları kültürel ve özellikle de eğitim konularında sürekli olarak bölüp ayırmak saçma ve gerici bir şey olur. Tam tersine okullar, gerçek yaşamda yapılan şeye hazırlık olsun diye, ulusal toplulukları eğitim işlerinde birleştirme çabası gösterilmelidir.¹¹

Kendi kaderini tayin hakkı, yani *self determinasyon* konusunda da, gelecekteki siyasi uygulamalarına ışık tutabilecek nitelikte açıklamalar yapmıştı:

Programımızdaki self determinasyon sadece politik self determinasyon olarak anlaşılmalıdır. Bu ise ayrılmak ve bağımsız devlet kurmak demektir... Devlet içerisinde bir milliyet olarak yaşayan bir milliyetin sadece ve sadece bir hakkı vardır. Rusya'dan ayrılıp bağımsız bir devlet kurmak... Bu hakkı kullanmak istemeyen bir halkın, devletten, federal ilişkiler kurmak, toprak dışı kültürel özerklik gibi haklar talep etme hakkı yoktur...¹²

Böylece Rusya'dan ayrılmayan, daha doğru bir deyişle ayrılmayan milletlerin geleceği kalın çizgilerle belirlenmiş oluyordu. Bu milletler kendi istekleriyle büyük (!) Rus milleti içerisinde eriyip gideceklerdi. Peki ayrılmak isteyenler ne yapacaklardı? Bunu da Lenin'in Kadet Partisi sözcülerine verdiği cevapta görmek mümkündür:

¹¹ Lenin, *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları*, s:113

¹² Pipes, *The Formation of Soviet Union*, s:43

Kendi kaderini tayin hakkı başka bir şeydir, kaderinin tayin hakkının kullanımı, yani bir ulusun belli koşullar altında ayrılmasının uygun düşüp düşmeyeceği ise başka bir şeydir.¹³

Parti bu sorunu her özel olayda bir bütün olarak, toplumsal gelişmenin ve proletaryanın sosyalizm için verdiği sınıf savaşımının talepleriyle uyumlu olarak, değerine göre kararlaştırmalıdır.¹⁴

Biz self determinasyonu..... ekonomik parçalanma ve küçük devletler oluşturma ideali için istemiyoruz. Aksine büyük devletler arzu ediyoruz. Fakat bu tamamen demokratik ve enternasyonal bir temele oturmalıdır. Bu ise ayrılma hakkı olmadan düşünülemez.... Ayrılma bizim plânımız değildir. Biz hiçbir şekilde ayrılmayı öngörmedik.¹⁵

Görüldüğü gibi Lenin'e göre "kendi kaderini tayin hakkı" Rusya'dan ayrılmak anlamına gelmemektedir. Rusya'dan ayrılabilmek için zorunlu önkoşul, proleter sınıfın uluslararası mücadelesini bölmemektir. Bunun pratikte nasıl olabileceğini ise kimse bilmiyordu. Sonuç olarak Lenin, Rus dışı milliyetlere iki seçenek sunmaktaydı. Birincisi, uygulamada mümkün olmayan ve kendisinin de öngörmediği "Rusya'dan ayrılıp bağımsız bir devlet kurmak" seçeneği, ikincisi ise "Rus milleti içerisinde eriyip yok olmak" seçeneğiydi. Bu ikisi dışında ara çözüm yoktu. Birinci seçenek bütünüyle teorikti ve kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdu. Lenin ve arkadaşlarının, Rus olmayan milletlerin kabul etmek zorunda olduklarını düşündükleri seçenek ise ikincisiydi. Yani, Rus milleti ile bütünleşerek yok olmak seçeneğiydi. Fakat yukarıda vurgulandığı gibi, Lenin'in bu tezlerini ayrıntılı olarak bilen Müslüman-Türk aydınların sayısı bir elin parmaklarından bile azdı.

Ekim ihtilâli sırasında Bolşevikler *self determinasyon* ilkesini rakiplerine karşı etkili bir silah, Rus dışı milliyetlere karşı ise çok çekici bir psikolojik araç olarak kullanmışlardır. Lenin ile Stalin'in birlikte imzalayarak, 15 kasım 1917 de yayınladıkları "Rusya'daki Ulusal Toplulukların Hakları

13 Lenin, *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları*, s:120

14 a.g.e, s:110

15 Pipes, , *The Formation Of Soviet Union*, s:103

Bildirisi”, komünizmi ve komünistleri yeterince tanımayan milletlerin aydın kadroları arasında çok etkili olmuştur. Bu bildiriye Bolşevik İhtilâl Hükümeti, milliyetler siyasetini dayandıracığı dört temel noktayı ortaya koymaktaydı. Buna göre, Rusya’daki ulusal topluluklar eşit ve egemendiler. Ayrılmak ve bağımsız devlet kurmak hakları da dahil, kendi kaderlerini serbestçe tayin edebileceklerdi. Ulusal ve dinsel her türlü ayrıcalıklar ve sınırlamalar kaldırılıyordu. Ayrıca, etnik azınlıkların özgürce gelişmeleri sağlanacaktı.¹⁶

Bildirinin yayınlanmasından beş gün sonra hükümet, bu kez doğrudan Müslüman toplumları hedef alan ve onların dini ve milli hislerini alabildiğine sömüren bir başka bildiri yayınladı. Ateizmden veya enternasyonalizmden hiçbir iz taşımayan bu ikinci bildiriye “Çarlık Rusya’sının getirdiği bütün baskıların ve kısıtlamaların kaldırılacağı, bütün Müslüman toplulukların dini ve milli hayatlarını istedikleri gibi tanzim edebilecekleri” vurgulanıyor ve Bolşevik Devrimine destek isteniyordu.¹⁷ Kendisi de bir Gürcü olan Stalin, Ekim Devriminin hemen ardından başlayan iç savaşın kazanılabilmesi ve komünizmin Rusya’da hakim olabilmesi için, Rus olmayan yerel seçkinlerin gerekliliğini çok iyi kavramıştı. Bu kadroların burjuva kökenli olmaları veya güçlü milli duygulara sahip olmaları önemli değildi. Bu yerel seçkinlerle işbirliği yapılmalı ve önde gelen liderlerine komünist ideoloji benimsetilmeliydi. Bu nedenle daha bir ay geçmeden, Kasım ayında, Milliyetler Komiserliğini (Narkomnats)¹⁸ kurdurdu ve yönetimini kendisine bağladı. Bu komiserlik, Sovyet yönetimi ile Rus dışı milliyetler arasındaki ilişkileri düzenleyecek ve bir köprü görevini görecekti. Genel komiserlik bünyesinde, Yahudiler de dahil olmak üzere, Rus olmayan bütün milletler için, alt komiserlikler oluşturulmuştu. Narkomnats’ın en büyük ve en etkin alt bölümü, Merkezi Müslüman Komiserliği, yani, *Muskom* bölümüydü ve Rusya’daki bütün Müslüman toplulukların sorunlarıyla ilgilenecekti. *Muskom* yönetimine Bolşevik ideoloji-

¹⁶ Lenin, *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları*, s: 342

¹⁷ Zenkowsky, *Rusya’da Pantürkizm ve Müslümanlık*, s: 140

¹⁸ Narodny Komissariat po delam Natsional’ Nostei. Komiserlik, komünist yönetimde bakanlık karşılığı olarak kullanılmaktadır.

yi benimsemiş üç Türk; Başkurt Şerif Manatov, ile Tatar Türklerinden Molla Nur Vahitov ve Galimcan İbrahimov getirilmişlerdi. Bir süre sonra *Narkomnats*, Rus olmayan milliyetlerin idari, mali ve askeri konuları dahil olmak üzere, bütün meselelerini kontrol eden ve yönlendiren güçlü bir teşkilat haline dönüştü. Neredeyse devlet içerisinde ayrı bir devlet olarak tanımlanabilecek olan bu yapı, Lenin sonrası liderlik mücadelesinde Stalin için çok önemli bir araç olacaktır.

Müslüman Türk yöneticilerin Bolşeviklere yönelmelerini sağlayan çok önemli bir diğer unsur da, Kızılara karşı savaşan Beyaz Rus generallerinin tutumları olmuştur. Bu generaller, Kızıları yendikleri takdirde, yeniden Rus monarşisini geri getirmek, veya en azından, Rus şovenizmi üzerine kurulu bir siyasi yapı oluşturmak amacındaydılar. Yerel milli güçlerin bağımsızlık veya otonomi taleplerine kesinlikle karşıydılar. Beyazların kazanması durumunda değişecek hiçbir şey olmayacağını düşünen yerel yönetici kadroların bir kısmı, yukarıda vurgulanan sebeplerden dolayı Kızılarla ittifak kurmaya yönelmişlerdir.

Ekim Devriminin başlamasıyla birlikte, Çarlık Rusya'sı içerisindeki bütün Müslüman Türk bölgelerinde bağımsızlık hareketleri ortaya çıkmıştır. Başkurtlar 15 Kasım'da otonomi ilan ettiler. Bunu 27 Kasım'da,¹⁹ Hokand Muhtariyeti takip etti. Aralık ayında, Türkistan'ın Kazakistan bölgesinde, Alaş-Orda hükümeti kuruldu. Bunu takiben İdil Ural bölgesinde, Azerbaycan'da ve Kırım'da benzer uygulamalar gündeme geldi. Çok kısa ömürlü olan Hokand Hükümeti dışında kalanlar, bir süre daha varlıklarını sürdürdüler. Fakat Sovyet yöneticileri, özellikle de Stalin, bütün bu bölgelerde ortaya çıkan "Milli Konseyleri", merkezden kopmaya çalışan "Burjuva Otonomi Grupları" olarak tanımlamakta ve bunlara asla izin verilmeyeceğini söylemekteydi. Ancak, bütün kuvvetlerin işçilere ve köylülere ait olacağı otonomilere izin verilebilirdi. Böyle bir otonomi ise tamamen komünist partisinin kontrolünde olan Sovyet tipi bir otonomi demekti. Bu görüşlerin 1918 yılı Mayıs'da gündeme getirilmiş olmasına karşın, uygula-

¹⁹ Eski tarihle 13 Aralık

ma daha sonraki dönemlerde başlatılacaktır. Zira, söz konusu dönemde Rusya'da iç savaş vardı ve Sovyetler, kendilerine destek olabilecek her gücü müttefik kabul etmek durumundaydı. Dolayısıyla komünist liderler, Stalin'in "Burjuva Otonomileri" dediği bu grupları hemen tasfiye etmemişler, mümkünse Bolşevikleştirmeye çaba göstermişler, Bolşevizm prensiplerini benimsemeyenlere karşı da başlangıçta ılımlı bir siyaset takip etmişlerdir.

İhtilâl dönemlerinde

ve sonrasında Türkistan

20'inci yüzyıla girilirken, Türkistan coğrafyasının büyük bir kısmı Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmiş durumdaydı.²⁰ Büyük Türkistan'ın önemli bir bölümünü oluşturan Buhara ve Hive Hanlıkları iç işlerinde serbest, fakat dışişlerinde Rusya'ya bağlı *vassal* devletler haline dönüştürülmüşlerdi. Ruslar ele geçirdikleri bölgeleri, Türkistan ve Step Genel Valilikleri adı altında iki idari birim halinde teşkilatlandırmışlardı.²¹ Türkistan Genel Valiliği, Sir Derya, Fergana, Semerkand, Semireçi (yedi su) ve Transkaspia bölgelerinden oluşmaktaydı. Step Genel Valiliği ise Akmolinsk (Akmola) ve Semipalatinsk bölgelerini kapsamaktaydı. Taşkent şehri her iki *guberniia*'nın da merkeziydi. Büyük Türkistan coğrafyasına ait olan Turgay ve Ural bölgeleri ise step valiliği alanının dışında bırakılarak doğrudan Rus içişleri idaresine bağlanmıştı. Bu idari yapı 1917 Bolşevik İhtilaline kadar devam etmiştir. Sovyet yönetiminin bölgeyi tamamen ele geçirmesi ve Buhara ve Hive devletlerinin Sovyetlere dahil edilmesinden sonra, Türkistan coğrafyası yeniden bölünecek ve günümüzde halâ geçerli olan siyasi yapı ortaya çıkacaktır.²²

Kadetler, S-R'ler ve Sosyal Demokratların katılımıyla, Krenski önderliğinde gerçekleştirilmiş olan 1917 Şubat ihtilâli, Çarlık bünyesindeki bütün milletler tarafından büyük bir

²⁰ Bkz. Harita 1.

²¹ Turkestan Guberniia ve Steppe Guberniia

²² Bkz. Harita 4.

değişimin müjdesi olarak algılanmıştı. Ülkenin her tarafında yüzyıllardır devam eden baskı ve zulüm uygulamalarının sona ereceği beklentisi hakim olmuştu. İhtilâl haberinin Taşkent'e ulaşmasıyla birlikte, Türkistan Valisi General Kuropatkin, bütün askeri kuvvetleriyle birlikte, Kerenski Hükümetinin emrinde olduğunu ve bölgede yeni yönetime karşı çıkabilecek bütün ayaklanmaların şiddetle bastırılacağını ilan etti. Hükümet Mart ayında ilan ettiği bir kararla, çarlık dönemi idari yapısını lağvetmiş, valiliklerin yerine geçici yönetim komiteleri tayin etmişti. Bu karar gereğince Türkistan Bölgesinin idaresi Şcepkin başkanlığında 9 üyeli bir komiteye verilirken Step Valiliği bölgesi doğrudan merkezi hükümete bağlanmıştı.²³ Nisan ayı içerisinde yapılan ilk işçi-köylü şurasında Şcepkin görevden alındı ve yerine Nalivkin getirildi.

Şubat İhtilâli ile ortaya çıkan kısmi serbestlik havası, Türkistanlılar arasındaki siyasi akımları da hızlandırmıştı. Türkistanlı Münevverler, Türkistan'daki sosyal ve siyasi olayları yönlendirebilmek amacıyla, Mart ayı içerisinde toplanmışlar ve üyelerinin çoğunluğunu ceditlerin oluşturduğu İslam Şurası'nı kurmuşlardı. Şuranın başkanlığını Türkistan Cedidizminin önderlerinden Münevver Karı yürütmekteydi. İslam Şurası, zaman geçirmeden, Türkistan genelinde bir kongre toplanmasına karar verdi. Yapılan çalışmalar sonrasında, 17 Nisan 1917 de, Taşkent'te, 440 delegeli ilk Türkistan Müslüman Kongresi toplandı. Kongrede "Rusya'nın gelecekteki yönetim biçimi ile Türkistan'ın bu yapı içerisindeki konumu" ve "Rus göçmenlere verilen arazilerin durumu" gibi bazı temel konular tartışıldı. Kongreye katılan delegelerin tümü Cedidizm taraftarı değildi ve bir hayli sayıda din yönetimi taraftarı muhafazakâr üye mevcuttu. Bu nedenle kongre boyunca farklı gruplaşmalar ortaya çıkmıştı. Türkistan'daki bütün akımların bir çatı altında toplanmasının hayati öneme sahip olduğunu bilen hukukçu Übeydullah Hoca, İslam Şurasındaki ceditleri ve henüz bir organizasyona sahip olmayan muhafazakârları bir araya getirebilmek amacıyla,

²³ Şcepkin başkanlığındaki geçici komitenin üyeleri Preobracensky, Ziyapovskiy, Şkapskiy, Elpatovskiy, General Devletşin, Sadri Maksudi, Muhammedcan Tınışbay ve Alihan Bökeyhanoglu idi.

Türkistan için bir “Milli Merkez” kurulması teklifini gündeme getirdi. Bu teklif kongre tarafından kabul edildi ve Mustafa Çokayoğlu başkanlığında bir *Türkistan Müslüman Merkez Şurası* kuruldu. Şura’da Mahmud Hoca Behbudi, Übeydullah Hoca, Abidcan Mahmud, Şah Ahmet Şah İslam, Mir Adil ve Müftü Sadreddin Han gibi tanınmış Türkistanlı simalar vardı. Daha sonraki tarihlerde kurulacak olan Başkurdistan Otonomisinin önderlerinden Ahmet Zeki Velidi de bu merkezde sekreter olarak görev yapmaktaydı. Türkistan Müslüman Merkezi Şurası, kuruluşundan itibaren halk arasında “Milli Merkez” olarak tanımlanacaktır.²⁴

Diğer taraftan Kerenski Hükümeti, kendisine bağlanan ümitleri boşa çıkarmış ve Rusya genelinde istikrarı sağlayabilecek sağlam bir yönetim oluşturamamıştı. Bütün Rusya’da, genel ve yerel idareler düzeyinde ciddi bir yönetim boşluğu vardı. Ayrıca Rus dışı milliyetlerin kendi bölgelerindeki yönetimlerde söz sahibi olabilmek konusundaki beklentileri de sonuçsuz kalmıştı. Çarlık dönemindeki Rus şovenizmi bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Türkistan’ı yönetmek üzere tayin edilen Geçici Yönetim Komitesinde de yoğun iç kavgalar ortaya çıkmıştı. Ayrıca, Taşkent’te kurulan İşçi-Asker-Köylü Sovyeti, yönetimde hak iddia ediyordu ve yönetim komitesi ile çatışma halindeydi. Diğer taraftan Milli Merkez içerisinde yeterince temsil edilemediklerine inanan Türkistanlı muhafazakârlar Haziran ayında toplanarak, Şir Ali Lapin önderliğinde Ulema Cemiyeti adıyla bir teşkilat kurmuşlardı. Böylece 1917 yılı yaz aylarına gelindiğinde, Türkistan’da, merkezi hükümeti temsil eden Geçici Yönetim Komitesi, Rus işçileri ve askerler tarafından kurulan İşçi-Asker ve Köylü Sovyeti, Türkistanlı Ceditler tarafından kurulan İslam Şurası ve şeriat taraftarlarınca kurulan Ulema Cemiyeti olmak üzere dört ayrı kuruluş ortaya çıkmış durumdaydı. Ayrıca ceditleri ve muhafazakârları birlikte temsil ettiği düşü-

²⁴ Üyeleri Ubeydullah Hoca, Asadullah Hoca, Abidcan Mahmut, Mir Adil, Şah Ahmetşah İslam, Mahmud Hoca Behbudi ve Müftü Sadreddin Han. Milli Merkez’in bölgelerde örgütlenmesi işlemi ise şu üyeler aracılığıyla yürütülmüştür. Fergana’da Nasır Han Töre, Semerkand’da Mahmud Hoca Behbudi, Hazar Ötesi Bölgede Oraz Serdar, Sirderya bölgesinde Şah İslam ve Yedisu bölgesinde Tınışbayev

Ubeydullah Hoca, 1920 yılları

nülen bir de “Milli Merkez” mevcuttu. 1917 yılı Ağustos ayı içerisinde yapılan Taşkent Belediye seçimleri, Türkistanlı gruplar arasındaki ayrışmayı açık olarak ortaya çıkardı. Ulema Cemiyeti, Rusların sağ kanat temsilcileriyle işbirliği yapmış ve oyların % 60’ını kazanan Likoşin belediye başkanlığına seçilmişti. Buna karşın oyların % 25’ini S-R’ler, % 10’unu ise cedit temsilcileri almıştı. Bu sonuçlar Türkistanlı liberaller için ciddi bir mağlubiyet anlamına geliyordu.

Eylül ayı içerisinde Türkistan Müslümanlarının ikinci kongresi yapıldı. Rusya’daki rejimin değişmiş olmasına karşın, Türkistan’daki Rusların hakimiyeti elden bırakmamaları ve Kerenski hükümetinin bu durumu desteklemesi, Rus demokrasisine olan inancı yok etmiş ve Türkistan için “Rusya dışında bir çözüm aranması gerektiği” düşüncelerine kuvvet kazandırmıştı. Türkistanlı yerel kadrolar, otonom bir Türkistan Cumhuriyeti yaratılması ve ülkede Rus yasalarının geçerli olmaması gibi konuları tartışmaktaydılar. Muhafazakâr grupların ağırlığı nedeniyle, yeni kurulacak otonomide hu-

kuki yapının şariat kurallarına esaslandırılması ve şariat mahkemelerinin geçerli olması önerilmekteydi. Ülke ekonomisi Rusya'dan bağımsızlaştırılacak, pamuk ekimi yanında, ülkenin ihtiyacı kadar buğday ekilmesi sağlanacaktı.²⁵ Bu kongrede, Rus Kurucu Meclisinde Türkistanlılara 35 sandalye ayrılması yönündeki Merkezi Hükümet kararı onaylandı ve Türkistan genelinde seçim yapılması kararı alındı. Kongre, Türkistanlıların isteklerini hükümet başkanı Kerenski'ye iletmek üzere Mustafa Çokayoğlu, Narbutabek, Polatcan ve Şah İslam'dan oluşan bir heyeti görevlendirmişti. Heyet vakit geçirmeden Rusya'ya gitti. Petrograd'da yapılan görüşmede Kerenski'nin cevabı çok açık ve sert oldu:

Türkistan'da Rusya'ya karşı bir isyan çıkacağı söylentilerine inanmıyorum. Böyle bir şey olduğu takdirde ise en sert yöntemlerle bastırılacaktır.²⁶

Bu arada Türkistan'daki Ruslar arasında devam eden mücadele de şiddetlenmişti. Eylül ayı içerisinde Taşkent'teki Rus Bolşevikleri, Nalivkin başkanlığındaki geçici hükümete karşı bir darbe girişiminde bulundularsa da başarılı olamadılar. Fakat Ekim İhtilâlinin başarılı olması ve Petrograd'da iktidarın Bolşeviklerin eline geçmesi, Taşkent Bolşeviklerini de büyük ölçüde güçlendirmişti. Taşkent garnizonundaki askerler yeni hükümetin tarafına geçtiler. Dört gün devam eden bir mücadele sonrasında, 11 Kasım günü, Bolşevikler Geçici Türkistan Hükümeti Komisyon binasını işgal ettiler. Kolesov, Tobolin ve Uspensky yönetiminde kurulan "İhtilâl Komitesi" Taşkent'teki iktidarı ele geçirmişti. Fakat iktidarlarını sürdürebilecek kadar güçlü değildiler. Bu nedenle Sosyal Demokratlar, yani Menşevikler ve S-R'ler ile bir ittifak oluşturdular. Kasım ayı ortalarında yapılan bir Sovyet kongresi Türkistan'da Sovyet hakimiyetini ilan etti. Kongre kararıyla 21 komiserden oluşan Türkistan Halk Komiserleri Konseyi kuruldu.²⁷ Komiserlerin 5'i komünist, 2'si Sosyal de-

²⁵ Birinci Dünya Savaşı sırasında artan Pamuk ihtiyacı nedeniyle Türkistan'daki tarım alanlarının büyük bir kısmına pamuk ekilmisti.

²⁶ Carrère d'Encausse, *The Fall of The Czarist Empire* (Central Asia:120 Years of Russian Rule ed. E.A.Allworth), s: 220.

²⁷ Turksovmarkom

mokrat ve 8'i Sosyal Revolüsyoner gruptandı. Ayrıca Kongre, Türkistan'da kurulan yönetime yerli halktan²⁸ hiçbir temsilci alınmamasına da karar vermişti.

Bu gelişme Türkistanlılar arasında ciddi reaksiyonlara yol açtı. Şir Ali Lapin önderliğindeki Ulema Cemiyeti, Taşkent'te, 515 delegenin katılımıyla bir Müslümanlar Kongresi düzenledi ve iktidarın Türkistanlılara devredilmesini istedi. Lapin, Taşkent Sovyeti liderlerine, Rusların ve Müslümanların eşit olarak katılacakları bir koalisyon hükümeti önerisi götürdü. Kolesov'un cevabı "Yerel halk içerisinde proletarya sınıfı olmadığı için hükümete katılmaları mümkün değildir" şeklindeydi. Taşkent Sovyet'inin bu isteği reddetmesi üzerine Türkistanlı Ceditler ve muhafazakârlar arasında zorunlu bir ittifak ortaya çıktı. Milli Merkez ile Ulema Cemiyeti bir araya gelerek Hokand Muhtariyeti'nin ilanı ile sonuçlanacak olan çalışmalara başladılar.

Milli Otonomi Hükümetleri:

Hokand Muhtariyeti

Taşkent'teki hükümete katılma konusunda olumlu cevap alamayan Ulema Teşkilatı, Mustafa Çokayoğlu yönetimindeki Milli Merkez'e yönelmek zorunda kalmıştı. İki teşkilat bir araya gelerek, Hokand şehrinde, Dördüncü Müslüman Orta Asya konferansını düzenlemeye karar verdiler. 25 Kasım 1917 tarihinde, 208 delegeyle toplanan kongre, 36 Müslüman ve 18 Rus üyeden oluşan bir meclis seçti ve ardından 12 kişilik bir geçici hükümet kurarak, 27 Kasım günü, Türkistan Muhtariyetini (otonomi) ilan etti.

27 Kasım günü yayınlanan Muhtariyet Bildirgesinde, Rusya Cumhuriyetinin federal yapılanmasına saygı duyulduğu, fakat Türkistan için Topraklı Muhtariyet talep edildiği belirtilmektedir. Muhtariyetin uygulanması konusunda tek yetkili kuruluş Türkistan Kurucu Meclisi olacaktı. Bildirgede ayrıca, Türkistan'da yaşayan azınlıkların haklarının korunaca-

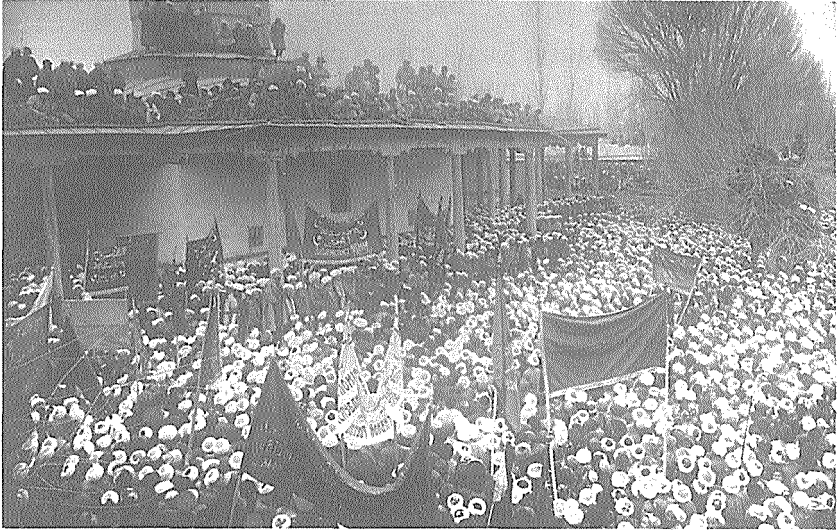
²⁸ Türkistanlılar kastediliyor

ğına özel bir vurgu yapılmaktaydı. Hükümet Başkanlığına Türkistanlı Kazaklardan Tınışbayev getirildi.²⁹

Bu gelişme Kızılların hiç hoşuna gitmemişti. Zira Hokand Muhtariyetinin başarılı olması durumunda Türkistan bölgesindeki Sovyet hakimiyeti tartışılır hale gelecekti. Dolayısıyla bu otonomi en kısa zamanda yok edilmeliydi. Fakat Taşkent Sovyet'inin elinde yeteri kadar askeri güç yoktu ve Moskova ile Taşkent arasındaki hatlar Rus Kazaçıklarının lideri General Dutov'un kuvvetlerince kesilmiş durumdaydı. Bu arada Hokand yönetimine Türkistan'ın her tarafından destek mesajları gelmekteydi. Hükümet, Moskova yönetimine haber göndererek "Türkistan bölgesindeki tek yasal merci" olarak kabul edilmesini istedi. Stalin'in cevabı ise "halk tarafından seçilen Sovyet yönetimlerinin tek yasal güç olduğu ve bunların dışında hiçbir gücün muhatap kabul edilmeyeceği" şeklindeydi. Bunun üzerine Hokand yönetimi, 1918 yılı Ocak ayında genel seçimlere gidileceğini ve seçilecek meclisin üçte birinin gayrimüslim temsilcilere ayrılacağını ilan etti. Diğer taraftan hükümet, para ve silah desteği arayışındaydı. Hükümetin dışişlerinden sorumlu nazırı Mustafa Çokayoğlu, Beyaz Rus generali Dutov ile temas kurmuş, fakat Dutov'un, "Ancak Rus Kazakları yönetiminde kurulacak bir hükümete destek verebileceği" şeklindeki yaklaşımı nedeniyle görüşmeler sonuçsuz kalmıştı. Buhara Emir'i Said Alim Han ise en büyük düşman olarak gördüğü ceditlerin katıldığı bu hükümetle hiçbir şekilde diyaloga girmek istemiyordu. Nitekim kendisine yapılan görüşme tekliflerini geri çevirdi. Türkistan'ın Kazak bölgelerinde kurulan Alaş Orda yönetimi ise kendi dertleriyle boğuşmaktaydı. Hükümetin yeterli silah ve para desteği sağlayamamış olması, yönetimde bir karamsarlığa sebep olmuştu. Hükümet başkanı Tınışbayev 17 Ocak

²⁹ Muhtariyet Bildirgesinin orijinali için belgeler bölümüne bakınız.

Hokand Hükümeti şu üyelerden kurulmuştur. Devlet Başkanı ve İçişleri Bakanı: Muhammed Tınışbay, Başkan yardımcısı Şah Ahmet Şah İslam, Milli Savunma ve Güvenlik Bakanlığı: Ubeydullah Hoca Asadullah Hocaoglu (sonra başkan yardımcısı), Tarım Bakanı: Hidayet Yurgülaga, Sağlık Bakanlığı: Mir Adil, Eğitim Bakanı: Nasırhan Töre, İaşe Bakanı: Abidcan Mahmud, Maliye Bakanı: Salomon Herzfeld (dahası sonra Şah İslam), Dışişleri Bakanı: Mustafa Çokayoğlu.

Hokand şehrinde kurulan Türkistan Milli Hükümetine destek mitingi. Taşkent, 13 Aralık 1917

Türkistan Milli Hükümetine destek yürüyüşü. Taşkent, 13 Aralık 1917

1918 günü istifa etti ve yerine Mustafa Çokayoğlu getirildi.³⁰

Ocak ayı içerisinde Kızıl Ordu, Orenburg bölgesini elinde tutan General Dutov kuvvetlerini yenmiş ve Moskova ile Taşkent arasındaki ikmal yollarını açmıştı. Bu gelişmeden hemen sonra Taşkent Sovyet'i, 31 ocakta bir kongre toplayarak Hokand Hükümetini "Karşıdevrimci Burjuva Hükümeti" olarak ilan etti ve bu hükümeti acilen dağıtma kararı aldı. Kızıl Muhafızlar, Avusturya-Macaristan harp esirleri ve mahalli Ermeni Milislerin desteğiyle, 14 Şubat 1918 günü Hokand şehrine saldırdılar. Dört gün devam eden kanlı bir savaş sonrasında, 18 Şubat günü, Türkistan Muhtar Hükümeti düştü. Kızıl Muhafızlar ve onlara yardım eden Ermeni Milisleri şehirde büyük bir katliam yaptılar.³¹ Çok kısa ömürlü olmasına rağmen bu hükümet, Türkistan coğrafyasındaki "ilk siyasal otonomi talebinin sembolü" olması bakımından çok önemlidir.

Hükümet Başkanı Mustafa Çokayoğlu kendisini kurtarabilmişti. Önce Kazakistan'a ve daha sonra da Başkurdistan'a geçti. Orada kurulmakta olan milli otonomi faaliyetlerine iştirak etti. Sovyetlerin bu bölgelerde de kontrolü ele geçirmesi üzerine Gürcistan'a gitti ve orada yayın faaliyetlerine başladı.

Tiflis'in Bolşevikler tarafından ele geçirildiği dönemde, Türkiye üzerinden Paris'e geçecek ve Avrupa'daki Türkistan mücadelesini başlatacaktır. Muhtariyetin ilk başkanı olan Tınışbayev de, Kazakistan'da kurulan Alaş Orda hükümetinin İçişleri Nazırı olacaktır.

Hokand muhtariyetinin yıkılması ve şehrin yerle bir edilmesi üzerine, şehri ve hükümeti savunma görevini yüklenen

³⁰ Tınışbayev'in istifasından sonra devlet başkanlığı görevi Halk Şurası tarafından Avukat Übeydullah Hoca'ya önerildi. Görevi kabul etmeyen Übeydullah Hoca kendi yerine Mustafa Çokayoğlu'nu teklif etti ve kendisi başkan yardımcısı oldu. Bkz. Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin arasında*, s: 249.

³¹ Daha geniş bilgi için bkz: B. Hayit, *Türkistan-Rusya ile Çin arasında*; Z.V.Togan: *Bugünkü Türkçü Türkistan*; S. Zenkowski, *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık*; E. Allworth, *Central Asia. 120 years of Russian Rule*.

Ergüş Korbaşı, emrindeki kuvvetlerle birlikte dağlara çekildi ve Bolşevizm karşıtı bir direniş hareketini başlattı. Daha sonraki yıllarda *Basmacılık* olarak tanımlanacak olan bu direniş hareketi, bütün Türkistan coğrafyasına hızla yayılmış ve iki sene içerisinde, ülkenin büyük bir kesimini etkisi altına almıştır. Dolayısıyla, Hokand Muhtariyetinin yıkılması, Türkistan'daki Basmacılık Hareketi'nin de başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

Türkistan Otonomisi

Hokand şehrinde kurulan muhtar cumhuriyetin Bolşevikler tarafından acımasızca yok edilişi, Bolşeviklerle Türkistan halkı arasındaki zıtlaşmayı ve düşmanlığı iyice arttırmıştı. Bu gelişme Türkistanlı seçkinlere, düzenli bir silahlı kuvvete sahip olmadıkları sürece ülke idaresinde söz sahibi olamayacakları gerçeğini de açık olarak göstermişti. Bu dönemde bir kısım Türkistanlı kadrolar, Bolşeviklerle işbirliği yaparak yeni yönetim içerisinde etkin konuma gelebilme arayışlarına başlamışlardı. Komünistler Haziran ayı içerisinde Taşkent'te bir Komünist Kongresi düzenlediler. Bu kongreye Türkistan'daki 1500 komünisti temsilen 43 delege katıldı. Kongrede, Rus Komünist Partisine bağlı bir Türkistan Komünist Partisi kurulması kararı verildi. Bu arada Taşkent şehri, Doğu Ülkeleri Komünist Partilerinin merkezi haline dönüşmüştü. İranlıların Adalet'i, Mustafa Suphi'nin Türk Komünist Partisi, Genç Buharalılar ve Genç Hiveliler arasındaki Bolşevizm sempatanı olan gruplar, Hint İhtilâlcileri ve Çin komünistleri bu şehirde yerleşmiş durumdaydılar.³²

³² Bu dönemde Taşkent şehri, İran ve Hint komünistleri başta olmak üzere bir çok doğu ülkesinin komünist partilerinin merkezi haline gelmişti. İran Komünist Partisi *Bayrak-ı Adalet*, Hint Komünist Partisi ise *Zemindar* isimli gazetelerini bu şehirde çıkarmaktaydılar. Türk Komünist Partisi Başkanı Mustafa Suphi de, Denikin ve Vrangell ordularının Ukrayna ve Kafkasya yollarını bloke etmesi sebebiyle Anadolu'ya geçememiş, Türkistan'a gidip Hazar Denizini geçerek Türkiye'ye ulaşmak istemişti. Şartların uygun olmaması sebebiyle bu isteğini gerçekleştiremeyen Mustafa Suphi, Gürcü Komünisti Eliava'nın isteği üzerine bir süre Taşkent'te kalmıştır. Bu dönemde Türk komünistlerinin yayın organı olan *Yeni Dünya*'yı çıkarmış, serbest kalan Osmanlı harp

Bu sıralarda Fergana bölgesinde başlayan Basmacılık Hareketi Türkistan geneline hızla yayılıyordu. Diğer taraftan Beyazlar, 1918 yılı ortalarında Kazan da dahil olmak üzere, Moskova ile Taşkent arasındaki büyük merkezlerin çoğunu ele geçirmişler, Moskova ile Orta Asya arasındaki bağlantı yollarını kesmişlerdi. Ayrıca, Moskova'dan Türkistan'a uzanan büyük coğrafya boyunca, sırasıyla İdil-Ural, Başkurdistan ve Alaş Orda otonomileri ilan edilmişti. Amiral Kolçak'a bağlı Beyaz Rus Kuvvetleri, Ataman Dutov'a bağlı Rus Kazakları, Kurucu Meclise bağlı Bolşevizm karşıtı Sosyalistler ve yukarıda sıralanan otonomilere bağlı askeri kuvvetler, dağınık bir cephe halinde, Kızıl Orduya karşı savaşmaktaydılar. Bu gelişmeler karşısında Moskova, yerel kadroların partiye katılmaması durumunda, komünist yönetimle halk arasında köprülerin kurulamayacağına karar verdi. Çoğunluğu eski ceditlerden oluşan Türkistanlı aydınların Türkistan Komünist Partisi saflarına davet edilmesi konusunda Taşkent'teki Rus komünistlerine baskı uygulamaya başladı. Bu politika değişikliği başarılı oldu ve komünistlerin Aralık 1918'de yaptıkları ikinci kongrede 900 kadar Türkistanlı üye kaydedildi³³ Kongrede ayrıca, parti çalışmalarını Türkistan'ın bölgesel özelliklerine ve sosyal şartlarına uydurabilmek, Türkistan halkı ile partinin kaynaşmasını sağlamak için bir "Müslümanlar Bürosu" (Musbüro) kurulması kararlaştırılmıştı. Büro, Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne bağlı olarak çalışacaktı. Müslüman Bürosu ilk toplantısını Mayıs 1919 da yaptı ve yönetim kadrosunu seçti.³⁴ Müslüman Bürosunun daha ilk toplantısında, Rus komünistlerinin bölge insanlarına yönelik politikaları ve onları köle gibi gören davranışları kıyasıya eleştirilmişti.

esirleri arasında komünist ideolojiyi yaymak amacıyla faaliyetlerde bulunmuş ve doğu ülkeleri komünist teşkilatlarının ortak çalışma platformu olan Beynelmille Şark Tebligat Şurası'nın kuruluşuna katılmıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, T.T.K. Yayınları, 1997, s: 76.

³³ Hayit, *Türkistan- Rusya ile Çin Arasında*, s: 239

³⁴ Türkistan Komünist Partisi Müslüman Bürosu'nun ilk yönetim kurulu şu isimlerden oluşmuştur: Turar Rızkulov, Abbas Aliyev, Efendiyev, N.Hocayev, Tursun Hocayev, Fahrüddinov, Abdurresidov, Muhittinov ve İsayev.

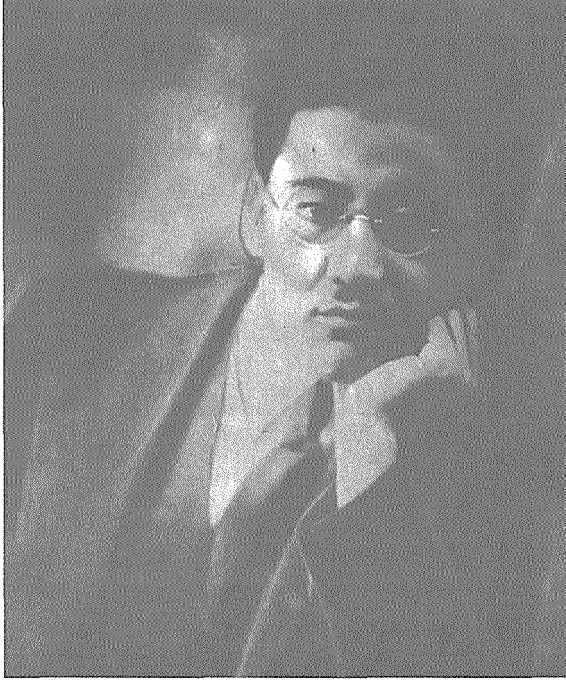
Bu gelişmelerden rahatsız olan Moskova yönetimi, Türkistan bölgesinde Sovyet yönetiminin pekiştirilmesi işlemini yürütecek olan bir komisyonun (*Turkkomissia*) kurulduğunu ilan etti. General Frunze başkanlığında kurulan *Turkkomissia*'nın üyeleri arasında, Kyubişev ve Rudzutak gibi tanınmış komünistlerle birlikte Turar Rızkulov gibi Müslüman liderler de vardı. *Turkkomissia*, Rusya Komünist Partisi'nin Orta Asya'daki tam yetkili temsilcisi olacaktı. Yetkileri ve görevleri sadece Türkistan bölgesi ile sınırlı değildi. Komisyona, devrimin komşu ülkelere yayılması ve bu ülkelerdeki siyasi gelişmelerin yönlendirilmesi gibi görevler de verilmişti. *Turkkomissia*'nın 1919 yılı Eylül ayında Moskova'da yapılan toplantısında aldığı kararlar Sovyet yöneticilerinin o sıralardaki düşüncelerini yansıtmaları bakımından bir hayli ilginçtir:

1- Türkistan ve komşu ülkelerde uygulanacak politikanın çok önemli iki amacı olmalıdır. İlk görev Türkistan'a komşu olan Asya ülkelerindeki ihtilâlcilerle hareketlere destek vermesidir. İkinci görev ise Türkistan'dan ekonomik olarak yararlanmaktır.

2- Hindistan ve İran'daki ihtilâl hareketleri Sovyet Rusya için çok önemlidir. Zira ortaya çıkacak karışıklıklar nedeniyle müttefik kuvvetler Sovyet sınırlarındaki askeri kuvvetlerini çekmek zorunda kalacaklardır. Ayrıca bu hareketler dünya ihtilâlinin gelişmesine zemin hazırlayacaktır. Bu açıdan bakıldığında Türkistan, doğu ülkelerine yönelik ihtilâl ve isyan hareketlerinin kalesi olacaktır.³⁵

Bu amaçların gerçekleştirilebileceğine bütün kalbiyle inanan Frunze, daha Buhara Emirliğine yönelik işgal planlarını hazırladığı bir dönemde, savaşın Buhara ötesine, Afganistan içlerine taşınması konusunda teklifler yapmaktaydı. Hattâ *Turkkomissia* Başkan Vekili Kyubişev, Afgan Komünist Partisinin kuruluş planlarını çoktan hazırlamış ve bu partiye "Afganistan'daki despot yönetimin yıkılması ve yerine bir Sovyet Halk Cumhuriyeti kurulması" görevini bile vermişti.

³⁵ Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan: First wave 1920-1931*, Part 1, s:31.

Turar Rızkulov

Fakat işler Sovyet yöneticilerinin istediği gibi gitmeyecek ve Kızıl Ordu'nun işgal hareketi Buhara ve Hive Hanlıkları ile sınırlı kalacaktır.

Bu arada Türkistanlı kadrolar, Müslüman Bürosu aracılığıyla, Türkistan Komünist Partisi içerisinde yoğunlaşmaya ve sayılarını arttırmaya devam etmekteydiler. Büro, komünist partisi merkez yönetimi tarafından kendisine verilen, gazete çıkarmak, propagandacı yetiştirmek ve komünist literatürü tercüme etmek gibi görevleri bir tarafa bırakmış, Türkistan'ın geleceği konusunda tartışmaların yapıldığı, projelerin üretildiği bir merkez haline gelmişti. Diğer Türk bölgelerindeki gelişmelere paralel olarak ve onlara benzer bir yaklaşımla, milliyetçi sosyalist bir Türkistan hedefi gündeme getirilmekteydi. Moskova yönetimi bu gelişmelerden hoşnut değildi. Fakat devam eden iç savaş ve kötü ekonomik koşullar, sert tedbirler almasını engellemekteydi.

1920 yılı başlarında Müslüman Bürosu, gelecekteki hedeflerini ve Türkistan için geliştirdiği temel politikayı çok açık olarak ortaya koydu. 12-18 Ocak tarihlerinde, birbirine paralel olarak yapılan Müslüman Bürosunun 3'üncü ve Türkistan Komünist Partisinin 5'inci kongrelerinde Turar Rızkulov, "Milli Meseleler ve Milli Komünist Şubeler" başlıklı bir bildiri sundu. Daha sonra Rızkulov ve arkadaşları Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti isminin Türk Cumhuriyeti; Türkistan Komünist Partisi isminin de Türk Komünist Partisi olarak değiştirilmesi tekliflerini gündeme getirdiler. Kurulacak Türk Cumhuriyetinin kendi anayasası olmalı, ekonomik, mali, askeri alanlarda ve dış politika konularında bağımsız olmalıydı. Ayrıca Müslüman bir Türk ordusunun kurulması öneriliyor, Müslüman olmayan askeri birliklerin de Türkistan'ı terk etmeleri isteniyordu. Bu teklifler her iki kongre tarafından da oy çokluğu ile kabul edildi.³⁶ Kongrede kabul edilen bir diğer kararlar, Rusya içerisindeki bütün Türklere, Orta Asya'da kurulacak olan bu Türk Cumhuriyeti etrafında birleşme çağrısı yapılmaktaydı. Türkistanlı komünistlerin oylarıyla ortaya koydukları büyük bir Türkistan Cumhuriyeti kurma arzusu ve girişimi, Moskova'da büyük bir korkuya ve reaksiyona yol açtı. Sovyet yönetimi, Türkistan Cephesi başkomutanı General Frunze'nin teklifiyle, Türkistan Komünist Partisi Kongresinde alınan kararı reddetti. Moskova, Türkistan Komünist Partisinin, Rus Komünist Partisine bağlı bir bölge teşkilatı olduğunu ve ondan bağımsız kararlar alamayacağını bildirdi.

1920 Haziran ayına gelindiğinde Sovyet yönetimini zorlayan meselelerin çoğu çözümlenmişti. Ukrayna'daki General Denikin ve Sibirya'daki General Kolçak meseleleri halledilmiş, Moskova - Orta Asya arasındaki tüm engeller ortadan kaldırılmıştı. Kızıl Ordunun Sibirya'daki büyük başarısından sonra, Sovyetler Birliği'nin askeri operasyonlarından sorumlu komiseri Troçki, gözlerini Türkistan'a ve güneydeki komşu ülkelere çevirmişti. Troçki'ye göre uluslararası durum, Paris ve Londra'ya gidecek yolun, Afganistan, Hindis-

³⁶ Hayit, *Türkistan-Rusya ile Çin Arasında*, s:295

tan ve Bengal'den geçtiğini ispatlayacak bir yönde gelişmekteydi. Bunun için Türkistan'daki Basmacılık Hareketi'nin sonlandırılarak Sovyet hakimiyetinin pekiştirilmesi, Buhara ve Hive Emirliklerinin yıkılması gerekiyordu. Böylece Afganistan ve Hindistan'a giden yollar açılmış olacaktı. Bu hedefleri gerçekleştirebilmek amacıyla Troçki, General Frunze'yi *Turkfront*³⁷ komutanlığına tayin etti ve geniş yetkilerle donattı. Frunze, dünya devrimiyle ilgili romantik hayalleri olmayan pragmatist bir komünistti. Rus dışı milliyetlerden oluşturulan silahlı kuvvetlerin başarısız olacağını düşünüyordu. Frunze'ye göre, bu bölgelerde devrim, ancak Rus askerleri aracılığıyla gelişip kök salabilirdi. Yerel siyasi kadrolara ve askeri güce ihtiyaç yoktu.

Muskom'daki gelişmeler ve büyük bir Türk Cumhuriyeti oluşturma girişimi, Frunze'nin Rus olmayan kadrolarla ilgili inançlarını daha da pekiştirmişti. Artık Türk Cumhuriyeti yaratmak hayali peşindeki Türkistanlı komünistlerin üzerine gitmenin zamanı gelmişti. Kısa bir süre sonra, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi, Türk Komisyonu, yani, *Turkkommissiya*'da hiçbir Müslüman olamayacağına karar verdi ve yeni üyeler tayin etti. Kaganoviç, Georgi Safarov ve Yakob Peters gibi tanınmış komünistlerden oluşan yeni üyelerin görevi, Türkistan Komünist Partisi içerisinde geniş kapsamlı bir tasfiye gerçekleştirmektir. Turar Rızkulov ve Nizamhocayev gibi tanınmış liderler Türkistan Komünist Partisinden uzaklaştırıldılar.

Ayrıca Hükümet İcra Komitesindeki³⁸ görevlerinden de azledilmişlerdi. Onlardan boşalan yerlere ise deneyimsiz ve eğitimsiz Türkistanlı komünistler getirildi. Yeni İcra Komitesinin başına okuma yazması bile olmayan bir Türkistanlı, Rahimbayev atanmıştı. Rus Komünist Partisi, yeni görevlendirdiği Türkistanlıları "Özbek ve Kazak proleterlerinin hakiki temsilcileri" olarak ilan etti. Böylece milliyetçi komünistlerin Türkistan'da milli nitelikte bir Türk Devleti kurma hayalleri de sona ermiş oluyordu.

37 Türk Cephesi

38 Türtsik

Alaş-Orda Otonomisi

Alaş Hareketi, 1905'li yıllarda, Türkistan'ın Kazakistan bölgesinde başlayan ilk siyasi hareket olmasına karşın, dönemin şartları gereği, faaliyetlerini yer altında sürdürmüş ve ancak 1917'lerde açık siyasi çalışmalar yapma imkânını bulmuştur. 1917 yılı Temmuzunda yapılan kurultaylarda Kazakistan'a otonomi verilmesi, bölgeye yönelik Rus muhacirlerinin göçünün durdurulması, Kazak gençlerinin cephelere işçi olarak gönderilme işleminden vazgeçilmesi gibi konular görüşülmüştü. Bu arada Ekim Devrimi başlamış ve bölgede tam bir kaos ortamı hakim olmuştu. Kuzeydeki Omsk vilayeti, Kızıllara karşı savaşıyan Beyaz Rus Generali Kolçak'a bağlı kuvvetlerce ele geçirilmişti. Güneyde ise Taşkent Sovyeti ile Hokand Otonomisi arasında hakimiyet mücadelesi başlamıştı.

Bu karmaşık dönemde, 1917 yılı Aralık ayında, Üçüncü Kazak Kurultayı toplandı. Kazak Otonomisinin ilanına karar verilerek 15 üyeli bir Alaş Orda Hükümeti kuruldu. Alihan Bükeyhanoğlu hükümet başkanı seçildi. Ruslar tarafından yıkılan Hokand Muhtariyet Hükümetinin ilk başkanı Muhammed Tınışbayoğlu da bu hükümetin içişleri nazırı olarak görevlendirilmişti. Kazakistan'ın geniş coğrafi yapısı nedeniyle, Batı ve Doğu olmak üzere iki milli merkez oluşturuldu. Ural bölgesini kapsayan Batı Alaş Orda'da, merkezi hükümet, Cihanşah ve Halil Dostmuhammedoğlu kardeşler tarafından temsil edilmekteydi. Alaş Orda Hükümeti hızlı bir şekilde askeri teşkilatlanmaya başladı. Orenburg, Turgay, Kustanay ve Semipalatinsk de milli birlikler oluşturuldu. Bu arada Başkurdistan Hükümeti de merkezini Orenburg'a taşımıştı. Böylece iki hükümet arasında ciddi bir işbirliği başladı. Diğer taraftan Alaş Orda Hükümeti, Sibiryayı elinde tutan Amiral Kolçak ve Rus Kazakları lideri Dutov ile görüşerek silah ve teknik destek talebinde bulunmuştu. Ne yazık ki Amiral Kolçak, Kazak yönetimine silah vermek istemiyor, aksine, ordusunun ihtiyaçları için kendisine para verilmesini talep ediyordu. 1918 yılı ortalarında Amiral Kolçak daha da saldırganlaşmış, Alaş Orda ve Başkurdistan askeri birliklerinin dağıtılması ve bu hükümetlerin tasfiye edilmesi yönünde girişimlere başlamıştı. Fakat Kolçak'ın bu üstünlüğü kısa

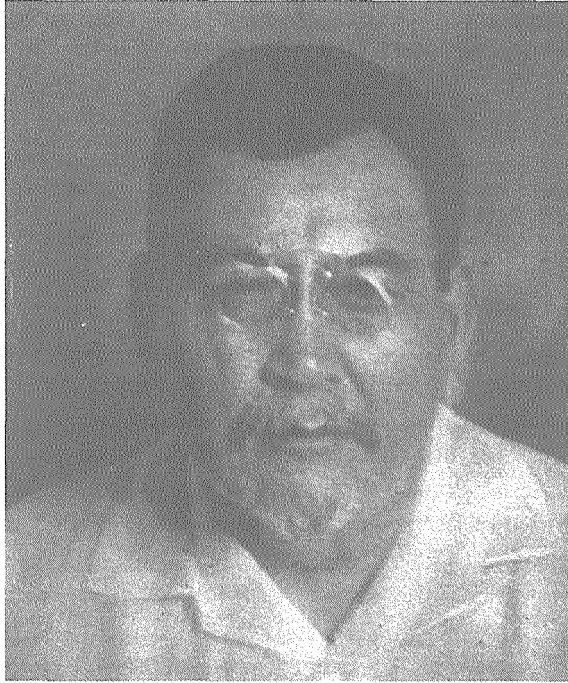
sürdü. 1919 yılı başlarında Frunze tarafından yönetilen Kızıl Ordu, Beyaz kuvvetleri mağlup ederek, önce Uralsk şehrini, daha sonra da Orenburg'u ele geçirdi. Bu gelişmeler üzerine Alaş Orda yönetimi, Başkurdistan hükümeti ile birlikte hareket ederek, Sovyet yönetimiyle uzlaşmak zorunda kaldı. 16 Şubat 1919'da Başkurt Hükümeti adına Zeki Velidi, Alaş Orda Hükümeti adına da Ahmet Baytursun Moskova'ya giderek bir antlaşma imzaladılar.³⁹ İmzalanan antlaşmaya rağmen taraflar arasındaki güvensizlik devam etmekteydi. Nihayet Kasım 1919 da, Sovyet Askeri İhtilâl Konseyi, Alaş Orda yönetimi için bir genel af kararı çıkardı. Aynı yılın Aralık ayı içerisinde Orenburg'da, Frunze ile yapılan iki haftalık görüşmeler sonrasında, Alaş Orda askeri kuvvetlerinin Beyazlarla tüm ilişkilerinin kesildiği ilan edildi ve askeri birlikleri Kızıl Ordu saflarına katıldı.⁴⁰

Aslında Moskova yönetimi, Alaş Orda ile çalışmasının uzun vadeli olamayacağını çok iyi bilmekteydi. Bu sebeple Alaş Orda'nın Kazakistan'daki etkinliğini dengeleyebilmek ve şartlar uygun olduğunda da bu milli teşkilatı tasfiye edebilmek için, kendileriyle birlikte çalışan bazı Kazak Komünistlerini önemli görevlere getirmekteydi. Hıristiyanlığı kabul etmiş bir Kazak Türkü olan Alibay Cangeldin, Kazak Eyaleti Fevkalade Komiserliğine, bir diğer Kazak Türkü, Muhammed Tungaçin de milliyetler meselesinden sorumlu halk komiserliğine getirilmişti. 1919 yılı ortalarında Lenin, Kazak Steplerinin yönetiminden sorumlu olacak bir İhtilâl Komitesi (Kirrevkom) kurulmasına karar verdi. Pestrovskii isimli bir Rus'un yönetiminde kurulan komitede Alibay Cangeldin ve Mindaşoğlu gibi Kazaklara da görev verilmişti. Bu komite gelecekteki Kazak Hükümetinin çekirdeği olarak planlanmıştı. Bu arada, Aralık ayında yapılan antlaşmaya rağmen, Alaş Orda kuvvetleri bazı bölgelerde Kızıl Ordu'ya katılmayı redd ediyorlardı. Bunun üzerine *Kirrevkom*, 11 Ocak 1920 de toplanarak Alaş Orda'nın Kırgız (Kazak)⁴¹ Devrim Komitesi

³⁹ Togan, *Bugünkü Türkli Türkistan ve Yakın Tarihi*, s: 376

⁴⁰ Ollcott, *The Kazakhs*, s:154

⁴¹ O dönemde bugünkü Kazakistan bölgeleri 'Kırgız', Bugünkü Kırgız bölgeleri ise 'Kara Kırgız' bölgesi olarak tanımlanmaktaydı.

Alaş Orda Otonomisi reisi Ahmet Baytursun

ile birleştirildiğini ilan etti. Alaş Orda Hükümeti tarafından çıkarılan bütün yasalar iptal edilmişti ve bu hükümet tarafından kontrol edilen bölgeler *Kirrevkom* yönetimine geçirilmişti. *Kirrevkom* ayrıca, Kızıl Ordu'ya katılmayı reddeden Alaş Orda askeri birliklerine çağrı yaparak, en kısa sürede silahlarını teslim etmelerini bildirdi. Bolşevikler Kazakistan'a bir otonomi vereceklerinin göstergesi olarak da, Alaş Orda liderlerinden Ahmet Baytursun'u *Kirrevkom* üyesi yaptılar, Alihan Bükeyhanov'u Turgay Oblastı komiserliğine, Muhammed Tınışbayevi de Semireçi bölgesi komiserliğine getirdiler.

1920 yılı komünist yönetim açısından çok başarılı bir dönem oldu. Bu yılın ilk ayları boyunca Kızıl Ordu kuvvetleri geniş Kazak steplerindeki bütün direnişi kırmışlardı. General Dutov, Doğu Türkistan'a kaçmıştı. Kazakistan bölgesindeki sorunları çözen Kızıl Ordu generali Frunze, aşağıya, Güneye

doğru inerek, Türkistan Basmacıları üzerine yöneldi. Yıl boyunca Kazakistan'ın çeşitli şehirlerinde kongreler düzenleyen Bolşevik yönetimi, Nisan ayında, Rus Bolşevik Partisinin Kırgız (Kazak) Bürosunun kurulduğunu ilan etti. Kazakistan komünist yönetiminin çekirdeğini oluşturmak üzere kurulan bu büro, *Kirrevkom*'un bütün yetkilerini devralmıştı. Aynı yılın 4 Ekiminde Kırgız (Kazak) Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edildi. Böylece Kazakistan'da Sovyet hakimiyeti resmen tesis edilmiş oluyordu.

Bolşevikler tarafından çıkarılan bütün zorluklara karşın Alaş Orda hareketi, milli bir yönetim uygulama konusunda kararlı davranmış, Kazakistan için yararlı çalışmalar yapmıştır. Beş yıl kadar sonra, Turar Rızkulov, iç savaş yıllarını değerlendiren "Alaş Orda kurulduktan sonraki ilk yıllarında ilerici ve ihtilâlcı bir karaktere sahipti" şeklinde bir değerlendirmeye yapacaktır.⁴² Sovyetler Birliği döneminde çıkarılan Kazak Sovyet Ansiklopedisi ise "Alaş Partisinin programı Panislamizm ve Pantürkizm ideolojisini savunmaktaydı. Kazakistan'ın Burjuva otonomisini talep etti. Kazakların içişlerine karışılmasını diyerek merkezi yönetimi tanımadı. Vilayetlere kendi şubelerini açtı ve kendi gazetelerini çıkardı"⁴³ şeklinde tenkit ederken, bir anlamda da, Otonomi Hükümeti'nin ülkesi için yaptığı başarılı çalışmaları kabul etmiş olmaktadır.

Başkurdistan Otonomisi

1917 Ekim Devrimini takip eden ay içerisinde, genel durumu müzakere etmek ve gerekli önlemleri almak üzere toplanan Başkurt Merkez Şurası, 29 Kasım günü muhtariyet ilan edilmesine karar vermişti.⁴⁴ Yapılan toplantıda otonomi kararı ile birlikte, hukukçu Yunus Bekov başkanlığında bir Milli Başkurt Hükümeti kuruldu. Dahiliye ve harbiye nazırlıkları görevi tarihçi Ahmet Zeki Velidi'ye verilmişti. Hükümet

⁴² a.g.e, s: 140

⁴³ *Kazak Sovyet Ansiklopedisi*, s: 242

⁴⁴ Eski takvime göre 17 Kasım günü.

hemen bir Başkurt Askeri İdaresi oluşturarak, milli bir ordu kurma çabasına girişti ve bu amaçla vergi toplamaya başladı. Bu arada Ukrayna Hükümeti ile anlaşacağını ilan etmiş ve bu ülkeye resmi temsilciler göndermişti. Muhtariyetin ilan edildiği bölge, Başkurt nüfusunun yoğun olduğu, Küçük Başkurdistan denilen alanı kapsamaktaydı ve merkez olarak Orenburg şehri seçilmişti. Kazakistan coğrafyasında ilan edilen Alaş Orda Muhtar Hükümeti de aynı şehirde bulunmaktaydı. Ocak 1918 de Sovyet güçlerinin Orenburg'u işgal etmeleri üzerine hükümet dağıldı ve başta Ahmet Zeki Velidi olmak üzere bütün hükümet üyeleri tutuklandı. Nisan ayında Rus Kazakları ve Başkurt askerlerinin ortak bir saldırısı ile hapisten kurtarıldılar. Aynı dönemde Çeliabinsk'te, Çek lejyonları tarafından Sovyet yönetimine karşı başlatılan isyanın başarılı olması, Başkurt Hükümetinin Haziran ayında yeniden faaliyete başlamasına imkan sağladı. Genel seferberlik ilan edilmiş, isyancı Çek lejyonlarından alınan silah ve mühimmatla, kısa sürede iki piyade tümeni kurulmuştu. Kurulan birlikler, Beyaz Ruslar ve Çek lejyonlarıyla birlikte Sovyetlere karşı savaşa katıldılar. Temmuz ayında Kızıllar Ufa'yı ve Orenburg'u terk etmek zorunda kalmışlardı. Bu gelişme üzerine Başkurt Milli Hükümeti ve Askeri Yönetim Merkezi, Çeliabinsk'ten Orenburg'a taşındı. Başkurt Milli Hükümetinin kurulması aşamasında Türkistan Milli Hükümeti üyelerinden Übeydullah Hoca, meşhur şair Abdülhamit Süleyman Çolpan, daha sonra Buhara Halk Cumhuriyeti savunma bakanı olacak olan Abdulhamit Arifov ve Taşkentli aydınlardan Mir Muhsin gibi bir çok isim, bölgeye gelmişler ve hükümetin faaliyetlerine iştirak etmişlerdi.⁴⁵

Bu dönemde bölgedeki siyasi ve askeri gelişmeler, Başkurt ve Alaş Orda Muhtariyetleri açısından bir hayli olumlu bir tablo sergilemekteydi. Samara'da demokrasi yanlısı Sosyal Revolüsyonerlerin (S-R) hakim olduğu Kurucular Meclisi Hükümeti oluşturulmuştu. Sibiry'a da Beyaz Rus Amirali Kolçak, Orenburgda ise Rus Kazaklarının lideri Dutov, kızılara karşı mücadeleyi sürdürmekteydiler. Bu arada Başkurt Hükümeti, Buhara Emirliği ile temas kurarak, Orta Asya'ya gi-

⁴⁵ Togan, *Hatıralar*, s: 220

den demiryollarının kesilmesi konusunda işbirliği talebinde bulunduysa da, Buhara Emir'i, "Moskova'da vaziyete kim hakimse onu Rusya'nın meşru hükümeti olarak tanıyacağını, Rusya ile yapmış olduğu antlaşmalara sadık kalarak herhangi bir isyan hareketine katılmayacağını" bildirdi ve ret cevabı verdi. Diğer taraftan Alaş Orda hükümeti ile görüşmeler yapılmış ve ortak bir askeri güç oluşturulması kararı alınmıştı. Bu gücün başına eski Çar ordusu subaylarından İşbulatov getirildi. Ayrıca 30 Ağustos-7 Eylül tarihlerinde Orenburg'da, Başkurdistan, Kazakistan ve eski Hokand Muhariyeti yöneticileri bir araya gelerek "Güney-Doğu Müslüman Ülkeleri Federasyonu" kurulması konusunda karar almışlardı.⁴⁶ Sibirya ve Samara hükümetleri ile Rus Kazaklarının katılması durumunda, bu ittifak genişletilerek "Doğu Rusya İttifakı" haline dönüştürülecekti.⁴⁷ Bu arada Abdulhamit Süleyman Çolpan, Buharalı Abdülhamit Arifov, Nizam Hoca, Başkurtlardan İlyas Alkin, Ahmet Zeki Velidi, Kazaklardan ise Alihan Bükeyhanov gibi isimlerin katılımıyla, bir "Türk Sosyalist Partisi" kurulması çalışmaları başlatılmıştı. "Milliyetçi sosyalizm" temeline dayalı olması plânlanan bu partinin, bütün Doğu Türklerinin partisi haline gelmesi için çalışılacaktı. Parti kurucuları ilk uygulamalarını Başkurdistan'da yaptılar ve düşüncelerine göre bir arazi kanunu çıkardılar. Hükümet, Samara'daki sosyalist S-R hükümetiyle yoğun bir işbirliği içerisindeydi ve kızillara karşı savaşta büyük katkı sağlamaktaydı.

Rusya'da devam eden iç savaş sadece çarlık Rusya'sı sınırları içerisindeki milletlerle sınırlı kalmamıştı. Komünist yönetime karşı savaşan Beyaz Rus generalleri, müttefik ülkeler (İngiltere, Fransa) ile Sibirya'nın bir bölümüne giren Japonya tarafından desteklenmekteydi. Beyaz Rus Amirali Kolçak'ın yönetimindeki Ural Cephesi 3 ordudan oluşmaktaydı. Yaklaşık 30 bin kişilik Sibirya Ordusu, ağırlıklı olarak

⁴⁶ Bkz. Harita 3.

⁴⁷ a.g.e, s: 229. Bu toplantıya Alaş Orda'dan Alihan Bükeyhanov, Ahmet Baytursunov, Mir Yakup Devlet, Hokand Hükümetinden Mustafa Çoka-yoğlu, Muhammedcan Tımsıbayev, Ubeydullah Hoca, Başkurdistan'dan Ahmet Zeki Velidi ve diğer bazı hükümet üyeleri iştirak etmiştir.

Çek askerlerinden oluşmuştu ve Yekaterinaburg şehrinde konuşlanan bu orduyu Çek Generali Gayda yönetmekteydi. 50 bin kişilik Batı Ordusunun başında Rus Generali Khanjin vardı. Güney ordusu ise Rus Kazaçiklerinden oluşuyordu ve Ataman Dutov tarafından yönetilmekteydi. Aynı dönemde sosyalist gruplar da Samara'yı ele geçirerek burada bir kurucu meclis hükümeti (Komuç) oluşturmuşlardı. Bu hükümet *Direktuarlar* adı verilen bir grup tarafından yönetilmekteydi.

1918 yılı ortalarından itibaren, başarılı bir mücadele yürüten Beyazlar, Kızılara karşı ciddi bir üstünlük sağlamış durumdaydılar. Artık Beyazların, Bolşevik hükümetini devirerek, Rusya'da yeniden hakim olacakları inancı yayılmağa başlamıştı. Aynı yılın Sonbaharında Fransız, İngiliz, Amerikan ve Japon askeri heyetleri Omsk şehrine geldiler. Burada yapılan toplantıda batılı ülke temsilcileri, ılımlı sosyalist güçler tarafından oluşturulmuş yönetimler yerine, beyaz Rus generallerinden yana ağırlık koymuşlar ve ılımlı demokrat grupların dağıtılmasına destek vermişlerdir. Bu destek Amiral Kolçak'ın çok aşırı ve gerçekçi olmayan kararlar almasına sebep oldu. 18 Kasım'da kendisini bütün Rusya'nın Yüce Şefi⁴⁸ ilan etti. Daha sonra bölgede, kendi yönetimi dışında Kızılara karşı mücadele eden bütün güçleri dağıtmak için harekete geçti. İlk hedefi, S-R ağırlıklı, Kurucular Meclisi Hükümeti, Komuç oldu. Bu hükümetin sosyalist üyelerini tutuklattı. Üç gün sonra Alaş Orda ve Başkurdistan Hükümetlerini lağvettiğini, Başkurt-Kazak askeri kuvvetlerini de feshettiğini ilan etti. Kendi ordusu ile birlikte savaşan 3'üncü Başkurt Alayını, silahsızlandırdıktan sonra dağıttı. Bu gelişme Başkurt ve Kazak milli hükümetleri açısından çok kötü bir ortam yaratmıştı. Bu arada Başkurt hükümeti, Orenburg'da ciddi bir askeri güce sahip olan Rus kazakları lideri Dutov'a yönelik bir tasfiye operasyonu yapmak istediye de başarılı olamadı. Yoğun bir silah ve mühimmat sıkıntısı baş göstermişti. Bu sırada Kızılar, Samara ve Ufa şehirlerini yeniden ele geçirdiler. Bunun üzerine Başkurdistan Hükümet Merkezi Orenburg'dan Doğu Başkurdistan bölgesindeki Tymes kasabasına nakledildi.

48 Verkhovniy Pravital

1919 yılı başlarında, bütün Rusya'daki dengeleri büyük ölçüde etkileyen bir gelişme yaşandı. Müttefik Ülkeler, 23 Ocakta, Bolşevik yönetimini resmen tanıdıklarını ilan ettiler. Müttefiklerle Sovyetler arasındaki görüşmelerin 15 Şubat tarihinde başlatılması konusunda uzlaşma sağlanmıştı. Bu gelişme Sovyet yönetiminin elini büyük ölçüde güçlendirmişti. Moskova'ya karşı mücadele eden milletler için ise sonun başlangıcı anlamına gelmekteydi. Muhtariyet mücadelesi veren Başkurt ve Alaş Orda hükümetleri için Moskova yönetimi ile işbirliği yapmak dışında bir seçenek kalmamıştı.

Sovyetlerle işbirliği için Başkurt Hükümetinin talepleri "Dahili ve iktisadi işlerde tam muhtariyet, Milli Ordunun genelinde Sovyet Komutanlığına bağlı, fakat içeride serbest olması, komünizm ideolojisinin mecburi olmaması" şeklinde sıralanmaktaydı. Harbiye Nazırı ve Ordu Komutanı Zeki Velidi, ayrıca, Başkurt askeri gücünün Türkistan Cephesine gönderilmesini talep ediyordu. Bolşevik yönetiminin bu şartları kabul edeceğini bildirmesi üzerine, 18 Şubat günü, Başkurt alayları Sovyet Birinci Ordusu saflarına geçtiler. Daha sonra Kazak lider Ahmet Baytursun ve Başkurt lider Ahmet Zeki Velidi başkanlığındaki iki heyet, birlikte Moskova'ya giderek, komünist yöneticilerle masaya oturdular. 23 Mart günü, Başkurt ordusu ve Başkurdistan iktisadi durumu ile ilgili 20 maddelik bir antlaşma, Lenin ve Stalin'in de onayıyla imzalandı ve Rus gazetelerinde yayınlandı.

Bu arada 21 Şubat günü, Başkurdistan Milli Hükümetinin bulunduğu Times'da, Başkurdistan Genel Kongresi toplanmış ve milliyetçi liderlerin büyük ölçüde hakim oldukları bir "İnkılap Komitesi"⁴⁹ seçilmişti. Artık Bolşeviklerle birlikte sürdürülecek bir hayatın gerekleri yerine getirilmeğe çalışılmaktaydı. Hükümet başkanlığından istifa eden Kulayev'in yerine Haris Yumagulov getirilmişti. Zeki Velidi ise harbiye nazırlığı görevini devam ettirmekteydi. Velidi'nin bütün çabalarına karşın, Başkurt askeri kuvvetleri, Türkistan Cephesine değil, Beyaz Rus generali Denikin'e karşı mücadelenin sürdürüldüğü Ukrayna Cephesine gönderilmişti. Diğer taraf-

⁴⁹ Revkom.

tan Zeki Velidi ve arkadaşları, Bolşevik liderleri iki konuda ikna etmeğe çalışıyorlardı. Bunlardan ilki, Kazak ve Başkurt bölgelerinin tek bir idari birim haline getirilerek muhtar bölge ilan edilmesi projesiydi. Bu öneriye sıcak bakmayan Sovyet Yönetimi, Orenburg'da bir Rus bölgesi oluşturarak Kazakistan ile Başkurdistan arasındaki coğrafi ve idari ilişkiyi kesmeye karar verdi. Böylece Velidi ve arkadaşlarının Orenburg merkezli bir Kazak-Başkurt Otonomisi oluşturma çabaları sonuçsuz kalmıştı. İkinci konu ise, Doğudaki Müslüman Türk ülkelerinin sosyalist partilerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulacak bir siyasi yapılanma girişimiydi. Bu projeye göre Türkistan bölgesindeki *Tüde*, Kazakistan'daki *Üccüz* ile Velidi ve arkadaşlarınca oluşturulan *Erk* partileri tek bir çatı altında birleştirilecek; ortaya çıkan kuruluş, Erk Sosyalist Partisi adıyla ve Rus Komünist Partisinden bağımsız olarak, *Komintern*'e⁵⁰ üye olacaktı. Müslüman Türk kadrolarını Rus Komünist Partisine alternatif hale dönüştürebilecek nitelikteki bu teklifin Sovyet yönetimi tarafından kabul edilmesi düşünülemezdi. Nitekim hemen reddedildi. Bu gelişme üzerine Velidi ve arkadaşları doğrudan Rus Komünist Partisine üye olmak zorunda kaldılar.⁵¹

Başkurt Milli Hükümeti ile oyalama amaçlı görüşmelerini sürdüren Moskova yönetimi, Rusya'da iç istikrar sağlanıncaya kadar vakit kazanma peşindeydi. Bu arada Başkurdistan'daki inançlı komünistler aracılığıyla, Milli Hükümete alternatif olacak bir siyasi yapı oluşturma çabaları devam etmekteydi. Bolşeviklerle imzalanan antlaşmanın geçici olduğunu ve taktik nedenlerle imzalanmış olduğunu Başkurt Hükümet yetkilileri de çok iyi bilmekteydiler. Zeki Velidi Togan hatıralarında Lenin'in, kendileriyle görüştükten iki gün sonra yapılan Parti Kongresinde Buharin'e cevaben "taktik mülâhazalarla burjuva milliyetçileriyle de antlaşmalar akdetmek icap edebilir, Finlandiya'da işçileri kesen burjuva milliyetçisi Svinhavud ile, yüzüne gülerek mukaveleler yapmak gerekmedi mi? Dün de Başkurt Hükümeti ile böyle yap-

50 Dünya komünist partilerinin ortak platformu -Komünistçeksi İnternasyonal-.

51 Togan, *Hatıralar*. s: 286

mak icap etmedi mi?” dediğini aktararak ve şu yorumu yapmaktadır:

Bu noktada biz, Lenin ve arkadaşlarının bizimle sulh mukavelesi yapmalarını muvakkat bir iş, bunların bizi görünürde arkadaş saymakla beraber, bir gün Özbeklerdeki imamlar, mollalar, Finlandiya'daki kapitalist burjuvalar gibi ortadan kaldırılacak unsur telakki ettiklerini, yani komünist partisi yetiştirip nihayet idareyi onlara vermek kararında olduklarını, daha o gün öğrenmiş olduk. Fakat bu nutuktan bu fikri öğrendiğimizi kimseye söylemedik.⁵²

Gerçekten Sovyet yönetimi, tam olarak bu taktiği uygulamaktaydı. Sovyet Hükümeti büyük ölçüde kontrolü sağladıktan sonra, komünist kadroların kontrolünde biçimsel otonomiler kurulacak, daha sonra da, Bolşevizmi araç olarak kullanıp milli devletlerini yaratmayı amaçlayan yerel kadrolar acımasızca tasfiye edilecekti. 1920 Nisanında Stalin, Başkurt ordusu ile ilgili bazı konuları görüşmek üzere, Zeki Velidi'yi Moskova'ya çağırdı. Moskova'daki görüşmeleri sırasında Lenin, Zeki Velidi'ye, “bölge meselelerini bırakması ve Rusya genelindeki meselelerle ilgilenmesi” tavsiyesinde bulundu. Amaç Zeki Velidi'nin Başkurdistan'dan uzaklaştırılmasıydı. Nitekim bir süre sonra, General Denikin'e karşı savaşın sürdürüldüğü Ukrayna Cephesinde, Tatar- Başkurt kıtalarının düzenlenmesi görevi verildi. Bu arada Zeki Velidi, Sultan Galiyev ile ilgili gelişmeleri yakından takip etmekteydi ve Komünistlerin kısa bir süre içerisinde Müslüman Türk liderlere yönelik bir tasfiye işlemi başlatacaklarını anlamıştı. 29 Haziran sabahı Moskova'dan ayrıldı ve daha sonra ortadan kayboldu. Aynı gün Türkistan'da Turar Rızkulov ve arkadaşlarının komünist partisinden ve yönetimdeki görevlerinden alınarak tasfiye edilmiş olmaları, Zeki Velidi'nin olayları ne kadar doğru yorumladığını göstermektedir. Velidi, bir süre sonra Bakü üzerinden Türkistan bölgesine geçecek ve orada yürütülen milli mücadeleye katılacaktır.⁵³

⁵² a.g.e., s: 254

⁵³ a.g.e., s: 402

İdil-Ural Otonomisi

Çarlık Rusya'sının başkenti Petersburg'da yeni bir ihtilâl olduğu ve iktidarın Bolşeviklere geçtiği haberi İdil-Ural coğrafyasına ulaştığında, Kerenski tarafından gerçekleştirilen Şubat İhtilâli kadar sevinç ve coşku uyandırmamıştı. Yoğun bir belirsizlik, kuşku ve korku vardı. Tatar aydınları kısa süre içerisinde bir Milli Meclis toplamaya karar verdiler. Toplantı yeri olarak Ufa şehri seçilmişti ve toplantının adı İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Kongresi olarak belirlenmişti. Toplantı 30 Kasım günü, 120 üyenin katılımıyla başladı. Delegelerin çoğu, belirli bir siyasi partinin üyesi olmadığı için billurlaşmış bir siyasi program söz konusu değildi

Toplantıların başlamasından kısa bir süre sonra, aynı yılın Mart ayında yapılan Bütün Rusya Müslümanları Kongresinin temel tartışma konusu, Topraklı Muhtariyet -Topraksız Muhtariyet meselesi yeniden gündeme hakim olmuştu. Kongre üyelerinin yarısı Rusya Federasyonu içerisinde, toprakları ve sınırları belli olan bir İdil-Ural Otonomisi kurulması fikrini destekliyorlardı ve bunlara "Toprakçılar" adı verilmişti. Sınırları belirlenmiş muhtar devletler haline gelmenin, Rusya içerisindeki diğer Türk boylarıyla ilişkilerin zarar görmesine, dolayısıyla Türk gruplarının bölünmesine yol açacağını savunan ikinci grup ise, merkezi bir Rus yönetimi zemininde Müslüman Türkler için kültürel ve dini muhtariyet talep etmekteydi. Bu ikinci grup "Türkçüler" olarak isimlendirilmişti. Kazan Üniversitesi talebelerinden Alimcan Şeref, müstakbel İdil Ural devletinin haritasını, Tatar ve Başkurtların çoğunluk oluşturdukları bölgeleri içerecek şekilde, hazırlamış ve kongreye sunmuştu.⁵⁴ Millet Meclisi toplantıları bir ay kadar devam etti. Bolşevikler bu gelişmeyi yakından izlemekte ve Tatar Milliyetçileri ile temas yolları aramaktaydılar. Son oturumlardan birisinde, Stalin tarafından önerilen "Müslüman meseleleri için bir merkezi komiserlik oluşturmak"⁵⁵ teklifi gündeme getirildiyse de delegeler tarafından reddedildi. Sonuç olarak kongre, İdil-Ural Otonomisi ka-

⁵⁴ Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar*, s: 92

⁵⁵ Muskom

rarını kabul etmiş, maarif, maliye ve diniye olmak üzere üç nezaretten oluşan bir Milli İdare kurulmasına karar vermişti. Milli İdarenin başkanlığına Sadri Maksudi (Arsal) getirildi.

Diğer taraftan, Stalin'in, İdil Ural Kongresi tarafından reddedilen Komünist Partiye bağlı bir *Muskom* oluşturma teklifi, Kazan Sosyalist Komitesi başkanı Mollanur Vahitov tarafından kabul edilmişti. Böylece Vahitov, diğer bir Tatar aydını Galimcan İbrahimov ve Başkurt Şerif Manatov ile birlikte *Muskom*, yani, Müslümanlar Komisyonunun yönetimine getirildiler. *Muskom*, Halk Komiserleri Konseyi'nin 17 Ocak 1918 tarihli kararıyla kurulan Milliyetler Komiserliğinin⁵⁶ alt bölümü olarak çalışacaktı ve bu kuruluş doğrudan Stalin'e bağlıydı. Bu gelişme Tatar Milli Hareketi içerisinde ciddi bir bölünmeye neden olmuştu. Bu arada Milli Meclis, Bütün Rusya Müslümanları Kongresi sırasında kurulan "Harbi Şura" ile birlikte, askeri bir güç oluşturabilmek için toplantı düzenlenmesine karar verdi. Bu karar gereği, çoğu Tatar ve Başkurt 150 kadar delege, 21 Ocak günü Kazan şehrinde toplandı ve İdil Ural Muhtar Devleti konusundaki kararlılıklarını bir kez daha gündeme getirdiler. Toplantıda bulunan Bolşevik üyeler ise, toplantıyı terk ederek bu kararı protesto ettiler. Bu arada, İdil Ural muhtariyetini engellemek isteyen Kazan Sovyet'i, 26 Şubat'ta, bir Yüksek Askeri İhtilâl Komutanlığı oluşturmuştu. Şaikman başkanlığında kurulan komutanlığın üyeleri Tatar Yakubov ve Sultan Galiyev idi. İki gün sonra Kazan Sovyeti, bölgede sıkıyönetim ilan etti ve Harbi Şura'nın bütün üyelerini tutuklattı. Üyeler, Sovyetlere bağlılık bildirmeleri ve İdil-Ural Otonomisini reddetmeleri şartıyla serbest bırakılacaklardı. Said Giray ve İlyas Alkin kardeşler, Tokumbetov ve Muzafferov'dan oluşan Harbi Şura üyeleri, bir yolunu bularak Bolşeviklerin elinden kurtuldular ve Kazan şehrinin Bulak nehri ötesindeki kesimine geçerek İdil-Ural Devleti konusundaki kararlılıklarını bir kez daha ilan ettiler.⁵⁷ Fakat Bolşevikler bu gelişmenin taktik cevabını vermekte gecikmeyeceklerdi. Nitekim, 23 Mart günü Pravda gazetesinde, Stalin

⁵⁶ Narkomnats

⁵⁷ Sovyetler bu olayı küçümsemek için Transbulak Cumhuriyeti deyimini kullanmışlardır

ile birlikte Mollanur Vahitov ve diğer Muskom üyelerinin imzasıyla, Güney Ural ve Orta Volga havzalarını kapsayan bölgede, Rusya Federasyonuna bağlı bir “Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti” kurulduğu ilan edildi. Bu gelişmeden beş gün sonra Kızıl Ordu Kazan Şehrine girdi, Milli Meclisin Bulak nehri ötesindeki merkezini ele geçirdi; yayınlanan bir bildiri ile Milli Meclisin ve Harbi Şuranın dağıtıldığı ilan edildi.⁵⁸ Milli Meclisin kurtulabilen üyeleri Başkurdistan bölgesine ve Sibirya’daki Amiral Kolçak yönetiminin merkezi olan Omsk bölgesine geçtiler. İdil-Ural Milli Merkezi bundan sonraki faaliyetlerini bu bölgeden yürütecekti.

Bu arada giderek tırmanan iç savaş, Bolşevikleri zorlamağa başlamıştı ve mümkün olan bütün imkânları kullanmak zorunluluğu vardı. Bu nedenle Bolşevik yönetimi, Müslüman işçi ve köylülerden askeri alaylar oluşturmak amacıyla, *Muskom* yöneticisi Mollanur Vahitov başkanlığında, “Merkezi Müslüman Askeri İdaresi” kurulmasına karar verdi. Bu idare, bir taraftan askeri üniteler kuracak bir taraftan da bu birliklerdeki askerlere ideolojik eğitim verecekti. Bu sırada Beyaz Rus kuvvetleri Kazan’ı ele geçirdiler ve Mollanur Vahitov savaş sırasında vurularak öldü. Bu gelişmeler sonrasında söz konusu proje askıya alındı. Kızıl Ordunun Kazan şehrini tekrar ele geçirdiği Eylül ayından sonra projenin hayata geçirilmesi görevi Mirsaid Sultan Galiyev’e verildi. Galiyev ayrıca Muskom’un da başına getirilmişti.

Sultan Galiyev ve arkadaşları, Tatar-Başkurt Cumhuriyeti projesinin arkasını bırakmamışlardı. Konuyu, 1919 yılı sonbaharında yapılan Doğu Halklarının Bütün Rusya Komünist Teşkilatları Kongresi’ne getirdiler. Teklif delegeler tarafından kabul edildi. Fakat Moskova’nın hemen kapısında, Rusya’nın merkezi bölgesinde büyük bir Türk Devleti oluşturmak düşüncesi, Bolşeviklerin asla kabul edemeyecekleri bir durumdu. Nitekim, 13 Aralık günü, Lenin başkanlığında toplanan Rus Komünist Partisi Politbürosu teklifi reddetti ve bu konuya yönelik bütün çalışmaların durdurulmasına karar verdi. Buna karşın devam etmekte olan Doğu Halkları Ko-

⁵⁸ Rorlich, *The Volga Tatars*, s:133.

münist Teşkilatları Kongresinin Merkez Bürosu, konunun yeniden kongre gündemine getirilmesini istedi. Ayrıca, Sultan Galiyev'in yakın çalışma arkadaşı ve Kazan Bölgesi Komünist Parti Başkanı Burundukov, Politbüro'nun kararını tanımadığını ilan etti. Ne yazık ki, bütün bu çabalar sonucu değiştirmeyecekti. 23 Mart 1919 da Otonom Başkurt Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğu resmen ilan edildi. Böylece Volga çevresinde, tarih boyunca iç içe yaşamış olan Tatar ve Başkurtları bir araya getirecek, büyük bir Türk Cumhuriyeti oluşturma hayalleri sona ermiş oluyordu. Orenburg'da bir Rus bölgesi oluşturarak Kazakistan ile Başkurdistan arasına bir set çeken Bolşevik yönetimi, benzer uygulamayı Volga boylarında da gerçekleştirmiş, Türk Boylarını bir kez daha yapay sınırlarla bölmüştü. Emperyalist güçlerin tarih boyunca sürdürdükleri *Böl ve Yönet* uygulaması hiç değişmeyecekti. Yaklaşık bir yıl kadar sonra, 27 Mayıs 1920 de, Politbüro, İdil-Ural Cumhuriyeti projesinin üçte biri kadar bir alan üzerinde, Otonom Tatar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmasını kabul etti. Kurulan cumhuriyet sınırları içerisindeki nüfusunun ancak yarısını Tatar Türkleri oluşturmaktaydı. Tatarların çoğunlukta olduğu bölgeler ise cumhuriyet sınırları dışında bırakılmıştı.

Galiyev'in Tataristan'daki uygulamaları çok başarılı olmuştu. Yerel kadroların eğitimi ve siyasallaştırılması için askeri birliklerin çok önemli olduğunu biliyordu ve bu konuya ciddi bir ağırlık vermişti.⁵⁹ Müslüman askerlerden oluşturulacak Milli Kızıl Ordu, Galiyev'in "Doğu Komünizmi" stratejisinin önemli bir parçasıydı. Sultan Galiyev'in Müslüman Askeri İdaresinin başına getirildiği 1918 yılı yaz aylarında Kızıl Ordu bünyesindeki Tatar-Başkurt askeri gücü 50 bin civarındaydı. Bir yıl sonra, 1919 yılı başlarında, Doğu cephesini oluşturan 6'ncı Kızıl Ordudaki Müslüman asker sayısı 250 bine ulaşmıştı ve tamamen Müslüman subayların yönetimi altındaydılar.⁶⁰

⁵⁹ Benzer bir anlayış, bir süre sonra , Mao Tse Tung tarafından Çin'de uygulanacak ve başarıya ulaşacaktır.

⁶⁰ Benningsen ve Wimbush, *Muslim National Communism in The Soviet Union*, s: 64

Mir Sultan Galiyev

Sultan Galiyev, *Muskom* ve Müslüman Askeri İdare Başkanlığı görevlerinin yanında *Zhizn'Natsional'Notsei* gazetesinin editörlüğünü de yapmaktaydı. Ayrıca Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesinde⁶¹ ders veriyordu. 1920 yılında açılan bu üniversite, Asya ve Afrika ülkelerinden gelen komünist kadroların eğitildiği bir yerdi. Hintli Mobendra-Nath Roy, İranlı Sultanzade, Endonezyalı komünist Tan-Malaka gibi isimler bu üniversite bünyesinde ders vermekteydiler. Bu ortam Galiyev'e, daha sonraki yıllarda Üçüncü Dünya Sosyalizmi kavramının doğmasına öncülük edecek olan görüşlerini yayma imkânını veriyordu. "Sömürgeler Enternasyonalı" ve "Doğu Komünizmi" kavramlarını gündeme getiren Mirsa-

61 KUTVa

id Sultan Galiyev, ileri sürdüğü fikirler nedeniyle Doğulu Müslüman-Türk kadrolar arasında giderek artan bir etkinliğe sahip olmağa başlamıştı.

Doğulu bir Müslüman Türk'ün Bolşevik hiyerarşide ve sosyalist düşüncede böylesine etkin bir isim haline dönüşmesi, başta Stalin olmak üzere, bütün ihtilâl liderleri tarafından büyük bir rahatsızlıkla izlenmekteydi. Galiyev'in ileri sürdüğü tezler Marksizm'in yeniden yorumunu gerektiriyordu ve "devrimin en etkin unsurunun Rus işçi sınıfı" olduğu iddiasını sorgulamaya açıyordu. 1920 Ağustosunda, kendisine Moskova'da ihtiyaç olduğu gerekçesiyle merkeze çağrıldı. Müslüman Askerler için Kazan'da kurulmuş olan bütün kurs merkezleri, Müslüman Askeri İdaresi ile birlikte Moskova'ya taşındı. Sultan Galiyev'in başkan yardımcılığı görevini yürüten Şamil Osmanov da "askerler arasında milliyetçilik propagandası yapmak" suçlamasıyla Türkistan'a gönderildi.

Komünistler iç savaşta üstünlük sağlayıp Rusya'daki hakimiyetlerini pekiştirdikçe, gerçek düşüncelerini ve uygulamalarını gündeme getirmeğe başlamışlardı. Başlangıçta gösterdikleri hoşgörünün yerini sınırsız bir sertlik almıştı. Kendi düşünceleri ile örtüşmeyen her düşünceyi "Devrimden sapma ve Devrim düşmanlığı" olarak tanımlıyorlardı. Milliyetçi komünist kadroların tasfiyesi işlemi 1923 yılında Sultan Galiyev'in tutuklanmasıyla başlatıldı. Nisan ayında yapılan 12'inci Parti kongresinde Galiyev, "milliyetçi sapma" ile suçlandı ve bütün görevlerine son verildi. Bir ay kadar sonra tutuklandı ve kısa bir süre sonra serbest bırakıldı. Bu arada Sovyetler Birliği, federal bir yapı altında resmen oluşturulmuş ve bu federal devlet, milliyetler sorununun kökten çözümlendiğini varsayarak Milliyetler Komiserliğini lağvetmişti.⁶² Ertesi yıl, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesinin 4. Kongresinde Stalin, Sultan Galiyev'e ve Galiyevizm'e saldıran uzun bir konuşma yaptı. Toplantı sonrasında Galiyev yeniden lanetlendi ve komünist partisi üyeliğinden çıkarıldı. Daha sonraki yıllarda yeniden tutuklanacak ve kendisinden sonra lanetlenerek partiden çıkarılan milliyetçi komünist

⁶² Carrère D'encausse, *Lenin*, s: 337.

yoldaşlarıyla birlikte Stalin terörüne kurban olacaktır.⁶³

Tatar aydınlarının Bolşeviklere katılmayanları ise, ya öldürülmüşler ya da yurt dışına gitmek zorunda kalmışlardı. Kazan'ın Bolşevikler tarafından işgali sonrasında Beyaz Rus Amirali Kolçak'ın bölgesine sığınan Milli Meclis ise, Beyazların mağlubiyetine kadar, faaliyetlerini burada sürdürmüş ve daha sonra dağılmıştı. Bu Meclis, 1919 yılı ilkbaharında küçük bir toplantı yapmağa muvaffak olmuş ve bu toplantıda Paris'te toplanmakta olan uluslararası barış kongresine, İdil-Ural ve Sibiryâ Türklerinin meselelerini anlatmak üzere bir heyet gönderilmesine karar vermişti. Milli İdare Başkanı Sadri Maksudi, muharrir Ayaz İshaki ve kurucu meclis üyesi Fuat Toktarof'dan oluşan heyet üyeleri, uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra Paris'e ulaştılar. Fakat Sovyetler Birliğindeki gelişmeler, bu üyelerin geri dönmelerine izin veremeyecekti. Bu heyet üyelerinden Ayaz İshaki, Avrupa'ya ve Uzak Doğuya geçebilen Tatar kadrolarıyla birlikte, dışarıdaki İdil-Ural milli mücadelesini şekillendiren lider olacaktır.

Türkistan Hanlıklarının sonu ve Halk Cumhuriyetlerinin kurulması

14'üncü yüzyılda, Büyük Timur tarafından kurulan Çağatay İmparatorluğu, 150 yıl kadar sonra, yerini Şeybani Özbek Han'ın kurduğu devlete bırakmıştı. Özbek Han, Safeviler devleti ile yaptığı mücadeleyi kaybedince, kurduğu devlet dağılmış ve bir süre sonra da bu bölgede çok sayıda Hanlıklar ortaya çıkmıştı. 17. Yüzyıl sonlarında Özbeklerin Mangit boyu Buhara'da, Kongrat boyu ise Harezmi bölgesinde birer Hanlık kurdular. 19. yüzyıl ortalarında Buhara Hanlığına başkaldıran Özbek Ming boyu, Fergana bölgesinde Hokand Hanlığını kurdu.⁶⁴ 19. yüzyılda ise bölgede yeni bir güç; Çar-

⁶³ Bu konuda geniş bilgi için bkz: A.Benningsen, C.L.Ouelquejay, *Sultan Galiyev: Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası*; A. Benningsen, C.L.Ouelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, A.Benningsen, S.E.Wimbush, *Muslim National Communism in The Soviet Union*

⁶⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Jean Paul Roux. *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*. Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

lık Rusya'sı ortaya çıktı. Ruslar 1868'de Semerkand şehrini ele geçirdiler ve Buhara Hanlığı Rusya'nın himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Benzer bir süreç Hive Hanlığı için yaşandı ve bu Hanlık 1873 yılında Rusya'nın himayesine girdi. Hokand Hanlığı ise 1876 yılında Rusya tarafından yıkıldı ve toprakları üzerinde Türkistan Genel Valiliği oluşturuldu. 20. yüzyıla girerken Türkistan coğrafyasında, içişlerinde kısmen bağımsız, fakat dış ilişkilerinde tamamen Rusya'nın kontrolünde olan iki Hanlık kalmıştı. Buhara Hanlığı 200.000 km² araziye ve 2 milyon kadar bir nüfusa sahipti. Hive Hanlığı ise daha küçük olup 55.000 km² kadardı. Her iki Hanlık da, siyasi ve askeri açıdan, Türkistan Genel Valiliği tarafından kontrol edilmekteydi.⁶⁵

Hive Hanlığı

Hive Hanlığı 1912 den itibaren bir iç parçalanma sürecine girmişti. Hanlığın istediği arazi vergilerinin ağırlığı nedeniyle doğan anlaşmazlık, Yomud Türkmenlerinin isyanına neden oldu. İsyân lideri Muhammed Kurban Serdar, Yomud kabileleri tarafından *Han* ilan edildi ve Cüneyd Han ismini aldı. Cüneyd Han 1916 yılı başlarında Hive'yi ele geçirdi ve başbakanı idam ettirerek Hive Hanı İsfendiyar'ı kendisine bağımlı hale getirdi. Hive yönetiminin Cüneyd Han gibi güçlü bir şahsın eline geçmesi Rusya'nın işine gelmiyordu. Bu nedenle, yönetimden ayrılması için yoğun bir siyasi baskı uygulamaya başladı. Baskıya direnemeyen Han Cüneyd, bir süre sonra, Hive'yi terk ederek İran'a geçmek zorunda kaldı. Bütün bu karışıklıklar, ceditizm hareketinin bir ürünü olarak ortaya çıkan Pehlivan Niyaz Yusuf yönetimindeki Genç Hiveliler hareketini güçlendirmişti. 1917 Şubat İhtilâli sonrasında Genç Hiveliler, reform isteklerini tekrar gündeme getirerek, Han, üzerinde baskı uygulamaya başladılar. İsfendiyar Han 5 Nisan 1917 de bir beyanname yayınlayarak meşruti bir yönetime geçilmesini ve bir parlamento kurulmasını kabul etti. Genç Hivelilerden ve toprak sahibi Bay'-

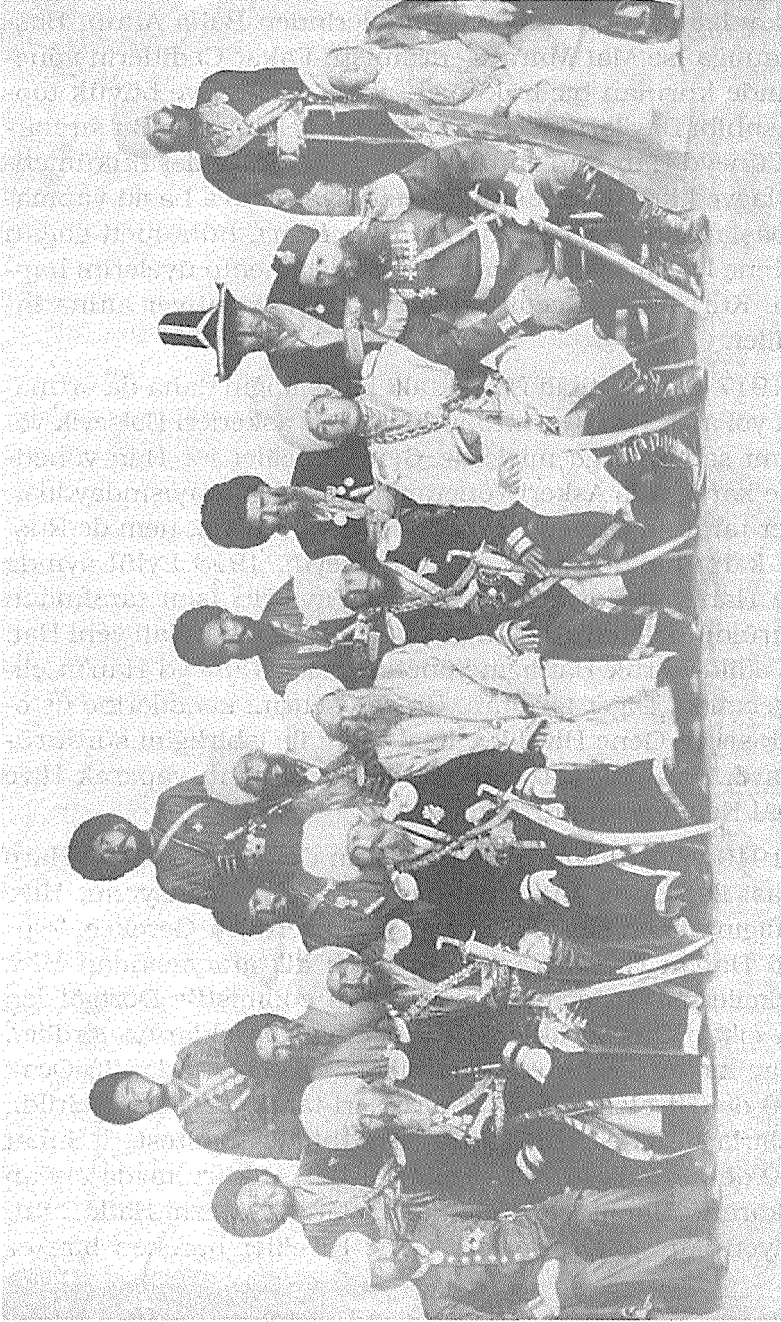
⁶⁵ Bkz. Harita 1.

lardan oluşan 32 üyeli bir parlamento kuruldu. Parlamento başkanlığına cedit hareketi öncülerinden Baba Ahun, Başbakanlığa ise Mat Murat getirilmişti. Fakat Ceditlerin yönetiminde kurulan bir hükümet, aşiret reisleri ve büyük toprak sahibi Bay'ların istemedikleri bir gelişmeydi. Bu sıralarda Cüneyd Han İran'dan dönmüş, Genç Hiveliler hükümetinin lağvedilmesi konusunda İsfendiyar Han'a baskı yapmağa başlamıştı. Haziran ayında Hive Han'ı, hükümeti dağıttı ve Genç Hiveliler grubundan olan parlamento üyelerini hapsetti. Kurtulabilen cedit liderleri faaliyetlerini yer altına indirdiler.

1917 Ekim İhtilâli Hanlıktaki karışıklığın daha da artmasına yol açtı. Hive Garnizonundaki Rus askerleri Bolşevik yönetimi saflarına geçmişlerdi. Genç Hiveliler ise Han yönetimine karşı, Rus Askeri Yönetimi ile işbirliği arayışındaydılar. Diğer taraftan Cüneyd Han, hem Hive Han'ına, hem de Ruslara karşı bir mücadele yürütmekteydi. 1918 Eylül ayında Hive Han'ı İsfendiyar, Cüneyd Han'ın oğlu İşim tarafından öldürüldü. İsfendiyar Han'ın kardeşi Said Abdullah yeni Han ilan edildi. Artık Hanlığın yönetimi fiilen Cüneyd Han'ın eline geçmişti. Diğer taraftan, Ürgenç şehrini kendilerine üs olarak seçen Genç Hiveliler, Kızıl Ordu ile işbirliğini sürdürüyorlardı. 1918 yılı Haziran ayında bir toplantı yaparak Hive İhtilâl Komitesi'ni kurdular.

1919 yılı Aralık ayında Türkistan Cephesi İhtilâl ve Harp Şurası ile Sovyet Hükümetinin Türkistan Komisyonu, Hive Hanlığına karşı savaş açmaya kararı verdiler. Gerekçe, "Cüneyd Han'ın ve taraftarlarının kanlı diktatoryasından Hive emekçilerini kurtarmak" olarak ilan edilmişti⁶⁶ Dörtgöl'den yola çıkan Rus birlikleri Hive Hanlığı topraklarına girdiler. Bir ay kadar devam eden çarpışmalar sonrasında, 25 Ocak 1920 de, Hive şehri Sovyet birlikleri tarafından ele geçirildi. Ruslarla birlikte şehre giren Hive İhtilâl Komitesi, 1 Şubat 1920 de bir halk kurultayı düzenledi. Bu kurultayda alınan bir kararla Hanlık sistemini kaldırılarak Harezm Halk Cumhuriyeti ilan edildi. Böylece Genç Hiveliler hareketi bir kez

⁶⁶ Hayit, *Türkistan-Rusya ile Çin Arasında*, s:272

Hive Hanlığı mensupları, Merv. 1897 (Ahat Andican Arşivi)

daha iktidara gelmiş oluyordu. Cüneyd Han ise, yeni yönetimi ve Bolşevizme karşı mücadelesini sürdürmek amacıyla Hive'nin sahra kısımlarına çekildi.⁶⁷ Bu arada son Hive Han'ı Said Abdullah, tahttan feragat ettiğini ilan etmişti. Ruslar tarafından Moskova'ya götürüldü ve orada sefalet içerisinde öldü.

Buhara Hanlığı

Buhara Hanlığı, Türkistan Hanlıkları içerisinde en eski ve en güçlü Hanlık idi. Rusların Türkistan'ı işgal döneminde çeşitli şehirlerini kaybetmiş ve nihayet 1873 yılında Emir Said Muzaffer ile Türkistan Genel Valisi von Kaufman arasında imzalanan antlaşmayla Rusya'ya bağlı bir vassal devlet haline dönüşmüştü. Bu antlaşmaya göre Buhara Emirliği, Semerkand şehrini Rusya'ya terk etmiş, dış politikada Rusya'nın kontrolüne girmiş, Hanlık sınırları içerisinde Rus vatandaşlarının ticari serbestliğini onaylamış ve Rusya'nın Siyasi bir Komisyon bulundurulmasını kabul etmişti. Böylece bir Rus dominyonu haline dönüşen Buhara, 1885 yılına kadar siyasi ve askeri açıdan Taşkent'teki Türkistan Genel Valiliği tarafından kontrol edildi. 1885 yılında ise, alınan ani bir kararla, Buhara şehri yakınlarında bir Rus Siyasi Mümessilliği kuruldu. Bu dönemler boyunca Emir Muzaffer ve daha sonra tahta geçen Emir Abdulahad, Rusya ile bir denge siyaseti izleyerek iktidarlarını sürdürdüler. Son Buhara Emir'i Mir Said Alim Han 1911 yılında tahta geçti. Said Alim, 13 yaşında iken babası tarafından Petersburg'a gönderilmiş, 3 yıl süreyle askeri ve siyasi eğitim almıştı. Buhara'ya döndükten sonra Nesef ve Kermine şehirlerinde yöneticilik yaptı. Said Alim Han iktidara geçmeden kısa bir süre önce, 1910 yılı Ocak ayında, Buhara'da büyük bir Sünni ve Şii çatışması yaşanmış, iç dengeler büyük ölçüde bozulmuştu. Bu nedenle babası tarafından uygulanan baskıcı yönetim anlayışını sürdürdü. Bu dönemde Buhara Hanlığında 3000 kadar sivil memur ve 10 bin civarında bir askeri kuvvet mev-

⁶⁷ a.g.e., s: 170

cuttu. Dış güvenlik konusunda ise Emir, kendisine “Süvari Generali” ve “Çarın Başyaveri” gibi unvanlar veren Rus Çarına güvenmekte ve “Hiçbir orduya ihtiyacımız yok; Buhara'nın bütünlüğünden Rusya sorumludur ve askeri eğitimciler biraz daha fazla paraya mal olurlar” diyebilecek kadar kendisini rahat hissetmekteydi.⁶⁸ Aynı dönemde ise, çarlığın başkenti Petersburg'da toplanan Rus kabinesi, Buhara Hanlığının resmen Rusya'ya ilhakı meselesini görüşüyordu.⁶⁹ Araya giren Birinci Dünya Savaşı ve ardından başlayan Rus İhtilâli, Buhara Hanlığının bir süre daha yaşamasını sağlayacaktı.

Buhara, yüzyıllardan beri, İslam Dünyasının önemli bir eğitim ve kültür merkezi olmuştu. Ayrıca Bahaüddin Nakşibendi tarafından kurulan Nakşibendilik akımının da merkezi olması sebebiyle, bütün İslam Dünyasında *Buhara-i Şerif* olarak anılmaktaydı. Bu tarihi ve sosyal süreç, Buhara'da, başını medrese hocalarının ve din adamlarının çektiği güçlü bir geleneksel (kadimci) yapı oluşmasını sağlamıştı. Diğer taraftan Buhara, Cedidizm hareketinin de önemli merkezlerinden birisiydi. Türkistan Cedidizminin fikri önderlerinden Abdurrauf Fıtrat, medrese tahsilini tamamladıktan sonra, ileri eğitim için İstanbul'a gitmiş ve orada Jön Türklerle tanışmıştı. Fıtrat tarafından çıkarılan ilk yaygın *Münazara*⁷⁰ adını taşımaktaydı ve Buharalı ceditler, Yaş Buharalılar adı altında, bu yaygın çevresinde toplanmışlardı. Genç Buharalıların liderlerinden Osman Hoca da, 1908 yılında, arkadaşı Hamit Hoca ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve burada yalnızca Jön Türk akımı ile tanışmakla kalmamış; aynı zamanda, İttihat

⁶⁸ Olufsen, *The Emir of Bokhara and his country*, Londra, 1911, s: 599.

⁶⁹ Hayit, *Türkistan-Rusya ile Çin Arasında*, s:174.

⁷⁰ 1911'de tahsil amacıyla İstanbul'a gelen Fıtrat, o tarihlerde *Münazara*'yı yazdı. Farsça yazılan eser, Buhara'dan hacca gitmekte olan bir müderris ile, Hindistan'da tanıştığı Avrupalı bir bilgin arasında geçen konuşmalardan oluşmaktadır. Konu, o günlerde yoğun bir biçimde tartışılmakta olan Usul-ü Cedit mektepleridir ve Buhara'da bir eğitim reformunun gerekip gerekmediği sorusudur. Sonuç olarak Avrupalı bilgin, İslami bilgisinin derinliğini ve Arapça'ya olan hakimiyetini kullanarak, Buharalı müderrisi, eğitim reformunun yapılması gerektiği-
ne ikna eder.

ve Terakki'nin önderleri ile de görüşmüştü. Bu dönemde kurduğu ilişkiler Osman Hocanın gelecekteki siyasi mücadele çizgisini büyük ölçüde şekillendirecekti.⁷¹

Birinci Dünya Savaşı, Emir'in, ceditler tarafından gündeme getirilen reform taleplerini reddetmesi için iyi bir fırsat yarattı. Uzun bir süreden beri *usul-ü cedit* mekteplerinin yasaklanması için çalışan din adamlarının isteklerini kabul ederek bu okulları kapattı ve her türlü liberal hareketi yasakladı. Birkaç yıl sonra, 1917 yılı Şubat İhtilâli sonrasında Rusya'da kurulan Kerenski hükümetinin baskısı sonucunda, istemeyerek de olsa, bir Hürriyet Beyannamesi yayınlamak zorunda kaldı. Fakat bu beyannamede verdiği sözlerin uygulanmasına yönelik hiçbir girişime izin vermiyordu. Hanlığa karşı örgütlenen ve ideolojik lider Abdurrauf Fıtrat önderliğinde mücadelelerini sürdüren ceditler, Hürriyet Beyannamesinde ilan edilen kararların uygulanmasını sağlayabilmek için, Nisan ayında büyük bir protesto gerçekleştirdiler. Yürüyüş, Emir'e bağlı kuvvetler tarafından dağıtıldı; 40 kadar cedit lideri tutuklandı ve kalanlar Rus kontrolü altındaki Kagan şehrine kaçtılar.⁷²

Buhara Emir'i, 1917 Bolşevik İhtilâli döneminde, mümkün olduğunca olayların dışında kalma politikası izledi ve Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan bağımsızlık hareketleriyle hiçbir şekilde ilişki kurmamaya özen gösterdi. 1918 yılı başlarında Hokand Muhtariyetini tasfiye eden Taşkent Sovyeti, kazanılan kolay zaferden cesaret alarak, gözünü Buhara'ya dikmişti. Taşkent Sovyeti lideri Kolesov, yönetimindeki Rus askeri kuvvetleriyle, Buhara üzerine bir yıldırım harekâtı düzenledi. Bu arada Kagan'daki Genç Buharalılar Merkez Komitesi de, Rus askeri birlikleri ile birlikte hareket ederek Buhara'da kontrolü sağlayacak bir İhtilâl Komitesi kurmuş-

71 Öktem, A.Naim, *Osman Kocaoğlu'nun ardından*, Milli Türkistan, sayı: 125 A, 1968, s: 18

72 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Allworth, E.A., *A Conversation with Ahmad Naim Nasratullah Bek, Bukharan Jadid* (Reform Movements and Revolutions in Turkistan Ed. Timur Kocaoğlu), SOTA Haarlem, 2001, s: 77-108. Buhara'daki ihtilâl hareketlerine bizzat katılan Ahmet Naim (Öktem) bu döneme ait gözleme dayalı çok değerli bilgiler vermektedir.

lardı.⁷³ Fakat saldırı başarısız oldu ve Sovyet birlikleri yenildi. Bu zafer Buhara Emir'ini büyük ölçüde rahatlatmış, buna karşın Genç Buharalılar Hareketinde dağılmalara yol açmıştı. Merkez Komitesi başkanı Feyzullah Hoca, görevinden ayrılarak Moskova'ya gitti. Üyelerin bazıları Taşkent'e, bazıları da Semerkand'a gitmişlerdi. 1919 yılı içerisinde Hareket, ideolojik bir ayrışmaya uğradı. Bir kısım üyeler, Türkistan bölgesinin yönetimi için Moskova tarafından tayin edilen *Turkkomissia* etrafında toplanmışlardı.

Bu üyelerin hemen hepsi komünist ideolojiyi benimsediler ve aynı yılın Haziran ayında Buhara Komünist Partisi'ni kurdular. Osman Kocaoğlu, Polat Hoca, Feyzullah Hocayef gibi komünist olmayan bazı üyeler ise, Genç Buharalılar hareketini kurumsallaştırarak parti haline getirmeğe çalışıyorlardı.

Bolşeviklerin Rusya'daki duruma büyük ölçüde hakim oldukları 1920 yılında, Hive ve Buhara Hanlıklarına yönelik hareket yeniden başlatıldı. İç çatışmalar nedeniyle çok zayıflamış olan Hive'de, Frunze komutasında yürütülen askeri harekât kolayca başarıya ulaştı ve Hive Rusların eline geçti. Mayıs 1920 de ise Frunze, Buhara Hanlığı sınırlarına yığınak yapmağa başlamıştı. Bu gelişmelere paralel olarak, Genç Buharalılar, Ağustos ayında, Buhara'nın yüz kilometre kadar güneyindeki Çarcoy şehrinde bir konferans topladılar. Grup içerisinde iki temel yönelim ortaya çıkmıştı. Feyzullah Hoca ve arkadaşları, Milliyetçi ve İnkılâpçı grubu oluşturuyorlardı. Bolşevizme sıcak bakan gruplar ise *İştirakiyyun* adı altında toplanmışlardı. Mirza Abdülkadir Muhiddinoğlu ve Kazanlı Necip Hüseyin, bu grubun önde gelen liderlerindendi.⁷⁴

Bu fikri ayrışma, Buhara Emir'ine karşı izlenecek yöntemin belirlenmesi noktasında da etkili oldu. Milliyetçi ve İnkılâpçı grup üyelerinin çoğu, Emir'in bir darbe ile Hanlıktan indirilmesini ve Kızıl Ordunun doğrudan olaya karışmamasını istemekteydiler. Buna karşın İştirakiyyun grubu, Kızıl

⁷³ Hayit, *Türkistan-Rusya ile Çin Arasında*, s: 262. İhtilâl Komitesi üyeleri, Fitrat, Ata Hoca, Feyzullah Hocayef, M.Burhan ve Fazluddin Mahdum idi.

⁷⁴ Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s: 41.

Orduyla birlikte ortaklaşa bir askeri harekât uygulanmasını desteklemekteydi. Daha birkaç ay önce, Hive Hanlığına karşı yapılan Kızıl Ordu harekâtının başarısı ve bu harekât sonrasında Genç Hiveliler tarafından kurulan Harezmi Halk Cumhuriyeti örneği de özendirici olmuştu. Sonuç olarak, Cedilerin içerisinde giderek güçlenen Bolşevik yanlısı sol fraksiyon galip geldi ve ikinci görüş, yani Kızıl Ordu ile birlikte hareket etme fikri kabul edildi. Konferans sonucunda Kızıl Ordu, resmen Buhara'ya davet edildi. General Frunze komutasındaki Rus ordusu Buhara topraklarına girdi. Emir'in ordusu hem sayıca az, hem de kötü eğitimliydi.⁷⁵ Modern silahlarla donatılmış Kızıl Ordu'ya karşı direnmesi mümkün değildi. Buna rağmen Buhara şehrindeki mücadele çok kanlı oldu ve beş gün sürdü. Daha fazla direnemeyeceğini anlayan Emir, 1 Eylül 1920 tarihinde, şehrin boşaltılmasını isteyen bir emirname yayınladı ve Doğu Buhara topraklarına kaçtı. Buhara şehrinin düşmesinin hemen ardından toplanan Genç Buharalılar İhtilâl Komitesi, Buhara Halk Cumhuriyeti'ni ilan etti.⁷⁶

Bu arada Emir, yanında Afganistan elçisi Abdüşşükür Han, özel temsilci Muhammad Eslam Han, Buhara ordusundan geriye kalanlar ve bir kısım hizmetliler ile birlikte, Doğu Buhara'nın merkezi olan Hisar şehrine gitmişti. Burada, kendisine bağlı Basmacı liderlerini toplayarak bir direniş kuvveti oluşturmaya çalıştı. Muhammed Said Beg Pervaneçi, Abdul Hafız Pervaneçi ve Lakay İbrahim Beg önde gelen kumandanlarıydı. Emir Said Alim Han, bir taraftan da dış dünyadan yardım arayışına girişmişti. Hisar şehrinde kaldığı sıralarda, 12 Ekim 1920 de, İngiltere Kralı Beşinci George'a hitaben bir mektup yazdı ve yardım istedi. Mektubunu, oluşturduğu on beş kişilik bir grupla, Kaşgar'da bulunan İngiliz konsolosluğuna gönderdi. Grup, Kaşgar konsolosluğunun onayını aldıktan sonra Hindistan'a geçecek ve Emir'in

⁷⁵ 1918-1919 yıllarında Türkistan'da bulunan İngiliz subayı Frederick Bailey'e göre Buhara ordusu, yarısı gerektiğinde çağrılan, diğer yarısı ise devamlı silah altında tutulan 50 bin kişiden oluşmaktaydı. Bkz. Bailey, *Mission To Tashkent*, s: 301.

⁷⁶ Pipes, *The Formation Of Soviet Union*, s: 184.

mektubunu İngiliz Genel Valisine takdim edecekti. Said Alim Han mektubunda, Wilson prensiplerinden ve kendi kaderini tayin hakkından bahsederek, şöyle diyordu:

İnanıyorum ki yardıma ihtiyaç olan şu dönemde, Majesteleri, devlet borcu olarak 100.000 Pound, mühimmatları ile birlikte 20 bin silah, 30 makineli tüfek ve donanımlarıyla birlikte 10 uçak vermek suretiyle yardımseverliğini gösterecektir. Belirttiğim malzemelerin gönderdiğim temsilcilere teslim edilmesi beni çok mutlu edecektir. Ruslarla savaşın nasıl yürütüleceğini siz çok iyi bildiğiniz için tam donanımlı 2000 askerın Karategın yoluyla gönderilmesi beni sevindirecektir. Bu, aramızdaki dostluk ve dayanışmanın güçlenmesini sağlayacaktır.⁷⁷

Mektup aslında bir davet çağrısıydı ve İngiltere Hükümeti, arzu ettiği takdirde, bu mektuba istinaden Buhara Emirliği topraklarına girebilirdi. Fakat Kaşgar'daki İngiliz konsolosluğu, Emir tarafından gönderilen grubun Hindistan'a geçişine izin vermedi. Emir'in Mektubu ise, tercüme edilip Delhi'ye gönderilmişti. Kuşkusuz Emir Said Alim Han, gönderdiği mektubun, Kralın önüne gitmeden önce, Delhi ve Whitehall'daki yetkililer tarafından okunup değerlendirileceğini tahmin edebilirdi. Fakat bölge sorumlusu D.T. Monteath'ın görüşünün, kendi mektubuna ekli olarak her yere gittiğini, yetkililer için bu yorumun, mektubundan çok daha önemli olduğunu hayâl edemezdi. Monteath'ın değerlendirmesi şöyleydi:

Birliktelik hiçbir şekilde kabul edilemez. Rusya'nın doğal devletlerinden birisine yapılacak böyle bir yardım Casus Belli⁷⁸ sayılabilir.

O günün şartları içerisinde, İngiliz stratejicilerine göre Buhara Emirliği, Rus imparatorluğunun doğal bir parçasıydı. Bu nedenle Emir Alim Han, Sovyetlere karşı bir isyancı olarak değerlendirilmekteydi. İngilizlerin Sovyet bölgelerindeki olaylara karışmak veya bu bölgede yeni devletler kurulması konusundaki çalışmaları desteklemek gibi bir niyetleri

⁷⁷ *India Office Library and Records* (IOR: L/P,S/10/950,P:743), Abdullaev, *Central Asian Emigres in Afghanistan* adlı makaleden naklen.

⁷⁸ savaş sebebi

Buhara Emir'i Said Alim Han

yoktu.⁷⁹ Sonuç olarak İngiltere, Said Alim'in bu çağrısına cevap verme zahmetine bile girmeyecektir.

Bu arada, Türkistan'daki Rus Askeri Yönetimi, Moskova'dan aldığı destek kuvvetlerle, Emir üzerindeki baskısını giderek yoğunlaştırmaktaydı. 1921 yılı Şubat ayı sonlarına doğru Kızıl Ordu kuvvetleri Hisar'a yaklaştılar. Emir, Kölap bölgesine gitmek zorunda kaldı. Burada on gün kadar sürdürdüğü mücadelenin başarısız olması üzerine Afganistan'a geçmeğe karar verdi.⁸⁰ Said Alim Han kendi hatıralarında o günleri şöyle anlatmaktadır:

⁷⁹ Fraser, *Alim Khan and the Fall of the Bokharan Emirate in 1920*, Central Asian Survey (1988), Vol: 7, No:4 s: 54

⁸⁰ Bailey'e göre Emir önce Kale-i Vamar ve Gilgit üzerinden Hindistan'a geçmeyi amaçlamıştı. Fakat Harog bölgesine gönderilen Bolşevik kuvvetlerinin Pamir geçişini kesmesi üzerine Afganistan'a yönelmek zorunda kalmıştır. Bkz. Bailey, *Mission To Tashkent*, s: 299.

Savaşın başlangıcında savaş işlerinden sorumlu yardımcım ve aynı zamanda dayım Muhammed Saidbek Pervaneçi ve savaşı idare eden kumandan Abdulhafız Pervaneci ve İbrahim Bek asker kumandanları idiler. Böylece 6 ay devam eden cenk sırasında Bolşevikler bizimle başedemeyeceklerini anlayınca, Moskova'dan bol miktarda asker ve mühimmat getirip yığdılar. Bolşevikler aldıkları yeni yardımlar sayesinde İslam ordusu üzerine hücumla geçtiler. İslam askerlerinde silah ve cephane az olduğu için on gün savaşıp durduk. Bu arada şu Bende-i Aciz, askeri yardım temin edebilmek için, yabancı ülkelerle temasa geçtim. Daha sonra Hisar'dan Kölap şehrine geçtim. Burada Muhammed İbrahim Divanbegi ve Devletmend Divanbegi- ki bunlar Buhara şarkındaki Özbeklerden idiler- kendileri Buhara devletine sadık olup bir hayli liyakatli hizmetler gösterdiler. Gösterdikleri yararlılıklardan ötürü onları ordunun başına kumandan olarak tayin ettim ve onları huzuruma çağırarak şunları söyledim. 'Bu bende-i aciz saltanat kapısı Kâbil'e gidip yardım arayışına girişeyim. Eğer buradan çıkışım sebebiyle bize bir yardım sağlayabilirsem, bu işi gerçekleştirinceye kadar sizler askerlerinizle birlikte düşmana karşı koyup durunuz. Şu anda düşman hücumu çok ziyadedir. Eğer onu durduramazsak fakir fukara korkuya kapılır. Ben geri dönünceye kadar halk huzur içerisinde olsa iyi olur'

Emir-i Ferman çıkararak onu muayyen yerlere gönderdim. Muhammed İbrahim Bek ve Devletmend Beklere benim ruhsatım ile iş yürütmelerini ve düşman yolunu kesmelerini bildirdim. Kendim ise Kölap vilayeti üzerinden Amuderya'nın geçilen yerinden, 1921 cemadüsanisinin yirmi birinci Çarşamba günü geçip Afganistan toprağına dahil oldum.⁸¹

Böylece Said Alim Han, Mart 1921 de, yanında 300 kadar askeriyle birlikte Afganistan'a geçti. Afganistan'ın ve başka bazı devletlerin yardımını sağlayarak geri döneceğini söylemiş; İbrahim Beg Lakay⁸² ve Devletmend Beg gibi Basmacı

⁸¹ Alim Han, *Buhara Halkının Hasret-i Tarihi*

⁸² Lakay İbrahim Beg 1889 yılında doğdu. Özbek Lakay aşiretinin bulunduğu bölgelerde önce Hisar beyi, sonra Karakul Beyi oldu. Buhara Emir'i tarafından Mirivan beyi, Topçubaşı ve nihayet Leşkerbaşı (Ordu Komutanı) yapıldı. Buhara Emir'i Said Alim'in ülkesini terk etmesinden sonra 1926 yılına kadar, onun adına Doğu Buhara'daki mücadeleyi devam ettirdi.

liderlerinden, kendisi adına mücadeleyi sürdürmelerini istemişti.⁸³ Fakat bu arzusu gerçekleşmeyecek ve bir daha ülkesini göremeyecekti.

Harezmi Halk Cumhuriyeti

Kızıl Ordu destekli Hive İhtilâl Komitesi, Harezmi Halk Cumhuriyetini kurduktan kısa bir süre sonra, Nisan ayı içerisinde, bir Halk Kongresi topladı. Kongre, devlet başkanlığına Genç Hiveliler hareketinin önderi Pehlivan Niyaz Hacı Yusuf'u, Başbakanlığa da bir diğer Genç Hiveli önderi, Baba Ahun Selimbay'ı seçmişti. Hive İhtilâl Konseyi başkanlığını yürüten Cuma Niyaz Sultanmurat ise içişleri nazırlığına getirilmişti. Sovyet yönetimi, Rusya'da devam eden iç savaş, Türkistan'da giderek yayılan Basmacılık hareketleri, Hive bölgesinde yeterince etkin bir komünist altyapı olmayışı ve yakın gelecekte üzerine gidilecek Buhara Hanlığı için olumlu örnek oluşturması gibi nedenlerle Hive'de, ceditlerden oluşan bir hükümet kurulmasına ve kurulan cumhuriyetin bir süre hayatini sürdürmesine izin vermişti. Sonuç olarak, 13 Eylül 1920 de, Sovyet Rusya Hükümeti ile Harezmi Halk Cumhuriyeti arasında 24 maddelik bir işbirliği antlaşması imzalandı.

Harezmi Hükümeti, Halk Cumhuriyetini mümkün olduğunca bağımsız bir hale getirmek ve milli bir yapılanma oluşturmak çabası içerisindeydi. Fakat Sovyet yönetimi, bu devletle ilgili olarak belirlediği stratejiyi adım adım gerçekleştirmekte kararlıydı. Cumhuriyet ilanının hemen ardından bir Harezmi Komünist Partisi kuruldu. Koçkaroğlu başkanlığında kurulan bu parti, Moskova'nın desteğiyle kısa zamanda güçlendi ve 1921 ilkbaharında bir hükümet darbesi yaparak, başta Devlet Başkanı Pehlivan Niyaz olmak üzere, bütün hükümet üyelerini tutuklattı. Mayıs 1921 de toplanan ikinci halk kongresi, Ata Mahdum başkanlığında yeni bir hükümet görevlendirdi. Fakat bu hükümetin ömrü de çok uzun olmadı. Bu kez Sovyetler Birliğinin Harezmi Halk Cum-

83 a.g.e., s:52

huriyetindeki yetkili temsilcisi Bik, bu hükümeti görevden almış ve üyelerini tutuklatmıştı. Bütün bu gelişmelere rağmen Hiveli ceditler, Sovyetlerin entegrasyon politikasına karşı çıkmaya devam ettiler.

Harezmi Halk Cumhuriyetinin kurulmasından sonra Karakum sahrasına çekilen Cüneyd Han ise yönetime karşı mücadeleyi sürdürmekteydi. Hacı Niyaz ve Ata Hacı dahil, hapisten kaçan veya tasfiyelerden kurtulmayı becerebilen bütün eski hükümet üyeleri, Cüneyd Han kuvvetlerine katılmışlardı. Ocak 1924 de Hive'deki Bolşevizm karşıtı güçler büyük bir ayaklanma başlattılar. Bu arada Cüneyd Han da şehre saldırdı. Fakat Şubat ayı başlarında, bölgeye hızla sevk edilen Kızıl Ordu kuvvetleri, kontrolü tekrar ele geçirdiler. 29 Eylül 1924 günü, Kızıl Ordu tarafından kuşatılmış kongre binasında toplanan 5. Halk Kongresi, Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin lağvedilmesine karar verdi. Böylece Lenin bir kez daha haklı çıkıyor ve Rus olmayan milliyetlerden birisi daha kendi isteğiyle (!) kendisini lağvederek Sovyet Rusya'ya katılıyordu. Bu gelişmelerden sonra, Genç Hiveliler hareketini oluşturan aydınların bir kısmı Sovyet yönetimi ile uzlaşmışlar ve birlikte çalışmaya başlamışlardır. Uzlaşmayanlar ise ya Basmacılar katılmışlar veya İran Horasan'ındaki Türkmen bölgelerine geçmişlerdir. 1924 yılı sonlarında Sovyetlerin Türkistan'ı parçalama politikası uygulamaya konacak, Harezmi Halk Cumhuriyetine ait topraklar yeni kurulan Türkmenistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri arasında paylaşılacaktır.⁸⁴

Buhara Halk Cumhuriyeti

6 Ekim 1920 de toplanan Birinci Halk Kongresi, Buhara Halk Cumhuriyetinin kuruluşunu ilan etmişti. Mirza Abdulkadir Muhiddin, Cumhurbaşkanı; Feyzullah Hocayef, Nazırlar Şurası Reisi (Başbakan); Abdülhamit Arif, Harbiye Nazırı; Ata Hoca, Dahiliye Nazırı ve Osman Hoca da Maliye Nazırı olmuşlardı. Daha sonraki yıllarda, muhaceretteki Türkistan Hare-

⁸⁴ Bkz. Harita 4.

ketinin liderlerinden birisi olacak olan Osman Hoca, aynı zamanda Doğu Buhara (Bugünkü Tacikistan) bölgesinin yönetiminden de sorumluydu. O sıralarda Doğu Buhara, Basmaçılık Hareketi'nin en yoğun olduğu bölgelerden birisiydi ve yeni kurulan Genç Buharalılar Hükümeti için bu bölgenin düzenini sağlamak büyük önem taşıyordu. Hükümet, Sovyet sistematiğine göre kurulmuştu ve yeni oluşturulan Buhara Komünist Partisi'ne bağlıydı. Parti ise Kagan'da⁸⁵ bulunan Rusya Siyasi Temsilciliği tarafından denetlenmekteydi. Ayrıca 40 kişilik bir Parlamento mevcuttu.

Sovyet yönetimi, taktik nedenlerle, ceditlerin yönetiminde bir Halk Cumhuriyeti kurulmasına izin vermiş olmakla birlikte, Buhara'yı ilhak etme stratejisinden vazgeçmiş değildi. Bu arada, 4 Mart 1921 tarihinde, Rusya Devleti ile Buhara Halk Cumhuriyeti arasında bir ittifak antlaşması imzalandı. Moskova yönetimi, bu antlaşma ile, Buhara Cumhuriyeti'nin tam bağımsızlığını tanımaktaydı. Diğer taraftan, hükümetin kurulmasından hemen sonra problemler de başlamıştı. Devlet Başkanı Abdulkadir Muhiddin'in Buhara'da yürütülen Sovyetleştirme çalışmalarına karşı çıkması Rusları rahatsız etmekteydi. Bir yıl sonra yapılan İkinci Halk Temsilcileri Kongresinde yönetim değişikliğine gidildi ve Osman Hoca Cumhurbaşkanı seçildi. Feyzullah Hocayef ise Nazırlar Şurası Reisiği konumunu sürdürdü.⁸⁶

Buhara Halk Cumhuriyeti, içinde bulunduğu zor koşullara ve yoğun Rus baskısına rağmen gerçekten hayret edilecek etkinlikte bir yönetim anlayışı ortaya koymuştur. Genç Buharalılar, yönetimlerini güçlendirdikleri oranda Rusya'dan bağımsız olacaklarına, en azından otonomilerinin sürekli olabileceğine inanıyorlardı. Bu inançları ve bu yöndeki uy-

⁸⁵ Kagan, Emirliğin Rusya'ya bağlandığı tarihten itibaren (1873), Buhara'nın 12 km. dışında kurulmuş bir yerleşim yeri idi ve Buhara Emirliği'nin kontrolünü yürüten çarlık temsilcisi burada yaşamaktaydı. Transhazar demiryolunun bağlanmasıyla birlikte önemli bir geçiş bölgesi haline dönüşmüştür.

⁸⁶ Hükümetin diğer üyeleri Harbiye Nazırı : Arifoğlu Abdülhamid, Adliye Nazırı: Mirza Abdülrahim, Dahiliye Nazırı: Ata Hoca, Maarif Nazırı: Kari Yoldaş, Ziraat Nazırı: Aşuroğlu Halim, Sıhhiye Nazırı: Abdülvahid, İktisat Nazırı: Abdülkadir Muhiddinoğlu.

gulamaları nedeniyle, Buhara Komünist Partisi'ne üye olanlar bile, Moskova yönetimi tarafından "kuşkulu" kabul ediliyorlar ve gerçek komünist muamelesi görmüyorlardı. Nitekim, Moskova tarafından tam yetkili Buhara Temsilcisi olarak tayin edilen Kuybişev, yeni kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktaydı:

Komünistler Buhara'da ihtilâl yaptılar. Fakat, iktisadi ve psikolojik şartlar henüz oluşmadığından, makul ve gerçekçi sebeplerden dolayı, 'sosyalist' olarak nitelenemeyecek bir rejim kuruldu.⁸⁷

Türkistan'da bulunan eski Osmanlı Subayları, Buhara Hükümeti tarafından güvenlik işleri ve askeri kuvvetlerin eğitimi gibi konularda görevlendirilmişlerdi. Bu subaylardan Ali Rıza Beye Harbiye Bakanı yardımcılığı (müsteşarlık) görevi verilmişti. Sovyetlerin, Buhara Cumhuriyeti askeri kuvvetlerinin, merkezi Taşkent'te bulunan Türkistan Cephesi yönetimine bağlanması yönündeki ısrarlarına, Buhara Hükümeti şiddetle karşı koymaktaydı. Bu arada Doğu Buhara'daki Emir yanlısı Basmacı liderleri, Buhara Hükümetine karşı ayaklanmışlardı. Belcivan bölgesinde Devletmend Beg, Kölab'da Aşur Beg, Korgantepe'de Togaysarı, Darvaz'da Eşan Sultan, Karategin'de Fuzeyl Mahdum ve Karadağ bölgesinde Abdurrahman Begler isyan halindeydiler.⁸⁸ Buhara Cumhuriyetinin kurulmasından hemen sonra bölgeye gönderilen Osman Hoca ve kendisinin devlet başkanı olmasından sonra bu görevi yürüten kardeşi Ata Hoca, yaptıkları yoğun görüşmelerle, başta Devletmend Beg olmak üzere bazı Basmacı liderleriyle uzlaşma sağladılar.

Genç Buharalılar iktidara gelir gelmez, Münevver Karı, Sadullah Hoca ve Übeydullah Hoca gibi cedit hareketinin önde gelen isimlerini Buhara'ya çağırarak çeşitli görevlere tayin etmişlerdi. Geleceğin kadrolarını oluşturabilmek, üzerinde en çok üzerinde durulan hedeflerden birisiydi. Genç Buharalılar hareketinin ideolojik önderi olan Fıtrat, eğitim konusyla bizzat ilgileniyordu. Türkçe⁸⁹ resmi dil ilan edilmiş, Tür-

87 Hayit, *Türkistan-Rusya ile Çin Arasında*, s: 264.

88 Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s:48

89 Türkistan'da kullanılan Çağatay lehçesi

kiye ve Avrupa ülkelerine öğrenci gönderme programları hazırlanmıştı. Sovyet temsilcilerinin bütün engelleme çabalarına rağmen, 1921-22 yılları boyunca Buhara Cumhuriyetinden Almanya'ya 70 kadar öğrenci gönderildi. Ayrıca Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan gibi ülkelere de, resmi ve gayri resmi yollarla, çok sayıda öğrenci gitmekteydi.⁹⁰ Buhara'daki bu harekete paralel olarak, Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde de benzer bir anlayış hakim olmuş ve ceditler tarafından kurulan *Kömek* (Yardım) isimli teşkilat çok sayıda Türkistanlı genci Almanya'ya göndermişti.⁹¹ Türkistan'daki Sovyetleştirme işleminin tamamlanmasından sonra bu öğrencilerden bir kısmı geri getirilecek, bir kısmı ise dönmeyecektir. Dışarıda kalanlar, daha sonraki yıllarda Avrupa'da ve Türkiye'de sürdürülecek olan Türkistan mücadelesinde aktif rol oynayacaklardır. Genç Buharalılar Hükümeti, şartların izin verdiği ölçüde, dış memleketlerle siyasi ilişki kurma çabasını da başlatmıştı. Moskova, Bakû ve Kâbil'e siyasi temsilciler gönderilmişti. Kurulan ilk hükümette dışişleri bakanı olarak görevlendirilen Haşim Saik, daha sonra Afganistan'a sefir olarak gönderilmişti.

⁹⁰ Ceditizm hareketinin başlaması ve usul-ü cedit mekteplerinin açılmasından sonra, çok sayıda öğrenci, Osmanlı coğrafyasında eğitim görmek amacıyla ve genellikle kendi imkânlarıyla İstanbul'daki okullara gelmişlerdir. Fakat devlet tarafından resmi olarak ve grup halinde öğrenci gönderme uygulaması Buhara Halk Cumhuriyeti ve Türkistan ASSR kurulduğu yıllarda gerçekleştirilebilmiştir. Türkiye'ye yönelik uygulamayla ilgili olarak, Ahmet Naim Öktem, anılarında şunları söylemektedir: "Daha sonra Buhara'dan Türkiye'ye 50 kadar öğrenci gönderdiler. Onların arasında benim kardeşim de vardı.....Buhara Hükümeti çok miktarda Astragan kürk de gönderdi. Ankara hükümetine bir delegasyon da gönderdiler." Bkz.Allworth,E.A., *A Conversation with Ahmad Naim Nasratullah Bek, Bukharan Jadid* (Reform Movements and Revolutions in Turkistan Ed. Timur Kocaoğlu), SOTA Haarlem, 2001, s:100. Türkistan'daki cedit okullarında uzun yıllar Öğretmenlik yapan Raci Çakıröz, hatıralarında, 1922 yılı içerisinde bir öğrenci kafilesinin Almanya'ya, bir diğersinin de Türkiye'ye gönderildiğini aktarmaktadır. Anadolu'ya gönderilenler Samsun ve Kastamonu bölgelerinde öğrenim görmüşlerdir. Bkz. Raci Çakıröz, *Türkistan'da Türk Subayları 1914-1923*, (yazan Timur Kocaoğlu), Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 10,1987, s:43.

⁹¹ Bkz. Türkistan - Berlin hattı ve ötesi bölümü.

Türkiye'ye Yardım

Buhara Cumhuriyeti, kurulduğu ilk günden itibaren Ankara Hükümeti ile yakın ilişkiler kurma çabası içerisinde olmuştur. Hükümet parlamentosu, Buhara Hanlığının ele geçirilmesi sırasında Moskova'ya götürülen Buhara Hanlık Hazinesinin bir kısmının Ankara hükümetine yardım olarak aktarılması ile ilgili bir karar dahi almıştı. Bu konu, Türk ve Rus resmi kaynaklarında belirtilmemesine rağmen, Türkistanlı liderler tarafından ısrarla gündeme getirilen bir olaydır. Buhara Halk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu hatıralarında Feyzullah Hocayef ile birlikte, Moskova'da Lenin ile görüşürken "Türkiye'ye yardım meselesinin gündeme geldiğini, kendilerinin bu yardımı yapabileceklerini söylediğini" belirtmekte ve Çarlık Rusya'sı döneminden Buhara Emirliği hazinesinde kalan 100 milyon altın Rubleyi tahsis etmek konusunda mutabık kaldıklarını nakletmektedir. Osman Kocaoğlu bundan sonraki gelişmeleri şöyle anlatmaktadır:

Lenin ile bu şekilde mutabık kaldıktan sonra, biz Buhara'ya geri döndük. Parlamento reisi Abdulkadir Mirzaoğlu ile görüşerek meseleyi Meclise intikal ettirdik. Ben, halka ve Parlamento'ya Anadolu'daki kardeşlerimiz ve ırkdaşlarımızın korkunç vaziyetlerini, Yunanlılar tarafından fena halde tazyik edilmekte olduklarını anlatarak, onlara, büyük kardeşlerimize yardımda bulunmamız gerektiğini çok heyecanla ve samimiyetle iyice izah ettim. Bizim o vakit parlamentoda dört partimiz vardı. Bunlardan Milli Birlik ve Kurtuluş ile Ahrar partileri tamamen yardım lehinde idiler. Yalnız Komünist Partisi reisi, avamdan ve aslen Tatar olan Necip Hüseyinoğlu bu işe akıl erdiremedi ve provokasyon yaparak halka 'Böyle yardım olmaz. Biz bu parayı İngilizlerle mütâreke yapıp anlaşılan Osmanlı Sultanlarına veriyoruz. O sultanlar ki, şimdi Emperyalistlerle anlaşmışlardır' diye havayı bulandırmaya teşebbüs etti. Bunun üzerine Türk Front da buna karşı halkı aydınlatmak için geniş ölçüde propagandaya başladı. Fakat Necip Hüseyinoğlu yardım aleyhindeki kışkırtmalarında inat ettiğinden hükümet kararı ile Buhara hudutları dışına atıldı...

Buhara Parlamentosu, Türkiye'ye 100 milyon altın ruble yardımını, tek itiraz sesi yükselmeden, bir anda ve tam oy birliği ve hararetle tezahüratla ve alkışlarla kabul etti. Parlamento-

nun bu kararı üzerine, hemen ertesi günü gereken muameleyi tekemmül ettirdik ve parayı derhal Ankara Hükümeti'nin emrine yetiştirilmek üzere Rus Hazinesine teslim ettik.⁹²

Benzer bir açıklama Buharalı ceditlerden Ahmet Naim tarafından da yapılmıştır. Ahmet Naim kendisiyle yapılan bir sözleşide şöyle söylemektedir:

Buhara İhtilâli sırasında Erk (Emir'in sarayı) içerisinde Emirlik hazinesi vardı..... Yaş Buharalılarla birlikte hareket eden Ruslar Emir sarayını bombaladılar..... Daha sonra Buhara hazinesini arabalara yüklediler ve Moskova'ya taşındılar..... Lenin Türkiye'ye yardım etmek istiyordu. Fakat hangi parayla.... Lenin, Osman Hocayı Moskova'ya davet etti ve ona 'siz Türklerle aynı ırktansınız, bu parayı oraya gönderelim' dedi. Buhara Meclisi, Moskova'da tutulmakta olan paranın Türkiye'ye verilmesine karar verdi...Fakat bunun ne kadarı verildi?...Mesela 200 milyon ise, ancak 50 milyonu verildi...Fakat bu para Türkiye'ye verildi.⁹³

Buhara Emirliğinin yıkılmasına şahit olan Türkistanlı göçmenler arasında "Emir hazinelerinin trenle Moskova'ya taşındığı" konusu yaygın olarak konuşulan bir söylemdir. 1918-1919 yıllarında Türkistan'da gizli görevli olarak bulunan İngiliz subayı Frederick Bailey, daha sonra yayınladığı hatıralarında, Buhara Emirliği hazinesi ile ilgili gelişmeleri doğrularak şunları yazmaktadır:

Uçakların ve zırlı trenlerin desteklediği Yoldaş Frunze yönetimindeki Bolşevik kuvvetleri, 1920 yılı Eylül ayında şehri ele geçirdi. Hazineden 3 vagon dolusu altın ve kıymetli taş götürüldü.⁹⁴

Bu konuyla ilgili olarak, Ahmet Naim Öktem'in tanımlaması daha akla yakın gelmektedir. Buhara Meclisinin Türkiye'ye yardım kararını onaylayan Sovyet yöneticileri, sözde e-

⁹² Mehmet Saray, *Milli Mücadele yıllarında Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye yardımı ve Cumhurbaşkanı Osman Hoca (Reform Movements and Revolutions in Turkistan*, Ed. Timur Kocaoğlu), SOTA Haarlem, 2001, s: 342-344.

⁹³ E.A. Allworth, *A Conversation with Ahmad Naim Nasratullah Bek, Bukharan Jadid (Reform Movements and Revolutions in Turkistan*, Ed. Timur Kocaoğlu), SOTA Haarlem, 2001, s: 100.

⁹⁴ Bailey, *Mission To Tashkent*, s: 299.

manet olarak Moskova'da tuttukları, fakat aslında çoktan el koymuş oldukları altınlarla ilgili olarak, gelecekte karşılına çıkabilecek bir mülkiyet sorununu halletmiş oluyorlardı. Diğer taraftan Buhara Cumhuriyeti, zaten geri alamayacağı bir paranın Türkiye'ye gönderilmesi kararını vererek, hiç olmazsa ırkdaşlarına yardım etmiş olmayı arzu etmiş olmalıdır. Kararlaştırılan miktarın 100 milyon altın ruble gibi büyük bir rakam olmasının sebebi de budur. Ancak Ruslar bu miktarın sadece 11 milyon Rublesini Türkiye'ye göndermişlerdir.⁹⁵

Türkiye'ye yardım olayını doğrulayan bir diğer görgü şahidi de Sibirya'daki esir kampından kaçarak Türkistan'a gelen, Taşkent ve Buhara gibi şehirlerde yıllarca öğretmenlik yapan bir Türk subayı, Raci Çakıröz'dür. Türk Dünyası Tarih Dergisinde, 1987 yılında yayınlanan hatıralarında şu satırlara yer vermektedir:

Ben Taşkent'te iken, yeni kurulan Buhara Muvakkat Hükümetinin Anadolu'da İstiklâl Savaşı vermekte olan Ankara Hükümetine para yardımı yaptığını haber aldım. Maalesef bu yardım bizim tarihimize 'Rus Para Yardımı' şeklinde geçmiştir. Ancak son zamanlarda yetkili kimseler bu olayın iç yüzünü aydınlatmışlardır. Mesela Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk 'Akşam' gazetesinde yayınlanan hatıralarında (4 Mayıs 1970 tarihli nüsha) tarihimizde yanlışlıkla 'Rus Yardımı' olarak anılan olayın aslında kardeş Buhara Türk Hükümeti tarafından yapılmış bir yardım olduğunu belirtmiştir... Sonradan, ancak Türkiye'ye geldikten sonra öğrendiğime göre, Buhara Hükümetinin verdiği 100 milyon altın yardımın ancak 10 milyonluk bölümü Ankara'ya ulaşabilmiş. Bu işte aracılık rolü oynayan Moskova demek, taşıma ücreti olarak 90 milyon altını kendi hazinesine katmış. İşte, tarihimizdeki Rus yardımının iç yüzü budur.⁹⁶

Gerçekten Tengirşenk'in Akşam gazetesinde yayınlanan

⁹⁵ Merkez Bankasının karşılaştırmalı verilerine göre Türkiye'ye yardım yapıldığı tarihte 1 altın Ruble karşılığı 0.59 TL. idi. Bu duruma göre Buhara Cumhuriyetinin Türkiye'ye aktarılmasını istediği para miktarı 59 milyon TL. olmaktadır. Sovyetler Birliği ise bunun ancak 11 milyon Rublesini (6.4 milyon TL.) vermişlerdir. (Karakoç, *Atatürk'ün Dış Türkler Politikası*, s: 46)

⁹⁶ Raci Çakıröz, *Türkistan'da Türk Subayları*, Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 8, 1987, s: 47.

hatıralarında bu konuyla ilgili söyledikleri çok açıktır:

Bugün herkesçe bilinmeyen bir gerçeği burada açıklayayım. Kurtuluş savaşında Rusların verdiği altınlardan yukarıda bahsetmiştim. Ruslar bize bu yardımı yaptı, ama parayı asıl veren Buhara Türkleridir. Ruslar buna vasıta olmuşlardır.⁹⁷

Böylece, Tarihimizde Sovyet Yardımı olarak anılan bu olayın, aslında Türkistan Türkleri tarafından sağlanan bir katkı olduğu konusu, resmi olarak ilk defa Yusuf Kemal Tengirşenk tarafından gündeme getirilmiş olmaktadır. Genç Türkiye Devletinin kuruluş yıllarında İktisat ve Dışişleri Bakanlığı yapan, SSCB ile 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşmasını imzalayan heyetin başkanı Tengirşenk, o tarihlerdeki gelişmeleri bizzat yaşayan bir insandı ve dönemin siyasi olayları hakkında ilk elden bilgi sahibiydi.⁹⁸ Bütün bu açıklamalara rağmen, Türkistan -Türkiye ilişkileri bakımından çok önemli olan bu olay, ne yazık ki tarihin karanlık dehlizlerinde kaybolup gitmiştir.

Anadolu Hükümetinin Türkistan politikaları

Türkiye'nin içinden geçtiği zor şartlara rağmen Mustafa Kemal Paşa, Orta Asya'daki gelişmelerle çok yakından ilgiliydi. 1920 yılı içerisinde Eskişehir'de karşılaştığı Seyyid Hamza isimli bir Türkistanlıya "Türkistan'a gitmek ve bölgede incelemeler yaparak kendisini bilgilendirmek" görevini vermişti. Seyyid Hamza tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen 16 Ekim 1921 tarihli mektup, bölgeyle ilgili bazı tespitleri ve önerileri içermektedir.⁹⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi

⁹⁷ *Akşam Gazetesi*, 4 Mayıs 1970, Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk'in anıları (yazan : İhsan Ilgar)

⁹⁸ Yusuf Kemal Tengirşenk İstanbul'un işgal edilmesinden sonra Ankara'ya geçmiş ve Kastamonu mebusu olarak TBMM'ye seçilmiştir. Önce İktisat (1920-1921), sonra da Hariciye (1921-1922) vekilliklerinde bulundu. SSCB ile imzalanan Moskova Antlaşması (16 Mart 1920) ve Fransa ile imzalanan Ankara antlaşmalarında (20 Ekim 1922) Türk Heyeti reisiydi.

⁹⁹ Mektubun metni şöyledir. "Geçen sene esaretten gelip Zatı Fehimaneleriyle Eskişehir'de müşerref olduktan sonra Ankara'da birinci mevad-da muhtevi emriyle vatani aslim bulunan Türkistan'a azimet edilmiş

Hükümetinin ilk dış siyasi antlaşmalarından olan ve 1 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan Türkiye-Afganistan İttifak Muahedenamesi'nin ikinci maddesinde "Her iki ülkenin de Buhara ve Hive devletlerinin istiklâllerini onayladıkları" vurgulanmaktadır.¹⁰⁰ 1921 yılının Şubat ayında, TBMM Hükümeti tarafından Moskova'ya Elçi olarak gönderilen Ali Fuat Paşa'nın (Cebesoy) heyetinde, sözde resmi Türk Komünist Partisi üyesi olan dört mebus vardı. Dr. Tevfik Rüşdü (Aras), Fuat (Carım), Besim (Atalay) ve İsmail Suphi beylerden oluşan bu 4 kişilik tetkik heyetinin görevi Rusya'daki yeni rejimi incelemektir.¹⁰¹ Bu heyet üyelerinden Soysallıoğlu İsmail Suphi, 1921 yılı Temmuz ayında, Türkistan'a gönderilmiş ve böylece iki ülke arasında, resmi olmayan bir kanalın açık kalması sağlanmıştır.

Raci Çakıröz'ün hatıralarına göre, Soysallıoğlu, Türkistan'da yalnızca bir gözlemci olarak kalmamış, bir çok faaliyete de iştirak etmiştir:

idi. Oraları dolaşmak esnasında hal ve ruhu Hükümeti Milliyeye merbut olan o havali ahalişi Hive, Buhara, Taşkent'e birer sefir, Kazaklar namına bir konsolos, Türkistan için bir konsolos irsaline inayet buyurulduğu surette ora ahalişi her türlü fedakârlığı ihtiyar edeceklerini vaad ve üç mah müddetle acizlerini gönderdikleri halde altı aydan beri intizar etmekte olduklarını arz ile şiddeti şitanın takribi hasebiyle Hükümeti Milliyeye en büyük fedakarlık yapacak Asya'yı Kebir Türklerine matlublarının isafını menfaati umumiye namına istirham ve üç ay mühletle geldiğim halde altı aydan beri buralarda bulunduğumdan masraf cihetinden de muzayakada bulunduğumu ve bazı mühim masrufatta bulunmak üzere tayin buyurulacak vakte muntazır olduğumu arzeylerim ferman." 16 Teşrinievvel 337 (1921). Afganistan Sefareti Seniyesinde Türkistan Eşrafından Seyid Hamza. Bkz. Bilal Şimşir, *Atatürk ile Yazışmalar*, Cilt 1, s: 146.

100 1 Mart 1921 tarihinde Moskova'da, Türkiye tarafından İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey ve Maarif Vekili Dr. Rıza Nur Bey, Afganistan tarafından ise Fevkalade Sefir General Mehmet Veli Han tarafından imzalanan antlaşmanın ikinci maddesi şöyledir.

İkinci Madde: Tarafeyni Aliyeyni Akideyn bütün Şark milletlerinin azadi ve hürriyeti kâmileye ve hakkı istiklâle malik olduklarını ve bunlardan her milletin bizatihi ve arzu ettiği herhangi bir usul ve tarzı idare-i Hükümet ile kendisini idarede muhtar olduğunu, Buhara ve Hiyve Devletlerinin istiklâlini tasdik ederler. bkz. *Atatürk'ün Milli Dış Politikası: Belgeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, s: 533 .

101 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s: 132

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Burdur Mebusu olan Soysalhoğlu İsmail Suphi Bey, Tetkikat-ı İlmiyye (bilimsel araştırma) murahhası olarak Ankara'dan Moskova yoluyla, 1921 yılı içerisinde Taşkent'e geldi.¹⁰² Ona hepimizin yurda dönmek istediğimizi ve kendisinin bize yardımcı olmasını rica ettik. Ancak, İsmail Suphi Bey bizim Taşkent'teki faaliyetlerimizi görünce, hizmetlerimizin yerinde olduğunu ve burada yine bir müddet kalmamızın daha hayırlı olacağını izah ederek bize şunları söyledi:

'Aziz kardeşlerim! Türkistan'da kalarak buradaki soydaşlarımıza yardımcı olmak da Türkiye'deki hizmetler kadar büyüktür. Büyük Millet Meclisi'nde sizin faaliyetlerinizden söz açacağım. Buradaki çalışmalarınız dolayısıyla, Türkiye'de görev yapmış gibi sayılmanızı temin edeceğime söz veriyorum. Hatta, Moskova'ya dönüşte bizim büyük elçimiz Ali Fuat Paşa'ya durumunuzu anlatarak, sizlere maaş verilmesini sağlayacağım'.

İsmail Suphi Bey'in bu sözleri biz Türkiyeli Türk subaylarına manevi destek vermiş, Türkistan'da bir süre daha kalmamız için bizleri teşvik etmişti. Nitekim bir süre sonra Türkiye Büyükelçiliğinden bizlere para gönderildi.¹⁰³

İsmail Suphi Soysalhoğlu, Türkistan'da bulunduğu süre içerisinde, Türkistanlı aydınlar tarafından kurulmakta olan Türkistan Milli Birlik teşkilatının oluşmasında da etkin bir rol oynayacaktır.¹⁰⁴

Osman Hoca'nın Buhara Halk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı döneminde, Ankara'ya, tahsilini Türkiye'de yapmış olan Recep Bey ile Nazırı Bey ve Sadreddin Beylerden oluşan üç kişilik bir heyet gönderildi. 31 Aralık 1921 tarihinde Ankara'ya ulaşan heyet üyeleri Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edildiler. Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa'ya, Türkistan'daki genel durum konusunda bilgiler aktarıldı, Buhara'ya bir Türk Sefaret Heyeti gönderilmesi yönündeki talep

¹⁰² Çakıröz'ün anılarında 1920 olarak yazılmışsa da bu mümkün değildir. Çünkü Ali Fuat Bey ve Heyetinin Moskova'ya gidiş tarihi 19 Şubat 1921'dir. Basım hatası olarak yazılmış olmalıdır.

¹⁰³ Çakıröz, *Türkistan'da Türk Subayları 1914-1923*, (yazan Timur Kocaoğlu), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 6, 1987, s: 49.

¹⁰⁴ Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s: 415

iletildi ve Buhara Halk Cumhuriyeti tarafından gönderilen hediyeler takdim edildi. Mustafa Kemal Paşa görüşme sonrasında yaptığı açıklamada şunları söylemektedir:

Muhterem Arkadaşlar, Türkistanlı kardeşlerimiz Sakarya zaferi münasebetiyle bize 3 kılıç ve bir de Kuran'ı Kerim göndermişlerdir. Türk milleti adına kendilerine teşekkür ederim Bu mukaddes kitabı Türk Milletine hediye ediyorum. Bu üç kılıçtan birisini ben aldım. İkincisini Batı cephesi kumandanı İsmet Paşa'ya verdim. Üçüncüsünü de İzmir Fatihine saklıyorum. Bu kılıç İzmir'e ilk giren kumandanın beline takılacaktır.¹⁰⁵

Buhara Heyeti Türkiye'de kaldığı sürece, sanki bir Sefaret Heyeti seviyesinde kabul görmüş, diplomatik toplantılara davet edilmiştir.¹⁰⁶ Bu arada, heyetin ziyaretinden kısa bir süre sonra, Buhara Halk Cumhuriyetine bir sefaret heyeti gönderme konusunda karar verilmiş ve ön hazırlıklar başlatılmıştır. Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922 tarihinde yaptığı, Meclisin ikinci yasama yılını açış konuşmasında Buhara'ya gönderilecek sefaret heyeti ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Ankara'ya temsilciler göndererek mevcut yardımlaşma ilişkisinin şeklen de tespitini arzu etmiş ve bu arzunun ifası tarafımızdan uygun görülmüştür.... Buhara'ya bugünlerde mühim ricalimizden bir zattan başkanlığı altında bir sefaret heyetimiz gitmek üzere.

Sefirlik görevine Galip Paşa, sefaret müsteşarlığına ise Ru-

¹⁰⁵ Atatürk'e sunulan el yazması Kuran-ı Kerim bugün Meclis kütüphanesinde bulunmaktadır. Altın kılıçlardan iki tanesi Atatürk ile İsmet Paşa tarafından kullanılmıştır. 26 Ağustos 1922 tarihinde, Büyük Tarruza hazırlanırken Kocatepe'de çekilen meşhur resimde Atatürk ve İnönü'nün belinde takılı olan kılıçlar söz konusu hediye kılıçlardır. Üçüncü kılıç ise İzmir'e ilk giren süvari zabiti Şeref Beye bizzat Atatürk tarafından takılmıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Prof. Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990 ve *Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1923*, Ankara, 1981.

¹⁰⁶ 3 Mart 1922 tarihinde Afganistan Sefaretinde gerçekleştirilen Bağımsızlık Günü kutlamalarına, Buhara Heyeti üyeleri de katılmış, Heyet Başkanı Nazırı Bey "Doğu Doğulularındır" ilkesini ön plana çıkaran bir konuşma yapmıştır. Bkz. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*, Kaynak Yayınları, 2002, s: 182.

şen Eşref (Ünaydın) tayin edilmişlerdi. Ayrıca, Hamdullah Suphi Tanrıöver de heyete dahil edilerek bölgede değerlendirilmeler yapmakla görevlendirilmişti.¹⁰⁷ 9 Mart 1922 günü Azerbaycan Elçisi Abilof, Afganistan Elçiliğine atanan Fahrettin Paşa ve Buhara Elçiliğine atanan Galip Paşa için bir yemekli toplantı düzenlemiş, bu toplantıya Rus ve Afgan sefirleriyle birlikte Buhara'dan gönderilen Heyet de katılmıştı.¹⁰⁸ Ne yazık ki Sefaret Heyetinin tayini, Enver Paşa'nın Buhara'ya geldiği zamana rastlamıştı ve Paşa'nın Basmacılara katıldığı sıralarda ise heyet yeni yola çıkmış durumdaydı. Ankara Hükümeti ile Moskova arasındaki yakın ilişkilere rağmen Sovyetler, Buhara Cumhuriyeti coğrafyasında giderek artan Basmacılık direnişi nedeniyle, sefaret heyetinin Batum'dan daha ileriye gitmesini engellemişlerdir. Kuşkusuz, Buhara Hükümeti ile Ankara arasındaki siyasi diyalogun artması, Moskova tarafından hiç arzu edilmeyecek bir durumdu. Sefir Galip Paşa ise Trabzon'da kalmıştı. Aradan 6 ay kadar uzun bir süre geçmesine rağmen, sefirin görev yerine gitme imkânı bulamayışı üzerine, TBMM kararıyla ve kadroları devam etmek kaydıyla, heyet üyelerinin görevleri iptal edilmiş, Galip Paşa da sağlık nedenleriyle görevinden istifa etmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Cemal Paşa bir yıl kadar önce, Taşkent'ten, M. Kemal Paşa'ya yazdığı mektubunda, Hamdullah Suphi ile görüşülerek, Ruşen Eşref Bey'in de içinde olacağı bir Heyetin Taşkent'e gönderilmesini önermekteydi. Buhara'ya gönderilecek heyetin Cemal Paşa tarafından önerilen isimlerden oluşturulması, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın bu tavsiyeleri göz önüne aldığı göstermektedir. bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa*, s:78, 14 Ağustos 1920 tarihli mektup. Mustafa Kemal Paşanın Konuşması için bkz. *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Konuşmaları ve Nedenleri*, s: 435-436.

¹⁰⁸ Sarihan, *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*. s: 200.

¹⁰⁹ Hariciye Vekaleti vekili Dr. Rıza Nur'un Burdur mebusu İsmail Suphi Soysallı'nın sorusuna cevabı, *TBMM Gizli Celse Zabıtları, Dr. Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları*, s:289.

Ahmet Naim Öktem hatıralarında bu konuyu şu şekilde gündeme getirmektedir:

"İstanbul'dan Türkistan'a dönerken Batum'a geçtim. Oradaki Türk konsolosu İbrahim Tali Beyin yanına gittim. Birden bire yan odadan Hamdullah Suphi Bey çıkageldi. Kendisi Türk Ocaklarının başkanıydı. Bana şunları söyledi. 'Naim, oğlum, nereden çıktın. Bu Moskoflar

Buhara Halk Cumhuriyetinin sonu

1921 Ekim ayı, Buhara Cumhuriyeti için olduğu kadar, Türkistan Basmacılık Tarihi açısından da önemli bir gelişmeye sahne oldu. Enver Paşa, yanında Kuşçuzade Selim Sami (Hacı Sami) ve ihtiyat zabiti Muhittin Beylerle birlikte, Buhara'ya geldi. Burada kaldığı 21 gün boyunca Buhara yönetiminin önderleriyle görüştü ve genel durumu değerlendirdi. Bu sırada Ruslar, Enver Paşa'nın kendi saflarında olmayacağını işaretlerini almışlardı. Bu nedenle Paşa'ya karşı olan tutumlarını değiştirdiler. Bu değişim Enver Paşa'yı uyarmıştı. Afganistan'dan Moskova'ya giderken, kendisiyle görüşmek için Türkistan'a uğrayan Cemal Paşa ile görüşmesinin engellenmesi ise kaygılarını iyice arttırdı. Nihayet 8 Kasım günü, yanındaki Türk Subayları ve bir kısım askerle birlikte gizlice Buhara'dan ayrıldı. Kısa bir süre sonra Sovyet Rusya yönetimine karşı bir beyanname yayınlarak Basmacı Hareketine katıldı.

Bu sırada Duşanbe'de Cumhurbaşkanı Osman Hoca ile ilgili bir gelişme oldu. Buhara Halk Cumhuriyeti ile Doğu Buhara topraklarında faaliyet gösteren Basmacılar arasında varılan uzlaşma fazla uzun sürmemiş ve Basmacı liderlerinin faaliyetleri yeniden alevlenmişti. Durumu yakından değerlendirmek ve bölgede kalıcı bir barışı sağlamak amacıyla bizzat Cumhurbaşkanı Osman Hoca, yanına müsteşar Ali Rıza Beyi de alarak, bir askeri kuvvetle birlikte bölgeye gitmek zorunda kaldı. Fakat Duşanbe'deki Rus garnizonunda yapılan bir toplantı sırasında Rus Askeri Yönetimi ile ciddi bir ihtilaf ortaya çıktı ve kısa bir süre içerisinde çatışmaya dönüştü. Bu gelişme üzerine Osman Hoca, Rus askeri garnizonuna el koydu. Çevreden gelen Rus birliklerinin Duşanbe'ye hücum etmesi üzerine halkı direnişe davet eden bir beyanname yayınladı ve Sovyet yönetimine karşı mücadeleyi

bizi Türkistan'a bırakmıyorlar. Ankara hükümetimiz sefir tayin etti. Sefir Trabzon'da bekliyor. Vize vermedikleri için Trabzon'dan Batum'a gelemiyor. Bak şu Türk-Rus dostluğuna....." bkz. E.A. Allworth, *A Conversation with Ahmad Naim Nasratullah Bek, Bukharan Jadid* (Reform Movements and Revolutions in Turkistan Ed. Timur Kocaoğlu), SOTA Haarlem, 2001, s:103.

Buhara Halk Cumhuriyeti nâzırlar şûrası reisi Feyzullah Hocayef

başlattı.¹¹⁰ Rusların bölgeye yoğun askeri kuvvet yığması nedeniyle Duşanbe'den çekilmek zorunda kalan Osman Hoca , Savunma Bakan Müsteşarı Ali Rıza Bey ile birlikte 1921 yılı başlarında Afganistan'a geçmek zorunda kalacaktır.

Bu gelişme Buhara Hükümeti içerisinde ciddi ayrışmalara sebep olmuştu. Duşanbe olayları nedeniyle, Buhara'daki Rus Elçisi Yurinef, Buhara Hükümetine sert bir ultimatoma verdi. Elçi, Osman Hoca'nın "hain" ilan edilmesini ve Buhara Ordusunun Taşkent Sovyetine bağlı Türkistan Frontu ko-

¹¹⁰ Beyannamenin içeriği şöyledir: Türkistan ülkesi üzerine yarım asırdan fazla bir zamandır yüklenen düşman istilasından kurtularak hürriyet ve istiklâl kavuşmak hepimizin gönlünde yaşayan en derin bir istek olduğuna şüphe yoktur. İşte bu emele kavuşmak zamanı gelmiştir. Elinde silahı olan ve silah kullanmağa muktedir olan her bir Türkistanlıyı bu şerefli vazifeye davet ediyorum. Yaşasın Hürriyet ve İstiklâl" bkz. Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s: 65.

mutasına verilmesini istiyordu. Feyzullah Hocayef başkanlığında toplanan hükümet, suçsuzluğu ispatlandığı takdirde kaldırılmak üzere, Osman Hocayı “hain” ilan etti ve olayları araştırmak üzere eski maliye nazırı, Nasır Mahdum başkanlığında bir komisyon kurdu. Genç Buharalılar, Rusların baskısıyla, dava arkadaşlarından birisini suçlamak zorunda kalmış olmalarından dolayı çok rahatsızdılar ve bir çıkış yolu aramaktaydılar. Nasır Mahdum başkanlığındaki komisyon, olayların Ruslar tarafından başlatıldığına ve Osman Hoca'nın suçsuz olduğuna karar verdi. Fakat artık geriye dönüş yoktu ve alınan karar değiştirilemedi. Nasır Mahdum, Rusların istemediği yönde çıkardığı komisyon kararının kendisi açısından çok kötü sonuçlar doğuracağını bildiği için ortadan kayboldu. Önce Bakü'ya, Buhara Devleti temsilcisi olan kardeşi Muhiddin Mahdum'un yanına gitti. Daha sonra Türkiye'ye geçecek ve Türkistan Milli Birliği'nin üyesi olarak çalışmalarını sürdürecektir.¹¹¹

Diğer taraftan Başkurdistan'da izini kaybettirdikten sonra Harezm Halk Cumhuriyetinde ortaya çıkan Zeki Velidi, Ekim ayı başlarında Buhara'ya gelmiş ve Enver Paşa ile görüşmüştü. Buhara Cumhuriyetinin içinde bulunduğu durumu yakından gözleyen Velidi de, siyasi bir teşkilatlanma oluşturarak silahlı mücadeleye katılmak kararındaydı. Feyzullah Hocayef ile görüşmesi hakkında yazdıkları, bu fırtınalı dönemde Türkistanlı aydınların ve yöneticilerin içinde buldukları açmazı göstermesi bakımından çok ilginçtir.

Enver de, sen de, Basmacılara geçecek olursanız biz açık mücadeleye edeceğiz. Size mensup olan şüpheli adamları işten çıkaracağız. Arifov'u harbiyeden (nazırlığından Y.N.) atmamı Ruslar zaten çoktan istiyorlar. Bunları bilmiş ol. Yani belki bundan sonra seninle görüşemeyeceğiz. Muhakkak ki sert hareket edeceğiz. Mamafih Sultanov yerinde kalır. Onun vasıtası ile muhabere yolu açıktır” Feyzullah Hoca bunları söyledi ve ağladı.¹¹²

¹¹¹ A.g.e., s: 85.

¹¹² Togan, *Hatıralar*, s: 393.

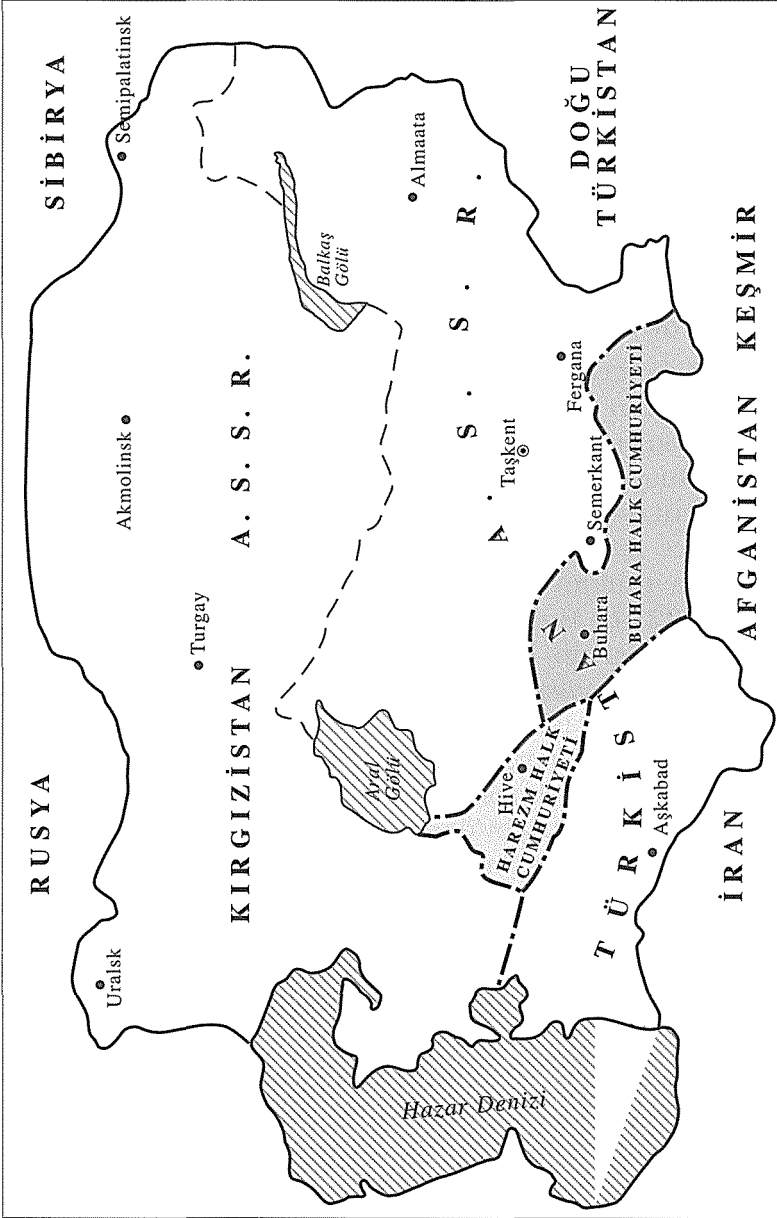
Nitekim Feyzullah Hocayef, Duşanbe olaylarının başlamasının hemen ardından, aynı zamanda akrabası olan Osman Hoca'ya haber göndererek, siyasi ortamın çok tehlikeli olduğunu bildirmiş ve geri dönmemesini tavsiye etmişti.¹¹³ Geri dönmesi halinde tutuklamak zorunda kalacaktı. Bu sırada Ruslar, uzun zamandan beri peşinde oldukları, Buhara Ordusunun komuta yetkisinin Taşkent'teki Sovyet yönetimine devredilmesi konusundaki isteklerini gerçekleştirmişlerdi. Bu karar üzerine, hükümetin ilk gününden beri milli bir ordu yaratma çabası içerisinde olan Harbiye Nazırı Abdülhamit Arifov da Basmacılar katılma kararı aldı ve 23 Mart 1921 de Enver Paşa'nın yanına gitti.

Buhara'da geleneksel nokta Sovyet Hükümetini, Buhara Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirilmesi ile ilgili köklü bir çözüm arayışına yönlendirmişti. Bu olayların ardından Buhara'daki Sovyet Rusya Temsilcisi "Feyzullah grubu için komünizm ideali mevcut değildir. Bütün Hocayef'ler için komünizm kalkanı, sadece iktidarlarını korumaları için gereklidir" diyordu. Rus Devriminin önde gelen liderlerinden Ordjonikidze, 18 Mayıs 1921 de Buhara'da yaptığı bir konuşmada " Nazırlar Şurası Reisi'nin bir Buharalı olmasına karşı değilim, Merkezi İcra Komitesinin Başkanı da bir Buharalı olabilir. Fakat Komünist Partisi Sekreterinin milliyetçe bağımsız olması lazımdır. Nazırların da milli bağlılığı olmamalıdır. Şüphesiz bir Buharalı olması daha iyidir. Fakat bir Rus veya Gürcü'nün olması, Aripov'dan¹¹⁴ daha iyidir" diyerek, bir anlamda, Sovyetler Birliği'nin gelecekte bu bölgelerde uygulayacağı yönetim anlayışını da tarif etmekteydi.¹¹⁵ Kısa bir süre sonra Buhara Hükümeti üyelerinin hepsi tutuklandı. Feyzullah Hocayef Moskova'ya götürüldü. Buhara'nın Sovyetleştirilmesi konusunda gerekli işbirliği güvencesini verdikten sonra tekrar görevine iade edildi. 1923 yılı boyunca Buhara Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirilmesi işlemine engel olmağa çalışan Abdurrauf Fıtrat, Ata Hocayef, Naimcan Yakubzade,

¹¹³ Hayit, *Basmacılar*, s:202.

¹¹⁴ Kısa bir süre önce Basmacılar katılan Harbiye Nazırı Abdülhamit Arifov kastediliyor.

¹¹⁵ Hayit, *Türkistan-Rusya ile Çin Arasında*, s: 265.

Harita 2. 1922'lerde Türkistan'ın siyasi haritası

Settar Hocayev ve benzeri bütün muhalifler tasfiye edildiler. Nihayet, 19 Eylül 1924 de, Buhara Halk Cumhuriyeti, Sosyalist Cumhuriyet olarak ilan edildi ve bir gün sonra toplanan Halk Temsilcileri 5. Kongresinde, Buhara Sosyalist Cumhuriyetinin lağvedilmesi kararını aldı. Kısa bir süre sonra Türkistan bölgesinde yeni cumhuriyetler kurulacak ve Stalin'in temel hedeflerinden birisi olan "Türkistan kavramını tarih sahnesinden silmek ve boylardan millet yaratmak" projesi uygulamaya konulacaktır.¹¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu kaynaklı etkiler

Osmanlı İmparatorluğu, tarih boyunca Türkistan'da kurulan devletleri ve Hanlıkları, doğrudan veya dolaylı olarak, çok çeşitli yönlerden etkilemiştir. Fakat burada, 1920'lerden itibaren dış ülkelerde sürdürülen mücadele sürecine zemin hazırlayan ve bu mücadelenin şekillenmesine yardımcı olan etkenler üzerinde durulacaktır. Bu etkileri iki temel çerçevede sınıflandırmak mümkündür. Bu etkenlerden ilki, Birinci Cihan Savaşı sırasında Kafkas Cephesinde esir düşen ve başta Sibiryaya olmak üzere Rusya'nın çeşitli bölgelerine gönderilen Türk Harp Esirleri ve çeşitli yollarla Türkistan'a geçen gönüllülerdir. Harbin bitiminden sonra bu esirlerin bir kısmı Türkistan'ın çeşitli bölgelerine dağılmışlar, Milli İstiklâl Mücadelesinde Ceditlerle ve Basmacılarla birlikte çalışmışlardır. İkinci önemli etken ise İttihat ve Terakki Hareketidir. Bu hareket, Cedidizm akımıyla birlikte, fikir ve teşkilatlanma yönünden, Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan siyasi kadroları etkilemiştir. Uygulama açısından ise, Cemal Paşa, Enver Paşa ve Hacı Sami gibi İttihatçılar, bölgedeki hareketlere bizzat katılmak suretiyle, Türkistan içindeki ve dışındaki mücadeleyi doğrudan şekillendirme imkânını bulmuşlardır. Silahlı mücadelenin sona erdiği yıllardan sonra da, Türkistanlı kadrolar ile İttihat ve Terakki'nin eski üyeleri arasındaki ilişkiler devam edecektir. Bu nedenle bu etkenlerin ayrıntılı incelenmesi gerekmektedir.

¹¹⁶ Bkz. Harita 4.

Harp Esirleri ve Gönüllüler

Birinci Dünya Savaşı süresince Kafkas cephesinde binlerce Türk subayı ve askeri, Ruslara esir düşmüştü. Bu esirlerin toplam sayısı konusunda Rus ve Türk kaynakları 60-65 bin civarında rakamlar vermektedirler. Özellikle harbin hemen başlangıcında yapılan ve felaketle sonuçlanan Sarıkamış Harekâtında, başta 9'uncu Kolordu komutanı İhsan Paşa olmak üzere, 300 kadar zabıt ve 15.000 dolayında asker esir oldu. Daha sonra Rusların Erzurum ve Trabzon üzerine hücumları ve 2'inci Türk ordusunun 1916 yılı taarruzları sırasında da binlerce asker esir düştü. Esirler sadece ordu mensupları ile sınırlı değildi. Savaştan önce, özellikle Karadeniz bölgesindeki şehirlerden gelen binlerce Türk vatan-daşı Novorosisk, Odessa gibi Rus şehirlerinde yaşamakta ve ticaretle meşgul olmaktaydılar. Savaşın başlamasıyla birlikte bu insanlar da enterne edilerek esir kamplarına gönderilmişlerdir. Ayrıca Rusların ellerinde bulunan Ardahan, Kars ve Batum sancaklarındaki Müslüman halk içerisinde, Ruslar tarafından şüpheli kabul edilerek tutuklanan çok sayıda insan vardı ve bunlar da diğerleriyle aynı akıbeti paylaşmışlardı. Bütün bu gruplara ek olarak, İttihat ve Terakki yönetimine karşı mücadele eden ve Rusya'ya siyasi mülteci olarak sığınmış bir kesim daha vardı. Bütün bu esirler Omsk, Tomsk, İrkutsk, Uralsk, Samara, Kazan, Nijni Novgorod, Harkov ve Bakû gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış şehirlerdeki özel kamplarda tutulmaktaydılar. Büyük bir kısmı, buldukları bölgelerdeki çiftliklerde, fabrikalarda ve yol inşaatlarında çalıştırılıyordu.¹¹⁷

Askeri esirlerin nerede oldukları konusunda başlangıçta açık bir bilgi yoktu. Fakat zaman içerisinde bu esirlerin Bakû şehri açıklarındaki Nargin adasına, İrkutsk şehri başta olmak üzere Sibiry'a'daki çeşitli kamplara ve Türkistan'ın Yedisu bölgesindeki kamplara gönderildikleri anlaşıldı. Özellikle subaylar, kaçımlarının engellenebilmesi için, Sibiry bölgesindeki kamplara gönderilmişlerdi. Savaşın devam ettiği yıllarda esir kamplarına yakın bölgelerde yaşayan Rusya

¹¹⁷ Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s: 43.

Türkleri, bu kamplarda bulunan Türklerin yaşam şartlarının iyileştirilmesine ve imkân bulunduğu takdirde de kaçmalarına yardımcı olmaktadır. Nitekim, İhsan Paşa'nın da içlerinde bulunduğu çok sayıda subay, Kazan Türklerinin yardımlarıyla Çin'e kaçırılmışlardı.

Bolşevik ihtilâlinde bir ay sonra, Rusya ile Almanya arasında başlayan barış görüşmeleri Mart ayında sonuçlanmış ve 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk antlaşması imzalanmıştı. Bolşevik ihtilâlinin çalkantıları içerisindeki Rusya, bu antlaşma ile savaştan çekildi. Sovyet ordusu Polonya'yı ve Baltık ülkelerini boşalttı. Antlaşma, Almanya ile aynı cephede savaşan Osmanlı İmparatorluğu için de olumlu bazı şartlar içermektedir. Bu şartlar gereğince Rusya tarafından işgal edilen Kars, Ardahan ve Batum bölgeleri Osmanlı imparatorluğuna geri verildi.¹¹⁸ Ayrıca taraflar ellerindeki harp esirlerini serbest bırakacaktı. Fakat Sovyet Rusya'da başlayan iç savaş bu işlemi çok zorlaştırmıştı.

1917 yılı Kasım ayında, Türk Yurdu mecmuasını çıkardığı için Türk Dünyasında çok iyi tanınan Kazan Türklerinden Yusuf Akçura Bey, Hilâl-i Ahmer tarafından Kopenhag'a gönderildi. Akçura, Talat Paşa'nın isteği üzerine, Brest Litovsk görüşmelerine Hilal-i Ahmer temsilcisi olarak katıldı. Antlaşmanın imzalanmasından sonra Akçura, Bolşevik hükümetinin onayıyla, İspanya Sefareti bünyesinde Hilâl-i Ahmer temsilcisi olarak Rusya'da kaldı. Osmanlı Devleti, ayrıca, Alman Esir Komisyonu bünyesinde başka bir mümessillik oluşturmuş ve başkanlığına da Remzi Paşa'yı tayin etmişti. Maliye Nezareti avukatlarından Ali Haydar Bey de Rusya'daki olayları takip etmek ve esirlerle ilgili bilgi toplamak amacıyla Moskova'ya gönderilmişti. Bu arada Moskova, Kazan, Petrograd, Ufa ve Orenburg gibi şehirlerde, Rusya Türkleri tarafından, esir Türklerle yardım sağlamak amacıyla komiteler kurulmaktaydı.

Yusuf Akçura Bey, 14 Mart 1918 tarihinde Moskova'ya geldi ve Rusya'daki Osmanlı esirlerine bir açık mektup yayınladı. Bu mektup Rusya Türkleri tarafından çıkarılan gazetelerde de basıldı. Akçura mektubunda, özellikle Sibiryaya gi-

¹¹⁸ Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s:140.

bi uzak bölgelerdeki kamplardan haber alamadıklarını belirterek, Osmanlı esirlerinin ne yapmaları gerektiğini anlatıyordu. Moskova'daki Alman Esir Komisyonu bünyesinde çalışan Türk Komisyonu da, bu dönemde, çok sayıda esirin Türkiye'ye dönmesini sağladı. Yusuf Akçura Bey 1919 yılı sonlarına doğru İstanbul'a döndü. Sabah gazetesi ve Türk Dünyası Dergisinde yayınladığı 2 Ekim tarihli "Rusya'da bulunan esirlerimiz" başlıklı yazısında, Rusya'da kalan Türk esirleri ile ilgili olarak bazı rakamlar vermektedir. Akçura'ya göre Moskova Yönetiminin hakim olduğu bölgelerde 400, Beyazların hakim olduğu Sibirya'da 6000, Kuzey Kafkasya'da 2000, Ukrayna'da 1800 ve Türkistan'da 300 Türk askeri kalmıştı.¹¹⁹

Rusya'da ihtilâlin başlamasıyla birlikte, İttihat ve Terakki yöneticileri, Azerbaycan ve Türkistan gibi bölgelerde Osmanlı Devleti'nin etkinliğini arttırmak ve mümkün olursa bu bölgelerin Türkiye'ye ilhakını gerçekleştirmek yönündeki plânlarında Türk harp esirlerinin kullanılması konusunu da tartışmağa başlamışlardı. Brest Litovsk antlaşması sonrasında Rusya ile Türkiye arasında kurulan Muhtelit (Karma) Komisyonda görevli Galip Kemal Bey, daha 21. Ocak 1918'de, Petrograd'dan İstanbul'a yazdığı mektupta bu konuyla ilgili düşüncelerini şöyle dile getirmektedir:

"Rusya'da esir bulunan Zabitan-ı Osmaniye'den bazılarının hidematı muhtelifede (muhtelif görevlerde) istihdam edilmek üzere Kırım, Kafkasya, bhusus Türkistan'da bırakılması hatırı acizaneme geliyor. Bunun ne dereceye kadar mümkün ve musib ve müessir olabileceğinin tayin ve takdiri hükümet-i seniyenin kararı vukufkâranesine manuttur.¹²⁰

Bu sıralarda Sibirya'da Amiral Kolçak, Güney Rusya'da ise general Denikin ve Wrangel komutasındaki çarlık yanlısı kuvvetler Kızılara karşı savaşıyorlardı. Sibirya ve Orta Asya'da serbest bırakılan Alman, Çek, Avusturyalı veya Polonyalı askerler iç savaşta taraf olmuşlar, bazıları Beyaz Rusların, bazıları da Kızılların saflarında savaşmaktaydılar.

¹¹⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nimet Akdes Kurat, *Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara, 1990.

¹²⁰ *DVP I., vesika 319, ss 443/4* (Kurat, Türkiye ve Rusya, s: 511'den alıntı.)

Rusya'da merkezi otoritenin kaybolduğu bir ortamda, kamplardaki esirlerin durumu iyice kötüleşmişti. Yiyecek ve giyecek sıkıntısı had safhadaydı. Azerbaycan ve Tataristan bölgelerindeki kamplara, halk tarafından oluşturulan İslâmi Haryr Cemiyetleri destek sağlamağa çalışmaktaydı. Ekim İhtilâli sonrasında kamplarda yoğun bir komünizm propagandası da başlatılmıştı. Sovyet yönetimi, esir askerlerden enternasyonal birlikler oluşturarak cephede savaştırmak arzusundaydı. Bu süreç içerisinde, sayıları az olmakla birlikte, bir kısım Türk esirlerinin de komünist propaganda etkisi altına girdikleri ve Kızıl Muhafızlarla birlikte savaştıkları bilinmektedir.¹²¹

Kamplardaki Türk Esirlerinin durumuyla ilgili en açık belge, 26 Nisan 1920 tarihinde, Başkurdistan Cumhuriyeti Askeri İşler Komiseri Zeki Velidi (Togan) tarafından Lenin ve Troçki'ye çekilen telgraftır. Bu telgraf, esir askerlerin Kızıl Orduya katılmaları ile ilgili program konusunda da bilgi vermektedir. Ayrıca Rusya'daki Türk liderlerin, Türk harp esirleri ile ne kadar yakından ilgilendiklerini göstermesi bakımından çok önemlidir.

Yoldaş Lenin'e, Yoldaş Troçki'ye

Sibirya'da 12.500 Türk esiri vardı. Çoğu açlıktan, hastalıktan veya kurşuna dizilerek öldü. Kalan 2500 kişinin çoğu, şimdi Krasnoyarsk, Omsk ve Verhne Udinsk şehirlerinde bulunuyorlar. Aralarında çalışabilecek durumda çok sayıda kişi var. Son iki ay içerisinde Başkurdistan'a dört heyet geldi.

¹²¹ 1919 yılı içerisinde Astrahan şehrini Beyaz Ruslara karşı savunan enternasyonal birlik içerisinde, Yüzbaşı Yakup komutasında bir Türk gönüllü birliğinin bulunduğu bildirilmiştir. Benzer şekilde Fransız işgal kuvvetleri içerisindeki Müslüman askerler arasında propaganda faaliyetleri, Odessa İnkılap İdaresine bağlı Türk askerler tarafından yapılmıştır. Türk Komünist Partisi Başkanı Mustafa Suphi, 3. Enternasyonalin ilk kongresinde yaptığı konuşmada "Bugün Rusya'nın bir çok cephelerinde Sovyet iktidarını müdafaa için binlerce Türk Kızıl Muhafızı faal görev almıştır" demektedir. Daha sonraki dönemde, Türk Komünist Partisinin çalışmalarıyla oluşturulan Türk Kızıl Alayı, Bakü'da konuşlandırılmıştı. Mustafa Suphi ve arkadaşlarının ölümünden sonra bu alay Türkiye'ye getirilmiştir. Böylece 1920'li yılların başlarında Kızıl Ordu bünyesinde Türk askeri kalmamış gibidir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Anavatana gönderilmelerini rica ediyorlar. Bir çoğu hasta. Aralarında askerlik yapabilecek durumda olanlar çok az. Onları Semipalatinsk'te bir araya getirerek Verniy üzerinden yürüyerek Taşkent'e, oradan İran'a, sonra da ülkelerine gönderebilir miyiz?

İsteyenler askerlik için Türk Kızıl Birliği'ne katılabilirler. Bu birlik Frunze komutanlığında, Türk komünistleri Lütfi Ömer ve Mustafa Suphi tarafından Taşkent'te kuruluyor. Ulaşım şartları sebebiyle Odessa üzerinden dönmelerini isteyemeyiz. Bu arada, Sovyet Başkurdistan'ında yaşamak isteyen doktor ve uzmanların Sibiry'a'dan Sterlitamak şehrine gelmelerine izin vermeniz gerekiyor. Bu kişilerin Sibiry'a'dan Taşkent'e geçebilmesi için ödenek verilmesini rica ediyorum. Çünkü açlar, hatta elbiseleri bile yok. Onları ölümden kurtarmanızı çok rica ediyorum.

Sterlitamak Şehri Başkurdistan
Cumhuriyet Askeri Halk Komiseri
Velidov¹²²

Görüldüğü gibi Brest Litovsk barış antlaşmasının üzerinden neredeyse iki yıl geçmiş olmasına karşın Türk Harp Esirlerinin bir kısmı henüz ülkelerine dönememiş durumdaydılar. Bolşevik İhtilâli ve Brest Litovsk antlaşması sonrasındaki kaos ortamında, Sibiry'a'daki kamplardan güneye doğru gidebilen Türk esirleri Türkistan'a; Kafkasya'ya gelebilenler ise Bakû üzerinden Türkiye'ye yönelmekteydiler.¹²³

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasından sonra, bu bölge, eski Osmanlı subayları için bir çekim merkezi haline dönüşmüştü. Daha sonraki dönemlerde İttihatçılar, Cemal Paşa'nın, Afganistan'da İngilizlere karşı bir cephe oluşturma fikrine alt yapı hazırlamak amacıyla, Osmanlı harp esirlerini Türkistan ve Afganistan bölgelerine gönder-

¹²² Cenk, Sabolev, *Belgelerle Osmanlı Rus İlişkileri*, Milliyet Gazetesi, 16 Haziran 1993.

¹²³ Sibiry'a'daki Türk esirleri ve bunların Türkistan coğrafyasına geçmeleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Tahsin İybar, *Sibiry'a'dan Serendib'e*, Ulus Basımevi, Ankara, 1950; Raci Çakıröz, *Türkistan'da Türk Subayları 1914-1923*, (yazan Timur Kocaoğlu), Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 1-11, 1987; Halil Ataman, *Esaret Yılları*, Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1990.

meyi sürdürmüşlerdir. Genç Buharalılar tarafından kurulan Buhara Halk Cumhuriyetinde Harbiye Nazır Vekilliğine getirilecek olan Yüzbaşı Ali Rıza Bey'in Halil Paşa'ya yazdığı mektup bu olayı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Mektup 23 Ağustos 1921 tarihinde Taşkent'ten gönderilmiştir.

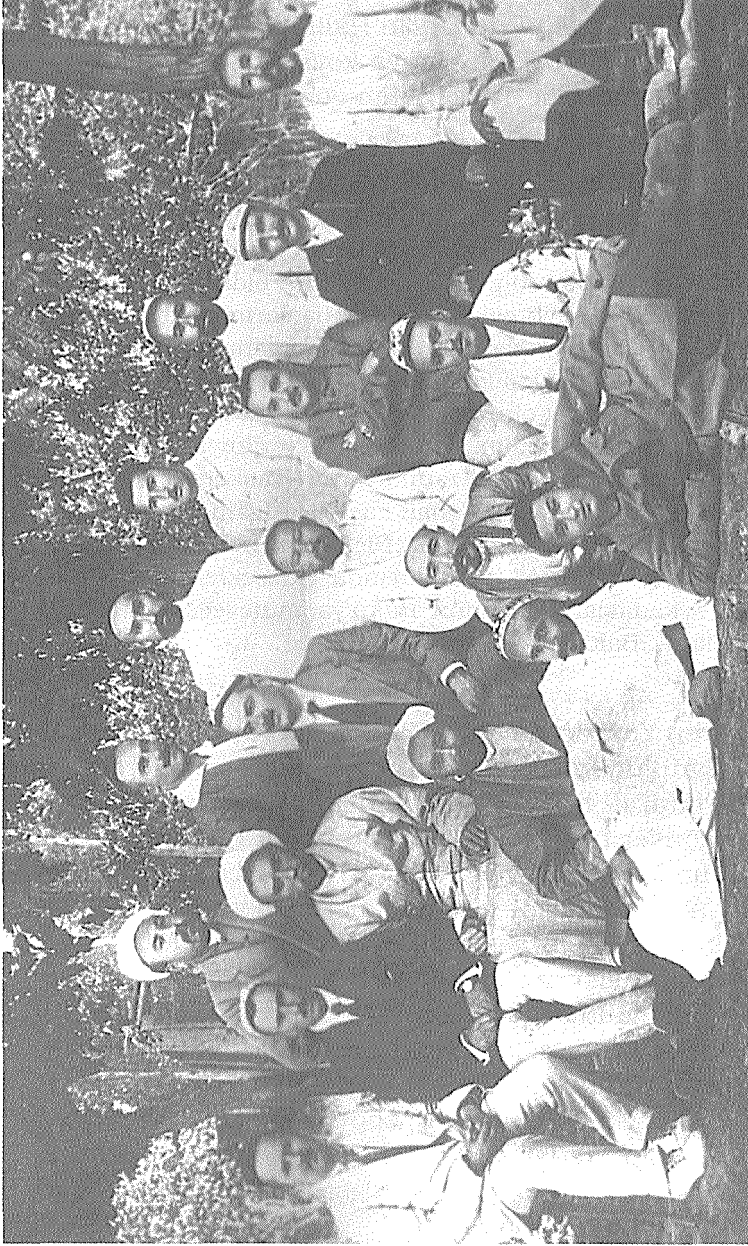
Muhterem Paşa Hazretleri,

Bendeniz Hükümeti metbuamdan (bağlı olduğum hükümetten) hiçbir emir almaksızın sırf kendi teşebbüsü şahsiyem neticesi olarak Sibiry'a'da bulunan Türk esir kardeşlerimi kurtarmaya teşebbüs ettim ve muvaffak da oldum. Bugüne kadar Sibiry'a'dan sevk eylediğim arkadaşların miktarı 985 tir. Son defa olarak beraberimde Samara'ya getirmiş olduğum iki yüz otuz yedi kişilik kafilenin sekseni Bakû'ya, mütebakisi (kalanı) Taşkent'e sevk olunmuştur. Samara'da Cemal Paşa Hazretlerine tesadüf eyledim. Zatı alilerine verilmek üzere yazdığı tezkere sureti zir'de (ekte) muharrerdir. Taşkent'e sevk edilen arkadaşlardan bir kısmı Cemal Paşa ile Afganistan'a müttehii (birlikte) hareket bulunuyorlar. Bir kısmı Hive Cumhuriyetine Binbaşı Osman Bey kumandasında gideceklerdir. Mütebaki kalan arkadaşlar da bugün Bakû'ya müteveccihen hareket ediyorlar.....Baki arz-ı ihtiram ederim.....

Yüzbaşı Ali Rıza¹²⁴

Gerçekten Yüzbaşı Ali Rıza, Sibiry'a'nın Krasnoyarsk kampından, çoğunluğunu subayların oluşturduğu yüzlerce harp esirini kurtararak bir kısmını Türkistan'a, bir kısmını da anavatana göndermeyi başarmıştı. Bu arada Buhara Cumhuriyeti tarafından Bakû'ya gönderilen temsilci de, bölgedeki eski Osmanlı subaylarını ve eğitim alanında yardımcı olabilecek nitelikteki gönüllü sivilleri Türkistan'a sevk etmekteydi. Sonuç olarak, Rusların tüm engellemelerine rağmen, Buhara ve Hive'de kurulan halk cumhuriyetlerinin askeri teşkilatlanmaları, büyük ölçüde eski Osmanlı subaylarının yönetiminde gerçekleştirilmiştir. Osmanlı harp esiri subayların bu faaliyetleri, Enver Paşa'nın Buhara'ya gelip Basmacılık Hareketi'ne katıldığı döneme kadar yoğun bir şekilde devam etmiştir. Türk subaylarının bazıları Enver Paşa ile birlikte, bir kısmı

¹²⁴ Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, s: 311.

Türk zabıtları ve Türkistanlı Cedıtlıler: Önde Yatırları (Soldan Sağa): 1- Abdulvahıtlı 2-Beşırlıllah. İkıncı Sıra : 1-Talıpcan 2-Musahan Mecıtl Aksakaloğlu 3-Atahan. Üçüncü Sıra: 1-Kebırlı Bekırlı 2-Süleyman Samı bey 3-Mıyan Büzürk 4- Keynıakam Yusuf Zıya Bey 5-Münevver Karı 6-Yüzbaşı Galıplı, 7-...., Yüzbaşı 8-İsrailcan. Ayaktaklıler: Eşan Hoca, Haydar Bey, Zahırlı Can, Abdulkadırlı, Yusufcan Ahmetcanoğlu. Resım 1920 yılı ilkbahar aylarında Taşkent'te çekılmıştır. (Ahat Andıcan Arşıvlı)

ise daha sonraki dönemde Basmacılar tarafına geçmişlerdir. Basmacılar katılmayan subaylar ise Sovyet Yönetimi tarafından toplanarak Türkiye'ye gönderilmişlerdir.¹²⁵

Esir Osmanlı zabitlerinin çok etkili hizmetler verdikleri bir diğer alan eğitim konusuydu. Ceditizm hareketinin yaygınlaşmasına paralel olarak sayıları artan Usul-ü Cedit mekteplerinde çok sayıda Osmanlı Türkü (esir subaylar ve siviller) eğitmen olarak çalışmıştır. Cedit okullarında uzun süre öğretmenlik yapan Raci Çakıröz'ün anıları bu konuda geniş bilgi vermektedir:

1918 yılının Ocak ayı başında Taşkent'e geldik..... Yapılan ısrarlar üzerine yeni yeni açılmaya başlayan okullarda öğretmenlik yapmak için Taşkent'te bir süre kalmaya karar verdik. Demek Anadolu'muzdan binlerce kilometre uzaktaki bir Türk ülkesinde öğretmenlik yapmak alın yazımızda varmış. Zaten bizden önce buraya gelmiş Türk Subayları da öğretmenlik yapmaktaydılar.

Bu arkadaşlardan Haydar Şevki, 1 numaralı Numune Mektebinde çalışıyor ve Temir Tüde'yi yönetiyordu. Galip, 6 numaralı Turan Mektebinde, Yüzbaşı Şükrü, 2 numaralı Muhariyet Mektebinde ve Turan Gücü Tüdesinin başında, Sait Ahrari, 12 numaralı Turan Mektebinde ve İzci Tüde'sinin başında, İstanbul'da tahsil görerek dönmüş olan Abdurrahman Bey 10 numaralı İrfan Mektebinde ve Terakki Derneği Tüde'sinin başında görev yapmaktaydı. Ben de 6 numaralı Turan Mektebine verildim. O okulun bünyesinde Türk Gücü Tüdesini kurarak eğitime başladım. Bu beşer sınıflı ilkokullarda Türkistanlı öğretmenlerle birlikte biz, Anadolu'dan gelmiş esir Türk subayları da ders veriyorduk.

Tüde denilen izci teşkilatları birer gençlik derneği olarak kurulmuştu. Bu Tüdelerde gençlere beden eğitimi ve sportif çalışmalar yaptırılıyordu.... Biz geldiğimiz sıralarda Cedit Türk ilk ve orta okullarının sayısı 72'ye yükselmmişti (Taşkent şehrindeki sayı kastediliyor Y.N.). Birbiri ardına açılan bu okullara öğretmen bulmak mesele haline gelmişti. Bunun için Rus liselerinin son sınıfında okuyan Türkistanlı öğrencilerden bir kısmı yerli ilkokullara öğretmen olarak alınmaya

¹²⁵ Çakıröz, *Türkistan'da Türk Subayları 1914-1923*, Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 10, 1987, s: 41

Cedit okullarında öğretmenlik yapan Osmanlı zabıtları ve Türkistanlı cedidler: Birinci Sıra, yerde oturanlar (Soldan Sağa) : 1- Ata Han Nizamhan 2- Üstteğmen Atif 3-Mehmet Emin Bey Efendizade 4- Sultan Hocanın oğlu 5- Raci çakaröz 6- Kerim Narbuta- beg 7- Şah İshak Karı. İkinci Sıra: 1- Kazım Bey 2- Talat Bey 3- Ahmet Rifat Bey 4- Münevver Karı 5- Nuri Bey 6- Sadullah Hoca Tursun Hodayef 8- Yüzbaşı Cemal 9- Yüzbaşı Şükrü Bey. Üçüncü sıra: 1- 2- Aliyef 3- Seyid İkrım 4- Üstteğmen Ziya 5- 6- Yzb. Lütfü 7- Miyan Bütürk 8- Abdullgani. Dördüncü Sıra: 1- Muhtar Bey 2- Yzb. Galıp Bey 3- Haydar Şevki 4-Sultan Hoca, Sıd- dık Hoca 5-Yusuuf Ziya Bey 6- Taşpolat Narbutabekof 7-Abdulkerim Bey. 8-... 9-....10-... Resim, 14 Nisan 1920'de Taşkent'te Tür- kistanlı ceditlerden Sultan Hoca'nın bağında çekilmiştir. (Ahat Andican Arşivi)

başladı. Ayrıca öğretmen ihtiyacını karşılamak için 3 ve 6 aylık öğretmen kursları açıldı.¹²⁶

Türkistan'ın Sovyetleştirilmesi döneminde, bu insanların büyük bir kısmı Türkiye'ye dönmek zorunda bırakılmışlar, bir kısmı da Türkistan Milli Mücadelesine katılmışlardır. Buhara Hükümeti teftiş komisyonunun 1922 Şubatında yayınladığı bir genelge ile, Buhara Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan ve Osmanlı pasaportu taşıyan bütün öğretmenlerin ve tüccarların en kısa zamanda bölgeyi terk etmeleri istenmiştir. Bu öğretmenler, söz konusu genelgeye rağmen, görevlerini sürdürmeğe çalışmışlar ve bunun üzerine 7'si kadın 24 Osmanlı vatandaşı gözaltına alınarak Moskova'ya gönderilmiştir. Sovyet baskısının en yoğun olduğu dönemlerde bile bu idealist gönüllülerin, görevlerini büyük bir azim ve inançla sürdürme çabası içerisinde oldukları görülmektedir.

İttihat ve Terakki Teşkilatı ile ilişkiler

Türkistanlı Ceditlerin İttihat ve Terakki akımıyla tanışmaları, bazı üyelerinin öğrenci olarak İstanbul'a geldikleri yıllara rastlamaktadır. O yıllarda iktidarda olan İttihat ve Terakki Partisi, gücünün doruğundaydı. Eğitimlerinin bitiminden sonra veya Birinci Dünya Savaşı nedeniyle geriye dönen Türkistanlı Ceditler, Osmanlı Devleti'ne muhalif aydınlar için kullanılan *Jön Türk* tanımlamasından esinlenmişler ve Buhara ve Hive Emirliklerine karşı kurdukları siyasi hareketlere *Yaş Buharalılar* ve *Yaş Hiveliler* gibi isimler vermişlerdir. Diğer taraftan, İttihat ve Terakki ile olan bu yoğun ilişkilerine rağmen, Türkistan'da bu kuruluşun şubelerini açmak şeklinde bir çalışma yapmamışlardır.

İttihat ve Terakki Teşkilatının Türkistan Coğrafyasına yönelik ilk hareketi, Talât Paşa'nın emri ile, Rodoslu Habibzade Ahmet Kemal'in (İlkul) 16 Şubat 1914 de Doğu Türkistan'a gönderilmesidir. Kaşgar'a giden Ahmet Kemal, orada, *Dar-ül Muallimin-i İttihat* adı altında bir öğretmen okulu açtı.

¹²⁶ a.g.e., sayı 4, s: 42-44.

Aynı yıl Enver Paşa'nın direktifi üzerine, Teşkilat-ı Mahsus'a'nın ikinci adamı Kuşçubaşı Eşref Bey tarafından yeni bir grup düzenlendi. Bu gruba verilen görev, Türkistan'a gitmek ve oradaki Türkleri uyandırmak, teşkilatlandırmak ve Çarlık Rusya'sına karşı ayaklandırmaktı. Eşref Bey, başta kendi kardeşi Hacı Selim Sami olmak üzere, beş kişilik bir liste hazırladı ve Enver Paşa'nın onayına sundu.¹²⁷ İstanbul'dan yola çıkan grup, Hindistan üzerinden Kaşgar'a geçti. Fakat Afganistan'a geçerlerken şansları yaver gitmedi ve Ruslar tarafından tutuklanarak, Türkistan'ın iç bölgelerine, sürgüne gönderildiler. Yaklaşık on beş ay sonra, buldukları yerden kaçarak, Kazak-Kırgız boylarının başlattıkları Yedisu İsyanı'na katıldılar. İsyanın bastırılması üzerine Taklamakan çölünü aşarak doğuya gittiler ve Şanghay'a ulaştılar. Nisan 1920'de Hacı Selim Sami Bey ve İbrahim Bey, Mançurya üzerinden Rusya'ya geçerek, o sırada Moskova'da olan Enver Paşa'ya katıldılar. Grubun diğer üyeleri ise uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra Türkiye'ye dönebilmişlerdir.¹²⁸

1917 Rus İhtilâli sonrasında ortaya çıkan karışık ortam, İttihat ve Terakki yönetiminin esir Türk illerinde teşkilatlanmaya giderek, bu bölgelerde bağımsız devletler kurmak veya mümkün olursa bu bölgelerin Türkiye'ye bağlanmasını sağlamak gibi düşüncelerini alevlendirmişti. Bu konuyu görüşen Merkez Teşkilatı, İttihat ve Terakki Fırkasının Kafkas Şubesi'nin kurulmasına karar verdi ve şube başkanlığı görevine Hasan Ruşeni Beyi getirdi. Bolşevik İhtilâlinden hemen sonra Bakû'ya gelen Hasan Ruşeni Bey, bir taraftan Azerbaycan içerisinde teşkilatlanmayı başlattı, bir taraftan da, Türkistan'da teşkilat kurulmasını sağlamak için Mehmet Emin Efendiyi Taşkent'e gönderdi.

Aslında daha 1917 Bolşevik İhtilâli öncesinde, Türkistan'daki esir Osmanlı subayları "İttihat ve Terakkiperver" adıyla bir teşkilat kurmuşlardı. Türkistan Cedidizminin öncü-

¹²⁷ Söz konusu grup Selim Sami Bey, Hüseyin Emrullah (Barkan) Bey, Adil Hikmet Bey, Silistreli Tatar Hüseyin Bey ve Bursalı İbrahim (Hakher) Beylerden oluşmaktaydı.

¹²⁸ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, Ahmet Kemal İlkul, *Çin-Türkistan Hatıraları*.

lerinden Münevver Karı'nın hatıraları bu konuyu çok açık olarak ortaya koymaktadır:

Ekim İhtilâli arafesinde teşkil olunan Cemiyet tüzüğünü Osman Bey ve Haydar efendiler yazıp vermişlerdi. Ben bu tüzüğü Özbek Türkçe'sine aktardım...1917 yılı Ağustos ayı sonlarında benim evimde yapılan toplantıda tüzük kabul edildi. Toplantıda üç kişiden ibaret bir riyaset (Başkanlık Heyeti) seçildi. Osman Bey reis, Haydar Efendi ise rehber seçildi. Üçüncü kişinin mahallilerden (Türkistanlı Y.N.) olması gerekiyordu. Onu seçme işi de Osman Bey ve Haydar Efendiye bırakıldı....Cemiyetin üyeleri, tüzükte gösterildiği gibi, bizim menfaatlerimize karşı olmayan bütün partilere giriş hakkına sahipti. Bunun için bazı kimseler Bolşevikler, bazıları da S-R (sosyalist-revolüsyoner) partilerine giriyorlardı. Ben de bir partiye girme fikrimi Haydar Efendi aracılığıyla riyasetten talep ettim. Riyaset henüz hükümetin tam oturmadığını, kalıcı olup olamayacağını şüpheli olduğunu bahane edip biraz sabırlı olmamı tavsiye etti.¹²⁹

1918 yılı başlarında,Türkistan İttihat ve Terakkiperver Cemiyeti, üyelerinden Abidcan Mahmud'u bir mektupla birlikte Hasan Ruşeni Beye gönderdi. Abidcan Mahmud, Efendizade Mehmet Emin Bey ve Zahitcan Beylerle birlikte Azerbaycan'a geldi. İttihat ve Terakki cemiyetinin Kafkas Şubesi Başkanlığına takdim edilen 9 Ocak 1918 tarihli mektupta Türkistan'da milli kuvvetler oluşturulabilmesi için tecrübeli adamlar talep edilmekteydi:

Türkiye nümayendesi (mümessili) Hasan Ruşeni Bey'e Türkistan Umur-u dahiliyesinin ıslahı (iç işlerinin düzeltilmesi) ve milli bir kuvvet teşkili için Türkiye'nin muktedir adamlarına şiddetli ihtiyacımız vardır. Taraf-ı alilerinden Türkistan'a gönderilmiş olan Mehmed Emin Efendinin dalâleti (aracılığı) ile Zât-ı âlinizden talimat ve adam almak için Türkistan nümayendesi sıfatıyla bendeniz Türkistanlı milletdaşlarınız tarafından Bakû'ya geldim. Lütfen Hilâfet-i kübra'nın (Büyük Halifelik) siyasetine ve milletimizin menfaatına muvafık (uygun) programlar ve bütün işlerimizi görececek adamlar vermenizi rica eylerim efendim. 9 Januar 1918

¹²⁹ Halbayev, *Münevver Karı: Hatıralarım*, Turan Tarihi, Mağfret Enstitüsü yayını, Taşkent, 1992, s: 17.

Türkistan İttihat ve Terakkiperver teşkilatı üyesi Abidcan Mahmud Bey (ön sağda oturan sakallı ve kalpaklı), İttihat Terakki Cemiyeti temsilcisi Hasan Ruşeni ile resmi temaslarını yürüttüğü dönemde Bakû'da. Efendizade Mehmet Emin (solda oturan), Türkistanlı Zahitcan (ayakta sağda) ve bir Osmanlı zabiti. Bakû, 10 Ocak 1918.

(Ahat Andican Arşivi)

Hasan Ruşeni Bey bu mektubu ve Türkistan milliyetçilerinin taleplerini İstanbul'daki İttihat ve Terakki genel merkezine derhal ilettiler ve yaptığı görüşmeler sonucunda, Abidcan Mahmud Bey'e aşağıdaki cevap verildi.

Türkistan umur-u dahiliyesini islâh (iç işlerinin düzeltilmesi) ve kuvve-i milliyesini (milli kuvvetlerinin) teşkil için Türkiye memurlarından ve zabitlerinden birkaç efendinin Türkistan'a izamı (gönderilmesi) ve Hilâfet-i Kübra'nın siyasetine muvafık (uygun) düstur (düzenlenen yazı) memnuniyetle okundu. Zat-ı âlileriyle muhterem Türkistanlı kardeşlerimizin bu parlak teşebbüsü kalbimde büyük ümitler ve derin meserretler (sevinçler) doğurdu. Devlet ve milletim namına sizi tebrik eder ve muvaffakiyetinizi Cenab-ı Hakdan temenni eylerim.

Arzunuzu yerine getirmek için Devlet-i Aliyye'nin Bakû'da bulunan en kıymetli memurlarından sabık Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey, bütün Türkistan'ın siyasi ve idari işlerini tanzim etmek üzere Zât-ı âlilerinize refakat edecektir. Hilâfet-i kübra'nın ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin arzusuna ve siyasetine muvafık olan program ve talimatname ile bir siyasi protokol ve bir itimatname numunesi Ziya Bey'e verilmiştir.

Bu program mucibince Kafkas'ta yapıldığı gibi, Ziya Beyin yardımı ile Türkistan'da da bir ' İttihat ve Terakki Fırkası' teşkil olunacak ve Türkistan'ın Hilâfet-i kübra'ya ilhakına çalışılacaktır. Aynı zamanda 'Fırka'nın teşekkülünü müteakip, Türkistan'ın ilhak arzusunu mukaddes halifemize resmen söylemek ve Türkistan'ın ihtiyaçlarını tesviye (düzenlemek) etmek üzere, bütün Türkistan'ın namına nümayendeler (mümessiller) seçilip mezkûr protokol ve itimatname ile İstanbul'a gönderilecektir. Nümayendelerinizin Bakû'dan itibaren rahatça İstanbul'a gitmelerini bendeniz temin edeceğim.

Bundan başka Türkistan'da zabıt yetiştirmek için bir harbiye mektebi açmak, teşkilât-ı askeriye yapmak ve milli alaylar teşkil etmek için aşağıda isimleri sayılı zabıtlar da gönderildi. Zabıt efendiler bilâ kayd ve şart (kayıtsız şartsız) İttihat ve Terakki Fırkası'na itaat edecek ve yalnız askeri işlerle meşgul olacaktır. Bu suretle çalışıldığı takdirde büyük muvaffakiyetlere mazhar olacağımızı ümit eder ve Türkiye'nin

her veçhile Türkistanlı kardeşlerimize yardım edeceğini vâd ve teyid eylerim. Efendim.

25 Reb.II. 1336 (8 Mart 1918)

Türkiye nümayendesi H. Ruşeni¹³⁰

İttihat ve Terakki Fırkası tarafından onaylanan bu mektuba göre, Türkistan politikasının iki temel üzerine oturtulacağı anlaşılmaktadır. Öncelikle Milli kuvvetlerin oluşturulması amacıyla bölgeye Osmanlı zabitleri gönderilecek ve mümkünse bir Harp Okulu açılacaktı. Ayrıca Türkistanlı temsilciler İstanbul'a giderek, Osmanlı Sultanına, Türkistan'ın kendi isteğiyle Osmanlı Devletine ilhak olmak istediğini bildirecekler ve yardım talep edeceklerdi. Nitekim bu politikalar hızla uygulamaya kondu. Hüseyin Ruşeni Bey, 1916 yılı başlarında Bayburt'ta Ruslara esir düştükten sonra Nargin adasındaki kampa gönderilen ve 1918 yılı başlarında kamptan kaçıp Bakû'ya gelen Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Beyi, İttihat ve Terakki Fırkasının Türkistan Mümessili tayin etmişti. Abidcan Mahmud Bey ve Yusuf Ziya Bey vakit geçirmeksizin 20 kadar Osmanlı zabitiyle birlikte Türkistan'a hareket ettiler.

Yusuf Ziya Bey ve arkadaşları Türkistan'da hiç beklemedikleri bir manzara ile karşılaştılar. Taşkent'te Bolşevik bir yönetim kurulmuş durumdaydı. Semerkand şehrine ulaştıklarında ise Hokand şehrinde ilan edilen Türkistan Muhtariyet Hükümeti'nin Kızıllar tarafından vahşi bir şekilde yok edildiğini öğrenmişlerdi. Yusuf Ziya Beyin Taşkent'ten, 16 Haziran 1918 tarihinde, Moskova sefiri Galip Kemal Beye gönderdiği mektup bütün bu gelişmeleri ayrıntılı olarak anlatmaktadır:

Altı ay mukaddem (önce) Nargen ceziresi usera (esir) karargâhından firar etmiş idim. Bir müddet Bakû'da kaldıktan sonra, memuriyet-i mahsusa(özel görev) ile Bakû'da bulunan Ruşeni Bey'in teklif ve tavsiyesi üzerine, yirmi kadar zabıt ile Türkistan cihetine geldim. Semerkand'a muvasalat eder etmez (ulaşır ulaşmaz) Hokand hadise-i faciası vuku-

¹³⁰ *Türkistan Siyasetine ait vesikalar*, Dışişleri Bakanlığı, H.U. Karton No: 506 (Kurat, Türkiye ve Rusya, s: 674'ten naklen)

buldu. Onu Buhara ve Aşkabat vekayii (Buhara ve Hive'ye yönelik Rus saldırıları kastediliyor Y.N.) takib eyledi. Yekdiğerini veyleden (izleyen) bu vekayi (olaylar) programımızı altüst eylediğinden, bin müşkilât (binbir zorlukla) ile zabitanı Bakû'ya iade eyledim. Bir buçuk ay kadar Semerkand'da, bir ay Buhara'da ve bir buçuk ay kadar Aşkabat civarında pek serseriyane, sefilane hayat geçirdikten sonra Orenburg'a müteveccihen (doğru) hareket eyledim. Orenburg'a muvasalat etmezden, Kazaklarla Bolşevikler arasında yeniden vukubulan müsademe (çatışma), şimendüfer nakliyatına icra-i tesir eylediğinden (tren seferlerini etkilediğinden), Taşkent'e avdet eyledim. Burada künyeleri zirde muharrer (kimlikleri ekte yazılı) zevat tarafından teşkil edilmiş olan cemiyete dahil oldum. Melfuf (eklenmiş) evrak mütalâasından da müsteban (anlaşılacağı) buyurulacağı üzere bu 'firka' tarafından Bâbî-âli'ye bir heyet intihap (seçildi) ve izam (gönderildi) edildi. Bendeniz de bu heyet refakatinde Moskova'ya gelmek ve Türkistan hakkında arz-ı malûmat eylemek fikrinde idim. Mate-essüf yollarda yeniden zuhur eden karışıklıklar hareketime mani oldu.

Heyet Moskova tarikiyle (yoluyla) Türkiye'ye geçeceklerdir. Yedlerine (ellerine) 'Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey' imzasını havi birer pusula verilmiştir. Zat-ı devletlerine müracaatlarında melfuf (ekli) evrakın kendilerine teslimini ve hareketlerinin teshilini (kolaylaştırılmasını) arz ve istirham eylerim.¹³¹

Yusuf Ziya Bey, mektubunun kalan kısmında Türkistan ahalisinin durumu, İngilizlerin ve İranlıların bölgedeki faaliyetleri ve kendisinin bir süre daha bölgede kalması gerektiği gibi konulara değinmekte, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi işgal fikri varsa bir an evvel hareket edilmesinin zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. Mektubun ekinde ise Türkistan'da kendisinden önce İttihat ve Terakkiperver Cemiyetini kuran iki Osmanlı Zabiti'nin isimlerini vermektedir. Bunlar Mülâzımı evvel Samsunlu Haydar Azmi bin Şevki (Sahra Topçu alayı 4, tabur 3, k 8) ve Mülâzım Süleyman Sami bin Tevfik (Alay 88, tabur 1 yaveri) isimli subaylardır. Yusuf Ziya Bey Türki-

¹³¹ *Türkistan Siyasetine ait vesikalar*, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Karton No: 506 (Kurat, Türkiye ve Rusya, s: 675'ten naklen)

tan'daki durumun yanındaki 20 zabitle çözümlenemeyecek kadar ağır olduğunu gördüğü için onları hemen Bakû'ya geri göndermişti. Kendisi ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mümessili olarak Türkistan'da çalışmalarını sürdürme kararını vermişti.

Nitekim Yusuf Ziya Bey'in katılımından sonra, daha önce kurulan cemiyet yeniden düzenlenmiş ve tüzük üzerinde gerekli değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemdeki gelişmeleri Münevver Karı ve Müftü Sadreddin Han'ın hatıralarından takip etmek mümkündür. Yapılan değişiklikler ile ilgili olarak Münevver Karı şöyle yazmaktadır:

Bakû'nun Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra bizim 'İttihat ve Terakkiperver' cemiyetimizin ismindeki 'perver' kısmı kaldırıldı ve 'İttihat ve Terakki' oldu...Gerçi daha önceleri de cemiyet 'İttihat ve Terakki' olarak söylenmekteydi.....Değişikliğin sebebini sorduğumda Haydar Efendi bana 'Bakû'yu İttihat ve Terakki Cemiyetinin yöneticileri ele geçirdi. Onlarla ilişkiyi kolaylaştırmak için cemiyetin adını İttihat ve Terakki yaptık' dedi. Ayrıca Haydar Efendi önceki reis Osman Bey'in gittiğini, onun yerine İttihat ve Terakki tarafından Ziya Bey'in geldiğini söyledi.¹³²

Hatıralarıyla bu döneme ışık tutan Sadreddin Han, Ceditizm hareketine destek veren aydın bir din adamıydı. Hokand Muhtariyeti çalışmalarına katılmış, daha sonra da Münevver Karı tarafından Taşkent'e çağrılarak orada çalışmağa başlamıştı. Hatıralarında Yusuf Ziya Bey'in gelişinden sonra yapılanlar ve İstanbul'a gönderilecek heyet konusunda şunları yazmaktadır:

Sabık Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey mahfi (gizli) İttihat ve Terakki Cemiyetine alınarak Cemiyetin program ve nizamnameleri tanzim edildi. Türkiye askerleri Bakû'ya müteveccih iken (yönelmişken) Cemiyet tarafından Türkistan'ın vaziyetini, Cemiyetin emellerini milletin diliyle arz etmek için Abidcan Mahmud, Mir Adil ve Mir Ahmed Fergana'dan, Ubeydullah Hoca ve ben Taşkent'ten , Hacı Merdankul Semerkand'dan, Seyid Nasır Mir Celil Türkistan Şehrinden ol-

¹³² Halbayev, *Münevver Karı: Hatıralarım*, Turan Tarihi, Mağfired Enstitüsü yayını, Taşkent,1992, s: 17.

mak üzere bir murahhas heyeti oluşturduk. 1918 de Osmanlı Devletinin Moskova Sefiri vasıtasıyla evraklarımız gönderildi. Abidcan Mahmud ve Ubeydullah Hoca Moskova'da kaldılar. Biz İstanbul'a geldik. Talât ve Enver Paşalarla, Hariciye Nazırı Nesim Bey ve Merkezi Umumi azalarıyla görüştük....Bana Türkiye pasaportu verilerek Türkistan'ın vaziyetini bildirmek için Kadı Abdurreşid ve Köprülü Fuad Beylerle birlikte İsviçre'ye gönderildim. Avusturya'da inkılâp olduğu için vapurumuz Odessa'ya döndü..... İstanbul'da İttihat ve Terakki azasından Galip Kemal Beyle görüştüm.¹³³

Türkistan'daki İttihat ve Terakki üyelerinin oluşturduğu bu heyet üyelerinin Enver Paşa'yı ziyaretlerinde, üç bölümden oluşan sekiz sayfalık bir rapor sundukları bilinmektedir. Raporda Türkistan'ın tarihi, coğrafi ve ekonomik durumu anlatıldıktan sonra, son dönemdeki siyasi vaziyet etraflıca izah edilmekte ve Rus uygulamalarından yakınılmaktadır. Raporun istekler bölümünde şu cümleler vardır:

Şimdi bizim kalbimiz tamamiyle, büyük Türkiye'ye iltihak ihtirası ile çarpıyor. Bütün Türklüğün birleşmesi ancak bizim ulvi maksatlarımıza uyan yoldur. Bütün arzumuz emelimiz budur. Bu muallâ (yüce) emel, küçük, büyük bütün halkın ve sınıfların en kutsal gayesidir.¹³⁴

Azerbaycan'ın Osmanlı ordusu tarafından ele geçirilmiş olmasının yarattığı duygusal ortamda yazılan bu cümlelerin, Enver Paşa'nın gelecekte vereceği kararlarda etkili olduğunu söylemek kuşkusuz bir abartma olmayacaktır.

İttihat ve Terakki yöneticilerinin bu bölgeyle ilgili düşüncelerini etkileyen bir diğer faktör de, Moskova sefiri Galip Kemali Bey tarafından gönderilen raporlardır. Başta Ali Rıza Bey olmak üzere Türkistan'da bulunan Osmanlı zabıtlarından gelen bilgileri ve kendisini Moskova'da ziyaret eden Türkistanlı Milliyetçilerin verdikleri bilgileri hemen İstanbul'a ileten Kemali Bey, Özellikle Bakû'nun işgal edilmesinden sonra, Türkistan'ın da kolayca ele geçirilebileceği inancındaydı. Sadrazam Talât Paşa'ya gönderdiği raporlarda "Bakû

¹³³ Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s: 29-34

¹³⁴ Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt III, s: 433

şehrinin işgalini müteakiben Krasnovodsk üzerinden Türkistan'da milli teşkilat kurmak ve İngilizlerin oraları işgaline karşı durmak maksadıyla, muktedir (nitelikli) 5-10 zabıt ve yeterli miktarda silah ve cephane gönderilmesi hususunu belirtmekte ve oralarda kuvvetli olmadığı söylenen Bolşevik-leri tasfiye ederek muhtariyet ilanının mümkün olabileceğini" yazmaktaydı.¹³⁵

Bu sıralarda Enver Paşa'nın üvey kardeşi Nuri Paşa yönetimindeki İslam Ordusu, 20 Haziranda, Gence'yi kontrol altına almış, bu şehirde bir Milli Azerbaycan Hükümeti kurulmuştu. Uzun mücadelelerden sonra, 15 Eylül 1918 de Nuri ve Halil Paşaların idare ettiği Türk ordusu Bakû'ya girdi. Gence'deki Azerbaycan Hükümeti de Bakû'ya taşındı. Azerbaycan'dan sonra Dağıstan'a yönelen Türk Ordusu, 6 Ekim tarihinde, Derbent şehrini Kızılların elinden aldı ve 13 Ekim günü "Şimali Kafkas Cumhuriyeti" ilan edildi. Türk ordularının Kafkasya'daki başarıları Türkistan'daki beklentileri de arttırmış ve Türk askerlerinin kısa bir süre içerisinde Türkistan bölgelerine geleceği söylentileri yoğunlaşmıştı. Ne yazık ki bu coşkulu hava uzun süre devam edemedi. Kafkasya'daki bu başarılarına rağmen, Osmanlı Devleti ve müttefiki Almanya savaşı kaybetmişlerdi. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros mütarekesiyle Türk Orduları Dağıstan'ı ve Azerbaycan'ı boşaltmak zorunda kaldılar.

Bu gelişmeler Türkistan'daki beklentileri de sonlandırmıştı. İttihat ve Terakki'nin Osmanlı Devleti yönetimindeki etkinliğinin sona ermesi üzerine Türkistan'daki cemiyet de değişime uğradı. Cemiyet bünyesindeki değişimler Müftü Sadreddin Han tarafından şöyle anlatılmaktadır:

1919 şubatında Taşkent'e avdet ettim. Cemiyet huzurunda seyahatimiz hakkında bilgi verdim. Cemiyetin ismi Milli İttihad'a tedbil (değiştirildi) edildi..... 1919 senesinde Taşkent'te bulunan Cemal Paşa ile cemiyet işleri hakkında görüştüm. Paşa birkaç gün sonra Afganistan'a hareket etti. Halil Paşa ve Hacı Sami bey de Taşkent'ten ayrıldılar.....

¹³⁵ Galip Kemalî Bey'den Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey'e gönderilen 19 Temmuz 1918 tarih, umumi no 329, Hususi no 131, DİA karton 124. (Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s: 515'ten naklen)

1920 yılında, Buhara'da bulunan Komite merkezinin emriyle, Arif Kerimi ve Yusuf Beyler, İngiltere ve Japon Hükümetlerine Türkistan'ın durumunu bildirmek üzere çıktıkları yolculukta Evliya Ata şehrinde bütün evraklarıyla birlikte Rus ÇEKA'sına yakalandılar. Civarda bulunan Rahmankul Korbaşı'nın yanına kaçtım. Dönerken azamız olan Fergana harbi kısmı müdürü Hemdem Hacı'nın hıyanetiyle Bolşeviklere teslim edildim.Evraklarımın uydurma olduğunu ikrar (kabul) ile böyle bir Cemiyetin mevcudiyetini inkâr ettim. Neticede idamıma hükmettiler..... Cemal Paşa'nın Türkistan umumi ÇEKA Reisi Petres'e müracaatları sayesinde idam hükmü geri alınarak 5 yıl hapsime karar verildi.

Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetinden sonra Türkistan'daki İttihat ve Terakki Şubesi, Milli İttihad adı altında bağımsız bir teşkilat haline dönüştürülmüş ve Türkistan'da kalan Osmanlı subayları ve Türkistanlı milliyetçi kadroların beraberliği ile yürütülmüştür. Nitekim Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa (Kut) hatıralarında, Doğu Türkistan'ı bağımsızlığa kavuşturmak teklifini Rusların kabul etmesi üzerine, 1921 yılı içerisinde Moskova'dan Türkistan'a geçtiğini ve Taşkent'te, Türk boyları için İttihat ve Terakki İhtilal Cemiyeti programıyla gizli bir cemiyet kurduğunu söylemektedir. Halil Paşa ateşli ve zeki gençlerin, İttihat ve Terakki'ye girişe benzer şekilde bu cemiyete kayıt olduklarını belirterek, Cemiyet nizamnamesinin Türk boylarının lehçelerine göre yazılıp gizli olarak dağıtıldığını eklemektedir. Bütün bu çalışmaları Taşkent'e iner inmez tanıştığı esir Osmanlı subaylarından Haydar Beyin (Taşhan) yardımıyla yaptığını vurgulayarak, Taşkent'te tanıdığı Türkistanlı gençler arasında Hafız Karı, Tacettin Bey ve Molla Sadreddin gibi isimleri saymaktadır. Enver Paşa'nın isteği üzerine Moskova'ya döndüğü sıralarda, Orta Asya İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bütün merkezlerde süratle geliştiğinden söz etmektedir.¹³⁶ Fakat, Halil Paşa Taşkent'e geldiğinde, bu teşkilat zaten faaliyet halindeydi. Muhtemelen Halil Paşa, Taşkent'te üyelerle temas etmiş, belli bir süre örgütün çalışmalarına katılmış ve daha sonra da bu olayları yeni bir cemiyet kurmak şeklinde nakletmiş olmalıdır.

¹³⁶ Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş*, s: 341-345.

1920'li yılların başlarından itibaren Türkistan'da Sovyet hakimiyetinin yerleşeceği artık kesinleşmiş gibiydi. Bu şartlarda, İttihat ve Terakki'nin uzantısı olan Milli İttihad'ın varlığını sürdürme şansı da büyük ölçüde azalmış, gizli cemiyet dağılma noktasına gelmişti. Münevver Karı hatıralarında bu dağılma sürecini şöyle nakletmektedir:

Şura (Sovyet Y.N.) Hükümetinin kalıcı olduğunun anlaşılmasından sonra, Cemiyetin durumu ve faaliyet gösterip göstermemesi meselesi bizleri düşündürmeğe başladı. Buna gerek kalmamıştı. Ben Bolşevik partisine girmeye karar verdim. Cemiyet riyaseti (başkanlığı) buna karşı çıkmadı ve şu kararı aldı. 'Şura Hükümetinin kalıcı olduğu anlaşılmıştır. Cemiyet gayelerinin hükümet ile anlaşarak gerçekleştirilmesi maksada uygundur ve daha kolay olacaktır. Cemiyet dağılmıştır. Münevver Karı ve diğer üyelerin başladıkları işi devam ettirebilmeleri için Bolşevik Partisine girmelerine izin verilmiştir.¹³⁷

Münevver Karı, Cemiyetin dağılmasının sebeplerini, Türkiye'nin yenilmesi ile İttihat ve Terakki yanlılarının eski güçlerini kaybetmeleri, üyeler arasında yönetime karşı güven duygusunun azalması ve maddi imkân yokluğu olarak sıralamaktadır.

Özet olarak söylemek gerekirse, Türkistan'da İttihat ve Terakki teşkilatlanması, bu harekete mensup harp esiri Osmanlı subayları tarafından başlatılmıştır. 1917 Ekim İhtilâli öncesinde bu subaylar İttihat ve Terakkiperver Cemiyeti'ni kurmuşlar ve Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde örgütlenmişlerdir. Azerbaycan'a Türk Ordusunun girişinden sonra, cemiyetin adı İttihat ve Terakki olarak değiştirilmiştir. Osmanlı imparatorluğunun yenilmesinin ardından İttihat ve Terakki kadrolarının dağıldığı dönemde ise, teşkilatın adı Milli İttihad olmuştur. Cemiyetin, özellikle 1917-21 yılları arasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Münevver Karı anılarında "Cemiyetin üyeleri çok değildi. Fakat etkileri ve güçleri çok büyüktü" demektedir. Enver ve Cemal Paşaların Türkistan ve Afganistan faaliyetleri sırasında cemiyet kadroları yeniden

¹³⁷ Halbayev, *Münevver Karı: Hatıralarım*, Turan Tarihi, Mağfired Enstitüsü yayını, Taşkent, 1992, s: 17.

aktif hale gelmişse de, bu iki siyasi figürün tarih sahnesinden çekilmeleri İttihatçı subayların dağılmalarına, siyasi alanda ise İttihat ve Terakki ruhunun yok olmasına yol açmıştır. Bütün bunlara rağmen, Türkistanlı kadroların İttihatçılarla yaptıkları yol arkadaşlığı bitmeyecektir. Dış Dünyadaki mücadele yıllarında, başta Nuri Paşa olmak üzere Halil Paşa ve Mahmut Şevket Esendal gibi eski ittihatçılarla diyalog sürdürülecektir.

Cemal Paşa'nın Afganistan faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı mağlubiyetinden sonra Cemal Paşa, 1920 yılı Mayıs ayının son günlerinde Moskova'ya gelmiş ve Sovyet Rusya Hükümetine gizli bir teklif sunmuştu. Afganistan'a gidecek ve orada İngiliz karşıtı bir yapılanma oluşturarak Hindistan'da ayaklanmalar başlatacaktı. Bu amaca hizmet edebilecek güçler, Cemal Paşa'nın yönetimindeki Osmanlı Subayları, Türkistan coğrafyasında Ruslara karşı mücadele eden Basmacılar, Afganistan'da Paşa tarafından teşkilatlandırılacak olan Hint İhtilalcileri, Afganistan-Hindistan sınırındaki bağımsız Peştu kabileleri ve mümkün olursa, bizzat Afganistan Yönetiminin kendisi olacaktı. Hareketi yönlendirecek temel fikir *İttihad-ı İslam*, yani, İslam Birliği düşüncesiydi. Ayrıca gereken yerlerde "Emperyalizm karşıtı sosyalizm" fikri de kullanılacaktı. Amaç, başta Hindistan olmak üzere, bütün doğu halklarını emperyalist İngiltere'nin boyunduruğundan kurtarmaktı. Afganistan Emir'i Amanullah'ın İngilizlerle bir mücadele halinde oluşu bu proje için uygun zemin oluşturmaktaydı.

Moskova, gerçekleşmesi neredeyse imkânsız olan bu teklifi, içerdiği bütün olumsuzluklara rağmen kabul etti. Zira, gerçekten İslam dayanışması etkili olur ve Afganistan merkezli bu hareket başarıya ulaşırsa Ruslar bir taşla birkaç kuş vurmuş olacaktı. Öncelikle İngiltere'nin başına ciddi bir bela açılmış olacaktı. Afganistan'ın olaya bizzat dahil olması durumunda ise, bir süre sonra dış desteğe ihtiyacı olması kaçınılmazdı ve bu destek yalnızca Sovyet Rusya'dan gelebilirdi. Böylesi bir gelişme Afganistan'ın Sovyet Rusya et-

kinlik alanına girmesi demektir. Son olarak, Türkistan'da Rusları büyük oranda zorlayan Basmacılık Hareketi'nin yönü İngiltere'ye kayacağı için Sovyetler Birliği büyük ölçüde rahatlamış olacaktı. Bu olayın kısmen gerçekleşmesi durumunda bile Basmacılık Hareketi'nin zayıflaması ihtimali vardı. Plânın gerçekleşmemesi durumunda ise, doğrudan için içerisinde görünmediği için, Sovyet Rusya'nın hiçbir kaybı olmayacaktı.

Cemal Paşa, Ruslar aracılığıyla, Afganistan Hükümeti tarafından olumlu karşılanacağını güvencesini almıştı. Afgan Emir'i Amanullah, İngilizlere karşı giriştiği mücadele sonrasında, ülkesi üzerindeki kısıtlamaları kaldırtmağa muvaffak olmuş ve bağımsız dış ilişkiler kurabilme hakkını elde etmişti. Bu nedenle, isteklerini İngiltere'ye kabul ettirebilmiş ve İngilizleri sevmeyen bir hükümdar olarak biliniyordu. Diğer taraftan, İslam Halifesinin şehri olan İstanbul'un İngilizler önderliğindeki yabancı güçler tarafından işgal edilmesi İslam Dünyasında ciddi çalkantılara yol açmıştı. Meşhur Mevlevi Mehmedali başkanlığındaki Hilafet Cemiyeti, "Hukuk-i Osmaniyeye (Osmanlı hukuku) kâmilten (tam olarak) mahfuz (güvenli) kalıncaya kadar Hint Müslümanlarının cihada ve mücadeleye devam etmeleri lazımdır ve bunun için de Müslüman Hintliler Müslüman bir ülkeye göç etmek zorundadırlar" şeklinde bir fetva yayınlamıştı. Bu gelişmeler sonucunda yüz bini aşkın Müslüman Hintli, Afganistan'a geçmişti. Ruslar bu ihtilâlciler Hintlileri örgütlemek istemişler ve Kâbil'e gönderdikleri sefaret heyeti ile birlikte Hintli komünist liderlerden birisini de göndermişlerdi. Fakat Afgan Hükümeti bu çalışmaya izin vermemiş ve Hintli lideri, grubu ile birlikte sınır dışı etmişti. Bütün bu gelişmelere rağmen Cemal Paşa, Ruslara verilmeyen iznin kendisine verileceğini ve Afganistan'daki Hintli Müslümanları İngilizlere karşı örgütleyebileceğini ümit ediyordu.

Cemal Paşa 1920 yılı Ağustos ayı ortalarına doğru Taşkent'e geldi ve burada, Türkistan Bölgesi Askeri Kumandanı Frunze tarafından askeri törenle karşılandı. Paşa'yı karşılayanlar arasında 10'u Taşkent'teki okullarda öğretmenlik yapan, 70'i de Sibiryâ'daki esir kamplarından yeni gelmiş, top-

lam 80 Türk Subayı bulunmaktaydı. Cemal Paşa Taşkent'te kaldığı iki buçuk ay içerisinde Türkistanlı Ceditlerle, Türkistan'daki İttihat-Terakki Cemiyeti'nin üyeleriyle ve bölgedeki harp esiri Türk subaylarıyla görüşmeler yaptı. Bu arada, Afganistan'a birlikte götürmek amacıyla, çeşitli sınıflardan 15 Türk Subayı seçmişti. Ayrıca başka 15 Türk Subayının da Hive'de yeni kurulan Harezmi Halk Cumhuriyetinde askeri, idari ve eğitim işlerinde çalışmak üzere gönderilmesi konusunda Ruslardan izin almıştı. Ağustos ayı sonlarında Afganistan seferi için gerekli hazırlıklar tamamlandı ve Cemal Paşa, yanında 14 Türk subayı, 9 Türkistanlı asker ve Hint İhtilalcilerinden Mevlevi Bereketullah efendi ile birlikte yola çıktı.¹³⁸

Cemal Paşa'nın Taşkent'ten ayrılmasından çok kısa bir süre sonra, Buhara'da Emirlik yıkılmış ve yerine Yaş Buharalılar tarafından bir Halk Cumhuriyeti kurulmuştu. Bu sebeple Harezmi Halk Cumhuriyeti için seçilen subayların dokuzu Buhara'ya, kalan altısı ise Harezmi'e gittiler.¹³⁹ İki Cumhuriyette çalışmak için gönderilenlerin dışında kalan subayların bir kısmı Taşkent'te bırakılmış, birkaçı Fergana bölgesine ve birkaç subay da Bakû'ya gönderilmişlerdi. Bu subaylardan birisi olan Raci Çakıröz hatıralarında, yaptıkları özel görüşmelerde Cemal Paşa'nın iki safhalı bir plândan bahsettiğini söylemektedir:

Cemal Paşa, Afganistan Ordusunu modernleştirmek ve Hindistan'da İngiliz boyunduruğuna karşı bir isyan cephesi oluşturmak için Afganistan'a gidiyordu. Bu Moskova'nın büyük bir memnuniyetle tasvip ettiği ve desteklediği bir plândı. Ancak Rusların bilmediği ikinci kademe plâna göre, Cemal Paşa'nın Hindistan'da başlattığı hareketler eğer başarıya ulaşırsa, bu isyan hareketlerini Cemal Paşa kuzeye, yani Türkistan'a sıçratmaya çalışacak, böylece Türkistan'ın çeşitli yerlerinde ve özellikle Fergana vadisinde Sovyet idaresine

¹³⁸ Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı* (Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 20 Ağustos tarihli mektup), s: 85 ve Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam: Enver Paşa* (Cemal Paşa'nın M. Kemal Paşa'ya 2 Ekim 1920 tarihli mektubu)

¹³⁹ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa* (Osman Avni Bey'in Enver Paşa'ya mektubu), s:176

karşı yürütülmekte olan Basmacılık adlı silahlı İstiklâl mücadelesini daha da güçlendirecek idi.....

Cemal Paşa, kendisinin Moskova'nın bilmediği ikinci kademe plânının vakti geldiği zaman uygulanabilmesi için Buhara Emirliği, Fergana Bölgesi ve Hive Bölgelerinde Türk subaylarının gönderilip yerleştirilmesi gerektiğini bildirdi. Bu yüzden, aramızdan yukarıdaki bölgelere gidecek arkadaşları seçtik.

Bu seçimlerde ayrı ayrı bölgelere gidecek Türk subaylarının mümkün olduğu kadar ordunun ayrı sınıflarından (topçu, istihkâm v.s.) olmasına dikkat ediyorduk. Böylelikle her bir grup Türk subayı kendi bölgesinde ordu birlikleri teşkil edebilecek kabiliyette olacaktı.¹⁴⁰

Cemal Paşa Kâbil yolunda iken, bir süre Afganistan Hükümeti hizmetinde çalışarak Türkiye'ye dönmekte olan iki Türk zabiti, Ziya ve Rifat Beylerle karşılaştı. Bu subaylar aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup gönderdi. Cemal Paşa'nın yazdığına göre, Afgan Emir'i, düzenli bir ordu oluşturabilmek için Mustafa Kemal Paşa'dan yardım talep etmekte ve subaylar göndermesini istemekteydi.¹⁴¹

Mustafa Kemal Paşa, yürüttüğü ağır mücadelenin imkânsızlıklarına rağmen, bu meseleye çok ciddi olarak yaklaşmış ve Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya, Afgan ordusunun yetiştirilmesi için bir subay heyeti oluşturulması görevini vermiştir. Atatürk kendi el yazısıyla verdiği emirde, söz konusu heyetin İngilizleri uzakta meşgul edebilecek bir ortam yaratmak suretiyle, Anadolu üzerindeki baskıyı hafifletebileceklerini belirtmektedir. Ayrıca, Afganistan'a gidecek subayların, Afganistan hükümeti hizmetinde oldukları sürece, terfi ve maaş konularında Türk ordusu kadrosun-

¹⁴⁰ Çakıröz, *Türkistan'da Türk Subayları 1914-1923*, (yazan Timur Kocaoğlu), Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 7, 1987, s: 43-44 .

Bu subaylardan Buhara'ya gönderilenler Binbaşı Osman Bey (Harputlu) başkanlığında, Yüzbaşı Emin Bey, Üsteğmen Mehmet Sadık (Samunlu), Teğmen Kazım (Baykal), Üsteğmen Nafi (Manastırlı), Yedek subay Mehmet Ayaşlı, Yedek subay Halil (Bartınlı), Tüfekçi Arif ve Sait Cemal (Mızika Hocası) şeklindedir.

¹⁴¹ Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, 14 Eylül tarihli mektup, s: 89

da bulundurulmaları emrini vermektedir.¹⁴²

Cemal Paşa Afganistan'a gelir gelmez Emir Amanullah ile görüşmüş ve plânının ayrıntılarını sunmuştu. Görüşme sırasında Emir, Afganistan'la Rusya arasında imzalanan ve henüz onaylanmayan antlaşma ile İngilizlerle yapılan ön proto-

¹⁴² Atatürk'ün 21 Aralık 1920 tarihinde bizzat kendi el yazısıyla Fevzi Paşa'ya gönderdiği direktif, Kurtuluş savaşının devam ettiği bir dönemde, büyük önderin Afganistan ve Türkistan bölgelerindeki gelişmelere, Türk ve İslam alemi ile ilgili süreçlere nasıl baktığını göstermesi bakımından çok önemlidir. Direktifin içeriğinden anlaşılacağı gibi Atatürk Cemal Paşa'nın bu bölgede yürüttüğü faaliyetlere destek vermekte, Türk subayları tarafından oluşturulacak askeri gücün bölge dengelemini etkileyerek, Türklük ve Türkiye lehine kullanılabileceğini düşünmektedir. Mektubun aslı şöyledir:

Müdâfaa ve Maliyemiz icabatı ile kabil-i telif olduğu takdirde Afgan ordusunu tensik için bir heyet-i zabitanın izamını ehem ve elzem görmekteyim.

Cemal Paşa'nın merbut mektubunda zikredildiği veçhile, bunun istikbalde Anadolu üzerine çöken bar-i sakili tahfife yarayabileceği gibi nukuat-ı atiyeye riayet edildiği takdirde Asya-yı Vustada emrimize amade kuvvetli bir orduya malik olmamız hususu oldukça temin edilmiş ve dolayısıyla her icabettiği anda Anavatanı gavail-i harpten siyanet için İngilizleri daha uzaklarda işgal etmek için bir vasita elde edilmiş olur.

Fikr-i acizaneme göre bu heyeti teşkil edecek zabitanın intihabında ve kendilerine verilecek talimatta zirdeki nukuat nazar-ı dikkate alınmalıdır.

Evvelen: Bu heyetin bidayette kat'iyen siyasetla iştilal etmeyip sırf vazife-i askeriyesini ifa ve kendisini gerek Afgan ve gerek Türkistan ve Buhara ahali ve askerlerine fevkalade sevdirmesi,

Saniyen: Giden Zabitanın zahiren Afgan Hükümetinin adamları olmuş gibi görünmekle beraber daima ve her halükârda Türk Hükümetinin bilcümle evamirine tâbi olacak ahlak ve metânette intihap edilmesi ve bunu bir dereceye kadar temin zmnında Afganistan hizmetinde buldukları müddetçe terfih ve sair hususatta Türk Ordu-su kadrosuna dahil bulundurulmaları,

Salisen: İşbu heyetle telli veya telsiz telgraf muhaberatının tesisine çalışılması,

Rabian: Afganistan müdiran'ı umuru harici entrikalar sayesinde İslâmiyet ve Türklüğün menafiine mugayir bir surette hareket etmeye hazırlandıkları takdirde heyetimizin bu suretle hareketlerine mani olabilecek ve İslâm ve Türk menafiine hadim bir Afgan hizbi mevkiî iktidara getirebilecek kadar kavî bir mevki edinmesi"

kolün metinlerini Cemal Paşa'nın önüne koyarak birlikte değerlendirme talebinde bulundu. Muhtemelen bu davranışıyla, Cemal Paşa'ya olan güvenini göstermek istiyordu. Yapılan değerlendirmeler sonrasında Emir Amanullah, Hindistan'daki İngiliz yönetimine karşı, ülkesindeki Hint ihtilalcilerinin örgütlenmesini ve askeri eğitim verilmesini kabul etti. Afganistan yönetimi bu mücadeleye destek verecekti. Buna karşın Afgan Emir'i, yüz bin kişilik Afgan ordusunun düzenlenerek silahlandırılmasını ve İngilizlerce uygulanabilecek bir ekonomik ambargoyu karşılamak üzere, her yıl için 20 milyon rublelik maddi yardım verilmesini talep etmekteydi. Cemal Paşa, üzerinde uzlaşmaya varılan konuları aktarmak ve gerekli onayı almak üzere Bedri Beyi Moskova'ya gönderdi. Bedri Bey, Karahan, Çiçerin ve Stalin ile görüşerek Cemal Paşa'nın gönderdiği raporu sundu ve bu konuda bilgi aktardı. Kuşkusuz Moskova yönetimi, hemen sınırlarının ötesinde ve günü geldiğinde kendisine karşı kullanılacak büyük bir silahlı gücü kendi elleriyle yaratacak kadar saf değildi. Bu nedenle, Sovyet liderleri teklifleri dinlemekle yetindiler ve Cemal Paşa'nın projesini askıya aldılar. Bir süre beledikten sonra Sovyet Rusya'dan ümidini kesen Cemal Paşa silah temini meselesi için Almanya'ya yönelecektir.¹⁴³

Bu arada Cemal Paşa ve yanındaki Osmanlı subayları Afgan ordusunun düzenlenmesi ve eğitilmesi konusundaki çalışmalarını başlatmışlardı. Her birisinin başında bir Türk komutanı bulunan *numune kıtaları* oluşturuldu. Bu subaylar ayrıca, Harbiye öğrencilerini ve Hint İhtilalcilerini de eğitmekteydiler. Cemal Paşa, Basmacı Lideri Şir Muhammed Beg'in talebi üzerine Afgan Hükümeti tarafından Hanabad şehrinde açılan Korbaşılar Okuluna da özel ilgi göstermiş ve eğitime katkıda bulunmak için Türk subayları göndermişti. Diğer taraftan Cemal Paşa, Fergana ve Pamir bölgelerinde Ruslara karşı savaşan Basmacıları, İngilizlere karşı kullanabilmek amacıyla, Hindistan'a doğru yönlendirmek istiyordu. Yanındaki subaylardan Ragıp Beyi ve Türkistanlı Karı Kamil'i Basmacılarla görüşmeler yapmak üzere Taşkent'e gön-

¹⁴³ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa*, Bedri Beyin Enver Paşa'ya 10 şubat 1921 tarihli mektubu, s: 143

derdi. Heyetin Cemal Paşa adına getirdiği “silahlarımızı ve teşkilatımızı muhafaza etmek şartıyla sulh yapınız” şeklindeki mesaj, Basmacılar arasında büyük bir kızgınlığa yol açtı. Basmacılık Hareketi’ni siyasi bir zemine oturtmağa çalışan Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı Merkez Komitesi, Cemal Paşa’ya bir mektup göndererek “bölgede yürüttüğü politikanın, Türkistan’ın geleceğini yok etmeyi ve İslam Dünyasını parçalamayı amaçlayan güçlere hizmet etmesi gerektiği” konusunda uyarmak zorunda kaldı.¹⁴⁴

Cemal Paşa’nın Sovyet Rusya’ya yönelik beklentileri gerçekleşmemişti. Bunun üzerine yüzünü Almanya’ya döndü. Enver Paşa’nın Alman askeri yöneticileri ile olan ilişkilerinden yararlanmak arzusundaydı. Enver Paşa’ya Kâbil’den yazdığı 29 nisan 1921 tarihli mektubu bu durumu çok açık olarak ortaya koymaktadır.¹⁴⁵ Mektupta belirtildiğine göre Afgan Emir’i, silah temini için 400 bin İngiliz altını tahsis etmişti ve Bedri Bey bu konu ile ilgili görüşmeler yapmakla görevlendirilmişti. Bu işin başarılabilmesi halinde Afganistan’ın ne Ruslara ne de İngilizlere muhtaç olmadığı ispatlanmış olacaktı. Bu amaç için Enver Paşa’nın Almanya bağlantıları, General Von Seeckt ve General Kress kullanılacaktı. Ne yazık ki Versay antlaşması nedeniyle Almanlar da silah temini konusunda yeterli hareket alanına sahip değildiler. Silahların temin edilebilmesi halinde bile, Sovyet Rusya üzerinden sevk edilmesi zorunluydu ve bunun için de Moskova’nın onayı gerekmekteydi. Sonuç tam bir başarısızlık oldu.

Bu arada, 28 Şubat 1921 tarihinde, Sovyet-Afgan antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmaya göre Gazne ve Kandehar şehirlerinde Rus konsoloslukları açılacak (m.5) Buhara ve Hive Cumhuriyetlerinin özerklikleri korunacak (m.8), geçen yüzyılda Afganistan’dan alınmış bir kısım topraklar geri verilecek ve Rus yönetimi Afganistan’a mali yardımda bulunacaktı.¹⁴⁶ Fakat antlaşmanın bazı maddeleriyle ilgili uygulamalar konusunda her iki tarafın da sıkıntıları vardı. Afganis-

¹⁴⁴ Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan*, s: 430

¹⁴⁵ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa*, s:197

¹⁴⁶ Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti üzerindeki etkileri*, s: 343

tan, konsoloslukların açılması, Sovyetler ise sınır bölgelerinin geri verilmesi konularında çok isteksizdiler. Ayrıca Türk komünisti Mustafa Suphi tarafından yetiştirilerek, Hindistan'a karşı faaliyet göstermek üzere, Afganistan'a gönderilen Sovyet propagandacılarının, Afgan halkı arasında propaganda başlatmaları Afgan yönetimini iyice kaygılandırmıştı. Sonuç olarak Afgan yönetimi, Abdürrab başkanlığındaki bu propaganda grubunu ülke dışına çıkarmak zorunda kaldı.

Bütün bu gelişmeler Afganistan yönetimini İngiltere'ye doğru yönlendirmeye başlamıştı. Özellikle Hariciye Veziri Mahmut Tarzi ve Dahiliye Veziri Şüca'üddevle, Sovyetler Birliği ile işbirliğine karşıydılar ve İngiltere ile antlaşma yapılmasının gerektiğini düşünüyorlardı. Hatta bu konuda Cemal Paşa ile Mahmut Tarzi arasında ciddi bir tartışma yaşanmıştı. Paşa, Tarzi'ye "uyguladığı siyasetin yanlış olduğunu, Ruslarla dostluk bağlarını keserek İngiltere ile işbirliği yapmanın Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa ve başka İslam mücahitlerine karşı gelmek ve dolayısıyla İslam Alemini satmak anlamına geldiğini" söylemişti. Cemal Paşa'nın bu sözlerine karşı Afganistan Hariciye Veziri Mahmuthan Tarzi'nin¹⁴⁷ cevabı çok açıktı:

Biz her şeyden önce Afganistan'ı düşünmek zorundayız. Rusların Müslümanlara yaptığı mezalim meydanda iken onlarla işbirliği yapmak bizim işimize gelmez. Ama siz Anadolu'yu düşünerek onun menfaati için çalışıyorsunuz ve bizi o siyasa ya yaklaştırmak istiyorsunuz. Bizce Türkiye Hükümeti bitmiştir. Anadolu'nun hiçbir intizamı, hiçbir kıymeti kalmamıştır. Biz Anadolu için kendimizi tehlikeye atamayız. Hem size de tavsiye ederim, şu Rusları kendi hallerine bırakarak İngilizlerle dostluk yapınız, siz de kurtulup gidiverirsiniz ves-salam.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Mahmuthan Tarzi, Abdurrahman Han'ın Emirliği sırasında (1881-1901) yenilikçi düşünceleri sebebiyle Afganistan'dan kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve Şam'da yerleşerek orada evlenmiş bir siyaset adamıdır. 1901 yılında Habibullah Han Emir olunca Afganistan'a döndü ve yeni Emir'in danışmanı oldu. Bu arada kızı Süreyya'yı Emir'le evlendirmiş ve Habibullah Han'ın kayınpederi olmuştu. Dışişleri Bakanlığı, Eğitim Bakanlığı gibi görevlerde bulundu. 1928 Beççe-i Saka isyanı sırasında yeniden Afganistan'ı terk etti ve Türkiye'ye sığındı.

¹⁴⁸ Bayur, XX. *Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti üzerindeki etkileri.* s: 344

Bütün bu gelişmelerin ışığında, Afganistan'a Sovyet desteği sağlanmadığı takdirde, İngiltere-Afganistan beraberliğinin ortaya çıkabileceğini gören Cemal Paşa, Sovyet yöneticileriyle bizzat görüşmek ve onları ikna etmek amacıyla Moskova'ya gitmeye karar verdi. Gerekirse Almanya'ya geçecek ve silah bulma konusunda bizzat kendisi çaba gösterecekti. Enver Paşa'nın Buhara'ya geldiği 1921 Ekim ayında, Cemal Paşa, onunla görüşebilmek için Taşkent üzerinden gitmek istedi. Fakat Ruslar iki İttihatçı liderin buluşmasına izin vermediler. Cemal Paşa, Moskova'ya ve oradan da Avrupa'ya geçti. Çabaları sonuç vermemiş ve istediklerini elde edememişti. Bu arada Mustafa Kemal Paşa ile olan diyalogu da kesilmiş gibiydi.

Aslında Ankara yönetimi, kısa bir süre öncesine kadar, Enver Paşa ile diyalogunu kesmesi ve Afganistan'daki çalışmalarını düzenli olarak sürdürmesi halinde kendisine destek verileceğini belirtmekteydi. Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği şifreli telgraf, o dönemde, Ankara Hükümeti'nin Afganistan'daki faaliyetlere desteğini sürdürdüğünü göstermektedir:

Telgrafnamenizi 8 Teşrinisani (Kasım)1921'de yirmi iki günde aldım. Cemal Paşa şimdiye kadar gösterdiği dürüst hareketle devam ederse kendisini takviye edeceğiz. Herhalde Enver Paşa vesaire ile alâkasını katetmelidir (kesmelidir). Bunları benim tarafımdan kendisine açıkça söyleyiniz. Medine Muhafızı Fahrettin Paşa'yı Afganistan Sefiri yaptık. Cemal Paşa'nın Afganistan'daki mesaisini yavaş yavaş millete anlatarak mevkiini tahkim edeceğiz (güçlendireceğiz). Şimdiye kadar olan iş'aratını hüsnü telâkki (iyi niyetli görüşlerini) ve mümkün olanlarını tatbik ettim. Onun tarafından telgrafa ve iş'arı devletinize muntazırım (bekliyorum)... Mustafa Kemal.¹⁴⁹

Fakat bu eski komitacının Ankara'yı kendi denetimi altında görmek ve Ruslarla yaptığı görüşmelerde Ankara Yönetimi adına konuşmak alışkanlığı Mustafa Kemal Paşa'yı kızdırmış, yukarıdaki telgrafın üzerinden daha bir ay bile geç-

¹⁴⁹ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Kasım 1921 tarihli mektubu, s: 390.

meden, ilişkiye bir nokta koymak mecburiyetinde bırakmıştı. Mustafa Kemal Paşa Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği şifreli mektupta bunu açıkça ifade etmektedir:

Ahiren Ankara'ya muvâsalat eden (ulaşan) Ukrayna Heyeti Reisi Yoldaş Frunze ile Cemal Paşa'nın gönderdiği bir mektupta bizim vaziyet ve efkârımızla kabili telif olmayan ve halâ eski zihniyetin idamesine matuf (yönelik) tavsiyelerinden anlaşıldığına nazaran müşarûnileyh (adı geçen) Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetini keyif ve arzuya göre sevk ve idare olunuyor mahiyetinde zannediyor. Ben, milleti İttihat ve Terakki bayrağı altına davet edemem. Ankara'ya nasihat vermek değil, Ankara'nın tamamen nokta-i nazarı ve talimatı dairesinde hareket etmekle nafi (yararlı) olabileceğini ve binaenaleyh tashih-i fikir (fikir değiştirinceye) edinceye kadar kendisiyle idame-i münasebette mazur bulunduğumu (ilişkiyi sürdürmeyi uygun bulmadığımı) tebliğ etmenizi rica ederim.¹⁵⁰

Böylece Anadolu'nun yolları Cemal Paşa'ya da kapanmış oluyordu.

Enver Paşa'nın Basmacılar katılması Rusları çok zor durumda bırakmıştı. Diğer taraftan gerek devam eden iç savaş ve gerekse İngiltere tarafından sürdürülen ekonomik ambargonun etkili olması sonucu, Rusların Afganistan'dan Hindistan'a yönelik hareket başlatma plânları da önceliğini kaybetmişti. Daha da önemlisi, Anadolu'daki Mustafa Kemal Hükümetinin kalıcı olduğu artık iyice anlaşılmıştı. Sonuç olarak, Rusların gelecekle ilgili beklentileri yönünden İttihat Terakki grubu üyelerinin hiçbir değeri kalmamış gibiydi.

Cemal Paşa Moskova'da bir süre daha kalarak Afganistan için istediklerini almaya çalışmış fakat başarılı olamamıştı. O dönemde, Hüseyin Cahit Beyle yaptığı bir konuşmada, "Gayesinin Hindistan'da İngilizler aleyhine bir ihtilâl hazırlamak olduğunu ve başarılı olacağını ümit ettiğini, Enver Paşa'nın Türkistan'daki harekâtının büyük bir hata olduğunu, kendisinin tekrar Afganistan'a dönüp evvelce başladığı işlere devam edeceğini ve Enver Paşa'yı da Afganistan'a çekeceği-

¹⁵⁰ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s:391.

ni” söylemekteydi. Yine Hüseyin Cahit Bey’e gönderdiği ve daha sonra *Tanın* gazetesinde yayımlanan bir mektubunda da şunları yazmaktaydı:

Enver’in bu hatası sebebinden Hindistan ihtilâli yolundaki iki senelik mesaim altüst oldu. Şimdi Ruslarla çalışmak imkânı kalmadı. Artık Rusya’yı bilküllüye (tamamen) terkedeceğim. Herhalde Afganistan’a gideceğim. Fakat Tiflis’e gidip oradan telgraf makinesi başında Mustafa Kemal Paşa ile konuşarak müşterek bir hareket plânı tespit ederek, İran tarihi ile Afganistan’a hareket edeceğim. Bunları ve her ne olursa olsun Hindistan ihtilâli fikrinden sarfı nazar (vazgeçmeyeceğimi) edemeyeceğimi, behemahal (ne olursa olsun) Afganistan’a gideceğimi Karahan’a söyledim. Afganistan’a gidip Enver ile temasa gelene kadar Rus ordusu harekâtını durdurmalarını rica ettimse de, kabul etmedi. Ben memleketim için de, şark memleketleri için de selâmet yolunu Afganistan’da buluyorum. Hindistan işleri tehir edilirse Afganistan işlerine ve orada ordu tenkisine (düzenlenmesine) ehemmiyet veririm.¹⁵¹

Enver Paşa’nın Basmacılar safına geçmesi ile birlikte, Sovyet yönetiminin İttihat ve Terakki liderleri ile ilgili düşünceleri de tamamen değişmişti. Cemal Paşa’nın kendilerini aldatmağa çalıştığını, Afganistan’a gider gitmez oradaki yandaşlarıyla birlikte Enver Paşa’ya katılacağını veya ona destek vereceğini düşünmekteydiler. Bu nedenle de Cemal Paşa’nın Afganistan’a dönüşü engellenmeliydi. Bu arada Çiçerin, o sıralarda Moskova’da bulunan Halil Paşa’yı çağırarak “ İttihatçı liderlerin Rusya’da kalmalarının kendileri için mahzurlu olmadığını, fakat reddetmeleri imkânsız bir yüksek makamın ısrarı nedeniyle Rusya’yı terk etmeleri gerektiğini” söylemişti. Halil Paşa hatıralarında, bu yüksek makamın Ankara Hükümeti olduğunu dolaylı olarak Çiçerin’e onaylattığını belirtmektedir.¹⁵²

Tarih tesadüflerle doludur. Cemal Paşa Afganistan’a gitmek konusunda ısrarcı olmayıp, Halil Paşa gibi, herhangi bir

¹⁵¹ *Tanın* Gazetesi, 2 ilkteşrin 1924, Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* adlı eserinden naklen, s: 455

¹⁵² Halil Paşa (Kut), *Bitmeyen Savaş*, s: 367.

Avrupa ülkesine gitseydi, muhtemelen hayatı kurtulmuş olacaktı. Halil Paşa'nın yazdığına göre, Sovyet Merkez Şûrasında çalışan yakın bir arkadaşı kendisine gelerek "Şûra Merkezinde Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildi... Ancak bu Moskova'da tatbik edilmeyecek, Tiflis'te yerine getirilecek, suikastı yapanların da Ermeniler olduğu ilan edilecek.." demişti.¹⁵³ Halil Paşa'nın ikazlarını ciddiye almayan Cemal Paşa, Tiflis'e geldi. Bir süre burada kalarak Ankara ile temas kurmak istiyordu. Daha sonra da Afganistan'a dönecek, önce Hindistan'ı, sonra da Türkistan'ı esaretten kurtaracaktı. Ne yazık ki kader, hayallerini gerçekleştirmesine izin vermeyecekti. 21 Temmuz 1922 günü, Tiflis'in ana caddelerinden birisinde, Rus Gizli Servisi tarafından yönlendirilen Ermeni komitacılarının suikastına uğradı ve şehit oldu. Onunla birlikte yaverleri Nusret ve Süreyya Beyler de şehit olmuşlardı.

Enver Paşa'nın faaliyetleri

1920 yılı yaz aylarında Moskova, İttihatçı liderlerin toplantısına ev sahipliği yapıyordu. 15 Ağustosta Moskova'ya gelen Enver Paşa, bir taraftan Almanya ile Sovyet Rusya arasındaki diyaloga aracılık etmeye çalışmakta, bir taraftan da "Doğudaki Müslüman Ulusları teşkilatlandırarak İngiliz Emperyalizmine karşı bir cephe oluşturmak" şeklinde özetlenebilecek siyasi projesine destek aramaktaydı. Sovyet Yöneticileri Anadolu'daki Mustafa Kemal Paşa hareketinin geleceği hakkında henüz kesin bir yargıya varamamışlardı. Bu nedenle Enver Paşa'yı yedekte tutmak istiyorlardı. Enver Paşa Halifenin damadıydı ve geçmişte Osmanlı İmparatorluğunun kaderine hükmetmişti. Bu özellikleriyle Müslüman kitleler üzerinde etkili olabilirdi. Dolayısıyla, Bolşevik Liderleri Zinovyyev ve Radek'in desteğiyle, Enver Paşa'nın, Bakü'da düzenlenen Doğu Halkları Kongresi'ne katılmasına izin verildi. Paşa, kongrede kendisini Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan İslam Cemiyetleri İttihadınının

¹⁵³ a.g.e., s:368.

temsilcisi olarak takdim etmişti. Fakat katılımcıların yoğun itirazları nedeniyle kongrede konuşmasına izin verilmedi. Sonuç olarak, tebliğini başkasına okutmak zorunda kaldı.¹⁵⁴ Bütün bu olumsuz gelişmelere karşın kongre, Enver Paşa'ya çeşitli Müslüman ülkelerin temsilcileriyle tanışmak imkânını sağlamıştı. Böylece İttihatçı liderlerin uzun zamandan beri düşündükleri "Doğudaki Müslüman Ülkelerin ihtilâl yanlısı gruplarını tek bir çatı altında toplayacak siyasi bir platform oluşturmak" fikri de kongre günlerinde iyice belirginleşti.

İttihat ve Terakkiciler, 1921 yılı başlarında, İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nı kurdular. Cemiyetin reisi ve tek temsilcisi Enver Paşa'ydı.¹⁵⁵ Her İslam ülkesi için ayrı temsilciler belirlenmişti. Halil Paşa ve Hacı Sami Bey, Doğu Türkistan, Azmi Bey, Afganistan, Cemal Paşa da Hindistan sorumlusuydu. Küçük Talat Bey ve Nail Beyler ise Anadolu'da görevli olacaklardı. Aslında, Cemiyetin kurulduğu tarihlerde Cemal Paşa ile Azmi Bey zaten Afganistan'daydılar ve Hindistan'a yönelik çalışmayı çoktan başlatmışlardı. Buna karşın Halil Paşa, Doğu Türkistan'a hiçbir zaman gitmeyecektir.¹⁵⁶

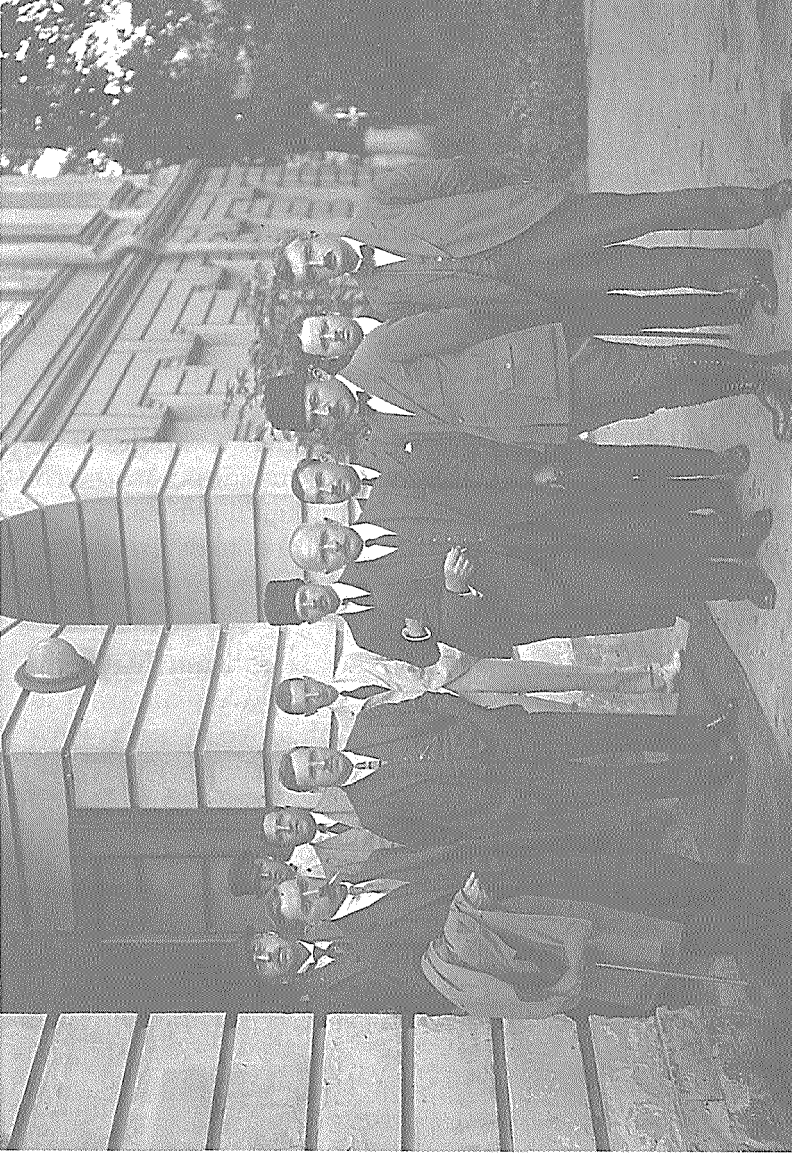
Cemiyetin kuruluş felsefesi ve siyasi çalışma platformu çelişkilerle doluydu. Milliyetçi Bolşevizm ve Uluslararası İslam İttihadı anlayışı üzerinde, padişahlığın ve hilafetin varlığını sürdürdüğü bir sistem inşa edilmek isteniyordu. Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 4 Mart 1921 tarihli mektubunda konuyu şöyle açıklamaktadır:

Ben İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadı başında, İngiltere başta olmak üzere Avrupa emperyalizmi ve bizi doğrudan doğruya ezmek isteyen kapitalizm aleyhinde mücadeleye devam edeceğim. Tabi bundan Türkiye'nin mukadderatı da müteessir olmayacaktır. Çünkü icabında Türkiye Hükümeti

¹⁵⁴ Daha geniş bilgi için bkz. *Bakü 1920, Birinci Doğu Halkları Kurultayı Belgeleri*, Koral Yayınları, İstanbul, 1975.

¹⁵⁵ Ziya Bey (sekreter), İbrahim Tali Bey (Katip), Halil Paşa, Sami Bey, Azmi Bey ve Seyfi Bey Genel Merkez yönetiminin diğer üyeleri idiler

¹⁵⁶ Teşkilat şeması için bkz. Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa*, s: 47

Enver Paşa, Türkiye'nin Afganistan Sefiri Fahri Paşa (ortada), İttihat ve Terakki Merkez Komitesinden Dr. Nazım Bey ve Rıza bey ve Osman Bedri Beylerle (sağ başta) birlikte. Moskova, 1921.
(Ahat Andican Arşivi)

de aleyhimde bulunabilir. Ve benimle alacağı vereceği olmadığını söyler....Bu hususta Türkiye'de çalışmak üzere bir sol fırkanın vücudu lazımdır...İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihatı, komünist olmayarak, fakat tahrip edecekleri hedefin müşterek olması dolayısıyla Dünya komünistleriyle tevhidî (birlikte) mesai edecektir.¹⁵⁷

Enver Paşa bir taraftan Anadolu'da mücadeleyi sürdüren Kemal Paşa'yı destekleyeceğini belirtiyor, bir taraftan da Anadolu'ya dönüşü hedefleyen bir çalışma yürütüyordu. İttihat ve Terakkinin Anadolu kolu olacak olan Halk Şuraları Fırkası'nı kurdurmuştu.¹⁵⁸ Bu Fırka kurulur kurulmaz Ankara'daki meclisin sol kanadıyla ve Kemal Paşa karşıtı güçlerle temas kurmak için yollar aramaya başlamıştı. Diğer taraftan Enver Paşa, Türk Komünist Fırkasına yazdığı mektupta onların Üçüncü Enternasyonal ile olan ilişkilerini düzenleme konusunda arabuluculuk önermekteydi.¹⁵⁹

İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihatı'nın ikinci kongresi, 27 Haziran 1921'de, Moskova'da yapıldı. Çok az sayıda temsilcinin katıldığı bu kongrenin belki de en önemli sonucu Cemiyet içerisindeki Arap delegelerle olan fikri ayrışmanın kesin bir şekilde ortaya çıkmış olmasıdır. Arap bölgelerinden gelen temsilciler, tamamen eski İttihatçı liderlerin kontrolündeki bir

¹⁵⁷ Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, s:135

¹⁵⁸ Fırka tüzüğü için bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, s:103

¹⁵⁹ Enver Paşa bu mektubunda Batı emperyalizmine karşı savaş yürütme kararının gerekçelerini anlattıktan sonra Ankara yönetimini çok kaygılandırarak olan işbirliği tekliflerini gündeme getirmektedir:

...Avrupa Kapitalizm ve emperyalizmine karşı mücadelede sabit kalmayı ve bu hususta siyaset yapmayı azmettim. Bu nokta-i nazardan aramızda hemen hiçbir fark yoktur, demektir. Binaenaleyh mesainizi hürmetle selamlar ve herhalde Moskova'da Tevfik Rüştü Bey ve diğer arkadaşlarının mesaisini teshile sai olarak üçüncü enternasyonal ile anlaşmanıza çalışacağımızı arz eylerim. Ve öyle geliyor ki, Hail'in izahatını dinledikten sonra Türkiye'de iki fırka müşterek mesaide bulunarak halk benliğini anlatmakta ve onları ezilmekten kurtarmakta tevhidî mesai edebilmesine bir mani kalmayacaktır... Bkz Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, 4 Şubat 1921 tarihli mektup, s: 133.

hareket konusunda hayli isteksizdiler. Yönetimde temsil edilmek ve kararlara katılmak istiyorlardı. Ayrıca İngiliz İmparatorluğuna yönelik bir İslam Birliğı hareketi oluşturmak konusunda da çok kararlı değildiler. Bu gelişme, Enver Paşa için, geleceğe yönelik beklentilerini yeniden gözden geçirmek ve şekillendirmek zorunluluğunu gündeme getirmişti. Artık Arap ülkeleri merkezli bir hareket başlatma imkânının olmadığı açıkça ortaya çıkmıştı. Geriye kalan tek seçenek, başta Türkiye olmak üzere, Türk bölgeleriydi.

Bu sıralarda Anadolu'daki mücadele çok dalgalı bir seyir izlemekteydi. İnönü meydan savaşları sonrasında Türk Ordusu Anadolu'nun içlerine kadar çekilmek zorunda kalmıştı. Mustafa Kemal Paşa ve yönetimi zor günler geçiriyordu. Bu ortamdan ümitlenen Enver Paşa, sınır boylarında Müslüman birlikler oluşturularak hazır tutulması konusunda Sovyet Yöneticilerine baskı yapmağa başladı. Anadolu'da durumun kötüleşmesi halinde bu birliklerle birlikte sınırı geçmeyi ve mücadeleye katılmayı düşünüyordu. Enver Paşa'nın, amcası Halil Paşa'ya yazdığı bir mektup, bu konuyla ilgili düşüncelerini açık bir biçimde ortaya koymaktadır:

Amca,

Sovyet Erkânı ile temasının sık olduğunu bilirim. Benim tarafımdan kendilerine şu teklifleri yap: Azerbaycan-Dağıstan-Başkurdistan-Kazakistan-Türkmenistan ve Türkistan gibi Türklük mntıkalarından seçilmek suretiyle bir süvari ordusu teşkil edildiğı takdirde, bu ordu ile Anadolu'ya geçmek ve Yunanlıları hiç beklemedikleri bir zamanda herhangi bir cephelerinden vurarak neticeye gitmenin Milli Mücadele cephesini fevkalâde takviye olacağını, Yunan Ordusunun paniğe kapılarak denize dökülmesinin işten bile olmayacağını izah et.¹⁶⁰

Bu plânın başarılı olması halinde Enver Paşa, Anadolu'daki hareketin liderliğini Mustafa Kemal Paşa'dan almış, yeniden milli bir kahraman haline gelmiş olacaktı. Buna karşın Sovyet Liderleri, Mustafa Kemal yönetiminin alternatifi olarak Enver Paşa'yı desteklemek konusunda isteksizdiler.

¹⁶⁰ Halil Paşa (Kut), *Bitmeyen Savaş*, s: 350.

Onu yalnızca, gereğinde kullanabilecekleri bir koz olarak ellerinde tutmak istiyorlardı. Bu nedenle, Karahan, Çiçerin gibi yöneticiler aracılığıyla Enver Paşa ve ekibini oyalamayı sürdürüyorlar, bir takım maddi yardımlar yaparak faaliyetlerini sınırlı bir şekilde sürdürmelerine izin veriyorlardı.

Diğer taraftan, İttihatçuların Anadolu'ya yönelik girişimlerinden büyük rahatsızlık duyan Kemal Paşa, bu konunun kesinlikle çözümlenmesi için sert tedbirler almak gerektiğine karar vermişti. Mustafa Kemal Paşa'nın Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya, Fevzi Paşa'nın ise Şark ve Garp orduları kumandanlıklarına yazdıkları yazılar Anadolu Hükümetinin bu konuyu ne kadar ciddiye aldığını açıkça göstermektedir.¹⁶¹ Enver Paşa'nın, herhangi bir yolla Anadolu'ya girmesi halinde, hemen tutuklanması için emir çıkarılmıştı. Nisan ayı ortalarından başlamak üzere, Enver Paşa ile ilişkisi olan siyasetçilere baskı uygulanmaya başlanmış, Paşa'ya eğilimli olabileceğinden kuşku duyulan subaylar kontrol altına alınmıştı. Anadolu'da örgütlenmeyi sağlamakla görevlendirilen Küçük Talat Bey yakalanıp yurt dışına çıkarılmış, Nuri Paşa Erzurum'da hapsedilmiş, Halil Paşa da Kafkasya'ya gitmek zorunda bırakılmıştı.¹⁶²

Sakarya Meydan Muharebesinin kazanılması, sadece Anadolu Hükümetinin değil, İttihatçuların da kaderini belirleyen bir gelişme oldu. Artık Anadolu'daki Kemal Paşa Hükümeti'nin kalıcı olacağı ortaya çıkmış, Sovyet Rusya yönetimi için kesin muhatabın kim olacağı da belli olmuştu. Bu zaferle birlikte Ruslar açısından, Enver Paşa ve arkadaşlarının siyasi bir önemi kalmamıştı. İttihatçılar arasında da yaygın bir ümitsizlik hakim olmuş durumdaydı. Anadolu'nun geleceğini tayin etmek amacıyla İttihat ve Terakkiciler tarafından kurulan Halk Şurular Fırkası'nın 5-8 Eylül tarihlerindeki Batum Kurultayı işte bu karamsar hava içerisinde yapıldı. Kongrede alınan en önemli karar "Sürgündeki İttihatçuların Anadolu'ya dönebilmelerini sağlamak için Musta-

¹⁶¹ Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, s: 138 -150 arasındaki şifreli yazışmalar.

¹⁶² Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa*, s: 54.

fa Kemal Paşa yönetiminin ikna edilmeye çalışılması” olmuştur.¹⁶³

Anadolu’dan da ümidini kesen Enver Paşa’nın önündeki seçenekler çok azalmıştı. Ya Avrupa’ya dönüp çok sevdiği Naciye Sultanı ile sakin bir hayat sürecektir veya Hazar’ın ötesine geçip bilinmez bir gelecekte ikbâl arayacaktı. Hacı Sami, Orta Asya’da kendilerini destekleyecek bir teşkilat olduğunu ve Türkistan Halkının kendisi gibi bir lidere ihtiyacı olduğunu söylemekteydi. Cemal Paşa uzun bir süreden beri Afganistan’da çalışıyordu. Ayrıca Enver Paşa’nın siyasi konumunu sürdürebilmesi için yeni bir başarıya ihtiyacı vardı. Nihayet kararını verdi. Hedefini Hazar ötesi bölge, yani, Türkistan olarak belirlemişti. 28 Eylül 1921 günü Batum’dan ayrıldı ve Ekim ayı ortalarında Buhara’ya ulaştı.

Enver Paşa Türkistan’da

Enver Paşa’nın gelişi Buhara Cumhuriyeti için olduğu kadar Türkistan Basmacılık Tarihi açısından da önemli bir gelişmeydi. Paşa, yanında Kuşçuzade Selim Sami (Hacı Sami) ve ihtiyat zabiti Muhittin Beylerle birlikte gelmişti. Burada Buhara yönetiminin ileri gelenleriyle görüşmeler yaptı. Bu görüşmeler sonrasında 3 temel yönelim ortaya çıkmıştı. Buharalı ceditlerin bir kısmı, Paşa’nın, Buhara Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasında arabuluculuk yapması ve Buhara Cumhuriyetinin güçlendirilmesine yardımcı olması arzusunda idiler. Osman Hoca ve Abdulhamit Arifov gibi liderler, Paşa’nın Basmacılara katılmasını ve onları organize ederek Türkistan’ı Rus esaretinden kurtarmasını istiyorlardı. Zeki Velidi’nin başı çektiği üçüncü bir grup ise, Enver Paşa’nın doğrudan savaşa girmesi durumunda, Sovyetlerin bütün güçlerini bölgeye yığacaklarını; başta İngiltere olmak üzere, Türkistan’daki mücadeleye destek vermesi muhtemel dış güçle-

¹⁶³ Halil Paşa hatıralarında, Batum’da gerçek bir kongre yapılmadığını, Enver Paşa tarafından kaleme alınan bir beyannameyi, sadece Enver Paşa’yı kırmamak için Küçük Talat ile birlikte imzaladıklarını ve Ankara Hükümetine gönderdiklerini vurgulamaktadır. Bkz. Halil Paşa (Kut), *Bitmeyen Savaş*, s: 361.

rin bu konuda istekli olmayacaklarını ve daha da önemlisi, Türkistan Mücadelesinin bölgesel bir mücadele olmaktan çıkıp Pantürkist ve Panislamist bir karakter kazanacağını ileri sürmekteydiler.

Bu nedenle Paşa Afganistan'a geçmeli ve Türkistan Milli Mücadelesine oradan katkı sağlamalıydı. Enver Paşa ile birlikte Buhara'ya gelen Hacı Sami ise ısrarla "Türkistan Halkı'nın patlamaya hazır olduğunu ve eksik olan tek şeyin Enver Paşa gibi güçlü bir lider olduğunu" söylemekteydi.

Buhara'ya geldikten hemen sonra Sovyet Rusya Halk Komiserliğine yazdığı bir mektup, Paşa'nın henüz kesin kararını vermediğini, kafasının halâ karışık olduğunu göstermektedir. Bu mektubunda Paşa şunları söylüyordu:

Sovyet Rusya'nın devrimci liderliğindeki bağımsız Buhara'nın yardımı ile biz İslam Asya'sını Britanya emperyalizminden kurtarmak vazifemizi başarılı bir şekilde gerçekleştirebiliriz. Bundan dolayı Moskova Halk Komiserleri Konseyinden, Buhara topraklarında işgal edilmiş düşman topraklarında gibi davranan Kızıl Orduyu geri çekmesini rica ediyorum..... Doğu Buhara'da ayaklanma genişliyor. Bu ayaklanma Cumhuriyetin diğer bölgelerine de sıçrayabilir.....Genç Buharalılar arasında da Moskova karşıtı ayaklanmalar gelişmekte. Bu olayların Doğu cepheniz için büyük tehlike arz ettiği hususunda Sovyet Hükümetini uyarıyorum. Buhara halkına kendi hayatını belirleme şansı verilmelidir. Buhara Halkının ricası üzerine Sovyet Rusya Hükümeti ile Buhara Cumhuriyeti arasında yapılacak görüşmelerde Buhara halkını temsil etmeğe hazır olduğumu belirtmek isterim.¹⁶⁴

Enver Paşa'nın Moskova'daki Sovyet yöneticilerine yukarıdaki satırları yazdığı dönemlerde Tatar Sultan Galiyev, Proleter Milletler ve Üçüncü Dünya enternasyonalizmi kavramını gündeme getirmişti ve Doğu'daki devrimin ancak Müslüman uluslar aracılığıyla gerçekleştirilebileceğini söylemekteydi. Benzer şekilde, bir diğer Türkistanlı lider, Turar Rıskulof da, Güneyde bağımsız bir sosyalist Türk Federasyonu kur-

¹⁶⁴ Çokayoğlu, *Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları*, Yaş Türkistan, 1933, sayı: 33, s: 9.

mak ve böylece Asya Sosyalizminin yerleşmesine aracılık etmek iddiasındaydı. Enver Paşa yukarıda aktardığımız mektubundaki yaklaşımıyla Sultan Galiyev ve Turar Riskulof ile ne kadar örtüştüğünün farkında mıydı bilmiyoruz. Fakat Bolşevik İhtilali'nin Liderleri, Rus dışı milletlerin milliyetçi amaçlarını gerçekleştirebilmek için sosyalizmi ve devrimi kullanmalarına izin vermemekte kararlıydılar. Onlara göre Sultan Galiyev'in "Proleter Milletleri" ancak "Rus Devrimin Köleleri" olabilirdi. Bu nedenle gerek Sultan Galiyev ve gerekse Turar Riskulof Komünist Partisinden dışlanmak üzereydiler.

Ruslar, Enver Paşa'nın temaslarından ve girişimlerinden rahatsız olmuşlardı. Afganistan'dan Taşkent'e gelen Cemal Paşa ile görüşmesine izin vermediler. Buhara'daki Rus Elçisi Yurinefin, Cemal Paşa'nın ne Afganistan'a ne de Türkistan'a dönmesine izin vermeyeceklerini belirtmesi, Enver Paşa için uyarıcı olmuştu. Rus Elçisi, Paşa'ya, kendisinin de tüm faaliyetlerini yakından izlediklerini ve çok rahatsız olduklarını söylemişti. Ruslar tarafından tutuklanacağını veya öldürüleceğini düşünen Enver Paşa, artık kesin kararını vermek zorunda olduğunu anlamıştı. "Türkistan'ın bağımsızlığı için savaşmak" kaçınılmaz bir zorunluluk olarak önünde duruyordu. Sevgili Karısı Naciye Sultana yazdığı gibi, kılıç kınından çıkmıştı ve ancak tam bir başarıdan sonra geri dönebilirdi.¹⁶⁵

8 Kasım günü yanındaki Türk Subayları ve bir kısım askerle birlikte gizlice Buhara'dan ayrıldı.¹⁶⁶ Doğu Buhara'ya ulaştığında ciddi bir problemle karşı karşıya kaldı. Basmacı Liderlerinden Lakay İbrahim Beg "Gerçek Enver Paşa olup olmadığının anlayamadığı" iddiasıyla Paşa'yı tutukladı ve hapsetti. Fakat bu durum uzun sürmeyecek, eski Buhara Emiri Said Alim Han ile Afganistan Emiri Amanullah Han'ın girişimleri sonucunda, yaklaşık 3 ay sonra, serbest kalacaktır.

¹⁶⁵ Hayit, *Basmacılar*, s:197.

¹⁶⁶ Enver Paşa'nın yanında Hacı Sami, Tirmiz Garnizon Kumandanı Hasan Bey, Manastırlı Mülazımievvel Nafi Bey ve 30 kadar Milis kuvveti vardı. Daha geniş bilgi için bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s: 415.

Enver Paşa, İbrahim Lakay Beg'in elinden kurtulduktan sonra, Basmacı liderlerini bir araya getirerek Ruslara karşı kapsamlı bir mücadele başlattı. Ciddi bir tedirginliğe düşen Ruslar bölgeye büyük bir askeri kuvvet yığdılar. İslam Orduları Başkumandanı ve Halifenin damadı Enver Paşa, idealizmiyle, cesaretiyle ve hayalleriyle birlikte Ruslara karşı savaşını aylar boyunca sürdürdü. Emir Amanullah'a yazdığı şu satırlar onun geleceğe bakışını ve beklentilerinin büyüklüğünü çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Yardımlarınız sayesinde Buhara ve Türkistan'da Rusların hakimiyetine son verilerek yönetimimiz altında bir Doğu İslam Hükümetleri İttihadı meydana gelir. Bu suretle Doğuda kısa bir zamanda Güçlü Almanya Federasyonu gibi dünyaya meydan okuyacak bir hükümet oluşur.¹⁶⁷

Enver Paşa kendisine yabancı bir coğrafyada ve zor şartlar içerisinde olmasına rağmen çok başarılı bir mücadele yürüttü. Ne yazık ki Tarih, gerçekleşmeyen hayallerle doluydu. Enver Paşa, 4 Ağustos 1922 de, bir Rus saldırısı sırasında isabet eden mitralyöz kurşunlarıyla Belcivan'da¹⁶⁸ şehit oldu.¹⁶⁹

Hacı Sami ve Diğer İttihatçılar

Enver Paşa'nın ölümünden sonra, Ruslara karşı savaşın liderliğini yürütme görevi Hacı Sami'ye verilmişti. Bütün hayatı komitacılıkla geçmiş olan bu gözü kara ittihatçı, Basmacılarla birlikte mücadeleyi bir yıl kadar daha sürdürecekti ve daha sonra Türkistan topraklarını terk edecekti.¹⁷⁰

Dış dünyadaki Türkistan mücadelesine katkıda bulunan İttihatçılardan bir diğeri de, yazar ve diplomat Mahmut Şevket Esenal'dır. İttihatçı Hareketin Moskova'da yoğunlaştığı dönemde Türkiye Cumhuriyetinin Bakû temsilcisi olan E-

¹⁶⁷ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa*, s:269

¹⁶⁸ Bugünkü Tacikistan'da bir şehir

¹⁶⁹ Onun bu büyük mücadelesinin sınır ötesi boyutları Amu Derya'nın Ötesi bölümünde incelenecektir

¹⁷⁰ Bkz. Amu Derya'nın Ötesi bölümü.

sendal, İttihatçı liderlerle devamlı temas halinde olmuştur.¹⁷¹ Bu diyaloglarının Ankara hükümetinin bilgisi dahilinde olup olmadığı bilinmemektedir. Esendal'ın biyografilerinde, bu ilişkileri sebebiyle Ankara yönetiminin kendisine bir süre sıcak bakmadığı ve bu sebeple sıkıntılı günler geçirdiği yazılmıştır. Bütün bunlara rağmen önce Tahran'a daha sonra da Afganistan'a sefir olarak gönderilecektir.¹⁷² Esendal, bu görevleri sırasında Türkistanlı liderlerle yakın ilişki içerisinde olmuş ve her alanda onlara yardımcı olmağa çalışmıştır.

Enver Paşa'nın ölümüyle, amcası Halil Paşa ve kardeşi Nuri Paşa'nın Türkiye Cumhuriyeti için tehlike unsuru olarak kabul edilmeleri dönemi de son bulmuştu. Her ikisi de bir süre sonra Türkiye'ye döndüler ve Ankara Hükümeti ile barışık bir hayat sürdürdüler. Her iki Paşa da, daha sonraki yıllarda Türkiye'ye gelen Türkistanlı liderlerle temaslarını sürdürmüşlerdir. Zeki Velidi Togan hatıralarında, İstanbul'a gelişinde (1924 yılı) kendisini Enver Paşa'nın yaveri Muhittin Bey'in karşıladığını yazmaktadır. Fransa'ya geçerken İzmir'e uğramış ve orada üç gün süreyle Halil Paşa'nın misafiri olmuştur.¹⁷³ Bu ilişkiler daha sonraki yıllarda da devam edecektir. Eski İttihatçılar, 1920'lerin ikinci yarısında İstanbul'da başlatılacak olan Türkistan Milli Birliği Hareketiyle ve Türkistan Türk Gençler Birliğinin faaliyetleriyle çok yakından ilgilenecekler ve destek sağlayacaklardır.

Orta Asya Milli Avamı

İhtilâl Cemiyetlerinin İttifakı

1920'li yıllara gelindiğinde, Bolşevizmi benimsememiş Türkistanlı aydınlar, Türkistan'ın geleceği ile ilgili konularda et-

¹⁷¹ Bkz. Memduh Şevket Bey'den Enver Paşa'ya 1 Nisan 1921 ve 4 Mayıs 1921 tarihli mektuplar. Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa*, s:173 ve s:199

¹⁷² Esendal, 6.10.1925- 31.8.1930 tarihleri arasında Tahran, 11.6.1933- 31.10.1941 tarihleri arasında Kâbil Büyükelçiliği görevlerinde bulunmuştur. 1931-1933 tarihleri arasında Elazığ mebusu olarak Parlamantoda görev yapmıştır. (Kaynak T.C. Dışişleri Bakanlığı)

¹⁷³ Togan, *Hatıralar* s: 536.

kili olabilmek ve devam eden milli mücadeleyi yönlendirebilmek için siyasi bir teşkilat kurmak gerektiğine karar vermişlerdi. Fakat ne yapılacağı ve nasıl yapılacağı noktasında çok farklı görüşler vardı. Buharalı Ceditler ve Türkistanlı Şura-i İslamcıların bir araya gelerek yaptıkları bir toplantıda, Terakkiperver Cedit grubu ve Sosyalistler grubu¹⁷⁴ olmak üzere iki siyasi eğilim ortaya çıkmıştı. Sosyalist grubunun programında, köylü kesimi “proleter” olarak tanımlamaktaydı. Böylece, sanayinin gelişmemiş olması sebebiyle ülkede bulunmayan işçi sınıfının yerini köylüler alacak ve kurulacak bağımsız Türkistan’ın temel unsurunu oluşturacaklardı. Yer ve su dahil her şeyin devletleştirilmesi ve kolektivizasyon söz konusuydu. Laiklik prensibi benimsenmişti. Genel hatlarıyla tanımlamak gerekirse, Sosyalist grubun programı, proletaryanın yerine köylü sınıfının konulduğu, laik karakterde, milliyetçi sosyalist bir sisteme odaklanmıştı.

Terakkiperverler ise din konusuna biraz daha fazla vurgu yapmaktaydılar. Ayrıca milleti herhangi bir sınıf esasına göre bölmüyorlar, toprağın hususi mülkiyetini kabul ediyorlardı. Temel amaç, dinin muhafaza edildiği, yönetimin herhangi bir sınıfa dayandırılmadığı ve gelişmenin esas unsuru olarak burjuvazinin kabul edildiği bir devlet modeli oluşturmaktı.

Ülkenin her köşesinde devam eden milli mücadelenin dayanıklılıktan kurtarılması ve ortak bir siyasi fikir zeminine oturtulması büyük önem taşıyordu. Bunun için grupların bir araya gelmesi ve gizli bir teşkilat kurulması fikri ortaya atılmıştı. 1921 yılı Temmuz ayında Türkistan’a gelen Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey de ortak bir zemin oluşturmak konusunda tavsiyelerde bulunmaktaydı. Ayrıca, bazı cedit liderlerinin isteği üzerine, siyaset kaideleri, askerlik kaideleri, maarif kaideleri, sıhhat ve riyazet kaideleri, iktisat kaideleri ve umumi kaideler şeklinde 72 maddelik bir Siyasi ve İçtimai İlmihal hazırlamıştı.¹⁷⁵ Genç Buharalıların liderleri genel olarak Terakkiperverler gru-

¹⁷⁴ Daha sonra Erk Fırkası ismini almıştır.

¹⁷⁵ Togan, *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi*, s: 415

bu içerisindeydiler. Zeki Velidi, Abdulhamit Arifov ve bazı Alaş Orda temsilcileri ise sosyalist grupta yer almaktaydılar. Nihayet 1921 yılı Aralık ayının 29'unda yapılan bir toplantıyla, 7 maddelik bir ortak platform tespit edildi ve kurulan gizli birliğe de "Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetlerinin İttifakı" adı verildi. Fakat uygulamada kısaca "Cemiyet" adı kullanılmaktaydı. Bütün grupların üzerinde uzlaştıkları 7 maddelik ortak platform şöyleydi:

1. Cemiyetin gayesi Türkistan'ın müstakil olmasıdır ve Türkistan'ın mukadderatını Türkistanlıların kendi ellerine almalarıdır.
2. Müstakil Türkistan'ın idare usulü demokratik cumhuriyettir.
3. İstiklâl gayesi ancak milli bir ordu teşkili ile mümkündür, milli hükümet ancak milli orduya istinat eder.
4. Türkistan'ın istiklâli, iktisadi istiklâl sayesinde mümkündür. Türkistan iktisadiyatının umumi hatlarını tayin etmek, zanaat ve ziraatın hangi kısımlarına daha ziyade ehemmiyet vermek lazım geldiğini tespit eylemek, yapılacak demiryolları ile umumi arıkların (kanal) istikametlerini tayin etmek gibi meselelerin Türkistanlıların kendi ellerinde olması;
5. Asri maarif ile profesyonel maarifin terakki ettirilmesi ve Avrupa medeniyeti ile, ayrıca Rus medeniyeti yoluyla değil, doğrudan doğruya tanışılmağa çalışması;
6. Milliyet meselesi ile memleketin tabii servetinden istifade meselelerinin nüfus adedi tenasübü usulüne göre halledilmesi;
7. Din işlerinde tam hürriyet, devlet işleri ile din işlerinin karıştırılmaması.¹⁷⁶

Cemiyet başkanlığı görevi önce Münevver Karı'ya önerildi. Onun başkanlığı kabul etmemesi üzerine, yazar Sadred-

¹⁷⁶ a.g.e., s: 408. Sosyalistler Tüdesinin 9 maddelik, Terakkiperver Cedit fırkalarının 19 maddelik programları adı geçen eserde ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

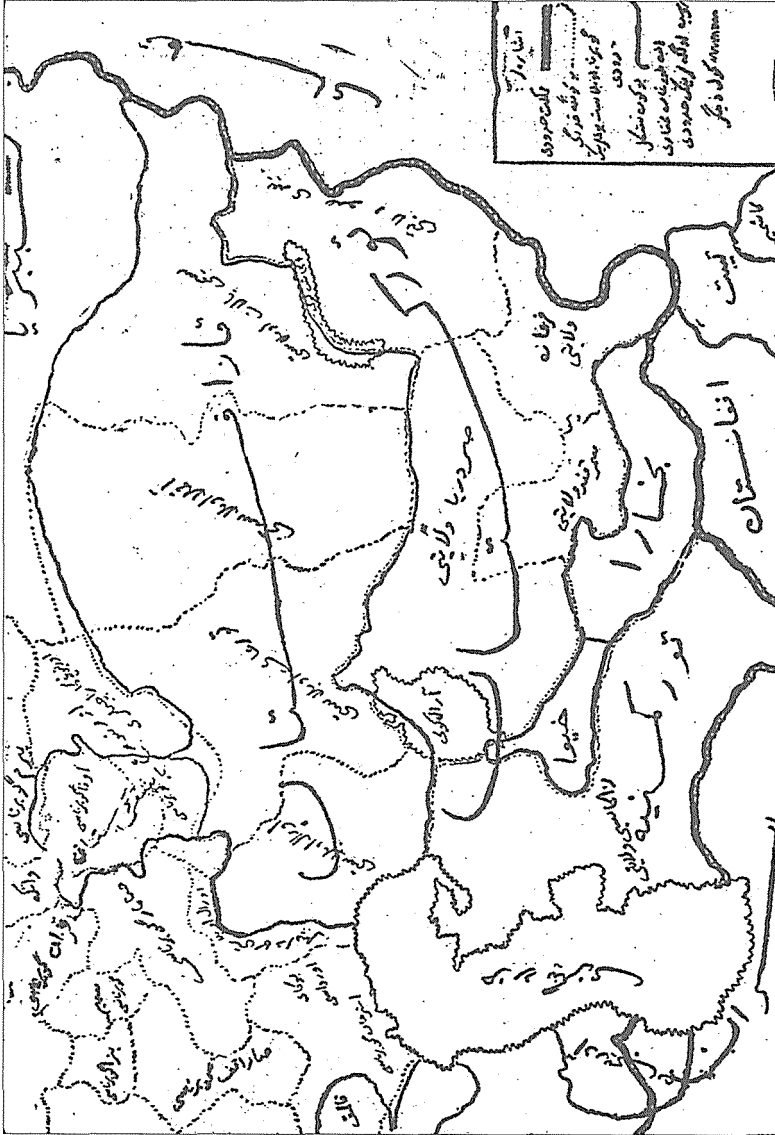
din Ayni'ye teklif yapıldı. Onun da kabul etmemesi sonrasında, İsmail Suphi Beyin teklifiyle, Ahmet Zeki Velidi, Cemiyet başkanlığına seçildi. Başlangıçta saptanan 7 madde, Cemiyetin 1921 Semerkand ve 1922 Taşkent kongrelerinde, hemen hemen aynen korunmuştur. Zeki Velidi Togan, Semerkand kongresinde, Milli Türkistan Bayrağının tasarlandığını ve daha sonra da kabul edildiğini yazmaktadır.¹⁷⁷ Türkistan içerisinde ve dışarısında yıllarca sürdürülen mücadelenin hakiki karakterini yansıtmaları bakımından bu teşkilatlanmanın dayandığı tüzük çok önemlidir.¹⁷⁸

Tüzüğün birinci maddesinde, Birliğin, Özbek Terakkiper-ver Ceditleri, Genç Buharalılar Fırkası, Genç Hiveliler Fırkası, Kazakistan Alaş Orda Fırkası, Başkurdistan Fırkası, Türkistan'daki yerli Kaşgarlılar ve Tarancılar teşkilatları, Çarcuy Milli Türkmen Teşkilatı ve Türkistan Sosyalist Federalist Türk ve Ademi Merkeziyet Fırkası mensupları tarafından kurulduğu belirtilmektedir. O dönemde Türkistan'da kurulu bütün teşkilatların, farklı siyasi görüşlere sahip olmakla birlikte, ortak bir bağımsızlık zemini üzerinde ve tek bir Türkistan fikri etrafında birleşebilmiş olmaları hakikaten çok önemlidir.

Coğrafi açıdan Türkistan'ın tanımı ise ikinci maddede yapılmış olup, "Türkistan Umumi Valiliğine dahil vilayetler, Eski Buhara ve Hive Hanlıklarına ait bölgeler, Eski Kazak Sahra Vilayetleri Umumi Valiliğine dahil bölgeler" şeklinde ifade edilmektedir. Bu maddenin devamında Rusya, Sibirya ve Ural ile ortak sınırı olan bölgelerde Rus çoğunluğu söz konusuysa bölgenin ihracı, buna karşın Türk çoğunluğu söz konusuysa bölgenin Türkistan sınırlarına ithali öngörülmektedir. Bu yaklaşımla, Başkurdistan, Bükey Horda ve Boğtarma gibi Türk nüfusunun yoğun olduğu bölgeler Türkistan yapılanmasına dahil edilmiş olmaktadır. Rus yerleşiminin yoğun olduğu Tataristan ve Sibirya Türklerinin yaşadığı bölgeler hakkında ise, yalnızca Türkistan istiklâline yardımcı teşkilatların kurulabileceği hükmü getirilmiştir.

¹⁷⁷ A.g.e., s: 409-421

¹⁷⁸ Tüzüğün orijinali ekler bölümünde verilmiştir.

Harita 3. İhtilâl yıllarında Türkistanlı Ceditler tarafından kurulması için çaba gösterilen "Muh-tariyetli Müslüman Ülkeleri Federasyonu Haritası. (Bennigsen'den)

Genel program, birliğe katılan partiler tarafından kabul edilen 7 maddelik bir platform ile belirlenmiştir. Merkez Komite ve şubeler boylara göre değil bölgelere göre teşkil edilecektir. Türkistan istiklâline samimi olarak inanmış Kalmuk, yerli Yahudi, İranlı, Afgan, Hintli, Ukraynalı ve hatta Rusların bile teşkilata girebileceği belirtilmektedir.(m:5). Bu uygulama teşkilatlanmanın ırk temeline göre değil, hürriyet ve demokrasi gibi kavramların benimsenip benimsenmemesine göre düzenlendiğini göstermektedir. Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi vermeyi amaçlayan bir teşkilata Rusların da girebileceğini kabul etmek, mücadelenin milletlere karşı değil, emperyalist Bolşevik sistemine karşı yapılacağı prensibinden yola çıkıldığını göstermektedir. Burada dikkati çeken bir diğer nokta Taciklerin ayrı bir grup olarak tanımlanmamış olmalarıdır. Zaten cemiyetin kurulduğu ilk toplantıda, başkanlık görevi önce Taşkentli Münevver Karı'ya, daha sonra da Tacik liderlerden Sadreddin Ayni'ye teklif edilmiş; fakat her ikisi de gizli yeraltı çalışması yapmak istemediklerini söyleyerek bu görevi kabul etmemişlerdir. Daha sonra başkanlık, bir Başkurt Türkü olan Zeki Velidi'ye önerilmiştir.¹⁷⁹ Bu olay, 1920'lerde, Türkistanlı aydınların kabile ve boy farklılıklarını aşmayı becerebilmiş olduklarının açık bir göstergesidir. Müslüman veya Türk olmayanların bile cemiyete üye olabileceğinin kabul edilmiş olması, cemiyet kurucularının, Türkistan milli birliğine ve Türkistan'ın bağımsızlığına inanmış olmak şartıyla, milliyet ve din farkı gözetmeksizin, Türkistan'da yaşayan bütün insanları Türkistanlı olarak kabul etmiş olduklarını da göstermektedir.

Teşkilata üye olunması sırasında uygulanan yöntem, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılma işlemine benzerlik göstermektedir.¹⁸⁰ Tüzüğün 7 ve 8. Maddelerinde katılma işlemi geniş bir şekilde açıklanmaktadır. Aday bütün programı o-

¹⁷⁹ Togan, *Hatıralar*, s: 375.

¹⁸⁰ TMB üyesi İbrahim Yarkın (Arifhan) Hariçteki faaliyet yıllarında da TMB'ye üye olmak için aynı işlemin sürdürüldüğünü belirtmektedir. Yarkın'a göre bu işlem İttihatçılardan alınmıştır. Üye teşkilata girerken, yeminini bozması ve teşkilatın sırlarını açığa vurmaya durumu ölüdürülmesinin caiz olduğunu kabul etmekteydi. (10 Ocak 1991 tarihinde, Gazi Osman Paşa semtinde yapılan kişisel görüşme.)

kuyarak kabul ettikten sonra önüne konan silahı (Tüfek, tabanca veya kılıç) sağ eliyle tutarken diğer eline Kuran-ı kerimi almakta, Müslüman değilse milli bayrağı alarak şu yemini tekrarlamaktadır.

Türkistan bağımsızlığına, ulu ve bağımsız Türkistan amacına inanan Türkistanlıların milliyet ve kabile farklılıklarına bakmaksızın bir olup, Türkistan milli birliği yoluyla hürriyete ulaşıncaya kadar bütün canım ile hizmet edeceğime bütün vicdanımla ant içerim. Cemiyetin sırrını saklayacağım. Bu yola canım feda olsun. Silaha, Kuran'a veya milli bayrağa el koyarak cemiyet üyeleri önünde verdiğim yemine ihanet ettiğim taktirde kanım bu silaha helâl olsun.

Çalışma sistemi ise komünist partisince uygulanan hücre sistemine benzemektedir. Her hücre birkaç kişilik gruplardan oluşmaktadır. Alt hücreden sadece bir kişi üstteki hücre ile temas kurabilmektedir. Böylece hücre üyelerinin yakalanmaları halinde diğer hücrelerin üyelerini ele verme imkanına sahip olmamaları amaçlanmıştır. Tüzüğün daha sonraki maddelerinde teşkilatın esas karar organının Genel Kongre olduğu belirtilerek, bu kongrelerin nasıl yapılacağı konuları düzenlenmektedir. Merkez Komitesinin teşkilinde kavim mensubiyetinin değil ehliyet ve salâhiyetin ön planda tutulacağı vurgulanmıştır. Merkez komite, siyasi, mali ve kültürel nitelikteki faaliyetlerin hepsinde tek yetkilidir.(13,14,15 maddeler). Mali kaynaklar ise üye aidatları, basın-yayın faaliyetleri ve gerektiği zaman alınacak vergiler olarak belirtilmektedir.

Teşkilat disiplini her şeyin üzerinde tutulmuştur. Bir kararın alınmasından önce her fikrin serbestçe belirtilebileceği, buna karşın, fikir kabul edildikten sonra, kesinlikle tartışılmaksızın uygulanacağı öngörülmektedir (m:17). Normal şartlarda hariçte kurulacak temsilcilikler merkeze bağlı olacaktır. Fakat herhangi bir şekilde Türkistan'daki merkez komite dağılacak olursa Hariçteki Merkezi Komite inisiyatifi ele alacak ve bağımsız bir karar organı haline dönüşecektir.(20, 21 ve 23. Maddeler)¹⁸¹

Cemiyeti oluşturan grupların üzerinde uzlaştıkları hedef-

¹⁸¹ Tüzüğün orijinali ve tam metni Ekler bölümünde verilmiştir.

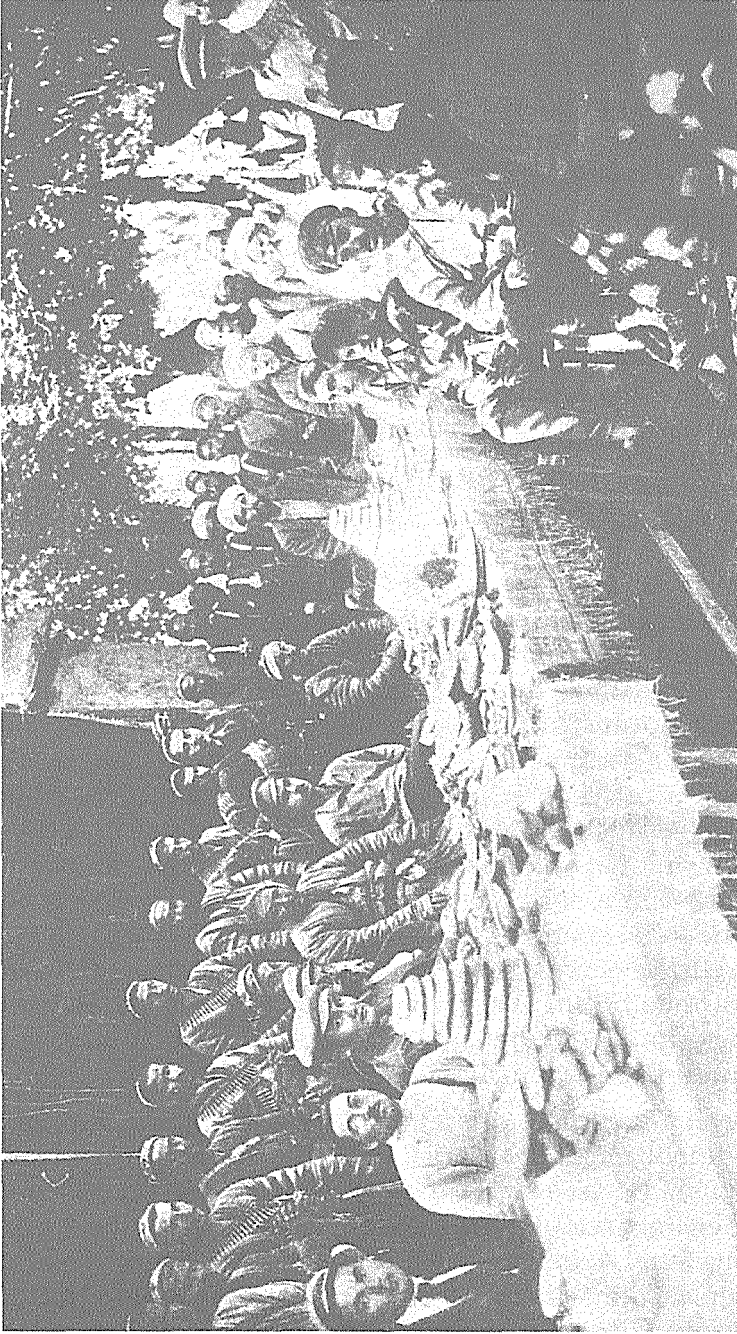
ler özetle şu şekildeydi. “Türkistan bağımsız olmalıdır ve ülkenin geleceği Türkistanlılar tarafından belirlenmelidir. Kurulması plânlanan bağımsız devlet laik olacak ve milli bir orduya dayanacaktır. İnanç özgürlüğü sağlanacaktır. Devlet ekonomi, eğitim ve tarım alanlarında halkın seviyesinin yükselmesini amaçlayacaktır”.

Kuşkusuz bu amaçların gerçekleştirilebilmesi için öncelikle bağımsızlığın kazanılması gerekliydi. Bunun için de Cemiyet Semerkand, Hive ve Fergana bölgelerinde savaşıyan Basmacı liderlerinin yanlarına mümessiller göndererek bir eşgüdüm faaliyeti başlattı. Amaç Basmacı gruplarını ortak bir siyasi platform çevresinde bir araya getirmek ve sürdürülen savaşı nizami bir hale getirmektir.

Basmacılık Hareketi

Basmacılık Hareketi, Sovyet idaresine karşı yürütülen Türkistan milli mücadelesinin silahlı boyutunu oluşturmaktadır. Hokand Otonomisi'nin Taşkent Sovyet'i tarafından dağıtılması sonrasında ortaya çıkan bu hareket, kısa bir süre içerisinde bütün Türkistan'a yayılmış ve 1930'lu yılların başlarına kadar devam etmiştir. Hokand Muhtariyeti ilan edildiği zaman yöneticiler, şehrin güvenliğini sağlama görevini Ergeş Beg'e vermişlerdi. Hokand polis şefi olduktan sonra “Korbaşı” unvanını alan Ergeş Beg, Hokand otonomisinin dağıtılmasından sonra dağa çıktı ve Fergana bölgesinde Sovyet yönetimine karşı silahlı bir mücadele başlattı. Başlangıçta Hokand şehri ve çevresiyle sınırlı olan bu ayaklanma, 1918 yılı ortalarında bütün Fergana'ya yayıldı. Bu nedenle, Hokand Muhtariyetinin dağıtılması, Basmacılık Hareketi'nin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

Sovyet Yönetimi, bu hareketi, halkın ve dış dünyanın gözünde küçültecek bir tanımlamayla “Basmacılık” olarak adlandırmıştı. Böylece bir taraftan yerel halkın harekete destek verme eğilimi azaltılmağa çalışılmakta, bir taraftan da dış dünyaya karşı, hareketin basit bir haydutluk hareketi olarak gösterilmesi amaçlanmaktaydı. Sovyet yönetiminin bütün bu çabalarına karşın, bir süre sonra, *Basmacı* deyiimi anlam

Basmacılar ile Sovyet yetkilileri arasında sürdürülen başkan görüşmeleri. Fergana şehri, 1921 yılı yaz ayları

değiştirerek, halk tarafından “İstiklâl Savaşçısı” veya “Mücahit” anlamında kullanılmağa başlanmıştır. Aslında Basmacı liderleri daha başlangıçtan itibaren kendilerini “Korbaşı”, mücadele hareketini de “Korbaşılar Hareketi” olarak tanımlamışlardır. Fakat yoğun Sovyet propagandası, “Basmacılar” deyiminin dünya literatürüne yerleşmesini ve bölgeyle ilgili çalışmalarda yaygın bir şekilde kullanılmasını sağlamıştır.

Basmacı teşkilatlanması büyük ölçüde, Hokand Hanlığında kullanılan askeri sisteme göre şekillendirilmiştir. on’lu ve yüz’lü gruplar onbaşılar ve yüzbaşılar tarafından yönetiliyordu. Beşyüz kişilik grupların başlarında Pansad’lar vardı. Korbaşılar için ise en az bin kişilik bir silahlı kuvvet olması gerekiyordu. Çok sayıda Korbaşının bağlı olduğu lider ise “Leşkerbaşı” olarak tanımlanmaktaydı. Basmacı liderleri toplumun her kesiminden gelmekteydi. Aralarında bölgesel liderler, din adamları, eski askerler, hükümet görevlileri veya eğitimli ceditler mevcuttu. Yalnızca bu özelliği bile, Basmacılık Hareketi’nin, Sovyetler tarafından tanımlanmağa çalışıldığı gibi, feodal nitelikli olmadığını, aksine, toplumun her kesimini temsil ettiğini göstermektedir. Özellikle Fergana bölgesi Basmacılarının kullandığı “Türkistan Türkistanlılarıdır”, “Defolsun Sovyet Hakimiyeti”, “Müstebitlerden arınmış bir Türkistan” gibi sloganlar, hareketin temel yönelimini ortaya koymaktadır.

Basmacılık Hareketi’nin Sovyetler tarafından nasıl değerlendirildiği sorusunun cevabı ise, bizzat Frunze tarafından Kızılorduya yayınlanan bir emirnamede açıkça görülmektedir:

Yoldaşlar, Türkistan’ın incisi olan Fergana iki yıldan fazla bir zamandır, kanlı bir savaş meydanı halindedir...Buradaki Sovyet iktidarı, ilk kuruluşu zamanında, Avrupalı ve yerli geniş işçi, köylü kitlelerini kendine çekecek yerde, emekçi halkı kendinden uzaklaştırmak için elinden geleni yaptı.... İstihsalin millileştirilmesi yerine sadece burjuvazinin malları değil, orta halli köylülerinki bile yağma edildi...Burada faaliyet gösteren Kızılordu birlikleri, ihtilâli savunan önderlerin bazıları ve emekçi halk tarafından istibdat aracı olarak kullanıldı. Basmacı Hareketi olarak bilinen o hareket bu temel üzerinde meydana geldi. Basmacılar basit haydutlar değildir. Böyle olsalardı, onların çoktan bertaraf edilebilecekleri aşıkardı.

Basmacılık Hareketi büyük ölçüde, dinsel motiflerle güç-

lendirilmiş, duygusallığı ağır basan bir milliyetçilik zemininde gelişmiştir. Hareketin en zayıf noktası ise ortak bir siyasi programının olmayışıdır. Bu sebeple tek bir merkez etrafında toplanmak ve ortak strateji üretmek mümkün olamamıştır. Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetlerinin İttifakı, ortak bir siyasi program oluşturabilmek ve Basmacılık Hareketi'ni tek bir koordinasyon merkezi etrafında birleştirebilmek için uğraşmış ise de başarılı olamamıştır.

1918 yılında Fergana bölgesinde başlayan Basmacılık Hareketi hızla yayıldı ve 1919 yılı ortalarına gelindiğinde Fergana bölgesindeki bütün merkezler Basmacıların eline geçmiş durumdaydı. Önceleri Ergeş Korbaşı önderliğinde sürdürülen hareket, bir süre sonra Madamin Beg (Muhammed Emin), Şir Muhammed Beg gibi etkili Korbaşların ortaya çıkmasıyla iyice güçlendi. Sovyet yönetimi, hareketi bastırabilmek için Sofonov, Filipov ve Spasibov'dan oluşan bir İhtilâl Cephesi kurdu. Bu yönetimin başarılı olamaması üzerine, bu kez 5 kişilik bir İhtilâl Komitesi oluşturuldu. Komitenin ve Kızıl Ordunun bütün gayretlerine rağmen Hareket engellenemiyor ve giderek yayılıyordu. Sovyet Yönetimi Türkistan Basmacılığını sonlandırabilmek için daha radikal önlemlere başvurmak gerektiğini anlamıştı. 1919 yılı ortalarında Türkistan'da Sovyet hakimiyetini sağlayabilmek amacıyla bir "Türkistan Cephesi" açıldı ve General Frunze cephe başkumandanlığına tayin edildi. Frunze, kurmay heyetiyle birlikte, 1920 Şubatında Taşkent'e geldi ve çalışmalarına başladı.

1920'lere gelindiğinde, Türkistan coğrafyasında, Basmacılık Hareketi açısından önemli olan üç merkez oluşmuştu. Bunlar sırasıyla Fergana Bölgesi, Türkmen Sahra ve Doğu Buhara bölgeleriydi. Hokand Muhtariyetinin yıkılmasından hemen sonra, Basmacılık Hareketi'nin ilk ortaya çıktığı Fergana bölgesinde, Ergeş Korbaşı, Madamin Beg, Şir Muhammed Beg ve Hal Hoca önde gelen isimlerdi. Madamin Beg'in kuvvetleri arasında Beyaz Rus subaylar ve askerler de vardı.¹⁸² Hive Hanlığının yıkılmasıyla birlikte, başta Cüneyd Han olmak üzere Türkmen Basmacıları, Harezmi Cumhuri-

¹⁸² Nahaylo, *Soviet Disunion*, s: 40.

yetinin kırsal bölgelerine çekilmişlerdi ve bu alanda mücadeleyi sürdürmekteydiler. Çarcoy'da kurulan gizli Milli Türkmen Komitesi de, bölgedeki küçük grupları birleştirmeye çalışmaktaydı. Buhara Hanlığının Sovyetler tarafından yıkılması, özellikle Doğu Buhara bölgesinde çok sayıda Basmacı grubunun ortaya çıkmasına sebep olmuştu. İbrahim Lakay Beg, Fuzeyl Mahdum ve Devletmend Beg gibi isimler bölgenin kontrolünü tamamen ele geçirmiş gibiydiler. Ayrıca Semerkand bölgesinde ve Zerefşan Havzasında irili ufaklı Basmacı grupları mevcuttu.¹⁸³

Bazı Korbaşılar bölgelerinde bir idari yapılanma oluşturarak daha güçlü bir zemin elde etmek istemişlerdir. 24 Eylül 1919 da Madamin Beg, Doğu Türkistan sınırına yakın bir yer olan Ergaştam'da, geçici bir Fergana Hükümeti kurdu. Fakat, Sovyet ordusunun yoğun baskısı sonucunda, beş ay kadar sonra, barış masasına oturmak zorunda kaldı.¹⁸⁴ Benzer bir teşebbüs, 3 Mayıs 1920 de, Şir Muhammed Beg tarafından gerçekleştirilmiş ve geçici bir Türkistan Hükümeti kurulmuştur. Kendisini *Emir-i Leşker-i İslam* (İslam Ordusu Emiri) ilan eden Şir Muhammed Beg, Hokand Hanlığındaki ne benzer bir idari yapılanma oluşturdu. Ayrıca Fergana bölgesinin ileri gelenlerinden seçtiği 12 kişilik bir Danışma Şurası vardı. Kardeşi Taş Muhammed Beg'i Afganistan'a temsilci olarak gönderdi. Diğer kardeşi Ruz Muhammed Begi de Doğu Türkistan'a temsilci olarak tayin etti. Ne yazık ki Ruz Muhammed Beg bu görev için Kaşgar'a giderken dağlar arasında bir çığ felaketine uğradı ve adamlarıyla birlikte hayatını kaybetti. Şir Muhammed Beg iki yıl boyunca Fergana'da yoğun bir mücadele sürdürdü. 1921 Eylülünde Duşanbe'ye kaçan Emir Said Alim Han'ın yanına gitti ve Emir Afganistan'a geçinceye kadar onunla birlikte oldu. Daha sonra, Basmacılara katılan Enver Paşa'nın yanına, kardeşi Nur Muhammed Beg'i gönderdi ve Paşa'ya mücadelesi boyunca yoğun destek verdi. Enver Paşa'nın ölümünden sonra, giderek ağırlaşan şartlar nedeniyle, kardeşi ile birlikte, Eylül 1922 de Afganistan'a geçmek zorunda kaldı.

¹⁸³ Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s: 425.

¹⁸⁴ Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin arasında*, s: 281.

Efsanevi Basmacı lideri Şir Muhammed Beg ve arkadaşları: 1- Şir Muhammed Beg 2- Kardeşi Leşkerbaşı Nur Muhammed Beg 3- Leşkerbaşı Molla Hatem 4- Baş katip Nezir Kabavi (1922 yılı)

1922 yılı sonlarında Türkistan genelinde Basmacıların sayısı altmış bin ve bunlara karşı Sovyetlerin bölgeye sevk ettiği asker sayısı ise yüz bin olarak kaydedilmiştir.¹⁸⁵ Enver Paşa'nın katılımı ile Doğu Buhara bölgesi mücadelenin merkezi haline gelmiş, Basmacılık Hareketi de uluslararası siyasetin gündemine girmişti. Bölgeyle ilgilenen bütün ülkeler Enver Paşa'nın ne yapabileceği konusunu yakından izlemekteydiler. Paşa, büyük askeri tecrübesiyle, kısa bir süre içerisinde bölgeyi kontrol altına almıştı. İbrahim Lakay Beg hariç, bölgedeki bütün Basmacı güçleri arasında etkin bir işbirliği sağlanmıştı. Fuzeyl Mahdum, Eşan Sultan ve Devletmend Beg gibi Korbaşılar, Enver Paşanın yönetimi altında mücadeleyi sürdürmekteydiler. Bu arada Enver Paşa, Afga-

¹⁸⁵ Fraser, *Basmachi-II*, Central Asian Survey, Vol. 6, (1987), No: 2, s: 7.

nistan Emir'i Amanullah Han ile sıcak ilişkiler kurmuştu. Diğer taraftan bu gelişmeler, Sovyet yönetiminin bölgeye daha fazla güç yığmasına ve Enver Paşa'ya destek vermesi muhtemel bütün odaklara şiddetli baskı uygulamasına yol açmaktaydı. Nitekim, 1922 yılı ortalarına doğru, eski Buhara Emir'i taraftarı olan Basmacı Liderleri Enver Paşa'nın etrafını boşaltmağa başladılar. Bu arada Afgan Emir'inin politikası da olumsuz yönde değişmekteydi. Bütün bu zorluklara karşın Enver Paşa, mücadelesini sürdürdü. Ne yazık ki Belcivan onun son durağıydı. 4 Ağustos 1922 tarihinde bir Rus saldırısı sonucu şehit oldu. Enver Paşa'nın ölümü Basmacılık Hareketi'nin büyük ölçüde dağılmasına sebep olmuştur. Yerine geçirilen Hacı Sami'nin çabaları da etkili olamayacak, Basmacılık Hareketi 1923 den sonra eski şiddetini kaybetmeye başlayacaktır.

Dış ve iç sorunlarını büyük ölçüde halleden Moskova yönetimi, Türkistan'daki Basmacılık Hareketi'ni sonlandırmaya kararlıydı. 1923 yılı başlarında bölgeye çok büyük sayıda Kızıl Ordu Birlikleri sevk edildi. Aynı yıl içerisinde, Sovyet Orduları Başkomutanı S.S.Kamenev'in Türkistan'a gelmesi ve Basmacılara karşı yürütülen harekâta bizzat katılması, Sovyetlerin meseleye ne kadar büyük önem verdiğinin göstergesiydi. Diğer taraftan Sovyet yönetimi, Basmacı Hareketine verilen desteği azaltabilmek için, halkın hassasiyetlerine önem vermesi gerektiğini anlamıştı. Rus Komünist Partisi Merkez Komitesinin Türk Bürosu, büyük tepkilere yol açan vakıf mallarına el konulması kararının düzeltileceğini bildirdi. Ayrıca İslâmi eğitim kurumlarının yeniden açılacağını ve şeriat mahkemelerinin çalışmasına izin verileceğini ilan etti. Bütün bu kararlarla birlikte, yeni ekonomik politikaların (NEP) gündeme getirilmesi, halkın yatışmasına ve Bolşevik yönetime olan reaksiyonun azalmasına yol açmıştır.

1923 yılı sonlarına gelindiğinde Basmacı gruplarının çoğu yok edilmiş durumdaydı. Sağ kalan Basmacı liderlerinin bir kısmı Sovyet kuvvetlerine teslim oldular. Bir kısmı ise dağınık bir şekilde ve küçük gruplar halinde mücadelelerini sürdürdü. Doğu Buhara bölgesinde Lakay İbrahim Beg, Türkmenistan bölgesinde de Cüneyd Han mücadelelerini daha

Tilla Kari Medresesi avlusunda kurulan Sovyet Mahkemesi. Mahkeme tek yargıç ve tek savcıdan oluşmaktadır. Semerkand, 1923.

Mahkemede yargılanan Basmacılar. Semerkand, 1923

sonraki yıllarda da sürdürebilen liderlerdi. Fakat yeterli donanım ve lojistik desteğe sahip olmayan, kendi aralarında siyasi bir bütünlük sağlayamamış Basmacı gruplarının, düzenli bir ordu karşısında başarı sağlamaları mümkün değildi. Geride kalan Basmacılar da, daha sonraki yıllarda, başta Afganistan olmak üzere, İran ve Doğu Türkistan gibi komşu ülkelere geçmek zorunda kaldılar. 1926 yılı ilkbahar aylarına kadar Doğu Buhara'da Ruslara karşı mücadeleyi sürdüren İbrahim Lakay Beg o günleri şöyle anlatmaktadır:

Yeterli silah, mühimmat ve savaşacak insan olmadığı için Sovyet topraklarında kalmanın anlamı yoktu. Köşeye sıkışmıştım. Tek yol sınırı aşım Afganistan'a geçmektir. Yanımdaki 50 yiğitimle birlikte öyle yaptım.¹⁸⁶

Türkmen sahralarının efsanevi Basmacı lideri Cüneyd Han da, 1928 yılında, askerleri ile birlikte önce İran'a, daha sonra Afganistan'a geçti. Böylece Türkistan coğrafyasında 1918 yılından beri sürdürülmekte olan silahlı milli mücadele büyük ölçüde sona ermiş oluyordu.¹⁸⁷

Türkistan Coğrafyasından

Dış Ülkelere Göçler

Türkistan dışında yürütülen siyasi mücadele büyük ölçüde aydın kadrolar tarafından şekillendirilmiştir. Bu kadrolar tarafından gerçekleştirilen faaliyetlerin, büyük oranda, Türkistanlı mültecilerin ve muhacirlerin bulunduğu ülkelere yoğunlaştığı görülmektedir. Fransa gibi bazı istisnalar dışında bu kural hep geçerli olmuştur. Bu nedenle 20. yüzyıl başlarından itibaren Türkistan dışına yönelik olarak gerçekleşen göçlerin nedenlerinin ve niteliğinin değerlendirilmesi, dış dünyada sürdürülen mücadelenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

1900'lü yılların başlarından itibaren ilk büyük göç dalgası

¹⁸⁶ Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan*, Part 1, Central Asia Monitor, No: 4, s: 29

¹⁸⁷ Türkistan dışına çıkan Basmacı Liderlerinin sürdürdükleri mücadele için bkz. Amu Derya'nın Ötesi bölümü.

sı, 1916 yılında, Çarlık Rusya'sına karşı başlatılan isyan sonrasında gerçekleşmiştir. İkinci büyük göç dalgası, Basmacılık Hareketi'nin yoğun olduğu yıllarda ortaya çıkmıştır. Üçüncü dalga ise Sovyetler Birliğinde uygulanan *kolektivizasyon* dönemi boyunca gerçekleşmiştir.

1916 yılındaki Doğu Türkistan'a doğru gelişen büyük göç dalgası bir tarafa bırakılırsa, Sovyet dönemindeki bütün göçler, ağırlıklı olarak Afganistan'a, özellikle de Kuzey Afganistan'a yönelik olmuştur. Türkistanlı göçmenler için bu ülkenin çekim merkezi olmasının, başta tarihsel ve coğrafi etkenler olmak üzere, bir çok sebebi vardır.

14. Yüzyılda Orta Asya'da Timur tarafından kurulan Çağatay İmparatorluğu, Timur'un torunu Babür döneminde parçalanmıştı. Şeybani Özbek Han ile savaştan Babur Şah mücadeleyi kaybetti ve bölgeyi terk etti. Babür'ün Hindistan'a gitmesinden sonra, Amu Derya'nın güneyine geçen Şeybani Özbek Han, bu bölgedeki Kunduz, Bedehşan, Belh, Herat gibi şehir devletlerini ele geçirdi. Daha sonra batıya döndü ve İran'daki Safevi Hanedanı ile çatıştı. 1510 yılında yapılan Merv savaşını kaybetti ve öldürüldü. Şeybani Özbek Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan uzun süreli karışıklık sonrasında, çeşitli Özbek grupları, Amu Derya'nın kuzeyinde ve güneyinde çok sayıda Hanlıklar kurdular. Güneyde, yani bugünkü Kuzey Afganistan'da kurulan Özbek hanlıkları, küçük şehir devletleri halindeydi.

Bu sıralarda, 18'inci yüzyılın ortalarından itibaren Hindukuş dağlarının güneyinde bir Afganistan devleti oluşmaktaydı. Hindukuş dağlarının güneyindeki Peştü aşiretlerini kontrol altına alan Ahmet Şah Durrani, 1759 yılında bu dağların kuzeyine yönelerek Belh şehrini ele geçirdi. Fakat bölgedeki Afgan hakimiyeti uzun sürmedi. Yaklaşık 10 yıl kadar sonra, Buhara Han'ı Ahmet Şah, Amu Derya'nın güneyine geçti ve Belh şehrini geri aldı. Bölge, Buhara Hanlığının kontrolüne geçmişti. Şah Ahmed'in ölümünden sonra bölgede ortaya çıkan iktidar boşluğu, Kunduz, Taşkorgan ve Samangan gibi şehirlerde yeniden küçük Özbek Hanlıklarının ortaya çıkmasını sağladı. Fakat bu küçük şehir devletleri arasında devamlı bir çekişme söz konusuydu. Bu durumdan yararlanan

Afgan Emir'i Dost Muhammed Han, 1859 yılında, Amu Derya'nın güneyindeki küçük Özbek devletleri yok ederek bölgeye hakim oldu. Böylece güney Türkistan bölgesi, siyasi olarak Afgan Türkistan'ı haline dönüşmüş oldu.

1880 yılında Afganistan kralı olan Emir Abdurrahman Han, Kuzey Afganistan'a, yani Afgan Türkistan'ına yönelik bir Peştunizasyon uygulaması başlattı. Kuzey Afganistan'a Peştu nüfus yerleştirilmesi işlemi iki şekilde yapılmaktaydı. Emir Abdurrahman, yaklaşık 20 yıl boyunca devam eden iktidarı boyunca, herhangi bir nedenle kendisine karşı çıkarak huzursuzluk yaratan Peştu kabilelerin topraklarına ve mülklerine el koymakta; daha sonra bu kabileleri Kuzey Afganistan bölgesine sürgün olarak göndermekteydi. İkinci yöntem ise, kendi isteği ile bu bölgeye göç etmek isteyen Peştu nüfusun özendirilmesiydi. Afgan Türkistan'ına göç etmek isteyen Peştulara yol masrafları ödenmekte, vergi muafiyetleri sağlanmakta ve bölgede toprak verilerek ziraat için gerekli imkânlar sunulmaktaydı.¹⁸⁸ Bu asimilasyon politikası, bölgeyi yöneten Peştu bürokrasisinin haksız uygulamalarıyla birleşince, yerel halk arasında çok ciddi rahatsızlıklara neden olmuştur.

Emir Abdurrahman tarafından uygulanan yoğun Peştunizasyon politikalarına rağmen, 20'inci yüzyıla girerken, Kuzey Afganistan'ı oluşturan Herat, Meymene, Şıbirgan, Mezar-ı Şerif, Katağan ve Bedehşan eyaletleri, "Güney Türkistan" ismine uygun bir nüfus yapısına sahipti. Yani nüfusunun büyük bir kısmını Türk Boyları oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Afganistan'a geçen Türkistanlılar, sosyokültürel açıdan hiçbir yabancılık çekmemekteydiler. Bölgeyi Türkistanlı göçmenler açısından çekim merkezi haline getiren diğer neden ise coğrafi yakınlıktı. Afganistan, Türkmen sahrasından başlayarak, Buhara Emirliği ve Türkistan Genel Valiliği boyunca Türkistan topraklarına komşuydu ve bu komşuluk Doğu Türkistan'a kadar uzanmaktaydı. Sınır çizgisi Batıda Karakum çölü, ortada Amu Derya ve Doğuda vahşi bir tabiata sahip Pamir dağları gibi tabii oluşumlar tarafından çizil-

¹⁸⁸ Tapper, *Abd-al Rahman's Northwest Frontier: The Pasthun Colonization of Afghan Turkistan*. s: 238

mişti. Bu nitelikteki bir sınırın her iki taraftaki yönetimlerce de kontrolü çok zordu. Türkmen Sahrayı geçerek Herat ve Meymene şehirlerine, Amu Deryayı geçerek Mezar-ı Şerif ve Katağan eyaletlerine, Pamir Dağlarını geçerek Bedehşan vilayetine kolayca ulaşılabilmekteydi.¹⁸⁹

Türkistanlı göçmenler tarafından Afganistan'ın tercih edilmesinin bir diğer sebebi de bu ülkedeki dini yapıydı. Afganistan'ın bağımsız bir İslam ülkesi olması ve Sünni mezhebinin ağırlıkta oluşu, benzer yapıya sahip olan Türkistanlı göçmenlerin tercihini büyük ölçüde etkilemekteydi. Diğer komşu ülkelerden Doğu Türkistan'da Çin hakimiyeti vardı, İran'da ise Şii mezhebi, neredeyse milliyet yerine geçecek kadar etkiliydi. Sonuç olarak, yukarıda sayılan sebeplerle, Türkistan'dan komşu ülkelere olan göçlerde Afganistan birinci sırada tercih edilen ülke olmuştur.

Birinci Göç Dalgası: 1916 İsyanı dönemi

1916 yılında Çarlık yönetimi tarafından alınan, Türkistanlıların askeri işçi olarak cephelere sevk edilmesi kararı, Türkistan'da çok büyük bir tepkilere yol açtı ve çeşitli bölgelerde isyanlar başladı. Aslında uzun zamandan beri devam eden bir sürtüşme ve memnuniyetsizlik ortamı mevcuttu. Çarlık yönetimi, başta Kazak-Kırgız stepleri olmak üzere, bütün Türkistan'a yönelik bir Rus nüfusu yerleştirme politikası yürütmekteydi. Verimli toprakları ele geçiren Ruslar, arkalarına yönetim gücünü de alarak, buldukları bölgelerde yerli halka karşı ciddi bir baskı ve sindirme politikası uygulamaktaydılar. Rus işletmelerinde zorla çalıştırma uygulamaları, ağır ve haksız ücret ve vergi politikaları bölge halkını canından bezdirmiş durumdaydı. 8 Temmuz 1916 tarihinde Rus Hükümeti, o güne kadar askerlik hizmetinden muaf tutulan Türkistanlıları, askeri işçi olarak cephelere sevk etme kararı aldı. İlan edilen emirnameye göre, 250 bini Türkistan Genel Valiliği bölgesinden ve 234 bini Step (Boz-

¹⁸⁹ Bkz. Harita 4.

kır) Valiliğinden olmak üzere yaklaşık yarım milyon kişi istenmekteydi. Hizmete alınacakların listelerinin düzenlenmesi sırasında, Hocent şehrinde başlayan isyan, kısa zamanda bütün ülkeye yayıldı. Başta Yedisu olmak üzere, Rus göçmenlerinin yerleştirildiği bölgelerdeki çatışmalar ciddi boyutlara ulaşmıştı. General Kuropatkin yönetimindeki Rus askeri birlikleri ancak 1917 yılı Şubat ayında isyanı bastırabildiler. Bilanço Türkistanlılar açısından tam bir felaketti. 6 ay boyunca devam eden isyan sırasında hayatını kaybeden Rusların sayısı 5-6 bini geçmezken, sadece Pişpek bölgesinde 30 bin Kırgız öldürülmüştü. Türkistan genelinde ise bu rakam yüz binleri aşmaktaydı.¹⁹⁰

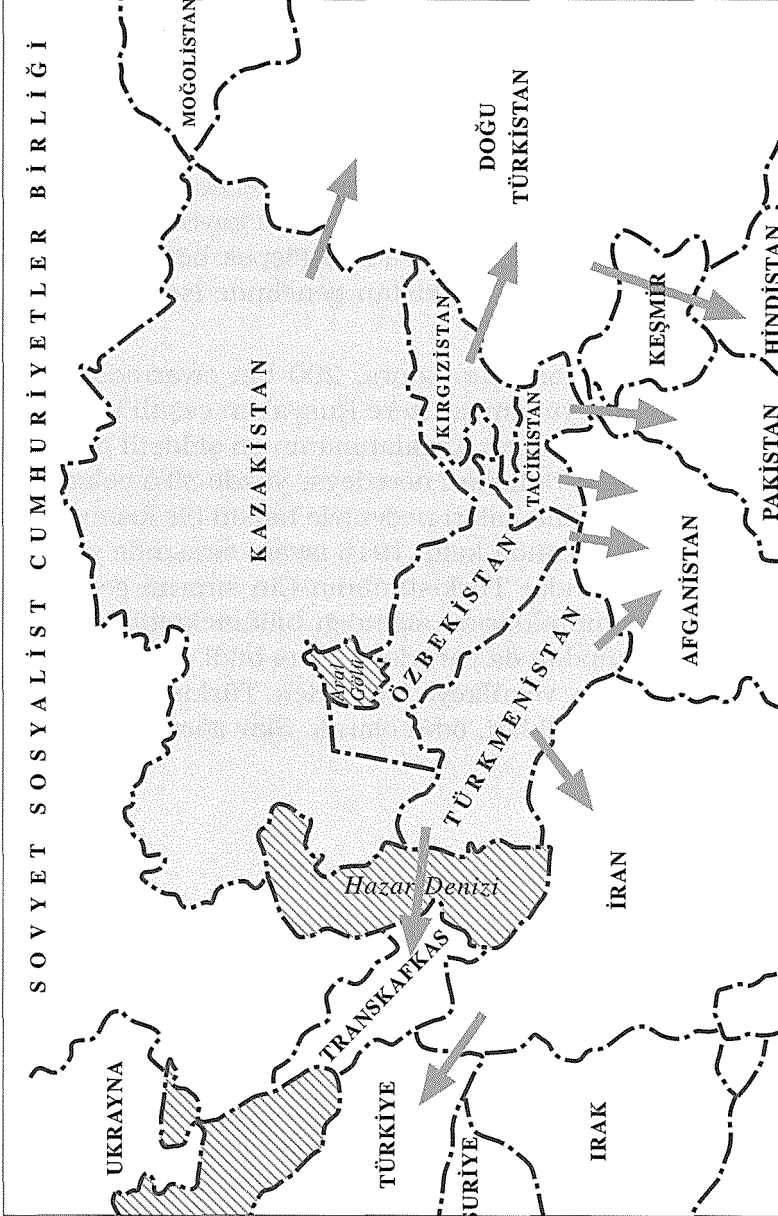
İsyanın bastırılmasından sonra, 200 bin civarında Türkistanlı, başta Sibirya olmak üzere Rusya'nın çeşitli bölgelerine sürgüne gönderildiler. Ayaklanmanın en şiddetli olduğu Yedisu bölgesinde yerli halkın neredeyse yüzde 30'u yok edilmişti. Bu şiddet uygulamaları nedeniyle halkın bir kısmı yurdunu terk etmek zorunda kaldı. 1916 isyanı sırasında yaklaşık yarım milyon kadar Türkistanlının Çin sınırını geçerek, Doğu Türkistan topraklarına sığındığı bilinmektedir. Çarlık yönetimi bu durumdan da yararlanmasını bildi ve öldürülen, sürgüne gönderilen ve ülkeyi terk eden Türkistanlılardan kalan arazileri ve mülkleri, ödül olarak, Slav göçmenlere dağıttı.

İkinci göç dalgası:

Basmacılık dönemi

Türkistan'da Sovyetlere karşı yürütülen silahlı mücadelenin zayıflamağa başladığı dönemde, Basmacı gruplarıyla birlikte, çok sayıda Türkistanlı ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. Sovyetler Birliği tarafından 1922, 1924 ve 1926 yılları boyunca yapılan istatistikler, Türkistan coğrafyasının genelinde, göçe ve ölümlere bağlı büyük bir nüfus azalması

¹⁹⁰ Daha geniş bilgi için bkz: Baymirza Hayit, *Türkistan- Rusya ile Çin arasında*, Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Edward Allworth, *Central Asia: 120 years of Russian Rule*.

Harita 4. Türkistan'ın siyasi olarak parçalanmasından sonra ortaya çıkan son durum ve Türkistan'dan dış ülkelere göçler

olduğunu göstermektedir. Basmacılık Hareketi'nin en şiddetli olduğu Türkmen sahrası, Doğu Buhara bölgesi ve Fergana vadisi gibi bölgelerde, göç hareketinin de çok yoğun olduğu gözlenmektedir. Bu dönemdeki göç dalgası daha çok yarı göçebe Özbek gruplarını (Lakay, Dorman, Katağan, Kongrat, Karluk, Taz v.s.), Türkmen boylarını (özellikle Ersarı ve Sarık) ve Doğu Buhara bölgesinde yaşayan Tacikleri kapsamaktadır.¹⁹¹ Sadece Buhara Emirliğine ait bölgelerden göç edenlerin sayısının bir milyon civarında olduğu Sovyet kaynaklarınca da doğrulanmaktadır. Bunların hemen hemen tamamı Özbek ve Taciklerden oluşmaktadır.

Doğu Buhara'nın sınıra yakın bölgeleri¹⁹² Türkistan'ın iç bölgelerinden gelenler için geçiş yolu görevi görmekteydi. Bu bölge aynı zamanda en çok göç veren bölgelerden birisiydi. Buhara Emirliği'nin Doğu kesimini oluşturan Tacikistan'ın 1917 genel sayımındaki nüfusu 1.374.685 iken, 1926 da bu rakam 831.180'e inmiştir. Bir diğer deyişle, sadece Tacikistan bölgesindeki nüfus kaybı 543.505 kadardır. Yine Sovyet istatistiklerine göre bu süre içerisinde Surhanderya bölgesinden, büyük bir kısmını Özbek Türklerinin oluşturduğu 44 bin aile (yaklaşık 206 800 kişi) Amu Derya'nın ötesine geçmiştir. 1920'li yıllar boyunca Karategin bölgesinden, Vahş vadisi yoluyla Afganistan'a 1300 Kırgız ailesi (yaklaşık 6500 kişi) geçiş yapmıştır. Doğu Pamir bölgesi üzerinden Afganistan'ın Bedehşan bölgesine geçen Kırgız Türklerinin sayısı ise 200 aile (yaklaşık 1000 kişi) civarındadır. Türkmenler ise genellikle Karakum Çölü üzerinden İran'ın Türkmen bölgesine ve Kuzey Afganistan'a geçiş yapmışlardır. 1926 yılı başlarında Kuzey Afganistan'a geçen Türkmen ailelerinin sayısı 42.580 olarak verilmektedir. Her ailenin ortalama 5 kişi olduğu kabul edilirse Afganistan'a göç eden Türkmen nüfusunun 250 bin civarında olduğu söylenebilir. İran'ın Türkmen bölgesine geçenlerin sayısı ise tam olarak bilinmemektedir.

Afganistan'a göç eden Türk boylarının etnik dağılımına bakıldığında Özbekler birinci sıradadır. Bu grubu Türkmen-

¹⁹¹ Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan: Part 2*, Central Asia Monitor, No:5, 1994, s: 19.

¹⁹² Bugünkü Tacikistan.

ler ve Tacikler takip etmektedir. Kırgız ve Kazak sayısı bir hayli azdır. Basmacılık Hareketi döneminde Türkistan dışına yönelen göç, büyük ölçüde Afganistan merkezli olmuştur. İran ve Doğu Türkistan ise ikinci ve üçüncü sırada yer almaktadır. Bolşevik İhtilâli sonrasında başlayıp Basmacılık Hareketi boyunca devam eden bu göçün rakamsal boyutlarıyla ilgili olarak kesin bir sayı vermek mümkün görünmemektedir. Fakat çeşitli kaynaklarca bildirilen rakamların ortalaması alındığında, en az 1,5- 2 milyon insanın ülkeyi terk ettiği söylenebilir.

Üçüncü Göç Dalgası:

Kolektivizasyon dönemi

Türkistan'da Basmacılık Hareketi'ni bastıran Sovyet yönetimi, hakimiyetini pekiştirdikten sonra, siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda yeni uygulamalara başladı.

Bunlardan ilki siyasal alandaydı. Türkistan coğrafyasındaki Türkleri boylarına göre ayırarak yeni Cumhuriyetler oluşturmak projesi gündeme getirildi. 14 Ekim 1924'te toplanan SSCB Merkez İcra Komitesi, 1917 İhtilalinden bu yana varlığını sürdüren Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin lağvedilmesi kararını verdi. Türkistan coğrafyasında kurulacak cumhuriyetlerin alt yapısı ise aynı yılın Mayıs ayından itibaren hazırlanmağa başlamıştı. Eylül ayında toplanan Buhara ve Harezmi Halk Cumhuriyetleri kendi kendilerinin lağvedilmeleri (!) kararını almışlardı. Bu olayların hemen ardından, bu iki Halk Cumhuriyetinin toprakları üzerinde, Özbekistan ve Türkmenistan olmak üzere iki sosyalist cumhuriyet yaratılması kararı verildi. Ayrıca Kazakistan bölgesinde de bir Kırgızistan cumhuriyeti ve ona bağlı bir Karakalpak Oblastı oluşturuldu. Oluşturulan Karakırgız Otonom Oblastı ise Rusya Federasyonuna bağlanmıştı. Bu otonom bölge, 1926 Mayıs'ında, Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti haline dönüştürüldü. Karakalpak Oblastı ise önce Rusya Cumhuriyetine (1932) sonra da Özbekistan Cumhuriyetine (1936) bağlanmıştır. Özbekistan'a bağlı olarak oluşturulan Tacikistan Oblastı da, 1929 yılı Aralık ayında, Cumhu-

riyet derecesine yükseltildi. Böylece, 1930'lu yıllara gelindiğinde, eski Türkistan coğrafyası üzerinde Türkistan kavramını hatırlatacak hiçbir yapılanma kalmamıştı.¹⁹³

Sosyal alanda ise Müslüman Türk toplumları açısından çok önemli olan üç kurum üzerinde büyük değişiklikler gündeme getirilmişti. Tarih boyunca Türk toplumlarının sosyal yapısının temel unsurlarından olan vakıf kurumu 1930'da yasaklandı ve bütün vakıf arazilerine el konuldu. Basmacılık Hareketi döneminde çalışmalarına göz yumulan Şeriat Mahkemeleri, 1927 yılı 21 Eylülünde çıkarılan bir kararnemeyle kaldırıldı. Artık her yerde Sovyet kanunları geçerli olacaktı. 1924 yılında kurulan, fakat iç karışıklıklar nedeniyle faaliyet gösteremeyen Allahsızlar Cemiyeti aktifleştirildi ve dini uygulamalar yasaklanmağa başladı. Bu arada Arap Alfabeti kaldırılmış, yerine Kiril alfabesi konmuştu.

Sovyet yönetimi, 1928 yılında 5 yıllık bir ekonomik plân uygulamasını başlattı. Bütün toprakların ve hayvanların devlete ait olduğu ilan edilmiş, özel mülkiyet kaldırılmıştı. Tarım ve hayvancılık uygulamaları *Kolhozlar* ve *Savhozlar* aracılığıyla yapılacaktı. Ayrıca Özbekistan başta olmak üzere bütün cumhuriyetlerin sulanabilen alanlarında pamuk ekiminin arttırılmasına karar verilmişti. Sonuç tam bir felaket oldu. Her alanda büyük bir üretim düşüklüğü ortaya çıktı. Köylüler hayvanlarını devlete teslim etmektense öldürmeyi yeğlemekteydiler. Bu gelişmeler üzerine Sovyet yönetimi yeniden şiddete başvurdu. Yüz binlerce insan hapsedildi veya sürüldü. Sovyetler Birliğinin her tarafında, özellikle de Türkistan bölgelerinde korkunç bir kıtlık ve açlık ortaya çıkmıştı. Bazı bölgelerde küçük çaplı karışıklıklar olduysa da hızla kontrol altına alındı.

1930'lu yılların bir diğer özelliği, komünist partisi üyesi olarak idari yapılanmada görev olan ceditlerin tasfiyesidir. 1929 yılından itibaren başlayan Stalin terörü, 1938'lerde en üst düzeye çıkmış ve milyonlarca insan tasfiye edilmiştir.

Bütün bu gelişmeler Türkistan Halkının bir bölümünün daha komşu ülkelere göç etmesine sebep oldu. Bu kez gö-

193 Bkz. Harita 4.

çenler daha çok şehirli karakterde olup, göçün ağırlıklı sebebi “dini geleneklerini bir Müslüman toplum içerisinde sürdürrebilmek” isteğiydi. Bir diğer deyişle, gerçek bir “muhaceret” söz konusuydu. Afganistan’a geçmek isteyenler, sınıra yakın bölgelerdeki *kolhoz* ve *savhozlarda* gönüllü çalışmaya talip olmaktaydılar. Bir süre burada çalışarak etrafı tanıdıktan sonra ilk fırsatta sınırı geçiyorlardı. Küçük gruplar halinde yapılan bu göç hareketi boyunca, Amu Deryayı geçmek isteyen bir çok Türkistanlı, sınır muhafızları tarafından öldürülmüştür. Tercih edilen ülkeler, eskiden olduğu gibi, başta Afganistan olmak üzere İran ve Doğu Türkistan idi. Ülke dışına olan göçün giderek artması ciddi bir işgücü açığı ortaya çıkarmıştı. Bu gelişme Sovyet yöneticilerini kaygılandırmış ve yeni önlemler almak zorunda bırakmıştır. 1930’lardan itibaren sınırlardaki kontroller tedrici olarak artırılmış ve 1938’li yıllara gelindiğinde sınırı geçmek hemen hemen imkânsız hale gelmiştir.

Amu Derya yolunu kullanarak Afganistan’a geçen Özbek muhacirler, Mezarı Şerif ve Katağan eyaletleri ile bu eyaletlerde bulunan İmansahip, Kunduz, Bağlan, Hanabad ve Belh gibi şehirlerde yoğunlaşmışlardır. Tacikler için Bedeşşan eyaleti ve onun merkezi olan Feyzabad ilk sırada tercih edilen bölgelerdi. Karakum çölünün orta bölgelerinden geçen Türkmenler genellikle Herat ve Meymene eyaletlerine, çölün doğu kesiminden geçenler ise genellikle Şıbırgan eyaletine ve özellikle de sınıra yakın olan Endhoy şehrine yönelmişlerdir.¹⁹⁴ İran’a geçen Türkistanlılar başta Meşhed şehri olmak üzere Hazar denizi kıyılarına kadar uzanan Türkmen bölgelerinde yoğunlaşmışlardır. Doğu Türkistan’a yönelik göçün en önemli durağı ise Kaşgar yöresiydi.

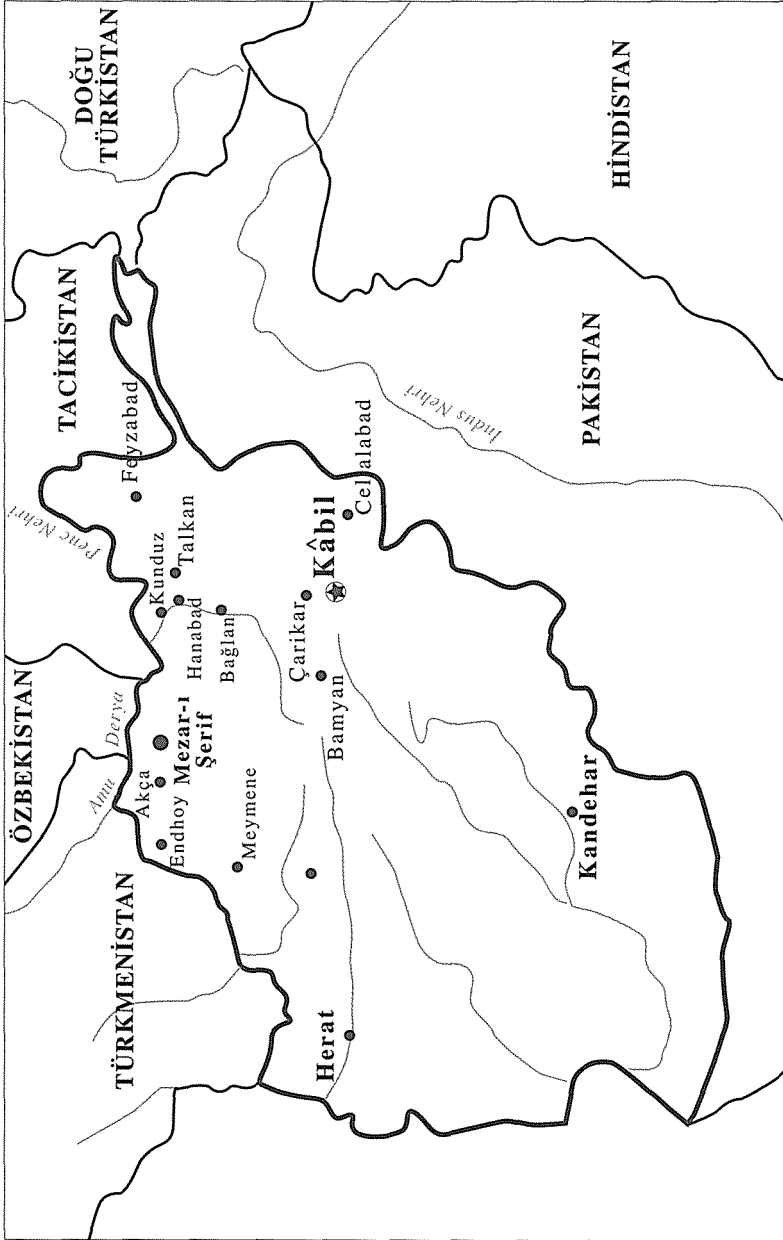
¹⁹⁴ 1964 öncesinde Kuzey Afganistan’ın idari bölünümü, batıdan doğuya doğru, Herat, Meymene, Şıbırgan, Mezar-ı Şerif, Katağan ve Bedeşşan şeklindeydi. Daha sonraki dönemde yeni idari birimler ihdas edilmiş, bazı eyaletlerin ismi değiştirilmiş ve eyalet sayısı artırılmıştır. Bugünkü şekliyle Kuzey Afganistan, Faryab, Cüzcan, Belh, Semengan, Kunduz, Tahhar, Bağlan ve Bedeşşan eyaletlerinden oluşmaktadır.

Bölüm 2

Bolşevik İhtilâlinde II. Dünya Savaşına: Mültecilik Yılları

Vicdanım ile ant içerim ki Türkistan azatlığına, uluğ ve azat Türkistan maksadı için bel bağlayan Türkistanlıların milliyet ve kabile farklarına bakmaksızın, bir olarak, Türkistan Milli Birliği yoluyla azatlık baht ve saadetine ulaşınca ya kadar bütün canım ile hizmet edeceğim. Cemiyetin sırrını saklayacağım. Bu yola canım feda olsun. Silaha, milli bayrağa veya Kuran-ı kerime elimi koyarak, cemiyet azaları önünde içtiğim andıma hıyanet ettiğim takdirde kanım şu silaha helâl olsun...

Türkistan Milli Birlik Teşkilatına girecek üyelerin yemin protokolünden....

Harita 5. Türkistanlı muhacirlerin Kuzey Afganistan'da yerleştikleri başlıca yerleşim bölgeleri

Amu Derya'nın ötesi

Bir ülkenin kaderi, sahip olduğu coğrafya ile yakından ilişkilidir. Küçük bir devlet için büyük güçlerle komşu olmak her zaman riskli bir durumdur ve söz konusu devletin tarihsel gelişiminde belirleyici rol oynar. Fakat nadiren de olsa, bazı durumlarda bir avantaja dönüştürülebilir. Zira büyük güçler doğrudan komşu olmak istemezler ve aralarına bir tampon devlet koyarak sürtüşme riskini ortadan kaldırmış olurlar. Afganistan, işte böyle bir amaçla kurulmuş ve varlığını sürdürmüş ülkelerden birisidir.

Ülkenin bir tarafında, 19'uncu yüzyıl boyunca Asya'ya doğru büyük bir hızla büyüyen Çarlık Rusya'sı, diğer tarafında ise, Hindistan'ı sömürgeleştirmiş büyük İngiliz İmparatorluğu vardı. Sınırları bu iki güç tarafından çizilmiş tampon bir ülkeydi Afganistan. Bir diğer deyişle, Çarlık Rusya'sı ile İngiliz imparatorluğu arasında kurulması gereken denge ve doğrudan komşu olmama zorunluluğu, Afganistan'ın varoluş sebebi olmuştu. 19'uncu yüzyıl boyunca bölgede devam eden çatışmalar, 20'inci yüzyıl başlarında iyice durulmuş ve iki büyük güç, bu tampon ülkenin varlığını sürdürmesine karar vermişlerdi. 1907'de, İngiliz İmparatorluğu ile Çarlık Rusya'sı arasında, Petersburg'da imzalanan antlaşma gereği, İran, etkinlik alanlarına bölünmüş, Tibet, İngiltere'nin nüfuz alanında bırakılmış ve Afganistan'ın bağımsız bir ülke olarak kalması kabul edilmişti. Antlaşmaya göre Afga-

nistan'da hiçbir yabancı güç bulunmayacaktı. Ayrıca ülke, dış ilişkileri bakımından İngiltere'ye bağımlı kalacak ve İngiliz yönetimi izin vermediği sürece uluslararası ilişki kurabilmesi mümkün olmayacaktı. Kuşkusuz bu durum, Afganistan'ı yönetenler açısından çok sıkıntılı bir ortam yaratacaktı.

Emir Abdurrahman'ın ölümünden sonra iktidara geçen büyük oğlu Habibullah Han, Birinci Dünya Savaşı boyunca tarafsız kalmayı başarmış ve ülkesini savaşa sokmamıştı. Diğer taraftan İngiltere, savaştan galip çıkmasına rağmen çok yıpranmış; kaynaklarını tüketmiş, 19'uncu yüzyıldaki egemen dünya gücü olma niteliğini büyük ölçüde kaybetmişti. İngiliz yönetimi, imparatorluğun kalan kısımlarında yeni bir sorun istemiyordu. Bu ortamdan yararlanmak isteyen Habibullah Han, dış ilişki kurabilmek için İngiltere'den onay almak mecburiyetini kaldırmak amacıyla çalışmaya başladı. Hindistan'daki İngiliz Genel Valisinden, Afganistan'ın tam bağımsızlığını resmen talep etti. Fakat kısa bir süre sonra, Şubat 1919'da, bir suikast sonucu öldürüldü. Yerine gelen Amanullah Han bu talebi devam ettirmekteydi ve iktidara gelmez bu meseleyi gündeme taşıdı. Afganistan-Hindistan sınırının her iki tarafında bulunan Peştu kabilelerini İngiliz yönetimine karşı çıkmaya çağırıyor ve bölgeye Afgan birlikleri göndererek sınırlı bir savaş başlattı. Birinci Dünya Savaşından yeni çıkmış İngiltere ise, bölgede yeni bir baş ağrısı istemiyordu. Diğer taraftan İngiliz yönetimi, Sovyet Rusya'nın başlattığı "halklara özgürlük, emperyalizme karşı birleşme" çağrısının Hindistan'ı etkilemesinden çekiniyordu. Afganistan yönetiminin tam bağımsızlık isteklerine direnmesi halinde, Sovyetler Birliği ile Afganistan arasında bir yakınlaşma kaçınılmaz olacaktı. Bu durumda ise, Bolşevizmin Afganistan'a yayılması ve Sovyetler Birliği ile İngiliz Hint İmparatorluğunun komşu devletler haline dönüşmesi ihtimali vardı. Böylesi bir gelişme, bölgesel dengelerin alt üst olması demekti. İngiltere açısından en uygun durum, Afganistan'ın tampon rolünün ve tarafsızlığının devam etmesiydi. Sonuç olarak Rawalpindi'de, ilkeleri daha sonra belirlenmek üzere, geçici bir antlaşma imzalandı ve Afganistan'ın içişlerinde ve dış ilişkilerinde serbest olduğu söylendi. Geçici de olsa bu

antlaşma, yeni Emir için büyük bir zafer demektir. 1919 Kasımında ülkesinin bağımsızlığını resmen ilan etti. Serdar Veli Han geniş yetkili dış temsilci olarak atandı ve ülke büyük bir hızla dış ilişkiler kurma çabasını başlattı. Afganistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Sovyet Rusya olmuştu.¹

1919 yılı Mayıs ayının dokuzunda ilk Afgan misyonu, Emir Amanullah Han'ın Lenin'e yazdığı "Büyük Rus Devleti Başkanı" şeklinde başlayan bir mektupla birlikte, Moskova'ya ulaştı.

Sovyetlerde iç savaş devam ediyordu ve İngiltere, Bolşevik yönetimine karşı bir ekonomik ambargo uygulamaktaydı. Dolayısıyla, Sovyetler için çevre ülkelerle iyi diyaloglar kurmak çok büyük önem taşıyordu. Tarihin tanıdığı en pragmatist liderlerden birisi olan Lenin, kısa bir süre sonra, Afganistan Emir'ine şu cevabı gönderdi:

Serpilip açılan Afganistan, şimdi dünyadaki biricik bağımsız Müslüman devlettir. Kader, kardeş Afgan halkına şu büyük görevi vermiştir. Tüm ezilen Müslüman halkları çevresinde toplamak ve onları özgürlük ve bağımsızlık yoluna yönlendirmek.²

Bu gelişmeler Afganistan'ın uluslararası konumunu büyük ölçüde değiştirmişti. Bölgeyle ilgili bütün güçler kendi açılarından yeni senaryolar hazırlamaktaydı. Lenin ile Amanullah Han arasında karşılıklı dostluk mesajlarının gönderildiği sıralarda, Türkistan Cephesi Komutanlığına tayin edilmiş olan General Frunze, Buhara Emirliğine karşı başlatılacak savaşın "Afganistan içlerine taşınması" konusunda projeler geliştirmekteydi. Türkistan bölgesinde Sovyet hakimiyetini pekiştirmek için kurulan *Turkkomissia*'nın ikinci başkanını Kuybişev ise, Taşkent merkezli Afganistan İhtilâl Partisini çoktan kurdurtmuştu. Afganistan'a yönelik bir Sovyet işgali gerçekleştiği takdirde bu parti, despot Amanullah Han yönetimine son vererek bir Sovyet Halk Cumhuriyeti'nin kurul-

¹ Fraser-Tytler. *Afghanistan*. s:194

² Marque- Riviére. J. *L'U.R.S.S. dans le monde*. Payot, Paris, 1934.

³ Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan: First Wave 1920-1933*. Part 1, s: 29.

masına önderlik edecekti.³ Fakat uluslararası siyasi durum Afganistan'a yönelik bir operasyon için uygun değildi. Ayrıca Sovyetler Birliği, Türkistan'daki Basmacılık Hareketi'ni kontrol altına almakta bir hayli zorlanmaktaydı ve devam eden iç savaşın ortaya çıkardığı ekonomik sorunlar Sovyet rejimini ciddi bir şekilde uğraştırıyordu. Bu nedenle Sovyet yöneticileri Afganistan'da uydu bir komünist devlet yaratmak konusundaki plânlarından vazgeçtiler ve önceliği Türkistan coğrafyasının Sovyetleştirilmesine verdiler.

Aradaki uzun sınırın iki ülke tarafından da kontrol altına tutulamaması sebebiyle, *Bend-i Türkistan* olarak bilinen Kuzey Afganistan bölgesi, Basmacıların ve Türkistan Milli Hareketinin tabii bir üssü haline dönüşmüştü. Afganistan Hükümeti'nin Türkistan'da devam eden mücadeleye aktif destek vermesi bölgedeki dengeleri büyük ölçüde değiştirebilirdi. Dolayısıyla, bu yöndeki her türlü gelişme, daha başlangıçta, engellenmeliydi.

Sovyet Liderlerinin temel hedeflerinden birisi de Hindistan'daki İngiliz hakimiyetine son verilmesiydi. Bunun için iki aşamalı bir strateji benimsenmişti. Öncelikle, bağımsızlık için dışarıda çalışan Hint İhtilâlciler Hareketi teşkilatlandırılması ve silahlı bir eylem gücü haline dönüştürülmeliydi. Ardından da Sovyetler Birliği'nin desteğiyle, Hindistan'da bir ihtilâl başlatılacaktı. Fakat bu plâna Afganistan yönetiminin destek vermesi çok önemliydi. Çünkü böylesine kapsamlı bir çalışmanın yapılabileceği tek ülke Afganistan'dı. Nitekim, Bakû'da düzenlenen Müslüman Halklar Kurultayında, Hindistan delegesi Abani Mukerji, Afganistan'da bir propaganda merkezi açılmasını önermişti. Fakat Sovyet yönetiminin bu arzusuna Afganistan olumlu cevap vermedi.

İşte tam bu sırada Cemal Paşa sahneye çıktı. Cemal Paşa'nın İngiliz emperyalizmine karşı başlatmayı düşündüğü mücadele, Sovyetlerin arzularıyla örtüşmekteydi. Müslüman bir lider olması nedeniyle de Afganistan yönetimi tarafından daha sıcak karşılanabilirdi. Bu düşüncelerin ışığında Bolşevik liderler, Cemal Paşa'ya destek sözü verdiler. Cemal Paşa'nın Hintli ihtilâlciler Berekettullah ile birlikte Afganistan'a gitmesine yardımcı oldular. Cemal Paşa'nın plânları ve hayalleri bir-

birinden bağımsız ve birbiriyle örtüşmeyen öğelerle doluydu.⁴ Paşa'nın başarılı olması durumunda Afganistan'da eğitimi ve silahlı ciddi bir güç ortaya çıkmış olacaktı. Sovyet yöneticileri kendi destekleriyle şekillenecek böylesi bir askeri gücün kendilerine karşı kullanılabileceği ihtimalini de göz önünde tutmaktaydılar. Bütün bunları değerlendiren Sovyet yönetimi, Doğudaki Müslüman ülkelerinin hepsini ve bilhassa Hindistan'ı yakından ilgilendiren bir girişimi başlattı. Asya devrimini yönlendirmek amacıyla Taşkent'te bir Orta Asya Bürosu açıldı. Aslında bu uygulamanın temelleri, daha önce, *Komintern*'in ikinci kongresi sırasında atılmıştı. Kongre, kabul ettiği "Milliyetler ve sömürgeler üzerine tezler" çalışmasıyla, Doğu ülkelerindeki burjuvalara ve toprak sahiplerine karşı savaşın sürdürülmesi kararını almıştı. Aynı yılın Eylülünde yapılan Bakû kurultayında, önde gelen Bolşevik liderlerinden Radek, Müslüman halkları, İngiltere'ye karşı savaşmaya ve başlarındaki Emir, Sultan ve Han'ları atmaya çağırıldı.⁵

Kurulan Orta Asya Bürosu, Orta Asya'daki Sovyet orduları komutanı M. Sokolnikov, *Komintern*'in doğu bölümünün ilk başkanı Georgi Safarov ve Hindistanlı komünist lider Manabendra Nath Roy'dan oluşmaktaydı. Roy, *Komintern*'in İkinci Dünya Kongresinde "Avrupa'daki devrim ancak Avrupalıların Asya'daki kolonilerinden sağladıkları girdilerinin ortadan kaldırılmasıyla, yani Asya'daki kolonileri komünistleştirmekle mümkündür" tezini ortaya atmıştı. Taşkent'teki Orta Asya Bürosu'nun üyesi olduktan sonra Roy, Hintli Müslümanlara komünist eğitimi verebilmek amacıyla bir okul açtı. Bir taraftan da, Sovyetlerin desteğiyle, bir Hürriyet Ordusu kurmaya çalışıyordu.⁶

Bölgenin belirleyici gücü olan İngiltere için ise en önemli hedef, Afganistan'ın tarafsız konumunu muhafaza etmesiydi. Amu Derya kıyılarına kadar ulaşan Sovyet İhtilâlinin Hindistan'a atlamasını önleyecek bu tabii engel, her ne olursa olsun varlığını sürdürmeliydi. Hindistan Hilafet Komitesi'nin

4 Bkz. Hareketin Kaynakları bölümü.

5 Nollau, *Russia's South Flank*. s: 4

6 a.g.e., s: 96.

yayınladığı fetva nedeniyle, yüz binin üzerinde Hintli Müslüman, Afganistan'a geçmişti. Ayrıca Hindistan-Afganistan sınırında bulunan bağımsız Peştu kabileler huzursuzluk içerisindediler. Dolayısıyla, İngiltere için, Sovyet Rusya'nın etkinliğine açık olmayan, Hint ihtilâl hareketinin güçlenmesine izin vermeyecek ve neredeyse yüz yıldır devam eden Peştunistan problemini kaşımayacak, istikrarlı bir Afganistan, ideal bir Afganistan demektir. Hindistan'daki bir İngiliz yetkilisinin söylediği şu sözler, İngiltere'nin o dönemdeki ruh halini çok iyi yansıtmaktadır.

Kafkasya ve İran'dan çıkarıldık. Bağdat'tan çıkarılabiliriz. Afganistan elimizden çıktı. Hindistan'ı riske atamayız.⁷

1921 yılı, bölgedeki dengeleri büyük ölçüde değiştirecek gelişmelere sahne oldu. Devam eden iç savaş ve başta İngiltere olmak üzere Batı ülkeleri tarafından sürdürülen ekonomik ambargo, Sovyetler Birliğini büyük bir ekonomik darboğaza sokmuştu. Komünist liderler ekonomik ambargonun devam etmesi halinde, iktidarlarını sağlamlaştırmak konusunda ciddi sorunları olacağını görmüşlerdi. Nihayet 1921 yılı Mart ayında Sovyet yönetimi, İngiltere ile bir ticaret antlaşması imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşma karşılığında Sovyetler Birliği "Afganistan ve Hindistan'daki İngiliz karşıtı silahlı mücadelenin ve propagandanın durdurulmasını" kabul ediyordu. Böylece Sovyet Rusya, en azından bir süre için, Hint İhtilâlcileri ve Cemal Paşa aracılığıyla gerçekleştirmek istediği politikardan vazgeçmek zorunda kalmıştı. Diğer taraftan Bolşevik Liderleri, İngilizlerin, Türkiye'den başlayıp İran ve Afganistan'la devam edecek ve Fergana'daki Basmacılık Hareketinde yoğunlaşacak bir zincirle Sovyet Rusya'yı boğabileceği inancındaydılar. Bu ihtimalin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Özellikle Dışişleri Komiseri Çiçerin'in yoğun çabalarıyla, Sovyetler Birliği, 1921 yılı Şubat ayında İran ve Afganistan'la, Mart ayında da Türkiye ile dostluk ve işbirliği antlaşmalarını imzaladı. Böylece Sovyetler Birliği güney sınırlarını güvence altına almış oldu. Artık rahatça iç sorunlarına ve Avrupa kesimindeki problemlerine dönebilirdi.

⁷ Fraser, *Basmatchi-II*. CAS, s: 19.

Bu sırada Afganistan'ı ve bölgeyle ilgili güçleri çok yakından ilgilendiren bir başka gelişme oldu. Mart ayı başlarında, Buhara Emir'i Said Alim Han, Rusya tarafından desteklenen Genç Buharalılar Hareketi ile olan savaşını kaybetmiş, ülkesini terk ederek Afganistan'a geçmek zorunda kalmıştı. Bu olay, Türkistan'daki mücadelenin bir boyutunun resmen Afganistan'a taşınmış olması bakımından önemliydi. Afganistan yönetimi bu gelişme karşısında bir tutum belirlemek zorundaydı.

Bölgede ortaya çıkan bu yeni durum İngilizleri de etkilemişti. Afganistan'la olan ilişkilerini bir an önce netleştirmeleri gerekiyordu. 1921 Ocak ayında Sir Henry Dobbs başkanlığında bir heyet Kâbil'e gönderildi. Aradaki uzun kesinti dönemleri nedeniyle yapılan görüşmeler neredeyse bütün bir yıl devam etti. Nihayet yıl sonuna doğru bir antlaşma imzalandı. Böylece Afganistan'ın tam bağımsızlığı, komşusu olan iki büyük güç tarafından da tescil edilmiş oldu.

Dobbs Kâbil'e geldiğinde Cemal Paşa Afganistan'daydı. İngiliz-Afgan heyetlerinin aralıklı olarak sürdürdükleri görüşmeler sırasında, Cemal Paşa'nın Afgan Ordusunun teşkilatlandırılmasına yönelik çalışmaları çok ilerlemiş durumdaydı. Paşa, Afgan Emir'ini, güçlü bir orduya sahip olmadıkça başarılı olamayacağına ve bu ordunun da Türk subayları denetiminde kurulabileceğine inandırmıştı. Nitekim Afgan Emir'i Amanullah, 13 Temmuz 1921 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup göndererek, Türkistan üzerinden ülkesine gelen üç Türk subayının Afganistan'a yaptıkları yararlı hizmetlerden bahsediyor ve Afgan ordusunun tanzimi ve kuvvetlendirilebilmesi için bir askeri heyet göndermesini talep ediyordu.⁸

Cemal Paşa sadece bununla da yetinmemiş, Hindistan sınırındaki İngiltere karşıtı Peştu kabilelerle olan temasları-

⁸ Mektupta bahsedilen Türk Subayları Ziya Bey, Rifat Bey ve Hüseyin Cahit Beylerdir. Birinci Dünya savaşında Rusya'ya esir düşen bu subaylar, savaşın bitişinden sonra serbest kalmışlar, Türkistan üzerinden Afganistan'a geçerek burada Afgan Hükümetine bir süre hizmet etmişlerdir. Emir Amanullah'ın mektubunun metni için bkz: *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s: 341.

nı yoğunlaştırmış, Hint İhtilâlcileri ile ilgili konularda ciddi ilerlemeler sağlamıştı. Bütün bu gelişmeler İngilizler tarafından kaygıyla izlenmekteydi.⁹ Afgan-İngiliz antlaşmasının imzalanmasına yakın bir dönemde Cemal Paşa Kâbil'den ayrıldı. Afgan Ordusunun modernizasyonu konusunda Sovyet yönetiminin desteğini sağlamak için Moskova'ya gidiyordu. Yol üzerinde ise, o sıralarda Buhara'ya gelmiş olan Enver Paşa ile görüşmeyi plânlıyordu. Ne yazık ki her iki isteği de gerçekleşmedi. Ruslar, Enver Paşa ile görüşmesine izin vermediler. Onun, Enver Paşa ile görüşmesine izin verilmeksizin, doğrudan Moskova'ya gönderilmesi, Sovyet Rusya ve İngiltere'nin ortak uzlaşısıyla bölgeden ayrılmak zorunda bırakıldığını düşündürmektedir. Afgan Emir'i ise ya kendi isteğiyle veya bu ülkelerin baskısı altında, Cemal Paşa'nın ayrılmasına onay vermiş olmalıdır. Cemal Paşa'nın ayrılmasından hemen sonra Türk subaylarının yönetimindeki numune kıtalarının lağvedilmesi ve bu kıtaların yönetimlerinin Afganlı subaylara devredilmesi, bu ihtimali güçlendirmektedir. Kâzım Karabekir Paşa, İttihatçılara yönelik bir değerlendirmesinde, "Cemal Paşa'nın orduyu ele geçirdikten sonra Emir'i de tahttan indireceği şeklinde söylentiler vardı" yorumunu yapmaktadır.¹⁰

Bu konuyla ilgili gerçeği hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Cemal Paşa bir daha Afganistan'a dönemedi. Tiflis'te Ermeni komitacılar tarafından öldürüldüğü zaman Afgan Hükümeti, "Cemal Paşa Türkiye'ye ait olduğu kadar bize de aittir" diyerek Sovyet Rusya'ya başvurmuş ve katillerinin derhal yakalanmasını istemişti. Ayrıca Afganistan'da resmi yas ilan edildi. Emir Amanullah'ın bu davranışları gerçek duygularını mı yansıtıyordu, yoksa, timsahın gözyaşları mıydı? Bunu kimse bilemeyecektir. Fakat kesinlikle bilinen bir şey vardı. Cemal Paşa gibi ciddi bir düşmandan kurtulmuş olmak İngiliz yönetimini çok memnun etmişti.

⁹ Fraser-Tytler, *Afghanistan*. s: 199.

¹⁰ Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı* s: 354.

Emir Amanullah'ın Düşleri

İktidara geldikten hemen sonra, İngiltere'yi zorlayarak, ülkesini tam bağımsızlığa kavuşturmuş olması, Emir Amanullah'a İslam Dünyasında ciddi bir şöhret sağlamıştı. Kendisini bölgedeki etkili liderlerden birisi olarak görmekteydi. İngiliz emperyalizmi altında ezilen mazlum Müslüman halkların hamisi konumunda olduğunu düşünüyordu. Tam bu sıralarda, Buhara Emir'inin ülkesini terk ederek Afganistan'a sığınması, Emir Amanullah için yeni bir fırsat yaratmıştı. Sovyet esareti altına düşmüş mazlum Müslüman milletlerin hamiliğine soyunma imkânı karşısında duruyordu. Başarılı olması durumunda ülkesinin etkinliğini Orta Asya'nın iç bölgelerine kadar genişletmesi mümkün olabilecekti. Bu gelişmelerin ışığında, bölgedeki olayları farklı bir gözle izlemeye başladı.

Aslında Emir, Türkistan'daki gelişmelerle çok yakından takip etmek zorundaydı. Zira Herat'tan başlayıp Pamir dağlarının tepelerine kadar uzanan kuzey Afganistan bölgesi, Afgan halkı arasında "Güney Türkistan" olarak bilinmekteydi.¹¹ Afganistan'ı ortadan bölen Hindukuş dağlarının kuzeyindeki bu bölgede Özbekler, Türkmenler ve Tacikler yaşamaktaydı. Bu etnik yapı, Amu Derya'nın ötesinde, yani Türkistan'da da aynı şekilde devam ediyordu. Hindukuş dağlarının oluşturduğu engeller sebebiyle Kuzey Afganistan, kontrolü çok zor bir bölgeydi. Özellikle Afganistan, Sovyet Rusya ve Çin sınırlarının kesiştiği Pamir bölgesindeki yüksek dağlar nedeniyle, bu ülkeleri birbirinden ayıran sınırların denetlenmesi neredeyse hiç mümkün değil gibiydi.

Emir Amanullah'ın Türkistan Milli Mücadelesi liderleri ile ilk önemli teması Fergana bölgesi Korbaşılardan Şir Muhammed Beg ile olmuştu. Şir Muhammed Beg, Fergana'da geçici bir Türkistan Hükümeti ilan ettiği zaman, ağabeyi Taş Muhammed Beg'i, 31 Mayıs 1920 de, bir heyetle birlikte Afganistan'a göndermişti. Heyet üyeleri Emir Amanullah ve Harbiye Nazırı Nadir Şah ile görüştüler, Türkistan'daki mü-

¹¹ Bölgedeki şehirler Herat, Faryab, Cuzcan, Mezar-ı Şerif, Samangan, Katagan, Tahhar ve Bedeşşan şeklinde sıralanmaktadır.

cadele hakkında bilgi verdiler ve yardım istediler. Emir, kendilerine destek sözü verdiği gibi, devamlı teması sağlamak amacıyla, Afganistan'da bir temsilci bulundurma izni de verdi. Böylece Taşmuhammed Beg, Basmacıların temsilcisi olarak Afganistan'da kaldı. Emir Amanullah Han, bu dönemde, Basmacılık Hareketi'ne doğrudan yardım yapmamış olmakla birlikte, Afganistan'dan silah ve malzeme geçirilmesi konusunda herhangi bir problem çıkarmayarak, dolaylı bir şekilde yardımcı olmuştur. Geçişler çoğunlukla Pamir bölgesindeki Alaybey koridorundan olmaktaydı. Emir ayrıca, Hanaabad şehrinde bir *Korbaşılar Okulu* açılmasına izin ve destek vermişti. 20 Haziran 1920'de, Fergana bölgesinin çeşitli şehirlerinden toplanan 80 genç bu okula gönderildi. Başlarında Taş Muhammed Beg'in oğlu Halmuhammed bulunmaktaydı. İleride Afgan kralı olacak olan, zamanın Harbiye Nazırı Nadir Han, okulun idaresiyle ve verilen eğitimle yakından ilgilenmekteydi. Öğrenciler 6 aylık devreler halinde, yoğun bir askeri eğitimden geçiriliyorlardı. Cemal Paşa'nın Afganistan'a gelmesiyle birlikte, okulun eğitim kadrosuna Osmanlı subayları da katılmışlardır.¹²

Buhara Emir'i Said Alim Han'ın Afganistan'a ilticası farklı bir siyasi durum yaratmıştı. Buhara Hanlığı neredeyse Afganistan'ın üçte biri büyüklüğünde bir alana sahipti ve Afganistan ile arasında sadece Amu nehri vardı. Buhara Emir'inin Afganistan'a sığınması, bir anlamda, Emirliğin Amanullah Han'ın vesayeti altına girmesi anlamına da geliyordu. Amanullah Han, Buhara Emir'ini Kâbil'e çağırdı ve etrafındaki askerlerin sayısını azaltarak başkente yakın bir yere yerleştirdi.

Bu sıralarda Enver Paşa'nın katılmasıyla, Türkistan'daki Basmacılık Hareketi farklı bir boyuta taşınmış ve uluslararası bir nitelik kazanmıştı. Enver Paşa'nın, Buhara Emir'inin adamlarından Lakay İbrahim Beg tarafından tutuklanması, Paşa ile Amanullah Han arasında bir diyalog başlamasına sebep oldu. Amanullah Han'ın isteği üzerine, Emir Said Alim Han, İbrahim Beg'e, Enver Paşa'yı serbest bırakması ve böl-

¹² Bademci, *Korbaşılar*, s: 335

gede yürüteceği mücadelesine destek olması doğrultusunda bir mektup yazdı. Mektup Nurullah Han isimli bir Afgan yetkili aracılığıyla Lakay İbrahim Beg'e ulaştırıldı. Bu girişimlere rağmen Lakay, Enver Paşa'yı bir süre daha serbest bırakmayacaktır.

1922 yılı başlarında serbest kalan Enver Paşa, bölgede mücadele eden Basmacı liderlerini bir araya getirdi ve Rus kuvvetlerine karşı kapsamlı bir mücadele başlattı. Ne yazık ki, başta Lakay İbrahim Beg olmak üzere, bazı Emir yanlısı Basmacı liderleri destek vermemek konusunda kararlıydılar. Enver Paşa, Ocak 1922'de, Emir Said Alim Han'a yazdığı bir mektupta, Lakay İbrahim Beg'den şikayet ederek, savaşa katılmadığını bildirmektedir.¹³

Enver Paşa'nın yazılarını Buhara Emir'inin vekili, Halife-i Müslimin'in damadı Seyyid Enver şeklinde imzalaması ve Emir'in Buhara'ya dönme taleplerine, zamanının gelmediğini söyleyerek karşı çıkması Emir yanlıları arasında ciddi şüphelere yol açmaktaydı.¹⁴ Aslında Emir Alim Han'ın ve onu destekleyen Basmacıların bu kuşkuları tamamen yersiz de değildi. Enver Paşa ile Amanullah Han arasındaki yazışmalar incelendiğinde, her ikisinin de Buhara Emir'ini olayları yönlendiremeyen bir fazlalık olarak gördükleri ve Buhara'ya geri gönderilmemesi konusunda uzlaştıkları anlaşılmaktadır.¹⁵ Enver Paşa, Emir Amanullah'a yazdığı mektuplarda, yardımlarıyla Buhara ve Türkistan'dan Rusları çıkardıktan sonra, Almanya benzeri büyük ve güçlü bir İslam Ülkeleri Birliği yaratmaktan söz ediyordu.¹⁶

İngiliz emperyalizmine karşı savaştan galip çıkması sebebiyle, kendisini Doğudaki ezilen İslam ülkelerinin hamisi gibi gören Emir Amanullah için bu yaklaşım çok etkileyiciydi ve Enver Paşa'nın başarılı mücadelesi Amanullah'ın hayallerini daha da çeşitlendirmekteydi. Asya kıtasının merkezinde

¹³ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam, Enver Paşa*. s: 149.

¹⁴ Togan, *Bugünkü Türkli Türkistan*. s: 449.

¹⁵ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam, Enver Paşa*. Enver Paşa'nın Amanullah Han'a yazdığı 14 Nisan tarihli mektup, s: 271.

¹⁶ a.g.e., Mart-Nisan tarihli mektup, s: 268.

kurulacak Türkistan, Buhara ve Afganistan Devletleri Federasyonunun başında oturacak kimse, çağdaş bir Cengiz Han veya Emir Timur olurdu.

Emir Amanullah başlangıçta, Enver Paşa'nın yanına, temsilci niteliğinde bir gözlemci (Ahmed Han) göndermişti. Mücadelenin olumlu yönde gelişmesi üzerine Efdaliddin Han kumandasında, 300 askerden oluşan bir kuvvet ile birlikte savaş malzemeleri gönderdi.¹⁷ Ayrıca Cihat anlayışı içerisinde, gönüllü olarak Türkistan'a geçmek isteyen Afganların Enver Paşa kuvvetlerine katılmasına izin veriyordu. Afgan yönetimi bu insanlara doğrudan yardım etmiyor olmakla birlikte, herhangi bir zorluk da çıkarmamaktaydı. Daha sonraki yıllarda, Sovyet kaynakları, bu gönüllülerin sayısının 140 civarında olduğunu belirtmiştir.¹⁸ Bunlar arasında birkaç din adamı da vardı. Penşir bölgesinden giden Mevlevi Abdulhay, Enver Paşa tarafından şeyhülislam ilan edilmiş ve Paşa'ya bağlı kuvvetler arasında dini faaliyetleri yürütmekle görevlendirilmişti.

Bu sırada Emir Amanullah, muhtemel gelişmelere hazırlıklı olmak üzere, Afganistan içerisinde de bazı düzenlemelere girişti. Bir kısım askeri birliklerini Buhara Emirliği sınırlarına doğru kaydırıldı. Katagan ve Bedehşan valisi olan Şah Veli Han, Enver Paşa'nın harekâtını yakından izlemekle görevlendirilmişti. Kuzeydeki askeri birliklerin başkomutanlığı görevi ise, bizzat bölgeye giden Harbiye Nazırı Muhammed Nadir Han tarafından yürütülmekteydi.¹⁹

10 Nisan 1922'de, Buhara Halk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Osman Hoca, Ali Rıza Efendi ve Hacı Sami ile birlikte Afganistan'a geçti. Osman Hoca ve arkadaşları Harbiye Nazırı Nadir Han tarafından çok iyi karşılandılar ve misafir edildiler. Daha sonra, Amanullah Han'ın daveti üzerine, Mezar-ı Şerif'ten Kâbil'e geldiler. Osman Hoca 20 Nisanda Emirle görüştü ve kendisine Buhara'daki genel durumu anlatan bir memorandum takdim etti.²⁰ Bu tarihten sonra Osman Hoca

¹⁷ Baysun, *Türkistan Milli Mücadeleleri*, s: 90.

¹⁸ Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan. Part 2*, s: 20.

¹⁹ Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. s: 441.

²⁰ Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, s: 137.

ve arkadaşları Afganistan'da kalacaklar, silah ve asker sevkiyatı gibi konularda çalışmalarını sürdürecektir.

Bütün bu gelişmeler Sovyet Rusya açısından kaygı vericiydi ve Sovyet yönetimini ciddi biçimde rahatsız ediyordu. Hariciye Komiseri Sekreteri Karahan, Sovyet Hükümeti adına Enver Paşa'ya bir uzlaşma önerisi gönderdi. Paşa bu teklife kısa ve açık bir cevap verdi. Azerbaycan komünist partisi lideri Neriman Nerimanov aracılığıyla gönderdiği cevap mektubunda Enver Paşa, Rusların Türkistan, Buhara ve Hive topraklarından ordularını geri çekmelerini talep etmekte ve ancak bundan sonra barış masasına oturulabileceğini bildirmektedir.²¹ Bunun üzerine Sovyet yönetimi, Polonya ile olan savaşın sonlandırılmış olmasının verdiği rahatlıkla, bölgeye yönelik üç boyutlu bir stratejiyi uygulamaya koydu. İlk olarak General Kamenev komutasında bir orduyu doğu Buhara'ya sevk etti. Buna ilaveten Afganistan Yönetimi üzerine siyasi baskı uygulayarak Enver Paşa'ya yönelik desteği sonlandırmalarını istedi. Bir taraftan da Enver Paşa'nın Buhara'da kendi idaresini kurmak istediği ve Buhara Emir'inin geri dönmesine izin vermeyeceği şeklinde yoğun bir propaganda başlattı. Gerçekten bu propaganda çok başarılı oldu ve Buhara Emir'i, Afganistan'dan haber göndererek, Enver Paşa'yla birlikte hareket eden yandaşlarının desteklerini çekmelerini istedi. Bu gelişme sonrasında eski Emir'e bağlı Basmacı Liderlerinin bir kısmı, sadece Enver Paşa'ya olan desteklerini çekmekle kalmamış, Paşa'ya karşı mücadeleye başlamışlardır.

Sovyetlerin Afgan Hükümeti üzerindeki siyasi baskısı da etkili olmuştu. Bağımsızlıktan bu yana Moskova'da ve Avrupa Başkentlerinde yetkili temsilci olarak görev yapan Mehmed Veli Han, Afganistan ile Sovyetler Birliği arasındaki iyi ilişkilerin bozulmaması gerektiği inancındaydı. Dolayısıyla Afgan Emir'inin Basmacılarla olan her türlü ilişkisini kesmesi ve Basmacıların Afgan Türkistan'ındaki faaliyetlerinin engellenmesi yönünde çaba göstermekteydi. Amanullah Han, Sovyetler Birliği yönetimi tarafından uygulanan bu siyasi bas-

²¹ Togan, *Bugünkü Türklü Türkistan ve Yakın Tarihi*, s: 451.

kıya fazla direnemedi ve Enver Paşa'nın yanında savaşan Afgan askerlerini geri çağırılmaya karar verdi.²² Aslında Afgan Birliği 300 kadar askerden oluşmaktaydı ve askeri açıdan çok önemli değildi. Fakat bu birliğin geri çekilmesi kararı, Afganistan yönetiminin artık Enver Paşa'ya destek vermeyeceğini göstermesi bakımından önem taşımaktaydı. Bu arada Sovyet Rusya Hükümeti, sınır boylarındaki askeri yığınağın durdurulmasını ve Afgan yönetiminin Buhara topraklarında devam eden savaş konusunda tarafsızlığını ilan etmesini istedi. Tam bu gelişmelerin olduğu dönemde, yani 1922 Ağustosunda, Enver Paşa şehit oldu.

Enver Paşa'nın ölümünden sonra, Emir Amanullah Kuzey Afganistan'a gitti. Komutanlarıyla yaptığı değerlendirmeden sonra sınır boylarındaki olağanüstü durumu sonlandırdı ve Kâbil'e döndü.²³ Modern zamanların Cengiz Han'ı olma hayalleri sona ermişti. Sovyetlere karşı bir jest olarak, Yaklaşık 6 ay süreyle Enver Paşa harekâtını yakından izleyen ve onunla iyi bir diyalog kuran Harbiye Nazırı Nadir Han'ı görevinden aldı ve Paris'e büyükelçi olarak gönderdi. Bu arada, Enver Paşa'nın ölümünden sonra ülkesine dönen Şeyhülislam Mevlevi Abdulhay da, Sovyetler Birliği aleyhinde propaganda yapmak suçlamasıyla Hanabad şehrinde tutuklanmış ve hapse mahkum edilmişti.²⁴

Buhara Emir'inin Sürgün Yılları

Yeni yüzyılla birlikte gelen yeni fikirler ve güçlü değişimler sonucunda tahtını kaybeden Emir, 1921 Martında, yanında 300 kadar askeriyle birlikte Afganistan'a geçmek zorunda kalmıştı. Amacı, başta Afganistan olmak üzere yabancı ülkelerden yardım sağlamak ve Buhara'daki koşulların düzelmesi durumunda da, mümkün olursa, yeniden ülkesine dönmektir. Bu amaçla, daha Buhara topraklarını terk etmeden önce

²² a.g.e., s: 452.

²³ Fraser-Tytler, *Afghanistan*. s: 203.

²⁴ Mevlevi Abdulhay 1927 yılında, yeniden Türkistan'a geçmiş, Garm şehri civarında Sovyet karşıtı propaganda faaliyetleri yürütmüş ve silahlı bir isyan başlatabilmek için çaba göstermişse de başarılı olamamıştır.

çalışmalara başlamıştı. Kaşgar'daki İngiliz konsolosluğu aracılığıyla İngiltere Kralı'na bir mektup göndermiş ve yardım talebinde bulunmuştu.²⁵ Afganistan'a geçtiği dönemdeki gelişmeleri Emir kendisi şu şekilde anlatmaktadır:

Afganistan sınırındaki muhafızlar ve sınır muhafaza kumandanları bizi gayet iyi karşılamışlardı.....Orada bulunduğumu Katağan valisine bildirerek oraya hareket ettim. Vali Naibi Muhammed Ekberhan ve Başkumandan Binbin Han askeri kıtayla beni karşıladılar..... Bu arada Emir Hazretleri beni teselli etmek için bir mektup göndermiş, başıma gelen felâketi enine boyuna müzakere etmek niyetiyle Kâbil'e davet etmişti.

Bu bende-i aciz, Amuderyadan Afganistan tarafına geçerken Buhara'nın en seçme üç yüz askeri de benimle beraberdi. Bundan başka, tahminen o deryanın geçit yerindeki güzergâhımda on binlerce insan da bu tarafa geçerek huzurumda toplanmıştı. Bu topluluktan tahminen beş yüz kişiyi, daha doğrusu Buhara halkından en çok dikkatimi çekenleri refakatime alarak, diğerlerini de Afganistan'ın muhtelif yerlerine gönderdim. Böylece o beş yüz kişiyle Kâbil'e doğru yola çıktım.

Kâbilde istirahatımız için ayrılan Muradbeği kalesine yerleştik.... Daha sonra Afgan Emir'i en muteber kişilerle birlikte ziyaretime gelerek benimle kucaklaştı ve böylece tarihi görüşme gerçekleşti. Böylece Afganistan devletinin bir ay misafiri oldum. Bir aydan sonra masraflarımın karşılanması için aylık 12 bin Afgan ruyesi tahsis olundu.²⁶

Said Alim Han, Afganistan Emir'i Amanullah'tan ülkesinin diplomatik olarak tanınmasını, kendisine bağlı Basmacı Liderlerine yardım etmesini ve başta İngiltere olmak üzere yabancı ülkelerle ilişki kurmasına aracılık etmesini istemekteydi. Emir Alim'in Afganistan'a geçişi ve orada başlattığı çalışmalar Sovyet Yönetimini rahatsız etmişti. Buhara Emir'ine verilmesi muhtemel her türlü desteğin önünün kesilebilmesi ve Emir'in faaliyetlerinin engellenmesi yönünde siyasi baskı başlatıldı. Sovyetlerin Afganistan büyükelçisi aracılığıyla yü-

²⁵ Bkz. Hareketin Kaynakları bölümü, Buhara Hanlığı'nın sonu ve Buhara Halk Cumhuriyetinin kurulması.

²⁶ Alim Han, *Buhara Halkının Hasret-i Tarihi*

rüttüğü baskı politikası kısa bir süre sonra meyvesini verdi. Amanullah Han, her türlü saygı ve ilgiyi gösterir bir görüntü içerisinde, Emir Alim'in etrafındaki askeri kuvvetin sayısının azaltılmasını ve silahlarının teslim edilmesini emretti. Ayrıca Alim Han'ın Buhara bölgesi ile sürdürdüğü ilişkilerin kontrol altına alınmasını sağladı.²⁷ Said Alim Han çabalarının sonuçsuz kalışını hatıralarında şöyle nakletmektedir:

Bu bende-i Aciz, kendi işlerimi yoluna koymaya giriştim. Ama ne yaptım istediğim yardımları bulamadım. Herhalde Allah-ü Teâla bana yardım edilmesini takdir buyurmamıştı. Bu yüzden Takdir-i İlahiye boyun bükerek Kâbil'de kalmağa karar verdim. Afgan Emir'i Cenab-ı alileri Kâbil'in güneyinde yer alan bir bağı (Galla-i Fatu) bana tahsis ederek, aylık masraflarım için kararlaştırdığı meblağı da on dört bin beş yüz rupyeye çıkardı.²⁸

1917 yılı Şubatındaki Kerenski İhtilâli sırasında Buhara Emir'i, Rus bankalarında bulunan 150 milyon ruble (yaklaşık 15 milyon Sterlin) miktarındaki hesabını çekerek Londra ve Paris'teki farklı bankalara göndermişti. Ayrıca güvendiği bir adamı aracılığıyla 120 bin sterlin değerindeki Astragan kürkü, Avrupa ve Amerika'da satılmak üzere dışarıya çıkarılmıştı. Afganistan'a geçtikten sonra İngiliz ve Alman bankalarına yatırdığı paraları çekmek istediye de başarılı olamadı. Bolşevik Hükümeti bu paranın Sovyetlere ait olduğunu iddia ediyordu. Bankalar ise, paranın hukuken Buhara Emirliği'nin tüzel kişiliğine ait olduğunu, artık bir Buhara Emirliği olmadığını göre, Emir'in şahsına ödeme yapmayacaklarını söylemekteydiler. Bu arada astragan kürkleri emanet ettiği yakın adamı da kendisine ihanet etmişti. Muhtemelen bankalarca başlatılan tartışmalardan esinlenerek, kürklerin Buhara Emir'inin değil, Buhara Emirliğinin malı olduğunu, dolayısıyla kürklerin satışından elde edilen geliri Emir'e veremeyeceğini, Buhara'da sağlam bir yönetim kuruluncaya kadar bekleyeceğini iddia etmekteydi. Diğer taraftan Emir, Buhara'yı terk ederken efsanevi hazinesini yanında çıkaramamış-

²⁷ Castagne, *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*. s:124

²⁸ Alim Han, *Buhara Halkının Hasret-i Tarihi*.

tı.²⁹ Sonuç olarak Alim Han, Afgan Emir'i Amanullah'ın kontrolünde bir hayat sürdürmeğe başladı. Amu Derya'nın diğer tarafıyla, yani Buhara ile ilişkilerini dayısı Muhammed Said-bek Pervaneçi aracılığıyla yürütmekteydi.

Enver Paşa'nın Basmacılık Hareketi'ne katılması, Emir Sa'id Alim için yeni bir ümit kaynağı olmuş, Ruslara karşı yürütülen mücadelenin başarıya ulaşabileceği yönündeki beklentilerini güçlendirmişti. Diğer taraftan, Enver Paşa'nın başarılı olması halinde, tahtına dönmesine izin verip vermeyeceği konusunda ciddi şüphelere sahipti. Bu kuşkuları sebebiyle, İbrahim Lakay Beg aracılığıyla Paşa'yı kontrol altına aldırdı. Fakat, Afgan Emir'i Amanullah Han'ın baskısıyla, kısa bir süre sonra, Paşa'nın serbest bırakılması için İbrahim Beg'e mektup yazmak zorunda kaldı. Enver Paşa'nın serbest kalmasından sonra yürüttüğü faaliyetler Alim Han'ın kuşkularını doğrular yöndeydi. Enver Paşa, Emir Alim Han'ı devre dışı bırakarak doğrudan Amanullah Han ile ilişkiye girmişti. Nitekim Said Alim Han hatıralarında bu konuya şöyle değinmektedir:

İbrahim Bek (Lakay) Buhara'nın şark tarafındaki fukaralarla (vatandaşlarla Y.N.) anlaşarak bu bende-i acizin geri dönmesine icazet verilmesi konusunda Afgan Emir'ine bir mektup yazmış ve sekiz kişiden müteşekkil bir heyet teşkil ederek hazırlanan mektupla birlikte başkent Kâbil'e göndermiş. Bu heyet Kâbil'e gelerek doğruca Afgan Emir'inin huzuruna çıkıp ricalarını arz etmiş. Afgan Emir'i kendisine yapılan müracaatı memnuniyetle kabul ederek benim geri dönüşümü mâkul bulmuş. Fakat Enver Paşa bu konuda başka fikir bildirerek itirazda bulunmuş. Ona göre, şimdiki zamanda düşünün istihkâm yolunun esasi kısmının Buhara'nın merkezindeki Korgan olduğunu kabul etmek doğru değilmiş. Çünkü

29 İngiliz ve Fransız bankalarındaki hesapların ne olduğu belli değildir. Muhtemelen bu bankaların elinde kalmıştır. Astragan kürkleri ile ilgili olarak Emir tarafından açılan davada, mahkeme kararı paranın yarısının Emir'e diğer yarısının ise kürkleri ülke dışına götürüp satışını yapan görevliye verilmesi şeklinde sonuçlanmıştır. Buhara Emirliğinin Bolşeviklerce ele geçirilmesinin hemen ardından Buhara Emirliği hazinesinden 3 vagon dolusu altın ve değerli taşların Moskova'ya götürüldüğü Bailey tarafından belirtilmektedir. Bkz. Bailey, *Mission To Tashkent*, s: 299.

demiş Enver Paşa, karşımızdaki düşman, milletlerarası kanunları hiçe sayacak kadar güçlü bir devlettir. Biz şimdilik mücadelemizi sürdürelim. Allah'ın izniyle bir fırsat bulup Baysun vilayetini ele geçirerek kontrolümüze alırsak çevredeki kaleleri kendimize istihkâm yaparız. İşte bu duruma geldikten sonra padişahımızı geri getirişimiz mümkün. Enver Paşa'nın bu itirazı üzerine gelen heyet Kâbil'den geri dönmek zorunda kaldı.³⁰

Enver Paşa'nın ölümü bölgedeki dengeleri alt üst etmiş ve Buhara bölgesindeki hareketin büyük ölçüde dağılmasına sebep olmuştu. Bu arada Emir Alim Han, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa ülkelerine yönelik bir girişim yapmağa karar verdi. 1923 Haziranında "Barışı Sevenlere ve Adalete Saygılı Olanlara" başlıklı bir memorandumunu Cemiyet-i Akvam'a (Milletler Cemiyeti) ve çok sayıda ülkenin hükümet başkanlarına gönderdi. *Times* Gazetesi tarafından *Orta Asya'da Bolşevik uygulamaları* adı altında yayınlanan bu başvuru, ne yazık ki yeterince ilgi görmeyecek ve hür dünya ülkelerinin hiç birisinden herhangi bir cevap gelmeyecektir.

Bütün bu gelişmeler, Emir Alim Han'ın geriye dönmek ve tahtına kavuşmak ile ilgili ümitlerini neredeyse tamamen yok etmişti. Afganistan'a geçen Türkistanlı aydın kadrolar ve Türkistan Milli Birliği üyeleri kendisini vatan haini olarak kabul ettikleri için, onlarla da bir bağlantı kurması mümkün değildi. Diğer taraftan, Türkistan Bölgesi ile ilgili plânlarının rafa kalkmasından sonra Amanullah Han, Alim Han'a siyasi yük muamelesi yapmağa başlamıştı. Benim annem senin annen sayılır, onu bir ziyaret et diyerek Kâbil'e çağırmış, fakat neredeyse aylarca görüşmemişti.³¹ Emir Alim Han artık Afganistan dışına çıkması gerektiğine karar verdi. Bu arzusunu Amanullah Han'a bildirdi ve Afganistan'daki İngiliz Büyükelçisi Humprys'den Hindistan için transit vize konusunda yardımcı olmasını istedi. Amanullah Han, Alim Han'a hacca gidebileceğini, fakat bütün ailesini ve adamlarını birlikte gö-

³⁰ a.g.e

³¹ Fraser, *Alim Khan and the Fall of the Bokharan Emirate in 1920*. CAS, s: 55.

türmesi gerektiğini söyledi. Böylece, Afganistan'dan dışarıya çıktığı takdirde tekrar geri dönmesine imkân tanımayacağını dolaylı olarak söylemiş oluyordu.

Diğer taraftan Emir'in Londra'ya iletilen vize talebi, bizzat Lord Curzon tarafından reddedilmişti. Emir bu cevaba rağmen bir süre sonra yeniden başvuruda bulundu. Kısa bir süre Hindistan'da kalmak ve sonra Hacca gitmek istediğini belirtti. Bu müracaatı sonrasında Alim Han'a verilen cevap gerçekten çok ilginçtir. Emir'in Hindistan'dan transit olarak geçişine izin verilmeyecekti, fakat kısa süreli ziyaretine izin verilebilirdi. İngiliz İmparatorluğu sınırları içerisinde kalmak istemesi halinde ise ancak Seylan'da veya Seyşel adalarında kalmasına izin verilebilecekti. Bütün bu ters yaklaşımlara rağmen Alim Han ümidini kesmemişti. Son bir kez daha İngiltere Büyükelçisine başvurdu. İngilizler bu defa bütün yolları kapatacak bir cevap verdiler. Hac ziyaretinden sonra Afganistan'a dönmesinin kabul edileceğine dair yazılı bir belge getirmesi koşuluyla vize verilebilecekti. Dolayısıyla bundan sonra yapılacak müracaatlar İngiltere büyükelçiliğine değil, doğrudan Afganistan Hükümetine olmalıydı³² Afgan Emir'i Amanullah'ın böyle bir belge vermeyeceğini bilen Emir Alim Han için artık kaderine razı olmak ve hayatını Afganistan'da sürdürmekten başka çare kalmamıştı. Bu ümitsizlik ortamı içerisinde Ruslarla anlaşabilmek için yollar aramağa başladı. Yardımcıları aracılığıyla Afganistan'daki Rus görevlilere, Sovyet Rusya ile barışmağa hazır olduğunu ve bunun için iki şartı olduğu mesajını ilettiler. Birinci isteği Buhara'nın küçük bir bölgesinde göstermelik bir emirlik yönetiminin kurulmasına izin verilmesiydi. İkinci olarak ise, kendisine bir emekli maaşı bağlanmasını istiyordu. O dönemle ilgili Rus kaynakları, Rusların bu teklifi ciddiye bile almadıklarını göstermektedir.³³

³² a.g.e., s: 57.

³³ *Eski çekist Agabekof hatıralarından*. Yaş Türkistan Mecmuası, 11. sayı, Ekim 1930, s:19. Sovyetler Birliği'nin Afganistan-Hindistan sınırındaki Peştü kabilelere yönelik uygulamalarını yürüten Kâbil Sefiri Roskalnikov, İngilizlerin ultiyatomu üzerine, 1923'de geri çekilmiş ve yerine Leonid Stark atanmıştı. Ermeni asıllı George Agabekov, OGPU görevlisi olarak, Stark'ın ekibindeydi. Bir süre görev yaptıktan sonra Batıya iltica etti ve hatıralarını yayınladı.

1927 yılında Türkistan'da başlatılan kolektivizasyon işle- mi ciddi sosyal rahatsızlıklara ve karışıklıklara yol açmıştı. Bu ortamdan yararlanmak isteyen Emir Alim Han, aynı yılın Eylül ayında bir deneme daha yaptı. Kendisinin seyyar mü- messili olan Buhara'lı tüccar Hacı Yusufbay Mukimbay ara- cılığıyla Cenevre'deki Milletler Cemiyeti'ne bir başvuruda bu- lundu. Mukimbay önce Paris'e geldi ve Mösyö Castagne'nin³⁴ yardımlarıyla Cenevre'ye geçerek Milletler Cemiyetine bir me- morandum takdim etti. Bu memorandum *Le Journal de Ge- neve* gazetesinin 7 Eylül nüshasında, *İstila altındaki Buha- ra'dan bir ses* başlığıyla yayınlandı.³⁵ Bu arada Yusufbay, İn- gilizlerle temas yollarını aramaktaydı. Fransız araçların tüm çabalarına karşın, İngiliz makamları, Emir'in temsilcisiyle gö- rüşmeyi reddettiler. İngiliz Dışişleri yetkilisi Cavendish Ben- tinck "Buhara, Sovyet Rusya tarafından alınmadan önce bi- le, eski Emir uluslararası siyasi bir değere sahip değildi" şek- lindeki sözleriyle, İngiltere'nin Buhara Emir'ine bakışını çok açık olarak ortaya koymaktaydı.³⁶

Tam bu sıralarda, Buhara Emir'inin hizmetinde 30 yıl ka- dar çalışan bir Buhara Yahudisi, Mir Haydar Badaliyef, Pa- ris'te gizli bir grup oluşturduğunu ve Buhara'da Bolşevizm karşıtı bir hareket başlatabileceğini iddia ederek İngiliz Hü- kûmetine başvurdu.³⁷ Mir Haydar, Çarlık döneminde Buha- ra Emirliğine yardımcı olan bir siyasi görevliydi. Bolşevik İhtilâlinde sonra Buhara Emir'inin hizmetine girmiş ve 1918 Mart ayında, Taşkent Sovyeti ile Buhara Emirliği arasında im- zalanan barış antlaşmasında Emir'i temsil etmişti. İngiliz gö- revlisi Frederick Bailey'in Buhara'da bulunduğu dönemde onunla iyi ilişkiler kurmuş ve İran'a geçmesine yardımcı ol- muştur. Bu nedenle Buhara Emirliğinin yıkılmasından son-

³⁴ J. Castagne 1920'li yıllarda Türkistan'da öğretmenlik yapmış, Paris'e döndükten sonra Basmacılar Hareketi ile ilgili makaleler yazmış bir je- olog idi. Fransa'ya döndükten sonra Promete dergisinde redaktör ola- rak çalışmıştır.

³⁵ Togan, *Bugünkü Türklü Türkistan ve Yakın Tarihi*. s: 483.

³⁶ Fraser, *Alim Khan and the Fall of the Bokharan Emirate in 1920*. CAS, s: 57.

³⁷ Bailey, hatıralarında, Badaliyef'in bir Tatar Türk'ü olduğunu söyle- mektedir.

ra, ailesiyle birlikte Afganistan üzerinden Hindistan'a geçtiğinde, İngiliz yönetimi tarafından olumlu bir şekilde karşılanmış ve Peşaver şehrine yerleştirilmişti. Bir süre sonra yukarıda belirtilen iddia ile İngiliz makamlarına başvurdu. Bu müracaatın eski Emir Said Alim Han ile bağlantılı olup olmadığı bilinmemektedir. Doğal olarak İngiliz yetkilileri bu isteğe de cevap vermemişlerdir.

1928 ve 1929 yılları Afganistan iç politikasında ciddi çalkantıların yaşandığı yıllardır. Bu değişikliklere paralel olarak Emir Alim Han ve onun adına hareket eden temsilcileri bir takım girişimlerde bulunmuşlardır. Hacı Yusuf Mukimbay'ın sekreteri ve Saharof isimli bir Beyaz Rus, Paris ve Cenevre'de görüşmeler yaparak, Emir Alim Han imzasıyla Farsça hazırlanmış bir beyannameyi dağıtmağa başladılar. *Buhara Milletlerinin Ahı* başlığıyla Fransızca'ya tercüme edilen bu beyanname, Avrupa'daki Dış Türk çevrelerinde, bilhassa Türkistanlılar arasında, ciddi reaksiyonlara yol açmıştır. Gazetelerde de yayınlanan bu beyannamenin bir bölümünde Emir şöyle diyordu:

Biz yalnızca Rusları da zulmü altında tutan Allahsız Bolşeviklere karşı savaşıyoruz. Bizimle beraber Ruslar da vardır. Ruslar (Çarlık Rusya'sını kastediyor Y.N.) bizim memleketimizi namuskârane bir şekilde, açık meydanlarda harp ederek almışlardı ve aldıktan sonra bizim dahili işlerimize karışmamışlardı. Dini müesseselerimize hürmet etmişlerdi. Merhum babam Rusları çok severdi. Ben de Rus sarayı hassa alayında terbiye gördüm.³⁸

Bu satırlar, Türkistan bağımsızlığı için savaşan çevrelerde, Alim Han'a karşı olan nefretin daha da yoğunlaşmasına sebep olmuştu.

1928 yılında Emir'in yardımcılarında Mirza Muhammed Taki Beg, Meşhed'deki İngiliz Konsolosluğuna "İngiliz Devleti zayıf ülkelerin hamisidir, dolayısıyla her ülkenin bağımsızlığını alması konusunda garantör olmalıdır" şeklinde bir başvuruda bulundu. Bu başvuru Afganistan'a geçen Emir yanlısı Basmacı gruplarına "İngiltere ile Emir anlaştı, İn-

³⁸ *Odlu Yurt*, sayı 5, Temmuz 1929 s: 217.

giliz Hükümeti Emir Alim Han'a destek verecektir" şeklinde yansıtılmıştı. Alim Han 1929 yılının Mayıs ayında Afganistan'daki iç karışıklıklardan yararlanarak Herat'a geldi. Burada, Türkistan ve Buhara halkına hitaben Farsça bir beyannâme neşretti. Emir bu beyannamede de kendisini sabık Çarın sadık bir teb'ası olarak gösteriyor, Müslümanları, büyük biraderleri olan Beyaz Ruslarla birlikte Bolşeviklere karşı savaşılmaya çağırıyordu.³⁹

Bu sırada Buhara'da da benzer bir beyannâme "Bütün Rusya Müslümanlarına Davet" başlığı altında dağıtmaya başlanmıştı. Bu beyannâmelerin kimler tarafından bastırılıp dağıtıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber, Sovyet yönetimi Emir Alim Han'ı suçlamaktaydı. Kuşkusuz Moskova'nın cevabı gecikmeyecekti.

Nitekim, 16 Haziran 1929 tarihinde, *İzvetsiya* gazetesinde bir açık mektup yayımlandı. Mektubun sahibi olan Şah Murad, Emir'in 1922 yılında Ruslar tarafından Moskova'ya götürülen üç oğlundan birisiydi. Babasını "emperyalistlere uşaklık yapmakla ve kendi halkı aleyhine çalışmakla" suçluyor ve mektubunu şu sözlerle tamamlıyordu:

Eğer arzum hilafına bir gün karşılaşırsak, düşman olarak görüreceğiz.⁴⁰

Bu arada Afganistan'daki iktidar mücadelesi sona ermişti. İktidarı ele geçiren Nadir Şah için eski Buhara Emir'i hiçbir anlam ifade etmiyordu. Aksine, Basmacı Lideri Lakay İbrahim Beg ile olan ilişkisinden dolayı rahatsızlık duymaktaydı.

Dolayısıyla Emir Alim'in hareketlerini iyice kısıtladı ve çevresinde sıkı bir gözetim ağı oluşturdu. Emir'in bütün beklentileri karşılıksız çıkmıştı. Artık ne oğullarıyla karşılaşabilecek ne de Buhara'ya dönebilecekti. 1934 yılında gözetim altında tutulduğu yerde, Kâbil yakınlarındaki evinde vefat etti.

³⁹ Togan, *Bugünkü Türki Türkistan ve Yakın tarihi*. s: 483

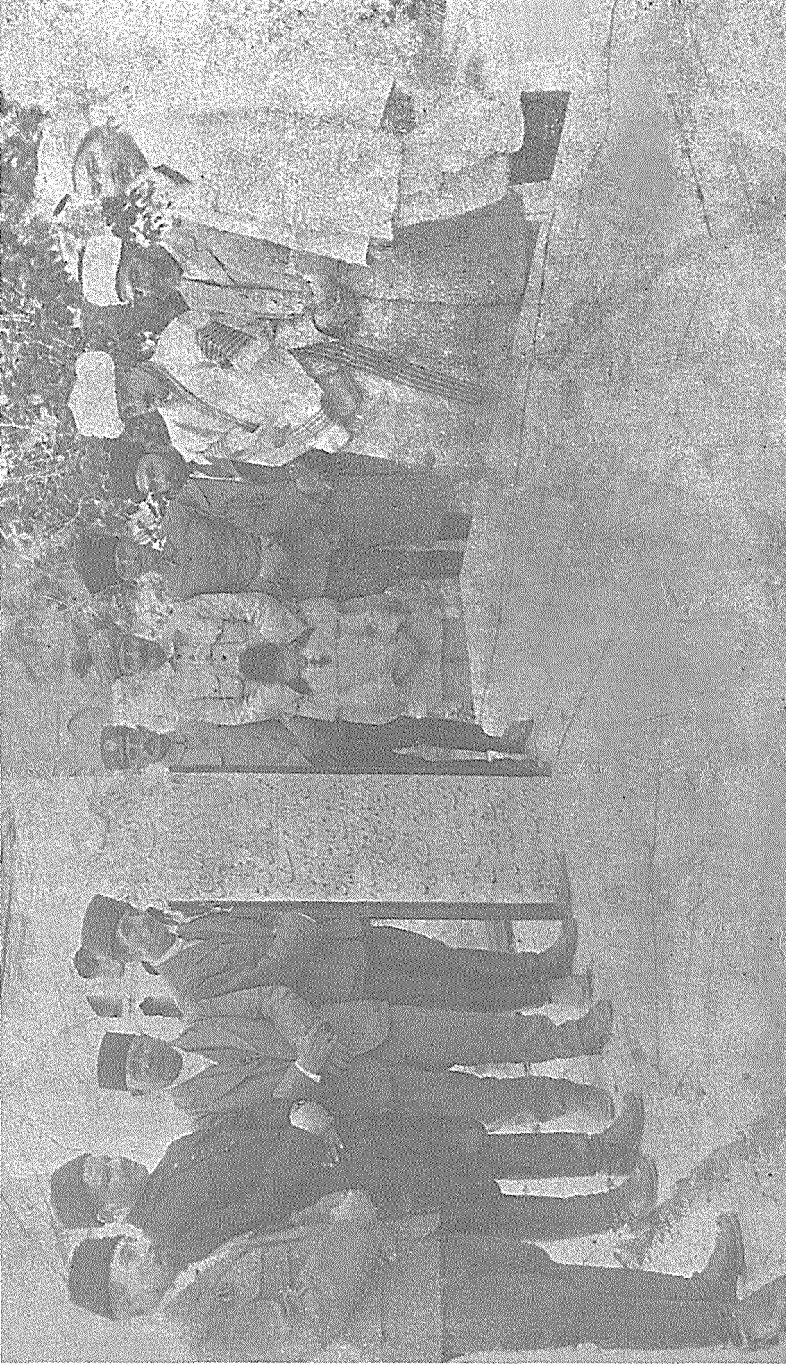
⁴⁰ Fraser, *Alim Khan and the Fall of the Bokharan Emirate in 1920*. CAS, s: 60.

Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetlerinin İttifakı'nun hariçteki ilk çalışmaları

Buhara Cumhuriyetinde gelişen olayların ardından, başta Osman Hoca olmak üzere, bazı Cemiyet üyeleri, 1922 yılı Nisan ayında, Afganistan'a geçmek zorunda kalmışlardı. Afgan Emir'i Amanullah Han'ın Türkistan'daki mücadeleye sıcak baktığı ve bölgeyle ilgili büyük hayâller kurduğu bir dönemdi. Mezar-ı Şerif'te bulunan Osman Hoca ve arkadaşlarını Kâbil'e davet etti. Osman Hoca, Hacı Sami ve Ali Rıza Beylerle birlikte Kâbil'e geldi. 20 Nisan günü Amanullah Han ile sabık Buhara Cumhurreisi Osman Hoca, hariciye vezareti binasında bir saat kadar görüştüler. Osman Hoca, Buhara'da gelişen olaylar hakkında geniş bir bilgi sunduktan sonra, Amanullah Han'ın desteğini talep etmiş ve Rus Hükümeti, Buhara'nın hürriyetini ve bağımsızlığını tanıyuncaya kadar mücadelelerini sürdüreceklərini belirtmişti. Bu dönemde Emir Amanullah Han, Türkistan'da mücadeleyi sürdüren Enver Paşa'ya destek vermekteydi. Dolayısıyla Osman Hoca ve arkadaşlarının Afganistan'da yürütmeyi plânladıkları mücadele için silah ve asker temini çalışmalarında bir zorluk çıkarmayacağı güvencesini verdi.

Haziran ayı başlarında, Buhara Cumhuriyeti eski savunma bakanı Abdulhamit Arif, Enver Paşa'nın Osman Hoca'ya yazdığı bir mektupla birlikte Kâbil'e geldi. Enver Paşa, Abdulhamit Arifi Berlin'e, kardeşi Nuri Paşa'nın yanına göndermek istiyordu. Türkistan'daki durumun Avrupa'da anlatılmasının ve özellikle Almanya'nın yardımının temin edilmesinin gerekli olduğunu düşünmekteydi. Enver Paşa, imkân olduğu takdirde, Osman Hoca'nın da Berlin'e gitmesini arzu ediyordu. Osman Hoca ve arkadaşları, bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra, mücadeleyi sürdürmek için yeniden Doğu Buhara'ya geçmeye karar verdiler ve Ağustos başlarında Kâbil'den hareket ettiler. Feyzabad şehrine geldiklerinde bölge valisi Şah Mahmud Han, Enver Paşa'nın şehit olduğu haberini verdi.

Enver Paşa'nın ölümünden sonra, Ağustos 1922 de, Buhara eski Cumhurreisi Osman Hoca, Ali Rıza Bey, eski Har-

Buhara Cumhuriyeti Osman Kocaoğlu ve arkadaşları Kâbil'de, Babür Şah'ın mezarı başında. Sol başta Osman Kocaoğlu, yanında Buhara Cumhuriyeti savunma nazırı Abdulhamit Arif ve ortada çocuğun arkasında Hacı Sami. Kâbil, 1922.

biye Nazırı Abdulhamit Arif, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Kâbil Büyükelçisi Haşim Saik, Hacı Sami ve bazı Basmacı gruplarının temsilcilerinin katılımıyla Kâbil'de bir toplantı gerçekleştirildi. Basmacılık Hareketi'nin yeniden toparlanabilmesi için gerekli önlemlerin tartışıldığı bu toplantıda, ideolojik temele dayalı tek bir program kabul edildi. Amaç Türkistan'ın bağımsızlığı için bütün Basmacı Liderlerinin bir cephe haline getirilmesi idi. Milli mücadelenin merkezi, Türkistan dışına, Kuzey Afganistan'da bir şehre, muhtemelen Mezar-ı Şerife taşınacaktı. Toplantıda görev bölümü de yapılmıştı. Hacı Selim Sami'ye "Paşa" unvanı verilmiş ve askeri harekâtın tek sorumlusu olarak tayin edilmişti. Enver Paşa'nın etrafında toplanan grupların içerisinde Emir Alim Han yanlılarının da bulunması nedeniyle, geçmişte Alim Han'a karşı mücadele yürüten Osman Hocanın bölgeye gitmesi yeni fikir ayrılıklarına sebep olabilecekti. Bu sebeple Osman Hoca, Afganistan'da kalacak ve mücadeleye lojistik destek sağlayacaktı. Miyan Büzürk para toplama, propaganda ve silah depolama gibi faaliyetlerin organizasyonu için Taşkent'e gidecekti. Abdulhamit Arif ise Hindistan üzerinden Avrupa'ya gidecek ve destek sağlamağa çalışacaktı.

Toplantı sonrasında Hacı Sami ve Ali Rıza Bey Doğu Buhara'ya (Darvaz) geçtiler. Alınan kararlar, önde gelen beş Basmacı Liderinin imzasıyla bütün Türkistan'da dağıtıldı.

Basmacılık Hareketi'nin yeni lideri Hacı Sami, Basmacılar arasında çıkan sorunlara yönelik sert ve hırçın yönetimiyle kısa sürede ciddi bir güven kaybına uğradı. Fergana'daki geçici hükümetin lideri Şir Muhammed Beg 1922 Eylülünde kardeşi Nur Muhammed ve dört yüz kadar askeriyle Afganistan'a geçmek zorunda kalmıştı. Şir Muhammed Beg hatıralarında Afganistan'a geçişini, silah ve mühimmat yetersizliği ve Rus propagandası nedeniyle Basmacılar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar ile açıklamaktadır. Fakat Hacı Sami'nin Ali Rıza Bey'e yazdığı bir mektupta "Gerimizde fitne ve fesda sebebiyet veren Eşan Sultan'ı idam ettim. Kör Şirmet'i de⁴¹ askerinin bir kısmı ile Afganistan'a ilticaya mecbur kıl-

41 Şir Muhammed Beg'in halk arasında kullanılan lâkabı buydu.

dım” demektedir.⁴² Bu yazılanlara göre, Şir Muhammed Beg’in Afganistan’a geçiş kararında Hacı Sami ile arasında olan bazı sorunların da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Hacı Sami’nin sert ve acımasız yönetimi mücadelenin gidişini de kötü yönde etkilemeğe başlamıştı. Afganistan’a kaçma ihtimali var diyerek Kölap bölgesi kumandanı Aşur Beg’i idam ettirmesi ise bardağı taşıran son damla oldu.⁴³

Haziran 1923 de, Cemiyet başkanı Zeki Velidi Bey, arkadaşı Fethülkadir Bey’le birlikte, İran üzerinden Afganistan’a geldi. Böylece, Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı’nın Afganistan merkezli siyasi mücadele konusundaki çabaları daha da yoğunlaştı. Cemiyet açısından, Hacı Sami ve arkadaşlarının Buhara bölgesindeki mücadelesi büyük önem taşıyordu. Aslında o dönemde, Türkistan’ın farklı bölgelerinde bir çok Basmacı lideri Ruslara karşı mücadele yürütmekteydi. Fakat bunların çoğu yerel eşraftan, din motifini ön plâna çıkarmış, siyasi koordinasyon çabalarına sıcak bakmayan ve bağımsız hareket etmeyi seven Basmacı liderleriydi. Bu bakımdan, Hacı Sami’nin kontrolünde yürütülen düzenli hareket, bir anlamda, Cemiyetin askeri kanadı rolünü üstlenmiş gibiydi.

4 Haziran 1923’de beklenmedik bir gelişme oldu. Hacı Sami, ani bir kararla Afganistan’a geçti. Dizinden yaralandığını ve tedavi için Türkiye’ye gitmek istediğini belirten Hacı Sami, etrafındakilere, “milli mücadele işlerine şimdilik ara vermek lazımdır” diyordu. Hacı Sami ve arkadaşlarından oluşan 35 kişilik grup Afganistan’da görkemli bir şekilde karşılandı. Hanabad şehrinde uzunca bir süre misafir edildiler. Zeki Velidi Bey ve Osman Hoca, kendisini Afganistan’da kalmak ve mücadeleyi sürdürmek konusunda ikna etmeğe çalıştılsa da başarılı olamadılar. Diğer taraftan Afgan Yönetimi bu usta komitacının Kâbil’e gelmesine izin vermek istemiyordu. Muhtemelen Sovyetler Birliği bu konuda ciddi bir siyasi baskı uygulamaktaydı. Nitekim bir ay kadar sonra, resmen, Afganistan’ı terk etmeleri istendi. Hacı Sami ve arkadaşları, Me-

⁴² Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*. s:161.

⁴³ a.g.e., s: 154.

zar-ı Şerif ve Herat üzerinden İran'a geçtiler. Müftü Sadreddin Han, Abdulhamit Arif, Korbaşı Turab Beg ve daha birkaç kişi Meşhed'de kaldılar. Bu sıralarda Ankara Hükümeti, Türkiye'ye girmelerini yasakladığı yüz elli kişilik bir liste ilan etmişti ve Hacı Sami'nin ismi de bu listedeydi. Bu nedenle Türkiye'ye dönmesine imkân kalmayan Hacı Sami, Halep'e gideceğini söyleyerek yanına iki arkadaşını aldı ve yola çıktı. Kalan 12 kişi ise Türkiye'ye gittiler.

26-28 Haziran 1923 de, başta Zeki Velidi ve Osman Hoca olmak üzere, Afganistan'da bulunan bütün cemiyet üyeleri, durumu değerlendirmek ve gelecekle ilgili kararlar almak üzere bir araya geldiler. Silahlı mücadele imkânı büyük ölçüde ortadan kalkmış gibiydi. Siyasi mücadele için ise Afganistan artık uygun bir ülke değildi. Türkistan meselesinin uluslararası zemine taşınması ve tanıtılması gerekliydi. Bu amaç ise ancak, bu nitelikte bir çalışmaya izin verebilecek ülkelerde gerçekleştirilebilirdi. Ayrıca hariçteki Türkistanlıların değişik ülkelere dağılmış olmaları nedeniyle, geniş tabanlı bir siyasi yapılanma oluşturma zorunluluğu vardı. Toplantıda teşkilat şeması ile ilgili olarak şöyle bir görevlendirme yapıldı. Abdulhamit Arif Kâbil'de kalacaktı. Afganistan Hükümetinin izin vermesi durumunda Haşim Saik Japonya'ya gönderilecekti. Müftü Sadreddin Han ve Turab Beg Meşhed'de çalışmalarını sürdürürlerken Osman Hoca Türkiye'deki çalışmaları düzenleyecekti. Paris'te bulunan Mustafa Çokayoğlu, Avrupa temsilciliği görevini sürdürecekti. Cemiyetin harici işlerinin koordinasyonunu sağlayacak olan Zeki Velidi ise gelişmelere bağlı olarak Berlin veya İstanbul'da bulunacaktı. Toplantıda ayrıca, Türkistan meselesinin dış dünyaya tanıtılabilmesi amacıyla bir dergi çıkarma zorunluluğu kabul edilmişti.⁴⁴

Birkaç gün sonra Osman Hoca, Hindistan üzerinden Türkiye'ye gitmek üzere yola çıktı. Zeki Velidi ve arkadaşları, Afganistan'daki Buhara temsilciliğinden pasaport alarak Buhara vatandaşı olmuşlardı. Kısa bir süre sonra onlar da, Türkiye üzerinden Avrupa'ya gitmek üzere yola çıktılar. Böylece, 1923 yılı ortalarından itibaren, Türkistan milli mücade-

⁴⁴ Togan, *Hatıralar*. s: 494.

lesini uluslararası siyasi zemine taşıyacak olan kadrolar, yerleşip kök salabilecekleri uygun ortamları aramak üzere yeni coğrafyalara doğru yola koyulmuşlardı.

Basmacı Liderlerinin Afganistan'daki faaliyetleri

1923 yılı, ciddi boyutlarda bir Sovyet askeri gücünün Türkistan'a yoğunlaştırılması nedeniyle Basmacılık Hareketi'nin büyük ölçüde etkisini kaybettiği yıl olmuştur. Karategin bölgesinin önde gelen Basmacı liderleri Fuzeyl Mahdum son olarak Kala-i Humb bölgesinde mücadelesini sürdürmekteydi. Kızıl Ordu 12 Ağustos 1923 de bölgeyi ele geçirdi. Fuzeyl Mahdum yaralandı ve diğer bir Basmacı lideri, Dilaver Şah ile birlikte Afganistan'a geçmek zorunda kaldı. Fergana Basmacılarından İslam Korbaşı ve Madumar Beg , Ali Rıza Beyle birlikte önce Doğu Türkistan'a, daha sonra da Afganistan'a iltica etmişlerdi. Bir diğer tanınmış Basmacı lideri İbrahim Lakay Beg, mücadelesini 1926 yılına kadar sürdürebilmiş, daha sonra sınırın ötesine, yani Afganistan'a geçmek zorunda kalmıştı. İbrahim Beg, Fuzeyl Mahdum ve Hacı Sami gibi liderlerin Doğu Buhara'yı terk etmelerine rağmen Sovyetler, Hareketi tamamen ezmeye kesin kararlıydı ve bölgeye asker yığmaya devam ediyordu. İngiliz istihbaratına göre sınır boylarında, toplar ve uçaklarla desteklenen yüz bini aşkın bir askeri güç toplanmıştı. Bu durumda İngiliz yönetimi, Sovyetlerin Kâbil'e doğru yönelebileceği kuşkusuna kapıldı ve bu ihtimal üzerine hesaplar yapmağa başladı. Benzer kaygılar Afganistan yönetimi için de geçerliydi. Sovyetlerin, Kuzey Afganistan'da yuvalanan Basmacıları bahane ederek, sınır ötesi bir harekâta girişebileceğinden korkan Amanullah Han, Afgan-Sovyet sınırını bütün geçişlere kapattığını ilan etti. Fakat Pamir Bölgesindeki dağ geçitlerini ne Rusların ne de Afganların tam olarak kontrol altına alabilmeleri mümkün değildi.⁴⁵ Bu nedenle, Basmacılar, Türkistan'daki faaliyetlerini dağınık bir şekilde ve küçük gruplar halinde sür-

⁴⁵ Fraser, *Basmachi II*, CAS, s: 16.

dürmeye, çok sıkıştıkları zaman da kontrol edilemeyen bölgelerden sınır ötesine geçmeye devam ettiler.

Türkistan'ın Fergana, Buhara ve Harezmi bölgelerinde yıllarca devam eden Basmacılık mücadelesi, yüz binlerce Türkistanlıyı başka bölgelere ve ülkelere göç etmek zorunda bırakmıştı.⁴⁶ Basmacılar Hareketi boyunca ve özellikle 1918-22 yılları arasında, yaklaşık bir milyon civarında Türkistanlı'nın Afganistan'a geçtiği tahmin edilmektedir. Benzer şekilde yüz binlerce Türkmen, İran Horasan'ına geçmişti. Afganistan'a geçen Basmacıların bir kısmı silahlarını teslim ederek Kuzey Afganistan'ın çeşitli şehirlerine dağıldılar. Diğer bir kısmı ise hükümetin kontrol edemediği bölgelerde, toplu ve silahlı halde bulunmaktaydılar. Bunlar zaman zaman sınırı geçerek Sovyet yönetimini rahatsız etmeyi sürdürüyorlardı.

Fergana Basmacılarının lideri Şir Muhammed Beg Afganistan günlerini ve oradaki faaliyetlerini şöyle anlatmaktadır:

Sınırı geçtikten bir hafta sonra Bedeşan'a getirildik. Amanullah Han'ın eniştesi bizi askeri törenle karşıladı. On gün sonra Hanabad'a geçildi...Burada dahiliye veziri Hayrullah Han bizi ziyaret ederek bizlere toprak tahsis edileceğini ve maaş bağlanacağını söyledi. Toprak tahsisi yapılırken bir kısım askerlerim almak istemediler. Çünkü geri dönmek istiyorlardı...2 ay kadar sonra Toktasım Korbaşı komutasında 25 kişiyi Gerbaba'ya , kardeşlerim Ruzi Muhammed ve Taş Muhammed'in mücadeleyi sürdürdüğü bölgeye gönderdim.....

Amanullah Han bizi Kâbil'e davet etti. Askerlerimin Bedeşan'da olanlarının başına kardeşim Nur Muhammed'i, Hanabad'dakilerin başına Molla Hatem Korbaşığı bırakıp 12 kişiyle Kâbil'e gittim.... Orada Türkiye Sefiri Fahri Paşa⁴⁷ ve

⁴⁶ Bkz. Hareketin Kaynakları, Türkistan'dan Dış Ülkelere Göçler.

⁴⁷ Şir Muhammed Beg, Türkistan Milli Mücadelesi ile ilgili olarak elinde olan tüm belgeleri ve yazışmaları Sefir Fahri Paşa'ya teslim ettiğini söylemektedir. Fahri Paşa bu belgeleri Ankara'ya, Mustafa Kemal Paşa'ya göndereceğini söylemiştir. Ne yazık ki bu belgelerin nerede bulunduğu konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Amanullah Han'ın kayınpederi Mahmuthan Tarzi ile görüş-tüm..... Afganistan'da Cemal Paşa ile birlikte gelen çok sayıda Türk vardı. Teşkilat-ı Mahsusa'dan olan iki tanesi, A. Necati Bey ve Necmettin Nidas geldiler. Bunlarla anlaşarak Bedehşan'da bir dükkan açıp Türkistan'a silah gönderme işini bu yapı altında idare etmeğe başladık.

1923 de birkaç askerle Hindistan'a gidip İngiliz yönetiminden yardım talep ettim. Bombay'a geldiğimde Çiçerin oradaydı. Beni şikayet etmiş. İngilizler Doğu Türkistan'a veya Meşhed'e gitmemi istediler.... Bombay dışına çıkıp 25 gün sonra Pamir üzerinden Bedehşan'a dönebildim.... Fakat Emir Amanullah'ın bize olan tavrı değişmişti.⁴⁸

İngiliz kaynaklarında Şir Muhammed Beg ile ilgili resmi bilgiler ise şöyledir:

Şir Muhammed Bey 1923 Ekiminde Peşaver'e gelmiş, kendisi ve 140 askeri için bahar aylarına kadar sığınma talep etmiştir. Daha sonra Kaşgar üzerinden Fergana'ya geçmek istiyordu. Kuzeybatı sınır yönetiminin değerlendirmesine göre Şir Muhammed Bey politik özelliği olmayan basit bir vatanseverdir. Sovyetlere karşı muhalefetin desteklendiği görüntüsü vermemek için bu teklif reddedilmiştir. Şir Muhammed Beye, bütün seyahat masrafları karşılanarak, Hindistan haricinde istediği yere gidebileceği bildirildi. Teklifi kabul etmeyip 17 mart 1924 de Afganistan'a dönmüştür. Kendisine verilen bir arazide, yanında yandaşları olmaksızın yaşamasına izin verilmişti. Hükümet kendisine 500 rüpye aylık bağlamıştı. Bir yıl sonra Şir Muhammed Beg, Fergana'daki Basmacılar için, Hint Müslümanlarından yardım toplayabilmek amacıyla, yeniden müracaat etmiştir. Bu da reddedilmiştir. 1927 yılı içerisinde Doğu Türkistan'daki Çin yönetimine karşı hareket başlatmak isteyen gruplarla temas halinde olduğu anlaşılmıştır. Bu dönemde yaptığı yardım talebine karşı 'kendisinin faaliyetlerine İngilizlerin yardımcı olmayacağı ve ne kendisine ne de taraftarlarına Hindistan'a giriş imkânı tanınmayacağı' bir kez daha bildirilmiştir.⁴⁹

Görüldüğü gibi İngiltere, Türkistan'daki Basmacılık Hareketi'ni Sovyetler Birliği'nin iç işi olarak kabul etmekteydi.

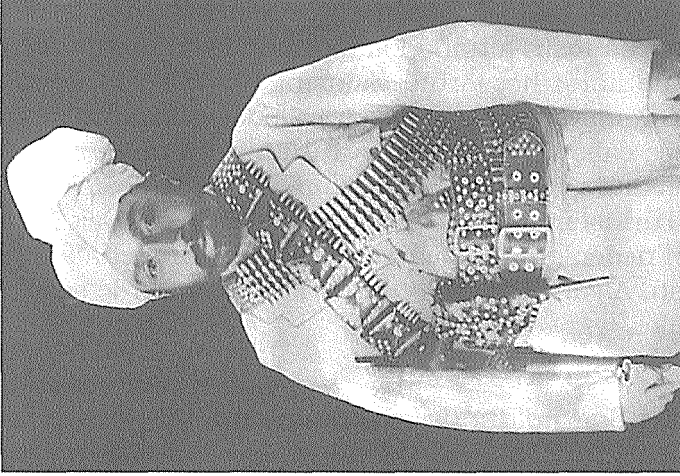
⁴⁸ Bademci, *Korbaşlar*. s: 405.

⁴⁹ Fraser, *Basmachi II*. CAS s: 20.

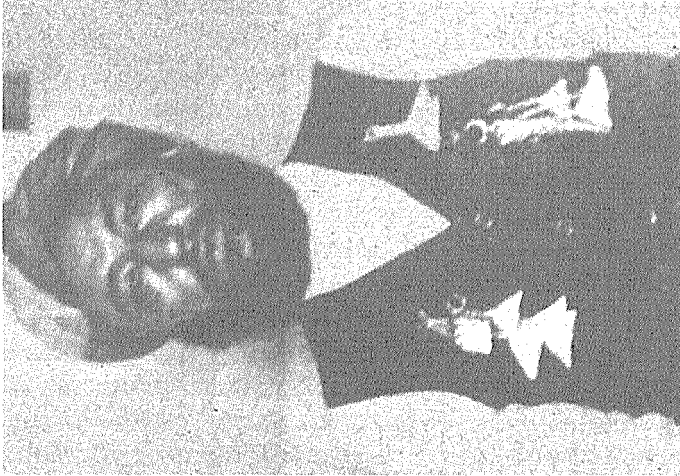
Sovyet Yönetimini rahatsız etmemek için Basmacılar hiçbir şekilde yardım etmemekte, hatta onların ilişki kurma çabalarına karşılık bile vermemekteydi. Ayrıca Afganistan Hükümetini de Basmacılar ile ilgili kesin önlemler alması konusunda uyardığı anlaşılmaktadır. Sovyet Hükümetinin yoğun baskısının da tesiri altında kalan Afgan hükümeti, Basmacı Hareketine karşı hoşgörülü bakışını, 1923'lerden sonra tamamen değiştirdi ve sınır geçişlerini elinden geldiği kadar kontrol etmeğe çalıştı. Afganistan'ın tutumunun değişmesi, bölgenin en etkin gücü olan İngiltere'nin Harekete destek vermemesi ve Türkistan'daki Sovyet Hakimiyetinin giderek güçlenmesi gibi nedenlerle Basmacı liderlerinin hareket alanı iyice daralmıştı. Afganistan'da, buldukları bölgelerde sessizliğe gömüldüler.

Beççe-i Saka olayı ve Türkistanlılar

Kendisini Afgan Kırılı ilan eden Amanullah Han, İtalya hükümetinin daveti üzerine, 1927 yılı Aralık ayından itibaren, büyük bir Avrupa turuna çıktı. Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere, bir çok Avrupa ülkesini dolaştı. Özellikle Türkiye ziyareti sırasında, Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı reformlardan çok etkilenmişti. Daha sonra İran'da, Rıza Şahın uygulamalarına şahit oldu. Her iki ülkede gördüğü büyük değişim süreçleri, Amanullah Han'ı, kendi ülkesinde de benzer nitelikte reformların yapılması gerektiği noktasına getirmişti. Nitekim, 1928 Temmuzunda, ülkesine döndükten kısa bir süre sonra, modern kıyafet, zorunlu eğitim, tek eşlilik ve kızların eğitiminin zorunlu hale getirilmesi gibi reformları gündeme getirdi. Fakat söz konusu uygulamalar, bu reformları İslam dinine saldırı olarak kabul eden tutucu kesimlerde ciddi bir rahatsızlık doğmasına yol açmıştı. Amanullah Han ise gerekirse baskı uygulayarak, reformları hayata geçirmek konusunda kararlıydı. Reformlara karşı çıkan çevrelerin bayraktarlığını yürüten dini liderleri sindirmeğe yöneldi. Şor Bazar bölgesi dini lideri Hazret Sahip'in tutuklanması, reform karşıtlarının eylemlere başlamalarına neden oldu. Kâbil'e çok yakın olan Kuh-i Daman vadisinde büyük bir ayaklanma başladı. Ayaklanmanın lideri Beççe-i Saka (Sucunun

Gazi Habibullah Han (Beççe-i Saka), Ekim 1929

İbrahim Lakay Beg, 1931

oğlu) lâkaplı bir Tacik idi. Cemal Paşa tarafından oluşturulan numune kıtalarından birisinde askeri eğitim görmüştü.⁵⁰ Beççe-i Saka tarafından idare edilen isyan giderek büyüdü. Türk ve Sovyet elçilikleri Amanullah Han'a isyancılarla savaşması yönünde telkinlerde bulundular. Buna karşın İngilizler isyancılarla anlaşma yapmasını öneriyorlardı. Amanullah Han ise ordusuna güvenemiyordu. Sonunda Kâbil'i terk etmek zorunda kaldı. Gitmeden önce ağabeyi İnyetullah Han'ı kendi yerine Emir ilan etmişti. İsyancılar kısa bir süre sonra Kâbil'e girdiler ve İnyetullah Han onlarla uzlaşarak Kâbil'i terk etti. Böylece, isyancılar yönetimi ele geçirdiler. Hareketin lideri Beççe-i Saka, 17 Ocak 1929'da, Gazi Habibullah Han adını alarak, Afgan Kralı ilan edildi. Böylece, kurulduğu günden bu yana Afganistan'ı idare eden Peştü kökenli Dürrani aşiretlerinin 150 yıllık yönetimi sona ermiş, iktidar ilk defa diğer bir etnik grubun, yani Taciklerin eline geçmiş oluyordu.⁵¹

Afganistan gibi stratejik konumu çok hassas olan bir ülkede ortaya çıkan bu yönetim değişikliği ve ilk kez bir Tacik'in iktidarı ele geçirmiş olması bölgesel dengeleri ciddi bir biçimde etkilemişti. Özellikle Sovyetler Birliği, bölgedeki değişikliğe karşı bir tavır belirlemeğe çalışıyordu. Rus Dışişleri, eski yönetimin, yani, Peştuların desteklenmesinden yanaydı. Buna karşın NKVD⁵² Tacik kartını oynamak istiyordu ve Habibullah'ın desteklenmesi eğilimindeydi.⁵³ Sonunda Dışişlerinin görüşü kabul edildi ve *Politbüro*,⁵⁴ eski kral Amanullah'ın yeniden iktidara getirilmesini sağlamaya yönelik bir girişim başlatılmasına karar verdi. Bu politikanın uygulayıcısı olarak Afganistan'ın Moskova büyükelçisi Gulam Nebi seçilmişti. Amanullah Han taraftarı olan Gulam Nebi, Sovyet birlikleri eşliğinde, Amu Deryayı geçti. Bu arada Pata-i Hisar ve Taşkorgan şehirleri Sovyet askeri kuvvetlerince bombalanmaktaydı. Ardından Kuzey Afganistan'ın kilit şehirlerinden

50 Bademci, *Korbaşilar*. s: 405.

51 Nollau, *Russia's South Flank*. s: 104

52 İçişleri Halk Komiserliği

53 Agabekov, *OGPU: The Russian Secret Terror*. Hyperion, Londra, s:108

54 Sovyetler Birliğindeki en üst karar organı

birisi olan Mezar-ı Şerif ele geçirildi. Bütün bu başarılı askeri operasyonlara rağmen Gulam Nebi'nin beklediği biçimde güçlü bir halk desteği yoktu. Kuzey Afganistan Halkı, Habibullah Han'ı benimsemiş gibiydi. Bu sırada eski kral Amanullah, daha fazla kan akmasını önlemek amacıyla, mücadeleden vazgeçtiğini bildiren bir mektup gönderdi ve İtalya'ya gitti. Bu gelişme Sovyet destekli Gulam Nebi hareketinin sona ermesini sağladı ve Nebi, Sovyetler Birliğine geri döndü.⁵⁵ Bu olumsuz sonuca rağmen, Sovyet yönetimi Tacik kartını oynamayı ihmal etmemiş, 1924 yılından beri Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti bünyesinde olan Tacik Otonom Bölgesini, 5 Ekim 1929 tarihinde, Federe Cumhuriyet statüsüne yükseltmişti.

Tacik kökenli Beççe-i Saka'nın iktidarı ele geçirmesi İngiliz yönetimini de yakından ilgilendiriyordu. Afganistan'da Peştu olmayan etnik grupların, özellikle de Taciklerin yönetimdeki ağırlığının artması İngilizler için kaygı verici bir gelişmeydi. Böyle bir yapılanma, benzer etnik gruplara sahip olan Sovyetler Birliğinin bölgedeki etkinliğini arttırabilirdi. Dolayısıyla Peştu grupların kontrolünde bir Afganistan, İngiliz çıkarları açısından, her zaman tercih edilmişti. İktidar için uygun aday ise hazırды. Eski Harbiye Nazırı Nadir Han, Dürani'lerin Muhammedzai grubundandı; *Musahiban* adlı etkin bir Peştu ailesinin üyesiydi ve devrik kral Amanullah'ın da kuzeniydi. 1919-24 yılları arasında ordu komutanı olarak görev yapmış, daha sonra iki yıl süreyle Paris'te büyükelçi olarak bulunmuştu. Böylece Batı ülkelerini tanıma imkanını bulmuş ve bilhassa İngiliz yönetimi ile çok iyi ilişkiler kurmuştu. Fazla zaman kaybedilmedi ve Beççe-i Saka'nın iktidara gelişinden iki ay sonra, Mart 1929 da, Nadir Han Hindistan'a getirildi. 22 Mart günü Güneydeki Peştu kabilelerinin liderlerinin katıldığı bir *Loya Jirga*, yani, aşiretlerin ileri gelenlerinden oluşan ulusal meclis düzenlendi. *Loya Jirga*, Beççe-i Saka'nın iktidarının meşru olmadığına karar verdi. Böylece Güneydeki kabilelerin ve daha da önemlisi İngiliz Hükümetinin desteğini arkasına alan Nadir Han'ın önü açılmış oluyordu. Nadir Han, kendisini destekleyen kuvvetlerle bir-

⁵⁵ Fraser-Tytler, *Afghanistan*. s: 218

likte Hayber geçidinden geçerek Afganistan'a girdi ve Kâbil'e doğru ilerlemeğe başladı. Bu arada Kâbil'deki İngiltere büyükelçisi, İngiliz misyonunun Afganistan'ı terk edeceğini ve İngiliz uçaklarının seferlerini durduracağını bildirmişti. Bunun üzerine Fransız, Alman ve İtalyan misyonları da Afganistan'ı terk ettiler.

Basmacıların sınır ötesi operasyonları

Beççe-i Saka'nın iktidara gelişi uzun süredir sessiz kalan eski Buhara Emir'i Alim Han ve Kuzey Afganistan'da bekleyen Basmacı liderleri için yeniden sahneye çıkma imkânı sağlamıştı. Yıllardan beri Kâbilden çıkmayan Emir Alim Han, Herat şehrine geçti ve orada Buhara ve Türkistan halkını Bolşeviklere karşı savaşıma davet eden bir beyannâme neşretti. Basmacı liderleri Cüneyd Han ve Lakay İbrahim Beglerin kendisiyle birlikte olduğunu söylüyor ve yeni Afgan kralı Habibullah Han'ın kendilerini desteklediği propagandasını yayıyordu.⁵⁶

Ayrıca bazı yardımcıları aracılığıyla Avrupa'da da girişimler başlatmıştı. Sovyet gazeteleri Emir'in bu çalışmalarını etraflı bir şekilde yayınlamaktaydı. Bu arada Basmacıların Sovyet-Afgan sınırını geçerek Türkistan topraklarında baskınlar yaptıkları haberleri de çıkmaya başlamıştı.

Gerçekten Habibullah Han'ın iktidara gelmesiyle birlikte Afganistan'daki Basmacı liderlerinin yeniden hareketlendikleri görülmektedir. Buldukları yerden ayrılmamaları yönünde uygulanan yasaklar kaldırılmıştı. Ülke içerisinde istedikleri yere gidebilmekteydiler. Yeni Emir'in onları, Sovyetlere karşı savaşmakta da serbest bıraktığı söylentileri vardı. İbrahim Lakay Beg'in, Amanullah'a karşı yürütülen isyan sırasında, Habibullah'a yardımcı olduğu ve bu yüzden Lakay'ın Türkistan hudutlarına askeri yönetici olarak görevlendirildiği iddiaları dolaşmaktaydı.⁵⁷ Gerçekten de yeni Emir, Lakay İbrahim Beg'i çağırmış; Kuzey Afganistan'a giderek Türkistan-

⁵⁶ Fraser, *Alim Khan and the Fall of the Bokharan Emirate in 1920*. CAS, s: 21.

⁵⁷ Türkistani, *Kaybolan Vatan*. s: 212.

lı muhacirlerden bir ordu oluşturmasını ve bu orduyla birlikte kendisine bağlı kuvvetlerin komutanı Seyid Hüseyin'e destek vermesini istemişti. İbrahim Lakay Beg bu istek üzerine derhal Lakay aşiretinden küçük bir askeri kuvvet oluşturmuş ve Habibullah Han saflarında savaşa katılmıştı. Asker miktarını yeterli bulmayan Seyid Hüseyin, İbrahim Lakay Beg ile görüşerek, daha büyük bir askeri kuvvet oluşturmasını talep etti. Bunun üzerine Kuzey Afganistan'a giden İbrahim Beg bir *Aksakallar Meclisi* topladı ve savaşa katılmak için bu meclisten fetva istedi. *Aksakallar Meclisi*, daha önce gönderilen kuvvete ek olarak 400 Türkmen ve 500 Özbek'ten oluşan yeni bir askeri kuvvetin Seyid Hüseyin'in emrine verilmesini kararlaştırdı. Bu arada Şir Muhammed Beg de eski komutanlarından Yusufcan Korbaşı'yı İbrahim Lakay'a yardım etmek üzere görevlendirmişti. Böylece oluşturulan bu kuvvetler, Sovyetler Birliği desteğinde Afganistan'a giren Gulam Nebi kuvvetlerine karşı yürütülen savaşta görev yapmışlardır. Lakay'a bağlı askerler başka bölgelerde de savaşa katıldılar. Özellikle Dehdadi ormanları bölgesinde, Hazara kuvvetlerine karşı mücadele ettikleri ve onları büyük bir yenilgiye uğrattıkları bilinmektedir.

Bu arada İbrahim Beg, Fuzeyl Mahdum'un yaptığı gibi, Türkistan'a geçmek ve Ruslara karşı yeni bir hareket başlatmak istediye de bu arzusunu gerçekleştirememiştir. Bunun sebebini kendisi şöyle açıklamaktadır:

Habibullah iktidara geldiğinde Sovyetlere karşı mücadele konusunda güçlü bir isteğim vardı. Fakat mücahitlerim bir taraftan eski Buhara Emir'ine hizmet etmekte, bir taraftan da ailelerini ve kendi yerleşim bölgelerini korumağa çalışmaktaydılar. Mücahitler ailelerini yabancı bir ülkede (Afganistan'ı kastediyor Y.N.) müdafaasız olarak bırakmağa razı olmadılar.⁵⁸

Türkmenistan bölgesinde uzun yıllar Ruslara karşı savaşan Cüneyd Han, 1928 yılı Haziran ayında İran sınırını geçerek Afganistan'a girmiş ve adamlarıyla birlikte Herat bölgesine yerleştirilmişti. Afganistan'da Beççe-i Saka isyanıyla

⁵⁸ Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan. Part 2*, s: 22.

birlikte başlayan iktidar mücadelesi sırasında Cüneyd Han, Beççe-i Saka'ya destek olmaya karar verdi ve bu kararını Buhara Emir'i Said Alim Han'a bir mektup yazarak bildirdi.

Afganistan bu olaylarla sarsılırken, sınır ötesinde, yani Türkistan'da da ciddi sorunlar yaşanmaktaydı. Stalin'in başlattığı kolektivizasyon işlemi ve kolhozların kurulması halkta ciddi tepkilere yol açmıştı. Bir süreden beri Türkistan'da sadece pamuk ekimine izin verilmekteydi. Böylece halkın kendi kendisini besleme imkânı da elinden alınmıştı. Bu ise halkın Sovyet yönetimine karşı olan tepkisini arttırmış, Basmacı faaliyetleri için çok uygun bir zemin oluşturmuştu. Bu gelişmeleri yakından takip eden Fuzeyl Mahdum, Afganistan'daki olayların başlamasıyla birlikte, Kâbilden Bedehşan'a gitti. Bölgedeki adamlarını toplayarak, 1929'un Nisan ayında Darvaz yöresinden Türkistan'a girdi. Mahdum, Kala-i Humb, Tahvil Dara ve Garm şehirlerini ele geçirdi. Bölgedeki Sovyet yöneticilerini idam etti.⁵⁹ Duşanbe'ye saldırdı, fakat Kızıl Ordu karşısında yenilgiye uğradı. Yanındaki 10 kadar adamıyla Afganistan'a döndü ve Mezar-ı Şerif bölgesinde Beççe-i Saka'yı destekleyen kuvvetlere katıldı.⁶⁰

Bu sıralarda Şir Muhammed Beg de eski adamlarının bir

⁵⁹ Orta Asya uzmanı Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi* başlıklı kitabında (Metis Yayınları, 2000, s: 84) Karategin, Darvaz ve Vahş bölgelerinde etkili olan tarikat önderi ve Basmacı Lideri Eşan Sultan'ın Fuzeyl Mahdum tarafından, 1929 harekâtı sırasında yakalanarak idam edildiğini yazmaktadır. Roy'a göre bu olay, Fuzeyl Mahdum'un Garmlı olması sebebiyle, bölgedeki Kulyabi'ler ile Garmi'ler arasındaki kimlik ayrışmasında önemli rol oynamıştır. Fakat Eşan Sultan hakkında Roy tarafından aktarılan bilgiler yanlıştır. Eşan Sultan, kardeşi ile birlikte, Enver Paşa'nın ölümünden sonra Doğu Buhara'daki Basmacılık Hareketi'nin başına geçen Hacı Sami tarafından, 1923 yılında idam edilmiştir. Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri* isimli kitabında Eşan Sultan'ın Ruslarla yazıştığının tespit edildiğini, bu nedenle Eşan Sultan ve kardeşi Eşan Süleyman'ın tutuklandığını, Hacı Sami Bey başkanlığında kurulan Aksakallar meclisinde yargılandıklarını ve suçları sabit görülerek ertesi günü, Tavildara'daki evlerinin önünde idam edildiklerini yazmaktadır.(s: 147). Hacı Sami, 1923 yılı Temmuz ortalarında Ali Rıza Beye yazdığı mektubunda " Gerimizde fitne ve fesada sebebiyet veren Eşan Sultan'ı idam ettim" demektedir. a.g.e, s: 161.

⁶⁰ Hayit, *Basmacılar*. s: 297.

kısmını toplamış ve Türkistan'a yönelik bir hareket oluşturmak için çalışmağa başlamıştı. Kendisinin bulunduğu bölgeden ayrılması yasaklanmış olduğu için, faaliyetler büyük ölçüde kardeşi Nur Muhammed Beg tarafından yürütülmekteydi. Yapılan plâna göre Nur Muhammed Beg tarafından yönetilen kuvvetler, Kuzey Afganistan bölgesinde toplanarak, İbrahim Lakay Beg ile birleşecekler ve onun da desteğini alarak Sovyet Türkistan'ına geçeceklerdi. Hedef Penc nehri üzerinden geçerek Kale-i Vanç bölgesine saldırmaktı. Fakat Şir Muhammed Beg tarafından oluşturulan bu kuvvet, İbrahim Beg Lakay'ın karargahında ciddi kaygılar doğmasına sebep oldu. Nur Muhammed Beg'in İbrahim Lakay'ı oyuna getirecek tasfiye edeceği ve bölgedeki hareketi tek başına yöneteceği dedikoduları yayılmağa başlamıştı. Söylentilerden etkilenen Lakay, kendisine destek vermek için gelen Nur Muhammed Beg'i tutukladı ve neredeyse bir yıl boyunca, ayakları zincirli bir şekilde yanında taşıdı. Böylece Şir Muhammed Beg'in olası intikam teşebbüslerine karşı bir güvence sağlamış oluyordu. Daha sonraki yıllarda Nur Muhammed Beg, bu bir yıllık dönemi, hayatının en zor günleri olarak anlatacaktır.⁶¹ Bu arada Osman Beg, Torakul ve Eşan İsa isimli Korbaşılar da, nispeten küçük gruplarla sınırı geçmişlerse de ciddi bir başarı kazanamadan geri dönmek zorunda kalmışlardır. Basmacıların sınır ötesi faaliyetleri sadece Afganistan ile sınırlı değildi. Cüneyd Han'ın ölümünden sonra mücadeleyi sürdüren Recep Kuli, İran sınırından girerek Türk-

⁶¹ Glenda Fraser Basmacılarla ilgili olarak yaptığı ayrıntılı analizde, Şir Muhammed Beg'in 1929 yılında emrindeki kuvvetlerle Penc nehrini geçerek Kale-i Vanç bölgesine saldırdığını, fakat üstün Rus kuvvetleri tarafından mağlup edilerek geri çekilmek zorunda kaldığını yazmaktadır. Bu değerlendirme doğru değildir. Ne Şir Muhammed Beg'in hatıralarında ne de kardeşinin naklettiği hayat öykülerinde bu yönde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Şir Muhammed Beg, Türkistan'a yönelik bir hareket için gerekli plânları yapmış, kuvvet toplamış ve kardeşi Nur Muhammed Beg komutasına verdiği bu kuvvetleri İbrahim Lakay'ın yanına göndermiştir. Fakat Nur Muhammed Beg, Lakay tarafından tutuklanarak bir yıl boyunca onun yanında tutsak kalmıştır. Bu konuyla ilgili gelişmeler bizzat Nur Muhammed Beg tarafından ailesine aktarılmıştır. (Nur Muhammed Beg'n oğlu Enver Bek ile yapılan görüşme)

menistan'da baskınlar yapmağa başlamıştı.

1929 yılı başlarında Kâbil'i ele geçirerek krallığını ilan eden Habibullah Han daha birkaç ay geçmeden ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Kuzey Afganistan'daki Türkler (Özbek, Türkmen) ve Tacikler, Habibullah Han yönetimine sıcak bakmaktaydılar. Buna karşın güneydeki Peştü aşiretleri ve Hazaralar yeni yönetime karşıydılar. Yıl ortalarına gelindiğinde, Habibullah Han, Güneyde İngiltere destekli Nadir Han kuvvetlerine, Kuzeyde ise Mezar-ı Şerifi ele geçiren Gulam Nebi kuvvetlerine karşı savaş verir durumdaydı. Afganistan'daki İngiliz temsilcisi daha Şubat ayı ortalarında ülkeyi terk etmişti ve Kâbildeki diğer büyükelçilikler de birbiri ardına faaliyetlerine son vermekteydiler. Bu arada, Kral Amanullah'a karşı Beççe-i Saka'ya destek veren Gilzai aşireti, Peştü dayanışması anlayışı içerisinde, yönünü Nadir Han'a çevirmişti. Beççe-i Saka yönetimine olan destek giderek azalmaktaydı. Nihayet, 1929 yılının Ekim ayında, Nadir Han'a bağlı kuvvetler Kâbil'i ele geçirdiler ve Nadir Han kral ilan edildi. Yeni Kral, Kardeşi Serdar Haşim Han'ı Başbakan, diğer kardeşi Serdar Şah Mahmud'u Savaş Bakanı ve Başkomutan yapmıştı.

Bu arada, Amanullah Han'ın tahtını kaybetmesine sebep olan bütün reformları da durdurmuştu. Beççe-i Saka ise kendi bölgesi olan Kuh-i daman yöresine kaçmıştı. Bir süre sonra, yeni kralın kendisini affedeceği sözünü vermesi üzerine teslim oldu. Fakat Nadir Şah sözünü tutmayacak ve Beççe-i Saka'yı 3 Kasım 1929 tarihinde idam ettirecektir.

Basmacı Liderlerinin sonu

1928-29 yılları boyunca Afganistan'da gelişen olaylar, sadece Afgan halkını değil, Kuzey Afganistan'a iltica eden Türkistanlıları da yoğun biçimde etkilemiş, başta Lakay İbrahim Beg olmak üzere bazı Basmacı liderlerinin kaderlerini tayin etmiştir.

Kâbilde Nadir Şahı iktidara, Beççe-i Saka'yı ise darağacına götüren gelişmeler olurken Lakay İbrahim Beg Kuzey Afganistan'da, Lakay aşiretinin yaşadığı bölgedeydi. Lakay aşi-

reti, Afganistan'a geçtikleri dönemde, Sovyet sınırına yakın Aliabad ve Aktepe kışlaklarına⁶² yerleştirilmişlerdi. İbrahim Lakay Beg de Aliabad kışlağında yaşamaktaydı. Bu sırada geçmişte Beççe-i Saka'yı destekleyen bazı şahıslar bölgeye gelerek İbrahim Beg'e sığındılar. Bunun üzerine Nadir Şah yönetimi, İbrahim Lakay'a bir ultiimatom göndererek, yanına sığınan eski kral taraftarlarını teslim etmesini istedi. Ayrıca Lakay kabilesi mensuplarının ellerindeki silahları resmi makamlara teslim etmeleri isteniyordu. İbrahim Beg her iki talebi de reddetti. Tam bu esnada kimsenin beklemediği bir olay oldu. 1930 yılı Haziran ayı içerisinde Sovyet askerleri büyük bir hızla Amu Deryayı geçtiler ve Afganistan'ın 60 kilometre kadar içerisine girerek, Aliabad ve Aktepe kışlaklarına hücum ettiler. Saldırıyı zamanında haber alan İbrahim Beg ve adamları Kızıl Orduyla çatışmamak için kışlakları boşaltmışlardı. Sovyet askerleri her iki yerleşim yerini tahrip ederek, aynı gün içerisinde geri çekildiler.

Bu olay Nadir Şah yönetimini çok ürkütmüştü. Artık, Afganistan'ın kuruluşundan bu yana Kâbil Hükümetlerince bir türlü kontrol altına alınamayan Kuzey Afganistan'da düzeni sağlamak ve bu bölgede faaliyet gösteren Basmacı gruplarını dağıtmak kaçınılmaz bir zorunluluk haline gelmişti. Basmacıların Kuzey Afganistan'daki üslerinin kontrol altına alınmaması ve sınır ötesi faaliyetlerine devam etmeleri halinde Sovyetler Birliği'nin ciddi bir askeri harekâta girişmesi ihtimali ortaya çıkmıştı. Fakat Nadir Şah henüz bütün ülkede tam olarak hakimiyet sağlayamamıştı ve yeterli donanımda askeri bir kuvvete de sahip değildi. Bunun üzerine eski Buhara Emir'i Said Alim Han'ı devreye sokmaya karar verdi. Alim Han bir mektup yazarak, Nadir Şah adına, İbrahim Lakay Beg'i Kâbil'e davet etti. Davete icabet etmediği takdirde kendisiyle bütün ilişkisini keseceğini de bildirmişti. Başkanlıkta gittiği takdirde başına neler geleceğini iyi bilen İbrahim Lakay, teklifi reddederek şunları yazdı:

Bana 7 yıl boyunca Sovyetlere karşı savaşmamı emrettiniz. Ben kendi kuvvetlerimle ve paramla bu mücadeleyi sürdürdüm. Bana her türlü yardımı yapacağınıza dair sözler verdi-

⁶² Kışlak : kırsal bölgede köy-kasaba arası yerleşim birimlerine verilen ad.

niz. Ne yazık ki hiçbirisi gerçekleşmedi. Sonunda yenildik. Şimdi sizden destek bulabilir miyim?. Hayır, Kâbil'e gelmeyeceğim. Eğer padişah (Nadir Şah Y.N.) adamlarımla birlikte Afganistan'da kalmama izin verirse, sakın bir hayat sürdüreceğim ve çiftçilik yapacağım.⁶³

Nadir Şah'ın İbrahim Lakay'ı affetmeye hiç niyeti yoktu. Aslında, Beççe-i Saka'ya destek verdikleri için, Türkistanlı muhacirlerin hepsinin cezalandırılması gerektiğini düşünüyordu. Fakat elinde henüz güçlü ve düzenli bir ordu yoktu. Bu nedenle, bir süre için, Peştu kabilelerini silahlandırarak bölgeye göndermeye karar verdi. Hükümet desteğindeki silahlı Peştu grupları, bölgedeki muhacir yerleşim bölgelerine saldırılara başladılar. İbrahim Beg ise, adamlarıyla birlikte, bu çetecilere karşı mücadele etmeğe çalışıyordu. Kendisi o günlerle ilgili olarak şunları söylemektedir:

Nadir Han, savaş sırasında yaralanan ve ölen Peştulara herhangi bir tazminat ödemeyecekti. Fakat yaşayanlar yağmalama hakkına sahiptiler. Muhacirlerden ele geçirdikleri tüm mallara ve mülklere sahip olabileceklerdi. Neyi istiyorlarsa alabileceklerdi. Bu silahlı gruplar herhangi bir kurala tabi değillerdi. Her şeyi yağmaladılar ve el koydular. Bu sebeple bölgedeki muhacirler benim tarafımda oldular ve bu Afgan çetecilerine karşı başarılı bir şekilde savaşıyordum.⁶⁴

1930 yılı boyunca devam eden bu baskı ve terör uygulaması halkı canından bezdirmişti. İmam Sahip şehrinde görev yapan bir din adamı tarafından Nadir Şah'a yazılan ve bugün Afganistan Milli Arşivinde bulunan bir mektup, durumu çok iyi özetlemektedir.

İnsanların hayatı tehlikede. Vezir Mesud ve Jadranlar (Peştu kabileleri) ateş etmiyorlar, sadece yağmıyorlar. Bütün Katağan bölgesinde ve Bedehşan'ın yarısında binlerce rupyelik soygun yaptılar. Halâ tatmin olmadılar. Sıradan insanların mülklerine giriyorlar, evlerini tahrip ediyorlar ve mallarına el koyuyorlar. Utanmaları ve Tanrı korkuları yok. Kışlaktan kışlağa geçiyorlar ve yakıp yıkıyorlar. Ölmekten korkan insan-

⁶³ Abdullayev, *Central Asian Emigres in Afghanistan*. Part 2, s: 23.

⁶⁴ a.g.e., s: 23

lar oturdukları yerleri terk etmek zorunda kalıyorlar....

Tanrı aşkına, Vezirden ve bu kabilelerden bu kötülükleri durdurmasını isteyin. Kötülükten ve zarar vermekten başka hiçbir şey yapmadılar. Onlara kötülüklerini durdurmalarını söyleyin. Ayıp onlara.. Özbeklerle diğerleri arasında barışın sağlanmasına izin verin.⁶⁵

Aradan geçen bir yıl içerisinde Nadir Şah, ülkenin güney bölgelerinde devam eden bölgesel çatışmaları bitirmiş ve Kuzey Afganistan dışında kalan yerlerde tam kontrolü sağlamıştı. Bu arada kendisine bağlı düzenli bir ordu oluşturmuştu. Şimdi sıra Kuzey Afganistan'da kontrolü sağlamaya ve İbrahim Lakay'ı tasfiye etmeye gelmişti. Bu konuyla ilgili olarak kardeşi, Harbiye veziri, Şah Mahmud'u görevlendirdi.

Başkomutan Serdar Şah Mahmud, 1931 yılı başlarında büyük bir askeri kuvvetle birlikte, Hindukuş dağları üzerinden kuzey Afganistan'a geçti. Artık Afgan ordusu ile İbrahim Lakay Beg arasındaki savaş resmen başlamıştı. İbrahim Beg, Sovyetlere karşı uyguladığı sürpriz saldırılarla vur kaç taktiğini Afgan ordusuna karşı kullanmaktaydı. 2500 kişilik kuvvetini yüzer kişilik gruplar halinde bölmüştü. Bu gruplar ayrıca kendilerinden çok üstün hükümet kuvvetlerini kolayca alt edebilmekteydiler. Mesela Hazarbağ bölgesinde iki yüz kişilik bir atlı grubu, beş yüz kişilik bir hükümet kuvvetini dağıtmış ve bütün silahlarını ele geçirmişti. Katağan bölgesindeki mücadelelerde İbrahim Beg sadece yetmiş adamını kaybetmişken Afgan ordusunun kayıpları 2.500'e ulaşmıştı. Özellikle Katagan bölgesinde yaşayan yerli Özbekler, muhacirler tarafından sürdürülen bu mücadeleye ciddi destek vermekteydiler. İbrahim Beg bu desteğin sebebini, 60 yıl önce Afganlar tarafından vahşi bir şekilde yenilmiş olmalarına bağlamaktadır.

Savaş genişledikçe yeni katılmalar olmaktaydı. Kugan Bek, Molla Haldar ve Molla Cora gibi bazı isimler, kendi gruplarını oluşturarak mücadeleye katılmışlar, Yengi kala ve Yulca şehirlerini ele geçirerek Rustak garnizonundaki silahlara el koymuşlardı.

⁶⁵ a.g.e., s: 24.

Bu arada eski Darvaz Beyinin oğlu Gulam Hasan, Bedehşan bölgesinde silahlı bir grup oluşturmuştu. Amacı Sovyetler Birliği ile Afganistan arasında bölünen Darvaz bölgesini birleştirmektir. Sınırı geçerek Sovyetler tarafında kalan Darvaz bölgesine girdi ve Sovyet kuvvetlerine baskınlar yapmağa başladı. Fakat bir süre sonra Kızıl Ordu tarafından yenildi ve kuvvetleri dağıtıldı.

Nadir Şah yönetimi, Lakay İbrahim Beg ve destekçilerine karşı sürdürdüğü savaşı sonuçlandırmak konusunda kararlıydı. Bunun için, Lakay'a bağlı Özbek savaşçıların kesik başını bölgesel otoritelere getirerek teslim eden herkese para ödülü verilmesi de dahil, akla gelebilecek bütün yöntemler denendi. Türkistanlı muhacir gruplara karşı yürütülen bu kanlı savaş süresince çok sayıda masum insan katledilmiştir. Zira Peştü milisler, savaş ortamının yarattığı fırsattan istifade ederek, sadece muhacir Türkistanlılara karşı değil, bölgedeki yerli Özbek, Tacik ve Türkmenlere karşı da baskınlar düzenlemekte, yerleşim yerlerini yağmalamakta ve karşı çıkanları öldürmekteydi.⁶⁶

1931 yılının Mart ayı ortalarına üstünlük Afgan hükümet birliklerine geçmişti. Savaşı daha fazla sürdüremeyeceğini anlayan İbrahim Lakay Beg, Sovyet tarafına geçme kararını verdi. Sovyet yetkililerle yapılan görüşmelerde, silahlarını teslim etmek şartıyla geçmesine izin verileceği bildirilmişti. Ailelerin daha önce gönderilmesine karar verildi. 30 Mart sabahı Amu Deryadan geçiş başladı. Bin kadar aile (yaklaşık 5000 kişi) Sovyetlere geçebildi. Bir kısmı ise Afgan sınır muhafızlarının ateşi altında hayatlarını kaybettiler. Aileler GPU⁶⁷ tarafından kontrol altına alındılar ve iç bölgelere gönderildiler.

Bir hafta kadar sonra, 3 Nisan günü, İbrahim Lakay Beg ve adamları aynı yerden sınırı geçmek üzere Amu Derya kıyısına geldiler. Sovyet yönetimi ise verdiği sözü tutmak niyetinde değildi. İbrahim Lakay Beg ve adamları karşı kıyıya ge-

⁶⁶ Şahrani, *Resisiting Taliban and Talibanism in Afghanistan*. Perceptions, December 2000, s: 130.

⁶⁷ Güvenlikle ilgili Devlet Siyasi İdaresi

Basmacı Lideri İbrahim Lakay Beg'in Ruslara esir düştüğü anda KGB tarafından çekilen resmi. Haziran 1931

çer geçmez onları tutuklamak istediler. Çıkan çatışma sonrasında on kadar adamını kaybeden İbrahim Beg, Türkistan içlerine doğru ilerledi. Yaklaşık 3 ay kadar süreyle Sovyet kuvvetleriyle çatışmayı sürdürdü. Nihayet 12 Haziran günü, Akbaş Tau bölgesinde, 4000 kişilik bir Kızıl Ordu birliği ile çatışmaya girdi. Bu savaşta 974 savaşçısını kaybetti ve kendisi yaralandı. 23 Haziran günü Kafirnihan ırmağını geçmek isterken Sultanov yönetimindeki bir GPU grubu tarafından yakalandı ve ertesi günü Taşkent'e gönderildi. Sorgulanması ve yargılanması yaklaşık bir yıl kadar devam etti. Ölümüne mahkum edilen Lakay İbrahim Beg, 31 Ağustos 1932 günü idam edildi. Bu inatçı liderin ölümü Türkistan'daki Basmacılık ruhunun da sonu gibiydi

Şir Muhammed Beg, 1929 yılında, kardeşi Nur Muhammed Beg aracılığıyla Türkistan'a yönelik son bir girişimde bulunmuş fakat İbrahim Lakay Beg'in engellemesi sebebiyle başarılı olamamıştı. Aslında bu başarısızlık iki kardeşin hayatlarının kurtulmasını sağladı. Zira, iç savaştan galip çıkarak Afganistan yönetimini ele geçiren Nadir Han, İbrahim Beg Lakay'ın düşmanları olarak gördüğü bu iki kardeşe ılımlı dav-

ranarak, eski konumlarını muhafaza etmelerine göz yumdu ve Şir Muhammed Beg'e devlet tarafından verilen 500 rupyelik maaşı sürdürdü. Artık iki kardeş için Çarıklar bölgesinde, kendilerine tahsis edilen arazi üzerinde çiftçilik yaparak yaşamlarını sürdürmekten başka çare kalmamıştı. Fakat hayat devam ediyordu. Dünya hızla İkinci Dünya savaşına doğru sürüklenirken eski dönemin aktörleri yeniden gündeme geleceklerdi. Dolayısıyla Şir Muhammed Beg ve kardeşi Nur Muhammed Beg, gelişmelerden paylarına düşeni alacaklar ve Afganistan içerisinde yeniden başlatılacak gizli hareketlere katılacaklardır.

Şir Muhammed Beg'in önemli komutanlarından olan Yusuf Korbaşı, 1930'lu yılların başlarında Doğu Türkistan'da başlayan bağımsızlık mücadelesine katılabilmek için eski liderinden izin aldı ve Kaşgar tarafına geçti.

Fuzeyl Mahdum, Basmacılık Hareketlerinin tamamen sona ermesi üzerine, başka bir isim altında hacca gitti. İsmi değiştirmişti ve artık Hacı Abdülkerim olarak tanınıyordu. Bir süre sonra Afganistan'a döndü ve Kâbil'e yerleşti.

Eski bir ÇEKA mensubu olan Turab Beg, Türkistan milli mücadelesinin başladığı yıllarda Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetlerinin, Rus İstihbaratı içerisindeki casusuydu ve Basmacı gruplara bilgi aktarmaktaydı. 1922 Mayısında Mamur Niyazi ile birlikte Basmacılara katıldı ve kısa bir süre sonra Korbaşı oldu. Enver Paşa ile birlikte savaştı. Hacı Sami'nin grubuyla Afganistan'a geçti. Afganistan'dan çıkmaları istenince grupla birlikte Meşhed'e gitti ve orada kaldı. Müftü Sadreddin Han ile birlikte İran Horasanında faaliyetlerini sürdürdü. Bu arada Sovyet ajanları peşine düşmüştü. Kaçırılıp sınır ötesine geçirildi ve Taşkent'te yapılan mahkeme sonrasında idam edildi.⁶⁸

Afganistan'a geçen Korbaşılardan bazıları Türkiye'ye, bazıları da Hindistan'a veya Arabistan'a gitmeye muvaffak olmuşlardı. Büyük bir kısmı ise Afganistan'da kaldılar. Sultan Bek,

⁶⁸ Abdullah Recep Baysun'un anılarına göre ise, Turab Beg, İran-Sovyet sınırından Türkmenistan'a geçmek isterken sınır muhafızlarınca vurularak öldürülmüştür.

Canıbek Kadı, Hacı Parpı gibi bazı isimler ise Doğu Türkistan'a geçmişler ve 1932'lerden itibaren başlayan Doğu Türkistan Bağımsızlık hareketine katılmışlardır. Türkiye'ye gidenlerden Mamur Niyazi, Hemrahkul Beg ve Acil Beg'ler ise 1926'dan sonra İstanbul'da başlatılan Türkistan Milli Birlik Hareketi çalışmalarına katılacaklardır.

Türkmen kartalı olarak bilinen Cüneyd Han, 1927'ye kadar Sovyet yönetimine karşı mücadelesini sürdürdü. Kendisiyle başa çıkamayan Sovyet Hükümeti sonunda uzlaşma teklif etmek zorunda kaldı. Adamlarının silahlarını muhafaza etmesine izin verilmiş ve Ürgenç bölgesinde bir çiftliğe yerleştirilmişti. Durumun bu şekilde sürmesi iki taraf açısından da mümkün görünmüyordu. Çok geçmeden mücadele tekrar başladı. Fakat üstün Sovyet gücü karşısında Cüneyd Han'ın daha fazla direnebilmesi mümkün değildi. Nitekim 1928 Eylülünde 1100 kişilik kuvvetiyle İran'a iltica etmek zorunda kaldı. İran hükümetinin silahlarını bırakmaya zorlaması üzerine yardımcısı Anakuli korbaşı ile birlikte Afganistan'a geçti.⁶⁹ Önce Çarlık Rusya'sına karşı, daha sonra da Sovyetlere karşı bağımsızlık mücadelesini yıllarca sürdüren bu büyük savaşçı o sıralarda 80 yaşına gelmişti. Afganistan'a geçtikten kısa bir süre sonra, Herat yakınlarında, Teymene isimli bir köyde hayata gözlerini yumdu.

⁶⁹ Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*. s: 94.

Türkistanlılar Avrupa'da

Türkistanlıların Avrupa siyasi çevrelerinde ilk görüldükleri dönem Birinci Dünya Savaşı yıllarına rastlamaktadır. 1915-1916 yıllarında Türkistan'dan ve Esir Türk illerinden gelen mümessillerin oluşturduğu bir heyet, Avrupa'ya çıkarak, Rus esiri milletlerin problemleri ile ilgili bir bilgilendirme gezisi yapmışlardır. Heyet, Türkistan mümessili Mukimeddin Begcan, Kazan mümessili Yusuf Akçura, Azerbaycan Mümessili Hüseyinzade Ali ve Kırım mümessili Çelebizade Mehmet Esat'tan oluşmaktaydı. Heyet ilk ziyaretini 1915 yılı Ocak ayında Macaristan'a yaptı. Budapeşte'de Başvekil Tizsa ve Parlamento liderlerinden Andrası ile görüşen heyet üyeleri, ekinde Rusya esiri Türk devletlerinin haritası bulunan bir muhtıra takdim ettiler. Muhtırada her bölge ile ilgili tarihi bilgiler, Türk toplumlarının siyasal ve sosyokültürel yapıları, Rusya ile olan ilişkilerindeki problemler ve ziyaret edilen ülkelerden olan beklentiler yer almaktaydı. Daha sonra Viyana'ya geçen heyet üyeleri, burada Avusturya başvekili Stork ve Hariciye vekili Forgach ile görüştüler. Berlin'de ise Alman Hariciye Nazırı Pagu ve yardımcısı Zimmermann ile görüşen heyetin son durağı Bulgaristan oldu. Burada da Başvekil Radoslavov ve bazı siyasilerle görüştüler ve muhtırayı takdim ettiler.

Benzer nitelikte bir başka Heyet, 1916 yılı içerisinde ikinci kez Avrupa'ya gelerek 27-29 Haziran tarihlerinde Lo-

zan şehrinde toplanan Milliyetlerin Üçüncü Kongresi'ne katıldı. Bu yeni heyette, bir önceki grup içerisinde yer alan Yusuf Akçura ve Mukimeddin Begcan ile birlikte, Kazak- Kırgız bölgelerini temsilen Ahmetoğlu Safa, Kumukları temsilen Ahmet Saip Aslanov, Dağıstan mümessili olarak Seyit Tahir Efendi ve Çerkezler namına Aziz Meker bulunmaktaydı. Heyetin resmi ismi "Rusya Müslüman Türk ve Tatarlarının Müdafai Hukuk Cemiyeti" olarak seçilmişti. Her temsilcinin kendi toplumunun sorunlarıyla ilgili olarak hazırladığı muhtıralar, kongreye takdim edildi. Mukimeddin Begcan, Çağatay Milleti adına sunduğu üç sayfalık muhtıradan Buhara ve Hive Hanlıkları ile Rus Türkistan'ının beş vilayet halkını *Çağatay Milleti* olarak tanımlamaktadır. Rusya'nın bu bölgeleri nasıl ele geçirdiği anlatılan muhtıradan, Buhara ve Hive Hanlıklarının tam bağımsızlığı talep edilmekte, diğer bölgeler için de kültürel muhtariyet istenmektedir. Kırgız-Kazak temsilcisi Safa Beyin dört sayfalık muhtırasında da benzer nitelikteki tarihi ve siyasi gelişmeler anlatıldıktan sonra Kazakistan'a otonomi verilmesi, Rusya ile olan sınırlarda Ebulhayır Han döneminin esas alınması, Ruslarla Kazakların kanun önünde eşit olmaları ve bölgeden alınan vergilerin Kazak-Kırgız halkına harcanması gibi talepler sıralanmaktaydı.

Türk ordularının Kafkasya'ya yönelik harekâtlarının başladığı 1917 yılı içerisinde, Sadrazam Talat Paşanın desteğiyle, Rusya Türklerinin faaliyetlerinin devamlılığını sağlamak amacıyla İsviçre'de daimi bir büro açılmasına karar verilmişti. Bu büroda bulunacak bir temsil heyeti, Esir Türk ülkelelerinin meselelerini uluslararası arenada dile getirecekti. Bu heyetin koordinasyonu Köprülüzade Fuad Bey tarafından sağlanacaktı. Heyete katılan Türkistanlı temsilci, Türkistan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından İstanbul'a gönderilen Müftü Sadreddin Han idi.¹ Diğer üyeler ise Kadı Abdürreşid

¹ Zeki Velidi Togan *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* isimli kitabında (s: 480) bu heyetin içerisinde Nureddin Beg Hudayarhanov'un da Türkistan temsilcisi olarak bulunduğunu yazmaktadır. Fakat Sadreddin Han'ın hatıralarında bu isim hiç geçmemektedir. Ayrıca Türkistan'dan İstanbul'a gönderilen Türkistan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri arasında da bu isim yoktur.

Efendi, Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali, Kazanlı Osman Tokumbet, Ataullah Bahaeddin ve Halim Sabit idiler. Heyet üyeleri 27 Ekim günü yola çıktılar. Varna'ya geldiklerinde Macaristan'da ihtilâl başlamıştı. Bu nedenle Odessa üzerinden Almanya'ya geçmek istediler. Fakat bu yolun da kapanmış olması nedeniyle Kasım ayı sonlarında İstanbul'a dönmek zorunda kaldılar.

O yıllarda Türkistan konusunu Avrupa ülkelerinin gündemine taşımak isteyen bir diğer siyasetçi de Şir Ali Lapin olmuştur. Türkistan Ulema Cemiyetinin başkanlığını yürüten ve Bolşevik İhtilâlini takip eden dönemde Taşkent'te gelişen siyasi olaylarda önemli roller oynayan Lapin, 1918 yılı Ekim ayı başlarında, elinde sadrazam Talat Paşanın mektubu ile birlikte Almanya'ya geldi. Kendisini Muhtar Türkistan'ın Parlamento Başkanı ve Orta Asya Ulema Fırkasının mümessili olarak takdim etmekteydi. Alman Dışişleri ile görüşmeler yaparak Türkistan ile ilgili bir muhtıra verdi. Daha sonra Almanya'da hastalanan Şir Ali Lapin ancak 1919 yılı Şubat aylarında Türkistan'a dönebilmiş ve kısa bir süre sonra da vefat etmiştir.²

Hokand Muhtariyetinin yıkılmasından sonra Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde dolaşan Mustafa Çokayoğlu, sonunda Gürcistan'a gelmiş ve burada yayın faaliyetlerine başlamıştı. 21 Şubat 1919'da Paris'te toplanan Versay Barış Kongresine, Rusya içerisinde yaşayan kavimlerin "Rusya'da demokratik federatif bir cumhuriyet anlayışı içerisinde kendi istekleri doğrultusunda yaşayabilmeleri sağlanmalıdır" mealinde bir telgraf gönderdi. Gürcistan'ın Bolşeviklerce ele geçirilmesi üzerine Türkiye üzerinden Paris'e geçen Çokayoğlu, Rusya Kurucular Meclisi Üyesi olarak, çeşitli basın ve yayın organlarına yazılar yazmağa başladı.

1923 yılına gelindiğinde Türkistan'da Basmacılık Hareketleri büyük ölçüde sonlanmış ve Afganistan'da siyasi bir faaliyet yürütülemeyeceği açıkça ortaya çıkmıştı. 1924 yılı başlarında, Dış Dünyada Türkistan Milli Hareketini omuzlayarak yönlendirecek olan kadrolar Fransa, Almanya, Tür-

² Togan, *Bugünkü Türki Türkistan ve Yakın Tarihi*, s: 480.

Rusya Müslümanları liderleri: Soldan sağa ön sıra : Mustafa Çokayoğlu, Ahmet Salihof ve Şerif Manatov. Ayaktakiler: Osman Tokumbetof, Ömer Türegolof ve Sultan Aldiyef. Tiflis, 1920. (Ahat Andican Arşivi)

kiye, İran ve Hindistan gibi ülkelere dağıldılar. Mustafa Çokayoğlu Paris'teydi. Zeki Velidi Bey, arkadaşı Fethulkadir Beyle birlikte Hindistan ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya yönelmişti. Osman Hoca ve bazı arkadaşları Türkiye'de yerleşmek niyetindeydiler. Müftü Sadreddin, Abdulhamit Arif ve Turab Beg gibi tanınmış bazı isimler ise İran'da, Türkistan sınırlarına en yakın yer olan Meşhed şehrinde konuşlanmışlardı. Buhara Cumhuriyetinin Afganistan temsilciliğini yürüten Haşim Saik, Afganistan Maarif Nezaretinde görev almıştı.

Etkin bir siyasi platform oluşturulmaksızın hariçte Türkistan Milli Mücadelesini yürütmenin mümkün olmadığı ortadaydı. Bu sebeple, Cemiyet Lideri Ahmet Zeki Velidi ve diğer önde gelen isimler böyle bir platformun nerede ve nasıl oluşturulabileceğinin arayışı içerisine girdiler. Türkistanlı göçmenlerin yoğun olarak buldukları Afganistan ve İran, aynı zamanda Türkistan'a doğrudan sınırı olmak gibi

önemli bir avantaja sahip ülkelerdi. Fakat her iki ülkede de siyasi bir merkez oluşturmak ve açıkça siyasi çalışma yürütmek imkanı yoktu. Benzer avantajlara sahip olan Hindistan'da ise, İngiliz yönetimi onaylamadığı sürece bir faaliyet yürütülemezdi. Geriye Türkiye ve Avrupa kalıyordu. Yeni kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti, Türkistanlı mülteciler ve göçmenler için ikinci bir anavatan gibiydi. Fakat Sovyetler Birliği karşıtı bir siyasi mücadeleye ev sahipliği yapmak konusunda isteksizdi. Sonuç olarak, Türkistan coğrafyasına çok uzak olmalarına ve Türkistanlı mülteci sayısının yok denecek kadar az olması gibi sakıncalarına karşın, açık bir siyasi mücadele yürütmek ve Türkistan meselesini uluslararası platformlara taşımak açısından en uygun bölgeler Fransa, Almanya gibi Avrupa ülkeleri olarak görünüyordu. Bu nedenle Türkistanlı lider kadrolar bu ülkelere yöneldiler. Gerçekten, daha sonraki yıllarda, Afganistan, İran, Hindistan ve bazı Arap ülkelerinde çeşitli gruplaşmalar olmuşsa da, bu ülkelerdeki siyasi ortam, bu grupların gelişmesine ve bir siyasi hareket haline dönüşmesine izin vermemektedir.

Siyasal teşkilatlanmanın liderleri

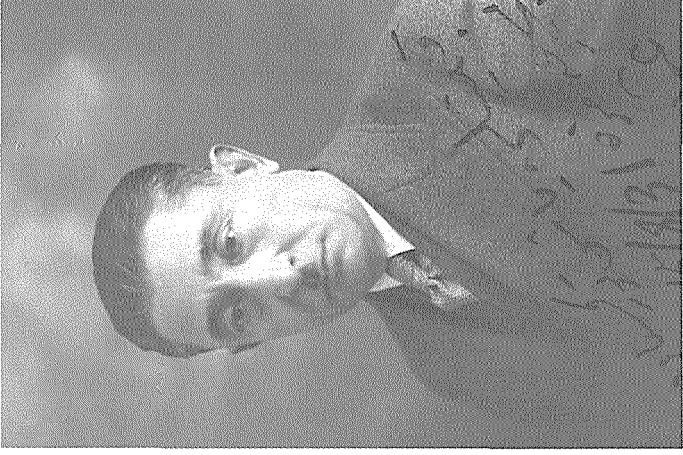
Tarih boyunca ortaya çıkan her siyasi hareketin oluşumu, gelişmesi ve nitelikleri, büyük ölçüde, onu şekillendiren ve yönlendiren liderlere bağımlı olmuştur. Türkistanlı aydınların dış dünyada sürdürdükleri milli mücadelede de bu genel kural geçerliydi. Hariçteki Türkistan Mücadelesinin, nitelikli kadrolar açısından çok şanslı bir başlangıç yapabildiğini söylemek mümkün değildir. Zira, Türkistan içerisinde yürütülen milli mücadeleye aktif olarak katılan kadroların çoğu, bu mücadele sırasında tasfiye edilmişler veya Sovyetler Birliği içerisinde kalmışlardı. Başlangıçta Bolşevizmin gerçek yüzü ve nitelikleri iyi anlaşılamadığı için, aydın kadroların çoğu, sosyalist sistem içerisinde milli devletler yaratılabileceği inancıyla memleket içerisinde kalmışlardır. Sonuç olarak Türkistan dışına çıkan aydın kadrolar ve liderler sayıca çok yetersiz olmuştur. Ayrıca, bu liderlerin çoğu, Türkistan coğrafyasının ayrı bölgelerinde ve farklı zaman dilimleri içe-

Mustafa Çokayoğlu (1920 dolayları)

Zeki Velidi Togan (1920 dolayları)

Osman Kocayoğlu (1931 yılı)

Türkistan Milli Hareketinin üç lideri

risinde mücadele yürütmüşlerdir. Bu nedenle birbirlerinden hayli farklı dünya görüşlerine sahiptiler.

Türkistan'daki milli mücadeleye doğrudan katılarak, bu mücadelenin siyasi plânda şekillenmesini sağlamış ve daha sonra ülke dışına çıkmış siyasi lider tanımına uygun üç isim sıralamak mümkündür. Bunlar sırasıyla Mustafa Çokayoğlu, Zeki Velidi Togan ve Osman Kocaoğlu'dur. Türkistan dışında yürütülen siyasi mücadelenin 1924'lerde başlayıp 1939'lara kadar devam eden ilk dönemi, büyük ölçüde bu üç lider tarafından şekillendirilmiş ve yönlendirilmiştir. Dolayısıyla, söz konusu dönemdeki Türkistan mücadelesinin karakterini iyi yorumlayabilmek için, bu insanların geçmişlerinin ve siyasi niteliklerinin iyi tanımlanması gerekmektedir.

1900'lerde Çarlık Rusya'sında ortaya çıkan siyasal değişim süreci ve Türk Dünyasında başlayan Ceditizm Hareketi, bütün bölgelerde olduğu gibi, Türkistan'da da genç siyasi kişiliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Bu çalkantılı dönemde siyaset arenasına çıkan gençlerden birisi Mustafa Çokayoğlu'dur. Henüz bir hukuk fakültesi öğrencisiyken, Rus Duma'sının Müslüman Fraksiyonunda, Türkistan Genel Valiliği Bölgesini temsil etmekteydi. Daha sonraki yıllarda Gürcistan Dışişleri Bakanlığı yapacak olan Chenkeli'nin "Onsuz Müslüman fraksiyonu çok uzaklara gidemeyecekti" dediği bu genç insan, 1917 Aralık ayında kurulan Hokand Muhtariyet hükümetinin önce dışişleri nazırı, sonra da başkanı olacaktı.

1890 yılında, Akmescit'te, tanınmış bir Kazak ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelen Çokayoğlu, daha 27 yaşında iken, yeni kurulan bir hükümetin başkanlığına getirilecek, fakat bu devletin Bolşeviklerce yok edilmesiyle ülke dışına çıkmak zorunda kalacaktır. Dışarıdaki ilk durağı Tiflis olmuştur. Burada Ahmet Salihov tarafından çıkarılan *Volny Gorets* (Hür Dağlı) ve *Barba* (Savaş) gibi gazetelerde bir süre çalıştıktan sonra, Gürcistan Hükümetinin de desteğiyle, *Na Rubezhe* (Hudutta) isimli bir gazete çıkardı. Ukraynalı mültecilerin de katkıda bulunduğu bu dergi, ancak 6 sayı çıkabilmiştir. 1921 yılı şubat ayında Gürcistan'ın Bolşevikler ta-

rafından ele geçirilmesi üzerine, karısıyla birlikte, İstanbul üzerinden Paris'e geçti.³

Bu dönemde Çokayoğlu, demokratik bir Rusya kurulabileceğine ve bu Rusya içerisinde Otonom bir Türkistan'ın olabileceğine inanmaktaydı. Aslında Kadet partisi içerisinde yer alan veya bu partiye sempati duyan bütün azınlık liderleri için bu fikir geçerliydi. Avrupa'ya gelmeden önce, Paris'te toplanan Versay Barış Konferansına Tiflis'ten gönderdiği telgraftaki şu satırlar Çokayoğlu'nun bakış açısını çok açık olarak göstermektedir:

Türkistan'da yaşayan kavimlerin kendi isteklerini, Rusya'da kurulacak demokrat ve federatif cumhuriyet çerçevesinde, hür olarak ortaya koymaları sağlanmalıdır.⁴

Diğer taraftan Çokayoğlu, Hokand'da kurulan Muhtar Hükümetin yıkılmasından hemen sonra ülke dışına çıktığı için ne Bolşevizm ile, ne de bu uygulamanın temel unsuru olan Rus şovenizmi ile yoğun bir ilişki içerisinde olmamıştı. Rus Sosyal Demokratları tarafından savunulan Tek ve Birleşik Demokratik Rusya fikrinin uygulanabilirliğine olan inancını korumaktaydı. Ayrıca, o dönemdeki bir çok Türkistanlı seçkin gibi, tam bağımsız bir Türkistan'ın kendi ayakları üzerinde duramayacağı ve o günkü uluslararası dengeler içerisinde varlığını sürdüremeyeceği düşüncesine sahipti. Nitekim Türkistan'ı terk ettikten yıllar sonra, 1923 yılında, *Orient et Occident* isimli bir Fransız dergisine yazdığı *Rusya Siyaseti ve Türkistan Milli Siyaseti* başlıklı makalesinde, Tiflis'ten Versay Barış Konferansına gönderdiği telgraftaki görüşlerini tekrarlamaktadır. Bu hayli uzun makaledeki konu başlıkları Türkistan'ın Türk İslam alemindeki konumu, Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali, Rus müstemleke siyaseti ve sonuçları, 1917 İnkılâbı, Türkistan'da Bolşevikler, Türkistan'da Otonomi Hareketi, Sovyet siyaseti sonucunda ortaya çıkan açlık, eğitim ve ekonomi konularındaki başarısızlıklar ve İstiklâlê doğru şeklindedir. Söz konusu makale, bir Türkistanlı tarafından yazılan ve Avrupa dergilerinde basılan ilk

³ Çokayoğlu, M., *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*. s: 103.

⁴ Togan, *Bugünkü Türki Türkistan ve Yakın Tarihi*. s: 481.

bilimsel siyasi yazı olması bakımından büyük önem taşımaktadır.⁵

Bu düşüncelerin etkisi altında olan Çokayoğlu, Paris'e geldikten sonra, muhacerette yaşayan Bolşevizm karşıtı Rus sosyal demokrat çevrelerle yakın bir ilişki kurmuştu. Menşevik lider Kerenski'nin çıkardığı *Dni* ve Kadet Partisi lideri Mil-yukov'un çıkardığı *Posledniya Novosti* gazetelerinde, bir süre için düzeltmen olarak çalıştı.⁶ Bu dönemdeki çalışmaları, düşünceleri ve sosyal demokrat Rus çevreleriyle olan ilişkileri daha sonraki yıllarda, özellikle Zeki Velidi tarafından yoğun bir biçimde eleştirecek ve çeşitli anlaşmazlıkların yaşanmasına neden olacaktır. Nitekim daha Paris'te ilk karşılaşmalarının ardından Zeki Velidi, Çokayoğlu'nun, o dönemde bile bağımsız Türkistan fikrine sıcak bakmadığını, Kazanlı lider Sadri Maksudi (Arsal) ve Azerbaycanlı Ali Merdan Topçubaşı'nın da aynı fikirde olduklarını ve bu nedenle de kendileriyle uyuşmadığını belirtmektedir.⁷

Fakat kısa bir süre sonra, Türkistan'ın Bolşeviklerce parçalanması ve yeni siyasi yapılanmaların oluşturulmasıyla birlikte, Demokratik bir Rusya ve onun içerisinde kendi varlığını koruyabilen bir Türkistan düşüncesinin bir hayal olduğu çok açık olarak ortaya çıkmıştı. Artık, Çokayoğlu da dahil olmak üzere, dış dünyadaki tüm Türkistanlı aydınlar için tam bağımsız Türkistan anlayışı geçerliydi. Nitekim Mustafa Çokayoğlu daha sonraki yıllarda şöyle yazacaktır:

1917 yılı başlarında bizler hepimiz federalistlik ve Unitaristlik gibi umumi bir hastalığın etkisi altında idik. Hepimizi etkileyen bu hastalık Rus inkılâbı demokrasisine olan güçlü inancımızdan kaynaklanmaktaydı.

1917 yıl inkılâbı başında 'milli istiklâl' programını ortaya koysaydık halkımız arasında karşı çıkmayacak bir kesimin olduğuna ben şüphe etmiyorum. Bununla beraber biz birden bire bu yola girmedik. Zira yukarıda belirttiğim gibi biz, Rus Sosyal Demokrasisine çok inanmıştık. Ayrıca kendi gücümüzle kendi devletimizi kurup yürütebileceğimize inanmıştık.

5 *Orient et Occident* (Mayıs 1923), sayı : 16-17

6 Çokayoğlu, M., *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*. s:110.

7 Togan, *Hatıralar* s:547.

yorduk. Rusya içerisinde kalıp yurdumuza kendi idaresini kurma hakkını isteyerek 'federasyon' siyasetini arzu ettik.⁸

Dış Dünyadaki Türkistan Hareketinin en önemli yönlendiricilerinden birisi ve başlangıç yıllarının belki de en etkin siması Ahmet Zeki Velidi (Togan) olmuştur. Garip bir tesadüf eseri, Mustafa Çokayoğlu ile aynı yıl dünyaya gelen bu Başkurt Türk'ü, güçlü bir siyaset adamı olduğu kadar, etkin bir bilim adamı olarak da tanınmış ve Türkistan mücadelesinin her safhasına aktif olarak katılmıştır. 1917 İhtilâlî sırasında düzenlenen Müslüman Kongrelerinde *Topraklı Bağımsızlık* fikrinin savunucusu olmuştur. Togan'ın düşüncesine göre Rusya, her toplumun kendi topraklarında otonom olacağı bir devletler federasyonu olmalıydı. Bu devletlerin dayanacağı yönetim felsefesi ise, sosyalizm olacaktı. Bu temel yaklaşım içerisinde, ihtilâl yılları boyunca, otonom bir Başkurdistan oluşturabilmek için mücadele etmiştir.⁹

İhtilâl sonrasında kurulan Milli Başkurt Hükümetinde Harbiye ve Dahiliye Bakanlıkları yaptı ve 1919 yılında Hükümet Başkanlığına getirildi. Daha sonra, 15 ay süreyle, Bolşevik yönetimiyle aynı cephede, Beyaz Ruslara karşı savaştı. 1920 yılı başlarında, başta Lenin olmak üzere, Bolşevik liderlerin ikiye bölünmüşlüğüne fark etmiş ve kendi kaderini tayin hakkı sözlerinin tamamen bir safsata olduğunu anlamıştı. Kızıklar cephelerde başarı kazanıp ülkedeki kontrollerini güçlendirdikçe dışlarını daha açık göstermekteydiler. Artık Rus şovenizmi üzerine temellendirilen komünizmin, Rus dışı milletlere hayat hakkı tanımayacağı açık olarak görülmekteydi. Akıbetinin Sultan Galiyev gibi olacağını fark eden Zeki Velidi, Bolşevik yöneticilere mektuplar yazarak ortadan kayboldu. Daha sonra Türkistan'a geçti ve milli mücadeleye katıldı. Bu arada Türkistanlı sosyalist aydınlar tarafından kurulan Sosyalistler Tüdesi'nin kurulmasında rol oynadı. Bu firma daha sonra Erk Partisi ismini alacaktır. 1920 yılı sonlarında, Türkistan Milli Mücadelesini yürüten farklı düşüncedeki grupların bir araya gelerek kurdukları Orta Asya Müs-

⁸ Çokayoğlu, *17 kat kum altında kalgur yaramsız bir hareket*. Yaş Türkistan. Şubat 1935, sayı 63, s:17.

⁹ Bkz. Hareketin Kaynakları Bölümü.

lumanları Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı'nın başına getirildi. Basmacılık Hareketinin büyük ölçüde gerilemesi üzerine Türkistan dışına çıkmağa karar verdi ve 1923 yılında, İran üzerinden Afganistan'a geçti. Bazı cemiyet üyeleriyle birlikte Afganistan'da bir süre çalıştıktan sonra Hindistan ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya gitti.

Zeki Velidi'nin bizzat kendisi tarafından yazılan Sosyalistler Tüdesi'nin 9 maddelik programı, bir anlamda, o yıllardaki siyasi görüşlerinin bir özeti gibidir. Bu programın ilk maddesinde toprağın, suyun, yer altı ve yer üstü zenginliklerinin devletleştirilmesi ve kolektivizasyonu prensibi getirilmektedir. Türkistan'da göze görünür bir sanayileşme olmadığı için işçi sınıfı yok denecek kadar azdır ve nüfusun büyük bir kısmı köylülerden oluşmaktadır. Bu nedenle Sosyalistler Tüdesi, ziraat alanında çalışan köylüleri, proleter sınıfı oluşuncaya kadar, toplumun dinamik unsuru olarak kabul etme eğilimindedir. Türkistan'ın bağımsızlığını kazanması ve hürriyete ulaşması, ancak, bu sınıfın kendi hukuku için mücadele etmesiyle mümkün olacaktır (m.3). Memleketin yönetimi sosyalizm prensiplerine göre olacaktır ve bu bağımsız demokrat cumhuriyetin asli görevi, çiftçi sınıfının engelsiz bir şekilde çalışmasını ve gelişmesini sağlamak olmalıdır (m.4). Din ve devlet işleri birbirinden ayrılmalıdır. Son maddede ise Türkistan Sosyalistler Tüde'sinin ezilen sınıfların ve sömürülen milletlerin hakları için mücadele prensibini benimsemiş bir sosyalist enternasyonale katılabileceği belirtilmektedir.¹⁰

Avrupa'ya geldikten sonra kurduğu ilişkilerin niteliği ve Türkiye'ye gittikten sonra yaptığı çalışmalar, Zeki Velidi'nin daha uzun bir süre bu görüşlere bağlı kaldığını göstermektedir. 1926 yılında İstanbul'da, bu programın maddelerini daha geniş bir şekilde ve muhtemelen o sırada geçerli dünya dengeleri doğrultusunda, yeniden yorumlamış ve son şeklini vermiştir.¹¹ Sosyalizmin Rusya'daki uygulamasının dönüştüğü kanlı ve totaliter düzeni yakından tanımış ve Avrupa ülkelerindeki sistemlerle karşılaştırabilmiş bir insan olmasına rağmen, 1926'lı yıllarda bile, Sovyet sistemini ortaya çıkaran

¹⁰ Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan*. s: 410.

¹¹ a.g.e, s: 418.

felsefenin temel ilkelerini savunuyor olması gerçekten çok ilginçtir.

Bütün bu gelişmeler, Zeki Velidi'nin temelde sosyalizmin erdemlerine inandığını, buna karşın Rusya'da ortaya çıkan komünist modelin yayılcı uygulamasına karşı olduğunu göstermektedir. Velidi'ye göre kendi önerdiği model Türkistan'la sınırlıdır ve başka ülkelere ihraç edilmeyeceği için Rus Bolşevizminin enternasyonalci karakterini taşımamaktadır. Böylece sistem bir taraftan milli sosyalist bir nitelik kazanmış olmakta, diğer taraftan da yayılcı olmadığı için, Rus Bolşevizmi ile çatışmamaktadır. 1917 yılı Rusya Müslümanları kongrelerinde Ayaz İshaki, Sadri Maksudi gibi önde gelen Tatar milliyetçileriyle çatışmış olması ve 1920'ye kadar Bolşevik liderlerle aynı cephede yer alması gibi olaylar, Zeki Velidi'nin dış dünyada yürüttüğü faaliyetler sırasında çeşitli anlaşmazlıkların nedeni olarak karşısına çıkacaktır.

Hariçteki Türkistan hareketinin üçüncü önemli ismi ise Osman Kocaoğlu'dur. Kendisi Türkistan'da 1905'lerden itibaren giderek yoğunluk kazanan Ceditizm hareketinin öncülerindendi. Buhara'da cedit okullarının açılmasında rol oynamış, 1908 yılında bir arkadaşı ile birlikte Türkiye'ye gelerek Türkistanlı gençlerin İstanbul'da eğitilmesini amaçlayan *Buhara Tamim-i Maarif Cemiyet-i Hayriyesi* isimli bir cemiyet kurmuştu. Daha sonra Buhara'ya dönen Kocaoğlu, 1918'den itibaren, Genç Buharalılar isimli teşkilatın önde gelen isimlerinden birisi olarak, Buhara Emir'i Sa'id Alim Han'a karşı yürütülen mücadeleye katıldı. Buhara Emir'inin kaçmasından sonra kurulan Buhara Halk Cumhuriyeti'nin önce Maliye Nazırı, bir yıl sonra da Cumhurbaşkanı seçildi.

Osman Kocaoğlu Cumhurbaşkanlığı döneminde Moskova'nın Buhara Halk Cumhuriyeti'ni Sovyetleştirme çabalarına karşı ciddi bir mücadele yürüttü. Esir Türk subaylarının yardımıyla milli nitelikte bir ordu kurmağa çalıştı. Buhara Emirliği'nin yıkıldığı dönemde Sovyet kuvvetlerince el konularak Moskova'ya taşınan Buhara Emirliği hazinesinin bir kısmının Anadolu hükümetine yardım olarak aktarılmasını sağladı. Doğu Buhara bölgesindeki ziyaretleri sırasında Duşanbe'deki Rus garnizonu mensuplarını tutuklayarak bir be-

yanname neşretti ve Türkistanlıları Ruslara karşı savaşmaya çağırdı. Daha sonraki dönemde Enver Paşa ile bir araya gelerek Basmacılık Hareketi içerisinde yer almak istediye de muvaffak olamadı. 1922 yılı başlarında Afganistan'a geçti ve burada siyasi ve askeri bir merkez oluşturulmasına yönelik çalışmalar yaptı. Afganistan'daki ortamın uygun olmayışı üzerine, 1924 yılında, Hindistan üzerinden Türkiye'ye geçti ve orada yerleşti.

1924 Berlin Kongresi:

Orta Asya Müslümanları Milli Avami İhtilâl Cemiyetlerinden Türkistan Azadlık Cemiyeti'ne

Rus İhtilâli sırasında faaliyetlerini Başkurdistan'ın çok ötesine, Türkistan bölgesine yaymayı becermiş ve ihtilâlin önde gelen isimlerinden birisi haline gelmiş olan Zeki Velidi, Avrupa'ya gelir gelmez, dış dünyada hızlı bir teşkilatlanmanın zorunlu olduğunu görmüştü. Avrupa'ya gelebilen Türkistanlı aydınların bir araya getirilmesi bu amaç için iyi bir başlangıç olabilirdi. Nitekim, kısa bir süre sonra, özellikle Almanya'da yoğunlaşan Türkistanlılarla yaptığı çeşitli temaslar sonrasında, bir genel kongre düzenlenmesi konusunda fikir birliğini sağladı.

Hariçte teşkilatlanmanın ve çalışma yapmanın olmazsa olmaz ön şartlarından birisi ve belki de en önemlisi, bu faaliyetler için gerekli maddi kaynağın bulunmasıydı. 1920 yılında, Orta Asya Müslümanları Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttihadı kurulduğu sıralarda, Cemiyet Merkezi, Mustafa Çokayoğlu'nu Avrupa Mümessili kabul ederek, Buhara Cumhuriyeti kaynaklarından 20 *Kadak*¹² Buhara altını gönderilmesine karar vermişti. Daha sonra bu altınlar, İttihatçılar tarafından kurulan *İhtilâl-i İslam Cemiyeti*'nin Berlin Şubesi aracılığıyla Mustafa Çokayoğlu'na aktarılması için, 1922 yılının Mart ayında, Kâbildeki İttihatçılardan Bedri Beye tes-

¹² Yaklaşık 400 gm. civarında bir ölçü birimi. Gönderilen altının toplam 8 kilogram civarında olduğu anlaşılmaktadır.

lim edilmişti. Ne yazık ki Bedri Bey, 1923 yılında, Kâbilde vefat etmiş, kendisine teslim edilen altınlar ise Paris'e ulaşmamıştı. Enver Paşanın kardeşi Nuri Paşanın altın paralar konusunda bir bilgisi olmadığını bildirmesi üzerine yapılan araştırmada, altınların Afganistan Hükümeti kanallarıyla gönderilmek istenildiği, fakat Cemal Paşanın ülkeden ayrılması ve Bedri Beyin vefatından sonra Afganistan Hükümetinin altınlara el koyduğu ortaya çıkmıştı.¹³ Zeki Velidi ve Mustafa Çokayoğlu, Afganistan'ın Paris Sefiri Mahmuthan Tarzi'ye konuyu iletiler ve Afganistan Hükümetinin söz konusu altınları iade etmesi talebinde bulundular. Fakat çabaları sonuç vermedi ve kısa bir süre sonra Mahmuthan Tarzi'nin Paris'ten ayrılmasıyla bu konu tamamen kapandı. Bu arada Zeki Velidi, İngiliz yetkilileri ile ilişki kurmak için bazı çabalar göstermişse de herhangi bir cevap alamamıştır.¹⁴

Bu sırada Kongre hazırlıkları devam ediyordu. Yaz ayları boyunca Afganistan, İran ve Türkiye gibi ülkelerde dağınık olarak yaşayan eski üyelerle gerekli yazışmalar yapıldı. Nihayet 29 Kasım 1924 günü Ahmet Zeki Velidi, Mustafa Çokayoğlu, Abdulvahap Muradi, Tahir Şakirzade, Azim Bek Berimcan ve Fethulkadir (Abdulkadir) Süleymanoğlu'nun katılımıyla Orta Asya Müslümanları Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttihadi'nin Türkistan toprakları dışındaki ilk resmi toplantısı gerçekleştirildi.¹⁵

Toplantının başlangıcında Türkistan İstiklâl Hareketleri-

¹³ Zeki Velidi'nin 13 Mayıs 1924 de Berlin'den Mustafa Çokayoğlu'na yazdığı mektup, Ahat Andican Arşivi.

¹⁴ Zeki Velidi'nin 14 Mayıs 1924 de Mustafa Çokayoğlu'na yazdığı mektup, Ahat Andican Arşivi.

¹⁵ Zeki Velidi Togan *Hatıralar* isimli kitabında (s: 561) bu toplantıya Çokayoğlu'nun Paris'ten, Başkurt Miralay Alimcan Tağan'ın Budapeşte'den geldiğini ve her ikisinin de yemin ederek Cemiyete aza olduklarını yazmaktadır. Ayrıca Çokayoğlu'nun cemiyet programında 'İstiklâl' maddesi olduğu için girmekte tereddüt gösterdiğini belirtmektedir. Yine aynı yerde, Milli Bayrağın Semerkand'da kabul edilen şeklinin muhafazasına karar verildiğini, müşterek edebi dil meselesinin müzakere edildiğini ve bu konularda kararlar alındığını yazmaktadır.

Buna karşın bu kitabın sonunda orijinal belgesi ve tercümesi yayınlanan toplantı mazbatasına göre Zeki Velidi Togan'ın, muhtemelen yan-

nin genel durumu değerlendirilerek, belli bir fikri dağınıklığın yaşandığı, cemiyetin içerideki üyeleriyle temasların yeterli düzeyde sağlanamadığı, maddi ve siyasi şartların olumsuzluğu ortaya konulmuştur. Bu dağınık ortamdan yararlanan Rus Bolşeviklerinin kendi hakimiyetlerini güçlendirerek Türkistan'ı parçalama politikalarını uygulamaya başladıkları görülmektedir. Bu şartlarda mücadelenin sürdürülebilmesi için şu esaslar kabul edilmiştir:¹⁶

İliş hatırlama sebebiyle, 4 konuda hatalı bilgi verdiği görülmektedir. 1- 1924 Berlin toplantısının mazbatalarına göre Alimcan Tağan'ın ismi toplantıya katılanlar arasında yoktur. Daha sonraki yıllarda gerek TMB üyeleri arasındaki yazışmalarda ve gerekse TMB kararlarında Alimcan Tağan'ın TMB üyesi olduğunu gösteren hiçbir belgeye rastlanmamıştır. 2- Toplantı Mazbatasına göre Berlin Kongresinde Edebi dil meselesi hakkında herhangi bir karar alınmamıştır. 3- Zeki Velidi Togan bu toplantıda Semerkand'da kabul edilen bayrağın aynen benimsendiğini yazmaktadır. Yine Hatıralar kitabının 383'üncü sayfasında Türkistan Bayrağı'nın kendisi, Münevver Karı ve Canuzakoğlu tarafından oluşturulan bir komisyon tarafından detaylı bir şekilde hazırlanmış ve hatta Bayrağın kabul edildiği günü Milli Bayram yapmak istediklerini yazmaktadır. Buna karşın Berlin Kongresi Mazbatasına göre henüz bir bayrağın olmadığı söylenerek, Berlin'deki grup tarafından bir taslak hazırlanıp üyelere gönderilmesi kararı alınmıştır. Nitekim 1927 yılı TMB İstanbul Kongresi kararlarından birisi, Togan'ın Semerkand'da hazırlanıp onaylandığını iddia ettiği Bayrağın tarifi ve kabul edilmesi şeklindedir. Kabul edilen bayrağın resmi, daha sonra, İstanbul'da çıkarılan Yeni Türkistan dergisinde basılmıştır. Bu durumda Togan'ın Bugünkü Türkili ve Türkistan kitabında ve Hatıralar kitabında bahsettiği 'Bayrağın Semerkand Kongresinde kabul edildiği iddiası' belgelerle örtüşmemektedir. 4- 1924 Berlin Kongresi Mazbatasında bütün üyelere yeniden yemin ettirilerek bir nevi üyelik tazeleme işlemi yapıldığı görülmektedir. Bir diğer deyişle sadece Mustafa Çokayoğlu yemin etmemiştir. Ayrıca Togan, Çokayoğlu'nu Türkistan Azadlık Cemiyetine girmek istemediğinden bahsederek zorla ikna ettiklerini söylemektedir. Bu da doğru değildir. Togan, bizzat kendisi, Hatıralar kitabında (s: 492) Afganistan'da iken TMB üyeleriyle yapılan toplantıda Mustafa Çokayoğlu'nu Teşkilatın Avrupa mümessili olarak atadıklarını yazmaktadır. Afganistan'daki toplantı 1923 yılının 26 Haziranında, yani, Berlin toplantısından neredeyse 17 ay önce yapılmıştı. Daha sonra da Çokayoğlu'na yazdığı mektuplarda onun bu görevi kabul etmediğine yönelik en küçük bir işaret olmadığı gibi, aksine, teşkilatın Avrupa mümessili olarak çalıştığını gösteren yazışmalar mevcuttur. Bütün bu gerçekler bir araya getirildiğinde Togan'ın bu konuda duygusal bir değerlendirme yaptığı anlaşılmaktadır.

16 1924 kongresi Mazbatası. (Ahat Andican Arşivi)

Bolşevikler olsa da olmasa da cemiyetin devam ettirilmesi şarttır. 1921 yılında Buhara Toplantısında belirlenen nizamname aynen kabul edilecektir.

Cemiyete daha önceki kongrelerde 'Orta Asya Müslümanları Milli Avami Cemiyetleri İttihadi' ismi verilmişti. Fakat Bolşeviklerin Türkistan'ı suni cumhuriyetler yaratarak bölme politikaları sebebiyle 'Türkistan' kelimesinin önemi büyük ölçüde artmıştır....Bu deyim çok yakında Pantürkizm, Panislamizm gibi yasak bir söz haline gelecektir. Bu sebeple cemiyetin adı içerisinde 'Türkistan' sözünün geçirilmesi gereklidir. Sonuç olarak cemiyetin ismi 'Türkistan Azadlık Cemiyeti' olarak değiştirilmiştir. Cemiyetin bölgelere göre isimlendirilmesi 'Türkistan Azadlık Cemiyeti'nin Özbekistan komitesi, Kazakistan komitesi vs. şeklinde olacaktır...Başkurdistan coğrafi olarak uzak olsa da, ekonomik yollarla bir arada sayılabilir....

Tam bağımsızlığa kavuşuncaya kadar cemiyet gizli olarak faaliyetini sürdürecektir..... Cemiyette bozgunculuk yapan üyeler temizlenecektir..... Berlin'deki üyeler yemin içmişler ve yeni üyelerin yemin töreni gerçekleştirilmiştir.

Türkistan için milli bayrak hazırlanacaktır.

Cemiyet Reisi Ahmet Zeki Velidi, istifa etmiş olmasına rağmen, cemiyet üyeleri bu istifayı kabul etmemişlerdir.¹⁷

Kongrede yönetim kadroları yeniden tesbit edilmiştir. Alınan kararlara göre, Türkistan Azadlık Cemiyetinin Harici Heyet Merkez Komitesi, Ahmet Zeki Velidi, Mustafa Çokayoğlu, Abdulhamit Arif, Sadreddin Han ve Miyan Büzürk olmak üzere 5 kişiden oluşmaktadır. Cemiyet reisi Zeki Velidi olup reis vekili Mustafa Çokayoğlu'dur. Cemiyetin Meşhed'deki (İran) şubesinde Abdulhamit Arif, Müftü Sadreddin Han ve Turab Beg görev yapacaktır. İstanbul Şubesinde Miyan Büzürk ve Mahmutcan bulunacaklardır. Ahmet Zeki Velidi, Tahir Şakir, Abdulvahap Muradi, Ahmetcan İbrahim ve Azim Bek Berimcan ise Almanya şubesinin 5 kişilik yönetimini oluşturmaktadırlar. Berlin şehri dışında eğitimini sürdüren Tahir Şakir'in bulunmadığı toplantılarda Fethülkadir Süleymanoğlu¹⁸ ona vekâlet edecektir.

¹⁷ 1924 Berlin Kongresinin orijinal belgesi kitabın sonundaki Ekler bölümünde verilmiştir.

¹⁸ Abdulkadir İnan

Türkistan Azadlık Cemiyeti Berlin Şubesi üyeleri

Oturanlar (soldan sağa): Abdulvahap Muradi, Mustafa Çokayoğlu, Ahmetcan İbrahim (Okay) Ayaktakiler: Sabır Türkistanlı, Abdulvahap İshakoğlu (Oktay), Tahir Şakir (Çağatay), Azim Bek Berimcan

Berlin, 1925 yılı (Ahat Andican Arşivi)

Bu toplantı, hariçteki ilk resmi toplantı olması bakımından tarihi bir öneme sahiptir. Alınan kararlar incelendiğinde, Bolşeviklerin Özbek, Kazak, Türkmen, Kırgız gibi Türk boylarından millet yaratma politikalarının, daha o günlerde bile, Türkistanlı aydınlar tarafından çok iyi anlaşılmuş olduğu görülmektedir. Zeki Velidi Togan hatıralarında, Erk Fırkası'nın hariçte yaşayan 22 üyesinin onayını aldıktan sonra bu toplantıya katıldığını belirtmektedir. Yine Togan'a göre, Mustafa Çokayoğlu ve başka bazı üyeler Terakkiperver Ceditçiler Fırkası'nı temsil etmektedirler. Sonuç olarak Zeki Velidi, Türkistan içerisinde farklı partilerin katılımıyla oluşturulan Cemiyet yapılanmasının dış dünyada da aynen sürdürülmekte olduğu iddiasındadır.¹⁹

¹⁹ Togan, *Hatıralar*. s: 564.

Berlin Kongresiyle birlikte Türkistanlı kadrolar, Avrupa'da faaliyet gösteren Bolşevizm karşıtı gruplarla temaslarını yoğunlaştırmaya başlamışlardı. Avrupa basınında Türkistan ile ilgili haber ve yorumlar çıkarabilmek için yoğun bir çaba sarf etmeye başladılar. Kongreden kısa bir süre sonra Türkistan Azadlık Cemiyeti yönetim kadroları arasında krize yol açacak bir olay yaşandı. Rus komünizminin ilkelerini ve uygulamalarını benimsemeyen sosyalist partiler, 1924 yılının 24-25 Aralık tarihlerinde, Almanya'da, uluslararası bir kongre düzenlemişlerdi. S-R (Sosyalist Revolüsyoner) hareketinin eski lideri Çernov, Türkistan'ı temsilen Zeki Velidi'yi davet etmişti. Kongreye katılan Velidi, *Bolşevizm üzerinden Sosyalizme* başlıklı bir bildiri sundu. Bu olay Türkistan Azadlık Cemiyetinin iki önemli üyesi arasında ciddi bir sürtüşmeye yol açtı. Mustafa Çokayoğlu'na göre Cemiyet üyeleri bu nitelikteki kongrelere *Sosyalist* adı altında katılmamalı ve Türkistan'ı temsil etmemeliydiler. O güne kadar ılımlı sosyalistlerle birlikte çalışmış ve daha demokrat yapıdaki Çokayoğlu için, ihtilâlcî nitelikteki sosyalist anlayış kabul edilemez bir şeydi. Bu eleştirilere karşı Zeki Velidi "Ben bu toplantıda bildirimi cemiyet mümessili olarak değil, Erk Partisi üyesi olarak yaptım. Zira, Cemiyetin 7 maddelik ortak platformu dışında kalan konularda her parti üyesi kendi programına göre hareket edebilir" şeklinde bir savunmayı gündeme getirmişti.²⁰ İki lider arasındaki bu anlaşmazlık diğer üyelerin araya girmesi ile geçiştirildi. Fakat bu çatışma burada noktalanmayacak, başka bahanelerle yeniden ortaya çıkacaktı.

1925 yılı içerisinde, Türkiye'deki Milliyetçilik hareketlerinin önde gelen isimlerinden Maarif Bakanı Hamdullah Suphi Tanrıöver, Avrupa'da yaşayan Dış Türk liderlerini Türkiye'ye toplamak amacıyla bir çalışma başlatmıştı. Bu çalışma sonucunda Sadri Maksudi Arsal, Ayaz İshaki, Fuat Toktar ve Abdullah Battal Taymas gibi isimler Türkiye'ye gittiler. O sıralarda Avrupa'da bulunan Dr. Rıza Nur'un Türkiye'ye döndükten sonra gösterdiği çabalarla, Zeki Velidi Togan ve Fethulkadir Süleyman da Türkiye Maarif Bakanlığı tarafından davet edilmişlerdi. Bu gelişmeler üzerine Avrupa'da bu-

²⁰ a.g.e, s: 568.

lunan Türkistan Azadlık Cemiyeti üyeleri, 9 Mayıs 1925 tarihinde, bir defa daha toplandılar. Yine Berlin'de gerçekleştirilen toplantıda Cemiyet Merkezinin İstanbul'a taşınması, Mustafa Çokayoğlu'nun Avrupa Temsilcisi olarak görevini sürdürmesi ve maddi imkân sağlanması halinde Türkiye'de bir yayın organı oluşturulması gibi kararlar alındı.²¹ Bütün bu gelişmelerden sonra Türkistan Milli Hareketinin siyasi ağırlık merkezi büyük ölçüde Türkiye'ye kaydırılmış oluyordu.

²¹ a.g.e, s: 589.

Esir Milletler Cephesi:

Promete

Promete Cephesi'ni oluşturan gruplar tek başlarına Sovyetlerle m¼cadele edebilecek g¼ce sahip değillerdir. Dolayısıyla, s¼z konusu cephe, şartların getirdiği bir zorunluktan başka bir şey değildir.

Tahir şakir (Çağatay)

Promete Hareketinin K¼kleri

Prometheus Yunan Mitolojisinde Ateş Tanrısıdır. Zeus'un istememesine rağmen, insanlığa ateşi ve dolayısıyla uygarlığı getirir. Fakat Zeus'un intikamı korkunç olacaktır. Prometheus bir dağın tepesinde zincire vurulur. Zeus tarafından g¼revlendirilen bir kartal, g¼n boyunca Prometheus'un karnını parçalamakta ve karaciğerini yemektedir. Gece boyunca karaciğer kendisini yenileyerek eski halini almakta ve Prometheus iyileşmektedir. Ertesi sabah Kartal yeniden gelmekte ve parçalama işlemine başlamaktadır. Bu olay b¼ylece sonsuza kadar tekrarlanıp devam edecektir.

Etrafı g¼çlü komşularla çevrili Polonya¹ tıpkı Prometheus gibiydi. Tarih boyunca g¼çlü komşuları tarafından birkaç kez parçalanmış, her seferinde yeniden doğmuştu. 20'inci y¼zyıla girerken de Polonya toprakları, bir kez daha, Rusya, Prusya ve Avusturya-Macaristan devletleri arasında paylaştırılmış durumdaydı. Son olarak 1864 yılında, Polonya'nın Rus kesiminde başlatılan isyan kanlı bir şekilde bastırılmış, Rusya ve Prusya kendi işgal b¼lgelerinde ciddi bir asimilasyon

¹ Osmanlı Devleti d¼neminde ve T¼rkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarında Polonya yerine 'Lehistan' ismi kullanılmaktaydı.

politikası uygulamaya başlamışlardı. Buna karşın Avusturya-Macaristan imparatorluğu bünyesinde kalan Galiçya bölgesinde, nispi bir bağımsızlık vardı ve bu bölgedeki Polonyalılar kendi milli kimliklerini koruma imkânını bulmuşlardı. 1900'lere gelindiğinde, Rusya'daki partilerin ortaya çıkışına paralel olarak, çeşitli Polonya partileri kurulmuş durumdaydı. Bunların en önemlileri Roman Dmowski önderliğindeki Ulusal Demokratik Parti, Josef Pilsudski yönetimindeki Polonya Sosyalist Partisi ve Sosyal Demokrat Partiydi. Joseph Pilsudski'nin Sosyalist Partisi, programı itibarıyla daha radikal bir konumdaydı ve koşulsuz bir bağımsızlık hedeflemekteydi.

Pilsudski, Rus imparatorluğu parçalanmadan Polonya'nın bağımsız olamayacağına inanmaktaydı. Bu inancını, daha Rus-Japon savaşı öncesindeki yıllarda, Japon Hükümetine sunduğu bir memorandumda dile getirmişti.¹³ Haziran 1904 tarihli bu memorandumda Pilsudski, Rusya'nın parçalanması için çarlık bünyesindeki Rus olmayan milletlerle ve Osmanlı Türkleriyle işbirliği yapılmasının şart olduğunu vurgulamaktaydı.² Taleplerinin Japon Hükümetince kabul edilmiş olmasına karşın, bu memorandum sebebiyle Pilsudski, Prometecilik Hareketinin Babası olarak kabul edilmektedir.

Pilsudski, Türkiye-Polonya işbirliği konusuna da çok önem vermekteydi. 1912-1913 yıllarında Krakow'da bir Polonya-Türkiye Dostluk Cemiyeti kurduğunu. Cemiyetin kurucuları arasında, daha sonraki yıllarda Polonya Dışişleri Bakanı olacak olan, Doğu milletleri uzmanı Leon Wasilewski ve Pilsudski'nin yakın arkadaşı Michel Sokolnicki de vardı. 1916 yılında Pilsudski, Budapeşte'deki Türk konsoloslugu aracılığıyla Osmanlı Hükümetine bir memorandum sundu. Polonya, Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devletinin Rusya'ya karşı bir birlik oluşturmasını teklif ediyordu. Böylece Vistül nehri boylarından Süveyş kanalına kadar uzanan bir cephe ortaya çıkmış olacaktı. Pilsudski'nin Türkiye'ye olan ilgisi daha sonraki yıllarda da devam edecek ve Türkiye

² Targalski, *Les plans Polonais concernant l'éclatement de l'URSS, Le mouvement "Prométhée et le Caucase*. s: 9.

Cumhuriyetinin yeni liderleriyle temas yollarını arayacaktı. Nitekim 1922 yılında, Lozan görüşmeleri sırasında, yarbay Tadeusz Schaetzel başkanlığındaki bir Polonya heyetini, Türk heyeti başkanı İsmet İnönü ile gizli görüşmeler yapmak üzere İsviçre'ye göndermiştir.³

Birinci Dünya Savaşı Polonya'yı, Avusturya ile Rusya arasındaki mücadelenin önemli bir unsuru haline dönüştürmüştü. Polonyalı askerlerden bir lejyon oluşturan Pilsudski savaş sırasında Avusturya cephesinde yer aldı. Buna karşın Polonya Ulusal Komitesi'ni oluşturan Dmowski ve partisi, Rusya'yı desteklemekteydi. Savaşın ilerleyen dönemlerinde Çarlık Rusya'sına karşı savaşılan cepheyi güçlendirebilmek için, Almanya ve Avusturya-Macaristan ittifakı, Polonya'nın kendi işgalleri altında bulunan kesiminde bir Polonya Krallığı kurulacağını ilan ettiler. Bu gelişme, Polonya'da bağımsız bir cumhuriyet oluşturmayı amaçlayan Pilsudski'yi tatmin etmemişti. Fakat yine de kurulan Geçici Devlet Konseyi'nin Askeri Kanat Sorumluluğunu kabul etti. Bu olay Pilsudski'ye, Alman desteğini kullanarak, kendi askeri birliklerini oluşturma şansını vermişti.

Bu sırada Rusya'da başlayan Bolşevik İhtilâli ve sonrasında Rusya'nın savaştan çekilmesi, oluşan dengelerin bir kez daha bozulmasına yol açtı. Rusya ile savaşın bitmesi, Doğu Cephesinde rahatlayan Almanların Polonya politikasının bütünüyle değişmesine sebep olmuştu. Polonya birliklerinin kontrolünü yeniden ele almak isteyen Almanlar, Pilsudski'nin ciddi direnci ile karşılaştılar. Bunun üzerine Alman Yönetimi, Pilsudski'yi tutukladı ve Geçici Devlet Konseyi'ni iptal etti. Fakat bu sıralarda Batılı İtilaf Devletleri, Paris'teki Polonya Milli Komitesi'ni resmen tanıyarak bir Vekiller Konseyi kurulmasını kararlaştırmışlardı. Bu durumda Almanya, Pilsudski'yi hapisten çıkarmak zorunda kaldı. Polonya Vekiller Heyeti de Pilsudski'yi Askeri Kanat Başkanlığı'na getirdi. 1918'in Kasım ayı ortalarında Varşova'ya gelen Pilsudski, üç gün sonra Devlet Başkanı ilan edildi.

³ Targalski, *Les plans Polonais concernant l'éclatement de l'URSS*, Le mouvement. s:10.

Alman yenilgisi sonrasında Polonya'daki Alman yönetimi de son bulmuştu. I. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Versay Barış Antlaşması ile Polonya, topraklarının bir kısmını daha geri alabildi. Fakat eski topraklarının büyük bir kısmı halâ Rusya'nın kontrolü altındaydı. Bu olay yeni bir Rusya-Polonya savaşının sebebi oldu. Bu savaş Pilsudski'ye, Rusya içerisindeki Rus olmayan milletlerle ortak bir cephe oluşturulması şeklindeki düşüncesini uygulama fırsatını da vermişti. Polonya ordusu içerisinde Müslümanlardan oluşan bir birlik kurulması kararını verdi ve hemen uyguladı. Polonya ordusu Kiev'e girerken Mustafa Ahmetov komutasında Kuzey Kafkasyalılar, Azeriler ve Tatarlardan oluşan bir alay da onlarla birlikteydi. Polonyalılar bu savaşta başarılı oldular ve 1921 yılı Mart ayında Riga'da yapılan antlaşmayla ülke son şeklini almış oldu. Bağımsızlık sonrasında yapılan seçimlerde Pilsudski Devlet Başkanlığına aday olmadı ve genel kurmay başkanlığına getirildi. Fakat 1923 yılında, hükümette tasvip etmediği bir siyasi anlayışın hakim olduğu gerekçesiyle bu görevinden ayrıldı, emekli oldu ve Sulejowék'e yerleşti.

Polonya bağımsızlık çabalarının en önemli aktörü olan Mareşal Pilsudski, son iki yüzyıl içerisinde ülkesini birkaç kez işgal eden ve iki kez de dünya haritasından silen Rusya'nın gelecekte de benzer girişimler yapacağından hiç kuşku duymuyordu. Bu ihtimali ortadan kaldıracak tek seçenek vardı; o da Rusya'nın dağılmasıydı. Bunun gerçekleşmesi ise Rus işgali altındaki milletlerin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla mümkündü. Dolayısıyla, Mareşale göre, Rusya Esiri Milletlerin meseleleriyle ilgilenmek Polonya'nın bizzat kendi meselesi olarak kabul edilmeliydi

1922'den itibaren göreve gelen hükümetler, Pilsudski'nin Promete projesini rafa kaldırmışlardı. Fakat Promete düşüncesine inanan bazı devlet görevlileri, hükümetlerin bilgisi dışında, projeyi canlı tutmağa devam ettiler. 1922-1926 yılları arasında mülteci liderlerle temaslar, Yarbay Schaetzel, 2. Büro⁴ görevlisi yüzbaşı Suchenek ve Hariciye Bakanlığı'nın Doğu Dairesinden Lukasiewicz aracılığıyla yürütülmüştür. 1924

⁴ Askeri espionaj ve kontrespiyonaj bölümü.

yılı sonbaharında Schaetzel İstanbul'a askeri ataşe olarak tayin edildi. Schaetzel'i Sulejowek'teki evine davet eden Pilsudski, ona özel olarak, Sovyetler Birliği içerisinde kalan milletlerin dışarıdaki bağımsızlık hareketlerinin temsilcileri ile temas kurmak görevini verdi. Schaetzel Ukraynalılarla, Gürcülerle, Kafkasyalılarla, Azerilerle, Kırmılılarla, İdil-Urallılarla ve Türkistanlılarla diyalog kuracak; bağımsızlık arzularının yoğunluğunu ve bu yönde gösterdikleri çabaları değerlendirecekti.

Avrupa'daki Mülteci Gruplar

1920'li yıllarda Avrupa'daki Rus olmayan Sovyet mültecileri arasındaki en etkili grup Gürcülerdi. Gürcistan'ın Sovyetlerce ele geçirilmesi sonrasında, sosyalist Devlet Başkanı Noé Jordania ve çok sayıda meclis üyesi Paris'e gelmişler ve orada bir Gürcü Mülteci Hükümeti kurmuşlardı. Bu hükümet 1930 yılı başlarına kadar Fransa tarafından, geçici bir süre için de İngiltere ve Belçika hükümetleri tarafından resmen tanındı. İsviçre Dışişleri Bakanı Guiseppe Motta ve *Journal de Genève*'nin baş yazarı Jean Martin, Gürcü mültecilerinin başlıca destekçileriydi. Aynı zamanda Milletler Cemiyeti Raportörü de olan Motta, sürgündeki Gürcü Hükümetinin uluslararası camia tarafından resmen tanınmasında büyük rol oynamıştı. Etkili bir gazeteci olan Jean Martin de Uluslararası Gürcistan Komitesinin Başkanlığı yapmaktaydı. Gürcü grubu ayrıca, Milletler Cemiyeti merkezi olan Cenevre'de devamlı bir temsilci bulunduruyordu. Dışarıdaki Gürcü Hükümeti, Noé Jordania'yı meşru Devlet Başkanı olarak tanımaktaydı. Jordania grubu dışında, bir de Spiridion Kedia tarafından temsil edilen Gürcü milliyetçi demokratları grubu mevcuttu.

1918'de Ukrayna'nın Beyaz Rus kuvvetlerince işgal edilmesinden sonra ülke dışına çıkan Ukrayna lideri Simon⁵ Petliura, daha sonra iktidarı ele geçiren Kızılara karşı savaşmış fakat başarılı olamamıştı. Bunun üzerine Polonya'ya giden Petliura, Mareşal Pilsudski ile Sovyetler Birliği'ne karşı

⁵ Bazı kaynaklarda Semen olarak gösterilmektedir.

bir antlaşma imzaladı ve Polonya ile birlikte Sovyetlere karşı savaştı. Polonyalılarla Bolşevikler arasında imzalanan Riga antlaşmasında Ukrayna'nın Sovyetler Birliği hakimiyetinde kalması üzerine, Ukraynalı eski yöneticilerle birlikte Paris'e geldi. Burada Ukrayna Milli Hareketi'ni oluşturan Petliura, *Trisub* isimli bir dergi çıkarmağa başladı. Ne yazık ki 1926 yılında, Ukrayna'da öldürülmüş Yahudilerin intikamını aldığını iddia eden Şalom Şavartsbard isimli bir Yahudi tarafından düzenlenen suikast sonucunda hayatını kaybetti. Petliura'dan sonra Ukrayna milli hareketi liderliği eski dışişleri bakanı Şulgin tarafından yürütülecektir.

Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgal etmesinden sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Milli Şurası dağıtılmış, Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade ÇEKA⁶ tarafından tutuklanarak Moskova'ya götürülmüştü. 1922 yılında hapisneden kaçmayı başaran Resulzade, Finlandiya üzerinden Türkiye'ye gitti ve dış dünyadaki Müsavatçıları bir araya getirerek Azerbaycan Milli Merkezi'ni kurdu. Paris'te ayrıca, Versay görüşmelerine katılmak üzere gönderilen Azerbaycan heyetinin iki üyesi, Ali Merdan Topçubaşı ve Ceyhun Hacıbeyli bulunmaktaydı. Geçmişte Duma üyeliği, daha sonra da Azerbaycan meclis başkanlığı yapmış olan Topçubaşı, mülteci çevrelerinde hayli tanınan bir simaydı.

Benzer bir süreç Kuzey Kafkasyalılar için yaşanmış ve Sovyet kuvvetlerinin bölgeyi işgal etmesinden sonra Kuzey Kafkas Hükümeti'nin önde gelen liderleri Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmışlardı. Kuzey Kafkasya mültecileri, Kafkasya Dağlıları Halk Partisi (KDHP) tarafından temsil edilmekteydiler. Önceleri Hür Kafkasya Dağlıları Halk Partisi⁷, daha sonra ise Kafkasya Dağlıları Halk Partisi⁸ unvanını kullanan organizasyon, bir üçlü grup tarafından yönetiliyordu. Partinin en etkin ismi, meşhur Şeyh Şamil'in torunu Said Şamil idi. Ayrıca Kuzey Kafkasyalı eski Bakan Haydar Bammat çevresinde toplanan bir grup daha vardı ve Bammat Grubu olarak tanımlanıyordu.

6 Karşıdevrim ve sabotajla mücadele için olağanüstü komisyon.

7 Narodnoya Partiya Volnih Gortsev Kavkaza

8 Narodnoya Parti ya Gortsev Kavkaza

Avrupa'daki İdil Ural Tatarları, Geçici Tatar Hükümeti başkanı Ayaz İshaki önderliğinde teşkilatlanmışlardı. Bir kısım İdil Urallılar, başta Japonya olmak üzere bazı uzak doğu ülkelerine dağılmış durumdaydılar. Kırım Tatarları ise, başta Türkiye olmak üzere Romanya, Litvanya ve Polonya gibi ülkelerde yoğunlaşmışlardı. Milli Fırka, Kırım Hükümeti'nin eski dışişleri bakanı Cafer Seyid Ahmet (Kırimer) etrafında yeniden şekillenmişti.

Türkistanlılar, birinci bölümde anlatıldığı gibi, Türkistan Azadlık Cemiyeti adı altında teşkilatlanmışlardı. Cemiyet reisi Ahmet Zeki Velidi, Avrupa temsilcisi ise Mustafa Çokaçoğlu idi. Bu teşkilatlanmalar dışında, her milliyetten mültecilerin kurduğu çok sayıda başka teşkilatlar da mevcuttu. Fakat Promete hareketi, daha çok kendi ülkelerinde etkili olmuş, demokrat nitelikteki liderler ve gruplar ile temas kurmayı plânlamaktaydı.

Promete Teşkilatı Kuruluyor

Polonya'nın Sovyet mültecileri ile olan ilişkileri, Promete'nin resmen kuruluşundan çok önce başlamıştır. İstanbul'daki Polonya Sefiri Artur Knoll, Askeri Ataşe Schaetzel ve Diplomat Holowko'nun yoğun çabalarıyla, 1924 yılı Kasım ayı başında, Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya milli hareket temsilcileri bir araya gelerek Kafkasya İstiklâl Komitesi'ni kurdular. Bu Komite Azerilerden Resulzade ve Sultanov; Gürcülerden Ramişvili, Mdivani ve Vaçnadze; Kuzey Kafkasyalılardan ise Said Şamil, Murat Bey ve Alihan Kantemir'den oluşmaktaydı. Bu oluşum, gelecekte gerçekleştirilecek bir konfederasyonun ilk adımı olarak da kabul edilmiştir.⁹

⁹ Targalski, *Les plans Polonais concernant l'éclatement de l'URSS, Le mouvement.* s:11. Targalski'nin Kafkasya İstiklâl Komitesi kurucuları olarak tanımladığı isimlerle, kuruluş belgesini imzalayanlar arasında farklılıklar vardır. Kuruculardan Vaçnadze'nin belirttiğine göre belgeyi, Azeriler adına Hüsrev Sultanzade, A. Şeyhülislamzade ve Abdül Ali Emircan, Gürcüler adına M. Tseretelli, A. Assatıyani ve D. Vaçnadze, Kuzey Kafkasyalılar adına da V. Cabağı, A. Kantemir ve A. Namitok imzalamışlardır. (Vaçnadze, *Hariçte Kafkasya Birliğı Hareketi Tarihi, Birleşik Kafkasya*, 1953, N. 3-4, s: 10)

Kafkasya İstiklâl Komitesi,¹ Promete tarihi açısından çok önemlidir ve bir başlangıç noktasıdır. Ne yazık ki Promete Teşkilatı konusunda yapılan çeşitli çalışmalarda bu konu yeterince değerlendirilememekte ve Versay Barış görüşmeleri için Paris'e gelen ve ülkeleri işgal edildiği için Paris'te kalan delegasyonların faaliyetleri ile, ilk defa İstanbul'da gizli olarak kurulan Kafkasya İstiklâl Komitesi karıştırılmaktadır. Çeşitli kaynaklar tarafından yapılan bu yanlış değerlendirme nedeniyle, Kafkasya Komitesi'nin Polonyalıların başlattığı çalışmalardan çok önce ve Promete'den tamamen bağımsız olarak kurulmuş olduğu izlenimi doğmaktadır. Promete Cephesi'nin oluşum sürecinin doğru anlaşılabilmesi için, bu delegasyonlar tarafından kurulan Daimi Kafkasya Konseyi ile İstanbul'da gizli olarak kurulan ve yukarıda anlatılan Kafkasya İstiklâl Komitesi arasındaki farklılık iyi bilinmelidir.

Versay Barış Görüşmeleri için Paris'e gelen Kafkasya Cumhuriyetleri Delegasyonları, ülkelerinin Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesi nedeniyle geri dönememişler ve Paris'te kalmışlardı. Delegasyon başkanları Ali Merdan Topçubaşı (Azerbaycan), A. Agoronyan (Ermenistan) A. Chenkeli (Gürcistan) ve A.M. Çermoy (Şimali Kafkasya) 1921 yılında bir araya gelerek ülkelerinin bağımsızlığı için birlikte çalışacaklarını ilan etmişler ve bu gruba Daimi Kafkasya Konseyi adı verilmişti.¹⁰ Bu konsey üyeleri 1924 yılı Eylül ayında, Gürcistan'da Sovyetler Birliği tarafından bastırılan bir isyanın protestosu amacıyla tekrar bir araya gelerek ikinci bir deklarasyon yayınlamışlardır. Bu Konseyin tüm ortak faaliyeti bu kadardır. İstanbul'da, 1924 yılında kurulan Kafkasya Kurtuluş Komitesi merkezinin Paris'e alınmasından çok önce, üyelerinin dağılması nedeniyle, bu konsey kendi kendine fesholmüştür.

Polonya Dışişleri Bakanlığı görevlisi, Diplomat Tadeus Holowko, 1925 yılı içerisinde önce Paris'e giderek Ukraynalı ve Gürcü liderlerle; ardından İstanbul'daki Dış Türk li-

¹⁰ Rezulzade, *Kafkasya Meselesi, Kafkasya*, 1952, No:11-12, s: 6; Vaçnadze, *Hariçte Kafkasya Birliği Hareketi Tarihi*, Birleşik Kafkasya, 1953, N. 3-4, s: 10.

derleriyle görüştü.¹¹ Amaç bütün bu grupları bir araya getirerek ortak bir plâtförm yaratmaktı. 1926 yılı Mayıs ayı, Polonya için olduğu kadar Promete Hareketi için de bir dönüm noktası oldu. Mareşal Pilsudski, gözlemci olarak bir kenarda yeterince beklediğine karar vermiş ve bir askeri darbe sonucunda iktidara el koymuştu. Darbeden sonra Pilsudski, Devlet Başkanlığı görevine yakın arkadaşı Prof. İgnati Mostsitski'yi seçtirmiş, kendisi ise Harbiye Nazırı ve Leh Ordusu Başmüfettişi olarak görev almayı tercih etmişti. Bu yeni yönetimde Pilsudski sıradan bir kabine üyesi gibi görünmekle birlikte, hükümetin arkasındaki en önemli insandı ve özellikle dış politika ve güvenlik konularında tek belirleyici konumundaydı.¹² Artık çok uzun bir zamandan beri kafasında olan, Rus istilasını altında kalan milletlerin Avrupa'daki temsilcilerini bir araya getirecek nitelikte, geniş tabanlı bir siyasi yapılanma oluşturmak fikri, uygulama safhasına konulabilirdi. Kendisine bağlı bazı Polonyalı yetkililer, iki yıldan bu yana, gerekli çalışmalarını yapmışlar ve uygun bir zemin yaratmışlardı. Böylece Promete düşüncesinin ciddi bir teşkilatlanmaya ve etkin bir siyasi harekete dönüşürülmesi sürecinin önünde hiçbir engel kalmamış oluyordu.

Promete çalışmalarının hız kazanmasıyla birlikte, 1924 yılında İstanbul'da kurulmuş olan Kafkasya İstiklâl Komitesi, merkezini Paris'e nakletti. Komite yetkilileri bu olayın se-

¹¹ Zeki Velidi Togan da, *Hatıralar* isimli kitabında (s: 477), 1924 yılı Haziran ayında Berlin'de Lehistanlı Stempovski adlı bir zatın kendisini ziyaret ederek Sovyet Esiri Milletlerin kendi aralarında bir ittifak kurmaları gerektiğini söylediğini ve kurulması muhtemel Promete teşkilatından ve çıkarılması düşünülen Promete dergisinden söz ettiğini belirtmektedir. Fakat Stempovski ismi, Promete ile ilgili Polonya kaynaklarında geçmemektedir. Ayrıca o tarihte Promete teşkilatının başlangıç noktasını oluşturan Kafkas Kurtuluş Komitesi bile kurulmamıştır. Dolayısıyla Stempovski isimli bu şahsın, daha 1924 yılı haziranında, kurulacak teşkilatın isminin Promete olacağını, bu teşkilatın Paris'te Promete isimli bir dergi çıkaracağını, Polonya'daki Wschod Enstitüsünün bu kuruluşla birlikte çalışacağını bilmesi mümkün değildir. Muhtemelen Profesör Togan, Stempovski ile yaptığı, Sovyetlere karşı güç birliği oluşturulması yönündeki konuşmalarla 1926 yılından itibaren gelişen Promete olayını birleştirerek okuyucularına yansıtmış olmalıdır.

¹² Debicki, *Foreign Policy of Poland 1919-1939*, s: 37.

beplerini, “yeni vaziyetler” ve “Kafkasya siyasi mültecilerinin esas kitlesinin Paris’te bulunması” olarak açıklamışlardır.¹³ Burada açık olarak söylenmeyen “yeni vaziyetler” tanımlanmasıyla, Türk iç siyasetinde Sovyetler Birliği aleyhinde yürütülen çalışmaları büyük ölçüde zorlaştıran değişikliklerin kastedildiği tahmin edilebilir. “Kafkasya siyasi mültecilerinin esas kitlesinin Paris’te bulunması” tanımlanması ise Promete Teşkilatının kuruluş çalışmalarının Paris’te yoğunlaşmış olmasıyla açıklanabilir. Komite merkezinin Paris’e alınmasıyla birlikte, 1920’li yılların başlarında, Kafkasya Cumhuriyetleri delegasyon başkanlarınca kurulmuş olan Daimi Kafkasya Konseyi’nin varlığı da sona ermiş oluyordu.

Polonya’nın sağladığı destek ve gösterdiği liderlik sayesinde, aradan bir yıl bile geçmeden, Beyaz Ruslar ve Ermeniler haricinde, Sovyetler Birliği içerisinde yaşayan bütün Rus dışı milletlerin mültecileri bir araya getirilmiş ve Promete Cephesi kurulmuştu. Ülkelerinin geleceğinin büyük ölçüde Rusya ile olan iyi ilişkilere bağlı olduğuna inanan Ermeniler, Rusya’ya karşı mücadele veren bir teşkilatın aktif üyesi olmak istememişlerdir.

Ayrıca bünyesinde Azerbaycan, Türkistan, İdil Ural ve Kırım gibi Türk gruplarını barındıran bir teşkilatla işbirliği yapmak istemiyorlardı. Mustafa Çokayoğlu bir yazısında Ermeni grupların Kafkas İstiklâl Hareketi Cephesine girmemelerinin sebeplerini şöyle açıklamaktadır:

Lâkin Ermeniler kendilerinin Birleşik Kafkas Cephesine katılmaları için başka Kafkas halklarının hiç birisinin kabul etmesi mümkün olmayan şartlar ileri sürdüler. Ermeniler, Kafkasyalılardan, bütün Kafkasya’yı ele geçirerek esir eden Rusya’ya karşı değil, sınırları içerisinde cüzi miktarda Ermeni azınlığı bulunan Türkiye’ye karşı mücadeleyi taahhüt etmelerini talep ettiler...

Ermenilerin Kafkasya istiklâli yolunda mücadele edenler safına katılmalarına Azerbaycan Müsavatçıları değil, bizzat Ermeni Daşnaklarının¹⁴ Rusya’ya dostluk, Türkiye’ye düşman-

¹³ Vaçnadze, *Hariçte Kafkasya Birliği Hareketi Tarihi*, Birleşik Kafkasya, 1953, N. 3-4, s: 10.

¹⁴ İhtilâlcî Ermeni Birliği

lık siyasetleri engeldir. Bu anlayış onların, bütün Kafkasya'yı Rus emperyalizminden kurtarma yolunda mücadele edenler ile birlikte aynı cephede olmalarına imkân vermemektedir.¹⁵

Promete Teşkilatının yapısı

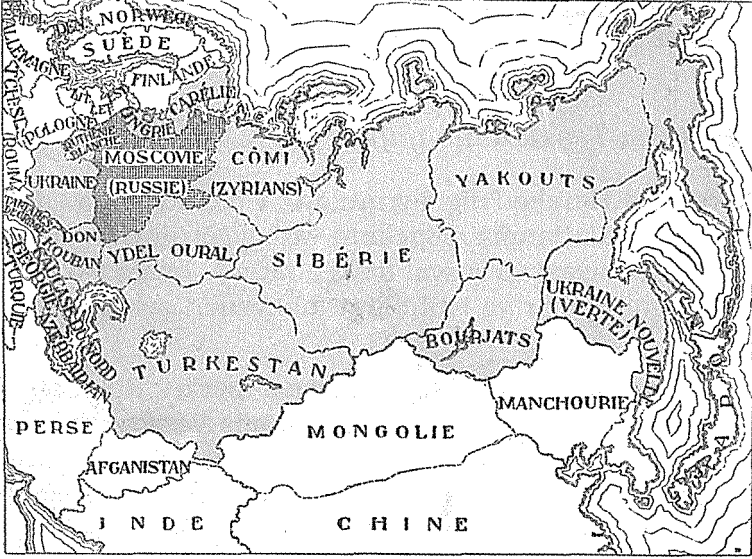
Promete Hareketi'nin ayrıntılarına bakıldığında, dört ayaklı bir teşkilatlanma modelinin varlığı görülmektedir. Bunlar sırasıyla siyasi ve sosyal teşkilatlanma, basın faaliyetleri, bilimsel çalışmalar ve istihbarat faaliyetleri şeklinde tanımlanabilir.

Promete Hareketi'ni yöneten siyasi merkez Rus Esiri Milliyetlerin Promete Ligi adıyla, 1926 yılında, Varşova'da oluşturuldu. Kuruluş döneminde Promete'ye katılan milli hareketlerin temsilcilerinden oluşan bir Merkez Konseyi (Prezidyum) vardı ve en üst yönetim organıydı. Konsey Başkanlığına Ukraynalı Profesör Roman Smal Stotsky getirilmişti. Salakaja, Mdivani ve Georgiu Nakaşidze (1933 sonrası) başkan vekilidiler. Merkez Konseyin diğer üyeleri ise Barasbi Baytugan, Mehmet Emin Resulzade ve Konrad İnnadze idi. Ukraynalı Baziak ve Osetyalı Balo Bilati sekreterlik görevini yürütmekteydiler. Kuzey Kafkasya, Gürcistan ve Azerbaycan merkezleri tarafından, Kafkasya milletleri arasında yakınlaşma ve işbirliği sağlanması amacıyla, daha 1924 yılında İstanbul'da Kafkasya İstiklal Komitesi¹⁶ adıyla kurulan örgüt modeli, Promete içerisinde aynen korunmuştu. Kısaca Kafkas Komitesi diye bilinen bu birim, bölgeler arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkların halledilmesi ve koordinasyonun sağlan-

¹⁵ Çokayoğlu, *Ermeni meselesi III*, Yaş Türkistan, 1933, No: 42, s: 18 ve 22. Daşnakların bu tutumu İkinci Dünya Savaşı sırasında da değişmemiştir. Savaş sırasında Britanya Daşnakların "Ermeniler kendi başarılarına karar vermeye muktedirler ve Rusya'daki bütün siyasi rejimler içinde sadece Sovyet Rejiminin en küçükleri ve en zayıfları da dahil olmak üzere milliyetlerin haklarını en sadık bir şekilde tanıdığını görmüşlerdir. Bu yüzden en ufak bir şekilde anti-Rus eğilimli olmayacaklardır" şeklinde deklarasyon yaptıkları bilinmektedir. (Mühlen Gamalthaç ile Kızılyıldız Arasında, s: 107)

¹⁶ Komiteta Nezavisimosti Kavkaza

LES NATIONS OPPRIMÉES PAR MOSCOU

Promete Cephesi tarafından çıkarılan "Moskova Esiri Milletler"
ile ilgili kartpostal. Paris, 1930

ması görevini yüklenmişti. Bu teşkilat aracılığıyla tüm Kafkas milliyetleri, Promete içerisinde tek bir birim gibi hareket edebilmekteydiler.

Milliyetler açısından değerlendirildiğinde, Merkez Konseyinin ağırlıklı olarak, Polonya, Ukrayna ve Kafkasya (Gürcü, Azeri ve Kuzey Kafkasyalı) kökenli temsilcilerden oluştuğu görülmektedir. Bu etnik yapı Promete teşkilatının dağıldığı yıllara kadar aynen sürdürülmüştür. Türkistan, Kırım ve İdil-Ural milli hareketlerinin temsilcileri ise Promete Genel Kurulunda bulunmaktaydılar. Bu Hareketlerin liderlerinin neden merkez yönetimine alınmadıklarının gerekçesini tam olarak bilmiyoruz. Aslında İdil Ural hareketi lideri Ayaz İshaki, daha 1927 yılı başlarında, Polonya Hükümetinin daveti üzerine İstanbul'dan gelip Varşova'ya yerleşmişti. Burada bizzat Pilsudski ile görüşmüş, Promete örgütü ile İdil Ural Hareke-

ti arasında resmi bir antlaşma dahi imzalanmıştı.¹⁷ Buna rağmen Promete'nin Merkez Komitesinde yer almamıştır. Yapılanmanın bu şekilde oluşturulmasının muhtemel nedeni, Ukrayna, Azerbaycan, Gürcistan gibi ülkelerin, Çarlık Rusya'sından Sovyetler Birliği'ne geçiş yıllarında, kısa sürelerle de olsa tam bağımsız ülkeler olabilmelerinde aramak gerekir. Diğer taraftan İdil Ural ve Kırım bölgelerinde bağımsızlık hareketleri ortaya çıkmış, muhtariyetler ilan edilmiş, fakat Moskova'dan tamamen bağımsız nitelikte devletler kurulamamıştı. Bu hukuki statü farklılığı nedeniyle Promete Merkez yönetiminde yalnızca Gürcü, Azeri, Kuzey Kafkasyalı ve Ukraynalı temsilcilere yer verilmiş olmalıdır. Buna ek olarak Polonya, kendi güvenliği açısından Ukrayna'yı ve Kafkas Ülkelerini daha öncelikli bölgeler olarak kabul etmekteydi. Türkistan Milli Birlik Hareketinin Promete Ligine resmen katılması, diğer teşkilatlardan bir yıl kadar sonra olmuştur. Dolayısıyla TMB de Promete Ligi üst yönetimine katılmamış, ilişkilerini büyük ölçüde Kafkas Komitesi aracılığıyla yürütmüştür.¹⁸

Polonya Hükümeti kadroları ile Promete Hareketi üyele-

¹⁷ Akış, *Aklımda Kalanlar* s: 89 ve s: 94. Akış'ın hatıralarına göre Ayaz İshaki, Pilsudski ile olan konuşma notlarını ve Promete Teşkilatı ile yapılan Promete Antlaşması gibi önemli belgeleri Varşova'daki Bank Gaspodarç'i de bulunan özel bir kasada saklamaktaydı. Ne yazık ki Alman bombardımanları sırasında banka yerle bir olmuş ve bütün bu belgeler yok olmuştur.

¹⁸ Başta Kuzey Kafkasyalılar olmak üzere, dönemle ilgili bilgi aktaran çeşitli kaynaklar (bkz. M. Aydın Turan, *Promete Hareketinde Kuzey Kafkasya Mültecileri: Kafkasya Dağlıları Halk Partisi 1926-1940*, Kafkas.org.tr/bgkafkas/index.html) Ali Merdan Topçubaşı (Azeri), Noé Jordania, Akaki Chenkeli (Gürcü), Mustafa Çokayoğlu (Türkistan), Cafer Seyidahmet Kurimer (Kırımlı), Ahmet Tsalıkatti, M. Girey Sunç, Tausultan Şakman (Kuzey Kafkasyalı) gibi simaların da hareketin yönetim kadrolarında görev aldığını belirtmektedirler. Fakat gerek Türkistan Milli Birliği yöneticileri arasındaki yazışmalar ve gerekse, sınırlı da olsa, Polonya kaynakları bu bilgileri doğrulamamaktadır. Promete Teşkilatının aktif olduğu 1926-1939 yılları arasında bazı isimlerin görev değişikliği yapmış olması mümkündür. Fakat Türkistan Milli Birliği yöneticileri, İdil Ural Hareketi yöneticileri ve Kırım Milli Hareketi yöneticileri Promete Ligi'nin Varşova'daki üst yönetiminde aktif görev almamışlardır.

ri arasında doğrudan temasların sağlanabilmesi, teşkilatın etkinliği açısından çok önemliydi. Bu amaçla çeşitli Avrupa başkentlerinde Promete Klüpleri oluşturulmuştu. Sosyal bir organizasyon şeklinde çalışan bu klüpler kamuya açık faaliyet göstermekteydi. Klüp hangi ülkedeysse, orada yaşayan bütün milli teşkilat üyeleri bu klüplere üye kaydedilmekteydiler. Üye olan öğrencilere bir miktar (160 Zloty) aylık verilmekte ve bu öğrenciler klüplerin sosyal faaliyetlerinde çalıştırılmaktaydılar. Klüpler, düzenledikleri bilimsel toplantılar, çaylar ve kermesler aracılığıyla, Promete Teşkilatı üyesi mülteci liderleriyle, yaşadıkları ülkenin siyasi, sosyal ve kültürel alandaki seçkinlerini bir araya getirecek köprü görevini yüklenmişlerdi. 1927 yılında kurulan bu klüp ve şubelerinde, daha sonraki yıllarda, kadın ve gençlik kolları da oluşturacak, böylece etkinlik alanı genişletilmeğe çalışılacaktır.

Promete klüplerine paralel olarak bazı şehirlerde, benzer çalışmalar yapabilecek başka teşkilatlar da kurulmuştur. Paris'te kurulan *Türkistan, Kafkasya ve Ukrayna Dostluk Cemiyeti*, Brno şehrinde kurulan Çek-Leh Klübü bu yaklaşımın örnekleri olarak verilebilir. Promete klüpleri ve paralel teşkilatlar, zaman zaman konferanslar düzenlemekte ve Resulta'de, Çokayoğlu, Said Şamil, Şulgin, Gvazawa gibi Promete üyesi mülteci liderler konuşmacı olarak çağrılmaktaydı. Konferanslar sonrasında dinleyicilerin de katıldığı tartışmalarla konular derinliğine incelenmekteydi. Böylece Avrupa ülkelerindeki kamuoyu, Sovyetler Birliği bünyesindeki gelişmeler ve Sovyet esiri milletler konularında bilgilendirilmeğe çalışılıyordu. Doğrudan Promete ile ilgili olmayan, fakat Prometecilerin aktif çalışma sergiledikleri başka teşkilatlar da vardı. Fransa Doğu Komitesi¹⁹ bunların en önemlilerindendi. Fransa'nın önde gelen siyasetçilerinin üyesi olduğu bu teşkilat, Sovyet mültecilerinin davalarına destek arayışlarında önemli bir sosyal yapılanma olarak görev yapmaktaydı.²⁰

¹⁹ Comité France Orient (CFO)

²⁰ CFO'nun 1929 yılında başkanı olan Paul Doumier aynı zamanda Senato başkanıydı.

Promete Dergisi

Promete kuruluşunun en önemli çalışma alanı Basın faaliyetleridir. Teşkilatın kurulmasıyla birlikte, dünya kamuoyuna yönelik olarak teşkilatın sözcülüğünü yapacak ortak bir yayın organı çıkarılmasına karar verilmişti. Ayrıca birlik bünyesindeki her teşkilat, kendi belirleyeceği dillerde kendi yayın organını çıkaracaktı. Böylece, bir taraftan, hür dünya ülkelerinde anti-bolşevik bir kamuoyu oluşturulacak, bir taraftan da Sovyetler Birliği içerisinde yönetim karşıtı gruplar oluşturulmağa çalışılacaktı. Amaç, Pilsudski'nin gelecekte kaçınılmaz olarak ortaya çıkacağını düşündüğü yeni bir Batı Dünyası-Rusya çatışması ihtimaline karşı, Sovyetler dışında ve içerisinde müttefikler kazanmaktı. Sonuç olarak, merkezi Paris'te olmak üzere, *Promethée*²¹ isimli bir dergi çıkarılmasına karar verildi. Dergi Fransızca olarak çıkarılacak ve Harekete katılan her grup, yönetimde birer üye ile temsil edilecekti.

Aslında Sovyet esiri millet temsilcilerinin bir dergi etrafında birleşerek ortak bir çalışma sergilemeleri olayı yeni değildi. Daha 1919 yılında, benzer bir çalışma, bağımsız Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te gerçekleşmişti. O yıllarda Tiflis, Sovyet karşıtı mülteciler için bir merkez haline dönüşmüştü. Ukrayna, Şubat 1918 de Sovyetler tarafından işgal edilmesine rağmen Tiflis'teki temsilciliğini kapatmamıştı. Gürcü yönetimi, mültecilerin Bolşevizm karşıtı çalışmalarına destek vermekteydi. Hokand Muhtariyetinin Kızıllar tarafından yıkılması sonrasında ülke dışına çıkan Mustafa Çokayoğlu da Tiflis'e geldi. Orada *Volny Gorets*²² ve *Barba*²³ gibi gazetelerde çalıştı. Bir süre sonra Gürcü yönetiminin desteğiyle, Çokayoğlu'nun baş muharrirlik yaptığı *Na Rubezhe*²⁴ isimli bir dergi çıkarılmağa başlandı. Kafkasya, Ukrayna ve Türkistan ortak çalışmasının ilk örneği olan bu olay, bir anlamda, Pro-

21 Derginin orijinal ismi Fransızca Promethée şeklindedir. Fakat Türk literatüründe Promete şeklinde, yani okunduğu şekliyle yerleşmiştir. Bu nedenle kitapta Promete şekli kullanılacaktır.

22 Hür Dağlı

23 Savaş

24 Sınırdı

mete Birliğin de ilk denemesi gibiydi. Bu ortak çalışma platformu, Gürcistan'ın Sovyetlerce işgal edildiği 25 Şubat 1921'e kadar sürdürülmüştü.

Promete Dergisinin ilk yönetim kurulunda Azerbaycan temsilcisi Mustafa Vekili, Kuzey Kafkas temsilcisi Mir Yakup Mehtiyev, Gürcü temsilcisi Georges Gvazawa ve Ukrayna temsilcisi olarak da eski bakanlardan Aleksandr Şulgin bulunmaktaydı. Derginin editörlüğüne Gürcü Gvazawa getirilmişti. Türkistan'da birkaç yıl Fransızca öğretmenliği yapmış olduğu için Asya meselelerini yakından izleyen, Rusça ile birlikte bölgede kullanılan Türk lehçelerini bilen Joseph Castagne, derginin yayın danışmanıydı ve yazıların düzenlenerek basıma uygun hale getirilmesi işleminden sorumluydu.²⁵ Temsilcilere ayda bin frank civarında maaş ödenmekteydi.²⁶

Bütün bu hazırlıklardan sonra Kasım 1926 da Promete dergisinin ilk sayısı çıktı. Kapağa zincirlerinden kurtularak yüksek bir dağdan inmeğe çalışan Promete'nin temsili resmi konmuştu.²⁷ Ayrıca kapakta "Kafkasya (Gürcistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkas) ve Ukrayna Milli Kurtuluş Teşkilatlarının Yayın Organıdır" şeklinde bir açıklama vardı. 1927 yılı sonlarından itibaren Türkistan Milli Birlik Hareketi de Promete Teşkilatına üye olacak, dolayısıyla derginin kapağındaki bu ibareye, Türkistan Milli Birliği de eklenecektir.²⁸

Promete Hareketi ve bu hareketle ilişkili basın faaliyetleri yalnızca Promete mecmuası ile sınırlı kalmamıştır. Hareketle ilişkili olan bütün milli grupların kendilerine özgü yayın organlarını çıkarmalarına da destek sağlanmıştır. Bu dergiler, söz konusu milliyetin teşkilatı hangi ülkede ve hangi dilde etkili olmak istiyorsa o ülkede ve o dilde yayınlan-

²⁵ Stilist

²⁶ Ahmet Naim (Öktem) tarafından TMB merkezine yazılan 20 Mart 1928 tarihli mektup. Ahat Andican arşivi.

²⁷ 1934 Temmuz ayında (sayı 92) kapaktaki resim kaldırılmış, beyaz zemin üzerinde yalnızca Promethée yazısının olduğu bir format benimsenmiştir.

²⁸ Organe de defence nationale de peuples du Caucase (Georgie, Azerbaïdjan, Caucase du norde), de L'ukraine et du Turkestan.

Cinquième Année. — N° 33

Janvier 1930

PROMÉTHÉE

Revue Mensuelle

Le Numéro / FRANCE : 3 fr.
ETRANGER : 5 fr.

ABONNEMENT

Un an..... 30 francs.
ÉTRANGER..... 50 francs.

Organe de
défense nationale
des Peuples

du

CAUCASE

Géorgie
Azerbaïdjan
Caucase du Nord

de l'UKRAINE et du TURKESTAN

Directeur : Georges GVAZAWA

muştır. Polonya'nın Moskova Büyükelçiliği her bölgenin yerel gazetelerini temin ederek, Varşova üzerinden milli teşkilatlara ulaştırılmasını sağlamaktaydı.²⁹

Böylece teşkilatlar, gerek Rusya içerisindeki uzantıları aracılığıyla ve gerekse yerel basının izlenmesi yoluyla güncel gelişmeleri takip etmek imkânına kavuşmuş oluyorlardı. Bu kaynağından bilgilenme mekanizması sayesinde Prometeciler, Promete dergisinde ve kendi çıkardıkları dergilerde, oldukça kaliteli ve Sovyetler Birliği yöneticilerinin şiddetli reaksiyonuna yol açan yazılar yayınlamağa muvaffak olmuşlardır.

Türkistanlıların dış dünyadaki siyasi sözcüsü olan Türkistan Milli Birlik (TMB) teşkilatı, 1927 yılından itibaren, İstanbul'da *Yeni Türkistan*'ı çıkarmağa başladı. Buna daha sonra Berlin'de çıkarılan *Yaş Türkistan* (1929) dergisi eklenecektir. Ayaz İshaki tarafından yönetilen İdil Ural Türklerinin yayın organı *Yeni Milli Yol*, Berlin'de, *Yaş Türkistan* ile aynı matbaada basılmaktaydı. Azerbaycan Türklerinin Müsavat Teşkilatı adına Berlin'de *Kurtuluş*, İstanbul'da ise *Odlu Yurt* dergileri yayınlanmaktaydı. Bu yayınlara daha sonra *Bildiriş* (1931) dergisi eklenecektir. Kırım Milli Hareketi, basın yayın faaliyetleri için 80 binden fazla Kırım Türkünün yaşadığı Romanya'yı merkez olarak seçmişti ve Köstence'de *Emel* dergisini yayınlamaktaydı. Kuzey Kafkas teşkilatlarının sözcüsü *Severnıy Kavkaz* (Şimali Kafkasya) dergisiydi ve Varşova'da basılmaktaydı. Paris'te, Promete Mecmuası dışında, Gürcülerin *Sakartvelo* (Baba yurdu) dergisi ile sürgündeki Ukrayna Hükümeti tarafından yayınlanan *Trisub* dergisi çıkarılıyordu. Ayrıca Kalmuklar tarafından çıkarılan *Kovylniye Volni*, Hür Kazak Hareketi³⁰ tarafından çıkarılan *Volnoye Kazachestvo* isimli dergiler de mevcuttu.³¹

Promete Dergisi'nin yayınlanmasını takip eden dönemler-

²⁹ İstanbul'daki TMB merkezinden Avrupa temsilcisi Mustafa Çokayoğlu'na gönderilen bazı yazılarda "Türkistan'da yayınlanan gazetelerin zaman zaman ellerine ulaşmadığı ve bunun için Varşova'daki yetkililerin ikaz edilmesi gerektiği" şeklinde uyarılar mevcuttur.

³⁰ Rus Kazaçıklarının Milli Teşkilatı

³¹ Hostler, *Türkism and The Soviets*. s:158.

de, gerek bu hareketten ayrılan gruplar ve gerekse baştan beri bu teşkilatlanmaya karşı olan çeşitli gruplar tarafından da çok sayıda yayınlar çıkarılmıştır. Bunlar arasında en etkili olanı, Kuzey Kafkasyalı liderlerden Haydar Bammat'ın yönettiği *Kavkaz* dergisiydi. Başlangıçta Promete kuruluşunda yer alan Alihan Kantemir de, daha sonra bu gruba katılmıştır. Bir Kumuk Türk'ü olan Haydar Bammat, Promete bünyesindeki Kafkasyalılar gibi, bir Kuzey Kafkas Federasyonu kurulmasını tasvip ediyordu. Fakat Bammat'a göre, Türkiye ve Kuzey Kafkasya bir çok yönden birbirlerine bağlıydılar ve bu nedenle kurulması amaçlanan Kuzey Kafkas Federasyonu siyasi açıdan Türkiye'ye bağlı olmalıydı. Bammat'ın bu düşünceleri genç Türkiye Cumhuriyeti liderlerince desteklenmedi. Bunun üzerine Haydar Bammat grubu, daha radikal bir çizgiye kayarak, Japonya ve Almanya paralelinde bir siyasi çizgi izlemeğe başlayacaktır. Bammat, başta Said Şamil olmak üzere Jordania ve Rezulzade'nin de içlerinde olduğu tüm Prometecilere karşıydı. Grubun yayın organı olan *Kavkaz* dergisi Rusça, Türkçe, Fransızca ve daha sonraki yıllarda İngilizce olmak üzere dört dilde çıkarılmaktaydı. Bu konudaki mali desteğin Japonya'nın Paris Büyükelçiliği tarafından sağlandığı ifade edilmiştir.³²

Polonya ve Promete:

Bilimsel ve Siyasal destek

Promete Hareketinin bilimsel desteği Varşova'daki Şark Enstitüsü³³ tarafından sağlanmaktaydı. Enstitünün fahri başkanlığını Mareşal Pilsudski'nin yakın çevresinden olan bir siyasetçi, Senatör Stanislav Sedletski³⁴ yürütüyordu. Bu görevin bir siyasetçiye verilmiş olması Polonya yönetiminin bu enstitüye yüklediği anlamı da açıkça ortaya koymaktadır. Enstitünün müdürü Polonyalı bilim adamı ve gazeteci Wlo-

³² Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızıl yıldız Arasında*. s: 22.

³³ Instytutu Wschodniego Warszawie

³⁴ S. Sedletski uzun yıllar boyunca Şark Enstitüsünün fahri başkanlığını yürütmüş, Polonya'nın işgali üzerine intihar etmiştir.

dimierz Bonczkowski³⁵ idi. Bonczkowski Birinci Dünya savaşı sıralarında birkaç yıl Rusya'da kalmış ve Sibiryaya üzerinden Japonya'ya geçmişti. Bu süre içerisinde Rusya Türkleri ile yakın teması olmuştu. Bonczkowski aynı zamanda Enstitü tarafından neşredilen dergilerin ve yayınların editörlüğünü de üstlenmişti. Enstitü Genel Sekreterliği ise, bir akademisyen olan Prof. Olgierd Gurka tarafından yürütülmekteydi. Ayrıca Prof. Ponyatovski, Prof. Zayançovski, Prof. Domaşeviç gibi, Promete gayesine destek veren bilim adamları, Enstitünün çalışmalarına katkı sağlamaktaydılar.

Şark Enstitüsü, Rusya mahkûmu milletlerin meselelerinin gündeme getirildiği *Wychod* (Şark) isimli bilimsel bir dergi yayınlıyordu. Hareketin liderleri zaman zaman bu Enstitü tarafından Varşova'ya davet edilmekte ve kendi milli meseleleri ile ilgili konferanslar vermeleri sağlanmaktaydı. Promete üyesi bazı mülteci liderlerinin yazdıkları kitaplar Şark Enstitüsü tarafından Polonya diline çevrilerek yayınlanmıştır.³⁶ Enstitü ayrıca, Kuzey Kafkasyalılar arasındaki dil farklılıklarını giderebilmek amacıyla, ortak bir alfabe oluşturmak gibi Promete Hareketine katkı sağlayabilecek bilimsel çalışmalar da yürütmüştür. Polonyalı akademisyenlerin ve bölgesel uzmanların katılımıyla 1935 yılına kadar sürdürülen çalışmalar sonucunda, bölgesel diller arasındaki ortak kelimeler tespit edilmiş ve Kuzey Kafkasya milliyetleri arasında ortak bir dil oluşturulmağa çalışılmıştır.

Başta Varşova olmak üzere, Berlin, Paris, Prag, İstanbul, Tahran ve Harbin (Mançurya) gibi merkezlerde yoğunlaşan Promete Hareketi'nin, uluslararası plânda desteklenmesi ve denetlenmesi işlemlerinden Polonya Dışişleri Bakanlığının Şark Bölümü sorumluydu. Bu bölüm başlangıçtan itibaren Lukaszewicz (1922-1926), Tadeusz Holowko (1926-1931) ve Tadeusz Schaetzel (1931-1935) gibi, bizzat Pilsudski tarafın-

³⁵ Wlodimierz Bonczkowski İkinci Dünya Savaşı sonrasında bir süre İsrail'de yaşamış ve daha sonra ABD'ye göç etmiştir. Bazı kaynaklarda bu isim Baczkowski olarak yazılmıştır. (Ülküsal, Hatıralar, s: 190)

³⁶ Enstitü Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan, Cafer Seyidahmet'in Kırım ve Kırım Tatarları ile ilgili kitaplarını Polonya diline çevirerek yayınlamıştır.

dan seçilerek görevlendirilen şahıslar tarafından yönetilmiştir. Promete Hareketi'nin kurucusu olan bu insanlar, Hareketin temelini oluşturan siyasi felsefeye gönülden bağlı oldukları için, teşkilat, çok etkin faaliyet yapma imkânını bulmuştur. Promete faaliyetlerine maddi destek, bizzat Pilsudski tarafından oluşturulan bir Fondan sağlanmaktaydı. Bu nedenle bu kaynak, gerek prometeciler ve gerekse dönemi inceleyen araştırmacılar tarafından Pilsudski Fonu olarak adlandırılmıştır.

Promete Liginin faaliyetlerine başlamasıyla birlikte, Sovyetler Birliği karşıtı mülteci liderleri için Varşova şehri, sorunlarına çözüm bulacakları bir merkez haline dönüşmüş, bir çok siyasi hareket, merkezlerini ve siyasi kadrolarını bu şehre nakletmişlerdi. Çalışmalarını Varşova'ya taşıyan liderler arasında, Mehmet Emin Resulzade, Ayaz İshaki, Said Şamil, Kafkasya hareketinin yönetim üçlüsü Mehmet Giray Sunç, Tausultan Şakman ve İbrahim Çulik sayılabilir.

Bütün bu faaliyetlere ek olarak, Polonya hükümeti, Sovyet mülteci grupları için bir de eğitim programı oluşturmuştu. Çeşitli Polonya üniversitelerinde eğitim gören talebelere hükümet tarafından burs verilmekteydi. Bu talebeler Polonyalı gençlerle birlikte, Şark Enstitüsü'nün Gençlik Şubesini oluşturmuşlardır.³⁷ Polonya hükümetinin gerçekleştirdiği bir diğer çalışma ise Kafkas ve Ukrayna kökenli eski askerlerin, sözleşmeli statüde, Polonya Ordusu'na alınmaları uygulamasıdır. Kendi ülkelerinin Sovyetlere karşı verdiği bağımsızlık savaşına katılan çok sayıda subayın, 1927 yılından itibaren, belli bir plân dahilinde Polonya ordusunda görevlendirildikleri bilinmektedir. Pilsudski tarafından başlatılan bu uygulama İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar devam edecektir.³⁸

³⁷ Kırım Milli hareketinde etkin rol oynayan Edige Mustafa Kırimal, Abdullah Zihni Soysal, Selim Veli Ortay ve İbrahim Otar gibi isimler Polonya Hükümetinin bu programından yararlanarak Polonya Üniversitelerinde okumuşlardır.

³⁸ Promete Teşkilatının 1930'lu yıllardaki faaliyetleri için bkz. Savaşa Doğru Bölümü.

Türkistan-Berlin Hattı ve Ötesi

*Ne ümitlerle, ne hayallerle gelmiştik.
Hepsi bir illüzyon veya Ütopya mıydı?.
Biz Türkistan ihtilâlcileri neredeyiz
ve ne yapıyoruz ?*

Öğrenci, Ahmet Naim, 1929

1920'li yıllar Türkistan'daki Sovyet hakimiyetinin giderek pekiştiği yıllardır. İlk dönemlerde Sovyet yönetimi, devam eden iç savaşın oluşturduğu kaos ortamı ve karşı karşıya kaldığı ekonomik problemlerin yoğunluğu gibi nedenlerle, çevre cumhuriyetlerdeki yerli yönetici kadroların desteğine halâ muhtaçtı. Dolayısıyla bu kadroların görünüşte sosyalist, fakat, özde milliyetçi yapılanmalar oluşturma çabalarına kısman göz yumulmuştur. Özellikle yeni kurulan Buhara Cumhuriyeti'ni yöneten cedit kadroları ürkütmemek ve Sovyetler Birliği'ndeki istikrar sağlanıncaya kadar zaman kazanmak gerekiyordu. Zira Fergana'da başlayan Basmacılık Hareketi hızla büyümüş ve bütün Türkistan'a yayılmıştı. Sovyet yönetimi bölgede tam olarak kontrolü sağlayıncaya kadar ılımlı bir politika izlemenin yararlı olacağını görmüştü. Nitekim, 1921 yılının 26 Mayıs'ında, Lenin ve Çiçerin imzalı bir belge ile Buhara Cumhuriyetine, bazı yabancı ülkelerle doğrudan iktisadi ve kültürel ilişkiler kurma hakkı tanındı. Bu imkândan yararlanan Buhara Cumhuriyeti yöneticileri, 1921-1922 yılları boyunca, özellikle Almanya ile iktisadi ve kültürel ilişkiler kurma çabası içerisinde olmuşlardır.¹

¹ Hasanov, Feyzullah Hocayev. s: 67-68.

İşte bu siyasi ortam içerisinde, yerli cedit kadrolar tarafından gerçekleştirilebilen önemli işlerden birisi de, dış ülkelere öğrenci gönderme projesidir. Moskova'nın tüm isteksizliğine rağmen, Buhara Halk Cumhuriyeti ve Türkistan A.S.S.R.'den 70 kadar öğrenciyi Avrupa'ya gönderebilmek için hazırlıklara başlandı. Eğitim için seçilen ülke Almanya idi. Dünyaya harbinden yenik çıkmasına ve içinde bulunduğu zor koşullara rağmen Almanya, halâ, bir bilim ve teknoloji merkeziydi. Versay antlaşmasının getirdiği yükümlülükler nedeniyle, başta İngiltere olmak üzere, bütün diğer kapitalist ülkelerle ciddi sorunları vardı ve bu nedenle de çoğu uluslararası konuda Sovyet Rusya ile aynı cephede hareket etmek zorunda kalıyordu. Diğer taraftan, giderek artan ekonomik zorluklar sonucu toplum yapısında kutuplaşmalar ortaya çıkmıştı ve sosyalist hareketlerin gücü ve etkinlik alanı hızla genişlemekteydi. Bu gelişmelere paralel olarak, Alman siyasi kadroları içerisindeki sosyalistlerin sayısı da giderek artmaktaydı. Dolayısıyla, başta Lenin olmak üzere birçok Bolşevik yönetici, Avrupa'daki sosyalist devrimin ilk olarak bu ülkede başlayacağına inanmaktaydılar. Sonuç olarak Moskova, gerek kendi iç şartları ve gerekse geleceğe yönelik beklentileri sebebiyle, Türkistan'daki yönetici ceditlerin Almanya ile ilişki kurmak ve bu ülkeye öğrenci göndermek yönündeki uygulamalarına göz yummuştur. Buhara Cumhuriyeti ve Türkistan A.S.S.R tarafından başlatılan bu hareket çocuklarını dış ülkelerde eğitime göndermek yönündeki toplumsal istekleri de körüklemiş ve çok sayıda öğrenci, kendi imkânlarıyla okumak üzere, dış ülkelere yönelmişlerdir. Tercih edilen ülkelerin başında Türkiye vardır. İkinci sırayı ise yine Almanya almaktadır. 1922-23 yıllarında başlatılan bu öğrenci hareketi, daha sonraki yıllarda, hariçte yürütülen Türkistan Milli Mücadelesinin kadrolarını oluşturmak bakımından büyük önem taşımaktadır.

1922 yılı başlarında, Türkistan'da yayınlanan *Kızıl Bayrak* gazetesinde, *Almanya'da Okuyan Müslümanlar* başlıklı bir makale çıkmıştı.² Alman resmi makamlarından alınan

² Siraci, *Germany'da Okuvcı Musulmanlar Kızıl Bayrak Gazetesi*, 21 Ağustos 1922.

verilere dayandırılarak yazılan bu makale, Müslüman ülkelerin eğitim açısından Almanya'yı tercih derecelerini göstermesi bakımından bir hayli ilginçtir. Makalede yansıtılan verilere göre Almanya'da, Osmanlı Türklerinden, çoğu kendi imkânlarıyla gelmiş olan bin kadar öğrenci, Arap ülkelerinden ise dört yüz civarında öğrenci mevcuttur. Aynı tarihlerde Kazan'dan kırk (26'sı özel, 12'si devlet burslusu), Azerbaycan'dan yetmiş bir, Kırım'dan iki, Kuzey Kafkas bölgesinden ise altı öğrenci vardır. Buna karşın Türkistan'dan kendi imkânlarıyla gelmiş tek bir öğrenci bulunmaktadır. Ziraat akademisinde okuyan bu öğrencinin adı Abdulvahap Muradi'dir. Osmanlı Türkleriyle, Kazan bölgesinden gelen Tatar Türkleri dışında hiçbir kavimden kız öğrenci olmayışı, yazar tarafından özellikle vurgulanmaktadır. Ceditizm hareketinin erken başladığı Kazan, Kırım ve Azerbaycan gibi Türk bölgelerinin Batı Dünyasıyla olan bilimsel etkileşimleri, bu akımla ancak 1900'lerde tanışabilen Türkistan bölgesine göre çok daha ileri durumdaydı. Türkiye Türklerinde ise tartışmasız bir üstünlük görülmekteydi.

Aynı yazar tarafından yayınlanan ikinci bir makalede, çeşitli Türk bölgelerinden Avrupa'ya gönderilecek öğrenciler hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre 1922 yılında Buhara Halk Cumhuriyetinden 46, Hive Halk Cumhuriyetinden 5, Kazakistan'dan 15, Başkurdistan'dan 10 ve Tataristan'dan 10 öğrenci gönderilecektir. Türkistan A.S.S.R' dan gönderilecek öğrencilerin sayısı, çoğunluğu Taşkent şehrinde ve genellikle kendi imkanlarıyla olmak üzere, 19 kişi olarak belirtilmektedir.³ Buhara Cumhuriyetinden gönderilecek öğrencilerin gözetim ve denetim görevi, Cumhuriyet yönetiminin harici kültürel ilişkiler bölümü başkanı Abdulvahid Burhanof'a (Munzim) verilmiştir.⁴

Avrupa'ya öğrenci gönderme seferberliğinin Türkistan A.S.S.R'da, Halk Komiserleri Sovyet'i Reisi Turar Riskulof, Buhara'da ise Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti Hükümeti Reisi Feyzullah Hocayef tarafından şekillendirildiği bilinmek-

3 Siraci, *Germany'da Okuvcu Musulmanlar* 2. Kızıl Bayrak Gazetesi, 31 Ağustos 1922.

4 Hasanov, *Feyzullah Hocayev*. s:68.

tedir. Buhara Cumhuriyetinde, öğrenci göndermek ve eğitimi düzenlemek amacıyla Tatar eğitimci Alimcan İdrisi, Buhara Merkezi İcra Komitesi üyesi Burhanof ve elçilik görevlisi Keminski'den oluşan bir komisyon kurulmuştu. Türkistan A.S.S.R da ise, dış memleketlere gidecek öğrencilerin her türlü işlemleri, maarif nezareti bünyesinde oluşturulan bir bilim heyeti tarafından yürütülmekteydi. Almanya'ya gidecek öğrenciler, bu kuruluşun da yardımıyla, 1922 Ağustosunda, kendi aralarında *Kömek*⁵ adıyla bir cemiyet kurdular. Taşkent'te kurulan bu cemiyetin başkanlığına Said Ali Hoca isimli bir öğrenci getirilmişti.⁶ Her iki cumhuriyetin yöneticileri tarafından başlatılan bu hareketin, halk arasında büyük bir heyecanla desteklendiği görülmektedir. Özellikle aydınlar, Türkistanlı gençlerin Avrupa ülkelerinde eğitilmesinin Türkistan'ın geleceğine çok önemli katkılar sağlayacağını bilincindediler. Meşhur şair Abdulhamit Süleyman Çolpan, *İstikbal için Küreş*⁷ başlıklı makalesinde şunları yazmaktaydı:

Biz son zamanlarda gençlerimizin uzak memleketlere gidip bilim öğrenmek için çok hevesli olduklarını görüyoruz ve seviyoruz. Bu gençlerin kendi başlarına ayrı ayrı hareket etmeyip 'kömek'leştiklerinin de farkındayız.

Çar hükümeti döneminde İç Rusya Müslümanlarını Hıristiyanlaştırmak meselesinde büyük çabalar göstermiş, meşhur İlminski siyasetinin önde gelenlerinden olan Popedovna, yazdığı bir mektupta, 'yerli halk arasında (Müslüman Türkler kastediliyor Y.N.) bizim için faydalı, en azından zararsız olacak insanlar, Rus dilini utanarak ve çok rahat konuşmayan, yazısında bir çok hatalar bulunan, bizim genel valimiz bir yana, en küçük memurumuzdan korkan kişilerdir' diyordu. Buna karşı biz Rus diliyle değil, ileri Avrupa memleketlerinin dili ve bilimi ile cevap versek belki insan gibi yaşamağa hak kazanabiliriz.⁸

1917 ihtilâlinde 5 yıl sonra, 1922 yılında yazdığı bu ma-

5 Kömek : Yardım

6 Turdiyev, *Ular Germanya'da Okugen İdiler 1*. Yaş Leninçi gazetesi, 30 Mart 1990.

7 Gelecek için mücadele

8 Çolpan, *İstikbal için Küreş*, Kızıl Bayrak Gazetesi. 2 Eylül 1922, no: 215.

kalenin satır aralarında Çolpan, Türkistan'a medeniyetin Ruslar tarafından getirildiği iddiasını Çarlık dönemindekine benzer şekilde sürdüren komünist yönetimi de eleştirmekte; Türkistan'a göre çok gelişmiş olan Rus bilim ve teknolojisinin Avrupa bilim ve teknolojisi sayesinde yenilebileceği ümidini dile getirmektedir.

Yurt dışına gönderilen öğrencilerin eğitim harcamalarının karşılanabilmesi ve yeni öğrenciler gönderilebilmesi için yalnızca devlet imkânlarıyla yetinilmemiş, çeşitli kültür, sanat ve spor faaliyetlerinden sağlanan gelirlerin bir kısmının aktarılmasıyla, ilave fonlar oluşturulmuştu. 18 Aralık 1922 tarihli *Türkistan* gazetesinin verdiği bilgiye göre, yurt dışında eğitim gören gençler için halk arasında büyük çaplı bir kampanya başlatılmıştı. Kampanyayı düzenleyenler arasında Nasır Mircelalov, Abdulhamit Süleyman Çolpan, Münevver Karı, Abdurreşidhanov ve Şakircan Hamidi gibi meşhur isimler vardı. 2 Aralık 1922 de, Taşkent'te, aydınlar tarafından bir edebiyat gecesi düzenlenmiş ve bu gecede toplanan 7500 som⁹ bu fona aktarılmıştı.¹⁰

Türkistanlı öğrenciler Almanya'da

Öğrenciler 1922 yılı Eylül ayında Türkistan'dan yola çıktılar. Sovyet makamlarının muhtemel engellemelerini önlemek amacıyla Türkistanlı cedit önderlerinden Ubeydullah Hoca, öğrenci grubuyla birlikte Moskova'ya gelmişti.¹¹ Korkulan olmadı ve öğrenciler Leningrad üzerinden vapurla Almanya'ya geçtiler; Almanca öğrenmek üzere Berlin, Dresden, Heidelberg ve Darmstadt gibi şehirlerdeki okullara dağıtıldılar.

Türkistan A.S.S.R.'dan gelen öğrenciler genellikle lise eği-

⁹ O tarihte Türkistan'da kullanılan para birimi.

¹⁰ Turdiyev, *Germany'a da Talim Algen Türkistanlık Talebeler*. Yaşlık Jurnalı, 1989, sayı 7, s: 65.

¹¹ Ubeydullah Hoca'nın öğrencilerle birlikte Almanya'ya gelip gelmediği açık değildir. Kendisiyle yapılan görüşmede İbrahim Arifhan (Yarkın), Ubeydullah Hoca'nın Moskova'da kaldığını söylemiştir. Buna karşın Saide Şirahmetkızı (Oktay), Ubeydullah Hoca'nın Berlin'e kadar geldiğini, kısa bir süre orada kaldıktan sonra geri döndüğünü belirtmektedir.

Almanya'ya gönderilen kız öğrencilerden bazıları, Übeydullah Hoca (sol başta) ve Alimcan İdrisi (sağ başta) ile birlikte. Ortada oturan Saide Şirahmetkızı (Oktay), kardeşleri Fuzeyl ve Nasreddin. Moskova, 1922 yılı ortaları.

(Ahat Andıcan Arşivi)

timlerini tamamlamış, üniversite düzeyindeki öğrencilerdi. Buna karşın Buhara Halk Cumhuriyetinden gelenlerin çoğunluğu, ilk mektebi yeni bitiren öğrencilerdi. Alimcan İdrisi, öğrenci grubunun Almanya'daki koordinasyonundan ve Alman makamları ile olan ilişkilerinin düzenlenmesinden sorumluydu. İdrisi, medrese eğitimini Buhara'da alan bir İdil-Ural Türk'üydü. I. Dünya savaşına katılmış ve Almanlara esir düşmüştü. Berlin yakınlarında kurulan Wünstorf harp esirleri kampında imamlık yapmış ve daha sonra da kampın sosyal düzeninden sorumlu olmuştu. Doğu dillerine ve Rus-

ça'ya hakim olması nedeniyle 1916 yılından itibaren Prusya Harp Nezareti bünyesinde görevlendirilmiş ve Müslüman esirlerden bir lejyon oluşturulmasına yardımcı olmuştu.¹² Türkistan'a döndüğü sıralarda Buhara Halk Cumhuriyeti'nin Almanya'ya Öğrenci gönderme projesi başlamak üzereydi ve İdrisi bu iş için en uygun adamdı.

Türkistan A.S.S.R. yöneticilerinden Turar Rızkulov'un verdiği bilgilere göre 1923 yılı sonunda, Almanya'da, Türkistan A.S.S.R.dan yedisi Özbek ve dördü Kazak Türkü olmak üzere 11 öğrenci, Buhara Halk Cumhuriyetinden ise kırkı Türkistanlı, altısı Tatar ve dördü Yahudi olmak üzere toplam 49 öğrenci bulunmaktadır. Türkistan A.S.S.R.dan giden öğrencilerin dördü Akademi Teknikumda, ikisi Ziraat Akademisinde, birisi Tıp Fakültesinde, birisi kız olmak üzere iki öğrenci de lisede okumaktaydı.¹³ Genel olarak alındığında Almanya'da dört grup öğrenci oluşmuştu. Ağırlıklı olarak kızlardan oluşan grup öğretmen okullarında okumaktaydılar. Bir kısım gençler ise, ara sınıf yetiştirebilmek amacıyla teknik okullara yerleştirilmişlerdi. Özellikle Buhara Cumhuriyetinden gönderilen küçük yaştaki çocuklar orta eğitim kurumlarındaydılar. Son grup ise çeşitli fakültelere yerleştirilmiş üniversite öğrencileriydi.

Aynı dönemde devlet eliyle Türkiye'ye de öğrenci gönderilmiştir. O yıllarda Türkistan'daki cedit okullarında öğretmenlik yapan Raci Çakıröz, anılarında, Buhara Cumhuriyetinden bir grup öğrencinin, devlet burslusu olarak, Türkiye'ye gönderildiklerini ve bu öğrencilerin büyük ölçüde Kastamonu ve Samsun çevresindeki okullara yerleştirildiğini aktarmaktadır.¹⁴ Bu bilgiler Buhara'daki Cedidizm hareketlerine doğrudan katılmış ve daha sonra Almanya'ya öğrenci olarak gitmiş olan Ahmet Naim tarafından da doğrulanmaktadır.¹⁵

¹² Alimcan İdrisi, 1921 yılına kadar devam eden bu görevi için, 1923 yılında, Almanya devlet başkanı Ebert tarafından bir mektupla taltif edilmiştir.

¹³ Rızkulov, *Germany'da okuyularımız*. Türkistan Gazetesi, 19 Aralık 1923.

¹⁴ Çakıröz, *Türkistan'da Türk Subayları*, Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 8, 1987

¹⁵ Allworth, *A Conversation With Ahmad Naim Nasratullahbek*, A Young Bukharan Jadid. s: 100

Buhara Halk Cumhuriyeti tarafından gönderilen Türkistanlı Öğrenciler Berlin Camii önünde. 1922 sonları (Ahat Andican Arşivi)

Türkistanlı yöneticiler, Almanya'ya ve Türkiye'ye öğrenci gönderme projelerinin Moskova yönetiminde ciddi bir rahatsızlık oluşturacağını çok iyi bilmekteydiler. Bu rahatsızlığı bir ölçüde giderebilmek için Rusya'ya da öğrenci gönderilmesi projesini gündeme getirdiler. O dönemde Avrupa'ya ve Rusya'ya gönderilen talebeler karşılaştırıldığında, Rusya lehine ciddi bir sayısal fark ortaya çıkmaktadır. 1923 yılında Buhara Halk Cumhuriyeti, Türkistan A.S.S.R. ve Kırgız (Kazak) A.S.S.R.'dan 43'ü Özbek, 64'ü Kazak, 2'si Türkmen, 22'si Tacik ve 12'si Uygur olmak üzere toplam 149 öğrenci Rusya'ya burslu olarak gönderilmiştir.¹⁶

1922 yılı sonlarında Buhara Halk Cumhuriyeti Nazırlar Şurası Reisi Feyzullah Hocayef, Almanya'yı ziyaret etti. Almanya ziyaretine gerekçe olarak sağlık nedenleri gösterilmişti. 25 Eylül 1922 tarihine kadar devam eden bu gezisi sıra-

¹⁶ Kamçibek, *Türkistan Gazetesi*. 19 Aralık 1922.

sında Hocayef, Almanya'nın çeşitli şehirlerinde okuyan Türkistanlı öğrencilerle görüşmüş; bu temaslarının sonuçlarını ve Almanya'da eğitim gören öğrencilerle ilgili düşüncelerini *Buhara Ahbarı* isimli bir gazetede, *Berlin'den Mektuplar* başlıklı bir makaleyle dile getirmiştir. Hocayev'in, özellikle kız öğrencilerin eğitiliyor olmalarından büyük memnuniyet duyduğu anlaşılmaktadır. Makalesinde bu konuyu ön plana çıkararak, toplumsal gelişme açısından kadınların eğitilmesinin gerekliliğini vurgulamakta ve Almanya'da eğitim gören genç kızların isimlerini tek tek saymaktadır. Kuşkusuz böyle yaparak Türkistanlıları eğitim konusunda, fakat özellikle de kız çocuklarının eğitim-öğretimi konusunda teşvik etmek istiyordu.¹⁷ Hocayef bu ziyareti sırasında Alman yetkilileriyle de temaslarda bulunmuş ve yaptığı görüşmeler sonunda öğrencilerin hepsine süresiz oturma izni verilmesini sağlamıştır.¹⁸

Almanya'daki öğrencilerden Ahmetcan İbrahim 14 Mart 1923'te *Türkistan* gazetesinde yayınlanan *Kömek Uyuşması-degi Ortaklerimiz*¹⁹ başlıklı mektubunda, *Kömek* teşkilatının Berlin şubesini kurduklarını bildirmektedir. Teşkilatın kuruluş gayesi Almanya'daki Türkistanlı gençlerin sosyal ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Başkanlığına Said Ali Hoca'nın getirildiği bu öğrenci teşkilatı, aynı yılın Eylül ayında, Said Ali Hoca, Ahmet Şekuri ve Settar Cabbar gibi öğrencilerin katılımıyla, *Kömek* isimli bir dergi çıkardı. Berlin'deki *Azad Şark* matbaasında, Arap harfleriyle ve Özbek şivesinde basılan 28 sayfalık bu dergi, Türkistanlılar tarafından dış dünyada yayınlanan ilk dergi olması nedeniyle tarihi bir öneme sahiptir.

Dergi, Said Ali Hoca tarafından yazılan *Dileğimiz* başlıklı bir giriş yazısından sonra, yine aynı öğrencinin *Akıl ve Sezgi*, Ahmet Şekuri'nin *Türk Edebiyatında İdealizm*, Ahmetcan İbrahim'in *Teknika ve Biz*, gibi yazıları ile devam etmektedir. *Dileğimiz* yazısı Almanya'daki Türkistanlı öğrencilerin ruhsal durumlarını yansıtmaları bakımından bir hayli ilginçtir. Yazı-

¹⁷ Hasanov, *Feyzullah Hocayev*. s: 66.

¹⁸ Turdiyev, *Germany'a'da Okugen Okuvciler İziden*. Okutuvciler gazetesi, 6 Nisan 1991.

¹⁹ *Kömek Cemiyetindeki Arkadaşlarım*

Alman Üniversitelerine yerleştirilen Türkistanlı öğrencilerden bir grup
 Öndekiler (soldan sağa) Abdulvahap Ishakoğlu(Oktay), Settar Cabbar. İkinci sıra: Hayrunissa Mecithankızı (Musabay), Tahir Şakir (Çağatay), Azim Bek Berimcan, Said Ali Hoca (Ankara), Eftal Abtussaid (Venstirel), Meryem Sultanova, Ahmetcan İbrahim (Okay).
 Ayaktakiler: Sultan Madkul, Sabir Türkistanlı, Abdulvahap Muradi, Damla ?, Ahmet Naim (Öktem), Temirbek Karibekoğlu, Salih Muhammed, Abdurrahman Muhibbayoğlu, Berlin, 18 Şubat 1923.
 (Ahat Andican Arşivi)

nın baş kısmında Türkistanlı öğrencilerin Almanya'ya geliş sebeplerine değinilerek şöyle denilmektedir:

Büyük bir sevinç içinde aydınlığa doğru çıkmakta olan vatanımız Türkistan, geleceğin büyük ümitleri için bizi Avrupa'ya gönderdi. Türkistan bizden çok şeyler bekliyor. Fakat biz yıllarca devam edecek olan tahsilimiz boyunca sevgili Türkistan'ımıza hizmet etmekten mahrum olmak istemiyoruz. Burada kaldığımız sürece memleketimiz için çalışmamızı sürdüreceğiz. Tabiidir ki her milletin yüksek tahsil gençliği nerede olursa olsun, ilmi ve sosyal nitelikli çalışmalarıyla milletlerine destek olmalıdırlar.²⁰

Said Ali Hoca tarafından yazılan *Asya'nın Akoğlu* başlıklı yazıda ise dış ülkelere öğrenci gönderilmesi ile ilgili tartışmalara değinilmektedir.

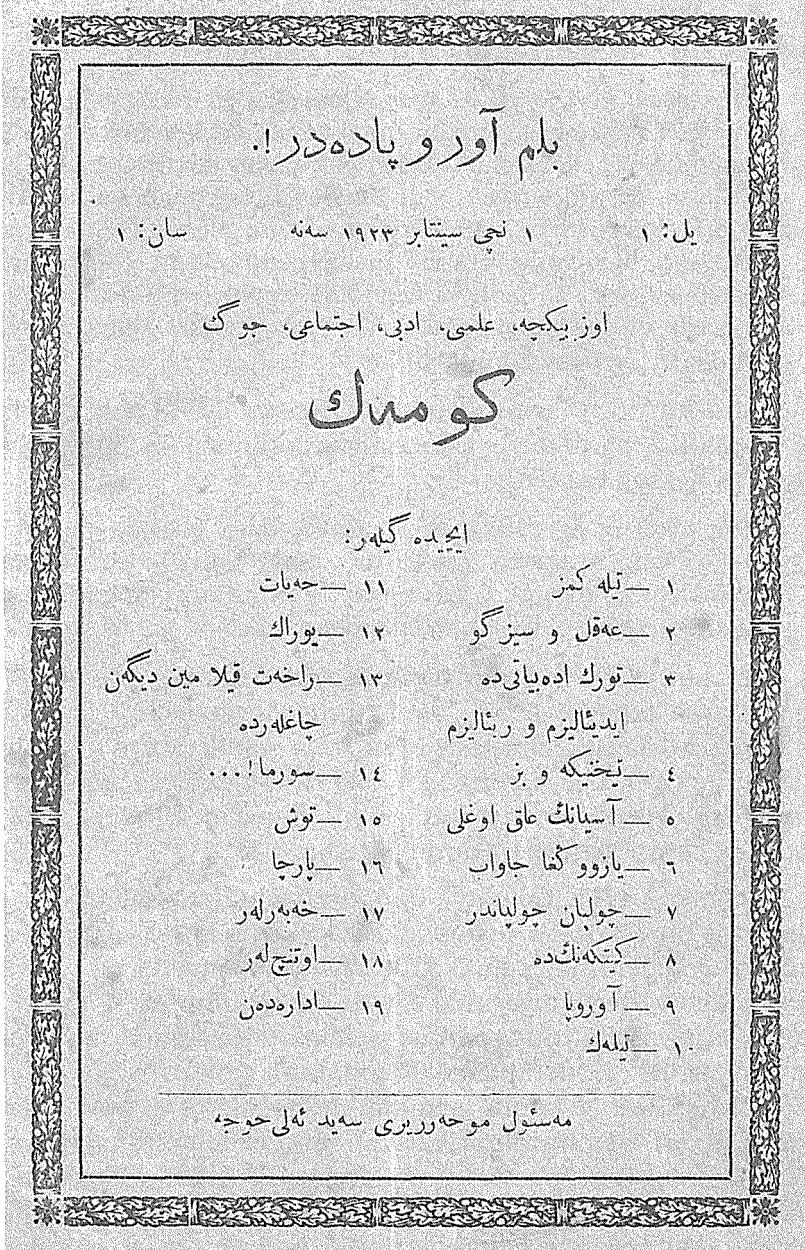
Dış ülkelere öğrenci gönderilmesine karşı çıkmak yanlış ve millet için zararlı bir harekettir.....Sovyetler Hükümeti bizim Almanya'ya gelişimize izin vermekle eski Çar rejiminin izlediği müstemlekeci şark politikasından farklı bir yol izlemiştir.²¹

Yazının daha sonraki bölümlerinde, komünizm fikrinin de Avrupa medeniyetinin bir ürünü olduğu belirtilerek Lenin'in fikri olgunlaşmasının Avrupa'da şekillendiği vurgulanmaktadır. Böylece eğitim için dışarıya gidenlere yöneltilen "burjuva unsurların tesiri altında kalmak" şeklindeki suçlamalara cevap verilmek istenmektedir.

Teknika ve Biz, Çolpan Çolpandır başlıklı makalelerde ise, gelişmiş bir teknoloji ve baskın bir kültürle karşı karşıya kalan bu gençler, kendi milli kültür ve medeniyetlerinin Avrupa medeniyetleri karşısında hiç de azımsanmayacak bir düzeye sahip olduğunu ispatlama çabası içerisindeyler. Dergideki yazılar incelendiğinde Türkistanlı gençlerin Sovyetlerdeki gelişmeler ve komünizm hakkında çok kaygı duymadıkları gibi bir izlenim alınmaktadır. Sovyet sistemi içerisinde Türkistan'ın varlığını sürdürebileceğini, Türkistanlıların milli kimliklerini koruyabileceklerini ve ülkenin kaderini kendilerinin tayin edebileceğini düşünmektedirler. Yazarlar imkân

20 Kömek Dergisi, s: 1

21 Kömek Dergisi, s: 6

Almanya'daki Türkistanlı öğrencilerin yayınladığı "Kömek" dergisinin kapak resmi. Kapağın üst kısmında "Bilim Avrupa'dadır" ibaresi dik-kati çekmektedir.

(Ahat Andican Arşivi)

buldukları taktirde derginin yayımlanmasını sürdüreceklerini belirtmişlerdir. Fakat ne yazık ki bu imkân bulunamamış ve *Kömek* dergisinin ikinci sayısı çıkarılamamıştır.

Öğrenci Projesinin sonu

Türkistan ASSR ve Buhara Halk Cumhuriyetleri tarafından yürütülen Avrupa'ya yönelik eğitim seferberliği, Moskova'yı çok rahatsız etmişti. Polonya ile olan savaşın bitmesi ve ardından Türkistan'daki Basmacılık Hareketinin büyük ölçüde kontrol altına alınması Sovyet Rusya yönetimini bir hayli rahatlatmıştı. Artık çevre cumhuriyetlerdeki yerli yöneticiler tarafından gündeme getirilen ve Bolşevik Liderlerin hoşuna gitmeyen konuların üzerine gidilebilirdi. Bu bağlamda, Sovyetler Birliği dışına öğrenci gönderme projeleri durdurulmalı ve bugüne kadar gönderilen öğrenciler de mümkün olan en kısa zamanda geri getirilmeliydi. Nitekim 1923 yılı ortalarından itibaren Türkistan gazetelerinde Moskova'nın görüşü doğrultusunda yazılar çıkmaya başladı. Dış ülkelere talebe gönderilmesinin başlıklı bir makalede şu satırlara rastlanmaktadır:

Rusya'ya gönderilen talebelerimiz dışında Berlin'de de talebelerimizin varlığı bilinmektedir. Öğrendiğimize göre gelecek yıl daha fazla sayıda talebe gönderilecektir....Bu hareketleri gerçekleştiren yoldaşlar bugünkü Rus orta ve yüksek okullarının herkes tarafından kabul gören üstün niteliklerini görmezlikten gelip dış ülkelerdeki burjuva ruhu ve burjuva ideolojisi ile eğitim vermekte olan okulları görmektedirler.²²

Yazar ayrıca, Almanya'da okuyan öğrencilerin ihtilâl sırasında bu ülkeye sığınmış olan eski çar rejimi taraftarlarıyla, yani, Beyaz Ruslarla ilişki kurduklarını ve böylece zararlı siyasi fikirlerle zehirlendiklerini belirtmektedir. Makale, bundan böyle Türkistan'dan dış ülkelere öğrenci gönderilmemesi ve gönderilenlerin de geri getirilmesi dileğiyle sonlanmaktadır. Aslında Moskova'daki hükümet organları, Moskova ve Leningrad üzerinden Almanya'ya giden ilk öğrenci grubuna da Almanya'ya gitmemeleri, Rus okullarında okumaları ve

²² Kamçıbek, *Çet Memleketlerge Okuvçı Cönetilmesin*. Fergana gazetesi, 8 temmuz 1923.

böyle yaparlarsa kendilerine çeşitli avantajlar sağlanacağı şeklinde yoğun bir baskı uygulamışlardı. Fakat gerek Buhara Cumhuriyeti ve Türkistan A.S.S.R yöneticilerinin kararlı tutumları ve gerekse öğrencilerin ısrarlı talepleri nedeniyle başarılı olamamışlardı.²³

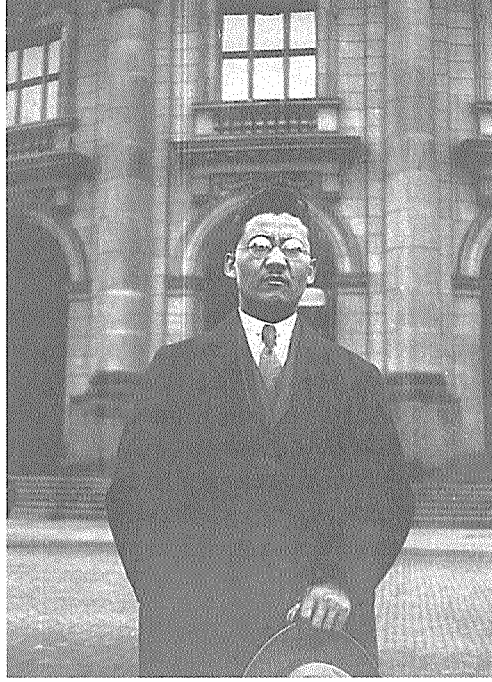
Dış ülkelere öğrenci gönderme işlemine karşı olarak çıkan yazılarda, yalnızca öğrenciler değil, onları gönderen yöneticiler de hedef seçilmeğe başlanmıştı. Bu konuyla ilgili tartışmaların artması üzerine Türkistan Halk Komiserleri Sovyeti'nin Reisi ve Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi Orta Asya Bürosu Üyesi Turar Riskulov, bizzat Almanya'ya gitti ve incelemeler yaptı. Dönüşünde, *Almanya'daki Öğrencilerimiz* başlığıyla bir makale yazdı:

Gönderilen öğrencilerin Alman okullarına girmeyi başaramadıkları, Türkiyeli ve başka bazı siyasi kaçakların tesirine girdikleri gibi bazı dedikodular mevcuttu. Ayrıca oradaki öğrenciler mektup yazarak maddi destek istemekteydiler. Bu sebeple oraya gittim. Bütün öğrenciler dil öğrenebilmeleri için Alman ailelerin yanına yerleştirilmiştir.... Öğrencilerin Rus siyasi kaçaklarıyla hiçbir alâkaları yoktur. Şark siyasi kaçaklarıyla (Türkler, Tatarlar ve diğerleri) ile alâkaları oluyorsa da bunların öğrencilere herhangi bir zararı olmamıştır.... Türkistan öğrencileri kendi vazifelerinin şuurundadırlar. Derslerinin bitiminden sonra yurtlarına dönerek kendi halkları ve hükümetleri için faydalı çalışmalarını sürdürmektedirler.²⁴

Yukarıdaki satırlardan kolayca anlaşılacağı gibi, Sovyetler açısından en tehlikeli kabul edilen iki grup, Türkiyeli Türkler ve Bolşevizm karşıtı Beyaz Rus göçmenleriydi. Diğer taraftan Türkistan Halk Komiserleri Sovyeti'nin Reisi Turar Riskulov için ise, öğrencilerin Türkiye'den gelen Türklerle veya Sovyetler Birliğinden giden mülteci Türklerle görüşmeleri herhangi bir sakınca yaratmamaktadır. Bu durum, komünizmin ilk yıllarında Türkistanlı yöneticilerin Türklüğe bakış açılarını göstermesi bakımından önemlidir. Böylesi siyasi düşüncelere sahip bir yöneticinin yerinde kalması mümkün

²³ Saide Oktay -Şirahmetkızı- ile görüşme, İstanbul, Temmuz 1990.

²⁴ Riskulov, *Germanyadaki Okuyularımız*. Türkistan gazetesi, 19 Aralık 1923.

Türkistan Halk Komiserleri Sovyeti'nin Reisi Turar Rızkulov Almanya'da. Berlin, 1923 yılı sonları. (Ahat Andican Arşivi)

değildi. Nitekim bir süre sonra Moğolistan'a sürgüne gönderilecek ve daha sonra da yok edilecektir.

1924 yılında öğrencilerden Settar Cabbar'ın yazdığı bir mektup *Türkistan* gazetesinde yayınlanmıştı. Cabbar bu mektubunda *Ertac*²⁵ müstear ismini kullanmıştır. Bu mektupta öğrencilerin durumu şöyle anlatılmaktadır:

Biz 1922 yılının son aylarında Almanya'ya geldiğimizde öncelikle dil öğrenmeye başladık. Büyük Türkistan'ı sömürerek ezmiş Rus Monarşistleri, yayınladıkları dergilerde 'Sartlar²⁶ Avrupa'da ne yapacaklar?' şeklinde istihzayla haykırmağa başlamışlardı....Rus şovenistlerinin bu soğuk ve aptal-

²⁵ Hikâyecî

²⁶ Sart sözcüğü, Türkistan'ın kırsal kesiminde yaşayanların, şehirleşmiş ve ticaretle uğraşan kesimler için kullandığı bir deyimdir. Ruslar ise bu deymi bütün Türkistan halkı için kullanmaktaydı.

ca davranışlarına rağmen Almanya tarafından iyi bir karşılama gördük..... Son zamanlarda Türkistan Cumhuriyetinde ve Sovyet Rusya'da 'Talebeler Avrupa'daki bozuk fikirli kişilerin tesiri altındadır, onları geri getirmek lâzım, yoksa bir gün başımıza belâ olurlar' gibi anlamsız sözler söylendiğini işitip hayret ediyoruz. Herkesin bildiği gibi Türkistanlı talebeler Avrupa'ya siyasetle uğraşmak için gelmediler. Almanya'ya geldiğimize iki yıl oldu. Bu tarihe kadar aramızdan hiç kimse siyasete karışmadı.

Almanya'daki talebeler iki ana gruba ayrılmaktadır. Çoğunluğunu orta mekteplerde okuyanlar oluşturmaktadır. Bunların bir kısmı orta zanaat mekteplerinde okuyanlardır. Kalanlar ise liselerde okumaktadırlar. İkinci grup ise darülfünun ve yüksek teknik okullarda okuyanlardır. Türkistan'daki talebe arkadaşlarımızla olduğu kadar, Azerbaycan'da, Rusya Cumhuriyetinde ve Türkiye'de okumakta olan talebe arkadaşlarımızla da alâkalarımızı kurmağa ve sürdürmeğe çalışıyoruz.²⁷

Settar Cabbar'ın verdiği bilgilere göre, Almanya'daki öğrenciler kendi aralarında, Türkistan Talebe Birliği adı altında bir cemiyet kurmuşlardır. Cemiyetin başkanlığına Abdulvahap Muradi getirilmiştir. Alman yetkili makamlarınca onaylanan bu birlik, Türkistanlılar tarafından Avrupa'da kurulan ilk resmi teşekkül olma özelliği taşıması bakımından tarihi bir öneme sahiptir. Cemiyetin amaçları, bütün Türkistanlı öğrencileri kapsayacak bir yapı altında Avrupa ilim ve irfanını Tür-

²⁷ Cabbar, *Germany'da Orta Asya talebelerinin ikinci yılı*. Türkistan Gazetesi, 2 Eylül 1924. Settar Cabbar'ın verdiği listeye göre A. Vahap Muradi, Azim Bek Berimcan, Salih Muhammed, Temirbek Karibekoğlu Berlin Yüksek Ziraat Mektebinde okumaktaydılar. Berlin Yüksek Teknik Okulunda okuyanlar Saidali Hoca (Kimya bölümü), Efdal Abdusaid -Vensürel- (Mimarlık), Sultan Madkul (Jeoloji), Ahmetcan İbrahim -Okay- (Jeoloji), Bilal (Makine), Tolegen Mümin (Elektrik) şeklindedir. İbrahim Arifhan-Yarkın- Vain Ziraat Yüksek Okulunda, Sabır-Türkistanlı- Darmşdat Yüksek Teknik Okulu Kimya bölümünde, Ataula Dresden Yüksek Teknik Okulu Makine bölümünde öğrenciydi. Sosyal Bilimler alanında okuyanlar çok az sayıdadır. Ahmet Şekuri Berlin Üniversitesi Felsefe bölümünde, Ahmet Naim-Öktem-İktisat Fakültesinde, Tahir Şakir-Çağatay- ise Heidelberg de Sosyoloji bölümünde okumaktaydı. Abdulvahap İshakoğlu-Oktay-, Şahsultan Hanım, Gülsün Hanım ve Zehra Koşay ise Tıp Fakültesinde okuyan öğrencilerdi.

kistan'a tanıtmağa çalışmak, Türkistan sosyal hayatının ve sanayisinin bilimselleşmesini sağlayarak Türkistan halkının kapitalistlerin esaretinden kurtulmasına çalışmak şeklinde özetlenmiştir. Talebe Birliği'nin bir diğer görevi de, Türkistanlı talebelerin Avrupa'ya gelmelerine yardımcı olmaktır.

Sovyetlere verilen raporlarda Türkistanlı öğrencilerin eğitim dışında hiçbir konuyla ilgilenmedikleri ve özellikle Türk makamlarıyla ilgi kurmadıkları yazılmaktaysa da bu pek doğru değildi. İbrahim Yarkın'ın söylediğine göre Berlin'deki öğrenciler, Türk Sefareti ile yakın bir diyalog içerisindeydiler. Özellikle, orta öğretimini İstanbul'da tamamlayan Ahmet Nam, Sefaretin tercüme işlerine yardımcı olmaktaydı. Ziya Gökalp'in ölümü üzerine Heidelberg'de okuyan Türkistanlı öğrencilerin Türkiye Sefaretine gönderdikleri kısa mektup, öğrencilerin Türkiye'deki gelişmelerle ve Türk milliyetçilik hareketleriyle yakından ilgili olduklarını göstermek bakımından ilginçtir. Mektup *Türkiye Cumhuriyetinin Almanya'daki Büyükelçisi Paşa Hazretlerine* şeklinde bir başlıkla gönderilmiştir.²⁸

Bugünkü gazetelerde ulu mürşid Gökalp Ziya Beg'in vefatıyla Türk irfanı ve mefkuresi dünyasında büyük bir boşluk açılmış olduğunu teessürle öğrendik. Türkçülük mefkuresinin alemdarı o büyük Üstad:

'Rusya dağılıp viran olacak, Türkiye büyüüp Turan olacak...' gibi parlak şiirleriyle bilhassa esaret zincirleri altında inleyen Türklerin simasını parlatmakta olduğundan onun ölümünden mütevellit kederin en büyük ve iyileşmez yaraları da onların kalplerindedir.

Bu sebeple cenubi Almanya Türkistan talebeleri, umum Türk gençliğinin ve hükümet-i milliyemizin geçirmekte olduğu kara ve elim günlerine iştirakini Türkiye Cumhuriyetinin Almanya'daki Büyükelçiliğine arz ederler.

Cenubi Almanya Türkistan Talebeleri,
Heidelberg, 13 Teşrinisani 1924

1924 yılı sonlarında Türkistan'da siyasal ortam hızla değişmeğe başlamıştı ve ortaya çıkan gelişmeler Almanya'daki

²⁸ Cenubi Almanya'daki Türkistanlı talebelerin Türkiye Büyükelçiliğine mektubu. Ahat Andican Arşivi.

Öğrencilerin kaderlerini de ciddi bir şekilde etkileyecekti. Bu yılın Eylül ayında Buhara ve Hive Halk Cumhuriyetleri lağvedilerek Türkistan coğrafyası yeni bir siyasi düzenlemeye tabi tutulmuştu. Artık Türkistan coğrafyasında Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan (Kazak) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurulmuştu. Bu uygulama Türkistan'ın tamamen Sovyetleştirilmesini sağlamış ve Türkistanlı kadroların yönetimdeki etkinliklerini en alt düzeye indirmişti. Aynı sıralarda Berlin'de, öğrenciler için olduğu kadar Bolşevik yöneticiler açısından da önemli bir olay oldu. Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetlerinin İttifakı, Avrupa'daki ilk toplantısını yapmış, ismini Türkistan Azadlık Cemiyeti olarak değiştirmişti.²⁹ Bu toplantıda ayrıca dış dünyada yürütülecek Türkistan milli mücadelesinin esasları belirlenmiş, çalışmaları yürütecek kadrolar yeniden düzenlenmişti. Böylece, Almanya'da okuyan öğrencilerin söz konusu teşkilatla ilişki kurmaları ve milli çalışmalara katılmaları riski ortaya çıkmış oluyordu. Bütün bu gelişmeleri değerlendiren Moskova yönetimi, öğrencilerin geri çekilme işlemini başlatmaya karar verdi. 1925 yılı içerisinde Meyrzon³⁰ isimli bir Yahudi eğitimci, Almanya'ya müfettiş olarak gönderildi.

Meyrzon ilk iş olarak, Buhara Cumhuriyeti tarafından gönderilen küçük yaştaki öğrencilere yöneldi ve okudukları okullarla ilişkilerini derhal kestirerek toplu halde geri gönderilmelerini sağladı. Bu öğrencilerden yalnızca beş tanesi, Ahmet Naim'in ve Varşova'daki Türk Büyükelçiliğinin çabalarıyla Riga'dan geri çevrilebilmişlerdir. Türk Büyükelçiliğine getirilen çocuklar daha sonra Türkiye'ye gönderildiler ve öğrenimlerini orada tamamladılar.³¹ Bu arada Buhara'dan ge-

²⁹ Bkz. Türkistanlılar Avrupa'da.

³⁰ Ne Saide Oktay (Şirahmetkızı) ne de İbrahim Yarkın (Arifhan) bu müfettişin isminin nasıl yazıldığını hatırlayamamışlardır. Bu nedenle isim ifade edildiği şekliyle kullanılmıştır.

³¹ Bu öğrenciler Mukim Corabay, Uygur Baki, Salih Hamit, Mehmet Kokkiyas ve Ahmet Naim'in kardeşidir. Bu beş öğrenci Trabzon Muallim mektebine yerleştirilmişler ve okulu bitirdikten sonra öğretmen olarak Türkiye'ye hizmet etmişlerdir. Ahmet Temir hatıralarında Trabzon muallim mektebinde bu öğrencilerle birlikte olduğunu ve onlardan Almanca öğrendiğini anlatmaktadır. (Temir, *60 yıl Almanya*, s: 156).

len öğrenciler için Alman bankalarında açılan tüm hesaplara Sovyet Hükümeti tarafından el konulmuştu. Lise son sınıfları düzeyinde veya üniversite düzeyinde olan öğrencilerin ilişkileri kesilmemiş, fakat kendi istekleri ile Sovyetlere geri dönmeleri yönünde baskı uygulanmaya başlanmıştı. Ayrıca Berlin'de Komünistler için bir kurs açılmış ve Almanya'da kalan öğrencilerin bu kurslara katılmaları istenmişti. Öğrencilerin *Studkom*, *Stiçkom* gibi adlar altında kurulan Kızıl Öğrenci Birliklerine katılmaları yönünde baskı uygulanmaktaydı. Öğrencilerden Tölegen Mümin ve Sultan Madkul'un bu kurslara katıldıkları ve komünist öğrenci teşkilatı üyesi oldukları bilinmektedir.

Baskıya direnerek tahsillerini sürdürmek isteyenlerin ise, felsefe, hukuk ve iktisat gibi dallarda yüksek tahsile yönelmemeleri, daha önce bu dallarda eğitime başlamışlarsa bölümlerini değiştirmeleri istenmekteydi. Bu zorlama üzerine, felsefe dalında okuyan Ahmet Şekuri, Türkiye'ye giderek eğitimini orada tamamlamak zorunda kalmıştır. Hariçteki Türkistanlı liderlerle veya teşkilatlarıyla ilişkili görünen bazı öğrencilere de *milliyetçi* damgası vurularak burslarının kesilmesi yoluna gidilmişti.³² Öğrenciler Özbekistan Cumhuriyetinin Berlin'deki Maarif Komiserliğine bir yazı göndererek eğitimleri bitmeden geri gönderilmelerinin ciddi bir kaynak israfına yol açacağı ve bu uygulamanın Türkistan halkının geleceği için zararlı olacağı şeklinde görüş bildirmişlerse de, sonucu değiştirememişlerdir.³³ Türkistan'ın parçalanarak yeni cumhuriyetler kurulmuş olması nedeniyle, Almanya'da öğrenciler tarafından kurulan Türkistan Talebe Birliğinin de kapatılması istenmişti. Bütün bu baskılara karşın, Türkistan Talebe Birliği, bazı üyelerinin çabalarıyla, her yıl Alman yetkili makamlarına onaylatılmış ve 1930 yılına kadar gizlice faaliyetini sürdürmüştür.³⁴ Bu arada, 1926 ve 27 yıla-

³² İbrahim Yarkın (Arifhan) ile kişisel görüşme, Ankara, Mayıs 1990.

³³ Cenubi Almanya'daki Türkistan talebeleri tarafından Özbekistan Şura Cumhuriyetinin Berlin'deki Maarif Vekaleti Temsilciliğine ve Almanya'daki Umum Türkistan Talebe Uyuşmasına mektup, 1 Ağustos 1925, Heidelberg, Ahat Andican Arşivi.

³⁴ Ahmet Naim tarafından TMB' ye yazılan 19.4.1929 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

rında yaz tatilini geçirmek amacıyla Türkistan'a giden bazı öğrencilerin geri dönmelerine izin verilmemişti.³⁵

Böylece 1928'lere gelindiğinde Almanya'da, hemen hepsi yüksek tahsil yapmakta olan az sayıda öğrenci kalmıştı. Aynı yıl içerisinde Özbekistan'dan Almanya'ya üç kişilik bir tefiş heyeti gönderildi. Sözde, Köln şehrindeki *Pressa* (Basın) sergisine katılmak üzere gelen bu heyetin asıl görevi, Almanya'da kalan yüksek tahsil öğrencileri arasında bir "mefkûre temizliği" yapmaktır. Özellikle memlekette Ceditizm ile ilişkili olan veya Bolşevizm karşıtı faaliyetlere karışmış akrabaları olan öğrenciler son bir temizliğe tabi tutuldular.³⁶ 1930 yılından itibaren ise, Sovyet yönetimi, milli hareketlerle ilişkisi olup olmadığına bakılmaksızın bütün öğrencilerin burslarını kestirmiştir. Bu dönemde, eğitimleri devam etmekte olan bazı yükseköğretim öğrencilerine Von Humboldt vakfı tarafından burs verildiği bilinmektedir.³⁷ Bütün zorluklara ve engellemelere rağmen Türkistan ve Buhara Halk Cumhuriyetinden devlet bursuyla gönderilen veya kendi imkânlarıyla gelen öğrencilerin 20 kadarı Alman Üniversitelerinden mezun olmayı başaracaklardır.

Türkistan'a Dönerler

1925 yılından itibaren başlatılan uygulamalardan kendilerini kurtarıp Almanya'da kalabilen öğrenciler, eğitimlerini tamamladıkları yıllarda, çeşitli şartların etkisiyle, kesin tercihlerini yapacaklar ve bir anlamda kendi kader çizgilerini de belirleyeceklerdi. Sovyet Hükümetince toplu olarak geri götürülen küçük öğrencilerin akıbetleri konusunda bilgi sahibi değiliz. Bunların hemen hepsi ilköğretim öğrencileriydi, yaşları küçüktü ve çok az süre Almanya'da kalmışlardı. Bu nedenle muhtemelen yoğun bir ideolojik eğitimle rehabilitasyona (!) tabi tutulmuş olmalıdırlar. Buna karşın üniver-

³⁵ Salih Muhammed, Nasreddin Şirahmetoğlu, Fuzeyl Şirahmetoğlu, Hayrünissa Mecithan kızı bu gruptandır.

³⁶ Bahauddin Emincan ve Amanullah Nasrullahoğlu bu gruptandır

³⁷ Turdiyev, *Uler Germany'a'da okugendiler*. Yaş Leninçi, 3 Nisan 1990.

site eğitimlerini tamamladıktan sonra, kendi istekleriyle veya zorunluluklar gereği geri dönenlerin akıbetleri ile ilgili olarak, son yıllarda bazı çalışmalar yapılmıştır. Böylece bu insanların ülkelerine yaptığı hizmetler ve uğradıkları akıbet kısmen de olsa açıklığa kavuşmuştur.

Yüksek Tahsilini tamamladıktan sonra Türkistan'a ilk dönen şahıs Abdulvahap Muradi olmuştur. Muradi, 1921 yılında kendi imkânlarıyla Afganistan üzerinden Almanya'ya gelen ilk Türkistanlı öğrenciydi. Afganistan'dan Almanya'ya gelişinde, o sırada Kâbil'de bulunan Cemal Paşadan yardım görmüş ve İttihat Terakkinin Almanya bağlantıları sayesinde bu ülkeye öğrenci olarak gelebilmişti. Berlin Ziraat Okuluna öğrenci olarak girdi. Daha sonra, 1924 yılında kurulan Türkistan Talebe Birliğinin başkanlığına seçildi. Bu sırada harice çıkan Türkistanlı Liderlerle bağlantı kurmuş, Berlin'de toplanan Türkistan Azadlık Cemiyeti Kongresine katılarak gizli cemiyetin üyesi ve Berlin şubesi kurucusu olmuştu. 1926 yılında Berlin Ziraat Akademisini bitirdi. Türkistan'a dönmek ve ülkesine hizmet etmek istiyordu. TMB reisi Zeki Velidi Togan'ın 10 Aralık 1926 tarihli mektubundan anlaşıldığı kadarıyla Türkistan'da aydınlar üzerinde başlatılan baskılar dış dünyada yakından izlenmekteydi ve dönenlerin ciddi sorunlarla karşılaşacağı yakından biliniyordu. Bütün bunlara rağmen Bolşevizm karşıtı mücadeleyi içeride sürdürmek ve kendi ülkesinin gelişmesine katkıda bulunmak düşünceleri bu idealist insanları yönlendirmekteydi. Zeki Velidi mektubunda Türkistan'daki ortamla ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir:

Memlekete döneceğinizi Ahmet Naim bildirdi. Yolunuz aydın olsun.... Cemiyet azalarından Taşkentli Molla Tevekkül Abdullahzade isimli birisi Kâbil'e kaçıp geldi. Yeni Kafkasya Dergisi'ne kendi ismiyle Türkistan ahvalini bildiren bir makale gönderdi. Ayrıca buraya gelen Semerkandlı mücahit reislerinden Hemrahkul Beg'den öğrendiğimize göre Millet'in ruhu çok kuvvetlidir. Cemiyet vardır ve bazı yerlerden geldiğince çalışmaktadırlar. Fakat aralarındaki ilişkiyi sürdürmeleri hayli güçleşmiştir. Zira ÇEKA tarafından yapılan takibat güçlenmiştir ve iki-üç kişi arasında yapılan konuşmalar bile dışarıya çıkmaktadır....

Türkistan'daki Münevverler arasında da Moskova'da tahsil görenler 'Ziyalı,'³⁸ Almanya'da veya Türkiye'de tahsil görenler 'Zıyanlı'³⁹ şeklinde tarif etme adeti ortaya çıkmıştır. Demek siz de vatana döndükten sonra, eğer rahat bırakılırsa, kendi çalışmalarınızla meşgul olabileceksiniz. Siz de 'hariçten gelmeniz, başlangıçta Türk Paşaları ile temasta olmanız ve Almanya'da uzun süre kalmanız gibi suçlamalarla karşı karşıya kalabileceksiniz. Böyle de olsa, komünist mefküresine uymuş gibi görünerek, mümkün olduğu kadar kendi yolumuzda çalışmak mecburiyetindeyiz

Zeki Velidi mektubunun ikinci bölümünü, Muradi'nin vatana döndükten sonra yapacağı çalışma stratejisine ayırmıştır. Nasıl çalışması gerektiği konusunda öneriler yapmaktadır. Muradi, Cemiyetin milli Sosyalistler bölümüne, yani Erk Fırkası kanadına mensuptu:

Memlekete gider gitmez yapmanız gereken ilk işler şunlardır: Hakiki fedakâr, ihtilâlcı ve teşkilatçı yoldaşlarımızdan birisini, çok dikkatli bir şekilde seçtikten sonra, bütün faaliyetleri onun aracılığıyla sürdürünüz. Kazaklardan Dinşe, Özbeklerden Buhara'lı Velican Ömerhanof gibi güvenilir arkadaşlar vardır, onlarla temas kurunuz.

Fakat bu arkadaşlarla görüşmeler sizin tarafınızdan değil, yukarıda belirttiğim gibi, aracılık yapan arkadaşlarla yapılmalıdır. Hatta siz onların ne yapmakta olduklarının tafsilatını bilmeseniz de olur. Her şehirde bağlantılar bularak yeni bir teşkilat oluşturmalsınız... Yeni Cemiyetin varlığını eski cemiyet üyeleri bilse de Türkistan'da neler yaptıklarını bilmemelidirler ve azaları birbirlerini tanımamalıdır. Çünkü eski cemiyet üyelerinin çoğu Rus ÇEKA'sı tarafından tanınmaktadır ve muhtemelen hareketleri takip altında olmaktadır.

Teşkilat gençler arasında gizli komiteler kurarak, mümkün olduğunca, komünist mefküresinin etkisine girmelerini engellemeğe çalışmalıdır. Halkın iktisadi, siyasi ve sosyal durumu hakkında dışarıya malûmat aktarmalıdır..... Mümkün olabilirse dışarıya öğrenci ve tüccar sıfatında adamlar gönderilmeğe çalışılmalıdır.

38 Aydın

39 Zararlı

Harice mektup, kitap ve para gönderilmesi için Türk ve Afgan sefaretlere kullanılabilir. Ben Türk sefiri Zati Beyle biz-zat görüştüm. Yardımcı olma sözü verdi.⁴⁰

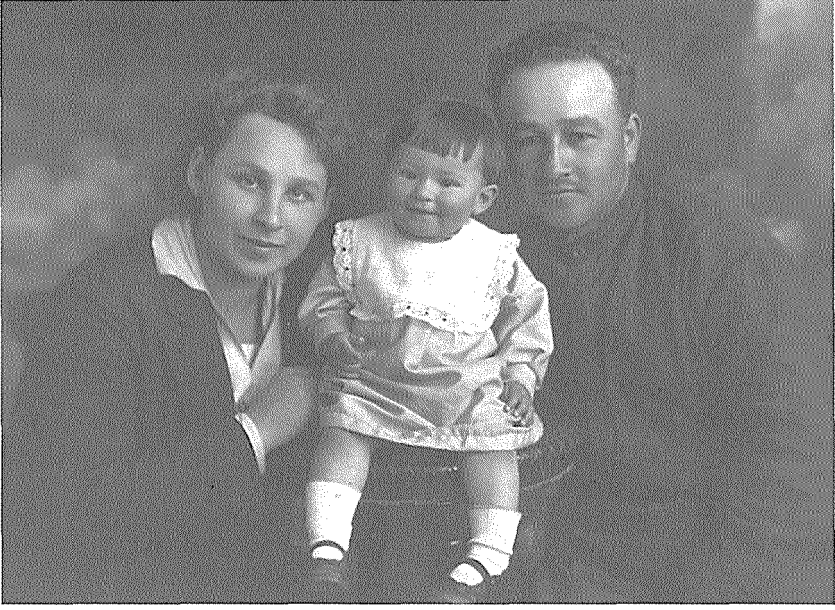
Abdulahap Muradi, Alman karısı ve çocuğu ile birlikte, 1927 yılı başlarında Türkistan'a döndü. Kavuncu şehrindeki Tecrübi Ziraat Enstitüsünde görevlendirildi. Fakat bu durum uzun sürmedi. Kasım 1929 da, Türkistan Cedidizminin önderlerinden Münevver Karı ile birlikte tutuklandı. KGB arşivlerindeki bilgilere göre "Sovyet hakimiyetini yıkmak amacıyla faaliyet gösterdikleri tespit edilen" Münevver Karı ve 38 arkadaşının sorgulamaları hemen başlatıldı. Bu grupla ilgili ihbarı yapan Muhammed Salihoviç'in şu sözleri KGB kayıtlarına aynen geçirilmiş ve sürdürülen davanın mesnedi olarak kullanılmıştır:

Ceditler (Terakkiperverler) Türkistan'da Ekim Devrimi öncesinde Rusya Burjuvasına ve Türkistan'da hüküm süren feodal geri kalmışlığa karşı mücadele edenlerin hareketlendirici gücü olarak ortaya çıkmış idiler. Onlar Rus Burjuvasının emperyalist siyasetinden rahatsızdılar ve ona karşı mücadele ediyorlardı. Yerli ahalinin eski hayatı ve geri kalışlığına ve bu geri kalışlığın ihmalcileri olan ruhanilere (din adamlarına Y.N.) şiddetle karşı idiler. Kısaca ceditlerin mücadelesinin esasında, feodalizm ve eski hayat esaslarını ortadan kaldırmak, milli bir burjuva devleti kurmak maksadı vardı. Bu Hareketin tanınmış önderleri şunlardır: Münevver Karı, Murat Hoca Damolla, İmam Hoca Halili, Hasan Karı, Abdullah Avlani, Şarasul Zünnun, Şahid İsan, Mir Beydi, Abdul Vahap Muradi ve Mecid Kadir.⁴¹

Raporda Ekim İhtilâlinde sonra ceditlerin, Bolşevizm sistemine karşı mücadelelerini sürdürdükleri ortaya konularak, amaçlarının Sovyet sistemini yıkmak olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Abdulahap Muradi, Cemal Paşa ile ilişki kurmak ve ondan yardım almakla da suçlanmaktaydı. Davalar

⁴⁰ Zeki Velidi Togan tarafından Abdulahap Muradi'ye gönderilen 10. 12.1926 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

⁴¹ Coşkunasan, *Türkistan Bağımsızlık Tarihinde Münevver Kari ve İttihat Terakki*, Nurullah Muhammed Raufhan'ın "Özbeğim" Makaleler Toplamından alıntı, *Dr. Baymirza Hayit Armağanı*, s:119.

Abdolvahap Muradi KGB tarafından tutuklanmadan kısa bir süre önce, Alman karısı Marta ve kızı Putti ile birlikte. Taşkent, Mayıs 1929

(Ahat Andican Arşivi)

kısa sürede sonuçlandı ve bir kısım üyeler ölüme mahkum edilirken bir kısmına da çeşitli sürelerde mahkûmiyet ve sürgün cezaları verildi.

Davanın başlamasından kısa bir süre sonra Muradi'nin akrabalarından bir kısmı daha tutuklanmıştı. Kocasının suçunun ne olduğu ve nerede tutuklu olduğu konusunda hiçbir bilgi alamayan karısı, çaresizlik içersinde, çocuğuyla birlikte Almanya'ya geri dönmek zorunda kaldı. Tutuklandıktan sonra uzun bir süre kendisinden haber alınamayan Muradi, 1933 yılında TMB'nin Meşhed şubesine gizli bir mektup gönderdi. Bu mektupta Muradi, tutuklandıktan sonra bir süre Taşkent hapisanesinde tutulduğunu belirterek orada karşılaştığı insanlar hakkında bilgi aktarmaktadır. Sürgün yerinden gönderdiğini söylediği bu mektubun gerçekten Muradi tarafından mı, yoksa Rus KGB'si tarafından mı gönderildiğini bilmek mümkün değildir. 1935 yılında Afganistan'a iltica eden Ferganalı Nasrullah isimli bir Türkistanlı, Abdul-

vahap Muradi'yi Solovki sürgün kampında gördüğünü bildirmiştir.⁴²

Yüksek tahsilini tamamladıktan sonra, 1928 yılında Türkistan'a dönen Azim Bek Berimcan ise, dönüşünden kısa bir süre sonra tutuklandı ve Sibirya'ya sürgüne gönderildi. Zira Berimcan'ın daha Almanya'ya gitmeden önceki yıllarda, Türkistan içerisinde sürdürülen milli mücadeleye aktif bir üye olarak katıldığı bilinmekteydi. Zeki Velidi Togan hatıralarında, milli mücadele yıllarında gizli olarak Taşkent'e geldikleri zaman Kazakistan Pedagoji Enstitüsünde kaldıklarını ve burada Azim Bek Berimcan tarafından karşılandıklarını anlatmaktadır.⁴³ Berlin'e gelmeden önce bir süre *Ak Çöl* isimli bir mecmuada çalışmıştı. Zeki Velidi'nin Avrupa'da kaldığı 1924-25 yıllarında Berimcan ile ilişkilerinin yoğun bir biçimde devam ettiği bilinmektedir. Bütün bu ilişkileri Sovyet yönetimi tarafından takip edilen Berimcan, döndükten sonra hiçbir görevde çalışmasına izin verilmeksizin sürgüne gönderilmiştir. 1937 tasfiyeleri sırasında yok edildiği tahmin edilmektedir.

Maceralı bir süreçten sonra Türkistan'a dönmek zorunda kalan öğrencilerden birisi de Bahauddin Emincan'dır. Freiburg'da üniversite öğrenimi görmekteydi. Almanya'daki teşkilatlanma olaylarına hiç katılmamış olmasına karşın, 1928 yılında görevli gelen mefkurevi temizlik grubu tarafından geri dönmesi istendi. Çünkü babası Emincan Mahdum, eski Buhara Kadı Kelânı'nın⁴⁴ damadıydı ve ceditlerle yakın ilişkisi vardı. Milli Mücadele yıllarında, başta Zeki Velidi olmak üzere, ceditlere çok yardımcı olmuştu. Bolşeviklerce kötü kabul edilen bu geçmişi nedeniyle 1928 yılında tutuklanarak Taşkent'e götürüldü. Kuşkusuz Almanya'da eğitim gören oğlu da bu süreçten nasibini alacaktı. Üniversiteyi bitirebilmek için 3 senesi kalan Bahaüddin, uygulanan yoğun baskılar sebebiyle Almanya'da kalamayacağını anlayınca, TMB'nin yardımıyla Varşova'ya gitti. Fakat burada da eğitimini sürdüremeyerek

⁴² Mustafa Çokayoğlu'ndan Yakup Elbek'e yazılan 1.2.1935 tarihli mektup, Ahat Andican arşivi.

⁴³ Togan, *Hatıralar*. s: 362.

⁴⁴ Buhara Büyük Kadısı

1929'da ülkesine geri dönmek zorunda kaldı. Benzer bir durum Politeknik öğrencisi Amanullah Nasrullahoğlu için yaşanmıştır. Kendisi Buhara Cumhuriyetinin kuruluşunda görev yapan ceditlerden Begcan'ın akrabasıydı. Mefkûrevi temizlik grubunun talebi üzerine, öğrenimini tamamlayamadan Türkistan'a dönmek zorunda kaldı. Her iki öğrencinin Sovyetlere dönme kararlarında, geride bıraktıkları aileleri üzerine uygulanan şiddetli baskının rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Türkistan'a kendi isteğiyle, fakat çok dramatik olaylar sonucunda, dönmek zorunda kalan bir diğer öğrenci ise Settar Cabbar'dır. Berlin'deki Sovyet görevlilerle olan ilişkileri nedeniyle arkadaşları tarafından Bolşevik ajanı suçlamasıyla karşı karşıya kalmıştı. Aslında Almanya'daki ilk yıllarından itibaren çok aktif bir çalışma sergilemişti. Farsça biliyordu ve edebiyata düşküncüdü. Liseyi bitirdikten sonra Berlin Üniversitesi Kimya Fakültesine girdi. 1927 yılında Salih Muhammed ve Nasreddin Şirahmetoğlu adlı arkadaşları ile birlikte yaz tatilini geçirmek üzere Türkistan'a gittiler. Tatil bitiminde yalnızca Settar Cabbar geri dönmüş, diğer iki öğrencinin dönmesine izin verilmemişti. Bu gelişme Settar Cabbar ile ilgili kuşukular doğmasına yol açtı. Nitekim öğrencilerden Ahmetcan İbrahim, daha 1927 yılında, Zeki Velidi'ye yazdığı bir mektupta, Talebeler Settar Cabbar önünde meselelerini konuşmuyorlar, onun 'kızıl' olduğu hakkında talebeler arasında söylentiler var demektedir.⁴⁵ Bütün bu gelişmelere rağmen çalışmalarını sürdüren Settar Cabbar'ın gerek Almanlarla ve gerekse mülteci liderleriyle yakın ilişkiler kurduğu görülmektedir. Zeki Velidi'nin bir makalesini Almanca'ya tercüme ederek *Deutsche Rundschau* dergisinde yayınlamıştı. Mustafa Çokayoğlu'na yazdığı bir mektubunda, *Das Staat* isimli bir gazetede Behder isimli bir arkadaşı olduğunu, onunla birlikte Türkistan ile ilgili makaleler yazdıklarını ve Çokayoğlu'nun istemesi halinde onun makalelerini de Almanca'ya çevirip basımını sağlayabileceğini belirtmektedir.⁴⁶ Cabbar, yazdığı makalelerde müstear isim kullanmaktaydı.

⁴⁵ Ahmetcan İbrahim'in 2 Aralık 1927 tarihli mektubu, Ahat Andican arşivi.

⁴⁶ Settar Cabbar tarafından Mustafa Çokayoğlu'na gönderilen 11.3.1930 tarihli mektup, Ahat Andican arşivi.

Kendi yazdığına göre, 1929 yılında devlet bursu kesilmişti ve Alman arkadaşlarından borç alarak geçinmekteydi. Bu koşullar içerisinde bile ciddi bir sosyal etkinlik gösterebilmesi ve özellikle Berlin'deki Sovyet yetkilileri ile ilişkisini sürdürmesi, kendisine yönelik kuşkuvarın iyice artmasına yol açtı. Çünkü diğer öğrenciler Sovyet resmi makamlarıyla olan ilişkilerini en alt düzeye indirmişlerdi.

Tam bu sırada bir başka öğrenciyle ilgili olarak ortaya çıkan bir gelişme, Settar Cabbar meselesini iyice alevlendirdi. Öğrencilerden Efdal Abdussaid, pasaport süresinin uzatılması bahanesiyle, Berlin'deki Sovyet Büyükelçiliğine çağrılmış ve kendisine para verilerek casusluk yapması teklif edilmişti. Abdussaid bu teklifi şiddetle reddettiği gibi, sefarethaneden ayrıldıktan sonra olayı arkadaşlarına anlatmıştı. Efdal Abdussaid ile ilgili bu gelişme, önce Fransız gazetesi *Le Matin*'de yayınlanmış; daha sonra da *Das 12 Uhrblatt*, *Deutsche Zeitung* ve *Kreuz Zeitung* gibi Alman gazetelerine yansımıştı.⁴⁷ Olayın ciddi bir skandal haline dönüşmesi üzerine Sovyet Hükümeti, Efdal Abdussaid'e ajanlık teklifinde bulunan sefaret ÇEKA görevlisi Mihailevski'yi Moskova'ya çağırarak zorunda kaldı.⁴⁸

Arkadaşları tarafından iyice dışlanan Settar Cabbar'ın ruh hali giderek bozulmaktaydı. Bu durum Mustafa Çokayoğlu'na yazdığı mektuplarda çok açık olarak görülmektedir:

Arkadaşların da, sizin de, bana gelip gidişiniz azaldı. Bazı arkadaşların beni 'Bolşevik ajanı' diyerek karaladıklarını bir süre önce öğrendim. Dudaklarımı ısırardım. Gözlerim kan çanağına döndü.... Bir süredir çektiklerimi Tanrı başka bir Türkistanlının başına vermesin... Gariplik üzerine bu şekilde töhmetler.... Berlin Devlet Kütüphanesindeki bir yayında Almanya'daki Rus muhacirleri için 'Birbirlerinin etini yiyen barbarlar' diye bir şey okumuştum. Bir gün hakikati bilen bir Türkistanlı ortaya çıkar ve bizi daha ağır sözlerle tarif edebilir.... Hakikat bir gün ortaya çıkacaktır.⁴⁹

47 İbrahim Arifhan tarafından Mustafa Çokayoğlu'na gönderilen 13.2.1930 tarihli mektup, Ahat Andican arşivi.

48 Yaş Türkistan Mecmuası, Haziran 1930, sayı 7-8, s: 56.

49 Settar Cabbar, 16.9.1930 tarihli mektup, Ahat Andican arşivi.

Bu mektubuyla birlikte gönderdiği “Dostlarıma” başlıklı şiirle tüm arkadaşlarına seslenmekteydi:

Kardeş gibi süygenlerim,
Şüphe içre baktı menge
Bahtsız kara şu künlerim
Ölüm öte yakar menge.

Yersiz haksız karalandım,
Şul üyetsiz yurttaşlardan,
Yürek içre yaralandım,
Çirkin kuruk töhmetlerden.⁵⁰

Olaylar artık dönülemeyecek bir noktaya gelmişti. Settar Cabbar 1931 yılı başlarında Türkistan’a dönmek zorunda kaldı. Orada önce Orta Asya Devlet Tıp Enstitüsü Kimya Bölümünde çalıştı. 1935 yılında Enstitü Müdürü oldu. Bu yıllarda Engels’in *Doğa'nın Diyalektiği* isimli kitabını ve bazı Almanca kimya kitaplarını Özbekçe'ye çevirdi. 8 Ocak 1937 tasfiyeleri sırasında tutuklandı. İlk sorgusunda suçlamaların hiç birisini kabul etmeyen Settar Cabbar, yirmi bir ay süren sorgulama sonucunda, 1930-31 yıllarında Taşpolat, Arslan Subutay, Abdulmelik Can gibi takma isimlerle beş makale yayınladığını itiraf etti. *Deutsche Allemagne Zeitung*'da çıkan *Türkistan Ayalleri*⁵¹ ve başka bir Alman mecmuasında çıkan *Pahta için küreş*⁵² başlıklı makalelerinde Sovyet aleyhtarı görüşlere yer verdiğini kabul etmek zorunda bırakılmıştı. 9 Ekim 1938 de, 10 yıl hapis cezasına çarptırılan Settar Cabbar'dan bir daha hiç haber alınmadı.⁵³

Ülkelerine dönen bütün öğrenciler, Türkistanlı aydınlar ile aynı kaderi paylaştılar. 1937-1938 yıllarında Stalin tarafından uygulanan büyük tasfiye hareketi sırasında, kendilerini yurt dışına eğitim için gönderen Feyzullah Hocayef ve Turar Rız-

⁵⁰ Kardeş gibi sevdiklerim, Şüphe ile baktı bana, Bahtsız kara şu günlerim, Ölüm daha uygun bana./ Yersiz haksız karalandım, Şu utanmaz yurttaşlarca, Yüreğimden yaralandım, Çirkin ve boş töhmetlerle.

⁵¹ Türkistan Kadınları

⁵² Pamuk için mücadele

⁵³ Turdiyev, *Germany'a'da Okugenler İziden*. Okutucular Gazetası, 6 Nisan 1991.

kulof gibi liderlerle birlikte tutuklandılar. Stuttgart yüksek ziraat okulu talebesiyken yaz tatilinden dönemeyen Salih Muhammed, Tıp öğrencisi Hayrünissa Mecithankızı, Fuzeyl Şirahmetoğlu ve Nasreddin Şirahmetoğlu, Zeynep Allaşükürova, Azim Bek Berimcan, Tölegen Mümin, Settar Cabbar, Temirbek Hacıbekoğlu, Abdurrahman Muhibbayoğlu, Tahir Şah Giri, Biytilev ve Sultan Madkul gibi öğrencilerin hepsi, Almanya hesabına casusluk yapmak, Sovyet sistemine karşı mücadele etmek ve Türkistan Azadlık Cemiyetine üye olmak gibi suçlamalarla sorgulandılar. Kuşkusuz bu suçlamaların hiçbiri doğru değildi. Türkistan Milli Hareketlerine aktif olarak katılanlar zaten ülkeye dönmemişlerdi. Türkistan'a geri dönenler arasında sadece Abdolvahap Muradi ve Azim Bek Berimcan'ın Türkistan Azadlık Cemiyeti kongresine katıldıkları bilinmektedir.⁵⁴ Meryem Sultanova ve Settar Cabbar, KGB arşivlerinden çıkarılan sorgulama metinlerinde, "Bu cemiyetin ismini bilmediklerini ve ancak sorgulama sırasında ilk defa duyduklarını" belirtmektedirler.⁵⁵ Sultan Madkul ve Tölegen Mümin'in 1924-1925 yıllarında Rus komünistleri tarafından Almanya'da açılan kurslara devam ettikleri bilinmekteydi. Bu öğrenciler komünist öğrenci teşkilatı üyesi olmalarına rağmen tasfiye hareketinden kurtulamamışlardır.

Bütün bu insanlar, uzun süren yargılamalar sonrasında, SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri Bölümü kararlarıyla hapis, sürgün veya ölüm cezalarına çarptırıldılar. Çoğunun akıbeti halâ bilinmemektedir. 1922 yılında büyük ümitlerle ve hayallerle başlayan Almanya'daki eğitim maceraları, Sovyet hapsanelerinin bilinmeyen köşelerinde son bulmuştu. 1959 yılında, Kruşçef tarafından başlatılan *Destalinizasyon* döneminde, bu insanların suçsuz oldukları ilan edilerek haklarının iadesi kararı verildi. Böylece her türlü riski göze alarak ülkelerine hizmet için dönen bu gençlerden geriye kalan tek şey, ailelerine gönderilen birer adet suçsuzluk belgesi olacaktır.

Bütün bu öğrenciler arasında, hapis ve sürgün cezalarına direnerek hayatta kalabilen tek insan Meryem Sultanova

⁵⁴ Türkistan Azadlık Cemiyeti Kongresi Zaptı, Ahat Andican arşivi.

⁵⁵ Turdiyev, *Ular Germany'a'da okugendiler*. Yaş Leninci, 3 Nisan 1990.

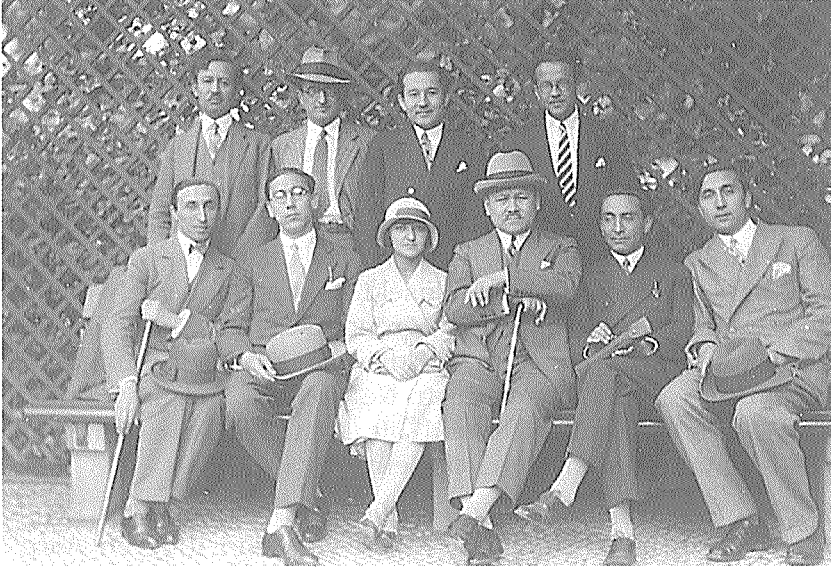
olmuştur. Darmstadt şehrinde okuyan Sultanova, 1928 yılında Türkistan'a dönmüştü. Bir süre kızlar okulu müdüreliliği yaptıktan sonra, komünist partisinin yayın organı olan *Gülistan* dergisinde çalışmaya başladı. Bu arada evlenmiş ve iki çocuğu olmuştu. 1937 yılında faşizm taraftarlığı ve Alman casusluğu suçlamalarıyla tutuklandı; yargılanarak 10 yıl hapis cezasına çarptırıldı. 1947 yılında cezasını tamamlayarak memleketi olan Harezm'e döndü. İki yıl geçmeden yeniden tutuklandı ve Sibirya'nın Krasnoyarsk bölgesine sürgüne gönderildi. Stalin'in ölümünden sonra, 1954 de, sürgünden canlı olarak dönmeyi başardı. 1957 yılında yeniden yargılanarak suçsuz olduğu ilan edildi.⁵⁶

Ve Dönmeyenler

1930 yılında Özbekistan Yüksek Mahkemesi Başkanı Sa-dullah Kasımov ve dört arkadaşının milliyetçilere yardımcı olmak suçlamasıyla tutuklanması sonrasında, Münevver Karı da dahil olmak üzere bir çok Türkistanlı aydın bu grupla ilişkilendirilerek tutuklanmıştı. Bunların arasında Abdolvahap Muradi ve İstanbul Darülfünununu bitirdikten sonra öğretmen olarak ülkesine dönen Eşan Beg gibi öğrenciler de vardı. Bu öğrencilerin başlarına gelenler Almanya'da ve Türkiye'de öğrenimlerini sürdüren öğrenciler için uyarıcı olmuş ve ülkelerine dönmek yönünde karar vermelerini sağlamıştır. Zaten Almanya'da kalan öğrencilerin çoğu Avrupa'da yürütülen Türkistan milli faaliyetlerine katıldıkları için Berlin'deki Sovyet makamları tarafından mimlenmiş ve kara listeye alınmış durumdaydılar. Bu öğrencilerden Ahmetcan İbrahim (Okay), Mecitcan İbrahim (Okay), Saidali Hoca (Ankara), İbrahim Arifhan (Yarkın),⁵⁷ Ahmet Naim (Öktem), Ahmet

⁵⁶ Turdiyev, *Ular Germanyada okugendiler*. Yaş Leninçi, 10 Nisan 1990.

⁵⁷ İbrahim Yarkın 1902 yılında Taşkent'te doğdu. İlk tahsilini Usul-ü Cedit mektebinde, orta eğitimini ise Gymnasiumda tamamladı. 1922 yılında Türkiye üzerinden Almanya'ya gitti ve Berlin Yüksek Ziraat okuluna girdi. 1929 dan itibaren Yaş Türkistan Hareketi içerisinde bulundu. 1930 yılında Türkiye'ye geldi ve Ankara Üniversitesi Zootekni bölümüne asistan olarak girdi. 1951 den 1972 yılına kadar Zootekni bölüm başkanılığı yapan Prof. İbrahim Yarkın 1995 yılında Ankara'da vefat etti.

Türkistan'a dönmeyen öğrencilerden bir grup

Oturanlar (soldan sağa) Efdal Abdussaid (Vensürel), İbrahim Arifhan (Yarkın), Saide Şirahmetkızı (Oktay), Mustafa Çokayoğlu, Mecdeddin Delil, Ahmetcan İbrahim (Okay). Ayaktakiler: Said Ali Hoca (Ankara), Ahmet Naim (Öktem), Abdulvahap İshakoğlu (Oktay), Sabir İbrahim (Türkistanlı). Berlin, Charlottenburg, 1930. (Ahat Andican Arşivi)

Şekuri gibi isimler 1930'lu yıllarda Türkiye'ye gittiler ve faaliyetlerini orada sürdürdüler. Ahmetcan Okay, Mecitcan Okay, Saidali Ankara ve İbrahim Yarkın çeşitli Türk üniversitelerinde akademik kariyer yaparak profesör oldular. Ahmet Naim Öktem uzun yıllar Türkiye Göçmenler Federasyonu başkanlığını yürüttü. Ahmet Şekuri ise çeşitli liselerde felsefe öğretmeni olarak hizmet etti.

Abdulvahap İshakoğlu (Oktay)⁵⁸ ve Tahir Şakir (Çağa-

⁵⁸ Abdulvahap Oktay 1904'te Taşkent'te doğdu. 1917-22 yılları arasında Azerbaycan'da öğrenim gördü. Daha sonra Almanya'ya gitti. Heidelberg Tıp Fakültesini bitirdi. Darmstadt'da çalışırken Yaş Türkistan Dergisi için Berlin'e geçti ve 10 yıl süreyle bu dergiyi yönetti. 1934 de kendisi gibi Türkistan'dan gelen öğrencilerden olan Saide Şirahmetkızı ile evlendi. 1939 da Türkiye'ye geldi ve Haseki Hastanesinde Kadın Doğum uzmanı olarak çalıştı. 1950 den itibaren Tahir Çağatay ile birlikte Yaş Türkistan yayınlarını çıkardı ve M. Emin Buğra ile Türkistan dergisini yayınladı. 12.6.1968 de İstanbul'da vefat etti.

tay)⁵⁹ isimli öğrenciler, daha 1929 yılından itibaren, Mustafa Çokayoğlu ile birlikte, *Yaş Türkistan* Mecmuasını çıkarmağa başlamışlardı.⁶⁰ Sabır İbrahim (Türkistanlı) ve Abdolvahap Oktay'ın eşi olan Saide Şirahmetkızı (Oktay) da bu grupla birlikteydi. İkinci Cihan Savaşına kadar Almanya'da çalışmalarını sürdüren bu isimler, daha sonra Türkiye'ye gideceklerdir. Tahir Çağatay, Ankara Üniversitesinde profesör olmuş, Abdolvahap Oktay ise İstanbul'da Kadın ve Doğum Hastalıkları Uzmanı olarak Haseki Hastanesinde çalışmıştır. Zehra Koşay isimli bir diğer öğrenci ise, Heidelberg Tıp Fakültesini bitirdikten sonra Türkistan'a dönmeyip Stuttgart'ta doktorluk yapmağa başlamıştı. Ne yazık ki, mezuniyetinden kısa bir süre sonra ölümcül bir hastalığa yakalanmış ve 1931 yılında Almanya'da vefat etmiştir.

Sonuç olarak, Türkistan'a dönmeyip Almanya'da kalan öğrencilerin hemen hepsi, 1930'lu yıllardan itibaren Avrupa'yı terk etmişler ve Türkiye'ye gitmişlerdir. 1922 yılında Almanya'ya gönderilen öğrencilerden yalnızca bir tanesi, Berlin ziraat okulunu bitiren Veli Kayyum, Almanya'da kalmaya devam etmiş ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkistanlıların hariçteki mücadeleleri konusunda önemli bir şahsiyet olarak ortaya çıkmıştır. Buhara'dan gönderilen öğrencilerin yöneticisi olarak gelen ve 1922-31 yılları arasında öğrencilerle Sovyet makamlarının ilişkisini sağlayan Alimcan İdrisi de Sovyetlere dönmeyerek Almanya'da kalmıştı. Daha sonra Alman Devleti hizmetine giren İdrisi, savaşın bitiminden sonra Macaristan'a geçmiş ve orada ölmüştür.

⁵⁹ Tahir Çağatay 1902 yılında Taşkent'te doğdu. İlk ve Orta eğitimini Taşkent'teki Usul-ü Cedid mektebinde, daha sonraki tahsilini ise Ufa'da ve Azerbaycan'daki Muallim mektebinde sürdürdü. 1922 yılı sonbaharında Almanya'ya gönderilen öğrenciler arasında yer aldı. Heidelberg Üniversitesi Felsefe-Sosyoloji bölümünü bitiren Çağatay, Yaş Türkistan hareketi içerisinde yer aldı. 1931 yılında İdil Ural Hareketi önderlerinden Ayaz İshaki'nin kızı Saadet İshaki ile evlendi ve 1939 yılında Türkiye'ye geldi. Bir süre Ziraat Bakanlığında müşavir olarak çalıştıktan sonra 1948 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi öğretim üyeliğine atandı. 1972 yılında Sosyoloji bölümü başkanı olan Çağatay 1984 yılında Bursa'da vefat etti.

⁶⁰ Bkz. Siyasi Merkez: Türkiye bölümü.

Siyasi Merkez: Türkiye

..... Bize 'bu sizin işiniz değildir' demesinler. Hayır, o bizim de işimiz, ayrıca milli menfaatimizdir. Çünkü Türk milli inkılabının ortaya koyduğu 'milli istiklâl' gayesi bizim de idealimizdir...

Mustafa Çokayoğlu'nun
bir yazısından, 1934

Türkiye, tarih boyunca Dünya Türkleri için bir yurt, bir ikinci vatan olmuştur. Gerek Osmanlı döneminde ve gerekse Cumhuriyet yıllarında, herhangi bir nedenle yurtlarını kaybeden Türkler, dil, din ve kültür farklılığı yaşamayacaklarını bildikleri Türkiye'yi tercih etmişlerdir. Özellikle 19. Yüzyıl sonlarında yaşanan Kırım Savaşı ve bunu takip eden 93 harbi, 20'inci yüz yıl başlarında yaşanan Balkan harpleri ve Birinci Dünya Savaşı, eski Osmanlı topraklarında yaşayan Türklerin yoğun göçleriyle sonuçlanmıştır.

Çarlık Rusya'sının yıkılması ve yerine Sovyetler Birliği'nin kurulması sürecinde ise farklı bir durum yaşandı. 1917 yılı Bolşevik İhtilâli sonrasında bağımsızlıklarını veya muhtariyetlerini ilan eden Türk bölgeleri Sovyet işgaline uğradıkça, Sovyetlere karşı bağımsızlık savaşı veren kadrolar ülkelerini terk etmek zorunda kaldılar. Sırasıyla, Azerbaycanlı, Kuzey Kafkasyalı, Kırmımlı, İdil Urallı ve Türkistanlı Liderler doğrudan veya dolaylı yollarla Türkiye'ye yöneldiler. Avrupa'ya giden bir kısım kadrolar da Milli bir devlet kurma çabası içerisindeki genç Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri tarafından davet edildi. Sonuç olarak 1920'lerin ortalarına ge-

lindiğinde Türkiye, Dış Türk mültecileri tarafından kurulan teşkilatların ve yürütülen faaliyetlerin merkezi haline dönüşmüş durumdaydı.

Türkiye'ye gelen mülteci liderlerinin hemen hepsi Sovyetler Birliği içerisindeki bölgelerden gelmişlerdi ve Türkiye merkezli olarak yürütmeyi amaçladıkları siyasi mücadelenin tek hedefi ülkelerinin bağımsızlığıydı. Bu ise ancak Sovyetler Birliği'nin parçalanması ile mümkün olabilirdi. Diğer taraftan Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasında 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova antlaşması, her iki tarafın da, birbirleri aleyhine yürütülecek çalışmalara izin vermemesi konusunu hükme bağlamıştı. Antlaşmanın 8. Maddesi şöyleydi:

Taraflar, arazileri dahilinde, diğer memleketin tamamı veya herhangi bir bölgesinde hükümet etme iddiasında bulunan herhangi bir teşkilatın oluşumuna, ikâmetine ve çalışmasına izin vermemeyi taahhüt ederler..... Türkiye ve Rusya, Kafkasya Cumhuriyetleri için de mütekabiliyet esasına dayalı olmak şartıyla aynı taahhütte bulunurlar.

Burada Sovyetler Birliği'nin kastettiği Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Kırım, İdil Ural ve Türkistan gibi bölgelerden Türkiye'ye mülteci olarak gelen siyasi kadroların yürütecekleri siyasi faaliyetlerdir. Buna karşın Mustafa Kemal Türkiye'sinin kastettiği ise Ermenistan, Gürcistan gibi Sovyet Cumhuriyetlerinden gelebilecek talepler yanında, ülkeden ayrıldıktan sonra faaliyetlerini Moskova'da yoğunlaştıran İttihat ve Terakki liderleridir.

Türkiye'nin yeni bir devlet kurmağa, Sovyetlerin ise ülkesinde hakimiyetini sağlamağa çalıştığı bir dönemde bu tip bir hassasiyetin gösterilmesi kaçınılmaz bir durumdur. Fakat uygulamada buna uyulmadığı görülmektedir. Moskova antlaşmasının bu şartına rağmen Sovyetler, İttihat ve Terakki Liderlerini yedekte bekletmeye devam etmişler, Türkiye Cumhuriyeti de ülkesine gelen siyasi mültecilere yönelik olarak, en azından ilk yıllarda, herhangi bir zorlama uygulamamıştır.

Mülteci Türk Liderleri Türkiye’de

Mülteci kadroların Türkiye’de siyasi çalışma yapmaları yeni bir olay değildi. Daha İttihat ve Terakki döneminde, 1908 yılında, tanınmış bir çok Kafkasyalının katılımıyla, sonraki yıllarda Şimali Kafkasya Cemiyeti adını alacak olan Çerkez İttihat ve Teavün Cemiyeti kurulmuştu.¹ Bir süre sonra da Kafkas Teali Cemiyeti kurularak faaliyete geçti. Bu cemiyetlere 1914 yılında Kafkasyalılar Neşr-i Maarif Cemiyeti, 1918 yılında Çerkez Kadınları Teavün Cemiyeti ve nihayet 1920 yılında da, Kafkas Teali Cemiyeti eklenmiştir.²

Sovyet ihtilâli sonrası dönemde Türkiye’ye ilk olarak gelen liderlerden birisi Azerbaycan Cumhurreisi ve Müsavat hareketi başkanı Mehmet Emin Resulzade oldu. Azerbaycan’ın işgalinden sonra Moskova’ya götürülen Resulzade, 1922 yılı içerisinde, gözetim altında tutulduğu yerden kaçarak Finlandiya üzerinden Türkiye’ye geçmeye muvaffak olmuştu. Kırım Türklerinin önderlerinden Cafer Seyidahmet (Kırimer) 1920’li yılların başlarında Türkiye’ye gelen bir diğer mülteci liderdir. Kafkasyalı liderlerden Said Şamil ve Sultan Kılıç Gerey ise, Kuzey Kafkasya’da yürüttükleri isyan hareketinin başarılı olamaması üzerine Gürcistan üzerinden Türkiye’ye geçmişlerdi.³ Türkistanlı liderlerden Osman Kocaoğlu, Afganistan’da yürütülen Türkistan milli mücadelesinin başarısız olması üzerine, 1924 yılında Türkiye’ye gelmiş ve İstanbul’a yerleşmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin yıkılmasından sonra, Güney Azerbaycan’a geçerek Enzeli şehrinde çalışmalarını sürdüren Mirza Bala da 1927 yılında Türkiye’ye gelecek ve mülteci liderler kervanına katılacaktır.

Mülteci liderlerinin Türkiye’ye yönelmelerini sağlayan bir diğer faktör de, yönetimdeki Hamdullah Suphi (Tanrıöver) ve Rıza Nur gibi milliyetçilerin, Avrupa’daki mülteci Türk aydın-

1 Çerkez İttihad ve Teavun Cemiyeti kurucuları arasında Mareşal Mertered Abdullah Paşa, Mareşal Berzeg Zeki Paşa, Yazar Ahmet Midhat Efendi, Gazi Muhammed Şamil Paşa (İmam Şamil’in oğlu) gibi tanınmış simalar vardı. Bkz. Sefer E. Berzeg, *Gurbetteki Kafkasya’dan Belgeler*, s: 5)

2 a.g.e, s: 7

3 Baytugan, *Kuzey Kafkasya (1917-1970)*, s: 24.

larını ve Dış Türk liderlerini çağırma politikasıdır. Bu uygulama sonucunda Türkistan Azadlık Cemiyeti başkanı Zeki Velidi (Togan), İdil-Ural hareketi önderleri Ayaz İshaki ve Fuat Toktar Berlin'den, Sorbon'da öğretim üyeliği yapan Sadri Maksudi (Arsal) Paris'ten, Abdullah Battal (Taymas) Finlandiya'dan ayrılarak, 1925 yılı içerisinde Türkiye'ye geldiler. Bunlar arasından Sadri Maksudi, Fuat Toktar, Abdullah Battal Taymas gibi bazı isimler Cumhuriyet Türkiye'si tarafından kendilerine verilen çeşitli görevlere odaklandılar ve siyasi faaliyetlerden uzaklaştılar. Buna karşın, geçmişte kendi coğrafyalarındaki siyasi gelişmelerde etkin rol oynayan Mehmet Emin Resulzade, Zeki Velidi, Osman Kocaoğlu, Ayaz İshaki, Said Şamil ve Cafer Seyidahmet gibi liderler için siyasi faaliyetlerden uzaklaşmak mümkün değildi. Nitekim vakit geçirmeden teşkilatlanma çalışmalarına başladılar.

Mülteci Türklerin sesi: Yeni Kafkasya

Resulzade önderliğindeki Müsavatçı kadroların Türkiye'ye gelişi ile birlikte bütün Kafkas mültecilerinin bir araya gelecek bir yayın etrafında toplanmaları konusu gündeme gelmişti. Başlatılan ortak çalışma sonrasında, 26 Eylül 1923 tarihinde, *Yeni Kafkasya* mecmuasının ilk sayısı çıkarıldı. Kafkas Teali Cemiyeti kurucularından Dağıstanlı bir din alimi olan Seyyit Tahir El Hüseyini efendi, mecmuanın sahibi ve aynı zamanda mesul müdürüydü. 16 sayfalık dergi 15 günde bir basılıyordu ve içeriği itibariyle, başta Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya olmak üzere, Rus mahkûmu esir milletlerin meselelerini gündeme getirmeyi amaçlamaktaydı. Yazı kadrosu, başta Müsavatçı lider Mehmet Emin Resulzade olmak üzere Azeri ve Kuzey Kafkasyalı siyasi mültecilerden oluşuyordu.

27 Nisan 1924 tarihinde İstanbul'da gizli bir toplantı yapan Müsavatçılar, Azerbaycan Milli Merkezi adı altında bir teşkilat kurdular ve bu merkezin dört yıl önce Sovyetler tarafından yıkılan Azerbaycan Milli Hükümeti'nin muhacereteki devamı olduğunu ilan ettiler.⁴ Aynı yıl içerisinde bir baş-

⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan'ın İstiklâl mücadelesi*, IQ kültür sanat yayıncılık, İstanbul, 2002.

ka gelişme daha yaşandı. Azerilerden Hüsrev Sultanzade, A. Şeyhülislamzade ve Abdül Ali Emircan, Gürcülerden M. Tseterelli, D.Vaçnadze ve A. Assatiyani, Kuzey Kafkasyahlardan V. Cabağı, Alihan Kantemir ve A.Namitok isimli siyasiler İstanbul'da bir araya gelerek Kafkasya İstiklâl Komitesi'ni kurdular.⁵ Komitenin protokolünde, Kafkasyalı siyasetçilerin, Kafkasya'daki bağımsızlık mücadelesini başarıyla sonuçlandırmak, Kafkasya'yı kurtararak konfederasyon esasına dayalı bir yönetim kurmak azim ve kararlılığında oldukları belirtilmekte ve bu amaca yönelik çalışmaların bilhassa Kafkasya'ya komşu olan Türkiye'de geliştirilmeğe çalışılacağı vurgulanmaktadır. Komite kurucularına göre Türkiye komşu bir ülkedir, Kafkasya halklarıyla tarihsel, milli ve dini ortaklıkları vardır ve dolayısıyla geleceğin Kafkasya'sında belirleyici rol oynayacaktır.⁶

Türkiye Cumhuriyetinin ilk yılları, içte ve dışta yoğun problemlerin yaşandığı yıllar olmuştur. Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, örgütlü bir muhalefet hareketi olarak ortaya çıkmış, hemen 1925 yılı başlarında Güneydoğuda başlayan Şeyh Sait isyanı nedeniyle Takrir-i Sükun kanunu çıkarılarak sıkıyönetim ilan edilmiş ve İstiklâl Mahkemeleri kurulmuştu. İzmir suikastı ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın tasfiyesi ile birlikte başlatılan geniş çaplı tutuklamalar, siyasi mülteci teşkilatlarının faaliyetlerini de büyük ölçüde sekteye uğrattı ve çoğunun yer altına çekilmesine sebep oldu. Bu arada Yeni Kafkasya dergisinin imtiyaz sahibi Seyyit Tahir, şapka kanununa muhalefet ettiği gerekçesiyle tutuklanarak İstiklâl mahkemesine gönderilmişti. Bu gelişme üzerine Mehmet Emin Resulzade mecmuanın sahibi ve başyazarı oldu.⁷

⁵ Aynı sıralarda Paris'te Kafkasya Cumhuriyetleri delegasyon başkanları, Kafkasya Daimi Konseyi adı altında bir araya gelerek, Rusya'nın Gürcistan'da ortaya çıkan bir harekete karşı uyguladığı baskıyı kınayan bir deklarasyon yayınlamışlardır. Çeşitli kaynaklarda bu konsey ile İstanbul'da kurulan Kafkasya İstiklâl Komitesi karıştırılmaktadır. Bkz. Esir Milletler Cephesi: Promete.

⁶ Vaçnadze, *Hariçte Kafkasya Birliği Hareketi Tarihi*, Birleşik Kafkasya, 1953, No: 3-4, s:10.

⁷ Berzeg, *Kafkasya ve Çerkezler Bibliyografyası*. 1996, s: 98

Bu sırada Dağıstanlı mülteci bir general ile ilgili olarak gelişen başka bir olay, özellikle Kuzey Kafkasyalı kadrolar üzerinde ciddi izler bırakacaktı. Sovyet İhtilâli sonrasında Dağıstan askeri bölüm başkanlığı, Harbiye ve Dahiliye Nazırlıkları ve nihayet Hükümet Başkanlığı görevlerinde bulunan General Mikhail Halil, 1921 yılında Türkiye'ye gelip yerleşmişti. Aktif siyasetin içerisinde olmadığı halde, 1925 yılında, bir diğer Kafkas kökenli asker, İsa Ruhi Paşa ile birlikte tutuklanarak Ankara İstiklâl Mahkemesinde yargılandı. Her iki Paşa da beraat etmelerine rağmen bu tutuklamalar, Kuzey Kafkasyalı siyasi kadroları derinden etkilemiş ve siyasi çalışmalarını baskı altına almıştır. Türk iç siyasetindeki bu gelişmeler nedeniyle 1924 yılında İstanbul'da kurulmuş olan Kafkasya Kurtuluş Komitesi de merkezini Paris'e taşımıştır.⁸

Yeni Kafkasya Mecmuası 1927 yılına kadar Türkiye'deki mülteci Türk kadrolarının sesi olmak gibi tarihsel bir görev yüklenmiştir. Derginin 5'inci yılı münasebetiyle yazıldığı gibi, Rus tehlikesi ile mücadele noktasında, Türkistan'dan Ukrayna'ya kadar bütün Rus esiri milletlerin siyasi çalışmaları desteklenmiş, kendi yayın organı olmayan Türkistanlılar,⁹ Kırmılılar, İdil-Uralılar da bu dergide görüşlerini ifade etmek imkânını bulmuşlardır. Ne yazık ki *Yeni Kafkasya* Mecmuası, 29 Eylül 1927 tarihinde, muzır neşriyatta bulunduğu gerekçesiyle Bakanlar Kurulu tarafından kapatılacaktır.

Türkistan Milli Birlik Teşkilatı'na Doğru

Zeki Velidi ve Osman Kocaoğlu gibi Türkistan Hareketinin önde gelen isimlerinin Türkiye'de oluşları nedeniyle, Türkistan Azadlık Cemiyeti'nin ağırlık merkezi de büyük ölçüde Türkiye'ye kaymış durumdaydı. 1925-26 yılları boyunca Cemiyet, değişik ülkelerde yaşayan Türkistanlı aydınlar arasında bir işbirliği platformu oluşturmağa çalıştı. Hareketin ön-

⁸ Vaçnadze, *Hariçte Kafkasya Birliği Hareketi Tarihi*, Birleşik Kafkasya, 1953, No: 3-4, s:10.

⁹ Yeni Kafkasya Mecmuasına yazı yazar Türkistan Milli Birlik Hareketi üyeleri Zeki Velidi Togan, Abdulkadir İnan, Mustafa Çokayoğlu ve Ahmet Naim Öktem'dir.

de gelen liderleri, bir taraftan siyasi faaliyet için uygun bir zemin oluşturmağa çalışıyorlar, bir taraftan da kendi hayatlarını düzene sokmağa çalışıyorlardı. Fakat yeni bir ülkede ve yeni şartlar içerisinde uygun zemin yaratmak bir hayli zordu. Özellikle maddi imkânların yetersiz oluşu üyeler arasında yaygın bir karamsarlığa yol açmaktaydı.

Zeki Velidi, Dr. Rıza Nur'un gayretleriyle, Maarif Bakanlığındaki Telif ve Tercüme Encümeni'ne tayin edilmişti. Fakat görevin Ankara'da oluşu ona uygun gelmiyordu. Bu nedenle, bir süre Ankara'da çalıştıktan sonra, Darülfünuna müracaat etti ve kabul edildi. İstanbul Darülfünunu Tarih Bölümüne tayin edilmesiyle birlikte akademik bir çalışma ortamına kavuştuğu gibi, maddi sıkıntıları da bir ölçüde giderilmiş oldu. Benzer bir süreç Fethülkadir Süleyman (Abdulkadir İnan) için de yaşanmış ve o da Darülfünuna asistan olarak girebilmişti. Fakat bütün üyeler bu kadar şanslı değildiler. Türkistan Azadlık Cemiyeti Merkez Komitesi üyesi Miyan Büzürk, Türkistan'da oldukça tanınmış bir yazardı. Türkiye'ye geldikten sonra yeni ortama uyum sağlayamama ve maddi imkânsızlıklar nedeniyle ciddi bir karamsarlığa düştü. Sovyetler Birliğine dönmeye karar verdi ve cemiyete ihanet etmeyeceğine söz vererek 1927 yılı başlarında Türkistan'a geri gitti. Türkiye'de yaşayan bir aydının, kendi isteği ile, Sovyetlere geri dönmüş olması komünist rejim için iyi bir propaganda vesilesi olacağından orada iyi karşılandı ve kendisine eğitim alanında görev verildi. Miyan Büzürk Salihov, Taşkent Tacik Enstitüsü ve Taşkent Pedagoji Enstitüsünde Tacik dili üzerine okutman olarak çalıştığı yıllarda edebiyat alanında çok sayıda eserler verdi. Fakat Türkistan milli mücadelesine katılmış bir aydının Stalin yönetiminin takibinden kurtulması mümkün değildi. Nitekim, 1937 yılında başlatılan tasfiye hareketi sırasında tutuklandı, yabancı ülke casusluğu ve rejim düşmanlığı suçlarıyla yargılandı ve mahkûm oldu. İki yıl sonra da hapisyanede vefat etti.¹⁰

Türkistanlı liderlerin siyasi faaliyet için uygun bir zemin arayışları devam ederken Polonya önderliğinde Promete Ha-

¹⁰ *Mirasımızning bir sahifasi*. Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, 3 Mart 1989.

reketi başlatılmış durumdaydı. Polonyalı yetkililer Türkistan Azadlık Cemiyetinin de bu teşkilat içerisinde yer almasını istiyorlardı. Bu amaçla Paris'te yaşayan Avrupa Temsilcisi Mustafa Çokayoğlu ile temas kurdular. Cemiyetin Promete Birliği'ne katılması halinde her türlü yayın faaliyetleri için destek sağlanacaktı. Benzer bir öneri İdil Ural Türklerinin lideri Ayzaz İshaki'ye de yapılmıştı. Teklifi kabul eden İshaki, doğrudan Varşova'ya yerleşmiş ve İdil-Ural istiklâl hareketinin sözcülüğünü yapacak bir derginin ön çalışmalarını başlatmıştı. 1926 yılının Eylül ayında Polonya Parlamentosu üyelerinden Holowko¹¹ İstanbul'a geldi ve Türkistan Azadlık Cemiyeti reisi Zeki Velidi ile görüşmeler yaptı. Velidi bu görüşmelerle ilgili olarak Mustafa Çokayoğlu'na gönderdiği mektupta şunları yazmaktadır:

Polşa Parlamento azası Halujka gelmişti... Bizi ve Cemiyeti sordu. Cemiyet canlılık alâmeti gösterirse sevinecekler... Para olursa Paris'te Fransızca bülten, İstanbul'da da bir mecmua çıkarmak istiyoruz..... Belki para yardımı yapacaklar... Mehmet Emin Resulzade de onlarla birliktedir. Mustafa sizinle birlikte mi diye soruyorlar.¹²

1927 yılı başlarında Cemiyetin Almanya'daki üyelerinden, Türkistan Talebe Birliği Başkanı Abdulvahap Muradi, üniversite eğitimini bitirmiş ve Türkistan'a dönmeye karar vermişti.¹³ Daha sonraki yıllarda diğer öğrencilerin de dönmesi söz konusuydu. Geleceğe yönelik bir yol haritasının ortaya çıkarılabilmesi ve dönecek öğrencilerin nasıl bir politika izleyeceklerinin belirlenmesi amacıyla Cemiyetin Avrupa'daki üyeleri Şubat ayında Heidelberg şehrinde bir araya geldiler.¹⁴

Heidelberg toplantısı tutanakları, hâricteki Türkistanlı aydınların Sovyetlerdeki gelişmeleri nasıl değerlendirdiklerini

¹¹ Zeki Velidi Togan Hatıralarında bu ismi "Halujka" şeklinde yazmıştır. Fakat Promete Teşkilatının kuruluş çalışmalarını yürüten bu meclis üyesinin ismi Tadeusz Holowko'dur.

¹² Zeki velidi Togan tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 6.8.1926 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

¹³ Bkz. Türkistan - Berlin Hattı ve Ötesi bölümü

¹⁴ 5.2.1927 Heidelberg toplantısı tutanakları, Tam metin için ekler bölümüne bakınız.

ve geleceğe yönelik beklentilerinin neler olduğunu anlamak bakımından önemlidir. Toplantının başlangıcında Mustafa Çokayoğlu, *Sovyetler Birliği ve onun şimdiki iç siyaseti* başlıklı bir bildiri sunmuştur. Çokayoğlu'na göre Stalincilerin iş başına gelmesi Türkistan için daha faydalı olacaktır. Çünkü bu durumda işçi sınıfının hakimiyeti anlayışı kısmen gevşeyecek ve devlet yönetiminde köylü sınıfının etkinliği artacaktır. Bu gelişme, gelişmiş bir işçi sınıfına sahip olmayan Türkistan'ın köylü kesimleri açısından yararlı olabilecektir. Buna karşın, Zinovyev ve Troçki taraftarlarının iş başına gelmeleri halinde, Dünya İnkılabı yapmak hayalleri ile Sovyet Rusya'yı, dolayısıyla Türkistan'ı acılı günlere götürebileceklerdir. Avrupa ülkelerinin tutumunu da değerlendiren Çokayoğlu, Almanya'nın Sovyet yönetimine karşı olmadığını, İngiltere'nin karşı olmasına rağmen herhangi bir harekette bulunmayacağını vurgulamaktadır. Sonuç olarak Çokayoğlu'na göre, Sovyet sistemi, varlığını bir süre daha sürdürecektir. Bu sebeple içerideki Türkistanlı kadrolar *yerleştirme* siyasetini uygulamalı, dışarıdaki kadrolar ise Türkistan meselesini uluslararası platformlara taşımalıdır.

Toplantıda alınan kararlara göre Türkistan Cumhuriyetlerine geri dönecek öğrencilerin takip edecekleri temel politika *yerleştirme* politikası olmalıdır. Yani, memur kadrolarına, sanayi işletmelerine, demiryollarına, posta-telgraf idarelerine ve özellikle eğitim kurumlarına yerli kadroların gelmesini sağlamak esas amaç olmalıdır. Bu fikrin yerli komünist kadrolara benimsetilmesi için gerekli çalışmalar yapılacaktır. Dış ülkelerden dönen öğrenciler arasındaki temaslar sürdürülecek ve başta Ukrayna olmak üzere Gürcistan, Azerbaycan gibi ülkelere öğrenci gönderilmesi politikaları gündemde tutulacaktır.

Heidelberg Toplantısında, Türkistan Azadlık Cemiyetinin yayın organı olarak çıkarılması düşünülen mecmua konusu da gündeme gelmişti. Toplantı tutanaklarında Mustafa Çokayoğlu'nun, hususi bir merkezden mecmuanın bir yıllık masraflarını karşılayabilecek kadar kaynak temin ettiğini ve bazı esaslara istinaden Azeri kardeşlerimizle birlikte *Yeni Kafkasya* mecmuasına katılmaya karar verildiğini belirttiği

görölmektedir. Projeye göre her iki Türk ülkesinin istiklâl uğrundaki mücadelesi dünya kamuoyuna bir ağızdan iletilecek ve bunu sağlamak için de *Yeni Kafkasya* mecmuasının ismi *Yeni Kafkasya ve Türkistan* olacaktı. Bu konuyla ilgili gerekli düzenlemeleri yapmak için Çokayoğlu'nun İstanbul'a gitmesine karar verildi.

Azerbaycan grubu ile ortak yayın çıkarma projesinin, maddi kaynak sağlamaya söz verdiği anlaşılan Polonyalı yetkililer tarafından mı, yoksa Çokayoğlu-Resulzade uzlaşması sonucu mu gündeme geldiği konusunda herhangi bir açıklık yoktur. Fakat daha sonraki dönemde, her grubun kendi yayın organını çıkarması gerektiği konusunda bir uzlaşma sağlanacaktır. Bu sıralarda, geleceğe yönelik faaliyetlerin programlandırılması amacıyla, Türkistan Azadlık Cemiyeti'nin bir genel kongre yapması konusu gündeme gelmişti. Cemiyet Liderleri arasındaki yazışmalar sonrasında İstanbul'da bir kongre yapılmasına karar verildi.

Türkistan Azadlık Cemiyeti

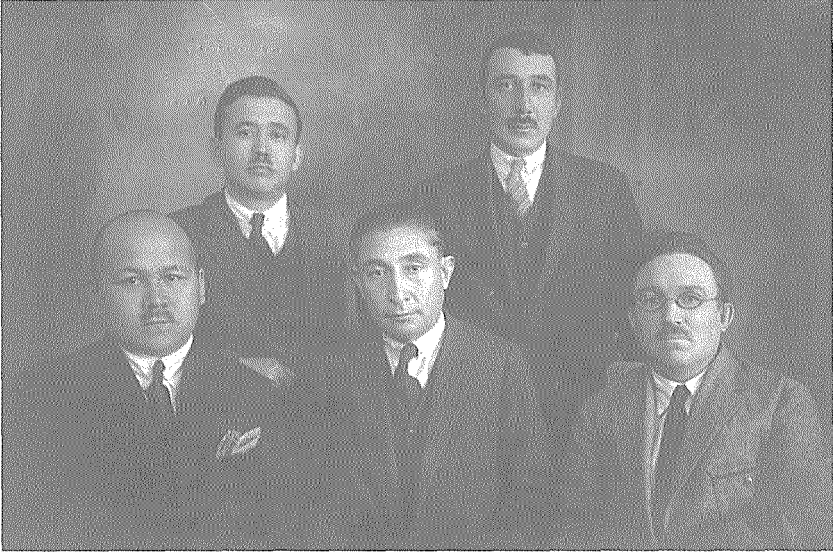
1927 İstanbul Kongresi

Mustafa Çokayoğlu'nun Paris'ten gelmesiyle birlikte, Türkistan Azadlık Cemiyetinin Merkez Komitesi, 15 Mart 1927 günü, Zeki Velidi Togan'ın evinde ilk toplantısını yaptı. Toplantıya Ahmet Zeki Velidi, Mustafa Çokayoğlu, Mamur Niya-zı, Abdulkadir Süleyman (İnan) ve Mustafa Şakuli katıldı. Toplantının açılışında Reis Zeki Velidi, dünyadaki ve Türkiye'deki gelişmeleri ve Türkistan Azadlık Cemiyetinin genel durumunu özetledikten sonra, Türkiye'nin dahili ve harici siyasetine uygun olmadığı için cemiyetin açığa çıkmadığını ve faaliyetlerini gizli sürdürdüğünü belirtti. Türkistan'dan yeni gelen Korbaşı Hemrahkul ve Abdullah Tevekkül (Babür) gibi isimler aracılığıyla, cemiyetin, memleket içindeki faaliyetlerinin tamamen durduğu anlaşılmıştı. Bu sebeple artık, Türkistan Milli Mücadelesi konusundaki bütün faaliyetler cemiyetin harici merkez komitesi, yani, İstanbul merkezli teşkilat tarafından yürütülecekti.

1927 İstanbul Kongresinin ilk gününde alınan bir kararla, Cemiyetin ismi *Türkistan Milli Birliği* (TMB) olarak değiştirildi. Bu değişikliğin gerekçesi toplantı tutanaklarında açıklanmamış olmakla birlikte, muhtemel sebep, *Azadlık* sözcüğünün Türkiye Türkçe'sinde kullanılmıyor olmasıdır. Avrupa'da faaliyet gösteren tüm mülteci teşkilatlarının isimleri içerisinde var olan *Milli* sözcüğü de Birliğin adına dahil edilmişti. Reis Zeki Velidi, eski Cemiyette olduğu gibi, Türkistan Milli Birliğinin de Terakkiperverler grubunu ve Sosyalist Erk grubunu temsil etmesi gerektiği konusunu gündeme getirdi. Bu sebeple, TMB Avrupa delegasyonunun iki kişiden oluşmasına karar verildi. Sosyalist Fırka için Ahmet Naim, Terakkiperver grubu adına ise Mustafa Çokayoğlu Avrupa Temsilcisi olarak görevlendirildiler.

22 Mart günü yapılan oturumlarla kongreye devam edildi. Bu toplantılar sırasında alınan kararlarda, TMB'nin, tam bağımsız ve demokratik bir Türkistan için çalışacağı belirtilmekte ve bu amaçla çeşitli ülkelerle işbirliği yapılabileceği, buna karşın eski Buhara Emir'i ile kesinlikle işbirliği yapılamayacağı vurgulanmaktadır. TMB tarafından çıkarılacak yayın organında, Türkistan'daki sosyalist ve burjuva nazariyelerine karşı yazı yazılmaması gerektiği konusunda uzlaşmaya varılmıştı. Radikal milliyetçi hareketleri ve sosyalist hareketleri destekleyici yazılar yayınlanacaktı. Türkistan'daki gençlik komünist olup olmaması yönünden eleştirilmeyecekti ve onları değerlendirirken kullanılacak temel ölçü Rus istilasına ve milli istiklâl hareketlerine olumlu bakıp bakılmaları olacaktı.

Sovyetlerle ilişki, memleket çıkarlarına göre kurulacaktı. Türkistan'da sürdürülen Bolşevik uygulamaya karşı olunacak, Doğu veya Batı ülkelerinde ortaya çıkabilecek ihtilâl hareketlerine olumlu bakılacaktı. TMB'ye göre Bolşeviklerin çeşitli ülkelerdeki ihtilâl hareketlerine verdikleri destek samimiyetsizdi. Alınan bir diğer kararda ise, Rus muhacirleriyle kurulacak ilişkilerin kesinlikle *istiklâl* temeline dayalı olacağı vurgulanmaktaydı. Bu grupların hepsi emperyalist yapıda merkezi bir Rus hükümeti istedikleri için, TMB hiç birisiyle ilişki kurmayacaktı. Ancak, Rus Federasyonuna girip girmeye-

Türkistan Milli Birlik (TMB) Teşkilatı yöneticileri

Ön sıra (Soldan sağa): Mustafa Çokayoğlu, Osman Kocaoğlu, Zeki Velidi (Togan). Ayaktakiler: Fethülkadir Süleyman (Abdulkadir İnan) ve Mustafa Şakuli. İstanbul, 31.3.1927. (Ahat Andican Arşivi)

me konusunda Türkistan'a tam bağımsızlık hakkı tanıyan gruplarla birlikte olunabilecekti.

Birleşmiş Milletlerle ilişkilerin kurulması gereğine işaret edilen bir diğer kararda ise, İngiltere için özel bir vurgulama yapılmaktadır. Bu karara göre İngiltere ile ilişkilerin kurulabilmesi ancak Türkistan'da İslâmi bir devletin kurulmasını kabul etmesiyle mümkün olabilecekti. Aksi takdirde İngilizler de Ruslar gibi düşman kabul edileceklerdi. Türk-İslam devletleriyle olan ilişkilerde kesinlikle Pantürkizm ve Panislamizm'i destekler nitelikte politikalar izlenmeyecekti. Çıkarılacak dergide Türkiye'nin siyasi yönetimiyle alakalı olarak, lehte veya aleyhte hiçbir makalenin basılmaması kararlaştırılmıştı.

TMB tarafından çıkarılması düşünülen yayın organında, bütünlük sağlamak için, Çağatay Lehçesi esas alınacak, mahalli lehçeler kullanılmayacaktı. Bölgecilikle mücadele edilecekti. Milli hareketin, dar manâda, Han veya Emir karşıtı bir hareketmiş gibi algılanmamasına çalışılacaktı. Ruslar tara-

findan adı bir haydutluk hareketi gibi gösterilmeğe çalışılan Basmacılığın milli bir bağımsızlık mücadelesi olduğunun anlatılmasına özen gösterilecekti. Rus işgali altındaki diğer milletlerle ve bu milletlerin dışarıdaki temsilcileriyle iyi ilişkiler kurulacaktı. Toplantıda alınan diğer bir kararla Türkistan sınırlarının bütün Kazak sahrasını kapsadığı vurgulanmaktaydı. TMB'nin hariçteki faaliyeti ve neşriyatı bütün Türkistan ahalisini ve özellikle gençleri hedeflemekteydi. Memleket istila altında olduğu için orada söylenemeyen her şey TMB tarafından dile getirilecekti.

25 Mart günü yapılan oturumda, Türkistan Sosyalist Erk Fırkasının 9 maddelik, Terakkiperver fırkasının 19 maddelik tüzükleri okunduktan sonra bu iki tüzüğü birleştiren 7 maddelik ortak program tekrar onaylandı.

26 Mart günü yapılan son oturumda Merkez Heyet seçimleri gerçekleştirildi ve görevlendirmeler yapıldı. Merkez Komiteden ayrılmak isteyen Mamur Niyazi'nin istifası onaylandı ve 3 kişiden oluşan merkez komiteye Osman Kocaoğlu, Zeki Velidi Togan ve Mustafa Çokayoğlu seçildi. Avrupa temsilcisi Mustafa Çokayoğlu Paris'te yaşadığı için, yerine Abdulkadir İnan vekillik yapacaktı. TMB Başkanlığına Osman Kocaoğlu getirilmişti. Promete Mecmuası nezdindeki temsilcilik görevi, Ahmet Naim'e (Öktem) verildi. Çıkarılması plânlanan derginin imtiyaz sahibi Osman Kocaoğlu olacak, buna karşın yazı işleri, Zeki Velidi tarafından yürütülecekti.¹⁵

Bütün bu kararlarla birlikte, 15 Martta başlayarak 26 Martta kadar devam eden TMB İstanbul kongresi sona ermiş oluyordu. TMB ye son şeklini vermiş olması ve hariçteki faaliyetin çerçevesini belirlemiş olması nedeniyle 1927 Kongresi, dış dünyadaki Türkistan mücadelesi tarihinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Kongrede alınan kararlardan anlaşıldığı kadarıyla TMB üyeleri, o yıllarda Türkistan'da görevde olan Milli Komünist kadrolarla ters düşmek istememektedirler. Bu anlaşılabilir bir durumdur. Fakat alınan bazı kararlarda belirsizliklerin, hatta çelişkilerin varlığı göze çarpmaktadır. Meselâ sosyalist düşüncenin eleştirilmeyeceği kararı nasıl

¹⁵ 1927 TMB kongresi mazbataları, Ahat Andican Arşivi.

uygulanabilecekti?. Aslında bu tanımlama, TMB üyelerinin, sosyalizm düşüncesi ile komünist uygulamanın ayrı şeyler olduğunu daha o günkü şartlarda bile çok iyi anlamış olduklarını göstermektedir. Ne var ki teorik planda doğru olan bu teşhis, uygulamada büyük bir açmazla karşı karşıyaydı. Zira Sovyetler Birliği, o dönemde, sosyalizmin var olduğu tek ülkedydi ve milliyet, din, insan hakları gibi alanlarda gündeme getirilen tüm kötü uygulamalar sosyalizm adına yapılmaktaydı.

1927 Kongresi, TMB'nin 1940'lara kadar sürdürülecek temel yapılanmasının şekillendiği kongre olmuştur. Yukarıda anlatıldığı gibi TMB, farklı siyasi görüşlere sahip akımları, yani, Sosyalist Erk Partisi ve Terakkiperver Cedit Fırkası temsilcilerini bir çatı altında birleştiren ortak bir platform olarak kurulmuştu. 1927 Kongresi bunu bir kez daha onaylamıştır. Aslında sadece bu yapılanma modeli bile, ciddi problemlerin doğmasına zemin hazırlayabilirdi. Bu fikri ve siyasi farklılıkların ötesinde, çok önemli bir problem daha vardı. 1927 Kongresiyle yönetime getirilen üç merkez komite üyesinin her biri, belirli zaman kesitlerinde, kendi toplulukları için çok önemli tarihi süreçleri yönlendirmiş insanlardı. Bu etkin kişilikler arasında sürtüşmelerin, hatta çatışmaların olmaması mümkün değildi. Nitekim, kısa bir süre sonra, yönetim içerisinde ciddi çekişmeler başlayacak ve bu çatışmaların doğuracağı sonuçlar teşkilatın canlılığını kaybettiği yıllara kadar devam edecektir.

Yeni Türkistan Mecmuası ve

Promete Birliğine Katılım

1927 yılı Haziran ayında *Yeni Türkistan* dergisinin ilk sayısı çıktı. TMB gizli bir teşkilat olduğu için faaliyetlerini de gizli olarak sürdürmek zorundaydı. Bu sebeple *Yeni Türkistan* dergisinin kapağına, kimin yayın organı olduğuna yönelik herhangi bir açıklama konulmamıştı. Dergi, Arap alfabesinde ve Türkiye Türkçe'si ile basılmıştır. 32 sayfalık dergi, siyasi makaleler, edebi bölüm ve haberler olmak üzere 3 bölümden oluşmaktadır. İlk sayfada, daha sonraki yıllarda Türkistan Mil-

li Bayrağı olarak kabul edilecek olan bayrağın resmi basılmıştı. Derginin imtiyaz sahibi Osman Kocaoğlu, editörü ise Zeki Velidi Togan'dı. İlk sayı 500 adet basılmış olup sonraki sayılar, önce 750'ye, daha sonra da 1000'e çıkarılacaktır.

Giriş yazısında derginin çıkış sebepleri geniş bir şekilde anlatılmakta ve temel hedefler, Hariçteki Türkistanlıların birliğini sağlamak, Türkistan'ın siyasi ve iktisadi durumu hakkında bilgiler vermek, Türk Dünyası'nın kültür birliği doğrultusunda çalışmak ve Türkistan'ı sömürgeleştiren Sovyet sistemine karşı mücadele yürütmek şeklinde sıralanmaktadır. Derginin yazarları genel olarak TMB üyelerinden oluşmaktadır. Siyasi nitelikteki yazılar genellikle Osman Kocaoğlu ve Mustafa Çokayoğlu tarafından yazılmaktaydı. Buna karşın, Zeki Velidi Togan'ın ismini açık olarak koyduğu yazılar daha çok kültür ve tarih ağırlıklıdır. Togan'ın siyasi nitelikte yazılar yazmamasının muhtemel nedeni, üniversitede çalışan bir devlet memuru konumunda olmasıydı. Dergide çıkacak yazıların TMB merkez komitesi tarafından oybirliği ile onaylanması şartı getirilmişti. Herhangi bir üyenin onaylamadığı yazı, diğer üyeler tarafından onaylansa bile, dergide basılmamaktaydı. Yazıların merkez komitesinin bütün üyeleri tarafından onaylanması şartı, uygulamada ciddi sorunları da birlikte getirecek ve yazarlar arasında sürtüşmelere yol açacaktır.

Yeni Türkistan dergisinde yazılan makalelerin büyük bir kısmında Sovyetler Birliği'nin Türkistan'daki uygulamaları gündeme getiriliyor ve Moskova yönetimi şiddetle eleştiriliyordu. Derginin çıkmasından kısa bir süre sonra Sovyet basınında, Yeni Türkistan dergisi ve bu dergiyi çıkaran kadrolar aleyhinde şiddetli bir karşı kampanya başlatıldı. Orta Asya Komünist Fırkası Reisi Zelinski ve Özbekistan Fırkası Reisi İvanof önderliğinde başlatılan kampanyada, başta *Pravda Vostoka* olmak üzere çok sayıda gazete ve mecmua aracılığıyla Yeni Türkistancılar, Pantürkist, Panislamist, Emperyalizm ajanları ve Buhara Emir'inin sözcüsü burjuva bozuntuları olarak tanımlanmaktadır.¹⁶

Derginin çıkarılması için gerekli kaynağın Pilsudski fo-

¹⁶ *Yeni Türkistan ve Ruslar*, Yeni Türkistan Dergisi, sayı 5, Aralık 1927.

nundan karşılandığı anlaşılmaktadır. İlk sayının basımından sonra Zeki Velidi'nin Çokayoğlu'na yazdığı bir mektupta şu satırlar vardır:

Sana yazdığım dergi hesabını Mediya'ya¹⁷ götürdüm. Bana tanıştırdığın adammış. 'Hesap gereksiz, zira çıkan mecmua hesap demektir' dedi.¹⁸

Anlaşıldığı kadarıyla fondan yapılan yardımın faaliyetle orantılı verilmesi prensibi uygulanmaktaydı ve yapılan masrafların Promete Teşkilatı'nın İstanbul'daki temsilcisi tarafından onaylanması gerekmektedir.¹⁹ Kongreden hemen sonra Varşova'daki Promete merkezi ve Paris'teki Promete Dergisi ile olan ilişkilerin kurumsallaştırılması işlemlerine başlanmıştı.

TMB'nin Promete Ligi'ne katılma kararından sonra, Promete dergisi yönetim kurulu üyeliğine Berlin'deki öğrencilerden Ahmet Naim tayin edildi. Promete dergisi ile ilişkiler ve gönderilen mümessilin yetkileri ile ilgili alınan kararlarda şu noktalar göze çarpmaktadır:

Esasi meselelerle ilgili makaleler TMB merkezinden gönderilecektir. Mümessil ancak güncel olaylarla ilgili konularda yazı yazabilir. Bu yazıların TMB'nin 7 maddelik ortak platformuna uygun olması şarttır..... Hariçten Promete mecmuasına gönderilen yazılarda Türkistan'a zarar verecek noktalar varsa mümessil bunları engellemek zorundadır..... Promete mümessili (Ahmet Naim) ile TMB Avrupa temsilcisi (Mustafa Çokayoğlu) birlikte çalışacaklar Promete çevrelerinde ve Avrupa'da ortaya çıkan gelişmeler konusunda TMB merkezini bilgilendireceklerdir.

Promete'ye temsilci gönderilmesinin hemen ardından cep-

¹⁷ Bu ismin gerçek mi yoksa bir kod adı mı olduğu konusunda bir açıklık yoktur.

¹⁸ Zeki Velidi tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 22.7.1927 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

¹⁹ Yöneticiler arasında yapılan yazışmalardan imtiyaz sahibine verilen maaş, İdare müdürünün maaşı, makale yazarlarına ödenen haklar, İdarehane kirası, Sovyet ve Türk gazetelerinin temini, kağıt, matbaa ve posta giderleri gibi masrafların sayı başına 200 TL kadar tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Pilsudski Fonundan TMB ye ayrılan yıllık yardım miktarı 1000 ABD doları (2000 TL.) civarında olmalıdır.

تولکستان

آبده بېرېقتام ادبى علمىي سياسي اقتصادى مجموعىسى .

صانى ۱

۱۹۲۷ - خىزان - ۵

يىل ۱

مىندىرچات

اڧاده

قىسىم سىياسىي :
تورکستان مىستلهسى

أى تاكرى (شىرى)

سوروتارك تورکستانده تىلىق ايتىدىكارى ملىت سىياسىي

فازاقستان احوالى

اوزبىستان احوالى

قىسىم ادبىي :

شايباق خاڭ شىمرارى

تورکستان ادبىياتىڭ مفكورهوى شىمرارى

شىشون

قورمى اوفىي

مىصطفى پىرئاقى

عېسىر اڧتادى

عېسىر الله زاده قورمى

احمىدىكى ولىمىرى

قورمى اوفىي عىشامى

he birliğine katılım resmileştirildi ve Yeni Türkistan dergisinin 4'üncü sayısında yayınlanan *Birleşen 3* başlıklı makaleyle, bu gelişme, kamuoyuna duyuruldu.

Rus boyunduruğu altında olan mazlum milletlerin yayın organı olarak Paris'te neşredilen Promete mecmuası son zamanlara kadar Ukrayna ve Kafkasya teşkilatlarını temsil etmekteydi. Sekizinci sayısından itibaren Türkistan Milli Birliğini de temsil edeceğini ilan etmiş ve kapağına 'Ukrayna, Kafkasya ve Türkistan Milli Birliğinin temsilcisidir' yazısını koymuştur. Dergide Türkistan'la ilgili bazı makaleler de çıkmıştır.... Bu hadise iki bakımdan önemlidir. 1- Eski Rusya sınırları içinde kalan milletlerin Avrupa'da birlikte faaliyet göstermeleri sağlanmıştır. 2- Türkistan, Avrupa'da bir milli teşkilat aracılığıyla temsil edilmiş olmaktadır.... Resmi adı Türkistan Milli Birliği olan teşkilatın 1923 senesinde teşkil edilen Avrupa mümessilliği Paris'tedir.... Birlik azalarından birisi TMB'yi temsilen Promete idare heyetinde görev yapmaktadır....

Yeni Türkistan, TMB'ye bu teşebbüsünde başarılar diler ve birleşen üç'lere umumi gaye uğrundaki çalışmalarının istiklâle ulaşılmasından sonra da devam edeceği konusundaki inancını bildirir.²⁰

Promete dergisi, Promete Cephesi'nin sözcüsüydü. Derginin ilk sayılarında, cepheyi oluşturan teşkilatlar arasında bir uyumun var olduğu görülmektedir. Azerbaycan Türkleri, Kuzey Kafkasyalılar ve Gürcüler, tarih boyunca bir arada yaşamış olmanın getirdiği alışkanlıkla, iyi bir dayanışma göstermekteydiler. Buna karşın Gürcüler ile Türkistanlılar arasında istenilen dayanışma zemini sağlanamamıştı. Promete Dergisi, henüz bir yaşını yeni tamamlamışken gelişen bazı olaylar, Türkistan Milli Birlik Hareketi ile Promete Dergisi Yönetimi arasında sorunların doğmasına neden oldu.

TMB'nin Promete Birliğine katıldığını ilan ettiği sıralarda eski Buhara Emir'i Said Alim Han'ın temsilcisi Yusufbay Mukimbay Paris'e gelmişti. TMB'nin düşman kabul ettiği Emir'in temsilcisi, burada, Promete Dergisi'nin Stilisti Castagne tarafından karşılanmış ve arzu ettiği ziyaretleri yapması sağlanmıştı. Bu arada Promete dergisinin editörü Gürcü Gva-

²⁰ *Birleşen 3*, Yeni Türkistan Dergisi, Eylül 1927, Sayı 3-4, s:1.

zawa, eski Emir'in temsilcisine resmi bir yemek vermiş ve böylece Promete Cephesi'nin Buhara Emir'ini desteklediği gibi bir izlenim yaratılmıştı. Ayrıca, Castagne, Emir adına Milletler Cemiyetine verilecek memorandumunu Fransızca'ya çevirmiş ve Mukimbay ile birlikte Cenevre'ye giderek memorandumun verilmesine yardımcı olmuştu.

Bütün bu gelişmeler TMB üyeleri arasında ciddi bir tepkiye yol açtı. Özellikle Gvazawa'nın hareketi eleştirilmekte ve Kafkas Komitesine gönderilen bir yazıyla, Gvazawa hangi hak ve yetki ve sıfatla Buhara meselesine muhatap olmaktadır ve Demokrat bir mecmuanın sosyal demokrat başmuharriri nasıl olur da despot bir kraliyet taraftarının siyasi temsilcisi ile görüşür, gibi sorular yöneltilmekteydi.²¹ Bu olayların hemen ardından TMB Merkezi, Promete'deki temsilcisi Ahmet Naim Beye ve Avrupa Temsilcisi Mustafa Çokayoğlu'na, Emir'in memorandumunun veya Emir yanlısı herhangi bir yazının Promete Dergisinde basılmasının kesinlikle engellenmesi direktifini gönderdi.²² TMB ile Promete Dergisi arasında başlayan bu sürtüşme, basılması istenen bazı makalelere karşı dergi yönetiminin gösterdiği direnç sebebiyle biraz daha tırmandı. Mustafa Çokayoğlu'nun Yeni Türkistan dergisinde M. Kayoğlu adıyla yayınlanan bir makalesinin Fransızca çevirisi ve Ahmet Naim'in yazdığı bir makale, dergi Stilisti Castagne tarafından basılmaya uygun olmadıkları gerekçesiyle reddedilmişti. Castagne, Mustafa Çokayoğlu'nun makalesinde, Türkistan için Rusya'sız yaşamanın kabil olmadığı görüşü ve Çar dönemi taraftarlığını çağrıştıran bazı fikirler olduğu iddiasındaydı. Castagne tarafından ortaya atılan bu iddiaların dergi yöneticisi Gvazawa tarafından da desteklenmesiyle, iki taraf arasındaki gerilim daha da arttı. TMB'nin bu konuyla ilgili rahatsızlığı Mehmet Emin Resulzade ve Said Şamil gibi liderlerin araya girmesiyle geçici olarak çözümlenecek ve Gürcü temsilcilerle olan ilişkiler kısmen de olsa normale dönecektir.

²¹ Ahmet Naim Öktem'in TMB ye gönderdiği 18 Eylül 1927 tarihli rapor, Ahat Andican Arşivi.

²² TMB Merkez Komitesininin 10 Eylül 1927 tarihli toplantısında alınan karar, Ahat Andican Arşivi.

Türkistan Türk Gençler Birliği'nin kurulması

Yeni Türkistan'ın yayınlamağa başlamasıyla birlikte, hariçteki Türkistan Milli Mücadelesi ciddi bir ivme kazanmıştı. Bu yayın aracılığıyla TMB, Türkistan meselesinin Dünya kamuoyuna anlatılması, hariçteki Türkistanlıların örgütlenmesi ve Türkistanlı gençlerin yetiştirilmesi gibi amaçlarını gerçekleştirmek imkânını bulmuş oluyordu. Diğer taraftan TMB, gizli bir teşkilattı ve bu nedenle kamuoyuna açık bir şekilde faaliyet yürütme şansına sahip değildi. Ayrıca Türk Hükümeti, siyasi nitelikte faaliyetler konusunda hassastı ve bu tip çalışmalara kesinlikle izin vermiyordu. Çalışmalarını açıkça yürütemeyen bir teşkilatın Türkiye'de yaşayan Türkistanlılar ve bilhassa gençler üzerinde doğrudan etkili olma şansı bir hayli sınırlıydı. Bir diğer deyişle, TMB adına, kamuoyuna karşı açık faaliyet gösterebilecek yeni bir organizasyona ihtiyaç vardı.

Türkistan Türk Gençler Birliği, böylesi bir arayışın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Tüzükle ilgili hazırlıklar Türkistanlı öğrencilerden oluşan bir ön çalışma grubu tarafından yapıldı ve gerekli izinler alınarak, 29 Eylül 1927 tarihinde, Türkistan Türk Gençler Birliği (TTGB) kuruldu.²³ Tüzükte, cemiyetin amacı "Türkistan Türk gençlerinin milli hars itibarıyla yükselmesini temin etmek ve üyeleri arasında yardıma ihtiyacı olanlara yardım sağlamak" olarak belirtilmiştir. Tüzüğe göre TTGB, çalışma konusu kültür olan diğer cemiyetlerle ilişkiler kurabilecek ve kesinlikle siyasetle ilgilenmeyecektir. 8'inci maddede, nitelikleri uygun olan her Türkistanlı Türk'ün Birliğe asli aza olabileceği, buna karşın Türkistanlı olmayan Türklerin ancak fahri üye olabilecekleri vurgulanmaktadır. Yapılan ilk kongrede, Birlik başkanlığına, Dış Doktoru Mecdeddin Ahmet (Delil)²⁴ seçildi. TTGB, faaliyetle-

²³ İlk idare heyetinin üyeleri Reis: Mecdeddin, Veznedar: Yakup Feyzi, Katip: Ziya, İdare Müdürü: Zahit, Üyeler: Timur, Abdulkadir ve Yahya Bey şeklindedir.

²⁴ 1902 yılında Taşkent'te doğdu. Liseyi bitirdikten sonra 1923 de Türkiye'ye geldi. Dış Hekimliği Fakültesine girdi. 1926 da okulu bitirerek dış hekimi oldu.

rini başlangıçta, Yeni Türkistan Mecmuasının Babıali'deki idarehanesinde, kendisine ayrılan bir odada sürdürmek zorunda kaldı. Fakat mekân küçük ve yetersizdi. Bu nedenle daha uygun bir yer aranmaya başlandı.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde İstanbul'da Türkistanlı hacıların ve tüccarların kullanımı için 3 adet Tekke yapılmıştı. Zira o dönemde, hac yapmak üzere Türkistan'dan yola çıkan hacı adayları önce İstanbul'a gelip İslam Halifesinin yaşadığı bu şehri ziyaret ederler, daha sonra Arabistan'a geçerlerdi. Hepsi de Türkistanlılar tarafından yaptırılan bu Tekkelerin birisi Üsküdar'da, birisi Eyüp'te ve bir diğeri de Sultanahmet'te idi. Özellikle Üsküdar Özbekler Tekkesi, Türk Kurtuluş savaşı sırasında çok önemli rol oynamış, İsmet Paşa da dahil olmak üzere bir çok insan, bu Tekkede bir süre saklandıktan sonra Anadolu'ya kaçırılmıştı. Mustafa Kemal Atatürk, Üsküdar Özbekler Tekkesi Şeyhinin bu fedakâr çalışmasını unutmamış, Tekke ve Zaviyelerin kapatılması kararını verdiği zaman Üsküdar Tekkesine ayrıcalıklı bir konum vermişti. Bu Tekke içerisinde Şeyhin ailesi oturmaya devam ediyordu.

Eyüp Sultan Camii çevresindeki Tekke de Özbekler Tekkesi olarak biliniyordu, fakat odaları işgal edilmiş durumdaydı. Sultanahmet'teki Tekke ise Buhara Tekkesi olarak tanınıyordu ve Buhara Emir'i'nin Kuşbeyi tarafından yaptırılmıştı. Osmanlının son dönemlerine kadar Türkistanlı hacıların ve tüccarlar için hizmet veren tekke, 1920'li yıllardan itibaren Türkiye'ye gelen Türkistanlı öğrencilere ev sahipliği yapmağa başlamıştı. Özellikle 1920'li yılların başlarında, Buhara Halk Cumhuriyeti ve Türkistan A.S.S.R. dan çok sayıda öğrenci, kendi imkânlarıyla Türkiye'de okumak için gelmişlerdi ve bunların bir kısmı bu tekkede kalmaktaydılar.

Yapılan değerlendirmeler sonrasında, Sultanahmet'teki Tekkenin TTGB için uygun bir merkez olabileceğine karar verildi. Fakat binanın tahsisi için özel izin gerekmekteydi. Bu amaçla doğrudan doğruya Atatürk'e müracaat edilmesi düşünüldü ve hazırlanan talep yazısı Ankara'ya gönderildi. Başvekalet Müsteşarı namına, Emrullah imzasıyla gönderilen 12.10.1929 tarihli cevap yazısında Birliğin talebinin kabul edildiği belirtilerek şöyle denilmektedir:

Türkiye'ye gelen Türkistanlı öğrencilerden bir grup 1923 yılı başları, İstanbul
(Ahat Andican Arşivi)

Reisicumhur Hazretlerine takdim ettiğiniz istidanameye cevaptır.

Sultanahmet civarında Mehmet Paşa yokuşunda Türkistanlılar Tekkesi binasında Şeyhin ikamet ettiği kısımdan maaşının Maarif vekaletinin nezareti ve Türk Ocakları Merkez Heyetinin idaresi altında olmak üzere, İstanbul'a tahsil için gelen hariç Türk memleketleri talebesinin ikametine tahsis ve terki için Evkaf umum müdürlüğünden İstanbul evkaf müdürlüğüne yazıldığı mezkur umum müdürlükten bildirilmekle tebliğ olunur efendim.

Başvekalet Müsteşarı Namına
Emrullah²⁵

Atatürk'ün doğrudan direktifiyle gerçekleşen bu izin, Türkistan Türk Gençler Birliğine bir merkez sağladığı gibi, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın özel ilgisini göstermesi bakımından da çok önemliydi. Geniş ve rahat bir mekâna kavuşan Birlik,

²⁵ Bu konuyla ilgili belgeler için ekler bölümüne bakınız.

düzenli aralıklarla, çeşitli konularda konferanslar düzenlemeğe başladı. Bu konferansların bir kısmı daha sonraki yıllarda broşür olarak yayımlanmıştır. Birlik bünyesinde o dönem için, geniş kapasiteli kabul edilebilecek bir de kütüphaneye kurulmuştu. Türkistanlı gençlerin çeşitli okullara yerleştirilmesi konusunda ciddi bir çaba gösterilmekteydi. Her yıl yaptığı kuruluş kutlamalarına TMB'nin cephedaş olduğu diğer Türk gruplarının temsilcileri, hükümet temsilcileri, TMB ile ilişkisi devam eden eski ittihatçılar ve hatta yabancı misyon temsilcilerinin katıldığı görülmektedir. Meselâ 23 Mart 1933 tarihinde yapılan Türkistan gecesine Halk Fırkası İstanbul Bölgesi Reisi, İstanbul Vali Yardımcısı, Kolordu temsilcisi, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri paşa, Ziya paşa, Japon ve Danimarka sefaretinden temsilciler ile Rusya esiri milletlerin mümessilleri katılmışlardır.²⁶ Böylesine geniş çerçeveli bir katılım, o dönemde, Türkistan Türk Gençler Birliği'nin herhangi bir gençlik teşkilatı olarak görülmediğini ve Türkistan Millî Birlik Hareketinin açık faaliyet gösteren bölümü olarak algılandığını göstermektedir. Daha sonraki yıllarda bu gençlik teşkilatının TMB içerisindeki etkinliği giderek daha da artacaktır.²⁷

TTGB ile Azerbaycan

Gençler Birliği ittifakı

Türkistan Millî Birlik Hareketinin gizli bir teşkilat olması nedeniyle TTGB, açık faaliyet gösterebilecek bir yan kuruluş olarak ortaya çıkmıştı. Benzer bir zorunluluğun Azerbaycan Millî Hareketi içinde de yaşandığı görülmektedir. 1924 yılı içerisinde Azerbaycan Millî Merkezini kuran Müsavatçılar, açık faaliyet gösterebilecek bir teşkilat olarak, yine aynı yıl içerisinde Azerbaycan Gençler Birliği'ni kurmuşlardı. Bu teşkilat da TTGB gibi, gençleri teşkilatlandırmak, onların millî duygularını güçlendirmek ve ihtiyacı olanlara yardım etmek

²⁶ Yaş Türkistan, Sayı 42, Mayıs 1933, s: 28.

²⁷ TTGB'nin faaliyetleri, Türkistan Türk Gençler Birliğinden Türk Kültür Birliğine başlıklı bölümde geniş olarak anlatılmıştır.

gibi maksatlara sahipti. TTGB'nin kurulmasıyla birlikte iki teşkilat arasında yakın bir işbirliği ve dayanışmanın başladığı görülmektedir.

1928 yılı başlarında iki teşkilatın yöneticileri, çalışmalarında bir ortak platform oluşturabilmek amacıyla bir araya gelmişler, gizli bir işbirliği protokolü imzalayarak bir federasyon oluşturmuşlardır.²⁸ Komşu ve kardeş Azerbaycan ve Türkistan ülkelerinin bugün takip ettikleri gaye ve maksatlar müşterektir sözleriyle başlayan federasyon protokolünde, federasyon organlarının nasıl oluşturulacağı ve çalışma usulleri belirtildikten sonra, her iki teşkilat için ortak bir bina sahibi olunması, her iki gençler birliği üyelerine müşterek konferanslar ve müsamereler tertip edilerek dayanışmanın artırılması gibi konular gündeme getirilmiştir.

İki kuruluş yalnızca Türkiye içerisinde değil, Türkiye dışındaki ilişkilerinde de bir birliktelik sağlamışlardır. Nitekim 1928 yılı Ağustos ayında, Macar Turan Cemiyeti tarafından yapılan bir davete, her iki teşkilattan ikişer yönetici katılmış ve Macaristan'da 18 gün süreyle söz konusu teşkilatın misafiri olmuşlardır.²⁹

İki teşkilat arasındaki ortaklaşa çalışmanın daha sonraki yıllarda da sürdürüldüğü görülmektedir.

*Çokayoğlu, Velidi, Kocaoğlu
üçgenindeki sürtüşmeler ve
Zeki Velidi'nin yeniden başkan oluşu*

Dış Dünyadaki Türkistan Mücadelesine damgalarını vuran bu üçlü arasındaki ilişkilerin, Türkistan Milli Hareketinin gelişimini ve yönünü büyük ölçüde etkilemesi ve şekillendirmesi kaçınılmazdı. 1927 İstanbul kongresinde Mustafa Çokayoğlu, başkanlık için Osman Kocaoğlu'nu desteklemişti. Cemiyetin kurulduğu ilk günden itibaren başkanlık

²⁸ Federasyon protokolü için ekler bölümüne bakınız.

²⁹ Mecdeddin Ahmet, *Türkistan Gençlerinin Macaristan Seyahati*, Yeni Türkistan (1928) sayı 13, s: 6.

görevini yürüten Zeki Velidi için bu kolay kabul edilebilecek bir durum değildi. Nitekim daha kongreden bir ay bile geçmeden, Mustafa Çokayoğlu'na şöyle yazmaktadır:

İstanbul'daki işimizde iki hata oldu.... 1- Yeni Türkistan mecmuasını Cemiyet adına değil, senin ve benim isimle çıkarmalıydık. Böylece kimse karışmazdı 2- Osman Kocaoğlu'nu reis seçmemeliydik... Bu, ikimizin anlaşamamasından oldu.... Bu kişi reisliği idare edemez...³⁰

TMB başkanlığını yeniden ele geçirmeye kararlı olan Zeki Velidi, yakın dostları olan iki Başkurt Türk'ü, Abdulkadir Süleyman (İnan) ve Mustafa Şakuli'yi de yanına alarak, Paris'teki Çokayoğlu üzerinde ciddi bir baskı uygulamaya başlamıştı. Bir diğer mektubunda yazdığı şu satırlar bu arzusunun açıkça ortaya koymaktadır:

Sen gittikten sonra hiç toplantı yapamadık. Osman Kocaoğlu reislik yapamıyor... Nasır Mahdum reisliği tekrar sen al diyor. Ben reis olursam kendisi tekrar cemiyete girecek...Sen razı olursan TMB'ye bir yazı yaz... Burada Abdulkadir ve Mustafa 'Riyaseti Zeki Velidi'nin yapmasını istiyoruz' diye yazdılar... Sen de yazarsan ben reis olurum.... Ben Başkurdistan Cumhurreisliği yapmış adamım, TMB azası olarak anlaşmazlıkları düzeltmeğe çalışacağım.³¹

TMB başkanlık mücadelesinde kendisine destek olacak cepheyi büyütmeğe çalışan Zeki Velidi, bir taraftan da dergi çalışmalarının üniversitedeki görevini büyük ölçüde aksattığını belirtmekte ve dergi yönetimini TMB dışındaki insanlara devretmek gibi çelişkili bir yaklaşım sergilemekteydi. Bu konuyla ilgili olarak Çokayoğlu'na şöyle yazmaktadır:

Mirza Bala geldi. Cafer Seyidahmet de (Kırimer) var...Bunlara söylersek belki derginin baş muharriri olurlar. Cemiyete girerler, başkan olurlarsa belki cemiyeti kurtarabiliriz... Osman Kocaoğlu olursa Cemiyet batır... Bugün Cafer Seyidahmet geldi. Cemiyete girmek istiyor. Kalp problemi olduğu için sadece makale yazabileceğini, başka iş yapamayacağını söy-

30 Zeki Velidi Togan'ın 22 Mayıs 1927 tarihli mektubu. Ahat Andican Arşivi.

31 Z. Velidi Togan'ın 29 Haziran 1927 tarihli mektubu. Ahat Andican Arşivi.

lüyor... Mirza Bala'ya gidip başmuharrirliği al diyeceğim. Fakat böyle olursa bizim mecmuamız Yeni Kafkasya'nın bir şubesi haline gelir ve sonunda bu iş Mehmet Emin Resulzade'ye kalır... Darülfünundaki işlerim çok engelleniyor.³²

TMB yayın organının, zaten kendi yayın organları varolan Azerbaycan veya Kırım Türklerinin liderleri tarafından çıkarılmasına yönelik bu garip girişim, aslında Çokayoğlu'nu zorlamak ve TMB başkanlığı konusunda ikna etmek için sahnelenen bir taktikti. Yasalar karşısında Yeni Türkistan dergisinin sahibi Osman Kocaoğlu'ydu. Zeki Velidi ise sadece başmuharrir konumundaydı. Bu durum, dergi ile ilgili kararların alınmasında ve harcamaların yapılmasında ciddi sürtüşmelere sebep olmaktaydı. Tartışmasız bir bilimsel kişiliğe sahip olan Zeki Velidi, benzer bir bilimsel alt yapısı olmayan Osman Kocaoğlu'nun yönetiminde olmaktan çok büyük rahatsızlık duymaktaydı. Diğer taraftan, Buhara Cumhuriyetinin kuruluşunda oynadığı tarihsel rolün getirdiği yükümlülükler ve Türkiye'ye geldikten sonra içine düştüğü maddi sıkıntılar Osman Kocaoğlu için problemlili bir ortam yaratmaktaydı. Özellikle Zeki Velidi gibi karizmatik bir liderin de içinde bulunduğu bir kadroyu, bütün dengeleri koruyabilecek şekilde yönetmek çok zordu. Zeki Velidi'nin yoğun baskısına dayanamayan Mustafa Çokayoğlu, nihayet Haziran ayında, Osman Kocaoğlu'nun TMB reisliğini desteklemediği ve yeni seçim yapılmasını istediği şeklinde bir belge gönderdi. 24 Haziran 1927 günü yapılan genişletilmiş merkez komitesi toplantısında Osman Kocaoğlu başkanlık görevinden alındı. Gelişmeler toplantı mazbatasında şöyle aktarılmaktadır:

TMB Mart kongresine katılan azaların müracaatlarına binaen Ahmet Zeki Velidi reisliğe getirilmiştir. Merkez komitesinin üye sayısı 5'e çıkarılmış olup dördüncü üye olarak Nasır Mahdum Hekimzade seçilmiştir.

Not: Osman Kocaoğlu merkez komitesi kararlarını kabul etmeyeceğini, bundan böyle merkez komite toplantılarına iştirak etmeyeceğini ve kendine ayrı bir firma teşkil edeceğini beyan ederek toplantıyı terk etmiştir.³³

³² Zeki Velidi Togan'ın 22.7.1927 tarihli mektubu. Ahat Andican Arşivi.

³³ 24 Haziran celsesi zaııtıları. Ahat Andican Arşivi.

Böylece Zeki Velidi isteğine kavuşmuştu. Daha önce merkez komiteden ayrılan Nasır Mahdum da, Zeki Velidi'yi desteklemesinin ödülü olarak yeniden merkez komitesine girmişti. Zeki Velidi ustaca bir manevrayla, Merkez Komitesinin üye sayısını 5'e çıkarmış, böylece komitedeki gücünü arttırmıştı. Zira, bugün kendisine destek veren Çokayoğlu'nun gelecekte destek vermeyebileceğinin farkındaydı. Nitekim başkan olduktan kısa bir süre sonra Mustafa Çokayoğlu'na yazdığı mektuplarda, onunla ilgili görüşlerini şöyle ifade etmektedir:

Senin partide çalışmamak gibi bir dezavantajın var. İnsan hayatını parti içerisinde geçirirse parti doktrinlerine önem vermeğe başlar.... TMB bir parti değil, önce partileşmek lazım... 30.5.1927 tarihli mektubunda 'birbirimize ultimatol veremeyelim. Hepimiz bir yolda gidelim. Böyle olmazsa beni Cemiyetten çıkmış hesap edin veya ben para göndertmem' diyorsun. Bütün hepsi kendini güçlü kabul etmeden oluyor...Teşkilat azası olarak çalışmamış olmandan kaynaklanıyor.

Gerçekten Mustafa Çokayoğlu Avrupa'daki bağlantıları, çeşitli dergilerde yayınlanan makaleleri ve değişik ülkelerde verdiği konferanslarla, TMB dışında, ayrı bir etkinlik alanı oluşturmuştu. Parti ve doktrin anlayışına büyük önem veren Zeki Velidi için bu durumun kabul edilmesi çok kolay değildi. Diğer taraftan Osman Kocaoğlu, gösterdiği ilk tepkiden sonra, merkez komitesinin toplantılarına tekrar katılmağa başlamıştı. Türkistan Türk Gençler Birliği'nin başkanı Dr. Mecdeddin Delil de Eylül ayında merkez komiteye üye yapılmış, daha sonra da umumi katipliğe getirilmişti.

Çokayoğlu'nun tasfiyesi

1928 yılı başlarında ortaya çıkan bir olay, TMB'nin kontrolünü tamamen ele geçirmek ve tek söz sahibi olmak konusunda Zeki Velidi'ye beklediği fırsatı sağladı. Mustafa Çokayoğlu'nun bir makalesi, Rus muhacir lideri Milyukov'un *Posledinia Novost*³⁴ isimli dergisinde çıkmıştı. Zeki Velidi vakit

34 Son Haber.

geçirmeden merkez komite kararıyla Çokayoğlu'na bir ihtar kararı göndertti ve konuyu incelemek üzere Nasır Mahdum, Abdulkadir İnan ve Mecdeddin Delil'den oluşan bir komisyon kurdurdu. TMB kurallarına göre Bolşevizm karşıtı olsalar bile, merkezîyetçi olmaları nedeniyle, Rus teşkilatları ile TMB üyeleri arasında herhangi bir ilişki kurulmaması gerekliydi. Böylesi bir ilişkinin belirlenmesi durumunda, merkez komite kararıyla üye hakkında soruşturma açılıyordu. İhtar mektubuna ve soruşturma komisyonu kurulmasına karşı Çokayoğlu'nun cevabı hayli sert oldu ve merkez komiteden istifa etti. Zeki Velidi ise Mustafa Çokayoğlu'nu tamamen tasfiye etmeye kararlıydı. Promete Teşkilatına ve Kafkas Komitesine, Mustafa Çokayoğlu'nun artık TMB'nin Avrupa temsilcisi olmadığı bildirildi ve bu görev Promete Dergisi yönetim kurulunda bulunan Ahmet Naim'e verildi. Fakat, uzun yıllardan bu yana Paris'te yaşayan ve bütün çevrelerle çok iyi ilişkiler kurmuş olan Çokayoğlu'nun yerini Ahmet Naim'in doldurması mümkün değildi. Nitekim bir süre sonra bizzat Ahmet Naim'in kendisi, bu konuyla ilgili düşüncelerini şöyle ifade edecektir:

Her ne olursa olsun 5 seneden beri Avrupa'da Türkistan'a ait makaleleri ile tanınan ve Avrupa'da Türkistan'ı tanıtmaya başlamış ve bir hayli de muvaffak olmuş faal ve tahsilli bir arkadaşımızın aramızdan ayrılmasına meydan verilmeliydi. Diğer biraderlerimize nispeten Türkistan'da popüler bir nam kazanan ve Bolşevik basınını daima meşgul edip duran Çokay Beyin bu suretle aramızdan çıkışı ve istifasının kabul edilmişinin milli gayemize vasil için (ulaşmakta) bazı sarsınçlıklar (zararlı tesirler) vermemesini dilerim.

Burada Promete'de Türkistan'ı temsil edebilmek, bir çok malûmatı hamil olmak mecburiyetini gerektirmektedir. Rusça'ya ve Fransızca'ya mükemmel sahip olmak gerekmektedir. Türkistan'a ait her türlü vakıayı günü gününe takip ile makalâtı neşretmek. Rusça bilmediğim için Türkistan'a ait gazeteleri takip edip makaleler yazamadım.³⁵

Bunun için muhterem arkadaşlarımız, Promete nezdindeki Türkistan vekaletini bir diğer tahsildide (tahsilli) ve liyakat-

³⁵ Ahmet Naim Orta öğrenimini Türkiye'de, Yüksek tahsilini ise Almanya'da yapmıştı. Bu nedenle Rusça bilmiyordu.

li, Rusça'ya vakıf bir arkadaşımızı tayin ederlerse mukaddes gayemiz için daha muvafık hareket etmiş olurlar. Bunu görevden kaçmak kabul etmeyiniz. Aksine kendi aczimi ifade ederek cephemizdeki faaliyetin daha etkili bir surette yapılmasını sağlamak için yazılmıştır.³⁶

Zeki Velidi için Mustafa Çokayoğlu'nun TMB merkez komitesinden istifa etmiş olması yeterli değildi. Cemiyet üyeliğinden de uzaklaştırılmalı ve tamamen etkisiz bir hale getirilmeliydi. Bu nedenle merkez komite bünyesinde kurulan üç kişilik soruşturma komisyonu üzerinde yoğun bir baskı uygulamaya başladı. Cemiyet başkanı Zeki Velidi'nin etkisi altında hazırlanan komisyon raporu Mustafa Çokayoğlu'na karşı birçok suçlamalar yöneltmekteydi.

Yeni Türkistan'da basılan 'Türkistan'da Açlık Siyaseti' ve 'Hokand Muhtariyeti Tarihi' makalelerinde muhtariyet taraftarlığını tekrarlayarak istiklâl talebi olmadığını ve tam bağımsızlığa inanmadığını göstermektedir....Türkistan'ın talebi Ukrayna'dan farklı olmamalıdır diyerek Rus demokratları ile aynı paralelde hareket etmemiz gerektiğini ifade etmektedir.

Milyukov grubu gazeteleriyle ilişki kurmak suretiyle TMB'yi de ilişkili göstermektedir. Kendisini TMB ye eşit kabul etmekte ve ayrı tutmaktadır.³⁷

Kuşkusuz Çokayoğlu bu suçlamaların hiç birisini kabul etmeyecekti. Nitekim TMB Merkezine gönderdiği savunmasında, makalelerinin yanlış tercüme edildiğini iddia etti. Zira Çokayoğlu'nun Rusça veya Fransızca yazdığı makaleler İstanbul'da, Türkiye Türkçe'sine çevrildikten sonra basılmaktaydı. Çokayoğlu, Ahmet Naim'e yazdığı bir mektupta, Zeki Velidi tarafından kurulan komisyonu ve bu komisyon tarafından verilen kararları kabul etmeyeceğini vurgulayarak, meselenin bağımsız hakemler aracılığıyla çözümlenmesini istemektedir:

Ben reisiniz Ahmet Zeki Velidi'ye 2 Temmuzda mektup yazıp komisyon kararlarına esas olan tercümelerin mutlaka yalan

³⁶ Ahmet Naim tarafından TMB merkez komitesine gönderilen 20 Mayıs 1928 tarihli rapor, Ahat Andican Arşivi.

³⁷ 7 Şubat 1928 tarihli Merkez Komisyonu Toplantı Tutanağı, Ahat Andican Arşivi.

olduğunu bildirip gerçeğin ortaya çıkışı için arbitraj (hakem) yolunu teklif etmiştim. Hakem olarak M. Emin Resulzade veya S. Selamzade veya Zeki Beyin kendisinin göstereceği başka bir adam olsun dedim. Komisyonla ilgili usulü de, bir Azerbaycanlı, bir Şimal Kafkasyalı, aslında teşkilat konusunu bilen bir kişi, doğru kabul ederse ben suçluyum diye yazmıştım. Reis-i muhtereminiz 23 Temmuzda bana şunu yazdı:

'TMB Türkistan meselesinde kendisinden üstün bir kuruluş tanımaz. Her bir milletin Merkezi Siyasi Teşkilatının kendine has anlayışı olur. Hakkında çıkarılan karara boyun eğip razı olman gerekliydi. Merkezi Cemiyeti kâle almam diye yazman yoldaşların gönlüne ağır gelmiştir'..... Bu cevabın ne demek olduğu çok açıktır.³⁸

Çokayoğlu ayrıca, geçmişte Zeki Velidi'nin de Tam Bağımsızlık yanlısı olmadığını ve Komünistlerle işbirliği yaptığını belirterek, kendisine yazdığı bir mektuptan örnek göstermektedir. Söz konusu mektupta Velidi şöyle yazmaktaydı:

1917-20 yılları sen de ben de açık istiklâlcı değildik. Otonomcu federalist idik. Sen 1917 yılı başında otonomist de değildin. Şimdi yola girdik. Şimdi bunu açıkça kabul edelim. Memlekete dönme vakti gelirse tuttuğumuz yol açık olması gerek.³⁹

Fakat bütün bu savunmaların işe yaraması mümkün değildi. Zeki Velidi, Çokayoğlu'nu köşeye sıkıştırmış ve önüne iki seçenek koymuştu. Ya suçlu olduğunu kabul edecek ve sade bir üye olarak cemiyette kalmasına izin verilecekti; ya da istifa ederek cemiyetten tamamen ayrılacaktı. Sonuç olarak Mustafa Çokayoğlu istifa etti ve teşkilattan ayrıldı. Böylece Zeki Velidi, TMB'yi tamamen kontrol altına almış oluyordu. Uzun yıllardan beri birlikte olduğu arkadaşı Abdulkadir İnan'ı Yeni Türkistan dergisinin başmuharrirliğine getirdi. Bu arada eski rakibi Ayaz İshaki ve onun teşkilatı ile TMB üyelerinin temas etmemeleri konusunda da bir karar çıkartmıştı. Artık TMB'nin mutlak hakimi olarak, Avrupa'ya yöne-

³⁸ Mustafa Çokayoğlu tarafından Ahmet Naim'e yazılan 1.10.1928 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

³⁹ Zeki Velidi Togan tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 2 Mayıs 1927 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

lebilirdi. Merkez komitesinin 26 Haziran 1928 tarihli toplantısında, TMB Avrupa siyasetini belirlemek, teşkilata kaynak temin etmek ve Avrupa'ya talebe göndermek gibi konularda çalışmalar yapmak üzere Reis Zeki Velidi'nin Avrupa'ya gönderilme kararı alındı.

Zeki Velidi Togan Avrupa'da

Zeki Velidi'nin Avrupa seyahatindeki ilk durağı Paris oldu. Burada Promete Mecmuası yetkilileriyle görüşmeler yaptı. Bu arada derginin idare heyeti azası Mir Yakup Mehtiyev aracılığıyla, Mustafa Çokayoğlu ile temas kurmak istediye de gelişmelerden çok etkilenmiş olan Çokayoğlu onunla görüşmek istemedi. Zeki Velidi daha sonra Almanya'ya geçti. Berlin'deki Türkistanlı öğrencilerle yaptığı görüşmeler kendisini çok memnun etmemişti. Çünkü son yıllarda Mustafa Çokayoğlu, Berlin'deki öğrencilerle çok yakın bir diyalog geliştirmişti. Bu nedenle Almanya'daki öğrenciler TMB ile Çokayoğlu arasındaki ihtilâfta, Çokayoğlu'na haksızlık yapıldığını düşünmekteydiler. Zeki Velidi'nin kendi haklılığı konusundaki ikna çabaları sonuç vermedi.

Sırada Promete Ligi yöneticileri ve Polonya yetkilileriyle yapılacak görüşmeler vardı. Berlin üzerinden Varşova'ya giden Zeki Velidi, ne yazık ki burada da istediği ortamı bulamadı. Bolşevik İhtilâli yıllarında Tataristan - Başkurdistan ayrılığı ve Topraklı- Topraksız muhtariyet gibi konular nedeniyle çatıştığı Ayaz İshaki Varşova'da etkin bir konumdaydı. Ayrıca Mustafa Çokayoğlu ile ilişkileri çok iyi olan Mehmet Emin Resulzade, Promete Liginin en etkin yönetim kurulu üyelerindendi ve o da Zeki Velidi'ye sıcak bakmıyordu. Sonuç olarak Zeki Velidi'nin Promete örgütü ve bu örgütü destekleyen çevrelerle ilişkilerini arttırmak yönündeki çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Varşova Şark Enstitüsünde konferans verme talebi bile dikkate alınmamış ve skandal yaratacak şekilde reddedilmişti. Bu olay, mülteci çevrelerinde, Promete yetkililerinin Zeki Velidi ile ilişki içerisine girmek istemedikleri ve ona hiçbir şekilde destek vermeyecekleri yönünde yorumlandı. Zeki Velidi ise, bütün bu gelişmelerden, büyük öl-

çüde Mustafa Çokayoğlu'nu ve İdil-Ural hareketinin lideri Ayaz İshaki'yi sorumlu tutmaktaydı.⁴⁰

Avrupa'da beklediği desteği bulamamak, Zeki Velidi'yi üz-müştü. Fakat Doğu Türklüğünün en çalkantılı dönemlerini yaşamış ve o dönemlerdeki tarihsel süreçleri şekillendirmiş bir insan olarak, zorluklar karşısında kolayca pes etmeyen bir karaktere sahipti. Dönüşünden kısa bir süre sonra, Doğu Türklüğünün meselelerinin tartışılacağı ilmi bir platform oluşturabilmek için girişimlere başladı. Sonuç olarak 1928 yılının ilk aylarında Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği adı altında bir kurum oluşturdu. Derneğin 32 maddelik tüzüğü Mayıs 1928 de onaylandı ve resmileşti. Derneğin kurucuları Ahmet Zeki Velidi, Ahmet Ağaoğlu, Dr. Mirza Hacı-zade, Mehmet Ayıt, Ahmet Caferoğlu ve Dr. Abdulkadir Süleyman'dan oluşmaktaydı. Dernek başkanı Zeki Velidi, başkan vekili ise Ahmet Ağaoğlu idi. Derneğin amacı Türkistan ve Azerbaycan ile ilgili çalışmalar yapmak ve bunlarla ilgili bilimsel yayınlar gerçekleştirmektir. Derneğin ismi Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği olmakla birlikte, kurucuları içerisinde sadece bir Türkistanlı vardı ve o da siyasi ve ilmi çevrelerde hiç tanınmayan bir şahsiyetti. Diğer taraftan Dernek Tüzüğü'nün yönetim kuruluna seçilme maddesi çok ilginçti. Yönetim Kuruluna seçilebilmek için milletlerarası ilmi bir cemiyete üye olmak şartı getirilmişti.⁴¹ Bu şart sebebiyle, diğer TMB üyelerinin veya o sırada İstanbul'da bulunan öğrencilerin ve gençlerin kuruluşa katılmaları hemen hemen imkânsız gibiydi.

Böylece Zeki Velidi, TMB aracılığıyla siyasi nitelikteki çalışmalarını, Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği aracılığıyla da ilmi çalışmalarını yürütmek imkânını bulmuş oluyordu. Zeki Velidi'nin esas amacı gerek Türk Dünyasında ve gerekse Avrupa bilim çevrelerinde, kendi deyimiyle, Doğu Türklüğünün sözcüsü olmaktı. Tek başına TMB'nin başkanlığı, onu arzuladığı noktaya getiremezdi. Zira bu teşkilat gizli bir kuruluştu ve faaliyetlerini yer altında yürütmek zorun-

⁴⁰ Mustafa Çokayoğlu tarafından Zeki Velidi'ye yazılan 7 Ağustos 1929 tarihli mektup. Ahat Andican Arşivi.

⁴¹ Yeni Türkistan, 1928. Sayı 16. s: 48.

daydı. Açık faaliyet gösterebilen ilmi bir teşkilat, Zeki Velidi'nin hareket alanını büyük ölçüde genişletecekti. Nitekim Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği, kuruluşundan hemen sonra etkin bir faaliyet sergilemeğe başladı. Aylık olarak düzenlenen bilimsel toplantılarda, bir çok meşhur yerli ve yabancı bilim adamı konferanslar verdiler. Diğer taraftan, bu derneğin kuruluşu ve faaliyetleri bazı çevrelerde ciddi rahatsızlıklara yol açmıştı. Özellikle Mehmet Emin Resulzade liderliğindeki Azerbaycan Milli Hareketi bünyesinde ciddi tepkiler vardı. Bir kısım TMB üyeleri de bu girişimi, Türkistan ismini kişisel çıkarlarına alet etmek şeklinde yorumlamaktaydılar. Rahatsızlık sadece Türkistan ve Azerbaycan Teşkilatları ile sınırlı değildi. Zeki Velidi'nin Darülfünundaki çalışma arkadaşları arasında da İlmi çalışmalara siyasetin karıştırılmaması gerektiği yönünde üstü örtülü eleştiriler gündeme getiriliyordu. Bu eleştirilerin giderek yoğunlaşması üzerine, 1929 yılı sonlarında, Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği'nin faaliyetleri azalmağa başladı ve bir-iki yıl sonra da durma noktasına geldi.

1928 yılında Türkiye Cumhuriyetinin Kültür Hayatı bakımından çok önemli bir değişiklik yaşandı ve Atatürk'ün en önemli devrimlerinden birisi olan Alfabe değişikliği ile Latin alfabesine geçildi. Bu gelişme Türkiye'de çıkarılmakta olan Dış Türk Dergileri arasında özellikle Yeni Türkistan dergisini etkilemişti. Zira Azerbaycanlıların ve Kuzey Kafkasya milli Hareketlerinin hitap ettiği halk kitleleri büyük ölçüde Türkiye'de yaşamaktaydı. Buna karşın Türkistanlılar, Arap alfabesinin kullanıldığı coğrafyalara dağılmış durumdaydılar. Sonuç olarak Latin harfleriyle basılacak olan Yeni Türkistan dergisi, artık sadece Türkiye'deki Türkistanlılara ve Türk kamuoyuna hitap eder bir duruma gelecek ve etki alanı büyük ölçüde daralacaktı. Arap harfleriyle basılamadığı için ne Türkistan'da yaşayanlar tarafından ne de Afganistan, İran ve Arap Ülkelerinde yaşayan Türkistanlılar tarafından okunması mümkün değildi. Bu bölgelerde yaşayan Türkistanlılara ulaşabilmenin yolu Arap harfleriyle ve Türkistan lehçelerinde yeni bir yayın organı çıkartmaktı. Bu konuyu görüşen TMB, Yeni Türkistan dergisinin Berlin'e taşınmasına ve Arap harfleriyle basılmasına karar verdi. Dergi yine Abdulkadir

Süleyman'ın yönetiminde çıkartılacaktı.

1929 yılı başlarında, TMB Hareketini derinden etkileyecek olan önemli bir gelişme yaşandı. Liderler arasındaki çekişmelerin ciddi bir güç kaybına neden olduğunu gören genç üyeler, TMB'nin çalışmalarını kontrol etmek ve yönlendirebilmek amacıyla bir araya gelmişler ve TMB bünyesinde ayrı bir gruplaşmaya yönelmişlerdi. Kendi aralarında *Hizip* olarak tanımladıkları bu gruplaşmanın başını TMB sekreteri Mecdeddin Delil çekiyordu. Nasır Hekimzade, Salih İsmail, Vasi Bey, Abdullah Tevekkül, Zahit ve Alim Beyler ise Hizip'in diğer üyeleriydiler. Hizip Grubu, ortak hareket ederek TMB yönetiminde söz sahibi olmayı amaçlamaktaydı. Bu arada, Almanya'daki Türkistanlı öğrenciler de bir araya gelerek *Yaş Türkistan* grubunu oluşturmuşlardı. TMB'nin Almanya şubesi olan bu kuruluşun 3 kişilik yönetim kuruluna, Ahmet Naim, Ahmetcan İbrahim ve Efdal Abussaid seçilmişti.

Zeki Velidi Togan'ın TMB'den ayrılması

TMB'nin genç üyeleri, Mustafa Çokayoğlu meselesinde, reis Zeki Velidi'nin çok katı ve haksız bir tutum izlediğine inanıyorlardı. Gençlere göre Zeki Velidi, TMB'deki liderliğini alternatifsiz hale getirebilmek için Mustafa Çokayoğlu'nu tasfiye etmişti. Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği olayında TMB üyelerinin tamamen devre dışı bırakılmış olması, Zeki Velidi'ye karşı duyulan rahatsızlığı daha da arttırmıştı. Üyelerin büyük bir kısmı Türkistan Davasının kişisel çıkarlara alet edilmekte olduğunu düşünmekteydi. Sonuç olarak, gerek TMB içerisindeki Hizip grubu ve gerekse Almanya'daki Yaş Türkistan grubu, Zeki Velidi yönetimine karşı ciddi bir muhalefet hareketi başlattılar. Yaş Türkistan Grubu, Heidelberg'de yaptığı toplantı sonrasında TMB merkezine şu ültimatomu gönderdi:

Mustafa Çokay Efendinin TMB'ye alınışı, azalığının yeniden tasdiki ve Avrupa vekilliği vazifesinde kalması gereklidir. Almanya şubesinin bu teklifi kabul edilmediği takdirde Merkez Heyetin yeniden seçilmesi konusu gündeme getirilecektir. Zeki - Çokay ihtilafı yukarıda gösterildiği yollarla bitmediği

Hizip grubu üyeleri

Oturanlar (Soldan sağa): Nasır Hekimzade, Mecdeddin Delil, Tevekkül Babür. Ayaktakiler: Dr. Salih İsmail (Erkinkol), Zahit (Özbulak), Dr. Vasi Mirzataş. İstanbul, 12.5.1930. (Ahat Andican Arşivi)

taktirde, Almanya'daki TMB şubesi, merkezden müstâkil hareket edecek ve ihtilaf hakkında kendi nazariyesini ileri sürecektir.⁴²

Benzer bir süreç İstanbul'da da yaşandı. TMB Merkez Heyeti toplantısında Hizip grubu adına Mecdeddin Delil konuyu gündeme getirdi ve anlaşmazlığın bir an önce çözümlenmesini istedi. Bütün bu baskılar üzerine Merkez Komitesi, Çokayoğlu'nun affedebileceği ve cemiyet üyeliğine geri dönebileceği yönünde bir eğilim belirtmek zorunda kaldı. Fakat bu yeterli değildi. Artık Zeki Velidi'nin başkanlığı tartışılır hale gelmişti. Bu konudaki baskılara bir süre direnen Zeki Velidi, birkaç ay sonra, TMB başkanlığından ve merkez komite üyeliğinden istifa ettiğini bildirmek zorunda kaldı. Onunla birlikte kader arkadaşı Abdülkadir Süleyman da istifa etmişti. İki eski dost, 4 Mayıs 1929 tarihinde, TMB Harici Merkez Komitesine gönderdikleri istifa mektubunda şunları yazmışlardır:

⁴² 8.2.1929 Heidelberg toplantısı tutanakları, Ahat Andican Arşivi.

Cemiyetin sabık azası Çokayoğlu Mustafa Beg bu sene 8 nisan tarihiyle Merkez Komiteye (kâtip Mecdeddin Beg namına) yazdığı mektubunda görüldüğü veçhile, TMB teşkilatına alenen kabile ayrılığı sokmak istediler. Hatta 1927 sene kongresi bile, bu cihetten, güya Başkurt ekseriyeti baskısı altında idare olunan bir kongre olarak ifade ediliyor. Diğer taraftan Çokay Beg vaktiyle kendisi hakkında TMB merkezi nezdindeki komisyon tarafından kabul ve sonra lağvedilen kararı yalnız TMB Merkezindeki Başkurt azaların kendisine karşı ihaneti neticesi olarak göstererek, bu kararı ve daha bundan sonra da Başkurt azaları hakkında her nevi ithamlarda bulunmak ve TMB'nin diğer azaları ile aralarını bozuşturmak için bahane olarak kullanacağını anlatıyor. Gerek mezkûr mektupta ve gerek 9 Mart tarihinde Abdulkadir namına yazdığı mektupta, İstanbul'a gelirse oradaki Başkurt mümessillerine el vermeyecek ve görüşmeyecek bir şekilde halis düşmanca bir vaziyet aldığını söylüyor. Biz bu gibi vaziyetin, Orta Asya'da böyle mühim hadiseler zuhur eden mesuliyetli zamanda teşkilatı çürütmesine şahit olup oturamayız. Çokay Beyin TMB ile birlikte çalışmasını mühim ve gerekli gördüğümüzden ve bizim komitede bulunmamız bu maksadın husulüne mani teşkil ettiği açıkça anlaşıldığından TMB Harici Merkez Komitesindeki Başkurdistan Heyeti vazifemizden çekiliyor ve bunu lâzım olan yerlere bildiriyoruz.⁴³

Bu istifa mektubuyla birlikte, kısa bir süre hariç, TMB kurulduğundan bu yana devam etmekte olan Zeki Velidi dönemi sona ermiş oluyordu. Yapılması plânlanan olağanüstü kongreye kadar, TMB yi temsil etmek üzere, Osman Kocaoğlu murahas üye seçildi. Bu arada Merkez Komitesi kararıyla, Mustafa Çokayoğlu'nun cemiyet üyeliğine geri dönmesi kabul edilmiş ve yeniden Avrupa temsilciliği görevine getirilmişti. Zeki Velidi ve arkadaşı Abdulkadir Süleyman, TMB merkez komitesinden ayrıldıktan kısa bir süre sonra ayrı bir Başkurt merkezi kurarak, resmen tanınmak üzere Kafkas Komitesine başvurular. Bu konuyla ilgili gelişmeleri Osman Kocaoğlu, Mustafa Çokayoğlu'na yazdığı mektubunda şöyle açıklamaktadır:

⁴³ Zeki Velidi ve Abdulkadir imzalı 4 Mayıs 1929 tarihli istifa mektubu. Mektubun orijinali ekler bölümündedir.

Ahmet Zeki ve Abdulkadir, kendileri Başkurt merkezini kurdular ve müracaat ettiler. Toplantıda TMB aleyhine çalışmayacağım diye söz verdiler, fakat maalesef söz tutmadılar. İsmi cismi olmayan Başkurt merkezi adına müracaat ettiler..... Bu sebeple TMB azalığından tamamen çıkarılma kararı verildi. Bu da Kafkas Komitesine bildirilecek. Size de göndereceğiz.⁴⁴

Zeki Velidi'nin Başkurt merkezi kurmakla ilgili müracaatı Kafkas Komitesi tarafından kabul edilmemişti. Ne yazık ki bu olay, Zeki Velidi ve yakın arkadaşlarının sadece TMB den değil, bütün mülteci Türk Teşkilatları tarafından dışlanması anlamına gelmekteydi. Bu gelişmeler sonrasında Zeki Velidi, siyasi çalışmalarına ara vermek zorunda kalacaktır.

Zeki Velidi'nin TMB'den ayrılması sonrasında, TMB ile İdil-Ural Milli Merkezi arasındaki ilişkiler yeniden yoğunlaşmağa başlamıştı. Mayıs ayı içerisinde, Berlin'de, Mustafa Çokayoğlu ve Ayaz İshaki önderliğinde Türkistan, İdil Ural ve Kırım temsilcileri bir araya gelerek milli mücadelede ortak hareket etmek konusunda karar aldılar ve bir protokol imzaladılar.⁴⁵ Diğer taraftan, TMB merkez yönetiminde ortaya çıkan değişiklikler, acil bir olağanüstü kongre yapmak ve durumu değerlendirerek yeni bir strateji oluşturmak zorunluluğunu gündeme getirmişti. Avrupa temsilcisi Mustafa Çokayoğlu ve TMB Berlin şubesi temsilcilerinin İstanbul'a çağrılmasıyla 1929 yılı yaz ayları içerisinde bir toplantı yapılması kararı verildi. Fakat Haziran ayında Kafkas Komitesiyle ilgili bir olay kongrenin birkaç ay geri bırakılmasına sebep oldu.

1929 yılı Haziranında İstanbul emniyeti, Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı ve Dış Dünyadaki Azerbaycan Hareketinin Lideri Mehmet Emin Resulzade ile Kuzey Kafkasyalı Lider Said Şamil'in evlerine baskın yaparak bütün evraklarına el koymuştu. Olay mülteci Türk kadroları arasında bir bomba etkisi yarattı. Mülteciler Türk hükümetinin zaman zaman

⁴⁴ Osman Kocaoğlu'nun 22.5.1929 tarihli mektubu, Ahat Andican Arşivi.

⁴⁵ 21. 5. 1929 tarihli İdil-Ural, Türkistan ve Kırım grupları Ortak Protokolü. Belgenin orijinali ekler bölümündedir.

yaptığı uyarılara ve bazen, geçici de olsa, yurt dışına gönderilmeleri şeklindeki uygulamalara alışkindılar. Fakat evlerine baskın yapılması ve evraklarına el konulması uygulaması ilk defa olmaktaydı. Türk Hükümetinin mülteci Türk liderleriyle ilişkileri açısından çok önemli olan bu gelişme Osman Kocaoğlu tarafından şöyle anlatılmaktadır:

Haziran ayında Resulzade Emin Bey ve Said Şamil Beylerin evleri İstanbul polis birinci şubesi tarafından basılıp evrakları alınmış. Çok kötü olay oldu. Buna sebep kendilerinden ayrılan bazı Azerbaycan ve Dağıstanlılar. Bunlar İngilizlere çalışıyor diye şikayet etmişler.⁴⁶

TMB üyeleri arasında yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre bu iddiaları doğrulayıcı herhangi bir belge bulunmamış, dolayısıyla bu iki lider hakkında herhangi bir yasal işlem yapılmamıştı. Fakat söz konusu gelişmeler her iki lideri de çok rahatsız etmiş, Türkiye’de güven içerisinde olamayacakları noktasına getirmişti. Dolayısıyla Mehmet Emin Resulzade ve Said Şamil Türkiye’den ayrıldılar ve çalışmalarını daha rahat sürdüreceklerine inandıkları Polonya’ya gittiler.⁴⁷ Bu davranışlarıyla, belki de, Türk hükümetinin arzu ettiği bir olayı gerçekleştirmiş oluyorlardı.

1929 İstanbul Kongresi

Zeki Velidi ve Abdülkadir Süleyman’ın ayrılmasından sonra yapılması plânlanan olağanüstü kongre, 13 Eylül günü gizli bir oturumla başladı. TMB üyeleri 13 Eylül ile 2 Kasım tarihleri arasında 11 oturum gerçekleştirdiler. Kongre boyunca Türkistan’ın ve Afganistan’ın genel durumu, bu bölgelerde temsilcilikler açılması, Basmacılık Hareketinin geldiği

⁴⁶ Osman Kocaoğlu tarafından Mustafa Çokayoğlu’na yazılan 29.6.1929 tarihli mektup. Ahat Andican Arşivi.

⁴⁷ Aslında Said Şamil 1926 yılında Varşova’ya gitmiş ve Promete Ligi çalışmalarına katılmağa başlamıştı. Fakat zaman zaman Türkiye’ye gelmekte ve bir kısım çalışmalarını da İstanbul’da sürdürmekteydi. Mehmet Emin Resulzade’nin Türkiye’den ayrılmasından sonra Azerbaycan Milli Hareketi’nin sözcüsü olan Odlu Yurt dergisinde baş makaleler, Mirza Bala tarafından yazılmağa başlanmıştır.

nokta, Zeki Velidi problemi, yeni bir dergi çıkarılması, tüzük değişiklikleri, Buhara Emir'i meselesi, Teşkilatın yapısında düzenlemeler gibi çok sayıda konu üzerinde durulmuştur.

Toplantı tutanaklarından anlaşıldığı kadarıyla TMB üyeleri, Afganistan'da yaşayan Basmacı lideri Şir Muhammed Beg'i eski Buhara Emir'i'nin destekçisi olarak görmektedirler. Bu izlenimin muhtemel sebebi, TMB üyesi olan Basmacı liderlerinden Turab Beg ve Hemrahkul Beylerin TMB merkezine sundukları raporlardır. Diğer taraftan Buhara Emir'i monarşistlerin casusu olarak kabul edilmekteydi. Bu nedenle, Emir tarafından başlatılan bütün girişimlerin TMB tarafından reddedilmesi kararı alındı. Aslında TMB bu kararlarıyla, yalnızca Afganistan'daki Emir yanlısı Türkistanlıları değil, aynı zamanda, eski Basmacı liderlerini ve onların çevresindeki bütün Türkistanlıları da karşısına almış oluyordu. Kongrede ayrıca Afganistan ve İran'a yetkili mümessiller gönderilerek resmi şubeler oluşturulması konusu karara bağlandı.

Kongrenin 6'ncı birleşiminde, Yeni Türkistan mecmuasına ek olarak, Avrupa'da, *Yaş Türkistan*⁴⁸ adıyla yeni bir dergi çıkarılması kabul edildi. Bu dergi Arap harfleriyle ve Özbek lehçesinde çıkarılacaktı. Böylece TMB görüşlerini, doğrudan Türkistan'a ve Arap harflerinin kullanıldığı Afganistan, Hindistan ve Arabistan gibi ülkelerde yaşayan Türkistanlılara ulaştırma imkânını yeniden bulmuş olacaktı. Alınan karara göre dergi, Avrupa'daki teşkilattan iki kişi ile İstanbul'dan gönderilecek bir kişiden oluşacak üç kişilik bir kurul tarafından çıkarılacaktı. Bu arada Türkistan Milli Bayrağının, daha önce merkez komite tarafından kabul edilen bayrak olduğu yeniden tasdik edildi. Ayrıca, İdil-Ural grubu tarafından gündeme getirilen Milli Merkezleri birleştirmek konusundaki talep, kongre tarafından onaylanmamış, sadece ortak yayın yapılabileceği şeklinde bir karar verilmişti.

Genel bütçenin ve yapılan harcamaların tartışıldığı birleşimlerde kesin bilançonun ortaya konulamaması yoğun tar-

48 Genç Türkistan

tışmalara neden oldu. Başkan Osman Kocaoğlu'nun kongreden özür dileyerek, bilançodaki eksiklikleri telafi edeceğine dair söz vermesi üzerine bir uzlaşma sağlanabildi ve hesaplar onaylandı.⁴⁹ TMB umumi kâtibi ve Türkistan Gençler Birliği başkanı Mecdeddin Delil önderliğinde Hizip Grubu'nu oluşturan genç üyeler, geçmiş dönemdeki başkanlık çekişmelerinden çok etkilenmişler ve rahatsız olmuşlardı. Bu nedenle TMB de başkanlık sisteminin kaldırılması ve yerine umumi katiplik (genel sekreterlik) sisteminin getirilmesi konusunu gündeme taşıdılar. Yönetimin bu şekle dönüştürülmesi konusunda bir iç tüzük bile hazırlamışlardı. Reis Osman Kocaoğlu, başkanlık sisteminin kalkmasıyla kendi prestijinin kaybolacağını ileri sürerek, bu değişiklik talebine karşı çıktı. Konunun tartışıldığı 10'uncu oturumun başkanlığını yapan Mustafa Çokayoğlu, diğer üyelerin karşı çıkmasına rağmen, başkanlık sisteminin devam etmesi ve Osman Kocaoğlu'nun başkanlığı yürütmesi konusunda ısrar etti. Sonuç olarak diğer üyeler, kerhen de olsa, Çokayoğlu'nu desteklemek zorunda kaldılar ve başkanlık sisteminin sürdürülmesine karar verildi. Mustafa Çokayoğlu, eskiden olduğu gibi, Avrupa temsilciliği görevine devam edecekti. Merkez Komite birinci sekreterliğine Mecdeddin Delil, idari sekreterliğe Nasır Hekimzade, muhasipliğe ise Abdullah Tevekkül Babür getirilmişti. Zahit Özbulak ve İlter⁵⁰ Beyler ise merkez komitesinin diğer üyeleri olarak seçildiler.

Kongrede alınan bir başka kararla TMB'nin 7 maddelik ortak platformuna iki madde daha eklenmişti. Bu maddelerden ilkinde "Türkistan istiklâli meselesi yalnızca Türkistanlıların elinde olmalıdır" denilmekteydi. İkinci maddede ise Türkistan'ın sınırları Batı Türkistan'daki Cumhuriyetler ve Doğu Türkistan'dır şeklindeki bir tanımlamayla, Büyük Türkistan'ın sınırları yeniden belirlenmekteydi. Bu kararlara paralel olarak yeni bir tüzük hazırlanmış ve kabul edilmişti. Yeni hazırlanan tüzüğe göre merkez komitesi üyelerinin

49 Osman Kocaoğlu tarafından kongreye sunulan rapor, Ahat Andican Arşivi.

50 İlter, Dr. Salih Erkinol'un kod adıdır. Erkinol Askeri Doktordu. Bu nedenle ismini açıkça kullanamamaktaydı.

Türkistanlı olmaları şartı getirilmekteydi. (m:2) Merkezle ilgili bütün yazışmalar umumi kâtiplik kanalıyla yapılacaktı ve merkez komite her yıl yeniden seçilecekti.(m:4) Ayrıca Merkezde ve şubelerdeki kâtip üyelerin yetkileri arttırılarak, aynı zamanda murahhas aza olmaları kabul edilmişti.⁵¹

1929 olağanüstü kongresiyle birlikte, TMB'nin idari yapısında köklü değişikliklerin gerçekleştirildiği görülmektedir. Başkanlık sistemini kaldırmak için mücadele eden genç üyeler, bu isteklerinde başarılı olamayınca, umumi kâtipliğin konumunu büyük ölçüde güçlendirmeyi sağlamışlardır. Ayrıca Merkez Komite üye sayısı arttırılarak başkanın etkinliği daha da azaltılmıştır. Her ne kadar, Mustafa Çokayoğlu ve Osman Kocaoğlu gibi iki tarihi isim, başkanlık sistemini korumayı başarmışlarsa da, bu kazanım, kendi prestijlerini korumak dışında bir yarar sağlamamış gibi görünmektedir. Merkez Komitede yalnızca Türkistanlıların görev alabileceği şeklindeki karar ise, bir anlamda, Zeki Velidi tecrübesine karşı bir tepki olarak kabul edilebilir. Benzer şekilde Türkistan istiklâli konusunun yalnızca Türkistanlıların elinde olması gerektiği maddesi ve Türkistan sınırları çizilirken, eskisinden farklı olarak, Başkurdistan'ın dışarıda bırakılması, söz konusu tepkinin diğer göstergeleridir. Avrupa'da yayın faaliyeti başlatılması kararı ise siyasi etkinliğin Avrupa'ya kaydırılacağına işaretliydi. Zira Haziran ayında, Kafkas Komitesi üyelerine karşı İstanbul polisi tarafından yürütülen uygulama, Türkiye'deki Dış Türk kadroları için gelecekte ortaya çıkması muhtemel sıkıntılı ortamın ön habercisi olmuştu.

Yaş Türkistan Mecmuası

Kongre sonrasında Paris'e dönen Mustafa Çokayoğlu, vakit geçirmeden, çıkarılacak yeni derginin hazırlıklarına başlamıştı. Ekim ayında Almanya'daki öğrenci grubuyla bir toplantı yaparak mecmuanın alt yapısını hazırladı. Bu toplantıda alınan kararlarla dergi başmuharrirliği görevi Mustafa Ço-

⁵¹ 1929 kongresi mazbataları, Ahat Andican Arşivi.

kayoğlu'na verildi. Dergide çalışacak diğer üyeler, Yaş Türkistan grubunun genel sekreteri İbrahim Arifhan (Yarkın) ve yüksek öğrenimini tamamlamış olan Abdulvahap (Oktay) idi. İstanbul kongresinde alınan karara uygun olarak dergi, eski harflerle ve Çağatay lehçesinde çıkarılacak, ismi de Yaş Türkistan olacaktı. Mecmuanın çıkış tarihi 1929 yılı sonu olarak belirlenmişti. Kongre mazbatalarından anlaşıldığı kadarıyla derginin bütün finansman meseleleri, Çokayoğlu'nun yaptığı girişimlerle, Promete Hareketi kaynaklarından sağlanmaktaydı.⁵²

Yaş Türkistan mecmuasının ilk sayısı, daha önce plânladığı gibi, 1929 yılının Aralık ayında çıktı. Derginin kapağına "Türkistan fikrine yardım edecek aylık mecmua" cümlesi konulmuştu. Arka kapağında ise Fransızca olarak Türkistan Milli Hareketinin Yayın Organı olduğu belirtilmişti. Yazışmalar için Mustafa Çokayoğlu'nun Paris-Nogent bölgesindeki evinin adresi verilmişti. Dergi Berlin'de basılmaktaydı. Fakat mesul müdürün kimliği ve basım adresi belirtilmemişti. Daha sonraki yıllarda, "Mustafa Çokayoğlu'nun Yaş Türkistan mecmuasını TMB dışına çıkararak kendi elinde tutmak amacıyla bu yolu seçtiği" iddialarına karşı Çokayoğlu, Berlin'deki gençlerin hiç birisinin o günkü şartlarda ortaya çıkmak istemediklerini, hatta bir posta kutusu için bile müracaat etmekten çekindiklerini, bu nedenle de kendi adresini vermek zorunda kaldığını belirtecektir.⁵³

Derginin basım işlemleri, büyük ölçüde, Abdulvahap Ishakoğlu (Oktay) ve İbrahim Arifhan tarafından yürütülmekteydi. Ishakoğlu tıp doktoruydu ve Darmstadt şehrinde jinekoloji ihtisası yapmaktaydı. Yaş Türkistan mecmuasında görevlendirilmesi üzerine, 1930 yılı Şubat ayında Berlin'e taşındı. O gelinceye kadar işler Tahir Şakir (Çağatay) tarafından yürütülmüştür.

Derginin ilk sayısındaki giriş yazısı şöyle başlamaktadır:

⁵² 22.10.1929 tarihli Yaş Türkistan grubu celse kararları, Ahat Andican Arşivi.

⁵³ Mustafa Çokayoğlu tarafından Abdullah Tevekkül'e yazılan 24.12.1930 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

ياش تۈركىستان

تۈركىستان مىلىي استىقلال فېكرىگە خىزمەت ايتىۋىچى آيلىق مېمۇئە در
باش مۇھرى: چوقاي اوغلى مصطفى

1	ساھە	1929	دېكابر	1	يىل
---	------	------	--------	---	-----

بو ساندا:

سىياسى بۆلم:

- 1 - بىزنىڭ يول
- 2 - باشقارمادىن
- 3 - تۈركىستاندە پاختە اطرافىدە كۈرەش . چوقاي اوغلى مصطفى
- 4 - چار مىنىستىرى قىرپوشە بىن نىڭ تۈركىستان پاختە چىلىگىگە نظرى
- 5 - ساۋىت روسىيە «جىتىدەن» آۋلاق . آلتاي نوبان

ادبى بۆلم: «تۈركىستان» مافجان دەن
«ياپراقلىر» چوليان دەن

تۈركىستان خېرلەرى:

قازاغىستاندە - تۈركمەنىستاندە - اوزبېكىستاندە

Biz Türkistan istiklâlcileri ilimizin erki ve vatanımız Türkistan'ın bağımsızlığı için çalışacağız... Türkistanlılar için bundan başka bir yol yoktur ve olmaması gerekir...Biz şu anda Moskova'nın zulmü altında ezilen milyonlarca Türkistanlı'nın ancak bir kısmını oluşturuyoruz...Halkımızın milli istiklâl isteklerini, manâsını bozmadan ve gücünü azaltmadan Yaş Türkistan sayfalarında anlatabilirsek, bizim hepimiz için mesuliyetli görevin bir kısmını yerine getirmiş olacağız...Yaş Türkistan hacim olarak küçüktür, fakat hür ve müstakil Türkistan bayrağını taşımak gibi ağır bir yükü omuzlarına aldığı ve bu yolda çalıştığı sürece büyüyecektir...Bizim gayemiz ise, Türkistan'da şekil itibariyle de, manâ itibariyle de milli bir devlet kurulmasıdır. Çünkü yalnız bu şekilde halkımız kendi yurdunda kendi mukadderatının tam hukuklu sahibi olabilir. Biz yurdumuzdaki ve muhaceretteki vatandaşlarımız ve dostlarımızdan "Hür ve müstakil Türkistan" gayesi yolundaki mücadelemize destek bekliyoruz.⁵⁴

Gerçekten on yıl gibi uzun bir süre boyunca, Yaş Türkistan dergisi, Dış Dünyadaki Türkistanlıların siyasi varlıklarını sürdürürebilmeleri açısından önemli bir görev yapacaktır. Her sayısı yaklaşık 40 sayfa civarında olan dergi, birkaç bölümden oluşmaktadır. Siyasi bölümde genellikle Mustafa Çokayoğlu tarafından yazılan bir başmakale ve çeşitli yazarların Türkistan, Sovyetler Birliği ve uluslararası konularla ilgili makaleleri vardır. Edebi bölümde genellikle Türkistan'ın meşhur şairlerinin milli duygularla yüklü şiirleri yayınlanmaktaydı. Ayrıca Türkistan'ın yakın tarihi ve Türk kültürü konularında da yazılar yayınlanmıştır.

Yazıların içeriğine bakıldığında, Yaş Türkistan'ın sadece Türkistan'daki değil, aynı zamanda bütün Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeleri çok iyi takip ettiğini, özellikle Türkistan Cumhuriyetlerine ilişkin Sovyet politikalarına tam zamanında ve kapsamlı eleştiriler getirdiği görülmektedir.⁵⁵ 1930'ların or-

⁵⁴ Bizning Yol, Yaş Türkistan (1929), sayı 1, s: 1-2

⁵⁵ Mustafa Çokayoğlu'nun yazılarında gösterdiği kaynaklar incelendiğinde, Yaş Türkistancılarının Pravda ve Iskra gibi Sovyet gazeteleri yanında Pravda Vostoka, Za Partiyu, Sovetskaya Step, Kazakstankaya Pravda, Akçöl, Enbekçi, Kazak, Kazak Edebiyatı, Kızıl Özbekistan, Yeni Fergana, Azad Buhara, Buhara Proleteriyatı, Şark Hakikati, Şuralar Türk-

talarından itibaren, Avrupa'da giderek yaklaşan savaş tehlikesi nedeniyle, büyük devletler arasındaki ilişkiler ve uluslararası politika ile ilgili makaleler de yazılmağa başlanmıştır.

Haberler kısmında ise Türkistan'ın dahilinden alınan haberler, Afganistan, Hindistan, Arap ülkeleri, Türkiye ve Avrupa'da yaşayan muhacir Türkistanlılarla ilgili konular bulunmaktadır. Bu özelliği ile Yaş Türkistan, kısa zamanda, dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış olan Türkistanlı muhacirler arasında çok önemli bir iletişim aracı haline gelmiştir.

Mustafa Çokayoğlu haricinde, makale yazan yazarların hemen hepsinin müstear isimler veya rumuzlar kullandıklarını görülmektedir.⁵⁶ Derginin bir yıllık abone ücreti 2 dolar, tek sayısı ise 20 sent olarak belirlenmiştir.

Yaş Türkistan dergisinin yayın hayatına girmesiyle birlikte, ortaya bir takım yeni sorunlar çıkmaya başlamıştı. Mustafa Çokayoğlu, Abdulvahap İshakoğlu, Tahir Şakir üçlüsü yeni dergi etrafında sıkı bir işbirliği ve gruplaşma oluşturmuşlardı. Daha sonraları bu üçlüye Sabır İbrahim de eklendi. Bu gelişme, Almanya'daki Yaş Türkistan grubunun diğer üyelerini rahatsız etmekteydi. Dergiyle ilgili finans kaynaklarını elinde tutan Çokayoğlu, yazı işlerinin yönetimi ve dergi içeriğinin belirlenmesi konularında çok bağımsız hareket ediyordu. Yaş Türkistan grubunun diğer üyeleri, gerek finans kaynaklarının kontrolü ve gerekse yayın politikasının yönlendirilmesi gibi konuların TMB Almanya şubesinin denetiminde olması gerektiği iddiasını gündeme getirerek, bu yönde kararlar almışlardı. Ayrıca, Mustafa Çokayoğlu'nun yazışmalarında Tahir ve Abdulvahap Beyleri değil, doğrudan şubeyi muhatap almasını istemekteydiler. Ne yazık ki bu ça-

menistanı, Türkmenskaya Iskra, Türkmenistan, Kızıl Yıldız, Avaz-ı Tacik, Rehber-i Daniş gibi Türkistan Cumhuriyetlerinde yayınlanan gazetelerin neredeyse tamamını takip ettikleri anlaşılmaktadır.

⁵⁶ Tahir Çağatay Yaş Türkistan'da 'Çağatay, Tahir Şakir, Esen Tursun, Taşbalta ve Temuroğlu' gibi isimler kullanmıştır. Abdulvahap Oktay ise 'Abdulvahap, Canay, Toktamışoğlu' isimlerini kullanmıştır. Türkiye'deki TMB'cilerden Dr. Salih Erkinkol yazılarını 'İlter', Tevekkül Abdullahzade Babür 'Tuygun' ve Ahmet Naim Öktem 'A.N' şeklinde imzalamaktaydılar.

balar bir sonuç vermeyecek, Çokayoğlu'nun Almanya şubesi yöneticilerini muhatap almaması nedeniyle Yaş Türkistan grubu içerisindeki ayrışma devam edecektir.⁵⁷

*Azerbaycan Milli Hareketi ile
İdil-Ural Hareketi içerisindeki
gelişmeler ve TMB'ye yansımaları*

Türkistan Milli Birlik Hareketi içerisinde ortaya çıkan anlaşmazlıklar ve çatışmaların benzerleri diğer Dış Türk gruplarında da görülmekteydi. Bütün bu teşkilatların ortak bir cephe halinde hareket etmeleri nedeniyle birisinde ortaya çıkan huzursuzluk, kaçınılmaz şekilde diğer grupları da etkiliyordu. Nitekim, 1929 Kongresiyle geniş çaplı bir değişim sürecini yaşayan TMB, cephedaş teşkilatlar içerisinde başlayan problemlerden nasibine düşeni almakta gecikmedi. Özellikle Azerbaycan Türkleri ve İdil Ural Türkleri ile ilgili bazı konular, TMB üyeleri arasında görüş farklılıklarına yol açarak yeni tartışmalara zemin oluşturmuşur.

1929 yılı Azerbaycan Milli Hareketi açısından da bir dönüm yılı olmuştur. Hareketin tartışılmaz lideri, eski cumhurbaşkanı ve Kafkas Komitesinin etkili üyesi Mehmet Emin Resulzade'ye karşı, ilk defa olarak bir muhalefet hareketi ortaya çıkmış, Azeri Türkleri arasında ciddi bir bölünme söz konusu olmuştu. Aslında bu bölünme, eski bir hesaplaşmanın devamıydı.

1917 yılı öncesinde Azerbaycan istiklâli için mücadele eden Müsavat Fırkası ile Türk Federalist Fırkası aynı yıl içerisinde bir kongre yaparak birleşmişlerdi. Muhacerette Yeni Kafkasya Mecmuası etrafında birlikte çalışan gruplar, Yeni Kafkasya'nın Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmasından sonra ayrışmaya başladılar. Şefi Rüstembeyli ve Naki Şehzamanlı, Resulzade'ye karşı oluşan bu grubun önde gelen liderleriydi.

⁵⁷ İbrahim Arifhan tarafından Mustafa Çokayoğlu'na gönderilen 18 Aralık 1929 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

Yaş Türkistancılar

Soldan itibaren Tahir Çağatay, Mustafa Çokayoğlu ve Abdulvahap Oktay. 15.3.1935, Berlin. (Ahat Andican Arşivi)

Resulzade, Yeni Kafkasya'nın kapatılmasından sonra, 1929 yılı başlarından itibaren *Azeri-Türk* ve *Odlu Yurt* Mecmualarını çıkarmağa başlamıştı. Bu arada beklenmedik bir gelişme oldu ve aynı yılın Haziran ayı içerisinde İstanbul Siyasi Polisi, yabancı bir ülke hesabına çalıştıkları yönünde bir şikâyet üzerine, Mehmet Emin Resulzade ve Said Şamil'in evlerine baskın yaptı ve evraklarına el koydu.⁵⁸ Muhacir çevrelerinde söz konusu şikâyetin Resulzade'nin muhalifleri tarafından yapıldığı şeklinde söylentiler yayılmıştı. Devlet tarafından başlatılan bu siyasi baskı neticesinde her iki mülteci lideri de Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldılar. Resulzade ülke dışına çıkmış olmasına karşın, daha sonraki yıllarda *Şefibeycilik* olarak tanımlayacağı muhalif hareketle mücadelesini sürdürmeye kararlıydı. Başta Türkistan Milli Birliği olmak üzere, bütün cephedaş milli hareketlerin de bu muhalif gruba karşı tavır almaları yönünde bir talep günde-

⁵⁸ Osman Kocaoğlu'ndan Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 22.5.1929 tarihli mektup. Ahat Andican Arşivi.

me getirdi. TMB üyelerinin bir kısmı böyle bir tavır koyma-
nın gereksiz olduğunu ve kendilerinin bu ihtilâfta tarafsız kal-
maları gerektiğini savunmaktaydılar. Fakat Resulzade, Pro-
mete Ligi içerisinde çok önemli bir konuma sahipti ve onun-
la ilişkilerin bozulmaması gerekiyordu. Mustafa Çokayoğlu,
TMB merkez heyetine yazdığı mektuplarda, TMB'nin bu iki
grup arasındaki mücadeleye doğrudan karışmaması gereki-
tiğini, Promete Cephesindeki bütün gruplarla birlikte olun-
duğunu, buna karşın siyasi manâda TMB'nin *Odlu Yurt* gru-
bu, yani, Resulzade ile aynı görüşlere sahip olduğunu yaz-
maktadır.⁵⁹

Dış Türk grupları arasında tartışmaya yol açan diğer ko-
nu, İdil Ural Türklerinin Milli Yol isimli yayın organlarında
kullandıkları *Türk-Tatar* tanımlaması etrafında gelişmiştir.
Ayaz İshaki önderliğindeki İdil Ural grubu, Sovyetler içeri-
sinde kalan Türklerle ilgili olarak, o güne kadar kullanılmak-
ta olan Rusya Türkleri deyimi yerine, Türk- Tatar deyiminin
yerleşmesi konusunda yoğun bir çaba harcamaktaydı. Buna
karşın Yaş Türkistan grubu içerisinde bu tanımlamaya kar-
şı itirazlar mevcuttu. Türk-Tatar tanımlamasının Türkler a-
rasında bölünmelere yol açacağına inanılmaktaydı. Bu ko-
nu, Almanya'daki Yaş Türkistan grubu ile TMB merkezi ara-
sındaki yazışmalara şu şekilde yansımıştır:

Diğer Türk kavimlerinin fikirleri alınmadan kullanılan bu ıstı-
lah (tanımlama) Türkistanlıları da kapsamaktadır ve Milli
Yol bunu genel bir kabul görmüş ıstılah olarak ortaya koy-
maktadır. Türk-Tatar ıstılahı, kavim ve boy anlayışını ön pla-
na çıkarmakta, Tatarların ayrı bir kavim oldukları inancını
yansıtmaktadır. Bunu reddediyoruz ve TMB'nin de bu yönde
bir karar çıkarmasını talep ediyoruz.⁶⁰

Anlaşmazlık bununla da sınırlı değildi. İdil Ural grubu
her iki hareketin birleştirilmesi yönünde bir teklif getirmişti.
1929 TMB kongresinde bu teklifin reddedilmiş olmasına kar-
şın, Mustafa Çokayoğlu ile Ayaz İshaki arasındaki ilişkinin

⁵⁹ Mustafa Çokayoğlu'nun 15.12.1929 tarihli mektubu, Ahat Andican Arşivi.

⁶⁰ Yaş Türkistan Şubesinin 30.7.1929 tarihinde TMB'ye gönderdiği yazı, Ahat Andican Arşivi.

giderek yoğunlaşması, Türkistan Hareketinin İdil-Ural etki alanına sokulabileceği gibi endişelerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bütün bu anlaşmazlıklara karşın her iki Hareketin siyasi çalışmaları ortak platformlarda sürdürülmüş ve yayın organları da Berlin'de aynı matbaada basılmaya devam etmiştir.⁶¹

Yeni Türkistan dergisinde yönetim değişikliği ve Osman Kocaoğlu'nun ayrılması

Yaş Türkistan dergisinin Avrupa'da yayınlanmağa başlaması, o güne kadar TMB'nin sözcüsü durumunda olan Yeni Türkistan mecmuasının etkinliğini bir hayli azaltmıştı. Zaten Latin harfleriyle basılmağa başlamasıyla birlikte, bu derginin Türkiye dışındaki Türkistanlılara ulaşma şansı da kalmamış gibiydi.

Bütün bunlara rağmen, o yıllarda, Türkiye'de yayınlanan Dış Türk mecmualarının sayısının çok az olması sebebiyle (Yeni Türkistan, Odlu Yurt, Bildiriş) bu derginin Türk kamuoyunda geniş bir çevreye etkili olduğu görülmektedir. 1930'larda Türk Dünyası ile ilgili olarak yayınlanan Türkiye kaynaklı tek dergi, Türk Ocaklarının yayın organı olan *Türk Yurdu* idi. Bu nedenle Dış Türk dergileri bu alandaki büyük bir boşluğu doldurmaktaydılar.

Mustafa Çokayoğlu'nun Yaş Türkistan'a odaklanması sebebiyle, Yeni Türkistan dergisindeki başyazılar genellikle Osman Kocaoğlu tarafından yazılmaktaydı. 1930 yılı başlarında Yeni Türkistan dergisinde yayınlanan bir şiir TMB merkez komitesinde yeni sürtüşmelerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Osman Kocaoğlu tarafından yazılan ve 27'inci sayıdaki baş makalenin hemen üzerine konan şiir, tek bir dörtlükten ibaretti. Şiir, o dönemde Türkiye'de çıkmakta olan yayınların çoğunda rastlanılan ve sayısız yazar tarafından kullanılan bir temayı işlemekteydi. *İstikbâl* başlıklı şiirde Gazi Mustafa Kemal'e methiye sunularak şöyle denilmektedir:

⁶¹ Uzak Doğuya gittiği dönemde Ayaz İshaki'ye, Mustafa Çokayoğlu imzasıyla, Türkistan Milli Birliğini de temsil ettiği şeklinde bir belge verilmişti.

Koşarız biz sana büyük istikbâl,
Başbuğumuz Gazi Mustafa Kemal,
Bayrağımız Cumhuriyet, gayemizdir halkçılık,
Baki kalır ilelebet bu ideal.

İlk bakışta herhangi bir anormallik göstermeyen bu dört-lük, TMB merkezinde ciddi tartışmalara ve eleştirilere yol açtı. Bu konuyla ilgili olarak, Avrupa temsilcisi Mustafa Çoka-yoğlu, umumi katip Mecdeddin Delil'e şöyle yazmaktaydı:

Abdullah Tevekkül'e Yeni Türkistan'ın 27.(15) inci sayısı ile ilgili protestomu gönderdim. Bunu Osman Kocaoğlu'na veriniz. 26 ve 27'nci sayılar TMB neşri kabul edilemez.... Ahmet Zeki Velidi 'Osman Hoca Ankara'ya hoşamed⁶² şiirleri yazıyor, bu sebeple reislikten alınmalı' derdi de inanmazdım.... Bizim Türkiye ile dostluğumuz ayrı şeydir... Ben Promete dergisininin 28. sayısında da bunu yazdım.... Türkiye'nin kuvvetli olması muhakkak ki çok önemli, fakat Gazi'yi resmen liderimiz diye yazmak Türkistan istiklâl hareketini Türkiye bayrağı altına sokmak demektir ki bu doğru değildir. Mehmet Emin Resulzade'nin Promete'de yayınlanan makalesinde de bu fikir belirtilmektedir.... Bir diğer deyişle, Türkiye'nin siyasi manâda bizim davamıza kesinlikle bir dahli yoktur.... Bizim milli istiklâl hareketimiz Mustafa Kemal'in başlığı ile değil, kendi milli güçlerimizin çabasıyla olacaktır.

Türkiye'nin düşmanları Mustafa Kemale Pantürkist düşünceler ve Türkleri bir bayrak altında toplamak gibi suçlamalar yöneltirlerken biz bunlara karşı mücadele ediyoruz. Diğer taraftan TMB yayın organı 'İstikbâl' şiirini yayınlıyor. Şimdi Türkiye'nin düşmanları bu iddialarına delil olarak bu şiiri gösterirlerse biz ne cevap vereceğiz?. Osman Kocaoğlu'nun imtiyaz sahibi olduğu dergi kesinlikle TMB yayın organı olmaz.⁶³

Yukarıdaki satırlar, o dönemde mülteci Türk liderlerinin Türkiye'ye bakış açılarını göstermesi bakımından bir hayli ilginçtir. Kendi bölgelerinin bağımsızlığı için Türkiye'yi avantaj sağlayabilecek, fakat kesinlikle zorunlu olmayan bir faktör o-

62 hoş geldin

63 Mustafa Çokayoğlu tarafından Mecdeddin Delil'e yazılan 22.2.1930 tarihli mektup. Ahat Andican Arşivi.

olarak görmektedirler. Özellikle dış dünyadan ve Sovyetler Birliğinden gelebilecek Pantürkizm suçlamalarının yalnızca yeni kurulmuş genç Türk devletine değil, kendi davalarına da zarar verebileceğinin farkındadırlar. Yukarıda yansıtılan siyasi tutum, bir mecmua çıkarılması kararının verildiği 1927 kongresinde özellikle vurgulanmış, çıkacak yayın organının Türkiye'nin iç ve dış siyasetine yönelik yazıları kesinlikle buldurmuyacağı karar altına alınmıştı. Ahmet Zeki Velidi'nin baş muharrir olduğu dönemde ve daha sonraki 7 ay boyunca bu kurala titizlikle uyulduğu görülmektedir. İlk olarak 26. Sayıda, Cumhuriyet Hükümetinin başarılı ekonomik politikaları sonucu Türk Lirasının İngiliz parasına karşı değer kazandığı şeklinde bir haber basılmıştır. Mustafa Çokayoğlu'nun 26'ncı sayıyı da TMB neşri olarak kabul edilemez demesinin sebebi budur. 27'inci sayıda basılan şiir ise bardağı taşıran son damla olmuş gibi görünmektedir. Daha sonraki sayılarda Türkiye haberlerine yer verilmesi, TMB içindeki reaksiyonun Türkiye ile ilgili haberlerin verilmesine değil, verilen haberlerin yanlı ve methedici olup olmamasına yönelik olduğunu göstermektedir.

Bütün bu gelişmelerle birlikte, 1929 Kongresine sunulan bütçedeki bilanço eksikliklerin giderilememiş olması, derginin imtiyaz sahipliğini yürüten Osman Kocaoğlu üzerinde ciddi tartışmalara yol açmaktaydı. Dergi için ayrılan bütçenin aşılmış olması nedeniyle kaynak sorunu ortaya çıkmıştı ve derginin çıkarılması kesintiye uğradı. Promete kaynakları, dergi için yeterli kaynağın TMB'ye aktarıldığını, fakat, kaynağın dergi dışında şahsi harcamalarda kullanılması nedeniyle bir finans sıkıntısının doğduğunu vurgulamakta ve daha fazla yardım yapılamayacağını belirtmekteydiler. Maddi kaynakların yanlış kullanımı sonucunda Derginin çıkarılmaması Osman Kocaoğlu yönetimine karşı yoğun bir muhalefetin ortaya çıkmasına neden oldu. 1929 kongresinden beri imtiyaz sahipliğini bırakmamak konusunda ciddi bir direnç gösteren Kocaoğlu, giderek artan baskılar karşısında, Mart 1930 da, Yeni Türkistan Dergisinin imtiyaz sahipliğinden istifa etmek zorunda kaldı. Daha sonra yapılan TMB merkez komite toplantısında, ilk yıllarda olduğu gibi, dergi yönetiminin ikiye bölünmesine karar verildi. Alman karar

gereğince imtiyaz sahipliğine Nasır Hekimzade, mesul müdürlüğe ise Dr. Mecdeddin Delil getirildiler.⁶⁴

Merkez Komite toplantısında imtiyaz sahipliğinin devrini kabul etmiş olmasına rağmen, Osman Kocaoğlu, daha sonra fikir değiştirmişti ve devir ile ilgili resmi işlemleri yapmamakta direniyordu. Çokayoğlu'nun genel sekreter Mecdeddin Beye yazdığı mektuplar bu konuya yönelik çözüm arayışlarının başlatıldığını göstermektedir:

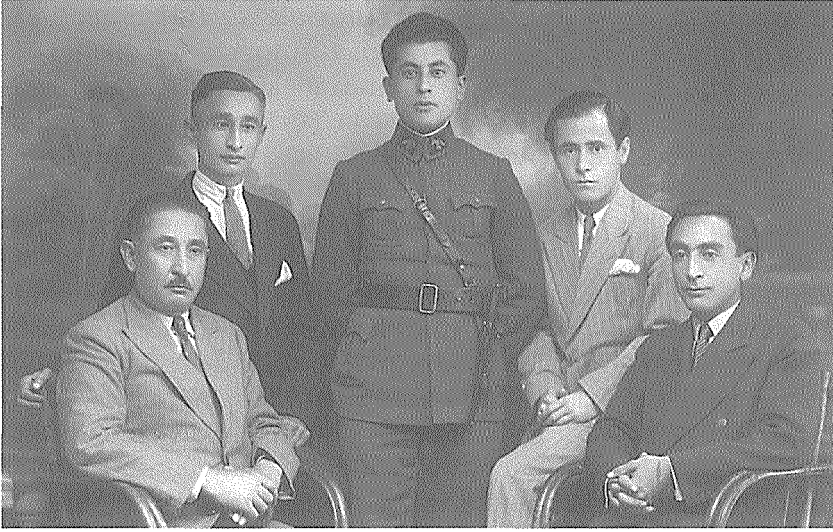
İstanbul'daki dostumuza mektup yazdım. O, 'niçin Osman Hoca meselesi bana daha önce söylenmedi' diyor. Bizim iç işimizdir ve kendisi doğru yola gelir diye düşündük' dedim.

.....Gavran Hacıya birleşme meselesini söylemiş. Ben 'Osman Hoca ne reis, ne de sahib-i imtiyaz olabilir. Belki merkezin Türkiye'deki vekili olabilir. Bunun şartı da TMB bütçesi ile ilgili eksikliği tamamlamasıdır' dedim.....Yeni çıkarılacak mecmua için, Gökalp'in çıkardığı 'Halka Doğru' gibi, biz de istiklâl için çalışıyoruz, 'Yurda Doğru' ismi uygundur.⁶⁵

Anlaşıldığına göre, Osman Kocaoğlu'nun devir işlemini gerçekleştirmemesi ihtimaline karşı, yeni bir mecmua çıkarma girişimi başlatılmıştı. Nitekim Mecdeddin Delil 10.4.1930 tarihinde İstanbul Valiliğine *Yurda Doğru* isimli bir dergi çıkarmak isteğiyle başvuruda bulundu. Bu girişim Osman Kocaoğlu'nu, direnişinin yararsız olacağı konusunda ikna etmek için yeterli olmuş görünmektedir. Zira kısa bir süre sonra uzlaşma sağlandı ve derginin yönetimi Nasır Hekimzade ile Mecdeddin Delil'e devredildi. Varılan uzlaşmaya göre, başmakaleler, eskiden olduğu gibi yine Osman Bey tarafından yazılacaktı. Böylece Yeni Türkistan Dergisi, sekiz aylık bir aradan sonra, Ekim 1930 da, 28'inci sayısı ile birlikte, yeniden yayın hayatına başladı. Bu arada derginin kapağında da çok büyük bir değişiklik yapılmış ve Yeni Türkistan başlığının altına Türkistan Milli İstiklâl Fikrine Çalışan Aylık Mecmua yazısı eklenmişti. Arka kapakta ise başlığın altına Fran-

⁶⁴ TMB merkez komitesi karar defteri, 23.3.1930 günlü oturum tutanağı, Ahat Andican Arşivi.

⁶⁵ Mustafa Çokayoğlu tarafından Mecdeddin Delil'e gönderilen 15.3.1930 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

Osman Kocaoğlu TMB'nin genç üyeleri ile birlikte
Soldan itibaren: Osman Kocaoğlu, Tevekkül Babür, Dr. Salih Erkinkol,
Zahit Özbek ve Mecdeddin Delil. İstanbul, 27 Eylül 1931
(Ahat Andican Arşivi)

Dr. Salih Erkinkol ve Dr. Mecdeddin Delil Türkistan'da çıkan gazetele-
ri inceliyorlar. İstanbul, 1930
(Ahat Andican Arşivi)

sızca olarak *Organe de defense nationale du Turkestan*⁶⁶ yazısı konmuştu. O güne kadar gizli tutulmağa çalışılan Türkistan Milli Birliği ile Yeni Türkistan ilişkisinin bu şekilde açıkça ortaya konulması, o sıralarda Türkiye’de ortaya çıkan siyasal değişikliklerle yakından ilgilidir. 1930 yılı Ağustos ayında Atatürk çok partili rejime geçilmesine karar vermiş ve arkadaşı Fethi Okyar liderliğinde Serbest Cumhuriyet Fırkasını kurduymuştu. Fırka kısa bir süre içerisinde gelişti ve Ekim ayında yapılan yerel seçimlerde beklenenin üzerinde bir destek sağladı. Yeni partinin kurulmasıyla ülkede liberalleşme ve demokratikleşme yönünde büyük değişikliklerin olacağı beklentisi de hakim olmuştu. TMB yöneticileri de bu hava içerisinde, Yeni Türkistan dergisinin Türkistan Millî Birlik Hareketinin sözcüsü olduğunu ortaya koymanın zamanının geldiğine karar vermişler ve dergi kapağını değiştirmişlerdir.

1930 yılı ortalarına gelindiğinde, Hizip adı altında bir araya gelen genç kadrolar TMB yönetimini büyük ölçüde ele geçirmiş durumdaydılar. Hizip grubu lideri Mecdeddin Delil, TMB genel sekreterliği yanında, Türkistan Türk Gençler Birliğinin başkanlığını da yürütmekteydi. Her iki organizasyonu da kontrol eder hale gelmesi nedeniyle de, ciddi bir etkinlik alanına sahip olmuştu. Kongrede başkanlık yetkilerinin sınırlandırılmasından sonra, Yeni Türkistan dergisinin imtiyaz sahipliğini de kaybeden Osman Kocaoğlu ise bu durumdan çok rahatsızdı. Yönetimdeki gençlerin ağırlığını dengeleyebilmek amacıyla Zeki Velidi Togan ile yeniden bir uzlaşma arayışına yöneldi. Diğer taraftan, ayrı bir Başkurt merkezi kurma denemesi başarısızlıkla sonuçlanan Zeki Velidi, Türkistan ve Azerbaycan’ı Öğrenme Derneğinin de çalışamaz hale gelmesi üzerine, eski evine, yani TMB’ye geri dönmek istemekteydi. Fakat iki eski lider tarafından başlatılan bu yuvaya dönüş girişimi başarılı olamadı. Zira, Velidi’nin yeniden üye olmasıyla ilgili olarak Osman Kocaoğlu tarafından Merkez Komiteye getirilen teklif “Her ne sebeple olursa olsun çıkarılan üyelerin ancak genel kongre kararıyla geri dönebilecekleri” şeklindeki itirazlarla reddedildi. Böylece, Zeki Velidi’nin TMB’-

66 Türkistan Millî Direniş Hareketi sözcüsü.

ye dönmesiyle ilgili bütün yollar kapatılmış, Türkistan Milli Birlik grubu ile Zeki Velidi Togan'ın yolları, bir daha hiç birleşmemecesine ayrılmıştı.

Varşova - İstanbul - Tahran eksenindeki çalışmalar

İran ve Afganistan'a mümessil gönderilmesi ve bu bölgelerde resmi şubeler oluşturulması fikri, uzun zamandan beri TMB'nin gündeminde olan bir konuydu. Her iki ülkede de çok sayıda Türkistanlı muhacir yaşamaktaydı. Aslında TMB'nin aktif olarak çalışmaya başladığı günden beri, bu bölgelerde teşkilat adına faaliyet gösteren insanlar vardı. Fakat bunların kurumsal bir yapıya dönüştürülmesi ve teşkilatla olan bağlarının güçlendirilmesi gerekiyordu. Konuyu görüşen TMB merkez heyeti, bölgeden en son gelen ve her iki ülkede de bağlantıları olan Abdullah Tevekkül'ü⁶⁷ mümessil olarak görevlendirmeye karar verdi.⁶⁸ TMB'nin bu girişimi Promete Hareketinin İstanbul'daki temsilcilerince de yakından izlenmekteydi. TMB merkez komitesinin 11 Nisan tarihli oturum zaııtları bu durumu açıkça yansıtmaktadır:

Düpçi Beyin arzusuna binaen şark murahhasımız Tevekkül Babür Bey ve Osman Bey sefaretı ziyarete gitmişlerdir. Osman Bey bu hakda şunları söylemiştir:

'Düpçi Beyin şark memleketlerine tayin ve intihap ettiğimiz (seçtiğimiz) Tevekkül bey ile bizzat görüşmek arzusuna binaen beraber gittik... Afganistan ve İran hakkında, orada yapılacak işler hakkında malûmat sordu. Gerek Tevekkül Beye ve

⁶⁷ Abdullah Tevekkül Babür, 1882'de Taşkent'te doğdu. Medrese eğitiminin ardından Taşkent Yesevi Okulunda öğretmenlik yaptı. Çalışmaları sebebiyle Ruslar tarafından hapsedildi. Hapisten kaçıp Afganistan üzerinden Türkiye'ye gelmek için uğraşırken İngilizler tarafından Hindistan'da tutuklandı, 10 ay tutuklu kaldıktan sonra Afganistan'a iade edildi. Daha sonra İran üzerinden Türkiye'ye geldi. TMB Merkez Komite Üyeliği ve TMB Doğu Mümessilliği görevlerinde bulundu. Kandilli Rasathanesinde çalıştı ve çok sayıda kitap tercime etti. 14 Nisan 1976 tarihinde, 94 yaşında iken İstanbul'da vefat etti.

⁶⁸ TMB Merkez Komitesininin 28.3.1930 tarihli oturum tutanağı, Ahat Andican Arşivi.

gerekse verilen malûmata çok memnun olduğunu söyleyerek muvaffakiyetler diledi ve yakında cevap geleceğini söyleyerek bizi temin etti. Görülüyor ki dostlarımız bu meseleye çok e-hemmiyet vermektedirler. Hülâsa iyi intibalarla ayrıldık.⁶⁹

Bir ay kadar sonra yapılan başka bir toplantıda, bu kez Mecdeddin Delil Bey, Düpçi Bey ile görüştüğünü naklederek, Varşova'daki merkezin teklife muvafakat ettiğini, fakat bu konu için ayrı tahsisat sağlamanın mümkün olmadığını, dolayısıyla projenin büyük ölçüde TMB kaynaklarından desteklenmesi gerektiğini belirtmektedir.⁷⁰ Yukarıda adı geçen ve muhtemelen Polonya sefaret kadrosunda Promete görevlisi olan Düpçi Beyin gerçek isminin ne olduğunu ve hangi pozisyonda görev yaptığını bilmek mümkün değildir. TMB üyeleri arasındaki yazışmalarda, Polonya bağlantısı ile ilgili çeşitli isimler geçmektedir. Bunlardan birisi de Hacı Gavran'dır. Mustafa Çokayoğlu'nun bazı mektuplarında şöyle denilmektedir:

Dostlar Hacı Gavran'dan malûmatsız hiçbir iş yapmayacaklarını söylediler. Yolda Hacı Gavran ile görüştüm.⁷¹

Dostumuz Udşışma bir otomobil kazasında ölmüş. Onun yerine İstanbul'daki Hacı Gavran'ın vekili Dupçi Bey tayin edilmiş.⁷²

Mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla İstanbul'daki en üst düzey yetkili Hacı Gavran olarak bilinmektedir. Gerek TMB ve gerekse Kafkas Komitesi ile ilişki kuran şahıs ise onun yardımcısı Dupçi Beydir. Bütün bu isimlerin gerçek mi yoksa kod isimler mi olduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.⁷³

69 TMB merkez Komitesinin 11.4.1930 tarihli oturum zabıtları, Ahat Andican Arşivi.

70 TMB merkez Komitesinin 20.5.1930 tarihli oturum zabıtları, Ahat Andican Arşivi.

71 Mustafa Çokayoğlu'nun 6.8.1930 tarihli mektubu, Ahat Andican Arşivi.

72 Mustafa Çokayoğlu'nun 1.11.1930 tarihli mektubu, Ahat Andican Arşivi.

73 TMB üyeleri arasındaki yazışmalarda ismi doğrudan verilen tek Polonyalı Promete yetkilisi Adam Kowalczyk'tir. 1930'lu yıllarda Polonya'nın Berlin'deki Askeri Ataşesi olarak görevliydi. Promete teşkilatının Almanya'daki ilişkilerinden sorumluydu.

TMB tarafından alınan karar gereğince, tayin edilen Şark Murahhası için, bir yetki belgesi ile birlikte, TMB'nin gayelerini ve uyguladığı politikaları anlatan bir açıklama metni hazırlanmıştı. Ayrıca yazışmalarda kullanılmak üzere İran ve Afganistan'daki tanınmış Türkistanlılar için bir kod sistemi oluşturulmuştu. Şark Murahhası Abdullah Tevekkül'ün kod ismi *Tursun* idi. Müftü Sadreddin'e *Timur*, Şerif Hoca'ya *Toyçı*, Şir Muhammed Beye *Şahrüh* gibi kod isimler verilmişti.

Yeni yapılan düzenlemelerle TMB içerisinde etkin bir konuma gelen Mecdeddin Delil Avrupa'daki çevrelerle doğrudan ilişki kurmak istiyordu. Bu arzusunun gerçekleştirilebilmesi ve TMB tarafından başlatılması düşünülen projelere destek sağlayabilmek amacıyla, Haziran ayında Avrupa'ya gitti. Berlin'de Yaş Türkistan grubu ile görüşmeler yaptıktan sonra Mustafa Çokayoğlu ile buluşarak Varşova'ya geçtiler. Türkiye'ye döndükten sonra yapılan, Hizip grubunun 26 Temmuz tarihli oturum zabıtlarında, Mecdeddin Delil, Varşova'daki temaslarını şöyle anlatmaktadır:

Varşova'da görevli üst düzey yetkililerle yapılan görüşmelerden çıkan neticeler şunlardır.

- Şark murahhasının faaliyetleri için maddi yardım talebi konusunda Tahran Sefaretine yazacakları beyan edilmiştir.
- Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan için daha fazla tahsisat talebi ve Yaş Türkistan'ın aylık ve muntazam çıkarılması konuşulmuştur.
- Faaliyetler için fon oluşturma meselesi münasip görülmüş olmakla birlikte şu anda gerçekleşmeyecektir.
- Talebelerin ülkelerinde tahsili konusunu memnuniyetle kabul etmişlerdir.
- Varşova'da temsilci bulundurma meselesi, bazı tehlikeleri olduğundan onlar tarafından ihtiyatla kabul edilmiştir.⁷⁴

Anlaşıldığı kadarıyla Promete yönetimi, TMB'nin İran ve Afganistan ekseninde yapacağı çalışmalara siyasi ve mali destek verecekti. Fakat bu konu için ayrı bir fon oluşturma önerisine sıcak bakmamaktaydı. Ayrıca TMB'nin Varşova'da resmi bir temsilci bulundurma isteği de uygun görülmemiştir.

⁷⁴ Hizip grubunun 27.7.1930 tarihli oturum zaptı, Ahat Andican Arşivi.

Muhtemelen Polonya Hükümeti, Sovyetler Birliği karşıtı hareketleri resmen muhatap aldığı ve yönlendirdiğinin anlaşılmasını istememekteydi.

Şark murahhasının yarattığı kriz

Şark murahhası tayin edilen Abdullah Tevekkül (Tursun) Mayıs ayı sonlarında Erzurum üzerinden İran'a geçti. Tahran ve Meşhed'de çeşitli temaslarda bulunan Tursun, gönderdiği mektuplarda faaliyetleri hakkında şu bilgileri aktarmaktadır:

17.6.1930 da Hacı Babanın⁷⁵ yardımcısı doktor ile konuşmuş idim. Neticede Hacı Babanın kendisi memleketine gitmiş olduğundan yardımcısı, mektupları huzuru postasına almadı. Çaresiz başka emin dostu bulup uzun raporlarımı Tahran'dan gönderip Meşhed'e döndüm..... Meşhed'de şansım açık oldu ve 2 ayda olacak işi bir haftada yaptık. Aşkabad'dan gelen iki nefer serhadda (sınır) gitmiştir. İçeriden Rus mallarından getirebilmeleri için ellerine destur (yetki belgesi) verip ticaret vekili yapıp gönderdim. Meşhed'de Müftü refakat edip beraber olmaktadır. 15 Ağustos'a kadar içeriye gönderdiğim adamları bekliyorum.⁷⁶

Tursun'un İstanbul'a döndükten sonra TMB merkezi için hazırladığı rapor, yukarıdaki şifreli mektuba büyük ölçüde açıklık getirmektedir. 5.2.1931 tarihli bu rapora göre Tursun, Meşhed'de çalışan TMB üyesi Müftü Sadreddin başkanlığında *Şark Yıldızı* adı altında bir şube oluşturmuştur. Şubenin diğer üyeleri Hokanlı Abdulkerim binbaşı ile Ana Muhammed, Kul Ariş ve Berdi Tatoğlu adlı Türkmen mücahitlerdi. Şube, sınıra yakın bölgedeki Türkmen gruplarıyla ilişki kurmuş ve Türkmenistan içerisine ajanlar göndermiştir. Ajanların getirdiği bilgiler, yeterli silah ve para desteği temin edilebilmesi halinde, Türkmenistan içlerinde bir isyan hareketi başlatılabileceği şeklindeydi. Böylece, TMB'nin yeni kurulan Meş-

⁷⁵ Muhtemelen İran'daki Promete Temsilcisi veya Polonya Sefiri kastedilmektedir.

⁷⁶ Tevekkül Babür tarafından Mustafa Çokayoğlu'na gönderilen 15.7.1930 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

hed şubesi, İran-Sovyet sınırı boyundaki Türkmen kabileleri ve İran'a geçmek zorunda kalan mülteciler arasında faaliyeti yoğunlaştırmağa başlamış oluyordu.

Tursun, bu bilgileri içeren raporu TMB merkezine, bir nüshasını da Promete Hareketini yönlendiren Polonya Dışişleri Bakanlığı Doğu Bölümü Başkanlığına göndermişti. Yazışmalardan anlaşıldığına göre İran'daki en üst düzey Promete yetkilisine de Hacı Baba kod adı verilmiştir. Yetkilinin Polonya'da olması nedeniyle, yardımcısı konumundaki elçilik görevlisi, raporların İstanbul'a gönderilmesine aracılık etmek konusunda isteksiz davranmıştı. Bu durumda Tursun, Türk elçiliğinde görevli Alizade isimli bir şahıs aracılığıyla raporlarını Türkiye'ye gönderebilmiştir. Yine TMB üyeleri arasındaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, İran'daki Türk sefaretini aracılığıyla yapılan bu işlem, sefarette görevli bazı şahısların kişisel tasarrufu olarak gerçekleşmiştir ve TMB'nin İran'daki faaliyetlerinden Türk Devletinin resmen haberi bulunmamaktadır. O yıllarda TMB'nin Meşhed temsilcisi olan Müftü Sadreddin ile Tahrandaki Sefir Mahmut Şevket Esendal arasında, kökü eskilere, İttihat Terakki'ye kadar uzanan bir ilişki mevcuttu. Dolayısıyla TMB temsilcileri Türk sefaretini ile rahatça iletişim kurabilecek durumdaydılar.

Şark Murahhası tarafından gönderilen rapor TMB merkezi tarafından incelenerek şu kararlar verilmişti.

Meşhed'de Müftü hazretlerinin başkanlığında teşekkül eden şubeyi ve azalarını TMB merkezi kabul ve tasdik eder. Fakat şubelerin ayrı ismi olamayacağı için 'Meşhed Şubesi' şeklinde kabul edilecektir. Şubenin aylık bütçesi 100 dolar olarak kabul edilmiştir.

Şube tarafından gönderilen rapordaki 'isyan başlatma' plânı bölgesel olacağı ve modern silahlarla mücehhez Rus ordusuna karşı başarılı olamayacağından bir çok vatan evladının yeniden kaybına yol açacaktır. Bu faaliyet ancak cepheadaşlarımızla⁷⁷ uyuşmamız durumunda mümkün olabilir. Şimdilik TMB böyle bir hareketin içerisinde olmayacaktır.

77 Promete Cephesi'nin diğer üyeleri kastediliyor.

Posta vasıtaları konuşulmuş ve şimdilik, bugüne kadar olduğu gibi aynı yolun, Alizade (Türkiye elçiliği) vasıtasıyla olması kabul edilmiştir. Bu yol kullanılmadığı takdirde daha az müstacil (acil) durumlarda dostların⁷⁸ vasıtalarından istifade edilebilecektir.

Murahhasın Afganistan'a hareketi için kaynak bulununcaya kadar beklenecektir.⁷⁹

TMB tarafından başlatılan İran operasyonu, Promete Hareketi açısından da büyük bir önem taşıyordu. 1930 yılına kadar Promete Hareketinin Tahran ve ötesine yönelik hiçbir girişimi olmamıştı. Aynı yıl içerisinde, Polonya'nın Tahran Elçisi Stanislaw Hempel, 2'inci büro şefi Albay Pelczynski'ye, Türkistan'a yönelik bir hareket plânı olduğunu yazmaktadır. Polonya-Promete Hareketi ilişkilerini yansıtan 2. büro ile ilgili politik Raporda da, İstanbul'daki Türkistan Milli Birliğinin, Kafkas İstiklâl Komitesi ile birlikte çalıştığı belirtilerek, Birliğin Paris temsilcisi Mustafa Çokayoğlu'nun Tahrandaki Polonya elçiliği ile ilişki halinde olan bir bağlantı şubesine sahip olduğu belirtilmektedir.⁸⁰

Fakat olaylar TMB'nin istediği yönde gelişmedi. Zira TMB şark mümessili Tursun tarafından gönderilen rapor, Varşova'da büyük bir kargaşaya yol açmıştı. Sovyet sınırları içerisinde silahlı bir ayaklanma başlatma projesi, hem Dışişleri Şark Bölümünü hem de Promete merkezini ciddi bir şekilde kaygılandırmış, daha doğrusu ürkütmüştü. Silahlı mücadeleye dayalı bir hareketin arkasında Polonya Hükümeti'nin varlığının ortaya çıkması durumunda, Sovyetlerle ciddi sorunların doğması kaçınılmazdı. Bu nedenle Mustafa Çokayoğlu ile temas kurularak şark mümessilinin derhal geri çekilmesi istendi. Çokayoğlu ile TMB merkezi arasındaki yazışmalar ve Tursun'un TMB'ye sunduğu son rapordan anlaşılacağına göre, Tursun'un geri çekilmesi yönündeki Polonya ta-

⁷⁸ Polonya Elçiliği kastediliyor.

⁷⁹ TMB merkez komitesinin 13.8.1930 tarihli oturum tutanağı, Ahat Andican Arşivi.

⁸⁰ Targalski, *Les plans Polonais concernant l'éclatement de l'URSS, Le mouvement "Prométhée et le Caucase*. Bulletin de l'observatoire de l'Asie centrale et du Caucase, s:14

lebi başlangıçta TMB tarafından çok sıcak karşılanmamıştır. Konuyla ilgili bir mektubunda Çokayoğlu şöyle yazmaktadır:

Tursun'un Hacı Gavran'nın akrabalarına⁸¹ gönderdiği raporun tercümeleri geldi. Tursun mektubunda isyan plânını çok açık olarak yazmış. Dostlar onun geri alınmasını talep ediyorlar. Tursun'un bize gönderdiği raporlar ile dostlara gönderdiği raporlar farklı. Ayrıca yukarı mensepli (görevdeki) kişinin ismine göndermiş. Böylece bizim değil onların habercisi olmuş.⁸²

Bütün bu gelişmelere rağmen, TMB merkez heyeti, İran ve Afganistan bölgelerindeki çalışmalara devam edilmesi konusundaki ısrarını sürdürmekteydi. TMB merkezinin bu tutumuna karşı Çokayoğlu, bir diğer mektubunda şunları yazmaktadır:

Dostlarımız 'Tursun geri dönsün' derken biz olmaz dersek yardımın devam etmesini nasıl talep edebiliriz?⁸³

TMB'nin bu isteksizliği Promete yetkililerini yeniden harekete geçirmişti. Mustafa Çokayoğluna baskı yaparak, Tursun'u Paris'e çağırmasını istediler. Uzun tartışmalardan sonra, TMB merkezi, aşağıdaki kararı çıkararak Afganistan'a gitmek üzere Tahran'da bekleyen Tursun'a gönderdi:

Merkeze gelen muhtelif mektupların mütâlaa ve tetkikinden sonra şark murahhasımız Tursun hakkında zirdeki (aşağıdaki) karar verilmiştir:

Şark murahhasımızın çalışma tarzı, her ne kadar kendisine verilen talimatnameye uygun ise de, son zamanlarda her nâsılsa ortaya attığı isyan meselesi ve pek açıkça yazmasıyla vaziyeti tehlikeye koyması neticesi, murahhasımız hakkındaki eski itimadımız baki olmakla beraber, bugünkü işin (her ne kadar mühim ise de) bir müddet için tehiri ile kendisinin şifahi malûmat vermek üzere bir an evvel merkeze avdeti muvafık görülmüştür. Murahhasın avdetinden sonra vaziyete göre hareket edilmesi ve merkezin şark işleri hakkın-

81 Polonya Dışişleri Bakanlığı Şark Bölümü kastediliyor.

82 Mustafa Çokayoğlu'nun 20.9.1930 tarihli mektubu, Ahat Andican Arşivi.

83 Mustafa Çokayoğlu'nun 25.10.1930 tarihli mektubu, Ahat Andican Arşivi.

daki eski kararının yeniden mevki konulmasına (uygulanmasına) müttefikan (ittifakla) karar verilmiştir. Keza bu karar alâkadarlara bir an evvel tebliğ edilecektir.⁸⁴

Tursun ise TMB merkezinin ve Promete yetkililerinin bu ani tavır değişikliğini anlayamamış; tereddüt içerisinde kalmıştı. İstanbul'a döndükten sonra yazdığı raporda bu durumunu şöyle açıklamaktadır:

İşlerle uğraşırken Paris'e avdetimi isteyen şifahi bir emirle birlikte TMB merkezinden bir mektup aldım. Tereddütte kaldığımdan dostlarımızdan bu konuda izahat istedim ve Paris'e çağrılmamın sebebini de sordum. Sonuçta Erzurum üzerinden geri döndüm.⁸⁵

Agabekof Olayı

Bu sıralarda, TMB'nin Şark Ülkelerindeki faaliyetlerini şekillendiren başka bir gelişme yaşandı. Georgi Agabekov isimli bir GPU ajanı, İngiltere'ye iltica etmiş ve özellikle Türkiye, İran ve Afganistan'daki Sovyet casusluk çalışmalarıyla ilgili geniş bilgiler aktarmıştı. Ermeni asıllı Agabekov, yaklaşık 6 yıldır Afganistan ve İran'daki Sovyet Operasyonlarında görev yapmaktaydı. İngiltere'nin protestosu üzerine geri çekilen Kâbil Sefiri Roskalknikov'un yerine atanan Leonid Stark'ın ekibindeydi. Farsça'yı ve Türk lehçelerini iyi bilen bir ajan olması nedeniyle, daha çok Afgan Türkistan'ındaki muhacirler ve Afganistan'daki Basmacı Liderleri ile ilgili konularda çalışmakla görevlendirilmişti. Kuzey Afganistan bölgesindeki Türkistanlı muhacirlerin Sovyetlere geri dönmelerinin sağlanması, özellikle Türkmen gruplar tarafından yürütülen Karakul⁸⁶ kaçakçılığının durdurulması ve nihayet eski Basmacı grupları arasına nifak sokularak Sovyet Türkistan'ına karşı faaliyet yapmalarının engellenmesi başlıca görevleri arasındaydı.

⁸⁴ TMB merkez komitesinin 23.10.1930 tarihli oturum kararı, Ahat Andican Arşivi.

⁸⁵ Şark Murahhası Abdullah Tevekkül'ün (Babür) TMB'ye sunduğu 5.2.1931 tarihli rapor.

⁸⁶ Astragan kürkünü elde edildiği koyun cinsi

Hatıralarında anlattığına göre, Afganistan'da geniş bir casusluk ağı kurmuş ve Sovyetler hesabına başarılı çalışmalar yapmıştı. Binlerce Türkistanlı muhacirin Sovyetlere geri dönmesini sağlamış, Türkistanlı liderler arasına nifak sokmayı başarmıştı.

Bir süre sonra İran'a sevk edildi. Bu bölgedeki görevi ise Kürt ve Bahtiyari aşiretlerini, gelecekte ortaya çıkabilecek bir savaşta, İngiltere'ye karşı örgütlemektir. Savaş sırasında bu aşiretler İngiliz birliklerini arkadan vuracak ve İngilizler tarafından işletilen İran petrol üretim sahalarını tahrip edeceklerdi. Agabekov, İran'daki çalışması sırasında Tahran ile Delhi arasında yapılan İngiliz resmi haberleşmesini kontrol ederek Sovyetlere bildiren bir sistemi kurmuştu. İngilizlere iltica ettikten sonra Delhi'de yapılan sorgulamasında şifreli resmi mektupları nasıl açıp okuduğunu ve daha sonra fark ettirmeden nasıl kapattığını göstererek bu iddiasını ispatladı.⁸⁷

1928 yılı başlarında, bir süre Stalin'in kişisel asistanlığını da yapmış olan, Boris Bajanov isimli bir Politbüro Sekreteri, Türkmenistan sınırını geçerek İran'daki İngiliz makamlarına teslim oldu. Sovyetler Birliği kurulduktan bu yana, en üst düzeyde olan bu iltica, Moskova yönetimini çok kızdırmış ve her ne pahasına olursa olsun Bajanov'un öldürülmesi kararı verilmişti. Ölüm kararını uygulama görevi ise Agabekov'a verildi. Agabekov, bu konuyla ilgili çalışması sırasında İngiltere'nin Kahire Büyükelçiliğinde çalışan bir sekretere aşık oldu ve Bajanov'dan bir buçuk yıl kadar sonra, o da Batıya iltica etti.⁸⁸ Sorgusu tamamlandıktan sonra İngiltere'ye giden Agabekov, casusluk yaptığı dönemle ilgili hatıralarını *OGPU, The Russian Secret Terror* başlıklı bir kitapta yayınladı.

Eski ÇEKA görevlisi Agabekov'un hatıralarında Türkistanlılar ile ilgili bölümler de vardı ve özellikle meşhur Basmacı liderleri Şir Muhammed Beg ve Fuzeyl Mahdum ile ilgili iddialar mevcuttu. Ayrıca Buhara Emir'i Said Alim Han'a yönelik açıklamalar vardı. Yaş Türkistan mecmuasında da ya-

⁸⁷ Hopkirk, *Setting The East Ablaze*. s: 211.

⁸⁸ a.g.e., s: 209

yınlanan iddialarında Agabekov, Afganistan'da görev yaptığı dönemde, yukarıda ismi geçen şahıslarla temas kurduğunu söylemekte ve şu iddiaları gündeme getirmekteydi.

Bildiğimize göre Şir Muhammed Beyin elinde Basmacılık döneminde Hindistan hükümetiyle yaptığı bir yardım antlaşmasının nüshası olması gerekiyordu. Bu sebeple Kör Şirmet⁸⁹ bizi çok ilgilendiriyordu. Onunla müzâkerelere başladık ve böyle bir vesikanın olmadığını hemen anladık. Lâkin onları (Fuzeyl Mahdum ve Kör Şirmet) bırakmadık ve onları Buhara Emir'inin peşine koyduk.

Kâbilde Afgan harici ilişkiler nezaretinde çalışan, sabık Türk ordusu zabıtlarından Miralay Hasan efendiyi GPU da hizmet için iknaya muvaffak oldum. O Enver Paşa ile çalışmıştı. Afganistan'a geçip orada görev aldı. Türkistan Basmacılarının çoğu onu tanırdı. O sebeple Kâbile geldiklerinde onun evinde konaklardı. Basmacılardan Fuzeyl Mahdum da onun evinde kalırdı. Hasan Beyin aracılığıyla önce Fuzeyl Mahdum'u sonra da Kör Şirmet'i kazandık.⁹⁰

Agabekov'un iddiasına göre Sovyet yönetimi, Şir Muhammed Beyin elinde olduğunu sandıkları antlaşma metnini alarak Londra'da yayınlanan Zinovyev mektubuna karşı kullanmak istemekteydi.⁹¹ Buhara Emir'i ile ilgili iddialar ise daha vahimdi.

1925 yılı ortalarına doğru elime iki teklif geldi. Birisi Buhara Emir'i vekilindendi. Bu teklifte Emir, bizimle barışmağa hazırды. Fakat bunun için iki şart koşuyordu. Birincisi ona tekaüt (emekli) maaşı verilmesi, ikincisi ise yalancıkıktan bile olsa Buhara'nın küçük bir kısmında Emir hakimiyetinin tesisi idi. Emir Afgan Hükümetinden ayda 14 bin rüpye maaş alıyordu. Onun için hakimiyet konusunu reddedip maaş ko-

⁸⁹ Şir Muhammed Bey'in yaygın olarak kullanılan lâkâbı buydu.

⁹⁰ *Eski Çekist Ağabekof hatıralarından*, Yaş Türkistan Mecmuası, sayı 11, Ekim 1930, s:19.

⁹¹ Komintern yürütme kurulu başkanı Zinovyev'in İngiliz komünistlerine gönderdiği bir mektup 1924 yılında Londra gazetelerinde yayınlanmıştı. Bu mektupta Zinovyev, İngiliz komünistlerine yıkıcı eylemlere girişmeleri yönünde talimatlar vermektedir. Bu mektubun yayınlanması, İngiltere'deki ilk İşçi Partisi Hükümetinin düşmesine sebep oldu. Bu gelişmeler sebebiyle Sovyetler Birliği uluslararası arenada ağır eleştirilerle karşı karşıya kaldı.

nusunu müzakere ettik.

İkinci teklif Fuzeyl Mahdum'dan idi. Bu da ya Emir'i öldürmek ya da Sovyet toprağına geçirmek şeklindeydi. Ben her iki teklifi de Moskova'ya bildirdim. Gelen cevapta Moskova'nın hiçbir şekilde eski Emirle müzakereye girmeyeceğı, ikinci teklifle ilgili ise Moskova'nın bir görüşü olmadığı, bu konuyla ilgili olarak da Kâbildeki sefirin rızası ile hareket etmem bildirildi. Bunu elçi Stark ile konuştum ve o da esas itibariyle bu meseleye karşı olmadığını söyledi. Fakat Emir'i yok etmek için uygun bir fırsat beklememizi söyledi. Bu işin Afganistan ve bazı ülkelerle Sovyetlerin ilişkisinin bozulma ihtimalinin en az olduğu zaman yapılmasını istedi.⁹²

Yaş Türkistan dergisi, bu iddiaları yayınlamakla kalmamış, Agabekov ile doğrudan ilişki kurarak elinde bu iddiaların doğruluğunu ispatlayacak belgeler olup olmadığını da sormuştu. Agabekov cevabında herhangi bir belge göstermiyor, fakat iddialarını aynen tekrarlıyordu. Dergi, bu konuyla ilgili olarak yaptığı yorumu şu şekilde tamamlamaktaydı:

Biz hakiki Türkistan milliyetçisi olan Şir Muhammed Beyin bu Çekistler tarafından onun üstüne atılan çamuru temizleyeceğine inanıyoruz. Emri altında zalimlere karşı savaşan binlerce şehidin kanı da Şir Muhammed Beyden bu çamuru temizlemesini ister. Yukarıda Şir Muhammed Beye söylediklerimizi tabii Fuzeyl Mahdum'a da söyleriz.⁹³

TMB yöneticileri başlangıçtan itibaren Şir Muhammed Beyin Buhara Emir'ine destek verdiği gibi yanlış bir önyargıya sahiptiler. Bu sebeple, batıya sığınan Ermeni kökenli Agabekov'un dış dünyadaki Türkistanlılar arasına nifak sokma gayretlerine kolayca inanmışlardır. Bu olaylar karşısında TMB'nin izlediğı yol, özellikle Şir Muhammed Bey gibi milli mücadele liderlerinin büyük ölçüde destek gördüğü Afganistan ve Hindistan gibi ülkelerde, Türkistanlıların TMB'ye bakış açılarını da kötü yönde etkilemiştir. Daha sonraki gelişmeler TMB merkezinin bu konuda yanlış davrandığını açık bir şekilde ortaya koyacaktır.

92 a.g.e., s:19.

93 a.g.e., s:19.

Agabekov bu ilişkileri 1925-26 yıllarında kurduğunu iddia etmekteydi. Afganistan'da Beççe-i Saka yönetiminin hakim olduğu 1929-30 yıllarında, her iki Basmacı lideri de Sovyetler Birliğine karşı yeni harekâtlar düzenlemişlerdir. Daha sonraki dönemde ise Fuzeyl Mahdum, Hacı Abdülkadir ismiyle Doğu Türkistan mücadelesine katıldığı sıralarda Tunganlar tarafından Ruslara teslim edilecek ve Taşkent'e götürülüp idam edilecektir. Sonraki yıllarda yayınlanan İngiliz belgeleri de Şir Muhammed Bey'in, Sovyetler Birliğine karşı mücadelesini sürdürürebilmek amacıyla her yolu denediğini ortaya koymuştur.⁹⁴ Sonuç olarak Agabekov'un iddialarının doğru olmadığı ortaya çıkmıştı. Fakat bu iddiaların yarattığı bulanık ortam, hariçte milli Türkistan mücadelesini sürdürmeğe çalışan kadrolar arasında derin ayrılıklara sebep olmuştu. Kuşkusuz Ermeni kökenli Agabekov'un arzusu da buydu.

Sovyet Casusları İstanbul'da

1930 yılı Aralık ayında TMB genel bir değerlendirme toplantısı yaptı. Bu toplantıda o güne kadar gerçekleştirilen çalışmalar ve geleceğe yönelik plânlar yeniden gözden geçirildi:

TMB 1927 yılından itibaren oluşturduğu iki yayın organı aracılığıyla hariçte yaşayan Türkistanlıların büyük ölçüde toparlanmasını sağlamıştır. Böylece gerek dahilde ve gerekse hariçte varolan milli emelleri canlandırmayı başarmıştır... Fakat TMB'nin bu başarısı daha çok fikir sahasında olmuş ve uygulama alanındaki çalışmalarını sınırlı kalmıştır. Özellikle Meşhed ve Berlin şubeleri aracılığıyla ciddi uygulamalar yapmak mümkün olmuştur... Uygulamanın büyük ölçüde maddi güce dayanması söz konusudur... Gerekli bütçenin sağlanabilmesi durumunda TMB, Türkistanlıların bulunduğu bütün ülkelerde geniş çaplı bir teşkilatlanmaya gidebilecektir. Özellikle Afganistan'da teşkilatlanmak çok mühimdir. Feyzabad, Hanabad, Mezar-ı Şerif ve Kâbil'de temsilciler bulundurmanız faaliyetlerimizi büyük ölçüde etkili hale getirecektir.⁹⁵

⁹⁴ Bkz. Amu Derya'nın ötesi bölümü.

⁹⁵ TMB 11.12.1930 tarihli umumi toplantı zabıtları, Ahat Andican Arşivi.

Sonuç olarak TMB, doğuda ve batıda iki çalışma alanı tespit etmiş, batıdaki çalışmaların daha çok siyasi ve fikri nitelikte, doğudaki çalışmaların ise uygulamaya yönelik olması esası kabul edilmişti. Fakat ortaya çıkan bütçe bir hayli kabarık olup o dönemde bu maddi imkânın sağlanması bir hayli zor görünmekteydi. Zaten kısa bir süre sonra ortaya çıkan siyasi gelişmeler verilen kararların uygulanmasını neredeyse imkânsız bir hale getirecekti.

Bu yıllarda Avrupa Temsilcisi ve Yaş Türkistan Başmuharriri Mustafa Çokayoğlu'nun yazıları Polonya (*Wschod*), İngiliz (*Journal of the Royal Asian Society*) ve çeşitli Fransız mecmualarında basılmaktaydı. Kendisi de Londra, Paris, Berlin ve Varşova gibi şehirlerde konferanslar vermektedir. Özellikle Cenevre'de, Birleşmiş Milletler merkezinde verdiği *Türkistan'da Milli Mesele* konulu konferans geniş yankılar uyandırmış, *La question nationale du Turkestan* başlığıyla *La Tribune de Geneve* de basılmıştır. Ayrıca Kudüs'te yapılması plânlanan İslam Konferansına Türkistan Delegatesi olarak davet edilmişti.

TMB'nin bu çalışmaları, Sovyet Yönetimini ciddi bir şekilde rahatsız etmekteydi. 1930 yılı sonlarında Moskova, İstanbul'daki TMB merkezine bir ajan yerleştirme çabası içerisine girdi. Hocent Taciklerinden Alican Sadıkoğlu isimli bir ajan Türkiye'ye gelerek Türkistan Türk Gençler Birliği (TTGB) ile temas kurdu ve kendisinin Sovyet karşıtı bir mülteci olduğuna Cemiyeti inandırdı. Eğitimli bir insandı. Yaş Türkistan Mecmuasında basılmak üzere makaleler yazdı. Bu yazılardan bir tanesi, *Özbekistan Kolhozculuğu* adı altında, Yaş Türkistan'ın 5/6'ncı sayısında da basılmıştır. Türkiye'ye geldikten bir süre sonra, İstanbul'daki Türkistan toplumu içerisinde yeterli güveni sağladığına inanan Alican, plânının ikinci kademesini gündeme getirdi. Bütün hayalinin askeri okula öğrenci girebilmek olduğunu söyleyerek TTGB yöneticilerinin kefaletini talep etti. Tam bu sıralarda, İran'daki Türkistanlılardan gelen bazı haberler bu şahıs ile ilgili ciddi kuşku- ların ortaya çıkmasını sağladı. Batum'dan birlikte geldiği Ali Ekber isimli arkadaşının isminin sahte olduğunun anlaşılmasıyla kuşkular iyice yoğunlaştı. İstanbul'daki Türkistanlı-

ların şikayeti üzerine, Alican Sadıkoğlu, 1931 yılı Mart ayında İstanbul polisi tarafından yakalandı. Alınan ifadesinde Sadıkoğlu'nun verdiği bilgiler Sovyet yönetiminin hariçteki Türkistanlılara yönelik sürdürdüğü istihbarat faaliyetinin ayrıntılarını yansıtmaları bakımından bir hayli ilginçtir.

27 yaşındaki GPU görevlisi Alican Sadıkoğlu, 1929 yılında, Sovyetler Birliğinden İran'a geçmiş ve rejim karşıtı olduğunu söyleyerek, oradaki muteber bir Türkistanlının yanına sığınmıştı. Bir süre sonra İran Hükümetinin yürüttüğü "çerkege sürülerine karşı savaş" programına bir uzman olarak katılması sağlandı. Bu görev bütün sınır bölgelerinde, İran Horasanında ve Meşhed'de yaşayan Türkistanlılarla ilgili istihbarat faaliyetlerini kolayca yürütmesine zemin hazırlamıştı. Asıl amacı, zaman zaman Türkmenistan'a geçerek Sovyet kuruluşlarına baskınlar yapan Basmacı lideri Ana Kuli Beyi etkisiz hale getirmektir. Bu konuda başarı sağlayamayınca Tahran'a geçti ve orada faaliyet gösteren bir diğer GPU ajanı, Mahmut Azizhanof ile birlikte çalışmaya başladı.

1929 yılı içerisinde, İran'daki Sovyet casusluk ağının en önemli yöneticilerinden birisi, George Agabekov İngilizlere itica etmişti. Bu nedenle Sovyetler, Agabekov'la birlikte çalışan ajanlarını hemen geri çektiler. Geri çekilenlerden birisi de Alican Sadıkoğlu'nun bağlı olduğu Mahmut Azizhanof idi. Agabekov tarafından tanınmıyor olmasına karşın, Alican Sadıkoğlu da önce Tebriz'e alındı ve kısa bir süre daha sonra Tiflis üzerinden Taşkent'e geçirildi.

Bu arada Sovyet GPU'su, Sadıkoğlu'nun, İran yerine Türkiye'ye gönderilmesine karar vermişti. Türkistan'da bir süre çalıştırdıktan sonra, Batum üzerinden Türkiye'ye gönderildi. Kendi ifadesine göre Türkiye'deki görevi TMB teşkilatında çalışanlar ve onların Türkistan'daki bağlantıları ile ilgili bilgi toplamak, TMB içerisinde fitne çıkarmaktı. Eğer Türkiye'de bir askeri okula öğrenci olarak yerleştirilebilirse bir Sovyet köstebeği olarak hizmetini sürdürecekti. Aksi taktirde Berlin'e geçerek benzer bir görevi oradaki Türkistanlılar arasında gerçekleştirecekti. Cumhuriyet gazetesinin verdiği habere göre Sadıkoğlu, bir süre hapiste kaldıktan sonra, Men-i mu-

hakeme kararıyla yurt dışına çıkarılmıştır.⁹⁶ Alican Sadıkoğlu'nun sırrı açığa çıkmıştı ve yakalanmıştı. Fakat Sovyet yönetimi Türkistan Milli Hareketi içerisine ajanlarını sokarak Türkistanlılar arasındaki dayanışmayı bozmaya yönelik çabalarını sürdürmekteydi. Garip bir tesadüf müdür bilinmez, casus olduğu daha sonraki yıllarda anlaşılacak olan Mahmut Aykarlı da, hemen hemen aynı tarihlerde ve benzer bir yolu izleyerek Meşhed'e gelmiş; Müftü Sadreddin Han'ın güvenini kazanarak yanına yerleşmişti.

TMB çalışmalarının Sovyetler

Birliğindeki yansımaları

TMB liderlerinin her üçü de, ihtilâl yıllarında Sovyet karşıtı yapılanmalar oluşturmuşlar ve dış ülkelere çıkmalarıyla birlikte Sovyet yöneticileri ve Sovyet basını tarafından milliyetçi burjuvalar ve halk düşmanları olarak tanımlanmağa başlamışlardı. Stalin, 10 Haziran 1923'te gerçekleştirilen Rus Komünist Partisi Merkez Komitesinin 4'üncü toplantısı esnasında yaptığı "Milli bölgelerde ve cumhuriyetlerde sağ ve sol" başlıklı konuşmasında, Zeki Velidi'yi kıyasıya eleştiriyordu.⁹⁷ Yine aynı toplantıda, Sultan Galiyev'e de saldıran Stalin, toplantı sonrasında hazırlanan sonuç bildirgesinde Galiyev'i karşı devrimcilikle ve vatana ihanetle suçlamaktaydı. Stalin'e göre Galiyev, Zeki Velidi aracılığıyla, uluslararası emperyalizm tarafından desteklenen Basmacılık Hareketi ile temas kurmuştu. Velidi'nin ülke dışına çıkmasından sonra Sovyetler tarafından ele geçirilerek öldürülen Başkurdistan'ın eski savunma bakanı miralay Evhadi İşmurzin'e yöneltilen suçlama *Velidovcu* olmaktı.⁹⁸ Bu örneği, başka benzeri olaylar takip edecekti.

TMB'cilerin, Yeni Türkistan Dergisinden sonra Yaş Türkistan'ı çıkarmağa başlamaları Sovyet yönetimini büyük ölçüde

⁹⁶ Yeni Türkistan Mecmuası, sayı 31, 1931 ve Yaş Türkistan Mecmuası, sayı 16, Mart 1931, s:1.

⁹⁷ Benningsen, *Muslim National Communism in the Soviet Union*, s: 160.

⁹⁸ Togan, *Hatıralar*, s: 519.

rahatsız etmişti. Başyazar Mustafa Çokayoğlu, Hokand Muhariyetinin önderi olması sebebiyle, zaten, Sovyet tarihçileri tarafından karşı devrimci ve Sovyet düşmanı olarak tanımlanmaktaydı. Yaş Türkistan'ın yayınlanmağa başlamasından sonra, Sovyet basınındaki karşı propagandanın dozu iyice artmış ve Çokayoğlu, Türkistan içerisinde ortaya çıkan Sovyet karşıtı hareketlerde veya Rejimin tasfiye etmek istediği aydın kadroların suçlanmasında bir araç olarak kullanılmağa başlanmıştı. Özbekistan Komünist Partisi yetkilisi Ekmel İkrampf, Semerkand'da yapılan Özbekistan maarif işçileri kurul-tayında, Sovyetler dışında yapılan Sovyet karşıtı yayınlara değinmiş ve *Çokaycılar* deyimini gündeme getirmişti.⁹⁹ Daha sonra bu tanımlama, Sovyetler Birliği politikalarına karşı çıkan ve bu nedenle tasfiye edilen bütün muhalifler için kullanılmağa başlandı. Mustafa Çokayoğlu bir yazısında bu konuyla ilgili çeşitli örnekler vermektedir:

Rahim İnamoğlu kızıl müstemlekeçilerin gerçek yüzünü gö-rerek ve onların Türkistan'daki milli siyasetlerinin müstemlekeçiliğe dayandığını anlayarak 'Özbekistan'da Rusların rehberliğine gerek yok' dedi. Onu derhal 'Çokaycılar' safına kat-tılar....

Sovyet yönetiminin muhaceret ve müstemlekeleştirme politi-kalarına karşı çıkan bazı Kazak komünistleri, Kazak gazete-lerinde 'Parti ve Sovyet müesseselerinde gizli Çokaycılar otu-ruyor' diye yazdılar.....

Semerkand Talim Terbiye Enstitüsünde ve Bayramali Tekni-kumunda okuyan Özbek ve Türkmen talebeleri, Türkistan'ın Sovyet Rusya müstemlekesi haline getirilişine karşı protesto yapmağa karar verdiler. Sovyet gazeteleri bu genç Türkistan-lılara Çokaycılar damgasını yaptırıldılar.....

Türkistan'da Tümaylof isimli bir komünist başkanlığında Troçkistler ortaya çıktı. Bunlar Stalin'in ahmak politikaları-na karşı mücadele ediyorlardı. Sovyet gazeteleri onların adı-nı derhal 'Çokaycılar'a dönüştürdüler.¹⁰⁰

⁹⁹ Çokayoğlu, *Türkistan Leninçilerine Cevap*. Yaş Türkistan (1930), sayı 5/6, s: 6.

¹⁰⁰ a.g.e., s: 6.

1929 yılı içerisinde, mahkemeye gönderilen Basmacılar ve milliyetçilere yardımcı olduğu iddiasıyla tutuklanan Özbekistan Yüksek Mahkemesi başkanı Sadullah Kasimof ve arkadaşlarının davalarında da bu uygulama devam etti ve Kasimofçulara yöneltilen temel suçlamalardan birisi Çokayoğlu grubu ile işbirliği yapmak, yani *Çokaycılık* oldu.¹⁰¹ Daha sonraki yıllarda, komünist liderler eğitim ve sanayi alanlarında kötü giden işlerin hemen hepsinde hariçte mücadeleyi yürüten TMB'cileri ve özellikle de Çokayoğlu'nu suçlar hale gelmişlerdi.¹⁰² Böylece Sovyet Yöneticileri, 1940'lı yıllara kadar, Türkistan Cumhuriyetlerinde tasfiye etmek istedikleri milli komünist kadrolar için Çokaycılar ve Velidofçular gibi suçlamaları kullanmayı sürdürmüşlerdir.

Diğer taraftan Sovyetler Birliği, TMB hareketini bozmak, liderleri arasına nifak sokmak ve hariçteki Türkistanlılar arasında birlik ortaya çıkmasını engellemek için ise, özel olarak eğitilmiş GPU ajanları kullanmıştır. Bunlardan bazıları yakalanmış olmakla birlikte, Mahmut Aykarlı gibi çok usta olanları Türkistanlılar arasında faaliyetlerini yıllarca sürdürebilmiş ve Türkistan Milli İstiklâl hareketine büyük zararlar vermişlerdir.

Türk iç politikasında değişiklikler ve Yeni Türkistan'ın kapatılışı

1931 yılı Ekim ayında Türkiye'de beklenmedik bir gelişme oldu. TMB yayın organı *Yeni Türkistan* mecmuası ile Azerbaycan milli hareketinin yayın organları *Odlu Yurt* ve *Bildirış* mecmuaları, Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu kararıyla kapatıldılar. Bu gelişmeler muhacir Türk çevrelerinde bir bomba etkisi yarattı. Aslında Cumhuriyet hükümetinin, Türkiye'de yayımlanan bu Dış Türk dergileri konusunda çok rahat olmadığı biliniyordu. Fakat böylesi sert bir uygulama hiç kimse tarafından beklenmemekteydi. Yarattığı bu şok et-

¹⁰¹ Pravda Vostoka, 3.5.1930 tarihli nüsha.

¹⁰² Çokayoğlu, *Düşmanlarımız bizim faaliyetimiz hakkında ne dediler?*. Yaş Türkistan, sayı 87 (1937), s: 3

kisine rağmen, dergilerin kapatılması kararı, Avrupa'da basılan Dış Türk yayınlarında tamamen yorumsuz olarak verilmiştir. Fakat bu olay, dış dünyada faaliyet gösteren Dış Türk millî kadrolarının Türkiye ile olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmelerine sebep olacaktır.

Aslında Türkiye'yi ikinci vatan olarak kabul etmelerine karşın bütün Türk grupları, Türkiye'yi siyasi merkez olarak seçme eğilimi göstermemişlerdi. Sadece Azerbaycan Türkleri ve Türkistanlılar siyasi merkezlerini İstanbul'da bulundurmaktaydılar. Buna karşın İdil Ural Türklerinin yayın organı *Millî Yol* ile Türkistanlıların *Yaş Türkistan*'ı Berlin'de, Kırım Türklerinin *Emel* ve *Tuna'sı* ise Romanya'da yayınlanmaktaydı.

Dış Türk kadrolarının Türkiye'deki çalışmaları Sovyet yönetimini rahatsız etmekte ve Moskova, zaman zaman bu gelişmeleri protesto etmekteydi. Nitekim 1925 yılı başlarında Bakû'da gerçekleştirilen Dördüncü Sovyetler Kurultayında Hariciye Komiseri Çiçerin "Son zamanlarda Müsavatçıların Türkiye'deki faaliyetlerinin bilhassa arttığını kaydetmeliyiz. Biz defalarca Türkiye Hükümetine müracaat ederek, Sovyet Hükümeti aleyhine yürütülen bu tahammül edilmez entrikaları protesto ederek bunlara son verilmesini istedik" diyordu.¹⁰³ Ekim devriminin 10'uncu yılı münasebetiyle, 1927 yılında, bir Türk resmi heyeti Moskova'yı ziyaret ettiği sırada Türk Hükümeti, bu vesile ile, o tarihlerde mevcut olan tek Dış Türk mecmuasının, yani Yeni Kafkasya'nın yayını durdurmuştu.¹⁰⁴ Bu arada Türk Ocaklarının 1927 Kongresinde, Türk Ocaklarının çalışma ve etkinlik alanının Türkiye ile sınırlı kalması yönünde tüzük ve program değişiklikleri yapıldı. Böylece Türk Ocaklarının Türkiye dışında şubeler açması ve çalışmalar yapması engellenmiş oluyordu. Ayrıca Türk Ocaklarına üye olabilmek için Türk vatandaşı olmak şartı getirilmişti. Bu kararlar da, Türkiye içinde veya dışında yaşayan, fakat vatandaşlığa geçmemiş Dış Türk kadrolarının Türk Ocaklarına üye olmaları engellenmiş oluyordu. Bütün bu ge-

¹⁰³ Bala, *Millî Azerbaycan Hareketi*, s: 175.

¹⁰⁴ Copeaux, *Unutkan Tarih*. s: 44.

lişmeler nedeniyle, 1920'li yılların başlarında, büyük ümitlerle Türkiye'ye gelen Dış Türk liderlerinden çok azı siyasi çalışmalarını sürdürebilecek ortam bulabilmişlerdir. Sadri Maksudi Arsal ve Fuat Toktar gibi liderler Türkiye dışına yönelik faaliyetlerden büyük ölçüde çekilmişlerdi. Ayaz İshaki Polonya Hükümetinin davetini kabul ederek, daha 1927'li yıllarda Türkiye'den ayrılmış, İdil Ural Milli Merkezi ile ilgili faaliyetlerini Varşova'dan idare etmeye başlamıştı. Çalışmalarını Türkiye'de sürdüren Mehmet Emin Resulzade ve Said Şamil gibi liderler ise zaman zaman siyasi baskılara uğramaktaydılar. Mesela 1929 yılı yaz aylarında, Kafkas Komitesi'nin önde gelen bu iki liderinin evleri siyasi polis tarafından basılmış ve evraklarına el konmuştu. Bu iki lider de Ayaz İshaki'nin yolunu takip ederek, kısa bir süre sonra Türkiye'den ayrıldılar. Bütün bu gelişmeler Türkiye'de olan merkezlerin Avrupa'ya kaydırılması gereğini ortaya çıkarmıştı. Nitekim Türkistanlı liderlerin kendi aralarındaki yazışmalarda merkezin Avrupa'ya alınması konusunun sıklıkla tartışıldığı görülmektedir.

1931 yılında alınan Dış Türk dergilerini kapatma kararının temelinde büyük ölçüde Sovyetler Birliği ile olan ilişkiler yatmaktadır. Fakat, Türk Ocakları'nın kapatılması kararıyla başlatılan iç politika değişikliklerinin de kolaylaştırıcı faktör olduğu söylenebilir. TMB yayın organı olan Yeni Türkistan'ın Türk iç ve dış politikası konusunda kesin bir tarafsızlık ve sessizlik ilkesi uyguladığına yukarıda değinilmişti. Bu kuraldan en küçük bir sapma bile TMB içerisinde ciddi tartışmalara yol açmaktaydı. Buna karşın Azeri yayın organları Türkiye Cumhuriyetinin iç politikasına yönelik haber ve yorumlara sıklıkla yer vermekteydiler. Mesela, Ağustos 1930 da, Atatürk'ün direktifiyle başlatılan çok partili hayata geçiş denemesi konusunda bir hayli aktif bir tutum sergilemişlerdi. Odlu Yurt dergisinin baş yazarı Mehmet Emin Resulzade 1930 yılı Eylül sayısında, bu konuyla ilgili olarak şunları yazmaktadır:

Reisicumhur Gazi Paşa hazretlerinin muvafakatlarıyla Fethi beyefendi tarafından tesis olunan 'Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyet sahasına atılmasıyla Türkiye Cumhuriyetinin hayatında yeni bir devir açılıyor. Parlamenterizm devri...

İnkılâp -diğer tabirle- dahili harp demektir. Harp devrinin kendine mahsus usulleri ve kanunları olduğu gibi, dahili harbin de kendine mahsus istisnai kaide ve kanunları vardır. Tek fırka sistemi işte bu dahili harp devrine mahsus bir zaruret-tir...

Yeni doğan ikinci fırkanın zuhuru ise bize Türkiye'de artık inkılâbın, 'dahili harbin' tam bir muzafferiyetle bittiğini ilan eder. Evet şu andan itibaren Türkiye'de cumhuriyet uğruna cidal devri kapanmış, cumhuriyet an'alarını tesis ve terbiye devri başlamıştır.¹⁰⁵

Görüldüğü gibi Resulzade, tek parti uygulaması konusunda geçmiş zorunluluklara değinirken, gerçek demokrasi-nin ancak çok partili sistemle gerçekleşebileceğini söylemek-te ve satır aralarında Türkiye'de henüz gerçek demokrasi-nin olmadığını ima etmektedir. Günümüzde çok sıradan gibi görünebilecek bu yaklaşımın, 1930'lar Türkiye'sinde çok ciddi bir eleştiri olarak kabul edildiğine hiç kuşku yoktur. Serbest Fırka oluşumunu destekleyen bu tutum, söz konusu partinin kapatılmasından sonra da sürdürülmüştür. Cumhuriyet gazetesinin bazı yazarlarınca Serbest Fırka kurucularından Ahmet Ağaoğlu aleyhine yazılan yazılara karşı Türk Ocağının verdiği cevap *Odlu Yurt'ta* aynen basılmıştır.¹⁰⁶

Yukarıdakine benzer bazı olaylar Türkiye'de yayınlanan Dış Türk dergilerinin kapatılması yönündeki karara katkı sağ-lanmış olmakla birlikte, asıl sebep bunlar değildir. Bu dergile-rin kapatılış sebeplerini o yıllardaki Türk dış politikasının de-ğişim çizgisinde aramak gerekmektedir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyetin ilk yıllarında mil-letler ve dinler mozaiği olan Osmanlı'nın küllerinden homojen bir millet yaratma çabası içerisindeydi. Bu amacı gerçekleştirmek için kullanacağı en önemli araç ise *milliyet* kavramıydı. Bu nedenle Osmanlı'dan devraldığı bütün kurum ve kuruluşları değiştirirken, 1912 den itibaren Osmanlı'daki milliyet-çilik akımlarını yönlendirmiş bir kurum olan Türk Ocakları'na hiç dokunmamış, aksine desteklemiş ve kuvvetlendirmiş-

¹⁰⁵ Odlu Yurt Mecmuası, Sayı 20, 1930, s: 330.

¹⁰⁶ Odlu Yurt Mecmuası, Sayı 24, 1931, s: 485.

ti. Bu kurum çevresinde oluşan kadrolar Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan *milletleşme* sürecine ciddi katkı sağlamışlardır. Atatürk'ün de desteğiyle gelişen Ocak, bütün ülkeye yayılmış ve Genç Türkiye Cumhuriyetinin etkin kurumlarından birisi haline gelmiştir. Fakat 30'lu yıllara doğru Türkiye'deki milletleşme süreci büyük ölçüde tamamlanmıştı. Türkiye siyasi ve ekonomik açıdan dışa açılmaya başlamıştı. Dolayısıyla bu dönemde dış etkilere daha açık bir Türkiye söz konusuydu. Özellikle kuzey komşusu Sovyet Rusya ile ilişkilerinde ciddi bir değişim süreci yaşanmaktaydı ve bu değişimin iç politikayı etkilememesi kaçınılmaz gibiydi.

Her iki ülkede de Batı emperyalizmine karşı mücadelenin devam ettiği ilk yıllardaki uyumlu hava, Türk komünist partisinin tasfiye edildiği dönemde tersine dönmüş ve 1928-29 yıllarında Sovyet basını, Mustafa Kemal'i gerici bir tiran olarak tanımlamağa başlamıştı.¹⁰⁷ Aynı dönemde, Türkiye'de *Yeni Türkistan*, *Odlu Yurt* ve *Azeri-Türk* gibi Dış Türk mecmualarına izin verildiği görülmektedir. Bu yayınların ortak eksenini Sovyetler Birliği'ne ve komünizm ideolojisine karşı mücadeleyleydi. Zaten aynı dönemde Türk basınında da benzer bir politikanın yansımaları mevcuttur.

1929 yılı ortalarından itibaren Türk-Rus ilişkileri yeniden ve hızlı bir şekilde düzelmeye başlamıştır. İstanbul'da yaşayan Dış Türk liderlerine karşı başlatılan siyasi baskılar da bu dönemle örtüşmektedir. Sovyetler Birliği dış ticaret komiser yardımcısı Karahan'ın 1929 yılı Aralık ayında Türkiye'yi ziyaretinden sonra, 1925 tarihli Türk-Sovyet antlaşmanın iki yıl daha uzatılması konusunda uzlaşma sağlanmıştı.¹⁰⁸ Ertesi yıl Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras'ın Moskova ziyaretiyle, iki ülke arasındaki ilişkilerin düzeyi yükseltilmiş olmaktadır. Sovyetler Birliği ile ilişkilerin yoğunluğu artarken, Türkiye'de faaliyet gösteren Sovyet aleyhtarı grupların daha da göze batar hale gelmeleri kaçınılmazdı. Nitekim o dönem Sovyet basını incelendiğinde bu grupların çalışmalarına şiddetle hücum edildiği görülmektedir. Nihayet, 1931 de Litvinof'un ziyareti son noktanın konulmasını sağladı.

¹⁰⁷ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s: 283.

¹⁰⁸ Gürün, *Türk Sovyet ilişkileri*, s:126.

Serbest Fırka denemesi sırasında Cumhuriyet Partisi ve Hükümet politikaları aleyhinde ciddi bir muhalefet ortaya çıkmıştı. Bu muhalefeti kontrol altına almak isteyen hükümet, 1931 yılının Temmuz ayında meclisten geçirdiği matbuat kanunuyla, uygulanan politikaları eleştiren gazeteleri ve dergileri tamamen veya geçici olarak kapatma yetkisini almıştı. Bu yasanın ilk uygulaması mülteci Türklerin yayın organları üzerinde yapıldı ve Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilere zarar verdikleri iddiasıyla *Yeni Türkistan*, *Odlu Yurt* ve *Bildirış* dergileri kapatıldı. Bu kapatma işlemlerinin Sovyetler Birliği tarafından gelen istek sonucunda mı, yoksa, Türk Hükümetinin bir jesti olarak mı gerçekleştiği konusunda bir açıklık yoktur. Fakat, nedeni ne olursa olsun, bu uygulamayla Türkiye Cumhuriyeti, kültürel açıdan mirasçılığını kabul ettiği Türk Dünyasına yönelik siyasi etkileşimlere izin vermeyeceğini açıkça ortaya koymuş durumdaydı. Bir diğer deyişle Türkiye, siyasi manâda Türk milliyetçiliği fikrini tamamen Anadolu ile sınırlı tutacağı mesajını vermiş oluyordu.

Yeni Türkistan'ın kapatılış haberi *Yaş Türkistan* dergisinde herhangi bir yorum yapılmaksızın, şu satırlarla verilmiştir:

Yeni Türkistan dergisi kapatıldı...Yeni Türkistan, Türkistan milli istiklâli mefkuresini ve modern Türk fikrini yaymağa ek olarak, Türkistan ve Anadolu Türkleri arasındaki dil ve kültür birliğine yönelik büyük hizmetler yapmıştır.

Haberin hemen altına eklenen Yaşasın Türkistan milli istiklâli, Yaşasın bütün Türklerin kültür birliği cümleleri, kapatılma işlemi konusunda yayıncıların fikrini özetler gibidir. TMB yöneticileri arasındaki yazışmalarda, milli davalarının sürdürülmesi açısından büyük bir darbe olarak tanımladıkları kapatma kararına rağmen, Türkiye'ye karşı olumsuz bir tavır sergilememeleri dikkat çekmektedir.

İşte bizim başımıza da felâket geldi. Yeni Türkistan'ımız kapandı. Düşmanlar seviniyor, dostlar üzüyor.... Bizim ezelden ebede kadar dost bildiğimiz ve dost kalacağımız Türk Hükümeti Yeni Türkistan'ı kapatıyor ve biz protesto bile edemiyoruz.... Mecdeddin Bey, mecmuamız kapandı diye Türk

Hükümetine kötü gözle bakamayız. Fakat bu haber okuyucularımıza karşı çok kötü etki yapacak.¹⁰⁹

Başka bir mektupta Türkiye'ye yönelik beklentiler ve Türkiye'nin tavrına ilişkin küskünlük şöyle dile getirilmektedir:

Türklüğün siyasi bir merkezi yok. Olanlar ise bunu istemiyorlar. Türkiye'nin siyasi manâdaki faciası budur.¹¹⁰

Türkistan ve Azerbaycan muhacirlerinin çıkardığı yayın organlarının kapatılmış olması Sovyet yönetimi tarafından büyük bir memnuniyet ile karşılanmıştı. Aynı yıl içerisinde Azerbaycan Komünist Partisi tarafından düzenlenen 20'inci Bakû konferansında komünist lider Ağa Sultanov bu haberi şöyle müjdelemekteydi:

Müsavatçılar harici ülkelerde bizim aleyhimizde ciddi mücadele yürütüyorlar. Lâkin onlara yeni bir darbe vurulmuştur. İstanbul'da çıkan matbu organları 'Azeri Türk', 'Odlu Yurt' ve 'Bildiriş' dergileri ile Türkistan muhacirlerinin yayın organı 'Yeni Türkistan' kapatılmıştır.¹¹¹

Sonuç olarak TMB'nin Türkiye'deki sesi kesilmiş, etkinlik aracı olan dergi kapatılmıştı. Bu gelişme üzerine TMB yöneticileri, TMB'nin yan kuruluşu olan Türkistan Türk Gençler Birliği çatısı altında yeni bir yayın organı çıkarmak için girişimlere başlamışlardır. Fakat TMB genel sekreteri ve TTGB'nin başkanı Dr. Mecdeddin Delil tarafından yapılan bütün müracaatlar sonuçsuz kalacak, yapılan başvurulara resmi makamlar cevap dahi vermeyeceklerdir.

Yeni Türkistan, Odlu Yurt ve Bildiriş dergilerinin kapatılması sonrasında Türkiye'de yayınlanan hiçbir Dış Türk dergisi kalmamıştı. İşte tam bu noktada, Zeki Velidi Togan ve arkadaşları tarafından 1928 yılında kurulan Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği üyeleri devreye girdiler. 1932 yılı Ocak ayından itibaren, Ahmet Caferoğlu'nun sorumlu mü-

¹⁰⁹ Mustafa Çokayoğlu tarafından Mecdeddin Delil'e yazılan 24.10.1931 tarihli mektup. Ahat Andican Arşivi.

¹¹⁰ Mustafa Çokayoğlu tarafından Mecdeddin Delil'e yazılan 13.6.1933 tarihli mektup. Ahat Andican Arşivi.

¹¹¹ Bala, *Azerbaycan muhacirlik matbuatının 30 yılı*, Kafkasya Dergisi (1953), No: 26, s: 8.

dürlüğünde *Azerbaycan Yurt Bilgisi* adı altında yeni bir dergi çıkarılmağa başlandı. İlk sayısında, siyasetle hiçbir ilgisi olmayacağı ve tamamen bilimsel nitelikte yazılara yer verileceği belirtilen derginin yazı kadrosu bu hedefi doğrular nitelikteydi ve Prof. Dr. Fuad Köprülü, Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Dr. Ahmet Ağaoğlu, Dr. Abdulkadir İnan ve Ahmet Caferoğlu gibi tanınmış isimlerden oluşmaktaydı. *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1934 yılı Aralık ayına kadar devam etmiş ve toplam 36 sayı yayınlanmıştır.

Yaş Türkistan - Atsız Mecmua Çatışması

1932 yılı *Yaş Türkistan* ile *Atsız Mecmua* sayfalarında sürdürülen bir çatışmaya sahne oldu. Dışarıdan bakıldığında olay Mustafa Çokayoğlu - Nihal Atsız sürtüşmesi gibi görünüyor ise de, tartışmanın asıl tarafları Çokayoğlu ve Zeki Velidi Togan idi. Üç yıl önce Togan'ın TMB'den ayrılmasıyla noktalanmış gibi görünen kavgaya, bu kez mecmualar aracılığıyla, yeniden başlatılıyordu. Tartışmanın başlangıç noktası, Zeki Velidi'nin yazdığı *Bugünkü Türkili: Türkistan* isimli kitabıydı. Mısır'da basılmakta olan kitap henüz piyasaya çıkmadan bazı nüshaları Çokayoğlu'nun eline geçmişti. Burada Zeki Velidi Togan, 1917 yılında kurulan Hokand Muhtariyeti'nin gelişim safhalarını anlattıktan sonra, muhtariyet çalışmasının başarılı olamamasının sebeplerini şu şekilde açıklamaktaydı:

Bu hadiselerin içinde bulunan bir Macar esiri, bana Budapeşte'de, 'Müslümanlar Hokand kalesindeki 45 neferden ibaret Bolşevik garnizonunu kuşatırken, kale ile demiryolu istasyonunu birleştiren telefon telgraf hattını kesemediler. O da kesilmiş olsaydı garnizon dehalet edecekti' diye hikâye ediyordu. Çokayoğlu Mustafa da 'Hokand krepostunu (kalesini) 40-50 soldat (asker) kolıdan alalmadık' diye itiraf etmektedir. Hükümetin diğer bir zaafı da, mali işlerde Hokand sermayedarlarının keyfine tâbi kalması olmuştur. Maliye nezaretinin idaresi, resmen nazır olan hasta avukat İslam Şahiahmedov'un elinde değil, onun muavini olan Heinrich Siegel adında Avusturyalı bir Yahudinin elinde idi. Evvelce Hokand Ticaret odası başkanı olan bu zat hükümette âzalık

hakkına malik olup çok nüfuz sahibi olmuştu. Fakat bu şahıs mali işlerde baltalama hareketlerinden başka hiçbir iş yapmamıştır. Hükümet azaları, bilhassa münevverler, bankada bulunan paraların müsaderesine cesaret edemediğinden, teberru ile geçinmek mecburiyetinde kaldı. Teberru işinde de, yerli tüccarlardan Seyid Nasır Mir Celil'den başkaları pek kıvıldamadılar. Hokand Hükümetinin üçüncü büyük zaafı da, tekarür etmiş bir fikri ve programı bulunmaması olmuştur. Rus okullarında tahsil gören münevverlerin bir çoğu, bu hükümete milli muhtariyet gayesinden çok, Bolşevikliğe razı olmamak ve Kerenski hükümetine sadakat göstermek esasında iştirak etmişlerdi. Çokayoğlu Mustafa neşrettiği hatıratında, hükümet azalığına seçildiği gün bile muhtariyet ilanına taraftar olmadığını; Kerenski hükümetinin düşmesinden sonra da, bu hükümetin mümessili sıfatıyla çalıştığını, fakat hiç kimseye dert anlatamadığını söylemektedir. Halbuki Rus okulunda tahsil etmeyen Hokandlı Kemal Kadı, Abidcan ve Mir Adil hiçbir Rus'un araya sokulmaması, Rusların ülkeden kovulması ve Hanlık ilanı fikrini ileri sürüyorlardı.¹¹²

Başkanı olduğu muhtar hükümete yönelik bu değerlendirmeler Çokayoğlu'nu çok rahatsız etmişti. Mecdeddin Delil'e gönderdiği bir mektupta bu rahatsızlığını şöyle dile getirmektedir:

Zeki Velidi çok egocentricist (ben merkezci) bir yaklaşım sergiliyor. Türkistan Hareketini kendi etrafında şekillendirmeğe çalışıyor. Hokand Muhtariyetini de Rusların bakış açısıyla tanımlıyor. 'Hokand Hükümeti tamamiyle sermaye çevrelerinin nüfuzu altında bulunuyordu' şeklinde insafsız bir değerlendirme yapıyor. Bu sözleri 1929 yılında Taşkent'te çıkarılan 'Orta Asya'da İnkılâp' adlı bir kitaptaki 'Hokand hükümeti sermaye çevrelerinin nüfuzu altında idi' şeklindeki yazıdan almış... Yaş Türkistan'ın Aralık sayısında bu ve buna benzer yanlışlıklara cevap vereceğim.¹¹³

Mustafa Çokayoğlu'nun cevabı, *Bir ilmi yalana karşı* başlığı altında, Yaş Türkistan'ın 25'inci sayısından itibaren üç sayı boyunca yayımlandı. Çokayoğlu cevabında Hokand Muh-

¹¹² Togan, *Bugünkü Türkili: Türkistan*. s: 366-367

¹¹³ Mustafa Çokayoğlu'nun 5.1.1931 tarihli mektubu, Ahat Andican Arşivi.

tariyet Hükümetinin hangi şartlar altında oluştuğunu anlatıyor ve bu hükümetin, Zeki Velidi tarafından iddia edildiği gibi, sermaye çevrelerinin etkisi altında değil, tamamen milli güçler tarafından kurulmuş bir hükümet olduğunu belirtiyordu. Bu yazıların karşılığı 1932 yılı başlarında *Atsız Mecmua*'dan geldi.¹¹⁴ Cevap niteliğinde yazılan makalede, Yaş Türkistan'ın Zeki Velidi Beyi eleştirmesinin doğru olmadığı belirtilerek, dergide kullanılan yazı dilinin halis Çağatayca olmaması tenkit ediliyordu. Buna karşı Mustafa Çokayoğlu Yaş Türkistan'da, Zeki Velidi meselesine değinmeksizin, sadece dil konusunu açıklayan uzun bir yazı yazdı.¹¹⁵ *Atsız*'ın 12'inci sayıda verdiği cevap ise büyük ölçüde Zeki Velidi'nin kitabındaki eleştirilerin tekrarından ibaretti. Fakat bir bölümünde tartışmanın sertleşmesine sebep olacak bir yorum mevcuttu:

Arkadaşımız bize verdiği cevapta medeni bir mecmuanın göçebe Özbeklerin diliyle çıkamayacağını söylüyor. Biz de zaten ondan bunu istemedik Fakat Türkistan milli istiklâlini güden bir mecmuanın dili de her halde Sartça¹¹⁶ olmamalıdır..... Hem de arkadaşımız şunu elbet takdir eder ki Türk ırkının istikbâlini kuracak ve koruyacak olanlar Türkiye'nin şehirlileri ve Türkistan'ın Sartları değil, Türkiye'nin köylüleri ile Türkistan'ın göçebelileridir.¹¹⁷

Bu yazının altında yazarın ismi belirtilmemiş, sadece K. A. şeklinde iki harf konmuştu. Yaş Türkistancılar K ve A harflerinin Abdülkadir Süleyman'a ait olduğunu düşündüler. Gerçekten gerek Zeki Velidi Togan ve gerekse Abdülkadir Süleyman (İnan) *Atsız Mecmuanın* yazı kadrosundaydı ve ilk sayısından itibaren Türk kültürü, dili ve tarihi ile ilgili yazılar yazmaktaydılar. Bu varsayımdan yola çıkan Yaş Türkistan'ın bir sonraki cevabı, *Atsız Mecmuada K.A harfleri arka-*

¹¹⁴ *Atsız Mecmua* (1932), sayı: 9.

¹¹⁵ *Yaş Türkistan* (1932), sayı: 27.

¹¹⁶ Sart: Türkistan Coğrafyasında, şehirlerde yerleşen ve ticaretle uğraşan kesimlere, göçebe boylar tarafından verilen ad. Toplumun geleceksel değerlerine yeterince sahip olmadıkları varsayıldığı için, Sart sözcüğüne, kısmen küçümseyici bir anlam yüklenmiştir.

¹¹⁷ *Atsız Mecmua*(1932), sayı 12.

sına saklanan efendiye başlığını taşıyordu ve üslup çok sertleşmişti.¹¹⁸

12. sayıda yazdığımız itirazı okudum. Üslubunuz ve yönteminiz yanlış. Ne Ahmet Zeki'ye ne de mecmuaya yarar sağlar. Sizin sahtekârane yaklaşımınıza gelecek sayıda cevap vereceğim. Benim Zeki Velidi Beyin ilmi yalanlarına karşı yazdıklarım sizin utanmaz yalanlarınızla örtülemez. Bizim kavgamızla Türk matbuatını meşgul etmeniz gereksiz. Benim Fransızca ve Türkistanca makalelerimi Türk kamuoyuna ne kadar tahrif ederek gösterdiğinizizi önümüzdeki sayılarda göstereceğim.

Kuşkusuz *Atsız Mecmua* en kısa sürede buna reaksiyon gösterecekti. Mecmuanın 17'inci sayısında Çokayoğlu Mustafa Beye son cevap başlığıyla yayınlanan yazıda, cevapları verenin sanıldığı gibi Abdülkadir Bey değil, yakında sabık olacak olan Türkiyat Enstitüsü asistanlarından Türkiyeli Hüseyin Nihal Atsız olduğu belirtiliyordu. Ayrıca Çokayoğlu'nun Rusça mektuplarını ve önemli bazı vesikaları yayınlamalarının Abdülkadir Bey tarafından engellendiği de vurgulanmaktaydı.

Matbuat aracılığıyla devam eden bu tartışma giderek genişlemekteydi. Atsız'ın Yaş Türkistan mecmuasında kullanılan dili eleştirirken kendilerini küçümseyici bir tavır sergilemesi Türkistanlılar arasında ciddi bir kızgınlığa yol açmıştı. İstanbul'daki Türkistan Türk Gençler Birliği bir toplantı yaptı ve Nihal Atsız'ı şiddetle protesto etti. Ayrıca Yaş Türkistan'ın 36'ıncı sayısında, gençlerin protesto haberi ile birlikte TTGB'nin yeni reisi Dr. Salih İsmail (Erkinkol) imzasıyla *Her koyun kendi bacağından* başlıklı bir tenkit yazısı yayımlandı. Aynı sayıda Dr. Tahir Şakir'in *Nihal Beye general Kuropatkin'in cevabı* başlıklı bir yazısı da mevcuttu. Benzer şekilde Almanya'daki TMB şubesinde toplanan gençlerin Nihal Atsız tarafından yazılan yazıları lanetledikleri bildirilmekteydi. Bu sırada Atsız Mecmuanın yayımı durmuştu ve bu nedenle Mustafa Çokayoğlu Yaş Türkistan'ın bir sonraki sayısında, *Merhum Atsız Mecmua müdürü Nihal beyin utanmaz çıkışına cevabım* başlıklı bir yazı yayınladı.

¹¹⁸ Yaş Türkistan (1932), sayı 30, s: 23.

Bu gelişmeler boyunca Yaş Türkistancılar, Nihal Atsız'ın, tamamen Zeki Velidi tarafından yönlendirildiğine inanmaktaydılar. Kendi aralarındaki yazışmalarda bu açık bir şekilde görülmektedir. Mesela Abdulvahap İshakoğlu yazdığı bir mektupta "Nihal'in utanmaz yazısı geldi. Bütün bunların gerisinde Zeki bey var. Bu saldırılar Türk matbuatında yer almıyor. Ancak Atsız mecmuada yer alabilir.... Nihal'e cevap vermeliyiz.... Asıl onun ağzını kullanarak zehrini saçan Zeki Velidi'yi ifşa etmeliyiz" diye yazmaktadır.¹¹⁹ Neredeyse bütün bir yıl boyunca devam eden bu münakaşa sırasında Zeki Velidi Beyin doğrudan katılımı söz konusu olmamıştır. Fakat Togan'ın Nihal Atsız'a, cevaplarında kullanmak üzere bilgi sağladığı anlaşılmaktadır.¹²⁰

Bu arada, 1932 yılı Temmuz ayında, Birinci Türk Tarih Kongresinde gündeme getirilen resmi tarih tezine karşı çıkan Prof. Zeki Velidi Togan'a yönelik olarak, gerek akademik çevrelerde ve gerekse siyasi çevrelerde ciddi bir eleştiri kampanyası başlatılmıştı. Bunun üzerine Atsız, Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti Genel Sekreteri Reşit Galip'e, Togan'ı savunan bir telgraf göndermiş, ayrıca, Atsız Mecmuanın 17. sayısında bu konuyla ilgili bir yazı yayınlamıştı. Nihal Atsız bu yazısında, Darülfünun hocalarının büyük bir kısmının Togan ile mukayese bile edilemeyeceklerini belirterek, onu eleştirenleri akademik yetersizlikle suçluyordu. Bu tartışmaların devam ettiği sırada Reşit Galip Bey Milli Eğitim Bakanlığına getirildi. Bu gelişmelerin ardından Nihal Atsız, Türkiyat Enstitüsünden uzaklaştırıldı ve Atsız Mecmua kapatıldı. Böylece Nihal Atsız'ın elinde herhangi bir cevap verme imkânı kalmamıştı. Fakat inatçı bir kişiliğe sahip olan Atsız, ne olursa olsun kavgayı sürdürmeye kararlıydı. Yaş Türkistan aracılığıyla kendisi-

¹¹⁹ Abdulvahap Oktay tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 21.1. 1933 tarihli mektup. Ahat Andican Arşivi.

¹²⁰ Bütün bu tartışmalar sırasında, Çokayoğlu'nun eleştirilerine karşı tek cevabi yazı Abdulkadir İnan tarafından Azerbaycan Yurt Bilgisi mecmuasında yazılmıştır. Konu Kıpçak boyları ile ilgilidir. Bkz. *Yaş Türkistan mecmuasının bir makalesi münasebetiyle*, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Yıl 1 (1931), s: 353

ne yöneltilen son hücumu karşı, *Sart Başına cevap* başlıklı bir broşür yayınladı.¹²¹

Atsız - Çokayoğlu sürtüşmesi Türkiye'deki Türkçü çevreler tarafından ilgiyle izlenmekteydi. Fakat asıl ilginç olan nokta, bu tartışmanın TMB'yi daha çok etkilemiş olmasıdır. Zira, söz konusu çatışma Almanya'daki TMB üyeleri arasında bir süredir devam etmekte olan bazı problemlerin su yüzüne çıkmasına yol açmıştır. Yukarıda değinildiği gibi Yaş Türkistan mecmuası, Mustafa Çokayoğlu başta olmak üzere Abdolvahap Oktay ve Tahir Çağatay'dan oluşan dar bir kadro ile çıkarılmaktaydı. Almanya'daki Yaş Türkistan grubunun diğer üyeleri kendilerini devre dışı bırakılmış hissetmekteydiler. Dışlanmış konumdaki üyeler, TMB genel merkezini de devreye sokarak, bu çemberin içerisine girmeye çabalamışlar, fakat başarılı olamamışlardı. Mustafa Çokayoğlu, Tahir Çağatay'ın ilmi çabalarını, Abdolvahap Oktay'ın ise mecmuanın çıkarılmasına yönelik organizasyon yeteneğini beğenmekteydi. Bu nedenle de diğer arkadaşların sadece makale yazmalarını ama dergi işine karışmamalarını istiyordu. Dergiyle ilgili rahatsızlığın iyice tırmanmış olduğu dönemde Atsız - Çokayoğlu tartışması patlak verdi.

Yaş Türkistan Mecmuasınının 36. sayısında, Almanya'daki Yaş Türkistanlıların Atsız Mecmuada yayınlanan yazıyı kınadıkları ve yazarını lanetledikleri şeklinde bir protesto haberi çıkmıştı. Bu haber Yaş Türkistan Mecmuasını çıkaran kadro dışındaki öğrenciler arasında bir huzursuzluğa yol açtı. Zira bu üyeler, haberin verilmiş üslubunu doğru bulmamaktaydılar. Sonuç olarak Efdal Abussaid ve Saidali Hoca imzasıyla Yaş Türkistan Başmuharriri Çokayoğlu'na bir protesto yazısı gönderdiler. Bu yazıda, yapılan toplantının resmi olmadığı, dolayısıyla TMB'nin resmi görüşü olarak yanıtılamayacağı, Nihal Atsız'ı kınamakla birlikte, *Lanetlemek* şeklindeki bir yaklaşıma katılmadıkları bildirilmekteydi.¹²² Böylece, Almanya'da kalan grup arasındaki ayrışma çok açık olarak ortaya çıkmış oluyordu. Bir tarafta Yaş Türkis-

¹²¹ Atsız, *Sart Başına Cevap*, 1933

¹²² 19.12.1932 tarihli protesto yazısı. Ahat Andican Arşivi.

tan mecmuası ve onun etrafındakiler, diğer tarafta ise TMB Almanya şubesi yöneticileri ve diğer öğrenciler olmak üzere iki grup ortaya çıkmıştı.

TMB merkez komitesi Almanya şubesi bünyesinde giderek artan rahatsızlığı çözebilmek için büyük gayret sarf ettiyse de, başarılı olamadı. Nihayet, 1933 yılı Mart ayında alınan bir TMB merkez komitesi kararıyla Almanya şubesinin faaliyetleri geçici olarak askıya alındı.¹²³

Aslında bu karar, Yaş Türkistan Mecmuası grubu dışında kalan öğrenciler için, Almanya maceralarının sonu anlamına geliyordu. Çünkü bu öğrencilerin çoğu üniversite eğitimlerini tamamlamış durumdaydılar ve Almanya'da uygun bir iş bulmak ve çalışmak konusunda ciddi zorlukları vardı. Bu öğrenciler için Türkiye en ideal seçenek durumundaydı. Bu seçeneği kullandılar ve Türkiye'ye dönerek başta üniversiteler olmak üzere çeşitli kurumlarda görev aldılar. 1933 yılından itibaren Almanya'da sadece Abdulvahap Oktay ve Tahir Şakir ile eşleri Saide Oktay (Şirahmetkızı) ve Saadet Çağatay (İshaki) kalmıştı.

İdil Ural Türklerinin lideri Ayaz İshaki'nin kızı olan Saadet İshaki, Tahir Çağatay ile evlenmişti ve İdil Urallıların yayın organı olan Milli Yol mecmuasının basım ve dağıtım işleriyle uğraşıyordu. TMB'nin Promete Dergisi temsilciliği görevine getirilen Sabır İbrahim (Türkistanlı) ise Paris'te Mustafa Çokayoğlu ile birlikteydi.

Öğrenci olarak Almanya'ya geldiğinden bu yana, diğer öğrencilerle hemen hemen hiç ilişki kurmaksızın eğitimini sürdüren Veli Kayyum da Almanya'da kalan Türkistanlılardandı. Milli Türkistan Hareketi üyelerince çok az tanınan bu öğrenci, siyaset arenasına çıkacağı 1940'lı yıllara kadar, sessizliğini korumaya devam edecektir. Böylece, 30'lu yılların ortalarından itibaren Türkistan Milli Birliğinin Avrupa faaliyetleri neredeyse tamamen Yaş Türkistan grubu çerçevesinde şekillenecektir.

¹²³ TMB merkez komitesinin 31.3.1933 tarihli kararı. Ahat Andican Arşivi.

I. Türk Tarih Kurultayı ve Zeki Velidi Togan'ın Türkiye'den ayrılışı

1932 yılı Temmuz ayında gerçekleştirilen Birinci Türk Tarih Kongresinde ortaya atılan tezler ve yapılan tartışmalar, Türkistan meselesinin önde gelen ismi, Zeki Velidi Togan'ın akademik hayatında ve siyasi konumunda büyük değişikliklere yol açmıştır. Ayrıca bu kongre Atatürk önderliğindeki Türkiye Türkleriyle, Türk Dünyası ve Avrupa arasındaki ilişkilerin bir çerçeveye oturtulması arayışları bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Osmanlı'nın küllerinden modern bir cumhuriyet yaratma becerisini gösteren Atatürk, bir ulusun şekillenmesinde tarihin, dilin ve kültürün önemini çok iyi kavramıştı. Türkiye Cumhuriyetinin kalıcılığını sağlayabilmek için, Osmanlı tarafından büyük ölçüde göz ardı edilen, Türk milliyetinin kökleri, Orta Asya medeniyetleri ve eski Anadolu medeniyetleriyle olan ilişkiler gibi özelliklerin ortaya konulması, Türk dilinin ve kültürünün incelenmesi ve böylece toplumda milli bir tarih bilinci oluşturulması gerekmektedir. Bu amaçla Türk Tarih ve Türk Dil Tetkik Cemiyetlerini kurdurdu. Başkanlığına Türk milliyetçiliğinin önde gelen ismi Yusuf Akçura'nın atandığı Türk Tarih Cemiyeti, kısa bir süre içerisinde, okullarda ders kitabı olarak okutulmak üzere 4 ciltlik bir tarih kitabı hazırladı. Bunun ardından, kitaplarda oluşturulan resmi tarih tezinin tanıtılması ve yaygınlaştırılması amacıyla üniversite hocalarının ve tarih öğretmenlerinin katıldığı bir kongre düzenlendi. 2-11 Temmuz 1932 tarihleri arasında, Ankara Halkevi salonunda yapılan kongrenin açılış konuşmasını yapan Maarif Vekili Esat Bey, gündeme getirilen resmi tarih tezinin temel unsurlarını şöyle özetlemektedir:

Türkler Anayurtları olan Orta Asya'da yontma taş devrini milattan 12000 sene önce geçirdikleri halde Avrupahılar ancak 5000 sene sonra bu devirden kurtulabilmişlerdir..... Cıvalı Taş devrine tesadüf eden Cümudiye (Buzul) devri sonlarında, buzların çekilmesiyle vukua gelen mühim tabii tahavviller (değişmeler) sebebiyle bir çok Türk kabileleri muhacereye başladı. Bu suretle milattan 7000 sene kadar evvel çiftçilik ve çobanlığı ilerletmiş ve altın, bakır, kalay ve demiri

keşfetmiş olan Türkler Orta Asya'dan yayıldıktan sonra, gittikleri yerlerde ilk medeniyeti neşretmiş (yaymış) ve böylece Asya'da Çin, Hint ve mukaddes Anadolu'da Eti, Mezopotamya'da Sümer, Elâm ve nihayet Mısır, Akdeniz ve Roma medeniyetlerinin esaslarını kurmuşlar ve bugün yüksek medeniyetlerini takdir ve takip ettiğimiz Avrupa'yı o zamanlar mağara hayatından kurtarmışlardır.¹²⁴

Kongreye katılanlarca çeşitli yönleriyle desteklenen bu abartılı tarih tezinde, M.Ö. 7-8 bininci yıllarda Türklerin neden Orta Asya'dan ayrıldıkları sorusunun cevabı ise Tarihte Orta Asya'nın merkezinde yer alan bir iç deniz ve bu iç denizin küçük göller haline dönüşmesine yol açan uzun süreli ve şiddetli kuraklık ile verilmektedir. Söz konusu iç deniz buzulların erimesiyle ortaya çıkmıştı ve Hazar Denizi ile Aral gölünü içine alacak kadar büyüktü. Bu iç denizin kurumasını sağlayacak derecede şiddetli olan kuraklık, Türk Tarih Cemiyeti Genel Sekreteri Reşit Galib'in sözleriyle, Dünya için ilk medeniyetlerin yayılmasını çabuklaştırması dolayısıyla hayırlı, fakat Orta Asya için hazin bir felaket idi.¹²⁵ Reşit Galip konuşması esnasında, Zeki Velidi Togan'ın bu görüşe katılmadığını bildirerek, görüşlerini açıklamak üzere onu kürsüye çağırdı.

Neredeyse bütün medeniyetlerin, tarihin ilk dönemlerinde Orta Asya'dan göç eden Türkler tarafından şekillendirildiği ve Anadolu ve çevresinde kurulan Eti, Sümer, Elam gibi medeniyetlerin genç Türkiye Cumhuriyetinin ataları olduğu şeklindeki bu abartılı teze karşı çıkan tek bilim adamı Zeki Velidi Togan'dı. Aslında Togan'ın itirazı çok basit gibi görünen bir noktadaydı. Togan'a göre bilinen tarih çağlarında Orta Asya'da iddia edildiği şekilde bir kuraklık olmamış, olduyorsa da tarih öncesi çağlarda olmuştu. Tarihi devirlerde Türkistan'ın nüfusu azalmak bir yana, ciddi bir artış göstermişti. Tarihte bilinen çağlardan itibaren, iklim değişmelerine ek olarak siyasi ve iktisadi sebeplere dayanan göçler olmuştu. Ama bunlar tarih tezinde iddia edildiği boyutlarda değildi. Anadolu'ya yönelik Türk göçleri de büyük ölçüde Orta As-

¹²⁴ *Birinci Türk Tarih Kongresi*, s: 6

¹²⁵ a.g.e., s: 148.

ya'da Moğol hakimiyetinin başladığı dönemde, yani on birinci yüzyılda olmuştu.¹²⁶

Zeki Velidi'nin cesaretle savunduğu bu görüşler, resmi tarih tezinin dayandığı temelleri yerle bir etmekteydi. Togan'ın tezinin kabul edilmesi durumunda ne dünyanın önde gelen medeniyetlerinin Türkler tarafından kurulduğu, ne de Sümer, Eti gibi toplumların Anadolu Türklerinin ataları olduğu iddia edilebilirdi. Neredeyse iki gün boyunca devam eden tartışmalarda, Dr. Reşit Galip, Zeki Velidi'yi şiddetle eleştirdi. Daha sonra Zeki Velidi'nin eski rakiplerinden Sadri Maksudi Arsal söz aldı ve kuraklık nedeniyle kumlar altında kalan bazı şehirler konusunu gündeme getirerek eleştirilerini sürdürdü. Fakat Zeki Velidi geri adım atmıyor, görüşlerinin arkasında duruyordu. Bu gelişme karşısında hükümetin resmi tarih tezinin savunucusu konumunda olduğu için, bütün kongre katılımcılarınca desteklenen Dr. Reşit Galip, eleştirilerinin dozunu iyice arttırarak Zeki Velidi Togan'ın Darülfünun hocalığı konumunu tartışmaya açacak bir değerlendirmeye yaptı. Konuşmasının sonunda Reşit Galip şöyle diyordu:

Arkadaşlar; esefle ifade edeyim ki Zeki Velidi Beyin Darülfünundaki kürsüsü önünde talebe olarak bulunmadığıma şükrediyorum. Biz kendi evlatlarımızın yarısını için büyük memleket işlerine hazırladığımız ve üstüne titredığımız nesillerin böyle asıldan ve esastan mahrum, en iptidai (ilkel) hesap ve mantık esaslarından uzak usullerle kafalarının bozulmasına, muhakemelerinin sakatlanmasına asla mütehammil olamayız. Türkiye Cumhuriyeti Darülfünunun kürsüsü bu kadar hafif malûmat ve bu kadar sakim (bozuk, eksik) metotlarla işgal edilecek bir kıymetsiz mevki değildir. (Şiddetli ve sürekli alkışlar)¹²⁷

Zeki Velidi Togan'a yönelik eleştirileri tetikleyen bu konuşmadan sonra söz alan Sadri Maksudi Arsal da, eleştirilerini benzer bir yaklaşımla sonlandırdı:

Zeki Velidi Beyin mevkilerinin malûm olduğunu iddia ettiği şehirlerden hiçbirisinin mevkii tespit edilmiş değildir. Zeki

¹²⁶ a.g.e., s: 174-175

¹²⁷ a.g.e., s: 389

Velidi Beyin bu husustaki bütün iddiaları esassızdır... Bütün bu tenkitlerin ilmi bir meseleyi tenvire (aydınlatmak) hizmet maksadından büsbütün farklı bir gaye takip ettiği aşıkardır.¹²⁸

Son saldırı Türk Tarih Tetkik Cemiyeti azası Şemseddin Günaltay'dan geldi. Şemseddin Bey, Zeki Velidi Togan ile Sadri Maksudi Arsal arasındaki tartışmaları seyrederken, Rusya'da ihtilâl öncesi gerçekleştirilen Tüm Rusya Müslümanları Kongrelerini hatırladığını belirterek bu iki insanın, o zaman da, Türklük davası etrafında çatıştıklarını söyledi. Gerçekten bu kongrelerde başta Sadri Maksudi olmak üzere İdil-Ural Tatarları topraksız kültürel muhtariyeti savunurken, Zeki Velidi ve arkadaşları topraklı muhtariyeti savunmuşlardı. Aslında sınırları ve niteliği belli olmayan bir kültürel muhtariyetin karşısında sınırları ve toprakları belli bir yönetsel muhtariyeti savunan Zeki Velidi'nin konumu, o günün koşulları içerisinde çok daha gerçekçiydi. Fakat başta Şemseddin Günaltay olmak üzere Tarih Kongresine katılanlar bu ayrıntılarla uğraşacak durumda değildiler. Günaltay'ın son sözleri, yıllar önce başta Sadri Maksudi olmak üzere, İdil Ural aydınlarının, topraklı muhtariyet talebi nedeniyle Zeki Velidi'ye yönelttikleri suçlamanın aynısıydı:

Fakat Zeki Velidi Bey Ufa kongresinde Türk namı altındaki Türk birliğinin teşekkülüne birinci derecede muarız olmuş, Başkurtları Türk camiasından ayırmıştı. (yazıklar olsun sesleri)..... Acaba Zeki Velidi Bey aynı rolü bu kongrede de mi oynamak istiyorlar?. Fakat emin olsunlar ki bu kongrenin etrafında toplananların dimağlarından milliyet ateşi fişkırıyor. Bu ateşin karşısında her gayret, her teşebbüs erimeğe mahkumdur. (sürekli ve şiddetli alkışlar).¹²⁹

Bütün bu gelişmeler sonrasında Zeki Velidi Togan için Darülfünundaki görevine devam etmek imkânı kalmamış gibiydi. Türk devletinin gündeme getirdiği resmi tarih tezine karşı çıkması, onu sadece akademik çevrelerde değil siyasi çevrelerde de istenmeyen adam durumuna getirmişti. Akade-

¹²⁸ a.g.e., s: 397

¹²⁹ a.g.e., s: 400

mik çevrelerde, kongrenin bazı oturumlarına bizzat katılarak gelişmeleri yakından izleyen Atatürk'ün kendisini istemediği şayiaları yayılmıştı. Bunun üzerine, daha kongre bitmeden, 8 Temmuz günü, bir telgraf çekerek İstanbul Darülfünununun istifasını bildirdi. Kısa bir süre sonra doktora yapmak amacıyla Viyana üniversitesine gitti. Togan, Viyana'da doktorasını tamamladıktan sonra, sırasıyla Bonn ve Göttingen üniversitelerinde çalışacak, Türkiye'ye ancak Atatürk'ün ölümünden sonra, 1939 yılında geri dönecektir.

Bu arada, Türk Tarih Cemiyeti tarafından gündeme getirilen resmi Türk Tarih Tezinin abartılı ve zorlamalı iddialarla dolu olduğu konusu genel bir kabul görmüş ve söz konusu tez bir süre sonra sessizce rafa kaldırılmıştır. Zaman, Zeki Velidi Togan'ı haklı çıkarmıştır. Ne yazık ki bir çok bilim adamı, daha başlangıçta bu teze karşı olmalarına rağmen, o günkü siyasi koşullar nedeniyle seslerini çıkarmamışlar ve bazıları da inanmadıkları halde desteklemişlerdir. Nitekim bunlardan birisi olan ve kongre sırasında resmi tarih tezine karşı çıkacağı sanılan Fuad Köprülü, İstanbul'a döndüğünde niçin teze karşı olduğunu söylemedin diyenlere “ ne yapayım, benim evim sırtımda değil ki” diye cevap vermiştir.¹³⁰ Oysa, Velidi'nin öğrencilerinden Tuncer Baykara'nın da dediği gibi, dönemin tarihçileri Atatürk'e, onun hoşuna gidecek fikirleri değil, tarihi gerçekleri söylemiş olsalardı, büyük Atatürk, elbette kısa zamanda eriyecek bir tezi benimsemezdi.

TMB'nin Doğu Türkistan politikası ve Japonya ile ilişkiler

1930'ların başlangıç yılları Dünya dengelerinde oluşacak köklü değişikliklerin ilk işaretlerinin ortaya çıktığı dönemdir. Özellikle 1931 yılı Eylül ayında başlayan Çin-Japon savaşı ve ardından Çin'in kuzeyinde Japonya destekli bir Mançuku devletinin kurulması Asya'daki taşları büyük ölçüde yerinden oynatmıştı. Bu gelişmelere paralel olarak 1931 yılının Şubat ayında Doğu Türkistan'ın Kumul vilayetinde, Çin idar-

¹³⁰ Baykara, *Zeki Velidi Togan*. S: 23.

resine karşı Hoca Niyaz Hacı ve Salih Dorga önderliğinde bir ayaklanma başladı. Ayaklanma kısa sürede yayıldı ve Genel Vali Chin Shu-Jen yönetimini zorlamağa başladı.¹³¹ Doğu Türkistan'ın bağımsızlığına kavuşabileceği bir ortam söz konusuydu. Doğu Türkistanlılar tarafından başlatılan bu mücadele, başta Japonya olmak üzere bölgeyle ilgili bütün güçler tarafından yakından izlenmekteydi.

Japonya, 1900'lerin başlarından itibaren, Asya'daki dengeleri büyük ölçüde etkileyen bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Rusların yenilgisiyle sonuçlanan 1904 Japon-Rus savaşı, Çarlık Rusya'sında meşrutiyet yönetimine geçişi sağlarken, Japonya'ya da bir Dünya Gücü olma yolunu açmıştır. Bu zafer, aynı zamanda, Japonya gibi bir doğu ülkesinin büyük ölçüde sanayileşmiş bir batı ülkesini yenebileceğinin ispatı olması bakımından da önemlidir. Rus ihtilâli yıllarında Japonya, Sibiryaya asker çıkarmış, Beyaz Ruslarla Kızılarmasındaki mücadelede Beyaz Generallere destek vermişti. Bütün bu gelişmeler, Rusya esiri Türk toplumlarında, Japonya'ya yönelik sempatiyi çok arttırmış ve bu ülkeyi, bağımsızlık hareketleri liderlerinin destek arayışlarında ön sıradaki ülkelerden birisi haline getirmişti.

14 yıl aradan sonra benzer bir süreç yaşanıyor ve bu kez Japonya, Mançurya'yı işgal ederek, Çin karşısında ciddi bir üstünlük sağlamıştı. Çin içerisinde ortaya çıkan karışıklıkların, Doğu Türkistan'daki bağımsızlık arzularını kamçılammaması mümkün değildi. Diğer taraftan, bağımsız bir Doğu Türkistan, Sovyet işgali altındaki Batı Türkistan Cumhuriyetleri için ciddi bir destek demektir. Japonya ile Rusya arasında çıkması muhtemel yeni bir savaş ise Türkistan açısından yeni bir başlangıç oluşturabilirdi.

Bu düşünceler TMB yöneticilerini de meşgul etmekteydi. TMB başkanı Osman Kocaoğlu bir mektubunda, Mançurya'daki olayların ümit verici olduğunu belirterek bir Rus-Japon savaşı çıkması halinde, nasıl davranmaları gerektiğini sorgulamaktadır.¹³² Mustafa Çokayoğlu'nun cevabı ise şöyledir:

¹³¹ Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*. s:154.

¹³² Osman Kocaoğlu'nun 4.4.1933 tarihli mektubu, Ahat Andican Arşivi.

Ortaya koyduğunuz sorular gerçekten önemli.... 'Ruslarla Japonlar arasında bir savaş çıkar mı ?' diye soruyorsunuz.... Bana göre Japonların ana problemleri ABD ile aralarında çıkabilecek bir savaştır... Bu durumda ise Rusya hangi tarafı tutarsa o kazanacaktır. Ben Rus-Japon savaşı çıkabileceğini sanmıyorum.... Böyle bir ihtimâl ortaya çıktığında biz ne yapacağız ? Bizim için tek yol istiklâlciler cephesini oluşturarak Ruslara karşı mücadele vermektir.¹³³

Sonuç olarak TMB üyeleri, Doğu Türkistan'la ilgili mücadelede Japonya'nın desteğini almak gerektiği noktasında fikir birliği yapmış durumdaydılar. Yapılan değerlendirmelerden sonra, 1932 yılı Ekiminde, kapsamlı bir muhtıra hazırlandı ve Japon Hükümeti'ne gönderildi. Bu memorandumda Japon milletinin başarılarına değinilerek Türk-Japon milletleri arasındaki yakınlık ortaya konulmaktadır. Daha sonra 1905 Rus-Japon harbinin Türkistan'daki yansımaları anlatılarak, 1917 ihtilâli sonrasında Türkistan'da ortaya çıkan siyasi gelişmeler özetlenmiştir. Bu arada 1920 yılı ilkbaharında, Türkistan'da kurulan Milli Teşkilatın, Sadreddin Han ve Kerimoğlu Arif beyden oluşan bir heyeti Japon hükümetinden yardım almak üzere Tokyo'ya gönderdiği, fakat bu heyetin sınıra ulaşmadan önce Ruslar tarafından tutuklandıkları anlatılmaktadır. Türkistan'daki milli mücadelenin başarısız olmasından sonra, Milli Birlik Hareketinin dışarıda çalışmaya başladığı ve yaptığı işlerin neler olduğu anlatılan muhtıradan, TMB'nin, başlangıçtan beri Doğu Türkistan meselesiyle yakından ilgili olduğu belirtilmektedir. Muhtıranın son kısmında TMB'nin plânları ve istekleri belirtilmektedir:

Türkistan Milli Birliği Merkezi, Şarki Türkistan meselesiyle uğraşırken fiilen orasının tenevvür (aydınlanma) ve milli marifçe terakkisi hususunda çalıştı. Çinlilere karşı siyasi cephe ise ancak teorik ve pasif bir vaziyette idi. Fakat 1931 senesinin Eylül ayında Mançurya'da başlayan Japon - Çin harbi ve neticede bu sene Mançurya'nın müstakil Mançu-ku namıyla bir devlet şeklinde ortaya çıkması, TMB'nin Şarki Türkistan'a karşı olan nokta-i nazarını değiştirmiştir. TMB

¹³³ Mustafa Çokayoğlu'nun 14.4.1932 tarihli mektubu, Ahat Andican Arşivi.

merkezi, Çin'in düştüğü bugünkü herc-u merc ve anarşiye göre Şarki Türkistan'da istiklâl meselesini ve onun imkânlarını ararken orada müstakil bir devlet doğması kabil olduğu kanaatindedir. Fakat tecrübelerimiz ile sabittir ki, doğacak devleti yaşatabilmek için müttefiklere ihtiyaç vardır. İşte bu itibardır ki, TMB merkezi, ırken kardeş olan necip Japon milleti ve şevketli Japon devletinin Şarki Türkistan meselesine yakından alâka göstererek yardım elini uzatmaktan geri durmamasını temenni eder. TMB merkezi faaliyetlerini şimdilik aşağıdaki iki madde üzerine tespit etti:

1- Şarki Türkistan'da nüve halinde bulunan milli ve siyasi istiklâl fikirlerine muayyen bir suret ve cereyan verebilmek için Şarki Türkistan'a yakın bir yerde siyasi gazete ve broşürler neşretmek.

2- Şarki Türkistan'ın müteaddit şehir ve kasabalarına propagandacı ve teşkilatçı adamlar göndererek teşkilatlar vücudunda getirmek.

Zatı devletlerine işbu memorandum ile beraber bir de Şarki Türkistan'a dair coğrafi, tarihi, iktisadi ve bugünkü siyasi vaziyetine umumi bir bakış ve kısaca hulâsadan ibaret risaleyi de Türkistan Milli Birliği Merkezi namından takdim etmekle kespi (kazanmak) şeref eyler, bilvesile arz-ı hürmet ederim, efendim. 1932, Teşrinisani (Kasım), İstanbul.

Türkistan Milli Birliği Merkezi Reisi

Osman (Kocaoğlu)

ve Katibi Mecdeddin (Delil)¹³⁴

Japon yönetimi, başlangıçta, bu memorandumla ilgili olarak olumlu veya olumsuz herhangi bir tepki vermemiştir. Fakat 1935 sonrasında, Polonya'nın da devreye girmesiyle, Japonya'nın Promete Hareketi ve TMB ile ilişkileri başlayacaktır.

İngiltere ile temas arayışları

TMB, Doğu Türkistan meselesini, Yaş Türkistan'daki makalelerle, Türkistan Türk Gençler Birliği tarafından düzenlenen toplantılarla ve Mustafa Çokayoğlu tarafından Londra,

¹³⁴ TMB tarafından Japon Hükümetine verilen memorandum, Ahat Andican Arşivi.

Paris ve Varşova'da verilen konferanslarla gündeme taşımağa çalışmıştır. Destek arayışında Japon yönetiminden cevap alamayan TMB, bu kez İngiltere'ye döndü. TMB yöneticileri arasında yapılan yazışmalar o dönemdeki gelişmelerin TMB tarafından nasıl algılandığını göstermesi bakımından önemli ipuçları vermektedir. TMB başkanı Osman Kocaoğlu, Mustafa Çokayoğlu'na şöyle yazmaktadır:

2-3 seneden beri devam eden Japon-Çin muharebesi, Çin emperyalizmi altındaki ülkeleri harekete geçirmektedir. Mançurya'daki Mançular, Moğollar ve Tunganların¹³⁵ Japonlar ile birlikte hareket ettikleri malumdur. Şarki Türkistan'da da hareketlenmeler mevcuttur.... Binaenaleyh TMB iki üç seneden beri ilmi olarak Şarki Türkistan meselesi ile meşgul olup artık şu kanaate gelmiştir. Şarki Türkistan'da bir devlet teşkil etmek imkânları günden güne inkişaf etmektedir. Şarki Türkistanlıların yegâne ümit ve arzuları Garbi Türkistan münevverlerinden istifade etmektir. Garbi Türkistan münevverleri demek TMB demektir. TMB bugün ideal Türkistan'ın mühim bir intikal devresi vesilesi ve siyasi hareketler kapısı olmak durumundadır....

Mustafa Bey,

Şarki Türkistan'ın bugün 4 komşusu vardır... Çin Şarki Türkistan'ın siyasi istiklâli üzerinde kof bir kule gibi duruyor... Rusya'daki vaziyet malûm... Afganistan'da maalesef Şarki Türkistan meselesi ile alâkadar olacak kuvvet ve kudret yoktur. Ancak geriye Hindistan-İngiltere kalyor. Yakından alâkadar olacak kuvvet ve kudret vardır. Hindistan yolunu açmak vazifesini, kardeşim Mustafa Bey, TMB sizin üzerinize yüklemiştir..... Kardeşimiz Meceddin Bey Varşova'da bizzat siz ile görüşmek ve TMB kararlarını size bildirmek için gitti.¹³⁶

Böylece TMB yöneticileri, bir kez de İngiltere ile şanslarını denemeye karar vermişlerdir. Aslında İngiltere, çok uzun bir zamandan beri Doğu Türkistan'daki olayları yakından takip ediyordu. Daha 1860'lı yıllarda, Atalık Yakup Bey tarafından kurulan bağımsız Doğu Türkistan devletiyle İngiltere

¹³⁵ Müslüman Çinlilere verilen ad.

¹³⁶ Osman Kocaoğlu tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 2.5.1933 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

arasında bir diyalog başlamıştı. Bu arada Osmanlı Devleti ile de ilişki kurmak isteyen Yakup Bey, 1873 yılında, Seyyid Yakup Han Töre isimli bir adamını İstanbul'a gönderdi. Seyyid Han Töre Hindistan'dan geçerken, İngiltere İmparatorluğu ile Doğu Türkistan Devleti arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi konusunda çeşitli görüşmeler yaptı. Daha sonra İstanbul'a gelen Seyyid Yakup, 16 Haziran 1873 tarihinde Sultan Abdülaziz tarafından kabul edildi. Bu görüşme sırasında Sultan Abdülaziz, Atalık Yakup Bey'e "Emir" unvanı ile birlikte birinci rütbede değerli taşlarla süslenmiş bir Nişan-ı Osmani gönderdi. Padişah ayrıca, Doğu Türkistan ordusunu eğitmek üzere 4 zabıt görevlendirmiş, bu askeri heyetin bütün edevatı ile birlikte 6 top, 1200 tüfek götürmeleri emrini de vermişti.¹³⁷ Seyyid Han Töre, dönüş yolculuğu esnasında, Hindistan'dan İngiliz diplomatlarını yanına alarak Kaşgar'a götürdü. Padişahın Name-i Hümayununun ulaşmasından sonra Atalık Yakup Bey, kendisini Halifeye bağlı bir Emir olarak ilan etti ve Halife adına hutbe okutarak para bastırdı.

Bir sonraki yıl Yakup Han hükümeti ile İngiltere İmparatorluğu arasında bir ticaret antlaşması imzalandı. 1876 yılında Çin'in bu devlet üzerindeki baskılarını arttırması üzerine, Britanya'nın Pekin Büyük elçisi Sir Thomas Wade, 24 Ocak 1877 tarihinde, kendi hükümetinin Doğu Türkistan ile Çin arasında arabuluculuk yapması yönünde teklifte bulundu. Ne yazık ki bu teklif Hindistan Genel Valiliği tarafından reddedildi. Atalık Yakup Han, kurduğu devletin kalıcı olabilmesi için Büyük Britanya'nın ikna edilmesinin önemini biliyordu. Bu nedenle, Hindistan Genel Valiliği'nin olumsuz yaklaşımına rağmen, Londra'ya bir elçi göndermeye karar verdi. Seçtiği isim yine Seyyid Yakup Han Töre idi. Seyyid Yakup Han, 1877 yılı başlarında Londra'ya gitti; Britanya Kraliçesine Atalık Yakup Han'ın mektubunu takdim etti ve İngiltere yönetiminin Doğu Türkistan'a destek vermesi yönünde çalışmalar yaptı.¹³⁸ Fakat, aynı yılın Mayıs ayı içerisinde Atalık Yakup Han vefat etti. Bu olaydan birkaç ay sonra, Kaş-

¹³⁷ Saray, *Rus İşgali Altında Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*. s: 110.

¹³⁸ Hayit, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, s : 146

gar merkezli olarak kurulan bu bağımsız devletin sonu geldi ve Çinliler Doğu Türkistan'ı tamamen işgal ettiler. Bu durumda Seyyid Yakup Han Töre, Doğu Türkistan'a döndü. Fakat iç karışıklıklar nedeniyle çocuklarını Türkiye'ye gönderdi. Oğlu Yakuphanzade İzmir bölgesine yerleşti. Kendisi ise 1900 yılında Doğu Türkistan'da vefat etti.

TMB yöneticileri, Seyyid Yakup Han Töre'nin oğlu Yakup Hanzade'yi bulmuşlar ve plânladıkları çalışmaya dahil olması konusunda ikna etmişlerdi. Yapılan değerlendirmelerden sonra, Japon yönetimine verilene benzer nitelikte bir memorandum hazırlandı. Ayrıca, Yakuphanzade'nin imzasıyla, İngiltere Kralı'na gönderilmek üzere bir de mektup yazılmıştı. Mektupta, Yakuphanzade, babası Seyyid Yakup Han'ın, İngiltere kraliçesi ve Hindistan İmparatoriçesi Viktorya zamanında Hindistan Valisi ile Şarki Türkistan Hükümdarı Atalık Yakup Bey arasında siyasi alâkalar kurulmasını sağladığını ve Viktorya tarafından kabul edilerek büyük bir nişanla taltif edildiğini anlatmaktadır. Daha sonra Doğu Türkistan'daki gelişmelere değinen Yakuphanzade şunları söylemektedir:

Şarki Türkistan'da sulh ve sükunun payidar olması, ancak orada kuvvetli bir merkezi hükümet teşkil etmekle kabil olacağı kanaatindeyim. Şükürler olsun ki yanımda sinn-i rüşd ve kemalini bulan (yetişkin) Nizamettin isminde oğlum vardır. Devlet teşkilatları bilgilerine maliktir. Memleket haricinde yetişmiş gençlerimiz vardır.

Zat-ı Şevketmaablarından insanîyet ve komşuluk namlarına arz ve istirham ederim ki: Zat-ı devletleri eski siyasi yakınlığımızı ihya edip, Şarki Türkistan halkına İngiliz milletinin yardım ellerini uzatmasına delalet ve hidayet eylesinler. Bir de benim ve oğlum Nizamettin'in yegane arzu ve emelleri bir an evvel Şarki Türkistan'a gitmek ve orada hizmet etmektir. Bu hususta dahi bizlere yardım etmenizi ayrıca rica ve istirham ederim efendim.

TMB merkez komitesinde okunarak onaylanan bu mektup, daha önce hazırlanan memorandum ile birlikte majestelerinin hükümetine gönderildi.¹³⁹ Fakat Hindistan sınırla-

¹³⁹ Yakup Hanzade Mustafa'nın 28.8.1933 tarihli mektubu ve TMB memorandumu, Ahat Andican Arşivi.

rında ciddi sorunlar yaşayan İngiltere'nin, bölgedeki konumunu riske sokacak hiçbir girişim yapması mümkün değildi. Dolayısıyla ne memoranduma ne de mektuba her hangi bir cevap gelmedi.

Mecdeddin Delil Doğu Türkistan'da

Doğu Türkistan istiklâl hareketlerinin organizasyonu amacıyla Japonya ve İngiltere hükümetleri nezdinde yardım arayışlarından somut bir sonuç alamayan TMB, bir kez daha Polonya'ya yöneldi. Varşova'da buluşan Mecdeddin Delil ve Mustafa Çokayoğlu, Polonya Hariciye Bakanlığı Şark işleri yetkilileriyle ve Promete merkezi yönetimiyle görüşmeler yaptılar ve TMB merkez komitesinin Şarki Türkistan'la ilgili projelerini anlatılar. Fakat Polonya'nın ve Promete Hareketinin temel hedefi Sovyetler Birliği'di. Doğrudan Sovyetleri ilgilen-dirmeyen bir konu olarak gördükleri Şarki Türkistan meselesine karşı çok sıcak değildiler. Bu nedenle, TMB yöneticilerinin tüm çabalarına rağmen Polonya yönetimi, Doğu Türkistan Projesine destek vermedi. Artık geride tek yol kalmıştı. TMB bu meseleye kendi imkânlarıyla yönelme kararı aldı. Konuyla ilgili olarak yapılan TMB merkez komitesi toplantısında, Genel Sekreter Mecdeddin Delil'in Şarki Türkistan'a gitmesi ve bölgede Doğu Türkistan'ın istiklâli yönünde çalışmalarında bulunması kararı verildi. Daha sonraki gelişmelere göre, gerekiyorsa, başka üyeler de bölgeye gideceklerdi.

Mecdeddin Delil, 1933 yılı Eylül ayında İstanbul'dan Hindistan'a hareket etti. Seyahat amacını gizleyebilmek ve temaslarını kolaylaştırabilmek için İstanbul'da çıkmakta olan Akşam gazetesinin muhabiri olarak görevlendirilmiş ve bir gazeteci kimliği almıştı. 1934 yılı başlarında Peşaver üzerinden Doğu Türkistan'a geçti. Fakat Kaşgar'a ulaşmasından kısa bir süre sonra Tunganlar tarafından tutuklandı. Doğu Türkistanlı general Mahmut Muhiti'nin Kaşgar şehrini ele geçirmesine kadar hapiste kalan Delil, özgürlüğüne kavuştuktan sonra, yaklaşık 3 yıl boyunca, general Muhiti ile birlikte çalıştı. Bir taraftan da Kaşgar'daki bazı okullarda eğitim öğretim konusunda çalışmalar yaptı.

Meceddin Delil Doğu Türkistan'da. Kaşgar, 1937

Bu arada Doğu Türkistan Türkleri bağımsızlık yolunda ciddi ilerlemeler kaydetmişlerdi. Hoca Niyaz Hacı önderliğinde kurulan ihtilâl komitesi ve geçici hükümet başarılı olmuş, ülkenin bir kısmında hakimiyet kurmuştu. 1933 yılı içerisinde Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti ilan edildi. Hoca Niyaz Hacı devlet başkanı, Sabit Damolla başbakan ve Muhammed Kasım Hacı dışişleri bakanı oldular. Ne yazık ki bu hükümet Tungan kuvvetleri, Çin hükümeti ve Rusya olmak üzere üç büyük düşmana karşı savaşmak zorundaydı. Nitekim bir süre sonra Tunganlar, Kaşgar şehrini ele geçirdiler. Bunun üzerine Sovyet Rusya tarafından desteklenen komünist Çin valisi Şeng, Tunganları yendi ve Şarki Türkistan hükümeti üzerine baskı uygulamaya başladı. Bu arada Hükümet reisi ile üyeleri arasında, Rusya'yı veya Çin'i tercih etmek konusunda bir anlaşmazlık çıkmıştı. Sonuç olarak

Hükümet üyeleri Çinli Vali Şeng tarafından yakalanarak idam edildiler. Böylece Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyetinin sonu gelmiş oluyordu. Fakat Doğu Türkistanlılar pes etmemişlerdi. 1937 yılında Abdu Niyaz önderliğinde yeni bir isyan başladı. Kaşgar'ın milli kuvvetlerce ele geçirilmesinden hemen sonra Kansu bölgesinde de bir ayaklanma başladı ve iki hareket birleşti. Sovyetler bir kez daha, zırhlı birliklerle olaya müdahale ettiler. 1938 sonlarında ayaklanmalar bastırılmış, on binlerce Türkistanlı öldürülmüş, on binlercesi de tutuklanmıştı.¹⁴⁰

Doğu Türkistan mücadelesinin başarısız olacağını anlayan Mecdeddin Delil ise 1937 yılı Nisan ayında Hindistan üzerinden Türkiye'ye döndü.

Türkiye'de Dış Türk Dergilerinin yasaklanması

1934 yılı Sovyet mültecileri için karanlık bir yıl oldu. Zira Sovyetler Birliği, Cemiyet-i Akvam'a¹⁴¹ üye olarak kabul edilmişti. Bu olaydan bir ay kadar sonra, Dış Türk kadrolarını şok eden bir başka gelişme yaşandı. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti kararıyla, TMB'nin yayın organı *Yaş Türkistan* ve Azeri Türklerinin yayın organı *İstiklâl* dergilerinin Türkiye'ye girmesi yasaklandı.¹⁴² Millet gazetesinin 7.10.1934 tarihli nüshasında bu haber, "Hükümetimiz ile Sovyet Rus Hükümetinin münasebeti aleyhinde yazılar bulunduran *Yaş Türkistan* mecmuasının yurda sokulması bakanlar kurulu kararı ile yasaklanmıştır" şeklinde verilmiştir. Devletin resmi sözcüsü konumundaki Cumhuriyet gazetesinde ise aynı haber "*Yaş Türkistan* dergisinin Türk-Rus münasebetini ihlâl

¹⁴⁰ Doğu Türkistan'da kurulan hükümetler için İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan'ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti*, Andrew Forbes (çev. Enver Can), *Doğu Türkistan'da Harp Beyleri*, Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri tarihi* gibi eserlere bakınız.

¹⁴¹ Milletler Cemiyeti

¹⁴² Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar kurulunun 6.10.1934 tarihli oturumunda alınan karar.

ettiği görülerek yurda sokulması men edilmiştir” başlığıyla aktarılmaktadır.

Dış Türk kadrolarının Türkiye’ye ve Doğu ülkelerine yönelik çalışmalarını büyük ölçüde durduracak olan bu yasaklama kararının sebeplerinden en önemlisi, Sovyetler Birliği’nin Milletler Cemiyetine üye olarak girmesi ve Sovyetlerin Türkiye politikasında bir değişiklik olacağına ortaya çıkmış olmasıydı. Mülteci dergilerinin yayın politikaları ise etkili olan diğer faktördü.

Rusya, 1934 yılı başında imzalanan Balkan Paktı görüşmeleri sırasında ciddi ve gereksiz zorluklar çıkarmış, daha sonra da çeşitli kanallarla Türkiye üzerinde bir baskı politikası uygulamaya başlamıştı. Bu pakt ile Türkiye’nin üzerine aldığı taahhütler Atatürk’ü bile düşündürmekteydi. O güne kadar müstâkil bir siyaset takip eden Türkiye ilk defa, milletlerarası politikada çok yönlü bir paktın taraflarından birisi olmaktaydı.¹⁴³ Rusya ise, Türk yönetimine yakın bazı kaynaklar aracılığıyla, rahatsız edici mesajlar veriyordu. Sovyet yöneticilerinden Karahan bir keresinde yazar Falih Rıfkı’ya çok açık olarak şu mesajı vermişti.

Türkiye bir emperyalist harbinde bizim için ya set, ya da sıçrama yeri vazifesi görür. Onu mu görür, bunu mu görür, sözler, şahıslar ve antlaşmalar bizi inandırmaz. Ancak rejim birliği ile emin olabiliriz.¹⁴⁴

Fahrettin Paşa’ya Atatürk tarafından *Altay* soyadının verilmesini bir Pantürkizm işareti olarak algılayan Rusya’nın, mülteci Türk kadrolara verilecek herhangi bir desteği nasıl yorumlayacağı çok açıktı. Diğer taraftan Avrupa’da basılan Dış Türk dergileri ise Türkiye’nin Sovyet rejimi konusunda yeterince hassas olmadığı ve komünizm tehlikesini yeterince algılayamadığı gibi bir inanca sahiptiler. Yazdıkları yazılarla Rusların dostluklarının sahte olduğunu göstermeye çalışıyorlardı. Nitekim Yaş Türkistan dergisi, Sovyet basınında çıkan Türkiye ve Kemalizm karşıtı yazıları örnek göstererek, Rusya’nın Türkiye’ye yönelik bakışının hiç değişmediğini an-

¹⁴³ Gürün, *Türk Sovyet İlişkileri* s:141.

¹⁴⁴ a.g.e., s:141.

latan yazılar yayınlamaktaydı. Rusya-Türkiye ilişkilerinin düzgün gittiği dönemlerde Çokayoğlu'nun bir mektubundaki bazı satırlar bu psikolojiyi çok açık olarak ortaya koymaktadır:

Gönderdiğiniz Cumhuriyet gazetelerini aldım. Sovyetlerin 15'inci senesi için Yunus Nadi'nin yazdıklarını okudum. Türk kardeşlerimiz 'Bolşevizmi' Rus sınırları içerisinde kalan milli bir hareket sanıyorlar galiba... Acaba Türk kardeşlerimiz Bolşevik gazete ve mecmualarını okumuyorlar mı? Komintern'i bilmiyorlar mı? Komintern ile Sovyet hükümeti arasındaki ilişkiyi bilmiyorlar mı?¹⁴⁵

Sovyet basınında Türkiye aleyhinde çıkan yazıları aktaran mülteci dergileri, Türk yönetimi açısından hoş olmayan bir başka olaya da sebep oluyorlardı. Bu yazılarda sadece ideolojik temele dayalı tenkitler değil, aynı zamanda Türk Hükümetinin uyguladığı siyasi ve ekonomik politikaların eleştirisi, hatta, zaman zaman, Kemal Atatürk ve Kemalizm eleştirileri bulunmaktaydı. Mesela Fransız basınında, Avrupa ülkelerindeki basın organlarının Türkiye'yi Sovyetler Birliği'nin kuyruğu olduğu ve dış politikasını Sovyetlere göre şekillendirdiği şeklinde yazılar çıktığını belirten Yaş Türkistan, bunun gerçekte Türkiye'ye haksızlık olduğunu ve Türkiye'nin kendi menfaatlerine uygun politikalar ürettiğini yazmaktaydı.¹⁴⁶ Türkiye hakkında Sovyetlerde çıkan iki kitabın tartışıldığı bir diğer makalede ise, Sovyet yazarlarının Türk köylüsünü derebeyleri ve ağır devlet vergileri arasında sıkışmış olarak tanımladıkları aktarılmakta ve bu yazılanların doğru olmadığı belirtilmekteydi.¹⁴⁷ Sadece 1934 yılı içerisinde Yaş Türkistan'da, bu niteliklerde 5 yazı yayınlanmıştı. Bu yazıların, örnekleme alıntılar şeklinde, Dış Türk dergileri aracılığıyla Türkiye'ye girmesi ve okunması, 1930'ların Türkiye'sinde kabul edilemez bir durumdu.

Bütün bu faktörlerin etkisi altında Türk Hükümeti, bu der-

¹⁴⁵ Mustafa Çokayoğlu tarafından Mecdeddin Delil'e yazılan 17.11.1932 tarihli mektup. Ahat Andican Arşivi.

¹⁴⁶ *Je sus Partout gazetesi ve Türkiye'nin siyaseti hakkında*, Yaş Türkistan, 1934, No: 57, s: 21-25.

¹⁴⁷ *Türkiye Hakkında Bolşeviklerin İki Neşriyatı*, 1934, No: 55, s: 33-35.

gilerin girişini yasaklamış, böylece sınırları dışındaki Türk milliyetçiliği kavramı ile ilişkisini kestiği mesajını çok açık olarak ortaya koymuştu. Mustafa Çokayoğlu, *Düşene bir yumruk* başlıklı makalesinde konuyla ilgili görüşlerini şöyle açıklamaktadır.

Hiç beklemediğimiz bir zamanda ve hiç ümit etmediğimiz bir dönemde güçlü bir darbe yedik. Türkiye hükümetinin 6 Ekim 1934 tarihli kararıyla Yaş Türkistan'ın Türkiye'ye girişi yasaklandı..... Şüphesiz bu karar kendilerini yurtlarına bağlayan tek vasıta olan Yaş Türkistan okumaktan mahrum olacak Türkiye'deki Türkistanlıları değil, Türkiye dışında yaşayıp Türkiye'yi ikinci vatan kabul eden Türkistanlıların da yüreklerinde ağır ve acı tesirler bırakacaktır. Biz Türk-Rus münasebetlerini bozacak herhangi bir şey yazmadık. Fakat yurdumuzu istila eden müstevlilerle kardeş Türkiye'nin dostluğuna sevinmediğimizi de hiçbir zaman saklamadık.... Biz Rus Bolşeviklerinin milli inkılâba ve Kemalizm'e karşı yürüttükleri mücadeleyi ortaya koyduk. Bu yazılarımızda doğru olmayan hiçbir söz yoktur. Bütün yazdıklarımızda Bolşevik kaynakları açık olarak gösterilmiştir. Biz, Türk-Rus dostluğuna hiçbir zaman dokunmaksızın, Türk inkılâbını Bolşevik propagandasının zararından korumağa çalıştık..... Bize 'bu sizin işiniz değildir' demesinler. Hayır, o bizim de işimiz, ayrıca milli menfaatimizdir. Çünkü Türk milli inkılâbının ortaya koyduğu 'milli istiklâl' gayesi bizim de idealimizdir.... Çare yok; Bu ağır darbeyi de kabul edip, onun manevi vücudumuzda bıraktığı izi taşıyacak, acısına dayanacak ve yolumuza devam edeceğiz.¹⁴⁸

Türkiye'nin bu ağır kararına rağmen, TMB bünyesinde, Türkiye'ye karşı çok olumsuz bir tavrın sergilenmediği görülmektedir. Yukarıda bahsedilen, *Düşene bir yumruk* makalesinin yayınlanması bile bir çok reaksiyonlara yol açmıştı. Zira TMB üyelerinin çoğu, Yeni Türkistan dergisinin kapatıldığı zaman yapıldığı gibi, bu konuda da sessiz kalınması gerektiği düşüncesindeydiler. Makaleyi yazan Mustafa Çokayoğlu'nun bile, bir süre sonra pişman olduğu, yazdığı şu satırlardan anlaşılmaktadır:

¹⁴⁸ Yaş Türkistan Mecmuası, Sayı: 60, Aralık 1934, s: 6.

Düşene bir yumruk makalesini basmasak iyi olurdu düşüncesine katılıyorum... Bizim düşmanlarımızla dost oldu diye biz Türkiye'ye kem gözle bakamayız... Fakat Rusların gerçek politikalarını onlara anlatmaya devam etmeliyiz.¹⁴⁹

Yeni Türkistan dergisinin kapatılmasından sonra Yaş Türkistan dergisinin Türkiye'ye girişinin yasaklanması, TMB'nin Türkiye'deki faaliyetlerini büyük ölçüde etkilemiş, neredeyse durma noktasına getirmiştir. TMB Merkez Komitesinin etkili üyesi Mecdeddin Delil Doğu Türkistan'daydı. 1929 yılından bu yana dış bağlantıları kuran ve TMB ile ilgili çalışmaları organize eden bu insanın yeri doldurulamamıştı. Bir genel kongre yapılması gereği olmakla birlikte üyelerin bir araya gelmesi konusunda sıkıntılar vardı. TMB'nin bir diğer etkin üyesi, Mustafa Çokayoğlu, Sovyetlerden çıktıktan sonra başka bir ülkenin vatandaşlığına geçmemişti ve Fransa'da vatansız statüsünde yaşamaktaydı. Ayrıca ülkeye girmesi yasaklanmış bir derginin baş yazarı olarak Türkiye'de yapılacak bir toplantıya katılması imkânsızdı. TMB başkanı Osman Kocaoğlu ile merkez komite arasında devam eden sürtüşme nedeniyle, üyeler, Mustafa Çokayoğlu'nun katılamayacağı bir kongre yapmak istemiyorlardı.

Türk Hükümetinin Yaş Türkistan ile ilgili yasaklama kararı, Türk kamuoyunun Türkistan toplumu tarafından yürütülen faaliyetlere bakışını ve desteğini de kötü yönde etkilemişti. Bu kararın alınmasından sonra Türkistan Türk Gençler Birliği'nin yıl dönümü törenlerine ve düzenlediği toplantılara resmi katılımın azaldığı görülmektedir. Polis tarafından izlendiği kuşkusuyla TMB Merkez Komitesi toplantıları bile çok seyrek yapılır hale gelmiştir. Bütün bu gelişmelerden sonra, TMB faaliyetlerinin Türkiye'de sürdürülemeyeceği açık bir şekilde ortaya çıkmış oluyordu.

Diğer taraftan Azerbaycan Milli Hareketi kadroları, Türkiye içerisinde yaşayan Azerbaycan Türkleri ile temasın kesilmemesi için her yöntemi denemeye hazırlıklıydılar. Ülkeye girişi yasaklanan *İstiklâl* dergisi yerine *Kurtuluş* isimli bir

¹⁴⁹ Mustafa Çokayoğlu tarafından Yakup Elbek'e yazılan 27.11.1934 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

dergi çıkarmağa başladılar. *Kurtuluş* dergisinin kapağı, Türkiye için özel olarak ve her seferinde farklı bir isimle basılıyordu. Hemen her nüsha Ruslar tarafından protesto ediliyor, fakat her yeni sayı başka bir isimle çıkarılıyordu. Böylece 1935-1939 yılları arasında çok sayıda dergi basılmıştır¹⁵⁰ Sonuç olarak Müsavatçılar Türkiye'ye dergi girişiyle ilgili yasakları aşmışlar ve her sayıyı farklı bir ad altında Türkiye'deki okuyucularına ulaştırmışlardır.¹⁵¹ Benzer bir uygulama Kafkasyalılar tarafından da gündeme getirilmiştir. *Severnuy Kavkaz* isimli derginin Türkiye'ye sokulmasının yasaklanması üzerine, neredeyse her sayı farklı isimlerle, farklı adres ve yazar isimleri kullanılarak basılmış, böylece sanki farklı bir dergi gibi Türkiye'ye sokulmuştur.¹⁵²

1936 yılı TMB teşkilatının çözülmeğe başladığı yıl olarak kabul edilebilir. Bu yıl sonlarında teşkilat başkanı Osman Kocaoğlu birden bire Afganistan'a gitmeye karar verdi. Bu konuda hiçbir açıklama yapmamış olması, TMB Merkez Komitesinin herhangi bir kararına dayanmaması gibi nedenlerle TMB bünyesinde yeni tartışmalar ortaya çıktı. Kocaoğlu'nun bu seyahati ve sonrasında ortaya çıkan sonuçlar sonraki bölümlerde ele alınacaktır.

Türkistan Türk Gençler

Birliğinden Türk Kültür Birliğine

Türkistan Türk Gençler Birliği (TTGB) kurulduğu 1927 yılından itibaren Türkiye'deki Türkistanlıların sosyal ve kültürel dayanışmalarının sürdürülmesi, öğrencilerin desteklenme-

¹⁵⁰ Bu dergiler sırasıyla Açık Söz, Kutlu Od, Aydın Yol, Doğru Söz, Hakikat, Vatan Sesi, Vatan Dileği, Milli Ateş, Millet Andı, Yasamız, İlham Kaynağı, Mukaddes Odlar Ülkesi, Hakkın Sesi, Dilek, Hak ve Hamle adlarıyla yayımlanmışlardır. Daha fazla bilgi için bkz. Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan'ın İstiklâl Mücadelesi*.

¹⁵¹ Bala, *Azerbaycan muhacirlik matbuatının 30 yılığı*, s: 9.

¹⁵² Dergiler şu adlar altında yayımlanmışlardır. Put Svoda, Barba, Znamya Naroda, Naşa Tsel, Buduşçeye, Natsionalnaya Mısl, Vperyod, Naş Kray, Golos Rodini ve Prıziv. Daha fazla bilgi için bkz. Turan, *Promet-hee hareketinde Kuzey Kafkasya Mültecileri*, Kafkas.org.tr

si ve Dış Türkler meselesinin Türk kamuoyuna anlatılması gibi konularda çok yoğun çalışma gösteren bir teşkilat olmuştur.

Özellikle Yeni Türkistan mecmuasının kapatılması ve Yaş Türkistan dergisinin ülkeye girişinin yasaklanmasından sonra bu teşkilatın önemi daha da artmıştır. TMB'nin açık faaliyeti gösterememesi nedeniyle, bütün siyasi ve sosyal çalışmalar bu teşkilat üzerinden yapılmaktaydı. Birliğin ilk başkanı Dr. Mecdeddin Delil daha sonra TMB genel sekreteri olmuştur. Bir sonraki başkan Dr. Salih İsmail (Erkinkol)¹⁵³ ve 1935 yılında başkanlığa seçilen Dr. Ahmetcan İbrahim (Okay)¹⁵⁴ aynı zamanda TMB merkez komitesi üyesi olmuşlardır. Bu nedenle, zaman zaman, TMB yöneticileri, Teşkilat ile Birliğin fazlasıyla iç içe girdiğini, bunun da sorunlara yol açtığını düşünerek, TTGB'yi *Türkistan İctimai Milli Ocağı* haline dönüştürme yönünde bir çalışma yapmışlar, fakat yasal engeller yüzünden bunu gerçekleştirememişlerdir. Türkistan Milli hareketleri kitabının yazarı Abdullah Recep Baysun, Birliğin faaliyetlerini şöyle anlatmaktadır:

Rus istilasına tahammül edemeyerek vatanları dışında yaşamak zorunda kalan Türkistanlılardan Türkiye'ye iltica edenlere mütevazı bir surette maddi ve manevi yardımlarda bulunan Birlik, bilhassa Türkistanlı gençlerin tahsil ve terbiyeleriyle sıkı bir surette çalıştı. Tertip ettiği haftalık, aylık konferanslar ve açtığı gece kursları ile kültür sahasında büyük

¹⁵³ Salih Erkinkol, 1906 yılında Hokand şehrinde doğdu. 1926 yılında Türkiye'ye geldi ve Askeri Tıbbiyeye kaydoldu. Bu arada TMB üyesi oldu. Yeni Türkistan Dergisine yazılar yazdı. Ayrıca TTGB üyeliği yaptı. 1955 yılında ordudan emekli oldu ve Türkistanlılar Yardımlaşma Cemiyeti başkanı oldu. Daha sonraki yıllarda da aralıklı olarak bu görevi sürdürdü. 13.12.1974 tarihinde vefat etti. Öldüğü sırada cemiyet reisiydi.

¹⁵⁴ Ahmetcan İbrahim Okay 1900 yılında Taşkent'te doğdu. 1922 yılında Almanya'ya gönderilen öğrenciler arasındaydı. Berlin Yüksek Mühendislik okulunu bitirdi. Öğrenciliği döneminde Yaş Türkistan grubu içerisinde çalıştı. 1934 de Türkiye'ye döndü ve Fen Fakültesi Jeoloji bölümüne asistan olarak girdi. Bu tarihte TTGB başkanı seçildi ve 1940 yılına kadar bu görevi sürdürdü. Türk Kültür Birliği Başkanlığı yaptı. Fen fakültesi profesörlüğünden emekli oldu. 8 Kasım 1981 tarihinde vefat etti.

gayretler gösterdi..... Temin edebildiği kitaplar ile iki binden fazla kitaba sahip bir de kütüphane vücuda getirdi.¹⁵⁵

1933 faaliyet döneminde, Dr. Salih Erkinkol'un gayretleriyle, Birinci Dünya Savaşı sırasında Çukurova bölgesinde düşmana karşı savaşan Türkistanlılar anısına, Tarsus'ta bir şehitlik abidesi yaptırılmıştır. Türkistanlılar ile Türkiye Türkleri arasındaki ilişkiler açısından önemli olan bu olayın ilginç bir hikâyesi vardır.

Mekke'de hac vazifesini tamamlayarak Türkiye üzerinden Türkistan'a dönmek üzere olan 40 kadar Türkistanlı, Çukurova'ya geldiklerinde Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, Türkistan'a dönmekten vazgeçerek bu bölgede kalmışlardı. Osmanlı Devleti'nin savaşta yenilmesi üzerine Çukurova bölgesi Fransızlar tarafından işgal edildi. Türkistanlılar, Fransızlara karşı başlatılan mücadeleye katıldılar. Daha sonra Kavaklıhan cephesi komutanı Zeki Baltalı'ya müracaat eden grup, resmen Türk ordusuna katılmış ve grup kumandanı Hüsnü Süllü'nün emrinde savaşı sürdürmüşlerdir. Savaş boyunca bu Türkistanlılardan, liderleri Hacı Yoltaş da dahil olmak üzere, 16'sı şehit olmuştur. Hayatta kalanların bir kısmı Türkistan'a dönmüş, bir kısmı da Türkiye'de kalmışlardır. İşte bu Türkistanlılar anısına yaptırılan Türkistan şehitleri abidesi, hükümet yetkililerinin de katılımıyla açıldı.¹⁵⁶

Bu dönemde yapılan bir diğer çalışma da Adana, Tarsus, Ceyhan ve Mersin gibi bölgelerde yaşayan Türkistanlıların TTGB üyesi yapılmış olmalarıdır. Çukurova, Osmanlı döneminden itibaren Türkiye'ye göç eden Türkistanlıların genellikle tercih ettiği bir bölge olmuştur. Bu eğilimin muhtemel sebebi, Türkistan'da yoğun bir biçimde yapılan pamuk ziraatının Çukurova'da da yapılıyor olmasıdır. Sadece Tarsus'ta iki adet Türkistan vakfiyesi mevcuttu. Bunlardan Abdullah Mencek Zaviyesi, Hicri 781'de Tarsus'ta kurulmuştur ve yöre halkı arasında Türkistan Zaviyesi olarak bilinmektedir. A-

¹⁵⁵ Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*. s:193.

¹⁵⁶ Türkistanlıların Türkiye'ye yaptıkları maddi ve manevi katkılar için bakınız Abdulvahap Kara, *Türkistan Türklerinin Kurtuluş Savaşına ve Cumhuriyete Katkıları*

macı Orta Asya'dan gelen Türkistanlıların birkaç gün misafir edilmeleridir. Vakıf senedinde Orta Asya'daki 84 şehrin ismi sıralanmış ve bu yörelerden gelenlerin konaklayabilecekleri belirtilmiştir.

İkinci vakfiye de Tarsus'un Ulaş Nahiyesinin İncir Pınarı mezrasında bulunmakta ve Beyce Şeyh Vakfiyesi olarak bilinmektedir. Bu Zaviye de Hicri 782 tarihinde bölgeye gelip yerleşen Şeyh Esseyid Abdulgafur isimli bir Türkistanlı tarafından kurulmuştur. Bu zaviyenin de amacı, bölgeye gelen Türkistanlı seyyahların ve dervişlerin üç gün süreyle konaklayabilmelerine imkân sağlamaktır.¹⁵⁷ Sonuç olarak TTGB, bölgede yerleşmiş Türkistanlılarla yoğun bir ilişki kurmuş ve Türkiye'de sürdürülen Türkistan Milli mücadelesine katkıda bulunmalarını sağlamıştır.

Ne yazık ki bütün bu çalışmalar çok kısıtlı maddi imkânlar içerisinde yürütülmekteydi. TMB'nin gizli bütçe kayıtlarına göre, her yıl belli bir miktar kaynak, faaliyetlerde kullanılmak amacıyla TTGB'ye aktarılmaktaydı. Fakat bu yetersizdi. Yaş Türkistan dergisinde, Birlik faaliyetleri ile ilgili olarak çıkan bir yazıda maddi sıkıntılara değinilerek, Türkiye'deki yönetim kademelerinin yeterince destek vermediği vurgulanmaktadır:

Bütün memleketlerde çeşitli kuruluşlar vardır ve bunlar devletin çeşitli kademelerindeki insanlardan maddi ve manevi destek görür. Fakat Türkistan Türk Gençler Birliği henüz başka ülkelerdekine benzer bir hami'ye sahip olamamıştır. Bütün destek, Birlik çatısı altındaki gençlerden gelmektedir. Bu teşkilatın bütün faaliyetleri Türkistanlı gençlerin kendi gayretleriyle olmaktadır.

Bu soruna çözüm getirebilmek için Birlik yöneticileri, 28. 8.1937 tarihli bir dilekçeyle Başbakan İsmet İnönü'ye müracaat etmişler ve teşkilata maddi destek talep etmişlerdir. Dilekçeyle birlikte Birliğin bir önceki yıla ait bilançosu da sunulmuştu. Ne yazık ki bu müracaata karşı herhangi bir cevap alınamamıştır.

¹⁵⁷ Kunter, *Tarsus'taki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri*, Vakıflar Dergisi (1965) sayı 6, s: 31.

Tarsus Şehitliğindeki Türkistan Şehitleri Abidesinin açılış töreni
Tarsus, 1933 (Ahat Andıcan Arşivi)

1937 kongresinde Kâtip Yakup Elbek¹⁵⁸ tarafından okunan raporda Birliğin faaliyetleri şu şekilde anlatılmaktadır.

Birlik teşekkül ettiği andan itibaren bilhassa talebe meselesiyle çok yakından alakadar olmuştur. Mekteplerde yatılı talebe kabulünün imtihanla olacağına dair kanun çıkıncaya kadar kendisine müracaat eden talebeleri okullara yerleştirmiştir. İlk yerleştirdiği 5 Türkistanlı çocuktan 4'ü bugün Anadolü'nün çeşitli bölgelerinde ilkokul öğretmenliği yapmaktadırlar. Birisi de bu sene Beden Enstitüsünü bitirmiştir. Daha sonra yerleştirdiklerimiz tahsillerini sürdürmektedirler.....

¹⁵⁸ Yakup Elbek, 1899 yılında Taşkent'te doğdu. Münevver Karı'nın talebesi oldu. 1914 yılında Türkiye'ye geldi ve Öğretmen okuluna girdi. 1920'de okulu bitirerek, Türkistan'a döndü. Daha sonra, 1923 yılında, Yüksek Tahsil için tekrar Türkiye'ye geldi. Yüksek Öğretmen okulu fizik-matematik bölümünden sonra Türkistan'a dönemedi ve Kandilli Kız lisesi öğretmeni oldu. Daha sonra Kandilli Rasathanesinde görev aldı. 1927 yılında kurulan TTGB'nin kurucularından birisiydi. Aynı zamanda TMB Merkez üyeliği yaptı. Mededdin Delil'in Doğu Türkistan'da olduğu 5 yıllık süre boyunca TMB Umumi kâtipliğini yürüttü. 1964'de Kandilli kız lisesinden emekli oldu. 10 ocak 1974'de vefat etti.

Yatılı okullara yerleştirilen bu öğrencilere maddi yardımlar devam etmektedir. Bugün yüksek okullarda 2, lise ve öğretmen okullarında 6, askeri okullarda 7 ve diğer okullarda 4 talebeye maddi yardım sürdürülmektedir. Gündüzcü olarak okuyan orta ve lise seviyesinde 5, ilkokulda 1 talebeye yardım verilmektedir. Okullara girmek için hazırlanan ve Birlik binasında kaldıkları için işeleri Birlik tarafından karşılanan 4 öğrenciyi de dahil edersek birliğin talebe işini ne kadar ciddiyetle sürdürdüğü kolayca anlaşılacaktır.....Birlik yalnız talebelere değil fakir ve muhtaç yurttaşlarımıza da yardım etmeğe çalışmaktadır.

Kurulduğu günden beri, Türkistan meselesini anlatmak ve tanıtmak için her türlü toplantılara katılmış, geceler, geziler ve konferanslar düzenlemiştir. Bugün iki bin cilde yakın kitabı olan bir kütüphaneye sahiptir. Düzenlediği ilmi konferanslar büyük bir ilgiyle takip edilmektedir. 1935-36 kışında 7, 1936-37 kışında 12 konferans düzenlenmiş, bunların bir kısmı bastırılmış ve yurttaşlarımıza dağıtılmıştır.

Her yıl Türkistan adıyla takvim çıkarılmakta, Türkistan resimleri ve haritası bulunan kartpostallar bastırılmaktadır. Ayrıca Türkistan'dan estelikler (anılar) adıyla bir albüm çıkarılmıştır.¹⁵⁹

Yukarıda verilen faaliyet raporundan anlaşıldığı gibi TTGB, Türkiye'de tahsil yapan Türkistanlı gençlere ciddi bir destek sağlamaktaydı. Birliğin 1935 ve 1936 yıllarındaki muhasebe kayıtlarına göre elde edilen gelirin büyük bir kısmının öğrencilere burs, iâşe ve yol parası olarak aktarıldığı görülmektedir. 1935 yılı içinde yapılan 440 TL. harcamanın 288 lirası, 1936 yılında yapılan 682 TL. harcamanın ise 394 lirası Türkistanlı öğrencilere verilmiştir.¹⁶⁰

Birliğin düzenlediği toplantılar ve konferanslar, ilgili çevrelerde ciddi yankılara yol açmaktaydı. 1940 yılına kadar Osman Kocaoğlu, Muharrem Feyzi Togay, Cafer Seyidahmet Kırmir, Abdullah Zihni Soysal, Dr. İbrahim Yarkın gibi Dış Türk liderleri ve uzmanlarca çok sayıda konferanslar verilmiştir. 1936-1940 yılları arasında verilen konferanslardan 7

¹⁵⁹ Türkistan Türk Gençler Birliği 1937 yılı kongre zabıtları, Ahat Andican Arşivi.

¹⁶⁰ TTGB 1935-1936 muhasebe kayıtları, Ahat Andican Arşivi.

tanesi Birlik tarafından bastırılarak dağıtılmıştır.¹⁶¹

Dış Türklerle ilgili çalışmaların büyük ölçüde sınırlandırıldığı 1930'lar Türkiye'sinde, bu düzeydeki bir çalışma, çok önemli bir boşluğu doldurmaktaydı. O yıllarda Türkiye dışından gelen Türkler tarafından kurulan ve faaliyetini kesintisiz olarak sürdürebilen tek teşkilat TTGB olmuştur. Bu nedenle sadece ilgili çevreler tarafından değil, devlet tarafından da dikkatli bir şekilde takip edilmekteydi. Savaş rüzgarlarının esmeğe başladığı ve Dünya dengelerinin hızla değiştiği bir ortamda, 13 yıllık bu teşkilatın da nasibini alması kaçınılmazdı. 1938 yılında çıkarılan Dernekler Kanunu ile Türk Dünyasındaki bölgelerin adları konulmuş derneklerin isimlerini değiştirmeleri zorunluluğu getirildi. Yeni gelişen şartlar içerisinde, tabelasında *Türkistan* sözcüğünü taşıyan bir teşkilat, artık sorun olarak görülmekteydi. Böylece Türkistan Türk Gençler Birliği, ismini değiştirmek mecburiyeti ile karşı karşıya kaldı.

Değişikliğin sadece isimle sınırlı kalmayacağını anlaşılmaması üzerine TMB yöneticileri, buna karşı önlem alma çabasına giriştiler. Mustafa Çokayoğlu konuyla ilgili olarak, Türkiye'deki TMB üyelerinden Yakup Elbek'e şunları yazmaktadır:

Cemiyet (TTGB) değişmesi konusunda mecburiyet var, devlet istiyorsa mecburen yapılacaktır. İsmi değişse de cismini muhafaza edebilirsek mesele yok.¹⁶²

¹⁶¹ TTGB tarafından broşür halinde bastırılan konferansların listesi ve konuşmacılar şöyledir. 1- *Türkistan*. (Osman Kocaoğlu) 2- *Büyük Temir*. (Dr. Ahmetcan İbrahim) 3- *Türkistan'ın dünya politikasındaki mevkii* (Muharrem Feyzi Togay) 4- *Mefkûre ve mefkûrenin fert ve cemiyet hayatındaki tesiri* (Cafer Seyidahmet Kırmır) 5- *Türkistan'da Hayvancılık*. (Dr. İbrahim Yarkan) 6- *Turani kavimlerin siyasi tarihinin ana hatları* (Muharrem Feyzi Togay) 7- *Türk kültür tarihinin seyri*. (Muharrem Feyzi Togay) 8- *Hanlık devrinde Kurum Türk Kültürü* (Dr. Abdullah Zihni soysal). Genellikle 16 sayfalık bu broşürlerin bazılarında haritalar mevcuttur. Türkistan Türk Gençler Birliği'nin Türk Kültür Birliği'ne dönüştürülmesinden sonra bu broşürler Türk Kültür Birliği yayınları olarak takdim edilmeğe başlanmıştır.

¹⁶² Mustafa Çokayoğlu'nun 20.7.1939 tarihli mektubu, Ahat Andican Arşivi.

Resmi makamların talebi üzerine 1940 yılının Temmuz ayında TTGB kongreye gitti ve bu kongrede alınan kararlar *Türk Kültür Birliği* adlı yeni bir organizasyon kuruldu. Bu yeni kuruluşla ilgili gelişmeler İkinci Dünya Savaşı ile ilgili bölümde anlatılacaktır.

Doğu Ülkelerindeki Faaliyetler

Nereye gidiyorsun ?

Türkistan'a.

Oraya ne zaman varacağını ümidediyorsun?

Tanrı bilir, gidebildiğimiz yere kadar gideceğiz.

İngiliz diplomatı Fryser-Tytler ile Güney ve Kuzey Afganistan'ı birbirine bağlayan Salang Geçidinin yapımında çalışan bir işçi arasında geçen konuşmadan. (1932 Yılı)

1910'lu yılların ikinci yarısından itibaren, Türkistan'da yaşanan olaylar nedeniyle, komşu ülkeler olan Afganistan, İran ve Doğu Türkistan'a yoğun bir göçmen akını yaşanmıştı. Güney Türkistan olarak da bilinen Kuzey Afganistan ve Türkmen nüfusun yoğun olduğu İran Horasanı mülteciler için hedef bölgelerdi.

Bu bölgelerde tutunamayanlar veya kalmak istemeyenler Hindistan'a, başta Suudi Arabistan olmak üzere Arap ülkelere veya Türkiye'ye yönelmekteydiler. Bu muhacirler gittikleri her ülkenin kendine özgü şartları içerisinde bazı faaliyetler yürütme çabası içerisinde olmuşlardır.

Bolşevik İhtilâli sonrasında İran

İran, Afganistan gibi, Sovyetler ile doğrudan sınırı olan bir ülke oluşu ve sınır bölgelerindeki nüfusun neredeyse tamamının Türk olması gibi sebeplerle Türkistan Milli Mücadelesinde önemli bir ülke olmuştur. Afganistan'ın iki büyük güç arasında yüklendiği tampon ülke rolüne benzer bir durum İran için de geçerliydi. Türkmenistan topraklarının Rus ordusu tarafından işgal edilmesinden sonra, 1881 yılında Rusya ile İran arasında bir antlaşma imzalanmış ve Güney Türk-

menistan bölgesi İran sınırları içerisinde kalmıştı. Güney Türkmenistan bölgesi Salihabad-Damgan-Behşehr üzerinden Hazar denizine uzanan bir çizginin kuzeyinde kalan yaklaşık 200 bin kilometre karelik bir alanı kapsıyordu. Bu bölünme ile birlikte Göklen ve Yomut grupları başta olmak üzere Mehinli, Gevarsi, Alili, Madvanlı ve İnaylı gibi Türkmen aşiretlerinin bir kısmı İran sınırları içerisinde kalmış oldu. Bender Türkmen, Gunbed-i Kavus, Gümüştepe, Hacenefes ve Akgal yerleşim birimlerinde güney Türkmenistan nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan Yomut aşireti yaşamaktadır. Buna karşın Göklen aşiretleri Deşt-i Gürگان, Gürگان, Bocnurd ve Göklen yerleşim bölgelerinde yoğunlaşmışlardır.¹

1907 yılında yapılan Petersburg antlaşması ile İran, İngiltere ile Rusya arasında nüfuz bölgelerine ayrıldı. Çarlığın yıkıldığı dönemde, Rus etkinliğinin azalmasını fırsat bilen İngilizler, söz konusu antlaşmanın geçersiz olduğunu varsayarak, İran üzerine yoğun bir baskı uyguladılar ve ülkenin idari ve askeri yapılanmasını düzenleme ve kontrol etme hakkını elde ettiler. Fakat bu antlaşma İran meclisi tarafından onaylanmadı.²

Bolşevik İhtilâlinin yarattığı siyasi ortama bağlı olarak, Rusya yeniden aktif hale gelmiş ve komşu ülkelerdeki komünizm yanlısı hareketlere destek vermeğe başlamıştı. Bu bağlamda İran Azerbaycan'ında da bazı hareketler ortaya çıkmış, Tebriz'de Şeyh Muhammed Hiyabani, Tahran'daki yönetime karşı bir isyan başlatmıştı. Bu karışıklıklardan yararlanan Ruslar, Hazar Filosunu Enzeli şehrine gönderdiler. Burada Tahran'a karşı isyan başlatmış olan Küçük Han ile birleşerek, Enzeli şehri merkez olmak üzere, Gilan Cumhuriyeti'nin kurulmasını sağladılar. Enzeli örneği Çarlık Rusya'sı sınırları dışındaki bir Müslüman ülkede, Sovyetlerin doğrudan ilk hareketi olması bakımından önemliydi. İran hükümetinin protestolarına karşı Sovyetler "askerlerin kendilerine ait olmadığını ve Hür Azerbaycan Ordusunun askerleri

1 *Birleşik Türkmenistan Tarihi*, Türkiye Türkmenistan Dostluk Derneği yayınları, No: 2.

2 Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. s: 208.

olduğunu” belirtmekteydi.

1921 Şubat ayında, İran ile Rusya arasında bir antlaşma imzalandı. Buna göre, Rusya, 1881 antlaşmasıyla çizilen İran sınırlarını kabul etti. Buna rağmen aynı yılın Haziran ayında Rus askerleri yeniden Enzeli’ye girdiler. Aslında Sovyet Rusya’nın bu çelişkili yaklaşımının temelinde Moskova’da devam eden iktidar mücadelesi yatmaktaydı. Stalin, İran’da sürdürülen bu harekâtı destekliyordu. Buna karşın Dışişleri Komiseri Çiçerin ve Sovyetlerin Tahran sefiri Rothstein, İran’da devrim için gerekli şartların henüz olgunlaşmadığına inanmaktaydılar. Sonuçta Lenin, Çiçerin-Rothstein ikilisinden yana tavır koydu ve Çiçerin’in ifadesiyle “Stalin’in Gilan Cumhuriyeti” girişimine son verildi.

1923 yılında, İran Harbiye Nazırı Rıza Han, bir hükümet darbesi yaparak başbakanlığı ele geçirdi. İki yıl sonra, Ahmet Şahın dışarıda bulunduğu bir sırada, bu kez İran tahtına el koydu ve uzunca bir süredir ülkeyi idare etmekte olan Türk kökenli Kaçar Hanedanına son verdi. Rıza Şah, Harbiye nazırı olduğu dönemde, Sovyetlerin Gilan macerasını çok yakından izlemişti ve komünizm tehlikesinin farkındaydı. Bu nedenle, iktidara el koyar koymaz, komünist yapılanmalar üzerinde baskıyı yoğunlaştırdı. Bağımsız işçi sendikalarını kapattı, sosyalizm yanlısı organizasyonları dağıttı ve basını susturdu. Komünistler yer altına çekilmek zorunda kaldılar. Bu sırada İran’ın Horasan bölgesinde bir yüzbaşının önderlik ettiği Türkmen İsyanı başlamıştı. Horasan’ın özellikle Bocnurd ve Astarabad kentlerini içine alan isyanın amacı, güney Türkmenistan bölgesine otonomi verilmesiydi. Osman Ahund önderliğinde bir araya gelen Türkmen aşiretleri bir Cumhuriyet Meclisi oluşturmuşlardı. Sovyetler tarafından desteklenen bu isyanın başarıya ulaşması halinde, oluşturulacak Özerk Horasan Bölgesi, daha sonra muhtemelen Türkmenistan SSR ile birleştirilecekti. İran hükümetinin protestolarına karşı Sovyet yönetimi, konuyla ilgisinin olmadığını belirterek, bölgedeki hareketin Sovyetler Birliği’ne gitmek isteyen Türkmen kabileleri tarafından çıkarıldığı şeklinde cevaplar vermektedir. İngiliz kaynaklarına göre Meşhed’deki GPU başkanı ve Meşhed’deki Sovyet konsoloslu, isyana destek verilmemesinden

yana tavır koymuşlardır. Neticede isyan bastırıldı ve Salar-i Ceng adıyla da bilinen Osman Ahund ve hükümet üyeleri Sovyetlere kaçtılar.³

1927 yılında, Sovyetler ile İngiltere arasındaki gerilim yeniden tırmanışa geçti. Rusya'nın Çin'deki İngiliz çıkarlarını zedelediği inancıyla İngiltere, Rusya'ya ekonomik ambargo başlattı ve Mayıs 1927'de bu ülkeyle olan diplomatik ilişkilerini kesti. İngiltere ile ortaya çıkan gerilimin bir savaşa dönüşmesi ihtimaline karşı Rusya, güney sınırlarını güvence altına alma politikasını hızlandırmıştı. 1925 yılı Aralık ayında Türkiye ve 1926 yılı Ağustos ayında Afganistan ile gerçekleştirdiği saldırmazlık ve tarafsızlık antlaşmaları zincirine İran'ı da eklemek istiyordu. Nihayet 1927 Ekiminde bu istek gerçekleşti ve İran ile imzalanan antlaşmayla Sovyetler Birliği, güney sınırlarını güvence altına almış oldu. Bu gelişmeler sonrasında Komünist yayılmanın dinamikleri Çin'e ve daha sonra da İspanya'ya doğru yönelecektir.

TMB'nin İran'daki çalışmaları

1923 yılı ortalarında, Hacı Sami ile birlikte Afganistan'a geçen ve Kâbil'e gitmelerine izin verilmeyerek ülkeyi terk etmeleri talep edilen grup 49 kişiden ibaretti. Grup içerisinde Türkistan'daki Basmacılık hareketine katılan Türk zabıtları ve Türkistanlı mücahitler bulunmaktaydı. Afganistan'ın Herat şehrine gelindiğinde grubun bir kısmı, gizlice Kâbil'e dönebilmek amacıyla ayrıldı. İran vizesi alanlar ise sınır şehri olan Meşhed'e gittiler. İran'a geçtikten sonra Hacı Sami ve birkaç arkadaşı Tahran üzerinden Suriye'ye gitmek üzere ayrıldı. On iki kişilik bir grup ise Türkiye'ye yöneldi.⁴ Türkistan Millî Hareketinin etkin üyelerinden Müftü Sadreddin ve Basmacı lideri Turab Beg ise Meşhed'de kaldılar. Daha sonra bu gruba, o sıralarda Hindistan'da bulunan, Buhara Halk Cumhuriyeti eski Harbiye Nazırı Abdulhamit Arif de dahil oldu.

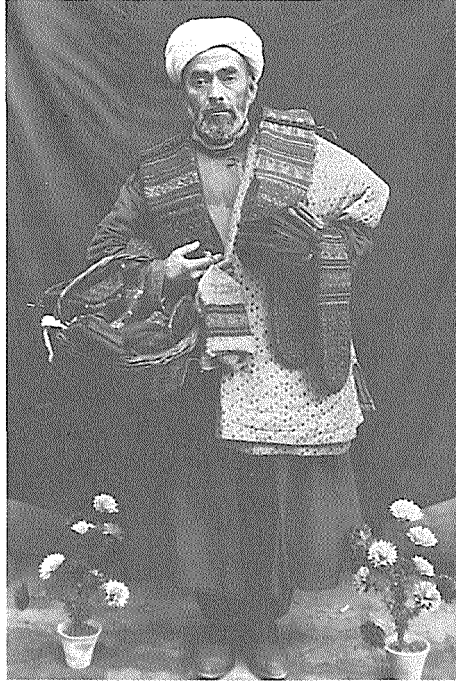
³ Nollau, *Russia's South Frontier*. s. 65.

⁴ Müftü Sadreddin tarafından Abdulvahap Oktay'a yazılan 10 Kasım 1932 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

Müftü Sadreddin Han, Cedidizm hareketine destek veren aydın bir din adamı ve etkili bir cemiyetçiydi. Hokand Muhariyeti çalışmalarına katılmış, daha sonra da Münevver Karı tarafından Taşkent'e çağrılarak orada çalışmaya başlamıştı. Sabık Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyetinin Taşkent şubesini kurmuşlardı. Ayrıca, Orta Asya Milli Avami Cemiyetleri İttihadının da Taşkent bölümü başkanıydı. Türk ordusunun Bakû'yu ele geçirdiği dönemde, Türkistan'ın genel durumunu Osmanlı yöneticilerine anlatmak ve yardım temin etmek için İstanbul'a giden heyetin üyelerinden birisi Müftü Sadreddin idi. Heyet üyeleri İstanbul'da Talât ve Enver Paşalarla, Hariciye Nazırı Nesim Bey ve Merkezi Umumi azalarıyla görüşmeler yaptılar. Bu görüşmelerden sonra, İttihat ve Terakki yöneticileri, Türkistan'ın vaziyetini anlatmak için Avrupa'ya bir heyet göndermeye karar verdiler. Köprülü Fuad Bey, Kadı Abdurreşid ve Müftü Sadreddin Han bu heyetin üyeleri olarak tayin edilmişlerdi. Bu arada Müftü Sadreddin Han'a Osmanlı pasaportu verilmişti. Heyet üyeleri İsviçre'ye gitmek üzere yola çıktılarsa da, savaş sebebiyle Türkiye'ye geri dönmek zorunda kaldılar. Daha sonra Müftü, Türkistan'a dönerek milli faaliyetlerini sürdürdü. 1920 yılında, Buhara'da bulunan Komite merkezinin emriyle, Arif Kerimi ve Yusuf Beylerle birlikte, İngiltere ve Japon Hükümetlerine Türkistan'ın durumunu bildirmek üzere görevlendirildi. Fakat Doğu Türkistan'a geçmeden ÇEKA tarafından yakalandı ve idam cezasına çarptırıldı. O sırada Türkistan'da bulunan Cemal Paşanın da gayretleriyle, ölüm cezası, hapis cezasına çevrilen Müftü Sadreddin, bir süre sonra hapisten kaçtı ve Basmacılar katıldı.⁵

Eski bir ÇEKA mensubu olan Turab Beg, Rus istihbaratında görevli olduğu yıllarda, TMB ye ve Basmacılar bilgi aktarmaktaydı. 1922 Mayısında Mamur Niyazi ile birlikte Basmacılar katıldı ve kısa bir süre sonra Korbaşı oldu. Enver Paşa ve Hacı Sami ile birlikte savaştı. Buhara Halk Cumhuriyetinin Harbiye Nazırı olan Abdulhamit Arif ise Türkistan Milli Hareketinin en aktif simalarından birisiydi. Hükümette görevlendirildiği sırada, müsteşarlığa Osmanlı zabiti Ali Rıza

⁵ Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri* s: 29-34.

Müftü Sadreddin Han, Meşhed, Aralık 1932
(Ahat Andican Arşivi)

Beyi getirerek, milli bir ordu kurmaya yönelik ciddi çalışmalar yapmıştı. Bu sebeple Rusların en nefret ettiği ve değiştirilmesini en çok istedikleri hükümet üyesiydi. Buhara Cumhuriyeti hükümetinin tamamen Rus kontrolüne geçtiği dönemde bir bildiri yayınlayarak, emrindeki askerleriyle birlikte Basmacılar safına geçti ve silahlı mücadeleye katıldı.

Türkistan milli mücadelesinin her safhasına katılan bu insanlar, yurt dışına çıktıktan sonra da, ülkelerine en yakın yerde kalmak ve şartlar uygun olur olmaz geriye dönmek niyetindeydiler. TMB Hareketinin Avrupa ve Türkiye’de teşkilatlandığı döneme kadar geçen süre içerisinde, Meşhed’deki bu grubun faaliyetleri konusunda açık bir bilgi yoktur. Fakat Türkmen Sahra merkezli ve Türkistan içerisine yönelik olarak yürütülen sınır ötesi Basmacılık Hareketiyle yakından ilgili oldukları kesin gibidir. Meşhed’deki İngiliz Askeri

Ataşesi Thompson, Ali Rıza Efendi isimli bir Türkün başında olduğu 5 kişilik bir grubun Türkmenlerin yoğun olarak bulunduğu Gümüştepe bölgesinde faaliyet gösterdiğini ve muhtemelen sınır ötesi faaliyetlere katıldıklarını belirtmektedir.⁶

Bu dönemde Mustafa Kemal Türkiye'sinin İran ile ilişkilerinin bir hayli yoğun olduğu ve özellikle Türkmen bölgelerinde çok sayıda konsoloslukların açıldığı görülmektedir. İran Azerbaycan'ının merkezi olan Tebriz'de ve İran'ın Türkmen bölgesindeki Horasan'da birer başkonsolosluk açılmıştı. Ayrıca Hazar Denizi kuzeyindeki Reşt şehrinde ve İran-Afganistan-Türkmenistan üçgeninin geçiş şehri olan Meşhed'de birer konsolosluk oluşturulmuştu. Bütün bu gelişmeler Türkiye Cumhuriyetinin komşu ülkelerdeki Türk topluluklarla çok yakın bir ilişki içerisinde olmak arzusunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.⁷ İran'a geçen Türkistan Milli Hareketi kadroları, özellikle Meşhed şehrinde, önce Mehmed Nail Bey, daha sonra da onun yerine konsolos olarak görevlendirilen Hakkı Bey (Kentli) ile yakın ilişki içerisinde olmuşlardır.

Bu dönemlerde Sovyetlerin Meşhed konsolosluğu, Türkmenistan'dan başlayıp Horasan ve Afganistan üzerinden Hindistan'a doğru uzanan bir hattın bağlantısı ve belki de en önemli halkasıydı. Ayrıca Tebriz, Rizaiye, Enzeli ve Meşhed konsoloslukları, Tahran sefareti yönetiminde, bir zincir olarak çalışmaktaydılar. Sovyet karşıtı faaliyetlere karışanlar, İran'daki Türkistanlı muhacirler ve Sovyetlerle iş yapmak isteyen iş adamları Rus gizli istihbarat teşkilatının özellikle ilgilendiği insanlardı. İngiltere'nin o dönemdeki Meşhed konsolosu G. Wheeler, Sovyet gizli servislerinin Türkistanlı muhacirlere yönelik çalışmalarının çok yoğun olduğunu vurgulamaktadır.⁸ 1927'de İran'a GPU ajanı olarak gönderilen ve

6 Olson, CAS, no: 4, 1990, s: 76.

7 Ne yazık ki Horasan Başkonsolosluğu tam faaliyete geçememiş ve buraya tayin edilen Sami Bey (Çölgeçen) görevine başlayamamıştır. Meşhed Konsolosluğu da 1925 yılından 1932 yılına kadar faaliyet göstermiş ve daha sonra kapanmıştır.

8 Nollau, *Russia's South Flank*. s: 70.

daha sonra Batıya iltica eden Agabekov'un anıları, İran'da yürütülen faaliyetleri bütün ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır.⁹

Bu arada Sovyet gizli servisi, Turab Beg'in arkasına düşmüş ve onu takibe almıştı. 1927 yılı içerisinde Turab Beg aniden ortadan kayboldu. Önce kendi arzusuyla Sovyetler Birliğine geri döndüğü zannedildi. Fakat daha sonra Rus ajanlarınca kaçırılarak Taşkent'e götürüldüğü ve orada yargılanarak idam edildiği anlaşıldı.¹⁰ Abdulhamit Arif ise Türkistan'a dönmek ve mücadeleyi sürdürmek istiyordu. Türkmenistan sınırından içeriye girmek isterken sınır muhafızlarıyla yapılan bir çatışmada şehit oldu. 1930'lara gelindiğinde, Meşhed'de, Cemiyet üyesi olarak sadece Müftü Sadreddin kalmıştı.

Doğu ülkelerinde TMB şubelerini açmak için görevlendirilen Abdullah Tevekkül'ün (kod adı Tursun) İran'a gelişiyle Şark Yıldızı adı altında, TMB'nin Meşhed şubesi kuruldu.¹¹ Şube kurucuları Müftü Sadreddin Han, Cizzaklı Abdulkerim Binbaşı, Ana Muhammed, Tatoğlu Berdi ve Kul Ariş'den oluşmaktaydı. Tursun'un TMB merkezine gönderdiği mektuplardan anlaşıldığına göre, şube kurulur kurulmaz, iki üye sınırı geçerek Türkistan'a (Türkmenistan kesimi) girmişler ve orada beşinci kol faaliyetlerine girişmişlerdir. Özellikle Abdulkerim Binbaşı, sınıra yakın Latifabad şehrinde üslenerek sınır ötesi operasyonları yönetmeye başlamıştır.

Tursun'un Türkiye'ye dönüşünden sonra Müftü Sadreddin'in yoğun bir çalışma başlattığı görülmektedir. Saygın bir din adamı olması sebebiyle toplumla kolayca iletişim kurma şansına sahipti. Gelen muhacirlerle temas kuruyor ve onların yerleşmelerine yardımcı oluyordu. Türkmen bölgelerinde oluşturduğu zincir aracılığıyla Yaş Türkistan dergisinin dağıtımını gerçekleştiriyordu. Mektuplarında, mecmuayı Türkistan içine gönderebildiğini ve içeride dağıtıldığını teyit etti-

⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. George Agabekov, *OGPU The Secret Terror*

¹⁰ Türkistani, *Kaybolan Vatan*. s: 212

¹¹ Bu şubenin kuruluşu ve faaliyetleri için bkz. Siyasi Merkez Türkiye, Varşova-İstanbul-Tahran ekseninde çalışmalar.

TMB Meşhed Şubesi Kurucuları

1- Müftü Sadreddin Han 2-Tevekkül Babür 3- Kul Arış 4- Abdulkerim Binbaşı 5- Anna Muhammed 6- Berdi Tatoğlu. Meşhed, 6 Temmuz 1930. (Ahat Andican Arşivi)

ğini yazmaktadır.¹² Afganistan'dan gelip öğrenim amacıyla Türkiye'ye gitmek isteyen çok sayıda öğrenciye yardımcı olduğu bilinmektedir.

İran Hükümeti Sovyetler Birliği ile imzaladığı antlaşmalar gereğince, 1931 yılından itibaren, ülkeye gelen mülteciler üzerinde ciddi bir kontrol uygulamaya başlamıştı. Aynı yılın ortalarında, Doğu bölgeleri yöneticilerine gönderilen bir genelgeyle, İran topraklarında pasaportsuz, düzensiz pasaportlu veya pasaportlu fakat vizesiz olarak bulunan şahısların tutuklanmaları ve derhal İran toprakları dışına çıkarılmaları emri verildi. Kurallara uymayan mülteciler ise geldikleri ülkeye iade edileceklerdi.¹³ Sınırı geçenlerin, yalnız silahları değil, bütün eşyaları müsadere edilerek askeri kışlalara hapse-

¹² Müftü Sadreddin'in Abdolvahap İshakoğlu'na yazdığı 5.5.1932 tarihli mektubu, Ahat Andican Arşivi.

¹³ Yaş Türkistan, sayı 19, Haziran 1931, s: 33.

dilmekteydiler. Ayrıca İran Hükümeti, İran-Sovyet sınırı boyunca uzanan Türkmen kabilelerine ait yerleşim bölgelerinin sınırdan 30 kilometre kadar içeriye taşınması şeklinde bir uygulama başlatmıştı. Böylece sınırlardan geçişin kontrol altına alınması amaçlanmaktaydı. Ayrıca, Türkmenistan içerisinde Basmacılık hareketini sürdüren liderlerin İran'a geçmeleri halinde, hiç durdurulmaksızın Afganistan'a sevk edilmeleri kararı verilmişti.

Sadreddin Han'ın mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla, İran hükümetinin uyguladığı baskı öylesine bunaltıcı idi ki, bir kısım mülteciler Meşhed'deki Sovyet konsoloslughuna müracaat ederek geri dönmek istediklerini bildirmek zorunda kalmışlardır. İran hükümetinin bu katı tutumunu yumuşatmak isteyen Müftü, Türk makamlarının aracı olabileceğini düşünerek bir girişim başlattıysa da başarılı olamadı. Müftü Sadreddin'in yakın dostu olan Tahran sefiri Mahmut Şevket Esenal 1930 yılı Eylül ayında Türkiye'ye dönmüş, yerine Hüsrev Gerede atanmıştı. Müftü, mektuplarında, Esenal'ın yerine tayin edilen yeni Türk Sefiri ile doğrudan ilişki kurabilmek için ciddi bir çaba gösterdiğini, fakat başarılı olamadığını belirtmektedir. Bunun üzerine Müftü Sadreddin, Hüsrev Gerede'ye, Türkistanlı muhacirlerin durumu ile ilgili olarak mektuplar yazmış ve bir görevli göndererek ilgi göstermesini talep etmiştir. Fakat bu çabaları da sonuçsuz kalmıştır.¹⁴

Müftü Sadreddin iyi eğitim almış aydın bir din adamıydı. TMB merkezine ve üyelere yazdığı mektuplarında en çok yakındığı konulardan birisi, İran'a gelen muhacirler arasında eli kalem tutan eğitilmiş insanların olmayışındaydı. 1932 yılı Ağustos ayında Müftü'yü çok sevindiren bir olay oldu. Behram İbrahimof isimli, eğitilmiş ve Müftü'nün kendi deyimiyle "eli kalem tutan bir genç" Türkistan'dan kaçarak çıkmış ve Müftü Sadreddin Han'ın yanına gelmişti. Semerkant'lı bu genç *Yoksul* lâkabını kullanmaktaydı.¹⁵ Müftü, gencin itirafname-

¹⁴ Müftü Sadreddin tarafından Abdulvahap Oktay'a yazılan 12.5.1934 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

¹⁵ Müftü Sadreddin Han tarafından Abdulvahap Oktay'a gönderilen 22.8.1932 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

sini almış ve TMB merkezine göndermişti. Behram İbrahimof'un el yazısı ile verdiği bilgilere göre, kendisi bir yazardı. 1930 yılında Türkistan içerisindeki bazı yazarlar tarafından kurulan "Milli İstiklâl" adlı bir örgütün üyesi olmuştu. 1931 yılı Eylül ayında yazdığı kitabın basım işlemleri için Taşkent'e gitmiş ve tam bu sırada arkadaşlarının tutuklandığını haber almıştı. Bunun üzerine evine dönmeden hemen Aşkabad'a gelmiş ve bu bölgede kaçakçılık yapan bazı Türkmenlerin yardımıyla sınırı geçmeyi başarmıştı. İtirafnamedeki isimler, yerler ve tarihler boş bırakılmış ve Müftü'ye doğrudan söylenmişti.

Sadreddin Han, Türkistan içerisindeki bağlantıları aracılığıyla Behram İbrahimof'u ve anlattığı hikayeyi inceledi ve doğru olduğuna kani oldu.¹⁶ Gerçekten bu isimde bir yazar vardı; Yoksul mahlâsını kullanmaktaydı, bir şiir kitabı yayınlanmıştı ve ayrıca Türkistan içindeki bazı gizli örgütlerle ilişkisi olmuştu. Böylece Yoksul, Müftü Sadreddin Han ile birlikte çalışmağa başladı ve kısa bir süre sonra onun bütün işlerini yürüten en güvenilir adamı haline geldi. Müftünün de onayıyla Mahmut Alizade ismini kullanmağa başlamıştı. Bir süre sonra doğduğu bölgenin ismini soyadı olarak alacak ve Mahmut Aykarlı olarak tanınacaktır. Behram İbrahimof, ya da daha sonraki ismiyle Mahmut Aykarlı, aslında çok iyi yetiştirilmiş bir GPU ajanıydı. Bölgeye gönderilen Azizhanof'un İran'da, Sadık Alioğlu'nun İstanbul'da yakalanmasından sonra, Behram İbrahimof için çok daha geniş ve derin bir geçmiş çalışması yapılmış, çok iyi bir alt yapı hazırlanarak Meşhed'e gönderilmişti. Afganistan'a ve Türkiye'ye göre çok daha kolay bir yer olduğu için İran seçilmişti. Zira burada Sadreddin Han yalnız çalışmaktaydı ve kolaylıkla temas kurabilecek bir durumdaydı. Buna karşın TMB merkezinin bulunduğu İstanbul'da veya Türkistan Milli Hareketine katılmış binlerce insanın yaşadığı Afganistan'da, milli teşkilatlara sızabilmek hiç kolay olmayacaktı. Zaten Afganistan'da teşkilatın resmi bir şubesi yoktu ve sadece bağlı olarak çalışan şahıslar bulunmaktaydı. Sonuç olarak Mahmut Aykarlı, ge-

¹⁶ Müftü Sadreddin tarafından Abdolvahap Oktay'a gönderilen 25 Ekim 1932 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi

rekli güven ortamını sağladı ve Türkistan muhacirleri arasında 30 yılı aşkın bir süre boyunca yürüteceği “Sovyet köstebeği” görevine başladı.

Müftü Sadreddin Han, değişen siyasi şartlar sebebiyle, İran'dan ayrılmak ve yeniden bağımsızlık mücadelesinin başladığı Doğu Türkistan'a gitmek istiyordu. Meşhed'deki Türk konsolosu Hakkı Beyden pasaportunu almış, İngiliz konsololuğundan da Keşmir yoluyla Kaşgar'a geçebilmek için vizesini hazırlatmıştı. Fakat Mustafa Çokayoğlu, İran'ın ve özellikle de Meşhed şehrinin Türkistan Milli Mücadelesi açısından çok önemli bir merkez olduğunu düşünmekteydi. Bu nedenle Müftünün birkaç yıl daha İran'da kalması yönünde ısrarcı oldu. Bunun üzerine Müftü kararını değiştirdi. Fakat 1932 yılı ortalarından itibaren siyasi ortam hızla değişmeğe başladı. Meşhed şehrindeki Türk Konsololuğunun kapatılması kararıyla birlikte, konsolos Hakkı Bey Türkiye'ye döndü ve böylece Sadreddin Han etkin bir siyasi destekten mahrum kaldı.¹⁷ Ekim ayında İranlı yetkililer Sadreddin Han'ı sıkıştırarak, üzerinde baskı uygulamaya başladılar. Türkistanlı Muhacirlerle ilgili olarak yaptığı çalışmalar ve çeşitli makamlara yaptığı başvurular İran yönetimini rahatsız etmişti. İkamet süresinin bitiminden sonra yeni bir süre verilmeyeceği söylendi. Kendisi Türk vatandaşı görünüyordu ve bu nedenle Türkiye'ye gitmesi istenmekteydi. Fakat Türk Pasaportunun geçerlilik süresi de bitmek üzereydi. Müftü, Tahran'daki Türkiye sefaretine müracaat ederek uzatma talep etti. Fakat evraklarıyla ilgili bazı sorunların varlığı ileri sürülerek bu isteğine olumlu cevap verilmedi. Bu arada doğrudan Türk Sefiri Hüsrev Gerede'ye yazdığı mektuplar da cevapsız kalmıştı.

1933 yılı bu belirsizlikler içerisinde geçti. Müftünün Türkiye sefaretine ulaşma çabaları sonuç vermemişti. Diğer taraftan İran yönetiminin baskısı artarak devam etmekteydi. Yıl sonuna doğru Sadreddin Han, İran'dan ayrılmak konusunda kesin kararını vermişti. Horasanın çeşitli şehirlerinde bulunan bağlantıları ile TMB ve Yaş Türkistan grubunun doğ-

¹⁷ Türkiye'nin Meşhed Konsololuğu 11.6.1932 tarihinde kapanmıştır.

Sovyetlerden İran'a geçen Türkmenlerden bir grup. 1932 yılı başları
(Ahat Andican Arşivi)

rudan ilişkisini sağlayacak çalışmaları yaptı. Böylece, kendisinin İran'dan ayrılmasından sonra da TMB'nin bölgedeki çalışmaları devam ettirilebilecekti.¹⁸ Bu sıralarda son Türkmen Basmacılarından Ana Kuli, savaşçılarıyla birlikte İran'a geçmiş ve sınıra yakın bir bölgede enterne edilmişti. İranlı yetkililer Kuli'nin silahlarını teslim etmesini istiyorlardı. İran ile Sovyetler arasında varolan antlaşmalar gereği kendisinin Sovyetlere iade edilebileceğinden çekinen Kuli ise buna yanaşmıyordu. Müftü Sadreddin Han, Afganistan bağlantılarını kullanarak, Ana Kuli ve adamlarının Afganistan'a kabulünü sağladı. Bu gelişme, İran yönetimince Müftü üzerinde yapılan baskının daha da artmasına yol açtı.

1934 yılı Mayıs ayına gelindiğinde Müftü, eğer Meşhed'de kalmağa devam ederse tutuklanacağı istihbaratını almıştı. Artık Hindistan üzerinden Doğu Türkistan'a gitmek plânını uygulama şansı da kalmamıştı. Bunun üzerine 8 Temmuz 1934 gecesi, sekreteri Mahmut Aykarlı'yı da yanına alarak, gizlice

¹⁸ Müftü Sadreddin Han tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 4.7. 1934 ve 16.7.1934 tarihli mektuplar, Ahat Andican Arşivi

Meşhed'den ayrıldı. Eski bir komitacı olması sebebiyle, hareket tarihini ve gideceği yolu hiç kimseye, hatta sekreterine bile söylememiş, bütün düzenlemeleri kendisi yapmıştı. Bir çok Türkistanlı liderin Sovyet Ajanlarınca kaçırılarak geri götürüldüğü hatırlanırsa, Müftünün bu ketumiyeti belki de hayatını kurtarmıştı. İki günlük bir yolculuktan sonra sınırı geçtiler ve Afganistan'a girdiler. Afganistan'da bizzat Herat Valisi tarafından karşılandılar ve kendilerine büyük bir misafirperverlik gösterildi. Müftü ve sekreteri, yirmi gün kadar Herat'ta kaldıktan sonra, kendilerine yol boyunca eşlik edecek bir askerî görevli ile birlikte Kâbil'e doğru yola çıktılar.

Afganistan'da 30'lu yıllar

Hariçte sürdürülen Türkistan milli mücadelesi için Afganistan, gerek sınırdaş ülke olması ve gerekse kuzey bölgelelerinin Türk oluşu bakımından çok önemli bir ülkeydi. Bu sebeple Türkistan'da bağımsızlık mücadelesinin bütün şiddetiyle devam ettiği yıllarda Türkistanlı liderler, Basmacılar ve mülteciler tarafından etkin bir üs olarak kullanılmıştır. Kısa süreli Beççe-i Saka dönemi, başta Buhara eski Emir'i Said Alim Han olmak üzere, Türkistanlı muhacirler ve Afganistan'daki Basmacı Liderleri arasında yeni hareketlenmelere sebep olmuşsa da sonuç tam bir hüsrana olmuştur.¹⁹

Beççe-i Saka'yı devirerek iktidarı ele geçiren Nadir Şah, Afganistan yönetimine güçlü bir şekilde el koydu. Kardeşlerinden Serdar Haşim Han'ı Başbakan, Serdar Şah Mahmut'u Savaş Bakanı ve Ordu Komutanı tayin etmiş, en küçük kardeşi Serdar Muhammed Aziz'i ise Moskova'ya Sefir olarak göndermişti. Kabinenin diğer on bakanını da akrabaları arasından seçmişti. Dış politikada her iki büyük güce de mesafeli davranmaktaydı. İngiliz ve Rus misyonlarının Afganistan'daki faaliyetlerini önlemiş, Hava kuvvetleri bünyesindeki Rus görevlileri ve eğitmenleri geri göndermişti. İngiliz ve Rus okullarına izin vermemesine karşın Alman, Fransız ve Türk okullarının açılmasına imkan tanımıştı.

¹⁹ Bu konular için bkz. Amu Derya'nın Ötesi bölümü.

Bu arada, 1929 yılında, Sovyetlerin desteğiyle Beççe-i Saka yönetimine karşı bir askeri harekât başlatan eski Moskova büyükelçisi Gulam Nebi Afganistan'a geri döndü. Yönetim tarafından kontrol altında tutulmasına karşın, Nadir Şah'a karşı bir darbe hazırlığına girişti. Fakat plâmi açığa çıktı ve yakalanarak öldürüldü. Gulam Nebi'nin darbe girişiminin arkasında, Nadir Şahın Sovyet karşıtı politikalarından memnun olmayan Moskova yönetiminin varlığından kuşkulandırılmıştır.²⁰ Bu olay aynı zamanda Nadir Şah'ın kaderini çizecek ve bir yıl sonra, bir resmi tören esnasında, Gulam Nebi'nin yakın bir akrabası tarafından öldürülecektir. Nadir Şah'ın yerine 19 yaşındaki oğlu Zahir Şah geçti. Yeni kralın yaşının küçük olması sebebiyle bütün kuvvet, kralın amcası olan Başbakan Serdar Haşim Han'ın elinde toplanmıştı. Serdar Haşim, öldüğü 1946 yılına kadar ülkenin gerçek hakimi olarak kalacaktır.

Kısa süreli Beççe-i Saka yönetimi boyunca ve daha sonra İbrahim Lakay'ın tasfiyesi döneminde yaşanan olaylar Nadir Şah yönetimini ciddi bir biçimde kaygılandırmıştı. Zira Kuzey Afganistan halkı Beççe-i Saka yönetimini çok sıcak bir şekilde karşılamış ve ona ciddi bir destek vermişti. Beççe-i Saka yönetiminin sonlandırılmasından sonra başlatılan Basmacı lideri İbrahim Lakay'ın tasfiyesi harekâtı boyunca, yöre halkının büyük bir kısmı tarafsız kalarak merkezi hükümet kuvvetlerine destek vermemiş, özellikle Bedehşan ve Katağan eyaletleri Lakay'a destek vermişti.²¹

Benzeri olayların tekrarlamasından çekinen Nadir Şah yönetimi, Kuzey Afganistan'a yönelik özel bir politika geliştirmeye karar verdi.

Öncelikle Kâbil ile Kuzey Afganistan arasındaki ulaşımın sağlanması gerekiyordu. Afganistan'ı ortadan bölen yüksek Hindukuş dağları nedeniyle, başkent Kâbil'den Kuzey Afganistan'a araçla ulaşabilmek için Kandehar ve Herat üzerinden geçmek, bir diğer deyişle, ülkeyi çepeçevre dolaşan uzun bir yolu kat etmek zorunluluğu vardı. Hindukuş dağları üzerin-

²⁰ Fraser-Tytler, *Afghanistan*. s: 234.

²¹ Bu konular için bkz. Basmacıların sonu.

de bazı doğal geçitler var olmakla birlikte, çok yükseklerde bulunan ve vahşi bir yapıya sahip olan bu geçitlerden araç geçişi mümkün değildi. Hayvan sırtında veya yaya olarak geçişlerde bile büyük zorluklar yaşanmaktaydı. Ayrıca uzun kış ayları boyunca bu doğal geçitler tamamen kapanıyor, neredeyse yılın yarısından çoğunda geçişe izin vermiyordu. Bu coğrafi yapı, Kâbil yönetiminin Kuzey Afganistan'da ortaya çıkan olaylara hızla müdahale etmesini engellemekte ve merkezin otoritesini zayıflatmaktaydı. Nadir Şah bu engeli ortadan kaldıracı için, Amanullah Han zamanında başlatılan, fakat Beççe-i Saka olayı nedeniyle tamamlanamayan Salang geçidinin inşası projesine yeniden ağırlık verdi ve geçit, Rusların yardımıyla, 1933 yılında tamamlanabildi. Böylece Büyük İskender'den bu yana, binlerce yıldır çeşitli ordular ve kervanlar tarafından kullanılan bu zorlu yol, artık araç geçişine izin verir hale gelmiş, Afgan Türkistan'ı ile Güney Afganistan doğrudan birleştirilmişti.

Kuzey Afganistan'a yönelik politikanın ikinci ayağı, Emir Abdurrahman'ın 1890'lı yıllarda başlattığı Peştulaştırma uygulamasının yeniden başlatılmasıydı. Güney Afganistan'daki Peştu aşiretleri, sistematik bir şekilde Kuzeye yerleştirilmeğe başlandı. Kuzey Afganistan'ın yerli halkı olan Özbek, Tacik ve Türkmenlerin elindeki verimli arazilere el konularak, "Nakilin" adı verilen Peştu yerleşimcilerine devrediliyordu. Kunduz bölgesiyle ilgili uygulamalar bu politikanın en belirgin örneklerindedir. Türkistan'ın Fergana bölgesi pamuk ziraatının yoğun olarak yapıldığı bir bölgeydi. Kuzey Afganistan'daki Katağan eyaleti de benzer bir iklime ve toprağa sahipti. 1920'li yılların ilk yarısında bölgeye gelen Türkistanlı muhacirler, pamuk ziraatını başlatmışlar ve kısa bir sürede Kunduz şehrinin bir pamuk merkezi haline dönüşmesini sağlamışlardı. Sovyetler Birliğinde devam eden iç problemler ve kolektivizasyon süreci nedeniyle pamuk üretimi düşmüş, böylece Sovyetlere ihracat yapma imkânı ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Afgan yönetimi, Afganistan Milli Bankası'nın desteğiyle, pamuk üretimi konusunda faaliyet gösterecek olan *Spinzar* şirketini kurdurdu. Bölgeye yerleşen Türkistanlı muhacirler ve bölge halkı, bu şirketin desteğiyle, bataklık halindeki arazileri işleyerek tarıma uygun hale getirdiler ve

pamuk ziraatını yaygınlaştırdılar. 1930'lara gelindiğinde Kunduz şehri merkez olmak üzere Katagan eyaleti, Afganistan ekonomisine çok önemli katkı sağlayan bir pamuk üretim bölgesi haline dönüşmüştü. Nadir Şah'ın Peştulaştırma politikaları sırasında bölgenin bütün tarım arazileri, yerel halkın elinden zorla alınarak, dönümü 25 sent gibi komik rakamlarla Peštu toprak ağalarına devredilmişti.²²

Kuzey Afganistan'ın tarihi birikiminin ve kültür unsurlarının yok edilmesi ve böylece bölge halkının geçmişle olan tüm bağlarının koparılması, uygulanan politikanın bir diğer boyutunu oluşturmaktaydı. Fanatik bir Peštu milliyetçisi olan bölge valisi General Vezir Muhammed Gülhan Muhammand, bu politikanın en şiddetli uygulayıcısı olmuştur. Bu Genel Vali döneminde, bölgenin geçmişini simgeleyen bütün tarihi ve arkeolojik kalıntılar yıkılmış, Tacik dilinde veya Türk-Çağatay dilinde yazılan el yazması eserler yok edilmiştir. Özellikle bölgenin tarihi ismi olan Afgan Türkistan'ı deyi mi yok edilmeğe çalışılmış, Özbekçe ve Tacikçe yer adları değiştirilerek yerine Peštuca isimler konulmuştur. İsmi ni, bölgede yaşayan bir Özbek boyundan alan Katagan Eyaleti, resmi kullanımdan çıkarılmıştır.²³ Bölgedeki Türk kökenlilerin sayısının azaltılabilmesi için, Türkistanlı muhacirler, en küçük bir uyuşmazlık durumunda bile, aileleri ile birlikte *Çaknasur* ve *Dehne-i Gurru* gibi güneydeki sürgün bölgelerine gönderilmektedir.

Bütün bu uygulamalar sırasında Afgan Türkistan'ındaki Basmacı grupları dağılmış, eski Basmacılar, geçimlerini sağlayacak işlere yönelmişlerdi. Türkistanlı muhacirler sınırдан itibaren ağırlıklı olarak İmam sahip (Kızıl kale), Kunduz, Hanabad, Bağlan, Şıbrgan, Meymene, Endhoy, Mezar-ı Şerif gibi şehirlerde yoğunlaşmış durumdaydılar.²⁴ Kunduz, Bağlan, Hanabad gibi şehirlerdeki muhacirlerin büyük bir kısmı ziraatla uğraşmaktaydı. Almanlar tarafından kurulan şeker fabrikası için pancar üretim bölgesi olarak Bağlan şehri seçil-

²² Shalinsky, *Long Years of Exile, Central Asian Refugees in Afghanistan and Pakistan*. s: 28.

²³ Şahrani, *Resisting The Taliban and Talibanism in Afghanistan*. s: 132

²⁴ Bkz. Harita 5.

mişti. Kunduz şehri ise bir pamuk üretim merkeziydi. Bu bölgeler Türkistanlı muhacirler için çekim merkezleri haline dönüşmüştü.

Sürüleriyle birlikte Afganistan'a geçebilen Türkmen grupları ise hayvancılık faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Özellikle karakul²⁵ ticareti bu grupların tekelindeydi. Endhoy, Meymene ve Şıbrgan gibi şehirlere yerleşen Türkmen muhacirler, halıcılık gibi el sanatlarına yoğunlaşmışlardı. Kâbil, Mezar-ı Şerif gibi büyük şehirlerde oturan Türkistanlı muhacirler ise, daha ziyade, ticaret ve el sanatları ile ilgili alanlarda çalışmaktaydılar.

Nadir Han yönetimi tarafından başlatılan bu yoğun baskı ve şiddet politikası sadece Türkistanlı muhacirleri değil, Kuzey Afganistan'ın yerel halkı olan Özbek, Türkmen ve Tacikler de ciddi bir suskunluğa sevk etmişti

İbrahim Lakay'a yönelik askeri harekât sonrasında ortaya çıkan siyasi ortam, Türkistanlı muhacirlerin önde gelen isimlerini de çok ciddi bir şekilde etkilemişti. Buhara Emir'i Said Alim Han'ın üzerindeki kontrol yoğunlaştırılmış ve çevresi boşaltılmıştı. Eski Han'ın Buharalı muhacirlerle ilişkisi en alt düzeye indirilmişti. Hindistan'a veya Hacca gitme istekleri reddedilen Emir, kendisine tahsis edilen kışlık ve yazlık konutlarla sınırlı bir hapis hayatı yaşamaktaydı. Buharalı Özbekler arasında, Said Alim Han'ın temsilciliğini amcası Seyyidbek İnak Kalan (Tağabek) yürütmekteydi. Bu sıkıntılı hayata çok fazla dayanamayan Emir 1934 yılında vefat etti ve askeri bir törenle defnedildi.

Eski Basmacı lideri Şir Muhammed Bey, devlet tarafından kendisine verilen, Karte-i Çar bölgesindeki arazide çiftçilik yapmakta ve kendisine bağlanan 500 rupye aylıkla geçinmeğe çalışmaktaydı. Resmi makamlardan izin almaksızın, çiftliğin 6 kilometre dışına çıkması bile yasaktı. Diğer Basmacı liderleri de ticaret veya ziraat alanlarında yapabilecekleri işlere yönelmişlerdi ve geçimlerini sağlamağa çalışıyorlardı. Devlet kadrolarında ve bürokraside görev alabilen-

²⁵ Buhara'nın Karakul bölgesinde yetiştiği için bu isimle anılan uzun kıvrıkcık tüylü bir koyun cinsi. Batıda Astragan olarak bilinmektedir.

Afganistan'daki Türkistanlılardan bir grup. Ortada ayakta duran kalpaklı şahıs Basmacı lideri Nur Muhammed Beg'dir. Kâbil, 1926
(Ahat Andican Arşivi)

lerin sayısı çok azdı. Bunlardan bir tanesi, Başvezirlikte danışman ve tercüman olarak görev yapan Mübeşşirhan Tarazi idi. Tarazi, Türkistanlı muhacirlerin merkezi yönetim ile olan ilişkilerine yardımcı olmaktaydı. Oğlu Nasrullah'ın eski Buhara Emir'inin kızıyla evli olması nedeniyle, Emir taraftarı gruplarla da iyi ilişkileri vardı. Buhara Halk Cumhuriyeti hükümet azalarından olup daha sonra Afganistan sefiri tayin edilen Haşim Saik de Afganistan'da kalmıştı ve maarif nezaretinde müsteşar olarak çalışmaktaydı. Afgan Hükümeti ülke içerisinde siyasi gruplaşmalara ve basın faaliyetlerine izin vermediği için bu yönde herhangi bir hareket gerçekleştirmek mümkün değildi.

1935'li yıllara gelindiğinde, Türkistanlı muhacirler arasında eskiden varolan siyasi gruplaşmaların büyük ölçüde devam ettiği görülmektedir. Türkmen muhacirler arasında siyasi nitelikte bir gruplaşma mevcut değildi. Az sayıda olan Kırgız muhacirler Pamir bölgesinde yerleştikleri için, tamamen ayrı bir grup halinde yaşamaktaydılar. Yaşadıkları böl-

ge, çok yüksek ve dağlık olduğu için, yılda sadece 3 ay boyunca ulaşılabilir. Dolayısıyla merkezi hükümetin bölgeyi denetimi neredeyse hiç mümkün değil gibiydi. Özbek muhacirler ise genel olarak geldikleri bölgelere göre *Buharayı*, *Ferganaçı* veya *Pan-i Daryayı*²⁶ gibi isimlerle tanımlanmaktaydılar. Siyasi açıdan ise, Emir yanlıları, eski Korbaşılar, Tarazi ve çevresinde oluşan bir grup ve TMB yanlıları olmak üzere 4 temel gruplaşma söz konusuydu. Eski Buhara Emir'i taraftarları, Emir'in oğlu Şehzade Ömer etrafında kümelenmiş vaziyetteydiler. Türkmen gruplar içerisinde en etkin isim ise Nakşibendi tarikatı önderlerinden Eşan Halife idi.

1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren Dünyada savaş rüzgarları esmeğe başlamıştı. Bu dönemde Afganistan'da Alman ve Japon etkinliğinin giderek arttığı görülmektedir. Bu iki gücün Sovyetler Birliği'ne ve İngiltere'ye karşı yürütecekleri çalışmalar, Afganistan'daki muhacir gruplar arasında yeni hareketlenmelere yol açacaktır.

Müftü Sadreddin Han'ın tasfiyesi

Müftü Sadreddin Han ve Mahmut Aykarlı 1934 yılı Temmuz ayı sonlarında Kâbil'e geldiler. Müftünün Mustafa Çokayoğlu ve Abdulvahap Ishakoğlu'na yazdığı mektuplar bölgedeki durumla ilgili önemli bilgiler vermektedir:

31 Temmuzda Kâbil'e gelip eski ve yeni muhacirlerle, 11 yıllık gurbetteki arkadaşlar ve meslektaşlarla görüştük. Bir kısmının hayat seviyeleri yükselmiş. Umumen tarafınıza hizmetkârdırlar. Buraya geldiğime memnunum ve ümitliyim...

Memduh Şevket (Esendal) Bey ile görüştüm, Türkiye sefiridir. Kendisiyle konuştum... Türkiye'deki durum bizim maksatlarımız için çok uygun görünmüyor. Fakat bize faydalı olacakları tek nokta, orada tahsil görmek isteyen öğrenciler için imkân yaratmaktır. Ben de efendilerimizle ilişkiyi bu konularla sınırlı tutuyorum.

Bu cümleden olmak üzere bugün Yoksul'a da, Türkiye'ye gidiş amacıyla Türk pasaportu aldık. Yol için maddi imkânla-

²⁶ Nehir Ötesinden gelen

rı sağlayabilirsek Meşhed tarafına göndermeyi ümid ediyorum. Sizden dileğim maddi ianenin bir an önce gönderilmesidir. Meşhed'e giderse sizin meşveretinizle orada iş görür.....Buradakilerin çoğu eskiden bağvanlık,²⁷ çiftçilik ve el işlerinde çalıştıkları için, burada da aynı işleri yürütüyorlar. Bir kısmı ise eğitim görüyorlar...

Kaşgar'a çok hızlı geçmenin mevsimi geçmiş gibi görüldüğünden eğer izin verirlerse bu kışı Kâbilde geçirmek istiyorum. Bu hafta sonuç belli olur. Hoca Niyaz Kaşgar'da istiklâl fikrinden vazgeçip muhtariyete dönmüş. Çin hükümet kumandanı Kaşgar'a girmiş durumda... İstiklâlcî kuvvetlerden bir kısım Pamir dağlarında, Taşkorgan tarafında binden fazla kuvvet var. Başlığı Mahmud Yusuf isimli bir zattır. Eski zamanda Şir Muhammed'in bir korbaşısı iken şimdi de ona ihlâsı devam etmektedir.....Bu taraflara gelen dergi miktarını arttırmakta fayda vardır. Göndereceğiniz maddiyatın Kabil National Bank, Türkistan Eshamı²⁸ yoluyla ulaşması mümkündür.²⁹

Bu arada Yoksul, yani Mahmut Aykarlı, Müftü'nün bütün temaslarını yönlendiren, dergi dağıtımını ve haberleşmeleri düzenleyen insan konumuna gelmişti. 1934-35 yılları boyunca TMB ile olan yazışmalara bakıldığında, hemen hepsinin Yoksul aracılığıyla yürütüldüğü görülmektedir. Mektuplarından birisinde, Türkiye'de soyadı kanununun çıkması nedeniyle, Müftü Sadreddin'in *Ziveci*, kendisinin de *Aykarlı* soyadını aldığını yazmaktadır.³⁰ Bir diğer mektubunda ise "Bundan sonra Müftü efendiye gönderilecek para kendi adına gönderilsin. Zira Türk Sefiri yakında Türkiye'ye dönüyor" diye yazmaktadır.³¹ Bu satırlardan anlaşıldığı kadarıyla eski iki İttihatçı, Memduh Şevket Bey ile Müftü Sadreddin Han, yeniden bir araya gelmişlerdi ve Esendal, Müftü'nün çalışmalarına destek sağlamaktaydı. Müftü ve sekreteri, Sefir Esen-

²⁷ bağcılık.

²⁸ Türkistan senetleri.

²⁹ Müftü Sadreddin tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 2.10.1934 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

³⁰ Mahmut Aykarlı tarafından Abdulvahap Oktay'a yazılan 19.3.1935 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

³¹ Mahmut Aykarlı tarafından Abdulvahap Oktay'a yazılan 6.4.1935 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

dal'ın yardımıyla yeni soyadı almışlar ve Türkiye pasaportlarını yenilemişlerdir. Ayrıca Türk Sefareti, Müftünün dış ülkelerle temaslarına da yardımcı olmaktadır. TMB Avrupa mümessilliği tarafından gönderilen para ve mektuplar da Türk Sefareti aracılığıyla Müftü Sadreddin'e ulaştırılmaktaydı.

Bu sıralarda Müftü, bir taraftan Endhoy, Akça, Mezar-ı Şerif ve Hanabad gibi şehirlerde TMB adına çalışacak temsilciler belirlemeğe, bir taraftan da eski Basmacı liderleriyle diyalog kurmağa başlamıştı. Doğu Türkistan'la ilgili plânlarından da vazgeçmiş değildi. Oraya gidip bağımsızlık mücadelesine katılmak istiyordu. Bu nedenle Japon elçiliği görevlileriyle ilişki kurarak oradaki çalışmalarını için zemin hazırlamağa girişti.

Diğer taraftan, Müftünün ayrılmasından sonra TMB'nin İran'daki çalışmaları durmuş gibiydi. Meşhed başta olmak üzere, İran'ın sınır şehirlerinde görevlendirilen temsilciler, etkin bir koordinasyon olmayışı nedeniyle, aktif bir çalışma sergileyemiyorlardı. Bu durumdan çok rahatsız olan Müftü Sadreddin, koordinasyon görevinin Aykarlı tarafından gerçekleştirilebileceğini düşündü ve onu Meşhed'e geri göndermeye karar verdi. Aykarlı ise Müftünün bu kararından hiç memnun değildi. Zira Sovyet gizli servisinin amaçladığı şey gerçekleşmiş, Aykarlı, muhacirlerin en yoğun olduğu yere gelip yerleşmiş ve gerekli siyasi bağlantıları kurmuştu. Meşhed'e dönmesi durumunda etkin bir faaliyet gösterme şansı ortadan kalkmış olacaktı. Müftünün talebini yerine getirmemesi durumunda ise TMB çevrelerinin güvenini kaybedebilirdi. Bu nedenle önce Müftüyü kararından vazgeçirmeğe çalıştı. Abdolvahap Oktay ve Tahir Çağatay gibi Yaş Türkistancılara mektuplar yazarak, Meşhed yerine Kâbilde kalmasının daha yararlı olacağını anlattı ve Müftüye baskı yapmalarını istedi. Fakat Müftü Sadreddin, Aykarlı olmadan İran'da faaliyetlerin yürütülemeyeceği konusunda ısrarlıydı.

Artık Aykarlı ve Sovyet Gizli Servisi için tek yol kalmıştı. Müftü bir şekilde tasfiye edilecek ve yerine Aykarlı geçirilecekti. Plân 1935 Haziran ayında uygulamaya kondu. Gelişmeler, Sadreddin Han tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan mektupta şöyle anlatılmaktadır:

Kâbilde durup dahilden haber almak çok zor hale geldiğinden Şarki Türkistan'a geçebilmek amacıyla, 6 Haziranda Hariciye vezaretinden dostane çıkış için vize talep etmiştim. Fakat Sovyet hükümetinin şiddetli baskısından bahsederek, Vezir, bana İngiliz idaresini (Hindistan Yolu) tavsiye etti. Ertesi gün İngiliz sefaretine giderek Hindistan vizesi talep ettim. Sefaret, merkeze soracaklarını söyleyip beklememi istediler. Bu esnada, birden bire, 17 Haziran günü beni şehir kumandanlığına talep ettiler ve şifahen dahiliye vezaretinden gelen emir mucibince iki gün içerisinde, muhafız eşliğinde serhadden (sınırdan) geçirilerek Meşhed'e müteveccihen gidişime emir edildi. Türkiye sefaretî müsteşarının yardımlarıyla Hindistan üzerinden gidebilme talebimin sonucunu bekleme izni aldık. Şimdi İngiliz sefaretinden cevap bekliyorum. İran'a geri dönmek utanç verici bir şeydir. Tanrı göstermesin. Güya teşkilat kurup Sovyet Rusya aleyhine iş yürütüyormuşum. Bu vaziyet hem bana ve hem de Türkiye Sefareti müsteşarına, Hariciye Veziri tarafından doğrudan söylendi ...Uzakbayların da (Japonlar kastediliyor Y.N.) karşılımları fena değildi. Fakat imkân olup geliştirmemiz gerekiyordu...

Hamdolsun Mahmut için acele bir hâl yoktur. Binaenaleyh Mahmut bu yerde kalıp yanında bir yardımcı ile hizmetinize hazırdır... Muhterem Mustafa Bey, bundan sonra mutlaka Mahmut ile haberleşip durmanız lazımdır.... Şek yok ki şimdiki Sovyet hükümetine karşı iş görmek imkânı bizden geçmiştir. Yegâne ümit, istikbâlde belki bir yeni inkılâp veya harp çıkıp kalmasıdır... Bu nokta-i nazara geldiğim için, milletimize 'hazır ol' demek için çare görmek lazımdır... Böyle de olsa kolsuz ve ayaksız çalışmak için yerimde bu yiğiti (Mahmut) bırakıp gideceğim. Eğer sizin tarafınızdan mümkün olsa beni Hindistan'a kabul ettirmek için hareket etseniz idi.³²

TMB yetkilileriyle Müftü Sadreddin arasındaki yazışmalardan anlaşıldığına göre, o güne kadar Müftünün faaliyetlerinden herhangi bir rahatsızlık duymayan Afgan Hükümeti, birden bire ülkeyi terk etmesini istemişti. Kendisi Sovyet aleyhtarını faaliyetler yapmakla suçlanmasına karşın, sekreteri

³² Müftü Sadreddin Han tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 5.8. 1934 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

ve yardımcısı konumundaki Mahmut Aykarlı'ya herhangi bir suçlama yöneltilmemiştir. Aykarlı, Sovyetlere döndükten sonra yayınladığı hatıralarında bu konuya değinmekte ve Müftü Sadreddin'e yönelik tasfiye harekâtının Afgan Yönetimi içerisindeki Sovyet dostları sayesinde, tereyağından kıl çekercesine gerçekleştirildiğini belirtmektedir.³³

Müftü Sadreddin'in Hindistan üzerinden Doğu Türkistan'a geçmekle ilgili çabaları sonuç vermedi. Henüz İngiltere sefaretinden beklediği cevabı alamadan Afgan yönetiminin yeni bir kararıyla karşı karşıya kaldı. Müftünün İran'a geri gönderilmesinden vazgeçilmiş, Afganistan'ın Herat şehrine sürgün olarak gönderilmesine karar verilmişti. Burada gözetim altında tutulacaktı. Böylece, Sovyet gizli servisine düzenlenmiş tezgâh, istenildiği gibi sonuçlanmış oluyordu. Sovyet ajanı Aykarlı, Kâbilde TMB'nin kilit adamı konumuna gelmiş, Sadreddin Han ise tamamen devre dışı bırakılmıştı. Aykarlı gelişmeleri Çokayoğlu'na şöyle aktarmaktadır:

Son mektubunda Müftü hazretleri, gelecek mektubu Peşaver'den yazacağız demişti. Fakat bu mümkün olmadı. Çünkü üst üste gelen emir ve buyruklar onun Kâbili terk etmesini mecbur kıldı... Bolşevik sefreti her yol ile Müftünün Kâbil'den kovulması için uğraştı. Hindistan ve İran sefaretleri de cevap vermediler. Müftü Hazretlerinin Herat'a sürgüne gitmesine karar verildi. Sonunda 6 Ağustos günü polis nezaretinde Herat'a gitti.... Bundan sonra Müftü adına gönderilecek mektup, dergi ve para benim adıma gönderilse iyi olur.³⁴

Artık meydan Aykarlı'ya kalmıştı. Türkistan Milli Birlik Hareketinin Afganistan, İran ve Doğu Türkistan operasyonlarının yöneticisi konumuna gelmişti. TMB temsilcisi Mahmut Aykarlı, Müftü Sadreddin Han ve TMB başkanı Mustafa Çokayoğlu'nun referanslarını kullanarak Türk Büyükelçisi Mahmut Şevket Esendal ile çok yakın bir ilişki kurmuş durumdaydı. Profesyonel bir ajan olan Aykarlı için, bu ilişkiyi kullanarak başka diplomatik gruplarla temas sağlamak

³³ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Parmuzin, *Mahsus Tapşırık*

³⁴ Mahmut Aykarlı tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 9.8.1935 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

Sovyet casusu Mahmut Aykarlı (solda ayakta) Basmacı liderlerinden Hemrahkul Korbaşı (oturan) ile birlikte. Kâbil, 1936 yılı başları
(Ahat Andican Arşivi)

fazla zor olmayacaktı. Nitekim 1936 dan itibaren Japon diplomatik çevrelerine sızma imkânını buldu. Bu arada eski Basmacı liderlerinden Hemrahkul Korbaşı'nın kızı ile evlenmiş ve böylece durumunu daha da sağlamlaştırmıştı. Şimdi hedef Türkistanlı muhacir liderlerinin güvenini kazanmaktı. Zira Afganistan'daki bazı Türkistanlı gruplar, TMB tarafından yürütülen mücadele yöntemini benimsememekteydiler. Özellikle Mübeşşirhan Tarazi'nin başını çektiği grup, TMB siyasetini ve onun yayın organı Yaş Türkistan mecmuasını fazla liberal bularak, " besmeleyle başlamayan mecmua" şeklinde tanımlamaktaydılar. Diğer taraftan Agabekov'un hatıraları ile ilgili olarak Yaş Türkistan mecmuasının geçmiş sayılarının

da yayınlanan yazılar sebebiyle, başta Şir Muhammed Bey olmak üzere, eski Korbaşılar da TMB ye sıcak bakmıyorlardı. Bu nedenle TMB'nin adamı olarak görünen Aykarlı için her iki grupla da ilişki kurmak bir hayli zor olacaktı. Bütün bu gelişmeleri çok iyi bilen Aykarlı, başlangıç olarak, her iki grup içerisinde de yer almayan liderlere yönelmeye karar verdi. Doğu Türkistan'dan Afganistan'a geçen Kudretullah Han Töre, Kaşımcan Töre gibi mücadele liderleriyle diyalog arayışına başladı.

Hükümet-i İlahiye girişimi

Bu sırada ortaya çıkan beklenmedik bir gelişme, Afganistan hükümetinin muhacirler politikasında bir yöntem değişikliğinin olmasını sağladı. Olay, Mevlâna Mansur isimli Hindistanlı bir din adamı önderliğinde, Afganistan'da yaşayan Türkistanlı muhacirlerin örgütlenmesi ve gizli bir siyasi hareketin başlatılması şeklindeydi. Hindistanlı bir din adamının, Afganistan da Sovyet karşıtı bir organizasyon oluşturmaya çalışması bir hayli garip görünmektedir. Fakat mesele Sovyetler Birliği - İngiltere çatışması çerçevesinde değerlendirildiğinde kolayca anlaşılabilir bir gelişme haline dönüşmektedir.

1930'lu yılların başlarından itibaren Sovyetler Birliği, Hindistan-Afganistan sınır bölgesinde yaşayan Peştu kabileler arasında yoğun bir komünizm propagandası başlatmıştı ve bu bölgede İngiliz yönetimine karşı ortaya çıkan hareketlenmelere açıkça destek vermektedir. Gelişmeler İngiliz yönetimini ciddi biçimde rahatsız etmişti. *Mecnun Fakir* isimli bir şahıs önderliğinde başlatılan ayaklanma giderek yayılma eğilimi göstermekteydi. İngiliz yönetimi, Hindistan sınır bölgelerinde gerekli karşı önlemleri almakta gecikmedi. Afganistan içerisindeki Sovyet karşıtı grupları teşkilatlandırma çabası da bu programın diğer bir parçasıydı.

Mevlâna Mansur, 1933 yılında Afganistan'a geldi ve buradaki Türkistanlı gruplarla yakın bir ilişki kurdu. Bilgili bir din adamı olması bütün gruplar tarafından kolayca benimsenmesini sağlamıştı. 1934 yılından itibaren ilişkilerini fark-

lı bir boyuta taşıdı ve ileri gelen bazı Türkistanlı muhacirleri etrafında toplayarak, komünizm karşıtı ve Türkistan'ın bağımsızlığını amaçlayan gizli bir siyasi yapılanma oluşturdu. Kurulan teşkilatın ismi *Hükümet-i İlahiye* olarak belirlenmişti.³⁵ Merkezi Kâbil'de olan gizli teşkilatın Afganistan'ın diğer şehirlerinde de teşkilatlandırılması faaliyetleri yıl boyunca devam etti. 1935 yılı içerisinde Sovyet karşıtı propaganda çalışmasının başlatılması kararı verildi. Fakat Afganistan polisi gelişmeleri fark etmiş, Mevlâna Mansur'u yakın takibe almıştı. Hindistan'da bastırılıp gizlice Afganistan'a geçirilen broşürlerin ele geçirilmesiyle teşkilat dağıtıldı. Mevlâna Mansur ve grubun önde gelen üyeleri tutuklandı. Daha sonra Mevlâna Mansur, Hindistan'a sınır dışı edildi. Afgan Yönetiminin Mevlâna Mansur'u herhangi bir yargılama işlemine bile tabi tutmaksızın sınır dışı etmesi, bu şahsın İngiliz makamları tarafından desteklenmekte olduğunun açık bir göstergesidir. Mevlâna Mansur ile birlikte tutuklanan Türkistanlılar ise çeşitli sürelerle hapsedilmişlerdir. Hükümet-i İlahiye olayı sonrasında, muhacirler arasındaki gelişmeleri yeterince takip edemediklerini düşünen Afgan makamları, her bölgede bir Muhacir Temsilcisi seçmek gibi bir uygulamayı gündeme getirdiler. Böylece, Afgan yönetimi, bu temsilciler aracılığıyla, Türkistanlı muhacirler arasında gelişen olayları daha yakından izleyebilecekti. Ayrıca bu temsilciler, muhacirlerin resmi makamlarla ilişkilerinde aracılık yapacaklardı. Kâbil için görevlendirilen isim Mübeşşirhan Tarazi idi. Ne yazık ki bu uygulama Kâbil ile sınırlı kalacak, diğer şehirler için herhangi bir görevlendirme yapılmayacaktır.

TMB'nin Japon yönetimi ile ilişki kurma çabaları

TMB Merkezi, 1932 yılında Doğu Türkistan'da milli hareketlerin başlamasıyla birlikte, Japon hükümetine bir memorandum göndermiş fakat herhangi bir cevap alamamıştı. Müf-

³⁵ Bu girişim içerisinde yer alan Türkistanlıların bazıları şunlardır. Şir Muhammed Beg'in kardeşi Nur Muhammed Beg, Osman Karı, Mevlâna Ahmedali, Abdulaziz Karı.

tü Sadreddin Han'ın, Kâbile geldikten sonra Japonlarla bağlantı, daha sonra Mahmut Aykarlı tarafından geliştirilmiş ve özellikle Doğu Türkistan'a yönelik faaliyetlere destek verilmesi konusunda bir uzlaşmaya varılmıştı.

Bu arada Mustafa Çokayoğlu da Paris'teki Japon yetkililerle temas kurmağa çalışmaktaydı. Aykarlı ile Çokayoğlu arasındaki yazışmalar bu temasın boyutlarını geniş olarak yansıtmaktadır:

Sizden mektup aldıktan sonra Uzakbaylar³⁶ ile görüştüm ve mektubunuzun ilgili kısımlarını sözleştik. Söyledikleri şudur: 'Biz Fransa'daki biraderlerimizin de bizim gibi hareket etmelerini samimi kalp ile arzu ediyoruz. Onların soğuk görünmelerinin bir sebebi olsa gerek. İhtimal Fransız hükümetinin Sovyet hükümetiyle giderek dost olması bizim de vaziyetimizi güçleştiriyor. Ayrıca Kışlak bay³⁷ Rusya'yı hiç görmemiştir ve hiçbir malûmatı yoktur. Sadece Fransa için bilgilendirilmiştir. Bu sebepten bu meselelere alâkadar görünmemiştir. Meselenin daha hızlı açılıp kolayca anlaşılabilmesi için Mustafa Bey, Sefir-i kebir (Büyükelçi) Mösyö Sato ile görüşmelidir. Çünkü Sato 15 sene kadar Moskova ve Petersburg'da bulunan birisidir. İki sene kadar kendisiyle Moskova'da birlikte çalıştık. Ben yarından itibaren kendisine bu konuyla ilgili malûmat yazacağım.

Mustafa bey Türkistan meselesiyle ilgili Fransızca ve İngilizce yazdığı eserlerini bize (yani Kâbil'e) göndersin. Biz onları kendi memleket neşriyatımızda ve matbuatımızda bastırırız. Buna ben kesin söz veririm. Eğer Mustafa Bey Mançurya, Polonya veya Finlandiya gibi başka bir yerde olsaydı, biz o zaman çok başka bir şekilde iş yürütebilirdik. Yazdığım mektuba şunu da ilave edeceğim. Bundan sonra Mustafa Bey kendi mektuplarını bizim sefarete verirlerse onu reddetmesinler.'

Sefir-i muhtar Kitada hazretleri sözlerinin arasında Sinkiang işleriyle çok ilgili olduklarını da kaydetti..... Elinizden geldiği kadar bizim işlerimize yardım edin dediğimde bunun için de söz verdiler..... Daha önce hasta olarak ülkesine dönen

³⁶ TMB'nin iç yazışmalarında Japonlar için kullanılan kod.

³⁷ Muhtemelen Fransa'da görevli Japon Büyükelçilik Müsteşarı veya Askeri Ataşesi kastediliyor.

Başkâtip hazretleri de 'Ben sizin meselelerinizi yazıp gerçekleştirmesi için çalışacağım. Merak etmeyin bizim millet sizi unutmayacak' demişti. Görelim ne olacak.³⁸

Aykarlı, bir taraftan da, sözde Türkistan ve Doğu Türkistan'a yönelik sınır ötesi faaliyet yapacak bir teşkilat oluşturma çabası içerisine girmişti. Böylece hem çalışmalarını kontrol altında tutmuş olacak, hem de Sovyetler Birliği açısından tehlikeli ve önemli kabul edilen şahısların ortadan kaldırılabilmelerine imkân sağlamış olacaktı. TMB ile olan yazışmalarında bu faaliyetler şöyle açıklanmaktadır:

Şeyh Abdulkerim, Tekinel ve oturuşunda uzakbaylarla alâka kurma meselesinde karar alınmıştı. Ben bu meseleyi biraz geç de olsa başardım... O oturuşta 'Nurtay'..... tayin edilmişti. Yukarıda adları zikredilenler her tarafa dağıldıktan sonra teşkilatlar arası ilişkiler, Doğu Türkistan ve dahildeki (Batı Türkistan) milletimizle bağlanmış işleri bizi madde sıkıntıya sokmuştu. O zaman uzakbaylar bize yardım elini uzatmağa hazır olduklarını bildirdiler.³⁹

Aykarlı'nın Abdülvahap Oktay'a gönderdiği bir diğer mektubunda şu satırlar vardır:

Türkistan'a giden 3 kişiden haber yok. Buradan gönderdiğim iki kişinin Kaşgar'a ulaşip işe başladıkları haberini aldım. Şimdi Hindistan'a yerleşip onlar ile teması sağlayacak bir 'istasyon' kurmakla meşgulüm.⁴⁰

Aykarlı'nın mektuplarında belirttiği Şeyh Abdulkerim, uzun yıllar Sovyetlere karşı mücadele yürüten meşhur Basmacı lideri Fuzeyl Mahdum'dan başkası değildi. Bu inançlı mücahit lideri, TMB'nin temsilcisi olarak gördüğü Mahmut Aykarlı tarafından kurulan, sözde Bolşevizm karşıtı örgütlenmeye tereddütsüz katılmıştı. Çinlilere karşı yürütülen mücadelede görev almak üzere Kaşgar'a gönderildi. Bu arada ger-

³⁸ Mahmut Aykarlı tarafından Mustafa Çokayoğlu'na gönderilen 16.5.1936 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

³⁹ Mahmut Aykarlı tarafından Abdülvahap Oktay'a gönderilen 27.6.1936 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

⁴⁰ Mahmut Aykarlı tarafından Abdülvahap Oktay'a gönderilen 26.10.1936 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

çek kimliği, Aykarlı tarafından Tunganlara ve Kaşgar'daki Rus konsolosluğuna bildirilmişti. Doğu Türkistan'a geçemeyen Tunganlar tarafından kaçırılarak Kaşgar'daki Sovyet konsolosluğuna teslim edildi. Sovyetler Birliğine götürüldü, sorgulandı ve idam edildi.⁴¹

Aykarlı'nın mektuplarında kod isimlerini vererek bahsettiği diğer şahısların kimler oldukları bilinmemektedir. Ayrıca Aykarlı'nın bu yöntemle kaç kişiyi Sovyetlere teslim ettiğini de ancak KGB arşivlerinden öğrenmek mümkün olacaktır.⁴²

Osman Kocaoğlu Afganistan'da

1937 yılı başlarında, TMB reisi Osman Kocaoğlu ve Doğu Türkistan'da kurulan hükümetin savunma bakanlığını yürütmüş olan Sultanbek Bahtiyar, Hindistan üzerinden Afganistan'a geldiler. Bu seyahat TMB merkez komitesinin haberi ve onayı olmaksızın gerçekleştiği için TMB merkezinde ciddi tartışmalara yol açmıştı. Fakat daha sonra Promete Hareketinin bilgisi dahilinde bir seyahat olduğu anlaşılacaktır. Çokayoğlu, bu konuyla ilgili olarak, Paris'teki Japon yetkililerinin kendisinden bilgi almak istediklerini ve Varşova'daki Promete merkezinin de seyahatle ilgili olduğunun anlaşıldığını yazmaktadır.⁴³

Osman Kocaoğlu ve Sultan Bek, önce, o sıralarda Kanderhar şehrine nakledilen Müftü Sadreddin Han'ı ziyaret ettiler. TMB içerisindeki kamplaşmada Müftü, Çokayoğlu'nun tarafını tutmaktaydı. Bu nedenle Kocaoğlu ve arkadaşına karşı bir hayli soğuk davrandı. Kâbil'e geçen Kocaoğlu ve Bahtiyar, burada TMB temsilcisi Mahmut Aykarlı ile buluştular. Kocaoğlu, Afganistan ziyareti sırasında bir çok işi birden gerçek-

⁴¹ Türkistani, *Kaybolan Vatan*. s:168. Bu olay Sovyet casusu Mahmut Aykarlı'nın anılarından oluşturulan *Mahsus Tapşırık* isimli kitapta da doğrulanmaktadır.

⁴² Sovyetlere döndükten sonra, hatıralarına dayanılarak yazılan *Mahsus Tapşırık* isimli kitapta söylediğine göre Aykarlı, bu yolla çok sayıda mücahidin yok edilmesini sağlamıştır.

⁴³ Mustafa Çokayoğlu tarafından Yakup Elbek'e yazılan 31.10.1936 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

leştirmek arzusundaydı. Doğu Türkistan'daki bağımsızlık hareketlerine Japonya'nın desteğinin sağlanması en öncelikli konuydu. Afganistan'daki Türkistanlı muhacir liderlerinin bir araya getirilmesi diğer bir konuydu ve bunun gerçekleştirilebilmesi halinde Kocaoğlu'nun TBM içerisindeki konumu çok güçlenmiş olacaktı.

Kocaoğlu ve Bahtiyar, Mahmut Aykarlı aracılığıyla, Kâbil'deki Japon yetkililerle temas kurdular ve Doğu Türkistan meselesi için yardım istediler. Yeterli destek verilmesi halinde Doğu Türkistan'da ciddi bir silahlı hareketin başlatılabileceğine inanmaktaydılar. Sultanbek Bahtiyar bu inançlarını, yazdığı bir mektupta şöyle özetlemektedir:

Elimizde yeterli hüccetler (deliller) olduğuna görünce Uzakbaylarla temas kurmaya karar verdik.... Umumi halkımızın teveccühünün Uzakbaylara doğru olduğunu tespit ettik. Bunların yardımıyla sevgili yurdumuzun istiklâli mümkün olacaktır düşüncesiyle, başka taraf teklifini reddederek, Uzakbaylara bağlandık.⁴⁴

Aslında Japonlar hem Doğu Türkistan meselesiyle hem de Sovyetler Birliği'nin geleceğiyle yakından ilgilidiler. Bütün bunlara rağmen, Osman Kocaoğlu - Sultanbek Bahtiyar ikilisinin çabaları sonuç vermemiş, Japon yetkililer Doğu Türkistan'da başlatılacak milli mücadeleye doğrudan destek vermek konusunda çok hevesli olmamışlardı.

TBM başkanı Osman Kocaoğlu'nun Kâbil ziyareti sırasında onunla birlikte çalışmalar yapan Aykarlı, bir taraftan da, Çokayoğlu ve Kocaoğlu grupları arasında var olan sürtüşmeyi şiddetlendirebilmek için yoğun bir çaba göstermekteydi. Çokayoğlu ve Abdülvahap Oktay'a yazdığı mektuplarda, Kocaoğlu'nun kendileriyle ilgili çok kötü değerlendirmeler yaptığını belirtmekte ve onları TMB başkanına karşı kışkırtmaktaydı. Mustafa Çokayoğlu'na, Kocaoğlu'nun temaslarını kontrol altında tutabilmek için kendisiyle birlikte olduğunu yazan Aykarlı, muhtemelen Osman Kocaoğlu Beyi de Çokayoğlu ve ekibine karşı kışkırtmaktaydı. Diğer taraftan Osman

⁴⁴ Sultanbek Bahtiyar tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 16.6. 1937 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

Kocaoğlu, TMB üyesi olmayan Sultanbek Bahtiyar'a teşkilatla ilgili bilgileri aktarmış olması ve TMB merkezinden temsil yetkisi almaksızın resmi görüşmeler yapması gibi nedenlerle yoğun bir biçimde eleştirilmeye başlanmıştı.

1937 yılı yazında Mahmut Aykarlı, Sovyet Casusluğu suçlamasıyla tutuklandı. Şir Muhammed Bey'in İstanbul'da tahsilde bulunan üvey oğlu Gulam Haydar Kâbile gelmiş ve Aykarlı'nın Rus casusu olduğu konusunda şikayette bulunmuştu. Aykarlı daha Gulam Haydar Afganistan'a gelmeden önce Mustafa Çokayoğlu'na yazdığı bir mektupta "Gulam Haydar'ın bu taraflara geleceğini işittik. Mümkün olduğunca engellense ve bulunduğu yerde kalsa iyi olur" diye yazmaktaydı. *Mahsus Tapşırık* adlı, hayatını anlatan kitapta belirtildiğine göre, Gulam Haydar kendisini Mahmut Aykarlı olarak tanıtmıyordu, fakat Mahmut Sadıkof olarak *Komsomol* okuluna⁴⁵ gittiğini bilmekteydi. Afganistan'daki Türk Büyükelçisi Fahri Paşa'nın delâletiyle, harp okulunda okumak üzere Türkiye'ye gönderilen Gulam Haydar, şahadet parmağının eksik olması nedeniyle harp okulundaki eğitimini tamamlayamadan Afganistan'a geri dönmüştü. Fakat Türkiye'de bulunduğu sırada Mahmut Aykarlı'nın *Komsomol* okulunda eğitim gördüğünü öğrenmişti. Afganistan'a gelir gelmez konuyu, ileri gelen Türkistanlılar aracılığıyla Afgan resmi makamlarına aktardı.

Mahmut Aykarlı'nın tutuklanmasıyla birlikte Afganistan'daki Sovyet istihbarat örgütü alârma geçmiş ve Sovyetlere yakın Afgan bürokratlar aracılığıyla, derhal serbest bırakılması sağlanmıştır. Ayrıca Afgan yetkilileri tarafından yapılan bir açıklamayla, hiçbir günahı olmadan ve haksız olarak tutuklandığı ilan edilmiştir. Böylece muhacirlerin gözünde olduğu kadar, diplomatik çevrelerde de aklanması sağlanmıştır. Ayrıca Türkistan muhacirleri arasında, Türklerin adamı olduğu ve Japonlarla ilişki kurduğu için tutuklandığı şeklinde bir propaganda yayılmıştı. Sonuç olarak Aykarlı, serbest kaldıktan sonra da çalışmalarını rahatça sürdürme imkânını bulmuştur.

⁴⁵ Genç komünistlerin eğitildiği okul

Bütün bu etkili propagandaya rağmen Emir yanlısı gruplar, eski Basmacı liderleri ve Tarazi çevresindeki Türkistanlı gruplar, Aykarlı'ya yönelik kuşkularını sürdürmüşler ve ilişkilerini sınırlandırmışlardı. Herat'a sürülerek devre dışı bırakılan Müftü Sadreddin ise, olayları, Mahmut'a yönelik komplo olarak değerlendirmekte ve ona olan güvenini sürdürmekteydi. Diğer taraftan Paris ve Berlin, Kâbilden çok uzaktaydı. Başta Mustafa Çokayoğlu olmak üzere TMB grubu da, Müftü Sadreddin'in etkisi altında kalarak, Aykarlı'ya destek vermeyi sonuna kadar sürdüreceklerdir. Bu arada Müftü Sadreddin, Kandehar şehrine geçmişti. Polis gözetimi altında tutulmamakla birlikte, Kandehar'dan ayrılması yasaktı. Bütün bu zorluklara ve ilerlemiş yaşına rağmen yine de çaba göstermekteydi. 1939 yılında Çokayoğlu'na yazdığı bir mektupta şunları söylemektedir.

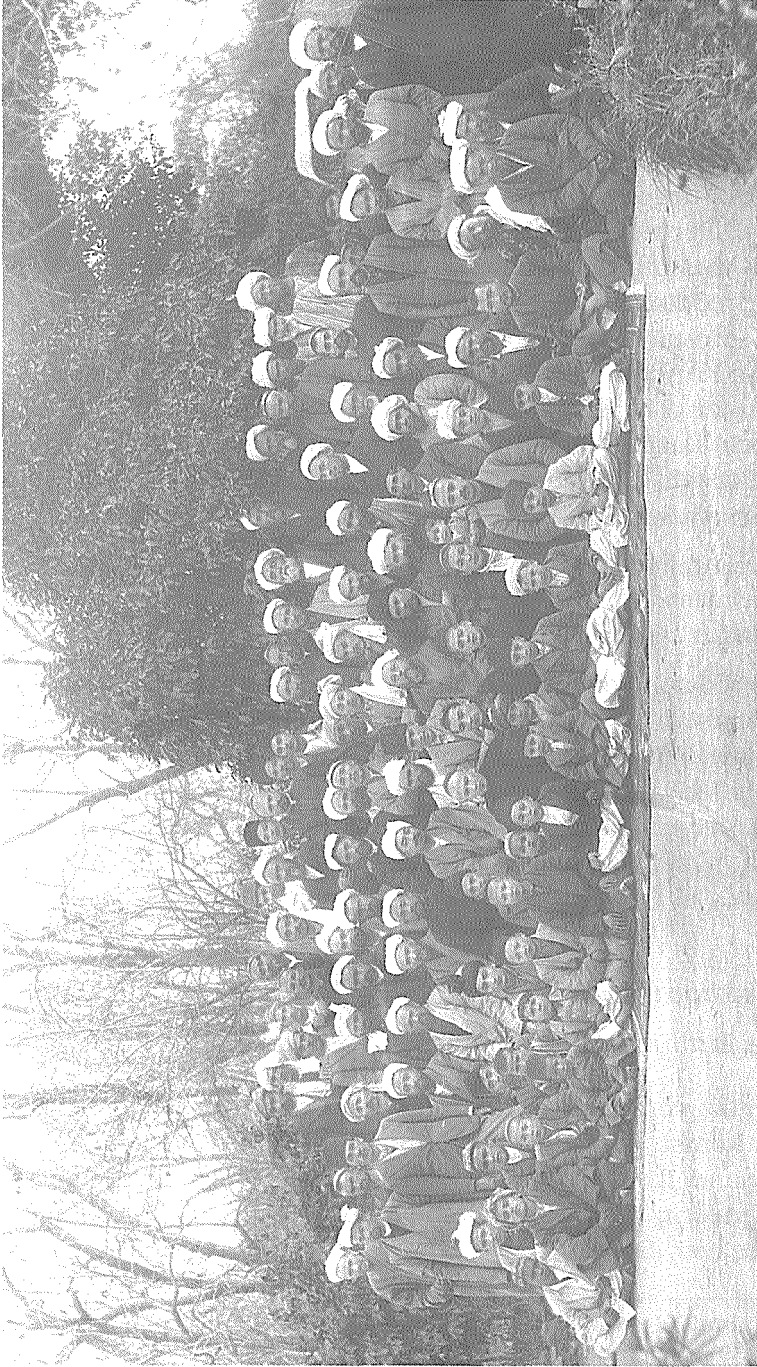
İran'daki dostlarla haberleşemiyorum. O tarafla sizin haberleşmenizi rica ediyorum. Bu kadar geniş çevrelerde oluşturduğumuz gruplar dağılıp gitmese iyi olur.⁴⁶

1930'ların sonlarına doğru Dünyada Savaş rüzgarları esmeğe başlamıştı ve büyük güçler arasındaki saflaşma belirginleşmekteydi. Savaş söylentileri yayıldıkça esir milletlerin temsilcileri arasında, bağımsızlık hayalleri yeniden canlanmakta ve yeni hareketlenmeler olmaktadır. Savaş ile birlikte ortaya çıkan gelişmeler İkinci Dünya Harbi bölümünde anlatılacaktır.

Hindistan'daki Türkistanlılar ve faaliyetleri

İngiliz yönetimindeki Hindistan, doğrudan Doğu Türkistan'la komşu olması ve Afganistan'ın dış dünyaya açıldığı kapı olması gibi nedenlerle Türkistanlı muhacirlerin tercih ettiği ülkelerin başında gelmekteydi. Afganistan'dan geçenler için Peşaver, Doğu Türkistan'dan gelenler için ise Srinagar ve

⁴⁶ Müftü Sadreddin Han tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 7.8. 1939 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

Türkistan Muhacirler Birliği Kongresine katılan Türkistanlılardan bir grup. Peşaver, Hindistan, 20 Ocak 1934
(Ahat Andıcan Arşivi)

Amritsar şehirleri muhacir kolonilerinin oluştuğu bölgelerdi. Delhi, Bombay ve Karaçi ise özellikle ticaretle uğraşan kesimlerin yoğunlaştığı şehirlerdi.

Hindistan'da muhacir Türkistanlılar tarafından kurulan ilk resmi oluşum, 1929 yılında Peşaver'de kurulan *Encümen-i Saadet Buhara ve Türkistan* teşkilatıdır. Mevlevi Abdulkadir Efendi ve Mevlana Ömer Han tarafından kurulan bu cemiyet, çalışmalarını ilk yıllarda gayri resmi olarak yürütmüş ve bu nedenle de çok etkili olamamıştı. Cemiyetin aktif çalışma sergileyememesinin en önemli sebebi Emirciler ve Türkistanlılar şeklinde bir kutuplaşmanın varlığıydı. Eski Buhara Emir'inin temsilcisi olarak Avrupa'ya giden ve Milletler Cemiyetine Buhara Emirliği ile ilgili memorandum sunan Yusufbay Mukimbay, Peşaver'deki etkin muhacirlerdendi ve Emir taraftarları onun etrafında toplanmış durumdaydılar. Özellikle Afganistan ve Hindistan'da yaşayan Türkistanlı muhacirler arasında gruplaşmaya yol açan bu sorunun ortadan kaldırılması TMB'nin temel amaçlarından birisi oldu. Yaş Türkistan dergisinde, Çokayoğlu imzasıyla yayınlanan bir başmakalede, *Türkistan ve Buhara mı, yoksa doğrudan doğru Türkistan mı* sorusu tartışmaya açıldı ve Türkistan'ın bir bütün olduğu, Buhara, Hive vs. şeklinde ayrı ayrı değerlendirilemeyeceği vurgulandı.

1933 yılı Cemiyet için bir dönüm yılı oldu. Hindistan-Afganistan sınır bölgesinde yaşayan kabileler arasında, yaygın komünizm propagandası ile birlikte, merkezi İngiliz yönetimine karşı hareketlenmeler başlamıştı. Bazı bölgelerde Avrupa gazetelerine yansiyacak boyutta isyanlar çıkmıştı. Özellikle *Mecnun Fakir* isimli bir lider etrafında başlayan hareket giderek yayılma eğilimi göstermekteydi. Afgan ve İngiliz hükümetleri bu isyana karşı birlikte hareket etmek kararını verdiler.⁴⁷ Hint-İngiliz yönetimi, askeri önlemlerin yanında sosyal nitelikli önlemleri de uygulamaya koydu ve komünizm sorununu en iyi bilen kesim olarak Türkistan muhacirlerinin katkısını talep etti. Konuyla ilgili olarak gerçekleştirilen uygulamalar Cemiyet yöneticilerinden Seyid Abdullah Taş-

47 Basiler Nachrichten Gazetesi, 27.7.1933 tarihli nüsha

kendi'nin kalemiyle şu şekilde anlatılmaktadır:

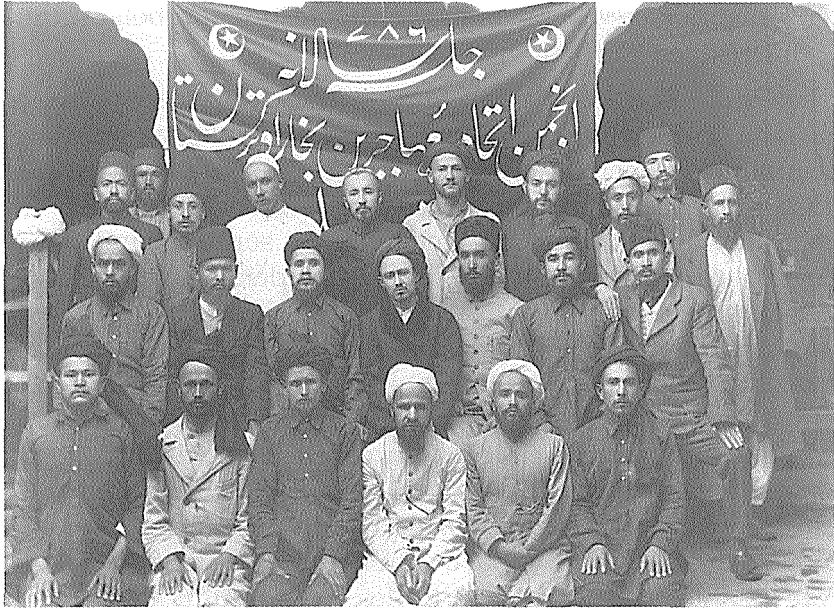
Bu yıl Ocak ayında 8 kişilik bir heyet seçildi. Hindistan-Afganistan sınırındaki İngiliz hakimiyetinde olan 2 milyon 750 bin nüfuslu sınır kabileleri ve bağımsız 850 bin civarında diğer kabileler vardır. Bu kabailin (kabilelerin) bazıları Bolşevik propagandalarına inanıp, yanlış yollara girerek 'Bolşevikler İslam taraftarıdır ve bütün dünyadaki İslamları kurtarmak Bolşeviklerin elindedir' şeklinde yanlış inançlara kapılmışlardır. Heyet bu kabail arasındaki yanlış zanları müessir neşriyat ve deliller ile izale etti.⁴⁸

İngiliz hakimiyeti altındaki kabileler arasında 4 ay, bağımsız kabileler arasında ise 2 ay olmak üzere, toplam 6 ay süren çalışma boyunca komünizm hakkında konferanslar verildi; Fars, Urdu ve Peştü dillerinde yayınlanan kitaplar ve broşürler dağıtıldı. Bu çalışmaların ardından bölgedeki kabile liderlerinin bir araya getirildiği genel bir toplantı düzenlendi. Daha sonraki dönemde, özellikle Habiburrahman El Bage-ri efendinin gayretleriyle, Türkistan meselesi yerel basına taşındı ve Yaş Türkistan'da çıkan bazı makaleler Urdu diline çevrilerek Hint kamuoyuna aktarıldı.

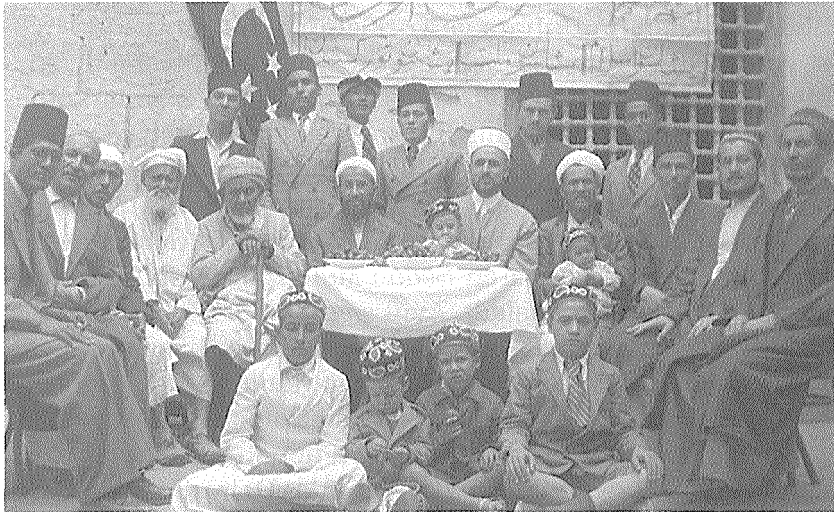
1934 kongresinde cemiyetin adı Türkistan Muhacirler Birliği⁴⁹ olarak değiştirilmiş ve Buharalı zenginlerden Töre-kul Bay tarafından inşa ettirilen binaya geçilmiştir. Bu kongrede, yeni kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetinin temsilcisi Dr. Mustafa Ali Bey de bulunmuş ve kurulan hükümet ile ilgili bilgiler aktarmıştır. Cemiyetin ismiyle birlikte nizamnamesi de değiştirilmişti. Türkistanlılar arasında birlik ve beraberliği sağlamak, fakir ve kimsesizlere yardım etmek gibi gayelerin yanında şeriat hükümlerini tebliğ ederek din eğitimi yapmak, komünizm fikriyle ve ortaya çıkardığı neticelerle savaşmak gibi maddelere de vurgu yapılmıştır. Üyelik için gerekli ön şartlar dindar, milletperver ve muhacir olmak şeklinde tanımlanmaktadır. Tüzüğü'nün son maddesinde, cemiyetin resmi dilinin Türkistan Türkçe'si olduğu vurgulanarak bütün yazışmaların ve konuşmaların bu dilde yapılaca-

⁴⁸ Yaş Türkistan, sayı 45, Ağustos 1933, s: 32

⁴⁹ Cemiyet-i El Muhacirin-i Türkistan

Encümen-i İttihad-ı Muhacirin-i Buhara ve Türkistan Cemiyeti üyeleri. Delhi, 31 Aralık 1934 (Ahat Andican Arşivi)

Mısır'daki Türkistan Cemiyeti üyelerinden bir grup. Kahire, 21 Kasım 1936. (Ahat Andican Arşivi)

ğı belirtilmiştir.⁵⁰ Cemiyet başkanlığına Hokand bölgesi mücahitlerinden Narbetcan Töre seçilmişti.

Cemiyet bir bina kiralarak Muhacirler Medresesi adı altında bir okul başlatmıştır. Okulun yöneticiliğine Habiburrahman el-Bageri Efendi getirilmişti. Özellikle çalışan Türkistanlıların eğitimlerini amaçlayan okulda 3 sınıf vardı. İlk sınıfta okuma yazma öğretilmekte, daha sonraki sınıflarda ise Türkçe, Farsça, Urduca ve İngilizce dersleri verilmekteydi. Cemiyet faaliyetlerinin yoğunluk kazanması ve “Buhara” kelimesinin cemiyet isminden çıkarılmış olması Emir taraftarlarının bazı reaksiyonlarına sebep oldu. Cemiyetin en aktif yöneticilerinden olan Habiburrahman Efendiye Yusufbay Mukimbay tarafından bir saldırı olmuşsa da, diğer üyelerin şiddetli reaksiyonları bu tip hadiselerin tekrarını engellemiştir. Peşaver şehri Afganistan ile Hindistan arasındaki en önemli kavşak konumundaydı. Bu nedenle Peşaver’deki cemiyet Afganistan’daki muhacirler için de sözcülük görevi yapmaktaydı. Bu Cemiyet aktif çalışmasını 1940'lara kadar sürdürmüştür.

1930 yılından sonra Delhi ve Bombay’da da Türkistan Muhacir cemiyetleri kurulmuştur. Delhi’de ki Encümen-i İttihad-ı Muhacirin Buhara ve Türkistan’ın 500 civarında üyesi vardı. Hintli alimlerle sıkı bir diyalog kuran teşkilat, Türkistan meselesi ve Bolşevizm konularında çok sayıda konferans ve toplantı düzenlemiştir. Hint Ulema Cemiyeti reisi Mevlana Müftü Mahmud Gayetullah Efendi, cemiyetin çalışmalarının yönlendirilmesinde ciddi boyutta yardımcı olmuştur. Bu arada Cemiyet, Peşaver’deki gibi bir muhacirler okulu açtı ve 1930 yılından itibaren *Seda-i Muhacirin*⁵¹ isimli bir mecmua yayınlanmağa başladı. Aynı sayı Fars, Urdu ve Türk dillerinde olmak üzere 3 ayrı nüsha şeklinde basılmaktaydı. Mecmuanın çıkarılması iki yıl kadar devam etti. Maalesef hangi sıklıkta yayımlandığı ve kaç sayı çıkarıldığı konusunda elde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu derginin yayın hayatından çekilmesinden sonra, 1938 yılında, Delhi Cemiyeti baş-

⁵⁰ Yaş Türkistan, sayı 56, 1934, s: 35.

⁵¹ Muhacirlerin Sesi.

kanı Azam Haşimi'nin gayretleriyle, *Tercüman* adı altında yeni bir yayına başlanmıştır. Bu kez, aynı dergiyi 3 ayrı dilde yayınlamak yerine, 3 dildeki makalelerin aynı nüshada basılması yöntemi benimsenmişti. 1939 yılının Mart ayına kadar 11 sayısı çıkan derginin yayımı İkinci Dünya savaşı nedeniyle kesilecektir.

Bombay'daki cemiyet ise Delhi'deki teşkilatın bir uzantısı olarak kurulmuştu. 1934 yılında *Delil El Muhacirin* başlıklı bir broşür yayınlamış ve *Türkistan Kuyası* isimli bir aylık dergi çıkarmak istemişse de başarılı olamamıştır.

Savaşa doğru

...Biz Türk ülkeleri milliyetçilerinin 10-12 yıl bu dost ülkede kurmuş olduğumuz yeni milli ocaklarımız, milli mücadele merkezlerimiz Lehistan'la birlikte yanıyor ve yıkılıyordu. Biz de Leh askeri, Leh münevveri gibi ikinci defa kurmuş olduğumuz yaşama ve çalışma merkezimizi bırakıp, bir daha muhacir olarak gurbete, karanlık bir meçhule doğru gidiyorduk.

Promete liderlerinden Ayaz İshaki'nin, Lehistan'dan Ayrılış başlıklı yazısından

Ermeni meselesi ve Promete Teşkilatına etkileri

Promete Teşkilatının oluşumu¹ bölümünde belirtildiği gibi, Ermeni muhacir grupları, bağımsızlık mücadelelerinin Rusya'ya değil Türkiye'ye karşı olduğunu ve ancak bu konuda uzlaşma sağlanabilirse diğer muhacir gruplarla birlikte hareket edebilecekleri iddiasıyla Kafkasya Kurtuluş Komitesi'ne, dolayısıyla da Promete'ye resmen iştirak etmemişlerdi. Bu gelişmeye rağmen, Ermenilerin, gelecekte kurulması muhtemel Kafkasya Konfederasyonu girişimine katılabilecekleri varsayılarak, köprüler tamamen atılmamıştı ve ilişkiler sürdürülmeye çalışılmaktaydı. Özellikle Gürcüler, Ermeni muhacirleri ile Promete ilişkisinin sürdürülmesi konusunda ciddi destek vermekteydiler. Nitekim Promete Dergisi yönetimi tarafından Paris'te yapılan tüm toplantılara Ermeni temsilcileri de davet edilmekte, yaptıkları faaliyetlere Promete dergisi sayfalarında yer verilmekteydi. Türk gruplar ise Kafkasya Konfederasyonu açısından, Ermenilerin katılımının önemli oldu-

¹ Bkz. Esir Milletler Ligi: Promete başlıklı bölüm.

ğunu kabul etmekle birlikte, Ermeni muhacirlerinin Türkiye'ye karşı büyük Ermenistan hayali içerisinde bir tavır sergilemelerinden büyük rahatsızlık duymaktaydılar.

Tam bu sırada Zarevand'ın² Rusça yayınlanan *Türkiye ve Panturanizm* isimli kitabı, Promete dergisi yönetimindeki Gürcüler ile Türk gruplar arasında ciddi bir krizin başlamasına sebep oldu. Aslında söz konusu kitap, 1926 yılında Paris'te Ermenice basılmış ve çok büyük bir yankı uyandırmamıştı. 1929 yılına gelindiğinde Sovyetler Birliğinde Stalin tarafından başlatılan tasfiye hareketleri Turancılık konusunu gündeme taşıdı. Stalin yönetimi, komünist partisi içerisindeki muhaliflerini devrim düşmanlığı, emperyalist ülkelere hizmet etmek gibi suçlamalarla tasfiye ederken, Türk gruplarla ilgili tasfiyelerde Panturanizm, Pantürkizm ve Türkiye casusluğu gibi kavramları kullanmaktaydı.

Meşhur Tatar komünisti Sultan Galiyev'in 1928'de tamamlanan tasfiye işleminde ve Türkistanlı milliyetçi kadroların temizlendiği Kasımofoçular davasında suçlamalar tamamen bu kavramlar üzerine oturtulmuştu. Panturanizm ve Pantürkizm kavramlarının Sovyetler tarafından böylesine popülerleştirildiği bir dönemde, 1930 yılı başında, Rus muhacir liderlerinden Kerenski'nin *Dni* mecmuası, Zarevand'ın kitabını Rusça'ya çevirerek *Turtsia i Panturanizm* başlığıyla yayınladı. Kitap, Ermeni bakış açısından Panturanizm düşüncesini incelemekte ve Türkiye'nin dış politikasını oluşturan temel unsurun Panturanizm olduğunu iddia etmekteydi.

Zarevand'a göre Türkiye, Dünya için büyük bir tehlike olan Panturanizm düşüncesini geliştirecek ve Kafkasya'dan itibaren Hazar Denizi ötesindeki Türkistan da dahil olmak üzere, bütün Türk bölgelerini işgal ederek, sınırlarını neredeyse Moğolistan'a kadar uzatacağı. Bu durumda, Kafkasya ülkeleri, bu köpürtülmüş milliyetçiliğin ilk kurbanları olacaklardı. Dünya bu tehlikenin farkında olmalı ve önlemlerini şimdiden alarak Türkiye'nin Panturanizm düşüncesini

² Z. ve A. Nalbandyan isimlerinin ön kısımlarını birleştirerek Zarevand takma adını yaratmışlardır.

³ Zarevand, *La Turquie et le Pantouranisme*, Dni, Paris, 1930.

ne dayalı politikalar üretilmesine izin vermemeliydi.³

Konunun bu şekilde Avrupa gündemine taşınması, Sovyetlerde gerçekleştirilen tasfiyeleri Avrupa kamuoyuna anlatabilmek için yoğun bir çaba harcayan Türk grupları iyice kızdırmıştı. Tepki vermekte gecikmediler. Mehmet Emin Resulzade ve Mustafa Çokayoğlu, Promete dergisinde Zarevand'ın kitabını eleştiren birer makale yazdılar. Çokayoğlu *Turan Devleti Meselesi*⁴ başlıklı uzun makalesinde, Mustafa Kemal Türkiye'sinin Turancılıkla hiçbir ilgisinin olmadığını, Kafkasya'dan Türkistan'a kadar uzanan Türk bölgelerinin Türkiye tarafından işgal edileceğini iddia etmenin kesinlikle saçmalık olduğunu, Pantürkizm ve Panturanizm gibi kavramların iç ve dış politikada kullanılmak üzere Rus yönetimi tarafından gündeme getirildiğini, bu kavramların Sovyetlerdeki Türk kadroları tasfiye aracı olarak kullanıldığını örnekler vererek anlatmakta ve Mustafa Kemal Türkiye'sinin temel politikasını şu sözlerle tanımlamaktaydı: "*Ni pantouranisme, ni Panturquisme, mais simplement turquisme, voila le mot d'ordre de la Turquie contemporaine*".⁵ Çokayoğlu ayrıca Dni mecmuasına bir mektup yazarak Zarevand'ı yalancılık ve provokasyon yapmakla suçlamıştı.

Mehmet Emin Resulzade ise İstanbul'dan gönderdiği yazısında, hem Zarevand'ın kitabını eleştiriyor, hem de Dni mecmuasında Ermeni yanlısı yazılar yazan Kerenski'nin ve Kondkaryan'ın tezlerini çürütüyordu.

Ermenilerin yanlış yolda olduklarını vurgulayan Resulzade, eğer akıllarını başlarına toplamazlarsa başlarına yeni felaketler geleceğini de belirtmekteydi. Promete'deki yazısını yerli bulmayan Resulzade ayrıca bir de Rusça risale yayınladı.

Artık Ermeni Diasporası ile Promete'nin Türk grupları arasında bir savaş başlamıştı. Muhacir Rus basının önde gelen iki mecmuası, Kerenski'nin Dni'si ve Milyukov'un *Posle-*

⁴ Çokayoğlu, *La question d'un état touranien*, Promethée, 1930, No: 38, s: 9-14.

⁵ Ne panturanizm ne de Pantürkizm, fakat yalnızca Türkizm. işte çağdaş Türkiye'nin düzenini anlatan kelime.

dinya Novostı'si Ermeni yazarlarının görüşlerini aktarmaları konusunda yardımcı olmaktadır. Nitekim *Posledinye Novostı*'nin 19 Şubat sayısında Hatisof isimli bir yazar Büyük Ermenistan konusunu gündeme getirerek, Ermenilerin Türkiye'den toprak talebini yeniden gündeme taşıdı. Kondkaryan isimli bir diğer yazar da Zarevand'ın kitabına atıfta bulunarak, Prometecileri Türkiye ile birleşme arzusunda olmakla suçlamaktaydı. Bu arada Ermeni yazarlar, yine *Dni mecmuasının* sayfalarını kullanarak, Promete'nin Türk gruplarına karşı başka bir yönden saldırıya geçtiler. Promete'deki Türk liderlerin Türkiye'nin Kürt politikasını eleştirmemelerini öne sürerek, Mehmet Emin Resulzade'yi, Mustafa Çokayoğlu'nu ve Ayaz İshaki'yi Türkiye Hükümetinin satılmış ajanları ilan ettiler.

Çokayoğlu ve Resulzade, bu yazılara ve suçlamalara Promete dergisi aracılığıyla cevap vermek istediler. Fakat başta editör Gvazawa olmak üzere bazı Gürcüler bu tip yazıların, gelecekte kurulması muhtemel Kafkasya Konfederasyonu düşüncesine zarar vereceği inancındaydılar. Bu nedenle Gvazawa, Promete üyelerinin katıldığı özel toplantılarda, bu konuya yönelik ciddi eleştiriler gündeme getirdi ve Ermeniler aleyhinde yazılacak yazılara izin vermeyeceğini açıkça belirtti.⁶ Resulzade ve Çokayoğlu bu yaklaşımı protesto ettiler. Fakat bu protestolar Gürcü yönetimin kararını etkilememiştir. Nitekim, daha sonraki yıllarda Promete dergisinde, Ermeni meselesi ile ilgili olarak, bu yazarlar tarafından yazılan herhangi bir makaleye rastlanmamaktadır. Yalnızca 1933 yılın-

⁶ Mustafa Çokayoğlu bu konuyu, Gvazawa'nın ismini vermeksizin, Yaş Türkistan sayfalarına da taşımıştır. Ermeni Meselesi başlıklı bir makalesinde şöyle yazmaktadır: "Bize Ermeni kadrolarının son derecede samimi olduklarını, onların siyasetlerinde Rusya'ya göre menfi, Türkiye'ye göre ise müspet yönde değişiklikler olduğunu inanarak söyleyen Gürcüler ve Şimal Kafkasyalılar oldu. Bu adamlar bizi, Ermenilerin milli siyasetlerindeki bu değişmelerin şimdiye kadar anlaşılmasının sebebinin özellikle Azerbaycan Müsavatçıların uyguladıkları siyasetler olduğuna da inandıрмаğa çalıştılar" (Ermeni Meselesi III, Yaş Türkistan, 1933, No: 42, s: 20). Fakat TMB liderlerinin aralarındaki özel yazışmalarda konu detaylı bir şekilde işlenmektedir. (Mustafa Çokayoğlu'nun Mecdeddin Delil'e yazdığı 5 Temmuz 1930 tarihli mektup. Ahat Andican arşivi.)

da⁷ Mir Yakup tarafından yazılan *Ermeni Meselesi* başlıklı bir yazının bir kısmı çıkmış, daha sonraki sayılarda devam edeceği bildirilmiş olmasına rağmen nedense yazı tamamlanamamıştır. Diğer taraftan Promete dergisinde Ermeni meselesini yazamayan Çokayoğlu, Yaş Türkistan'ın art arda yayınlanan üç sayısında bu konuyla ilgili görüşlerini gündeme getirecektir.⁸

Türkistan, Kafkasya ve Ukrayna Dostluk Cemiyeti'nin kuruluşu

Promete Dergisinde ve Promete liginin Paris teşkilatındaki Gürcü ağırlığı, başta Türkistanlılar olmak üzere bütün Türk gruplarını ve hatta Ukraynalıları bile ciddi biçimde rahatsız etmekteydi. Gürcü mültecileri Fransa ve İsviçre'deki güçlü konumlarını Dergi yönetimine de yansıtmuşlar ve Promete hareketinin Paris'teki çalışmalarını yönlendiren tek kuvvet haline dönüşmüşlerdi.

Aslında dergi yönetimi ile Türkistan Millî Birlik teşkilatı arasındaki uyumsuzluk Derginin çıkmaya başladığı yıllarda başlamıştı. Daha 1927'li yıllarda, Dergi yönetimine getirilen Gürcü Gvazawa ile derginin stilistliğini yapan Joseph Castagne'nin eski Buhara Emir'i ile olan ilişkileri ve TMB üyelerinin bazı yazılarını basmak konusundaki isteksizlikleri, başta Mustafa Çokayoğlu olmak üzere, bütün TMB yönetiminin ciddi tepkilerine neden olmuştu. Sonraki yıllarda bu anlaşmazlık çözümlenememiş, aksine, daha da artmıştı. 1931 yılında Mustafa Çokayoğlu TMB genel sekreteri Mecdeddin Delil'e bu konuda şunları yazmaktaydı:

Promete mecmuası Kafkas grubunun yönetiminde olup onların neşir organıdır. Ukrayna ve Türkistan çerez kabilinden durmaktadır. Bu, eğer efektif (etkin) bir hal almazsa, ben sizin onayınızla Promete'den çıkacağım.⁹

⁷ 76. Sayı, s: 4-7

⁸ Çokayoğlu, *Ermeni Meselesi*, Yaş Türkistan 40, 41 ve 42'inci sayılar.

⁹ Mustafa Çokayoğlu'nun Mecdeddin Delil'e yazdığı 23.4.1931 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

Mustafa Çokayoğlu'nun bu satırlarından anlaşıldığı kadarıyla, Dergi yönetiminden sadece Türkistanlılar değil Ukraynalılar da şikayetçiydiler ve yeterince temsil edilemediklerini düşünüyorlardı. Bir yıl kadar sonra bir başka mektubunda Çokayoğlu, Promete dergisini şu şekilde tanımlamaktadır:

Promete dergisi maalesef gönlümüzdeki gibi Promete Cephesi'ni yansıtmıyor. Zira Cephe, Rusya'dan ayrılmak isteyen Ukrayna, Kırım, Türkistan, Kafkas Ülkeleri, İdil-Ural vs.yi kapsar. Dergi ise resmen Kafkas Komitesi neşir organı gibi çalıştı.¹⁰

Yıllar geçtikçe durum düzeleceğine daha da kötüleşmekteydi. Ermeni meselesi sırasında Gürcü yönetimin takındığı tutum gerginliği daha da arttırmış ve yeni bir çözüm arayışını gündeme getirmişti. Nihayet 1933 yılı ortalarında çözüm bulundu. Gürcülerin etkinliğinin en alt düzeye indirildiği bir yan kuruluş oluşturulacaktı. Promete merkezi tarafından da onaylanan bu düşünce, 1934 yılı başlarında uygulamaya konuldu ve Türkistan, Kafkasya ve Ukrayna Dostluk Cemiyeti kuruldu. Merkezi Paris'te olan kuruluşun başkanlığına Ukraynalı Aleksandr Şulgin, Başkan vekilliğine Türkistanlı Mustafa Çokayoğlu ve sekreterliğine Azeri Abbas Alibeyli getirildi. Komite, Ukrayna, Azerbaycan, Şimali Kafkasya ve Türkistan Hareketlerinin başkanlarının fahri üye olarak katıldıkları, 11 kişilik bir yönetim kurulundan oluşuyordu. Ayrıca, birisi Promete yöneticilerinden olmak üzere, merkez tarafından tayin edilen iki üye vardı.¹¹

Dostluk grubu, kurulduğu tarihten itibaren, *L'Hotel Savantes* salonlarında, Promete Dergisi yönetimine alternatif toplantılar ve konferanslar düzenlemeğe başladı. Milli Hareketlerin bağımsızlık günleri veya özel yıldönümleri de dostluk grubu bünyesinde gerçekleştirilmekteydi.

¹⁰ Mustafa Çokayoğlu'nun TMB merkez komitesine yazdığı 4.8.1932 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

¹¹ Azerbaycan Milli Merkezinden 2, Şimali Kafkasya'dan 2, Gürcistan'dan 2, Ukrayna'dan 2, Türkistan Milli Birliğinden 1 ve Promete merkezinden 2 olmak üzere toplam On bir üye vardı.

Nitekim, 20 Mayıs 1935'te *Mutualité* salonlarında düzenlenen Polonya Lideri Mareşal Pilsudski'yi anma toplantısı, bu dostluk cemiyetinin faaliyetlerinden birisiydi.

İlginç olan nokta, neredeyse küçük bir Promete teşkilatı sayılabilecek bu dostluk grubuna İdil Ural ve Kırım Milli Hareketlerinin alınmamış olmasıdır. Çokayoğlu'nun Yaş Türkistan'da yazdığı bir makaleden anlaşıldığına göre, İdil Ural Hareketi lideri Ayaz İshaki ve Kırım Milli Hareketi lideri Cafer Seyidahmet Kırmir bu dostluk komitesine üye olmak için müracaat etmişler, fakat komitedeki bazı üyelerin karşı çıkması üzerine bu müracaatlar askıya alınmıştır.¹² Bu gelişme İshaki'nin şiddetli tepkisine neden olacak ve bir süre sonra İdil Ural Hareketi Lideri, Yeni Milli Yol dergisinde bu dostluk komitesini bir anti-Promete teşkilatlanma olarak tanımlayacaktır.¹³

Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyetine girişi

1934 yılı, Sovyet işgali altındaki milletlerin uluslararası çalışmalarını kötü yönde etkileyecek bir gelişmeye sahne oldu. 18 Eylül günü Sovyetler Birliği'nin Cemiyet-i Akvam'a¹⁴ girişi kabul edilmişti. Bu gelişme, 1917 Bolşevik ihtilâlinden bu yana uluslararası arenada karşı çıkılan Sovyet Rejiminin meşruiyetinin ve kalıcılığının onaylanması anlamına gelmekteydi. Sovyet esiri milletlerin dış dünyadaki milli kadroları açısından ise bu gelişmenin birkaç anlamı vardı. Öncelikle Sovyet sisteminin geçici olduğuna ve bir gün dağılacağına olan inançları büyük ölçüde yok olmuştu. Daha da önemlisi, çalışma alanlarının ciddi bir biçimde daralmasıydı. Zira hiçbir ülke, çok özel gerekçeleri olmadıkça, Milletler Cemiyeti üyesi bir diğer ülke aleyhine yapılan çalışmalara açıkça destek veremezdi. Bir diğer deyişle, Sovyetler Birliği'nin Milletler

¹² Çokayoğlu, *Türk Birliği etrafında çıkarılған orunsuz ğavgalar münasebetiyle*, Yaş Türkistan, 1939, No: 116-117, s: 42-43.

¹³ İshaki, *Emir Cephesi*, Yeni Milli Yol, 1939, No: 2, s: 5.

¹⁴ Milletler Cemiyeti

Cemiyetine kabul edilmesiyle birlikte, mülteci hareketler ve kadroları, üye bir ülkenin bütünlüğüne karşı mücadele veren ayrılıkçı hareketler ve ayrılıkçı liderler haline dönüşmüşlerdir.

Yukarıda bahsedilen durum, özellikle Promete Hareketini oluşturan milli kadrolar için geçerliydi. Bu gelişmeyle birlikte, Promete bünyesinde başlatılan bazı çalışmalar eski etkinliklerini büyük ölçüde kaybetmiştir. Bunlardan birisi ve belki de en önemlisi, 1928 yılında Paris'te kurulan Kafkasya İstiklâl Komitesinin bir konfederasyona dönüştürülmesi projesiydi. 1933 yılı boyunca Polonyalı profesör Julian Makowski tarafından alt yapısı hazırlanan proje, 14 Temmuz 1934 tarihinde Brüksel'de yayınlanan bir deklarasyonla Kafkasya Konfederasyonu adı altında uygulamaya konmuştu.¹⁵ Siyasi açıdan Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya'yı kapsayan Konfederasyon, bir konsey tarafından yönetilecek ve üye ülke askerlerinin katıldığı tek bir orduya sahip olacaktı. Belli bir süre sonra Ermeni temsilcilerinin de projeye katılımı sağlanacaktı. Her ne kadar Şubat 1935'de düzenlenen bir toplantıyla, Kafkasya İstiklâl Komitesi'nin yerine Kafkasya Konfederasyon Şurası kurulduysa da, Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyetine kabulü, bu projenin gördüğü uluslararası desteği ve uygulanabilirliğini neredeyse sıfır düzeyine indirmiştir.¹⁶

Sovyet karşıtı milli kadroların, Milletler Cemiyetinin kararına karşı yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. Ellerinden gelen tek şeyi yaptılar ve Cenevre'deki Milletler Cemiyeti başkanlığına bir protesto mektubu verdiler. Bu mektupta Sovyetler tarafından yapılan baskılar ve zulüm anlatılıyor, Sovyet rejiminin demokrasi düşmanı olduğu belirtiliyordu. Sovyetler Birliği devletinin bünyesindeki esir milletler adına söz

¹⁵ Konfederasyonun Kuruluş belgesini Azerbaycan adına Mehmet Emin Resulzade ve Ali Merdan Topçubaşı, Kuzey Kafkasya adına M. Girey Sunç, L. Çulık, T. Çakmak, Gürcistan adına da Noé Jordania ve Akaki Chenkeli imzalamışlardır.

¹⁶ Mehmet Emin Resulzade, İkinci Dünya Savaşı arifesinde (1940) Ermeni mümessillerinin de bu teşkilata katıldıklarını belirtmektedir. Resulzade, *Kafkasya Meselesi*, Kafkasya, 1952, No: 11/12, s: 7

söyleme hakkı olmadığı ifade edilerek, işte üyeliğe kabul ettiğiniz ülke budur diye bitiriliyordu.¹⁷

Mareşal Pilsudski'nin Ölümü

Promete Hareketinin fikir babası ve en büyük siyasi ve mali destekçisi Mareşal Pilsudski 12 Mayıs 1935'te vefat etti. Pilsudski hayatının son yıllarında, Avrupa'da yükselen Nazizmin Polonya'nın başına getireceği felaketleri görmüş ve gerekli önlemleri almağa çalışmıştı. Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesi ve Hitler'in Versay antlaşmasını bir tarafa iterek silahlanma yarışını başlatması üzerine Fransa'ya, Almanya'ya karşı bir ittifak kurma önerisi götürdü. Fransa'nın bu teklifi kabul etmemesi üzerine Hitler ile 10 yıl süreli bir saldırılmazlık paktı imzalamak zorunda kaldı. Bu arada diğer düşmanını da ihmal etmemiş, Sovyetler Birliği ile de bir antlaşma imzalayarak Polonya ile bu ülke arasındaki saldırılmazlık Paktının süresini 1945'e kadar uzatmıştı.

Mülteci delegeleri, Belveder Sarayında Pilsudski'nin naşını ziyaret ettiler. Kafkasya mültecilerinin 14 Mayıs 1935 günü Varşova'da yaptıkları toplantıda, Kafkasya kolonisi adına Mareşalin tabutuna milli bayrakları sembolize eden gümüş bir çelenk konulması" kararlaştırılmıştı. Cenaze 17 Mayıs'ta Krakov'a götürülürken oluşturulan kortejde Promete grubu temsilcileri milli bayraklarıyla yer aldılar.¹⁸ 20 Mayıs günü, Paris'te, Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna dostluk Cemiyeti'nin girişimiyle, kapsamlı bir anma toplantısı düzenlendi. Üç gün sonra benzer bir toplantı Varşova'daki Şark Enstitüsü salonlarında gerçekleştirildi.

Bu arada Promete grubunun dergilerinde de, Pilsudski

¹⁷ 18 Eylül 1934 günü 15. Asamble başkanı Mösyö Sandier'e verilen Protesto yazısına imza koyanlar Mir Yakup Mehtiyev (Azerbaycan), J.Çulık (Kafkasya), A. Chenkeli (Gürcistan), A. Şulgin (Ukrayna), M. Çokayoğlu (Türkistan) dır. Memorandumun tam metni için bkz. Yaş Türkistan, sayı 59, Ekim 1934, s: 18.

¹⁸ *Mareşal Pilsudski'nin Defin Merasimi ve Kafkasyalıların Lehistan'ın Milli Matemine İştiraki*, Severniy Kavkaz, Varşova, 1935, No: 16, s: 4-5.

ile ilgili olarak çok sayıda yazılar yayınlanmıştı.¹⁹ Ayrıca, Promete Dergisinin Mayıs 1935'te çıkarılan sayısı (102) tamamen Pilsudski'ye ayrılmıştı.²⁰ Türkistan Milli Birlik temsilcisi Mustafa Çokayoğlu'nun, Pilsudski için Yaş Türkistan mecmuasında yazdığı şu satırlar, bütün Sovyet karşıtı mülteci hareketlerinin duygu ve düşüncelerini yansıtmaktadır:

Çünkü Pilsudski, kendi halkının kurtuluşu için mücadele eden savaşçıların en parlak bir örneği olmakla birlikte, o, bütün Dünya yüzünde Rus emperyalizminin boyunduruğu altından kurtulmak için mücadele eden milletlerin çabalarına gösterdiği derin sempatisini saklamayan tek devlet adamı idi. Pilsudski, Sovyet Rusya ile muahede yaparken, Sovyet Rusya hudutları dahilinde kalan yerler üzerinde hükümet veya teşkilat olarak hak davası yürüten grupları topraklarına sokmama maddesinin antlaşma metnine konulmasını açıkça reddeden bir devlet adamı idi.²¹

1935 yılı yazında, Pilsudski'nin naşının anıt mezara nakli dolayısıyla yeni bir devlet töreni düzenlendi. Kafkasya muhaceret çevreleri, Polonya'nın Büyük Lideri Mareşal Pilsudski'ye saygı borcunu ödemek maksadıyla bütün grupların Krakov'a gitmesi yönünde karar aldılar. Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Gürcistan kolonilerinin temsilcileri olarak Azerteikin, Baytugan ve İmnadze, Kafkasya Konfederasyon Şurası tarafından gönderilen Kafkasya toprağını, Anıt mezar için yapılan tepeye döktüler ve mahfaza üzerine şunları yazdılar:

¹⁹ Pilsudski için yazılan bazı yazılar: M.E. Resulzade - *Josef Pilsudski*, Severnyy Kavkaz, Varşova, 1935, No:14, s: 3; *Milli İde Kahramanı*, Znamya Naroda, Varşova, 1935, No:1, s: 7; Mehmed (Magomed) Çukua - *Mareşal Yuzef Pilsudski*, Znamya Naroda, Varşova, 1935, No:1, s: 4-5; Mustafa Çokayoğlu, *Mareşal Josef Pilsudski*, Yaş Türkistan, 1935, No: 67, s: 29-30; Ali Şurdum - *Mareşal Pilsudski*, Znamya Naroda, Varşova, 1935, No: 1, s: 3.

²⁰ Promete dergisinin Pilsudski'ye ayrılan sayısında, Pilsudski'nin hayatı ve cenaze merasimi anlatıldıktan sonra Gürcistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Ukrayna milli hareketleri adına Gvazawa, Mir Yakup, J. Çulik ve A. Şulgin'in birer yazısı vardır.

²¹ Çokayoğlu, *Mareşal Josef Pilsudski*, Yaş Türkistan , 1935, No: 67, s: 29.

Kendi kurtuluşları yolunda çarpışan Kafkasya (Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya) evlatlarından Lehistan'ın büyük kurucusu ve reisine...²²

Promete hareketi temsilcilerinin Pilsudski ile ilgili yıldönümü toplantıları, Almanya'nın Polonya'yı işgal ettiği tarihe kadar sürdürülmüştür. Diğer taraftan Pilsudski'nin ölümünden sonra görevi devralan başkan İgnati Moscicki ve dışişleri bakanı Albay Beck, Polonya'nın Promete teşkilatına olan desteğini, eskiden olduğu gibi sürdürecektir.

Komintern kararları ve Avrupa sosyalizmindeki değişiklikler

Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyetine üye oluşunun yankıları devam ederken Komintern,²³ 1935 yılı içerisinde 7'inci Toplantısını yaptı ve Komünist Enternasyonal'in başlıca hedefini faşizmin yenilgisi olarak ilan etti. Artık komünistler, ılımlı sosyalist ve liberal çevrelerle birlikte faşizme karşı Halk Cepheleeri oluşturabileceklerdi. Bu gelişme Sovyetler Birliği'nin dış politikasında köklü bir değişikliğin göstergesiydi.

Komintern'in kurulduğu yıllardan bu yana ılımlı sosyalistler, komünizm için zararlı unsurlar olarak kabul edilmiş ve parti örgütlerinden temizlenmeleri istenmişti. Hatta Komintern'in 1928 yılında yapılan 6'ncı kongresinde, Stalin, daha da sol bir çizgiyi benimseyerek, ılımlı sosyalistleri işçi sınıfının baş düşmanları olarak ilan etmişti.

Bu kararlar gereğince Avrupa'daki komünist partiler, sosyalist partilere karşı bir duruş sergilemişler, hatta Almanya'da Weimar Cumhuriyetinin yıkılması sürecinde Nazilerle işbirliği yapmışlardı. Fakat Naziler iktidara gelir gelmez, komünist partiyi kapattılar ve komünizmi baş düşman ilan ettiler.

Komintern 7'inci kongresi kararlarıyla birlikte Sovyet dış politikasında başlatılan değişim etkilerini göstermekte gecik-

²² Turan, *Kafkasya Mülteci yayınında Mareşal Pilsudski ve cenaze töreni*, Tarih ve Toplum, İstanbul, Temmuz 1997, No: 163, s: 13-16.

²³ Komünist Enternasyonal

medi. Fransa'da komünist partisi, ılımlı sosyalistlerle işbirliği yaparak Halk Cephesi Hükümetine katıldı. Artık Avrupa'nın demokratik ülkelerinde, o döneme kadar hakim olan komünizm düşmanlığı ve Sovyetler Birliği korkusu, yerini faşizm karşıtlığına bırakmış ve komünizm, faşizme karşı birleşik cephenin önemli bir unsuru haline dönüşmüştü. Bu gelişme ise, genel olarak sosyal demokrat karakterde olan Promete grubu üyesi teşkilatların Avrupa'daki konumunu derinden etkiledi. Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti üyesi olmasından sonra Avrupa ülkelerinin resmi desteğini kaybetmişler, Komintern kararlarından sonra da ılımlı sosyalist çevrelerden dışlanmışlardı. Komintern kararları ve Sovyet dış politikasındaki değişikliklerle birlikte, Avrupa'daki en önemli müttefikleri olan sosyal demokrat grupların desteğinden de mahrum kaldılar.

Bütün bu gelişmelerden sonra, Avrupa ülkelerinde komünizm karşıtlığı aşırı sağcı unsurların tekeline geçmiş durumdaydı. Böylece varoluş sebepleri ve tek ortak eksenleri Sovyetler Birliği ve komünizm karşıtlığı olan Prometeci gruplarla, Avrupa'daki radikal sağ unsurlar arasında, aslında her iki tarafın da gönülden istemediği bir siyasi duruş birlikteliği ortaya çıkmış oldu. Nitekim o yıllarda ki Promete dergileri incelendiğinde, yayınlanan basın özetlerinde, Fransız sağının yayın organlarından yapılan alıntılara sıklıkla yer verildiği görülmektedir. Daha da önemlisi, Promete dergisinde Fransız sağının temsilcilerinin bazı yazıları yayınlanmağa başlanmıştır. Bu arada bazı mültecilerin de *Je suis Partout* gibi sağ dergilerde yazı yazdıkları görülmektedir.

Rusya Esiri Türk İlleri

Cephe Birliği'nin kuruluşu

Promete grubu içerisinde yeterince etkin olamamaktan yakınan Dış Türk liderleri, uzunca bir süreden beri, sadece Türk kökenli grupların bir araya gelerek bir cephe oluşturmaları konusunu tartışmaktaydılar. Böyle bir cephe girişiminin Pantürkizm suçlamasıyla karşı karşıya kalacağı ve bunun da özellikle Türkiye açısından sorun yaratabileceği dü-

şüncesiyle, bazı liderler başlangıçta çekimser kalmışlardı. Fakat Sovyetler Birliği'nin Cemiyet-i Akvam'a kabul edilmesi, Türkiye'nin, Avrupa'da çıkan mülteci dergilerinin ülkeye girişini yasaklaması gibi bazı gelişmeler, bütün bu grupları ortak bir payda etrafında birleşmek zorunluluğuna inandırdı.

Temsilciler 1936 Nisan ayında Paris'te toplandılar. Toplantıya, İdil-Ural adına Ayaz İshaki, Şimali Kafkasya adına Mehmet Giray ve Mir Yakup Mehtiyev, Azerbaycan adına Mehmet Emin Resulzade ve Mustafa Vekili, Kırım adına Cafer Seyidahmet Kırimer, Türkistan adına da Mustafa Çokayoğlu katılmışlardır.

17 nisan tarihinde başlayan toplantı, oturumlar şeklinde, 26 Nisan tarihine kadar devam etti. Sonuç olarak *Rusya Esiri Türk İlleri Cephe Birliği* adı altında ortak bir yapılanma oluşturulmasına karar verildi. Cephenin başkanlığına Cafer Seyidahmet Kırimer, genel sekreterliğine ise Mustafa Çokayoğlu getirildi. Bu kişiler aynı zamanda Kırım ve Türkistan temsilcisiydiler. Azerbaycan'ı Mehmet Emin Resulzade, Kuzey Kafkasya'yı Mehmet Giray ve İdil-Ural'ı ise Ayaz İshaki temsil edecekti.

Toplantı sonrasında 6 maddelik bir ortak protokol imzalandı. Bu protokole göre, bütün gruplar birbirlerinin bağımsızlığını kabul etmekte ve bu yoldaki çalışmalarına destek vereceklerini belirtmektedirler. (m.1) Cepheyle ilgili konular, seçilen grup liderlerinin periyodik olarak yapacakları toplantılarda görüşülecektir. İşbirliği sadece tepede değil teşkilatların tabanlarında da yaygınlaştırılacaktır. Teşkilatların yayın organları, diğer teşkilatlar ve faaliyetleri konusunda bilgi vereceklerdir. Ayrıca Cephe, Promete teşkilatının güçlendirilmesi için çaba sarf edecektir. (m:4) Kafkasya Konfederasyonu girişimi olumlu bulunmaktadır ve her grubun yayınlarında bu konu desteklenecektir.(m:5)²⁴

Bu cephe oluşumu, Sovyetler Birliği kurulduktan bu yana, bu ülkeye ve komünizm ideolojisine karşı mücadele yürüten Türk kökenli grupların, ilk kez etnik temel üzerine da-

²⁴ Rusya Esiri Türk İlleri arasında Cephe Birliği mazbatası, Ahat Andiçan Arşivi.

Rusya Esiri Türk İlleri Cephe Birliği toplantısına katılan liderler

Ön sıra soldan itibaren: Mir Yakup Mehtiyev, Cafer Seyidahmet Kırmır, Ayaz İshaki, Mehmet Emin Resulzade Ayaktakler:
Mustafa Çokayoğlu, Mehmet Giray, Mustafa Vekili. Paris, 1936
(Ahat Andıcan Arşivi)

yalı bir gruplaşmaya gitmiş olmaları bakımından önemlidir. Kuşkusuz Sovyet yönetiminin koparacağı yaygaranın farkındaydılar. Ayrıca böyle bir oluşumun Avrupa ülkeleri tarafından bile soğuk karşılanacağı ortadaydı. Bu nedenle de toplantı ve imzalanan protokol gizli tutulmuş, hatta Promete Hareketi yöneticilerine bile duyurulmamıştır.

Promete Dergisinde yeni düzenlemeler

1937'lere gelindiğinde Promete Dergisi ile ilgili olarak ortaya çıkan sorunlar, üyeleri ciddi bir şekilde rahatsız eder konuma gelmişti. Yukarıda ayrıntıları verilen Rusya Esiri Türk İlleri Cephe Birliği kuruluş toplantılarında bu konuyla ilgili görüşmeler yapılmış ve Promete Dergisi'nin yeniden düzenlenmesi gerektiği sonucuna varılmıştı. Aslında Türkistanlılarla Promete dergisi yönetimi arasındaki sorunlar, daha derginin çıkmağa başladığı ilk yıllara kadar gitmekteydi.

1935'lere gelindiğinde, Mustafa Çokayoğlu, dergi kapağındaki Türkistan yazısının çıkarılmasını isteyecek duruma gelmişti. İşte bu noktada Mustafa Çokayoğlu'nun söz konusu girişimini onaylamayan TMB merkezi de meseleye dahil olmuştur. TMB başkanı Osman Kocaoğlu, gönderdiği mektupta, Avrupa Mümessili Mustafa Çokayoğlu'nun bu kararını şiddetle eleştirmektedir:

24.6.1935 tarihli mektubunuzu aldım. Fakat sizden hiç de ummadığımız bir cümle 'Dün Promete'ye mektup yazıp mecmuanın kapağından Türkistan sözünü çıkarmalarını talep ettim' diyorsunuz. Buna, arkadaşlar haklı olarak, 'Bir mümessil vazifeleri fevkinde bir işe nasıl olurda merkezinden bir emir ve talimat almadan böyle hemen teşebbüs eder' diyorlar.

Takriben iki yıldır siz Promete'ye makale yazmıyorsunuz. Bu hususta sizin de gösterdiğiniz sebeplere binaen biz de burada sustuk. Hatta varolan sorulara karşı sizi müdafaa ettik. Biz biliyoruz ki ortada bir suçlu var. Fakat o suçlu mecmua değil. Yalnız onun idare heyetinde olan bir kimsedir.²⁵ Malûm, pireye kızıp yorgan yakılmaz. Böyle emrivakiler doğru

²⁵ Gvazawa kastediliyor.

değildir. Lâzım gelen yerlere mezkur mecmuanın kapağında Türkistan isminin kaldırılmaması iş'ar edildi. Siz de şimdilik sükut edip durmalısınız. İşi büyütme ve bu mesele üzerinde durmak hatalı olur.²⁶

Dergi yönetimi ile ilgili olarak sadece Türkistan grubu şikayetçi değildi. Özellikle Gürcü'lerin dergi yönetiminde çok etkin olmaları, diğer Türk gruplarını da rahatsız etmekteydi. Bu nedenle Promete Dergisi meselesi, Rusya Esiri Türk İlleri Cephe Birliği toplantısına getirilmiş ve tartışılmıştı. Çokayoğlu toplantıdan sonra TMB merkezine gönderdiği mektupta, Promete dergisinin yeniden düzenlenerek çıkarılması konusunda Varşova'ya baskı yapılacağını bildirmektedir. Fakat, Promete Dergisindeki yönetim değişimi, şikayetçi Türk grupların girişimi ile değil, 1937 yılı Şubat ayında dergide basılan bir yazı nedeniyle olacaktır.

Promete'nin 133'üncü nüshasında yayınlanan bir yazıda, Türkiye ile Gürcistan arasındaki sınırları belirleyen Kars antlaşması ve bu antlaşmaya göre düzenlenen Türk-Gürcü sınırı tartışma konusu yapılmakta, Türkiye sınırları içerisinde kalan Ardahan ve çevresindeki bazı bölgelerin Gürcistan'a ait olduğu iddiası gündeme getirilmekteydi. Promete bünyesindeki Türk grupları bu yazıyı şiddetle protesto ettiler. Yaş Türkistan mecmuası, bu konunun üzerinde hassasiyetle durmakta ve TMB'nin Promete Dergisi ile olan ilişkilerini bile reddetmekteydi:

Promete'nin 133'üncü (Aralık) sayısında, Türkiye ve Kafkasya sınırları hakkında basılan bir karar münasebetiyle, Türkistanlı okuyucularımız tarafından 'Kapağında Türkistan adının yazıldığı Promete mecmuası için TMB (Türkistan Milli Birliği) veya bazı Türkistanlılar mesuliyet taşıyorlar mı ?' şeklinde sualler sormaktadırlar. Buna cevap şudur:

Promete mecmuası için ne TMB ve ne de herhangi bir Türkistanlı mesul değildir. Aslında Kafkasyalıların yayın organı olan Promete mecmuasına Türkistanlılar 1934 yılı Ocak ayından beri katılmamaktadırlar.²⁷

²⁶ Osman Kocaoğlu tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 7.7.1935 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

²⁷ Yaş Türkistan, Sayı 99, Şubat 1938, s: 41

Gerçekten de Promete dergisinde Türkistan temsilcileri tarafından yazılan son yazı, Doğu Türkistan'daki gelişmelerle ilgili bir yazıdır.²⁸ Canay imzasıyla çıkan bu yazıdan sonra, 133'üncü sayıya kadar, Türkistan Milli Birliği adına hiçbir yazı çıkmamıştır. Mareşal Pilsudski için çıkarılan 102'inci ve Azerbaycan eski meclis başkanı Ali Merdan Topçubaşı için çıkarılan nekroloji sayısında (96) bile TMB adına yazı bulunmamaktadır. Ayrıca, Promete Dergisinin son kısmında yayınlanan ve o ayın olaylarını anlatan *chronique* bölümünde 1932 yılından itibaren Türkistan'a yer verilmemesi de dikkat çekicidir.

Gürcistan'ın Türkiye'den toprak talebiyle ilgili olarak çıkan makale Varşova'daki Promete çevrelerinde de bir bomba etkisi yaratmıştı. Promete gibi bir Sovyet karşıtı yayında, Sovyetler Birliği'ne dahil bir ülkenin çıkarlarını kollayan bir yazının çıkması tam bir skandaldı.

Ayrıca, Promete teşkilatının Polonya tarafından desteklendiği bilindiği için, bu teşkilatın yayın organı olan bir dergide Türkiye'nin sınırlarının tartışmaya açılması, Türkiye ile Polonya'yı karşı karşıya getirmiş oluyordu. Bu ise Polonya hükümetinin istediği en son şeydi.

Bu arada Türkistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya teşkilatları, Promete merkezine, Dergi yönetimini ve Gvazawa'yı protesto eden yazılar gönderdiler; yönetim değişikliği olmadığı takdirde Promete ligi ile olan ilişkilerini gözden geçireceklerini bildirdiler. Bütün bu gelişmeler üzerine Promete dergisinin yayını geçici olarak durduruldu ve çıkarıldığı günden beri derginin editörlüğünü yapan Gürcü Gvazawa görevden alındı.

Daha sonra, 1938 yılı Kasım ayından itibaren, Ukrayna eski Dışişleri Bakanı Vitali Şulgin yönetiminde ve *La revue de Promethée* adı altında dergi tekrar çıkarılmağa başlandı. Dergi yönetimi yeniden düzenlenmiş ve Gürcü ağırlığı giderilmişti. TMB yeni dergiden ve yönetiminden memnundu. Yeni derginin çıkışı Yaş Türkistan'da şu satırlarla duyurulmaktadır:

²⁸ *Les évènements au Turkestan Chinois*, Promethée, No: 86, s:18-21.

Rusya esaretinden kurtulmak için milli mücadele yürütmekte olan gayri Rus halkların milli davasını ve hakkını korumak ve propaganda etmek amacıyla neşredilmeye başlayan bu Fransızca mecmuanın görünüşü ve içeriği her tip okuyucuyu memnun edecek niteliktedir....Mecmuada çoğunlukla Türkistan, Azerbaycan ve Ukrayna ülkeleri hakkında malûmatlar vardır.... La Revue de Prométhée iki ayda bir çıkacaktır.²⁹

Gerçekten yeni dergide Türkistan ve Azerbaycan ağırlığının arttığı görülmektedir. Daha ilk sayıda Türkistan ile ilgili üç makale ve iki haber yazısı mevcuttur. Derginin daha sonraki sayılarında da Türkistan ile ilgili yazıların yayımlanıyor olması TMB ile yeni Dergi arasındaki ilişkilerin iyi bir seviyede devam ettiğini göstermektedir. Aslında, Tahir Şakir'in Yaş Türkistan mecmuasında yazdığı gibi, Promete Cephesi bir zorunluluğun ürünüydü. Promete'yi oluşturan gruplar tek başlarına Sovyetlerle mücadele edebilecek güce sahip değillerdi. Dolayısıyla, söz konusu cephe, şartların getirdiği bir zorunluluktan başka bir şey değildi.

TMB'deki gelişmeler

1938 yılı başlarında Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye dönen Dr. Mecdeddin Delil, yeniden TMB genel sekreterliği görevini yüklenmiş ve teşkilatın toparlanması için çalışmaya başlamıştı. Son yıllardaki olumsuz gelişmeler nedeniyle TMB büyük ölçüde güç kaybetmiş durumdaydı. Teşkilat içerisinde iki grup oluşmuş ve bu gruplar arasındaki görüş ayrılığı ciddi boyutlara ulaşmıştı. Teşkilat başkanı Osman Kocaoğlu ve Türkistan Türk Gençler Birliğinin başkanı olan Ahmetcan Okay (İbrahim) birinci grubun başını çekmekteydiler. TMB merkez komitesi üyelerinin çoğunluğu tarafından desteklenen ikinci grupta ise Avrupa mümessili Mustafa Çokayoğlu ve genel sekreter Mecdeddin Delil vardı.

Bu ayrışmanın TMB faaliyetlerine ve resmi ilişkilerine de yansdığı görülmektedir. Osman Kocaoğlu'nun TMB bilgisi ve

²⁹ La Revue de Prométhée, Yaş Türkistan, 1938, No: 109, s:1.

onayı dışında bir faaliyet yürütmekte olduğu iddiası, diğer üyeleri yeni arayışlara yöneltmiştir. Bu gelişmeler, yazışmalara şöyle yansımaktaydı:

Ben bundan 2 yıl kadar önce uzakbaylar³⁰ ile görüşüp aynı mesele üzerinde konuşmağa başlamıştım. Kâbil'deki kişilerle de münasebete başlamış idim. Fakat bu arada Reis ile Sultan bay çıkıp kaldılar. Birisinin TMB reisi, Birisinin de Şarki Türkistan mümessili adları oluşu meseleyi başka yola götürdü. Benimle ilgili söyledikleri (uzakbaylardan duydum) sebebiyle de meseleyi askıya aldım.....

Şarki Türkistan'ın kendi gücü ile başarılı olamayacağı kesin. Buna dışarıdan yardım lazım. Muhiti Bey³¹ ile görüşsek iyi olur....Fakat beni Türkiye toprağına sokmayacakları için Türkiye dışında görüşmemiz lazım...

Reis karar almadan gidince dostlar, niçin böylesine önemli bir konuyu bize bildirmediğiniz dediler. Ben böyle bir karar yok desem TMB de ayrılık var deyip TMB'ye kıymet vermeyecekler. Karar var desem bilgim yok diyecekler.³²

Kongre meselesi önümüzde. Siz İstanbul'dan katılacaklarla görüşseniz iyi olur.. Katılamayacaklar vekâlet göndersinler... Bana göre Doğu Türkistanlılardan da 2-3 kişi bu toplantıya çağrılrsa iyi olur. Şarki Türkistan meselesi ile ilgili bir hareket tavrı belirleyebiliriz. Bunlar Mahmut Muhiti ve ona yakın Hoten Emir'i gibi diplomasiye yakın kişiler olsa iyi olur.³³

Ben Varşova'da bizim ve Doğu Türkistanlı liderlerin katılacağı bir kongre fikrini ileri sürdüm.. Kabul edilirse (bu yaz sonu veya gelecek baharda) size bildiririm.³⁴

30 Japonlar kastediliyor

31 Doğu Türkistan Bağımsızlık önderlerinden General Mahmut Muhiti

32 Mustafa Çokayoğlu tarafından Mecdeddin Delil'e yazılan 13.5.1938 tarihli mektup. Ahat Andican Arşivi.

33 Mustafa Çokayoğlu tarafından Mecdeddin Delil'e yazılan 4.7.1938 tarihli mektup. Ahat Andican Arşivi.

34 Mustafa Çokayoğlu tarafından Mecdeddin Delil'e yazılan 27.10.1938 tarihli mektup. Ahat Andican Arşivi.

Muhacir liderlerinin Türkiye'den çıkarılmaları

1938 yılı ortalarında Türkiye Hükümeti, ülkedeki Dış Türk liderlerine yönelik politikasını yeniden sertleştirmeğe başlamıştı. Başlangıçta bu liderlerden, siyasetle katiyen ilgilenmeyeceklerine dair yazılı bir belgeyi imzalamaları istendi. Azerbaycan milli hareketi lideri Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala ve Kafkasyalı lider Said Şamil Türkiye'yi daha önce terk etmişlerdi ve faaliyetlerini Polonya'da sürdürmekteydiler.³⁵ Türkiye'de yaşayan Dış Türk liderleri üzerindeki baskı yaz ayları boyunca giderek yoğunlaştı. Nihayet Eylül ayı içerisinde, Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca, mülteci grupları ile ilgili olarak o güne kadar görülen en sert uygulama gündeme getirildi. Hükümet bir grup mülteci liderin Türk vatandaşlığından çıkarılarak yurt dışına gönderilmelerine karar vermişti. 24 Eylül 1938 tarihli Resmi Gazetede ilan edilen hükümet kararı şu şekildeydi:

Memleketimizde diğer bir Devlet namı hesabına ve dost bir devlet aleyhine propaganda ve ihtilâl teşkilâtı kurmak ve diğer bir Devlet lehine istihbarat yapmak suretiyle memleketimizi yatak yapmak istedikleri anlaşılın Ömer oğlu Alihan Kantemir, Mehmed oğlu Halil Güngören, Şimendifer işlerinde Şef Mirali, Abbas oğlu Sefer Kuli, Mirali Talip oğlu Mehmed Tuğay, Türkistan sabık Reiscumhuru Osman Hoca oğlu, Kâzım oğlu Abbas ve Osman Kupa'nın Türk vatandaşlığından çıkarılmaları; Dahiliye Vekilliğinin 5/9/1938 tarih ve 7746 sayılı teklifi üzerine 1312 sayılı kanunun 11'inci maddesine tevfi kan İcra Vekilleri Heyetince 6/9/1938 tarihinde onanmıştır.³⁶

Celâl Bayar hükümeti, başka bir devlet lehine çalışma yap-

³⁵ Bkz. Siyasi Merkez Türkiye bölümü.

³⁶ Timur Kocaoğlu tarafından yayınlanan "Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca" başlıklı makalede Osman Kocaoğlu'nun Türkiye'den çıkarılışı ile ilgili olarak şu değerlendirme yapılmıştır:

Osman Hoca'nın Türkiye'den çıkarılması konusunda Moskova'nın baskılarına Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk aldırış etmez. Ancak Atatürk'ün ölümünden sonra, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü döneminde Moskova'nın siyasi baskıları sonucunda Osman Hoca'dan yurt dışına çıkması istenir. Osman Hoca 1939 yılı başında önce Polonya'ya daha sonra İran'a gider. (Türkistan'da Yenilik Hareket-

makla suçladığı bu mülteci liderlerini tutuklamıyor, mahkemeye çıkarmıyor, fakat vatandaşlıktan çıkararak Türkiye dışına gönderiyordu. Bakanlar Kurulu kararında, isim verilmekle birlikte, lehine çalışma yapıldığı iddia edilen ülke Polonya ve onun müttefiki konumundaki İngiltere, aleyhinde çalışma yapılan ülke ise Sovyetler Birliğiydi. Vatandaşlıktan çıkarılan şahısların bir örgüt kurdukları iddiası tamamen uydurmaydı. Bu insanlar arasındaki tek ortak payda, mülteci Türk olmaları ve kendi bağımsızlık hareketleri çerçevesinde siyasi çalışma yapıyor olmalarıydı. Herhangi bir devlet lehine istihbarat toplamak gibi bir çalışma söz konusu bile değildi. Böylesi bir iddiayı doğrulayan herhangi bir delilin varlığında, bu insanların tutuklanmaları ve yargılanmaları gerekirdi. Bunun yerine, bir bakanlar kurulu kararıyla vatandaşlıktan ve ülkeden çıkarılmaları yolu benimsenmişti. Sadece bu uygulama bile hükümet suçlamalarının herhangi bir delile dayanmadığını, alınan kararın tamamen siyasi olduğunu göstermektedir. Eğer Mehmet Emin Resulzade, Zeki Velidi Togan, Ayaz İshaki, Cafer Seyidahmet Kırmır, Said Şamil, Mirza Bala gibi diğer mülteci liderleri, çeşitli nedenlerle, çok daha önce Türkiye'yi terk etmemiş olsalardı, muhtemelen onlar da bu listeye dahil edilecekler ve vatandaşlıktan çıkarılarak yurt dışına gönderileceklerdi.

leri ve İhtilaller: 1900 – 1924, s:29)

Gerek resmi belgeler ve gerekse TMB liderleri arasındaki yazışmaların ışığında, Timur Kocaoğlu'nun bu değerlendirmesinin yanlış olduğu görülmektedir. Osman Kocaoğlu ile birlikte çok sayıda mülteci liderinin Türk vatandaşlığından çıkarılmaları ile ilgili karar Atatürk döneminde, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın teklifiyle Celal Bayar Hükümeti tarafından alınmıştır. Karar tarihi 6 Eylül 1938'dir. Osman Kocaoğlu'nun Berlin'den Mustafa Çokayoğlu'na gönderdiği ve Türkiye dışına çıkmak zorunda kaldığını bildiren mektup 21.9.1938 tarihini taşımaktadır. Bir diğer deyişle hükümet kararı alınır alınmaz söz konusu şahıslar ülke dışına çıkarılmışlardır. Hükümet Kararnamesi, kararın alınmasından 18 gün sonra, 24 Eylül tarihli Resmi Gazetede yayınlanmıştır. Kuşkusuz bu kararın alındığı tarihte Atatürk, hastalığının son dönemlerindeydi ve hükümetin bu tip kararları konusunda ne derecede bilgi sahibi olduğunu bilmek mümkün değildir. Fakat söz konusu karar Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı döneminde alınmış olup, İsmet İnönü ile herhangi bir ilgisi yoktur. Osman Kocaoğlu'nun Türkiye'den çıkarılış tarihi de 1939 başları değil, 1938 yılı Eylül ayı ortalarıdır.

Sonuç olarak, bu uygulamayla, TMB reisi Osman Kocaoğlu'nun da içinde olduğu mülteci liderleri, bir kez daha, Türkiye'yi terk etmek zorunda bırakıldılar. Bu arada, Osman Kocaoğlu ile birlikte Afganistan'da çalışmalar yapan Sultanbek Bahtiyar da Türkiye'den sınır dışı edilerek Arabistan'a gönderilmişti. Bu gelişmeler sonrasında Berlin'e doğru yola çıkan Osman Kocaoğlu, eski dostu ve rakibi Çokayoğlu'na şunları yazmaktadır:

Türkistan istiklâl savaşlarının dalgaları sürükledi, sürükledi Berlin'e getirdi. Çoktan beri kendi kendime 'Avrupa merkezlerini ziyaret edip, sizler ile bizzat görüşüp, uzun yıllardan beri devam eden üzüntülerimize nihayet vereyim diyordum. İşte savaş dalgaları bu arzu ve emelime yardımcı oldu. Artık yaklaştım. İnşallah yakın bir zamanda görüşmek dileğiyle.³⁷

Çokayoğlu'nun cevabı ise, biraz iğneleyici olmakla birlikte, uzlaşmaya açık bir hava sergilemektedir:

Sizin Berlin'e doğru mecburi seyahatinizi Mecdeddin Bey yazmıştı. Gelişinizi de Tahir bildirdi.....Yaşadığınız memleketi (Türkiye kastediliyor Y.N.) terk ettiren siyasi sebeplerden dolayı birbirimizle muntazam bir surette haberleşmeyi sürdüremedik.... Aradaki coğrafi uzaklık sebebiyle, aramızdaki problemleri derinleştirmek isteyenler de az olmadı.... İnşallah sizin bu mecburi seyahatiniz işlerimiz için faydalı sonuçlar verir. Şimdiki siyasi hava biraz değiştikten sonra Berlin'e gelip sizi ziyaret etmek benim için açık bir görevdir..... Her türlü yardıma hazırım.³⁸

Kaderin garip bir cilvesi olarak, Zeki Velidi Togan da, 1932 yılı Temmuz ayında düzenlenen Türk Tarih Kongresinde, devletin o günkü resmi tarih tezine karşı çıktığı için, darbülünündeki görevinden ayrılıp Türkiye dışına çıkmak zorunda kalmıştı.³⁹ Böylece, 1930'lu yıllar sona ererken, TMB'nin önde gelen üç tarihi ismi, benzer bir kaderi paylaşmış gibiydiler.

³⁷ Osman Kocaoğlu tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 21.9.1938 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

³⁸ Mustafa Çokayoğlu tarafından Osman Kocaoğlu'na yazılan 24.10.1938 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

³⁹ Siyasi Merkez Türkiye bölümüne bakınız.

Bütün bu gelişmeler, Türkiye merkezli siyasi faaliyet sürdürmenin artık imkânsız hale geldiğini göstermekteydi. Bu nedenle TMB merkez komitesi İstanbul'da son bir toplantı yaptı ve teşkilat merkezinin mümkün olan en kısa zamanda, Avrupa'da uygun bir merkeze alınması kararını verdi. TMB'nin kilit adamı Mecdeddin Delil, 1938 yılı Aralık ayında Berlin'e gitti. Şartlar imkân verdiği sürece orada kalmayı planlıyordu ve artık TMB'nin yeni merkezi Berlin olacaktı.

1939 Berlin kongresi ve

Çokayoğlu'nun başkanlık dönemi

Bu sıralarda Avrupa, büyük bir hızla İkinci Dünya savaşına doğru ilerlemekteydi. Nazilerin Avusturya ile başlayıp Çekoslovakya ile devam eden toprak ilhakları Avrupa'daki gerginliği çok arttırmıştı. TMB yöneticileri ise Berlin'de bir kongre yapmak amacıyla hazırlıklara başladılar. Bu kongreye o sırada İstanbul'da bulunan Doğu Türkistanlı liderlerden General Mahmut Muhiti de çağrıldı. Varşova'da bulunan Osman Kocaoğlu ise merkez komitenin desteğini tamamen kaybetmiş olduğu için, herhangi bir kongreye gerek olmadığını, kongre toplanacaksa da buna ancak kendisinin karar verebileceğini söylemekteydi. Mustafa Çokayoğlu ve Mecdeddin Delil'in Varşova'ya gelmelerini istemekte ve TMB bayrağı altında birlikte çalışırız, başka yollara sapmaya izin vermem diyerek, kendi dışında oluşabilecek gelişmelere olumlu bakmayacağını belirtmekteydi.⁴⁰ Fakat Çokayoğlu ve Delil ikilisi kongrenin yapılması konusunda olduğu gibi, bu kongrede Osman Kocaoğlu'nun tasfiye edilmesi konusunda da kararlıydılar. Dolayısıyla Kocaoğlu'nun isteğine uymadılar ve Varşova'ya gitmediler. Kongrenin 1939 baharında yapılması ile ilgili gerekli ön çalışmaları tamamladıktan sonra Kocaoğlu'nu Berlin'e davet ettiler. Kocaoğlu ise, kendisinin katılmayacağı bir kongrenin yasal olmayacağını, Çokayoğlu-Delil ikilisinin kendi arzusu dışında kongre toplamaya kalkıştıklarını, dola-

⁴⁰ Osman Kocaoğlu tarafından Mecdeddin Delil'e yazılan 28.3.1939 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

yısıyla bu kongreye iştirak etmeyeceğini bildirdi.

Reis Osman Kocaoğlu'nun katılmamasına karşın, TMB'nin son kongresi 24 Mart 1939 günü Berlin'de başladı. Dönemin zorlu şartları sebebiyle kongreye çok az sayıda üye katılabilmiş, Avrupa dışındaki üyeler vekâlet göndermişlerdi.⁴¹ İlk oturumda TMB'nin genel durumu gözden geçirildikten sonra teşkilatın yeniden düzenlenmesi, başkanlık seçimi, Türkistan Türk Gençler Birliği konusu, yeni bayrak meselesi ve Doğu Türkistan meselesi gibi konuları içeren bir gündem tespit edildi. 10 Nisan gününe kadar devam eden kongre süresince 5 oturum yapılmış ve aşağıdaki kararlar alınmıştır.

Türkiye'deki siyasi şartların uygun olmaması nedeniyle artık İstanbul'un merkez olması mümkün değildir. Bu sebeple duruma göre genel merkezin Berlin veya Paris'te olması kararı verilmiştir.

Eski başkanın kurallara uymayan tutum ve davranışları eleştirilerek TMB ye çok zarar verdiği anlatılmış ve kendisinin merkez komiteden çıkarılmasına oy birliği ile karar verilmiştir. Kongre kararına göre Osman Bey, yetkisi olmadığı halde teşkilat adına bağlantılar kurmuş, teşkilatın tanımadığı kişileri merkez komite üyesi olarak göstermiş, siyasi nitelikte seyahatler yapmış ve hepsinden önemlisi Kafkasya Teşkilatlarıyla birlikte harici bir memleket çıkarına hizmet yapmakla itham edilmiştir.⁴² Osman beyle birlikte Türkiye'den çıkarılan diğer şahıslar bu ithama karşılık verdikleri halde Osman bey herhangi bir karşılık vermemiştir. Dolayısıyla TMB'nin sade bir üyesi olarak kalabilmesi de ancak Türkiye Hükümetinin ithamına cevap vermesiyle mümkün olacaktır. Bütün bunlardan sonra Osman Beyin yaptıklarından TMB'nin sorumlu tutulamayacağı kabul edilmektedir.

Bir diğer oturumda teşkilat üyeliklerinin yeniden gözden geçirilmesi kararı alınmıştır. Yönetimin anonim bir şekilde

⁴¹ 1939 Berlin Kongresine katılan üyeler Mustafa Çokayoğlu, Tahir Çağatay, Mecdeddin Delil, Sabır Türkistanlı ve Abdulvahap Oktay'dır. Türkiye ve Afganistan'daki üyeler vekalet göndermişlerdir.

⁴² Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun 6/9/1938 tarihli kararına atıf yapıyor.

sürdürülmesi ilkesi getirilerek, başkana, ancak özel durumlarda yetki verilebileceği kabul edilmektedir. TMB başkanlığına Mustafa Çokayoğlu getirilmiştir.

Doğu Türkistan meselesinin gözden geçirildiği bir diğer oturumda, her iki Türkistan kesiminin birlikte hareket etmesi gerektiği kabul edilerek, Doğu ve Batı Türkistan liderlerinden oluşacak bir Umumi Türkistan Merkezi kurulması kararı verilmiştir.

İstanbul'daki Türkistan Türk Gençler Birliğinin çalışmalarının yalnızca ilmi ve sosyal nitelikte olması gerektiği, kesinlikle siyaset ilişkilerine girmemesi ve TMB ile olan ilişkisinin yalnızca bir himaye şeklinde olması kabul edilmiştir.

Çeşitli kaynaklar tarafından gündeme getirilen Mustafa Çokayoğlu'nun mason olduğu iddiasının, Mustafa Beyin şahsına değil TMB'ye yönelik bir provokasyon olduğu kongre kararıyla kabul edilmiştir.

Kongre, Türkistan Milli Bayrağı'nın bugünkü şartlara göre yeniden düzenlenmesi kararını almıştır. Kabul edilen yeni bayrağın yarısı Timur bayrağının tok kıvıllı renginde, diğer yarısı ise Doğu Türkistan bayrağının gök mavisi renginde olacaktır. Ortada Türklüğün sembolü olan ay ve yıldız bulunmaktadır.

1939 kongresinin son oturumunda Mustafa Çokayoğlu, Mecdeddin Delil ve Tahir Çağatay'dan oluşan üç kişilik bir geçici yönetim kurulu seçilmiş ve bu kurulun Doğu ve Batı Türkistanlı liderlerle temas kurarak en kısa zamanda bir kurtuluş toplaması konusunda karar verilmiştir.

Berlin Kongresi, bir taraftan TMB'de köklü değişiklikler meydana getirirken, bir taraftan da çok sayıda belirsizliklerin doğmasına yol açmıştı. Osman Kocaoğlu gibi tarihi bir kişiliğin dışlanmış olması ve merkezin Avrupa'ya taşınması Türkistanlıların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerle ilişkisinin azalmasına yol açacaktı. Doğu Türkistan meselesini de kapsayan bazı kararlar alınmış olmasına karşın Doğu Türkistan'da mücadeleyi sürdüren liderlerle yeterli temasın sağlanmadığı anlaşılmaktadır. TMB üyeleri yeni kabul ettikleri bayrak ile Doğu ve Batı Türkistan'ı birleştiren bir simge oluştur-

mak istemişlerdir. Gerçekten TMB, 1939 Kongresinden sonra giderek kitlelerden kopacak ve küçük bir kadro ile sınırlı bir teşkilat haline dönüşecektir.

Almanya - Japonya ekseninde Sovyet mültecileri ve Promete

Birinci Dünya Savaşını takip eden yıllar Almanya için, belki de tarihinin en çalkantılı yılları olmuş, yaşanan ekonomik ve siyasal krizler, 1933 yılı içerisinde Nazi partisini (NSDAP)⁴³ iktidara taşımıştı. Bu gelişme Sovyet karşıtı mücadelelerini Berlin'de yürütmekte olan mülteci hareketleri için büyük önem taşımaktaydı. Daha önceki bölümlerde anlatıldığı gibi, Türkistanlıların *Yaş Türkistan* mecmuası, İdil Ural Türklerinin *Yana Milli Yol'u*, Azerbaycanlıların *Kurtuluş'u* ve Haydar Bammât grubunun *Kavkaz'ı* Berlin'de yayınlanmaktaydı. Naziler iktidara geldikleri dönemde, Sovyet karşıtı nitelikteki bu yayınlara ve mülteci gruplarına karşı nispeten tarafsız bir tutum takınmışlar ve yayın politikaları ile ilgili herhangi bir yönlendirme veya baskı uygulamaları söz konusu olmamıştı.

Naziler, iktidara geldikten kısa bir süre sonra, Sovyetler Birliği ile ilgili çalışmalar yapacak kurumlaşmaları başlattılar. Başlangıçta, Berlin Üniversitesine bağlı olarak, 1887 yılında kurulmuş ve Doğu dillerinin öğretildiği *Seminar für Orientalische Sprachen* adlı okulun ismi *Ausland-Hochschule*, yani, Yabancı Ülkeleri Öğrenme Yüksek Okulu şeklinde değiştirildi. Bu okula bağlı olarak da bir *Russland Institute*⁴⁴ kuruldu. Bu enstitü, Sovyetler Birliği ve dolayısıyla bu Birlik içerisindeki bütün milliyetler ile ilgili ilmi ve siyasal nitelikte çalışmalar yapmakla görevlendirildi. Enstitünün başına da meşhur doğu bilimcisi Prof. von Mende getirilmişti. Bu enstitüde, Sovyetler Birliğindeki genel ve yerel basın yakından takip edilmekte, milliyetlerle ilgili sosyal, siyasal ve demogra-

⁴³ NSDP: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi)

⁴⁴ Rusya Enstitüsü.

fık bilgiler arşivlenerek haftalık raporlar hazırlanmaktaydı.⁴⁵

Nazilerin Sovyetler Birliği ve onun içerisindeki milliyetlere yönelik çalışmalar yaptıkları ikinci önemli kuruluş ise, bizzat Nazi Partisinin bir bölümü olan Dış Siyaset Dairesi, yani APA⁴⁶ idi. Rosenberg'in yönettiği bu bölümde, Sovyetler Birliğindeki halklar ile ilgili çalışmalar, Rosenberg'in yakın arkadaşı Leibbrandt başkanlığında sürdürülmekteydi.

Bu dönemde Almanya'daki mültecilerle doğrudan ilişkili bir diğer teşkilat, Alman Güvenlik Teşkilatıydı.⁴⁷ Bu kuruluş, Almanya içerisindeki mülteci gruplarını kontrol altında tutmak ve gerektiğinde kullanabilmek için İrtibat Daireleri oluşturmuştu.

Sayılarının çok olması nedeniyle Rus, Ukraynalı, Gürcü ve Ermeni mülteciler ile ilgili daireler kurulmuş, o ülkelerden gelen bir kısım mülteciler de bu dairelerde istihdam edilmişti. Buna karşın, muhtemelen, sayılarının çok az olması nedeniyle, Türkistanlılar, Tatarlar veya Azerilerle ilgili herhangi bir kurumlaşma söz konusu olmamıştır.

Bu kurumların oluşturulmasıyla birlikte, Sovyetler Birliği'ni tanıyan, Sovyet milliyetleri ile ilgili konulara hakim ve dil bilen insanlara ihtiyaç doğmuştu. Bu ihtiyaç ise ancak Almanya'daki mültecilerden karşılanabilirdi. Nitekim, Nazi Partisine üye olmuş bazı Gürcü mülteciler, bu kurumlarda çok yetkili konumlara getirilmişlerdir. Mesela 1938 yılında Prof. von Mende'nin NSDAP'ın Dış Siyaset Bölümüne geçirilmesinden sonra, onun yerine, Gürcü mültecilerden Prof. Mihail Ahmeteli getirilmiştir. Mihail Ahmeteli'nin akrabası, eski Gürcistan Cumhuriyetinin Almanya Sefiri Lado Ahmeteli de Kafkas İrtibat Dairesi başkanlığını yürütmekteydi. Bir diğer Gürcü mülteci, Aleksandr Nikuradze, Rosenberg'in APA'sında etkin bir konumdaydı.

⁴⁵ Ahmet Temir, 1936 yılında bu enstitüde görev yaparken Sovyetler Birliği'nin Türk bölgelerinden gelen Başkurdistan (Ufa), Komünist (Bakü), Özbekistan (Taşkent), Sotsialistik Tataristan (Kazan) gibi gazete ve dergileri inceleyip haftalık raporlar hazırladığını anlatmaktadır. (Ahmet Temir, 60 yıl Almanya s: 164)

⁴⁶ Aussenpolitisches Amt

⁴⁷ Reichsicherheitshauptamt

Yukarıda bahsedilen kuruluşlar, çeşitli konularda raporlar hazırlamak, tercüme yapdırmak için çok sayıda uzman ihtiyacı içerisindeydiler. Bu amaçla, siyasi niteliği olmayan bir çok mülteci, özellikle von Mende ve Leibbrandt bağlantılı olarak, bu kurumlarda görev yapmışlardır. Bunlar arasında en göze çarpanı Alimcan İdrisi'dir. Türkistan'da doğup büyümüş bir İdil Ural Türk'ü olan İdrisi, eğitimin bir kısmını Almanya'da yapmış, Birinci Dünya Savaşı sırasında Berlin yakınlarında harp esirleri için kurulan Wünstorf Müslüman kampında, dini ve içtimai yönetici olarak bulunmuştu. Sovyetlere döndükten sonra, Buhara Halk Cumhuriyeti tarafından Almanya'ya gönderilen öğrencilerin sorumlusu olarak, yeniden Berlin'e gelmiş ve Almanya'da kalmıştı.⁴⁸ Orta Asya Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçe'sinin yanı sıra Almanca, Fransızca, Rusça, Farsça ve Arapça biliyordu. Bu nedenle de Doğu halkları ile ilgili Alman kurumları için vazgeçilmez bir eleman olmuştur.⁴⁹ İdil Ural kökenli bir Türk vatan-daşı olan Ahmet Temir ve Türkistanlı Veli Kayyum Han gibi bazı isimler de, herhangi bir kurum bünyesinde çalışmamakla birlikte, von Mende veya Leibbrandt gibi yetkililerin talepleri üzerine, uzmanlık alanlarında raporlar hazırlamaktaydılar.⁵⁰

Nazilerin iktidara geldiği yıllardan itibaren Avrupa'da faaliyet gösteren Sovyetler Birliği karşıtı mültecileri, siyasi gruplaşmaları ve kurdukları ilişkiler açısından iki gruba ayırmak mümkündür. Birincisi ve kuşkusuz en etkin olanı Promete grubuydu. Bu grubu oluşturan mültecilerin genel olarak liberal demokrat veya sosyalist demokrat yapıda ol-

⁴⁸ Bkz. Türkistan-Berlin hattı ve ötesi.

⁴⁹ İdrisi, Hitler'in *Kavgam* isimli kitabını Farsça'ya çevirmiştir. Savaş döneminde MTBK ile çalışmak istemişse de Veli Kayyum Han buna izin vermemiştir. Savaş bitiminde Almanya dışına çıkarak Suudi Arabistan'a gitti ve orada kralın hizmetine girdi. Bir süre sonra Almanya'ya geri döndü ve Amerikalıların kurduğu Bolşevizm karşıtı organizasyonlarda çalıştı. Hayatının son dönemini Macaristan'da geçirmiş ve orada ölmüştür.

⁵⁰ Mühlen, Leibbrandt ile yaptığı mülakatta, Leibbrandt'ın 'Veli Kayyum özellikle Orta Asya'daki Sovyet ziraati konusunda benim için raporlar hazırlardı' dediğini belirtmektedir.

dukaları bilinmektedir. Hareketin Polonya desteğinde kurulmuş ve şekillenmiş olması nedeniyle de daha çok Fransız-İngiliz eksenine yakın bir duruş sergilemekteydiler. Özellikle Fransa ve kısmen İngiltere, 1920'li yıllarda Sovyetlerden gelen bu mültecilerin kurdukları mülteci hükümetlerini desteklemişlerdir.⁵¹ 1935 yılında Sovyetler Birliği'nin Cemiyet-i Akvam'a kabul edilmesi, bu grupları çok derinden yaralamış olmakla birlikte, siyasi konumlarında ciddi bir değişikliğe sebep olmamıştır.

Diğer taraftan, Sovyet mültecilerinin Avrupa'da faaliyetlerine başlamalarından sonra, Promete'yi oluşturan gruplara karşı muhalif gruplar da ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunlar ya Sovyetler öncesi dönemde kendi ülkeleri içerisinde zaten varolan muhalefetin devamı şeklindeydiler, ya da Avrupa'daki çalışmalar sırasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle muhalefete geçmişlerdi. Bu bölünme özellikle Kafkasyalı gruplarda çok belirgindi. Noé Jordania grubuna karşı olan bir kısım Gürcüler, milliyetçi Spiridon Kedia etrafında birleşmişlerdi. Bir diğer muhalif lider, Gürcistan'ın eski Berlin sefiri Lado Ahmeteli idi. Benzer şekilde, Promete içerisindeki Şamil grubuna karşı olan şimali Kafkasyalılar, eski kuzey Kafkasyalı bakan Haydar Bammat etrafında toplanmışlardı. Müsavatçılar arasındaki bölünmede muhalefetin lideri, yine eski bir bakan, Has Mehmet idi.

Promete teşkilatında yer alan grupların aldıkları siyasi konum nedeniyle Almanya'da iktidara gelen Nazi yönetimi, bu gruplarla herhangi bir şekilde temas etmediği gibi, onlara karşı olan muhalifleri desteklemek şeklinde bir politik yaklaşım belirledi. Başta Haydar Bammat olmak üzere, bütün muhalefet desteklendi. Zaten kendi ülkelerinde Sovyetler Birliği emperyalizmine karşı savaş yürüterek Avrupa'ya çıkan Prometeci liderler de, komünizm benzeri bir başka ideoloji olan faşizm ve onun temsilcisi konumundaki Nazilerle temas kurmak konusunda hiç istekli değildiler. Hatta her fırsatta nazizmi eleştiriyorlardı.

⁵¹ Gürcü sosyalistleri tarafından kurulan Noé Jordania başkanlığındaki mülteci hükümeti, 1930'lu yıllara kadar Fransa, İngiltere ve Belçika tarafından resmen kabul görmüştür.

Bammat, 1934 yılından itibaren, Almanya, İtalya ve Japonya ekseninden aldığı yardımlarla, *Kavkaz* isimli bir dergi çıkarmağa başladı. *Kavkaz*, temel felsefe olarak Promete'ye, liberalizme ve demokrasiye karşıydı. Kavkaz grubuna göre, dünyayı anarşi ve düzensizlikten kurtarabilecek tek yol Nasyonel Sosyalizm, yani faşizm anlayışıydı. Prometecilerle paylaştıkları tek nokta ise Sovyetler Birliği düşmanlığıydı.

Nazi Almanya'sı ile Promete grubu arasındaki bütün zıtlıklara rağmen Almanlar, bu grubun bazı üyelerinin Almanya'da ikamet etmelerine ve dergilerini yayınlamalarına karşı çıkmamışlardır. Alman yönetiminin bu yaklaşımındaki temel belirleyici, kuşkusuz, bu grubun Sovyetler Birliği karşıtlığıydı. Fakat bu hoşgörü çok uzun sürmeyecek ve Alman-Sovyet ittifakı ile birlikte tüm dengeler alt üst olacaktır.

Diğer taraftan Promete merkez teşkilatının Avrupa'da sürdürdüğü demokrasi yanlısı ve faşizm karşıtı tutumun Asya'da değiştiği ve burada sadece Sovyetler Birliği karşıtlığı eksenine oturtulduğu görülmektedir.

Uzak Doğunun etkin gücü Japonya, 1905 Rus-Japon savaşından galip çıkarak Sahalin adasının Güneyini ele geçirmiş ve böylece Çarlık Rusya'sı ile doğrudan komşu olmuştu. 1915'de askeri tehditle Mançurya'da ayrıcalıklar elde etmiş ve böylece Rusya ile olan sınırları daha da genişlemişti. Bolşevik İhtilâli sonrasında başlayan iç savaşta Japonya, Çar yanlısı Beyaz Generallerin tarafını tuttu, onlara asker ve silah yardımı yaptı. Bu arada Bolşevizme karşı mücadele veren ve Sovyetleri terk etmek zorunda kalan çok sayıda mülteci Mançurya'ya geçmekte, bunların bir kısmı da Japonya'ya gitmekteydi. Tokyo'da Sovyetlerden kaçan çok sayıda İdil-Ural Türkü vardı ve bir mülteci kolonisi kurmuşlardı. Japon yönetimi bu gruba çok yakın davranmaktaydı.

1927 yılında Varşova'ya geçerek, İdil-Ural İstiklâl Komitesini organize eden Ayaz İshaki, 1933 yılı sonlarında Tokyo'ya gitti ve 1934 Şubat ayında Japonya'da yaşayan Tatarların Birinci Küçük Kurultayını yaptı. Bu arada İmparator Hirohito'nun kardeşlerinden Prens Çiçibu ile görüşerek İdil Ural meselesini anlatmıştı. Daha sonra, Japon kontrolü altındaki Mançurya'ya geçen İshaki, 1935 Şubat ayında, Japonya,

Çin, Kore ve Mançurya bölgelerinde yaşayan 17 Tatar cemaati delegeleriyle, Uzak Doğu Umum Tatar Kurultayını gerçekleştirdi. Kurultay sonrasında Mukden şehrinde bir Milli Kültür Merkezi oluşturdu ve *Milli Bayrak* isimli bir haftalık gazete yayınlamağa başladı. Japon Hükümeti Ayaz İshaki tarafından gerçekleştirilen bütün bu çalışmalara, başlangıcından itibaren sempatiyle yaklaşmış ve destek vermişti. İdil Ural Türklerinin Japonya'daki bir diğer faaliyeti de *Japon Muhbiri* adlı mecmuadır. Abdülhay Kurbanali adlı bir İdil Uralı tarafından Arap harfleriyle Türkçe olarak çıkarılan bu mecmua, 1931 yılı Nisan ayından itibaren yayın hayatına başladı ve yayımlandığı sürece Japon Hükümeti tarafından desteklendi.

Japonya, 1931 yılında, Mançurya üzerinden Çin'e saldırmış, Mançurya'da da Mançu-Ku isimli kukla bir devlet oluşturmuştu. Uluslararası baskıların artması üzerine, 1933 yılında, Milletler Cemiyeti üyeliğinden ayrıldı. 1937 yılına gelindiğinde Çin'in hatırı sayılır bir bölümünü işgal etmiş durumdaydı. Bu arada 30'lu yılların başlarından itibaren Doğu Türkistan'da Çin yönetimine karşı ayaklanmalar başlamıştı. Türkistan Milli Birlik Hareketi, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık arayışında, ortak düşman Çin'e karşı destek verebileceği inancıyla Japonya'ya yöneldi. Daha önceki bölümlerde anlatıldığı gibi⁵² Japon hükümetine bir memorandum takdim etti, Paris ve Kâbil'deki Japon büyükelçilikleri aracılığıyla doğrudan temas imkânlarını araştırdı.

Ne yazık ki Mustafa Çokayoğlu'nun Paris'te, Kocaoğlu - Bahtiyar ikilisinin Kâbil'de yürüttükleri çabalar beklenen sonucu vermemiş, Japon yetkililer Doğu Türkistan'da başlatılacak milli mücadeleye doğrudan destek vermek konusunda çok hevesli olmamışlardır.

1937 yılı Japonların Promete Hareketi ile doğrudan ve resmi surette ilişki kurdukları yıl olmuştur. Polonya Hariciye bakanlığı arşivlerinde bu konuyla ilgili olarak şu değerlendirme yapılmıştır:

⁵² Siyasi Merkez Türkiye ve Doğu ülkelerindeki faaliyetler bölümlerine bakınız.

1937'de Japonlar, geleneksel ihtiyatkârlıklarını bir tarafa bırakarak, ilk defa, 'Hareket' ile ilişki kurmuşlardır. Şu ana kadar Tatar (İdil-Ural) ve Türkistan milli hareketlerine bazı yardımlarda bulunmuş olmalarına rağmen Kafkasyalılarla hiçbir temasları olmamıştır.⁵³

Yine Polonya belgelerine göre Japonlar, Promete grubu ülkelerinde yapılacak faaliyetlere maddi destek vermeyi önermişlerse de, Polonyalı yetkili Rydz Smigly bu teklifi kabul etmemiştir. Fakat Harbin'deki Polonya temsilcisi Stanislav Pele'ye, Japon yönetimini rahatsız etmemesi ve ilişkilerini güçlendirmesi emri gönderilmişti. Daha sonra, iki ülke arasında yapılan görüşmeler neticesinde, Tokyo'da ve Varşova'daki elçiliklerde, Promete hareketinden sorumlu olacak ve hareketin faaliyetlerinin koordinasyonunu sağlayacak askeri ataşelikler kurulması kararlaştırıldı. Polonya belgelerine göre Japonlar, Sovyetler Birliği'nin 5 cumhuriyete parçalanması ile ilgili bir plân yapmışlardı. Bu plâna göre bölgeler Ukrayna Cumhuriyeti, Büyük Moğolistan (İç ve dış Moğolistan, Buryat bölgesi ve Trans Baykal bölgesi), Yakutistan, Büyük Türkistan (Batı ve Doğu Türkistan ve Volga tatar bölgesi) ve Sibirya birleşik cumhuriyetleri şeklindeydi.⁵⁴ Muhtemelen Çin'in işgalinin tamamlanmasından sonra gerçekleştirilmesi düşünülen bu plân, Japonların, Sovyetlerden ayrılacak milletlerin meseleleriyle yakından ilgili olduğunu da göstermektedir. Fakat savaşa doğru Japonya'nın hedefleri yavaş yavaş değişiklik gösterecek ve Sovyetler Birliği yerine güneydoğu Asya'ya yönelecektir.

Polonya'nın işgali ve

Promete Hareketinin sonu

24 Ağustos 1939 günü, Nazilerle Bolşevikler arasında bir antlaşma yapıldığı haberi bütün dünyada bomba gibi patladı. Bu olay Polonya için sonun başlangıcı anlamına geliyor-

⁵³ Targalski, *Les plans Polonais concernant l'éclatement de l'URSS, Le mouvement "Prométhée et le Caucase"*, s:14.

⁵⁴ a.g.e, s:14.

du. Zira Alman-Sovyet saldırmazlık paktının bir parçası olarak imzalanan gizli bir protokole göre, Polonya, Finlandiya ve Baltık ülkeleri, Sovyetler Birliği ve Almanya arasında nüfuz bölgeleri halinde paylaşılmıştı. Böylece Pilsudski'nin öngörüsü bir kez daha gerçekleşmiş ve Polonya'nın iki güçlü komşusu tarafından yeniden paylaşılmasını sağlayacak siyasi zemin yaratılmıştı. Alman-Sovyet ittifakıyla birlikte, Almanya'da bulunan bütün Sovyet karşıtı hareketlere ve yayın organlarına da yasaklama konuldu. Böylece yaklaşık 10 yıldan beri Berlin'de basılmakta olan Yaş Türkistan mecmuası, 116/117 numaralı Ağustos nüshası ile son sayısını çıkarmış oluyordu. Yasaklama sadece Promete yanlısı yayınlar için değildi. Kuruldukları günden beri Alman yanlısı bir yayın politikası izleyen *Kavkaz* gibi dergiler de bu yasaklamadan nasiplerini aldılar.

1939 Eylül ayının ilk günü, Alman orduları Polonya'ya girdiler. İki gün sonra İngiltere ve Fransa, Almanya'ya savaş ilan etti. Artık İkinci Dünya savaşı resmen başlamıştı. Kısa bir süre sonra, Rusya da Polonya'yı işgale başladı. Promete hareketinin fikir babası ve destekçisi Pilsudski'nin öngördüğü gibi, ülkesi Almanya ve Rusya tarafından bir kez daha işgal edildi ve paylaşıldı. Nazi Almanya'sı, kontrolünde bulunan diğer yerlerde olduğu gibi, Polonya'da da Sovyetler Birliğine karşı nitelikte her türlü faaliyet ve neşriyatın durdurulması kararını almış ve uygulamaya koymuştu.⁵⁵

Bütün bu olumsuz gelişmeler karşısında Polonya Hükümeti, Promete yöneticilerinin, hiç zaman geçirilmeksizin, ülke dışına çıkarılmasına karar verdi. 6 Eylül gecesi bir araya getirilen Promete üyeleri, Binbaşı Dombrowski eşliğinde Brest Litovsk'a doğru yola çıkarıldılar. Nihai hedef Romanya idi. Grupta, Promete Birliğinin Başkanı, Ukraynalı Profesör Roman Smal Stottski, Azerbaycan Milli Merkezi Başkanı Mehmet Emin Resulzade, üyeleri Mirza Bala ve Ali Azertekin, İdil-Ural Milli Merkezi Lideri Ayaz İshaki, Şimali Kafkasya Hareketi önderi Sait Şamil ve üye Bilatti, Kırım Milli Merkezi Başkanı Edige Kırimal ve Gürcü Milli Hareketinden İmna-

⁵⁵ Resulzade, *Kafkasya Meselesi*. Kafkasya Dergisi (1952) No:11-12, s: 7.

yidszi bulunmaktaydı. Türkistan Milli Birliği Başkanı Osman Kocaoğlu ise, iki hafta kadar önce İran'a gönderilmişti.

Grubun Romanya sınırına yönelik seyahati esnasında Smal Stottski, Brest Litovsk'ta bulunan akrabalarının yanında kalmaya karar verdi. Grubun diğer üyeleri ise maceralı bir yolculuktan sonra Romanya'ya ulaştılar. Mehmet Emin Resulzade Bükreş'te kaldı. Ayaz İshaki, Sait Şamil, Mirza Bala ve Edige Kırmal ise Türkiye'ye yöneldiler.⁵⁶ Şark Enstitüsü Müdürü W. Bonczkowski İsrail'e gitmişti. Polonya'da kalan Smal Stottski de bir süre sonra ABD'ye gidecektir. Böylece Promete Hareketinin bütün üst düzey yöneticileri Polonya'yı terk etmiş oldular. Ayaz İshaki, Polonya'yı terk ettiği sıradaki duygularını şöyle ifade etmektedir:

Sizin ve bizim hürriyetimiz uğruna, şiarı ve bayrağı altında, ilimizden ve kardeş ülkelerimizden kovulmuş biz Türk milliyetçilerini bir araya getirmiş olan Lehistan, ateş altında yanıyor, yıkılıyor, kan içerisinde boğuluyor, gözyaşı içinde inliyor ve sızlıyordu.... Biz Türk ülkeleri milliyetçilerininin 10-12 yıl bu dost ülkede kurmuş olduğumuz yeni milli ocaklarımız, milli mücadele merkezlerimiz Lehistan'la birlikte yanıyor ve yıkılıyordu. Biz de Leh askeri, Leh münevveri gibi ikinci defa kurmuş olduğumuz yaşama ve çalışma merkezimizi bırakıp, bir daha muhacir olarak gurbete, karanlık bir meçhule doğru gidiyorduk.⁵⁷

Ülkelerinin işgal edilmesiyle birlikte, Polonya Hükümetinin üyeleri Paris'e geçerek Wladyslaw Sikorski başkanlığında bir sürgün hükümeti kurdular. Almanya'nın Polonya'dan sonra Fransa'ya yönelmesi üzerine, bu hükümet, 1940 Haziranında İngiltere'ye geçti. Polonya hazinesi ve arşivleri de, bu hükümetin kontrolünde olmak üzere İngiltere'ye götürüldü. Bu nedenle, teorik olarak, Promete yönetimi de Londra'ya taşınmış oluyordu.⁵⁸

⁵⁶ İshaki, *Lehistan'dan Gidiş*. Emel Dergisi, (1984) No: 140, s: 101-104

⁵⁷ a.g.e, s: 101

⁵⁸ İdil Uralı Ali Akış, 2002 yılında yayımlanan '*Aklımda Kalanlar - Hatıralar*' başlıklı kitabında (s: 91) Ayaz İshaki'nin, Varşova'dan ayrıldıktan sonra, Polonya Hükümetinin bürokratlarıyla birlikte Romanya üzerinden önce Paris'e, oradan da Londra'ya gittiğini, 1940 yılında Türkiye'ye döndüğünü yazmaktadır. Fakat bu bilgi Ayaz İshaki'nin

Diğer taraftan Paris'te basılan *La Revue de Prométhée* dergisi, Polonya'nın işgalini protesto ederek, Fransa ve İngiltere'nin yanında yer aldı. Dergiye yazı yazan bütün mülteci liderleri kendi yurttaşlarını Alman-Sovyet koalisyonuna karşı birlik olmaya çağırıyordu.⁵⁹ Hariçteki Gürcü Hükümetinin başkanı Noé Jordania, 1940 yılı şubat ayında, eski Gürcü parlamenterlere yaptığı bir konuşmada, Almanya ile ilgili duygu ve düşüncelerini çok açık bir şekilde ortaya koydu:

Milletlerin hürriyetini büyük bir rahatlıkla yok eden Alman Devleti, Gürcistan'ın hürriyetini yeniden tesis etmeye katkıda bulunamaz. Kaderimiz geçmişte de, şimdi de sadece başkalarının hürriyetine saygı göstermeye muktedir olan demokratik güçlere bağlı olmuştur.⁶⁰

Jordania'nın sözlerinde Gürcistan sözcüğü yerine herhangi bir Sovyet esiri milletin ismini koymak mümkündür ve bu sözler Sovyet mültecilerinin ortak duygularını yansıtmaktaydı. *La Revue de Prométhée* dergisi son sayısında, faşizm ve komünizmi kolera ve veba olarak tanımlamakta ve Avrupa kamuoyunu her ikisine karşı da mücadeleye davet etmektedir. 1940 Mayıs'ında Fransa'nın da işgal edilmesiyle bu derginin yayın hayatı sona erecektir.⁶¹

Promete teşkilatının bütün önde gelen liderlerinin Polonya'yı terk ettikleri dönemde, Alman yönetimi ilginç bir uygulamayı gündeme getirdi. Nazi Partisinin dış ilişkiler bölümü, Polonya'da işgal edilen bölgelerin genel valiliği görevine getirilen Frank'a başvurarak, Promete teşkilatının dağıtılmamasını ve siyasi niteliklerinden arındırılarak bir dernek statüsünde korunmasını talep etti. Nitekim Alman Güvenlik Teş-

"Lehistan'dan Ayrılış" başlıklı yazısında (Emel Mecmuası, 1984, no: 140) anlatıtları ile çelişmektedir. Bu yazısında Ayaz İshaki, Polonya'dan ayrıldıktan sonra Romanya üzerinden Türkiye'ye geldiğini yazmaktadır. Türkiye'ye geldikten sonra İngiltere'ye gidip gitmediği konusunda herhangi bir bilgi yoktur.

59 Alman-Rus ittifakına karşı cephe birliği çağırısı yapan liderler Noé Jordania, Mustafa Çokayoğlu, Mir Yakup Mehtiyev ve Aleksandr Şulgin'dir.

60 Tougouchi-Caiannée, *URSS face au problème de Nationalités*, s: 349.

61 *La Revue de Prométhée* dergisinin son sayısı 8-9 olarak Nisan 1940'ta yayınlanmıştır.

kilatı SD'nin 25 Ekim 1939 tarihli bir bildirisi ile bu teşkilat şubelerinin yerel faaliyetler yapmalarına izin verildi.⁶²

Muhtemelen buradaki amaç, Alman işgal yönetimi ile Polonya entelektüelleri ve Promete teşkilatının alt kadroları arasındaki ilişkileri sürdürmek, bu teşkilatı Alman gayelerine hizmet eden bir kuruluş haline dönüştürmek olmalıdır.

Savaş sırasında, başta Türkiye olmak üzere, çeşitli ülkelere dağılan Promete Hareketinin bazı önderleriyle, Londra'daki Polonya Hükümeti arasında ilişkiler devam edecektir. Nitekim, Mehmet Emin Resulzade Polonya'yı terk ettikten sonra Bükreş üzerinden Paris'e gitmiş, sürgündeki hükümetin bürokratlarıyla birlikte, Fransa işgal edilinceye kadar orada çalışmış ve daha sonra da Bükreş'e dönmüştür.⁶³

Avrupa'da kalan veya Türkiye'ye giden bazı mülteci liderlerinin, savaş koşullarına rağmen, Londra'daki sürgün hükümeti ile ilişkilerini sürdürdükleri görülmektedir. Mesela, İdil Ural Hareketi Liderlerinden Ali Akış, Ayaz İshaki ile birlikte, Polonya Hükümeti ile ilişkilerinin 1944'lerde bile devam ettiğini yazmaktadır.⁶⁴ Diğer taraftan Kırmımlı lider Cafer Seyidahmet Kırmımer, Almanya'nın Polonya'yı işgalini resmen protesto etmiş ve bu nedenle Türkiye'deki Alman Büyükelçisi von Papen tarafından Skorski'nin⁶⁵ casusu olarak suçlanmıştır.

Polonya'nun işgali sonrasında

Türkistan Milli Birliği

Ağustos ayında imzalanan Molotof - Ribbentrop paktı, Promete grubunun bütün üyelerinde olduğu gibi, Türkistan Mil-

⁶² Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız arasında*. s: 36.

⁶³ Resulzade, savaşın son dönemine kadar, Türkiye'nin Romanya Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'in yardımıyla, Bükreş'te kaldı. Savaş sonunda Bolşevik ordularının Romanya'ya yaklaşması üzerine Almanya'ya geçti ve Amerikan işgal bölgesine sığındı. 1947 yılında da Türkiye'ye döndü. Bkz. M.E. Resulzade, *Milli Tesanüd*, Ankara, 1978, s: 9

⁶⁴ Akış, *Aklımda Kalanlar-Hatıralar*, s: 48.

⁶⁵ Hariçte kurulan Polonya Hükümeti'nin Başkanı

li Birliği kadrolarında da tam bir şok yaşanmasına sebep olmuştu. Zira daha altı ay önce, Mart ayında yapılan TMB kongresinde, teşkilat merkezinin Berlin'e taşınması kararı alınmış ve Mecdeddin Delil de dahil olmak üzere, bir çok yönetici Almanya'ya gelmişti. Fakat 1939 yılı sonlarına doğru tarihin çarkları daha hızlı ve güçlü dönmeye başlamış, Avrupa'da ortaya çıkan gerginlikler nedeniyle TMB'nin son kongresinde alınan kararların neredeyse hiç birisinin uygulanamayacağı siyasi bir ortam oluşmuştu.

Çokayoğlu daha 1939 yılı ortalarında, Avrupa'daki mücadele sonucunda kızıl şeytanlar (Ruslar kastediliyor Y.N.) güçleneceğe benziyor diye yazmaktadır. Artık TMB merkezinin taşınabileceği yeni bir ülke bulmak gerekiyordu. Nitekim Haziran ortalarında Çokayoğlu, Mecdeddin Delil'e şunları yazmaktadır:

Siyasi vaziyetin bizim önümüze 'göç' meselesini koyacağını Tahir ve Oktay'a söylemiştim...Bizi Avrupa'da kabul edecek ülke bulunur mu acaba. Herhalde giderek ciddiyeti artan ağır bir mesele karşısında duruyoruz.⁶⁶

Ağustos ortalarında Osman Kocaoğlu, Bağdat'a gitmekte olduğunu bildirdi. Çokayoğlu'na yazdığı mektup, bölgede bazı faaliyetler plânlandığının işaretlerini vermektedir:

Bu gece saat 1' de tayyare ile Bağdat'a gidiyorum... Birinci istasyon Yunanistan Pire'dir. İkinci istasyon Filistin Sida'dır. Orada Lehistan (Polonya) tayyaresinden İngiliz tayyaresine geçiyoruz. Böylece Bağdat'a yola çıkacağız...Oradan mektup yazarım...

Dostlarımızdan işittiğime göre Almanlar size vize konusunda müşkülât çıkarmışlar. Nitekim bana da Fransızlar çıkardılar. Artık Avrupa'da görüşmek kismet olmadı. Ümidvarım ki yakında mübarek vatanda veya hududuna yakın bir yerde görüşürüz.⁶⁷

Giderek büyüyen Alman tehlikesi ve Sovyetlerle Almanya

⁶⁶ Mustafa Çokayoğlu tarafından Mecdeddin Delil'e yazılan 8.6.1939 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

⁶⁷ Osman Kocaoğlu tarafından Mustafa Çokayoğlu'na yazılan 12 Ağustos 1939 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

TMB'ciler Savaş öncesi dönemde Almanya'da. Berlin, 1939
(Ahat Andican Arşivi)

arasında başlayan yakınlaşma, İngilizlerle Polonyalıları tek cephe haline getirmişti. Ufukta görünen Dünya savaşında Ortadoğu, İran ve Afganistan gibi bölgeler, büyük güçlerin çarpışacağı bir arena olacaktı. Bu nedenle Promete Hareketi mensuplarının bölgeye konuşlandırılması konusunda bir çalışma başlatılmış gibi görünmektedir. Kocaoğlu'nun İran'a gönderilmesi de bu plânın bir parçasıydı.

Avrupa'daki bu gelişmelerle birlikte TMB yöneticilerinin durumu da giderek zorlaşmaktaydı. Mustafa Çokayoğlu'nun Türkiye'ye gönderdiği mektuplar durumu bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır:

Almanya sınırlarını kapattı. Ne mektup ne de emanet göndereyim... Tahir, Mecdeddin, Batu ve Ahmetcan ile alâkam kesildi.... Osman Hoca Varşova'dan Bağdat'a ve oradan da İran'a gitmiş. Bana mektup yazdı... Yakın ortada vatanda veya vatana yakın bir yerde görüşeceğiz diyor... Ayaz efendiden, Tokyo'dan mektup var. Musa Carullah Tokyo'ya gelmiş.....Dergiyi Paris'e almak istiyorum. Fakat Paris'te Arap harfleriyle basım yapabilecek bir matbaa yok... Türkiye bizim için en ideal yerdi, fakat bize yasak... Mısır'ı düşündüm,

fakat hiç bilmediğimiz bir memleket. Dostlarla konuştum, Henüz bir cevap çıkmadı.⁶⁸

Avrupa'da bu gelişmeler olurken, TMB'nin eski başkanı Zeki Velidi Togan'ın durumunda da bir değişiklik ortaya çıkmıştı. Atatürk'ün ölümünden sonra, o dönemde dışlanan bazı siyasetçiler ve yöneticiler yeniden göreve çağrılmaktaydı. Uzun yıllar yurt dışında yaşayan muhaliflerden Dr. Rıza Nur Türkiye'ye geri dönmüştü. Bu olumlu ortamı haber alan Togan, 1 Mayıs 1939 tarihinde, Cumhurbaşkanı İnönü, Genel Kurmay Başkanı Çakmak ve Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'e birer mektup yazarak, ülkeye dönmek istediğini ve Türk üniversitelerinden birisinde çalışmak arzusunda olduğunu bildirdi. Kısa bir süre içerisinde Togan'ın bu dileği kabul edildi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Tarihi Kürsüsüne öğretim üyesi olarak görevlendirildi. Bunun üzerine Zeki Velidi Togan, tam harbin başladığı gün, 1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'dan ayrıldı.

TMB hareketinin diğer üyeleri de farklı durumda değildiler. Abdulvahap Oktay, eşi Saide Hanım, Ahmetcan Okay ve Batu Karabay, Polonya'ya yönelik Alman işgali başlamadan kısa bir süre önce, Türkiye'ye döndüler. Faaliyetlerin yürütülebileceği uygun bir merkez bulma umudinin sona ermesiyle birlikte, Almanya'daki son iki TMB üyesi, Mecdeddin Delil ve Tahir Çağatay da aynı yolu izleyerek, 1940 yılının ilk aylarında Türkiye'ye gideceklerdir.

Artık Mustafa Çokayoğlu, 1920'lerin başında olduğu gibi, Avrupa'da yine tek başına kalmıştı. Türkiye'deki TMB üyelerine yazdığı son mektuplarından birisindeki şu satırlar, karmaşık bir ruh hali içerisinde olduğunu göstermektedir :

Bu dönemde biz Türkistanlıların elinde hiçbir diploması imkân yok gibidir... Uzun süredir içimde topladığım bazı sırları sizinle paylaşmak istiyorum. Uzun süredir başlattığımız hareketimiz kısmi olarak tamamlandı. Yarın ayın 13'ü, yani hurafecilerin hiç sevmedikleri bir gün..Yardımcımız yok değil.. Ama sabır ve ümit ile bekliyorum. Tanrının yardımıyla

⁶⁸ Mustafa Çokayoğlu tarafından Yakup Elbek'e yazılan 29.8.1939 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE

N° 16067

Départ^{ts} des imprimés. *Paris*

M. *Mustapha Tchokaieff*

Titres ou profession *Journaliste*

Adresse *7, Square de Fontaine, Nogent-sur-Marne*

Signature *M. Tchokaieff*

J. 10182-31.

Mustafa Çokayoğlu'nun Milli Kütüphane kartı

(Ahat Andican Arşivi)

REPUBLIQUE FRANÇAISE

RAVITAILLEMENT GÉNÉRAL

MODE D'UTILISATION DE LA CARTE D'ALIMENTATION

La carte se compose d'une couverture et d'un encartage dit feuille de coupons, qui comporte pour chaque mois dix coupons numérotés de 1 à 10. Chacun de ces coupons correspond à une denrée déterminée pour la consommation de six mois à l'expiration desquels la feuille de coupons est remplacée par les soins des municipalités contre remise du COUPON D'ÉCHANGE, par une feuille valable pour les six mois suivants.

Le Gouvernement détermine les denrées contingentes et le coupon auquel elles correspondent.

Pour les denrées achetées au jour le jour, le consommateur échange, où et quand il lui est indiqué, le coupon contre des tickets de consommation dont le total correspond à la ration allouée, pour le mois, aux consommateurs de diverses catégories suivant le taux fixé pour chacune d'elles; ils ne sont valables qu'à la date qu'ils portent. Pour les autres denrées, elles sont acquises contre remise directe du coupon au détaillant à qui incombe l'obligation de le détacher.

Les coupons correspondant à des denrées contingentes, détachés par le consommateur, sont sans valeur.

Imprimé à l'Imprimerie Nationale.

REPUBLIQUE FRANÇAISE

RAVITAILLEMENT GÉNÉRAL

CARTE INDIVIDUELLE D'ALIMENTATION

Département d *SEINE*

Municipalité d *NOGENT SUR MARNE*

Nom *Tchokaieff*

Prénoms *Mustapha*

Profession *Journaliste*

Sexe *M* Age *50*

Né le *25 Décembre 1890*

à *Kzylorda (Turkistan)*

Adresse *7, Square de Fontaine*

Delivrée le *26 MAI 1940*

Signature *Cachet de la Mairie*

MARTE DE NOGENT SUR MARNE

N° *1199*

İkinci Dünya Savaşının başladığı dönemde Çokayoğlu ailesine verilen gıda kartesi. 30 Mart 1941.

(Ahat Andican Arşivi)

bir şey çıkarsa sizleri görüşme için buraya çağıracağım. O zaman durumu baştan aşağıya değerlendirmek mümkün olur.... Şimdilik size anlatabileceğim bu kadar.... Beş vakit namazda dua edin... Bu kadar yıllık hareketimizde çıkış yolunu tamamen kaybetmedik.⁶⁹

Çokayoğlu bir taraftan, Paris'te kendisi için bilinmezliklerle dolu bir geleceği beklemekte, bir taraftan da Fransızlar ve Japonlarla temas kurabilmek için bir zemin aramaktaydı. Bu arada Polonya'dan sonra Norveç, Danimarka gibi ülkeleri işgal eden Almanya, yüzünü güneye çevirdi ve Mayıs ayı başlarında Hollanda ve Belçika'yı kolayca geçerek Fransa'ya girdi. Fransa 16 Haziranda ateşkes istedi ve teslim oldu. Artık Çokayoğlu için olayları izlemenin dışında yapacak hiçbir şey kalmamış gibiydi. Londra radyosunu dinleyerek dış dünyadan haber almağa çalışıyor, bazı dostları aracılığıyla diğer TMB üyeleriyle haberleşmeğe uğraşıyordu.

1941 yılının Nisan ayında, Prof. von Mende'nin daveti üzerine Almanya'ya gitti ve APA'da bazı yetkililerle görüşmeler yaptı. Almanya ziyaretinden sonra eşine yaptığı açıklamalara göre, Alman yetkililer kendisinden Sovyetler Birliği ile ilgili bilgiler istemişler, bir savaş olması halinde Kızıl Ordu bünyesindeki Türkistanlı askerlerin nasıl bir davranış gösterecekleri konusunda Çokayoğlu'nun fikrini sormuşlardı. Görüşmelerini tamamladıktan sonra Paris'e döndü. Fakat çok kısa bir süre sonra ve bir daha geri dönmemesine yeniden Almanya'ya gitmek zorunda kaldı. Etrafını saran savaş rüzgarları, onu Alman esir kamplarına, o çok sevdiği ülkesinin esir yurttaşları arasına doğru sürükleyecekti.

⁶⁹ Mustafa Çokayoğlu tarafından Mecdeddin Delil'e yazılan 12.4.1940 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

Bölüm 3

İkinci Dünya Savaşı Yılları

Görevleri, iki imparatorluk arasındaki satranç tahtasında piyon olmaktı ve bu onların trajedisiydi.

Sir Olaf Caroe'nin Soviet Empire adlı kitabından

Devler savaşında piyonlar

Barbarossa Harekâtı başlıyor

1941 yılı Haziran ayının 22'inci günü sabah saat 03.15 de, Hitler'in emriyle, tarihin en büyük askeri saldırılarından birisi olan Barbarossa Harekâtı başlatıldı. Tuna nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerden başlayarak Baltık Denizine kadar uzanan 1600 kilometrelik bir hat üzerinde, 600.000 motorlu araç ve yaklaşık 3,2 milyon kişiden oluşan 146 tümen büyüklüğündeki Alman orduları, Sovyetler Birliği topraklarına girdi. Feldmareşal Ritter von Leeb komutasındaki Kuzey Orduları Grubunun hedefi Baltık bölgesindeki Sovyet ordularını imha etmek ve Leningrad'ı almaktı. 400 kilometrelik bir hat boyunca yayılan Merkez Orduları Grubuna Feldmareşal Von Bock kumanda ediyordu. Guderian'ın zırhlı grupları ve Kesserling'in hava gücü ile desteklenen Merkez Orduları Grubu, Brest-Vilna-Smolensk üçgenindeki Sovyet ordularını temizleyip Smolensk'i alacaklardı. Feldmareşal von Rundstedt tarafından kumanda edilen Güney Orduları Grubu ise Dinyeper nehrini geçecek ve Kiev'i alacaktı. Plân hedeflerine ulaşıldıktan sonra bu üç ordu grubu, bir kısaç harekâtıyla Moskova'ya doğru ilerleyecek ve Sovyetler Birliği'nin kalbi ele geçirilecekti. Barbarossa Harekâtının nihai hedef hattı ise Beyaz Deniz kıyılarındaki Arhangelsk şehrinden Volga Nehrinin Hazar Denizine döküldüğü bölgedeki Astrahan şehrine

uzanan ve Sovyetler Birliği'ni kuzeyinden güneyine kadar ikiye bölen bir çiziydi.¹

Yıldırım hızıyla Sovyet topraklarına giren Alman orduları karşısında Rus kuvvetleri tutunamadılar ve çok büyük kayıplar verdiler. Ağustos ve Eylül ayları boyunca, Stalingrad ve Leningrad'ın alınması dışında, ilk hedeflerin çoğu gerçekleştirilmişti. Alman orduları ise bir plân değişikliğiyle Moskova'ya yönelerek, şehrin varoşlarına kadar ulaşmışlardı. Fakat Kasım ayından itibaren "Mareşal Kış" ile "General Çamur" ortaya çıkacak ve Alman ordusu kuzeyde Leningrad, ortada Moskova ve güneyde Stalingrad arasında uzanan bir hat üzerinde hareketsiz bir şekilde kalacaktı. 1942 yılında ise cephe daha çok Kafkasya bölgesine doğru ilerleyecek ve Gürcistan'ın kuzey sınırlarına kadar genişleyecektir.

Alman ırk anlayışı ve

Doğu Bakanlığı'nun kurulması

Barbarossa Harekâtının başlamasından kısa bir süre önce, 17 Haziranda, işgal edilecek bölgelerin sivil yönetimini yürütmek üzere, Doğu Bakanlığı² kurulmuş ve başına Alfred Rosenberg getirilmişti. Bakanlık siyasi, idari ve ekonomik bölümler olmak üzere, üç kısımdan oluşmaktaydı. Yönetimi, Rosenberg'in çok eski bir arkadaşı, Leibbrandt'a verilen Siyasi Bölüm de kendi içerisinde üç alt birime ayrılmıştı. Genel siyaset bölümü Otto Brautigam'a, Ukrayna dairesi Wilhelm Kinkel'in'e, Kafkasya dairesi ise Prof. Von Mende'ye bağlanmıştı. Türk kökenli gruplar için en önemli kısım bu bölümdü. Askeri faaliyetler, doğal olarak, Alman Genel Kurmayı tarafından yürütülecekti. Bölgedeki istenmeyen unsurların temizlenmesi ve güvenlik gibi konular ise Himmler'in yönetimindeki karşı istihbarat birimlerine, yani, SS ve SD gruplarına bırakılmıştı.

Sovyetler Birliğindeki Slavlara ve Rus dışı milliyetlere yönelik Alman uygulamalarını doğru kavrayabilmek için, Nazi-

¹ Daha geniş bilgi için bkz. Paul Carrel, *Barbarossa Harekâtı*.

² Ostministerium

lerin ve Alman yönetim mekanizmasının milliyetler konusundaki ideolojik yaklaşımının bilinmesi zorunludur.

Nazi ideolojisinde Doğu meselesi iki temel ayak üzerine oturmaktadır. Birinci ve öncelikli temel, Hitler'in meşhur "Hayat Alanı" yani, *Lebensraum* anlayışıdır. Başta Ruslar olmak üzere, Almanya'nın doğusunda yaşayan tüm ulusların üstün Alman ırkı (!) karşısındaki konumları ise bu yaklaşımın ikinci ayağını oluşturmaktadır.

Adolf Hitler, *Kavgam* adlı kitabında, Almanya'nın nüfusu ile orantılı olmayan toprak büyüklüğüne temas ederek, bir ulusun bağımsız olarak varlığını sürdürebilmesinin ancak yeterli büyüklükte bir yaşama alanıyla mümkün olabileceğini belirtmekteydi. Bu Hayat Alanı ise ancak, Sovyetler Birliği'nin parçalanması ve ona tabi olan bölgelerin büyük bir kısmının Alman kontrolüne geçmesi ile gerçekleşebilirdi.

Nazi ırk teorisine göre Baltık milliyetleri (Estonyalılar, Litvanyalılar ve Letonyalılar) üstün Alman ırkıyla eşdeğer olmakla birlikte *Almanlaştırılabilir*³ nitelikteydiler. Ukrayna, Belorusya ve Rusya gibi ülkelerde yaşayan Slavlar ise aşağı ırk⁴ olarak tanımlanıyorlardı. Kafkas uluslarına yaklaşımda ciddi farklılıklar göze çarpılmaktadır. Ermeniler, Yahudilere yakın bir ırk olarak değerlendirilmektedir. Buna karşın Gürcülerin Ari ırk olduğu kabul edilmekte ve Alman yönetimine geçecek Kafkaslarda, ayrıcalıklı bir konuma sahip olacakları varsayılmaktadır.

Nazilerin ırk sıralamasında Asyalılar ve dolayısıyla Türkler de aşağı ırk, yani *untermensch* olarak tanımlanmışlardır. Nazi ırk ideologları, Sovyetler Birliği içerisinde yaşayan Slav dışı milliyetler arasındaki farklılıkları önemsemeksizin hepsini "Moğol" deyiimiyle tanımlamışlardır. Almanların, başta Türkler olmak üzere, Sovyet sistemi içerisinde yaşayan Asyalı kavimlere karşı bakışlarını çok etkileyen bir diğer unsur da, Hitler'in, Bolşevizmin ortaya çıkışı ve Sovyetler Birliği'nin yapılanması konularıyla ilgili yorumuydu. Hitler'e göre Sovyetler Birliği, vücudu Slavlardan ve Moğollardan, kafası ise

3 eindeutschungsfähig

4 untermensch

Yahudilerden oluşan bir organizmaydı.⁵ Dolayısıyla Sovyetler Birliğinde yenilmesi gereken asıl düşman Ruslar değil, Bolşevizm düşüncesiydi. Bolşevizm ise Sovyetler Birliği'ne Ruslar, yani Slavlar tarafından değil, Yahudilerin yardımıyla Asyalılar tarafından getirilmişti. Daha sonra Slavlar Asya'ya sürülürken aşağı ırk olan Asyalılar, Sovyetlerin Avrupa kesimine gelip yerleşmişlerdi.

Sonuç olarak Hitler, Bolşevizmi Asyalı ırkların yarattığı ve taşıdığı bir belâ olarak görmekteydi. 1941 Aralığında Reichstag'da⁶ yaptığı bir konuşmada "Bolşevikler savaştan galip çıkarlarsa barış şartlarını Moğollar ve Tatarlar dikte edeceklerdir; bu da bütün Avrupa milletleri ve medeniyeti için büyük bir felaket olacaktır" diyecek kadar bu fikre inanmıştı.⁷ Hitler'e göre Slav ırkı kandırılmıştı. Bir diğer deyişle, görünüş itibarıyla Almanlara benzeyen sarışın, yeşil gözlü Slav ırkı, siyah saçlı ve esmer Moğol şeytanları tarafından aldatılmış ve ırki bozulmaya uğramışlardı.

Böylece Hitler, sapkın ırk anlayışı içerisine, Troçki, Kamenev ve Zinovyev gibi Yahudi kökenli ihtilâl liderlerini, o dönemde komünizm ile özdeşleşmiş Gürcü kökenli Stalin'i ve tarihte kendisinin hayal ettiğinden çok daha büyük imparatorlukları kurma becerisini gösteren Atilla ve Cengiz gibi Asyalı liderleri yerleştirmiş oluyordu. İşte bu nedenle, daha savaşın başlangıcında verilen gizli emirlerle, komünist partisi komiserlerinin, Yahudilerin ve Asyalıların imha edilmesi uygulaması başlatılmıştır. Bu uygulamaya bağlı olarak, yüz binlerce Tatar Türkü ve Türkistanlı, Asyalı kategorisi içerisinde öldürülmüşlerdir. Emirlerin Asyalılarla ilgili bölümünün ancak harbin ikinci yılında, 12 Eylül 1942 de ve büyük zorluklarla kaldırıldığı çeşitli kaynaklarca doğrulanmaktadır.⁸ 1942 yılında SS eğitim dairesince yayınlanan *Der Untermensch* adlı broşürde, Atilla ve Cengiz gibi liderler idaresindeki aşağı insan ırklarının Avrupa milletlerine karşı yaptıkları vahşilik-

⁵ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Adolf Hitler, *Kavgam*.

⁶ Alman Parlamentosu

⁷ Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşında 1941/42 Berlin Hatıralarım*. s: 42.

⁸ Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında*, s: 41 ve Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

ler (!) anlatılmakta ve bu ırklara yönelik bilgiler verilmektedir.⁹ Harbin son yıllarına kadar Alman propaganda makinesi, Bolşevizmin temel kaynağının Asyahlar, yani Moğollar olduğunu ileri sürmekten vazgeçmemiştir.¹⁰

Nazi Yönetimi tarafından Doğu Bakanlığının başına getirilen Alfred Rosenberg, Estonya'da doğmuş bir Alman'dı. Hitler'den ve diğer Nazi yöneticilerinden farklı olarak, Almanya için asıl büyük düşmanın Rusya olduğunu düşünmekteydi. Rosenberg'e göre milletler üç sınıfa ayrılıyorlardı. Birinci grup, İnsanları idare etme ve yeni şeyleri icat edebilme yeteneği olan milletlerdi. Bunların başında Alman ırkı geliyordu. Yaratma ve icat etme yeteneği olmayan, fakat mevcut olan şeyleri idare ederek gelecek nesillere aktarabilen milletler ise ikinci gruptu ve Türkler bu gruba dahildi. Mevcut şeyleri bozan ve yok eden milletler ise üçüncü grubu oluşturuyorlardı. Bu grup Ruslar, Yahudiler, çingeneler gibi milletleri kapsamaktaydı.¹¹

Dolayısıyla Almanya, Sovyetler Birliği içerisindeki Rus olmayan milletleri tek bir başlık altında sınıflamak yerine, farklılıklarını anlamalı ve bu milletlerin milli kimlik arama çabalarına destek olmalıydı. Böylece Rusya ile Almanya arasında, yönetimi Almanya'ya tabi olacak bir güvenlik kordonu oluşturulabilirdi. Kaderin garip bir cilvesi olarak, İkinci Dünya Savaşı bittiğinde Sovyetler Birliği, Rosenberg'in Almanya için hayal ettiğine benzer bir güvenlik kuşağını kendisi için oluşturacaktır.

Daha Ostministerium'un kuruluş döneminde, geleceğe yönelik plânları tamamlayan Rosenberg, Sovyetler Birliği'ni kâğıt üzerinde 7 bölgeye ayırmıştı. Bu bölgeler sırasıyla Ukrayna, Belorusya, Baltık bölgesi, Kırım, Kafkasya, Don Havzası ve Türkistan şeklindeydi. Kalan bölgelerde ise büyük bir Rusya oluşturulacaktı.¹² Kuşkusuz Alman plânlara göre bu

⁹ a.g.e, s: 41.

¹⁰ Hayit, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın bazı meseleleri*, s:202.

¹¹ Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşında 1941/42 Berlin Hatıralarım*, s: 47

¹² Dallin, *La Russie sous la botte Nazie*, s: 33.

bölgelerin tümünün işgali öngörülüyordu. Almanya'nın doğrudan işgal etmeyi plânladığı alanlar için Rosenberg, Reich Komissariate adı altında 4 idari ünite oluşturmuştu. Bunlar sırasıyla Baltık ülkelerini ve Belorusya'yı kapsayan Ostland ünitesi ile Ukrayna, Moskova ve Kafkasya üniteleriydi.¹³ Fakat, Nazi Partisi içerisinde ciddi bir ağırlığa sahip olmayan Rosenberg'in Rus dışı milliyetlere farklı yaklaşımları yönündeki düşünceleri, uygulamada çok etkili olamayacak, 1941 yılı boyunca işgal edilen bölgelerde Hitler'in görüşleri doğrultusunda politikalar uygulanacaktır.

Nazi Yönetim Kadroları dışında kalan ve daha çok bürokrat nitelikli bir diğer grup ise meseleye çok farklı açıdan bakmaktaydı. Ostministerium'un alt kadrolarından, Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki diplomatlardan, akademisyenlerden ve bir kısım askerlerden oluşan bu gruba göre mesele, ideolojik üstün ırk safasatlarından uzak ve daha gerçekçi bir bakış açısıyla değerlendirilmeliydi. Bunlardan bir kısmına göre Bolşevizm yıkılmalı, demokratik bir Rusya kurulmalı ve Almanya, böylesi bir Rusya ile komşuluk geliştirmeliydi. Diğer bir kısmı ise Almanya'nın Rus dışı milliyetleri destekleyerek milli kimlik kazanmalarını sağlamasından yanaydılar. Böylece ortaya çıkan devletler, bir güvenlik kuşağı oluşturarak, Rusya'nın yayılmasına ve Almanya'ya doğru genişlemesine engel olabiliyorlardı.

Kuşkusuz, Almanya'nın hızla ilerlediği ve zaferlerin birbirini izlediği sıralarda, bu kesimlerin görüşlerini ifade etmeleri bile mümkün değildi. Fakat duraklamanın başladığı, Alman harp makinesinin etkinliğini kaybettiği dönemlerde, bu görüşler gündeme getirilecek ve bu yönde uygulamalar başlatılacaktır. Savaşta gerileme arttıkça Rus dışı milletlerin desteklenmesi yönünde eğilim gösterenlerin etkinliği artmıştır. Profesör Gerhardt von Mende, Profesör Hans Koch, Profesör Theodor Oberlander, Diplomat Otto Brautigam ve General Oscar von Niedermayer bu grubun önde gelen isimleri olarak sayılabilir.

¹³ Thorwald , *Die Illusion*. s: 29.

Rus cephesinden Alman esir kamplarına

Sovyetler Birliği, hazırlıksız yakalandığı saldırı karşısında, cepheye milyonlarca asker yığılmıştı. Bunların büyük bir kısmı gerekli eğitimden geçmemişti ve donanımları yetersizdi. Böylesine düzensiz bir insan yığınının üstün Alman gücü karşısında başarılı olması bir tarafa; saldırının hızını düşürmesi bile beklenemezdi. Nitekim, harbin ilk aylarında, Rus cephesi beklenmedik bir hızla çökerken Alman genel kurmayının bile hesaplayamadığı kadar büyük sayılarda harp esiri ele geçti. Sadece Kiev'e yönelik harekâta 5 Sovyet ordusu yok edilmiş 665 bin esir alınmıştı. Benzer şekilde Wyasma – Bryansk meydan muharebelerinde dokuz Sovyet ordusu parçalanmış, 663 bini aşkın esir alınmıştı.¹⁴ Harekâtın çok hızlı sürdürüldüğü ilk 4-5 aylık süre içerisinde ele geçen harp esiri sayısı 3 milyonun üzerindeydi ve bu sayı doğu cephesinde savaşan toplam Alman askeri mevcudu kadardı.

Harp esirlerinin büyük bir kısmını da Rus dışı milliyetlere ait Sovyet askerleri oluşturmaktaydı. Esirler Polonya ve Almanya'daki kamplara götürüldüler. Yüz binlercesi yollarda öldü. Esir kamplarına ulaşabilenler ise korkunç şartlarla karşı karşıya kaldılar. Üstün (!) ırkın temsilcileri, savaşın başlangıcındaki ezici galibiyetlerin sarhoşluğu içerisinde, aşağı ırk olarak tanımladıkları esirlere karşı insanlık dışı bir tutum sergiliyorlardı. Kısa sürede bu kadar büyük sayıda esir alınmış olması ve bunlar için yeterli hazırlık olmayışı durumu daha da kötüleştirdi. Sonuç olarak bulunan çözüm, savaş esirleri ile ilgili Cenevre anlaşmasının yok varsayılmasıydı. Bir diğer deyişle, esirler, açlık ve bakımsızlıktan ölüme terkedilmişlerdi.

Resmi Alman verilerine göre Doğu Cephesinde, savaş boyunca alınan toplam esir sayısı 5 milyon 162 bindir. Bunların 1.981.000'i kamplarda ölmüştür. Nakiller sırasında ölenler veya kayıp olarak kaydedilenlerle birlikte bu rakam 3 milyonun üstüne çıkmaktadır. Sağ kalan esirlerden 818 bin ka-

¹⁴ Carrel, *Barbarossa Harekâtı*. s: 153 ve s: 175

darı çeşitli lejyonlarda görev alarak cephelerde veya cephe gerisinde Sovyetlere karşı savaşmışlardır. Kalanlar ise Doğulu İşçi statüsünde çalıştırılmışlardır.¹⁵

9 Ağustos 1941 öğle saatlerinde esir alındım... İki gün sonra, yaklaşık iki yüz kadar esirle birlikte Kirovgrad kampına nakledildim.... Kasım ayının ilk haftasında binlerce esir Kirovgrad'dan Uman kampına sürüldü. Sayımız ne kadardı bilmiyorum, ama binlerceydik... Aç ve çoğumuz yarı çıplak, önlümüzde ve arkamızda, sağımızda ve solumuzda silahlı Alman askerleri; kar ve karla karışık yağmur içinde, sözün tam anlamıyla sürüldük.... On binin ancak üç bini ulaşabildi Uman esirler kampına. Takatten kesilip kitlenin gerisinde kalanlar arkadan sıkılan kurşunlarla öldürüldü, cesetleri yolun yer yer topuğu, yer yer de dizi aşan çamurları içinde kaldılar.....

Kasım ayının sonlarına doğru sürekli yağan kar bağladı barakaları, dikenli tel örgülerini, delik deşik damları.. Takatten büsbütün kesilmemiş olanlar cesetleri barakalardan çıkarıp ayak yolu çukurlarının az ötesine istif ediyorlar.. Ölenlerin sayıları günden güne artıyor. Geceleyin yanımda yatan esir canlı mı, cansız mı bilmiyorum. Her sabah yeni cesetler katılıyor ayakyolu ötesindeki ceset duvarına....

Zayıflığımda açlığın etkisiyle birlikte ölüm korkusunun payı da yüksekti. Kampın esirleri arasında Yahudi asıllı esirleri Almanların kamptan çıkarıp, kampın az uzağındaki tepelerin dibinde kurşuna dizdiklerini duyuyordum. Tüfekli Alman'a bakarken her şey karardı gözlerimde... ve içimde bir ses 'Ben Yahudi değilim' diye haykırdı. Ama ses dudaklarımın arasından çıkabilecek güçte değildi; içimde ezik kaldı.¹⁶

Yukarıdaki paragraflar, esir kamplarında bizzat yaşayan meşhur yazar Cengiz Dağcı'nın hatıralarından alınmıştır. Aşağıdaki paragraf ise bu kamplarda esir ayırma işlemi yürüten Mustafa Çokayoğlu'nun Paris'teki eşine yazıp gizlice gönderdiği bir pusuladan alınmıştır:

Benim yardımımı rica eden ve bana ümit bağlayan bu talih-siz zavallılara hiçbir yardımda bulunamamaktan dolayı ıstırap çekmekteyim. Ben onlara yardım vaat ediyorum. Fakat

¹⁵ Dallin, *La Russie sous le botte Nazie*. s: 311.

¹⁶ Dağcı, *Hatıralarda Cengiz Dağcı*. s: 107-114.

teselli maksadıyla yalan söylüyorum. Daha fazla dayanamayacağım. Dün 35 kişiyi kurşuna dizilmekten kurtardım. Fakat onları bir çukura yerleştirdiler. Şimdi Ekim ayıdır. Onlar yazlık giyimleriyle yarı çıplak halde; çıplak elleriyle toprakta kendilerini yağıştan ve soğuktan koruyacak barınak kazmağa çalışıyorlar. Onlara köpeklere atar gibi ekmek atıyorlar. Su yok... Bu adamlar (Almanlar kastediliyor Y.N.) hayvanlardan daha kötü... Sözde medeni millet... Manen ne kadar yorulduğumu tahmin edersin.... Ben ölmek istiyorum.¹⁷

Çokayoğlu, denetime açık olan mektuplarında ise kamplardaki koşullara ve Almanların tutumuna değinmeksizin, Türkistanlı esirlerle ilgili bilgiler vermektedir:

Ağustosun sonundan itibaren esir kamplarını ziyaret başladı. Kasım başına kadar süren zaman içerisinde bizler, bir çok kampları ziyaret ettik. On binlerce vatandaşlarımızla temas imkanını bulduk.

Esir Türkistanlılar iki kategoriye ayrılıyorlar; Birincisi harp esiri kızıl askerler, yani tam manâsıyla harp esirleri, ikincisi de Sovyet aleyhtarı faaliyetleri ve cezayı müstelzim (gerektiren) fiilleri için Sovyet mahkemeleri tarafından muhtelif sürelerle mahkûm edilerek, Sovyet hükümetince cephedeki mecburi iş kamplarına gönderilmiş olan Türkistanlılar, yani sivil esirler..... Bütün esir kamplarında, bilhassa Prostken, Suvalka, Deba, Debika, Popegen gibi Türkistanlı harp esirlerinin toplu olarak buldukları kamplardaki Türkistanlılar beni derhal tanıdılar.... Onlar gerek şahsım ve gerekse temsil etmek ve başında bulunmak şerefini taşıdığım milli hareket (TMB) ve teşkilatlara karşı Sovyetler tarafından yürütülen şiddetli mücadele kampanyalarını hatırladılar....

Türkistanlı harp esirleri savaşın başlamasından pek az önce Kızıl Ordu saflarına alınmışlardır. İçlerinde bu tarihten ancak birkaç hafta önce celp edilenler bulunduğu gibi azami iki yıl evvel intisap etmiş olanlar da vardır. Çoğunluğu umumi seferberlik ilanından sonra celp edilenlerdir... Bunların da 9/10'u silah kullanmasını bilmeyenlerdir. Türkistanlı kızıl askerlerin büyük bir kısmı askeri hizmetlerini arabacılık, seyislik, aşçılık, depo hizmetleri gibi geri hizmetlerde geçirmişlerdir. İçlerinden bir çokları 'bir buçuk senelik zaman i-

17 Çokayoğlu Maria, *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*. s: 165.

çinde bir defa olsun eline silah almamış olan bizler nasıl asker sayılabiliriz' diyorlar.... Savaş başladıktan sonra umumi seferberlik hükümlerine göre celp edilenlerin ekseriyeti orta ve yüksek okul talebesi, ilk ve orta mektep öğretmenidir....

Bir grup harp esiri Türkistanlı başlarından geçeni şöyle anlatıyorlardı: 'Pedagoji Enstitüsü öğrencisi olarak bir sınıfta 15 arkadaşlık. 26 Haziran günü (savaşın başlamasından 4 gün sonra) müdürümüz sınıfa girdi ve bizlere, sıralanarak harbi idarenin emrini beklememizi söyledi. Bir saat sonra bizleri alarak doğruca istasyona götürdüler ve vagonlara doldurularak harbi talim görmek üzere meçhul bir istikamette yola çıkardılar. Nereye götürülmekte olduğumuzu bilmiyorduk. Samara şehrinde bizlere askeri kaput ve silah verdiler. Harkov'a vardığımızda ellerimizdeki silahları geri aldılar..... Birkaç gün sonra bizi tekrar trenlere bindirerek bir ormanlık bölgeye götürdüler. Burada bizlere 3 gün askeri talim gösterdiler ve dördüncü günü komutanımızın kaçtığını ve bizlerin de Alman kuvvetleri tarafından sarılmış olduğumuzu öğrendik. Burada, yolda katılanlarla birlikte, birkaç yüz Türkistanlı toplandık ve birlikte teslim olmaya karar verdik'..... Alman uçaklarından atılan beyannameler Türkistanlıların teslim olması hususunda çok müessir olmuşlardır.¹⁸

Asya kökenli harp esirlerinin durumu gerçekten çok kötüydü. Irk sıralamasında Slavlardan da aşağıda kabul ediliyor olmaları ve Bolşevizm belâsının Asyalılarca çıkarıldığına dair Nazi inancı nedeniyle, Müslüman-Türk esirlere yönelik tutum bir toplu imha anlayışına dönüşmüştü. Buna ilaveten, özellikle harbin ilk döneminde, çok sayıda Müslüman esir, sünnetli olmaları nedeniyle Yahudi kabul edilmişler ve yakalandıkları anda vurularak öldürülmüşlerdi. Savaş boyunca Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin aktif bir üyesi olarak çalışan Dr. Baymirza Hayit'in esir düştükten sonraki dönemde başına gelenler, bu uygulamayı çok iyi anlatan örneklerden birisidir:

Savaşın başlamasından 10 gün kadar sonra, Belorusya'da yaralandım ve esir düştüm. Bizi büyükçe bir kampa koydular. Birkaç gün sonra, daha sonra SS görevlisi olduğunu an-

¹⁸ Mustafa Çokay'ın son yazılarından bir parça, *Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler*, s: 23.

ladığımız bazı subaylar esirleri incelemeğe ve ayırmağa başladılar. Niçin ayırdıklarını anlamamıştık. Fakat ilk gün ayrılan 150-160 kadar insanın hemen hemen hepsi, çoğu Türk boylarından olmak üzere Müslüman esirlerdi. Bu esirleri hemen kampın dışına götürdüler ve kendilerine çukurlar kazdırarak, hemen orada kurşunlayıp öldürdüler. Ertesi gün sıra bize gelmişti. Beni de ayırdıklarında öldürüleceğimi anlamıştım. Rusça konuşan tercüman aracılığıyla subaya, iki rekât namaz kılmak istediğimi belirttim. Önce ne demek istediğimi anlamadı. Fakat dini ibadet olduğunu söyleyince izin verdiler. Ben namaz kılariken hayretle inceliyorlardı. Namaz bitince Subay hangi milletten olduğumu sordu. Müslüman Türk olduğumu söyledim. 'Yani Yahudi değil misin?' dediğinde 'hayır' cevabını verdim. Subay Yahudi olmadığım halde niçin sünnetli olduğumu sorunca da, sünnet olayının Müslümanlığın temel şartlarından birisi olduğunu, bu sebeple de, hangi milliyetten olursa olsun, bütün Müslümanların sünnetli olduklarını belirttim. Subay, bir süre, yanındaki diğer Almanla ve tercümanla konuştuktan sonra, bana hiçbir şey söylemeden kamçısıyla omzuma vurdu ve ileride duran esirlerin arasına gitmemi işaret etti. Bu olaydan sonra esir ayırma işlemini durdurdular. Biz de bu arada Almanların Yahudileri yok etme politikası yürüttüklerini ve Yahudileri ayırırken de esirlerin sünnetli olup olmadığına baktıklarını öğrenmiş olduk. Bu olayı ilk gün öğrenebilmiş olsaydık, Yahudi zannedilerek öldürülen onca insan kurtulmuş olurdu. Aradan bu kadar yıl geçmiş olmasına rağmen, bu olayı her hatırlayışımda halâ derin bir üzüntü duyarım. İki rekât namaz kılmak istediğim benim hayatımı ve benden sonra aynı akıbete uğrayacak bir çok esirin hayatını kurtarmış oldu.¹⁹

Cephe boyunca bir çok yerde tekrarlanan bu olaylar, Alman Ordu Komutanlığı tarafından fark edilmiş ve Doğu bakanlığı ile birlikte bir toplantı düzenlenerek, Yahudilerin dışında Müslümanların da sünnetli olduğu konusunda sivil ve askeri İstihbarat birimleri (SD ve SS) resmen bilgilendirilmiştir. Bütün bu çabalara rağmen, esirlerin neredeyse kitle sel boyuta varan ölümleri devam etmiştir. Barbarossa Harekâtının ilk aylarında yakalanarak Polonya'daki Çenstohau kam-

¹⁹ Dr. Baymirza Hayit ile kişisel görüşme.

pına götürülen ve kış aylarında orada tutulan 30 bin civarındaki Türkistanlı harp esirinden geriye sadece iki bin kişinin canlı kalabilmiş olması, bu durumu yansıtan tipik bir örnektir.²⁰ Bu kampta esir ayırma çalışmaları yapan Veli Kayyum Han ve o sırada bu kampta esir olarak bulunan Dr. Baymirza Hayit de bu rakamları doğrulamaktadırlar:

Biz geldiğimizde bu kampta 32 bin yurttaşımız vardı. Bizim taramalarımız tamamlanıncaya kadar (Aralık ayı boyunca) yarıya indi. 1942 yılı Ocak ayında bunlardan ancak iki bin kadarı sağ kalabilmişti.²¹

Bizzat Doğu Bakanı Rosenberg, bir konuşmasında, bazı kamplarda tutulan ve Türkistanlı olduğu belirlenmiş yüz bin civarında harp esirinden sadece altı bin kişinin sağ kalabildiğini belirtmiştir.²² Görüldüğü gibi, savaş sırasında esir alınan her yüz Türkistanlı askerin ancak beş tanesi sağ kalabilmiştir ve bu rakamlar toplu imha tanımlamasına haklılık kazandırmaktadır. Buna karşın Slavlar ve Hıristiyan Kafkas-yalılar için bu oran yüzde elliler civarında olmuştur.

Harp Esiri Komisyonları kuruluyor

1941 yılı Temmuz ayı içerisinde harp esirlerini milliyetlerine göre ayırmak konusunda karar verilmişti. Söz konusu çalışmayı yürütebilecek isimler Doğu Bakanlığı tarafından tespit edilerek çağrılmağa başlandı. Oluşturulacak bir karma komisyon, esir kamplarını dolaşacak, esirleri ayırma işlemini gerçekleştirecek ve daha uygun nitelikteki kamplara nakillerini gerçekleştirecekti. Türk kökenli esirler içerisinde en büyük sayıyı Türkistanlılar oluşturmaktaydı. Türkistanlılarla ilgili o-

²⁰ Thorwald, *Die Illusion*. s: 12.

²¹ Kayyum Han, *Mustafa Çokayoğlu'nu Esleş*. Milli Türkistan Mecmuası (1951), s: 70/71,s:22. Dr. Baymirza Hayit, 1941 yılı sonlarında, Çens-tohau kampında 36 bin civarında Türkistanlı esir toplandığını, bunların 33 bininin 1942 kışı boyunca açlık, hastalık ve soğuktan öldüğünü bildirmektedir. Hayatta kalanlardan 265 kadarı Türkistan Lejyonuna alınmışlar, kalanlar ise çok hasta veya yaralı oldukları için kampta bırakılmışlardır. Bkz. *Dr. Baymirza Hayit Armağanı*, s: 42.

²² Alexiev, *Soviet Nationalities in Wartime*. s: 31.

larak Veli Kayyum Han çağırıldı. Bu arada Mustafa Çokayoğlu'nun Paris'ten getirilmesi ile ilgili çalışma da başlatılmış durumdaydı. İkinci sırada olan İdil Ural Türklerinin ayrılma işlemi için, Türkiye Cumhuriyeti tarafından Almanya'ya gönderilerek Türkoloji ve Felsefe dalında uzmanlık eğitimi alan Ahmet Temir'e görev teklif edildi. Aslen kendisi de bir İdil Ural Türkü olan Temir, bu çalışmanın kendi toplumu ile temas kurma imkânı vereceği düşüncesiyle görevi kabul etti.²³

Azerbaycanlı harp esirleri için Mehmet Togay, Ermeniler için Harutinyan kardeşler, Gürcü gruplar için Togonidze ve Kuzey Kafkasyalılar için Alihan Kantemir çağrılmışlardı. Komisyon başkanlığı görevi ise NSDAP,²⁴ yani Nazi Partisi SA taburundan Geibel isimli bir Alman'a verildi.²⁵ Bu sebeple ilk kurulan Karma Komisyon, Ostministerium'un Geibel Komisyonu adıyla anılmıştır.

Karma Komisyon üyeleri, 1941 Ağustosundan itibaren esir kamplarını dolaşmağa başladılar. İlk olarak, 27 ve 28 Ağustos tarihlerinde, Hannover civarındaki Bergen-Belsen ve Oerbke kamplarına gidildi. Komisyon üyelerinin her biri kendi milliyetinden olan esirlerin envanterini çıkarıyordu. Mustafa Çokayoğlu ve Veli Kayyum Han bütün Türkistanlı grupları (Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Tacik, Uygur ve Karakalpak) ayırmakla görevliydi. İdil Ural Türklerini ayıran Ahmet Temir, ayrıca, daha az sayıda olan Başkurt, Çuvaş ve Fin'li grupların da listesini yapmaktaydı. Komisyonun ikinci ziyareti, 6-25 Eylül tarihleri arasında Doğu Prusya bölgesindeki 7 kampı kapsamaktaydı.²⁶ Üçüncü ziyaret turu ise biraz daha uzağa, Polonya ve Ukrayna'daki kamplara yapıldı ve yaklaşık 38 gün devam etti.²⁷

²³ Temir, *60 Yıl Almanya*, s: 219

²⁴ Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei

²⁵ Kantemir, *Mustafa Çokayoğlu hakkında hatıratım*. Milli Türkistan, sayı: 99.

²⁶ Bu kamplar sırasıyla Thorn, Prostken, Suvalki, Schirwind, Metziken, Pogegen ve Ebenrode kamplarıdır.

²⁷ Bunlar Lemberg, Jaroslau I, Jaroslau II, Kochanovka, Deba ve Samosch isimli kamplardır.

Böylece Kasım ayı sonlarına gelindiğinde toplam 15 kamp-taki harp esirleri, milliyetlerine, yaşlarına, eğitimlerine, mesleklerine ve rütbelere göre ayrılmış durumdaydılar.²⁸

Üçüncü ziyaret programından sonra, İdil-Ural Türklerinin ayrılması işleminde Ahmet Temir'in yerine Abdurrahman Şafi Almas getirildi. Temir hatıralarında bu değişikliğin sebebini askerlik görevi için Türkiye'ye dönmek zorunda oluşu ile açıklamaktadır. Fakat bu değişiklikten sonra, uzun bir süre Almanya'da kalmış olması, gerçek sebebin bu olmadığını göstermektedir.

Karma Komisyon üyeleri incelendiğinde, Temir haricinde bütün üyelerin mülteci olduğu görülmektedir. Temir, İdil-Ural kökenli olmakla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıydı. Dolayısıyla bu değişikliğin muhtemel nedeni, Doğu Bakanlığının, bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşının komisyon üyesi olmasını artık sakıncalı kabul etmesi olmalıdır.

Harp esir komisyonu üyeleri, 1941 Eylülünde, harp esirlerinin sanayide veya ziraat işçisi olarak tarlalarda çalışmalarını konusunu gündeme getirdiler. Fakat Alman makamları, bu boyutlarda harp esiri kullanımının kritik üretim alanlarında kontrolü güçleştireceği ve güvenliğin sağlanamayacağı görüşüyle teklifi reddettiler.²⁹ Diğer taraftan harp esiri komisyonlarının başarısı ve Türkistanlılar da dahil olmak üzere bütün harp esirlerinin kaderi, büyük ölçüde harbin gidişine bağlıydı. Nitekim kısa bir süre sonra harp esirlerinin yalnızca cephe gerisinde değil, cephede de kullanılması yönünde karar verilmiştir. Bu durumda esirleri sınıflama işleminin tek bir komisyonla sürdürülmesi mümkün değildi. Çok geçmeden harp esiri komisyonlarının sayısı 30'a, bu komisyonlarda çalışanların sayısı da 600 gibi rakamlara ulaşacaktır.³⁰

²⁸ Listelerin hazırlanmış şekli ile ilgili olarak Ahmet Temir'in *60 Yıl Almanya* isimli kitabına bakılabilir.

²⁹ Hayit, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*, s: 174.

³⁰ Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızıl Yıldız Arasında*, s: 53.

Mustafa Çokayoğlu'nun ölümü

TMB başkanı Mustafa Çokayoğlu, Barbarossa Harekâtının başladığı gün Fransa'da tutuklanarak, Paris yakınlarındaki *Campiègne* isimli bir kampa götürülmüştü.³¹ Kampta bir hafta tutuklu kalan Çokayoğlu, daha sonra Prof. von Mende'nin çabalarıyla, Berlin'e gitmesi ve harp esirleriyle ilgili çalışmalara katılması şartıyla serbest bırakıldı. Çokayoğlu'nun kendi ifadesine göre, başlangıçta kendisinden esirlere yönelik radyo konuşmaları yapması istenmiştir. Fakat o, harp esirleriyle yüz yüze gelmek ve onların durumlarını ilk elden öğrenmek gerektiğini düşündüğü için radyoda konuşma yapma teklifini kabul etmemiştir.³² Son yazılarından birisinde şöyle söylemektedir:

Memleketteki hakiki durumu ve halk haleti ruhiyesini anlamak hususunda bizi yalnız harp esirleri ile temas aydınlatabilecektir. Bizi sarsan ve vicdanlarımızdaki heyecanı arttıran cephe tebliğlerinde bildirildiğini yukarıda belirttiğimiz hadiselerin aydınlatılması da ancak bu suretle mümkün olacaktır.

Paris'ten ayrılmadan önce Alman Başkomutanlığının müsaadesiyle harp esiri yurttaşlarımızla görüşüp temas etmemizin bir zaruret olduğunu belirtmiştim. Bu husustaki dileğimin nazarı itibara alınarak bize böyle bir imkan bahşedildiğinden dolayı şükranlarımı bildiririm.³³

Çalışmasının bir ay kadar süreceği inancıyla Berlin'e geldi. Ağustos ayından itibaren Veli Kayyum Han ile birlikte esir komisyonlarında çalışmağa başladılar. Bu dönemde Kayyum Han, Çokayoğlu'nun yardımcısı konumundaydı ve ona tercümanlık yapmaktaydı.³⁴ Ne yazık ki, çok kötü şartlarda sürdürülen esir ayırma çalışması, Mustafa Çokayoğlu'nun kaderini de belirleyecekti.

³¹ Compiègne Paris'in kuzeyinde bir yerleşim yeridir. Burada daha önce askeri hastane olarak kullanılan bir alan, Alman işgalinden sonra telerle çevrili siyasi tutuklular için kullanılmaya başlanmıştır.

³² Çokayoğlu Maria, *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*. s: 138

³³ Çağatay, *Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler*. s: 22.

³⁴ Çokayoğlu Maria, *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*. s: 165.

Kamp ziyaretleri başlamadan önce Çokayoğlu, Türkistanlı harp esirlerinin kamplardaki durumundan çok, Sovyet sisteminin onları milli ruhtan ne kadar uzaklaştırabilmiş olduğu, hariçteki Milli Türkistan mücadelesi konusunu bilip bilmedikleri ve biliyorlarsa tutumlarının ne olduğu gibi soruların cevaplarını merak ediyordu. Zira onların normal şartlarda kamplara yerleştirildiklerini ve idare edilmekte olduklarını sanıyordu.³⁵ Fakat karşılaştığı gerçek dehşet vericiydi. Esirler insanlık dışı şartlarda tutulmakta ve büyük bir kısmı soğuk, açlık ve salgın hastalıklar sebebiyle ölüp gitmekteydi. Sağ kalabilenler ise en küçük hatalarında öldürülmekteydiler. Kamp ziyaretinden döndükten sonra kaleme aldığı ve Veli Kayyum Han aracılığıyla Alman yetkililere verdiği rapor, bu ortamdan ne kadar etkilendiğini ve her şeyi göze alacak kadar büyük bir kızgınlık içerisinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır:

Siz Almanlar kendinizi Avrupa'nın en medeni ve kültürlü milleti telâkki ediyorsunuz. Eğer sizin kültürünüz benim görmekte olduğumla ifade ediliyorsa, ben de size esirlerin maruz buldukları aynı felaket ve mahvolmayı temenni ederim. Siz 20'inci asırda, 13'üncü asırda Cengiz Han'ın yaptığından daha fenasını yapıyorsunuz. Medeni ve kültürlü bir millet olduğunuzu iddia etmeye hakkınız yoktur.³⁶

Raporda yazdıklarını çok cüretli bulan SS subayına da, kendisini kurşuna dizmek veya asmak istedikleri takdirde buna hazır olduğunu, böyle medeni (!) bir toplumda yaşamaktansa ölmeyi tercih edeceğini söylemişti.

Çokayoğlu, 3 ay içerisinde 15 esir kampını dolaşmış ve on binlerce Türkistanlının envanterini çıkarmıştı. Kamplarda karşılaştığı olaylar ruh halini çok bozmuş ve onu ciddi bir depresyona sokmuştu. Yorgun ve üzgündü. Bir taraftan da kader ağlarını örüyor, Mustafa Çokayoğlu kaçınılmaz sona doğru ilerliyordu. Bu dönemi birlikte yaşayan Kuzey Kafkasyalı Alihan Kantemir, Mustafa Çokayoğlu'nu ölüme götüren olayları şöyle anlatmaktadır:³⁷

³⁵ Çağatay, *Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler*. s: 23/24.

³⁶ Çokayoğlu Maria, *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*. s: 140.

³⁷ Kantemir, *Mustafa Bey Çokay Hakkındaki Hatıratım*, Milli Türkistan, sayı: 99.A, s: 23/24

1941 yılının Kasım ayının sonunda Mustafa Bey ile Ost-Ministeriuma uğradığımızda, Çenstohau'daki kamplara çok miktarda Türkistanlı, Kafkasyalı vs. esirlerin getirildiğini, bundan dolayı milli komisyonların hemen oraya gitmeleri lazım geldiğini, bize daima kolaylık gösteren v. Mende'den öğrendik. Bunun üzerine Mustafa Bey bana dönerek 'haydi gidelim, bu kampı çok merak ediyorum, bunu da görelim, sonra paydos. Çünkü hakikaten yorgunuz' dedi ve ısrarla benim de beraber gelmemi rica etti. Ertesi günü trenle Çenstohau'ya hareket ettik.³⁸

Bir gün sonra Çenstohau kampına giden Komisyon üyelerine doktorlar, esirlerden toplayarak cam tüplere koydukları bitleri göstererek, esirler arasında tifüs ve dizanteri gibi salgın hastalıklara tutulmuş çok sayıda insan olduğunu bildirdiler ve dikkatli olmalarını tavsiye ettiler. Komisyon üyeleri kısa bir süre sonra çalışmaya başladılar. Şimdi tekrar Kantemir'e dönelim:

Mustafa Bey Çokay'ın masası bana yakındı. İşe başlar başlamaz yüzlerce esir salona alındı. Mustafa Bey yapılan ihtarlar, hastalık tehlikesine ehemmiyet vermeden Türkistanlı esir yurttaşlarını kabul etmeğe başladı. Mütemediyen çoğalan bitli esirler, bir taraftan kaşınarak, hararetle konuşmalar yapan Mustafa Beyi sardılar. Bu vaziyet karşısında ben yerimden kalkarak Mustafa Beyi birkaç defa ikaz ettim ve dikkatli olmasını söyledimse de aldırmış etmedi.

Gün sonunda, hastalık ihtimali nedeniyle komisyon üyeleri ayrı bir binada karantinaya alındılar ve 12 gün kadar orada tutuldular. Yapılan son muayenede hiçbirinde herhangi bir hastalık belirtisi görülmemesi üzerine Berlin'e dönmelerine izin verildi. Kantemir dönüş yolundaki gelişmeleri şöyle anlatmaktadır:

Hakikat halde ise, bu olaydan iki gün evvel Mustafa Bey baş ağrısından şikayet etmeye başlamıştı. Bu arada ben de ken-

³⁸ Komisyon şu üyelerden oluşmaktaydı: Başkanlar: H. Geibel ve W. Zettler Türkistanlılar: Mustafa Bey Çokay, Veli Kayyum Han, Azerbaycanlılar: M. Togay, Talat Alpamiti, Ermenistan: Harutinyan, İdil-Ural: Şafi Almas, Gürcistan: Togonidze ve Şimali Kafkasyalıları: A.Kantemir, Batırbek Gazi

dimi pek iyi hissetmiyordum. Buna rağmen akşam trene binerek Berlin'e müteveccihen hareket ettik. Kompartımanında Mustafa Bey ortada olmak üzere ben ve Kayyum Han aynı sırada oturuorduk. Trenin hareket ettikten biraz sonra Mustafa Bey baş ağrısından ve ateşinin yükselmesinden şikayet ederek su istemeğe başladı.... 22.12.1941 sabahı Berlin'in Spandau garına vardık. Mustafa Beyin hastalığı çok artmış ve çok ağırlaşmıştı. Bunun üzerine Veli Kayyum Han onu derhal hastaneye kaldırdı. Ben de eve gelip yatağa düştüm. Dizanteri hastalığına tutulmuşum. Bu olay 22.12. 1941'de cereyan etmişti. Beş gün sonra, yani 27.12.1941'de Mustafa Bey vefat etti. Bu acı haberi bana Kayyum Han hüngür hüngür ağlayarak telefonla bildirdi.

Veli Kayyum Han, Çokayoğlu'nun ölümünü TMB'nin diğer üyelerine gönderdiği bir mektupla şu şekilde aktarmıştır:

Mustafa Bey 27.12.1941 günü saat 18.20 de vefat etmiştir. Mustafa Beyin beklenmedik bir anda, ani ölümü beni ve bütün dostları büyük bir matem içinde bırakmıştır. Bu ana kadar azami ölçüde mümkün olanı yaptık. Gece gündüz çalışarak, gerçekleştirilecek işlerin plânlarını hazırladık. Benim daha önceki mektuplarımdan da öğrenmiş olacağınız veçhile son derece çok işimiz vardı. Başka işlerden sarfı nazar, Türkistanlı harp esirlerini ziyaret ederek onların hüviyetlerini tespit etmek, kayıtlarını yapmak ve onlar için mümkün olan kolaylığı temin etmek büyük bir zahmettir ki, onlardan burada bahsetmek uygun olmaz... Yalnız ben, 70 binden fazla Türkistanlı harp esiri ile görüştüm ve kayıtlarını yaptım. Bunların yarısından fazlası öğretmen, mühendis, doktor, akademisyen gibi münevver insanlardı. Mustafa Bey bu kadar çok milli şuuru sağlam gençliğe sahip olduğumuzu görerek son derece seviniyordu....

27.11.1941 de Tschenstochau'da bulunup oradaki Türkistanlı harp esirleriyle meşgul olduk. Burada tifüs tehlikesi belirdiğinden hep karantinaya alındık ve 15 gün müşahede altında kaldık. 21.12'de Berlin'e döndük. Burada Mustafa Bey'de ateş belirdi ve kendisini derhal hastaneye götürdüm. Bütün itinalara rağmen ateşi 40 derece civarında kalıyordu. Her şeye rağmen her gün yanına gidiyordum, görüşüyorduk. O bana bundan sonra Türkistan işlerinin nasıl yürütülmesi gerektiği hususunda şifahi ve yazılı olarak vasiyet direktifleri veriyordu. 25.12'de tekrar yanına gitmiştim. Zahirten hiçbir teh-

*Faisla-paşa daf
la Cenaze a ilke impozice
for is an'ons doozimfulin
abbesants.*

Der Führer der „Turkestanischen Nationalen Einheit“ und ehemalige
Präsident der ersten Turkestanischen Nationalen Regierung

Mustafa Tschokai-Oghly

ist im Alter von 52 Jahren am 27. Dezember 1941 um 18 Uhr in auf-
opfernder Arbeit für seine Landsleute mitten aus seiner regen Tätigkeit
unerwartet abberufen worden.

In unsagbarem Schmerz

Mariam Tschokai-Oghly

geb. Gəzina

Berlin-Friedenau

Kaiserallee 69

Weli Kajum-Chan

als sein Vertreter in Deutschland

Die Beisetzung findet am Freitag, dem 2. Januar 1942, um 12 Uhr auf dem türkischen
Friedhof in der Hasenheide, Berlin-Tempelhof (Flughafen), Colombiastraße, statt.

like yok gibiydi. 27'inci günü sabahleyin de durum aynıydı. Fakat ateş yükselmişti. Dost Almanlar vasıtasıyla eşini Berlin'e çağırttım. Öğleden sonra durum ciddileşti ve 18.20 de şuuruunu kaybetmeden ebedi uykusuna dalmış oldu....

Anlaşılan bizim kaderimiz sadece kurban vermekten ibarettir. Şu anda en yetkili adamımızı kaybetmemiz doğrudan doğruya bir faciadır....Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra 2.1. 1942'de Mustafa Bey layık olduğu saygı tezahüratı içinde ebedi istirahatgâhına tevdi olunmuştur.³⁹

Mustafa Çokayoğlu'nun ölümüyle, hariçteki Türkistan mücadelesi çok önemli bir liderini kaybetmişti. Böylece Doğu cephesinde esir düşen Türkistanlılarla ilgili çalışmaların koordinasyonu bütünüyle Veli Kayyum Han'a kalmış oluyordu.

Mustafa Çokayoğlu'nun ölüm şekli, daha sonraki yıllarda, özellikle Sovyet propaganda makinesi tarafından kullanılan bir konuya dönüştürülmüş, hastalıktan değil, zehirlenerek öldürülmüş olduğu şeklinde iddialar ortaya atılmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da bu konu, Türkistan Cumhuriyetlerindeki ve Türkiye'deki bazı yazarlar tarafından yeniden gündeme taşınmıştır. Bu nedenle bazı gerçeklerin yeniden yorumlanmasında yarar olacaktır.

Öncelikle Mustafa Çokayoğlu'nun hangi hastalıktan öldüğü konusunda, Almanca ve Türkçe'de, Tifo ve Tifüs hastalıklarının isimlendirilmelerinden doğan bir karışıklık vardır.⁴⁰ Türkiye'de Tifo olarak bilinen, su veya ağızdan alınan kirli gıdalarla bulaşan hastalığa Almanca'da *Typhus* denmektedir. Buna karşın bitler aracılığıyla bulaşan ve Türkçe'de Tifüs o-

³⁹ Veli Kayyum Han tarafından 12.1.1942 tarihinde Abdulvahap Oktay'a yazılan mektup, *Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler*, s:15.

⁴⁰ Çokayoğlu'nun hayatı ile ilgili bir kitapta, Çokayoğlu'nun Tifo hastalığından öldüğü varsayımından yola çıkılarak yanlış değerlendirmeler yapılmaktadır. Çokayoğlu'nda var olan semptomların Tifo ile örtüşmediği, dolayısıyla Tifo'dan ölmüş olamayacağı iddia edilerek, bu durumda zehirlenerek öldürülmüş olmalıdır sonucu çıkarılmağa çalışılmaktadır. (Abdulvahap Kara, *Türkistan Ateşi*, s: 278/279). Halbuki Mustafa Çokayoğlu Tifüs'ten ölmüştür. Bu iki hastalığın klinik tabloları ve mortalite'leri (ölümcüllükleri) çok farklıdır. (bkz. Dipnot 41.)

olarak bilinen Lekeli Humma hastalığını da Almanlar *Flecktyphus* veya *Fleckfieber* olarak adlandırmaktadırlar.⁴¹ Berlin'deki Schöneberg- Viktoria hastanesi tarafından verilen rapora göre Mustafa Çokayoğlu'nun ölüm sebebi *Fleckfieber* (Lekeli Humma), yani Tifüs'tür. Zaten gerek Mustafa Çokayoğlu'nun karısına gönderdiği son mektupta ve gerekse Karma Komisyon üyesi Alihan Kantemir'in yukarıda aktarılan hatıralarında, Çenstohau kampında Tifüs salgını olduğu açıkça belirtilmektedir. Kamplardan kurtulabilen harp esirlerinin hatıralarına bakıldığında, en sık karşılaşılan ve karantina uygulanan salgın hastalığın Tifüs olduğu görülmektedir.⁴²

Dönemin şahidi olan ve Çokayoğlu'nun ölümü ile ilgili bil-

⁴¹ Tifüs veya Lekeli Hummanın İngilizce de kullanılan bir diğer ismi de "Jail Fever", yani Hapishane Ateşidir. Hastalık şiddetli baş ağrısı, yüksek ateş, küçük kanamalarla karakterizedir. Hastalık ajanı, virüse benzeyen ve bitlerle geçen *Rickettsia Prowazekii*'dir. Genellikle 10-14 günlük bir kuluçka süresinden sonra hastalık ortaya çıktığı için, hastalık ihtimali varlığında, 15 günlük bir karantina uygulanmaktadır. Tedavi için Erken dönemde, yüksek doz tetrasiklin ve kloramfenikol gibi antibiyotikler verilmelidir. Ne yazık ki tıpta ilk keşfedilen antibiyotik olan Penisilin, daha erken tarihlerde Fleming tarafından tarif edilmesine karşın, ancak 1941 yılı sonlarında E.B. Chain ve arkadaşları tarafından ayrıştırılabılmış ve 1944'lerden sonra kitlesel kullanıma sunulabilmiştir. Mustafa Çokayoğlu'nun öldüğü tarihlerde antibiyotikler henüz tıpta kullanılmadığı için, başka salgınlarda olduğu gibi, Tifüs salgınlarında da ölüm oranları çok yüksekti. Tıptaki büyük gelişmelere rağmen, 1977'li yıllarda bile Tifüslü hastalarda 50 yaşın üzerinde ölüm oranı % 60'lara çıkabilmekteydi. (Tifüs konusunda bilgi için bakınız, Merck Manual, 13.th Edition, (Ed: Robert Berkow), Merck and Co. Inc, U.S.A., 1977)

⁴² Mustafa Çokayoğlu eşine Çenstahou'dan gönderdiği son kartpostalda, kampta Lekeli Humma salgını olduğunu belirtmektedir. (Maria Çokayoğlu, *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*, s: 141)

1943 yılı Şubat ayı içerisinde Çenstohau kampına getirilen İkrâm Han anılarında kampa geldikten sonra karantinaya alındıklarını, ancak 9 gün sonra dışarı çıkarıldıklarını anlattıktan sonra şu tabloyu hikaye etmektedir:

9 günden beri karanlık, havasız dar bir salonda hareketsiz kalan esirlerden bazıları birden temiz havaya çıkınca, başları dönüp yere düşmeye başladılar. Almanlar heyecanlanıp hemen lazaretten doktor ve hastabakıcı çağırdılar. 'Bu kışlada da mı Tifüs var?' diye doktor gelene kadar yere düşenlere dokunmadılar. (*Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları*, s: 109.)

Städtisches Auguste-Viktoria-Krankenhaus Berlin-Schöneberg

I. Innere Abtlg.

Postanschrift des Absenders: Städtisches Auguste-Viktoria-Krankenhaus
Berlin-Schöneberg (Post Friedenau), Canovastraße 9

Fernruf: 71 01 41

Herrn

Loewin B e y ,

Minden i. Westf.,

Hauptpostlagernd.

Ihre Zeichen

Ihre Nachricht vom:

Unser Zeichen:

Tag:

2.3.50.

Betreff: Mr. Mustafa-Bey Tschokaioglu.

Zwecks Vorlage bei einer deutschen
Dienststelle wird bescheinigt, daß

Herr Mustafa-Bey Tschokaioglu

vom 22.12.41 bis zu seinem Tode am 27.12.41
im Auguste-Viktoria-Krankenhaus, Berl.-Schöne-
berg, wegen Fleckfiebers in Behandlung war.

Der Tod erfolgte unter dem Bilde eines
Kreislaufkollapses, der im Anschluß an eine
innere Blutung eintrat.

(Dr. Misgeld,
Ärztlicher Direktor und
Chefarzt d. I. Inn. Abtlg.)

Mustafa Çokayoğlu için, Berlin - Schöneberg'deki Viktoria hastanesi tara-
findan düzenlenen ölüm raporu. Çokayoğlu'nun Tifüs (Lekeli Humma) ne-
deniyle, 27 Aralık 1941 tarihinde hayatını kaybettiği belirtilmektedir.

gilere ulaşabilecek konumda olan Alihan Kantemir, Abdurrahman Şafi Almas ve Mehmet Emin Resulzade, hatıralarında veya yazdıkları yazılarda, Mustafa Çokayoğlu'nun Tifüs hastalığından öldüğünü belirtmişlerdir.⁴³ TMB'nin son başkanı Tahir Çağatay'ın 1950'li yıllarda yayınlanan yazılarında Mustafa Çokayoğlu'nun Tifüs hastalığı sebebiyle öldüğü aktarılmaktadır.⁴⁴ Benzer şekilde, Mustafa Çokayoğlu'nun karısı Maria Yakovlevna Çokayoğlu tarafından hazırlanan ilk hatıra kitabında da Mustafa Çokayoğlu'nun salgın hastalıktan öldüğü belirtilmektedir.⁴⁵

1957 yılında ise Sovyet Propaganda makinesi devreye gi-

43 Mustafa Çokayoğlu'nun hayatı ile ilgili olarak yazılan Türkistan Ateşi isimli kitapta "Çokay'ın çevresinde bulunan insanlar onun zehirlenerek öldürüldüğü konusunda hemfikir olmakla birlikte onu kimin öldürdüğü konusunda ortak fikre sahip değildirlir" gibi kesin bir yargı belirtilmekte (s:281) ve buna kaynak olarak da harp esiri Hamza Abdullin ve Alihan Kantemir" gösterilmektedir (s:290). Halbuki başta Alihan Kantemir olmak üzere dönemin bütün tanıkları Çokayoğlu'nun Tifüs'ten öldüğünü dile getirmişlerdir. (Bkz. Alihan Kantemir, Milli Türkistan sayı 99 A, s: 25/26; Abdurrahman Şafi Almas, Ahmet Temir'den naklen, *60 yıl Almanya*, s: 160; Mehmet Emin Resulzade, *Çokayoğlu Merhum için*, Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay, s: 52.). Hamza Abdullin gibi Sovyetler Birliği'ne geri dönen harp esirleri ise, o dönemde Çokayoğlu'nun etrafında olmadıkları gibi, soğuk savaş döneminde dış dünyadaki Türkistan mücadelesine karşı, propaganda amaçlı bilgiler üretmek zorundaydılar. Sovyetlerde bu konuyla ilgili olarak çıkarılan bütün yayınlarda, başta Sovyet casusu Mahmut Aykarlı olmak üzere, KGB'nin ürettiği yalan dokümanlar kullanılmıştır.

44 A. Oktay, *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay*, s:40. (Y.T. rumuzu, Tahir Çağatay tarafından kullanılan çok sayıda isimden birisidir.) Benzer şekilde 1951-53 yılları arasında, Veli Kayyum Han başkanlığındaki Milli Türkistan Birlik Komitesine karşı bir mücadele yürüten Türkeli Komitesinin yayın organı olan Türkeli dergisinde Çokayoğlu hakkında çeşitli yazılar yazılmış, hatta özel bir Çokayoğlu sayısı çıkarılmış, fakat hiçbir yazıda zehirlenme ihtimali ile ilgili bir değerlendirme yapılmamıştır.

45 Maria Çokayoğlu, *Eşinin ağzından Mustafa Çokayoğlu*, s: 115.

Maria Çokayoğlu'nun ayrı zamanlarda yazılmış iki hatıra kitabı vardır. Bunlardan ilki 1958 yılında diğeri ise 1963 yılında yazılmıştır. Daha sonra bunlar birleştirilerek, 1970 yılında, *Eşinin ağzından Mustafa Çokayoğlu* başlığıyla, tek bir hatıra kitabı şeklinde yayınlanmıştır. Dik- katlı okuyucu kitabın 115'inci sayfasında, hatıralarımın sonunda diye başlayan kesimden itibaren 120'inci sayfaya kadar, harp sonrası hatıraların yazıldığını, böylece ilk kitabın bittiğini ve daha sonra 1939 Har-

rerek Mustafa Çokayoğlu'nun zehirlendiği iddiasını gündeme getirmiştir. Yaklaşık 22 yıl boyunca İran, Afganistan ve Pakistan gibi ülkelerdeki Türkistanlılar arasında Sovyet casusu olarak çalışan Mahmut Aykarlı, 1954 yılında Sovyetler Birliği'ne döndükten sonra, Müracaat (1957) ve Hainlerin Desiseleri (1960), *Satınların İzlemleri* –Proiski Pridateley- (1960) gibi başlıklar altında kitapçıklar ve çok sayıda makaleler yayınladı. Aykarlı kitaplarında, Mustafa Çokayoğlu'nun, Veli Kayyum Han'ın talebiyle Almanlar tarafından zehirlenerek öldürüldüğü yalanını ortaya atmıştır. Mahmut Aykarlı bu yalanını başka bir yalanla desteklemekte ve bu olayın kendisine, 1953 yılında Pakistan'ı ziyaret eden Dr. Baymirza Hayit tarafından söylendiğini iddia etmektedir.⁴⁶

bi başlığıyla yeniden geriye dönüldüğünü fark edecektir. Nitekim 1963 yılında yazılan ikinci hatıra kitabının adı *1939-1944 Savaşında Paris Hatıraları*'dır ve başlangıç kısmında Kocam Kimdi?, Mustafa Çokay'ın kısa hal tercümesi, politik Mustafa Çokay şeklinde bir bölüm vardır. 5 yıl arayla yazılan bu iki hatıra kitabı birleştirilirken, söz konusu kısımlar çıkarılmış ve 1939 yılından itibaren olan kısmı birinci kitaba eklenmiştir. İlk kitabında Kocasının salgın hastalıktan öldüğünü (s: 115) yazan Maria Çokayoğlu, ikinci kitabında Mustafa Çokayoğlu'nun zehirlenerek öldürüldüğü iddiasının 1960 yılında, ismini hatırlayamadığı bir Türkistanlı tarafından kendisine yazıldığını, zaten Tahir Çağatay'ın da bunları yazdığı broşürde dile getirdiğini belirtmektedir. (s: 163). Bir diğer deyişle Maria Çokayoğlu, 1958 yılında yazdığı ilk kitabında ne kocasının ölümü ile, ne de Veli kayyum Han ile ilgili hiçbir iddiaya yer vermemişken, Aykarlı'nın başlattığı Sovyet Propagandasını takip eden yıllarda, yani, 1963 yılında yazdığı ikinci kitapta tamamen bu propagandaya uygun bir atmosfer yansıtmıştır. Ne yazık ki Abdulvahap Oktay ve Tahir Çağatay iki kitabın tek kitap haline getirilmiş formatını Maria Çokayoğlu'nun ölümünden iki yıl sonra, sanki yazılan tek hatıra kitabı varmışçasına yayınlamışlar, bir anlamda söz konusu hatıraları Veli Kayyum Han grubu ile olan mücadelelerinde araç olarak kullanmışlardır. Yazarda her iki kitabın Abdulvahap Oktay tarafından hazırlanmış orijinal nüshaları mevcuttur. (Ahat Andican Arşivi)

⁴⁶ Dr. Baymirza Hayit, Aykarlı'nın yazdıklarının hepsinin yalan olduğunu, Mustafa Çokayoğlu'nun Tifüs hastalığından öldüğünü, Aykarlı tarafından gündeme getirilen zehirlenme iddiasının tamamen saçma olduğunu ve kendisiyle Aykarlı arasında bu konuda herhangi bir konuşma geçmediğini belirtmektedir (Baymirza Hayit ile kişisel görüşme). Ayrıca Aykarlı kitabında Türkistan Milli Birlik Komitesinin Mustafa Çokayoğlu ile Veli Kayyum Han tarafından birlikte kurulduğu ve Çokayoğlu'nun 1942 yılında öldüğü gibi yalan yanlış bilgilere yer vermiştir. (Çağatay, *Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler*, s: 18)

Ne yazık ki hariçteki Türkistan Milli Mücadelesini bölme-yi amaçlayan bu KGB çalışması başarılı olacak, TMB'nin son başkanı Tahir Çağatay, Veli Kayyum Han grubunun faaliyetlerini eleştirmek için, 1959 yılında yazdığı, *Türkistan Kurtuluş Hareketi İle İlgili Olaylardan Sahneler* isimli bir kitapta, gerçekte hiç alâkası olmayan bu iddiaları, bir dipnot olarak ve yorumsuz bir şekilde aktaracaktır. Bir yıl sonra, savaş sırasında MTBK'da çalışan ve daha sonra Sovyetlere dönen Sultan Karı, Moskova radyosunda yaptığı ve aynı iddiaları tekrarladığı bir konuşma metnini, bir mektup haline getirerek hariçteki Türkistanlılara gönderdi. Söz konusu iddialar daha sonra, Maria Çokayoğlu'nun 1963 yılında yazdığı ikinci hatıra kitabında yer alacaktır.⁴⁷ Sovyet Casusu Mahmut Aykarlı ile başlatılan bu KGB çalışması, 1960'lı yıllar boyunca, savaş sonrası dönemde Sovyetler Birliği'ne geri dönen çok sayıda eski harp esiri aracılığıyla devam ettirilecektir.⁴⁸

Milli Lejyonların kurulması

Savaşın çok kısa bir süre içerisinde biteceği inancı içerisinde olan Hitler, Sovyet harekâtı sırasında ele geçirilecek bölge halkları ve esirlerle ilgili olarak şu emri vermişti:

⁴⁷ Maria Çokayoğlu da kitabında, bu konuların ismini hatırlamadığı bir Türkistanlı tarafından kendisine yazıldığını bildirmektedir. Bu Sultan Karı'nın mektubudur. S.163.

⁴⁸ Bu konuda Ziya Said, *Tarih Tilge Kırdı*, Said Kerimov, *Örgümçek*, Sultan Karı, *Kadirli Türkistanlı Bradarlarımız ve Yaşlarımız*, Cumabek Akberganov, *Hainlerga İshanmangiz*, Hamza Abdullin, *Mustafa Men Mağcan Turan Elinin Dana'ları*, Cerik Şakibayev, *Büyük Türkistanın Düşüşü (Padenye Valışogo Turkestana)*, Rahim Esenov, *Büyük Turan (Velikogo Turana)* ve benzeri bir çok yayınlar ve romanlar yazılmıştır. Mustafa Çokayoğlu öldüğünde bazıları esir kamplarında olan, bazıları ise daha Almanya'da bile bulunmayan bu insanlar, sanki olayları bizzat yaşamışlar gibi, olayları, kişileri ve tarihleri işlerine geldiği gibi çarpıtarak, hariçte sürdürülen Türkistan mücadelesini bölmeye yönelik Sovyet propagandasını destekleyici yayınlar yapmışlardır. Ne yazık ki, bu propaganda amaçlı yayınlarda aktarılan yalan yanlış ifadeler, hariçteki Türkistanlı gruplar arasındaki mücadelede malzeme olarak kullanılmış, hatta dönemle ilgili çalışmalar yapan bazı yazarların çalışmalarında, sanki gerçek bilgilermiş gibi kaynak gösterilmiş ve bu ifadelerden yola çıkarak analizler yapılmış çalışılmıştır.

İşgal edilen topraklarda Alman olmayan hiç kimse silah taşımamalıdır. Bu çok önemlidir. Bu insanların askeri yardımı başlangıçta kolay bir yol olarak görünebilir. Fakat yanlıştır. Kaçınılmaz bir şekilde bir gün bize karşı döneceklerdir. Bu nedenle yalnızca Almanlar silahlandırılmalıdır. Slavlar, Çekler, Kazaklar (Rus kazakları kastediliyor Y.N.) veya Ukraynalılar asla silahlandırılmamalıdır.⁴⁹

Kuşkusuz bu yaklaşımın tek nedeni üstün ırk ideolojisi değildi. İşgal edilecek bölgelerin bir kısmının gelecekte boşaltılarak Alman yerleşimine açılacak olması ve savaş sırasında Almanlarla birlikte savaşacak milliyetlerin nihai zaferden sonra pastadan pay istemeleri ihtimali bu kararda etkili olmuştur. Bu ideolojik yaklaşımın dışında, Alman Ordu yönetimi de harp esirlerinin savaşçı gruplar olarak kullanılmalari konusunda ciddi bir direnç göstermekteydi.

1941 yılı sonbahar aylarından itibaren, Rusya'ya karşı yürütülen savaşın kısa bir sürede bitmeyeceği gerçeği ortaya çıkmıştı. Almanya başka cephelerde de savaşıyordu ve kayıplarını karşılayacak insan rezervi konusunda zorlanmağa başlamıştı. Bu arada Doğu Bakanlığı içerisindeki bazı bürokratlar ve Sivil İstihbarat Teşkilatı (SD)⁵⁰ harp esirlerinden yararlanılması gerektiği konusunu dillendirmeye başlamışlardı. 1941 Ekim ayında General Keitel, kış aylarında Sovyet esirlerinin yol inşaatlarında kullanılması konusunda Hitler'i ikna etmişti.

Aslında Birinci Dünya Savaşında buna benzer bir uygulama yapılmıştı. Rus cephesinde esir alınan Müslüman Türkler, Berlin yakınlarında Wünstorf Kampına yerleştirilmişlerdi. Bir süre sonra bu esirler, Almanya ile aynı safta savaşan Türkiye için çarpışmak istediklerini gündeme getirdiler. Projeyi Türk makamlarının onaylaması üzerine, Rusya Türklerinin ileri gelenlerinden Kadı Abdürreşid İbrahim Almanya'ya gönderildi. Kadı tarafından çıkarılan *el-Cihad* gazetesi aracılığıyla gönüllüler kaydedilerek Asya Taburu adı altında bir birlik oluşturuldu. Bin kadar mevcudu olan bu birlik, Mayıs

⁴⁹ Alexeyev, *Soviet Nationalities in German Wartime Strategy*. Bormann Protokolünden alıntı, s: 26.

⁵⁰ SD: Sicherheitsdienst

1916 tarihinde, İstanbul'a gönderildi. Daha sonra Irak Cephesine gönderilen Asya Taburu, savaşın sonuna kadar Osmanlı Ordusu içerisinde görev yaptı.⁵¹

Asya Taburu uygulamasını iyi takip eden Mende, Müslüman Türk dünyasını ve Sovyetler Birliği'ni yakından tanıyordu ve harp esirlerinden oluşturulacak birliklerin çok başarılı olacağına inanıyordu. Diğer taraftan Türk kökenli esirlerin Sovyetlere karşı kullanılabileceği fikri Türk yetkililerince de seslendirilmekteydi. Göreve yeni atanan müsteşar Kemal Nejat Bey'i takdim amacıyla, 20 Ağustos 1941 günü, Doğu Prusya'daki genel karargahta, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile görüşen Büyükelçi Hüsrev Gerede, bu konuyla ilgili telkinlerini şöyle anlatmaktadır:

Rusya'daki soydaşlarımızın Sovyet istibdadından kurtulmalarının bizim için manevi bir sevinç olacağını belirterek, giştikleri bu büyük savaşta Alman dostlarımızın aldıkları esirler arasında, bunları Ruslardan ayırmalarını özellikle tavsiye etmiş, bu soydaşlarımızdan keşif ve kılavuzluk gibi konularda istifade edilebileceğine dikkati çekmiş, Avrupa'ya sığınmış Rus Türklerinin siyasi bakımdan ileri gelenlerinin çağrılarak bu esirlerle temas ettirilmesinde fayda gördüğümü anlatmışım.⁵²

İran'da uzun yıllar görev yapan Gerede, Kafkasya ve Orta Asya Türkleri ile ilgili bilgilere sahipti ve bazı muhacir Türk liderlerini tanıyordu. Hüsrev Gerede, Dışişleri Müsteşarı Weizsäcker ile yaptığı görüşmede de bu konuyu gündeme getirmişti:

Ben bu soydaşlarımızın esir kamplarından kurtarılarak kendilerinden istifade edilmesini özel ve gayri resmi bir şekilde ele almayı milli ve vicdani bir borç saymışım..... Jeopolitik bakımdan müşterek düşmanımız olan Ruslara karşı kazandıkları zaferlerin ülkemizde büyük sevinç uyandırdığını bildirmiş, Rusya'daki Müslümanlar hakkında harita üzerinde izahat vermişim..... Bu esirlerden istifade etmelerini -şahsi ve özel kaydıyla- tavsiye etmişim. Amerikalıların çıkardığı gizli belgeler kitabında, Genel Sekreterin bu görüşmemizi ay-

51 Devlet, *Çağdaş Türkiler*. s:116.

52 Gerede, *Harp içinde Almanya*. s: 250.

rıntılı bir şekilde Ribbentrop'a bildirmiş olduğunu okudum. O zaman Kafkas halklarının bir tampon devlet halinde birleştirilebileceğini, Hazar denizinin doğusunda bağımsız bir Türkistan ve Moğol devleti kurulabileceğini belirttiğimi de bu eserde okuyarak hatırlamıştım.⁵³

Büyükelçi Gerede'nin özel ve gayri resmi olarak aktardım dediği bu görüşleri Alman yetkilileri ciddiyetle ele almışlar ve muhtemelen Türkiye Hükümetinin, Türk kökenli harp esirleriyle ilgili beklentisi olarak değerlendirmişlerdi. Gerede, ayrıca Alman Dışişleri Sekreterine Avrupa'da mülteci olarak bulunan Türkistanlı Mustafa Çokayoğlu ve Gürcistanlı Chenkeli gibi liderlerin isimlerini vermiş ve kendilerinden yararlanmalarını tavsiye etmişti.⁵⁴

Bu arada, Eylül ayı içerisinde Almanya'ya gelen Nuri Killigil Paşa da, Dışişleri Bakanlığı Siyasi Daire Başkanı Woerman ile görüşmeler yapmış ve Almanların Türk bölgeleri ve Türk kökenli esirler ile ilgili politikaları konusunda bazı önerilerde bulunmuştu. Woerman'ın Dışişleri Müsteşarına sunduğu rapora göre, Killigil Paşa'nın dilekleri ve Woerman'ın yorumları şöyledir:

Türk etnik kökenli ve ayrıca bütün Müslüman savaş esirleri ayrılmalı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Wünstorf yakınlarında kurulan kampa benzer özel bir kampta toplanmalıdır. Daha sonra bu esirlerden Pan-Turancı hareket için özel bir savaş birliği kurulup kurulmayacağı konusu incelenmelidir.

OKW⁵⁵ Savaş Esirleri Dairesi Başkanlığından alınan bilgiye göre, Devlet Bakanı Rosenberg bu türden bir isteği zaten OKW'ye iletmış bulunuyor. Şu anda OKW böylesi bir ayırma işlemini yapabilecek durumda değil. Bununla birlikte elleri biraz daha boşalınca Rus savaş esirlerini etnik ve ırksal kökene göre ayırmaya başlamak niyetindedir. OKW'nin Dışişleri Bakanlığının isteğine mümkün olduğu kadar uyarak etnik

53 a.g.e., s:252.

54 Ashında o sıralarda, Mustafa Çokayoğlu Almanya'ya getirilmişti ve harp esiri komisyonlarında çalışmaktaydı.

55 Alman Silahlı Kuvvetler Başkomutanlığı (Oberkommando des Wehrmacht)

Türk ve Müslüman Rus savaş esirlerini ayırabileceği tahmin edilebilir. Konuyu OKW ile resmen görüşmek için yetki beklenmektedir. Bu konunun gerçekleşmesi için birkaç aylık bir sürenin gerekeceği kuşkusuzdur...

Nuri Paşa Pan-Turancı harekette bizzat aktif rol oynamak istiyor. Kendisi Müslüman ve etnik Türk savaş esirleri için kamplar kurulduktan sonra, buralardaki insan malzemesinin seçilmesi ve örgütlenmesi işine bir şekilde katılabileceğini düşünüyor. Bunu Türk Hükümetinin üstü örtülü hoşgörüsü ile yapabileceğini tahmin ediyor. Bu konuda da önce OKW ile bağlayıcı olmayan bir fikir alışverişine girmek üzere yetki beklenmektedir....Nuri Paşa ayrıca Berlin'de Pan-Turancı propaganda için bir merkez kurulmasını öngörüyor, kendisinin ve arkadaşlarının bu merkezde çalışabileceklerini belirtiyor. Bu konu şimdilik ertelenmelidir.⁵⁶

Nuri Paşa ayrıca Dışişleri Müsteşarı Baron Ernst Weizsäcker ile de görüşmüş ve Kafkaslar ile ilişkili meselelerde kendilerine danışmanlık yapabileceğini bildirmişti.

Tam bu sırada, Türkiye tarafından gönderilen iki Türk generali; Türk harp akademileri komutanı general Ali Fuat Erden ve emekli general Hüsnü Erkilet, Doğu Cephesini ziyaret etmek amacıyla Almanya'ya geldiler.⁵⁷ Erkilet Paşa, Cumhuriyet gazetesinde savaşın stratejik ve teknik yönleriyle ilgili yazılar yazmakta ve ayrıca Alman sempatizanı olarak tanınmaktaydı. Bu iki general yaptıkları görüşmeler sırasında, özellikle Türk kökenli esirlerden askeri birlikler oluşturularak, Sovyet hakimiyetinden çıkan bölgelerde kullanılabileceği şeklindeki düşüncelerini Alman yöneticilerine aktardılar. Doğu Cephesini ziyaret ettikten sonra da, Berlin'de, Hitler ile görüştüler. Veli Kayyum Han, söz konusu generaller tarafından yapılan tavsiyelerin Alman yetkilileri etkilediğini ve ka-

⁵⁶ *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945, Series D, v 13, The War years* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1964), s: 571-575, (Özdoğan, *Turan'dan Bozkurt'a*, s: 317 den alıntı)

⁵⁷ Veli Kayyum Han bu iki generalin Almanlar tarafından davet edilmesinde Nuri Killigil Paşa'nın aracılık ettiğini söylemektedir. Fakat Von Papen'in mektupları, ziyaret teklifinin Türk hükümeti tarafından geldiğini ve gönderilecek kimselerin de yine Türk hükümeti tarafından belirlendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

rar verilmesi sürecini hızlandırdığını belirtmektedir.⁵⁸

Sonuç olarak 1941 yılı Ekim ayına gelindiğinde, Kızıl Ordudan ele geçen esirlerin cephede ve cephe gerisinde kullanılabilmesine yönelik ön hazırlıklar başlamış durumdaydı. Düşüncenin uygulanabilirliğini denemek amacıyla, 1941 Ekiminde, “Asyalılar” adı altında, 30-40 Türkistanlıdan oluşan küçük bir birlik kuruldu. Bu grup üzerinde yapılan denemenin başarılı olması projeye destek verenleri cesaretlendirmişti.⁵⁹ Başta von Mende olmak üzere Doğu Bakanlığı bürokratları, milliyetlerin ayrı lejyonlar halinde örgütlenmelerini ve Alman ordusu ile birlikte Sovyetlere karşı savaşmalarını istemekteydiler. Bu arada Profesör von Mende'nin yoğun çabaları meyvesini vermiş, Doğu Bakanı Rosenberg'in desteği de sağlanmıştı.

Harp esirlerinden askeri birlikler oluşturma plânı 22 Aralık 1941 günü, Rosenberg tarafından Hitler'e sunuldu. Beklenilenin aksine, hemen aynı gün Hitler tarafından onaylandı ve yürürlüğe girdi. Alman ordu komutanlığı 30 Aralık 1941 tarihli emirnamesiyle Sovyet Esirlerinden askeri birlikler kurulması işlemini başlattı. Başlangıçta Ukraynalılar, Baltık Ülkeleri, Beyaz Ruslar ve Ruslardan kurulan birliklere *Doğu Taburları*, diğer gruplara ise *Asyalı Taburlar* ismi verilmişti. Fakat kısa bir süre sonra kurulan birlikler, etnik yapılarına göre adlandırılmağa başlanacaktır.

30 Aralık tarihli emirname ile Ermeniler ve Gürcüler için ayrı lejyonlar, Türkistanlı ve Kafkasyalı Müslüman esirler için tek bir lejyonu kurulması kararlaştırılmıştı.⁶⁰ Fakat bir ay kadar sonra alınan yeni bir kararla, Türkistan-Kafkasya Müslüman lejyonu, Türkistan Lejyonu, Kafkasya Müslüman Lejyonu ve yine Türkistanlı harp esirlerinden oluşturulan 450. Tabur olmak üzere üçe ayrıldı.⁶¹

450'inci tabur tamamen istihbarat amaçlı olarak kurul-

⁵⁸ Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorfta yapılan kişisel görüşme.

⁵⁹ *Türkistan Lejyonunun iki yaşına girişi*, Milli Türkistan. sayı:30.

⁶⁰ Turkestanisch-Kaukasisch- Mohammedanische Legion.

⁶¹ Turkestanische Legion, Kaukasisch - Mohammedanische Legion ve Vostok Turkestanisches Infanterie-Batallion 450.

muştı. Sivil İstihbarat Teşkilatının, işgal edilen bölgelerde ve Sovyet cephesi gerisinde kullanabileceği yerel elemanlara ihtiyacı vardı. Bu nedenle nitelikli ve eğitilmiş harp esirlerini seçerek özel kamplarda eğitmek ve daha sonra da amaçları doğrultusunda kullanmak istiyordu. Nitekim SD, daha Ekim ayı içerisinde bu düşüncesini uygulamaya koyarak Baltık esirlerinden özel istihbarat birlikleri oluşturmuştu. Bu uygulamanın benzerini Türk esirler arasında da gerçekleştirmek amacıyla, Poltava bölgesindeki esir kamplarından 700 kadar nitelikli esir seçildi ve eğitilmek üzere Silezya'ya götürüldü. Özel eğitim gören bu askerlerden iki tabur oluşturuldu. Türk-Tatar askerlerden oluşturulan 450. Türk Taburu Türk dünyasını yakından tanıyan Andreas Mayer- Mader'in, Kafkasyalılardan oluşturulan Bergmann Taburu da Theodor Oberländer'in komutasına verilmiştir.⁶²

Bu arada İdil Uralı harp esirleri için bir de "Volga Tatarları Lejyonu" kurulmuştu ve bu lejyon Fin harp esirlerini de barındırmaktaydı.⁶³ 1942 yılı yaz aylarında alınan yeni bir kararla Kafkasya Müslüman Lejyonu Azerbaycan Lejyonu ve Kuzey Kafkasyalılar Lejyonu⁶⁴ olarak ikiye ayrıldı. Böylece bütün etnik gruplar ayrı ayrı teşkilatlandırılmış oldu.⁶⁵ Bu arada söz konusu lejyonlara gönüllü sağlayacak olan esir komisyonlarının sayısı da 30'a çıkarılmıştı. Almanların bu konuya bakış açısını Hostler şu şekilde değerlendirmektedir:

Türk harp esirlerinin Sovyetlere karşı kullanılması fikri Alman Ordu komutanlığı tarafından kolayca kabul edildi.... Yaklaşımları faydacı idi. Bu düşünceye Naziler karşı çıkmadılar. Zira Türklerin Sovyetler Birliği içerisinde yaşadığı bölgeler 3. Reich tarafından plânlanan doğrudan işgal sınırlarının dışında kalmaktaydı.... Ordu ise bu birliklerin Sovyet saflarındaki Türk birlikleri üzerinde güçlü bir propaganda etkisi yapacağını bilmekteydi. Ayrıca işgal edilen bölgelerdeki halkın işbirliği yapmasını kolaylaştıracaktı.⁶⁶

62 Mühlen, *Gamalthaç ile Kızılyıldız arasında*. s: 53.

63 Volga Tatarische Legion

64 Aserbeidschanische Legion ve Nordkaukasische Legion

65 Dallin, *La Russie sous le botte nazie*. s: 375.

66 Hostler, *Turkism and The Soviets*. s: 178.

Savaşçı olmayan yardımcı grupların oluşturulması ile ilgili çok fazla bir tartışma söz konusu değildi. *Hilfswillige* olarak adlandırılan yardımcı gruplar, doğrudan savaşa katılmayan ve cephe gerisi hizmetlerde kullanılan gönüllülerden oluşacaktı. Genellikle işgal edilen bölge insanları veya harp esirleri arasından seçileceklerdi. Uygulama hemen başladı. Kesin olarak bilinmemekle birlikte, harbin ortalarına doğru, yardımcı grupların sayılarının bir milyon civarına ulaştığı tahmin edilmektedir.

Ordu içerisinde milliyet esasına dayalı lejyonların kurulması, bu lejyonlarla Alman ordusu arasındaki ilişkileri düzenleyecek nitelikte milli kuruluşlar oluşturulması zorunluluğunu da gündeme getirmişti. O güne kadar harp esiri ayırma işlemini yürüten, kozmopolit yapıdaki Harp Esiri Komisyonları bu iş için uygun değildi. Bu nedenle Sovyet halkları mensupları ve gönüllü lejyonerlerle ilgilenmek üzere İrtibat Daireleri⁶⁷ kurulmasına karar verildi. İlk kurulan birim Türkistan İrtibat Dairesi olmuştur. Almanların işe Türkistan'la başlamaları bir tesadüf değildi. Öncelikle harp esirleri içerisindeki en büyük kitleyi Türkistanlılar oluşturmaktaydılar. Fakat, bundan da önemlisi, Türkistan Bölgesinin Alman işgal plânları içerisinde yer almıyor olmasıydı. Diğer taraftan, Alman yöneticileri, daha harbin başlangıç dönemlerinde ele geçirdikleri Kırım bölgesi için böylesi bir daire oluşturmak konusunda hiç de istekli davranmamışlardır.

Başlangıçta sadece aracılık ve iletim görevi gören bu daireler, 1943 yılı içerisinde, önce Sevk Daireleri,⁶⁸ daha sonra da Milli Temsilcilikler haline dönüştürülecektir.⁶⁹ Türkistan irtibat dairesinin başına Veli Kayyum Han getirilmişti. Azerbaycan dairesine Fethali Bey, İdil Ural dairesine Abdurrahman Şafi Almas, Şimali Kafkasya dairesine Alihan Kantemir ve Gürcistan dairesine de Spiridion Kedia tayin edilmişti. Ayrıca Baltık ülkeleri ve Ukrayna için de irtibat daireleri oluşturulmuştu.

⁶⁷ Mittelstelle

⁶⁸ Leitstelle

⁶⁹ Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında*. s: 77 ve Hayit, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*. s: 206.

1942 yılı kış aylarında askeri harekâtın geldiği nokta, Sovyetler Birliği ile olan savaşın kazanılabilmesi için her türlü imkânın kullanılması gerektiği gerçeğini açık olarak ortaya koymuştu. Özellikle Dışişleri Bakanlığına bağlı kadrolar ve Profesör Mende gibi Doğu Bakanlığı uzmanları, Sovyet karşıtı milletlerin sadece harp esirlerinden değil, mülteci siyasi kadrolarından da yararlanmak gerektiğini düşünmekteydiler. Bu siyasi kadrolar Sovyetler Birliği içerisinde, kendi bölgelerinde, Moskova karşıtı hareketler düzenleyebilirlerdi. Bunun için yapılması gereken şey, savaş öncesi dönemde Promete Hareketi içerisinde rol oynamış anti-bolşevik kadrolarla ve liderlerle diyalog arayışına başlanmasıydı. Milli lejyonların kurulmasından hemen sonraki dönemde, Alman Dışişleri Bakanlığı ve Ostministerium koridorlarında bu görüş giderek daha çok seslendirilir hale gelmişti.

Dış Türk liderleri ile temas

İşgal edilen bölgelerin sivil yönetiminden sorumlu Bakan Rosenberg, harp esirlerinin Sovyetlere karşı kullanılması ve bu amaçla silahlı birlikler kurulması projesini başlangıçtan beri desteklemişti. Fakat bu bölgelerle ilgili siyasi yapılanmalar oluşturulmasına ve mülteci liderlerle siyasi diyalog kurulmasına karşıydı. Hattâ, milli lejyonlarla Alman ordusunun ilişkisini sağlamak amacıyla kurulan İrtibat dairelerinin bile, cephe ile ilgili organizasyonlara doğrudan karışmamaları gerektiğini düşünüyordu. Bu daireler, yalnızca kendi bölgeleri işgal edildiği zaman çalışmaya başlamalı ve faaliyetleri orada kurulacak Alman sivil yönetimine yardımcı olacak şekilde sınırlandırılmalıydı. Zira Rosenberg, işgal edilen Sovyet topraklarının bir bütün halinde Alman sömürgesi haline dönüştürülmesi gerektiği inancındaydı. 1917'lerden bu yana Sovyetler Birliği'ne karşı mücadele yürütmüş siyasi liderlerin böylesi bir amaca destek olmaları beklenemezdi; aksine engellemek için uğraşacaklardı. Bu nedenle de Doğu Bakanı Rosenberg, bu liderlerle ilişki kurulmasına karşıydı.⁷⁰ Buna

⁷⁰ Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*. s: 199 ve Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşında Berlin Hatıralarım*. s: 5-16.

karşın Almanya'nın ve doğu cephesinin koşullarını ve Sovyetler Birliği'nin potansiyelini daha gerçekçi bir anlayışla değerlendirebilen Ostministerium uzmanları ve konuyla ilgili Dışişleri Bakanlığı diplomatları, söz konusu liderlerle diyalogun zorunlu olduğunu düşünmekteydiler. Bu grubun yaklaşımına göre, Sovyetler Birliği işgal edildikten sonra, Rus dışı milletlere kendi bölgelerinde muhtariyet verilecek ve böylece Sovyetler Birliği, parçalanmış bir Alman sömürgeler grubu haline dönüştürülecekti.

Bu gelişmelerde en belirleyici isim, Doğu Bakanlığı yapılanmasında kilit adam konumuna gelen Profesör von Mende olmuştur. Mende, Nazi Partisi üyesi olmamakla birlikte, Sovyetler Birliği bünyesindeki milletler konusunda tartışılmaz bir uzmandı. Dış dünyada faaliyet gösteren Sovyet karşıtı liderlerle yakın bir diyalog içerisindeydi. Mende, başlangıçta Ostministerium'un Kafkasya-Türkistan bölümü başkanlığına getirilmişti. Daha sonra, 1943'te kurulan Yabancı Kavimler Dairesi'nin yönetimine getirilecektir. Böylece Almanya'nın Sovyetler Birliğindeki milletler ile ilgili alınacak kararlarını büyük ölçüde etkileyebilecek ve yönlendirebilecek bir konuma gelmiş oluyordu.

Diğer taraftan Alman Dışişleri Bakanlığı da mülteci liderlerle işbirliği yapılması gerektiği inancındaydı. Bakanlık, Sovyet Rusya'dan ele geçirilecek bölgelerdeki ilişkileri düzenleyebilmek amacıyla bir alt yapı oluşturmuştu. Barbarossa Harekâtının başlamasından bir hafta kadar sonra, 28 Haziran 1941'de, Bakanlık bünyesinde bir Rusya Komitesi kuruldu ve başına Georg Grosskopf getirildi. Rusya Komitesinin üyelerinden birisi de, eski Moskova sefiri Kont Schulenburg idi. Uzun yıllar Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerinde (Moskova, Tiflis) görev yaptığı için bölgeyi iyi tanıyan Büyükelçi Schulenburg, Rusya ile ilgili olarak Dışişleri Bakanlığı bünyesinde yapılacak çalışmaların koordinasyonundan sorumluydu. Bir diğer deneyimli diplomat, Otto Bräutigam ise 1923'ten sonra Bakû ve Tiflis'te konsolosluk görevinde bulunmuştu ve Kafkas halklarını yakından tanımaktaydı. Komisyonun Kafkas halkları ve Türkistan bölgesinden sorumlu üyesi Werner Otto Von Hentig idi. Hentig, diplomasi mes-

leğine, İstanbul, Tahran ve Pekin gibi bölgelerde görev yaparak başlamıştı. Farsça biliyordu. Birinci Dünya Savaşı başladığında gönüllü olarak Doğu Cephesi savaşlarına katılmıştı. Daha sonra Afganistan'ın Almanya safında savaşa katılmasını sağlamak üzere kurulan heyete diplomat olarak katılmış ve maceralı bir yolculukla, Türkiye ve İran üzerinden Afganistan'a gitmişti. Bölgeyi ve bölge insanlarını iyi tanıyordu.⁷¹ İkinci Dünya Savaşının başlamasından sonra Hentig'e, Tatarların, Kafkasyalıların ve Türkistanlıların meselelerini incelemesi görevi verildi. Hentig, Alimcan İdrisi'yi Kızıl Ordu'daki Türk kökenli askerlere hitap edebilecek nitelikte broşürler hazırlamakla görevlendirdi. Böylece önce Doğu Türk Broşürü, daha sonra da Kafkasya broşürleri hazırlanmıştır. Ayrıca Hentig, Dış Türk liderleriyle ve Nuri Killigil Paşa gibi, Türkiye'deki Türkçü çevrelerde yoğun etkisi olan insanlarla temasları yürütmektedir.

Başta Profesör von Mende olmak üzere, yukarıda sayılan uzman ve diplomat grubu, Türk-Müslüman kitlelerle ilişki kurularak Sovyetler Birliği'nin Asya'da sıkıştırılabileceğini düşünmekteydiler. Bu amaçla yalnızca mülteci liderlerini değil Türkiye'yi de devreye sokmanın gerektiğine inanıyorlardı. General Ali Fuat Erden ve Hüsnü Erkilet'in Almanya'ya davet edilmesi bu plânın bir parçasıydı. Otto von Hentig iki generale, ziyaretleri esnasında, yaklaşık yirmi gün boyunca mihmandarlık yapmıştı.⁷²

Adlon toplantısı

Rosenberg'in ve SS'in bütün isteksizliğine rağmen, Alman Dışişleri Bakanlığı, Fransa, Romanya ve Türkiye gibi ülkelerde yaşamakta olan mülteci liderleriyle ilişki başlatmak konusunda bir uzlaşma sağlamıştı. 1942 yılı baharında, Mayıs ayı ortalarında Berlin'de bir toplantı yapılmasına karar verildi. Toplantı ile ilgili düzenlemeler Büyükelçi Schulenburg ta-

⁷¹ Hentig'in Birinci Dünya Savaşı döneminde, İran ve Afganistan bölgelerinde yaptığı faaliyetler için bkz: Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda bitmeyen Oyun*.

⁷² Erkilet, *Şark Cephesinde gördüklerim*. s: 207.

rafından yürütölmekteydi. Berlin'deki Adlon otelinde yapıldığı için bu adla bilinen toplantıya Azerbaycan hareketinden Müsavat lideri Mehmet Emin Resulzade, Promete dergisinde yıllarca Kuzey Kafkasya temsilciliğı yapmış olan Mir Yakup Mehtiyev, Resulzade'nin muhalifi eski Bakan Halil Has Mehmet ve arkadaşı Fuat Emircan çağrılmışlardı.⁷³ Kuzey Kafkasya grubu ise Said Şamil,⁷⁴ Kavkaz grubunun iki önde gelen ismi, Haydar Bammam ve Alihan Kantemir ile temsil ediliyordu. Gürcü liderler arasında milliyetçi demokratların lideri Spiridion Kedia, Tetri Georgi hareketi kurucularından Prof. Mihail Tsereteli ve Zurab Avalaşvili gibi isimler vardı.⁷⁵ Türkistan'ı Veli Kayyum Han temsil ediyordu. Almanlar işgal ettikleri Kırım bölgesinin liderlerini resmen davet etmemişlerdi. Buna rağmen Kırımlı Lider Cafer Seyidahmet Kırımer, iki yakın çalışma arkadaşını, Edige Kırımal ve Müstecip Ülküsal'ı, Berlin'e gönderdi.⁷⁶ İstanbul'dan davet edilenler arasında Zeki Velidi Togan da bulunmaktaydı. Fakat Zeki Velidi Togan, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'a ve Dışişleri Müsteşarı Numan Menemencioğlu'na bizzat yaptığı başvurulara rağmen, Türkiye'den çıkış vizesi alamadığı için toplantıya katılamadı. İdil Ural Hareketi lideri Ayaz İshaki ise Türkiye'deki Alman Büyükelçiliğı tarafından davet edilmişse de, İdil Ural bağımsızlığı konusu resmen ilan edilmedikçe böyle bir toplantıya katılmayacağını bildirmişti.⁷⁷ Aynı dönemde Ber-

⁷³ Mühlen kitabında "Schulenburg'un niçin Promete'ye mensup müsavatçıları davet etmediğı anlaşılamamaktadır" diye yazmaktadır. Müsavat Lideri Resulzade Promete'nin kurucularındandı. Mir Yakup Mehtiyev de önde gelen Prometecilerdendi.

⁷⁴ Ülküsal, Said Şamil'in 11 Mayıs'ta İstanbul'dan Berlin'e geldiğini belirtir. s: 375.

⁷⁵ Adlon toplantılarına çağrılan diğer Gürcü liderler Vaçnadze, Prens Bagration, Albay Şalva Maglakelidze şeklindedir.

⁷⁶ Almanların Adlon toplantısına Cafer Seyidahmet Kırımer'i çağırılmamasının nedeni Von Papen'in Kırımer'i "Sikorski'ci olarak tanımlamasıdır. Yani Kırımer, von Papen istemediğı için davet edilmemiştir Edige Kırımal ve Müstecip Ülküsal 1941 yılının aralık ayında Berlin'e gelmişler ve neredeyse 7 ay boyunca Almanya'da kalmışlardır. Adlon toplantısı sırasında Berlin'de olmalarına karşın Alman yetkililerince görüşmelere davet edilmemişler, fakat kendileriyle doğrudan temas sürdürölmüştür. Geniş bilgi için bkz. Ülküsal, *Kırım yolunda bir ömür*.

⁷⁷ Akış, *Aklında kalanlar-Hatıralar-* s: 47

lin'de bulunan Nuri Killigil Paşa'nın toplantılara resmen katılıp katılmadığı açık değildir.⁷⁸ Fakat toplantıya katılmak üzere Berlin'e gelen liderlerle çeşitli görüşmeler yaparak, uygulanacak stratejiyle ilgili tavsiyelerde bulunduğu bilinmektedir. Toplantıya kaç mülteci liderinin davet edildiği ve bunların kaçının katıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte 50 civarında insanın katıldığı yönünde bilgiler mevcuttur.⁷⁹ Alman Dışişleri Bakanlığı görevlisi Alimcan İdrisi, Kuzey Kafkasyalı Ahmet Temir ve Azerbaycanlı Hilal Münşi de toplantının hazırlık çalışmalarında görev almışlardır.⁸⁰

Adlon toplantıları Almanların cephelerde hakimiyetlerinin devam ettiği bir dönemde yapılmaktaydı ve toplantıya katılan eski Prometeci liderlerin siyasi talepleriyle, Alman doğu politikasının temel ilkeleri arasında ciddi farklılıklar söz konusuydu. Bu nedenle toplantı, herhangi somut bir sonuç elde edilemeden dağıldı. Alman Dışişleri çevrelerinin diyalog yanlısı yaklaşımları, Nazi liderlerinin sert tutumlarını değiştirmek konusunda başarılı olamamıştı. Başta Rosenberg ve Himmler olmak üzere Nazi yöneticileri, mülteci liderlerle diyalog başlatmanın, onları eşit düzeyde muhatap olarak kabul etmek anlamına geleceğini düşünmekteydiler. Güçlü Almanya'nın ise, bu tip siyasi partnerlere değil, sadece emredilene yapacak insanlara ihtiyacı vardı. Rusya Komitesi da-

78 Nisan ayı ortalarında Von Mende'nin Müstecip Üküsâl'a " Nuri Paşa'ya bütün kapılarımız kapanmıştır. Size bugünden sonra onunla görüşmemenizi tavsiye ederim" dediği bilinmektedir. Dolayısıyla Nuri Paşa Adlon toplantılarına katılmamış olmalıdır. *Üküsâl, Kurum yolunda bir ömür*, s: 355.

79 Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

80 Alimcan İdrisi 1922 yılında Buhara Hükümeti tarafından gönderilen öğrencilerin başındaki sorumlu şahıs olarak Almanya'ya gelmiş ve orada kalmıştır. Bkz. Türkistan - Berlin Hattı ve Ötesi ve Savaşa Doğru bölümleri. Ahmet Temir o dönemde Almanya'da felsefe ve Türkoloji eğitimi almakta olan İdil-Ural kökenli bir Türk vatandaşıdır. 1941 yılı sonuna kadar esir ayırma komisyonunda çalışmıştır. Hilal Münşi, Birinci Dünya Savaşından sonra Almanya'ya giderek yerleşen ve bir Alman hanımla evlenip orada kalan bir Azerbaycan Türküdür. İkinci Dünya Savaşından sonraki yıllarda, İngilizlerle çalışan Azerbaycan grubunun başkanı olacak, bir süre sonra da Almanya'nın Ankara Büyükelçiliğinde çalışacaktır.

nışmanı Dittmann tarafından Dışişleri bakanlığı siyasi bölüm görevlisi Tippelskrich'e yazılan bir yazı, Alman tarafının bakış açısını çok açık olarak yansıtmaktadır. Mektup ana hatlarıyla şöyledir:

1- İşgal altındaki Doğu bölgeleri bakanlığında yaptığım konuşmalardan Bakan Rosenberg'in Alman himayesi altında bağımsız Kafkas Devletleri kurma plânından yana olmadığı izlenimi edindim..... Ancak geçtiğimiz günlerde Bakan Rosenberg'in Führer'e sunulmak üzere Kafkas bölgesinin gelecekteki siyasal yapısı ile ilgili kapsamlı bir memorandum hazırladığını..... bu memorandumun Kafkaslarda sivil bir Alman yönetimi kurulması ilkesini savunduğunu öğrenmiş bulunuyorum. Ama Kafkaslardaki sivil Alman otoritesinin yüksek temsilcisi, daha önce düşünüldüğü gibi imparatorluk komiseri⁸¹ unvanı yerine Naip⁸² ve onun alt bölgelerinde (Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya) temsilcileri ise Genel Delege⁸³ unvanını taşımaları düşünülmektedir.

2- Kırım Tatarlarına gelince, bildiğim kadarıyla kendilerine zaten egemenlik hakkı tanınmamıştır. Hatta üç hafta öncesine kadar Kırım Tatarlarını Kırımdan çıkarıp burasını bütünüyle bir Alman bölgesi haline getirmek düşünülüyordu. Yürürlüğe konulmasında teknik zorluklar bulunduğu için bu plân şimdilik bırakılmıştır. Perekop'un kuzeyinde Ukrayna'nın bazı bölgeleriyle birlikte Kırım, Gauletier Frauenfeld'e bağlı bir genel komiser tarafından yönetilecektir.

3-... Berlin'deki Kafkas göçmenlerinin önde gelen temsilcilerinin hoşnutsuzluğu şu geçtiğimiz günlerde önemli derecede artmıştır. Bu hoşnutsuzluğun nedeni, Büyükelçi Von Schulenburg'un Gauletier Meyer'e iletildiği, Dışişleri ofisinin kayıtlarındaki göçmenlerden mevkilerine uygun bir biçimde yararlanılması yolundaki ricanın Bakan Rosenberg tarafından reddedilmesinde aramalıdır. Subayların tavsiyesinin aksine, Bakan Rosenberg, göçmenlerden sadece birkaçının işgal altındaki Doğu bölgeleri bakanlığının danışmanlık makamlarında görev yapmasına karar verdi. Göçmenler, bu önerinin pratik sonucu olarak, işgal altındaki Doğu bölgeleri bakanlığının memurları statüsünü alacaklarından bunu reddetti-

81 Reichkommissar

82 Statthalter

83 General Bevollmachtigte

ler.... Özellikle Azeriler çok kırgındılar. Artık Almanya'da kendilerine uygun bir faaliyet alanı bulamadıklarından derhal Türkiye'ye dönmek istegindeydiler ki, bunu da zor değiştirebildim. Göçmenlerin bu kritik dönemde Türkiye'ye dönmelerinin Türk çevrelerinde huzursuzluğu arttıracak yönde etki yapacağı kesindir.⁸⁴

Görüldüğü gibi, Kafkasya'daki bölgelerin yalnızca idare şeklini değil, yöneticilerini bile çoktan tayin etmiş olan Rosenberg için, bölge halkı üzerinde siyasi etkisi olduğu bilinen mülteci liderler herhangi bir yarar sağlamayacaklar, aksine problem yaratacaklardı. Diğer taraftan kendi milletlerinin bir dönemine damgalarını vurmuş Mehmet Emin Resulzade, Sait Şamil gibi liderler için, Alman yetkilileriyle varılacak uzlaşmanın ilk şartı "Yurtlarının bağımsızlığının kabulü" idi. Buna karşın Alfred Rosenberg kendilerine Ostministerium'da danışmanlık teklif etmekteydi. Doğal olarak teklifi reddettiler. Söz konusu gelişmeleri ve mülteci liderlerinin meseleye bakışlarını Resulzade şöyle anlatmaktadır:

Sovyetlerdeki milliyet meselesinin tali-i harp (harbin talih) üzerinde tesir yapacak, ihmali caiz olmayan (ihmal edilmemesi gereken) bir kuvvet olduğu anlaşıldı. Alman Hariciyesi-ne mensup bazı yüksek rütbeli memurların (Graf Von Schulenburg) teşebbüsüyle Kafkasya emigrasyonunun (mültecilerin) siyasi simalarından bir kısmı Berlin'e davet edildiler. Bunların Kafkasya hakkındaki mütalâalarına müracaat olundu.

Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Şimali Kafkasya Cumhuriyetlerine mensup olan bu mümessiller, temsil ettikleri teşkilat ve çevrelerin düşünce ve kanaatlerini, verdikleri muhtıralarda belirttiler. Bu muhtıralar milli istiklâl tezi üzerinde vuzuh ve ısrarla duruyor, aynı zamanda Kafkasya birliği fikrini ileri sürüyorlardı..... Yukarıda ismi geçen Graf Von Schulenburg'un eliyle Dışişlerine verilen bu vesikada Kafkasya milletlerinin Çarizme olduğu gibi, Bolşevizme karşı dahi yürütülen milli istiklâl mücadelesinin bütün safhaları tasvir edildikten ve Kafkasyalıların istida ettikleri (dayandıkları) milli gayeler bütün vuzuhu (açıklığı) ile anlatıldıktan sonra deniliyordu ki:

⁸⁴ Türkiye'deki Alman Politikası 1941-1943, 25 Numaralı Belge

'Bu gayelerin tahakkuku ise, Kafkasya mümessillerinin kanaatince, jeopolitik özellikleri hasebiyle dört cumhuriyetin Konfederasyon şeklinde birleşmelerine bağlıdır; bu sebeple Kafkasyalı milletlerin sıkı surette teşrik-i mesai etmeleri zaruridir'

Kafkasyalı mümessillerin bu talep ve arzuları Führer karar-gâhı tarafından reddedildi. Mesele, Dışişleri Bakanlığından 'Ostministerium' denilen, Şarkta işgal edilmiş memleketler bakanlığına geçti. Başında maruf Rosenberg'in bulunduğu bu bakanlık, işi ehemmiyetiyle mütenasip (önemine uygun) olmayan bir şekilde idareye kalktı. İstiklâl ve milli hak denilen şey bu bakanlık için bahis konusu değildi. Bütün marifet, sarıh (açık) bir vaatte bulunmadan, esir düşen Kızıl Ordu erlerinden milli lejyonlar vücuda getirerek, bunların Wermacht'a tabi yardımcı kuvvet halinde kullanılmaktan ibaretti. Bu maksatla bizzat lejyonerler arasından alınacak birisi, teşkil olunan lejyonlarla Wermacht arasında bir rabıta (ilişki) görevini görecekti. Bu rabıtların milli istiklâl ve demokrasi illetinden azade olacakları düşünölmüştü.⁸⁵

Adlon toplantısının başarısızlığına rağmen Alman Dışişleri, Resulzade ve Şamil gibi liderleri Berlin'de bir süre daha kalmaya ikna etmiş ve görüşmelerini sürdürmüştür. Aslında, o tarihlerde, Alman makamları Adlon toplantısına katılmayan mülteci liderleri ile de temaslarını sürdürmekteydiler. Özellikle Türkiye'de yaşayan Dış Türk liderlerine yönelik ciddi bir çaba vardı. İdil Ural Hareketi önderlerinden Ali Akış bu konuyla ilgili olarak şunları yazmaktadır:

1942 yılının Temmuz ayında, gününü tam olarak hatırlayamadığım bir gün Ayaz Bey beni evine davet etti. Eve vardığımda Ankara'daki Alman Büyükelçiliğinin iki üst düzey yetkilisi oradaydı. Ayaz Bey aralarında geçen konuşmaları benim de dinlememi istiyordu. Bu yetkililer, Alman ordusuyla birlikte çalışacak 'İdil-Ural lejyonları' oluşturulacağını bildirdiler. İdil Ural Bağımsızlık Komitesinin reisi olarak Ayaz Beye beraber çalışmayı teklif ettiler. Ayaz Bey bu teklif üzerine şu üç şartı ileri sürdü. 1- İdil Ural devleti için hukuki teminat 2-Oluşturulacak lejyon için bağımsız bir askeri yönetim 3- İdil Ural devleti için bağımsız bir Yüksek Mahkeme kurmak.

⁸⁵ Resulzade, *Kafkasya Meselesi*. Kafkasya Dergisi (1952), No:11/12, s: 8.

Almanlar bu üç şartı kabul etmediler ve böylece anlaşma sağlanamadı.⁸⁶

Aylar süren görüşmelere rağmen Almanya, Kafkasya veya Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdığı yönünde bir deklarasyona yanaşmayınca, Promete liderleri için Almanya'yı terk etmek dışında seçenek kalmamıştı. Mehmet Emin Resulzade Bükreş'e,⁸⁷ Said Şamil İstanbul'a, Haydar Bammat İsviçre'ye, Spiridon Kedia ise Paris'e döndü. Bu arada Kırımlı Müstecip Ülküsal da Almanların kendisini Kırım'a göndermemeleri üzerine Türkiye'ye dönmüştü. Buna karşın arkadaşı Edige Kırımlı, Kırımlı harp esirleri ile ilgili çalışmalarını sürdürecektir.

Sonuç olarak Almanlar için, Resulzade'nin dediği gibi, kendi şartlarına uyum gösterecek ve bağımsızlık taleplerini gündeme getirmeyecek yeni liderler yaratmaktan başka çare kalmamıştı. Nitekim kısa bir süre sonra, çoğunluğu esir askerlerden olmak üzere, siyasi arenada tanınmayan yeni kadrolar bulunacak ve Alman isteklerine uygun milli organizasyonların oluşturulma süreci başlatılacaktır.

Diğer taraftan Adlon Toplantısı, Sovyetlerden elde edilecek bölgelere ilişkin siyasi uygulamalarda, Dışişleri Bakanlığının tamamen devre dışı bırakılması açısından bir dönüm noktası olmuştur. Rosenberg, Adlon toplantısı sonrasında, kendi yetki alanına giren işlere müdahale ettikleri gerekçesiyle, Dışişleri Bakanlığını Hitler'e şikayet etti. Dışişleri Bakanlığının bünyesinde kurulan Rusya Komitesi'nin lağvedilmesini istiyordu. Hitler bu isteği yerine getirmemekle birlikte, işgal edilen Sovyet bölgelerindeki bütün askeri işlerin Ordu ile Doğu Bakanlığının koordinasyonunda olacağına, sivil meselelerde ise sorumluluk ve yetkinin tamamen Doğu Bakanlığına ait olacağına karar verdi. Bu kararlar birlikte, işgal edilen bölgelerin harici temsili görevi dışında yetkisi kalmayan Dışişleri Bakanlığı, neredeyse tamamen, devre dışı kalmış oluyordu.

⁸⁶ Akış, *Aklımda kalanlar - Hatıralar*. s: 47.

⁸⁷ Mühlen Mehmet Emin Resulzade'nin İstanbul'a döndüğünü yazar. Fakat Resulzade savaş boyunca yaşadığı Bükreş'e dönmüştür. Savaşın sonuna doğru Almanya'ya geçecek, daha sonra, 1947 yılında Türkiye'ye dönecektir.

Veli Kayyum Han'ın ortaya çıkışı

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkistan meselesi etrafında gelişen olaylar, Almanya'ya öğrenci olarak gelen ve daha sonra orada kalan Veli Kayyum isimli bir Türkistanlıyı ön plâna çıkarmıştır. 1942'den itibaren Alman saflarında savaşan Türkistan Lejyonu ve Türkistan meselesinin siyasi boyutunu yürüten Türkistan Milli Birlik Komitesi (TMBK) Veli Kayyum Han tarafından kurulmuş ve yönetilmiştir. Bir diğer deyişle, İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkistan adına yürütülen faaliyetler, bir anlamda Veli Kayyum Han ile özdeşleşmiş durumdadır. Bu nedenle bu siyasi kişilik ile ilgili detaylı bir tanımlama yapmak gerekmektedir.

Kayyum Han Almanya öncesi dönemini ve geldikten sonraki yıllarını, kendi sözleriyle, şöyle özetlemektedir:

Ben Taşkent'in Bıçakçı mahallesinde doğdum ve orada büyüdüm. Eski usul mektebi bitirdikten sonra Nevai isimli okulda okudum. Bana eğitim verenlerden birisi de Fıtrat idi. Benimle birlikte Almanya'da tahsil yaptıktan sonra Taşkent'e dönüp profesör olan ve daha sonra da öldürülen Settar Cabbar ile birlikte okula giderdik. Abdurrauf Fıtrat'ın isteği üzerine Taşkent'ten Buhara'ya geldim. Onun makamında Gulam Ayyubi ve Ahmet Şekuri'lerle tanıştım. Fıtrat bize görevler verdi. Buhara pasaportu alarak, 1921 yılında, Saidali Hoca ile birlikte yola çıktık. Ruslar beni Moskova'da tuttular. Daha sonra Feyzullah Hoca Almanya'ya giderken beni de alıp götürdü ve orada, orta ziraat mektebine yerleştirdi. 1925 yılında yüksek ziraat mektebine girdim. Medeniyet Bakanı Batu iken, Semerkand'da bir mahkemede hakkımızda ölüm kararı verilmiş. Bana bir telgraf geldi. Tek cümle yazıyordu. 'Memlekete gelmeyin.' Böylece Türkistan'a dönmeme-ye karar vermiştim. Bu arada Alman devlet kanunu gereğince iki yıl kadar çiftlikte de çalıştım. 1928'de okulu bitirdim. 1930'da yüksek siyaset mektebine girdim. Başarılı bir öğrenciydim. Okulu bitirdikten sonra doktora yaptım. Doktora tezimin konusu '14. Asırdan günümüze Türkistan kültürü' idi. Çalışmamda 'Bu süre boyunca Arap ve Fars kültürü etki edemedi, dolayısıyla Rus kültürü de etkili olamayacaktır' ana fikrini işlemekteydim. Von Mende'nin büyük yardımları oldu. 1936 da doktoram kabul edildi. Daha sonra Keiser Wil-

helm Enstitüsünün verdiği görevle Türkistan'da Pamukçuluk konusunda bilimsel bir çalışma yaptım, iki yıl sürdü ve iki ciltlik bir kitap olarak yayınlandı.

Bu arada Uluslararası gazeteciler birliği üyesi olmuştum. 'Arslanbay' müstear ismiyle, Amiral Trötte yönetiminde çıkarılan Yakın Şark (Der nahe ousten) dergisinin şef redaktörlüğünü yapıyordum. Her ülkeden elemanlar vardı ve yuvarlak masa toplantıları yapılırdı. Kültür Bakanlığının izniyle ve yardımıyla yapılan toplantılardı. Zaten dergi de bu toplantılarda yapılan konuşmaların basıldığı bir yayın organı olarak kurulmuştu. Ayrıca yazdığım makaleler Alman gazetelerinde basılmaktaydı.⁸⁸

1924-1933 yılları arasında, Almanya'daki Türkistanlı öğrenciler tarafından yürütülen sosyal, kültürel ve kısmen siyasi nitelikte çalışmalar içerisinde Veli Kayyum Han'ın isminin hiç geçmemesi ilginç bir noktadır. Kendisine, bu kitabın yazarı tarafından bu soru yöneltildiğinde şu cevabı vermiştir:

O dönemde Türkistanlılar tarafından izlenen siyasi yola karşıydım... Harici memleketlerle alâkanın kültür ağırlıklı olarak sürdürülmesinden yanaydım... Ahmetcan İbrahim (Okay) bizimle çalış dediğinde ben okulu bitirip siyaseti öğreneyim, o zaman bu işe girerim dedim.⁸⁹

TMB'nin Almanya şubesi (Yaş Türkistan) genel sekreterliğini yürüten İbrahim Yarkın ise bu konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

Veli Kayyum, Buhara'dan gelen öğrenci grubunun genç kesimindendi. O ve Settar Cabbar, Meşhur Fıtrat'ın talebeleri idiler. Fıtrat Buhara Halk Cumhuriyetinde Dışişleri Nazırı olunca ikisini de Buhara'ya çağırılmış ve Almanya'ya gönderilecek öğrenciler listesine dahil ettirmişti. Almanya'da olduğumuz yıllarda kendisiyle fazla diyalogumuz olmamıştır. En yakın arkadaşı Settar Cabbar idi. Settar Cabbar'ın Sovyetler tarafından elde edildiğinden kuşkulanyorduk. Bu yüzden o-

⁸⁸ Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

⁸⁹ Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

nunla ilişkilerimizi sınırlandırmıştık. Bütün bunlara rağmen Settar Cabbar bizimle ilişkilerini sürdürmeğe çalışıyordu. Veli Kayyum'un ise böyle bir çabası yoktu. Onun diğer öğrencilerle teması yok gibiydi. Settar Cabbar ile görüşmelerini sürdürüp sürdürmediğini bilmiyorum. Türkistan Milli faaliyetlerine katılanlarla, yani bizlerle, Veli Kayyum'un hiçbir zaman teması olmamıştır. Biliyorsunuz TMB gizli bir teşkilattı. Dolayısıyla TMB ye katılacak üyeler de titizlikle seçilmişlerdir. Veli Kayyum bunların arasında değildi. Ben Türkiye'ye geldikten sonra Tahir ve Abdulvahap orada kaldılar ve dergiyi çıkarmağa devam ettiler. Veli Kayyum'un o yıllarda bu arkadaşlarla ilişki kurduğu yönünde herhangi bir şey duymadım. Veli Kayyum ile, uzun yıllardan sonra, İkinci Harp sırasında, Türkiye'ye geldiği zaman görüştük.⁹⁰

O yıllarla ilgili TMB raporları ve üyeler arasında sürdürülen yazışmaların incelenmesi de bu yargıyı doğrulamaktadır. Yaş Türkistan Dergisinin Berlin yöneticisi Abdulvahap Oktay tarafından Paris'teki Mustafa Çokayoğlu'na, Almanya'da yüksek okulu bitiren Türkistanlı öğrenciler ve halen öğrenimi devam edenler ile ilgili gönderilen listelerde sadece Veli Kayyum'un isminin bulunmaması enteresandır.

Benzer şekilde, 15 Mayıs 1933 tarihinde, Almanya şubesi tarafından TMB genel merkezine gönderilen ve Almanya'daki öğrencilere verilen borç veya yardımları gösteren listelerde, neredeyse bütün öğrencilerin isimleri varken, Veli Kayyum'un ismi yoktur. Bütün bu verilere göre Veli Kayyum'un Almanya'ya geldikten sonra diğer öğrencilerle neredeyse hiç temas kurmamış olduğu anlaşılmaktadır. Yakın arkadaşı olan Settar Cabbar'ın başına gelenler, diğer Türkistanlı öğrencilerle zaten çok az olan diyalogunun tamamen kesilmesine yol açmış olabilir.⁹¹

1933 yılı sonrasında, Yaş Türkistan Mecmuasını çıkaran grup dışında, Almanya'da kalan tek öğrenci Veli Kayyum Han idi. Kayyum Han, çalıştığı Yakın Şark mecmuası bünyesinde yapılan toplantılara Abdulvahap Oktay'ın ve Tahir Çağatay'ın birer kez katılarak konuşma yaptıklarını söylemektedir.

⁹⁰ Prof. İbrahim Yarkın ile kişisel görüşme, Mayıs 1990, Ankara.

⁹¹ Bkz. Türkistan Berlin Hattı ve Ötesi

Fakat her iki TMB üyesinin yazışmalarında ve daha sonraki dönemlerde yayınladıkları yazılarında bu konuya hiç değinilmemiştir. Ayrıca Veli Kayyum Han ile Mustafa Çokayoğlu'nun ancak 1939 yılında tanıştıkları bilinmektedir. Abdulvahap Oktay ve Tahir Çağatay gibi iki yakın çalışma arkadaşınca iyi bilinen bir insanın Mustafa Çokayoğlu tarafından hiç tanınmıyor olması, çok ihtimal dahilinde görünmemektedir.

Veli Kayyum Han, Nasyonal Sosyalist Partisi üyesi olduğu için Türkistan Milli Birliği veya Yaş Türkistan grubu tarafından yürütülen siyasi faaliyetlere katılmamıştır şeklindeki iddiaları şiddetle reddetmektedir.⁹² Fakat gerek kendisiyle yapılan görüşmenin satır aralarından edinilen izlenimlere ve gerekse daha sonraki yıllarda sürdürdüğü yaşam çizgisine bakıldığında, *Hochschule für politik*'te siyasal bilimler eğitimi gördüğü sıralarda, Almanya'da giderek etkisini arttıran Nasyonal Sosyalizm düşüncesiyle tanıştığını söylemek mümkündür. İbrahim Yarkın, Veli Kayyum Han'ın, o tarihlerde, nazi yanlısı bazı dergilerde yazılar yazdığını, hatta bunlardan bir-iki tanesinin kendisinde bulunduğunu, fakat daha sonraları kaybettiğini söylemiştir.⁹³ Bütün bunlara rağmen, Veli Kayyum Han'ın Nasyonal Sosyalist Parti üyesi olduğu ve doğrudan bu parti bünyesinde çalıştığı iddiaları doğrulanabilmiş değildir. Buhara Halk Cumhuriyeti'nin yok edilmesinden sonra, bu cumhuriyetin pasaportunu taşıyan Veli Kayyum Han, Dünya vatandaşı statüsüne geçmişti. İkinci Dünya Savaşı sırasında kendisine diplomat statüsü tanındı ve özel pasaport verildi. Ölünceye kadar Alman vatandaşı olmayan bir insanın Nasyonal Sosyalist Partiye üye olduğunu düşünmek çok mantıklı görünmemektedir. Fakat bu parti bünyesinde etkili olan Von Mende ve Leibbrandt gibi insanlarla yakın ilişki içindeydi. Özellikle Leibbrandt, Kayyum Han'dan, Türkistan siyaseti, ekonomisi ve ziraatı gibi konularda bilgi toplamasını ve raporlar yazmasını talep etmişti.

Hitler'in emriyle Sovyetlere karşı başlatılan harekât, Pa-

⁹² Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

⁹³ Prof. İbrahim Yarkın ile kişisel görüşme, Mayıs 1990, Ankara.

Veli Kayyum Han, 1942 yılı

ris'in banliyösü Nogent'te yaşayan TMB reisi Mustafa Çokayoğlu için olduğu gibi, yaşamını Berlin'de sürdüren Veli Kayyum Han için de bir dönüm noktası olmuştur. Savaşın başlamasıyla birlikte ortaya çıkan şartlar, bu iki insanın hayat çizgilerini kesişmesine ve ilişkilerinin yoğunlaşmasına sebep olacaktır. Veli Kayyum Han o günleri şöyle anlatmaktadır:

Lehistan (Polonya) savaşı başladığında Mustafa Çokayoğlu'nun durumu çok kötüydü. Ben 1939 yılında gidip görüştüm ve Berlin'deki Şark Enstitüsüne girmesini sağladım. Bu enstitüde zaman zaman konferanslar vermekteydi ve ilmi çalışmalara katılmaktaydı. Bu yolla kendisine bir maaş bağlanmıştı. Bazı yazılar yazıp gönderirdi. Prof. Von Mende onu çok beğenirdi. Savaşın ikinci günü Gestapo gelip beni hapse aldı. Alman Dışişleri Bakanlığı yetkilileri beni hapisten çıkar-

dılar. Bu sırada Mustafa Çokayoğlu'nun da Paris'te tutuklandığı haberi geldi. Prof. Mende ve Leibbrandt'ın yardımlarıyla Paris'e gittim ve Çokayoğlu'nu hapisten çıkardım. Ukrayna eski dışişleri bakanı Şulgin de hapisteydi ona da yardımcı oldum.⁹⁴

Mustafa Çokayoğlu'nun eşi tarafından yazılan hatıralarda da Veli Kayyum Han'ın anlattıkları doğrulanmaktadır. Maria Çokayoğlu'na göre, 1939 yılı sonbaharında, Almanya'da bir dergide çalışan bir Buharalı Özbek, Fransa'ya evlerine gelmiş ve Mustafa Çokayoğlu'na Prof. Mende'den bir teklif getirmişti. Daha sonra Mustafa Çokayoğlu, zaman zaman Berlin'e gidip gelmeğe başlamıştı. Rusya ile savaşın başlamasından sonra, Çokayoğlu Almanya'ya götürüldüğü zaman, karısına yazdığı bir pusulada şu satırlar vardır:

Kayyum Han hep benimle beraberdir. İlkbaharda Nogent'te bulunan şahıs Veli Kayyum'un ta kendisi. Ben onun vasıtasıyla Türkistanlı esirlere yapılan uygulamaların yumuşatılmasını Almanlardan rica ettim.⁹⁵

1941 Ağustosundan itibaren Çokayoğlu ve Kayyum Han, kamplardaki harp esirlerini milliyetlerine göre ayırmak amacıyla kurulan karma esir komisyonlarında çalışmaya başladılar. Kamplarda hastalık ve ölüm kol gezmekteydi. Mustafa Çokayoğlu, Aralık 1941'de, tifüs hastalığına yakalandı ve kısa bir süre sonra da vefat etti. Bu olay Veli Kayyum Han'ın statüsünü de değiştirdi. Tartışılmaz bir siyasi kimliğe sahip olan Çokayoğlu'nun yanındaki görevi yalnızca tercümanlık yapmak ve Çokayoğlu ile Alman yetkililer arasında aracılık görevi görmektir. Profesör Von Mende'nin ilk karşılaşmalarında, Kırmızı liderlerden Müstecip Ülküsal'a söylediği sözler, Alman yetkililerinin Çokayoğlu'na ve Türkistan meselesine bakışını çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Türkistan büyük, zengin ve nüfusu milyonlara baliğ olan bir ülkedir. Sizin Kırım ise küçük, nüfusu az bir memlektir. Biz Türkistan'a bu nedenle önem ve değer veriyoruz ve sizin

⁹⁴ Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

⁹⁵ Çokayoğlu, Maria. *Eşinin ağzından Mustafa Çokayoğlu*. s: 165.

durumunuzun Çokayoğlu'nunki ile aynı olmayacağını biliyoruz. Biz size ancak sempati besliyoruz.⁹⁶

Bu konuşmada Veli Kayyum Han'ın isminin hiç geçmesi, Alman yönetimi ve Von Mende'nin, Türkistan meselesinde Mustafa Çokayoğlu'nu tek yetkili muhatap olarak kabul ettiklerini göstermektedir. Çokayoğlu'nun ölümünden sonra ise, Türkistanlı harp esirleri ile ilgili işlemleri yürütmek konusu tamamen Kayyum Han'a kalmıştı. Sonuç olarak, bu üzücü gelişme, Kayyum Han'ın hayat çizgisini büyük ölçüde değiştirmiş ve siyasi bir kimlik kazanmasını sağlamıştı.

Veli Kayyum Han, siyasi yönden etkili ilk çıkışını bu sıralarda yapmıştır. Suwalki, Ebenrode ve Schwerein toplama kamplarına giden Kayyum Han, buralardaki Türkistanlı esirlerin kötü durumunu belirterek şartların iyileştirilmesi için Alman makamlarına protesto niteliğinde bilgi sunma cesaretini gösteren ilk insan olmuştur.⁹⁷ Eskiden beri tanıdığı Leibbrandt'ın Doğu Bakanlığı siyasi bölüm başkanlığına getirilmiş olması, aynı bakanlığın Kafkasya ve Türkistan bölümü başkanı Profesör Von Mende ile arasında varolan güven ilişkisi Veli Kayyum Han'ı diğer milliyet temsilcilerine göre çok daha avantajlı bir konuma getirmişti. Ayrıca, Alman işgal politikası plânlarında Türkistan Bölgesinin yer almayışı, Türkistan Lejyonunun kurulmasını ve Türkistan'la ilgili milli komisyon oluşturulmasını büyük ölçüde kolaylaştıran diğer faktörlerdi.

Veli Kayyum Han'ın etkinliğini arttıran bir diğer gelişme de, 1942 Mayıs'ında, Sovyet karşıtı milliyetlerin liderleri ile yapılan Adlon toplantısı olmuştur. Bu toplantının hazırlık döneminde Veli Kayyum Han, Dışişleri yetkilisi büyükelçi Schulenburg'un isteği üzerine, eski mülteci liderleriyle ilişki kurma konusunda görevlendirildi. Bunun üzerine Paris'e giden Kayyum Han, orada bulunan eski Prometeci liderlerle görüştü ve bir kısmının Berlin'e gelmesini sağladı. Adlon Toplantısı ne Alman yönetiminin, ne de Berlin'e çağırılan mülteci liderlerinin beklentilerini karşılayabilmişti. Fakat,

⁹⁶ Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşında Berlin Hatıralarım*. s: 33.

⁹⁷ Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında*. s: 82.

eski mülteci liderlerinin Almanlarla birlikte çalışmak istememeleri, ortaya çıkan yeni siyasi figürlerin hareket alanının büyük ölçüde artmasına yol açtı. Toplantı öncesi hazırlıklarda büyük bir başarı gösteren Veli Kayyum Han için Adlon toplantısı bir dönüm noktası olmuştu. Artık Alman yönetimi tarafından kabul edilen siyasi bir kimliği vardı, kendisine diplomat statüsü verilmiş ve özel bir ikametgâh tahsis edilmişti.

Türkistan Milli

Komisyonunun kurulması

Kayyum Han, 1942 yılı başlarından itibaren Karma Esir Komisyonları yerine, her milliyet için ayrı Milli Komisyonlar kurulması yönünde çaba harcamaya başlamıştı. Bu çabaları birkaç ay sonra ilk meyvesini verdi ve Mayıs ayı içerisinde Türkistan Komisyonunun kurulması kararı onaylandı. Böylece Türkistan Lejyonunun, Alman Ordusu ve bürokrasisi ile ilişkilerini yönlendirecek olan siyasi bir teşekkül ortaya çıkmış oluyordu. Türkistan Milli Komisyonu, daha sonra kurulacak olan Türkistan Milli Komitesinin de ilk basamağıydı ve başarılı çalışmalar yapması halinde bu ikinci aşama gerçekleştirilebilecekti.

Türkistan Komisyonu, 15 Haziran 1942 tarihinden itibaren, lejyondaki askerler için *Milli Türkistan* adı altında bir yayın organı çıkarmağa başladı. Çokayoğlu'nun Yaş Türkistan'ında olduğu gibi, ilk yazının başlığı *Bizim Yolumuz* olarak konmuştu ve derginin ilk sayfasında, Türkistan milli istiklâli için mücadele edecek mecmua yazısı mevcuttu. İzlenecek yol, Atalar yolu idi ve ulaşılması hedeflenen nokta Türkistan istiklâli olarak tanımlanmaktaydı.

Milli Türkistan Dergisinin yayıncısı ve Başyazarı Veli Kayyum Han idi. Türkistan'daki her Türk boyundan ikişer kişi alınarak bir yazı kurulu oluşturulmuştu. Dil olarak bütün boyların anlayabileceği bir orta yol bulunmuştu ve Çağatayca kullanılmaktaydı. Kullanılan dil konusunda bir makale yazan hükümet danışmanı, Türkolog Johannes Benzing,

Hür Türkistan'ın yazı dili tek olmalıdır ve bu da Milli Türkistan'ın yazı dili olan Çağatayca'dır diyordu.⁹⁸ Böylece boylar arasındaki lehçe farklılıklarının sorun yaratmasının önü alınmak istenmekteydi. Buna rağmen, mecmuada zaman zaman Kazak lehçesinde ve Tacik dilinde yazılar yayınlanmış olması, bulunan orta yolun herkesi tatmin etmediğini göstermektedir. 1942 yılı boyunca sürdürülen teşkilatlanma sürecinde tek yetkilinin Veli Kayyum Han olduğu görülmektedir. Onun dışındaki bütün komisyon üyeleri, harp esiri Türkistanlı askerlerden oluşmaktaydı.

Kayyum Han bir taraftan Alman yetkililerini ikna ederek bağımsız bir siyasi organ oluşturmağa çabalarken, bir taraftan da kendi şahsında tabii bir Lider profili yaratmağa çalışıyordu. Harp esiri Türkistanlıların gözünde Almanlar tarafından bir noktaya getirilmiş bir insan değil, hariçte Türkistan mücadelesini yürütmüş lider kadronun etkin bir üyesi olarak kabul edilmesi son derece önemliydi. Kısa bir süre de olsa, Çokayoğlu gibi, Sovyetler Birliği içinde ve dışında yaşayan Türkistanlıların yakından tanıdığı bir liderle çalışmış olmak kendisine kısmi bir meşruiyet kazandırmaktaydı. Fakat Kayyum Han için daha fazlası gerekliydi. Milli Türkistan dergisinde bizzat kendisi şöyle yazmaktadır:

Bugün Türkistanlılar böyle iyi durumda iseler ve bunlara Alman hükümeti hürmet ediyorsa bu boşuna veya birden olan bir olay değildir. Bizim 20 yıllık çalışmamızın eseridir.⁹⁹

Milli Türkistan mecmuasında yayınlanan başka bir yazıda, bu imajın daha da güçlendirilmeğe çalışıldığı görülmektedir:

Mustafa Çokayoğlu Fransa'da çalışırken Veli Kayyum Han da Türkistan meselesi ile ilgili olarak Almanya'da çalışıyordu. Her ikisinin amacı da birdi ve Türkistan'ın bağımsızlığıydı. Sovyet-Alman savaşı çıkınca Veli Kayyum Han Paris'e gidip Mustafa Çokayoğlu'nu Berlin'e yanına getirdi. El ele ver-

⁹⁸ Benzig, *Erkin Türkistanning yazuv tili*. Milli Türkistan mecmuası (1942), sayı 2, s: 28

⁹⁹ Kayyum Han, *Türkistan eli menen legionçılar Birligi*, Milli Türkistan mecmuası (1942) sayı 5, s: 2

diler..... Mustafa Çokayoğlu ölüm döşeginde iken Veli Kayyum Han'a 'Sizin önünüzde çok zor günler var, yalnızsınız. Türkistan'ın bütün işlerini size aktarıyorum. Esir kamplarında gördüğümüz Türkistan gençleri var olduğu sürece Türkistan bağımsız olacaktır' dedi.¹⁰⁰

Yukarıdaki satırlardan da kolayca anlaşılacağı gibi, Veli Kayyum Han, başlattığı Hareketin, 1920'lerden bu yana hariçte varlığını sürdüren Türkistan Milli Hareketinin bir devamı olarak nitelenmesine büyük bir özen göstermekteydi. Bütün üyeleri Türkiye'de bulunan TMB'nin hukuki kişiliğine ve desteğine sahip olamadığı için, bu devamlılığı, Mustafa Çokayoğlu'nun şahsında gerçekleştirmek istemekteydi. Çokayoğlu'nun mirasçısı olarak kabul edilmesi halinde tabii lider konumuna yükselecekti. Bu durumda ise, yalnızca harp esirlerinin değil, aynı zamanda, hariçteki bütün Türkistanlıların desteğinin sağlanması çok kolaylaşacaktı.

Türkistan Lejyonu

Esirlerin daha dün, belki de bu sabah saatlerinde, esirler kampından çıkarılıp buraya getirildikleri aşıkardı. Bazıları, yarı çıplak ve yalınayak, güçlükle durabiliyorlardı ayakta. Ve tümü de sessizdi... Muamma uzun sürmedi.

Türkistan Ordusu gibi anlayabildiğim kelimeler geliyordu kulağıma. Öyle bir anda, kendimin de farkında olmadığım, içimde uyuyan duyguların uyandıklarını hissediyor, karanlığın içinden çıkmış muhteşem bir tablo ışıldıyordu gözlerimin önünde: Türkistan Ordusu... Genç ömrümde hiç telaffuz etmediğim bu iki kelime gül gibi açılıyordu susamış kuru dudaklarımda..... Mola verildiği yerlerde yine aç ve bitkin başka Türkistanlılar biniyorlardı kamyonumuza...

Güneşli bir Nisan sabahıydı sanırım. Kamyonumuz Varşova'nın otuz kilometre kadar Güney Doğusundaki Legionovo kasabasına ulaştı. Bizler ve arkadan gelen kamyonlardaki esirler, sıra akasya ağaçlarının arasından geçen geniş toprak yola döküldük. Ortada iki katlı kumandanlık binası ve etrafında ahşap barakalar. Burası eski Polonya ordu karargâhı-

¹⁰⁰ Mustafabek Çokayoğlu. Milli Türkistan (1943), sayı 34/35, s: 5

miş. Şimdi Türkistan Lejyonu..... Dönüm noktası. Hayatımda yeni bir yol açılıyordu benim için. Yolun sonunda beni nelerin beklediğini bilmiyordum... Ama kendimden memnundum; hiç değilse yolu tek başıma geçmeyecektim..... Yaşayacaktım ve benim varlığında yaşam gerçek değer ve anlamını bulacaktı....

Soyunduk, yıkandık, eski Sovyet üniformalarımızı ateşe attık ve yeni Alman üniformalarımızı geçirdik sırtlarımıza... Safa dizildik. Genç Kazak temiz Rusça'sıyla, artık esir olmadığımızı, Türkistan Lejyonu'nun saflarında bulunduğumuzu ve bundan böyle Türkistan'ın özgürlüğü uğruna savaşaçağımızı açıkladı.....

Ben bir esirdim halâ.

Uman esirler kampının dışında, karnım tok, ama esirdim.

Yalnız ruhum özgürdü.

Özgür ruhumu şadettenin yolunu arayıp bulmaktan başka yapılması gereken hiçbir şey kalmıyordu benim için.¹⁰¹

Cengiz Dağcı'nın anılarında olduğu gibi, on binlerce harp esiri için ümit ışığı olan Türkistan Lejyonu 1942 yılı Ocak ayında kurulmuştu. Genel olarak Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Tacik kökenli harp esirlerinden oluşmaktaydı. Ayrıca, henüz kendi milli lejyonları kurulmamış olan Kırım ve İdil-Ural kökenli harp esirleri de Türkistan lejyonuna gönderiliyordu. Kuruluş süreçleri yukarıda anlatılan bütün milli lejyonlar, başlangıçta General Oscar Von Niedermayer'in komutasındaki 162. Tümen bünyesindeydi.

Niedermayer, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye ve İran'da bulunmuş, Afganistan'a gönderilen Alman heyetinin askeri yöneticiliğini yapmıştı. Daha sonra İngilizler tarafından tutuklanarak Hazar Denizindeki Nargın adasında hapsedilmiş ve Bolşevik İhtilali sonrasında serbest kalarak ülkesine dönebilmiş tecrübeli bir askerdir. Doğu ülkelerindeki hizmetleri nedeniyle Kayzer Wilhelm tarafından kahramanlık madalyasıyla ödüllendirilmişti ve Türk topluluklarını yakından tanıyordu.¹⁰²

¹⁰¹ Dağcı, *Hatıralarda Cengiz Dağcı*. s:121-128.

¹⁰² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Savaş*.

Kamplarda bulunan harp esirlerine, istedikleri taktirde Türkistan Lejyonuna gidebilecekleri söyleniyor ve gönüllü olanlar buraya gönderiliyorlardı. Lejyon askerlerinden Abdurrahman Kasanlı¹⁰³ anılarında Lejyona katılma hikayesini şöyle anlatmaktadır:

120 bin kişi esir düştük. Bizi topladılar. Sekiz gün sekiz gece sıra halinde yürüdük. Su yok, ekmecek yok, yağmur devamlı yağıyor, yağmur altında hem yatıyoruz ve sonra yola devam ediyoruz. Ukrayna geniş bir ova. Yol kenarlarında hayvan pisliklerinin biriktiği sular göllenmiş. Onları içtik.... Tel örgülerle çevrili büyük bir kampa ulaştık. Her milletten insanlar vardı... Orada Yahudi araması yaptılar... Bizim çocukların çoğunu öldürdüler, Yahudi diye. Aramızda Rusya'da fakültede okuyan Özbek çocuklar vardı. Bunlar gidip kumandana bizim Yahudi olmadığımızı anlattılar. Böylece kurtulduk..... Kampta durum çok müşküldü. Aç sefil ölmeye başladık. 1920 senesinde Almanya'ya okumaya gelen Özbekler varmış. Onlardan Veli Kayyum Han geldi ve 'ben sizleri kurtaracağım, bu esir kampından kurtulmak ister misiniz?' dedi. Biz de gönüllü olarak 'evet' dedik. Şimdi bizim önümüzde iki tercih var, ya öleceğiz ya da kurtulacağız. Tabii ki kurtulalım dedik.... Bizi bir kampa götürdüler ve 3 ay orada kaldık. Alman ordusunda Türkistan Birliği vardı. Bizim kolumuza 'Allah biz bilen' yazısını taktılar.¹⁰⁴

Görüldüğü gibi, Türkistanlı esir askerler için hayatta kalabilmenin tek yolu Türkistan Lejyonu'na gönüllü olarak katılmaktı. Esir Komisyonları kampları dolaşarak esirlerle görüşüyorlar ve gönüllüleri seçiyorlardı. Fakat milyonlarca esirin olduğu bir ortamda tek tek görüşme ve gönüllü seçme uygulamasının sürdürülmesi mümkün değildi. Nitekim bir süre sonra, Alman Askeri yönetiminin esir askerleri cephede kul lanma uygulamasının yaygınlaşmasıyla birlikte, gönüllü ol-

¹⁰³ Abdurrahman Kasanlı 1942 senesinde Almanlara esir düştü. Daha sonra Türkistan lejyonuna katılarak Polonya, Yugoslavya, Macaristan ve Avusturya'da savaştı. Harbin sonuna doğru İtalya'da İngilizlere esir düştü. Savaşın bitiminden sonra bir süre Almanya'da kaldı, 1949 da Türkiye'ye gelerek Nazilli'ye yerleşti. 1975 de Nazilli Pamuk Araştırma Kurumundan emekli oldu. Kitap yazıldığı sırada aynı şehirde yaşamaktaydı.

¹⁰⁴ Altınbaş, *Özbek Türkleri Tarihi*, s: 20/24.

mak ölçüsü tamamen rafa kaldırılacaktır. Kiev'deki bir esir kampında iken Türkistan Lejyonu askeri olan Alim Rabatlı'nın anıları, zorunlu katılım uygulamasının tipik bir örneğidir.¹⁰⁵

Kiev'de bir esir kampındaydım. 20.000 kadar esir var...Günde 20-30 kişi açlıktan ölüyor. Bit dersen çok. Allah korudu biz kurtulduk...

25 Şubat 1942 günü bir Alman Subayı ve bir sivil Tercüman geldi. 'Kim Muhammedi ise, Müslüman ise elini kaldırsın' dedi. Korkanlar elini kaldırmadı. Bizim gibi korkmayanlar el kaldırdı.... Oradaki 20-25 bin kişinin içinden Üç bine yakın Müslüman ayrıldık. Bizi istasyona götürüp Kırmızı bir trene bindirdiler. 400 km. uzakta Ravli diye bir şehre götürdüler. Orada eski bir Rus kışlasını hazırlamışlar. Rus elbiselerini attık, banyo yaptık, Alman elbiselerini, çizmelerini giydik. Alman askeri olduk çıktık..... Bize gönüllü Türkistan Askerleri dediler. Sağ kolumuza yuvarlak 'Allah biz bilen' yazısını taktık. Orada askeri eğitim aldık. Daha sonra Rusya'nın bir şehrine indirdiler... Orada savaşa başladık.¹⁰⁶

Başlangıçta Türkistan Lejyonu, her birinde 4 takımın bulunduğu 5 bölükten oluşmaktaydı. Getirilen esirler iki hafta kadar beslenip kendilerine geldikten sonra eğitim süreci başlıyordu. Eğitimin süresi ortalama 2 ay kadardı. Eğitimini tamamlayan askerler ayrı gruplar halinde Alman cephesindeki değişik komutanlıkların emrine gönderilmekte ve yerlerine yeni gruplar getirilmekteydi. İlk dönemlerde, eğitim gören askerler daha çok demir yollarını veya silah depolarını korumak gibi güvenlik hizmetleri için görevlendirilmekteydi. 1942 yaz aylarına doğru, Ukrayna ve Polonya gibi işgal edilen bölgelerde partizan faaliyetlerin artması ve güvenliği sağlayacak insan gücü yetersizliği nedeniyle, Türkistan Lejyonu askerleri bu alanlara kaydırılmağa başlandı. İlk defa doğrudan savaş görevi verilen Türkistan Lejyonunun birinci taburu, 3 Mayıs 1942 tarihinde, kızıl partizanlarla savaşmak üzere Po-

¹⁰⁵ Türkistan Lejyonu askeri olan Rabatlı, Rusya, Romanya ve Normandiya cephelerinde savaşmıştır. 1949 yılında Türkiye'ye gelmiş ve Aydın'a yerleşmiştir.

¹⁰⁶ Altınbaş, *Özbek Türkleri Tarihi*. S: 34.

lonya'nın Bryansk ormanlarına gönderilmiştir. Verilen görevlerde başarılı olmaları üzerine, aynı yılın ortalarından itibaren, Türkistan Lejyonu askerleri bütün cephelere gönderilmeye başlanacaktır.

Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin kurulması ve Türkistan Lejyonu'nun geliştirilmesi

Veli Kayyum Han, uzun uğraşlardan sonra, Türkistan adına faaliyetler yürütme hakkına sahip siyasi bir komitenin kurulması konusunda Alman yetkilileri ikna etmeyi başarmıştı. Kayyum Han, Komitenin kuruluş çalışmaları sırasında, Doğu Bakanlığı ile 3 temel konuda uzlaşmış olduğunu söylemektedir. Öncelikle Türkistan'a yönelik tüm siyasi çalışmalar Komitenin kontrolünde olacaktı. Kurulmuş olan Türkistan Lejyonu da Komitenin denetiminde olacak ve lejyon askerleri, Alman ordusu askerleriyle eşit haklara sahip olacaklardı. Mali açıdan ise Komitenin ve Lejyonun bütün ihtiyaçları Almanya tarafından karşılanacak, Türkistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra bu borç geri ödenecekti.¹⁰⁷

Milli Türkistan mecmuasının Kasım 1942 tarihli nüshasında Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin (MTBK) kurulmuş olduğu ilan edilmektedir. Koordinasyonu bu komite tarafından yürütülecek olan Türkistan Lejyonu da "Türkistan Milli Mücadele Birliği" olarak tanımlanmaktadır. Veli Kayyum Han, Himmler'e yazdığı mektubunda, Komitenin resmi kuruluş tarihini 14 Kasım 1942 olarak belirtmektedir. 21 kişiden oluşan MTBK Komitesinde başkan dışında bir genel sekreter, askerlik, eğitim, bilim, edebiyat, yayın, enformasyon, sağlık, din gibi alanlarda bölüm başkanları ve yardımcıları bulunmaktaydı. Komitenin kuruluş ilanı ile birlikte aşağıdaki bildiri metni de yayımlandı. Bildiri incelendiğinde yönetim ve liderlik konusunda çok açık kurallar konulduğu görülmektedir:

¹⁰⁷ Veli Kayyum Han ile 17-23.Ocak.1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

Komite Türkistan'la ilgili bütün siyasi işleri (bugünkü ve gelecekte) idare edecek ve Türkistan Milli Mücadele Birliğini yönetecektir. Türkistan Milli Birlik Komitesi, Türkistan Milli Hükümeti'nin temelini oluşturmaktadır. Komitenin kuruluşu Tek Rehber prensibine göredir ve o da Komite başkanı ve bütün Türkistanlıların lideri olan Veli Kayyum Han'dır. Türkistan'la ilgili bütün işler (bugün ve gelecekte) Veli Kayyum Han'ın elindedir.¹⁰⁸

Bildirinin sonunda bu kararların Alman Hükümeti tarafından onaylanmış olduğu belirtilmektedir. Sonraki yıllarda ciddi çatışmalara ve anlaşmazlıklara yol açacak olan Tek Rehber (Führer) prensibi, Kayyum Han'a göre, sadece Almanya'daki faaliyetlerle sınırlı değildi. Milli Türkistan mecmuasındaki soru - cevap içerikli bir yazıda, bir lejyonerin "Gelecekte Türkistan'da yönetim nasıl olacaktır?" sorusuna "Türkistan da Tek Führer prensibiyle yönetilecektir. Rehberin etrafında danışmanları olabilir" şeklinde cevap verilmekte ve Tek Rehber prensibine karşı çıkanlara müsaade edilmeyeceği belirtilmektedir.¹⁰⁹

Komite ile birlikte bir de Türkistan Milli Yardım Sandığı kurulmuştu. Türkistan Lejyonuna gelen her askerin aylık maaşından 1 mark, küçük rütbeli subaylardan 2 mark, üst rütbelilerden ise 5-15 mark¹¹⁰ kadar bir yardım bu sandığa kesilmekteydi. Komite kuruluşunun ilan edildiği Milli Türkistan nüshasında, Lejyon kumandanı Binbaşı Ernecke'nin, kurulan sandığı destekleyen bir yazısı yayınlanmıştı. Her ay bu yolla toplanan para MTBK'nın faaliyetleri için kullanılacaktı. Böylece, Alman Hükümetinin doğrudan desteği olmaksızın Komitenin varlığını sürdürmesi sağlanmış oluyordu.

1942 yılı Aralık ayında Veli Kayyum Han, dört hafta süren bir Türkiye ziyareti yaptı. Bu seyahat, Almanya'nın Türkiye büyükelçisi Von Papen'in isteği üzerine gerçekleşmişti. Papen, Büyükelçi Schulenburg'a, Kayyum Han'ın Türkiye'ye gelerek Türk makamlarıyla görüşmesinin ve lejyon hakkında

¹⁰⁸ *Türkistan Milli Birlik Komitesinden*, Milli Türkistan (1942), sayı 8 s: 1.

¹⁰⁹ *Bet-Alman, Führer Prinsip Çönlünde*, Milli Türkistan (1943), sayı 25/26, s: 32.

¹¹⁰ Reichsmark

bilgi vermesinin yararlı olacağını bildirmişti. Muhtemelen, Türk siyasi çevrelerine, Almanya'nın Doğu politikasında Türk kökenli gruplara verdiği önemi somut olarak göstermek istiyordu. Almanlar bu dönemde, Türkiye'nin izlediği denge politikasını kendi lehlerine çevirebilecek her türlü yolu denemektedirler. Türk çevrelerinde olumlu imaj yaratabilmek için Veli Kayyum Han'ın eline, Leibbrandt'ın imzasıyla, Türkistan'ın bağımsızlığının tanındığını belirten bir de yazı verilmişti.¹¹¹ Kayyum Han, ziyareti sırasında Türk Genel Kurmayı ve Emniyet yetkilileriyle görüşmeler yaptı. Ayrıca Mustafa Çokayoğlu'nun yakın çevresi olan eski TMB'cilerle de bir araya geldi.¹¹² Türkiye dönüşünde Alman yönetimi tarafından kendisine diplomat statüsü tanınmış ve sürekli diplomatik pasaport verilmişti.¹¹³

Türkistan Lejyonları cephelerde

Milli Türkistan Birlik Komitesinin (MTBK) resmen kurulmasıyla birlikte, Türkistan Lejyonu da Komitenin askeri kancası haline dönüşmüştü. Bu nedenle, Lejyonda uygulanan usuller ve kullanılan semboller bu anlayışı ön plâna çıkaracak şekilde yeniden düzenlendi. Lejyon komutanlığını yürüten Binbaşı Hauptmann Ernecke ve daha sonra onun yerine tayin edilen Binbaşı Oberst Moeller, Milli Komitenin faaliyetlerine ciddi destek vermekte ve MTBK'nın Lejyon üzerindeki etkinliğinin artmasını sağlayıcı uygulamaları özendirilmekteydiler

Lejyona gönderilecek askerlerin seçimi, MTBK'ya bağlı ve tamamı Türkistanlılardan oluşan çok sayıda komisyonlar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Eğitimlerini tamamlayan harp

¹¹¹ Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

¹¹² Bkz. İkinci Dünya savaşı döneminde Türkiye bölümü.

¹¹³ Veli Kayyum Han 1991 yılında kendisiyle yaptığımız kişisel görüşmede, aslında Adlon toplantısının hazırlık aşamasında yaptığı temaslar için kendisine diplomatik pasaport verildiğini ve görüşmeleri resmi diplomat statüsünde yaptığını belirtmiştir. Fakat Türkiye ziyareti sonrasında gerek pasaportu, gerekse diplomatik konumunun devamlı statüye çevrildiğini vurgulamıştır.

Türkistan Lejyonu askerleri tarafından kullanılan
kolluk, flâma ve armalar

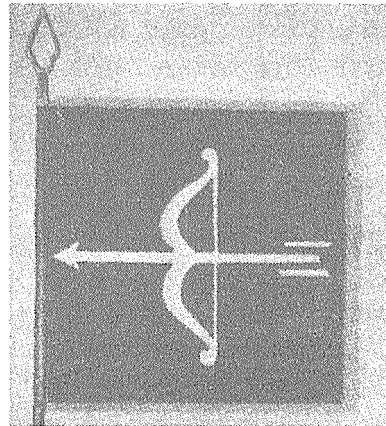
Özbek ve Türkmen askerler için
“Allah biz bilen” yazılı kolluk

Kazak ve Kırgız askerler için
“Tenri biz menen” yazılı kolluk

Kola takılan Türkistan Lejyonu
armaları

Türkistan Lejyon flaması

esirleri, kendi milli bayraklarının altında ve Kuran karşısında, kılıçlarını çapraz halde tutan ikişerli sıralar halinde yemin ediyorlar; böylece resmen asker olmuş oluyorlardı.¹¹⁴ Komite tarafından Lejyon için önerilen bayrak, Mustafa Çokaçoğlu tarafından gündeme getirilen ve TMB'nin 1939 kongresinde onaylanan bayrağın aynısıydı. Yani yarısı kırmızı, yarısı gök mavisiydi ve ortada ay-yıldız bulunmaktaydı. Fakat Gürcü ve Ermeni milli komiteleri, ay yıldızın Pantürkizm sembolü olduğu iddiasıyla itiraz ettiler. Bu itirazların Alman makamlarınca da desteklenmesi üzerine ay-yıldız yerine yay ve ok resmi konulmuştur.¹¹⁵

Türkistanlı meşhur şair Abdülhamit Süleyman Çolpan'ın *Güzel Fergana* isimli şiiri *Güzel Türkistan* olarak değiştirilmiş ve milli marş olarak kabul edilmişti.¹¹⁶ Türkistanlı askerlerin üniformalarına özel semboller de konulmuştu. Sol kol üzerinde, bir cami figürü etrafında "Allah biz bilen" (Allah bizimle) yazısı vardı. Kazak ve Kırgız kökenli askerlerin üniformalarında ise bu yazı "Tenri biz menen" şeklindeydi. Yaka kısmındaki renkli şerit üzerinde bulunan ay-yıldız, askerın Türkistan Lejyonuna ait olduğunu göstermekteydi.¹¹⁷

¹¹⁴ Hayit, *Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslam'ın bazı Meseleleri*. s: 202.

¹¹⁵ Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

¹¹⁶ Bu şarkının milli marş olarak kullanılan versiyonu şöyledir:

Güzel Türkistan senge ne boldı / Sebep vakitsiz güllering soldı / Ah güllering soldı,

Çemenler berbad, kuşlar hem feryad / Hemmesi mahzun bolmes midir şad / Ah bolmes midir şad,

Bilmem ne üçün kuşlar uçmaz bahçeleringde / Ah bahçeleringde.

Birliğimizning teprenmez tağı / Ümidimizning sönmez çırağı / Ah sönmez çırağı,

Birleş ey halkım kelgendir çağı / Bezelsin emdi Türkistan bağı / Ah Türkistan bağı,

Kozgal halkım yeter şunçe cevri cefalar / Ah cevri cefalar,

Al bayrağingni kalbim oyğansın / Kullig, esaret barçası yansın,

Kur yangi devlet, yavlar utansın / Ösib Türkistan kadring kötersin / Ah kadring kötersin,

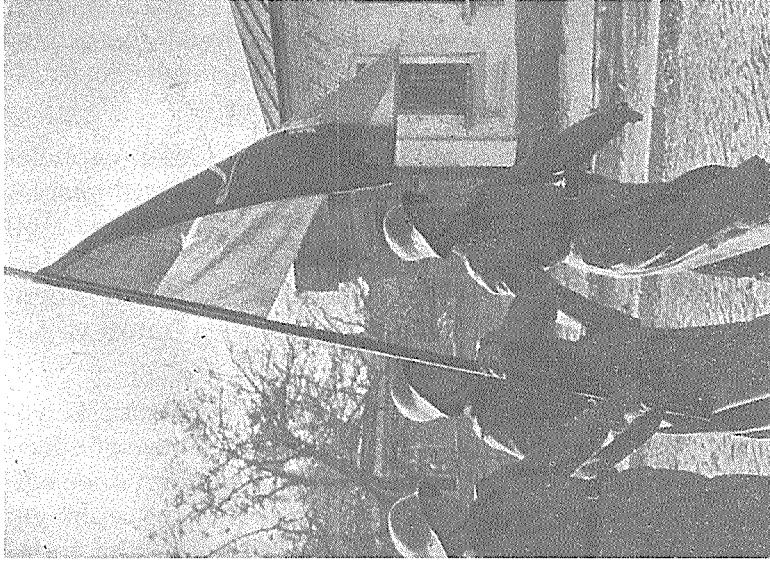
Yayrab yaşnab öz vatanning gül bağlarinde / Ah gül bağlarinde

¹¹⁷ Dr. Klietmann, *Die Deutsche Wermacht bis 1934-1945, Die Ordenssamlung*, 5 sec. s: 1-4.

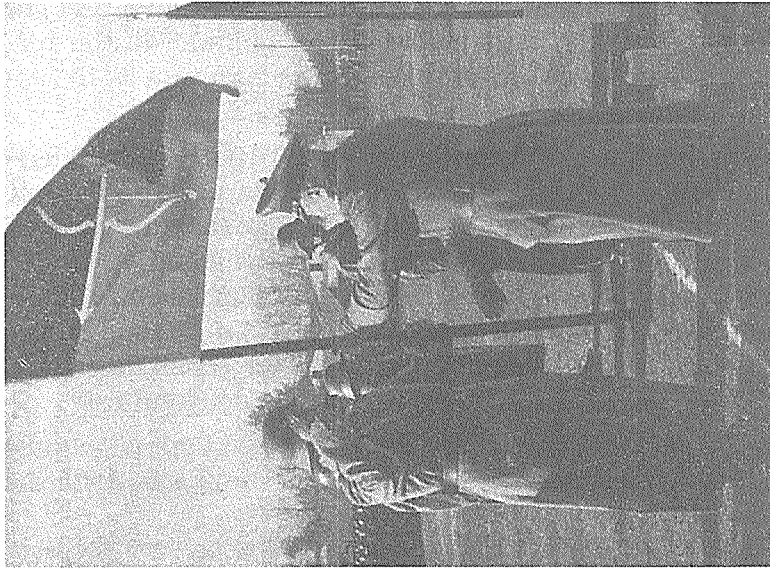
Büyük Almanya Radyosu¹¹⁸ bünyesi içerisinde, Milli Lejyonlar için bölümler kurulmuştu. Bu bölümlerden birisi de Türkistan'a aitti ve lejyon askerlerine yönelik yayın yapılmaktaydı. Açılışta Türkistan marşı çalınıyor, daha sonra askeri konularda, dini ve kültürel konularda sohbetler yapılıyor, müzik çalınıyor ve haberler veriliyordu. En büyük Lejyon Türkistan lejyonu olduğu için, en uzun yayın da bu bölüm tarafından yapılmaktaydı. Almanya ayrıca, Sovyetler Birliği'ne yönelik olarak uluslararası nitelikte propaganda yayınları yapılmaktaydı ve Türkistan Komitesi'nin bazı üyeleri bu bölümde görevlendirilmişlerdi. Bu yayınların içeriği, Goebbels'in başında olduğu propaganda teşkilatı tarafından düzenlenmekteydi.

Lejyondaki eğitim boyunca askerlere yoğun Almanca dil kursları verilmekteydi. Alman toplumunu daha yakından tanımalarını ve moral kazanmalarını sağlamak amacıyla askerler, zaman zaman gruplar halinde, Berlin gibi merkezlere götürülerek gezdiriliyorlardı. Diğer taraftan Milli Komitelerin çalışmalarını tamamen milli lejyonlarla sınırlı tutulmasına özen gösterilmekte ve Alman kamuoyuna yönelik bilgilendirme çalışmaları yapmalarına asla izin verilmemekteydi. Buna karşın Lejyonerlere yönelik siyasi propaganda çalışmaları yoğun bir biçimde desteklenmekteydi. Nitekim Milli Türkistan Birlik Komitesi, hem Lejyonda hem de lejyondan ayrılarak cepheye gitmiş bağımsız birlikler arasında ciddi bir propaganda faaliyeti yürütmekteydi. Temel olarak işlenen tema Milli Bağımsızlık konusuydu. Kayıtsız ve şartsız bağımsızlığın ancak Sovyetler Birliği'nin yenilmesi, Bolşevizmin ve Rus şovenizminin çökertilmesiyle mümkün olabileceği fikri yoğun olarak işlenmekteydi. Askerlere verilmeğe çalışılan bir diğer temel fikir Türkistan'ın bütünlüğü konusuydu. Hiçbir şart altında kavmiyetçilik yapılmaması gerektiği aşılmağa çalışılıyordu. Yayınlarda da Bolşevizme ve Rus şovenizmine karşı mücadele teması yoğun bir biçimde işlenmekte ve Almanlarla birlikte yapılan bu savaşın ana gayesinin Türkistan istiklâli olduğu fikri ön plâna çıkarılmaktaydı:

118 Gross Deutsche Rundfunk

Türkistanlı askerler resmi geçitte

Türkistan Lejyonunun birliğine bayrak
verme merasimi. 1943

Türkistan yiğitlerinin milli hislerinin büyüklüğü Alman dostlarımızı hayran bıraktı. Biz Türkistan askerleri kendi milli hareketimizle Sovyet hükümetini kökten yok etmek için silahlandık. Alman ağabeylerimizle birlikte Sovyetlere karşı mücadele edeceğiz. Türkistan'da milli istiklâl bayrağını dikmek gayesi ile işe başladık.¹¹⁹

Türkistan'dan binlerce kilometre uzakta, Alman cephelelerinde sürdürülen bu savaşın akılcı bir temele oturtulması lâzımdı. Askerlerin kendi kendilerine “Benim burada ne işim var?” veya “Bu savaşın Türkistan'la ilgisi nedir?” gibi soruları mümkün olduğu kadar az sormaları sağlanmalıydı. Bu nedenle yukarıdakine benzer fikirlerin savaş boyunca bütün yayınlarda tekrarlandığı görülmektedir.

Milli Komitenin kurulmasından sonra Türkistan Lejyonunun kapasitesi ve burada eğitim görerek cepheye gönderilen birliklerin sayısı çok artmıştı. 1942 Mayısından önce eğitilen askerler küçük gruplar halinde ve genellikle cephe gerisi güvenlik hizmetlerinde ve görevlendirilirken, daha sonra eğitilenler, büyük birlikler halinde ve doğrudan ön cephelerde savaş için gönderilmişlerdir. Birliklerin her biri, 130-150 kişilik 4 gruptan oluşmaktaydı ve subaylarla birlikte, özel görevli personel dahil, 750 kişilik üniteler halindeydi. Her birliğin üst subay kadrosunun ve asker mevcudunun % 15'i Almanlardan oluşturulmaktaydı.

Savaş boyunca cephelerde savaşan Türkistan Birliklerinin sayısı ve hangi cephelerde savaştıklarını kesin olarak bilmek mümkün değildir. Feldmareşal Manstein'in komutasındaki Güney Orduları ile ilgili olarak yayımlanan bir emirnamede, ordu bünyesindeki Doğu Lejyonları listesine bakıldığında, merkez karargâh grubunda, 1 ve 4 numaralı Panzer Ordularında ve bu cepheye bağlı 6'ncı ordu içerisinde çok sayıda Türkistan birliğinin görev yaptığı görülmektedir.¹²⁰

Dr. Baymirza Hayit'in verilerine göre, 1944 yılına gelindiğinde, Alman cephelerine gönderilen Türkistanlı askerlerin sa-

¹¹⁹ Lejyon askeri Kural, *Türkistan'da askeriy mecburiyet*, Milli Türkistan (1942), sayı: 2, s: 28

¹²⁰ *The Organization of the Eastern Units in the area of Heersgruppe Süd*, 30 April 1943. www. Angelraybooks.com/diewehrmacht/html.

yısı 180 bin civarındaydı (181.402). Ayrıca Alman askeri üniforması giyen fakat işçi olarak çalışan 85 bin civarında Türkistanlı mevcuttu.¹²¹ 180 bin kişilik muharip kadro içerisindeki Türkistanlı subay sayısı ise sadece 87 idi. Bunların 13'ü Milli Komiteye, 51'i Alman Yüksek komutanlığına ve 23'ü de SS teşkilatına bağlı olarak çalışmaktaydı.¹²²

Türkistan lejyonunda eğitilerek cepheye gönderilen birlikler savaş boyunca Sovyetlere karşı çok ciddi bir mücadele yürütmüşlerdir. Stalingrad savaşlarında üç Türkistan taburunun son ferdine kadar savaştığı ve öldüğü bilinmektedir.¹²³ Lejyonun 450'inci taburu, 1942 yılı Mayıs ayında Ukrayna'nın Jampol bölgesindeki savaşlarda, kendisinden birkaç kat üstün düşman gücünü bozguna uğratmayı başarmıştı.¹²⁴ Bu esnada taburda sadece iki Alman subayı vardı ve yalnızca 28 kişi kaybedilmişti. Harkov yakınlarında bir başka Türkistan taburunun, Ruslar tarafından sarıldıklarında, düşman hatlarını yararak çıktıkları halde, geride kalan ve çok sevdikleri Alman komutanın cesedini almak için geri dönecek kadar büyük bir vefa örneği gösterdikleri bilinmektedir.¹²⁵ Cephe raporlarının aktarılması sonrasında, Hitler bile Müslüman Türklerin savaşçılık kalitelerini onaylamak zorunda kalmıştı.¹²⁶

Savaş sırasında Almanlar, Sovyet hatları gerisine yönelik olarak faaliyetler yürütmekteydiler. Bu çalışmanın amacı, Türkistan Lejyonundan seçilen ve karşı istihbarat tarafından eğitilen ajanların, hava yoluyla cephe gerisine atılmalarının sağlanmasıydı. Bu amaçla, 1941 yılı Mayısında, yani Barbarossa Harekâtı başlamadan önce, *Walli 1* adı altında özel bir istihbarat birimi kurulmuştu. Bu birim tarafından yetiştirile-

¹²¹ Hayit, *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın bazı Meseleleri*, s: 204.

¹²² Caroe, *Sömürülen Topraklar*, s: 346. Dr. Baymirza Hayit ise, Türkistanlı subay sayısının daha çok olduğunu söylemekte, fakat kesin bir rakam verememektedir.

¹²³ a.g.e, s: 348.

¹²⁴ Hostler, *Turkism and the Soviets*. s: 179.

¹²⁵ Caroe, *Sömürülen Topraklar*. s: 349.

¹²⁶ Hoffmann, *Die Ostlegionen*. s: 25.

TMBK Başkanı Veli Kayyum Han, Türkistan Lejyonunda görev yapan Türkistanlı subaylarla birlikte. Ekim 1943

cek özel eğitilmiş ajanlar, Sovyetler Birliği'ni içten çökertebilmek için, cephe gerisinde istihbarat faaliyetlerinde bulunacaklar, sabotajlar yapacaklar ve milliyetler arasındaki nefreti körükleyip çatışma çıkmasını sağlayacaklardı.¹²⁷

1942 yılı yaz aylarında Kafkasya bölgesinin Alman birliklerince denetim altına alınmış olması, buradaki hava alanlarının kullanılabilmesi imkânını sağlamış ve cephe gerisi faaliyetleri mümkün kılmıştı. Nitekim Kırmılı Müstecip Ülküsal, İkinci Dünya Harbi dönemiyle ilgili hatıralarında, Berlin'de tanıştığı bir Türkistanlının söylediğini şöyle nakletmektedir:

Ben Özbeğim, Taşkentliyim. Adım Osman Bek, 28 yaşındayım, Türkistan'ın ileri gelen hadimlerinden Münevver Karı'nın kardeşi Rüstem Karı'nın oğluyum. Bolşevikler babamı 1932 yılında öldürdüler. Kızıl Orduda yedek teğmen iken savaşa katıldım. Bir hafta sonra Vyazma'da otomobil ile iki Türk, üç Rus'u alıp hep beraber kaçtık ve Almanlara teslim olduk. Şimdi reisimiz Veli Kayyum Han'ın gönüllü lejyonunda bulunuyorum. Bugünlerde beni, sırtıma alıcı ve verici radyo takip, uçakla Rusya havalarından yere atacaklar. Ben buraya oradaki durumdan haber vereceğim; imkân bulursam Özbekistan'a gitmeğe ve orada bozgunculuk propagandası yapmağa çalışacağım.¹²⁸

Aynı yıl içerisinde, sayıları kesinlikle bilinmemekle birlikte, 12 kişiden fazla olduğu tahmin edilen bir grup, sahte evraklarla Türkistan'ın çeşitli bölgelerine sızdılar. Bunlar Türkistan'daki yer altı teşkilatları arasına karıştılar ve Taşkent, Almaata, Duşanbe gibi şehirlerde çalıştılar. Bu ajanlar Kafkasya'daki Alman görevlilerle telsiz bağlantısı kurmakta, yaptıkları faaliyetler hakkında bilgi vererek gerekli direktifleri almaktaydılar. Beyaz Rusya'da bulunan Türkistanlı general Mir Kasım, bu grubun faaliyetlerinin açığa çıkmasını engelleyen kilit adamdı. Savaşta Sovyet hakimiyetinin kesinleştiği 1944 yıllarında, cephe gerisi faaliyet gösteren bu gruplar ortadan kaybolacaklardır.¹²⁹ Alihan Ağaoğlu yönetiminde bir

¹²⁷ Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında*. s: 178.

¹²⁸ Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşı Berlin Hatıralarım*. s: 134.

¹²⁹ Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında*. s: 218

grubun Kazakistan bölgesine gönderildiği ve Kızıl Ordu birliklerince ele geçirilerek öldürüldükleri konusunda bazı haberler 1960'lı yıllarda komünist basında da yer almıştır.¹³⁰

Veli Kayyum Han, kesin rakamlar ve isimler vermemekle birlikte, Türkistan'da faaliyet göstermek üzere çok sayıda grubun eğitildiğini, daha sonra bu grupların Kafkasya'daki alanlardan kalkan uçaklar aracılığıyla cephe gerisine paraşütle indirildiğini doğrulamaktadır. Ayrıca Kayyum Han, savaşın sonlarına doğru, bütün bu gruplara "buldukları yerlerde izlerini kaybetmeleri emrini verdiğini" söylemektedir.¹³¹

Bütün bu destansı başarılarla rağmen Almanların Müslüman Türk gruplara yönelik tutarsız davranışları devam etmekteydi. Türkistan lejyonunda veya cephelerdeki birliklerde görev yapan Alman askerleri, Türkistanlı subayların emirlerini dinlemiyorlardı. Türkistanlı subaylar küçümseniyor ve eşit rütbeliler arasında Türkistanlılar aleyhine bir çifte standart uygulanıyordu. Türk birliklerine verilen silahlar genellikle Sovyetlerden ele geçirilen silahlardı ve Alman yapımı olanlara göre daha düşük kalitedeydi. Bütün bunların ötesinde Komünizmin asıl kaynağının Asyalılar olduğu şeklindeki Nazi tezi halâ gündemdeydi ve özellikle SS gruplarınca kullanılmaktaydı. Bu olumsuz uygulamalar, özellikle savaşın ilerleyen yıllarında, Doğu cephesindeki Rus dışı milliyetlerin askerlerinde ciddi çözümlere neden olacaktır.

Bu arada savaşın seyri değişmiş ve bazı cephelerde Almanlar gerilemeye başlamışlardı. Alman komuta kademeleleri, Sovyet saflarına katılabilmeleri ihtimali nedeniyle Sovyet dışı milliyetlerden oluşturulan lejyonların, Batı cephesine kaydırılmasının daha güvenli olacağını düşünmekteydiler. Nitekim 1943 yılı baharında milli lejyonların Fransa ve İtalya taraflarına nakledilmesi kararı verildi. Böylece Sovyet karşı propagandasının Lejyonlar üzerinde etkili olması ihtimali giderilmiş olmaktadır. Eğitim gördükleri Lejyonların Batı cephesine taşınması, Bolşevizmi ve Sovyetleri yıkmak ümi-

¹³⁰ Oraltay, *Alaş.* s: 172.

¹³¹ Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorfta yapılan kişisel görüşme.

diyle Doğu cephesinde mücadele eden askerlerde fikri bir karmaşaya sebep olacaktı. Bunu önleyebilmek için, yayınlanan mecmualarda, yoğun bir propaganda faaliyeti başlatılmıştır. Milli Türkistan mecmuasının Şubat 1943 sayısında, Kayyum Han tarafından yazılan başmakalede askerlere şöyle sesleniliyordu:

Rusların dostu olan emperyalist devletler bizi yok etmek için savaşıyorlar. Bunu biliyoruz. Bunlar Türkistan düşmanıdır. Türkistan düşmanlarına karşı düşmanlık duygumuz zehirden de kılıçtan da keskindir.¹³²

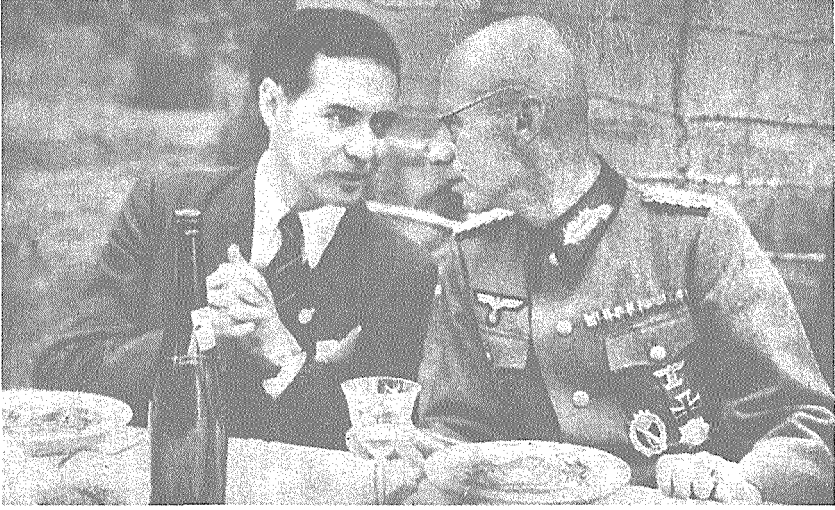
Derginin bir başka sayısında ise, söz konusu problem daha açık bir şekilde ortaya konmaktadır:

Biz nerede olursak olalım, kiminle savaşsak savaşalım hepisi Türkistan'ın bağımsızlığı içindir. Kıymetli Türkistan askerleri. İster Fransa'da, ister İtalya'da, ister Doğu cephesinde ol. Silahını sıkı tut ve Türkistan'ı bağımsızlığa götürmek için hareketlen. Alman düşmanları bizim de düşmanlarımızdır. Tarihi düşmanımızı yok edelim.

Daha sonraki yıllarda Veli Kayyum Han, Türkistan Lejyonunun ve bir kısım birliklerin Batı cephesine kaydırılması işleminin kendisi tarafından istendiğini ve uygulandığını söylemiştir. Bu değişikliğin nedenini ise cephelerde esir alınan Türkistanlıların Ruslara değil müttefiklere esir düşmelerinin daha iyi olacağı düşüncesiyle açıklamaktadır.¹³³ Gerçekten de, Alman saflarında savaşan Sovyet vatandaşları, Ruslar tarafından *Kara Faşist* olarak tanımlanmakta ve yakalandıkları yerde hemen öldürülmekteydi. Veli Kayyum Han'ın bu açıklamalarına rağmen, milli lejyonların cephe değişikliği gibi stratejik ve üst düzey bir kararın, herhangi bir milli komite başkanının etkisiyle alındığına inanmak bir hayli zordur. Cephe değişimi kararının Alman ordu yönetiminin stratejik kaygularından kaynaklandığına inanmak daha doğru olacaktır. Sebebi ne olursa olsun, bu kararlar birlikte, Türkistan birlikleri her iki cephede de savaşmağa başlamışlardır.

¹³² Kayyum Han, *Keskin Söz*. Milli Türkistan (1943), sayı: 13/14, s: 4.

¹³³ Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

MTBK başkanı Veli Kayyum Han, Doğu Lejyonları Başkumandanı General V. Heigendorff ile birlikte Ekim 1943

Veli Kayyum Han, Timur batalyonu kumandanı Binbaşı Hauptmann Ernecke ile birlikte Ekim 1943

1943 yılı gelişmeleri

1943 yılı MTBK için çok başarılı, fakat aynı zamanda da çeşitli problemlerin ortaya çıkmağa başladığı bir yıl olmuştur. Doğu cephesinin artık daha fazla ileriye gidemeyeceği kesinlikle ortaya çıkmış; hattâ yer yer gerilemeler başlamıştı. Böylece, işgal edilmesi plânlanan bölgelerde oluşturulacak yönetimin nasıl olması gerektiği konusundaki tartışmalar Alman makamlarının gündeminden büyük ölçüde çıkmış durumdaydı. Bu gelişme ise Ostministerium'un ve Bakan Rosenberg'in etkinliğinin giderek azalması anlamına geliyordu. Başlangıçta Milli Komitelerin siyasallaşmasına kesin olarak karşı çıkan Rosenberg, artık von Mende'nin onlara daha fazla serbestlik verilmesi yönündeki görüşünü destekler hale gelmişti.

O döneme kadar Milli Komitelerin çalışmaları kendi lejyonları ile sınırlı kalmıştı. Komiteler, kendilerine bağlı komisyonlar aracılığıyla, harp esirlerini Doğulu İşçi veya Lejyon Askeri şeklinde ayırıyorlar, daha sonra da kendi Lejyonları bünyesinde onları eğitiyorlar ve savaşa hazır hale getiriyorlardı. Eğitimlerini tamamlayarak cephelere giden birliklerle Milli Komitelerin ilişkisi kesiliyor ve komitelerin bu birliklere yönelik faaliyet göstermelerine izin verilmiyordu. Aynı yıl yaz aylarında alınan bir kararla, Milli Komitelere bağlı propagandacıların cephedeki birlikler düzeyinde de çalışmalar yapabilmeleri imkânı sağlandı. Böylece askerlerin moral gücünün yükseltilmesi ve savaştaki başarılarının artırılması amaçlanmaktaydı. Bu kararla birlikte Milli Komiteler, Alman Ordusunun savaştığı bütün cephelerde, kendi vatandaşlarına yönelik faaliyet yürütme hakkını elde etmiş oluyorlardı.

Bu uygulamanın başlatılması ile birlikte MTBK ciddi bir eleman sıkıntısıyla karşı karşıya kalmıştı. Cephelerde dağınık olarak bulunan, on binlerce Türkistanlı askere yönelik siyasi çalışma yapabilmek için çok sayıda propaganda elemanı gerekiyordu. Propaganda elemanı açığını kapatabilmek için MTBK, Potsdam şehrinde bir kurs açtı ve çok sayıda Türkistanlı askeri burada eğitime başlandı. Kurs süresince öğrencilere, Almanya ve biz, Erk nedir, Türkistan tarihinden, şimdiki savaşın sebepleri, Türkistan halkı ve Yahudiler, Almanya'nın sosyal siyaseti, Almanya'nın toprak meselesi, hal-

kımızın geçmişte ve bugün yaptığı mücadelenin sebebi ve Lejyonda propagandacıların görevleri gibi başlıklar altında çeşitli dersler verilmekteydi. Propaganda eğitiminin ağırlık noktasını uygulanan Alman politikalarının haklılığı, savaşı çıkaran tarafın Almanya olmadığı, Yahudilerin bu konuda oynadığı roller ve Almanya-Türkistan ilişkileri oluşturmaktaydı. Ayrıca propagandacı adaylarına, Türkistan Lejyonu için temel amacın Türkistan'ın bağımsızlığı olduğu anlatılıyor, bu lejyonun gelecekte Türkistan Milli Ordusu'nun çekirdeğini oluşturacağı fikri işleniyordu.

Bu arada Komite, Ostministerium desteğinde çıkardığı *Milli Türkistan* dergisine ek olarak, Ordu Yüksek Komutanlığı (OKW) ile birlikte, haftalık bir gazete çıkarmağa başlamıştı. Gazetenin ismi *Yeni Türkistan* idi. Kayyum Han, Türkistan Milli Birlik Teşkilatı tarafından hariçte¹³⁴ çıkarılan ilk mecmuanın ismini kullanmak suretiyle, başlattığı Hareketin TMB ile devamlılığını göstermek istemiş olmalıdır. Gazete 4 sayfadan oluşuyordu ve genellikle savaş haberleri içermekteydi. İlk sayısı 3 Mart 1943'te çıkarılmış olan bu gazete, harbin sonuna kadar yayınlanmaya devam edecektir.

Veli Kayyum Han ve çevresinde topladığı 30 kadar yardımcısından oluşan MTBK, diğer milli komitelere oranla çok daha başarılı bir çalışma sergilemiştir. Komitenin edebiyat bölümü tarafından *Milli Edebiyat* isimli ve kültür ağırlıklı bir başka yayın başlatılmış ve yıl boyunca 5 sayı çıkarılmıştır. Ayrıca çeşitli konularda çok sayıda kitap ve broşür basılmıştır.¹³⁵ Bütün bu yayınlarda doğrudan Türkistan'la ilgili konular işlenmiş, savaş dışında, uluslararası siyasetle ilgili konulara nadiren girilmiştir. Savaş boyunca çıkarılan Milli

¹³⁴ Türkiye'de

¹³⁵ Veli Kayyum Han ve MTBK tarafından savaş sırasında bir gazete, iki dergi ve 28 kitap basılmıştır.

Milli Türkistan Dergisi: 15.6.1942 tarihinden itibaren ayda 2 sayı şeklinde çıkarıldı. Her nüshası 80.000 basılmaktaydı. Dergi, savaş sonrası dönemde de çıkarılmağa devam edildi. Son sayısı 1975 yılında 134-A no ile çıkarılmıştır. *Milli Edebiyat Dergisi*: 1943 yılı başından itibaren aylık olarak çıkarılmıştır. *Yeni Türkistan Gazetesi*: 1942-1945 yılları arasında Türkistan Lejyonu tarafından haftalık olarak çıkarılmıştır. *Türkistan Probleması* (Veli kayyum Han), *Türkistan Tarihi* (Baymir-

Türkistan mecmualarında ve Yeni Türkistan gazetelerinde Türkiye ile ilgili tek bir yazıya yer verildiği görülmektedir. Söz konusu yazıda Türkiye'nin savaştaki tarafsızlık politikası desteklenmekte ve ABD, İngiltere gibi emperyalistlerin oyununa gelmemesi gerektiği vurgulanmaktadır.¹³⁶

Veli Kayyum Han bu çalışmaların tümünde Prof. von Mende'nin büyük desteğini gördüklerini belirtmektedir.¹³⁷ Dönemin şartları göz önüne alındığında, Kayyum Han ve ekibinin gerçekten çok etkin bir çalışma yaptıkları görülmektedir. 1943 yılı itibariyle iki dergi ve bir gazete çıkarabilen, çalıştırdığı elemanları kendisi seçebilen tek komite MTBK dır. Komite, başlattığı yardım sandığı projesiyle ciddi boyutta bir madde serbestlik elde etmişti. Prof. von Mende'nin de desteğiyle, on beş civarında Türkistanlı, çeşitli Alman üniversitelerine öğrenci olarak yerleştirilmişti. MTBK üyesi Hüseyin İkrâm Han hatıralarında, 1944 yılında komiteye katıldığı sırada, 4'ü çeşitli dallarda doçent, 3'ü tıp doktoru, üçü şair ve bir kaç da gazeteci olmak üzere toplam 34 kişinin komitede çalıştığını belirtmektedir.¹³⁸ Veli Kayyum Han'ın şahsi etkinliği ve Almanların diğer bölgelere oranla Türkistan'a daha tarafsız bakmaları gibi nedenler, Milli Türkistan Birlik Komitesini, harp boyunca Almanya'da faaliyet gösteren mülteci hareketleri arasındaki en güçlü ve en organize kuruluş haline getirmiştir.

za Hayit), *Hind İhtilâlcileri* (Abdurrauf Fıtrat), *Abay, Büyük Temür, Abilay, Manas, Cavinger'din Kündelik Destarin, Mahdum Kuli, Yarım Kaldi* (Bet Alman), *Menin Tuyğuların* (M. Ravşan), *Yürek Tolkunları* (Hoşnud- Şiir Kitabı), *Ölgenler* (Q. Qorqit), *Tolqun Ciri, Tuhyfa* (Masrur- Şiir kitabı), *Kayyum Han* (kolektif kitap), *Qurban* (M. Ravşan- Roman), *Kök Tepa* (Kurnan), *Kayyum Han Kim?* (Ah- Can), *Türkistan Milli Hareket Tarihi* (Ah-Can), *Veli Kayyum Han Makaleleri Toplamı* (2 Cilt), *Özbekişhe Gramatik* (A. Von Gobain), *Kan* (Abdullah- Tarihi Roman), *Balıkçı Kızı* (M. Ravşan- Piyes), *Sayran* (Alman Bet- Roman). Kitaplar Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin İlmî-Edebi Bölümü tarafından hazırlanmaktaydı.

¹³⁶ Kayyum Han, *Türkiye'nin Dış Siyaseti*, Milli Türkistan (1943), sayı: 29, s: 1

¹³⁷ Kayyum Han, *Türkistanlıların Milliy Siyasiy Kuralı*, Milli Türkistan (1943), Sayı: 25/26, s: 3.

¹³⁸ İkrâm Han, *Bir Türkistanlının 2. Dünya Savaşı Hatıraları*. s: 127.

Milli Türkistan Birlik Komitesi içerisinde muhalefetin ortaya çıkışı

Kuruluşun büyümesine ve gücünün artmasına paralel olarak bazı sorunlar da ortaya çıkmaya başlamıştı. Komitenin faaliyetlerinin, birbirinden uzak ve farklı cephelerde dağınmış olarak bulunan Türkistan Birlikleri düzeyine genişletilmiş olması, çeşitli koordinasyon bozukluklarına yol açtığı gibi, bu birliklerin kontrol altında tutulmasını da güçleştirmişti. Azerbaycan dışında kalan bütün Türk kökenli askerlerin Türkistan Lejyonuna gönderilmesi bir diğer sıkıntı kaynağıydı. Özellikle İdil Ural Türkleri, Kırımhlılar ve Kazak Türkleri kendi Milli Komitelerini kurmak istiyorlardı. Nitekim, 1943 yılı başlarında, Kazak Türklerinden Kares Kanatbay ve İdil Uralı Ahmet Temir, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a, Doğu Bakanı Rosenberg'e ve SS lideri Himmler'e müracaat ederek, Kazakistan ile İdil-Ural bölgelerinin birleştirilmesi ve ayrı bir komite haline dönüştürülmesi yönünde bir istek gündeme getirdiler.¹³⁹ Müracaat talebi ile birlikte, Veli Kayyum Han ile alâkalı çeşitli suçlamalar da gündeme getirilmişti. Ayrıca, Milli Komitenin Türkistan'ı temsil edemeyeceği iddiası ileri sürülmekteydi. Komiteyi ve Lejyonu, Tek Rehber prensibiyle yönetmekte olan Veli Kayyum Han'ın Özbek oluşu nedeniyle, Komitenin Özbek hakimiyeti altında çalıştığı ve Özbeklere ayrıcalık tanındığı şeklinde suçlamalar yapılmaktaydı. İktidarın ve yönetimin tek elde toplanmış olduğu her sistemde olduğu gibi, MTBK içerisinde de muhalefet başlamıştı ve giderek güçlenmekteydi.

Bu çıkış, muhtemelen SS tarafından destekleniyordu. Zira o günkü şartlarda, gücünün doruğunda olan Kayyum Han'a karşı bir hareket, ancak Alman kurumlarından birisinin veya birkaçının ciddi desteğiyle başarıya ulaşabilirdi. Doğu Bakanlığı, söz konusu iddiaları araştırmak ve karara bağlamak için Profesör von Mende başkanlığında bir komisyon kurdu. Bu arada muhalefet hareketiyle ilgili gelişmeler *Milli*

¹³⁹ Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında*. s: 95 ve Milli Türkistan. Sayı 79, s: 16. Ahmet Temir ise hatıralarında bu girişimden hiç söz etmemektedir.

Türkistan sayfalarına da yansımıştı. *Türkistan halkı ve Komünizm* başlıklı bir yazıda Kayyum Han şöyle demektedir:

Bizler şu anda Türkistan hürriyeti için eline silah almış kim-seleriz. Aramızda fitne, fesat ve bozgunlara izin vermeyelim. Böyle hareketler ortaya çıkarsa, iş bozanlar, fitneciler, yalan-cılar ve nankörler aramızda bulunursa geleceğimiz karanlık-tır. Herkes kendisine verilen görevi yerine getirsin. Ancak bu durumda milletimizin önüne açık bir yüzle çıkabiliriz.¹⁴⁰

Bu satırlarla, bölücüler konusunda lejyon askerlerini ve siyasi kadroyu uyaran Kayyum Han, kendisine yöneltilen, geç-mişte emperyalist ülkelerle alâka kurmuş olmak suçlaması-na karşı ise şu cevabı vermektedir:

Ben bu demokrat, liberal ve kapitalist devletlerle hiç alâka kurmadım. Onlara daima karşı çıktım ve alâka kuranlarla da birlikte olmadım. Bu sözlerimin doğruluğunu bugün her-kes anlamış olmalıdır.¹⁴¹

Diğer taraftan Türkistan Lejyonu'nun komutanı Binbaşı Hauptmann Ernecke de tartışmaya dahil olmuştu ve Türkis-tan Komitesine karşı çalışma yapanları uyarmaktaydı:

Ben sizin kim olduğunuzu sormam. Sadece "Türkistan için ne yaptın?" diye sorarım. Kazak, Kırgız, Özbek vs. diye sor-mam, "Türkistanlı mısın?" derim. Türkistanlılar benim de dos-tumdur.¹⁴²

Yukarıdaki sözlerle, Alman ordusunun Türkistan'ı bir bütün olarak kabul ettiği ve boylara dayanarak çalışma yapılmasına izin verilmeyeceği anlatılmakta, daha da önemlisi, kendisini *Türkistanlı* olarak tanımlamayanların dost olarak görülmeceği belirtilmekte; boy farklılıkları üzerinden poli-tika yapmak isteyenlerin düşman kabul edileceği açıkça vur-gulanmaktadır. 1943 yılı başlarında Berlin'de düzenlenen Tür-kistan Gecesine, Alman Ordusunu temsilen Hauptmann Ernecke'nin, Dışişleri Bakanlığı adına büyükelçi Schulenbur-

¹⁴⁰ Kayyum Han, *Türkistan Halkı ve Komünizm*. Milli Türkistan (1943), Sayı 16, s: 12.

¹⁴¹ Kayyum Han, *Hak ve Küraş*. Milli Türkistan (1943) sayı: 18, s: 1.

¹⁴² *Yaradarlar tuzumide şadlık keçesi*. Milli Türkistan (1943), sayı:19/20, s: 18

g'un ve Doğu Bakanlığı adına da siyasi bölüm şefi Leibbrandt'ın katılmış olması, bütün bu kuruluşların Veli Kayyum Han'a ve Türkistan Komitesine tam destek verdikleri anlamına gelmekteydi.¹⁴³

Bu üç kuruluşun desteğini arkasına almış bir Veli Kayyum Han karşısında, SS tarafından destekleniyor olsalar bile, muhaliflerin başarı şansı yok gibiydi. Nitekim von Mende başkanlığında kurulan soruşturma komisyonu, Veli Kayyum Han'a yöneltilen tüm suçlamaları yersiz bulmuş ve ayrı bir "Kazak- İdil Ural komitesi" teşkilinin gereksiz olduğuna karar vermişti.

1943 yılı Ekim ayında, Ostministerium, Ordu (OKW), SS ve SD'nin birlikte onayı ile Milli Komitelerin Milli Temsilcilikler düzeyine yükseltilmeleri kararı verildi. Bu karar siyasi açıdan önem taşıyordu ve Alman Hükümetinin bütün komiteleri artık kendi ülkelerinin siyasi temsilcileri olarak kabul ettiği anlamına geliyordu. Bu gelişmenin temelinde Prof. von Mende'nin "Her milliyet kendi otonom yapılanmasına sahip olmalıdır" görüşü yatmaktaydı. Bu karardan sonra Türkistan Milli Temsilciliğinin Başkanı olarak Veli Kayyum Han, ve Başkan Vekili olarak da Dr. Baymirza Hayit resmen onaylanmışlardır.

SS'lerin Turancılığı ve Doğu Türk Gücü

1943 yılı sonbaharı boyunca, Alman Doğu politikalarında, Rosenberg'in etkinliğinin giderek azaldığı görülmektedir. Yoğun baskılar nedeniyle, yakın arkadaşı Leibbrandt'ı Doğu Bakanlığının siyasi bölüm şefliğinden almış ve yerine SS generali Berger'i getirmek zorunda kalmıştı. Milliyetler politikası bakımından Alman kuruluşları arasında ciddi farklılıklar ortaya çıkmıştı ve cephelerde gerilemenin belirginleşmesiyle birlikte, özellikle SS teşkilatının etkinliği artmağa başlamıştı.

¹⁴³ *Eine weitere große Veranstaltung in Berlin.* Milli Türkistan (1943), sayı: 15, s: 19

Kısa bir süre sonra SS teşkilatı, kendi bünyesinde bir Birleşik Türk Gücü oluşturma projesini başlattı. Projenin mimarı meşhur Türkolog Cleinow'un asistanı, Dr. Reinier Olzscha idi. Olzscha milliyetler konusunda Nazi ideolojisine çok aykırı bir yaklaşıma sahipti. Bolşevizmi zayıflatabilecek tek etkili gücün Türk Birliği olacağına inanmaktaydı. Olzscha'ya göre Roma imparatorluğunun çöküşünden bu yana Devlet Kurmak ve bu devletleri ayakta tutabilmek becerisini gösteren iki ırk vardı ve bunlar da *German* ve *Turan* ırklarıydı. Bolşevizm, ancak bu iki ırkın birlikte çalışmasıyla yenilebilirdi. Bu fikirleriyle SS yöneticilerini ve özellikle de Himmler'i ikna etmişti. Yukarıda tanımlanan siyasi anlayışa uygun bir yapılanma oluşturabilmek için gerekli izni almış ve SS'in Dresden'deki merkezine yerleşerek çalışmalara başlamıştı.

Türk Birliği fikrini kendileri açısından daima bir tehlike olarak gören Alman yönetimi için bu büyük dönüşüm gerçekten çok ilginçtir. Nazi plânlarına göre, Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonraki hedef Türkiye idi. Bir diğer deyişle, plân hedeflerinin gerçekleşmesi durumunda, gelecekte, Dünya Türklüğünün bağımsız tek ülkesi olan Türkiye ile bir çatışma kaçınılmazdı. Böyle bir doğrudan çatışmanın olmaması durumunda bile, denge politikası izleyen Türkiye'nin, müttefikler safında savaşa girmesi ihtimali her an mevcuttu. Böyle bir durumda Alman cephelerinde savaşan Türk kökenli grupların alacakları tutumun ne olacağı konusunda ciddi kuşkular vardı. 1941-43 yılları arasında, bu grupların bir araya gelmelerine veya birlikte siyasi çalışmalar yapmalarına izin verilmemesinin önemli sebeplerinden birisini bu kuşkuda aramak lazımdır. Fakat 1943'te artık Türkiye ile doğrudan savaş ihtimali ortadan kalkmış gibiydi. Zira Almanya bütün cephelerde gerilemeğe başlamıştı. Sonuç olarak Alman cephesindeki Türk kökenli gruplar üzerinde *Turancılık* oyunu oynamanın hiçbir sakıncası kalmamıştı.

Olzscha, öncelikle bir askeri çekirdek oluşturmak gerektiği inancındaydı. Bu amaç için en uygun adam, 450'inci tabur komutanı Mayer Mader'di. Zira, Türkistan Lejyonu'nun etkin komutanlarından birisi olan Mader ile Veli Kayyum Han arasında çok uzun bir süreden beri devam eden bir an-

laşmazlık vardı. Mayer, Türkistan Komitesi'ne karşı olduğunu her zeminde dillendirmekteydi. Sonuç olarak, Türkistan Lejyonunun en güçlü birliklerinden birisi olan 450'inci tabur, komutanları Yüzbaşı Mayer Mader ile birlikte Waffen SS'e¹⁴⁴ geçti. Taburun yapılanması ve kapasitesi Alay seviyesine çıkarıldı. Benzer bir işlem diğer Türk grupları için de gerçekleştirilmiş ve ikişer taburdan oluşan alaylar kurulmuştu. Daha sonra Türkistan, Azerbaycan, Kırım ve İdil Ural alaylarının birleştirilmesiyle, Alman ordu komutanlığından bağımsız, doğrudan SS'e bağlı olarak çalışacak bir Doğu Türk Gücü teşkil edilmiş oldu. Asker mevcudu fazla olmadığı için Doğu Türk Gücü ve bünyesindeki alaylar, 1944 yılına kadar, muharip güç olmaktan çok siyasi propaganda amacıyla kullanılmışlardır.¹⁴⁵ Bu askeri gücü desteklemek için siyasi nitelikte bir yapılanma oluşturulması gerekiyordu ve bu amaçla bir de Türkistan Çalışma Grubu kuruldu. Veli Kayyum Han'a karşı oldukları için Türkistan Komitesinden çıkarılan üyeler bu grubun çekirdek kadrosunu oluşturmuşlardı.¹⁴⁶

SS'in bu girişimleri Veli Kayyum Han'ın ve MTBK'nın şiddetli tepkisine sebep oldu. Kayyum Han Alman yönetim çevrelerinde ve Milli Türkistan sayfalarında, karşı mücadeleye başlamıştı:

MTBK kabileciliğe izin vermez.... Kim bu siyasete yönelirse, kabileciliği ortaya koyarsa, demek ki o halâ Bolşevik etkisi altındadır. Bunlar aramızdan yok edileceklerdir. Onlar bizim milli varlığımızı çürütmek, yok etmek istiyorlar... Onlar Türkistan için mikropturlar.¹⁴⁷

Veli kayyum Han'ın bütün karşı çabalarına rağmen, Olzscha ve Mader ikilisi, ilk adımlarında başarılı olmuşlar ve SS bünyesinde ayrı bir siyasi ve askeri örgütlenmeyi ortaya çıkarmışlardı. Fakat hayallerini gerçekleştirebilmek için Tür-

¹⁴⁴ SS'in askeri kitaları

¹⁴⁵ Caroe, *Sömürülen Topraklar*. s. 345.

¹⁴⁶ Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında*. s: 101.

¹⁴⁷ Kayyum Han, *Yengi tiptegi Türkistan yaşları*. Milli Türkistan (1943), sayı: 32, s: 11.

kistan Lejyonu gibi, etkinlik alanı 180 bin askere ulaşmış bir yapıyı ele geçirmek zorunda olduklarını bilmekteydiler. Oluşturdukları Doğu gücünün toplam kapasitesi altı bin kişiydi ve istedikleri boyutun çok uzağındaydı. Diğer milliyetlerin komiteleri güçsüzdü ve lejyonlarına bağlı asker sayısı çok azdı. Dolayısıyla bu ikilinin karşısındaki en önemli güç Veli Kayyum Han'dı. Onun tasfiye edilmesi halinde arzuladıkları etkinlik düzeyine ulaşmış olacaktı. Bunun üzerine, Türkistan meselesinde tek muhatapın MTBK olmadığı ve kendilerinin de muhatap kabul edilmesi gerektiği iddiasıyla, Alman yetkili çevrelere yönelik bir siyasi çalışma başlatıldı. Fakat Leibbrandt'ın yerine Doğu Bakanlığı siyasi bölüm şefliğine getirilen Berger, bir SS generali olmasına rağmen, Veli Kayyum Han'dan yana tavır koydu ve Türkistan meselesinde tek başvuru makamı, bize karşı sorumlu olan Veli Kayyum Han'dır şeklinde bir karar yayınladı. Kuşkusuz bu kararın alınmasında von Mende çok etkili olmuştu. Resmi nitelikteki bu karar, bütün muhalefet çabalarını etkisizleştirmişti. Ayrıca harp sonuna kadar Veli Kayyum Han ve ekibi için bir nevi sigorta görevi görecekti.

Bu gelişmeler üzerine Olzscha, geçici de olsa, geri adım atmak zorunda olduğunu fark etti. Sonuç olarak mecburi bir uzlaşmaya gidildi. Olzscha grubu, Veli kayyum Han'ın Türkistan meselesinde tek temsilci olduğunu kabul edecek, buna karşın Veli Kayyum Han da SS içerisinde kurulan Türkistan Alayına destek verecekti. SS Türkistan Alayının başına, Türkistan Lejyonunun en tanınmış komutanlarından birisi olan Gulam Alim getirildi. Eski bir Kızıl Ordu çavuşu olan Gulam Alim, Türkistan Lejyonuna girdikten sonra, Demir Haç Nişanı da dahil olmak üzere, Alman ordusunda verilen bütün madalyaları kazanmış ve Albay rütbesine çıkmış çok nitelikli bir askerdi.¹⁴⁸

İlk raundu kaybetmiş olmalarına karşın ne Olzscha ne de Mader kolay pes edecek insanlar değillerdi. Kayyum Han MTBK'da ve Lejyonda mutlak kontrolü elinde tutuyordu. Fakat cephe boyunca çok sayıda komutanlık bünyesine dağıl-

¹⁴⁸ Caroe, *Sömürülen Topraklar*, s: 346.

mış yüzlerce Türkistan askeri birliğinde kontrolü sağlaması mümkün değildi. Nitekim bir süre sonra bu birlikler içerisinde Türkistan Milli Hükümeti imzalı, MTBK ve Kayyum Han karşıtı bildiriler dağıtılmağa başlandı. Azeri Türk'ü Süleymanov ile Kırgız Türklerinden Asan Abdullayev'in başı çektiği bir grup tarafından yürütülen bu çalışmaya, Mayer Mader destek vermekteydi. 1944 Martında çalışma bir adım daha ileri gitmiş ve Abdullayev-Süleymanov grubu, Kayyum Han'ı öldürmek için Berlin'e bir suikastçı göndermişti. O sırada Kayyum Han Berlin'de değildi ve suikast planı öğrenildi. *Milli Türkistan*'da bu olaylar şu şekilde anlatılmaktadır:

Mayer Mader 1942'lerde bir tabur kumandanıydı. Hayalpe-rest bir kişi olup Türkistan meselelerine girmek istedi. Fakat biz onu ve arkadaşlarını hemen tasfiye ettik. O daha sonra SS ile anlaşarak etrafına milli hareket ile ilgili olmayan adamları topladı ve hayali plânlarla meşgul oldu.... Mayer Mader'ciler Veli Kayyum Han'ı öldürmek için birkaç defa suikast yaptılar. 1943'te Cizzaklı Corabayev'i Veli Kayyum Han'ı öldürmek için gönderdiler. Fakat O, Veli Kayyum Han'ı görünce teslim oldu.¹⁴⁹

Olayın hemen ardından Abdullayev ve Süleymanov'un da içlerinde bulunduğu 6 kişi, OKW tarafından tutuklanarak kurşuna dizildiler. Mader'in hayallerini paylaşanlar bunun bedelini hayatlarıyla ödemişlerdi. Daha sonraki dönemde Mayer Mader'in de kurşuna dizildiği söylenmiş, fakat kesinlikle doğrulanamamıştır.¹⁵⁰ İkilinin diğer üyesi, Reinier Olzscha'nın da ilginç bir kader çizgisi olacaktı. Olzscha, harp sonuna kadar Dresden'deki SS merkezinde çalışmalarını sürdürdü ve daha sonra Sovyetler Birliği'ne iltica etti. Bu gelişme kendisinin harp boyunca Sovyetler adına çalışan bir casus olup olmadığı sorusunu da gündeme getirmiştir. Veli Kayyum Han bu konuyu şöyle açıklamaktadır:

1943 yılında Komite'ye Burhanof isimli bir asker geldi. Bu adam 1923 de Almanya'ya gönderilen ve 3 yıl sonra geri alı-

¹⁴⁹ *MTBK ve Sovyetlerin Taktikası*, Milli Türkistan (1969), sayı 126, s: 13.

¹⁵⁰ Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında*. s: 97. Kendisiyle yapılan kişisel görüşmede, Veli Kayyum Han da Mayer Mader'in tutuklandığını ve idam edildiğini söylemiştir.

nan küçük öğrencilerden imiş. Kendisini çok gözüm tutmadı ve görev vermedim. Fakat Dresden'e, Olzscha'nın yanına gitmiş ve birlikte çalışmağa başlamışlar. Daha sonra Olzscha'yı kandırıp Rusya'ya götürülen de odur. Olzscha Rus casusu değildi, fakat çok hayalperest bir adamdı. Kendisini kandırarak diğer tarafa geçirdiklerini tahmin ediyorum.¹⁵¹

General Vlasov ve Rus Kurtuluş Ordusu projesi

O sıralarda Himmler, SS tarafından yönetilecek çok daha geniş kapsamlı bir plân peşindeydi. Plân temel olarak Bolşevizm karşıtlığı kavramı üzerine inşa edilmişti. Panislamizm ve Türk Birliği kavramları da yardımcı öğeler olarak kullanılacaktı. Projenin hayatiyete geçirilebilmesi için gerekli aktörler de büyük ölçüde hazırlanmış gibiydi. Bunlardan birincisi ve en önemlisi, eski Kızıl Ordu Generali Vlasov idi. Barbarossa harekâtı sırasında esir alınan General Vlasov, Almanlarla birlikte Bolşevik Ruslara karşı savaşmaya ikna edilmişti. Kendisi eski bir çar ordusu subayı olduğu için Bolşevizme karşı olmak konusunda fazla zorlanmamıştı. Fakat bir ön şartı vardı. Bütün Sovyet esiri milliyetlere ait askerlerin kendi yönetiminde birleştirilmesini istemekteydi. Bunu sağlayabilmek için önce generalin başkanı olacağı bir siyasi komite ve Rus harp esirlerinden oluşan Rus Kurtuluş Ordusu kurulacaktı. Daha sonra bütün milliyetlere ait lejyonlar ve milli komiteler, anti-bolşevik bir yapılanma anlayışı içerisinde, Vlasov'un başkanlığındaki komiteye bağlanacaktı. Bu arada, İngiliz karşıtlığıyla meşhur olan Kudüs müftüsü El Hac Emin Hüseyin de Almanya'ya getirilmiş ve Dresden'de bir imam okulu kurması sağlanmıştı.¹⁵² Böylece, Bolşevik Rusya'ya karşı savaşan Müslüman gruplar arasında bir dayanışma amaçlanmaktaydı.

Projenin gündeme getirilmesiyle birlikte, milli komite li-

¹⁵¹ Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

¹⁵² Caroe, *Sömürülen Topraklar*, s: 347.

derleri arasında büyük tepkiler ortaya çıktı.¹⁵³ Liderler, bir Rus generalinin yönetimi altında kurulacak bir oluşuma katılmama konusunda kesin bir tavır sergiliyorlardı. Daha Vlasov plânının yeni tartışmaya açıldığı dönemlerden itibaren, Milli Türkistan mecmuasında karşıt bir söylem geliştirilmeye başlanmıştır:

Bizler Rus-Bolşevik emperyalizmi ve bu devletin dostlarıyla çalışmak gibi bir olayı kabul edemeyiz.... Bu gibi insanlar yaş (genç) Türkistanlılar arasında yoktur.¹⁵⁴

Bütün bu itirazlara rağmen, projeyi gündeme getirenler, sonuç almak konusunda kararlıydılar. Kısa bir süre sonra Rus dışı milletlerin lejyonları arasında Rus Kurtuluş Ordusu'na katılmaları yönünde yoğun bir propaganda başlatıldı. Bu gelişmeler karşısında MTBK da tutumunu sertleştirmiş ve yayın organı aracılığıyla karşı saldırıya geçmişti:

Avrupa'da yaşayan veya esir olan Ruslar, temsilcilerini Türkistanlı gençlerin barakalarına gönderip milli bağımsızlık siyasetimize ve milli birliğimize karşı sözler söylemektedirler. Cevabımız şudur: Türkistan istiklâli için savaşıyoruz. Almanya ile birlikte savaşmamızın sebebi budur.¹⁵⁵

Bizde enternasyonal karakter yoktur. Bu sebeple, enternasyonal emperyalist düşüncesi olmadığından ROA'nın Rus toprağı için yaptığı çalışmaya karşı değiliz. Eğer Vlasov kendi gücü, kendi Ruslarıyla kendi halkını ve toprağını Bolşeviklerden kurtarabiliyorsa, elinden geliyorsa, bu kendi halkı için büyük bir iş olur..... ROA maskesi altına girip saklanan kişiler varsa ve bunlar Türkistan askerlerini yoldan çıkarmağa

¹⁵³ Dışişleri Bakanlığı Doğu Bölümü Başkanı Otto Bräutigam, 1968 yılında yayınladığı anılarında, SS ile Vlasov arasındaki uzlaşmanın ortaya çıkmasıyla birlikte Ukrayna Milli hareketi lideri Hetman Skoropatski, Rus Kazaçıklarının Generali Krasnov ve MTBK başkanı Veli Kayyum Han başta olmak üzere bütün milli teşkilatların bu projeye şiddetle karşı çıktıklarını belirtmektedir. Yazar ayrıca, Dışişleri Bakanlığının bu projeyi desteklemediğini de vurgulamaktadır. Bkz. *So hat es sich zugetragen (Ein Leben als soldat und Diplomat)*, Holzner Verlag, Würzburg, 1968.

¹⁵⁴ Kayyum Han, *Türkistan Milli askerleri ve siyasi yol*, Milli Türkistan (1943), sayı: 19/20.

¹⁵⁵ Kayyum Han, *Türkistanlılar Dikkatige*, Milli Türkistan (1943), sayı: 24, s: 1.

çalışırlarsa, hatta Türkistanlıların koluna takılı 'Allah Biz bilen' şeklindeki armayı kaldırıp onun yerine ROA armasını takın diyorlarsa....bunlar Bolşevik ajanlarıdır.156

Milli Türkistan baş yazılarında yansıtılan bu görüşlerle MTBK, sadece Bolşevizme değil, Rus emperyalizmine de karşı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca satır aralarında, bu politikaya destek verebilecek Türkistanlılar da uyarılmaktadır. Prof. Mende'nin daha sonraki yıllarda ifade edeceği gibi, komitelerin ortak arzusu, yalnızca Bolşevizmin değil, Rus hakimiyetinin de sona erdirilmesiydi. Kendi milletlerinin tam bağımsızlığı için savaşılan bu insanların bir Rus generelinin emri altında ve Ruslarla birlikte savaşıacaklarını hiçbir şart altında düşünmemek lazımdı. Aslında bu konuda Alman Generalleri arasında bile tam bir uzlaşma olmadığı görülmektedir. Güney Orduları komutanı Feldmareşal Mannstein'in Diplomat Dirksen'e yazdığı mektup konuya yönelik fikir farklılıklarını açık olarak ortaya koymaktadır:

Ruslar ve yabancı halkların Bolşeviklere karşı geniş çaplı bir harekete geçmesi ne iyi olur. Ancak onlara bir hedef göstermek güç olacaktır; çıkarları kendi aralarında karşıt ve uzun dönemde bizimkilerle de çelişmektedir. Bölme çabasını daha önceden göstermek ve en önemlisi işgal altındaki bölgelerde, uygun bir biçimde hazırlamak gerektiği doğrudur.157

Bütün bunlara rağmen, SS yönetimi bu konudaki ısrarından vazgeçmeyecek ve bu konuyla ilgili uğraşlarını sürdürecektir. Bu projeye en büyük direnci göstermesi nedeniyle Veli Kayyum Han üzerindeki siyasi baskı da günden güne arttırılarak devam ettirilecektir.

Türkistan Milli Hükümeti'nin kuruluşu

1944 yılı Almanya için çöküşün hızlandığı ve harbin kaybedildiğinin açık olarak ortaya çıktığı yıl olmuştur. Artık Al-

156 Kayyum Han, *Türkistan'ın yana milli siyaseti üstünde*, Milli Türkistan (1943), sayı: 31, s: 3

157 Mannstein'in 9.5.1943 tarihli mektubu, Türkiye'deki Alman Politikası, s: 90.

man yöneticilerinin mağrur görünüşleri ve kesinlikle uzlaşmaz tutumları gitmiş, yerine her fırsatı değerlendirmek isteyen uzlaşmacı bir anlayış hakim olmuştu. Dolayısıyla milli komiteler daha rahat hareket eder duruma gelmişlerdi. Bu ortam içerisinde siyasi zeminini güçlendirmek isteyen MTBK, 8-10 Temmuz tarihlerinde, 3 gün sürecek bir kongre düzenlemeye karar verdi.

Kongre yeri olarak Viyana seçilmişti. Kongreye cephedeki birliklerden, Türkistan Lejyonundan ve MTBK dan seçilmiş 537 delege katılmış ve toplam 36 bildiri sunulmuştur. Veli Kayyum Han açılış konuşmasında Kongreyi bir "Millet Meclisi" olarak tanımlamaktadır. Kongre boyunca Vlasov komitesinin tanınmaması, ona katılanların vatan haini olarak kabul edilmeleri ve Rus emperyalizminin her türlüşüne karşı bulunduğu şeklinde kararlar alındı. Ayrıca Rusların Türkistan'ı cumhuriyetlere bölme politikaları reddedilerek, tek ve hür bir Türkistan varlığı kabul edilmiş, yeni kurulan Türkistan Cumhuriyetlerinin kabul edilmeyeceği vurgulanmıştır. Türkistan'da yeni kurulacak devletin serbest ekonomi, laik sistem ve din hürriyeti gibi temel ilkelere dayanması kararı verilmiştir. İktidarın ele geçirilmesinden sonra Türkistan'da komünist partisi yasaklanacaktı. Kongre kendisini Hokand ve Alaş Orda hükümetleri ile 1922 Türkistan Türk Müslümanları kurultayından sonra gelen 4'üncü kongre olarak kabul etmekteydi.¹⁵⁸

Tek adaylı olarak yapılan seçimler sonucunda, Veli Kayyum Han yeniden başkan seçildi. Başkan tarafından önerilen 13 kişi, Komite üyesi seçildi ve bunların arasından 7 kişi bölüm başkanlıklarına getirildiler. Bunlar sırasıyla Dr. Baymirza Hayit, Dr. Said Kerimi, Ergeş Şermet, Sattar Alman Bet, A. Zavkiy, Ravşan Bek ve Ayıt Bay şeklindeydi. Ayrıca 70 kişilik bir Millet Meclisi oluşturulmuştu, Böylece hariçte ilk defa olarak bir Türkistan Hükümeti ve Türkistan Meclisi kurulmuş oluyordu. Adolf Hitler'in kongreyi telgrafla kutlaması ve Veli Kayyum Han'a bir nişan vermesi Alman yönetiminin desteğini göstermesi bakımından önemliydi.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Milli Kongranın 8 yıllığı, Milli Türkistan (1952), sayı: 79, s: 9.

¹⁵⁹ Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızııldız arasında*, s: 101.

1945 yılının 24 Martında Ostministerium, Milli Türkistan Birlik Komitesini, *Geçici Türkistan Milli Hükümeti* olarak tanıdığını bildirdi. Türkistan Lejyonu da resmen *Türkistan Milli Ordusu* olarak kabul edilmişti. Bu arada, diğer milliyetlerin temsilcilikleri de Milli Komite düzeyine yükseltilmişti.¹⁶⁰ Milli hükümet sıfatını alan MTBK'ya ayrıca, Almanya ve müttefikleriyle diplomatik ilişki kurma hakkı da tanındı. İkinci Dünya Savaşı boyunca Almanlarla birlikte savaşan milliyetlerden yalnızca Milli Türkistan Birlik Komitesine Milli Hükümet statüsü tanınmış olması, kararın çok geç alınmış olması bakımından pratik bir önem taşımamakla birlikte, haricte resmi kabul gören tek Türkistan Hükümeti olması bakımından tarihi öneme sahiptir.

Kaçınılmaz sona doğru

1944 yılının 14 Kasımında, Vlasov'un Rusya Halkları Kurtuluş Komitesi'nin (KONR) kurulduğu ilan edildi.¹⁶¹ Ayrıca KONR'a bağlı olarak, Rus harp esirlerinden ve doğulu işçilerinden oluşan *Rus Kurtuluş Ordusu* (ROA) kurulmuştu.¹⁶² SS Lideri Himmler, Doğu Bakanı Rosenberg'i zorlayarak projesini kabul ettirmiş ve uygulamaya koymuştu. Sonuç olarak Himmler ve Rosenberg, Vlasov ile bir uzlaşmaya varmışlar ve bunu yazılı olarak belgelemişlerdi. İlan edilen memorandumun ilkeleri şöyledir:

Rusya Bolşevizmden kurtarıldıktan sonra bağımsız bir devlet olacak ve yönetim şeklini halk tayin edecektir. 1939 öncesi sınırlar geçerli olacaktır...Kırım bağımsız bir bölge olacaktır ve Rus Kazaklarına da azami politik bağımsızlık verilecektir. Rus olmayan halklara azami düzeyde kültürel otonomi verilecektir.¹⁶³

Himmler'in plânına göre Türkistan, İdil-Ural ve Kırım Komiteleri Doğu Türk Şura'sını, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya,

¹⁶⁰ Mühlen, a.g.e, s:137 ve Hayit, *Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*. s: 200.

¹⁶¹ Komitet OsbovojDeniya Narodov Rossii.

¹⁶² Russkaya Osvoboditel neya Armiya.

¹⁶³ Dallin, *La Russie sous la botte nazie*. s: 417.

Gürcistan ve Ermenistan komiteleri de Kafkas Şurasını oluşturacaklardı. Daha sonra bu iki Şura birleştirilerek bir federasyon halinde KONR'a bağlanacaklardı.¹⁶⁴

Fakat başta Veli Kayyum Han olmak üzere, bütün milli komitelerin liderleri, bu uygulamaya şiddetle karşı çıktılar. Veli Kayyum Han, Vlasov komitesi ile ilişkilerini ve aralarında geçen olayları şöyle anlatmaktadır:

SS yöneticileri bize Vlasov ile görüşmeniz ve konuşmanız lâzım dediler. Ben, Gürcistan temsilcisi Kedia ve bir Gestapo görevlisi, birlikte Vlasov'un merkezine gittik. Salon Ruslarla doluydu. İçeriye girdiğimizde Kedia, Vlasov'un elini sıktı. Ben sıkmadım. Bize uzun uzun plânlarından bahsetti. Vlasov'un askeri çok azdı ve bizinkileri kullanmak istiyordu. Konuşmasını dinledikten sonra söz aldım ve 'sizin komitenizi reddediyoruz. Dolayısıyla sizinle çalışmamız mümkün değildir' dedim. Gürcü Kedia da benzer şeyler söyledi ve dönüp çıktık..... Ertesi gün ben, harp yaralılarının bulunduğu bir merkezi ziyarete gidiyordum. Karşıdan gelen bir yük kamyonu benim arabamı şarampole itti. Yaralandım ve 1 ay hastanede yattım. Muhtemelen olay Gestapo tarafından düzenlenmişti. Ben ortadan kalkarsam plânlarını rahatça uygulayacaklarını sanıyorlardı. Lejyondaki askerlerimiz Almanlara 'eğer bizi Vlasov'a katılmak mecburiyetinde bırakırsanız biz de size karşı savaşırız' deyince çekindiler, Vlasov meselesi devam ettiği halde bizi rahat bıraktılar. Fakat SS bünyesinde bulunan Gulam Alim komutasındaki Türkistan Alayını bu teşkilata bağlamışlardı. Bu olay askerler üzerinde çok fena tesir bıraktı ve Gulam Alim'in adamlarıyla birlikte çetecilerin safına geçmesine sebep oldu.¹⁶⁵

Gerçekten, bir Rus generalinin komutası altında çarpışmak, Rus olmayan milliyetlere ait askerler için çok ağır bir durumdu. SS yönetiminin bu aptalca kararda ısrarlı olması nedeniyle SS teşkilatı bünyesindeki Türkistan askerlerinden 900 kadarı Sovyet saflarına geçmiştir. Bu geçişlerden en önemlisi Waffen SS deki Türk Alayı komutanı ve harp kah-

¹⁶⁴ Batır, *Milli yolimizda toğrı harakat etaylık*. Milli Türkistan (1952) sayı 79, s:16.

¹⁶⁵ Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorfta yapılan kişisel görüşme.

ramanı Gulam Alim'in 200 kadar adamıyla Çekoslovakya'daki komünist partizanlara iltihak etmesiydi.¹⁶⁶ MTBK Başkan vekili Dr. Baymirza Hayit bu olayı şöyle anlatmaktadır:

Vlasov'un Rusya Halkları Kurtuluş Komitesi'nin resmen kurulmasıyla birlikte, SS bünyesindeki birlikleri Vlasov Komitesine bağlamışlardı. Bu gelişme Rus dışı milliyetlerin ve özellikle Türkistanlı askerlerin ciddi protestolarına sebep oluyordu. O sırada Çekoslovakya'da komünist partizanlara karşı savaşan Albay Gulam Alim beni oraya çağırdı. Aralık ortalarında, yani KONR'un kurulmasından bir ay kadar sonra, Gulam Alim'in bulunduğu Miyava şehrine gittim. Yaptığımız görüşmede Alim ve bazı subaylar Vlasov'a bağlanma emri geri alınmadığı takdirde isyan edeceklerini söylediler. Benim yetkililerle son bir görüşme yapmama karar verildi. Benzer sıkıntı Azerbaycanlı askerler için de geçerliydi. Azerbaycan Komitesi başkanı Fethali Bey ile birlikte Doğu Bakanlığı yetkilisi, SS Generali Berger'e gittik ve durumu anlattık. Fakat Berger karardan dönmenin mümkün olmadığını bildirdi. Bu teşebbüsün fayda vermemesi üzerine Gulam Alim, Almanlarla çatıştı, bir hayli Alman askerini öldürdükten sonra, komutasındaki bir kısım askerlerle birlikte çetecilerin safına geçti.¹⁶⁷

Bu gelişme SS liderliğinin bütün planlarını alt üst etmişti. Vlasov önderliğinde birleşik bir anti-bolşevik ordu yaratma projesi çok büyük bir yara almıştı.¹⁶⁸

1945 yılının Nisan ayında, savaşın son günleri yaklaşırken, MTBK açısından beklenmedik bir gelişme oldu. Kares Kanatbay¹⁶⁹ başkanlığında muhalif bir grup MTBK' dan ay-

¹⁶⁶ Caroe, *Sömürülen Topraklar*. s: 346. Patrick Von Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızılyıldız* arasında adlı eserinde bu sayıyı 400-500 olarak vermektedir.

¹⁶⁷ Dr. Baymirza Hayit ile kişisel görüşme

¹⁶⁸ Gulam Alim savaş bitiminde Sovyetlere dönmüş, Andican şehrinde Petrol Teknikum müdürü olarak çalışmıştır. Soğuk savaş yıllarında, radyolarda propaganda konuşmaları yapmıştır. Baymirza Hayit, kendisini 1961'de Londra'da gördüğünü söylemektedir. General Vlasov ise Ruslar tarafından tutuklanarak Moskova'ya götürüldü. Vatana ihanet suçlamasıyla yargılandı ve idam edildi.

¹⁶⁹ Kares Kanatbay 1911 yılında Kazakistan'da doğdu. Maden Mühendisi olarak Kazakistan ve Tataristan'da çalıştı. İkinci Dünya Savaşında Almanlara esir düştü ve Türkistan Lejyonuna katıldı. MTBK sekreteri oldu. Daha sonra komiteden ayrılarak Türkeli grubunu oluşturdu.

rıldı ve Türkistan Şurasını kurdu. Şuranın başkanlığına Kares Kanatbay, yardımcılığına ise Ahmet Ömercan getirilmişti. Grubun diğer üyeleri Esen Kaygın, Esimbət Gayratı ve Rahim Burhanzade şeklindeydi. Şura, kurulduktan kısa bir süre sonra, Vlasov önderliğindeki Rus Halklarını Kurtarma Teşkilatı'na katıldı. Fakat artık harp bitmek üzereydi ve Alman yönetimi tamamen çökmüştü. Bu nedenle katılım kararı tamamen sembolik bir anlam taşımaktan öteye geçemeyecekti.

Artık savaşın son günleriydi. Milli komitelerin liderleri başka ülkelere gitme çabası içerisindeydiler. Alman yönetimi bu konuda zorluk çıkarmamış ve gerekli belgelerin hazırlanması için yardımcı olmuştu. Azerbaycan komitesi başkanı Fethali Bey Mısır'a, Şimali Kafkas Komitesi lideri Alihan Kantemir ve Gürcü Komitesi başkanı Kedia İsviçre'ye geçirilmişlerdi. Veli Kayyum Han ise komite üyesi arkadaşlarıyla aynı kaderi paylaşmak istediğini ve bu nedenle de Almanya'da kalacağını söyleyerek, Almanya dışına gitmesi yönünde yapılan teklifleri reddetti.¹⁷⁰

Savaşın sonu ve Nürnberg mahkemeleri

Almanya'nın teslim olmasından bir ay kadar önce, savaşın Berlin sokaklarına yayıldığı dönemde, bazı MTBK üyeleri, etrafında Türkistan lejyonuna ait kuvvetlerin konuşlandırıldığı Marienbad kasabasında¹⁷¹ buluşmak üzere Berlin'i terk ettiler. Bir diğer grup da İtalya'ya, 162. Türkistan Tümenininin olduğu bölgeye gönderildi.¹⁷² Kısa bir süre önce MTBK'ya karşı isyan bayrağını açarak ayrılan ve Türkistan Şurasını kuran muhalif grup üyeleri ise Stuttgart'a yönelmişlerdi.¹⁷³ Marienbad Kasabasının merkez olarak seçilmesindeki önem-

¹⁷⁰ Veli Kayyum Han ile 17-23 Ocak 1991 tarihlerinde, Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme

¹⁷¹ Bugün Çek cumhuriyeti sınırları içerisinde ve yeni ismi Marianska Lazna'dır.

¹⁷² Hüseyin İkrım, Seyyid Kerimi, Ruzi Nazar bu gruptaydı.

¹⁷³ Kares Kanatbay, Ömer Ahmetcan, Ahat Selimi.

li sebep, bölgedeki Alman kuvvetlerinin komutanı General Werner ve şehir komutanı Mayor Heipel'in MTBK ile sıcak ilişkileri olan askerler olmasıydı. Veli Kayyum Han, yardımcısı Dr. Baymirza Hayit ile birlikte, bu kasabaya gitti. Marienbad kasabası Amerikan ve Rus kuvvetlerinin işgal bölgelerinin keşiştiği bir noktada kalmıştı. Mayıs ayının ilk günlerinde Rus kuvvetleri kasabaya 14 kilometre kadar yaklaşmıştı ve Çek kızıl direnişçileri her tarafta nokta saldırıları düzenlemekteydiler. 5 Mayıs günü Amerikan birlikleri bölgeyi işgal ettiler. Veli Kayyum Han, Amerikalı birliklerin komutanına ve CİC¹⁷⁴ (Karşı istihbarat birimi) yetkilisine giderek MTBK teşkilatı ve siyasi konumu hakkında bilgiler verdi. CİC yöneticisinin eski bir Kafkas göçmeni Amerikalının oğlu oluşu meselenin anlatılabilmesi açısından büyük bir şans olmuştu. Bu sırada Komite ile ilgili olarak gönderilen bilgiler, Amerikan Ordu Komutanlığınca değerlendirilmiş ve Eisenhower imzasıyla Kayyum Han'ın tutuklanması emri gelmişti. Böylece 22 Mayıs günü Veli Kayyum Han, MTBK üyeleri ve bir kısım askeri görevliler (takriben 120 kişi) tutuklandılar. Marienbad şehri çevresindeki Türkistanlı Askerler ise yük vagonlarına doldurularak, Rus yetkililerine teslim edilmek üzere, Sovyet işgali altındaki Prag'a gönderilmekteydiler. Tutuklanan MTBK üyelerinin elinde Almanya onaylı muhacir belgeleri vardı ve sivil personel olarak tanımlanmışlardı. Haklarında doğrudan tutuklanma kararı yoktu ve Veli Kayyum Han'ın tutuklanması sırasında önlem olarak gözetim altına alınmışlardı. Veli Kayyum Han'ın isteği ve CİC yetkilisinin olumlu çabalarıyla komite üyelerinin Almanya'ya gitmelerine izin verildi ve serbest bırakıldılar.

Komite üyelerinin ayrılmasından hemen sonra General Eisenhower tarafından imzalanan bir diğer emir gelmişti ve Veli Kayyum Han'ın Ruslara teslim edilmesi istenmekteydi. Tam bu sırada Çek direnişçileri, Veli Kayyum Han'ın gözetim altında tutulduğu yere yönelik bir suikast saldırısı düzenlediler. Başarısız olan bu suikast girişimi, aslında, Kayyum Han'ın hayatının kurtulmasını sağladı. Amerikalılar Kayyum Han'ı Ruslara teslim etmekten vazgeçip önce Pilsen şehrine, da-

¹⁷⁴ Counter Intelligence Corps.

ha sonra da Nürnberg şehrine götürdüler. Böylece yaklaşık iki yıl kadar devam edecek sorgulama, yargılanma ve hapis dönemi başlamış oluyordu.¹⁷⁵

Müttefikler arasında imzalanan Yalta antlaşmasına göre, savaşın bitiminden sonra her devlet kendi vatandaşlarını geri alacaktı. Bu nedenle Fransa, İtalya gibi memleketlerde müttefik kuvvetlere teslim olan bütün eski Sovyet vatandaşları, kitleler halinde Rusya'ya iade edilmekteydiler. Bunların büyük bir kısmı teslim anında yok edilmişlerdir. Hayatta kalabilen çok azı ise 20-25 yıllık sürgünlere gönderildiler. Bu uygulama ile on binlerce Türkistanlı yok edilmiş oldu. Dachau civarında, iade edilmek üzere bir barakaya kapatılmış 30 kadar Türkistanlı subayın, Ruslara canlı teslim edilmemek için binayla birlikte kendilerini yakmaları bu trajedinin acı sayfalarından birisini oluşturmaktadır. 1943 yılında İtalya cephesine kaydırılmış olan 162. Türkistan Tümeni Amerikan Ordusuna teslim olmuştu. Tümen mevcudunun büyük bir kısmı gemilere bindirildi ve deniz yoluyla Sovyetlere gönderildi.¹⁷⁶

Herhangi bir şekilde Almanya içlerinde serbest kalmayı başarabilenleri ise tam anlamıyla bir insan avı beklemekteydi. Bütün Alman şehirlerinde Amerikan, İngiliz, Fransız ve Rus askerlerinden oluşan 4'er kişilik ekipler, askeri araçlarla şehir sokaklarında dolaşıyorlar; siyah saçlı ve doğulu görünümlü insanları avlıyorlardı. Bu yöntemle yakalanan eski Sovyet vatandaşları derhal Rus kuvvetlerine teslim ediliyordu. Bu şekilde yakalanan iki MTBK üyesi, Ahmetcan Ömerhan ve Sultan Murat, kendilerinin Türkiye Türkü olduklarına inandırarak canlarını kurtarabilmişlerdir.

MTBK başkan vekili Baymirza Hayit ve bazı üyeler Nürnberg üzerinden Münih'e gelebilmişlerdi. Buradaki asker kaçaklarına yardım kamplarında bir süre yaşamlarını sürdürdüler. Rezzak Baki, Burhaneddin Kasım ve Kadir Bek gibi bazı komite üyeleri, diğerleri kadar şanslı değildiler ve Sovyet

¹⁷⁵ Kayyum Han, *Tarih Tülga Kirganda*. s: 12.

¹⁷⁶ Harp Esiri gemileri boğazlardan geçerken bazı askerler denize atlayarak Türkiye'ye sığınmaya çalışmışlardır da başarılı olamamışlar, yetkililerce yakalanarak iade edilmişlerdir.

askerleri tarafından tutuklanarak öldürüldüler. Bu arada bazı MTBK üyeleri, Türk Genel Kurmayı'nın 8. Amerikan ordusu nezdindeki temsilcisi, yüzbaşı İhsan Ünesean ile temas kurmuş, Türkistan Lejyonu subay ve askerlerinin Türkiye tarafından kabul edilmesi için başvuruda bulunmuşlardı. Ünesean, bu talebi, MTBK tarafından kendisine verilen isim listesi ile birlikte Ankara'ya iletmişse de herhangi bir cevap alamamıştır.¹⁷⁷

Savaşın bitiminden bir süre sonra, Sovyetler Birliği'nin işgal ettiği bölgelerde kendisine bağlı kukla yönetimler kuracağı anlaşıldı ve Komünizmi Avrupa'ya yayma konusundaki niyetleri ortaya çıktı.

Bu dönemde Eisenhower, yayınladığı bir emirle, yakalanan Sovyet vatandaşlarının geri iade edilmesi ile ilgili uygulamaya son verdi. Fakat geçen süre içerisinde sayıları yüz binlere ulaşan bir kitle Sovyetlere iade edilmişti. Bütün bu gelişmelerin sonunda, Almanya'nın batılılar tarafından işgal edilen kesimlerinde, 6-7 bin kadar Türk kökenli harp esiri kalabilmiştir. Bunların yalnızca bin kadarı Türkistanlıydı ve aralarında MTBK üyeleri de bulunmaktaydı.¹⁷⁸

1941 yılından itibaren ele geçen 400.000 bin civarındaki Türkistanlı harp esiri ile ilgili gelişmeler, Milli Türkistan Birlik Komitesi üyesi Ergeş Şermet tarafından ve resmi olarak şu şekilde özetlenmiştir:

Savaş sırasında Almanlar tarafına geçen veya esir düşenler arasında vatandaşlarımızın sayısı 400 bin civarındaydı. Esir kamplarında, Almanlar tarafından aç bırakılmaları nedeniyle ölenler, Yahudi, Moğol ve komünist diyerek öldürülenler ve çeşitli hastalıklardan ölenlerin sayısı 90-100 bin kadardır. Sağ kalan esirlerin 100 bin kadarı esir kamplarından çıkarılarak silahlandırılabilir. Kalan 200 bin kadarı ise cephelelerde 'Doğulu işçi' olarak kullanıldı. Batı cephesi açılıncaya kadar askerlerimiz doğu cephesinde Sovyetlere karşı savaştı. Batı cephesinin açılmasından sonra Milli Komite, çeşitli bahaneler ileri sürerek, askerlerimizin 70-75 bine yakını o tarafa kaydırmaya muvaffak oldu. Burada amacımız esir o-

¹⁷⁷ Cihangir, *Baymirza Hayit'in Hayatı*. s: 47.

¹⁷⁸ Hayit, *Sovyetler Birliğinde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*. s: 206.

lan askerlerimizin Sovyetlerin eline düşmesini engellemekti..... Bu askerlerimizin çoğu da İtalya ve Fransa'ya yerleştirilmişti..... Savaş sonrasında bizim insanlarımızın Rus tarafına teslim işi başladı...Bizler bu konuyu engelleyemedik ve 70 binin üzerinde vatandaşımız zorla Rusya'ya teslim edildi. Savaş sonrasında Almanya'da köşe bucakta saklanmayı başarabilen vatandaşlarımızı yeniden toplama çalışmasını başlattık. Sonuç olarak Avrupa'da bin kadar vatandaşımızın bulunduğu ortaya çıkmıştır.¹⁷⁹

Sonuç olarak, savaş boyunca 300 bin civarında Türkistanlının, lejyoner veya doğulu işçi olarak Alman cephelerinde mücadele ettiği görülmektedir. Bunların büyük bir kısmı Doğu ve Batı cephelerinde hayatlarını kaybettiler. Geriye kalanlardan, bin kadarı hariç, hemen hepsi, harp bitiminde Sovyetler Birliği'ne teslim edildi. 4 yıl süren Alman-Rus savaşının Türkistanlılara faturası, sadece Alman tarafında 400.000 civarında insanın kaybı olmuştu. Rus tarafındaki kayıp ise, kesin olarak bilinmemekle birlikte, muhtemelen bu rakamdan çok daha fazladır. Tarihleri boyunca Türkler, belki de ilk kez, efendisi olmadıkları bir savaşta başka efendiler için mücadele etmişler ve kendilerini hiç ilgilendirmeyen bu mücadelenin her iki cephesinde yok olup gitmişlerdi. Yazar Olaf Caroe'nin dediği gibi; görevleri, iki imparatorluk arasındaki satranç tahtasında piyon olmaktı ve bu onların trajedisiydi.

¹⁷⁹ Ergeş Şermet tarafından, MTBK adına, TMB temsilcisi Abdulvahap Oktay'a gönderilen 8.1.1952 tarihli resmi yazı.

Savaş döneminde Türkiye

Bu tip mesuliyetler beni korkutmaz ve vazifemi yapmaktan alıkoymaz. Benim mukaddes inançlarım arasında Türk Birliği de vardır. Tek korkum milletimin efkârıdır

Zeki Velidi Togan

7 Eylül 1944 günü, Türkçülük -
Turancılık davaları sırasında
mahkemede yaptığı savunmadan

Türkiye, savaş öncesi dönemden başlayarak müttefiklerin ve mihver devletlerinin kendi saflarında görmek istedikleri ve bu amaçla yoğun siyasi baskı uyguladıkları bir ülke olmuştur. 19 Ekim 1939'da, Fransa, Türkiye ve İngiltere arasında üçlü bir anlaşma imzalandı. Savaşın ilk yılı içerisinde Almanların Balkanları işgal etmesi ve Bulgaristan'ın 1941 Martında mihver ülkelerine katılmasıyla Alman orduları Türkiye sınırlarına gelip dayanmıştı. Bu arada İran, Sovyetler Birliği ve İngiltere tarafından işgal edildi. Suriye'de Almanlarla birlikte çalışan Vichy yönetimi vardı. Irakta ise Almanya yanlısı Raşit Ali başkanlığında bir subaylar grubu iktidarı ele geçirmişti. Sonuç olarak Türkiye, yarısı Sovyetler Birliği ve İngiltere, diğer yarısı da Alman etkisinde olan bir ateş çemberi ile çevrelenmiş durumdaydı.

1941 yılı Haziran ayı Türkiye açısından savaşın kaderinin çizildiği bir dönem olmuştur. Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop asker ve teçhizatların transit geçişi için Türkiye'yi baskı altına almağa çalışıyordu. Almanya bir ayırım noktasındaydı. Ya Türkiye'yi istila ederek Avrupa ile Asya geçişini kontrol altına alacak, ya da bir süredir hazırlığını yapmakta olduğu Barbarossa harekâtını başlatarak Sovyetler Birliği ile kozlarını paylaşacaktı. İkinci seçeneği tercih etmesi durumun-

da Türkiye ile savaş, Sovyetlerin yenilmesinden sonraya bırakılacaktı. 24 Kasım 1940 da Alman Genel Kurmay Başkanı Halder, Türkiye'ye yürümeye karar verildiği takdirde Rusya ile ilgili düşüncelerin rafa kaldırılması gerektiğini yazmaktaydı.¹

Diğer taraftan Hitler, bu konudaki kararını çok önceden vermiş gibiydi. Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov ile yaptığı görüşmelerde önüne, İstanbul ve Çanakkale boğazlarında Sovyet üslerinin kurulması ve Orta Doğunun Sovyet etki alanı kabul edilmesi gibi talepler konmuştu.

Fakat Hitler'in ne Lebensraum diye tanımladığı hayat alanı bölgelerini, ne de stratejik boğazları veya petrol zengini Orta Doğuyu Sovyetlere bırakmaya niyeti yoktu. Öncelikli hedef Sovyetler Birliği olacaktı. Türkiye bekleyebilirdi. Molotov'un Berlin'den ayrılmasından 3 hafta sonra, 1941 yılının Ocak ayında Barbarossa Harekâtı hazırlıklarına başlanması konusunda emrini verdi.²

Bu gelişmelerden sonra, başta Almanya'nın Türkiye sefiri Von Papen olmak üzere bütün Alman yönetimi, Türkiye ile ilgili politikalarını mümkün olduğunca müttefiklerden uzakta tutup savaş dışında kalmasını sağlamak şeklinde bir zemine oturtmuşlardır. Papen'e göre, Türkiye'nin 50 tümene ulaşan askeri gücünün tarafsız halde tutulması bir zorunluktur ve bu hedef diplomasi yolu ile halledilmeliydi. Bu anlayış içerisinde Türkiye ile başlatılan görüşmeler 18 Haziran 1941 tarihinde sonuçlandı ve Türk-Alman dostluk ve saldırmazlık paktı imzalandı. Söz konusu antlaşma ile, cephenin güney kanadını güvence altına alan Hitler, artık bütün dikkatini Hayat Alanı olarak tanımladığı bölgelerin üzerinde oturan Sovyetler Birliğine çevirebilirdi. Nitekim, antlaşmanın üzerinden bir hafta bile geçmeden, 22 Haziran sabahı, Barbarossa Harekâtını başlatan emri verdi.

Kendisi için büyük tehdit oluşturan iki büyük gücün karşılaşmasıyla Türkiye rahat bir nefes almıştı. Dönemin İngiltere büyükelçisi tarafından yazılan raporlarda, Türk Dışişleri

¹ Deringil, *Denge Oyunu*, s:131.

² a.g.e, s: 29

Bakanı Saracoğlu'nun büyük bir sevinç içerisinde olduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde, Mareşal Fevzi Çakmak, İngiliz askeri ataşesine, Almanya'nın Sovyetlere karşı savaşta gücünü ypratacağını umduğunu söylemiş ve Almanya'nın Rusya'yı kısa sürede yenmesi halinde vakit geçirmeden yeni kurban olarak Türkiye'yi seçeceğini belirtmiştir.³

Savaş dönemi Türkçülük akımları ve Türk-Alman ilişkileri

Alman ordularının Sovyetler Birliği topraklarında hızla ilerlemeleri mülteci Türk liderleri arasında olduğu kadar, Türkiye'deki Türkçü çevrelerde de ciddi bir heyecan ve hoşnutluk yaratmıştı. Sovyetlerin parçalanması ile esir Türk bölgelerinde bağımsız devletler kurulabileceği şeklinde yaygın bir inanç vardı. Almanlar ilk yıl içerisinde Kırım'ı geçmişler ve Kafkasya'ya ulaşmışlardı. Almanların işgal ettikleri bölgelerde nasıl bir yönetim anlayışı ile uygulama yapacakları ve bu bölgelerin geleceğinin ne olacağı, Türk yönetimini de yakından ilgilendirmekteydi. Almanya'daki Türk sefiri Hüsrev Gerede, Alman yetkililerle yaptığı görüşmeler sırasında, harp esirleri ve işgal edilen Türk bölgeleri ile ilgili düşüncelerini açık bir şekilde gündeme getiriyordu. Gerede'nin Weizsacker ve Ribbentrop ile yaptığı görüşmeler Alman belgelerinde çok açık olarak yansıtılmıştır:

Büyükelçi Kafkasya halklarının bir tampon devlet olarak birleştirilebileceklerini söyledi ve Hazar denizinin doğusunda da bağımsız bir Turan devletinin kurulabileceğini ima etti.⁴

Büyük elçi Gerede, 20 gün sonra Ribbentrop ile yaptığı görüşmede ise eskisi kadar açık davranmamaktadır:

Türkiye'nin Kafkas sınırına yakın ve Hazar denizinin doğusunda yaşayan Türkler hakkında sorduğum sorulara cevaben Gerede, kesin olarak hükümetinin sınırları dışında herhangi bir beklentisi olmadığını, en azından bunun resmi hü-

³ a.g.e, s: 148.

⁴ Weizsacker'in 5 Ağustos 1941 tarihli yazısı, Deringil'den naklen, s: 161.

kümet çizgisini oluşturduğunu söyledi. Ona göre Turancılık fikri artık Türkiye'de yaşayan bir akım değildi... İngiltere'nin bir Kafkas cephesi açmak istediği taktirde Türk hükümetinin tavrının ne olacağını sorduğumda Türkiye'nin kendisini kollayacağı türünde kaçamak cevaplar verdi....Berlin'e döndüğünde Herr Wezsacker'le yaptığı ikinci görüşmede de Türkiye'nin hiçbir beklentisi olmadığını yineledi.⁵

Bu sıralarda Büyükelçi Von Papen, Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir yazıda, Türkiye'deki Dış Türk meselesiyle ilgili insanlar ve çevreler hakkında geniş bilgiler vermekteydi. Bu bağlamda İstanbul Milletvekili Şükrü Yenibahçe, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Killigil Paşa, Profesör Zeki Velidi Togan, Ahmet Said Cafer (Kırımer), Kâbil Büyükelçisi Mahmut Şevket Esendal, Müsavat Lideri Mehmet Emin Resulzade ve yardımcısı Mirza Bala gibi isimler söz konusuydu. Yazının sonunda Papen'in güvenilir olarak tanımladığı bir şahıs⁶ tarafından yapılan bir de teklif eklenmiştir:

Almanya güneydoğuda mümkün olduğu kadar güçlü bir devlet kurmaya, dolaylı yoldan Rusları sürekli bir denetim altında tutmaya önem vermelidir. Ukrayna bu iş için elverişli değildir. Ukraynalılar Slav'dırlar ve herhangi bir anda Bulgarlar ve Sırp lar gibi Rusya ile ortak geçmişlerini hatırlayabilirler. Türkler için böyle bir durum tamamen imkânsızdır.⁷

Görüldüğü gibi Türkiye, gerek askeri yetkilileri ve gerekse büyükelçisi aracılığıyla, sınırları dışındaki gelişmelerle ilgili hiçbir beklentisi olmadığı şeklinde bir resmi politikasının olduğunu söylemekte, fakat gayri resmi olarak, Kafkasya ve Türkistan bölgelerinde Almanların ne yapması gerektiği noktasında öneriler getirmektedir. Bu yaklaşımın Almanlar tarafından, Türkiye, Kafkasya'da ve Türkistan'da Türk devletleri kurulması meselesiyle yakından ilgilidir şeklinde algılanmaması mümkün değildi. Nitekim Bütün bu gelişmeleri değerlendiren Ribbentrop, Büyükelçi Papen'e çektiği bir telgrafla, Türklerin bir süredir yatışmış görünen emperyalist eğilimle-

⁵ Ribbentrop'un 25 Ağustos tarihli raporu, Deringil'den naklen, s: 162

⁶ Hüsnü Emir Erkiilet.

⁷ Von Papen'in 5 Ağustos 1941 tarihli mektubu, *Türkiye'deki Alman Politikası*, s: 27

rini canlandırmaya bakmalıyız şeklinde emir vermiştir.

Alman orduları tarafından esir alınan Türk kökenli askerlerin durumu, Avrupa'da yaşayan mülteci Türk liderlerini olduğu kadar Türkiye'de yaşayanları da ilgilendirmekteydi. Türkistan meselesinin önde gelen isimlerinden Zeki Velidi Togan bu konu ile ilgili resmi nitelikte bir kurumlaşmaya gidilmesi gerektiği inancındaydı. Bu amaçla, İstanbul valiliğine müracaat ederek bir yardım teşkilatı kurmak istediğini bildirdi. İstanbul valisi Lütfi Kırdar, bu konuyu daha sonra, Togan'ın mahkum edildiği Türkçülük-Turancılık davaları sırasında, şu şekilde anlatacaktır:

1941 de Alman-Rus harbinin devam ettiği ve Rusların gerileyip, Almanların Rus ordusunda bulunan Türkistanlı Türklerden bazılarını esir aldıkları bir sıra idi. Bir gün Dr. Hasan Ferit Cansever bana geldi. Zeki Velidi Togan ve iki arkadaşının gelip bir yardım cemiyeti kurmak için görüşmek istediklerini bildirdi. Gün tayin ettim. O gün Zeki Velidi ve Ahmet Karadağlı yanlarında bir de bayan olduğu halde geldiler..... Bana yaptıkları müracaatlarında 'Almanların eline esir düşmüş Türkistanlı ırkdaşların, Almanya'da kötü durumda olduğundan bahsederek, bunlara yardım etmek istediklerini; bunun için de buradaki yakınlarından iane toplayabilmek için bir cemiyet kurmak niyetinde olduklarını bildirdiler. Tarafımdan cemiyetin kurulmasına müsaade etmemi istediler. Ben kurulmak istenilen cemiyette biraz da politik bir vaziyet gördüğümünden kendilerine, hükümetle temas ettikten sonra cevap verebileceğimi bildirdim. Filhakika, arzularını hükümete bildirdim. Bana verilen cevapta, bu yardım isteğinin Almanya'nın eline esir düşenler için faydalı olacağı kaydedilmekle beraber, aksine olarak diğer ırkdaşlarımızın mühim bir kısmının da felakete maruz kalabilecekleri ihtimali ileri sürülerek, bu sebeple, cemiyetin zarar da verebileceği bildirilmiş ve kurulmasına izin verilmemesi emredilmişti.⁸

Kendisi de Kırım kökenli olan emekli general-yazar Hüsni Erkilet ve Harp Okulları komutanı Ali Fuat Erden'in Doğru Cephesini ziyaretlerini işte bu bakış açısı içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. 30 Eylül 1941 tarihli ve Von Gro-

⁸ Darendelioğlu, *Türk Milliyetçiliği Tarihinde Büyük Kavga*. s:154.

te imzalı gizli bir rapor, bu iki generalin ziyaretlerinin nasıl plânlandığı konusunda çok açık bilgiler aktarmaktadır. Teklif Türk tarafından gelmektedir:

Türkler uzun süre önce, askeri ataşeliğimiz aracılığı ile Reich Genel Kurmayından, iki askeri yazarın doğu cephesine gezi yapmalarını istemişlerdir.... Genelkurmay Başkanının onayı ile halen köşe yazarı olan ve Alman taraftarı haber ve yazılarıyla tanınan iki Türk generali, Hüsnü Erkilet ve Ali İhsan Sabis, 1 Ekim tarihinden başlamak üzere doğu cephesine davet edilmiş bulunuyorlar. Bu gezi şu ana kadar Genelkurmay propaganda dairesi ve Dışişleri Bakanlığı Basın Bürosu işbirliği ile, tamamıyla bir basın ve propaganda konusu olarak ele alınmıştır.

Fakat Türk hükümeti son anda General Ali İhsan Sabis'in yerine şu andaki Askeri Akademi Komutanı Ali Fuat'ın (Erden) adını vermiştir. General Fuat, stratejik ve taktik olarak Türkiye'nin en önemli generali olarak kabul edilmektedir. Bu değişiklik ile konu oldukça büyük ve her şeyden önce de politik bir anlam kazanmıştır. Bu konuya 253 ve 29 Eylül tarihli telgrafında sayın büyükelçimiz Von Papen de değinmiştir. Bu nedenle Genelkurmay Başkanı ve Ordu Başkomutanlığı kanalı ile Führer'e bir brifing verilmiş ve kendisi Fuat'ın gezisi hakkında olumlu görüşünü bildirmiştir.

Gezi tarihi, askeri nedenlerden dolayı bir hafta ileriye alınmıştır. Büyükelçi Von Papen'in salık verdiği genel karargâhta kabul ve Fransız savaş alanlarının gezilmesi söz konusu değildir. Sayın elçi Ritter'in bilgilerine arz olunur.⁹

Ali İhsan Sabis, Almanya'da eğitim görmüş, Birinci Ordu komutanlığı yapmış ve daha sonra da İsmet İnönü ile olan anlaşmazlığı nedeniyle emekli olmuş bir generaldi. *Tasvirî Efkar* gazetesinde harple ilgili yazılar yazıyor, aynı zamanda da Almanca yayınlanan *Türkische Post* gazetesinin başyazarlığını yürütüyordu. Başlangıçta Erkilet paşa ile birlikte gitmesi önerilmişken, daha sonra yerine Erden Paşa'nın gitmesi istenmişti. Erden, Harp Okulları komutanıydı ve görevini sürdürmekte olan etkin bir generaldi. Bu değişiklik, Alman-Rus cephesi ziyaretini, gazeteye köşe yazıları yazan iki emek-

⁹ Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı*. s: 39.

li askerin gezisi olmaktan çıkarıp, Türk ordusu ile Alman ordusu arasında resmi nitelikte bir temas haline dönüştürüyordu. General Erden 1941 Ekimindeki Almanya ziyaretinden çok daha önce, Barbarossa Harekâtının ilk günlerinde, Alman sefiri Von Papen'e, Kafkasya'da Türk Halklarının yaşadıkları yörelerde bir dizi Türk tampon devletlerinin kurulmasından yana olduğunu ifade etmişti.¹⁰

Doğu cephesi ziyaretinden sonra Berlin'de, Alman yöneticileri ile yaptığı görüşmeler esnasında da bu görüşlerini tekrarladı. Alman Dışişleri Müsteşarı Weizsacker'in Ribbentrop'a verdiği raporlarda bu görüşme ile ilgili bilgiler aynen verilmektedir.¹¹ Bütün bu bilgilerin ışığında, Generallerin ziyaretlerini, Alman yetkililerle görüşmeleri sırasında Türk kökenli esirler ile ilgili değerlendirmelerini ve Kafkasya'nın geleceğine ilişkin önerilerini Türk Hükümetinin bilgisi ve onayı dışında gelişen olaylar olarak kabul etmek doğru olmayacaktır. Nitekim Türkiye'ye dönüşlerinde General Erden, Dışişleri Bakanı Saracoğlu ve Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın da katıldığı bir toplantıda, Cumhurbaşkanı İnönü'ye çok ayrıntılı bilgi vermiştir. Alman sefiri Papen'in verdiği bilgiye göre toplantı 6 saat sürmüştü ve bu da İnönü'nün ziyarete verdiği önemi göstermekteydi.¹²

General Erkilet ise, ülkeye döndükten sonra, Kırmılı Lider Cafer Seyidahmet Kırmır'ın onayını almış ve Kırmılı hareketinin önde gelen iki ismini, Edige Kırmıl ve Müstecip Ülküsal'ı Almanya'ya gönderme girişimlerini başlatmıştı. Bu iki tanınmış Kırmılı Türk'ünün Almanya'ya gönderilmesi konusuyla sadece Türkçü çevreler değil, bizzat Dışişleri Bakanı Saracoğlu'da ilgilenmekteydi. 1941 yılı Eylül ayı başlarında Ankara'ya gelen Kırmılı lider Cafer Seyidahmet'in çabaları ve daha sonraki gelişmeler Müstecip Ülküsal tarafından şu şekilde anlatılmaktadır:

Cafer Kırmır Eylül başında Ankara'ya geldi. Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu ve Almanya Büyükelçisi Von Papen ile

¹⁰ Deringil'den naklen, İngiliz belgeleri, s:161.

¹¹ Gerede, *Harp içinde Almanya*. s: 252.

¹² *Türkiye'deki Alman Politikası 1941-1943*, s.17.

görüşerek bizim Berlin'e gitmemiz hususunda konuştu ve prensip olarak anlaştı.... Alman Konsolosluğuna gidip gelmemiz 25 gün sürdü. Bu arada Cafer Kırimer Bey ve arkadaşlar ile görüşüyorduk. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa ve H. Hüsnü Erkilet Paşa ile de ara sıra görüşüyorduk. Konuşmalarımızın konularını Berlin'deki hareket hattımız, çalışmalarımız; Kırım'a gidebilirsek oradaki kardeşlerimizle yapacağımız çalışmalar ve programlar teşkil ediyordu.¹³

Bu arada Erkilet paşa, Almanya ziyaretleri boyunca kendilerine mihmandarlık yapan büyükelçi Von Hentig'e bilgi vererek, bu iki isimden Kırım'da yararlanabileceklerini bildirmekteydi:

Yakında vize alan iki bay, Müstecip Fazıl ve Edige Kemal (Kırım) sizi görmeye gelecekler. Kendileri Kırım'da Almanlara yardım etmektedirler ve aynı zamanda Kırım Türklerine yardımcı olmakla görevlendirilmişlerdir. Prof. İdris'e¹⁴ bu konuda yazdım ve kendisine yazdığım her şeyi size tercüme etmesini rica ettim. Müstecip bir Avukat ve yazardır, eskiden savcıydı. Edige de iyi öğrenim görmüş genç bir insandır. Her ikisi de Kırım'dadır (Kırımlıdır olmalı Y.N.) ve güvenilir kişilerdir. Sizden her ikisinin de Kırım'a gönderilmelerini ve orada Türk-Alman ortak çıkarları için kullanılmalarını rica ediyorum. Kendileri Almanca bilmezler ama Rusça konuşurlar ve yakında Almanca öğreneceklerdir.¹⁵

Bütün bu çabalardan sonra, Edige Kırım ve Müstecip Ülküsal, 1941 yılı Kasım ayında Almanya'ya giderek Kırım ile ilgili temaslarına ve çalışmalarına başladılar. Bu arada Von Papen'in Almanya'ya gönderdiği bilgiler Türk Yönetimi ile Alman Büyükelçiliği arasında Dış Türk liderleri ile ilgili temasların devam ettiğini göstermektedir:

Bugün Mürsel Bakü Paşa beni ziyaret ederek Mareşal Çakmakla uzun bir görüşme yaptığını söyledi. Mareşal, kendisine, bu meseleye bağlı olarak ilgilendiğimiz sivil kişilere gecikmeksizin Almanya'ya seyahat izni verileceğini bildirmiş.

¹³ Ülküsal, *İkinci Dünya Savaşında Berlin Hatıralarım*. s: 40.

¹⁴ Alimcan İdrisi

¹⁵ H. E. Erkilet'in Von Hentig'e 27 Kasım 1941 tarihli mektubu. *Türkiye'deki Alman Politikası*, s: 37.

Subaylar konusunda ise şimdilik çekimsiz kalmak durumundaymış. Türk ordusunda ülkeyi yakından tanıyan çok sayıda eski Kafkasyalı, özellikle de Azeri subay bulunmaktadır. Eğer harekâtlar gelişme gösterirse, istersek onların da izne gönderilmelerini sağlayabilecek.¹⁶

Bu yazıda bahsedilen sivil kişiler, Alman Dışişleri Bakanlığı Rusya Komisyonunun çabalarıyla, Berlin'de, mülteci liderlerini bir araya getirmek amacıyla düzenlenen Adlon Toplantısı için çağrılmış olmalıdır. Zira Büyükelçi Schulenburg, mülteci liderlerinin davetlerini 1942 Nisan ayı içerisinde göndermiş ve toplantı Mayıs ayı içerisinde yapılmıştır.¹⁷ Gelmeleri istenen askeri kişilerin kim oldukları konusunda ise tam bir açıklık yoktur.

Saracoğlu ve Devlet Türkçülüğü

Türk Başbakanı Refik Saydam'ın ölümü üzerine, 1942 yılı Temmuz ayında, Şükrü Saracoğlu Hükümeti kuruldu ve 5 Ağustos günü Türkiye Büyük Millet Meclisinde yeni hükümetle ilgili güven oylaması yapıldı. Başbakan Saracoğlu tarafından sunulan hükümet programında o güne kadar hiç rastlanmamış ilginç tanımlamalar vardı. Saracoğlu meclis kürsüsünden Türkçülüğü tarif ediyordu ve Türkiye Cumhuriyeti hükümeti olarak bu kavramı nasıl algıladıklarını, meclis tutanaklarına yansıyan şekliyle, şöyle anlatıyordu:

Arkadaşlar,

Bu günlük ve geçici sıkıntılardan sonra biraz da daima artan, daima kuvvetlenen ve hiçbir vakit değişmeyecek olan imanlarımızdan ve varlıklarımızdan bahsedeceğim,

Arkadaşlar,

Biz Türk'üz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. (Bravo sesleri, şiddetli alkışlar). Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve laakal (en az) o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. (Bravo sesleri ve alkışlar). Biz azalan ve azal-

¹⁶ Papen'den Alman Dışişleri Bakanlığına gönderilen 13 Mayıs 1942 tarihli mektup, *Türkiye'deki Alman Politikası*, s: 57.

¹⁷ Bkz. Adlon Toplantısı.

tan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız.¹⁸

Savaşın henüz Almanların lehinde olduğu ve Sovyet kontrolündeki bazı Türk bölgelerinin Almanların eline geçtiği bir dönemde bu konuşmanın iç ve dış kamuoyunda ne gibi beklentilere yol açacağı kolayca anlaşılabilir. Bu arada Türk yönetimi 1930'lu yıllarda kapattığı Türkçü dergiler konusundaki olumsuz tavrını da bir tarafa bırakmıştı ve önde gelen Türkçüler tarafından başlatılan dergi girişimlerine izin vermekteydi.

Bu politikanın doğal sonucu olarak, 1940-1942 yıllarında, *Çınaraltı*, *Gökbörü*, *Tarıdağ*, *Bozkurt*, *Ergenekon*, *Türk Yurdu*, *Orhun*, *Kopuz*, *Türk Sazı* ve *Türk Amacı* gibi Türkçü dergiler çıkmaya başladı. Bu dönem boyunca, söz konusu dergilerden sadece bir tanesinin, *Bozkurt* dergisinin tek bir sayısı toplatılmıştır. Bu derginin 11'inci sayısının toplatılma gerekçesi ise Türkiye ile birlikte, Sovyetler Birliği, Çin, Afganistan, İran ve Irak'taki Türk bölgelerini gösteren kapsamlı bir haritanın kapak resmi olarak basılmış olmasıydı.

Daha da önemlisi, iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisinin önde gelen isimlerinden Adalet eski Bakanı Mahmut Esat Bozkurt ve daha sonraki yıllarda Tarım Bakanlığı yapacak olan Şevket Raşit Hatipoğlu gibi siyasetçilerin, *Bozkurt*, *Çınaraltı* ve *Gökbörü* gibi dergilerde yazılar yazmalarıydı. Türk basınında etkili ve yüksek tirajlı bir gazete olan *Cumhuriyet*'in başyazarı Nadir Nadi, Alman yanlısı olarak bilinmekteydi. Diğer bir etkin gazete, *Tasvir-i Efkâr*'da da Alman yanlısı yazılar yayınlanmaktaydı. Hüsnü Emir Erkilet ve Ali İhsan Sabis gibi bazı emekli generaller, günlük medyada, Almanya'nın savaş stratejisini öven yazılar yazmaktaydılar. Sabis ayrıca, Alman Hükümetinin desteğiyle çıkarılmakta olan *Türkische Post* gazetesinin de başyazarıydı. Tek parti iktidarı altındaki bir ülkede, yukarıda bahsedilen gelişmelere izin verilmiş olması, Hükümetin, dolaylı olarak bu gelişmelere destek verdiği anlamına gelebilirdi. Böylesi bir ortam içerisinde, Türkiye Başbakanının meclis açılışında söylediği sözler, özellikle Türkçü çev-

¹⁸ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 6, Cilt: 27, İçtima: 3, s: 24/25.

reler tarafından, gönüllerindeki talepleri ve beklentileri sahiplenecek bir hükümet politikası uygulanabileceği şeklinde algılanmıştır.

Von Papen, 20 gün kadar sonra, yeni Türk Başbakanı'na ilk ziyaretini yaptı. Saraçoğlu eski Dışişleri Bakanı olduğu için iyi tanışmaktaydılar. Papen görüşme sonrasında Alman Dışişleri Bakanlığına Yeni Türk Başbakanı'nın Türk azınlıklar ve Rusya'nın geleceği konusundaki görüşleri başlığıyla bir rapor gönderdi. Raporda ilginç tespitler vardı:

Yeni atanan Başbakan Bay Saraçoğlu'na bugün ilk ziyaretimi yaptım. Türkiye'deki genel durumla ilgili görüşme sürecince kendisinden, dün Numan'dan¹⁹ rica etmiş olduğum gibi, Rus sorunu üzerine görüşlerini bana bildirmesini rica ettim. Başbakan hem bir Türk, hem de Başbakan olarak cevaplamak istediğini söyledi.

Bir Türk olarak Rusya'nın yok edilmesini şiddetle istiyordu. Bu, Türk halkının yüzlerce yıldır düşlediği bir olaydı ve Führer bunu gerçekleştirirse yeni bir çağ açmış olacaktı. Hiçbir Türk, hatta İngiliz taraftarı Yalçın²⁰ bile bu noktada ondan farklı düşünemezdi. Türkiye'nin ırk davasına sadakât beyanında bulunurken de buna dolaylı olarak değinmişti.....

Yeni Başbakan, Führer'in azınlık bölgelerinin gelecekte alacağı şekil hakkındaki kararını bilmiyordu. Bu bölgelerin nüfusunun büyük çoğunluğu Türk ırkından olduğundan Türkiye'nin bu sorunun çözümlenmesine yakın bir ilgi duyması meşrudur. Bir keresinde, Führer'in talimatları uyarınca, Cumhurbaşkanıya yeni Avrupa'da Türkiye'nin Güneydoğuda güçlü bir kale rolünü oynayacağını, buna bağlı olarak, Ruslaştırılmış topraklardaki Türk ırkı unsurunun dikkate alınması gerektiğini söylediğimi hatırlattı. Oradaki aydınların- eğer var iseler- ya Bolşevizme teslim oldukları ya da onun tarafından katledildikleri doğrudur. Bunun sonucu olarak, bu ülkelerdeki genç kuşakların bir kesimi Alman Üniversitelerine, bir başka kesimi de Türk Üniversitelerine gönderilirlerse; o zaman bu yeni kuşak, gelecekte, bu iki faktör arasında etkili bir işbirliğinin güvencesi olacaktır.

Almanya, bu ülkelerden belli sayıda göçmeni, görüşlerini ala-

¹⁹ Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu kastediliyor.

²⁰ Hüseyin Cahit Yalçın kastediliyor.

bilmek ve hizmetlerinden yararlanabilmek üzere imparatorluğa çağırılmıştı.²¹ Bunlardan kimileri Türk azınlıkların bulunduğu ülkelere bağımsızlık tanınmayacağını, bunların Alman idaresi ve polisi yönetiminde devletlere dönüştürülmek istendiği inancıyla ülkelerine dönmüşler. Başbakan Führer'in görüşünün bu olduğuna inanıyordu. Ruslar yakında tamamen yenilirlerse Rus olmayan azınlıkların bulunduğu söz konusu ülkelerin bizden özgürlük ve yeniden inşa edilmeyi beklediklerini görecektik. Bu umudu boşa çıkarmamalıydık. Yoksa azınlıklar bizi düş kırıklığına uğrattırlardı. Buraya kadar bir Türk olarak konuştu. Başbakan olarak; Rus azınlıklarına karşı kıyıma girişmek için bahane olabilecek en küçük bir şeye yer vermemenin onun görevi olduğunu söyledi.....

Başbakana açıklamalarından dolayı teşekkür ettim ve ele geçirilen bölgelerin kalkınması ve yönetiminde Türk işbirliğinin nasıl sağlayacağımızı, ya da Türkiye'nin çıkarlarını hangi biçimde dikkate alabileceğimizi sordum. Dün de, Numan'ın belirttiği gibi, Saraçoğlu, gerekirse benimle pratik sorunları gizlilik içinde görüşmeye ya da bu meseleleri görüşecek üçüncü bir kişiyi göstermeye hazır olduğunu söyledi. Bu konuşmalardan anladığım kadarıyla Başbakan Rusya'daki, özellikle Kafkasya'daki gelişmeleri canlı bir ilgiyle izlemekte ve benimle bu konuda yakın temasta bulunmak istemektedir.²²

Papen bu görüşmede konuşulan konuları, o sırada Türkiye'de olan Prof. Mende ve göçmen gruplarıyla ilgili bir diğer Alman görevlisi Zimmerman ile değerlendirmiş ve birlikte şu sonuçları çıkarmışlardı.

Türkler, eğer ülkenin çeşitli kısımlarındaki azınlıkların aktif işbirliği sağlanır ve eğitilirse, – doğal olarak bu Alman ruhu, ekonomik ve askeri önderliği çerçevesi içerisinde olacaktır- Rus sorunu için kalıcı bir çözüm bulunabileceği kanısındalar ki, ben de buna tamamiyle katılıyorum. Bu konuda önümüzdeki örneklerle bakarak (Burma'da Japon örneği) Kafkas ve Hazar ötesi ülkelerinin her birinde, görünürde yönetimin yerli temsilcisi olacak kişiler bulmaya çalışmalıyız.

²¹ Mülteci liderleriyle yapılan Adlon Toplantısı kastedilmektedir.

²² von Papen'in 27 Ağustos 1942 tarihli Raporu, *Türkiye'deki Alman Politikası*, s: 68.

Bu seçilen önderle birlikte bir sorumlu Alman yönetici de bulunmalıdır. Bu arka planda danışman gibi görünmekle birlikte, gerçekte, önderlik eden, karar veren sorumlu kişi olacaktır. Bu bölüm altında, aralarında yerli unsurların da önemli payının bulunduğu gerekli sayıda otorite ve yönetici olmalıdır. Halen varolan azınlık milliyetlerden oluşan lejyonlar, çevrelerinde değişik bölgelerdeki silahlı kuvvetlerin oluşturulabileceği mükemmel bir çekirdek olacaktır. Görünürde silahlı kuvvetler ve polis örgütleri mümkün olan yerlerde yerliler tarafından temsil edilmelidirler.

Her bölge için önder olacak yerli kişiyi seçme konusunda, Numan ve Saraçoğlu konuşmalarından sonra da bildirdiğim gibi, daima etkili Türk çevrelerinin görüşlerini alabilirim. Bu yolla yeni politik kuruluşlar konusunda ortak bir çıkar oluşturabiliriz.

Bu öneri doğal olarak Rusya'nın Ukrayna ve işgal edilmiş diğer bölgelerinde kurulacak Alman hükümet ve yönetiminden tamamen farklıdır. Ancak Kafkas ötesi ve Hazar ötesi ülkeleri ile ilgili önerime ek olarak, burada birincil derecede önemli bir dış politika sorununun söz konusu olduğunu belirtmeliyim. Türkiye'nin katkısı olmaksızın, ortak Muhammed dine inanan unsurların tümü birden işbirliği yapmadan, bu ülkeleri ancak Alman polisine dayanarak elde tutabilir ve yönetebiliriz. Türkiye o zaman yeni Avrupa birleşiminin dışında kalacaktır. Böylesi sakat bir yapının sonuçları da kendilerini hemen hissettireceklerdir. Muzaffer Alman ordularının Kafkaslardan aşağı inmesiyle birlikte, bu ülkelerde yeni yönetimin unsurlarının resmen işlemeye başlaması gerektiğinden, Führer bu konu üzerinde, daha önceleri belirlediği siyasal anlayışın çerçevesi içinde bir karar vermelidir.²³

Yazdıklarına bakılırsa Papen, Führer'in bu ülkelerle ilgili düşüncelerini ve plânlarını etkileyebileceğine inanmaktaydı. Fakat Nazi yönetimi işgal edilen bölgelerin sömürgeleştirilmesi konusunda kararlıydı. Sovyet esiri milletlere özgürlük vermek veya Türkiye'yi bu meselelere karıştırmak konusu a-kıllarından bile geçmiyordu. Nitekim daha Rus cephesinin yeni açıldığı dönemlerde Alman yetkilileri arasında yapılan

²³ Papen'in yukarıda belirtilen raporu, *Türkiye'deki Alman Politikası*, s: 71.

yazışmalar bunu çok açık olarak ortaya koymaktadır.

Enver Paşa'nın kardeşi, iş adamı Nuri Killigil Paşa 1941 yılı Eylül ayı içerisinde, Leipzig fuarına katılmak bahanesiyle Almanya'ya gitmiş ve burada Alman Dışişleri Müsteşarı Weizsäcker ve Siyasi Daire Başkanı Woermann ile görüşmeler yapmıştı. Nuri Paşa'nın Türk Hükümetinin bilgisi dahilinde olduğunu ve Almanya'ya gelmeden önce Başbakan Refik Saydam'a bilgi verdiğini iddia ettiği bu görüşmeler sonrasında Woermann, Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a sunulmak üzere kapsamlı bir rapor hazırladı. Alman yönetiminin işgal edilen bölgeler, Türk Hükümetinin muhtemel talepleri ve Türk kökenli esirler ile ilgili düşünceleri ve eğilimleri bu raporda açık olarak gündeme getirilmektedir.

Woerman'a göre Nuri Paşa, Türk etnik kökenli esirler ayrı kamplarda toplanarak örgütlenmeli ve eğitilerek Sovyetlere karşı kullanılmalı, Türk halkların yaşadığı bölgelerdeki yönetim (Kırım, Kafkasya gibi) yerli Türklere veya Müslümanlara bırakılmalı, Berlin'de kendisinin de katkıda bulunmayı düşündüğü bir propaganda merkezi kurulmalı şeklinde dilekeler ortaya koymuştu. Woerman ayrıca, Türkiye'deki Türkçü hareketin Türkiye sınırları dışında yaşayan Türk Halkları için bağımsız devletler kurulması talebi bulunduğunu belirterek, özellikle, yıkılacak Sovyetler Birliği toprakları üzerinde kurulması arzulanan bu devletlerin Türkiye tarafından ilhak edilmeyeceği, fakat Türkiye'den siyasal talimat almalarının istendiği şeklinde bir değerlendirme yapmaktaydı. Söz konusu bölgeler Azerbaycan, Dağıstan, Tataristan, Türkistan, Çin işgali altında olmakla birlikte o dönemde Sovyetler Birliği etkisi altında bulunan Doğu Türkistan idi. Ayrıca İran'daki Türk bölgeleri, Musul ve Kerkük potansiyel etkinlik alanları olarak tanımlanmaktaydı. Atatürk'ün, bazı sınır düzeltmeleri dışında Türkiye'nin bugünkü sınırları içerisinde kalmak şeklindeki dış politikası ile ilgili olarak Woermann tarafından gündeme getirilen itiraza ise Nuri Paşa, Atatürk'ün bu politikayı Sovyetler Birliği korkusundan kaynaklanan pragmatik bir çare olarak ortaya attığını söylemekteydi. Sovyetler Birliği'nin dağılması durumu ortaya çıkınca bu korku yok olmuştu. Ayrıca Türkiye zaten yeni toprak kazanımları-

nı değil, yeni Türk devletleri kurulmasını arzulamaktaydı. Woerman bahsi geçen bölgeler ve Rusya'nın 19. yüzyılda Türkistan ve Kafkasya'yı işgalini gösteren iki adet harita hazırlamış ve raporuna ek olarak sunmuştu. Bu raporda önemli olan, Siyasi Daire Başkanının bu konularla ilgili olarak yaptığı değerlendirmelerdir. Woerman şöyle demektedir:

Türkiye'nin uydusu olacak yeni etnik Türk devletler kurulması konusunu başka ölçülerle değerlendirmek gerekir..... Türkiye'nin Musul bölgesini ele geçirmesi plânlarına anlayışla yaklaşabilirsek de, böyle bir gelişme kendi petrol çıkarlarımız açısından kuşkusuz cesaretlendirilmemelidir. Buna karşılık Batum ve Bakû'nun Türklerin eline verilmesi asla söz konusu olamaz.

Diğer noktalara gelince; kanaatimce Kafkaslardaki bölge ve Türk halklarıyla kaynaşmış olan Volga ve Urallar arasındaki bölge ile Hazar Denizinin Doğusunda kalan Türkistan bölgesi arasında belirleyici bir fark vardır. Sovyetler Birliği'nin yenilmesinden sonra, eski Rus imparatorluğunun geniş alanları yabancı etkisi altına değil, Alman etkisi altına girmelidir. Transkafkasya'da ve Volga ile Urallar arasındaki bölgede Türkiye ile siyasal ittifak kuracak ve dolayısıyla tutumları, kuşkusuz, bütün güçleriyle kendi yanlarına çekmeye çalışacakları Türkiye'nin politikasındaki değişikliklere bağlı kalacak olan devletler oluşturmak bizim çıkarlarımıza aykırı düşer. Türkistan'ın durumu ise farklıdır.

Eğer Rusya kesin olarak zayıflatıldığında İngilizler halâ Hindistan'dan çıkarılmamış olurlarsa; İngiliz emperyalizmi Türkistan-Sibirya demiryoluyla dışarıya kısmen açılmış olan, ekonomik açıdan geleceği parlak bu bölgeleri (pamuk) mutlaka ele geçirmeğe çalışacaktır. Bu bölgeler, salt coğrafi konumları nedeniyle de olsa, gelecekte bile Almanya'nın etki alanında olmayacaklardır. Dolayısıyla, kanaatimce burada Türkiye ile ittifaka girecek etnik Türk devletler kurulmasını teşvik etmemiz gerekir.²⁴

Görüldüğü gibi Almanya, işgal ettiği bölgelere bağımsızlık veya otonomi vermeyi asla düşünmemekteydi. Zaten Sovyet-

²⁴ *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945, Series D, v: 13, The War Years 1941* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1964) s. 571-575. (Özdoğan, *Turan'dan Bozkurt'a - Tek Parti Döneminde Türkcülük- 1931-1946'dan alıntı*)

ler Birliği'nin işgali tamamlanabilirse sıra Türkiye'ye gelecekti. Bu nedenle Papen'in yaklaşımı Berlin yönetiminde ciddi bir ters reaksiyona yol açtı. Bir süre sonra Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Papen'e aşağıdaki emri gönderecektir:

26 ve 28 ağustos tarihli yazılı raporunuzdan anlaşıldığına göre, Türk devlet adamlarıyla yaptığınız son görüşmede, Kafkasya ve eski Sovyet Rus bölgelerinde yaşayan Türk asıllı halklar konusundaki Türk çıkarları sorunu tekrar tekrar ele alınmış ve Türkiye'nin söz konusu sorunların çözümünde nasıl bir katkıda bulunacağı tartışılmıştır. Gerek Bay Numan ve gerekse Bay Saraçoğlu bu vesileyle bu konuda Türk çıkarlarını belirlemiş ve üstü kapalı tekliflerle gerek gizli olarak ve gerekse bir üçüncü kişi aracılığıyla bize bu konuda yardımcı olacaklarını bildirmiş, Türkiye'nin bilinen tarafsızlığımı ileri sürmekle birlikte, ülkenin taleplerini de dile getirmişlerdir.

Şimdilik Türk hükümetiyle bu sorunlar üzerine görüşme yapmanın bir yararı yoktur. Tersine, bu görüşmeler bu sorunların gelişmesini ters yönde etkilerler. Ayrıca, Türklere bu konuda arzu ve taleplerini bize bildirmeleri fırsatını vermek durumunda da değiliz. Çünkü bu konudaki Türk çıkarlarının Türkiye'nin savaşı devletlerle ilgili genel siyasi tavrını lehimize değiştirecek kadar güçlü olmadığı da açıktır.

Bu nedenle artık bu konuda görüşme yapmamanızı, Türklere sorunu açtıkları taktirde azami ihtiyatı göstermenizi rica ediyorum.²⁵

Bu emir, Papen'in Sovyetlerdeki Türk bölgeleri ile ilgili çalışmalarına son noktayı koymuş oluyordu. Aslında Ribbentrop, konunun Türk dış politikasına etkisi ile ilgili tahlilinde son derecede haklıydı. Türk hükümeti Almanların Türk bölgelerinde uygulayacakları politikalara göre bir davranış değişikliği yapacak değildi. Türk yönetiminin temel politikası, ne olursa olsun tarafsızlığı korumak ve savaşa girmemek ilkesi üzerine oturtulmuştu. Türkiye'deki İngiliz Büyükelçiliği tarafından hazırlanan ve Foreign Office'in Güney Masası yetkilisi G.L. Clutton tarafından yorumlanan, 22 Haziran 1942 tarihli, *Türkiye'nin Toprak İstekleri* başlıklı rapor, Türk hükü-

25 Ribbentrop'un Papen'e direktifi, *Türkiye'deki Alman Politikası*, s: 81.

metnin bu konulara yönelik politikasını çok iyi özetlemektedir.

Türkiye’de Turancılık yaygındır ve bu düşünceye yakın olanlar İran’da ve Sovyetler Birliği’nde yayılmacı emeller beslemektedirler. Fakat bu hareket büyük ölçüde yeraltında faaliyetini sürdürmektedir ve resmi destek görmüyor gibidir, ama yine de hükümetin bu hareketi bastırmak için tüm çabasını harcamadığı izlenimi edinilmektedir.²⁶

Türk yönetimi dış politikada olduğu gibi, iç politikada da dengeleri gözetmekte ve aşırılıklara izin vermemekteydi. Mesela Alman sempatisini olarak bilinen, Türkiye’nin Almanya Büyükelçisi Hüsrev Gerede, 23 Nisan 1942 tarihinde, Türk Kulübünde yapılan bir toplantıda Sovyetler Birliği’ni kastederek, Türklerin tarihi ve acımasız düşmanının sonunda yenilmekte olduğunu belirten bir konuşma yapmıştı. Bu değerlendirmeye Hükümetin tepkisi sert oldu. Türk-Alman ilişkilerinde başarılı bir diplomasi yürüten Gerede görevden alındı ve yerine Saffet Arıkan atandı. Aslında Türk yönetimi Sovyetler Birliği’nin yenilgilerinden memnuniyet duyuyordu, fakat bu duygular ancak kapalı kapılar ardında dile getiriliyordu. Diğer taraftan, Türkiye’yi savaşa sokmak yönündeki Alman baskısını hafifletmek ve Sovyetlerden sonra sıranın Türkiye’ye gelme ihtimalini asgariye indirebilmek için de Almanları küstürmeyecek bir politika izlenmesine özen gösteriliyordu. Devletin sadece dış politikası değil, iç politika uygulamaları da büyük ölçüde savaşın gidişine bağlanmış durumdaydı.

Veli Kayyum Han’ın Türkiye ziyareti

Veli Kayyum Han, 1942 yılı Aralık ayında, Alman sefiri von Papan’ın isteği üzerine Türkiye’ye geldi. O yıl içerisinde Alman orduları Don Havzası ve Kuzey Kafkasya’yı işgal etmiş; Gürcistan ve Azerbaycan sınırlarına gelip dayanmışlardı. Hedef, Azerbaycan petrol kaynaklarına ulaşmaktı. von Papan, Veli Kayyum Han’ın Türk yetkililerle görüşmesini ve onlara

²⁶ Deringil, *Denge Oyunu*, s:181.

MTBK ve Lejyon konusunda bilgi vermesini istiyordu. Veli Kayyum Han ise Türk yetkililerle kuracağı ilişkileri kendi amaçları için kullanmak niyetindeydi. Bir diğer isteği de Türkiye'deki TMB üyeleriyle ve diğer Dış Türk çevreleriyle temas kurmaktı. Kayyum Han o günleri şöyle anlatmaktadır:

İstanbul'a geldiğimde önce Milli Emniyet Teşkilatı yetkilileri ile görüştük. Almanlar sivil görünümlü milli lejyon askerlerini Türkiye üzerinden Kafkasya içlerine göndermek istiyorlardı. Fakat Türk yetkililerinin bu konuda çok hevesli olmadıklarını gördüm. Fark edildiği takdirde savaşa girmek zorunda kalacaklarından korkuyorlardı. Ben ise doğu cephesinde ve özellikle Stalingrad önlerindeki duraklamanın etkisi altında, Almanların savaşı kaybedebileceklerini düşünmeğe başlamıştım. O sırada lejyonda 100 binin üzerinde Türkistan askeri ve 70 bin civarında işçi ²⁷ vardı. Almanların kaybetmesi halinde bunların büyük bir kısmının Türkiye'ye getirebilmemin mümkün olup olmayacağını öğrenmek istiyordum. Görüşmeler sırasında böyle bir fikre nasıl baktıklarını anlamağa çalıştım. Türk yetkililer fazla bir renk vermediler. Bir diğer konuyu da onlara çok açık söyledim. Eğer Almanlar Türkiye ile doğrudan cephe savaşına girerlerse Türkistanlı askerler Almanya'nın yanında asla yer almayacaklardır dedim.

Türk yetkililer sebebini bilmediğim şekilde Ukrayna teşkilatı ile temas kurmak istediler. Almanya'ya telefon edip Steçko'nun gönderilmesini istedim. Steçko ile general Bendere hariçte Ukrayna milli hükümetini kurmuşlardı. Steçko İstanbul'a geldi ve birlikte Ankara'ya gittik. Milli Emniyet Reisi ile Steçko'yu bir araya getirdikten sonra odadan çıktım. Ne konuştuklarını bilmiyorum. Steçko'ya da sormadım. Fakat Birinci Dünya Harbinden sonra kurulan Ukrayna Hükümetini ilk tanyan ülkelerden birisi Türkiye idi. Bu sebeple kolay ilişki kuruldu. Bizim bu temaslarımızla alakalı olarak Von Papen çok şey sormadı. Biz ne söylediysek kabul etti ve üstelemedi. Fikrimce Papen Türkiye'nin savaşa girmesini istemiyor gibiydi....

İstanbul'da Türkistanlı ziyalılarla da görüştüm. Nuri Paşa'nın evinde görüştük. Zeki Velidi, Osman Kocaoğlu, Haydar Beg, Ahmetcan Okay, Tahir Çağatay, Abdulvahap Ok-

tay'lar vardı. Eski TMB'ciler siyasi merkez burası olsun diyorlardı. Hareketin merkezi biz olalım istiyorlardı. Bunun mümkün olamayacağını söyledim... Bir-iki gün sonra Türk Kültür Birliği isimli bir yerde toplantı düzenlediler ve benim de gelip bir konuşma yapmamı istediler. Nuri Paşa'ya Pantürkizm gibi fikirlere karşı olduğumu söylediğimde 'peki, öyleyse sen toplantıya gelme' dedi.²⁸

Veli Kayyum Han, Türkiye'de yaptığı resmi ve gayri resmi görüşmelerde, beklentilerine karşılık bulamamış olarak Almanya'ya döndü. Türkiye'deki görüşmeleri sırasında TMB grubu ile uygulanacak strateji konusunda uzlaşmamış olmasına rağmen ilişkilerini sürdürmeye kararlıydı. Nitekim daha sonraki dönemlerde Milli Türkistan mecmuasında yazdığı bazı yazılara ve kendi anlattıklarına göre, eski TMB'ciler ile ilişkilerini harp boyunca devam ettirmiştir. MTBK tarafından çıkarılan yayınların Türkiye'deki Türkistanlılar arasında tanıtılması ve dağıtılması büyük önem taşımaktaydı. Veli Kayyum Han bu konuda TMB'cilerin katkılarını ve kendileriyle sürdürdüğü diyalogu şöyle anlatmaktadır:

MTBK'nın çıkardığı Milli Türkistan ve diğer yayınlar Alman Dışişleri kuryeleri tarafından Türkiye'ye götürülüyordu. Orada Abdulvahap Oktay bunları alıp dağıttırdı.²⁹

TMB üyelerinden Abdulvahap Oktay'ın ölümünden sonra, Milli Türkistan Mecmuasında yazdığı bir yazıda da şunları söylemektedir:

Harp zamanında da ilişkilerimiz gayet samimi ve sık idi... Harp döneminde Berlin'e gelip istiklâl yolunda birlikte çalışmak istiyorlardı. Hatta onun ve Tahir Çağatay'ın belgelerini hazırlatarak bu isteği gerçekleştirmek istemiştik. Bilinmeyen nedenlerle Berlin'e gelmeğe muvaffak olamadık.³⁰

Eski TMB'cilerden İbrahim Yarkın ise, olayları daha farklı bir biçimde anlatmakta, Veli Kayyum Han ile olan anlaş-

²⁸ Veli Kayyum Han ile 17-21 Ocak 1991 tarihlerinde Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

²⁹ Veli Kayyum Han ile 17-21 Ocak 1991 tarihlerinde Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

³⁰ Kayyum Han, *A. Oktay'nu esleş*, Milli Türkistan (1968), sayı 125, s: 21.

mazlığın prensiple ilgili olduğunu ve savaş sonuna kadar devam ettiğini vurgulamaktadır:

Veli Kayyum Han Türkiye'ye geldiğinde bizlerle görüştü ve milli harekete katılmamızı istedi. Fakat başta Tahir Çağatay olmak üzere biz TMB üyeleri, Almanya'nın Sovyet esiri Türk bölgeleri hakkındaki politikalarını makul bulmuyorduk. Zira Almanya Kırımı almış fakat Türklere bağımsızlık vermemişti. Ukrayna'yı, Baltık ülkelerini almış onları da sömürge yapmıştı. Tahir bunu söyleyince Kayyum Han Almanların Türkistan'a azatlık (Özgürlük) vereceklerini, buna söz verdiklerini söyledi. Zaten elinde Almanların Türkistan'ı müstakil devlet diye tanıdıkları şeklinde, bilmiyorum birisi tarafından, imzalanmış bir kâğıt vardı. Fakat biz ikna olmadık. Kayyum Han'ın isteğini kabul etmedik. Zeki Velidi çok istekliydi. Ama neden olduğunu bilmiyorum, bu istek gerçekleşmemiştir.³¹

Veli Kayyum Han da Zeki Velidi Togan'ın bu konuda çok arzulu olduğunu doğrulamaktadır.

Zeki Velidi MTBK ve Lejyon meselesiyle çok ilgiliydi. Türkistan meselesinde çalışmak istiyordu. Ben Almanya'ya döndükten sonra, 1943 yılında, Nuri Paşa'nın yardımıyla Berlin'e geldi. Bu sırada müttefiklerin bombalamaları başlamıştı. Berlin dahi bombalanıyordu. Çok tehlikeliydi. Kısa bir süre kalıp geri gitmek zorunda kaldı. Harpten sonra benimle çalışmak istedi. Fakat kabul etmedim. Olmayınca Türkeli grubu diye bizden ayrılan Kanatbay'a ve Kaygun'a destek verdi.³²

Aslında Zeki Velidi Togan, esirlere yardım cemiyeti kurma girişimi engellendiği dönemde, yani 1941 yılında Almanya'ya gitmek için uğraşmış fakat yetkililerden izin alamamıştı. Daha sonra, 1943 yılında, Almanya'ya gitmeğe muvaffak oldu. Alman sefiri von Papen ve Nuri Killigil Paşa'nın yardımlarıyla gerçekleştirilen ziyaretin ev sahipliğini Dışişleri Bakanlığı Rusya şubesi yapmaktaydı. Mihmandar ise her zaman olduğu gibi Von Hentig idi.³³ Togan hatıralarında, baş-

³¹ İbrahim Yarkın ile kişisel Görüşme.

³² Veli Kayyum Han ile 17-21 Ocak 1991 tarihlerinde Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

³³ Veli Kayyum Han ile 17-21 Ocak 1991 tarihlerinde Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme

ka bir vesile ile, Nazilerin misafiri olarak Berlin'de bulunduğundan söz etmektedir:

Harp esnasında Berlin'de, Adlon otelinde Nazilerin misafiri iken, eşyalarımın ve yazılarımın ben bulunmadığım vakit bavullarda ve çekmecelerde tetkik edildiğini duyunca bütün evrakımı o zaman Berlin sefirimiz olan Saffet Arıkan Bey'e 'bunları İstanbul'a sen getir' diye bırakmışım.³⁴

Togan hatıralarında, söz konusu davet ve Almanya'daki temasları ile ilgili başka bir bilgi vermemektedir. Bu ziyaret sırasında Veli Kayyum Han ile tekrar bir araya gelmişlerse de bir uzlaşma olmamış ve Zeki Velidi Togan Türkiye'ye dönmek zorunda kalmıştır.

Kayyum Han'ın Türkiye'de olduğu dönemde, Türkistan Milli Birlik (TMB) üyeleri 10 Aralık günü İstanbul'da toplanmışlar ve Mustafa Çokayoğlu'nun ölümü sonrasında yeniden bir yönetim düzenlemesi yapmışlardır. Abdulvahap Oktay, Çokayoğlu'nun ölümü ve sonrasında gelişen olayları, Çokayoğlu'nun eşine yazdığı mektupta şu şekilde aktarmaktadır:

Mustafa Beyin ölüm haberi resmi kanallarla ve biraz gecikmeli olarak bize ulaştı. Bu kara haberi duyunca bütün TMB üyelerini çağırdım. O zamanki Türkiye'deki nazik duruma rağmen 3 gün içinde İstanbul da toplanabildik. Hepimizi son derecede şaşırtan ve üzen bu kara haber, yalnız, o günlerde mühim bir ameliyat geçirmiş olan Mecdeddin Beyden gizli tutuldu. Bir müddet buradaki Türkistanlılara bildirilmediği gibi matbuata da aksettirilmedi...

10.12.1942 de yapılan umumi toplantımızda Mustafa Çokay'ın ölümü ile hasıl olan boşluk görüşüldü ve neticede merhumun sağ kolu sayılan Dr. Tahir Çağatay'ın riyasetinde beş kişilik merkez heyeti seçildi ve işlerin aynı mecra ve istikamette devam ettirilmesine karar verildi.³⁵

1943 yılının Ocak ayında, uzun yıllar TMB genel sekreterliği görevini yürüten Mecdeddin Delil, tedavi görmekte olduğu Heybeli ada sanatoryumunda vefat etti. Mustafa Çoka-

³⁴ Togan, *Hatıralar*. s: 516.

³⁵ Abdulvahap Oktay tarafından Maria Çokayoğlu'na yazılan 19.12.1949 tarihli Mektup, Ahat Andican Arşivi.

yoğlu'ndan sonra, bu inatçı ve mücadele hırsıyla dolu insanın da kaybedilmesiyle TMB faaliyetleri büyük ölçüde azalacak ve teşkilat sessizliğe gömülecektir.

Türk Kültür Birliği'nden

Eminönü Halkevine

Türkistan Türk Gençler Birliği'nin Türk Kültür Derneğine dönüştürülmesi işlemi, hükümetin yeni çıkardığı dernekler yasasına uygun olarak, 1940 yılının yaz aylarında gerçekleştirilmişti. 7 Temmuzda yapılan kongrede, TTGB'nin son başkanı Ahmetcan Okay ile Almanya'dan Türkiye'ye dönen TMB grubu karşı karşıya gelmişlerdir. İlginç olan nokta, Atatürk'ün ölümünden sonra ülkeye dönen Zeki Velidi Togan'ın, bu kongre esnasında, uzun bir süredir karşı olduğu TMB grubu ile birlikte hareket etmiş olmasıdır. Taraflar arasında çıkan sert tartışmalar sonucunda seçimler yapılamamış ve kongre ertelenmiştir.

21 Temmuz günü yapılan ikinci toplantıda, Tahir Çağatay ile Zeki Velidi Togan'ın desteklediği ekip yenilgiye uğramış ve TTGB'nin eski başkanı Ahmetcan Okay, Türk Kültür Derneği başkanlığına seçilmiştir. Yönetim kurulu ise İlhan Algu, Muhiddin Sart, Ahmet Pahta ve Ahmet İçmekli gibi isimlerden teşekkül etmiştir. Kongreden 5 ay sonra Ahmet İçmekli'nin istifası nedeniyle boşalan yeri doldurmaları gereken yedek üyeler, Mecdeddin delil ve Yakup Elbek, bu görevi kabul etmemişlerdir. Bu gelişme, TMB'ciler ile Türkistan Türk Gençler Birliği arasındaki ilişkilerin, son dönemde iyice bozulmuş olduğunu göstermektedir. Bu kongre ile birlikte 1927 yılından beri varlığını sürdüren TTGB'nin hukuki varlığı sona ermiş oluyordu.

Yeni kurulan Türk Kültür Birliği'nin 43 maddelik nizamnamesinde cemiyetin maksatları şu şekilde belirtilmektedir:

Türk ırkından olan ve uzak illerden gelen, yardıma muhtaç olan bilumum fakir, yetim ve hasta şahıslara, talebe ve emsâllerine maddi ve manevi yardımı temin ile büyük Türk kültür ve harsının yayılma ve inkişafına çalışmaktır. (m.2)...

Türk Kültür Birliği'nin 1940 Kongresi sonrasında çekilen resim. Sol-
dan birinci Mecdeddin Delil, dördüncü Zeki Velidi Togan ve yanında
Ahmetcan Okay. İstanbul, 7.7.1940

Birlik'te milli tesanüt ve hayırhahlık esastır.(m:3)... Birlik ka-
ti surette siyasetle iştigal etmez ve vasıta olmaz" (m:4). 5'in-
ci maddede ise, Türk ırkından olup, hiçbir surette, ailesi ef-
radından birinin yabancı ırkla alakası bulunmayan 18 yaş-
ını geçmiş her Türk, Birliğe aza olabilir denmektedir. Devle-
tin sıkı kontrolü altında düzenlenen tüzüğün bu maddesi o
günkü Devlet Yönetiminin ırk konusundaki hassasiyetini yan-
sıtır gibidir. Birlik bu dönemde de, geçmişte olduğu gibi, kül-
türel nitelikteki çalışmalarını sürdürmüştür. Bu çalışmalardan
elde kalan tek belge Dr. Abdullah Zihni Soysal tarafından
verilen *Hanlık devrinde Kurum Türk Kültürü* başlıklı konferansın
broşürüdür. Geçmişte TTGB merkezi olan Sultanahmet Buhara
Tekkesi binasında çalışmalarını sürdüren Birlik, 30 Kasım 1941
tarihinde ikinci kongresini yapmış ve Ahmetcan Okay yeniden
başkanlığa seçilmiştir.

1942 senesinde Türk Kültür Birliği yapısında yeni bir de-
ğişim gerçekleştirildi. Türk Dünyası ile ilgili bütün kişiler ve
kurumlar Türk Kültür Birliği çatısı altında bir araya getiril-
di ve Birlik, bir anlamda, bir şemsiye kuruluş haline dönüştü.

türüldü. Bu birleşmenin gönüllü olup olmadığı konusu açık değildir. İdil Ural Hareketi önderlerinden Ali Akış Türk Kültür Birliği ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

İstanbul'da 1927 yılında kurulan Türkistan Türk Gençler Birliği Teşkilatı, hükümetin ikazı üzerine 1940 yılında yaptığı kongrede adını 'Türk Kültür Birliği' olarak değiştirdi. Dernek konfederatif bir yapıda idi. İdil-Ural, Türkistan, Kafkasya Federasyonları, Azerbaycan ve Kırım derneklerini bir araya getiren bu merkezin, biz gençlerin milli ruhla yetişmemize büyük katkısı oldu. Merkezde her yıl 3 büyük gece yapılıyor, çeşitli konferans ve seminerler düzenleniyordu. Ayaz İshaki bu merkezin çatısı altında üç ay süresince her biri 75 dakikalık 9 konferans verdi.³⁶

Türk Dünyasından gelen kişilerin ve onların oluşturdukları kurumların tek bir çatı altında tutulması, hükümetin gruplar üzerindeki kontrolünü kolaylaştırmak gibi bir avantaja sahipti. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın (Killigil) gayretleriyle, Cağaloğlunda bulunan eski bir konak Türk Kültür Birliğine tahsis edilmiş ve her odasına bir dernek yerleşecek şekilde düzenleme yapılmıştı. Daha sonraki yıl Birlik Merkezi, TTGB'nin eski binasına, Sultanahmet'teki Buhara Tekkesine taşınacaktır.

Türk Kültür Birliği, 1942 yılının Temmuz ayından itibaren *Türk Amacı* adıyla aylık bir dergi çıkarmağa başladı. Mesul müdürlüğünü meşhur bilim adamı Ahmet Caferoğlu'nun yaptığı derginin önsözünde, Türk Amacı'nın ödenmesi gereken en büyük borçlarından birisi de muhtelif coğrafi sahalara ayrılan bütün ırkdaşlarını birbirine tanıtmak ve tanıştırmaktır denilmektedir. Prof. Fuad Köprülü, Ahmet Caferoğlu, Muharrem Feyzi Togay, Kadircan Kafılı gibi Türk Dünyasının tanınmış isimleri dergide yazı yazmaktaydılar. Günün siyasi gelişmelerine hiç değinmeyen ve bütünüyle bilimsel nitelikte olan yazılar basılmaktaydı. Türk Dünyasının her bölgesi ile alakâlı tek bir yazı konulacak şekilde bir düzenleme söz konusuydu. Böylece Türk Dünyasının kültür birliği anlayışına dayalı bir politika gündeme getirilmekte, bir anlamda, İsmâ-

³⁶ Akış, *Hatıralar*. s: 46

il Gaspıralı'nın meşhur "Dilde, fikirde, İş'de Birlik" sloganının, fikirde birlik boyutu hayata geçirilmiş olmaktadır.

Ne yazık ki Türk Kültür Birliği'nin bu faaliyetleri uzun ömürlü olamayacaktır. Savaşta Sovyetler Birliği'nin ağırlığı artıkça, Türk Hükümetinin Türkçü yayımlara, kurumlara ve akımlara bakışı değişmekte ve hoşgörüsü azalmaktaydı. Bir süre sonra, bizzat Hükümet tarafından şekillendirilen Türkçülük-Turancılık davalarına paralel olarak Türk Kültür Birliği de kapatılacaktır. Birliğin kapatılışı ile ilgili olarak Ali Akış hatıralarında şunları yazmaktadır:

Bu sıralarda bizim Türk Kültür Birliği Merkezi, Türkistan ve İdil-Ural şubelerinin çok faal olmasından dolayı, Ankara'daki Sovyet Büyükelçiliğinin dikkatini celbetmesi sonucu, Mayıs ayında, dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye yapılan baskılar sonucu kapatıldı. Böylece 3 yıl süresince aktif olarak faaliyet gösterdiğimiz konfederatif yapıdaki merkezimizden mahrum kaldık. O dönemde Zeki Velidi'nin de içinde bulunduğu Turancılar tutuklandı.³⁷

Kapatılan Türk Kültür Birliğinin bütün mal varlığı Emi-nönü Halkevine devredildi. Böylece Türk Kültür Birliğinin tüzel kişiliğinde, Türkiye'deki Türkistanlıların milli faaliyetlerinde çok önemli rol oynamış olan Türkistan Türk Gençler Birliği de kesin olarak sonlanmış oluyordu.

Türk iç politikasında değişiklikler ve Türkçü dergilerin kapatılması

1942 yılı sonbaharından itibaren Alman ordusunun Sovyetler Birliği içerisindeki hareketi büyük ölçüde durmuş, Alman orduları Stalingrad önlerinde ağır bir yenilgi almışlardı. Savaşın Sovyetler lehine gelişeceğinin işaretleri ortaya çıkınca, o güne kadar milliyetçi akımlara kısmen hoşgörü ile bakan Türk hükümeti bu tutumunu yavaş yavaş değiştirmeye başladı. 1943 yılı Ocak ayı içerisinde, kısa bir süre önce Hasan Ferit Cansever yönetiminde yeniden çıkarılmağa başla-

³⁷ Akış, *Hatıralar*, s: 48

nan *Türk Yurdu* mecmuası kapatıldı. Bunu Türk Kültür Birliğinin yayın organı olan *Türk Amacı* dergisinin kapatılması izledi. Türkçülük akımının önde gelen liderlerinden Nihal Atsız'ın *Türk Sazı* isimli yayın denemesi, daha ilk sayısından itibaren durdurulmuştu. Diğer bir Türkçü dergi olan *Gökbörü* de benzer bir akıbete uğradı. Rıza Nur tarafından 1942 yılının Mayıs ayında yayınlanmasına başlanan *Tanrıdağ* dergisi ise, Nur'un Eylül ayında ölümüyle birlikte, kendiliğinden yayın hayatından çekilmişti. Böylece 1943 ortalarına gelindiğinde, 1941 yılının Ağustos ayından bu yana, Orhan Seyfi Orhon tarafından haftalık olarak çıkarılan *Çınaraltı* dergisi dışında bütün Türkçü dergilerin yayını durdurulmuş gibiydi.

Bütün bu gelişmelere rağmen Sovyetler Birliği, Türk Hükümetinin Türkçü yayınlara ve akımlara karşı olan tutumunu çok hoşgörülü buluyor ve bu konudaki her gelişmeyi resmi ve gayri resmi kanallardan protesto ediyordu. Sovyetlere göre Panturancı nitelikteki bütün bu faaliyetler kendisine karşıydı ve Alman Hükümeti tarafından doğrudan veya dolaylı olarak desteklenmekteydi. Sovyetlerin konumunun güçlenmesiyle birlikte bu uyarılar, Türk yetkililer üzerinde de etkili olmağa başlamıştı. İdil Ural Milli Merkezi yöneticilerinden Ali Akış'ın hatıralarında yer alan şu satırlar, Sovyetler Birliğinden gelen tepkiler ve bu tepkilere yönelik Türk yetkililerin tutumu konusunda tipik bir örnektir:

Türk Kültür Birliği kapatılmadan birkaç ay evvel bir balo tertip edilmişti. Tek parti dönemi olduğu için polisten değil, parti müfettişinden izin almalıydık. Bir arkadaşımınla Halk Partisi Müfettişi Suat Hayri Ürgüplü'ye gittik. O da müsaade etmedi. Sebep olarak da 'Rus Büyükelçisi çağırır, azarlar. Bu rizikoyu göze alamam. Temkinli davranmalıyız' demişti.³⁸

Savaşın Sovyetler lehine sonuçlanacağıının ortaya çıkması, Türkiye'deki sol çevreleri harekete geçirdi. Haziran ayı içerisinde, İstanbul Üniversitesi öğrencileri arasında *En Büyük Tehlike* başlıklı bir broşür dağıtılmağa başlandı. Broşürde Pantürkçü akımlar eleştiriliyor ve bu akımların arkasın-

³⁸ Akış, *Hatıralar*, s: 150

da yabancı güçlerin varlığından söz ediliyordu. Broşüre göre Pantürkçülük akımının temsilcileri, Türkiye'yi işgale hazırlanan Alman faşistleri ile işbirliği içerisindeydiler ve İngiltere-Sovyet Rusya karşıtı bir politika izlemekteydiler. Amaçları Türkiye'nin tarafsızlığını bozmak ve Türkiye'yi Almanya'nın yanında savaşa sokmaktı. Broşürde ayrıca, bu hareketlerin öncüleri olarak tanımlanan Zeki Velidi Togan, Ayaz İshaki, Mehmet Emin Resulzade, Muharrem Feyzi Togay ve Ahmet Caferoğlu gibi Dış Türk liderlerinin yaptıkları çalışmalarla Türk dış politikasına zarar verdikleri iddia edilmekteydi. Bu hareketlere destek veren Ali İhsan Sabis ve Hüseyin Hüsnü Erkilet gibi generaller, Peyami Safa, Nihal Atsız, Yusuf Ziya Ortaç ve Orhan Seyfi Orhon gibi Türkçü yazarlar da eleştirilmekteydi. Bu yazarlar tarafından çıkarılan *Bozkurt*, *Gökbörü*, *Çınaraltı* gibi dergiler ise zararlı yayınlar olarak tanımlanıyordu.

Siyasi polis, kısa bir süre içerisinde, *En Büyük Tehlike* başlıklı bu broşürün yazarını tespit etti. Broşürün İstanbul Belediyesi memurlarından Faris Erkmen tarafından yazılmış ve dağıtılmış olduğu iddia ediliyordu. Bu olay bir hayli gürültü koparmıştı. Özellikle broşürün Rusça'ya çevrilerek Sovyetler Birliği'nin resmi yayın organı *Pravda*'da yayınlanması, olayın niteliğini hayli değiştirmiş ve tartışmaları alevlendirmişti. Broşür ve içeriği TBMM de yapılan görüşmelere de konu oldu. CHP genel sekreteri Cevat Kerim İncedayı, Meclis kürsüsünden, broşürde dile getirilen fikirleri sert bir biçimde eleştirdi ve hükümet üyelerine söz konusu tehlikenin gerçek olup olmadığını sordu.

Hükümet adına cevap vermek üzere kürsüye gelen Dışişleri Bakanı Numan Menemenciğlu, Türkçülüğü, Türkiye Cumhuriyeti'nin mevcut sınırıyla sınırlı olarak yorumladıklarını belirterek, Türkiye dışında yaşayan Türklere sadece saadet ve refah dilediğini vurguladı. Türkiye'de Pantürkist bir akım olmadığını da söyleyen Menemenciğlu, Başbakan Saracoğlu'na benzer bir yaklaşımla, Türk'üz, Türkçüyüz sözleriyle konuşmasını bitirdi.³⁹

³⁹ Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı*, s: 44-47.

Kuşkusuz bu olaylar Türkiye'deki yabancı misyonlar tarafından dikkatle izlenmekteydi. Türkçü akımlar ve Faris Erkmen tarafından yayınlanan broşürle ilgili olarak devrin ABD büyükelçisi Laurence Steinhart hayli gerçekçi bir değerlendirme yapmıştır:

Pantürkizm ve Ultra Nasyonalizm hareketinin liderleri, totaliter düşüncenin inançlı takipçileri ve mihver güçlerinin destekçileridir; ancak etkilerini fazla abartmamak gerekir. Çünkü, Türk kamuoyunda, diğer ülkelerde yaşayan Türk ırkından olanlara karşı doğal bir sempati beslenmekle birlikte, gerek hükümetten ve gerekse kamuoyundan yayılmacılığa yönelik bir destek gözüküyor. Dışarıda yaşayan Türklerin dilerlerse Türkiye'ye dönmelerini ve Türk uyruğuna geçmelerini destekliyorlar. Ancak bunlar sınırları genişletmek türünden bir yaklaşımda bulunmuyorlar.

Ankara'da hükümet ve basın çevrelerinde bu denli tepkiye yol açan ve hatta Dışişleri Bakanı'nın Mecliste konuşmasına neden olan broşürün, solcu çevreler tarafından, özellikle finanse edilmese bile, Sovyet yetkililerince yazdırıldığı yolunda inançlar yaygındır. Bu inancın kanıtı olarak tüm broşürün düzgün bir dille Rusça'ya çevrilip Pravda'da bastırılması gösteriliyor. Basın bürosundan bir yetkilinin görüşüne göre, broşürün yazarı, değerlendirmede belirtildiği gibi Zekeriya Sertel değil, onun yine yetenekli ve sol çevrelere daha yakın olan eşi Sabiha Sertel'dir. Hatırlatmak gerekir ki, söz konusu broşürü yaygın biçimde kamuoyunun dikkatine sunan Bayan Sertel'in yayınladığı Tan Gazetesi'dir.⁴⁰

Bütün bu gelişmeler sonucunda Faris Erkmen tutuklanacak, Türkçülerle komünizm yanlıları arasında gelecekte başlayacak kapsamlı mücadelenin ilk işareti olan bu olay, şimdilik küllenmeye terk edilecektir.⁴¹

1944 yılı geldiğinde, artık Almanların yenileceği kesinleşmişti ve daha da önemlisi, savaş sonrası dengelerde Sovyetlerin en belirleyici güç olacağı anlaşılmağa başlamıştı. Savaş

40 Steinhart'ın ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 16 Temmuz 1943 günlü yazısı, Mumcu' dan naklen.

41 Faris Erkmen, 1946 yılında TKP genel sekreteri Dr. Şefik Hüsnü Değmer ile birlikte yeniden tutuklanacak ve 3 yıl hapis cezasına çarptırılacaktır.

boyunca, dış dengelere paralel bir iç politika uygulayan Türk Hükümeti için, yeni bir yaklaşımın gündeme getirilmesi kaçınılmazdı. Nitekim Hükümet, savaşın ne yöne gideceğinin kesinlik kazanmağa başladığı 1943 yılı sonlarından itibaren, Dış Türklerle ilgili kuruluşların faaliyetlerini durdurmağa ve Türkçü dergileri kapatmağa başlamıştı. Fakat savaşın ilk yıllarında Almanya'ya karşı uygulanan hoşgörölü politikanın izlerinin silinebilmesi için çok daha keskin bir çıkış yapılması gerekiydi.

Üç Mayıs olayları ve Zeki

Velidi Togan'ın tutuklanması

1944 yılı Mart ayında, Nihal Atsız'ın, *Orhun* dergisinde, Başbakan Saraçoğlu'na yazdığı bir mektupla başlayan hadiseler, Atsız ve Sabahattin Ali'nin şahıslarında, milliyetçiler - komünistler çatışması haline dönüştü. Sabahattin Ali, Atsız'ı mahkemeye vermişti ve 3 Mayıs duruşma günüydü. Fakat mahkeme öncesinde komünizm karşıtı gösteriler yapıldı ve hemen ardından tutuklamalar başlatıldı. Tutuklananlar arasında Zeki Velidi Togan da vardı. 14 Mayıs günü Zeki Velidi'nin evine gelen 1'inci şube müdürü Zeki Bey ve Emniyet Amiri Hamit Ozan, Zeki Velidi'den bir antlaşmanın metnini istemekteydiler. Böyle bir antlaşmadan haberi olmadığını söylemesi üzerine evi arandı ve bir şey bulunmamasına rağmen tutuklandı. İddiaya göre Türkçülerin önde gelen isimleri kendi aralarında bir antlaşma imzalamışlardı.

Bu tutuklamaların kapsamı ve niteliği, Hasan Ali Yücel başkanlığında bir komite tarafından belirlenmişti. 3 Mayıs olayları sonrasında kurulan komite, kamu düzenini bozmayı amaçlayan bu olayların Pantürkçü ideolojiyi savunan bazı insanlar tarafından kışkırtıldığını düşünmekteydi. Komite tarafından hazırlanan resmi raporda bu kişiler tarafından çıkarılan çeşitli yayınların kapatılması ve kendilerinin de tutuklanması önerilmekteydi. Ayrıca tutuklanması uygun görülen 47 kişilik bir liste oluşturulmuştu. Listede Zeki Velidi Togan, Cafer Seyidahmet Kırmır, Abdulkadir İnan, Ahmet Caferoğlu gibi Dış Türk kökenli bilim adamları, Nihal Atsız,

Peyami Safa, Kadircan Kafı, Orhan Şaik Gökyay, Remzi Oğuz Arık, Reha Oğuz Türkkın, Hüseyin Namık Orkun, Hasan Ferit Cansever, Nurullah Barıman, Muzaffer Eriş, Sait Bilgiç gibi tanınmış Türkçüler, Hüsnü Erkilet, Alparslan Türkeş, Fethi Tevetoğlu gibi emekli veya aktif askerler vardı. Rapor İçişleri Bakanlığı tarafından İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığına gönderilmiş ve söz konusu listede isimleri bulunanlardan 23'ü tutuklanmıştı. Daha sonraki yıllarda, Hasan Ali Yücel başkanlığında Ankara Valisi Nevzat Tandoğan, Falih Rıfkı Atay ve bazı bürokratlarca hazırlanan listedeki 47 kişinin tamamının tutuklanmamasında, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Mahmut Şevket Esendal'ın çabalarının etkili olduğu anlaşılacaktır. Bu konuda Samet Ağaoğlu şunları yazmaktadır:

Nihal Atsız'ın yazılarıyla başlayan 19 Mayıs tevkifleri, tam terör halini almak manzarası gösterdi. Devrin hakimleri 'bu insanların asıl gayeleri bizi devirmektir' diyerek uzaktan yakından milliyetçi tanınmış herkesin hapslere atılmasını istedikleri gün karşlarına çıktı. 'Ben de milliyetçiyim, kararınız bu ise önce beni tevkif ediniz' dedi. Onun derviş tabiatından, mistik kafasından, tecrübelerle pişmiş aldırış etmemezliğinden bu hareketi beklemeyenler önce şaşırıldılar, sonra da neticeleri yalnız memleket için değil, kendileri için de çok fena olabilecek kararlarından vazgeçtiler.⁴²

Böylece, Esendal'ın direnişiyile, tek ortak özellikleri Türkçü dergilere makale yazmak, Türk tarihi ve kültürü alanlarında konferanslar vermek ve kitaplar yazmak olan Abdülkadir İnan, Peyami Safa, Samet Ağaoğlu, Ahmet Caferoğlu, Muharrem Feyzi Togay, Nimet Akdes Kurat, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Nihad Sami Banarlı, Osman Turan, Mükrimin Halil Yinanç gibi bilim ve edebiyat adamları tutuklanmaktan kurtulmuşlardı. Listede olmadığı halde tutuklananlar da vardı. Meselâ emekli general Ali İhsan Sabis, kendisini bir grup subayın temsilcisi olarak gösterip hükümetin dış politikasını eleştiren nitelikte imzasız mektuplar göndermek suçlamasıyla tutuklanmıştı.

⁴² Ağaoğlu, S., *Babamın Arkadaşları*, s: 116

hürriyet

İSTANBUL — CAĞALOĞLU
İkinci Cumhuriyet, İstanbul — Posta Numarası: İstanbul No. 245
2000, Taksim İstasyonu Karşısı, Hürriyet ve Matbaası İşleri 2400000000

Cuma 19 Mayıs 1944

T. Köker - H. Teyfik Sarıbaş
UNUTULAN KÖY
(Şahyada 2021 sayı)
Çeyiz harcı içinde Şişli'de meydana geldiği iddia edilen 'Seydik' katliamı ve arada bulunan Türk esirlerinin hayatları hakkında ayrıntılı bir raporun hazırlanması için çalışma başlatılmıştır. 200 Kurum
Devlet Kütüphanesi — ANKARA

Şehrimizde meydana çıkarılan gizli cemiyet

İrkçilik ve Turancılık gayesile rejime aykırı hareket edenler

Nihal Adsız, Zeki Velidi, Doktor Hasan Ferid Canseverle Reha Oğuz İstanbul'daki evlerinde bulunan vesikalar, bu memlekete zararlı faaliyetin iç yüzünü meydana çıkardı

**RESMÎ
TEBLİĞ**

Selâhiyetli Adli merciler işe el koydu

Suçluların imzalandıkları anlaşma, faaliyet programları, listeleri, şifre ve parolaları

Ankara 19 (A.Ş.) — Resmî 26821
Bunlar gizli olarak bulduktan sonra yapılan bütün incelemeler hakkında İstanbul'da bulunan bütün Adliye ve

Zeki Velidi Nihal Adsız Dr. Ferid Cansever

İrkçilik ve Turancılık suçlamalarıyla tutuklamaların yapıldığını bildiren 19 Mayıs 1944 tarihli Cumhuriyet Gazetesi kupürü

18 Mayıs günü yayınlanan resmi bir tebliğ, hükümetin Hasan Ali Yücel başkanlığında hazırlanan rapora tamamen katıldığını, 3 Mayıs olaylarını basit bir gösteri olarak görmediğini, aksine, devleti yıkmayı amaçlayan bir komplo biçiminde değerlendirmek istediğini ortaya koymaktaydı:

Nihal Atsız lehine yapılan taşkınlıklar dolayısıyla nezaret altına alınmaları zarureti hasıl olan bazı kimseler nezdinde çıkan evrakın verdiği şüphe üzerine Nihal Atsız, Reha Oğuz Türkkan ve Zeki Velidi ile Doktor Hasan Ferit Cansever'in İstanbul'da bulunan evlerinde ve daha bazı yakın arkadaşları nezdinde İstanbul Örfi İdare komutanlığınca aramalar yapılmış ve elde edilen vesikalar tetkik edilmiştir.

Bu vesikaların tetkikinden elde edilen netice ve kanaate göre Teşkilatı Esasiye kanunumuzun tespit ettiği esaslara ay-

kırı olarak, ırkçılık ve Turancılık gayeleri güden ve son zamanlarda faaliyetlerini arttırdıkları, bu yolda tertibat aldıkları ve antlaşmalar imzaladıkları görülen bu kimselerin teşkilatı esasîye kanunu ile müesses bugünkü rejimimize ve vatandaşlarımızın hakiki milliyetçilik hislerine aykırı umdeleri ve bu umdelere varmak için gizli cemiyetler, faaliyet programları, teşkilat ve propaganda organları, hatta muhaberelelerini gizli tutmağa mahsus şifreleri ve parolaları vardır.⁴³

Fakat asıl darbe bir gün sonra gelecekti. Milli Şef İnönü, meseleyi bizzat ele almağa ve sonuçlandırmağa karar vermişti. 19 Mayıs Bayramı nedeniyle yaptığı konuşmanın neredeyse tamamını Turancılık meselesine ayırdı.⁴⁴ Konuşmasına, Türk milliyetçisiyiz, fakat memleketimizde ırkçılık prensiplerinin düşmanıyız, sözleriyle başlayan İnönü, geçmişte zarar vermiş bazı örnek olayları hatırlatarak, Cumhuriyetin vatanperver yurttaş yetiştirme konusundaki ilkelerinden söz ediyordu. Konuşmasının ortalarında yine Turancılık meselesine dönüyor ve ilginç bir şekilde bağlantı kurarak Sovyetler Birliği ile ilişkilerimizden söz ediyordu:

Turancıların fikri, yine son zamanların zararlı ve hastalıklı gösterevidir. Bu bakımdan Cumhuriyeti iyi anlamak lazımdır. Milli kuruluş sona erdiği gün yalnız Sovyetlerle dosttık. Ve bütün komşularımız eski düşmanlıklarının bütün hatıralarını canlı olarak zihinlerinde tutuyorlardı. Herkesin kafasında biraz derman bulursak sergüzeştçi, saldırgan bir siyasete kendimizi kaptıracağımız fikri yaşıyordu.... İmparatorluktan son zamanlarda ayrılmış olan komşuları ile de iyi ve samimi komşuluk şartlarının temin edilmiş olmasını, milletin saadeti için lüzumlu saymıştır.

Görülüyor ki, milli politikamız memleket dışında sergüzeşt aramak zihniyetinden tamamen uzaktır; asıl mühim olan da bunun bir zaruret politikası değil, bir anlayış ve bir inanış politikası olmasıdır.....

Turancılar, Türk milletini, bütün komşularıyla onulmaz bir surette, derhal düşman yapmak için bire bir tilsümü bulmuşlardır. Bu kadar şuursuz ve vicdansız fesatçıların tezvirleri-

⁴³ Cumhuriyet Gazetesi, *Şehrimizde meydana çıkarılan gizli cemiyet*. 19 Mayıs 1944 Cuma.

⁴⁴ Darendelioğlu, *Türk Milliyetçiliği Tarihinde Büyük Kavga*. s: 49-55.

ne Türk milletinin mukadderatını kaptırmamak için elbette Cumhuriyetin bütün tedbirlerini kullanacağız.

Böylece İnönü, Türkiye'nin sınırları dışındaki Türk varlığına ilgi duymadığını, bu kesimlere yönelik arayışların Turancılardan kaynaklandığını belirtiyor ve Türk-Sovyet ilişkilerini bozmayı amaçlayan Türkçü-Turancıları tasfiye etmeye kararlı olduklarını vurguluyordu. Konuşmanın daha sonraki bölümü ise Türk kamuoyuna yönelikti ve Turancıların Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni yıkmak için teşkilatlandıkları ve komplo kurdukları iddiasını gündeme getiriyordu.

Şimdi vatandaşlarımdan iki suale zihinlerinde cevap bulmalarını isteyeceğim: İrkçılar ve Turancılar gizli tertipler ve teşkilere başvurmuşlardır. Niçin? Kandaşları arasında gizli fesat tertipleriyle fikirleri memlekette yürür mü? Hele, doğudan batıdan ülkeler, gizli Turan cemiyetleriyle zapt olunur mu? Bunlar o şeylerdir ki ancak devletin kanunları ve esas teşkilatı ayak altına alındıktan sonra başlanabilir. Şu halde yaldızlı fikirler perdesi altında doğrudan doğruya Cumhuriyetin, Büyük Millet Meclisinin mevcudiyeti aleyhinde teşebbüsler karşısındayız.

Vatandaşlara yönelik ikinci sorusuna verdiği cevapta ise Turancılar ile dış mihraklar arasında ilişki kuruyor ve Turancılarla birlikte, artık bütün cephelerde çökmekte olan Almanya'yı dolaylı olarak suçluyordu:

Vatandaşlarıma ikinci sualimi soruyorum. Dünya olaylarının bugünkü durumunda Türkiye'nin ırkçı ve Turancı olması lazım geldiğini iddia edenler, hangi millete faydalı, kimlerin maksadına yararlıdır? Türk milletine yalnız belâ ve felâket getirecek olan bu fikirleri yürütmek isteyenlerin Türk milletine hiç hizmetleri olmayacağı muhakkaktır. Bu hareketlerden yalnız yabancılar faydalanabilirler. Fesatçılar yabancılarla bilerek mi hizmet ediyorlar? Yabancılar fesatçıları idare edecek kadar yakından münâsebette midirler? Bunları hüküm olarak kestirmek bugün mümkün değildir.

Milli Şefin konuşmasının son bölümü ise mahkemeleri idare edecek savcı ve yargıçlara mesaj niteliğindedir. Yabancı ülkelerle ilişki varlığı kanıtlanamasa bile bu insanlar günah keçisi olarak seçilmişlerdi, zararlıydılar ve mahkûm edilmeleri gerekmekteydi.

Amma yabancıya hizmet kasti ve yabancıнын yakın ilişiği hiçbir zaman meydana çıkmasa dahi, hareketlerin, Türk milletine, Türk vatanına zararlı olması ve bunlardan yalnız yabancıların faydalanmış olması, söz götürmez bir hakikattir.... Emin olabilirsiniz ki, vatanımızı bu yeni fesatlara karşı da kudretle müdafaa edeceğiz.

Milli Şefin yarattığı bu hava içerisinde tutuklular uzun bir sorgu devresi geçirdiler ve aylar boyunca işkenceye maruz bırakıldılar. Polis sorgularında “Tabutluk” kullanılması uygulaması işte bu dönemin hatırası olarak kalacaktır. Bu arada İnönü’nün konuşmasında ifade ettiği görüşler bütün devlet kademelerine bir genelgeyle duyurulmuş, 1944-1945 yılından itibaren okullarda ders programlarına konulması istenmişti. Bütün bu gelişmelerden sonra sanıklar, bütün kamuoyunun gözünde, daha mahkemeye çıkarılmadan suçlu olarak kabul edilmişlerdi.

Türkçülük – Turancılık Davaları

Sorgulama Eylül ayına kadar sürdü ve sanıklar 7 Eylül günü ilk duruşmaya çıkarıldılar. Hazırlanan iddianame, Zeki Velidi Togan’ı sanıklar arasında birinci sıraya oturtmuş, davanın kilit sanığı haline getirmişti. Sadece Zeki Velidi Togan ve Reha Oğuz Türkkan, Hükümeti yıkmaya yönelik komplo oluşturmakla suçlanmaktaydılar. Savcıya göre Togan, Türkiye’de yasal olarak tanımlanmış ve sınırlandırılmış milliyet kavramını ve milliyetçilik tanımlamasını reddetmekteydi. 1941 yılında başlayan Rus-Alman harbi sırasında ihtirastan şuurunu kaybetmişti ve tabiiyetini dahi unutarak, Almanya’ya gidip faaliyete geçmek için lâzım olan müsaadeyi alabilmek amacıyla Ankara’ya gitmişse de, hareketten men edilmişti. Bu durumda Ahmet Karadağlı ve karısı Nuriiman Karadağlı ile bir araya gelmişler ve iddianameye göre şunları yapmışlardı:

Almanya ile birleşip derhal Rusya’ya taarruza geçmeyen ve büyük Türk birliğinin kurulmasına hizmet edecek tarihi fırsatı kaçıran; diye tavsif ettiği hükümetimizi devirmeğe matuf gizli bir cemiyet kurmağa karar vermiş ve Nuriiman Kara-

dağlı'nın Taksimde bulunan apartmanında Başkan Prof. Zeki Velidi Togan, Ahmet Karadağlı, Nuriiman Karadağlı, Reha Oğuz Türkkan, Cihat Savaşfer, Nurullah Barıman ve Heybetullah ile toplanarak sarâhaten gayelerini yukarıda açıkladığımız Türk Birliğine engel olan ve tarihi fırsatlar kaçıran hükümetimizi devirmeğe ittifak ettikleri ve hepsi ölünceye kadar bu gaye uğrunda çalışacaklarına dair Zeki Velidi Togan'ın önünde Türkistan Bayrağı, Türk Bayrağı, Kuran ve tabanca üzerine yemin ettikleri... anlaşılmıştır. Gizli cemiyetin ilk faaliyet eseri olmak üzere hakikatte Almanya'daki Türkistanlı esirleri teşkilatlandırmak ve faaliyetlerinden onları haberdar etmek maksadıyla, zahiren İstanbul'da Türkistanlılara yardım cemiyeti adı altında bir cemiyet kurmayı kararlaştırdıkları ve bu maksatlarla müteaddit defalar toplandıkları tespit edilmiştir.⁴⁵

Savcı Kâzım Alöç, bu suçlamalarla yetinmeyecek, mahkemenin ilk günü, biz bunları huzurunuzda Vatan Hainleri ve katiller olarak getirdik diyecek kadar önyargılı bir tutum sergileyecekti. Bizzat Devlet Başkanı tarafından başlatılan bu yoğun baskı ve sindirme politikalarına rağmen, Zeki Velidi Togan, hiçbir baskının kendisini yıldırılmayacağını açıkça ortaya koyan bir tavır içerisindeydi. Savcı tarafından yöneltilen tüm suçlamalara karşı tarihi kişiliğine ve misyonuna uygun bir ifade verdi:

Öteden beri müşahede ediyordum ki, Sovyetler ve Kızıl Çin emperyalizminden kurtularak Türkiye'ye sığınmış olan Dış Türkler arasında bir fikir birliği kurulamamıştı. Kimi Hazar Denizinin ötesinden Çin Seddine kadar uzanan bölgedeki Türk soydaşlarımızı kabile farkı gözetmeden müdafaa ediyorduk, kimi de Urallarda, Kafkaslarda ve Azerbaycan'da yaşayan soydaşlarımızı ön plâna alıyordu. Üstelik aralarında bölgecilik gibi bir ayrılık da açıkça kendini belli ediyordu. Bu fikir ve düşünce ayrılığının zararlı olduğunu anlatmaya çalışıyordum.

Gene bir gün Nuriiman hanımın kocasının ve çocuklarının bulunduğu salonlarında tesadüfen oraya gelen Reha Oğuz Türkkan, Nurullah Barıman ve arkadaşlarının yanında gene bu mevzua temas ettim. Bu bir gizli cemiyet toplantısı değil-

⁴⁵ Darendelioglu, a.g.e, s: 75

di. Her zaman şikâyetçi olduğumuz hususları dile getirmiştik. İstiyorduk ki, Sovyet ve Çin esareti altında bulunan soydaşlarımız arasında bir birlik şuuru husule gelsin.

Bunları her yerde tekrarladım. İsterseniz huzurunuzda da tekrarlayayım. Bu tip mesuliyetler beni korkutmaz ve vazifemi yapmaktan alıkoyamaz. Benim mukaddes inançlarım arasında Türk Birliği de vardır. Tek korkum milletimin efkârıdır. Savcının iddia ettiği gibi hiçbir zaman gizli faaliyetlere tenezzül etmedim.... Almanya'daki Türkistanlılara yardım etme gayemizi de Vali biliyor. Bunda da hiçbir kötü niyetimiz ve maksadımız yoktu.

Bizler Türkistanlı esir Türk soydaşlarımıza yardım etme sözü verdik. Hükümetimizi müşkül duruma sokmamak için niyetlerimizi de büyüklerimize bildirdik. Bunun neresinde gizlilik vardır, gizli tertipler vardır, devleti ve hükümeti yıkmaya matuf maksat vardır. Bu ithamların tamamını reddedirim.⁴⁶

Duruşmalar 29 Mart 1945 tarihine kadar sürdü. Neticede Profesör Zeki Velidi Togan ve yazar Nihal Atsız 10'ar yıl hapse mahkum edilmişler, diğer tutuklular da çeşitli sürelerle hapis cezalarına çarptırılmışlardı. Sanıklar arasında yalnızca Zeki Velidi Togan, Hükümeti devirmeye yönelik komplo oluşturmaktan suçlu bulunmuştu. Diğer sanıklar ise gizli örgüt kurmak (Reha Oğuz Türkkkan ve ark.), yıkıcı propaganda yapmak (Nihal Atsız ve Ark.) ve 3 Mayıs olaylarına katılmaktan suçlu bulunmuşlardı. Bu grubun dışında, fakat benzer bir suçlamayla tutuklanan emekli general Ali İhsan Sabis de iki yıl sekiz ay hapse mahkum edilmişti. Dava sanıklarının kararlara itiraz etmeleri üzerine, konu Askeri Mahkemeye intikal etti

Orgeneral Ali Fuat Erden başkanlığındaki askeri mahkeme, 1 numaralı sıkıyönetim mahkemesinin tarafsızlıktan ayrılmış olduğu iddiasıyla kararı bozdu ve mahkemenin iki numaralı sıkıyönetim mahkemesinde yeniden görülmesi kararını verdi. Bu arada İkinci Dünya Savaşı bitmişti ve o güne kadar tutuklu bulunan mahkûmlar 26 Ekim 1945 tarihinde, yani yaklaşık on beş ay sonra serbest bırakılmışlardı.

⁴⁶ Darendelioğlu, a.g.e, s: 151

1946 yılı Ağustosunda yeniden başlayan dava 8 ay sonra karara bağlandı ve iddiaların asılsız olduğuna karar verildi. Mahkeme ne Togan'ın ne de Türkkkan'ın aleyhlerindeki iddiaları doğrulayacak hiçbir delil olmadığına ve Togan'ın çabalarının Sovyetlerin dağılması ve Türk halklarının bağımsız olmaları halinde bunlara hangi yönlerden destek verilebileceğinin araştırılmasıyla sınırlı olduğuna karar vermişti. Irkçılık yapmakla suçlanan diğer sanıklarla ilgili olarak ise, bu sanıkların davranışlarının Anayasada tanımlanan vatandaşlık kavramına ters düşmediği kararı verilmişti. Bir diğer deyişle Mahkeme, sanıkların duruşmalar boyunca ısrarla savundukları, Türkçülük yapmanın Anayasaya karşı olmadığı, Türkçülük çabalarının giderek büyümekte olan komünizm tehlikesine karşı bir reaksiyon olarak anlaşılması yönündeki savunmalarını desteklemiş oluyordu. Mahkemenin karar metnindeki şu satırlar dikkat çekiciydi:

Uzun bir tahlilden sonra hükümet darbesi kastının bulunmadığını söyledikleri ve reddetdiklerini, mantıken de buna imkân olmadığının delilleriyle Vali Dr. Lütfi Kırdar dahil dinlenen pek çok şahitlerden ve mektuplardan anlaşılmiş, aksine polise verilen tek bir ifadeden başka bir şey görülmemiş olup, bu suretle sabit olmayan, bilâkis milli bir gaye için çalıştıkları tebeyyün eden Zeki Velidi ve arkadaşlarının beraatlarına karar verilmiştir.⁴⁷

Böylece bizzat Hükümet tarafından bilinçli bir şekilde kurulan senaryo başarısızlıkla sonuçlanmış oluyordu.

Siyasi tarihimizde Türkçülük-Turancılık Davası şeklinde adlandırılan bu olay ile, tarih boyunca ilk defa bir devlet, kendi milliyetini konu alan bir anlayışı mahkemeye vermiş ve mahkûm ettirmeye çalışmıştır. *Türkçülük* kavramının malzeme olarak kullanılmaması halinde bu dava, muhtemelen, sıradan bir olay olarak kalacak ve belki de hiçbir iz bırakmadan unutulup gidecekti. Fakat Milli Şef yönetiminin, Sovyetleri hoşnut edebilmek amacıyla, içeride günah keçileri yaratma politikasına araç olarak *Türkçülük* kavramını kullanmasıyla birlikte, söz konusu davalar uluslararası bir nitelik ka-

⁴⁷ Darendelioğlu, a.g.e, s: 182.

zanmış, daha da önemlisi, sanıklarla birlikte Türkçülük kavramı da yargılanmış ve mahkûm edilmeğe çalışılmıştır. Türkçülüğün yargılandığı bu dava nedeniyle Türkiye'deki sosyal değerler ve tanımlamalar da ciddi bir biçimde etkilenecektir. Bu siyasal ve ideolojik travmanın etkileri, Türk aydınları, Türk bürokrasisi ve yeni yetişen nesiller üzerinde uzun yıllar devam edecek, neredeyse Doğu Bloku'nun dağıldığı dönemlere kadar *Türk Milliyetçiliği* ile *Irakçılık* eş anlamlı kavramlar olarak algılanacaktır.

Diğer taraftan, işin en acı tarafı, muhtemel Sovyet reaksiyonlarını azaltmaya yönelik olarak, bizzat Milli Şef tarafından siyasallaştırılan bu davanın, Sovyetlerin Türkiye'ye karşı olan tutumunda en küçük bir değişikliğe bile yol açmamış olmasıdır. Zaten Sovyet basını daha başlangıçtan itibaren, Türkçülük-Turancılık davalarını tamamen bir göz boyama olarak nitelemekteydi. Dışişleri Bakanı Molotov 19 Mart 1945'te, 1925 tarihli Türk-Sovyet antlaşmasının yenilenmeyeceğini bildirdi. 3 ay kadar sonra, 7 Haziran 1945 günü, Büyükelçi Selim Sarper'le görüşen Molotov, bir sözlü nota verdi. Bu nota ile Sovyetler Birliği, Kars ve Ardahan'ın kendisine bırakılmasını istemekte ve Türkiye'nin boğazları tek başına savunamayacağı iddiasıyla, ortak üsler kurulmasını talep etmekteydi.⁴⁸ Milli Şefin bizzat rol aldığı bu senaryo, ne yazık ki hiçbir işe yaramamıştı. Sonuç olarak Türkçülük-Turancılık davalarıyla birlikte Türkçüler ve onların şahsında Türkçülük anlayışı, Türkiye Cumhuriyeti ile büyük güçler arasındaki denge oyununda günah keçisi olarak rol oynamışlar, bir anlamda da karşılıksız olarak kurban edilmişlerdi.

Sovyetler Birliği'ne teslim edilen siyasi mülteciler

İnönü yönetiminin Dış Türkler politikasındaki gelişmeler henüz sonlanmamıştı. 1945 yılı Haziran ayında hükümetin aldığı bir kararla, savaş boyunca çeşitli yollardan Türkiye'ye sığınmış olan 195 mülteci Türk, Sovyetlere teslim edildi. Bu

⁴⁸ Deringil, *Denge Oyunu*, s: 252.

acı finalin ayrıntıları, Tekirdağ Milletvekili Şevket Mocan'ın, 1951 yılında, dönemin Başbakanına yönelttiği bir sözlü soru önergesi üzerine, Türkiye Büyük Millet Meclisinde ortaya çıkmış ve resmi zabıtlara yansımıştır. Mocan'ın Başbakanına yönelttiği "Türkiye'ye sığınan Türk mültecilerinin Sovyetlere teslim edilip edilmediği ve eğer edildilerse bu olayın hangi şartlarda geliştiği" sorularının cevabı dönemin Adalet Bakanı Rükneddin Nasuhioğlu tarafından şu şekilde cevaplandırılmıştır:

İkinci Cihan Harbinin başından itibaren memleketimize muhtelif devletler tabiiyetini haiz askeri şahıslar iltica etmiş ve bunlar bitaraf bir devlet olmamız itibariyle harbin sonuna intizaren Yozgat'ta kurulan kampta enterne edilmişlerdir.

23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya'ya karşı harp ilan etmemiz üzerine, müttefiklerimiz arasında yer almış bulunan Sovyet Rusya kendi tebaasından olan askeri mültecilerin iadesini istemiştir. Bunun üzerine Dışişleri Bakanlığınca Başbakanlığa yazılan 22.5.1945 tarihli tezkerede, Almanya ve Japonya ile harp haline geçmemizden sonra memleketimize iltica etmiş olan müttefiklerimiz tebaasından asker olanların mütekabiliyet şartıyla iadelerinin uygun olacağı teklif edilmiştir. Keyfiyet Bakanlar Kurulunca incelenerek itihaz olunan Mayıs 1945 gün ve 3/2563 sayılı kararla; "Almanya veya Japonya veya her ikisi ile harp halinde olan devletler uyuğundan memleketimizde bulunan mültecilerin yalnız askerlik hizmetine mensup olanlarının mütekabiliyet esasını çerçevesinde iade edilmeleri" tasvip edilmiştir. Bu karar mucibince ve Ankara'daki Sovyet Sefareti ile mütekabiliyet esasını tespit eden bir nota tesisi suretiyle 237 Sovyet askeri mültecisinden 195'i ilk parti olarak 6.8.1945 tarihinde Tihmıs kapısından Sovyetlere iade edilmişlerdir. Fakat Sovyetlerin, Rusya'ya iltica etmiş olan bir subayımızla iki erimizi, izlerinin bulunmadığını beyanla geri vermedikleri ve bu suretle mütekabiliyet esasını ihlâl ettikleri cihetle, mütebakisinin ve ilk partisinin sevki esnasında yolda kaçan birkaç kişinin iadesinden vazgeçilmiştir.

Bundan sonra Başbakanlığın tensibiyle Dışişleri, İçişleri ve Milli Savunma Bakanlıklarının temsilcilerinden kurulan komisyonca tanzim olunan rapor Bakanlar Kurulunun 1.9.1947 tarihli toplantısında incelenerek, komisyon raporuna göre işlem yapılması uygun görülmüş ve böylece Yozgat kampının dağıtılarak yurdumuzda kalmayı arzu edenlerden Türk ır-

kundan olanların vatandaşlığımıza alınması esası kabul edilmiştir.

Enver Anar (Enver Kaziyef) ile Kadri Başaran (Adem Kardeşbeyli) adındaki Kızıl Ordu eski subaylarından iki kişinin de Sovyet Rusya'ya iade edilen yukarıda yazılı 195 kişilik listeye dahil buldukları anlaşılmıştır.⁴⁹

Adalet Bakanı'nın bu resmi cevabı, soru sahibi milletvekilini yeterince tatmin etmemiştir. Tekirdağ Milletvekili Mocan söz alarak, yaptığı konuşmada olayın başka yönlerini ortaya koymaktaydı:

Muhterem arkadaşlarım, huzurunuzda getirdiğim vakıalar geçmiş zamanda olmuş bitmiş basit hadiseler değildir. Tahribatı bugün de devam etmekte olan tarihi mesuliyetlerdir ki, onları 9'uncu Büyük Millet Meclisinin huzuruna getirmemek, tarihe karşı suç olurdu; onun için getirdim. Ancak hadiseler, Adalet Bakanının izahları gibi cereyan etmemiştir. Beni en çok müteessir eden nokta da budur.....

Hiçbir zaman, izah ettikleri gibi, enterne edilmiş askerler değildir. Bir lâhza bunun üzerinde durmanızı rica ediyorum: Bunlar askeri, enterne edilmiş insanlar mıdır, yoksa siyasi mülteci midirler?. Askeri mülteci diye, bizim bildiğimize göre, ya tayyaresi bozulup düşen yahut bir müsademede bizim hudutların içerisine girmeye mecbur olan askeri idarece enterne edilmiş insanlara denir. Fakat bir akideden canını kurtarıp da hudutlarımıza iltica eden insanlara ancak siyasi mülteci denir.

Bunların içerisinde bizim memleketimizle hiç alâkası olmadığı halde Fransa'daki kamplardan alınıp götürülürken Arnavutköy açıklarında gemilerden canları pahasına denize atlayıp balıkçılarımız tarafından kurtarılarak bize iltica edenler de vardır. Bunlar siyasi mülteci değil midirler?.

Muhterem arkadaşım Enver ve Adem isminde iki Azeri münevverden bahsettiler. Bunlar çok yakından tanıdığımız Konya Milletvekili Ziyat Bey'in kayın biraderleridirler. Çok evvel Rus ordusunda subaylık etmişler, fakat milliyetlerini unutmamışlar, o akideleri kabul etmeyerek Almanya'ya kaçmışlar, orada uzun müddet bulunmuşlardır. Sonra memleketi-

⁴⁹ *Adalet Bakanı Rükneddin Nasuhoğlu'nun cevabı*, TBMM Tutanak Dergisi, Cilt 9, Birleşim 101, 18.7.1951, sayfa: 204.

mize gelerek hemşirelerinin yanına, Ziyat Bey'in hareminin yanına sığınmışlardır. Fakat yüz kızartacak bir hâl olarak, bunlar bir gün evden alınarak, Ankara'ya göndereceğiz diye, Komiser Ali Rıza refakatinde hududa götürülmüşler ve aynı mabuda kurban sunulmuşlardır.

Bu milletin tarihinde, bir tek mülteci İsveç Kralı Şarl için harbetmiş şerefli hadiseler çoktur; fakat siyasi mültecileri bir mabuda kurban sunar gibi sunmaya götüren yüz kızartıcı, gönül parçalayıcı, hicabaver (utandırıcı) bir hadise daha yoktur. (Bravo sesleri).

İbnisuud mutavaat etmedi, mültecileri vermedi, fakat bizdeki bir devrin adamları bizim tarihimize bu lekeyi yazdılar, mültecileri iade ettiler arkadaşlar. (Doğru sesleri).⁵⁰

Milli Şef Hükümeti tarafından Sovyetlere teslim edilen Türk kökenli mültecilerin akibetleri, Almanya'da müttefikler tarafından teslim edilenlerden farklı olmamıştı.

⁵⁰ Tekirdağ Milletvekili Şevket Mocan'ın konuşması, TBMM Tutanak Der-gisi, Cilt 9, Birleşim: 101, 18.7.1951, s: 205.

Yeniden Afganistan

Afganistan'da Sovyet karşıtı çalışmalar

Alman-Rus savaşının başlaması ve Barbarossa Harekati'nin ilk dönemindeki Rus yenilgileri, Afganistan'daki Türkistanlılar arasında büyük bir sevinç dalgasına yol açmıştı. Küllenmiş ümitler yeniden canlanmış, Sovyetlerin dağılması ve Türkistan'ın bağımsızlığa kavuşması ihtimalleri tekrar gündeme gelmişti. Başta Şir Muhammed Beg olmak üzere Basmacı liderleri, Kuzey Afganistan'ın çeşitli şehirlerinde uykuya çekilmiş teşkilatlarını canlandırma çabası içerisindeydiler. O yıllarda Özbek muhacirler çeşitli şehirlerde ve dağınık bir şekilde yaşamaktaydılar.

Türkmenler ise daha çok gruplar halinde yaşıyorlardı. Kâbildeki Alman orta elçisi Pilger'in verilerine göre Kuzey Afganistan'ın Türkmen bölgelerinde 11.000 civarında silahlı Türkmen mevcuttu. Hiçbir hükümet tarafından kontrol edilemeyen Pamir bölgesinde ise ne kadar silahlı Türkistanlı'nın bulunduğunu bilmek mümkün değildi.

Barbarossa Harekati'nin başlamasından 6 hafta kadar sonra, Berlin yönetimi, Kâbildeki Alman Orta Elçisi Pilger'e Sovyet karşıtı gruplarla temas kurma görevini verdi. Aslında Kâbildeki Alman Diplomatik Misyon görevlisi, Askeri ataşe Binbaşı Schenk, 1936 yılından beri Kuzey Afganistan'daki gruplar ile diyalog halindeydi. Özellikle Sovyet-Afgan sınırına yakın bölgelerde yaşayan Türkmenler, Özbekler ve bir kısım be-

yaz Ruslar arasında çalışmaktaydı¹ O yıllarda Afganistan'da Sovyet karşıtı gruplar tanımlaması, Türkistanlı gruplarla eş anlamlıydı.

Türk ve Japon diplomatik misyonlarının Türkistanlı gruplarla ilişkileri çok yoğundu. Pilger, 1941 yılı Ağustos ayında, Berlin'e gönderdiği raporunda Emir yanlılarından, Basmacı liderlerinden ve bir kısım tüccarlardan oluşan gizli teşkilatlanmaların var olduğunu, bu grupların Sovyetler Birliğindeki kargaşalardan faydalanarak Türkistan bölgesinin bağımsızlığı için çalıştıklarını belirtmekte ve Alman beşinci kol faaliyetleri için bu gruplarla temas etmenin yararlı olacağını bildirmektedir. Pilger'in vurguladığı bir diğer husus, bu bölgede faaliyet gösteren grupların Türkiye'deki Sovyet karşıtı çevrelerden bağımsız hareket ettikleri konusuydu. Bu nedenle Almanlar, Kâbil'deki Türkistanlı çevrelerle temas arayışına başladılar.

Aslında Almanya, İtalya ve Japonya arasında imzalanan 27 Eylül 1940 tarihli Berlin antlaşmasına göre, Almanya ve İtalya, Doğu Asya'daki gelişmeler konusunda Japonya'nın düzenleyiciliğini kabul etmişlerdi. Buna karşılık olarak Japonya, Avrupa'daki düzenlemelerde diğer iki ülkenin önderliğini kabul etmişti. Bu antlaşma nedeniyle, bütün Asya ülkeleri genelinde, 3 Mihver Ülkesi arasında bir istihbarat işbirliği söz konusuydu. Fakat, daha aradan bir yıl geçmeden, Nisan 1941 de, Japonya'nın Sovyetler Birliği ile bir tarafsızlık antlaşması imzalaması Berlin yönetimini ciddi bir şekilde rahatsız etmişti. Bu kez şaşırtma sırası Hitler'de idi. Barbarossa Harekâtı, Japonların hiç beklemedikleri bir olaydı ve uzun süre, Sovyetlerle yaptıkları antlaşmaya sadık kalıp kalmamak konusunda kararsız kaldılar. İş başına getirilen Konoye kabinesi, Sibiryaya yönelik plânları göz ardı ederek güney Asya'ya yönelme kararı aldı. Böylece Mihver Devletleri arasındaki ortaklık yavaş yavaş gevşemeğe başlamıştı.²

Bu koşullarda Afganistan'daki Alman misyonunun yapacağı çalışmalar için Japon kanallarını kullanmak istememe-

¹ Glasneck ve Kirscheisen, *Turkei und Afhanistan*, s: 248.

² Whyte, *Japan's Purpose in Asia*, s: 15.

si anlaşılır olmaktadır. Ayrıca bu iki ülkenin bölgeyle ilgili plânları da farklılık göstermekteydi. Japonlar daha çok Doğu Türkistan'daki gelişmelerle ilgilediler. Mançurya'da kurdurdıkları kukla Mançu-ku devletini korumak ve Çin üzerindeki baskılarını sürdürmek istiyorlardı. Buna karşın Alman Yönetiminin ilgi alanı iki yönlüydü. Güney Afganistan'daki amaç sınır kabilelerini teşkilatlandırarak İngiliz-Hint yönetimine karşı ayaklandırmaktı. Kuzey Afganistan bölgesinde ise temel hedef, Amu Derya ötesinde, yani Türkistan'da karışıklıklar başlatarak Sovyet gücünün bir kısmının bu bölgeye kaydırılmasını sağlamaktı. Alman yönetiminin işgal plânlarına göre, Kafkasya ve Kırım gibi Türk bölgeleri tamamen Alman yönetimine alınarak sömürgeleştirilecekti.

Buna karşın Türkistan bölgesi öncelikli bir bölge değildi. Bu nedenle, gerek Türkistan içerisinde ve gerekse çevre bölgelerde Türkistan'ın bağımsızlığı yönünde faaliyet gösteren gruplara destek vermek konusunda Alman yönetiminin herhangi bir sıkıntısı yoktu. Ayrıca Almanya, gelecekte Sovyetler Birliği içlerine yönelik hareketler düzenlemeyi amaçladığı için, bu gruplarla kurulacak ilişkilerde Türk veya Japon kanallarını kullanmak istememişti ve kendi kanallarını oluşturmak arzusundaydı.

Pilger'in raporlarına göre Kuzey Afganistan merkezli çalışmaları zorlaştıran iki temel sorun vardı. Birincisi, 1930'lardan itibaren geçen on yıllık süre içerisinde sınırın Sovyet tarafında ciddi bir kontrolün sağlanmış olmasıydı. Bu durum Sovyetler Birliği'ne sızmayı çok güçleştirmekteydi. Diğer konu ise Afganistan yönetiminden kaynaklanıyordu. Afgan yönetimi, başta sınır bölgeleri olmak üzere, bütün şehirlerdeki anti-sovyet faaliyetleri yakından izlemekteydi. Aslında benzer bir hassasiyet güney bölgesinde yürütülmeğe çalışılan İngiltere karşıtı faaliyetler için de geçerliydi. Afganistan Hükümeti, kendisini Sovyetler Birliği veya İngiltere ile karşı karşıya getirecek herhangi bir olayın ortaya çıkmaması konusunda elinden geleni yapmağa kararlı görünüyordu. Pilger, Kuzey Afganistan bölgesindeki hassasiyetin daha fazla olmasını, bu bölgelerdeki Türkler arasında Afganistan'dan ayrılma özlemlerini körükleyecek akımların doğabilmesi ihtimaline de bağlamaktadır. 18 Temmuz tarihinde gönderdiği raporunda Afganis-

tan'da yaşayan Türklerin (Özbek ve Türkmen) Afgan polisinin sıkı takibi altında olduğunu vurgulamaktadır.³

Sovyet ajanı Aykarlı yeniden sahnede

Alman elçilik görevlilerinin ilk olarak temas kurdukları şahıs Mahmut Aykarlı oldu. Aykarlı hatıralarında, Alman elçiliği adına kendisiyle ilk temasa geçen kişiyi İnge Berke olarak tanımlamaktadır. İnge Berke'nin kocası Kâbil üniversitesinde öğretim üyesi olan bakteriyoloji uzmanı bir Türk doktoru, Zühtü Berke idi. Bu kanalla ilk temas sağlandıktan sonra devreye Hindistan'daki Alman diplomatik misyonunda 20 yıl kadar çalışmış olan Stern isimli bir asker diplomat ve yüzbaşı Deitz isimli ikinci bir görevli girdi. Alman Orta elçisi Pilger'in raporları ile Mahmut Aykarlı'nın hatıraları karşılaştırıldığında, Binbaşı Shenck ile Stern isimli subayın aynı kişi olduğu anlaşılmaktadır. Schenk, görevi gereği Stern ismini kullanmaktaydı.

1941 Eylülünde Aykarlı ile Alman Elçiliği'nin temasları resmen başlamış durumdaydı. Aykarlı'nın çeşitli şehirlerde temsilciler bulunduran bir teşkilatı vardı ve Alman Elçiliğine, Sovyetler Birliği, Kuzey Afganistan ve Doğu Türkistan ile ilgili bilgi sağlamayı taahhüt etmişti. Buna karşılık Elçilik, Afgan polisine karşı koruma sağlayacak ve maddi yardımda bulunacaktı. Böylece Sovyet Ajanı Aykarlı, Hitler Almanya'sının Afganistan'daki en etkin ve güvenilir ajanı haline gelmiş oluyordu. Fakat, bir ay kadar sonra ortaya çıkan bazı gelişmeler Alman Elçiliğinin kurduğu bu çalışma düzenini büyük ölçüde sıkıntıya sokacaktı.

1941 Sonbaharında İngiltere ve Sovyetler Birliği, iki tarafın İran'ı işgal ederek, müttefikler arasında doğrudan bağlantıyı sağladılar. İki müttefik ülke, Afganistan'daki Alman ve İtalyan etkinliğine son vermek konusunda çok kararlıydılar. Zira her ikisi de çeşitli cephelerde Almanlarla savaşıyordu ve İngilizler Hindistan'da, Sovyetler ise Türkistan bölgesinde sorunlar yaşamak istemiyorlardı. Nitekim 11 Ekim 1941 tarihinde, ortak bir deklarasyonla, diplomatik misyonlar hariç,

³ Glasneck ve Kirscheisen, *Türkei und Afghanistan*, s: 250.

Afganistan'daki tüm mihver ülke vatandaşlarının ülkeyi terk etmesini, aksi takdirde gereken önlemlerin alınacağını ilan ettiler.⁴ Afgan Hükümeti geleneksel tarafsızlığını devam ettirmek amacındaydı. Ertesi gün toplanan Afganistan Bakanlar Kurulu konuyu görüştü ve resmi görüşünü 18 Ekim günü açıkladı. Sonuç olarak Afgan Hükümeti, Almanya ve İtalya gibi uzaktaki dostlar yerine, İngiltere ve Sovyetler Birliği gibi güçlü ve yakın komşuları memnun etmenin kendi çıkarları açısından daha doğru olacağına karar vermişti. Elçilik mensupları hariç bütün Alman ve İtalyan danışmanların, teknik elemanların ve eğitimcilerin iki hafta içerisinde ülkeyi terk etmeleri istendi. Bu uygulamadan sonra, Afganistan sınırları içerisinde, elçilikte çalışan 10 kişi dışında hiçbir Alman vatandaşı kalmamıştı. Bütün bu gelişmelere rağmen Alman ve İtalyan diplomatik misyonları, savaşın Mihver devletleri aleyhine döndüğünün kesinleştiği döneme kadar, Afganistan'da ki İngiliz ve Sovyet karşıtı faaliyetlerini sürdürecektir.

Mahmut Aykarlı, 1942 yılı İlkbahar aylarına kadar Alman elçiliğine, Sovyetler Birliği ve Doğu Türkistan bölgeleriyle ilgili bilgi aktarmayı sürdürdü. Fakat Alman sefreti Aykarlı'nın sadece kendilerine değil, Türkiye'ye ve Sovyetlere de çalıştığından kuşkulanağa başlamıştı. Bu nedenle 1942 Mayıs ayından itibaren yeni arayışlara başladılar. Nitekim aynı yılın Haziran ayında Mahmut Aykarlı, Afgan yönetimi tarafından bir kez daha tutuklandı. Afgan Hükümeti Aykarlı'yı, Almanya ve Türkiye lehine casusluk yapmak suçlamasıyla tutuklamıştı. İlginç olan nokta, Sovyetler Birliği'nin bu tutuklama karşısında herhangi bir girişimde bulunmamasıydı. 1936 yılındaki ilk tutuklama olayında, Afganistan bürokrasisi içerisindeki Sovyet sempaticianları devreye sokularak, Aykarlı hemen hapisten çıkarılmış ve yanlışlıkla tutuklandığı şeklinde resmi bir beyan verilmesi sağlanmıştı. Fakat bu kez, ilginç bir taktikle, Sovyetler Birliği kendi casusu olan Aykarlı'nın, başka ülkeler hesabına çalışıyor suçlamasıyla tutuklanmasına ve hapsedilmesine göz yumdu. Böylece Aykarlı, savaş sonuna kadar hapiste kalacak ve savaş sonrası dönemde de Sovyetler hesabına casusluk görevini sürdürebilme imkânını elde etmiş olacaktır.

⁴ Meyer, Brysac., *Tournament of Shadows*. s: 523

Operasyon Kod adı: Hansa

Barbarossa Harekâtının başlangıç döneminde Alman ordularının art arda gelen zaferleri ve bütün Sovyet cephelerinin hızla çökmesi, Afganistan'daki Türkistanlı liderler arasında da, Sovyetlerin dağılmakta olduğu inancını pekiştirmişti. Bu gelişme Türkistan'ın bağımsızlığa kavuşması anlamına gelmekteydi. Özellikle Mübeşşirhan Tarazi, bir an önce siyasi bir teşkilatlanmaya gidilmesini ve hızla faaliyete başlanmasını istiyordu. 1941 yılı sonlarına doğru, Mübeşşirhan Tarazi'nin önderliğinde Basmacı Liderleri ile eski Emir taraftarları bir araya geldiler ve gizli bir siyasi teşkilatın kurulmasına karar verdiler. Teşkilatın adı *La Merkeziyye-i Hükümet-i Türkistan* olarak konmuştu. Bir Hükümet anlayışı içerisinde kurulmuş olan Teşkilatın başkanlığına, Son Buhara Emir'i Sa'id Alim Han'ın oğlu Şehzade Ömer Han getirilmişti. Sadrazamlık görevi Mübeşşirhan Tarazi'nin oğlu ve eski Buhara Emir'inin damadı Nasrullah Han'a verilmişti. Eski Basmacı Lideri Şir Muhammed Beg, askeri konulardan sorumlu yönetici olarak tayin edilmişti. Maliye vezirliği görevi Ekrem Karı'ya, Maarif Nezareti ise Habibullah Han Töre'ye verilmişti. Organizasyonun asıl kurucusu Mübeşşirhan Tarazi, Afganistan Hükümeti adına çalışıyor olması sebebiyle, herhangi bir görev almamış ve perde gerisinde kalmayı tercih etmişti. İdareciler içerisinde Tağa Han, Kudretullah Han gibi tanınmış isimler vardı. Meşhur Basmacı lideri İbrahim Lakay'ın yardımcısı Şemseddin Vekil de yöneticiler arasındaydı. Pamir'deki Kırgız Türklerinin lideri Kamçı Beg, Pamir bölgesi sorumlusu olarak tayin edilmişti. Kuzey Afganistan Türkmenlerinin reisi Kızılayak Halife de teşkilat içerisinde görev almıştı. Mezar-ı Şerif başta olmak üzere Endhoy, Hanabad, Kunduz ve Bağlan gibi Kuzey Afganistan şehirlerinde hızla örgütlenen teşkilat, eski Basmacıların yeniden aktif hale getirilmesini sağladı. Böylece Afganistan'da, TMB dışındaki bütün Türkistanlı gruplar bir araya gelmiş ve siyasi bir organizasyonun çatısı altında birleşmiş oluyorlardı.

Aykarlı'nın tutuklanmasından sonra Almanlar, Afganistan Baş vezirliği bünyesinde çalışan Seyid Mübeşşirhan Tarazi ile temas kurdular. Yapılan görüşmelerde, Kuzey Afganista-

n'in çeşitli şehirlerinde yeniden canlandırılmakta olan teşkilatlara destek verilmesi koşuluyla bir uzlaşmaya varıldı. Mübeşşirhan Tarazi önderliğindeki operasyon, *Hansa* kod adı altında yürütülecekti. Almanlar Türkistan'la ilgili olarak iki yönlü bir plân uygulamak amacındaydılar. İlki Almanya merkezliydi ve Türkistan Lejyonundan seçilerek karşı istihbarat tarafından eğitilen ajanların hava yoluyla Türkistan içlerine gönderilmeleri amacına yönelikti.⁵ Alman plânının ikinci boyutu ise, Afganistan'daki Türkistanlıları örgütleyerek Türkistan içindeki gruplarla temaslarını sağlamak ve cephe gerisi isyanlar başlatmaktı. Alman orta elçisi Hans Pilger bu amaçla, Mübeşşirhan Tarazi'nin başkanı olduğu teşkilatın gerçek boyutlarını öğrenebilmek için ciddi bir çaba sarf etmiştir. Orta elçinin raporlarına göre teşkilatın sadece Bağlan şubesi, 800'ü atlı ve yarısı silahlı olmak üzere 1000 kadar savaşıya sahipti.⁶ Diğer şehirlerde teşkilat tarafından kontrol edilen insan sayısı için kesin rakamlar olmamakla birlikte, sayının 10- 15 bin civarında olduğu söylenmektedir. Sınır kontrolünün çok zor olduğu Pamir bölgesinde de savaş nedeniyle yeniden aktif hale geçen çok sayıda silahlı gruplar mevcuttu.

Türkistan Teşkilatının silahlı güce sahip olduğunun bizzat Alman elçilik mensuplarınca doğrulanmasından sonra Berlin, Pilger'e gerekli maddi desteği sağlayarak geniş çaplı bir uygulamayı başlatması için izin verdi. Tarazi ve teşkilatı, özellikle el radyoları ve silah istiyorlardı. Para olduğu takdirde Afganistan'da silah bulmak konusunda herhangi bir sıkıntı mevcut değildi. Böylece *La Merkeziye-i Türkistan* teşkilatı, öncelikle sınır bölgelerinde karşılıklı haber akışını sağlamak ve daha sonrada küçük savaşçı birlikleri halinde Sovyetler Birliği'ne sızmak için çalışmalarını başlattı. Merkezin askeri sorumlusu Şir Muhammed Beg bir taraftan da Japonlarla temas halindeydi ve onlardan da destek sağlamak çabasındaydı. Bütün bu faaliyetlerden Türk Büyükelçisinin haberi olmaması mümkün değildi. Nitekim Türk Sefiri Kemal Köprülü, teşkilatın ileri gelenleriyle görüşerek, Alman desteğiyle sürdürülen çalışmalarını uygun bulmadığını, bu girişim-

⁵ İkinci Dünya Savaşında Almanya bölümüne bakınız.

⁶ Mühlen, *Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında*, s: 216.

lerle yeterli sonuçlar alınamayacağını ve savaşta Alman etkinliğinin giderek azaldığını söylemek suretiyle uyarılarda bulunmuştur.⁷ Bu arada Alman yetkilileri, Alman savaş uçaklarının kısa bir süre sonra Afganistan'a gelecekleri ve geniş çaplı bir paraşüt operasyonu ile Türkistan bölgesine binlerce savaşçıyı indirecekleri propagandasını yapmaktaydılar. Bütün bu çalışmalar sonrasında, 1941-42 yılları boyunca, çok sayıda insan Türkistan içlerine sızdırıldı. Ne yazık ki Sovyetler Birliği içlerine giren şahısların sayıları, yaptıkları işler ve akıbetleri ile ilgili açık bilgi yoktur. Sadece çeşitli söylentiler söz konusudur.

Stalingrad önlerinde Alman ordularının yenilgiye uğraması Afganistan'daki Türkistan teşkilatları için de sonun başlangıcı oldu. Yukarıda belirtildiği gibi, Kuzey Afganistan bölgesindeki Türk nüfus (Özbek, Türkmen) yoğunluğu nedeniyle, bu gruplar içerisindeki hareketler Afgan yönetimi tarafından çok sıkı bir şekilde takip edilmekteydi. Özellikle Amu nehrinin ötesinden gelen muhacir Türkistanlılar konusunda, yönetim çok hassastı ve liderlerini gözetim altında tutmaktaydı. Almanların Stalingrad mağlubiyeti Afgan yönetiminin nihai kararını vermesini sağladı ve başta Mübeşşirhan Tarazi, Şir Muhammed Beg ve Kudretullah Han Töre olmak üzere, teşkilatın bütün önde gelenleri bir gün içerisinde tutuklandı. Afgan Türkistan'ındaki diğer şehirlerde bulunan teşkilat yöneticileri zincire vurularak, açık kamyonlar üzerinde Kâbil'e getirildiler. Geniş çaplı bu operasyon sonucunda 700'ü aşkın Türkistanlı tutuklanmış ve Kabil'in meşhur Demazang hapishanesinin hücrelerine atılmışlardı.⁸ Türkistan adına başlatılan bir mücadele daha, çok sayıda Türkistanlının ölümüne, sürgüne ve hapishaneye gitmesiyle sonuçlanmıştı. Yapılan soruşturmalar sonrasında tutuklananların büyük bir kısmı mahkûm edilecek ve savaş sonrası yıllara kadar hapiste kalacaklardır.

7 Abdulhamit Koçar, Türkiye Büyükelçiliğinde müsteşar olduğunu tahmin ettiği, fakat, ismini hatırlayamadığı bir şahsın Türkistanlı liderlerle temas halinde olduğunu belirtmektedir.

8 Seyhan, *Adaşganlar*, s: 68.

Bölüm 4

Soğuk Savaş Yılları

Komünizmin pençesine aldığı mazlum milletler kurtarılmadıkça ve Ruslar eski hudutlarına ve kendi kabuklarına çekilerek zararsız bir hale gelmedikçe Amerika ve Dünya rahat edemeyecektir.

ABD Başkanı Eisenhower

Soğuk Savaş Yılları

Veli Kayyum Han, savaşın bitiminden sonraki 2 yıl boyunca tutuklu kaldı ve müttefikler tarafından Nürnberg şehrinde kurulan uluslararası mahkemede yargılandı. Yargıçlar özellikle Veli Kayyum Han'ın Nazi Partisi ve Nasyonal Sosyalizm felsefesi ile ilişkisi olup olmadığı konusunu araştırıyorlardı. Ayrıca MTBK'nın ve Türkistan Lejyonu'nun Yahudi soykırımına yönelik tutumunun ne olduğu, bu kuruluşun savaş boyunca yürüttüğü çalışmaların mahiyeti gibi konular da yoğun bir biçimde incelenmekteydi. Sovyetler Birliği temsilcisi olarak mahkemeye katılan Yargıç Rudenko, daha ilk günden itibaren, Veli Kayyum Han'ın bir savaş suçlusunu olduğunu ve kendilerine teslim edilmesi gerektiğini savundu. Rudenko'ya göre Kayyum Han Özbek, Tacik, Kırgız, Kazak ve Türkmen halkları değil tek bir Türkistan milleti vardır demişti ve insanları aldatmıştı. Kirli mefkûresi yolunda MTBK'yı ve Türkistan Lejyonunu kurmuş ve İttifak Kuvvetleri aleyhine çalışmıştı.¹ Bütün sorgulamalar boyunca Kayyum Han, MTBK'nın ve Türkistan Lejyonunun nizami harp kuralları içerisinde Türkistan'ın istiklâli için Bolşevizme karşı savaştığını; her iki organizasyonun da savaş suçları sayılabilecek hiçbir uygulamaya karışmadıklarını, hatta, zaman zaman Almanların bu tip uygulamalarına karşı çıktıklarını savunmuştur. Yapılan incelemelerde kendisinin Nazi Par-

¹ Kayyum Han, *Şeref Raşidov'a açık mektup*, Milli Türkistan, Sayı: 99.

tisi üyesi olmadığı doğrulanmış, esir kamplarındaki koşulların düzeltilmesi ile ilgili verdiği raporlar bulunmuş, sivil halka yönelik terör uygulamalarını yürüten SS liderliğine karşı verdiği mücadele ve SS tarafından kendisine karşı düzenlenen suikast girişimleri ortaya çıkmıştı. Buhara Yahudilerinden iki kişinin, savaş boyunca, MTBK bünyesinde aşçı ve şoför olarak kullanıldığına anlaşılmamasıyla Veli Kayyum Han ile ilgili suçlamalar büyük ölçüde ortadan kalktı. Kayyum Han batılı yöneticilerin çok etkilendikleri bir sorgu sahnesini şöyle aktarmaktadır:

Amerikalı askeri yargıçlardan birisi 'Savaş sırasında General Vlasov'la birlikte çalışmayı reddetmişsiniz. Bunun sebebi neydi?' diye sordu. Salonunda çeşitli milletlerden çok sayıda gözlemci vardı.

Vlasov bir haindi. Çünkü kendi milletine, yani Rus halkına karşı savaştı. Ben ise kendi milletimin ve Türkistan'ın hürriyeti için, ülkemi sömürgeleştiren Sovyetler Birliğine ve Bolşevizme karşı savaştım. Kendi halkıma karşı değil' dedim. Aynı günün akşamı Amerikalılar gelip beni tutuklu olduğum yerden çıkardılar ve imkânları daha fazla olan başka bir yere götürdüler. Bir hafta sonra da mahkeme kararıyla serbest bırakıldım.²

Komitenin diğer üyeleri ise Almanya içlerinde dağılıp izlerini kaybettirmişlerdi. Savaş sonrası karışık ortamın kısmen durulduğu bir dönemde, 1945 yılı sonlarında, Milli Komitenin geleceğini belirlemek amacıyla bir araya geldiler. 26 Aralık günü, 16 üyenin katılımıyla yapılan toplantıda çalışma grupları yeniden düzenlendi ve geçici bir yönetim seçildi.³ Veli Kayyum Han serbest bırakıldıktan sonra, 1947 yılının Ağustos ayında, Komite üyeleri üç gün süren resmi bir toplantı gerçekleştirdiler. Toplantı öncesi yapılan hazırlık çalışmalarında, eski kırgınlıkların unutulması ve bütün üyelerin Milli Komite çatısı altında yeniden bir araya gelmeleri öngörülmüştü. Bu nedenle, savaşın bitiminden bir ay önce MTBK'dan

² Veli Kayyum Han ile 17-21 Ocak tarihlerinde Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

³ Ergeş Şermet, *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler*, s: 20

ayrılarak Türkistan Şura'sını kuran ve Vlasov Komitesine katılan, Kares Kanatbay ve arkadaşları da toplantıya katıldılar. Fakat bu uzlaşma havası ancak bir ay kadar sürdürülebilmiş ve Kanatbay, Milli Türkistan Birlik Komitesiyle birlikte çalışamayacağını bildirerek gruptan ayrılmıştır.

1948 yılında Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinde mülteci olarak kalan Müslüman Türklerin, istedikleri takdirde Türkiye'ye gelip yerleşebilecekleri yönünde bir karar almıştı. Bu gelişme üzerine Temmuz ayında, Münih şehrinde Veli Kayyum Han başkanlığında 300 kişinin katıldığı bir toplantı yapıldı. Kayyum Han Türkistanlıların bu fırsatı kaçırmamaları yönünde görüş bildirdi. Sonuç olarak 1948 yılı içerisinde yüzlerce eski harp esiri Türkistanlı, Türkiye'ye gitti.⁴

Amerika sahneye çıkıyor

Savaş sonrası dönemde Dünya haritası yeniden çizilmekteydi. Avrupa ve Asya'da büyük kuvvet boşlukları ortaya çıkmıştı. Savaştan güçlenerek çıkan Sovyetler Birliği karşısında, kaynaklarını büyük ölçüde tüketmiş İngiltere ve Fransa gibi devletlerin denge unsuru olma şansları kalmamıştı. İki Dünya harbi dışında, kendi kıtasının dışına çıkmamaya özen gösteren ABD'nin, geleneksel tarafsızlık politikasını terk edip etmeyeceği henüz açık olarak bilinmiyordu. Bu kuvvet boşluğunun ortaya çıkacağını çok önceden fark ederek, Yalta'da gerekli alt yapıyı hazırlayan Sovyetler Birliği, tarihin kendisine sunduğu bu büyük fırsatı kaçırmamak konusunda kararlıydı ve üç yönden saldırıya geçti.

Avrupa'da işgal altında tuttuğu Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan gibi ülkelerde Komünist Partilerin hızla kurulmasını ve geçici hükümetlerde etkin olmalarını sağladı. Ayrıca Yunanistan'da başlayan iç savaşta komünist çetecileri desteklemekteydi. Sovyetlerin ikinci hedefi Orta Doğuydu. Benzer bir politikayı, savaşın ilk yıllarında İngiltere ile birlikte işgal ettiği İran'da sahneye koydu. İşgal altın-

⁴ İkrâm Han, *Bir Türkistanlının 2. Dünya Savaşı Hatıraları*, s: 189.

da tuttuğu Güney Azerbaycan bölgesinde (Kuzey İran) kendisine bağlı kukla bir yönetim oluşturma çabasını başlattı. Bu arada Türkiye'ye baskı yaparak, Boğazlarda üs kurma hakkı ile birlikte Kars ve Ardahan'ı talep etmekteydi. Sovyetlerin Asya'daki hedefi ise Çin'di ve Mao Tse-Tung liderliğindeki komünistlerin ülkenin kontrolünü ele geçirebilmeleri için askeri ve siyasi destek vermekteydi.

Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa, Orta Doğu ve Asya bölgelerinde başlattığı bu kapsamlı girişimler Amerika'yı kararsızlık durumundan çıkarmış ve Sovyetlere karşı bir denge politikası oluşturmanın gerekliliğine inandırmıştı. ABD yönetimi, 1947 yılının Mart ayında, Sovyet tehdidinde maruz kalan ülkelere yönelik olarak *Truman Doktrin'i* gündeme getirdi. Aynı yılın Haziran ayında, Avrupa ülkelerini ekonomik açıdan kalkındırmayı amaçlayan *Marshall Plânı'nı* başlattı. Buna karşı Sovyetler, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya, Çekoslovakya, Fransa ve İtalya Komünist Partileri Liderlerini, Polonya'nın Szklarska Poreba şehrinde bir araya getirdi ve 5 Ekim 1947 tarihinde *Kominform'u*⁵ kurdu. Savaş öncesi kurulan Komünist Enternasyonalin⁶ devamı olduğu anlaşılan bu teşkilatın kararlarına göre, işçilerin yegâne vatanı Sovyetler Birliği idi. Amerika Birleşik Devletleri tarafından temsil edilen emperyalizme karşı sonuna kadar mücadele edilecekti ve gelecekteki hedef bütün dünyayı kapsayacak bir Sovyetler Cumhuriyetinin kurulmasıydı.

Diğer taraftan ABD Hükümeti, Sovyetlerin yayılma politikalarını engellemekte kararlıydı. 22 Ekim 1947 tarihinde yayınladığı bir bildiriyle İran'ın toprak bütünlüğüne garanti verdiğini ilan etti. Böylece, Sovyetlerden İran'a gelecek herhangi bir müdahalenin savaş nedeni olarak kabul edileceğini açıkça ortaya koymuş oluyordu. Bu sırada patlak veren Berlin krizi iki büyük güç arasındaki ayrışmayı tam olarak ortaya çıkarmış ve bu iki gücün etrafında siyasi ve ekonomik bir bloklaşmanın ortaya çıkacağını göstermişti. Artık saflar belirlenmişti ve soğuk savaş bütün hızıyla başlamıştı. Başkan Eisen-

⁵ Communist Information Bureau

⁶ Komintern

hower'in dediği gibi, komünizmin pençesine aldığı mazlum milletler kurtarılmadıkça ve Ruslar eski hudutlarına ve kendi kabuklarına çekilerek zararsız bir hale gelmedikçe Amerika ve dünya rahat edemeyecekti. Dolayısıyla Rusları, istila ettikleri ve boyundurukları altına aldıkları memleketlerden çıkarmak için, Amerika Birleşik Devletleri, mağdur memleketlere her türlü yardımı yapacaktı. Artık ilan edilmemiş, kuraları yazılı olmayan ve sınırları belirsiz bir savaş başlamıştı. Taraflar, hemen her alanda, ellerindeki bütün imkânları seferber edecekler ve düşman blok karşısında üstünlük sağlamağa çalışacaklardı.

Amerikalılar giderek güçlenen komünizm tehlikesine karşı ciddi ve kapsamlı programlar başlatmak istiyorlardı. Sovyet Bloku içerisinde kalan milletlerin dış dünyadaki muhalif güçlerini organize edip bir cephe oluşturmak fikri, bu programlardan birisiydi. Tarih bir kez daha tekerrür ediyordu. 1920'li yıllarda Mareşal Pilsudski, Sovyetler Birliği'ne karşı Sovyet esiri milliyetlerin kadrolarını bir araya getirerek Promete Cephesi'ni oluşturmuştu. Alman-Sovyet ittifakı sonrasında Promete Cephesini çökerten Almanlar, İkinci Dünya Savaşı sırasında, kendileri benzer bir çalışma yapmışlar ve Sovyetlere karşı milli lejyonlar oluşturmuşlardı. Soğuk Savaş döneminin ilk yıllarında ise sıra Amerika'ya gelmişti. Bu kez ABD, Sovyetlere karşı bir ortak cephe oluşturma çabası içerisindeydi. Amerikalılar milliyet, kültür ve coğrafya farklılıklarını önemsemeksizin bütün Sovyet karşıtı güçleri bir araya getirmek istiyorlardı. Bu arada Washington'dan yayın yapan Amerika'nın Sesi radyosunda, Sovyet esiri milliyetlerin dillerinde yayın başlatılmıştı. 1948 yılı ortalarında, bu milliyetlerin haripteki liderleriyle görüşmeye başladılar. MTBK adına, Veli Kayyum Han ile temas kurmuşlardı. Veli Kayyum Han o günleri şöyle anlatmaktadır:

1947 ortalarında Komiteyi yeniden başlatmıştık. Amerikalılar geldiler. Zaten Nürnberg duruşmalarından beri ilişkimiz devam etmekteydi. Anti-komünist bir cephe oluşturmak istiyorlardı ve bu yolda çalışan bütün ciddi teşkilatlara destek vereceklerini söylediler. Kendilerine, Türkistan'ın bağımsızlığını tanımaları ve MTBK'nın tek temsilci olarak kabul edilmesi şartıyla, birlikte çalışabileceğimizi söyledim. Önce bu

konuyu değerlendireceklerini, fakat bunun zaman alacağını söylediler. Bir yıl kadar birlikte çalıştık. Amerikalılar Avrupa'daki dengeleri ve Sovyetler Birliği'nin iç yapısını çok iyi bilmiyorlardı. Sonunda bana, o günkü uluslararası dengeler açısından taleplerimi kabul edemeyeceklerini söylediler. Böylece onlarla çalışmamız sona erdi.⁷

Aynı tarihlerde İngiltere de benzer bir çaba içerisine girmişti. İngilizler Amerikalılara göre daha tecrübeliydiler. Avrupa ve Asya'daki politik dengeleri çok daha iyi biliyorlardı. Her toplumu kendi koşulları içerisinde değerlendirebilecek tarihsel bir tecrübeye sahip olmanın verdiği avantajla, daha kolay uzlaşma zemini yaratabilmekteydiler. Bu konudaki çalışmalar, Asya'da uzun yıllar görev yapmış bir diplomat olan Olaf Caroe'nin başkanlığında yürütülüyordu. Caroe ile Kayyum Han'ın görüşmeleri sonrasında, İngiltere Hükümetinin Doğu Bölümü yetkilileriyle bir araya gelinmiş ve bazı prensip konularında uzlaşmaya varılmıştı. İngiltere, Türkistan'ın bir bütün olarak varlığını ve bağımsızlığını tanıyacak, MTBK ye maddi destek verecek ve Türkistanlı gençlerin eğitimine katkı sağlayacaktı. Buna karşın MTBK, Doğu ülkelerinde yürütülecek komünizm karşıtı propagandaya destek verecek ve Sovyetlere karşı yapılacak çalışmalara yardımcı olacaktı. Bu uzlaşmadan sonra, Kayyum Han başkanlığındaki MTBK için, Almanya'nın Westfallen eyaletinin Minden kasabasında bir merkez oluşturuldu. Milli Komite üyeleri bu merkezde, bir taraftan Türkistan'la ilgili çalışmalarını yürütüyorlar, bir taraftan da Almanya'nın savaştan önceki dönemde uyguladığı Doğu politikalarıyla ilgili arşivlerin düzenlenmesi konusunda çalışıyorlardı. Rusça'yı, Almanca'yı ve Türk lehçelerini biliyor olmaları bu arşiv çalışmasında çok yararlı olmalarını sağlamıştı.⁸ Veli Kayyum Han o dönemle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

⁷ Veli Kayyum Han ile 17-21 Ocak tarihlerinde Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme.

⁸ Oluşturulan bu merkezde, Veli Kayyum Han ile birlikte, Baymirza Hayit, Ergiş Şermet, Hüseyin İkrâm, Malik Ömeri, İsmail Tacıbay, Mümin Teşebay, Mahmut Maksut Bek, Damla Kasım, İnayeti Haksever, Mahkam Omari, Aman Berdimurat, Abdullah Tolegen ve Ekram Azam gibi isimler çalışmaktaydı.

İngiltere Dışişleri Bakanı ile ve Şark işleri sorumluları ile görüştüm. Kendileri şartlarımı olumlu buldular. Bizi hukuki bir kişilik olarak tanıdılar. Bu arada Baymirza Hayit ve İsmail Teşebay gibi arkadaşlara burs veriyorlardı. Dergiyi yeniden çıkarmağa başladık... Özellikle Muhafazakâr Partinin Şark Bölümü Sorumlusu bizimle çok sık temas halindeydi. Hatta Özbekçe öğrenmek istiyordu. Kendisine Dr. İsmail'i gönderdim.⁹

1949 yılı Eylül ayından itibaren *Milli Türkistan* mecmuası yeniden çıkmağa başlamıştı. Önceleri tek dilde basılan dergi, 1950 yılından sonra, İngilizce ve Türkçe¹⁰ olmak üzere iki dilde basılmıştır. Bir yıl sonra, Arap ülkelerinde yaşayan Türkistanlılara yönelik olmak üzere, Arapça ve Arap harflerinde Türkçe olmak üzere üçüncü bir dergi ilave olacaktır.

Rusya Halklarını Kurtarma Komitesinin kuruluşu

Amerikan hükümeti, Sovyet karşıtı güçlerin bir araya getirilebilmesi plânını gerçekleştirebilmek amacıyla "Rusya Halklarını Kurtarmak İçin Amerikan Komitesi"¹¹ adı altında bir teşkilat kurdu. Bu komite, Sovyetler Birliği içerisindeki bütün milliyetlerin mültecilerini bir araya getirerek geniş bir cephe oluşturulmasında anahtar rol oynayacaktı. Oluşturulacak blokun başına getirilecek en uygun isim, 1917 Ekim ihtilâli sırasında Rusya'yı yönetmekte olan sosyal demokratlarının lideri Kerenski idi. Almanların, savaş koşullarında general Vlasov aracılığıyla yürütmek istedikleri çalışma, bu kez Amerikalılar tarafından ve barış koşullarında, Kerenski ile yürütülme isteniyordu.

Kerenski, ilk iş olarak, Avrupa'da komünizm karşıtı faaliyet gösteren Rus teşkilatlarını, Rus Halklarını Kurtarma Komitesi adlı bir kuruluş bünyesinde bir araya getirdi. Bu teşkilat, Melgunov grubu (Rusya'nın Hürriyeti için Mücadele Bir-

⁹ Veli Kayyum Han ile 17-21 Ocak tarihlerinde Düsseldorf'ta yapılan kişisel görüşme

¹⁰ Özbek Türkçe'si

¹¹ American Committee for liberation of the peoples of Russia inc.

liği), Baydalakov grubu (Milli Emek Birliği), Kerenski grubu (Halkın Hürriyeti İçin Mücadele Cemiyeti) Yakovlev grubu (Rusya Halklarının Kurtuluşu için Mücadele Birliği) ve Vlasov'un İkinci Dünya Savaşı sırasında yürüttüğü mücadelenin devamı olan Vlasovcular olmak üzere 5 gruptan oluşmaktaydı. Komite ilk toplantısında yürütülecek mücadelenin ilkeleri ile ilgili bazı kararlar aldı. Bu kararlar ve arkasından ortaya çıkan gelişmeler mülteci Türk matbuatına şu şekilde yansımıştır:

Beş Rus teşekkülü, aldıkları karar suretinde, milletlerin tayini mukadderat haklarını tanımakla beraber, 'Rusya'nın parçalanmasını bu milletlerin menfaatlerine uygun bulmadıklarından', 'federasyon ve milli kültür muhtariyeti' esası üzerinde kurulacak Rusya milletleri birliğinin muhafazasını ısrarla talep ettiklerini bildirmektedirler. Stuttgart projesine göre, bir nevi izhari parlamento mahiyetini arzeden 'Rusya Halklarını Kurtarma Şurası' Altmış kişiden teşekkül edecektir. Ruslarla gayri Ruslar 20 şer delege gönderecekler ve geriye kalan 20 kişi de milliyet ayrılığı gözetilmeksizin, ilim ve sanat adamlarından terekküp edecektir.....

Sanki 35 yıl zarfında hiçbir şey vukubulmamış gibi, Rus siyaseti teşekküllerinin müşterek çalışmaya 'Rusya'da 1917 Şubat ihtilâlinin ilan ettiği halk hakimiyetinin tesisi prensibinden – yani Kerenski'cilikten- başlamak teklifinde bulunmaları çok dikkat çekicidir. Bunlar, ihtilâlin seyri esnasında, eski Çar Rusya'sı arazisinde teşekkül eden bir sıra devletleri ve bu meydana Mayıs 1918'de istiklâllerini ilan eden ve iki yıl sonra Sovyet Hükümeti tarafından istilâ edilen Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Şimali Kafkasya'yı hiç kale almıyorlar. Bunlar aynı zamanda, Kafkasya'da istiklâl için yapılan ayaklanmalarda dereler gibi akan kanları dahi hesaplamıyorlar.¹²

Gerçekten Rus grupların toplantısında alınan kararlardan bir tanesi, plânlanan birleşik cepheyi neredeyse imkânsız hale getirmekteydi:

Rusya'daki 1917 Şubat ihtilâli¹³ tarafından ilan edildiği gibi, halk hakimiyeti yerleştirilecek, Rusya'nın bütün halklarına

¹² İç meselelerimiz, Kafkasya Mecmuası (1952), No: 14, s: 2.

¹³ Kerenski önderliğinde gerçekleştirilen Sosyal Demokrat İhtilâli. Aynı yıl Ekim ayında Bolşevik ihtilâli olmuştur.

eşitlik hakkı verilecek ve bu halklar bütün milletin serbest kullanacağı oy esasına dayalı olarak kendi kaderlerini kendileri tayin edebileceklerdir. Fakat Rusya'nın parçalanması, yani 'Balkanizasyon' Rusya'yı felâkete götürür.

Bu kararıyla komite, Sovyetler Birliğini oluşturan gayri Rus milletlerin Birlikten ayrılmalarını bir felâket olarak tanımlamakta, ayrılma kararının ancak seçilmiş genel meclis onayıyla mümkün olabileceğini belirtmekteydi. Sonuç olarak milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı, Bolşeviklerin uygulamasında olduğu gibi, kâğıt üzerinde kalmaya mahkumdu. Bu nitelikte bir komitenin kendi istiklâlleri için mücadele eden gayri Rus milliyet temsilcileri tarafından kabul edilmesi mümkün değildi. Nitekim komite kararlarının açıklanmasından hemen sonra MTBK tarafından yayınlanan bildirimde şu görüşler gündeme getirilmektedir.

Kerenski'nin 20.8.1951 de kurduğu 'Rus Halklarının Azadlık Şurası' teşkilatı ile Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin (MTBK) hiçbir alâkası yoktur. Komite bu teşkilatı tanımamaktadır. Bu teşkilat yalnızca Rusları ilgilendirir ve Türkistanlılar hakkında konuşma hakkı yoktur. Türkistan halkı Rus değildir. Kerenski'nin gayesi Rus emperyalizmini kurmaya yöneliktir. Bizim amacımız ise milli bir Türkistan devleti kurmaktır.¹⁴

Tepki sadece Milli Türkistan Birlik Komitesi ile sınırlı değildi. Savaşın bitiminden sonra Ukraynalı milliyetçiler tarafından kurulan ABN¹⁵ teşkilatı da benzer nitelikte bir protesto yayınlamıştı. Fakat Amerikalılar, Sovyet karşıtı milliyetlerin bu hassasiyetlerinin farkında olmadıkları gibi, çok da önemsemiyorlardı. Onlar için temel mesele sistemle ilgiliydi ve yok edilmesi gereken düşman Bolşevizm idi. Rusya ile Rus esiri milletler arasındaki sorunlar daha sonra çözümlenebilirdi. Amerikan komitesinin o tarihlerde yayınladığı tebliğlerde bu anlayışın izleri açık olarak görülmektedir:

Amerikan Komitesi şimdiki Sovyetler Birliğini teşkil eden topraklardaki devlet şekli ve müstakbel devlet yapısı meselesi-

¹⁴ 28.8.1951 tarihinde yayınlanan MTBK bildirisini

¹⁵ Anti Bolschevic Nations

nin, serbest oy verme imkânını elde ettikten sonra, ancak bu toprakların sakinleri tarafından halledilebileceğine inanmakta; bu sebeple de, ayrı grupların veya muhacirlerin bir kısmının teklif ettiği çözüm yollarını destekleme taahhüdünde bulunmayı reddetmektedir.¹⁶

Türkeli Komitesi'nin kurulması

Bütün bu tepkilere rağmen, ABD yönetimi, sorunu kendi anlayışı içerisinde çözmeye kararlıydı. Madem ki var olan teşkilatlar Amerikan plânına karşıydılar, o halde Kerenski önderliğinde kurulan yapılanmaya katılabilecek yeni teşkilatlar oluşturulmalıydı. Böylece Rus dışı milliyet temsilcilerin muhalif kanatlarıyla temasa geçildi ve destek vaadiyle ayrı teşkilatlanmalar kurulması özendirildi.

ABD'nin bu yaklaşımı, bütün milli teşkilatlarda olduğu gibi, MTBK'da da ayrılmaya yol açtı. Amerikan desteğini arkasına alan Kares Kanatbay başkanlığındaki bir grup eski MTBK üyesi, alternatif bir teşkilat oluşturma çabası içerisine girdiler. A. Berdimurat, Tacimurat ve Veli Zunnun gibi bazı komite üyeleri de bu gruba katılmışlardı. Sonuç olarak, 1951 yılı içerisinde, Türkeli Komitesi adı altında bir teşkilat kuruldu. Yeni teşkilatın kurucuları, bu hareketin ortaya çıkışını şu şekilde tanımlamaktaydılar:

Bu yerde şunu belirtmemiz gereklidir. Türkistan Milli Azadlık Komitesi-Türkeli- teşkilatının ortaya çıkışı Amerikan Komitesi'nin vasıtasıyla ve vatandaşlarımızdan çok az bir kısmının teşebbüsleriyle olmuştur.¹⁷

Bu grubun şekillenmesinde, Amerikan Komitesi kadar, Zeki Velidi Togan da etkili olmuştu. Togan, Türkeli kurucularının 18 Eylül 1950 tarihinde Almanya'nın Münih şehrinde düzenledikleri hazırlık toplantısına katılmış ve destek vermişti. Daha sonra yazdığı *Türkistanlıların Birleşme Davaları* başlıklı makalede Türkeli Komitesi ve MTBK hakkındaki görüşleri,

¹⁶ *Birleşik Kafkasya*, Eylül 1953, s: 28.

¹⁷ O, Ahmetcan, *Milli masalamızga dair*. Türkeli Dergisi (1953), sayı 4/5, s: 6

bölünmenin gerekçeleri hakkında ipuçları vermektedir:

Bugün tek bir büyük Türkistan olarak birleşmek isteyen Doğu Türkleri arasında, bir taraftan Özbekler, diğer taraftan Kazan Türkleri (İdil-Ural Türkleri kastediliyor Y.N.) arasında Kazak-Kırgız bölgesini kendi nüfuz mntukaları şeklinde ikiye ayırma isteği vardır.....

Kendisi Kazaklardan olan Mustafa Çokayoğlu yaşamış olsaydı, Rus-Alman harbi sırasında Türkistanlılar pek güzel bir birlik arz edeceklerdi. Fakat Rusya mahkûmu Müslümanların iç vaziyetlerini layıkıyla anlayamayan Almanlar, esir düşen Türk uruğları (boyları) arasında Özbeklerle Kazanlıları rehberlik (liderlik) mevkiine çıkarmak, yani kabileler arasında bilhassa bu ikisini tercih etmek gibi hatalı bir siyaset takip ettiler. Araya rekabet girdi. Özbek rehberliğine razı olmayan Kazaklar, yahut Tatar rehberliğini istemeyen Başkurtlar ötekiler tarafından Bolşevik gösterilerek Hitler hükümetinin takibatına maruz bırakıldı....

Bugün Münih'te Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen şivelerinde Türkeli mecmuasını çıkaran Kares Kanatbay'a karşı, Milli Türkistan mecmuasını çıkaran Veli Kayyum, ötekisini 'Beyaz Rus' göstererek neşriyatta bulunmaktadır ki, hep eski hesapların devamıdır.¹⁸

Böylece Zeki Velidi Togan, Türkeli komitesi aracılığıyla bir kez daha siyasi arenaya çıkmış oluyordu. Bu kez çatışma alanı Almanya idi ve rakip MTBK ile onun başkanı Veli Kayyum Han'dı. Sebep ne olursa olsun, Türkeli teşkilatın kurulmasıyla, 1920'li yıllardan beri Avrupa'da sürdürülmekte olan Türkistan milli hareketi, ilk ciddi bölünmesine uğramış oluyordu.

Kanatbay önderliğindeki bu grup, 1951 Eylül ayından itibaren Türkistan Azatlık Komitesi adı altında şekillendi ve yayın organı olarak *Türkeli* dergisini çıkarmağa başladı. İki forma büyüklüğündeki dergi, Türkçe ve Rusça olarak iki dilde çıkarılıyordu. Türkistan cumhuriyetlerinde kullanılan bütün Türk lehçelerinde yazılar basılmasına özen gösterilmekteydi. Siyasi ve ilmi nitelikteki makalelere ek olarak, bir edebi bölüm ve haberler bölümü mevcuttu.

¹⁸ Togan, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, s: 115-116.

Diğer taraftan Türkeli Komitesinin Kerenski başkanlığındaki Rus muhacir teşkilatları ile birlikte çalışmak konusundaki çabaları, başta MTBK olmak üzere Türkistan Diasporası tarafından şiddetle eleştirilmekteydi. Yöneltilen suçlama hainlik ve bölücülüktü. Türkeli Komitesi ise kendisini şu sözlerle savunmaktaydı:

Bugün bütün muhacirler arasındaki demokratik güçleri Bolşevizme karşı mücadelede bir merkezde toplamak, siyasi muhacirlerin en mühim vazifelerinden birisidir..... Türkistan'da Bolşevik rejimsiz bir milli müstakil hükümet yaratmak için çağrılan Türkeli Komitesi, Amerikan Komitesi başkanı Don Levin'in siyasi muhacirler arasındaki bütün demokratik güçleri bir araya getirme çabasına destek olacaktır....

Benzer şekilde Stuttgart şehrindeki kongrede bir araya gelen 5 Rus teşkilatının milli meseleye dair kararlarını Türkeli Komitesi tamamen kabul etmiyorsa da, Bolşevizme karşı bir birleşik güç oldukları için Türkeli Komitesi onları destekleyecektir.¹⁹

Kerenski yönetiminde kurulan Rusya Milletlerini Kurtarma Şurası, ilk kapsamlı toplantısını 3-7 Kasım 1951 tarihlerinde Wiesbaden şehrinde yaptı. Toplantıda 5' i Rus olmak üzere toplam 11 Bolşevizm karşıtı muhacir grubu mevcuttu. Türkistan'ı temsilen Türkeli - Azadlık komitesi başkanı Kares Kanatbay ve Devlet Tagiberli katılmışlardı. Toplantı boyunca Rus grupları, kendi görüşlerini Rus dışı muhacir gruplara kabul ettirebilmek için ciddi bir çaba harcadılar. Bu yoğun baskı, demokratik teşekküllerle birlikte çalışmak konusunda istekli olduklarını her vesileyle belirten Türkeli temsilcilerini bile çok rahatsız etmişti:

Wiesbaden toplantısında Rus teşkilatları (NTS,²⁰ Soyuz, Melgunov ve Kerenski grupları) kendi prensiplerini kabul ettirmek için her yola başvurdular.... Türkeli komitesi hiçbir vakit bir kimsenin veya bir teşkilatın kuyruğu olmayı istemez ve istemeyecektir... Türkeli komitesi hiçbir zaman Kerenski Efendinin, Melgunov'un veya solidariteci NTS efendilerinin yol göstericiliği altında hareket etmek istememektedir... Biz,

¹⁹ Kanatbay, *Bizning maksat*, Türkeli mecmuası (1951), sayı 1, s: 4.

²⁰ Natsionalny Trudovoy

Bolşevizme karşı birlik oluşturma fikrini desteklemekle birlikte, Rusya adını bize de mal etmeğe çalışan Rus emperyalizmini kabul edemeyiz.... Türkistan hiçbir zaman Rusya'nın bir bölümü değildi ve değildir... Bizim komite gelecekte kurulacak olan koordinasyon merkezine katılmaya hazırdır. Fakat bizim işlerimize Rusların karışmamasını istiyoruz.²¹

Toplantıyı takip eden günlerde, Kerenski'nin koordinasyon merkezine katılmayan ve Amerikalıların bu yöndeki çabalarını uygun bulmayan diğer gruplar bir bildiri yayınlayarak Amerikan yönetimini ve Kerenski'yi protesto ettiler. Çok sayıda milliyet temsilcisinin imzalarını taşıyan bu deklarasyona, MTBK adına Veli Kayyum Han, Azerbaycan Milli teşkilatları adına ise Mehmet Emin Resulzade imza koymuşlardı.²²

MTBK ile Türkeli arasındaki ayrışma

Bu tartışmalar devam ederken, Türkeli Komitesi, 29-30 Ağustos 1952 tarihlerinde, Münih şehrinde, Türkistan Muhacirlerinin Birinci Konferansı adı altında bir toplantı düzenledi. 70 kadar Türkistanlı'nın katıldığı toplantıda Türkistan Milli Azatlık Komitesi -Türkeli'nin nizamnamesi kabul edilmiş, geleceğe yönelik kararlar alınmış ve yönetici kadrolar seçilmiştir.

Nizamnamenin ilk maddesinde Komitenin adı Türkistan Milli Azatlık Komitesi-Türkeli olarak tanımlanmakta ve amacı Türkistan'ı Bolşevik - Komünist zulmünden kurtarmak, Türkistan'da milli birliğe dayalı bağımsız bir devlet kurmak şeklinde belirtilmektedir. Teşkilat, Türkistan'daki her boydan 3 kişinin katılacağı bir komite tarafından yönetilecektir. Komite bir başkan ve 6 bölüm başkanı görevlendirecektir. Yapılan seçimler sonucunda başkanlığa Kares Kanatbay, vekilliğine O. Ahmetcan, bölüm başkanlıklarına ise A. Ko (siyasi işler), K. Koşoy (Basın-yayın), Akbergen (Askeri), M. Erkin (Ma-

²¹ *Vısbadende bolup geçen maslahat doğrusında*. Türkeli Mecmuası (1951), sayı 2/3, s: 6

²² Milli Türkistan (1953), sayı 83, s: 40

li) ve Dr. A. Keskin (İlmi) getirilmişlerdir. Kongre süresince, Türkistanlı muhacirlerin Türkeli komitesi etrafında birleşmelerini sağlamak, Bolşevizm karşıtı mücadeleyi demokratik güçlerle birlikte sürdürmek, savaştan sonra Almanya'da kalabilen Türkistanlılar arasında teşkilatlanma gerçekleştirmek ve bir süredir Latin ve Rus alfabelerinde çıkarılmakta olan Türkeli mecmuasını Arap harflerinde de basmak gibi kararlar alınmıştır. Kongre sırasında yapılan konuşmalarda, Dış Dünya'daki siyasi mücadelenin temel figürü olarak Mustafa Çokayoğlu tarif edilmektedir. Komite üyesi Dr. Keskin'in konuşmasındaki bazı bölümler bu eğilimi açık olarak ortaya koymaktadır:

Türkistan'ın geleceği ne Kayyum, ne Kanatbay, ne de başka bir kimsenin elinde değildir. Bu sizlerin elinizdedir. Eğer biz bugün Türkistan'ın siyasi bir liderinden söz edeceksek, ancak tek bir Türkistanlıyı hatırlamamız mümkündür. O da rahmetli Mustafa Çokayoğlu'dur. Bizim yolumuz Çokay yoludur ve bölünmez-parçalanmaz tek müstakil Türkistan'dır. Bu yolu kim takip etmezse, vatan ve halkımız adına aramızdan kovulacaklardır. Türkeli Komitesi, Çokay'ın bizlere bıraktığı milli yolunu takibeden, Türkistan'ı emperyalistlerden kurtaracak bağımsızlık savaşını yürütecek bir komitedir. Bu 'Çokay' komitesidir. Bu sebeple Çokay'ın eski düşmanları bize karşı çeşitli provokasyonlar yapmaktadırlar. Biz onları etrafımızdan kovduk.²³

Böylece, başta Kayyum Han ve MTBK olmak üzere, Türkeli Komitesine karşı mücadele eden diğer gruplar bozguncu olarak tanımlanmıştır.

Kongre sonrasında Kares Kanatbay Türkiye'ye gitmiş ve oradaki Türkistanlı muhacirlerle görüşmeler yapmıştır. Türkiye'deki Türkistanlı aydınlar içerisinde Türkeli komitesine en önemli destek, Zeki Velidi Togan ve çevresinden gelmekteydi. Buna karşın başta Tahir Çağatay olmak üzere eski MTB üyeleri, Almanya'da faaliyet gösteren her iki komiteye de karşıydılar. Bu nedenle Türkeli Komitesine de destek vermeyi düşünmüyorlardı. Bu arada Türkeli Komitesi ile Veli Kayyum Han arasındaki mücadele bütün şiddetiyle devam etmektey-

²³ *Konferans Zalından*, Türkeli Mecmuası (1952), Sayı : 9, s: 5.

di. Türkeli yönetimi, Veli kayyum Han'ı, Türkistan meselesini kendi tekeline almak ve kendi dışında ortaya çıkan fikri hareketleri bozguna olarak nitelemekle suçlamaktaydı. Türkeli'cilere göre savaş sırasında yürütülen mücadele aslında Türkistan için yapılmamıştı; zira bağımsızlık temelindeki bir mücadeleye Hitler'in aşağı ırk politikaları izin veremezdi. MTBK tarafından kabul edilen tek rehber prensibinin demokratik dünya şartlarında geçerli olmadığını vurgulayan Türkeli grubu, bu prensibin, Türkistan meselesini kısırlaştırdığı inancındaydı.²⁴

İki teşkilat arasındaki bu sürtüşme, doğal olarak, hariçteki Türkistanlıları da etkilemiş ve diaspora içerisinde ayrışmalara sebep olmuştu. Nitekim, Suudi Arabistan, Hindistan ve Pakistan gibi ülkelerde yaşayan bazı Türkistanlıların, Kerenski Komitesi ve onunla birlikte çalışan Türkeli Komitesi aleyhine *Milli Türkistan* mecmuasında yayımlattıkları protestolar bu ayrışmanın açık işaretleri olarak tanımlanabilir.²⁵

Benzer nitelikte, fakat daha şiddetli bir mücadele, Kafkasyalı gruplar içerisinde de sürdürülmekteydi. Alihan Kantemir'in *Kafkasya* dergisinde, Kerenski grubu ile birlikte çalışanlar, Quisling'ler²⁶ olarak tarif edilmekte ve onlara karşı şiddetle saldırılmaktaydı:

Dönek 'Svobodny Kavkaz' ile 'Azerbaycan' dergileri etrafında birleşen Kafkasya Quislingleri hamilerine -Kerenskilere, Melgunovlara, Nikolayevskilere ve diğerlerine- her suretle hizmet etmeğe çalışıyorlar. Bunlarla işbirliği yapan ve Şimali Kafkasya aslını Rus Bogdanov ismiyle maskeleyen bir korkak da, New York'ta çıkan 'Novoye Ruskoye Slovo' gazetesi sayfalarında Ruslara dalkavukluk etmektedir.

Bütün bu baylar, patronlarının iradesine tabi olarak, Kafkasyalıları Rus tarafına geçmeğe ikna etmeğe çalışıyorlar. Bunlar bu gayretlerinde, başta mazimizi ve gayri Rus millet-

²⁴ Gayraty, *Kürüşümüz hak, yolumuz babalar yolidir*, Türkeli Mecmuası (1952), sayı 5, s: 5.

²⁵ Milli Türkistan, sayı: 80/81, s: 75.

²⁶ Quisling, İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkesini işgal eden Alman Ordusuyla işbirliği yapan Norveç Başbakanının adıdır. Bu olaydan sonra, işgal kuvvetleriyle işbirliği yapan siyasetçiler için kullanılan bir deyim olarak siyaset literatürüne girmiştir.

lerin çile çekmekte oldukları, halihazırdaki Sovyetler Birliği'nin hakiki vaziyetini tahrif ederek, her türlü iğrenç çarelere baş vurmaktan geri kalmıyorlar. Bunların Rus emperyalizmine karşı aldıkları vaziyet çok karakteristiktir. Rusya İmparatorluğu bütünlüğünü muhafaza eden efendilerinin tezlerini bilhassa ve tamamı tamamına tekrar edip duruyorlar.²⁷

Bolşevik Aleyhtarı Mücadele Koordinasyon Merkezi

Sovyetler Birliği içerisindeki milletlerin milli duygularını çok önemsemeyen Amerika Birleşik Devletleri yönetimi ilk teşkilatlanmayı başlatırken Rusya Milletlerini Kurtarma Amerikan Komitesi adını kullanmış, bir anlamda Rusya esaretindeki bütün halkları, Rusya milletleri olarak tanımlamıştı. Sovyetler Birliği'ni Rusya ile özdeş tutmak ve Sovyetlerin içerisindeki farklı ulusları *Rusya halkları* olarak tanımlamak ancak Amerikalıların yapabileceği cinsten bir hataydı. Bu grupların bağımsızlık konusundaki taleplerini de göz ardı eden ABD, Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra bu taleplerin değerlendirileceğini ve zamanı geldiğinde halkların kendi kararlarını kendilerinin vereceklerini söyleyerek, bir anlam da belirsiz ve kaypak bir politika gündeme getirmişti. Komitenin kurulmasıyla birlikte başlayan eleştiriler ve tepkiler, ABD yönetimini yeniden bir değerlendirme yapmağa zorladı. Bulunan çözüm, Çarlık dönemini çağrıştıran Rusya Milletleri kavramının yerine Bolşevizm sözcüğünün konulması ve mücadelenin ideolojik bir temele oturtulması şeklindeydi. Anti-bolşevizm'in bir semsiye olarak kullanılması amaçlanmaktaydı.²⁸ Amerikan Komitesinin ismi de Bolşevizmden Kurtulmak İçin Amerikan Komitesi²⁹ olarak değiştirildi.

1952 yılı Ekim ayının 16'sında Rus Partileri ve ilk toplantı nedeniyle artık Wiesbaden'ci olarak tanımlanan 5 gayri Rus

²⁷ Tulabeg, *Kerenskiler de mutlak itaat talep ediyorlar*, Kafkasya Dergisi (1952), No:14, s: 14.

²⁸ *Two sides of the coins*, s: 5-6

²⁹ The American Committee for liberation from Bolchevism

grup bir araya geldiler. Ukrayna ve Belorusyalı gruplar bu toplantıya katılmayacaklarını bildirmişlerdi. Toplantı sonrasında yeni bir sözleşme imzalandı ve “Bolşevik Aleyhtarı Mücadele Koordinasyon Merkezi” kurulduğu ilan edildi. Koordinasyon Merkezi'nin çalışmalarını yürütmek amacıyla Prof. Melgunov başkanlığında 10 üyeli bir Merkez Büro oluşturulmuştu.³⁰

Ayrıca 20 Rus, 20 gayri Rus ve 20 de bilim adamı olmak üzere 60 kişilik bir Koordinasyon Şurası teşkil edilecekti. Fakat Rusya Halkları Komitesi'nin reddedilmesine neden olan sorunlar aynen devam etmekteydi. Sovyetler içerisindeki milletlerin mukadderatı, gelecekte kurulacak Halk Meclislerine bırakılmıştı. Fakat Bolşevizmin yıkılması esnasında ortaya çıkacak karışıklıkta hiçbir millet bağımsızlık ilan etmeyecekti. Bu hak yalnızca Baltık ülkelerine tanınmıştı.

Milliyetler meselesindeki bu belirsizlikler, yeni kurulan organizasyonu da şiddetli eleştirilerin odağı haline getirdi. Bu kuruluş dışında kalan milli teşkilatlar, yeni organizasyonun Rusya'nın bütünlüğünü koruyucu nitelikte olduğunu, ihtilâl yıllarında kurulan bağımsız devletlerin haklarını gasp ettiğini, Rus dışı milletlerin bağımsızlığının Genel Rusya Kurucular Meclisi ve Mahalli Kurucular Meclisi kararlarına bırakılmasının kabul edilemez olduğunu belirterek yoğun protestolar gerçekleştirdiler.

Bolşevik Aleyhtarı Merkezin çalışmaları, Rus Milletlerini Kurtarma Amerikan Komitesi'ne benzer şekilde, kısa bir süre sonra darboğaza girmişti. İki yıl boyunca devam eden çatışmalar ve anti-bolşevik blok oluşturma konusundaki zorluklar Amerikan Komitesinin hevesini kırmış, gruplara verilen destek azalmağa başlamıştı. Amerikan desteğinin azalması, bu destek sayesinde kurulan teşkilatlarda problemler doğmasına yol açacaktı. Nitekim 1952 sonlarına doğru Türkeli

³⁰ Merkez Büro şu isimlerden oluşmuştu. Sergey Petroviç Melgunov, Vasiliy Feodoroviç Butenko, İvan Alekseyeviç Kurganov, Georgiy İliç Antonov, Noy Konstantinoviç Tsintsadze (Gürcistan Milli Şurası), Ceyhun Hacıbeyli (Azerbaycan Milli Birlik Komitesi), Elbert İsmailoviç Hodorov (Şimali Kafkasya Milli Birliği), Grigori Saharuni (Ermeni Birliği) ve Kares Kanatbay (Türkeli Komitesi)

komitesinin dar kadrosu içerisinde de tartışmalar ve kişisel sürtüşmeler başlamıştı. Yıl sonunda Kares Kanatbay başkanlıktan ve üyelikten istifa etti, yerine Devlet Tagiberli seçildi. Fakat bir süre sonra, o da, yerini K. Kudaybergen'e devredecektir. 1953 yılı ortalarında ABD yönetimi Bolşevizm karşıtı mücadele politikasında ciddi bir değişiklik yapmağa karar verdi. Bu politika değişimi, diğer Wiesbaden'ci komiteler gibi, Türkeli komitesinin de sonunu hazırlayacaktı.

Amerikan Komitesinin sonu ve yeni arayışlar

Sovyetler Birliği yapılanmasının iç dinamikleri ve Rus esiri milletlerin sosyopolitik yapıları yeterince göz önüne alınmaksızın gündeme getirilen Bolşevizm Aleyhtarı Koordinasyon Merkezi Projesi başarılı olamamıştı. Farklı milliyetleri temsil ettikleri için, bir çok alanlarda beklentileri ve hedefleri örtüşmeyen farklı grupları bir cephe halinde tutabilmek ve çalıştırabilmek çok zordu. Nitekim kuruluşu takip eden ilk yıl içerisinde, Koordinasyon Merkezi kendi içerisinde bile bölünmelere uğramıştı. Bu arada, Amerikan projesine karşı olan eski Prometeci gruplar, yine Münih'te bir araya gelerek, Paris Bloku adı altında siyasi bir teşkilatlanma sürecini başlatmışlardı.³¹ Promete Hareketinde olduğu gibi, bu blokta da Ukraynalı milliyetçiler başı çekiyorlardı. Gürcüler, Azerbaycan Milli Hareketi, Kuzey Kafkasyalılar, İdil-Ural Milli Merkezi, Kırım Milli Merkezi, Tahir Çağatay önderliğindeki Türkistan Milli Birlik Hareketi, cephenin diğer üyeleri idi. Paris Bloku, kurulduğu ilk dönemde ABD tarafından kısmen desteklenmiş olmakla birlikte, Bolşevizm Aleyhtarı Koordinasyon Merkezi bünyesindeki Rus grupların aleyhte çalışmaları nedeniyle bu destek çok sınırlı kalacaktır.

1953 yılı ortalarında ABD yönetimi, Bolşevizm Aleyhtarı Koordinasyon Merkezi konusundaki başarısızlığını resmen ka-

³¹ Paris Bloku, 1953 yılında Münih'te Ukrayna, Azerbaycan, Türkistan, Kırım, Şimali Kafkasya, İdil-Ural, Ermenistan, Belorusya, Gürcistan ve Rus Kazakçıkları milli teşkilatlarının katılımıyla kurulmuştur.

bul etti ve bu proje için artık mali destek sağlamayacağını ilan etmek zorunda kaldı:

Mühim bir zaman devresinde Amerikan Komitesinin bu teşebbüsleri devamlı başarısızlığa uğradığı için, Amerikan Komitesi yakın bir gelecekte tek bir muhacir cephesinin kurulmasına ümit olmadığını itiraftan başka çare kalmadığını kabul etmek zorunda kalmıştır... Bugüne kadar demokratik güçlerin işbirliğini kolaylaştırmak maksadıyla Amerikan Komitesi'nin yaptığı yardım 31 Ağustos 1953 tarihinden itibaren tamamen kesilecektir.³²

Bu kararlar birlikte Münih şehrinde koordinasyon merkezi için tahsis edilen binanın boşaltılması istenmişti. Böylece Türkeli Komitesi de dahil olmak üzere, tamamen Amerikan desteği ile kurulan yapay milli merkezlerin hemen hepsi faaliyetlerine son vermek zorunda kalmışlardır. Bolşevizm karşıtı mücadeleyi muhacir gruplar aracılığıyla yürütmek konusunda başarısız olan Amerikan yönetimi, artık yeni bir politika belirlemişti. Mücadele bizzat ABD yönetimi bünyesinde oluşturulacak teşkilatlar aracılığıyla yürütülecekti. Bu politik değişim süreci içerisinde, Münih merkezli olarak *Hürriyet Radyosu*³³ ve *Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü* kuruldu. *Radio Liberty*, Sovyet işgalinde bulunan milliyetlerin dillerinde yayın yapacak, Enstitü ise Sovyetler Birliği ile ilgili ilmi nitelikte çalışmalar yapıp yayınlayacaktı.³⁴ Bütün bunlara ek olarak, 1942 yılından bu yana ABD başkentinden yayın ya-

32 Birleşik Kafkasya (1953), sayı: 26, s: 28.

33 Radio Liberty

34 Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü (Institute for the Study of the USSR) 8 Temmuz 1950 tarihinde Münih'te kurulmuş olmasına karşın, aktif hale geçişi birkaç yıl sonra olmuştur. Enstitü bünyesinde Amerikalılarla birlikte 50 civarında Sovyet mültecisi çalışmaktaydı. Enstitü 1955 yılından itibaren 3 ayda bir Türkiye Türkçe'siyle *Dergi*, İngilizce ve aylık olarak bir bülten (*Bulletin*) çıkarmağa başladı. *Dergi*'nin editörü Edige Mustafa Kırmal, Bülten'in editörü ise Nikolay Galay'dı. *Dergi*, Sovyetler Birliği içerisindeki bütün milliyetler ile ilgili araştırmaları yayınlıyordu. 1958 yılından itibaren, Temürbek Devletşin yönetiminde, sadece Türk bölgeleri ile ilgili olmak üzere, İngilizce *The East Turkic Review* adlı bir yıllık dergi yayınlanmağa başlamıştır. Ayrıca Enstitü bünyesinde çok sayıda kitaplar basılmış, konferanslar düzenlenmiştir.

pan *Amerikanın Sesi* radyosu da güçlendirilmiş, Rusça, Ukraynaca, Lehçe, Macarca gibi dillere ilave olarak, Gürcüce, Tatarca, Azeri Türkçe'sinde ve Türkistan lehçelerinde yayınlar yapılmaya başlanmıştı.

Bu arada Almanya yönetimi de, muhacir gruplarına yönelik temaslarını yavaş yavaş başlatmaktaydı. Muhtemelen ABD kontrolünde başlatılan bu süreç, savaş sonrası Almanya da kalan lejyonculara yönelik olarak düzenlenen toplantılarla başlatılmıştır. Bu toplantılara, Savaş sırasında lejyonların komutanlığını yapan general Heigendorff ve yine savaş sırasında bu lejyonlarla ilgili çalışmaları yürütmüş Dışişleri yetkilisi, diplomat Bräutigam katılmaktaydı. Çeşitli milliyetlere ait eski lejyoncuların, savaş sırasındaki uygulamalar için, Alman yönetimini yoğun bir şekilde eleştirmeleri nedeniyle, Alman hükümetinin desteği ile yürütülen bu faaliyet uzun ömürlü olamamıştır.³⁵

Türkeli Komitesinin dağılması ve *Türkeli* dergisinin yayın hayatından çekilmesinden sonra üyelerden bir kısmı MTBK ya geri döndü. Bazı üyeler ise Amerikalılar tarafından kurulan kuruluşlarda görev almışlardır.

MTBK'nun Doğu ülkelerine açılması

Milli Türkistan Birlik Komitesi, 9 Nisan 1952 tarihinde bir olağanüstü kongre gerçekleştirdi. Siyasi işler ve teşkilatlanma bölüm başkanı Baymirza Hayit, İlmî bölüm başkanı Ergeş Bulakbaşı ve Matbuat bölümü başkanı Veli Zunnun'un bildirimler sunduğu bu toplantıda, komitenin siyasi yolu onaylanmış ve geleceğe yönelik bir yol haritası çıkarılmıştır:

Türkistanlı muhacirleri bir bayrak altında toplamak zarureti vardır... Komite bir parti değildir ve istiklâl için mücadele eden bir organdır. Bu nedenle Türkistanlılar arasında küçük ve ayrı teşkilatların kurulması milli hareket için zararlıdır.... Komite hiçbir devletin iç ve dış siyasetine karışmadığı gibi hiçbir devletin de Türkistan milli hareketinin iç işlerine karışmasını istememektedir.

³⁵ *İkinci Dünya Savaşı Gönüllüleri, Birleşik Kafkasya (1953), No: 23, s: 31.*

Baymirza Hayit, Arabistan ziyareti sırasında Taif valisi ile birlikte. Sol başta MTBK Arabistan temsilcisi Zuhuriddin Türkistani. Taif, 1953

Bu kararlarıyla MTBK, Türkistanlıların etrafında toplanacağı tek merkez olduğunu, onun dışında kurulacak teşkilatların reddedileceğini ve ABD gibi ülkelerin milli hareketlere müdahalelerinin kabul edilemeyeceğini vurgulamış oluyordu. Komite kararıyla Dr. Baymirza Hayit, Doğu ülkelerinde teşkilatlanmayı gerçekleştirmekle görevlendirilmişti.

Dr. Hayit, 1953 yılı Mayıs ayından itibaren, 5 ay süreli bir seyahate çıktı; sırasıyla Türkiye, Suriye, Ürdün, Mısır, Arabistan ve Pakistan'ı ziyaret ederek bu bölgelerde yaşayan Türkistanlılarla görüştü. Yapılan toplantılarla, Türkistan derneklerinin bulunmadığı ülkelerde MTBK şubeleri açılmış; şube açılmayan yerlerde ise temsilcilikler oluşturulmuştur. Ayrıca, MTBK ile Türkistan muhacirleri arasındaki ilişkileri düzenlemek üzere ülke temsilcileri seçilmişti. 1953 yılı itibarıyla İtalya'da M. Said Kerimi, Türkiye'de Dr. Salih Erkinkol, Ürdün'de Mehmet Murathan, Irak'ta Muhammed Ali, Arabistan'da Zuhuriddin Türkistani ve Pakistan'da ise Mahmut Aykarlı ülke temsilcisi olarak görevlendirildiler.

Dr. Hayit'in bir diğer görevi Çokayoğlu'nun ölümünden sonra üyelerinin hemen tamamı Türkiye'de yaşayan Türkistan Milli Birliği (TMB) ile bir uzlaşmanın sağlanması ve bu üyelerin MTBK'ya katılımının gerçekleştirilmesiydi. Aslında Amerikan Komitesi'nin çalışmalarını başlattığı dönemde Çokayoğlu'nun yerine TMB başkanı seçilen Prof. Tahir Çağatay Almanya'ya davet edilmiş; fakat yapılan görüşmelerde bir uzlaşma zemini bulunamamıştı. Daha sonra, bir diğer TMB üyesi, Prof. İbrahim Yarkın, MTBK tarafından Almanya'ya davet edilerek bir ay kadar misafir edildi. Kendisinden istenen şey, Türkiye'deki TMB üyelerinin MTBK'ya katılımlarının veya destek vermelerinin sağlanmasıydı. Fakat kendilerini Mustafa Çokayoğlu'nun mirasçıları ve Hareketin tek temsilcisi olarak gören grup üyeleriyle bir uzlaşma sağlanamadı.³⁶ TMB başkanı Tahir Çağatay, sadece uzlaşmamakla kalmayacak, 1952 yılı içerisinde bastırıldığı *Türkistan'a dair bazı cereyanlar hakkında görüşlerimiz* adlı bir kitapla, karşılıklı bir hesaplaşma başlatacaktır.³⁷

Diğer taraftan 1953 yılı içerisinde, Amerikalılar tarafından yürütülmekte olan Bolşevizm Aleyhtarı Koordinasyon Merkezi çalışmasının başarısızlıkla sonuçlanması ve bu merkez tarafından desteklenen Türkelî Komitesi'nin dağılmasıyla, MTBK en önemli rakibinden kurtulmuştu. Böylece Dış Dünyada Türkistan'ı temsil eden tek siyasi merkez olmak konusunda daha iddialı bir konuma gelmiş oluyordu.

1953 yılı MTBK için bir dönüm noktası oldu. O güne kadar yayın ve basım konusunda ciddi yardım sağlayan İngiltere, bu desteğini çekmeye karar vermişti. Veli Kayyum Han bu gelişmeyi, Amerikan Komitesinin oluşma döneminde kendileriyle çalışmaya yanaşmadığımız için, Amerikan yönetimi İngiltere'ye baskı yaptı ve yardımın kesilmesini sağladı şeklinde açıklamaktadır.³⁸

Artık MTBK, kendi imkânları dahilinde bir çalışma yürüt-

³⁶ Ergeş şermet ile yapılan kişisel görüşme

³⁷ Bu konu için Soğuk Savaş Döneminde Türkiye bölümüne bakınız.

³⁸ Hüseyin İkrâm hatıralarında bu konuyu "İngilizler işgal makamlarının bir kısmını geri çekmeleri sebebiyle bize yardım edemeyeceklerini söylediler" şeklinde açıklamaktadır.

mek zorundaydı Bu şartlar altında 3 ayrı dilde dergi çıkarmak mümkün değildi. Bu arada Minden'deki merkez boşaltılmış ve Düsseldorf yakınlarında Erkrat isimli küçük bir şehir taşınılmıştı. MTBK merkezindeki üyelerden bir kısmı Münih'teki Hürriyet Radyosuna katılmışlar, bir kısmı da değişik alanlarda çalışmak üzere merkezden ayrılmışlardı. Bu tarihten itibaren MTBK tarafından çıkarılan Milli Türkistan dergisi, düzensiz olarak yayınlanmaya devam edecek ve nihayet 1975 yılında, 134'üncü sayısı ile yayın hayatına veda edecektir.

Nisan 1955'te Bandung da yapılan Asya-Afrika konferansına Veli Kayyum Han tarafından Türkistan'ın konumunu, tarihsel gelişimini ve siyasi statüsünü anlatan bir deklarasyon gönderilmiştir. Ayrıca Türkistan Lejyonu subaylarından, eski MTBK üyesi Ruzi Nazar kongreye katılmış ve Türkistan hakkında bir bildiri sunmuştur. Asya-Afrika Konferansı sonuç bildirgesinde, müstemlekeciliğin her türünün şiddetle takbih edilmesi kararı ilan edilmiş ve esir ülkelere bağımsızlık talebinde bulunulmuştur. Bu toplantının ardından, 1957 yılı başlarında, Endonezya'da bir Türkistan'ı Kurtarma Derneği³⁹ kuruldu. İlginç olan nokta, başkanlığı eski başbakanlardan Muhammed Natsir tarafından yürütülen bu derneğin ne kurucuları ne de yöneticileri arasında hiçbir Türkistanlının olmayışdır. Hareketin amacı Endonezya ve Malaya'da bir tehlike haline gelen Komünizmle mücadele etmek ve Türkistan'ı Sovyet esaretinden kurtarmak şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁰

Dış desteğin kesilmesi, MTBK'nın, etkin bir çalışma yürütme imkânlarını büyük ölçüde kısıtlamıştı. Dış Dünyadaki Türkistan Diasporasından destek sağlamak konusunda

³⁹ Turkestan Liberation Movement.

⁴⁰ Dernek Kurucuları: Muhammed Natsir (Eski Başbakan, Masjumi Partisi Başkanı), Anvar Tjakro (PSI Partisi Lideri, milletvekili), İsha Ansari (Milletvekili, Antikomünist cephesi başkanı), Nasruddin Latief (Bilim adamı), Rahman Saahib (Sulawesi milletvekili) Derneğin seçilen ilk yönetim kurulu: Garieb Raouf (Malaya Gençlik Hareketi Başkanı), İsmail Hasan, Haji Firdavs (Gazeteci), Haji Asad, M. Hatalah, Anas Bay. Hareketin tüzüğü ve amaçları için bkz. Türkistan Sesi (1957), sayı 8/9, s: 28-33.

Veli Kayyum Han (soldan ikinci) Suudi Arabistan ziyareti esnasında Kral Suud Bin Abdülaziz ile birlikte Mina - Mekke, 1957

ciddi bir çalışma başlatmak mecburiyeti doğmuştu. Bu amaçla Veli Kayyum Han Türkistanlıların yaşadığı ülkeleri ziyaret etmeye karar verdi. 1956 yılında Türkiye'ye gelerek Türkistanlıların yaşadığı şehirleri ziyaret etti.

Kayyum Han, Türkistan dernekleri ve halk tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmış olmasına karşın, Türk hükümet yetkilileriyle yaptığı destek amaçlı temaslarda beklediğini bulamadı. Bir yıl sonra yaptığı Arabistan ziyareti ise Türkistanlılar arasındaki etkileri yıllarca devam edecek bazı olaylara neden oldu. Aslında ziyaret boyunca Arabistan yönetimi çok olumlu bir tavır sergilemişti. Fakat, ziyaretten bir süre sonra, MTBK ile ilgisi olan on kadar Türkistanlı, Arabistan yönetimi tarafından tutuklandı. Medine, Taif ve Cidde şehirlerinde tutuklanan Türkistanlılar iki ay kadar hapiste kaldılar. MTBK'nın Arabistan temsilcisi olduğu için tutuklanan Zuhuriddin Türkistani, bu olaya, Veli Kayyum Han'ın İngilizlerle ve Yahudilerle ilişkisi olduğu yönünde yapılan bir şikâyetin sebep olduğunu belirtmektedir. Türkistani'ye göre olay muhtemelen

bir Sovyet provokasyonuydu. Suudi hükümeti tarafından yapılan tahkikat sonucunda suçlamanın gerçek olmadığı anlaşılıp ve tutuklanan on kişi serbest bırakılmıştır.⁴¹

Bu olumlu sonuca rağmen tutuklamaların asıl nedenin ne olduğu konusu tam olarak ortaya çıkarılabilmemiş değildir. Soğuk savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği yıllarda, Suudi Arabistan yönetiminin, Sovyet karşıtı MTBK'nın kendi toprakları üzerinde teşkilatlanması ihtimalini ortadan kaldırmak istemiş olması daha akla yakın bir sebep olarak görünmektedir. Nedeni ne olursa olsun, bu uygulama çok etkili olmuştur, özellikle Suudi Arabistan'da yaşayan Türkistanlıların siyasi nitelikteki çalışmalarının dışında kalmalarını sağlamıştır.

Almanya'ya dönen Veli Kayyum Han maddi zorlukları aşmak ve MTBK'yi yaşatmak için uğraşısını sürdürmekteydi. Türkeli olayı sırasında komiteden ayrılan Veli Zunnun, Berdi Murat Taçmurat gibi isimlerin MTBK'ya geri dönmeleri de beklenen canlanmayı sağlayamamıştı. Bu sıralarda Amerikalılar MTBK ile yeniden bir temas arayışına girdiler. Baymirza Hayit bu gelişmeyi şöyle anlatmaktadır:

1956 yılında Veli Kayyum Han ve ben Heidelberg'deki ABD askeri komutanlık merkezine çağrıldık. Orada ABD'den gelen bazı üst düzey görevliler ve askeri yetkililer bizi karşıladı. MTBK hakkında bilgi istediler, hedeflerimizin ne olduğunu sordular. Uzun görüşmeler yaptık. Veli Kayyum Han programımızı belirtti. Programımız onaylanmadıkça birlikte çalışmamızın mümkün olamayacağını vurguladı. Veli Kayyum Han milli meselelerde hiç taviz vermezdi. Tahminime göre onlar bizi onaylamadılar. Almanya'dan Sovyetlere karşı RIAS isimli bir yayın başlatmışlardı. Bu çalışmaya yardımcı olmalarını istediler. Biz de Hüseyin İkrâm, Ali Can ve Kadir Osman gibi bazı arkadaşları kendilerine tavsiye ettik. Bu çalışma 1959'lara kadar devam etmiştir.⁴²

41 Zuhuriddin Türkistani ile kişisel görüşme. Tutuklanan Türkistanlılar Zuhuriddin Mirza Türkistani, Şah İlham Taşkendi, Ziyaeddin Kari Endicani, Hacı Sabir Endicani, Seyid Muzafferhan Merğilani, Mübarek Hoca Kasani, Ahmed Ali Tolkun Türkistani, Abdulkadir Beg, Mevlevi Seyid Kasım Damla ve Naim Mahdum Türkistani'dir

42 Baymirza Hayit ile kişisel görüşme.

Diğer taraftan ABD kongresi, 17 Temmuz 1959 tarihinde, ABD Başkanına, Sovyet Rusya esiri olan milletlerin geleceği ile ilgili bir bildiri yayınlama yetkisi vermişti. Bu kongre kararına dayanarak Başkan Eisenhower, 19 Temmuz günü bir belge yayınladı. Bu belgeyle, Birleşik Devletler halkı ve devletin Sovyet esiri milletlerin kurtuluş hareketlerine karşı duyduğu ilgi ve sempati açıklanarak Temmuz ayının 3'üncü haftası *Esir Milletler Haftası* olarak kabul edilmekte, bu hafta içerisinde yapılacak anma merasimlerinin, Sovyet esiri milletler kendi geleceklerini tayin edinceye kadar devam edeceği belirtilmekteydi.

1960 sonrasında MTBK, uzun zamandır üyesi olduğu, ağırlıklı olarak Ukrayna milliyetçi kadroları tarafından yürütülen ABN⁴³ teşkilatından da ayrıldı. Bunun gerekçeleri kesin olarak bilinmemektedir. 1970'li yıllara gelindiğinde MTBK, üyeleri büyük ölçüde dağılmış, zaman zaman dergi yayınlamaktan başka bir faaliyet yapamaz hale gelmişti. Yeni insan kaynaklarının olmayışı kadroyu güçsüzleştirmiş, halkla bütünleşmenin gerçekleştirilememesi ve maddi kaynak bulunamayışı ise kaçınılmaz sonu hazırlamıştır. Türkistan Milli Hareketinde çok önemli bir yeri olan Milli Türkistan mecmuası, 1975 yılında çıkan son sayısı ile yayın hayatından çekildi. Böylece MTBK tarihi görevini tamamlamış, Veli Kayyum Han'ın şahsında, sadece bir isim olarak varlığını sürdüren bir teşkilat haline dönüşmüştü.

Soğuk savaş döneminde Türkistanlılara yönelik Sovyet propagandaları

Soğuk savaş yılları ile birlikte Sovyetler Birliği, dış dünyada bulunan Türkistanlılara yönelik istihbarat ve propaganda çalışmalarını bir hayli yoğunlaştırmıştır. Artık, savaş öncesi dönemde yapıldığı gibi, sadece casuslar göndererek istihbarat toplamak ve Türkistanlılar arasında nifak çıkarmak politikası yeterli bulunmamaktaydı. Taşkent ve Moskova radyoları, 1947 yılından itibaren dış dünyada yaşayan Türkistan-

⁴³ Antibolschevic Nations

lılara yönelik olarak Rusça ve Türkistan lehçelerinde yayın yapmağa başladılar. Hariçte Milli Türkistan mücadelesini yürütmekte olan kadrolar aleyhinde sürdürülen yayınlarda, savaş sonrası dönemde Sovyetlere dönen insanlar konuşdurulmaktaydı. Savaş sırasında Milli Türkistan Birlik Komitesi bünyesinde çalışan ve daha sonra Sovyetlere geçen Sattar Almanbetov, Sultan Karı, Nazir Safar, Said Karimov, Gulam Abbas gibi isimler, Mahmut Aykarlı gibi uzun yıllar Türkistanlılar arasında casusluk yapmış simalar ve çeşitli komünist yazarlar, Taşkent radyosunun devamlı konuşmacıları arasındaydı. Bu isimler zaman zaman, Moskova'dan yayınlanan *Golos Rodini* aracılığıyla yürütülen propaganda faaliyetlerine de katılmaktaydılar.

Milli Türkistan Birlik Komitesinin savaş boyunca Sovyetler Birliği'ne karşı silahlı bir mücadele yürütmesi ve savaştan sonra da siyasi faaliyet yoluyla mücadeleyi sürdürmesi Sovyet yönetimi açısından ciddi bir problem teşkil etmekteydi. Zira bu faaliyetler, sadece Türkistan Cumhuriyetleri içerisinde Sovyet karşıtı duyguların gelişmesine yol açmakla kalmıyor, dış dünyada Sovyetler tarafından yürütülen komünist propaganda faaliyetlerinin zayıflamasına yol açıyordu. Bu nedenle Sovyetler, Soğuk Savaş dönemi boyunca her yolu deneyerek, MTBK'nın faaliyetlerini engellemeye, etkisizleştirmeye, komite içerisine nifak sokarak parçalamaya ve Türkistan Diasporasının gözünde küçük düşürmeye çalışmıştır.

Sovyet karşı propagandası temel olarak radyo yayınları, basın organlarında çıkan makaleler, sözde bilimsel kitaplar, Tiyatro eserleri ve sahte mektuplar göndermek şeklinde yürütülmekteydi. Veli Kayyum Han'ın hapisten çıkmasıyla birlikte Moskova Radyosu, *Hain Veli Kayyum hapisten çıktı* başlıklı bir haber yorum yayınlamıştı. Daha sonra bu nitelikteki yayınlar, başta Taşkent radyosu olmak üzere, Moskova'dan yayın yapan çeşitli radyolar aracılığıyla yıllar boyunca devam ettirilecektir. Kızıl Özbekistan, Özbekistan Medeniyeti, Özbekistan Komünisti, Yaş Leninci, Pravda Vostoka, Sovyet Türkmenistan'ı, Kırgızistan Komünisti, Türkmenistan Komünisti gibi Türkistan Cumhuriyetlerinde çıkan gazetelerde, kısa aralıklarla yayınlanan makaleler aracılığıyla, hariçteki

milli hareketler kötülenmekte ve milliyetçi kadrolarla ilgili a-şağılayıcı propagandalar yapılmaktaydı.

Hariçteki Türkistan Milli Mücadelesini, Türkistan Cumhuriyetlerinde yaşayan halkın gözünde küçük düşürmek ve etkisizleştirmek amacıyla, 1950'li yıllardan itibaren, propaganda amaçlı çok sayıda kitap çıkarılmıştır. Türkistan Milli Hareketine Dair, Müracaat, Hitapnameler, Halklar Dostluğu ve Sosyalist Enternasyonalizm Komünizm'i kurmak için büyük güç'tür, Sovyet Orta Asya'sı ve Kazakistan'ın Tarihini sahteletirenlere cevap, Orta Asya Tarihini burjuvazi ile sahteletirenlere karşı, Türkistan'ı kurtarmak isteyenlerin hakiki yüzleri, Orta Asya'da milliyet meselesi nasıl halledildi-İftiracılara Cevaplar- gibi yayınlar, Sovyet propaganda makinesinin ürettiği sözde bilimsel kitaplardan bazılarıdır.⁴⁴

1955 yılı sonlarında, İstanbul'da yaşayan Türkistanlıların bir kısmına, Türkistan Cumhuriyetlerinde yayınlanan Sovyet gazeteleri gönderilmeye başlandı. Gazeteler Berlin'den, yani Doğu Almanya üzerinden postalanmaktaydı ve kimler tarafından gönderildiği belli değildi. Adreslerine gazete gönderilenler arasında ciddi bir panik başlamıştı. Çünkü Sovyetler Birliği ile Batı Bloku arasındaki soğuk savaşın en üst düzeyde sürdürüldüğü yıllardı ve kiril alfabesiyle basılan bu gazetelerin Türk yetkililerince tespit edilmesi durumunda takibata uğramak işten bile değildi. Türkistanlılar Yardımlaşma Derneğinin kurucusu ve ilk başkanı Kamil Çokay bu gelişmeyi

⁴⁴ Bu kitapların orijinal isimleri, yazarları ve basıldıkları yerler ve tarihler şöyledir: *Türkistan Milli Hareketige dair*, yazarı belirtilmemiş, Taşkent, 1957; *Müracaat*, Mahmut Aykarlı, Taşkent, 1957; *Hitabnameler*, yazarı belirtilmemiş, Taşkent, 1957; *Halklar dostluğu ve sotsialistik internatsionalizm – kommunizm kuruv üçün büyük küçdür*, yazarı belirtilmemiş, Taşkent, 1961; *Sovyet Orta Asiyası ve Kazakistanning tarihini sahtelaştıruvçatga cevap*, H.Ş. İnatov, Taşkent, 1962; *Orta Asiya tarihini burcuaca sahtelaştıruvçılarga karşı*, K.A. Novoselov, Aşgabat, 1962; *Türkistannı azad kılmakçı bolganlarning hakiki başarası*, Yazarı belirtilmemiş, Taşkent, 1963; *How the National Question Was Solved in Soviet Central Asia: A Reply to Falsifiers*, R. Tuzmuhammedov, Progress Publishers, Moscow, 1973. Daha fazla bilgi için bkz. Veli Kayyum Han, Şaraf Raşidoviç Raşidov'ga açık mektub I ve II, Milli Türkistan Dergisi sayı 99 (1963), s: 21/22, Şaraf Raşidoviç Raşidov'ga açık mektub II, Milli Türkistan Dergisi, sayı 100 (1964), s: 18/19.

Milli emniyet teşkilatına bildirmiş ve ayrıca bir yazıyla dernek yetkililerini de uyarmıştır.⁴⁵

Sovyet gazetelerinin sadece adresleri dernek kayıtlarında bulunan isimlere gönderilmiş olması nedeniyle, Sovyetlerle bağlantısı olan insanların olabileceği kuşkusu ortaya çıkmıştı. Dernek tarafından alınan tüm önlemlere rağmen Sovyet kaynaklı yayınların ve propaganda malzemelerinin gönderilmesi işlemi devam edecektir.

1950'lerin sonlarında Hariçteki Türkistan Hareketi ve bu Hareketi şekillendiren kadrolarla ilgili Sovyet propagandaları, Sovyet bürokrasisinin en üst düzeyine taşınmış ve bizzat Özbekistan Komünist Partisi Genel Sekreteri Şeref Raşidov gibi önderlerin konuşmalarında yer almağa başlamıştı.⁴⁶ Bir süre sonra Sovyet yönetimi, mücadelenin daha kurumsal düzeyde yapılması gerektiğine karar verdi ve 1958 yılında Taşkent'te, Yabancı Ülkelerle Dostluk ve Kültür İlişkileri Kurma Cemiyeti, ya da kısa adıyla, Dostluk Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetin bünyesinde Yabancı ülkelerde yaşayan vatandaşlar ile alâka kurma bölümü adıyla bir alt birim oluşturulmuştu. Böylece Sovyetler Birliği, ilk defa olarak, dış dünyada yaşayan Türkistanlılarla açıktan açığa ilişki kurmayı amaçlayan resmi bir politika başlatmış oluyordu.

1960 yılından itibaren, söz konusu kuruluş ile koordinasyon içerisinde çalışacak *Vatandaş Radyosu* adı altında yeni bir program başlatıldı.⁴⁷ Başta Türkiye olmak üzere, Türkistanlıların yoğun olarak yaşadıkları ülkelere yönelik yayın yapan bu radyoda, çeşitli Türk lehçelerinde Sovyetler Birliğini ve Sovyet ideolojisini öven, dış dünyadaki milli faaliyetleri eleştiren yayınlar yapılmağa başlandı.

Sovyet yönetimi, Hariçte sürdürülen Milli Türkistan Hareketlerinin Türkistan Cumhuriyetlerinde yaşayan halk üzerin-

⁴⁵ Kamil Çokay'ın 4.8.1955 tarihli mektubu, Ahat Andican Arşivi.

⁴⁶ Şeref Raşidov'un MTBK Başkanı Veli Kayyum Han'ı ve Başkan Yardımcısı Baymirza Hayit'i müfterilik, hainlik, Sovyet düşmanlığı ve emperyalist uşaklığı gibi deyimlerle suçlayarak yaptığı ilk konuşmanın tarihi 27 Eylül 1958'dir. Daha sonraki yıllarda bu tip saldırılar diğer Sovyet yöneticilerinin ağızından devam ettirilmiştir. (Dr. Baymirza Hayit ile kişisel görüşme)

⁴⁷ Hayitov-Sabirov, *Hariçdegi Özbekler*, s: 44.

deki muhtemel etkilerini en alt düzeye indirebilmek için her yolu denemekteydi. Komünist yazarlara Türkistan Milli Hareketlerini aşağılayan, buna karşın Sovyet sistemini ve ideolojisini yücelten piyesler yazdırılarak Türkistan Cumhuriyetlerinde ve Moskova'daki tiyatrolarda sahnelenmesi sağlanmakta ve daha sonrada bunlar hakkında çeşitli makaleler yazdırılarak yoğun bir propaganda ortamı oluşturulmaktaydı. Milli Türkistan Hareketine karşı sahnelenen bu eserlerden en meşhur olanları, Ziya Said ile Nazir Safar'ın ortaklaşa yazdıkları *Tarih Tilge Kirdi* ⁴⁸ ve Sarvar Azimov'un *Kanlı Sarob*⁴⁹ adlı oyunlardır. Azimov'un *Kanlı Sarob* piyesi bütün Türkistan Cumhuriyetlerinin Başkentlerinde sahnelendikten sonra, 3.4.1964 tarihinden itibaren, Kremlin Sarayındaki Kremlin Tiyatrosunda Moskovalılara sunulmuştur.⁵⁰ Son olarak, 1965 yılında, bizzat istihbarat teşkilatı GPU tarafından, E. Arbenov ve L. Nikolayev isimli iki Rus yazara senaryosu hazırlatılan *Finiks* isimli bir film yapılmıştır.⁵¹

Sovyet istihbaratı bir taraftan da dış dünyadaki Türkistanlılara yönelik bozgunculuk faaliyetlerini sürdürmekteydi. Türkistanlıların evlerine ve işyerlerine, Sovyet karşıtı milli mücadeleyi yürüten liderler ve kadrolar hakkında asılsız yalanlarla ve iftiralarla dolu imzasız mektuplar gönderilmekteydi. Benzer şekilde, bu liderlerle ilgili olarak, yaşadıkları ülkelerin resmi makamlarına asılsız suçlama mektupları gönderilmekte ve böylece hükümetler nazarında kuşkulu insanlar haline getirilmeye çalışılmaktaydı.

1968 yılına gelindiğinde Sovyet yönetimi, Hariçteki Türkistanlılara yönelik bir yayın faaliyeti yapmağa karar vermişti. Daha önce kurulmuş olan Dostluk Cemiyeti bünyesinde Latin ve Arap harflerinde olmak üzere, aylık bir gazete çıkarılmağa başlandı. *Aydın* isimli bu gazete Türkiye, Almanya, Su-

⁴⁸ Tarih Dile Geldi. Bu oyun 1957 yılından itibaren sahnelenmeye başlandı.

⁴⁹ Kanlı Serap. Bu oyun ilk kez 1964 yılında sahnelenmiştir.

⁵⁰ Yurtçi, *Milli Türkistan Davası Kremil Sarayında – Kanlı Sarob-*, Milli Türkistan Mecmuası, sayı 102 (1964), s: 26.

⁵¹ Veli Kayyum Han, *Türkistan Milli Hareketi Sovyet Matbuatında*. Milli Türkistan, sayı 112 (1966), s: 3

riye, ABD, Mısır, Arabistan, Ürdün, Afganistan, Pakistan ve Hindistan gibi, Türkistanlıların yaşadığı bütün ülkelere gönderiliyordu. *Aydın Gazetesi* 1970'lerde 15.000 nüsha civarında basılmaktaydı.⁵² 1975 yılında, dış ülkelerdeki yurttaşlarla ilişkileri düzenlemek için cumhuriyet merkez komitelerinin kararlarıyla *Vatan* cemiyetleri kurulacak ve Sovyetler Birliği dağılıncaya kadar faaliyetlerini sürdürecektir.

*Türkistan kavramını yaşatan
adam: Dr. Baymirza Hayit*

Harp sonrası dönemde hariçteki Türkistan mücadelesinin en önde gelen siması Dr. Baymirza Hayit olmuştur. Gerek MTBK bünyesindeki çalışmalarıyla ve gerekse Türkistan konusunda yazdığı eserlerle uluslararası bir ün kazanmış ve bir anlamda Türkistan kavramını yaşatan ve yeni nesillere taşıyan adam olmuştur.

Dr. Hayit, Bolşevik ihtilâlinde kısa bir süre sonra, 17 Aralık 1917'de Namangan'da doğdu. İlk ve orta eğitimini kendi şehrinde tamamlayan Hayit, 1937 yılında Taşkent Üniversitesi Umumi Tarih Bölümünden mezun olarak öğretmenliğe başladı. İkinci Dünya Savaşı başladığında askere alındı ve Alman-Sovyet Harbinin daha başlangıç günlerinde yaralanarak esir düştü. Bir süre esir kamplarında kaldıktan sonra Alman Ordusu bünyesinde oluşturulan Türkistan Lejyonuna katıldı. 1942 yılı içerisinde MTBK başkanı Veli Kayyum Han tarafından Berlin'e götürülerek Milli Komite üyesi yapıldı ve kısa bir süre sonra Yüzbaşı rütbesini alarak Komitenin Askeri Bölüm Başkanlığına getirildi. Savaş boyunca MTBK tarafından yürütülen bütün yayın ve basım faaliyetlerinde aktif rol oynayan Baymirza Hayit, 1944 yılında yapılan Prag Kongresinde, Milli Türkistan Birliğinin Başkan Vekili oldu.⁵³

Savaş sonrası dönemde bir taraftan MTBK'nun yeniden canlandırılması çalışmalarına katılırken, bir taraftan da Münster Üniversitesinde Felsefe eğitimini sürdürmekteydi. Ünlü Tür-

⁵² Hayitov-Sabirov, *Hariçdegi Özbekler*, s: 59

⁵³ Bkz. Bölüm 3, *Devler Savaşında Piyonlar*.

Dr. Baymirza Hayit (1990'lı yıllar)

kologlar von Mende ve Jaeschke'nin katkılarıyla *Hokand ve Alaş Orda Millî Hükümetleri* konulu tezini tamamlayan Hayit, 1950 yılında Felsefe Doktoru oldu.

Dr. Hayit'in ilk bilimsel çalışması, Alman Araştırma Cemiyetinin bursuyla yazdığı *Türkistan im XX Jahrhundert*⁵⁴ adlı eseridir. Bu eserin yayınlanmasından sonra Dr. Hayit, tek başına bir Türkistan Enstitüsü gibi çalışmış, yaklaşık 30 yıl süre içerisinde Almanca, Türkçe ve İngilizce olmak üzere, 8 temel kitap ve 13 risale ve yüzlerce makale yayınlamıştır.⁵⁵ Yaptığı çalışmalar nedeniyle uluslararası bir üne kavuşan Baymirza Hayit, Harvard (1966), Hacettepe (1974) ve Marmara (1986) Üniversitelerinde misafir öğretim üyesi olarak dersler vermiş ve çok sayıda uluslararası toplantıda konuşmacı olarak Türkistan meselesinin değişik boyutlarını takdim etmiştir.

MTBK'nın aktif olduğu yıllarda Dr. Hayit, bilimsel çalışmalarına paralel olarak siyasi çalışmalarını da sürdürmekteydi. 1953 ile 1960 yılları arasında Türkiye, Mısır, Arabistan, Ürdün, Suriye ve Pakistan gibi ülkelerde yaşayan Türkistanlı muhacirlerin MTBK bünyesinde örgütlenmeleri çalışmalarını yürüttü. MTBK'nın siyasi etkinliğinin azaldığı yıllarda ise muhacirlere yönelik çalışmalarını bireysel planda devam ettirmiştir. Dr. Hayit'in siyasi ve ilmi çalışmaları, başlangıçtan itibaren Sovyet yöneticilerini ve bilim adamlarını çok rahatsız etmiş, şahsına ve çalışmalarına karşı çok sayıda hücumlar olmuştur.

Soğuk Savaş döneminde Türkiye

Harp sonrası dönemde, Türkiye'deki Türkistanlıların faaliyetleri ancak çok partili rejime geçişle birlikte yeniden başlatılabildiği görülmüştür. 1950'lere gelinceye kadar Türkiye'de açık olarak faaliyet gösteren hiçbir teşkilat yoktu. Tahir Çağatay başkanlığındaki TMB üyeleri, İstanbul ve Ankara'daki üniversitelere dağılmış durumdaydılar. TMB, 1953 yılında Mü-

⁵⁴ 20. Yüzyılda Türkistan

⁵⁵ Dr. Hayit'in kitaplarının listesi, Ekler bölümünde verilmiştir.

nih'te kurulan Paris Bloku'na üye olmuştu. Fakat Paris Bloku, Promete Hareketi kadar etkin ve güçlü bir kurum haline gelememişti. Savaş sonrası dönemde MTBK'nın Veli Kayyum Han ve ekibince yeniden canlandırılması ve Milli Türkistan mecmuasının çıkarılmasıyla birlikte Türkistan'la ilgili çalışmaların ağırlık merkezi, büyük ölçüde Almanya'ya kaymış gibiydi. Bu arada MTBK ile Türkeli Komitesi arasında sürdürülen mücadele yoğun bir biçimde Türkiye'ye de yansımış ve destek grupları ortaya çıkmıştı.

TMB'yi yeniden etkin bir kuruluş haline getirmek isteyen Tahir Çağatay ve arkadaşları ise Türkistanlıların Almanya'daki teşkilatlara yönelmelerinden büyük bir rahatsızlık duymaktaydılar. Prof. Çağatay 1952 yılında yayınladığı bir kitapla her iki teşkilata karşı bir çalışma başlattı. *Türkistan'a Dair Bazı Cereyanlar Hakkında Görüşlerimiz* başlığıyla yayımlanan kitap yeni tartışmaların ve çatışmaların başlamasına sebep olacaktı. Yaş Türkistan Yayını olarak çıkarılan kitapta Tahir Çağatay kendi ismini kullanmamış, *İstiklâlçi* müstear ismini kullanmayı tercih etmişti.

TMB başkanı Tahir Çağatay'a göre İkinci Dünya Savaşı sırasında yürütülen faaliyetler, Türkistan milli mücadelesinde eskiden faal rol oynayan teşkilatların (TMB kastediliyor Y.N.) iştiraki olmadan, mevcut siyasi atmosfer tesiri altında ortaya çıkmış olaylardır. Bu dönem boyunca TMB azaları Türkiye'de toplanmışlar ve olayları izlemişlerdir. Prof. Çağatay, bazı şahısların kendilerini Almanya'daki teşkilatlardan birisiyle ilgili göstermek istemeleri nedeniyle bu açıklamaları yapmak zorunluluğunun doğduğunu belirtmektedir. Bu arada Veli Kayyum Han'ın çıkardığı dergilerde Özbek lehçesini kullanmasını eleştirerek şunları söylemektedir:

Bütün Türkistanlıların anlayabileceği bir yazı dili geliştirmek istikbali düşünen münevverlerimizin mukaddes bir ideal olmalıdır... Bütün Türkistanlılar için bir yazı dili geliştirmez, kullanılan bir dile Türkistan'ca adı verilerek teşmil edilmeğe çalışılırsa bu milli hareketimize zararlı olacaktır... Muhaceretteki yazılarımızda ayrı şivelerde yazı yazılması kurtuluş hareketlerimizin tesirli olması bakımından faydalıdır.

Veli Kayyum Han'ın savunduğu Türkistan'da başkanlık sis-

temi konusu ve Türkeli komitesinin Batı Türkistan'ı bölgelere ayırarak federasyon şekline dönüştürme plânları ise şu satırlarla eleştirilmektedir:

Türkistan istiklâlini elde ettikten sonra devletimizin kuruluş, hükümet teşkilatı ve idari taksimat bakımından ne şekil alacağını şimdiden kestirmek güçtür... Bu hususlarda milletin iradesi ne şekilde tecelli ederse ona uyulacağı tabiidir... Batı Türkistan'ı Orta, Batı ve Güney şeklinde taksim fikrinin hiçbir sağlam esasa dayanmayan suni ve manasız bir düşünce olduğunu açıklamadan geçemeyeceğiz.

Her iki teşkilatın da bir taraftan TMB yi görmezlikten gelmeleri, diğer taraftan da gerekli gördükleri yerlerde Mustafa Çokayoğlu'na sığınmaları Tahir Çağatay tarafından ciddi bir çelişki olarak tanımlanmaktadır:

Onların yaptığı gibi TMB teşkilatını bilmezlikten gelerek teşkilatlanmak, sanki işe yeni başlıyormuş gibi hareket etmek, yabancılara ve Türkistan'da vuku bulan istiklâl hareketlerini iyi bilmeyen yurttaşlarımıza milli kurtuluş davamızın mazisi ve yurt içinde temeli olmayan bir hareket gibi görünmesine sebep olabilir.

Kitabın son bölümünde ise Türkistanlılara bir genel çağrısı vardır:

Mülteci ve muhacir yurttaşlar arasında bugün mevcut şartlar ve dünya vaziyetinin ciddiyeti bizi yeniden toparlanmağa ve çalışmalarımızı mukaddes bir dava etrafında birleştirmek ve ahenkleştirmek lüzumuna bizi ikaz etmektedir. Bu birleşmenin yurt içinde (Türkistan kastediliyor Y.N.) istiklâl davamızın temelini kuran TMB adı altında olması bizce en uygun hareket olur.⁵⁶

Tahir Çağatay ve arkadaşları bir taraftan da Türkiye'de bulunan diğer Türk gruplarının milli teşkilatlarını ve liderlerini bir araya getirme çabasına girişmişlerdi. 1952 yılı Nisan ayında Azerbaycan, İdil-Ural, Kırım, Şimali Kafkas ve Türkistan teşkilatlarının liderleri bir araya geldiler ve *Rusya Mahkûmu İstiklâlcî Türk Cephesi* adı altında gizli bir teşkilat kur-

⁵⁶ İstiklâlcî, *Türkistan'a dair Bazı Cereyanlar Hakkında Görüşlerimiz*, s: 1-28.

maya karar verdiler. İmzalanan Protokolün girişinde şu satırlara yer verilmişti:

Azerbaycan, İdil Ural, Kırım, Şimali Kafkas ve Türkistan Millî Merkezleri mümessilleri birlikte yaptıkları toplantıda, imza edilen Birleşmiş Milletler ahdınının mazmun (anlam) ve mefadına dayanmak suretiyle temsil ettikleri milletlerin 'medeniyet ve insaniyet camiasında birer sulh ve refah amili olarak yaşayabilmeleri için tabii hudutlar içinde tam bir istiklâl kavuşmalarının mutlak bir ihtiyaç olduğunu müştereken teyit ederler. Bu gayeye ulaşmak için, umumi ve tarihi düşmanları, Rus Emperyalizmi ile olan mücadelelerinde, her şeyden evvel mensup oldukları halklar arasında dil, din, tarih ve millî hars bakımından mevcut birlik ve yakınlığın hususiyetini ve bundan doğan siyasi menfaat ortaklığını tebarüz ettirerek 26 Nisan 1936 Paris'teki toplantıda tespit edilen aşağıdaki esaslar üzerinde teşriki mesaide bulunmağı bir borç bilirler.⁵⁷

Teşkilatın oluşma ve çalışma prensipleri, 1936 yılında Paris'te oluşturulan Türk Cephesinin benzeriydi. Millî Merkezler tarafından seçilen mümessiller düzenli olarak toplantılar yapacak ve kararlar alacaklardı. Sistemin çalışması bir umumi kâtip aracılığıyla yürütülecekti. Cephe, başlangıçta aylık bir yayın organı çıkaracak, daha sonra ise bir Mahkûm Türk Ülkeleri Araştırma Enstitüsü kurulacaktı. Daha sonraki gelişmeler değerlendirildiğinde, Cephe kuruluşunun kâğıt üzerinde kaldığı anlaşılmaktadır. Zira protokolde karar altına alınan yayının organı çıkarılamamıştır. Cephe ile ilgili ne gibi çalışmaların yapıldığına dair elde herhangi bir belge bulunmamaktadır.

1952 yılı ortalarında TMB üyeleri, Doğu Türkistan önderlerinden Mehmet Emin Buğra⁵⁸ ile birlikte bir mecmua dene-

⁵⁷ 4 Nisan 1952 tarihinde imzalanan "Rusya Mahkûmu İstiklâlci Türk Cephesi Protokolü", Ahat Andican Arşivi

⁵⁸ M. Emin Buğra 1901 yılında Hoten'de doğdu. 1924-31 yılları arasında medrese baş müderrisliği yaptı. 1933 yılında Hoten ve Yarkent vilayetlerinde kurulan Geçici İstiklâl Hükümetinin Başbakan ve Başkomutanı oldu. Bir yıl sonra Hindistan üzerinden Afganistan'a iltica etti. 1943 yılında yeniden Doğu Türkistan'a dönerek bağımsızlık mücadelesine katıldı. Doğu Türkistan'da kurulan yönetimde önce nafia ve-

mesine girişeceklerdir. Ayrıca bir de dernek kurma projesi gündeme getirilmiştir.

Tahir Çağatay ve arkadaşlarının bütün bu çabalarına rağmen, Türkiye’de en aktif olduğu yıllarda bile gizli faaliyet göstermek zorunda kalan TMB teşkilatı, Mustafa Çokayoğlu ve Mecdeddin Delil gibi güçlü isimlerin kaybedilmesi ve İkinci Dünya Savaşı içerisinde gelişen şartlar nedeniyle etkinliğini büyük ölçüde kaybetmişti. Sonuç olarak, 1950’li yılların ortalarına gelindiğinde TMB, eski Yaş Türkistan grubu ve onların çevresindeki az sayıda insanla sınırlı bir teşkilat haline dönüşmüştü. Bu nedenle TMB’nin yukarıda aktarılan çağrısı Türkiye’deki Türkistanlılar arasında, neredeyse hiç yansıma bulmayacaktır. TMB’nin üyesi olduğu Paris Bloku da benzer bir gerileme süreci içerisindeydi. 1966 yılından itibaren sadece kağıt üzerinde bir organizasyon haline dönüşecek, 1986 yılında da kendisini feshedecektir.⁵⁹ Başlatılan dergi çıkarma ve dernekleşme çalışmalarının uzun süreli olmaması nedeniyle, 50’li yılların ortalarından itibaren TMB teşkilatı, Tahir Çağatay ve Abdulvahap Oktay’ın bireysel girişimleriyle sınırlı bir yapılanma haline dönüşecektir. Bu ikili ömürlerinin sonuna kadar *Yaş Türkistan Yayınları* adı altında çok sayıda kitap, broşür ve makaleye imza koyacaklardır.

Türkistan Dernekleri ve yeniden teşkilatlanma süreci

Savaş sonrası dönemde, Türkiye’deki resmi nitelikte kurumlaşma çabaları yine eski liderler tarafından başlatılmıştır. Eş zamanlı olan bu girişimlerin birisini Prof. Zeki Velidi To-

kili, sonra genel vali yardımcısı oldu. 1949 da komünistlerin yönetimi ele geçirmesi üzerine Hindistan’a iltica etti. Daha sonra da Türkiye’ye geldi. Türkiye’de *Türkistan* ve *Türkistan Sesi* dergilerini çıkardı. Doğu Türkistan ile ilgili çok sayıda eser neşretti. 14 Haziran 1965 tarihinde Ankara’da vefat etti.

59 Paris Blokunun 1969 yılı Münih Kongresinde Ukrayna temsilcisi Liwikti başkan, Belorusya temsilcisi Bortnik başkan yardımcısı ve İdil Urallı Ali Akış Genel Sekreter seçildi. 1973 yılı kongresinde aynı yönetim devam etti. 1986 yılında Sovyetler Birliğinde başlatılan Glastnost ve Perestroika politikalarıyla birlikte Paris Bloku kendi kendisini feshetmiştir.

gan, diğerini ise eski Yaş Türkistancı Prof. İbrahim Yarkın başlatmıştır.

Zeki Velidi Togan, Almanya'daki Türkeli komitesinin kurulmasına ve çalışmalarına ciddi destek vermiş, fakat bu kuruluş uzun ömürlü olamamıştı. Almanya'da yaşayan Türkistanlı sayısının çok az oluşu, orada faaliyet gösteren siyasi kurumların Türkistan diasporası ile iletişim kurmasını güçleştirmekteydi. Diğer taraftan Türkiye'de Demokrat Parti iktidarı ile birlikte siyasi ortam çok rahatlamıştı ve Dış Türkler ile ilgili bir kurum oluşturma konusundaki zorluklar büyük ölçüde ortadan kalkmış gibi görünüyordu. Bütün bu şartları değerlendiren Zeki Velidi Togan, bir dernek kurmak için gerekli hazırlıkları başlattı ve 28.3.1952 tarihinde Türkistan Kültür Derneği'ni kurdu. Kurucular arasında 1920'li yıllarda Türkistan'daki siyasi örgütlenmeye yardımcı olan eski milletvekili İsmail Hakkı Soysallıoğlu da bulunmaktaydı.⁶⁰ Derneğin çalışma plânında şu noktalar dikkati çekmektedir:

Vatanlarından ayrılan Türkistanlılar kalabalık kitleler halinde çeşitli ülkelerde yaşamaktadırlar. Bunlardan Şarki Türkistanlıların milli davaları henüz hayatta olan hükümet azaları tarafından sürdürülmektedir. Derneğimizin davası ise Volga'ya kadar uzanan ve kendisine şimdi Türkili denen Ulu Türkistan'ın kültür davasıdır.....

Umum Türkistanlıların diğer büyük bir derdi de, edebi dil meselesidir. Şimdi Ulu Türkistan sahasında Ruslar tarafından Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen, Karakalpak, Uygur, Başkurt ve Tatar lehçelerinde olmak üzere 8 müstakil edebi dil yaratılmıştır....

Muhacir Türkistanlılara yardım işine gelince.... Tahsil için yahut muhacir sıfatıyla gelen Türkistanlılara, Türkiye'nin kültür ve yardım müesseselerinden istifade hususlarını sağlamak şeklinde programa alınmıştır. Yani derneğimiz doğru dan doğruya bir yardım müessesesi değildir... Dernek siyasetle meşgul olmayacağı için memleketi, yahut ayrı kavimleri, yahut onların birliğini temsil davasında olamaz... Dernek aza çoğaltmak için uğraşmayacaktır.⁶¹

⁶⁰ Derneğin Diğer kurucuları Murad Haliloğlu, Erali Sundubay, Adnan Özbek, Ahad Bikkul ve Sabırcan Öztürk'tür.

⁶¹ Türkistan Kültür Derneği Tüzüğü, Ahat Andıcan Arşivi.

Derneğin Tüzüğünde, ayrıca, Türkistanlıların dillerini ve kültür kimliklerini kaybetmemeleri için çalışmalar yapılacağı, bu amaçla yayın faaliyetleri ve toplantılar düzenleneceği belirtilmiştir.

Zeki Velidi Togan, Doğu Türklüğünün yetiştirdiği ender bilim ve siyaset adamlarından birisiydi. Fakat dış dünyada yeterli halk desteğine sahip olamadığı için istediği etkinlikte politik çalışma yapabilme şansı olmamıştır. Dış Türk çevrelerinde yerleştirmek istediği, Başkurdistan, Tataristan'dan ayrı bir bölgedir ve Türkistan'ın bir parçasıdır, bu iki bölge birlikte Türkili'ni oluştururlar fikri Türkistanlılar tarafından benimsenmemiş ve destek görmemiştir. Diğer taraftan çarlık döneminde Rusya esiri Türklerin milli bilinçlenmesinde büyük rol oynayan İdil-Ural Türkleri, bu yaklaşımı ayrımcılık olarak tanımlamışlar ve Zeki Velidi'yi Başkurtçuluk yaparak Türkleri bölmekle suçlamışlardır.

Zeki Velidi Togan bu son girişiminde de, bütün Doğu Türklerini birleştiren *Ulu Türkistan veya Büyük Türkili* anlayışından yola çıkmaktaydı. Fakat 1928'lerde kurduğu Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Enstitüsü girişiminde olduğu gibi, halk desteğini arkasına alamayacağını bildiği için, derneğin tabanını genişletmek amacıyla üye sayısını arttırmak gibi bir kaygısının olmayacağı ifadesini, yeni derneğin tüzüğüne özellikle koymuştu. Kendisi üniversite hocası olduğu için dernek başkanlığına Murat Haliloğlu getirilmiştir. Türkistan Kültür Derneğinin çalışmalarından geriye kalan tek belge bir konferans davetiyesidir. Zeki Velidi Togan tarafından verilecek konferansın konusu *Türkistan'a ve Rusya Müslümanlarına dair son senelerdeki garp neşriyatı* olup dernek odası müsait olmadığı için çok az sayıda ilgili insanın çağırıldığı belirtilmektedir. Ne yazık ki bu dernek, çalışmalarını sürdüremeyecek ve kısa bir süre sonra faaliyetlerine son verecektir. Bu girişim Zeki Velidi Togan'ın Dış Türklerle ilgili olarak siyasi platformda yaptığı son deneme olmuştur.

Zeki Velidi Togan'ın girişimine benzer bir çalışma, eş zamanlı olarak, eski TMB üyeleri tarafından başlatılmıştı. Prof. Tahir Çağatay, Prof. İbrahim Yarkin, Ahmet Naim Öktem, Timur Özbek ve İbrahim Mutlu gibi TMB üyeleri, merkezi An-

kara olmak üzere Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği adı altında bir dernek kurmuşlardır. 24 Mayıs 1952 de yapılan kongre sonucu, başkanlığa İbrahim Yarkin getirildi. Derneğin İstanbul ayağını Abdulvahap Oktay'ın yürütmesi plânlanmıştı. Tüzüğe göre derneğin amacı, Türkistan'ı tanıtmak, Türkistan tarihi ve kültürü ile ilgili yayınlar yapmak, Türkistanlılar arasında dayanışmayı arttırmak olarak tanımlanmaktadır. Derneğin kurulmasından hemen sonra, Türkistanlı aydınlar arasında yapılan bir dizi toplantı sonucunda, bir yayın organını çıkarmanın gerekliliği kabul edilmişti. Veli Kayyum Han önderliğindeki MTBK'nin yayın organı Milli Türkistan'a alternatif olarak düşünülen bu dergiyle ilgili çalışmalar, Yaş Türkistan döneminde büyük bir tecrübe kazanmış olan Abdulvahap Oktay ve Doğu Türkistanlı önderlerden Mehmet Emin Buğra tarafından yürütülmekteydi.

Çıkarılacak yayın organının geniş bir tabanın desteğini alabilmesi amaçlanarak, sadece Türkiye'deki aydınlarla yetinilmemiş, Mısır, Pakistan, Arabistan, Ürdün, Afganistan gibi ülkelerde yaşayan çok sayıda Türkistanlı ile temas kurulmuştu.⁶² 5-6 ay devam eden bir ön hazırlık sürecinden son-

⁶² Dergi konusunda temas kurulan insanlar o dönemde Türkiye'de ve Doğu Ülkelerinde yaşayan ve TMB ile diyalogu olan Türkistanlı aydınların isimlerini yansıtmaması bakımından ilginçtir. Bu çalışmaya Türkiye'den Ankara grubu olarak: Prof. Dr. Tahir Çağatay, Prof. Dr. İbrahim Yarkin, Dr. Salih Erkinkol, Prof. Dr. Mecit Okay, İbrahim Mutlu, Timur Özbek, Prof. Dr. Said Ali Ankara, İstanbul grubu olarak: Dr. Ahmet Naim Öktem, Efdal Vensürel, Yakup Elbek, Prof. Dr. Ahmetcan Okay, İlhan Musabay, Abdullah Recep Baysun, Dr. Maksud Tarım. Türkiye'nin Diğer Şehirlerinden: Sabır Türkistanlı (Alpullu), Dr. Rasih Özgen (Adana), Yarbay Dr. Vasi Mirzataş (Sarıkamış), Nadir Ricaloğlu (Bursa), Dr. Zahit Özbülak (Silifke), Ahmet Şekuri Ataman (Akseki) dahil edilmişlerdi. Yurt dışından dahil edilenler ise şöyledir: İsa Yusuf Alptekin (Keşmir), Settar Çoban (Keşmir), Polat Kadiri (Keşmir), İbrahim Vasili (Mısır), Seyid Mübeşşirhan Tarazi (Mısır), Seyid Mahmudhan Tarazi (Mısır), Mehmet Emin İslami (Mısır), Azam Haşimi (Karaçi), Seyid Kasım Endicani (Karaçi), Mahmud Aykarlı (Peşaver), Hamidullah Mehmedi (Mekke).

Türkiye'den listeye giren şahısların hemen hepsinin eski TMB grubu üyeleri olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca Peşaver'den Mahmut Aykarlı'nın listeye dahil edilmiş olması, hakkındaki kuşkuları büyük ölçüde giderebildiğini ve Türkistanlı aydınlar arasında yeniden bir güvencü edebildiğini göstermektedir. Bir diğer deyişle, Sovyet İstihba-

ra, Nisan 1953'te, *Türkistan* isimli dergi aylık olarak çıkarılmaya başlandı. Derginin baş muharriri Doğu Türkistan istiklâl hareketinin önde gelen liderlerinden Mehmet Emin Buğra idi. Buna karşın Derginin yazı kurulu büyük ölçüde Türkistan Milli Birliği üyeleri tarafından oluşturulmuştu. 30'lu yıllarda Yaş Türkistan dergisinin, daha sonraki dönemde ise Yaş Türkistan yayınlarının teknik sorumluluğunu yürüten Abdulvahap Oktay, bu dergi denemesinde Mehmet Emin Buğra ile birlikte çalışmaktaydı. Ayrıca yazı kurulunda Tahir Çağatay ve İbrahim Yarkın gibi eski TMB'ciler yer almaktaydı. Bu yapılanma derginin büyük ölçüde TMB yayın organı olduğunu göstermektedir.

Derginin ilk sayfalarındaki *Türkistan dergisi çıkarken* başlıklı yazıda, Türkistanlı münevverlerin, 30 yıldan beri, çeşitli ülkelerde çok sayıda mecmualar çıkardıkları, fakat bunların genellikle siyasi mahiyette olduğu, buna karşın *Türkistan* dergisinin kültürel nitelikte bir yayın olacağı belirtilmektedir. Kuşkusuz bu tanımlama Türkiye'deki resmi kurumların muhtemel tutum değişiklikleri göz önüne alınarak yapılmıştır. Zira derginin hedeflerinin belirtildiği bölümde, milli kurtuluş hareketleriyle ilgili olarak yaşadığımız ve gördüğümüz bilgileri aktaracağız, ifadesi yer almaktadır. Bu sözler, derginin siyasi nitelikte konuları yoğun biçimde işleyeceğinin göstergesiydi.

Dergi, içeriği itibariyle hayli nitelikli bir yapıya sahipti. Daha sonraki sayılarda basılan *Türkistan'da ceditçilik* (Ahmetcan Okay), *Türkistan nasıl istila edildi?* (Tahir Çağatay) gibi dizi yazılar, Mehmet Emin Buğra'nın başmakaleleri ve İbrahim Yarkın'ın *Türkistan sulama ve ziraatçılık hayatı* gibi yazıları dikkat çekicidir. Fakat maddi imkânsızlıklar nedeniyle dergi uzun ömürlü olamayacak, 1953 Eylülünde çıkan 6'ncı sayısı ile yayın hayatına veda edecektir. Türkistan Dergisi, kısa ömürlü olmasına karşın, Doğu ve Batı Türkistanlı aydınların ortak çabaları ve katılımları ile çıkarılan ilk ve son

ratinin 'Mahmut Aykarlı Türk Casusu olduğu için Afganistan Hükümeti tarafından hapsedildi. Sovyet Casusu olsaydı Sovyetler onu hemen hapisten çıkarırdı' şeklindeki propagandasının Türkistanlılar arasında kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

yayın organı olması bakımından tarihi öneme sahiptir. Daha sonraki yıllarda Doğu Türkistanlılar kendi kurumlaşmalarını oluşturacaklar ve çok sayıda yayın organı çıkaracaklardır.

TMB'ciler tarafından kurulan Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği'nin merkezinin Ankara'da olması ciddi bir handikaptı. Zira Türkiye'deki Türkistanlılar genel olarak İstanbul ve Adana gibi şehirlerde yoğunlaşmış durumdaydılar. Ayrıca dernek yöneticisi olan TMB'ciler sokaktaki vatandaşa göre fazla entelektüel yapıdaydılar ve toplumla rahat iletişim kuramıyorlardı. Sonuç olarak bu dernek de, tıpkı Zeki Velidi Togan tarafından kurulan Türkistan Kültür Derneği gibi, arkasında ciddi bir halk desteği bulamamış ve bir süre sonra kapanmak zorunda kalmıştır.

Demokrat Partisi iktidarıyla birlikte, Türkiye'de Dış Türkler konusunda ciddi bir politika değişikliği yaşanmış ve Türkiye'ye göçmen kabulü konusundaki kısıtlamalar büyük ölçüde kaldırılmıştı. Bu değişikliklere bağlı olarak, Afganistan'dan Türkiye'ye muhacir olarak gelmek istedikleri halde, gerek savaş koşulları ve gerekse İnönü hükümetlerinin olumsuz bakışı nedeniyle bu arzularını gerçekleştiremeyen Türkistanlıların serbest göçmen olarak Türkiye'ye gelebilmelerine izin verilmişti. Bu karar sonrasında, 1952 den başlayarak 1954 yılına kadar, birkaç Türkistanlı kafilesi Türkiye'ye göç etti ve başta Adana olmak üzere Ceylanpınar, Nazilli, Akşehir gibi bölgelere yerleştirildiler. Bu göçmenlerin bir kısmı da İstanbul'a gelmişlerdi. 14 Mayıs 1952 tarihli Cumhuriyet gazetesinin haberine göre 1805 Türkistanlı muhacirin Türkiye'ye getirilmesi konusunda Bakanlar Kurulu kararı alınmıştır. Fakat bunlar, hükümetçe arazi verilerek yer gösterilen iskânlı göçmenlerdir. Ayrıca serbest göçmen olarak gelenlerle ilgili herhangi bir rakam bilinmemektedir. Bu gelişme Türkiye'deki Türkistanlılar arasında yeni bir hareketlenmeye yol açacaktır.

1952 yılında başlatılan iki dernekleşme denemesinin başarısız olmasından sonra, herhangi bir ilmi ve siyasi kariyerleri bulunmayan 20 civarında Türkistanlı bir araya gelerek, 27 Ocak 1954 tarihinde İstanbul'da, Türkistanlılar yardımlaşma Derneği adıyla yeni bir dernek kurmuşlardır. Tüzükte be-

lirtilen amaç ve çalışma şekilleri daha önce kurulan dernekler gibidir. 21 Şubat günü yapılan kongrede başkanlığa Kamilcan Okay getirilmiştir. Dernek, İstanbul'daki Türkistanlıların bir envanterini çıkarmak ve İstanbul dışındaki şehirlerde yaşayan Türkistanlılarla diyalog kurmak amacıyla çalışmalar başlatmıştı. Ayrıca, geçmişte kapatılan Türkistan Türk Gençler Birliği'nin mirasına sahip çıkabilmek konusunda da bir takım çabalar gündeme getirildi. Dernek başkanı Salih Erkinkol, 1955 yılı Haziranında T.C. Başbakanlığına müracaat ederek, 1943 yılında kapatılan Türk Kültür Birliği'nin Eminönü Halkevine devredilen tüm eşyalarının ve kütüphanesinin derneğe verilmesi talebinde bulundu. Bu talep dönemin maliye bakanı tarafından 25.6.1955 tarihinde şöyle cevaplandırılmıştır:

1928 de İstanbul'da kurulan Türkistan Türk Gençler Birliği'nin 1938'de Türk Kültür Derneği ismini alarak 1943 de kapandığı ve eşyasının Eminönü halkevine devredildiği bildirilmekte ve yeni kurulan derneğiniz kapanan derneğin varisi sayılacağından, 1943'de kapanan derneğe ait eşyanın iadesi istenmektedir.

Eminönü Halkevindeki eşya 5830 sayılı kanunla hazineye intikal etmiş olup, hazine emvalinin herhangi bir derneğe verilmesine mevzuatımız müsaait olmadığından teklifinizin yerine getirilmesi mümkün bulunmamaktadır.⁶³

Türkiye'ye yeni gelen muhacir Türkistanlıların çok çeşitli sorunları vardı ve dernek bu konularda çözüm üretebilmek için ciddi bir çaba sarf etmekteydi. 1955 kongresinde dernek başkanlığına seçilen Dr. Salih Erkinkol, Ceylanpınar bölgesine yerleştirilen Türkistanlıların toprak meseleleriyle ilgili yoğun bir çalışma göstermiştir. Ceylanpınar'a yerleşen 92 Türkistanlı aile bir araya gelerek, derneğin de desteğiyle, Abdulhay Türkistanlı başkanlığında *Ceylanpınar Türkistanlılar İstihsal ve Ticaret Birliği* adlı bir işletme kurdular. Benzer bir şirketleşme Akşehir'deki Türkistanlılar tarafından da gerçekleştirildi. Ne yazık ki, Türkiye'deki piyasa koşullarına uyum sağlayamayan bu kuruluşlar, bir süre sonra, ekonomik dar boğaza girmişler ve tasfiye edilmişlerdir.

⁶³ Maliye Bakanlığının cevabı, Ahat Andican Arşivi.

1952 yılında Türkiye'ye gelen Türkistanlı göçmenlerden bir grup
Adana, 1953 (Ahat Andican Arşivi)

Bu sıralarda komünist Çin yönetimine karşı mücadele vererek yurtlarını terk etmek zorunda kalan Doğu Türkistanlılardan bir bölümü, İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra gibi liderlerin çabalarıyla, 1955 yılında, Türkiye'ye göç etmişler ve başta İstanbul olmak üzere çeşitli bölgelere yerleştirilmişlerdi. Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği ile bu grubun liderleri 7 Ağustos 1955'tarihinde bir araya geldiler ve kapsamlı bir durum değerlendirmesi yaptılar. Toplantıda Dernek başkanı Salih Erkinol, Bütün Türkistanlıların varolan derneği desteklemesi, bölgecilik yapılmaması, Türkistan toplumunu bölecek teşebbüslere karşı çıkılması gibi konuları gündeme getirmiş ve Doğu Türkistan meselesinin de Türkistan Yardımlaşma Derneği çatısı altında sürdürülebileceği inancını dile getirmiştir. Buna karşın, Doğu Türkistan meselesini çok uzun bir zamandan beri uluslararası platformlara taşımağa çalışan, mücadele adamı İsa Yusuf Alptekin, Doğu Türkistan davasının kendine özgü dinamikleri olduğunu ve ayrı bir kurumlaşma yapılması gerektiğini düşünmekteydi. Bu nedenle Salih Erkinol'un teklifi kabul edilmedi. Nitekim kısa bir süre Alptekin ve arkadaşları, Doğu Türkistan Göçmen-

ler Derneği adı altında teşkilatlanarak çalışmalara başlayacaklardır.

1956 Kongresinde o yıllar için hayli ilginç bir gelişme yaşanmış ve Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği başkanlığına ilk defa bir hanım, Halide Ahıska seçilmişti. Daha sonraki seçim dönemlerinde sırasıyla Neşet Tahiroğlu, Bahadır Otu, 1960'de yeniden Dr. Salih Erkinkol ve 1964'de Ziyaeddin Babakurban başkanlığa getirilmişlerdir. Bu yıllarda dernek faaliyetlerinin daha çok gece yapmak, gezi düzenlemek ve folklor faaliyetleri gerçekleştirmek gibi alanlarla sınırlı kaldığı görülmektedir. Yeni bir yayın organı çıkarmak yönünde kararlar alınmışsa da başarılı olunamamıştır.

İstanbul dışındaki çalışmalar

Afganistan'dan Göç olayları sonrasında Adana şehri, Türkistanlıların yoğunlaştığı bir merkez haline dönüşmüştü. Adana, Türkiye'ye göç eden Türkistanlılar için ilk durak noktasıydı. Yeni gelen muhacirlerin aralarındaki dayanışmayı sürdürme istekleri ve konut edinme, iş bulma gibi problemlerine yönelik çözüm arayışları, bir cemiyet kurma gereğini gündeme getirmişti. Bu nedenle 1952 yılında, Adana Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği kuruldu. Bu dernek muhacir Türkistanlıların Türkiye'ye uyum sağlamalarını kolaylaştırmış, daha sonra gelen gruplar için uygun bir ortam yaratmıştır. Birkaç yıl içerisinde toplantı salonu ve kütüphanesi ile kendisine ait bir bina sahibi olan dernek, 1955-70 yılları arasında, Türkiye'deki Türkistanlıların en etkin sosyal kuruluşlarından birisi olarak görev yapmıştır.

Adana derneği, 1959 yılından itibaren, *Bulak* isimli bir dergi çıkarmağa başladı. Bedri Hocent ve Ahmet Türkeli tarafından çıkarılan bu yayın organı amacını, Demirperde gerisinde kalmış olan Orta Asya'da, hakim Rus mezaliminden ve komünizm denen dinsiz, ahlâksız rejimin baskısından kaçıp muhtelif memleketlere iltica eden Türkistanlı Türklerin hislerine tercüman olmak şeklinde tanımlamaktadır. Nitelikli bir yazı kadrosuna sahip olmadığı için derginin içeriği ve yazılar amatör düzeydeydi. Dergi ancak 7 sayı çıkabilmiş ve aynı yıl

içerisinde kapanmıştır. 1960'lı yılların ortalarından itibaren ekonomik zorluklar ve işsizlik gibi nedenlerle, bölgedeki Türkistanlılar, İstanbul'a ve başta ABD olmak üzere çeşitli dış ülkelere göç etmeğe başlamışlardır. Böylece desteği azalan Adana Derneği giderek zayıflamış, 1970 sonrası dönemde yoğunlaşan anarşi ve terör ortamında, dernek binası sol görüşlü militanlar tarafından yakılmıştır. Bu olaydan sonra dernek, resmi makamlarca mühürlenecek ve faaliyetleri resmen sona erecektir.⁶⁴

Türkistanlıların yerleştiği bir başka bölge olan Salihli'de de benzer nitelikte faaliyetler yürütülmüştür. Doğu Türkistanlı liderlerden Alibeg Hakim'in⁶⁵ manevi önderliğinde ve Hamza Uçar başkanlığında kurulan Türkistanlılar Kültür ve Yardımlaşma Derneği, sadece bu bölgedeki Türkistanlılar arasında ilişkileri güçlendirmek ve kültürel varlıklarını korumakla kalmamış, çıkardığı *Komünizmle Savaş* ve *Türkeli* dergileriyle, Sovyetlere ve komünizme karşı yürütülen mücadeleye de ciddi boyutta katkı sağlamıştır.⁶⁶ 1962 yılından itibaren Alibeg Hakim'in oğlu Hasan Oraltay'ın çabalarıyla çıkarılan *Büyük Türkeli* dergisi 10 sayı kadar yayınlanabilmiştir. 1965 yılında çıkarılmağa başlanan *Komünizmle Savaş* gazetesi, aylık olarak 10 sayı basılmış ve daha sonra dergi haline dönüştürülerek 4 sayı daha yayınlanmıştır. Bu dergilerin yayın hayatından çekilmesinden sonra Hasan Oraltay, özellikle Doğu Türkistan ve Kazak Türkleri ile ilgili olarak, çeşitli yazarlar tarafından yazılan kitapları aralıklı bir şekilde ve *Büyük Türkeli Yayınları* başlığı altında yayınlamayı sürdürecektir.⁶⁷

⁶⁴ 1980 sonrasında derneğin yeniden aynı isim altında açılmasına izin verilmemiştir. Dernek şu anda Ali Şir Nevai derneği adı altında faaliyet göstermektedir.

⁶⁵ Ali Beg Hakim ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesindeki rolü hakkında bilgi için Godfrey Lias'ın *Kazakh Exodus*, Hasan Oraltay'ın *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri ve Büyük Türkeli* 1985/86 isimli kitaplara bakılabilir.

⁶⁶ Türkdogan, *Salihlideki Türkistan Göçmenlerinin yerleşmeleri*, s: 20.

⁶⁷ 1990'lı yıllara kadar bu seriden yayınlanan kitaplar şunlardır. 1- Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri 2- Büyük Türkçü Mağcan Cumabayoğlu 3- Abılayhan Destanı 4- Alaş, Türkistan Türklerinin Millî Parolası 5- Kazak Türklerinin İstanbul'daki yeni kenti ve bazı

TMB'nin Sonu

1959 yılı içerisinde TMB ve MTBK arasında, dış dünyadaki Türkistanlılar arasında ayrışmalara neden olacak yeni bir sürtüşme ortaya çıktı. TMB başkanı Tahir Çağatay tarafından *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi ile ilgili olaylardan sahneler* başlığıyla çıkarılan bir kitapta, İkinci Dünya Savaşı döneminde geçen olaylar değerlendirilmekteydi. Yapılan yorumlarda Veli Kayyum Han ve MTBK şiddetli bir biçimde eleştiriliyordu:

Sovyet Rusya, tebaası olan Türkistanlıları, talim görmemiş büyük kitleler halinde harp meydanına sevk etmişken, durumunu milli gayesine aykırı gören gençler de kitle halinde karşı tarafa geçmeyi tercih etmişlerdir. Bu suretle Türkistanlı gençler karşılıklı olarak savaşmak zorunda kalıyorlar. Bir taraf onu zorla harp sahnesine yollamışken, kendi isteği ile katıldığı taraf da, onun inanç ve ideolojisini kötüye kullanmıştır.... Bu hadiseler Türkistan gençliğinin milli gayesine nasıl derin bir duygu ile bağlı bulunduğunu ve bu uğurda hayatını seve seve feda etmeye hazır olduğunu ifade etmektedir. Başkaları onun bu samimi duygu ve düşüncesini istismar etmiş, kötüye kullanmışlarsa mesuliyet bu iğfalcilere aittir.

...Harbin akıbeti, ümitleri hilafına olarak belli olmağa başlayınca, hiç olmazsa düşmanlarının eline düşmemek yolunu arayan Türkistanlı muharıpler, kuvvetlerinin büyük bir kısmını garp cephesine nakletmek imkânını bulmuş ve kültürlü Batılıların insani, ahlâki duygu ve düşünceleri sayesinde korunabileceklerini ummuş idiyse de bu ümitleri de boşa çıkmıştır. Çünkü onlar sürüler halinde Sovyet Rusya cellatlarına teslim edilmişlerdir....

Türkistanlıların çok büyük ümitlerle katıldıkları İkinci cihan savaşında yedikleri en ağır darbe, şüphe yoktur ki, Mustafa Çokayoğlu'nun ölümü hadisesi ile olmuştur... Böyle vakitsiz gelen bir ölüm birçok ideal yapıların yıkılmasına ve birçok ihtirasların ortaya çıkmasına sebep olabiliyor....

Yukarıdaki kayıtlardan da anlaşılacağı gibi, Türkistanlılar

gerçekler 6- Doğu Türkistan Tarihinde Bazı Meseleler ve İthamlara Cevaplar 7- Göçten Sonra. Bu konularla ilgili geniş bilgi için bakınız Büyük Türkeli, 1985/86.

için son derece verimsiz olarak neticelenen ikinci cihan savaşı olayının bilançosunu çıkarmak son derecede büyük önem taşımaktadır. Maalesef aradan bu kadar zaman geçmiş olduğu halde bugün biz bu bilançoyu bir dereceye kadar olsun tatmin edici bir şekilde vermek imkânına sahip bulunmaktayız. Belki de bu hesabı tam olarak tutabilmek Türkistanlılar için hiçbir zaman mümkün olmayacaktır. Çünkü meselelerin içine iğfalcilik, samimiyetsizlik, yersiz ihtiras ve idaresizlik gibi bir çok engel unsurlar katılmış bulunmaktadır.⁶⁸

Bu değerlendirmelerden sonra Tahir Çağatay, Mustafa Çokayoğlu'nun ölümü ile ilgili olarak, Sovyet propagandacıları tarafından ortaya atılan bir iddiayı gündeme getirmekte ve dipnot olarak vermekteydi.⁶⁹ Uzun yıllar boyunca İran, Afganistan ve Pakistan'da Türkistanlılar arasında casus olarak çalışan Mahmut Aykarlı, Sovyetler Birliğine döndükten sonra, Mustafa Çokayoğlu'nun Tifüs hastalığı sonucu değil, zehirlenerek öldüğü iddiasını gündeme getirmişti.⁷⁰ Sovyet propaganda makinesi, bu yalan iddiayı, Veli Kayyum Han'a ve MTBK'ya karşı kullanmaktaydı. Tahir Çağatay'ın bu propaganda malzemesini, sanki doğru bir kaynakmış gibi dipnot olarak kullanması Türkiye'de ve Almanya'da yaşayan Türkistanlılar arasında, ciddi tepkilere sebep olmuştur. Türkistan gençleri adına, Ziyaeddin Babakurban tarafından bastırılan bir protesto yazısında şöyle denilmektedir:

Sovyetlerin emperyalist taktiklerinin hedefi, Türkistan milli istiklâli uğrunda cansiperane çalışanları ne suretle olursa olsun her cepheden yıkmak, kötölemek ve lekelemektir. Tahir Çağatay bunu çok iyi bildiği halde.....

İkinci dünya harbinde Alman Ordusu saflarında, milli bayrakları altında, Rus emperyalizmine karşı savaşan Türkistan Ordusu ve onun meydana getirdiği Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin şereflerle dolu mücadele tarihinde adının bulunmamasının verdiği kin ve garezle,

Türkistan Milli Birlik Komitesi Lideri Veli Kayyum Han'ın Nürnberg hapishanesinde bulunduğu bir vakitte, kahraman

⁶⁸ Çağatay, *Türkistan Kurtuluş Hareketi ile ilgili Olaylardan Sahneler*. s: 6.

⁶⁹ Çağatay, a.g.e, s:16

⁷⁰ Bu konu Devler Savaşında Piyonlar bölümünde ayrıntılı olarak incelenmiştir. Mustafa Çokayoğlu'nun ölümü kısmına bakınız.

ve mücahit Türkistan evlatlarının kurtarılması hususunda hiçbir faaliyete geçmemenin milli sorumluluğundan kurtulmak için,

Merhum Mustafa Çokayoğlu beyin ölümü hakkında.....tıbbi ve resmi vesaiiklere istinat etmeyen bir iftirayı yazmak suretiyle, düşmanın parçalama taktiklerine alet olmuştur..... Türkistan gençleri olarak bu broşürü lanetliyoruz.⁷¹

Ortaya çıkan bulanık ortamdan yararlanmak isteyen Sovyet propagandacıları, tartışmayı takip eden günlerde “Münih’teki Veli Kayyum Han’ın sabık yaveri Sultan Karı’nın mektubu” başlıklı bir diğer propaganda malzemesini Türkistanlılar arasında dağıtmaya başladılar. Mektupta, Çokayoğlu’nun ölümü ile ilgili iddialar tekrarlanmakta, ayrıca Veli Kayyum Han’ı yıpratmayı amaçlayan çeşitli ek iddialar gündeme getirilmektedir. Bu asılsız iddiaların Tahir Çağatay gibi ciddi bir bilim adamı tarafından kullanılmış olması, söz konusu suçlamaların uzun yıllar boyunca MTBK ve Veli Kayyum Han muhaliflerince kullanılmasına sebep olacaktır. Bu iddiaları yalanlayan belgeler ve olayın şahitlerinin anıları, Komite tarafından Milli Türkistan mecmuasında yayınlanmış olmasına rağmen, konuya yabancı olan halk kitleleri üzerinde oluşan negatif etki tamamen giderilememiştir.⁷² Bu olaylar nedeniyle, Tahir Çağatay’ın şahsında aşırı reaksiyonlarla karşılaşan TMB, halk arasında zaten azalmış olan desteğini bütünüyle kaybetmiş, üyelerinin muhacir toplumuyla hayli sınırlı olan ilişkileri de kopma noktasına gelmiştir.

Bütün bu tartışmalı ortama rağmen İstanbul merkezli Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği faaliyetlerini sürdürme çabası içerisindeydi. 20 Aralık 1966 tarihinde, Rus Başbakanı Kosigin Türkiye’yi ziyaret etmişti. Kosigin’i ve Sovyetler Birliği’ni protesto etmek amacıyla İstanbul ve Adana’daki dernekler yüzlerce Türkistanlıyı Ankara’ya taşıdılar. Fakat Türkiye, Sovyetler ile ilişkilerine büyük önem vermekteydi. Bu nedenle Protestocu grupların seslerini resmi heyete duyurmalarına izin verilmemiştir.

⁷¹ Ziyaeddin Babakurban tarafından bastırılan yazı, Ahat Andican Arşivi.

⁷² Kantemir, *Mustafa Çokay hakkında hatıratım*, Milli Türkistan (1963), Sayı 99, s: 23.

TMB'nin son temsilcileri

Tahir Çağatay, Abdulvahap Oktay, eşleri Saadet Çağatay ve Saide Oktay ile birlikte. İstanbul, Şubat 1967

(Ahat Andıcan Arşivi)

1967 seçimlerinde Dernek başkanlığına Dr.Ahmet Naim Öktem seçildi. Öktem, eski TMB üyelerindendi ve aynı zamanda "Türk Göçmenler ve Mülteciler Federasyonu" başkanlığını da yürütmekteydi. Federasyon, Demokrat Parti iktidarı sonrasında Türkiye'de kurulan bütün Dış Türk derneklerini bir çatı altında toplanması ile ortaya çıkan bir kuruluştur. Türk Hükümeti tarafından da desteklenen bu oluşum, Dış Türklerle ilgili yapılacak bütün çalışmaların tek bir merkezden yürütülmesini sağlamaktaydı. 1954 tarihinde kurulmuştu ve Cağaloğlu bölgesinde kendisine tahsis edilen bir binada faaliyetlerini sürdürmekteydi. Kurulduktan sonra yapılan ilk kongrede başkanlığa getirilen Dr. Ahmet Naim Öktem, 1970'li yıllara kadar bu görevi başarıyla sürdürmüştür. Federasyon 1966 yılından itibaren, daha önce yayınlanan bir derginin isim haklarını almış ve *Türk Dünyası* adlı dergi çıkarmağa başlamıştı. Ahmet Naim Öktem'in iki kuruluşun da başkanlığını yürüttüğü dönemde, Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği, Fede-

rasyon çatısı altına yerleşmiş ve faaliyetlerini de bu bünye içerisinde sürdürmüştür.

7 Aralık 1971'de yapılan seçimlerde Dr. Salih Erkinkol bir kez daha başkan seçildi. Bu dönemde Federasyon ile Dernek yönetimi arasında çıkan sürtüşmeler nedeniyle Federasyon binasında olan dernek merkezi boşaltılmak zorunda kalmış ve Türkistanlı öğrencilerin yurt olarak kullandığı eski Buhara Tekkesi binasına taşınmıştır. Türkistan Türk Gençler Birliği'nin kurulduğu ve uzun yıllar faaliyet gösterdiği bu bina, o dönemde Atatürk'ün direktifleriyle dışarıdan gelen öğrencilerin kullanımına tahsis edilmişti. Mülkiyeti Türk Ocaklarında iken, bu kuruluşun kapatılmasıyla Vakıflara geçmişti. 1960'lı yıllarda bir yangın sonucu üst katları harap olmuş; alt katları ise eğitim amacıyla İstanbul'a gelen Türkistanlı öğrenciler tarafından yeniden kullanılmağa başlanmıştı. Salih Erkinkol tarafından başlatılan bir kampanya ile bu tarihi bina, büyük çapta onarılarak daha kullanışlı bir hale getirildi. Erkinkol'un 1974 de ölümünden sonra dernek başkanlığına Dr.Hekimcan Kaynar seçildi. Bu dönemde folklor ile ilgili faaliyetler yoğunlaştırılmış ve kendisi de folklor eğitmeni olan Hekimcan Kaynar'ın yönetiminde etkin bir grup oluşturulmuştu. Kaynar'ın muayenehanesi aynı zamanda dernek merkezi olarak kullanılmaktaydı.

Bu dönemde kayda değer tek çalışma, dernek yöneticilerinin de desteğiyle, Ziyaeddin Babakurban tarafından başlatılan *Hür Türkistan İçin* adlı bir aylık gazete çalışmasıdır. 1975 yılında çıkarılmağa başlanılan gazetenin ilk sayısında, *neden çıkıyoruz?* başyazısı ile şunlar söylenmektedir:

Yıllarca bekledik. Türkiye'de Türkistan meselesini dile getirecek bir organa ihtiyaç var mı, yok mu diye düşündük. Son zamanlarda bu ihtiyacın daha da arttığını hissettik.... Gazetemiz Türkistan istiklâl davasının hizmetinde olan ne ilk ne de son gazetedir... Biz bölünmez tek Türkistan davasının hizmetindeyiz.⁷³

Büyük ebatlarda dört sayfadan oluşan gazetede haberler, anılar ve bilimsel nitelikte yazılar mevcuttu. Ne yazık ki ya-

73 Hür Türkistan İçin, sayı 1.

yın sürekli ve düzenli olamamış ve ancak 12 sayı çıkarılabilmıştır. Son sayısındaki veda yazısında ise şöyle denilmektedir:

Bugüne kadar imkânlar ölçüsünde hizmet etmeye gayret ettik. Fakat bugünkü şartlar sebebiyle gazetemizin yayın hayatına şimdilik ara vermek mecburiyetinde kaldığımızı üzülerek ve istemeyerek açıklıyoruz.... Gelecekte daha kuvvetli ve birbirimizi daha iyi anlayarak bir araya gelebileceğimizi ümit ediyoruz.⁷⁴

1970'li yıllar Türkiye'nin anarşi ve terörle tanıştığı yıllardır. Yoğun bir anarşi ortamı içerisinde etkili bir sosyal çalışma yapmak mümkün değildi. Bu nedenle 1975'lerden sonra derneğin faaliyetleri durma noktasına gelmiş ve 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında, Türkiye'deki diğer derneklerle birlikte, Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği de kapanmıştır. Böylece 1954 yılından bu yana Türkiye'deki Türkistanlıların milli kimliklerini ve kültürel varlıklarını sürdürmelerine aracılık eden tek kurum da ortadan kalkmış oluyordu.

Doğu ülkelerindeki faaliyetler

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Asya'daki siyasi dengeler büyük ölçüde değişmişti. İngiltere daha savaşın devam ettiği dönemde, 1942 yılında, Hindistan'a bağımsızlığını vereceğini ilan etmişti. Savaştan sonra İngiltere'nin Hindistan'ı terk etmesi ile sınırlar yeniden çizilmiş, 1947 yılında Hindistan ve Pakistan devletleri kurulmuştu. Diğer taraftan, Japonya'nın teslim olmasının hemen ardından, Çin'de, Mao Tse Tung liderliğindeki komünistler ile Çan Kay Şek liderliğindeki milliyetçiler arasında bir iç savaş başlamıştı. Birkaç yıl içerisinde üstünlüğü ele geçiren Komünistler 1 Ekim 1949 da Çin Halk Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Bu arada Doğu Türkistan'da yeniden başlayan bağımsızlık hareketleri de komünistler tarafından bastırılmış, kurulan hükümet lağvedilmişti. Bu gelişmeler nedeniyle Pakistan, hem Hindistan'dan hem de Doğu Türkistan'dan yoğun bir Türkistanlı mülteci akınına sah-

⁷⁴ Hür Türkistan İçin, sayı 12.

ne olmuştur. Pakistan'ın bağımsız devlet haline gelmesi ile, geçmişte İngiliz yönetimince Hindistan'a geçişleri engellenen eski basmacı liderleri de Afganistan'dan çıkma imkanına kavuşmuşlardı. Savaşın bitiminden sonraki yıllarda Afgan yönetimi, 1942'de mahkûm ettiği Türkistanlılardan sağ kalanları serbest bırakmıştı. Böylece Şir Muhammed Bey ve Mübeşşirhan Tarazi gibi *La merkeziye-i Hükümet-i Türkistan* teşkilatının eski yöneticileri de, 1950'li yıllarda Afganistan dışındaki ülkelere göç kervanına katılacaklardır.

Savaş sonrası dönemde Afganistan'daki Türkistanlılar arasında da ciddi bir hareketlenme ortaya çıkmıştı. 1950 de Türkiye'de iktidara gelen Demokrat Parti, Türkiye dışındaki soydaşlarının serbest göçmen olarak gelebilmesini sağlayacak bir politika değişikliği yapmıştı. Afganistan'daki yoğun baskıdan bunalan Türkistanlıların bir kısmı Türkiye'ye göç etmek için müracaat ettiler. İki yıl kadar devam eden işlemlerden sonra iki büyük kabile Pakistan üzerinden Türkiye'ye göç etti. Benzer şekilde, bir kısım Türkistanlılar, başta Suudi Arabistan olmak üzere çeşitli Arap ülkelerine göç etmişlerdir. 1955 yıllarında ise Doğu Türkistan'dan Pakistan veya Hindistan'a geçen grupların bir kısmı daha göçmen olarak Türkiye'ye yöneleceklerdir.

Karaçi'deki Türkistanlılar 1948 yılı ortalarında bir araya geldiler ve Mevlana Seyyid Kasım Endicani başkanlığında bir Birlik kurdular. Teşkilatın adı Türkistan Türk Muhacirler Birliği şeklindeydi. Birlik tarafından yayınlanan bir broşürden anlaşıldığına göre, Karaçi'den başka ülkelere giden Türkistanlılara yardım, fakirlerin barındırılması gibi çalışmaların yanında, yalancı Sovyet neşriyatına karşı çıkmak, Türkistan meselesine yönelik toplantılar ve konferanslar düzenlemek gibi faaliyetler yürütülmüştür. Ayrıca Cemiyet, Türkistan Türk Muhacirleri İlim Otağı adı altında bir merkez oluşturmuştu. Bu merkezde Türkistanlılara yönelik olarak, her düzeyde eğitim çalışmaları yapılmaktaydı.

1949 yılında cemiyetin başkanlığına Türkistan Basmacılık Hareketinin ileri gelenlerinden Hacı Parpı (Özgen) seçilmiştir. Cemiyet yöneticilerinden olan Azam Haşimi'nin önderliğinde, 1951 yılı Ocak ayından itibaren *Tercüman-ı Efkâr*

Azam Haşimi tarafından çıkarılan Tercüman-ı Efkâr'ın kapağı

isimli bir yayın çıkarılmağa başlandı. Dergi, Delhi'deki Encümen-i İttihad-ı Muhacirin adlı Türkistan teşkilatı tarafından 1938'de çıkarılmağa başlanılan ve savaş nedeniyle 11'inci sayısında yayın hayatı sona eren *Tercüman* mecmuasının devamı olarak tanımlanmıştır. *Tercüman* mecmuasını çıkaran da Azam Haşimi idi. *Tercüman-ı Efkâr*'da kullanılan diller Urduca ve Türkçe'dir. Mecmuada Türkistan'la ve Türkistanlılarla ilgili haberler, komünizm karşıtı yazılar ve İslam dini ile ilgili makalelerin yoğunluğu dikkati çekmektedir. Başlangıçta aylık olarak çıkan dergi daha sonraki yıllarda 3 aylık olarak çıkmağa başlamıştır. 1960'lara kadar kesintili olarak yayınlanan derginin kaç sayı çıkarıldığı kesin olarak bilinmemektedir. *Tercüman-ı Efkâr* zamanla Azam Haşimi ile özdeşleşecek ve bu inançlı insanın öldüğü tarihe kadar yayını devam edecektir.

Afganistan'dan gelen Türkistanlıların sayısında azalma ve Pakistan'dakilerin başka ülkelere göçlerinin devam etmesi gibi nedenlerle, zaman içerisinde, Pakistan'daki Türkistanlıların siyasi faaliyetleri giderek etkinliğini kaybetmiştir. Karachi şehrindeki Cemiyet, Heybetullah Eşan başkanlığında 1964 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Peşaver'deki Cemiyet ise varlığını daha uzun bir süre devam ettirmiş olmakla beraber faaliyetleri bölgedeki Türkistanlılarla sınırlı bir hal almıştır.

Sovyet köstebeğinin sonu

1948 yılında Afgan hapishanelerinden serbest bırakılanlar arasında Mahmut Aykarlı da vardı. Sovyet KGB'si Aykarlı'yı kolayca hapisten çıkarabileceği halde bunu yapmamış ve 7 yıl süreyle devam eden mahkûmiyetine göz yummuştu. Böylece, iddia edildiği gibi Sovyet ajanı olsaydı, Sovyetler onu hemen hapisten çıkarırlardı, demek ki değilmiş şeklinde bir anlayışın yayılmasına ve Mahmut Aykarlı ile ilgili kuşkuların dağılmasına zemin hazırlamıştı. Sovyetlerin bölgedeki en uzun süreli ve en başarılı köstebeği olan Aykarlı, bu zemini ustaca kullanmış ve serbest kalır kalmaz hemen eski bağlantılarını yeniden kurmağa başlamıştı:

Türkistan Türk Muhacirler Birliğinin, Karacî'de, Mustafa Çokayoğlu anısına düzenlediği toplantıya katılan Türkistanlılardan bir grup. İkinci sıranın (soldan) başında oturan, kalpaklı ve sakallı şahıs Azam Haşimi'dir. Grubun arkasında Türk, Türkistan ve Pakistan bayraklarının asılı olması dikkat çekicidir. 27 Aralık 1949 (Ahat Andican Arşivi)

Ben 7 yıllık hapis müddetimin 5 yılını hücrede geçirdim. Sağlığım çok bozuldu. Şu anda Dr. Halil Gürün tedavimle meşgul oluyor..... Benim Türkiye'ye gelişim mi uygun, yoksa burada kalışım mı? Bu sizlere bağlı. Fakat burada siyasi faaliyetler gündün güne fazlalaşıyor. Muhakkak burada birisi olmalı.⁷⁵

Hapisten çıktıktan sonra, Yaş Türkistan Grubu önderlerinden Dr. Abdulvahap Oktay'a yazdığı bu ilk mektuptan anlaşıldığına göre, Sovyet istihbaratı, Aykarlı'nın bölgede kalmasını istemekteydi. Dr. Halil Gürün, Türkiye'ye göç etmek isteyen Türkistanlılarla Afganistan'daki Türk Büyükelçiliği arasında ilişkiyi başlatan ve onlara her alanda yardım eden

⁷⁵ Mahmut Aykarlı tarafından Abdulvahap Oktay'a yazılan 5.3.1949 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

bir Türk doktoruydu. Onunla diyalog içerisine giren Aykarlı, Türk Büyükelçiliği ile yeniden ilişkilerini ısıtmaya çalışmaktaydı. Büyükelçiliğe müracaat ederek Türk vatandaşlığı belgesinin yenilenmesini istemişti. Fakat Türk Dışişleri bu konuda duyarlıydı. Aykarlı'nın ikinci mektubunda yazdıklarından bu konuda kendisine olumsuz cevap verildiği anlaşılmaktadır:

Meselenin ne şekilde hal olunacağı, benim burada kalıp kalmamam Türk Büyükelçiliğinin tavrına bağlı. Küçük bir korumaya beni burada tutabilir...Türk dışişleri bakanlığından gelen mektubu ve sefaretin bu meseleye bakışını size ayrıca bir mektupla gönderdim.... Beni tanıyan 2-3 itibarlı şahıs kefalet verirse Türk içişleri bakanlığı bana nüfus kağıdı gönderebilir.⁷⁶

Fakat olaylar istediği gibi gitmeyecekti. Afganistan'da kalmasının mümkün olmayacağını anlayan Aykarlı, 1950 yılı Ocak ayında, Türkistanlıların Pakistan'daki en önemli merkezi haline gelen Peşaver şehrine geçti ve bu bölgedeki Türkistanlılar arasında çalışmalarına başladı. Peşaver, harp öncesinde olduğu gibi, Türkistanlılar açısından hareketli bir merkez olma özelliğini sürdürüyordu. Savaş sonrası göçler nedeniyle, bir sahil şehri olan Karaçi de benzer bir özellik kazanmıştı. Peşaver'deki Türkistan Muhacirler Birliği, savaştan hemen sonra yeniden çalışmaya başlamıştı. TMB'nin eski reisi Osman Hoca, savaş sonrasında Pakistan'a geçip Peşaver'e yerleşmişti. Türkistan Basmacılık Hareketinin en tanınmış isimlerinden olan Şir Muhammed Beg ve kardeşi, hapisten çıktıktan sonra Afganistan'dan ayrılmışlar ve Peşaver'e gelmişlerdi. Ayrıca eski Buhara Emiri'nin çocukları, savaş öncesi dönemde Afganistan da yürütülen çalışmaların liderleri ve Doğu Türkistan bağımsızlık savaşının bazı önderleri bu şehirde bulunmaktaydılar. Bu nedenle Peşaver şehri Aykarlı için ideal bir çalışma ortamı oluşturmaktaydı. Bu arada dış dünyada yaşayan Türkistanlı liderlerle, özellikle de Almanya'daki Milli Türkistan Birlik Hareketi ve Türkeli hareketi ile temas kurma arayışındaydı.

⁷⁶ Mahmut Aykarlı tarafından Dr. Abdulvahap Oktay'a gönderilen 2.4. 1949 tarihli mektup, Ahat Andican Arşivi.

Türkiye'deki TMB üyeleri Tahir Çağatay ve Abdulvahap Oktay ile olan yazışmalarından anlaşıldığına göre, 1952 yıllarında TMB'ciler tarafından başlatılan dergi çıkarma faaliyetine iştirak etmiştir. Aynı yılın Aralık ayında *Avare* imzasıyla hariceteki Türkistan mücadelesinin nasıl yürütülmesi gerektiği konusunda uzun bir yazı hazırlamış ve çeşitli ülkelerde yaşayan Türkistanlıların önde gelenlerine göndermişti. 1953 yılında MTBK'nın temsilcisi olarak Pakistan'a gelen Dr. Baymirza Hayit ile tanışmış ve MTBK'nın Pakistan temsilcisi yapılması konusunda onu ikna etmişti. Böylece bu profesyonel Sovyet köstebeği, bir kez daha bölgedeki siyasi hareketin merkezine yerleşme becerisini göstermiş oluyordu.

Dr. Hayit, Aykarlı'nın o yıllarda yayınlanmakta olan *Milli Türkistan* dergisine yazılar gönderdiğini ve bölgedeki olaylarla ilgili olarak kendilerini bilgilendirdiğini ifade etmektedir. Daha sonraki yıllarda, Aykarlı, önce Türkiye'ye, daha sonra da Almanya'ya gelmek konusunda bir arayış içersine girdi. Dr. Hayit'e göre 1955 yılının ortalarında ailesi ile birlikte Türkiye'ye gitmek üzere yola çıkmış ve İran'a girdikten sonra birden bire fikir değiştirerek Sovyetler Birliğine geçmiştir. Bu fikir değişikliğinin nedeni bilinmemektedir. Böylece 1931 yılında, Sovyetler tarafından İran'da başlatılan bu köstebek harekâtı, yine İran'da son bulmuştu. Aykarlı, Sovyetlere döndükten sonra kendisiyle ilgili olarak yazılan *Mahsus Tapşurık* (özel görev) isimli kitabına şöyle başlamaktadır:

Görevim Sadreddin Han'ın yanına yerleşmek ve Türkistanlı liderler arasında nifak sokmaktı. Tecrübeli düşman beni oradan beklemiyordu. Ve ben 24 yaşının baharında bir gençtim.⁷⁷

Aykarlı gerçekten görevini başarıyla sürdürmüştü ve tam 24 yıl boyunca nifak tohumları ekmiş, yüzlerce Türkistanlı'nın ölümüne sebep olmuştu. Sovyetlere döndükten sonra Mahmutcan Sadıkov ismi altında, KGB'nin Orta Asya Bölümünde etkin bir göreve getirildi. Büyük Vatan Savaşı'nın 20. yılı münasebetiyle kendisine Lenin Nişanı verilen Aykarlı, dış dünyadaki Türkistanlılara yönelik çalışmalarını, radyo yayınları

⁷⁷ Parmuzin, *Mahsus Tapşurık* s: 74.

ve yalan propaganda haber üretimi şeklinde devam ettirecektir.

Orta Doğu ülkelerinde yürütülen faaliyetler

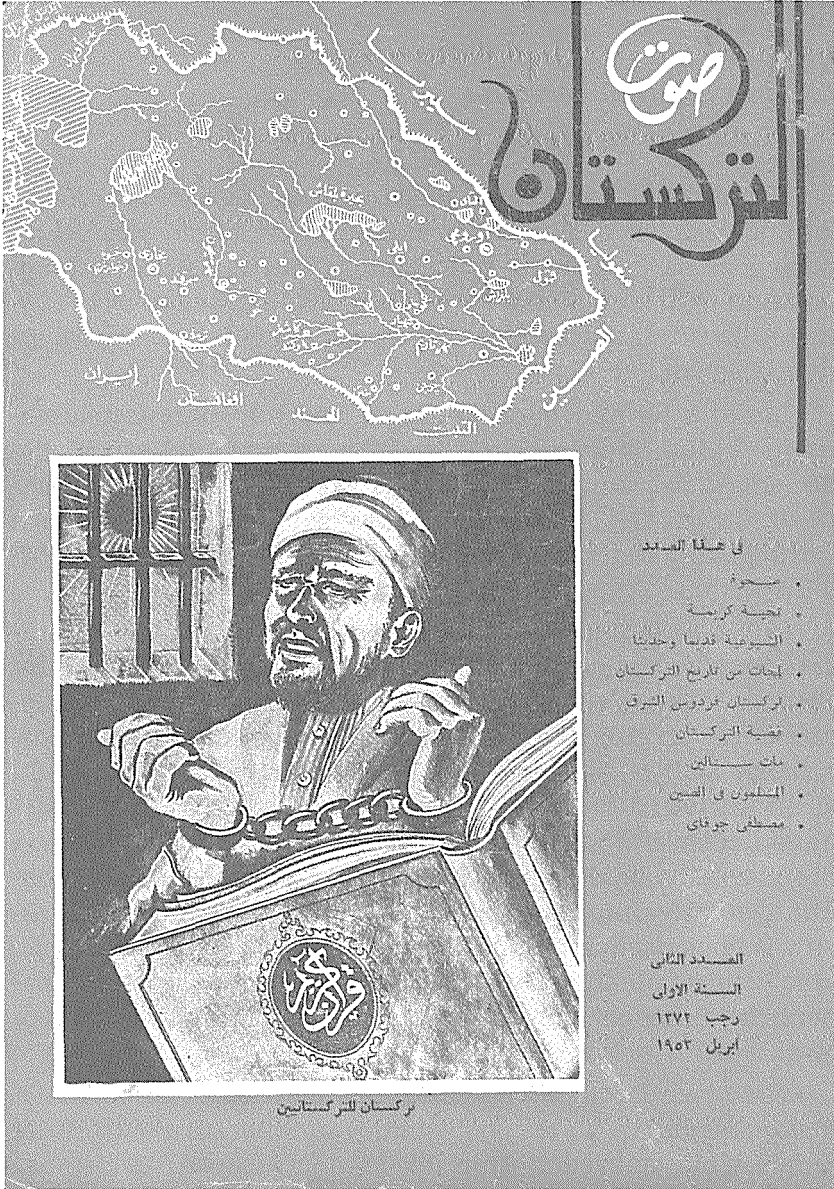
Soğuk Savaş döneminin başlamasıyla birlikte, Arap ülkelerinde yaşayan Türkistanlıların faaliyetlerinde de belirgin bir artış göze çarpmaktadır. 1950 yılında Taifte, Türkistanlı çocukların milli kimliklerini kaybetmemeleri için açılan okul Türkistanlıların muhaceretteki ilk kapsamlı eğitim çalışmalarından birisiydi.

İnanmış bir milliyetçi olan Parsı Hacı'nın gayretleriyle kurulan okulun alt katında yaşları 6-14 arasında değişen 60 kadar erkek, üst katında ise 30 kadar kız öğrenci eğitim görmekteydi. Çocuklara Türkistan ve Türk tarihi hakkında bilgilerin verildiği, ana dillerinin öğretildiği bu okula 1952 yılında, Milli Türkistan Okulu adı verilmiştir.⁷⁸

Bu yıllarda Ürdün'ün Amman şehrinde Türkistan Cemiyet-i Hayriye teşkilatı, Suriye'nin başkenti Şam'da Türkistan Yardım Cemiyeti ve Mısırın başkenti Kahire'de Türkistan Hayriye Cemiyeti gibi, Türkistanlılar tarafından oluşturulan kuruluşlar faaliyet göstermekteydi. Mısır'da kurulan İslam Halklarını Kurtarma Cemiyeti, komünist işgali altında kalan Müslüman bölgelerin kurtarılmasına yönelik faaliyet yürütmekteydi ve başkanı da Mübeşşirhan Tarazi'ydi. Afganistan'daki mahkûmiyet süresinin bitiminden sonra Pakistan üzerinden Mısır'a gelip yerleşmişti. Suudi Arabistan ise resmi olarak dernek veya cemiyet oluşturma çalışmalarına izin vermiyordu. Bu nedenle bu ülkedeki Türkistanlılar, faaliyetlerini gayri resmi olarak sürdürmekteydiler.

1949 yılından itibaren yeniden çıkmaya başlayan *Milli Türkistan Dergisi* ve bu dergiyi yayınlayan Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin faaliyetleri Arap ülkelerinde yaşayan Türkistanlılar üzerinde ciddi bir etki yaratmış, milli nitelikteki hareketlerin artışına sebep olmuştu. Komite başkan vekili Dr. Bay-

⁷⁸ Milli Türkistan, sayı 82, s: 28.

Savt-el Türkistan dergisinin kapağı. Kapağın üst kısmında Doğu ve Batı Türkistan'ı birleşik olarak gösteren bir harita vardır

mirza Hayit'in bölge başkentlerini ziyareti sırasında, MTBK'nın Şam ve Amman şubeleri kurulmuş, şube kurulamayan yerlerde ise temsilcilikler oluşturulmuştur. Resmi teşkilatlanmanın yapılamadığı Suudi Arabistan'da bile Dr. Hayit'in toplantıları çok sayıda Türkistanlı tarafından yoğun bir coşkuyla takip edilmiştir.

O yıllarda Mısır, siyasi ve kültürel çalışmaların yürütülebileceği bir merkez konumundaydı. 1953 yılında Kaşgarlı İbrahim Vasil'in yönetiminde *Türkistan Avazı* (Savt el Türkistan) isimli aylık bir dergi yayınlanmağa başlandı. Dergi Arap dilindeydi ve yazı işleri müdürlüğünü Sadreddin El Vekili yürütmekteydi. Dergi kapağının üst tarafında, sınırlarla birbirinden ayrılmamış, Çin'den Hazar Denizine kadar uzanan bir Büyük Türkistan haritası vardı ve altında ise elleri zincirlenerek kuran okuması engellenen bir Türkistanlı resmi konmuştu. İlk sayının arka kapağında Mustafa Çokayoğlu'nun resmi bulunmaktaydı. Dergide Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Doğu Türkistan'daki kurtuluş hareketleri ve Batı Türkistan ile ilgili makaleler ve haberler mevcuttu. Ne yazık ki dergi uzun ömürlü olamamış ve 10'uncu sayısından sonra çıkarılamamıştır.

1954 yılında Mısır Hükümetinin, Arap harfleriyle, Türkistan Türkçe'sinde yayın yapılabilmesi konusunda izin vermesiyle birlikte *Azad Türkistan* isimli yeni bir dergi çıkarılmağa başlandı. Mehmet Emin İslami tarafından çıkarılan dergide, Türkistan Tekkesi Şeyhi Yunus Efendi ve Mübeşşirhan Tarazi gibi dini önderler de yazılar yazmaktaydılar. Siyasi, dini, edebi konular ve haberler şeklinde ve 4 bölüm halinde düzenlenen dergi, aralıklı olarak 3 yıl kadar yayınlanabilmiştir. 1950'li yıllarda Mısır'da yaşayan Türkistanlıların sayısı bin kadardı. Buna karşın Suudi Arabistan'da birkaç yüz bin Türkistanlı yaşamaktaydı. Mısırdaki Türkistanlıların bir kısmı ticaretle uğraşmakta, bir kısmı da El Ezher gibi üniversitelerde eğitim görmekteydiler. Bu kadar az sayıda olmalarına karşın sosyokültürel açıdan etkin bir faaliyet göstermeleri dikkat çekicidir.

1957 yılında Veli Kayyum Han'ın Suudi Arabistan'ı ziyareti sonrasında 10 kadar Türkistanlının tutuklanması, böl-

تورکستان

(تورکستان الحرة)

علمی ، دینی ، ادبی ، تاریخی ، اجتماعی ، توجیهی ، آیلیق مجله دور .
 صاحبی وناشری : محمد امین اسلامی . ورئیس تحریری : محمد صادق افندی عاشور دور .
 اهل فضل تورکستان لیق لر دین برنجه ذات لر هیئت تحریر اعضا لری دور

بیبل (۱) محرم و صفر ۱۳۷۴ هجری . سبتمبر واکتوبر ۱۹۵۴ برنجی سان

صفحه		
۱	اداره	آزاد تورکستان چیقیشی مناسبتی بیله
۳	محمد امین اسلامی	تورکستان تاریخی (باش سوز)
۵	»	جلالناو ملک سعود حضرت تارینه نیجه
۷	سماحتاوسید مبشر طرازی	اسلام نظر نیده استقلال
۸	فوزیه خانیم نافذ	عائله ده خاتون
۹	م . ا . اسلامی	دینی تاریخیمیز نه اوچون هجری ؟
۱۳	فضیلتوشیخ محمد یونس	حدیث شریف قسمی (دینی بولوم)
۱۴	م . ا . اسلامی	قوتاتقو بیلیک ومؤلنی یوسف خاص حاجب .
۱۷	»	قورچاق حاجی لر .
۲۱	»	ملی شعر واتالار سوزی و قسقه حکایه لرادبیات بولوی
۲۴	اداره	اخبار بولوی - اسلام دنیاسی وتورکستان خبر لری دین
۳۰	م . ا . اسلامی	مصرده کی تاریخی اثر لر دین عمرو بن عاص حاجی
۳۳	اداره	قانیبولوق خبر (عیاض بگ اسحاق وفاتی)
۳۳	اداره	مصرده تورکستان مجله سی حالیدین

gedeki siyasi nitelikteki çalışmalara ciddi bir darbe vurmuştur.⁷⁹ Yapılan soruşturma sonucunda tutuklananların rejim karşıtı herhangi bir faaliyet içerisinde olmadıkları anlaşılmış ve hepsi serbest bırakılmışlardır. Fakat bu olay Suudi Arabistan'da yaşayan Türkistanlıları çok derinden etkilemişti. Sonuç olarak, bu tarihlerden sonra, dış dünyadaki milli Türkistan hareketlerine doğrudan katılım gösterme konusunda isteksiz davranacaklar ve sadece maddi yardımla yetineceklerdir.

⁷⁹ MTBK'nın Doğu Ülkelerindeki Faaliyetleri bölümüne bakınız.

Bölüm 5

Bağımsızlığa Doğru

Baymirza Hayit ve Ahat Andican, Türkistan Milletinin feryatları henüz Moskova'nın ötesine geçemediği dönemlerde, bu halkın sesini kıtalardan kıtalara taşımışlar ve ecdadımızın ruhlarını şad etmişlerdir...

Çolpan Mükafatı gerekçe yazısından, Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, 20 Mart 1992

Bağımsızlığa Doğru

Türkiye, İran ve Afganistan hattında darbeler ve devrimler

20. Yüzyılın son çeyreği, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan dünya dengelerinin büyük ölçüde değiştiği bir dönem olmuştur. 1970'lerden sonra Doğu ve Batı blokları arasındaki sertleşme giderek daha da artmış, Sovyetlerin 3'üncü dünya ülkelerinde etkinliğini arttırma çabası yoğunlaşırken ABD'nin komünizmi sınırlandırma yönündeki politikaları iyice keskinleşmiştir. Sovyetler Birliği'nin güney kanadında bulunan üç ülke, Türkiye, İran ve Afganistan ise bu süreçten en çok etkilenen ülkeler arasındaydı. Nitelikleri ve gerekçeleri farklı olmakla birlikte, her üçünde de, ciddi bir siyasi kaos ortamı söz konusuydu.

Türkiye'de 1968'lerden itibaren başlayan sağ-sol çatışmaları ve genel siyasi istikrarsızlık, 70'li yıllar boyunca giderek turmanmış ve ülke, neredeyse "iç savaş" olarak tanımlanabilecek bir siyasi çatışma ortamına sürüklenmişti. İran'da halkın tepkisi monarşiye yönelmiş ve 1925'ten bu yana ülkeyi idare eden Pehlevi hanedanına karşı çok yoğun bir muhalefet hareketi ortaya çıkmıştı. Komünist partisi, liberaller ve Ayetullahlar, Şah rejimine karşı tek bir cephe oluşturdular. Afganistan'da ise, komünistlerin de desteğiyle, 1973 yılında iktidara el koyan general Davut Han için diyet ödeme günü giderek yaklaşmaktaydı. 1960'lı yıllardan itibaren Afganistan'da giderek güçlenen komünist gruplar için bir geçiş dönemi

iktidarına, başka bir deyişle, bir Kerenski dönemine ihtiyaç vardı. General Davut'a bu nedenle destek vermişlerdi. 80'li yıllara yaklaşıldığında ise bu gruplar, artık ülkeyi tek başlarına idare edebilecekleri inancındaydılar.

1970'lerin sonlarından itibaren taşlar yerinden oynadı ve Sovyetler Birliği'nin güney kanadındaki ülkelerde siyasi depremler yaşanmağa başladı. İlk değişiklik Afganistan'da gerçekleşti. 1978 yılı Nisan ayında, general Abdülkadir desteğindeki komünist gruplar Afganistan'da iktidara el koydular ve Nur Muhammed Taraki başkanlığında Demokratik Afganistan Cumhuriyeti ilan edildi. Yeni yönetimi tanıyan ilk ülke, kuşkusuz, Sovyetler Birliği olacaktı. Aradan bir yıl geçmeden İran Şahı ülkesini terk etmek zorunda kaldı. Devrimin dini önderi Ayetullah Humeyni, İran topraklarına ayak basarken, İran İslam Devrimini gerçekleştiren gruplar arasındaki çatışmalar çoktan başlamıştı. Kısa süreli bir mücadele sonrasında, Komünist partisi *Tudeh*, Afganistan'ın başkenti Kâbil'e, Liberal grupların liderleri ise başta Fransa olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine kaçmak zorunda kalacaklardı. Zincirin son halkası ise Türkiye idi. Buradaki değişim diğer ülkelere oranla daha az gürültülü oldu. 12 Eylül 1980'de, Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren başkanlığındaki 5 generalin iktidara el koymasıyla ülkedeki sağ-sol çatışması büyük ölçüde sona erdirilmişti. Darbe sonrası dönemde ise askeri yönetim, eski siyasi kadrolarla hesaplaşma sürecini başlatacak ve sivil siyaseti kendi taleplerine göre şekillendirme çabasına girişecekti.

Afganistan'da Taraki yönetiminin ülkeyi kontrol altına almakta başarısız olması üzerine Sovyetler Birliği, bu ülkeye doğrudan müdahale kararı aldı. Fakat kısa bir süre sonra Brejnev ve arkadaşları, Sovyet tarihinin en kötü dış politika kararlarından birisini aldıklarının farkına vardılar. Afganistan Sovyetlerin Vietnam'ı olmuştu. Afganistan batağı, zaten zor durumda olan Sovyet ekonomisinde ciddi açıklara yol açmaktaydı. Bu sırada Brejnev ölmüş, yerine gelen Çernenko ve Andropov gibi yaşlı ve hasta liderlerin iktidarları ise çok kısa sürmüştü. Daha sonra iktidara gelen Gorbaçov, Sovyetler Birliği'nin üçüncü dünya ülkeleri, Doğu Avrupa ve Afganistan'

daki komünist yönetimleri destekleme çabalarının devam etmesi halinde, ciddi bir çıkmaza gireceğinin farkına varmıştı. Sovyetler Birliği genel kurmay başkanı Mareşal Orgakov'un "Sovyetler yeniden organize edilmediği takdirde 2000 yılına kadar çok gerilerde kalacaktır. Yani, 21. yüzyılda Sovyetler Birliği, gelişmemiş ülkelerin en gelişmiş olacaktır" sözleri Sovyetlerin içerisinde bulunduğu durumu çok açık bir şekilde yansıtmaktaydı.¹

Gorbaçov iktidara geldikten kısa bir süre sonra *Glastnost* ve *Perestroika*, yani, Açıklık ve Yeniden yapılanma sözcükleriyle tanımladığı büyük dönüşüm projesini ilan etti. Bu kapsamlı proje, başta komünizm ideolojisi olmak üzere siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlardaki Sovyet yapılanmasını ve uygulamalarını tartışmaya açıyordu. Amaç, Sovyet sistemindeki aksaklıkların giderilmesi idi. Yapılacak reformlarla Sovyetler Birliği yeniden dünyanın etkin kutup ülkesi haline gelecek ve Batı dünyasına karşı kaybetmekte olduğu bilimsel ve teknolojik yarışını kazanma şansını ele geçirecekti.

Yıllar ilerledikçe Gorbaçov'un hayalleri yok olmağa başladı. *Glastnost*, yani, açıklık ilkesi çok etkili olmuş buna karşın *Perestroika*, yani, yeniden yapılanma ilkesi tam anlamıyla iflas etmişti. 1990'lı yıllara gelindiğinde Sovyetler Birliği, 70 yıllık merkezi rejimin tam bir kaos içerisine sürüklendiği bir blok görünümündeydi. Doğu Avrupa ülkeleri birer birer bağımsızlıklarını ilan etmekteydiler. Sovyetler Birliğini oluşturan çevre ülkelerin hemen hepsinde bağımsızlık yanlısı halk hareketleri ortaya çıkmıştı. 1989 yılından itibaren başlayan dağılma süreci, önce Varşova Paktı'nın, daha sonra da Sovyetler Birliği'nin çözülmesiyle sonuçlandı.

Tarihler 18 Aralık 1991'i gösterdiğinde Sovyetler Birliği liderlerince onaylanan Alma Ata deklarasyonu, gelecek adına bugünü feda eden bir ütopyanın ve 70 yıl boyunca milyonlarca insanın hayatını yok eden kanlı bir rejimin ölümünü resmen ilan ediyordu. Bu tarih, aynı zamanda, başta Türk toplumları olmak üzere, yüz yılı aşkın bir süreden beri köleleştirilen ve sömürgeleştirilen 15 kadar cumhuriyetin yeniden

¹ Andican, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, s: 78.

doğuşunu simgelemekteydi. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Türkistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları, dış dünyadaki Türkistan Hareketinin yeni bir döneme girmesi anlamına geliyordu.

Bağımsızlığa giden 1980'li yıllarda, harıçteki Milli Türkistan mücadelesi, geçmişte olduğu gibi yine 3 merkezde, yani, Türkiye, Afganistan ve Almanya'da yoğunlaşmıştır. Ayrıca ABD'ye göçmen olarak giden Türkistanlıların katılımıyla bu ülkede de yeni çalışmalar başlatılmıştır. 90'lı yıllar yaklaşırken, Sovyetler Birliğinde ortaya çıkan siyasi iklim yumuşaması nedeniyle, Türkistan Cumhuriyetlerindeki aydınlar ile dış dünyadaki milli hareketler arasında karşılıklı etkileşimlerin başlaması bu dönemin bir diğer özelliği olmuştur.

Türkistanlılar yeniden sahnede

12 Eylül Askeri Harekâtı sonrasında, Türkiye'deki bütün Dernekler gibi, Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneğinin de (TKSYD) çalışmaları durdurulmuş ve dernek kapanmıştı. 1982 yılında Devlet Başkanı Evren Pakistan'a resmi bir ziyaret yapmış ve bu ziyaret sırasında 4500 civarında Türkistanlı muhacirin Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak kabul edilmesi kararı verilmişti. Aynı yıl içerisinde Türkiye'ye getirilen Türkistanlılar esas olarak üç gruptan oluşmaktaydı. 310 aileden oluşan Hacı Rahmankul Han önderliğindeki Kırgız grubu,² Van ili Erciş ilçesine bağlı Ulupamir köyüne yerleştirildi. Afganistan Türkmenlerinin önde gelenlerinden Kızılayak Halife'nin oğlu Abdulkerim Mahdum'un da içinde bulunduğu 1000 kişilik Türkmen grubu Tokat iline, Özbeklerin ağırlıklı olduğu gruplar ise Hatay, Gaziantep ve Şanlıurfa bölgelerine yerleştirildiler. Bu grubun nüfusu 2000 civarındaydı. Ayrıca 300 kişilik bir Kazak grubu da Kayseri'ye yerleştirilmişti.³ Türkiye Cumhuriyeti tarafından resmen iskânlı göçmen olarak getirilen bu 4500 kişi dışında, binlerce Türkistanlı, çeşitli yollarla, İran, Pakistan veya Arap ülkeleri üzerin-

² Yaklaşık 1137 kişi

³ D'or, *Kırgız Mültecileri Hakkında Kısa Bir Bilgi*, s: 1.

Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği üyelerinden bir grup.
İstanbul, 1987 (Ahat Andican Arşivi)

den, serbest göçmen olarak Türkiye'ye gelmişlerdi. Serbest göçmenler başta İstanbul olmak üzere, Türkistanlıların yaşadığı veya akrabalarının bulunduğu çeşitli şehirlere yönelmekteydiler.

Türkiye'de 1983 yılında genel seçimler yapılmıştı ve 12 Eylül darbesinin oluşturduğu ağır siyasi ortam giderek değişmekteydi. Parlamento tarafından çıkarılan yeni dernekler yasası ile birlikte sivil toplum kuruluşlarının yeniden örgütlenme süreci başlamıştı. 1977'lerden bu yana kapalı olan Türkistan Derneğinin yeniden açılması ve aktif hale getirilmesi zorunluluğu hissedilmekteydi. Bu ihtiyacı gören Dr. Ahat Andican ve arkadaşları, 1984 yılı içerisinde, Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneğini yeniden kurdular. Dernek Başkanı seçilen Ahat Andican, değişen Türkiye ve Dünya şartları içerisinde, klasik dernekçilik anlayışla yürütülecek faaliyetlerin yeterli ve etkili olamayacağı inancındaydı. Derneğin ilk

kongresinde, başkan seçilmesinden sonra yaptığı konuşmayla, geleceğe yönelik faaliyetlerin hangi anlayışla gerçekleştirilmesi gerektiğinin işaretlerini vermekteydi:

Derneğimizin kurulduğu 1954 yılından bu yana tam 30 yıl geçmiştir. Dernek bu yıllar içerisinde Türkistanlılar arasında dayanışma ve kaynaşmayı arttırıcı yönde faaliyetler yapmış, geziler, geceler düzenlemiş, folklor faaliyetleri üzerinde yoğunlaşmıştır. 1925'li yıllardan itibaren İkinci Dünya Savaşı dönemine kadar geçen süre içerisinde, Türkistan Türk Gençler Birliği (TTGB) bünyesinde açık olarak ve Türkistan Milli Birliği (TMB) bünyesinde gizli olarak yürütülen çalışmalara göre kıyaslandığında, Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği bünyesinde yapılan son 30 yıllık dönem çalışmalarının çok yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir.

1952'lerde Türkiye'ye göçmen olarak gelen gruplar için, geziler ve geceler düzenleyerek kendi kültürel değerlerini korumayı amaçlayan çalışmalar yapmak belki gerekliydi ve yeterli kabul edilebilirdi. Fakat aradan 30 yıl geçmiştir ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bünyesinde neredeyse üçüncü nesiller ortaya çıkmıştır. Günümüzün hızla değişen şartlarında böylesi klasik bir dernekçilik anlayışı yeterli olmaktan çok uzaktır.

Dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Türkistanlıların tek hedefi, yalnızca kendi varlıklarını korumak ve bir 'getto' anlayışı içerisinde, kendi toplumları arasındaki dayanışmayı sürdürmek olmamalıdır. Kuşkusuz bu nitelikteki faaliyetler yararlıdır. Fakat asıl amaçlanması gereken şey, Türkistanlıların yaşadıkları ülkelerde etkin ve nitelikli sosyopolitik baskı grupları haline gelebilmelerinin sağlanması olmalıdır. Böylesi bir dönüşümü gerçekleştirmenin yolu ise, bilimsel nitelikte yoğun bir kültür faaliyeti yapmaktan ve etkili siyasi diyaloglar kurmaktan geçmektedir. Türkistanlılar, sadece kendi meslekleriyle uğraşan, başımıza bir iş gelir korkusuyla, siyasi ve sosyal nitelikteki çalışmalara girmekten kaçınan insanlar olmaktan bir an önce kurtulmalıdırlar.

Sovyetler Birliğinde ciddi değişiklikler yaşanmağa başlamıştır. Demir Perdenin yıkılması veya aralanması ihtimali giderek güçlenmektedir. Bu durumda hariçteki Türkistanlılara düşen görev, Türkistan'da yaşayan milletimizin sesini ve sorunlarını, sadece 'komünistler şunu yaptı, bunu yaptı' gibi bir ağlama edebiyatı ile değil, sağlam ve ayakları yere basan bilimsel çalışmalarla dünya kamuoyuna duyurmaktır. Dr. Baymir-

za Hayit'lerin sayısını arttırmamız gerekmektedir. Bağımsızlık günü geldiğinde ise bu cumhuriyetler ile kendi yaşadıkları ülkeler arasında diyalogların hızla kurulmasına yardımcı olmak, hariçte yaşayan Türkistanlıların asli görevi olmak durumundadır.

Dernek başkanı olarak kaldığım sürece öncelikli hizmet anlayışım bu yönde olacaktır. Kimse benden ve arkadaşarımdan eski usül bir dernekçilik faaliyeti beklemesin. Öncelikle Derneğimizi, Türkistan'la ilgili her mesele için, aranılacak bir merkez haline dönüştürmek zorundayız. Bu amaca ulaşabilmek için, öncelikle bir binaya ve nitelikli bir kadroya sahip olmalıyız. Türkistan ve Türk Dünyası konularında kaynak olacak bilimsel bir yayın ve uluslararası nitelikte organizasyonlar ise bizi hedefimize büyük ölçüde ulaştıracaktır. Nerede Türkistan konusu varsa Dernek orada olmalıdır. Bunu sağlamak zorundayız.⁴

Bu çalışma anlayışıyla, yeniden kuruluşun ilk aşamalarını hızla aşan dernek, 1986 yılı başında, kurulduğu tarihten bu yana ilk defa olarak, kendi binasına sahip olmuş ve Aksaray semtinde üç katlı bir bina satın alınmıştı. Bu dönemde, bir taraftan Türkistanlılar arasındaki sosyal bağlar kuvvetlendirilirken, bir taraftan da, Türkiye'deki ilmi ve siyasi çevrelerle güçlü ilişkiler geliştirilmeye çalışılmaktaydı. Bu yıllarda gerçekleştirilen en önemli çalışmalardan birisi, Milli Eğitim Bakanlığı kadrolarının bilgilendirilmesi ve orta öğretimde okutulan *Milli Tarih* ve *Milli Coğrafya* kitaplarına Batı Türkistan başlığı altında bölümlerin konulmasıdır. Türkiye'deki muhaceret hayatı boyunca ilk defa olarak, 1986 yılında, Türk Televizyonu için bir program hazırlanmış, Türkiye'de yaşayan Türkistanlıların sosyokültürel yapıları, Türk ekonomisine katkıları ve Türkistan Cumhuriyetlerindeki gelişmeler hakkında Türk kamuoyuna bilgi sunulmuştur.⁵

Sovyetler Birliğindeki değişmelere paralel olarak, Türkistan Cumhuriyetlerine yönelik ilginin arttığı bir ortamda, Dernek tarafından, konuyla ilgili bilim adamlarının katıldığı çok

4 Dernek Başkanı Doç. Dr. Ahat Andican'ın 1984 kongresi kapanış konuşması.

5 Söz konusu program 12 Mayıs 1986 tarihinde TRT 1 de yayınlanmıştır.

Ahat Andican, 1997 yılı başları

sayıda ilmi toplantılar düzenlemiştir. Ayrıca Dernek başkanı Dr. Ahat Andican, üniversiteler, vakıflar veya başka dernekler tarafından düzenlenen toplantılara katılmış, Sovyetler Birliğindeki olaylar ve Türkistan Cumhuriyetlerindeki gelişmeler gibi konularda konferanslar vermiştir. Benzer şekilde, Türkiye’de yayınlanan çeşitli yayın organlarında makaleler yazmış, BBC, Hürriyet Radyosu (Radio Liberty) ve Amerikanın Sesi (Voice Of America) gibi uluslararası yayın kuruluşlarında konuşmalar yapmıştır.⁶

Türkistan Dergisinin çıkarılması ve

Türkistan Araştırmaları Vakfı’nın Kurulması

Doğu Blokunda ve Türk Dünyasında ortaya çıkan gelişmelerin Türk ve dünya kamuoyuna aktarılması amacıyla 1988 yı-

⁶ Bu konularla ilgili geniş bilgi için bkz. Dr. Ahat Andican, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*.

lı başından itibaren Dr. Ahat Andican tarafından *Türkistan* isimli bir dergi çıkarılmağa başlandı. 3 ayda bir yayınlanması amaçlanan siyasi, ekonomik ve kültürel nitelikteki derginin çıkış gerekçesi, başlangıç yazısında şöyle açıklanmıştır:

1927 yılında Yeni Türkistan ile başlayan yayın çabaları Türkistan'ın Sesi gibi dergilerle 1955'lere kadar devam etmiştir..... Ne yazık ki Türkistan meselesine hizmet için başlatılan çalışmaların hiç birisi günümüze ulaşabilecek kadar uzun ömürlü olamamıştır.... Bugün şartlar büyük ölçüde değişmiştir.... Türkistan'la, dış dünyada yaşayan Türkistanlılarla veya Türk Dünyasıyla ilgili gelişmeleri, olayları, bilgileri ve düşünceleri aktaracak, bir nevi pencere görevi yüklenecek, bir yayın organına ihtiyaç vardı. İşte Türkistan Dergisi bu ihtiyaçtan doğmuştur.⁷

Derginin 10 kişilik yazı kurulunun 7'si Türkistanlı bilim adamları ve akademisyenler tarafından oluşturulmaktaydı.⁸ *Türkistan Dergisi* siyasi ve ilmi çevreler tarafından kısa sürede benimsenmiş, yayınlanan yazılar bir çok çalışmacı tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Özellikle Afganistan'da Sovyetlere karşı verilen mücadelede Türklerin rolü, Türk Dünyasında ortaya çıkan Halk Hareketlerinin (Azerbaycan Halk Cephesi ve Birlik Hareketi vs.) dış dünyada tanıtılması gibi konuları Türk kamuoyuna en erken ve ayrıntılı bir şekilde sunan kaynak Türkistan dergisiydi. Faaliyetlerin daha etkin bir biçimde sürdürülebilmesi amacıyla, 1990 yılında Dr. Ahat Andican önderliğinde Türkistan Araştırmaları Vakfı kurulmuş ve derginin sahipliği bu vakfa devredilmiştir.⁹

⁷ *Çıkararken*, Türkistan Dergisi, sayı 1(1988), s: 1.

⁸ Dr. Ahat Andican tarafından çıkarılan derginin sahipliğini "Türkistan Yayın Merkezi" adına Dr. Emin Mindan yürütmekteydi. Derginin yazı kurulunda ise Dr. Baymırza Hayit, Doç. Dr. Ahat Andican, Doç. Dr. Timur Kocaoğlu, Prof. Ahmet Bican Ercilasun, Doç. Dr. Abdülkadir Donuk, Eşref Bengi Özbilen, İklil Kurban, Doç. Dr. Kıyameddin Barlas, Doç. Dr. Orhan Kavuncu ve Reşit Şaşıhüseyinoğlu gibi isimler mevcuttu. Dergi 1994 yılına kadar 22 sayı yayınlanmıştır.

⁹ Türkistan Araştırmaları Vakfı 9.8.1990 tarih ve 20600 sayılı resmi gazete ilanı ve Fatih Birinci Asliye Hukuk Mahkemesinin 13.9.1990 tarih ve 499 sayılı kararıyla kurulmuştur. Vakfın kurucuları şunlardır. Prof. Dr. Ahat Andican, Dr. Emin Mindan, Doç. Dr. Timur Kocaoğlu, Prof. Dr. Şaban Karataş, Prof. Dr. Abdülkadir Donuk, Prof. Dr. Mus-

Afganistan Savaşı ile ilgili çalışmalar

İşgalci Sovyet Ordusuna ve Sovyetlerin desteklediği komünist Kâbil hükümetinin güçlerine karşı yürütülen Afgan Cihadında, Türkistanlılar tarafından kurulmuş tek bir siyasi hareket vardı. Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı adlı bu parti Pakistan'daki Türkistanlılardan Azad Beg tarafından yönetilmekteydi. Yönetim merkezi Peşaver'de olan hareket, ne yazık ki dış ülkelerde yeterince tanınmamaktaydı. Türk Partisi, Pakistan'daki mücahit partilerin sayısının 7 ile sınırlanmasından sonra kurulduğu için, resmen kabul görmemişti ve bu nedenle Pakistan Hükümeti aracılığıyla verilen ABD yardımından da yararlanamıyordu. Türk kamuoyu, Kuzey Afganistan bölgesinde Özbek ve Türkmen kökenli Türklerin yaşadığı ve bu bölgedeki mücadelenin Türkler tarafından yürütüldüğü konusunda neredeyse hiç bilgi sahibi değildi. Kökten dinci çevrelerin etkisiyle, Afganistan'da sürdürülen mücadelenin sadece Peştü ve Tacik gruplar tarafından yürütüldüğü sanılmaktaydı. Fanatik Peştü milliyetçisi Gülbeddin Hikmetyar ve Tacik lider Burhaneddin Rabbani Türkiye'de en çok tanınan cihat önderleriydi.

Azad Beg'in şahsında Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı Hareketini ve Afganistan Türklüğünü tanıtmak amacıyla Türkiye'de ciddi bir çalışma yapmak gerekiyordu. Dr. Ahat Andican'ın daveti üzerine Azad Beg ve bazı komutanları, Nisan 1988'de Türkiye'ye geldiler. İstanbul'da 2 gün süreyle basın ve yayın organlarına yönelik bir tanıtım programı uygulandı. Daha sonra Azad Beg ve arkadaşları Ankara'ya götürülerek sırasıyla Milli Eğitim Bakanı Hasan Celal Güzel, Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, Devlet Bakanı Cemil Çiçek ve Başbakan Turgut Özal ile görüştürüldü. Böylece, Afganistan problemi, Afganistan Türklerinin durumu ve cihat içerisindeki konumları Türkiye Hükümeti yetkililerine ilk kez geniş bir şekilde anlatılmış oldu. Bu görüşmeler sırasında yetkililer Afga-

tafa Erkal, Ekber Yassa, Zahir Koca, Muhammed Yıldız, Şevket Aynural, Hüsamettin Sabri, Fethullah Töre, Şevket Özulu, Kabil Ceynek, Celalettin Alioğlu, Ekber Dolgun, Sabır Karger, Erol Kaymak.

nistan Türklerine ve bu Türklerin kurduğu teşkilatlara yardım yapılacağı yönünde çeşitli sözler vermişlerdir. Bütün bu görüşmelerin ve yapılan konuşmaların Türk basın ve yayın organları tarafından geniş bir şekilde duyurulması, Türk kamuoyunun Afganistan Cihadı ve Türkler konusunda bilgilmesini sağlamıştır.

Daha sonra, meselenin Amerika Birleşik Devletleri yetkililerine anlatılabilmesi için Azad Beg ve iki yardımcısı ile birlikte Dr. Ahat Andican, ABD'ye gittiler. Washington'da ABD yetkilileriyle yapılan temaslarda Afganistan Cihadında Türklerin rolü anlatıldı. Ayrıca bazı uluslararası strateji kuruluşlarında konuşmalar yapıldı. Bütün bu çalışmalara, o dönemde Türkistan Amerikan Derneği başkanı olan Abdullah Hoca da katılmış ve ciddi bir destek sağlamıştır.

ABD programı sonrasında, Dr. Ahat Andican başkanlığındaki Türkistan Derneği, Afganistan'da yürütülen mücadeleye destek amacıyla bir yardım kampanyası başlatma kararı aldı. Fakat Türkiye genelinde bir kampanya yürütebilmek için Türkiye'nin bütün şehirlerinde teşkilatlanmış bir kuruluş olmak mecburiyeti vardı. Bu nedenle teklif, ülke genelinde etkin bir organizasyon olan, Türk Ocakları teşkilatına götürüldü. Türk Ocakları yönetiminin teklifi kabul etmesi sonucunda, Temmuz 1988 de, Esir Milletler Haftası ile birlikte kampanya başlatıldı. Türk Ocakları Başkanı Prof. Dr. Orhan Düzgüneş, 16 Temmuz 1988 günü yaptığı bir basın toplantısıyla, kampanyayı kamuoyuna ilan etti. Kampanyayı yürütmek için, Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği Başkanı Ahat Andican ve Türk Ocakları Kuruluşundan Doç. Dr. Orhan Kavuncu, Celal Er ve Dr. Mehmet Şahingöz'den oluşan 4 kişilik bir heyet kurulmuştu.

Bu heyet üyeleri, 1988 yılı Ağustos ayından itibaren, her hafta en az iki ilde konferanslar düzenleyerek bütün Türkiye'yi dolaştılar ve Afganistan meselesini anlattılar. Bilgilendirme ve yardım amaçlı bu kampanya Aralık ayı sonuna kadar 5 ay süreyle devam ettirildi ve 50 civarında ilde toplantılar yapıldı. Bu çalışmalar sırasında, Türk düşmanlığını benimsemiş bazı odaklar, Cihat Bölünüyor yaygarasıyla, Ahat Andican'ın şahsına karşı ciddi bir hücum kampanyası baş-

latmışlardır. Fakat Türk kamuoyunun meseleyi doğru algılaması nedeniyle bu saldırı kampanyaları etkili olamamıştır. Türkistanlılar Derneği ve Türk Ocakları tarafından yürütülen bu bilgilendirme ve yardım çalışması, Kızılay veya Diyanet İşleri Başkanlığı gibi resmi devlet kuruluşları dışında, bir sivil kuruluş tarafından resmen gerçekleştirilen ilk sınır ötesi yardım kampanyası olması bakımından tarihi bir öneme sahiptir.

Toplanan maddi yardımla birlikte çeşitli sağlık ve eğitim malzemeleri, 1989 yılı başında, 7 kişilik bir grup tarafından Türk Partisinin Peşaver'deki merkezine götürülmüş ve teslim edilmiştir.¹⁰

Hareketin Pakistan ve Afganistan'daki askeri kampları ziyaret edilmiş, mücahit liderleriyle görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca Pakistan'daki Türk Mülteci kampları ziyaret edilmiştir. Bu gezi sonrasında, Afganistan meselesiyle ilgili gelişmeler, Pakistan'daki mücahit partilerinin durumu, mülteci kamplarındaki Türklerle ilgili durum ve Afganistan meselesinin geleceğinde Türkiye'nin rolü gibi konuları içeren bir rapor hazırlanarak Türk Hükümeti yetkililerine teslim edildi. Yine aynı yıl içerisinde Dr. Ahat Andican'ın çabalarıyla, Azad Beg hareketi tarafından belirlenen 7 Türkistanlı genç Türkiye'ye getirildi ve çeşitli Türk üniversitelerine yerleştirildi.¹¹

1992 yılı bahar aylarında ordusu ile birlikte mücahitlere katılan General Reşid Dostum, Mayıs ayında Afganistan Milli İslami Hareketini (CMİA) kurmuş ve başkanı seçilmişti. Böylece Afganistan mücadelesinde Türkistanlılar tarafından oluşturulan ikinci bir merkez daha ortaya çıkmış oluyordu. General Dostum hareketi ile Türkiye Devleti arasında ilişkilerin başlatılması gerekiyordu. Dr. Ahat Andican'ın çabalarıyla gerekli temaslar sağlanmış ve Dostum'un Türkiye'ye gönder-

¹⁰ Grup TKSYD başkanı Doç. Dr. Ahat Andican, Türk Ocakları Ankara şubesi reisi Doç. Dr. Orhan Kavuncu, Yard. Doç. Dr. Mehmet Şahingöz, iş adamı Oğuz Yayan, gazeteci Emin Pazarcı ve gazeteci Mustafa Köker'den oluşmaktaydı

¹¹ Bu gençlerin isimleri şöyledir: Bahauddin Abdul Alim oğlu, Abdurreşid Çarikul oğlu, Abdulkuddus Sultankul oğlu, Han Muhammed Hacı Mecid oğlu, Şemsuddin Halil Şerif oğlu, Hudaynazar Abdurrahim oğlu, Rahimullah Hacı Hasan oğlu

diği temsilciler, Şubat 1993'te, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a takdim edilmişlerdir.

Görüşme 17 Şubat 1993 günü İstanbul'da, sayın Cumhurbaşkanının Harbiye Orduevindeki odasında gerçekleşmiş ve 2 saat kadar sürmüştür. Toplantıya Dostum'un temsilcileri Haşim Zari, General Abdulmalik ve Dr. Ahat Andican katılmışlardır. Bu görüşme sırasında Cumhurbaşkanına Afganistan'daki durum ile ilgili geniş bir malûmat aktarılmış ve Mezar-ı Şerif'teki General Dostum yönetimiyle doğrudan temas kurulması, Mezar-ı Şerif'te konsolosluk açılması gibi talepler gündeme getirilmiştir. Bu temaslar sonrasında Dostum ile Türkiye arasında sıcak bir ilişki başlayacak ve bir süre sonra General Dostum Türk hükümeti tarafından resmen Türkiye'ye davet edilecektir.

Uluslararası Türkistan kurultayları

Sovyetler Birliğindeki gelişmeler, gelecekte ciddi değişmelerin ortaya çıkacağını göstermekteydi. Moskova giderek etkisini kaybetmeğe başlamış, Doğu Avrupa'da ve Sovyet Cumhuriyetlerinde çok sayıda Halk Hareketleri ortaya çıkmıştı. Bu gelişmeler ışığında, hariçteki Türkistanlıların nasıl bir yol izleyecekleri konusu önem kazanıyordu. Bu amaçla 1989 Eylülünde, Dr. Ahat Andican başkanlığında, Türkiye'deki bütün Türkistan teşkilatlarının temsilcilerinin çağırıldığı bir Ulusal Türkistan Kurultayı düzenlendi. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın konferans salonunda gerçekleştirilen iki günlük kurultayda, hariçteki Türkistanlıların durumu ve geleceğe yönelik muhtemel gelişmeler değerlendirildi ve yapılması gereken çalışmaların ilkeleri ortaya konuldu.¹²

Sovyet basını bu kurultaya şiddetli tepki vermiş ve kurultay düzenleyicileri aleyhinde bir karalama kampanyası başlatmıştı. Sovyet Özbekistanı gazetesinde çıkan *Mordeni tırltmekga urunglen*¹³ başlıklı makalede Dr. Baymirza Hayit ve Dr. A-

¹² Türkistan Dergisi (1989), sayı: 8, s:14.

¹³ Ölüyü diriltmeye çalışanlar

hat Andican hakkında, yalan ve iftiralarla dolu hayali değerlendirmeler yapılmaktaydı. KGB tarafından yazdırıldığı anlaşılan yazıda Dr. Ahat Andican'ın son Hokand Han'ının torunu olduğu söylenmekte, amacının ise Türkistan'ı tek bir devlet haline getirdikten sonra Han olarak başına geçmek olduğu belirtilmektedir.¹⁴

1990 yılı Sovyetlerdeki dağılma sürecinin belirginleştiği bir yıl oldu. Artık sadece hariçte yaşayan Türkistanlıların değil, Türkistan'da yaşayan Türkistanlıların da katılacağı uluslararası nitelikte bir kurultay toplamanın zamanı gelmişti. Dr. Ahat Andican başkanlığında, Türkistan Araştırmaları Vakfı ve Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği, beraberce bu kurultayın çalışmalarını başlattılar. 3-5 Aralık 1990 tarihlerinde İstanbul'daki Atatürk Kültür Merkezinde gerçekleştirilen kurultay 3 konuda *ilk* olma özelliğini taşımaktadır.

70 yıllık muhaceret hayatı boyunca Amerika, Almanya, Afganistan, Pakistan, Arap ülkeleri ve Türkiye'deki Türkistanlıların temsilcileri, ilk defa olarak, böyle büyük bir kurultay vesilesiyle bir araya gelmişlerdir. İkinci özellik ise, Sovyetler Birliği kurulduktan bu yana ilk defa olarak, Türkistan Cumhuriyetlerinden gelen temsilciler ile hariçteki Türkistanlıların bir araya gelebildikleri bir toplantı olmasıdır.¹⁵ Üçüncüsü ise Türkistanlıların yaptığı bir toplantıda Türk hükümeti, ilk kez resmi olarak bakan düzeyinde katılımında bulunmuş ve temsil edilmiştir.¹⁶

3 gün devam eden I. Uluslararası Türkistan Kurultayının bitiminde, katılan delegelerin görüşleri doğrultusunda tespit edilen 13 maddelik bir Sonuç Bildirgesi ilan edildi. Ayrıca, dünya genelinde çalışmalarını yürütmek ve gerekli koordinasyonu sağlamak amacıyla, devamlı çalışacak bir Dünya Tür-

¹⁴ Derviş Ali, *Mordeni Tiriltmakga Urinayetgenler*, Sovyet Özbekistanı, 19 Aralık 1989

¹⁵ Türkistan'dan kurultaya katılanlar Özbekistan Devlet Konseyi Üyesi Şükrullah İbrahim, Yazarlar Birliği Başkanı Adil Yakubov, yazarlar Cemal Kemal ve Tahir Kahhar'dır.

¹⁶ Devlet Bakanı Ercüment Konukman, Avrupa Komisyonu Başkanı Bülent Akarcalı, Kayseri Milletvekili Halil Özsoy, Cumhurbaşkanı Başdanışmanı Ertan Yülek kurultaya katılmışlar ve konuşma yapmışlardır.

kistanlıları Kongresi oluşturulmasına karar verildi. Her ülkeden bir temsilcinin katılımıyla oluşturulan Dünya Türkistanlıları Kongresi başkanlığına Dr. Ahat Andican, Fahri başkanlığına ise Dr. Baymirza Hayit seçilmişlerdir.¹⁷ Kongreden kısa bir süre sonra Özbekistan Matbuat Bakanı ve Kırgızistan Kültür Bakanı gibi yetkililerin davet edilmeleriyle başlayan devletlerarası diyalog süreci 1991 yılı içerisinde giderek yoğunlaşacak ve kısa bir süre sonra devlet başkanları düzeyine çıkacaktır.

Derneğin kamu yararına dernek haline getirilmesi ve Avrasya Federasyonunun kuruluşu

Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneğinin çalışmalarını daha etkin bir düzeyde sürdürebilmesi ve gereken projelerde devlet yardımından yararlanabilmesi için kamu yararına dernek statüsü alması gerekmektedir.

Bu amaçla 1984 yılından itibaren yapılan çalışmalar dosya haline getirilerek, resmi makamların incelemesine sunuldu. İlgili bakanlıklar tarafından 4 ay kadar devam eden incelemeler sonucunda, talep uygun bulunmuş ve TKSYD, Bakanlar Kurulu kararıyla Kamu Yararına Dernek statüsünü almıştır.¹⁸

Daha sonra diğer dış Türk dernekleriyle bir araya gelerek federasyon oluşturma konusu gündeme getirilmiş ve bu süreç başlatılmıştır. Dr. Ahat Andican tarafından yürütülen çalışmalar sonrasında, Doğu Türkistan Derneği ve Irak Kültür Derneği ile bir araya gelinerek, Avrasya Dernekleri Federasyonu kurulmuştur. İlk kongresini 1995 yılı içerisinde yapan Federasyonda dönüşümlü başkanlık sistemi kabul edilmiş olup, bu görev her yıl bir dernek tarafından yürütülmektedir.

1984 yılında derneğin yeniden kurulmasından itibaren

¹⁷ Türkistan Dergisi (1991), sayı 13 s: 72.

¹⁸ Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun 2/3/1995 tarih ve 95/6683 No.lu kararı ile kabul edilmiştir.

Dr. Baymirza Hayit ve Dr. A. Ahat Andican. Dr. Hayit'in 75'inci doğum yılı için yapılan kutlamalar esnasında. İstanbul, 27 Kasım 1993

bağımsızlık sürecinin başlangıç yıllarına kadar geçen süre içerisinde, Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği ve Türkistan Araştırmaları Vakfı bünyesinde, çok ciddi ve etkin çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Amerikalı araştırmacı Lowell Bezanis, *Türkiye Cumhuriyetindeki Sovyet Müslüman Muhacirleri* başlıklı çalışmasının, Batı Türkistanlı Muhacirler bölümünde, Dr. Ahat Andican döneminde yapılan çalışmaları şu şekilde nitellemektedir:¹⁹

Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği'nin şimdiki lideri, onlarca yıl devam eden bir karanlık devresinden sonra, Türkistanlıları Türkiye'de görünür hale getirmiştir.²⁰

Özbekistan Yazarlar Birliği, 1991 yılı uluslararası *Çolpan* mükâfatını Dr. Baymirza Hayit, Dr. A. Ahat Andican ve Mehmedali Mahmudov'a vermişti. Yazarlar Birliğinin bu kararı vermesinde gerekçe olarak şunlar yazılmıştır:²¹

1991 yılı teşkilatımızın tarihinde ölmez bir iz bıraktı. Cumhuriyetimiz kendi bağımsızlığımızı ilan etti. İstiklâl davası için ülkemizde ve harici ülkelerde cansiperane çalışmalar yapan dostlarımızın zahmetlerine karşı daha çok kadirşinashıklar gösterilecektir.

Baymirza Hayit ve Ahat Andican, Türkistan Milletinin feryatları henüz Moskova'nın ötesine geçemediği dönemlerde, bu halkın sesini kıtalardan kıtalara taşımışlar ve ecdadımızın ruhlarını şad etmişlerdir.²²

Sovyetler Birliğinin dağılması ve Türkistan Cumhuriyetle-

¹⁹ Bezanis, *Soviet Muslim emigrés in the Republic of Turkey*, s:161.

²⁰ TKSVD's present leader put the Turkistanis in Turkey 'on the map' after decades of obscurity. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Lowell Bezanis, *Soviet Muslim Emigrés in the Republic of Turkey*, Central Asian Survey (1994), 13 (1), s: 159-161

²¹ Halkara Tanlar Yekunlandi, Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, 20.3.1992, s: 7.

²² "1991 yılı cumhuriyetimiz tarihide ölmes iz kaldırdı. Cumhuriyetimiz öz müstakilliğini ilan kıldı. Müstakillik davası için yurtumuzda ve harici ülkelerde can küydürgan erbablarımız heli köp kadirlanacak. Baymirza Hayit ve Ahat Andican Turkistan ehlining arz – dadı Moskova'dan neriga ötmey turgan paytda bu halkning imdadını kıtalardan kıtalarga yetkazib, ecdadlarımız ruhını şad ayladılar" Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, 20.3.1992, s: 7

rinin bağımsızlıklarını kazanmasıyla birlikte hariçteki Türkistan çalışmaları yeni bir nitelik kazanacaktır.²³

Amerika'daki gelişmeler

Türkistanlıların ABD'ye gidişleri, genel olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlamıştır. Türkistan Lejyonunda görev yapan ve savaş bitiminde hayatta kalabilen eski askerlerden bazıları ABD'ye göç etmişlerdi. Bu Türkistanlılar 1959 yılı Kasım ayında bir araya gelerek Türkistan Amerikan Derneğini²⁴ kurmaya karar verdiler. 33 Türkistanlının doğrudan, 22 Türkistanlının ise vekâlet yoluyla katıldığı bu toplantıda 41 maddelik bir tüzük kabul edildi. Cemiyetin başkanlığına İsakcan Nazirkul, yönetim kurulu üyeliklerine ise Hüseyin İkrâm, Dr. Mehmet Göklen, Narim Uraz ve Alican Arifhan getirildiler.

Cemiyetin temel amaçları, ABD'de yaşayan Türkistanlılar arasındaki birliği ve dayanışmayı arttırmak, Türkistanlıların kültürel kimliklerini korumak ve geliştirmek, ABD'ye göç eden Türkistanlılara maddi ve manevi yardımda bulunmak şeklinde özetlenebilir. Nitekim Türkistan Amerikan Derneğinin bu yıllarda yaptığı çalışmalar sayesinde Avrupa ülkelerinde ve Türkiye'de yaşamakta olan çok sayıda Türkistanlı aile, göçmen olarak ABD'ye gitmek imkânını bulmuşlardır. 1961 yılında İsakcan Nazirkul başkanlıktan ayrılmış, yerine getirilen Hüseyin İkrâm bu görevi 1968 yılına kadar sürdürmüştür. Dernek, Amerikan Kongresi tarafından ilan edilen Esir Milletler Haftası temelinde, Türkistan'ın bağımsızlığı konusunu ABD siyasetçilerinin gündemine taşımaya çalışmıştır. Derneğin bir diğer faaliyeti de ABD kongresi tarafından kapatılmasına karar verilen Amerikanın Sesi Radyosu Özbek bölümü yayınlarının yeniden açılmasını sağlamak olmuştur.

²³ Dr. Ahat Andican 1995 yılı genel seçimlerinde Anavatan Partisi İstanbul Milletvekili seçilmiş ve dernek başkanlığını bırakmıştır. 1996 yılı kongresinde dernek başkanlığına Turan Akın seçilmiştir. Kitabın basıldığı tarihlerde Dernek Başkanlığı Hakan Demir tarafından yürütülmekteydi.

²⁴ Turkestan American Association

İlk yıllarda yoğun faaliyetler gösteren cemiyetin daha sonraki yıllarda etkinliğini kaybettiği görülmektedir.

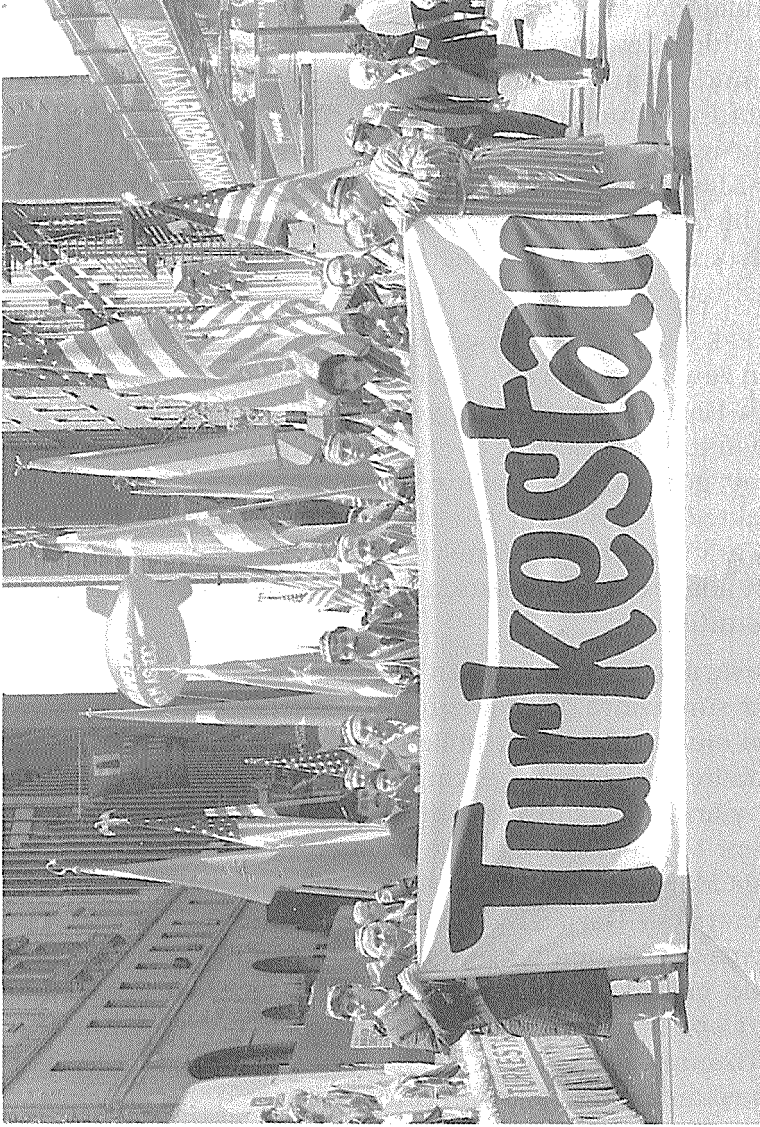
1970'li yıllar, özellikle Türkiye'den ABD'ye yoğun göçlerin yaşandığı dönem olmuştur. Komünist yönetimler tarafından işgal edilen ülkelerden gelen muhacirlere öncelik tanıma politikasından yararlanarak çok sayıda Türkistanlı aile, Adana, İstanbul gibi merkezlerden, başta New Jersey ve New York olmak üzere çeşitli Amerikan şehirlerine göç ettiler. 1979 yılında Afganistan'da başlayan Sovyet işgali ve iç savaş nedeniyle bir göç dalgası daha yaşandı. Bu nüfus yoğunlaşması, Türkistan Amerikan Derneği'nin yeniden etkin bir hale getirilmesi ihtiyacını doğurmuştu.

1984 yılında yapılan genel bir toplantı sonrasında Türkistan Amerikan Derneği tüzüğü yeniden düzenlendi ve Abdullah Hoca başkanlığında yeni bir yönetim seçildi. Bu dönemden itibaren dernek üyeleri arasındaki ilişkileri ve dayanışmayı güçlendirici nitelikte yoğun bir çalışma başladığı görülmektedir. Türkistan Amerikan Derneği, ayrıca Amerika'daki Türk Dernekleri Federasyonunun aktif bir üyesi oldu, Türkistan adına çeşitli uluslararası toplantılara katıldı ve bildirimler sunuldu.

Başarılı çalışmalar yapan Dernek başkanı Abdullah Hoca, bir süre sonra, komünizm esiri milletler temsilcileri tarafından oluşturulan "Esir Milletler Komitesi"²⁵ başkanı seçildi ve komite bünyesinde etkin çalışmalar yaptı. Bu komite, 1959 yılında Başkan Eisenhower'ın imzasıyla yürürlüğe giren Esir Milletler bildirgesine dayanarak kurulmuştu ve her yıl Esir Milletler Haftası etkinlikleri düzenlemekteydi. Türkistan Amerikan Derneği 1985 yılından itibaren *Türkistan Birlik Avazı* adı altında bir bülten çıkarmağa başlamıştır. Daha sonraki yıllarda, Nimetullah Begiş'in başkanlık döneminde *Ümid-Hope* isimli İngilizce bir yayın denemesi daha olacaktır.²⁶ Günümüzde Türkistan Amerikan Derneği, Numan Okuyan başkanlığında çalışmalarını sürdürmektedir.

²⁵ Captive Nations Committee

²⁶ 1992 yılı ilkbaharında çıkmağa başlamış ve iki yıl boyunca toplam 4 sayı basılmıştır.

Türkistan Amerikan Derneği üyeleri Türk Günü yürüyüşünde. New York, Mayıs 1991

Almanya'daki çalışmalar

Almanya, İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında olduğu gibi, 1970'li yıllarda da, Türkistanlılara ve Türkistan'la ilgili çalışmalara ev sahipliği yapma özelliğini sürdürmüştür. Soğuk Savaş stratejilerinin değişmesi ve başta ABD olmak üzere, komünizm karşıtı devletlerin, bizzat kendi kurumlarını yaratarak mücadeleyi sürdürme arzuları, 1950'li yıllarda faaliyet gösteren MTBK ve Türkeli gibi grupların etkinliğini hızla azaltmıştı. Vietnam savaşının bitiminden sonra doğu ve batı blokları arasında başlayan yumuşama süreci, Rusların Afganistan'a girmeleri ve ABD'nin Afganistan'daki Rus karşıtı güçlere destek vermesiyle sona ermiş ve gerilim yeniden tırmanmağa başlamıştı. ABD, gerek Washington'daki *Amerika'nın Sesi* ve gerekse Almanya'nın Münih şehrindeki *Özgürlük Radyosu* gibi kurumları aracılığıyla, Sovyetler Birliği içerisindeki Rus dışı milliyetlere yönelik yoğun bir yayın politikası izlemekteydi. Bu milliyetlerin dillerinde yapılan sözlü ve yazılı yayınlar, söz konusu ülkelerde başlayan yer altı muhalefeti için ciddi bir destek oluşturmaktaydı.

Özgürlük Radyosunun teşkilatlanma yapısı, Sovyet işgali altında olan Cumhuriyetlerin her biri için ayrı kurulmuş bölümler şeklindeydi. Özbek bölümü, Kazak bölümü, Türkmen bölümü gibi kısımların bünyesinde çok sayıda Türkistanlı görev yapmaktaydı. Bölüm başkanları ise genellikle çok eskiden beri kurum bünyesinde çalışan insanlardan seçilmekteydi. 1980'li yıllarla birlikte bu gruplar arasında örgütlenmeler ve Türkistan Cumhuriyetlerine yönelik çalışmalar yoğunlaşmaya başlamıştır.

1984 yılı Mart ayında, Münih şehrinde kurulan Büyük Türkeli Derneği bu çalışmalardan birisidir. İsmail Pınar başkanlığında kurulan dernek kendisini, 20 Mart 1950 de, yine Münih şehrinde Kares Kanatbay ve arkadaşları tarafından kurulan Türkeli komitesinin devamı olarak nitelendirmektedir. Cemiyetin amacı ise Türkistan kültürünü tanıtmak ve Türkistan'ın bağımsızlığı için çalışmak şeklinde tanımlanmıştır. Cemiyet daha sonraki yıllarda tarihi günler ve tarihi şahıslar ile ilgili anma toplantıları düzenleyerek varlığını sürdürmüştür.

Aynı yıl içerisinde Münih'te *Türkistan Sesi* isimli bir bülten yayınlanmağa başlandı. Bülten, Çağatay Koçar, Timur Kocaoğlu ve Mehmet İsa Aral'dan oluşan 3 kişilik bir grup tarafından çıkarılmaktaydı. Bülten kendisini, Türkistanlıların Milletlerarası Haber Bülteni olarak tanımlamaktaydı ve çeşitli ülkelerde yaşayan Türkistanlılar ve Türkistan teşkilatları ile ilgili haberleri içermekteydi. Ayrıca basında Türkistan ile ilgili olarak çıkan haberlere ve yorumlara da yer verilmekteydi. 3-6 ay arayla çıkarılan bu bülten, ne yazık ki, ancak 6 sayı kadar sürdürülebilmiştir.

1990'lı yıllarda, Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine, Özgürlük Radyosu'nun çeşitli bölümlerinde çalışanlar bazı bültenler yayınlamışlardır. Timur Kocaoğlu tarafından hazırlanan *Bugünkü Türkistan* ve Harun Özgen tarafından çıkarılan *Bütün Türk İllerinden* bültenleri bu dönemin ürünleridir. Türkistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlığa kavuştuğu dönemde çıkarılan bu bültenler, eski dönemdekilere göre farklı olarak, daha çok Türkistan Cumhuriyetleri ve Rusya Federasyonu içerisindeki Türk toplulukları ile ilgili gelişmeleri içermektedir.

1992'lerden itibaren Türkistan Cumhuriyetleriyle ilgili büyük bir haber ve yayın patlaması yaşanmış ve dünya genelinde çok sayıda yayınlar çıkarılmağa başlanmıştır. Bu nedenle yukarıda sözü edilen nitelikte haber bültenlerinin yaşaması mümkün olamazdı. Nitekim her iki bülten de uzun ömürlü olamamışlardır. Doğu Blokunun çökmesi ve Sovyetler Birliğinin dağılması üzerine ABD hükümeti, komünizm karşıtı yayın politikasını gözden geçirerek, yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu uygulamaya bağlı olarak Özgürlük Radyosu Münih'ten Prag'a taşınmış, bazı bölümleri kapatılmış, açık bölümlerin çalışma prensipleri konusunda yeni düzenlemeler yapılmış ve bir çok elemanın işine son verilmiştir. Bütün bu gelişmeler Münih merkezli olarak Özgürlük Radyosu'nun çevresinde oluşan sosyokültürel nitelikli çalışmaların sona ermesine sebep olacaktır.

Afgan Türkistan'ında savaş

1979 yılındaki Nur Muhammed Taraki'nin komünist darbesi sonrasında, her bölgede direniş grupları ortaya çıkmış ve Afganistan'da bir iç savaş başlamıştı. Komünistlerin ülkede kontrolü sağlayamaması ve lider kadrolar arasında iktidar mücadelelerinin başlaması üzerine, Sovyetler Birliği doğrudan müdahale etmek zorunda kaldı. Moskova'daki Brejnev yönetimi, hızlı bir askeri harekâtla, Afganistan'daki direnişi kısa bir sürede yok edeceğine inanmaktaydı. Böylece Afganistan, Moskova'nın uydusu haline getirilecek ve Çar I. Petro'dan beri, Rusya'nın en büyük hayali olan sıcak denizlere açılma hedefine bir adım daha yaklaşılmış olacaktı.

Aslında ABD de dahil olmak üzere, bütün dünya ülkeleri bu meseleyi böyle görmekte ve Komünist Afganistan gerçeğine göre plânlar kurmaktaydılar. Fakat beklenen olmadı. Ulaşım alt yapısı neredeyse *hiç* düzeyinde olan bu dağlık ülkenin karmaşık etnik yapısı, her milliyetin kendi bölgesini karış karış savunduğu bir savaş ortamı yaratmıştı. Mücahit grupların ciddi direnişi nedeniyle, sayısı 150 bini aşan Sovyet askeri gücü, sadece büyük şehirlerde ve bazı ana yollar boyunca etkili olabilmekteydi. Savaşın ikinci yılından itibaren, Afganistan'ın Sovyetler için bir Vietnam haline dönüştüğü ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu gerçeği fark eden Amerika Birleşik Devletleri, Pakistan aracılığıyla devreye girmiş ve mücahit grupları desteklemeğe başlamıştı. Bu ülke tarafından

sağlanan Stringer füzeleri, Sovyet hava gücünün korkulu rüyası haline gelecek ve Sovyetlerin hava hakimiyetinin sona ermesini sağlayacaktı.

Bu arada Pakistan ve İran'da direnişçi grupların siyasi merkezleri oluşturulmaktaydı. Peştular, Tacikler ve Türkler daha çok Pakistan'a, Şii olan Hazara'lar ise İran'a yönelmişlerdi. 1980'lerle birlikte Pakistan'ın Peşaver şehrinde, Pakistan Hükümeti tarafından resmen kabul edilen 7 parti kurulmuş durumdaydı. Bunların 6'sı Peştu liderler tarafından yönetilen Peştu ağırlıklı partilerdi.¹ Tacik lider Burhaneddin Rabbani'nin Cemiyet-i İslam'ı ise çoğunlukla Taciklerin ve Türklerin bulunduğu bir partiydi. Diğer taraftan Hazara'lar İran'da 8 ayrı parti kurmuşlardı. İran tarafından desteklenen bu partilerin koordinasyonunu sağlayabilmek için Hizb-i Vahdet adlı bir üst kuruluş oluşturulmuştu.

Bu partiler Afganistan'ın içerisinde mücadeleyi yürüten mücahit gruplarına silah, mühimmat ve para desteği sağlamakta ve onların siyasi temsil işlevini yürütmekteydiler. Bir diğer deyişle, bir parti, kendisine ne kadar çok komutan bağlayabilmişse, siyasi alandaki etkinliği o oranda artmaktaydı.² Pakistan Hükümeti tarafından resmen kabul edilmiş olmak, bir parti açısından hayati önem taşımaktaydı. Zira, başta ABD olmak üzere, dünya ülkelerinden gelen yardımlar, büyük ölçüde Pakistan Hükümeti aracılığıyla dağıtılmaktaydı ve doğrudan yardım alabilmenin ön şartı da Pakistan Hükümetince onaylanmış olmağı.

Afgan Türkistan'ı, hemen Sovyet sınırında olması nedeniy-

¹ Bu partiler şunlardır: Hizbi İslami'nin Yunus Halis grubu, Hizbi İslami'nin Gülbiddin Hikmetyar grubu, Abdürresul Sayyaf'ın İttihad-ı İslami Partisi, Seyid Ahmet Geylani önderliğinde Mehaz-ı Milli Partisi, Sibgetullah Müceddidi önderliğinde Cephe-i Milliye-i Necat-ı Afganistan Partisi, Mevlevi Muhammed Nebi'nin Harekat-ı İnkılab-ı İslam Partisi. Daha geniş bilgi için bkz. Olivier Roy, *Afganistan'da Direniş ve İslam*, s: 349.

² Daha fazla bilgi için Edward Girardet'in *Rusya'nın Afganistan'daki Savaşı*, Marie Broxup'ın *Sovyetler Afganistan'da-Bir İşgalin Anatomisi*., Borje Almqvist'in *Sovyetlerin Kullandığı Nazi Taktiklerine Karşı Güçlenen Mücahit Direnişi* gibi makalelerine ve Ahat Andican'ın *Değişim Sürecinde Türk Dünyası* adlı kitabına bakılabilir.

le savaştan en çok etkilenen bölgeydi. Lojistik destek kolay sağlanabildiği için bu bölgedeki Sovyet askeri harekâtları çok etkiliydi ve hava bombardımanları çok şiddetli olmaktaydı. Mücahitlerin çaresiz kalmaları durumunda sığınabilecekleri tek ülke olan Pakistan'a ulaşmaları için Afganistan'ı boydan boya geçmeleri gerekiyordu ki, bu pratik olarak *imkânsız* demektir.

Aynı şekilde Pakistan'dan gönderilen yardımların bu bölgeye ulaşması, savaş şartlarında ve özellikle kış aylarında bir-iki aylık bir süre gerektirmekteydi. Bu zor şartlar nedeniyle savaşta en çok kayıp veren bölge, Afgan Türkistan'ı diye tanımlanan Kuzey Afganistan olmuştur. Nitekim 1988 yılında Cenevre Üniversitesi tarafından yapılan bir demografik çalışma bu gerçeği açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Afganistan 1978-87: Savaş, Demografi ve Toplum başlıklı bu çalışmaya göre, 10 yıllık savaş süresinde, Samangan, Faryab, Kunduz, Belh, Cüzcan gibi Türk vilayetlerinde her 1000 kişiden 130'u savaşta hayatını kaybetmiştir. Buna karşın Güneydeki Peştü bölgelerinde bu oran 30'a kadar düşmektedir. Aynı çalışmada Afganistan'dan dış ülkelere mülteci akını da incelenmiştir. Burada da Türkler açısından ilginç bir tablo ortaya çıkmaktadır. Nüfusun neredeyse beşte birini oluşturmalarına karşın, Pakistan'a geçen mülteciler arasında Türk grupların (Özbek, Türkmen) oranı çok düşük olmuştur. Yukarıda sözü edilen çalışmanın verilerine göre Pakistan'a dört milyon civarında mülteci geçmiş olup bunların % 85'ini Peştular, % 6'sını Tacikler, % 3,6'sını Beluciler ve % 1,5 kadarını Nuristaniler oluşturmaktadır. Buna karşın, Pakistan'a geçen mülteciler arasındaki Türkmenlerin Oranı % 1, Özbeklerin oranı ise % 0,5 kadardır.³

Bütün bu rakamlar Afganistan'daki mücadeleye Türklerin ne kadar yoğun bir katılım gösterdiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Kuzeyde yürütülen mücadele, bizzat Afgan kaynakları tarafından da çeşitli şekillerde doğrulanmıştır. Cemiyet-i İslam lideri Rabbani'nin askeri danışmanı Mesud Halili'nin 1986 yılında, bir dergiye yazdığı makaledeki şu satırlar çok dikkat çekicidir:

³ Sliwinski, *Afghanistan 1978-1987 War, Demography and Society*, s: 18.

Kuzey çok önemlidir. Nüfusun % 90'ı halâ bölgeyi terk etmemiştir. Bölgedeki insanlar Sovyetler Birliği'nin Orta Asya Cumhuriyetleriyle aynı dili konuşurlar. (Özbek, Türkmen, Tacik demek isteniyor Y.N.) Kültür ve dinleri aynıdır. Bu sebeple Sovyetlerde Penetrasyon korkusu başlamıştır. Bölgede çok sayıda mücahit vardır ve en az 6 yıllık cihat tecrübeleri vardır.⁴

Kuzeydeki 8 vilâyette mücadelenin temel dinamiğini oluşturan Türk grupları, ne yazık ki, savaşın ilk günlerinde kendi siyasi örgütlenmelerini gerçekleştirememişler ve Türk grupların sözcülüğünü yapacak bir parti kurmamışlardı. Türk komutanların çoğu Rabbani'nin Cemiyet-i İslam'ına, az bir kısmı da Hizb-i İslam başta olmak üzere diğer partilere bağlı olarak mücadeleyi sürdürmekteydiler. Fakat kısa bir süre içerisinde, gerek yardımların dağılımı ve gerekse yönetim kademelerinde sorumluluk alma konularında Türk gruplara karşı ciddi bir ayrımcılık uygulandığı görüldü. İşte bu noktada bir Türk partisinin oluşturulma zorunluluğu gündeme gelmişti.

Kuzey Afganistan Vilâyetleri İslam İttihadı ve Azad Beg Hareketi

1981 yılı başlarında Pakistan'ın Peşaver şehrinde bir Türkistan Mücahitleri Kongresi düzenlendi. Girişimi başlatanlar Tahir Mutahhar, Abdul Mennan, Abdulkerim Mahdum⁵ ve Nureddin Talkani gibi isimlerdi. Ocak ayında düzenlenen bu toplantıya Pakistan'a geçen Türk kökenli siyasi kişilikler ve Afganistan içerisinde mücadeleyi sürdüren komutanların tem-

⁴ Khalili, *A Change in the North, The Central Asian Newsletter* (1986), Vol. 5, No: 6, s: 9

⁵ Abdulkerim Mahdum 1942 yılında Şıbrgan eyaletinin Kızılayak köyünde dünyaya geldi. Dedesi Afganistan Türkmenlerinin liderlerindedir. 13. Dönem Afgan Parlamentosunda Cüzcan eyaletinden milletvekili seçildi. Muhammed Davut Han idaresi sırasında siyasi nedenlerle 14 ay hapis yattı. Babrak Karmal'in ilan ettiği aftan yararlanarak haptisten kurtuldu. Daha sonra Pakistan'a geçen Mahdum, Peşaver'de Türk Partisinin kuruluş çalışmalarını yürüttü. 1981 yılında Türkiye'ye göç ederek Tokat şehrine yerleşti.

silcileri katılmıştı. En önemli gündem maddesi, ayrı bir Türk partisi kurulup kurulmaması konusuydu ve katılımcılar arasında tereddütler vardı. Delegelerin bir kısmı ayrı bir Türk Partisi kurulmasını savunurken, bir kısmı da yapılanmanın bütün etnik grupları kapsamaması gerektiği inancındaydı. Azınlıkta kalan bir diğer kısım ise, ayrı bir Türk Partisini gereksiz buluyor ve mücadelenin bugüne kadar olduğu gibi, diğer partiler içerisinde sürdürülmesinin daha kolay olacağını savunuyorlardı. Bu son grubun temel kaygısı, Pakistan hükümetinin yeni kurulacak bir partiyi tanımayacağı ve resmi yardım alamayan bir partinin ise varlığını sürdüremeyeceği noktasında yoğunlaşmaktaydı. Aslında toplantıya katılan tüm delegelerde aynı kaygı vardı. Bu ilk toplantıda kesin bir sonuç ortaya çıkmadı ve ileride yeni bir kongre düzenlemek kararıyla delegeler dağıldılar.

Aradan bir süre geçtikten sonra ikinci bir kongre düzenlendi. Bu toplantıda, Kuzey Afganistan Vilâyetleri İslam İttihadı adı altında bir Türk partisi kurulmasına karar verildi. Partinin geçici başkanlığına Abdulkerim Mahdum, başkan yardımcılığına ise Azad Beg⁶ seçilmişlerdi. O dönemdeki gelişmeleri Azad Beg şöyle anlatmaktadır:

1981 yılının ilk günü İbrahim Pahta ABD'den telefon etti ve ertesi günü Peşaver'de bir 'Türkistan Mücahitleri Toplantısı' yapılacağını belirterek benim de katılmamın istendiğini söyledi. Kendisine toplantıyı düzenleyenlerden resmi bir davet almadığımı belirttim. Sadece Afganistan vatandaşı olan temsilcilerin çağrıldığı yönünde bir bilgi gelmişti. Sonuç olarak ilk toplantıya katılmadım. Fakat ilk toplantı bir karar almadan dağılmıştı. Pakistan Hükümetinin Partiyi tanımayacağı yönünde bir genel kanaat vardı. Bu da karar verilmesini güçleştiriyordu.

Aslında, Peşaver'de, Afgan Partilerinin kurulduğu ilk dönemde, Rabbani'nin benimle yakın bir teması olmuştu. Benim partisinde görev almamı istiyordu. Rabbani, Pakistan ordusun-

⁶ Azad Beg Kerimi 1952 yılında İslamabad'da doğdu. Babası Dr. Varis Kerimi, Annesi ise son Hokand Han'ı Hedayar Han'ın torunuydu. Hukuk eğitimi gördü. Afganistan olaylarının başlamasından sonra Kuzey Afganistan'daki Türklerin siyasi ve askeri organizasyonu ile ilgili çalışmalara başladı.

da Albay olan Dayım Şehzade Kemal Bey'in yakın arkadaşıydı. Dayım aynı zamanda Harp Okulunda hocaydı. Pakistan Genel Kurmayında ve ordu istihbaratında etkili bir konumdaydı. Bu nedenle Rabbani'nin partisine destek sağlanması konusunda yardımcı olmuştu. Rabbani bu durumu bildiği için beni yanına istiyordu. Fakat o dönemde bu teklife sıcak bakmamıştım.

Türkistan Mücahitleri Toplantısının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine dayıma giderek durumu izah ettim ve bir ayrı parti kurulursa yardımcı olup olamayacağını sordum. Kendisi elinden geleni yapacağını ve gerekli yerlerle ilişki kurulmasında yardımcı olacağını söyleyince, ilk mücahit toplantısının düzenleyicileriyle temasa geçtim. 20 gün kadar sonra ikinci toplantı gerçekleştirildi. Bu toplantıda 'Şimal (Kuzey) Afganistan Vilâyetleri İslam İttihadı" adı altında Partiyi kurduk. Başkan Abdulkerim Mahdum idi. Tahir Mutahhar Genel sekreter, Karı Hüseyin mali işler sorumlusu olmuştu. Dr. Azam Dadfer de yönetimdediydi. Ben ise Siyasi Bölüm başkanıydım. Askeri yapılanmayı düzenlemek, silah ve para bulmak gibi konular benim omuzlarıma kalmıştı. İlk maddi yardımı Rawalpindi'de fabrikası olan Ekber Beyden aldık. 3000 Rupye gibi bir miktardı. Savaş sürdürecektir bir mücahit hareketi için devede kulak bile değildi....

Bir hafta kadar sonra, Şubat başlarında Abdulkerim Mahdum'u alıp İslamabad'a götürdüm. Dayımın yardımcılarıyla gerekli ilişkileri kurduk. ISI⁷ bünyesinde Afganistan Cihadına yardım komitesi kurulmuştu ve bütün silah-mühimmat ve yiyecek dağıtımını bu komite aracılığıyla yürütülmekteydi. 8 Şubat günü, 350 kalaşnikof ve mühimmattan oluşan ilk silah yardımını almıştık. Afganistan içerisindeki Türk komutanlarla temas kurduk. Ayrıca Pakistan'daki mülteciler arasından savaşa katılacak mücahit grupları oluşturabilmek için çalışmalarını başlattık.

Yardımların başlamasıyla birlikte, ne yazık ki, parti yönetimi içerisinde de problemler başlamıştı. 3 ay kadar sonra Parti sekreteri Tahir Mutahhar, Dr. Kerim Zari'nin kardeşi Nebi Can ve arkadaşları tarafından öldürüldü. Hareketin bu olaydan en az düzeyde zarar görmesi için çalıştık, fakat maalesef güvensizlik tohumları ekilmiş oldu. Zaten, bizim parti

7 Pakistan Gizli Haber Alma Örgütü

kurmamızdan rahatsız olan diğer resmi Peştu partileri, bize karşı çok ciddi bir propaganda faaliyeti başlatmışlardı. Bunlar milliyetçilik yapıyor, İslam'a aykırı hareket ediyor gibi suçlamalarla bize bağlı mücahitleri etkilemeğe ve aramızda nifak oluşturmağa çalışıyorlardı.

Bu grupların kışkırtmasıyla Tahir'in başına gelenin bana karşı da yapılabileceğini düşünmeğe başlamıştım. Siyasi ve Askeri bölüm yöneticisi olmam ve Pakistan resmi makamlarıyla partinin temasının benim üzerimden sağlanıyor olması, başkan Mahdum dahil tüm yöneticilerde ciddi bir rahatsızlığa sebep olmuş gibiydi. Pakistan vatandaşı bir Türkistanlı olmam nedeniyle, Afgan cihat sistemi içerisinde bu kadar etkili olmamı istemiyor gibydiler.

Bu noktada, Türk Partisi Başkanı Abdulkerim Mahdum ile yardımcısı Azad Beg arasında bir mücadelenin başladığı anlaşılmaktadır. Mahdum'un Türk partisini Pir Seyid Ahmet Geylani'nin partisiyle ilişkilendirme çalışması ise çatışmayı belirgin hale getirmişti. Mahdum, Azad Beg'e rağmen partiyi yönetemeyeceğini anlamıştı. Bunun üzerine ayrı bir yapılanma oluşturma arayışına girdiyse de başarılı olamadı. Bu arada Türk Devlet Başkanı Kenan Evren'in Pakistan ziyareti sonrasında Türkiye'ye 4500 kadar Türk kökenli göçmen alınması söz konusu olmuştu. Mahdum, Türkiye'ye göçmen olarak gitme kararını verdi ve 1982 ortalarında, kendisine bağlı bir grupla birlikte, Türkiye'ye gitti.

Artık Azad Beg, Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı Partisinin yönetiminde tek söz sahibi olmuştu. Bundan sonraki gelişmeler Azad Beg tarafından şöyle anlatılmaktadır:

Savaş çok pahalı bir olaydı. Belli ölçülerde Pakistan hükümetinden silah ve mühimmat yardımı alıyorduk. Fakat bize bağlı komutanların ve askerlerin masraflarını da karşılamamız gerekiyordu. Bu noktada çok büyük sıkıntılar çektim. Bizde para olmadığı için Afganistan'da mevki sahibi olanların çoğu bize yaklaşmadı. Bütün zorluklara rağmen, Peşaver'de aktif bir merkez oluşturmuştuk. Ayrıca diğer partilerin mühimmat depolarının bulunduğu Miranşah şehrinde, biz de bir depo ve karargâh kurduk. Pakistan'daki kamplarda bulunan mülteciler arasından cihada katılmak isteyenle-

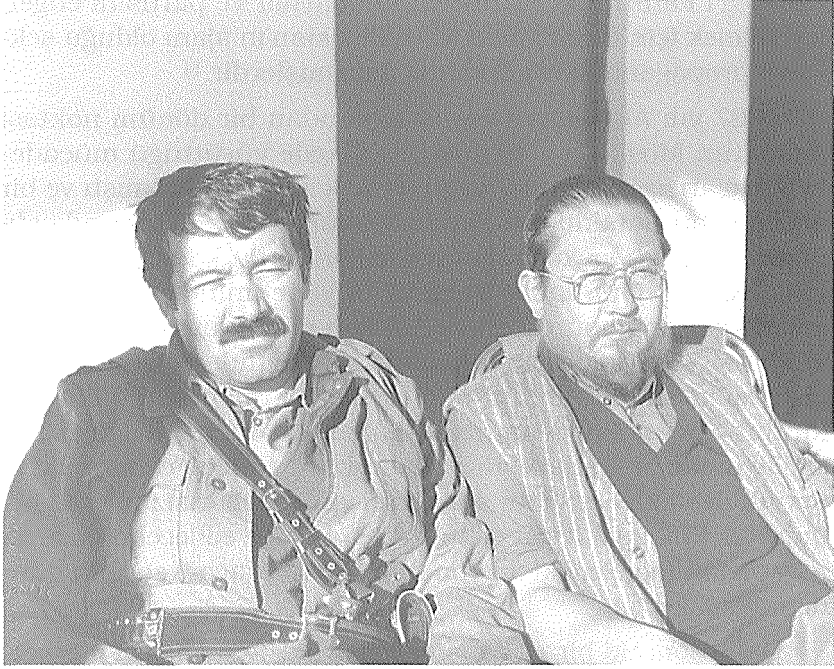
ri bu karargâhlarda eğiterek Afganistan içindeki Türk bölgelerine, bize bağlı komutanların yanına göndermeğe başladık. Savaşta yaralanan Türkler bu merkezlere gönderiliyor ve sağlık ekiplerimiz tarafından tedavi ediliyordu. Pakistan Hükümetinden ve para bulabildiğimiz zaman bağımsız silah satıcılarından aldığımız silah ve mühimmatı da, Kuzey Afganistan'a gönderiyorduk. Aşur Pehlivan başta olmak üzere, çok değerli bir çok Türk komutan partimize bağlı olarak mücadeleyi sürdürüyorlardı. Böylece Kuzey Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı partisi, 80'li yılların ortalarından itibaren, Kuzey Afganistan'daki mücadelenin en etkin unsuru haline dönüştü.

Türk partisi önce Samangan bölgesinin Tatar mevkiinde bir karargah oluşturdu. Daha sonra Bamyan bölgesine yakın olan Kuh-i Merd'de ikinci, Aybek bölgesinde üçüncü karargâhlar teşkil edildi. Faryab, Cuzcan, Belh ve Samangan gibi Türk bölgelerinde yürütülen mücadele, bu merkezlerin koordinasyonu altında sürdürülmekteydi. İmam Buhari ve Tirmizi adı altında iki kolordu kurulmuştu. Samangan bölgesinde Mevlevi Abdulkuddus ve Tatar Mevlevi İslam, Kunduz'da efsanevi basmacı lideri İbrahim Lakay'ın yeğeni olan Haliddin, Bağlan bölgesinde Ayıt Murad ve Cuzcan bölgesinde Aşur Pehlivan Türk partisine bağlı olarak savaşan komutanlardandı. Özellikle Aşur Pehlivan ve Mevlevi Abdulkuddus çok başarılı askeri operasyonlar gerçekleştirmekteydiler. Bu mücadelede, azılı bir Türk düşmanı olan Peştü milliyetçisi Hikmetyar tarafından bile kabul edilecek etkinlikteydi. 1988 yılı içerisinde bir Türk Televizyon ekibiyle yaptığı görüşme sırasında Hizb-i İslam'ın lideri Hikmetyar, "Türklerin Cihaddaki yeri nedir?" sorusuna şu cevabı vermektedir:

Türkler Kuzey vilayetlerinde çok güçlü bir teşkilatlanmayla, çok ciddi bir direniş gösterdiler. Şimdi sizlere isimlerini tek tek sayabileceğim bir çok Türk kumandan önderliğinde savaşıyorlar.⁸

Bir diğer lider, Geylani'nin aynı soruya cevabı ise şöyledi:

⁸ *Profil Programı*, Cevat Taylan, TRT 2, 1988.

Şimal Vilâyetleri İslam İttihadı Partisi lideri Azad Beg ve Dr. Ahat Andican. Afganistan-Pakistan sınırındaki karargâhta. Miranşah, Ocak 1989

Azad Beg Türkmen ve Özbek kardeşlerimizin lideridir. Kendisiyle omuz omuza savaşıyoruz.⁹

Azad Beg'in partisine girebilmek için Türk Kimliği bir ölçü olarak kullanılmaktaydı. Bu nedenle Azad Beg ve Kuzey Vilâyetleri İslam İttihadı Partisi, milliyetçilik ve cihadı bölmek gibi suçlamalarla karşı karşıya kalıyordu.¹⁰ Diğer taraftan, Azad Beg'in Kuzey Afganistan Türklerini bir araya getirme çabaları, bu bölgedeki etkinliklerini kaybetmekten korkan Peştu milliyetçisi partileri büyük ölçüde rahatsız etmekteydi. Azad Beg'in sık sık gündeme getirdiği, Afganistan kurtarıldıktan sonra sıra Türkistan'a gelecektir söylemi Sovyetler Birliğini de ürkütmüştü. Bu sebeple Sovyet propagandacıları, A-

⁹ Aynı Program.

¹⁰ Roy, *Ethnic Identity and Political Expression in Northern Afghanistan*, (Ed. Jo-Ann Grass) s: 81.

zad Beg'i Pantürkist olarak tanımlamışlar ve partisini engelleyebilmek için Batılı güçlerin ve Pakistan'ın ajanı olduğu şeklinde propagandaları gündeme getirmişlerdir.¹¹

1987 yılı Afganistan savaşı açısından bir dönüm noktası olmuştur. Moskova yönetimi, bu ülkede yürüttüğü mücadelede başarısız olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştı ve bir an önce bu bataklıktan kendisini kurtarmak arzusundaydı. Sonuç olarak Moskova, Sovyet askerlerinin kademeli bir şekilde çekileceğini, fakat Necibullah yönetimine ekonomik ve lojistik yardımın sürdürüleceğini ilan etti. Aynı yılın Aralık ayında, Moskova ile Kâbil arasında bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzalandı. Bütün bu gelişmelere rağmen, 150 bini aşkın bir Sovyet kuvvetinin varlığında Afganistan'da kontrolü sağlayamayan Necibullah yönetiminin, sadece ekonomik ve teknik destekle varlığını sürdürmesinin imkânsız olduğu ortadaydı. Kukla yönetim er ya da geç tasfiye edilecekti ve artık Afganistan'ın gelecekteki yönetiminin ne olacağı sorusu gündemdedi.

Daha sonraki bir yıl çatışmalarla ve ilgili ülkelerin merkezlerinde diplomatik çözümler arayışları ile geçti. Bu arada Bush yönetimi, Afgan Cihadı için yıllık 500 milyon dolar yardım ayırdığını ilan etmişti ve mücahit grubundan ayrılan partiler bu yardımdan faydalanamayacaklardı. Amerikan yardımı Pakistan aracılığıyla veriliyordu ve Pakistan tarafından resmen kabul edilen mücahit partilerine yönelikti. Yardımın bir kısmı da S. Arabistan hükümeti tarafından karşılanmaktaydı. 15 Şubat 1989 tarihi itibarıyla, Sovyet askeri birlikleri, elle-

¹¹ Fransız araştırmacı Olivier Roy, *Kuzey Afganistan'da etnik kimlik ve politik yapı* başlıklı çalışmasında, Türk partisine yönelik bütün asılsız suçlamaları sıraladıktan sonra, "Azad Beg'in Partisi Kabil'deki Necibullah Rejiminin direniş hareketini bölmek için kullandığı bir Truva atıdır" şeklinde gayet insafsız bir yargıyı gündeme getirmektedir. Aynı yazar, daha sonra yayınladığı *Afganistan'da direniş ve İslam adli kitabında*, İran'ın desteklediği en küçük Şii partilere varıncaya kadar bütün siyasi hareketlere değinmekte, buna karşın Azad Beg ve Türk Partisinden hiç bahsetmemektedir. Bölge uzmanı Roy'un Afganistan cihadında Peştu partileri ve Ahmet Şah Mesudu ön plana çıkarırken Kuzey Afganistan Türklerinin katkısı konusuna hiç değinmemeye özen göstermesi bilimsel olmaktan çok uzak ve önyargılı bir anlayışı ortaya koymaktadır.

rindeki silah, mühimmat ve askeri araçların büyük bir kısmını Afgan ordusuna bırakarak, çekilme işlemlerini tamamladılar.

Rusların çekilmesinden sonra, Afganistan'daki savaş, komünist Necibullah Hükümeti ile direnişçi partiler arasındaki bir mücadele boyutuna indirgenmiş durumdaydı. Pakistan'daki partiler Sovyet askerlerinin çekilme işleminin tamamlanmasından 4 gün sonra Rawalpindi şehrinde 437 delegenin katıldığı bir şura düzenlediler. Fakat delegeler seçilirken, Afganistan'daki milliyetlerin nüfus oranları göz önüne alınmamış ve Türklerle Hazaralara çok az sayıda delegelik teklif edilmişti. Bu nedenle Azad Beg'in Türk Partisi ve Hazara Partileri bu şurayı boykot etmişler ve katılmamışlardır.

Peştuların mutlak hakimiyeti altında gerçekleştirilen şura'da Devlet Başkanlığına Müceddidi, Başbakanlığa Sayyaf seçilmiş, Hikmetyar Dışışleri Bakanı, Yunus Halis Savunma ve Rabbani ise İçişleri Bakanlığına getirilmişlerdi. Hükümette Peştu olmayan tek bakan Rabbani idi.

Bu gelişmeler zerine, Azad Beg, yanında komutanları ve iki bin kadar mücahidi ile birlikte 1989 yılı Ocak ayında Afganistan'a geçti ve Samangan bölgesindeki kararghına giderek yerleşti. Artık mücadeleyi Afganistan içerisinden yönetecekti.

Sovyetlerin çekilmesinden hemen sonra kurulan geçici hükümete bağlı kuvvetler, saldırılarını Pakistan sınırına yakın ve Kbil yolu üzerinde, çok stratejik bir şehir olan Celalabadd'a yoğunlaştırdılar. Uzun süren muhararaya rağmen merkezi hükümete bağlı kuvvetler, Kbilden yapılan yoğun hava desteğiyle, şehri savunmayı sürdürdüler. Bu başarısızlık, mücahitlere destek veren ülkeler arasında da hayal kırıklığına yol açmıştı. Mücahitlerin en aktif destekçisi olan Pakistan ve Amerika Birleşik Devletleri hükümetleri Geçici Mücahit Hükümeti'ni resmen kabul etmemişti. Diğer taraftan Sovyetler Birliği, her gün 25 ilyuşin dolusu silah, mühimmat, yiyecek ve yakıt aktarımıyla Necibullah yönetimine olan lojistik desteğini sürdürmekteydi.¹²

¹² Dilip Hiro, *Between Marx and Muhammad*, s: 255

Sovyetlerin çekilmesiyle Kâbil hükümetinin hızlı bir şekilde çözüleceğini düşünen mücahit koalisyonunun bu beklentisinin gerçekleşmemesi, koalisyonu oluşturan güçler arasında sürtüşmelerin başlamasına yol açtı. Özellikle Ahmet Şah Mesud'un kuvvetleri ile Hikmetyar'a bağlı kuvvetler arasında ciddi çarpışmalar olmaktaydı. 1989 yılı Temmuz ayında, aralarında Türk kökenli komutanların da bulunduğu 30 kadar üst düzey askeri görevli, Hikmetyar'a bağlı kuvvetler tarafından pusuya düşürülerek öldürüldü. Bu olay mücahit koalisyonu arasındaki ayrışmayı çok açık olarak ortaya çıkarmıştı. Bu gelişme sonrasında Ahmetşah Mesud, özellikle Peştu bölgeleri dışında kalan komutanları bir araya getirerek İslami Cihad Konseyi adlı bir teşkilat kurmuştur. Mesud bu girişimiyle, ABD ve Pakistan gibi cihada lojistik destek veren ülkelerle doğrudan diyalogu başlatmak ve böylece Peşaver merkezli geçici hükümeti devre dışı bırakmak istiyordu. Bu yapılanmanın oluşturulması sırasında Mesud ile Azad Beg arasında çeşitli temaslar olmuş, fakat Azad Beg bu teşkilata katılmayı kabul etmemiştir.¹³

Mücahitler safında bu gelişmeler olurken, Kâbil'deki Necibullah Yönetimi mücahitlerle uzlaşmanın yollarını aramaktaydı. Sovyet Blokunda meydana gelen değişiklikler nedeniyle Necibullah, Afganistan Halk Demokratik Partisi'nin ismini Vatan Partisi olarak değiştirmişti. Böylece yönetimine milliyetçi bir karakter kazandırmak ve Moskova'nın Kuklası olmadığı imajını vermek istiyordu.

Peştu dışı milliyetlerin, Kâbil yönetimine desteğini sağlayabilmek için Türklere ve Hazaralara kendi bölgelerinde otonomi verdiğini ilan etti. Ayrıca, eski kral Zahir Şah ve ılımlı mücahit gruplarla Cenevre'de bir toplantı düzenleyerek, kendi partisinin de içerisinde olacağı geniş tabanlı bir geçici hükümet kurma çabasını başlattı.

1991 yılı çözüm arayışları ile geçti. Yıl sonuna gelindiğinde, mücahitlerin bütün çabalarına rağmen, Necibullah Hükümeti, başta Kâbil olmak üzere, Mezar-ı Şerif, Celalabad, Kandehar ve Herat gibi büyük şehirleri ve bu şehirleri birbi-

¹³ Azad Beg ile yapılan kişisel görüşme.

rine bağlayan ana yolları elinde tutmayı başarabilmiş durumdaydı. Fakat 18 Aralık 1991 de Sovyetler Birliği'nin resmen dağılması süreci, Necibullah Hükümetinin kaderini de belirleyecekti.

Necibullah hükümetinin sonu ve General Dostum'un sahneye çıkışı

Sovyetler Birliğinin dağılması ve Türkistan Cumhuriyetlerinin bağımsız devletler haline gelmesi, bölgedeki dengeleri büyük ölçüde değiştirmişti. Afganistan'la toplam 1500 km. sınıra sahip olan üç cumhuriyet, sırasıyla Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan, Afganistan iç savaşının muhtemel etkilerinden kaçınmak arzusundaydılar. Özellikle Hikmetyar gibi radikallerin İslami Cihat ihracına girişebilecekleri ihtimalinden çekinmekteydiler. Sovyetlerin dağılması, başta ABD olmak üzere Pakistan ve İran gibi ülkelerin bölgeyle ilgili hesaplarını da büyük ölçüde değiştirmişti. İran ve Pakistan, Orta Asya'ya yönelik bir etkinlik arttırma politikasına yöneldiler. ABD için ise, Sovyetler Birliği'ni Afganistan batağında yıpratmak politikasını sürdürmenin gereği kalmamıştı. Artık amaç, büyük ölçüde bölge ekonomik kaynaklarının ABD'nin milli çıkarlarına göre dizayn edilmesi yönüne kaymış durumdaydı.

1992 yılı başlarında Birleşmiş Milletlerin girişimiyle, geniş tabanlı bir hükümet kurma çalışmaları başlatıldı. Necibullah ise komşusu olan yeni Türk Cumhuriyetlerinden lojistik destek elde etme çabası içerisindeydi. Fakat kendileri yeni devlet yaratma süreci içerisindeki bu ülkelerin Sovyetler Birliği zamanındakine benzer bir desteği sağlamaları mümkün değildi. Ayrıca bu yönde bir arzuları da yoktu. Bu arada, Kâbil hükümetinin siyasi temelini oluşturan Vatan Partisi içerisinde, gelecekle ilgili politikalar konusunda bölünmeler söz konusuydu. Merkezi hükümete bağlı kuvvetler ile mücahitler arasında diyaloglar artmış, toplu geçişler gerçekleşmeğe başlamıştı. Bu ortam içerisinde, öncelikle bir ateşkes süreci başlatılması çabasında olan Birleşmiş Milletler temsilcisi Benon Sevan, Necibullah'la görüştü. Bu görüşme-

de Necibullah, geniş tabanlı bir geçici hükümetin kurulmasını kabul etti ve bu hükümet kurulur kurulmaz bütün yetkilerini geçici hükümete devredeceğini ilan etti.

18 Mart günü yayınlanan bu karar, Kâbil Hükümetiyle ilişkisi olan bütün taraflar için, kendilerine yeni bir pozisyon yaratma zorunluluğunun ilanı anlamına gelmekteydi. Bu gelişmeden hemen sonra, merkezi hükümetin etkin askeri liderlerinden Özbek general Reşid Dostum, Tacik general Abdülmümin ve İsmaili grubundan general Seyid Mansur Nadiri bir araya gelerek Necibullah hükümetine karşı mücadele başlatma kararını verdiler. General Dostum liderliğinde oluşan bu yeni askeri koalisyonun ilk hedefi, 18'inci Afgan ordusu tarafından korunmakta olan Mezar-ı Şerif şehriydi. Mart ayı sonlarında şehri ele geçiren birleşik kuvvetler hızla güneye yöneldiler ve Nisan ayının ilk günlerinde Kâbil'e ulaştılar. 15 Nisan günü Kâbil Havaalanı Dostum'un kuvvetleri tarafından ele geçirildi. Necibullah, Kâbil'deki Birleşmiş Milletler misyonuna sığınmıştı. Bu olayı takip eden bir haftalık süre içerisinde, Necibullah'ın yardımcısı Hatif, herhangi bir ön şart koşmaksızın Kâbil şehrini, Ahmet Şah Mesud ve General Reşid Dostum kuvvetlerine teslim etti.

Mücahit Hükümeti ve Kâbil'de İktidar Savaşları

Başkentten Dostum yönetimindeki birleşik askeri güce teslim edilmesi, kendi kuvvetleri Kâbil dışında kalan Hikmetyar tarafından şiddetle protesto edildi. Kısa bir süre sonra, Peşaver'deki geçici hükümetin başkanı Müceddidi, Kâbil'e gelerek, devlet başkanlığını devraldı ve 51 üyeli bir merkezi yönetim konseyi oluşturuldu. Artık Afganistan'da yeni bir dönem başlıyordu.

Yeni hükümetin ilk kararı, devletin ismini Afganistan İslam Devleti olarak değiştirmek olmuştu. Yönetimde şariat yasaları geçerli olacaktı. Kadınlara peçe mecburiyeti getirildi, kız-erkek karma eğitimi yasaklandı. Alkol ve kumar gibi dinen günah olan eylemlerin tümü yasaklanmıştı. Afganistan'

da ortaya çıkan yeni siyasi durum ve oluşan dengeler, radikal görüşlü Hikmetyar tarafından kabul edilmemektedir. Kâbil'in Özbek, Tacik ve Hazara kuvvetlerince ele geçirilmiş olması Peştu etkinliğinin azalması anlamına geliyordu. Bunu kabul edemeyen Hikmetyar, kuvvetlerini Kâbil dışına yığarak, şehri bombalamağa başladı. Hikmetyar, General Dostum'u "Necibullah hükümetine yardım etmek ve komünistlerle işbirliği yapmakla" suçluyordu ve Dostum'un kuvvetlerinin Kâbil'i terk etmesini istemektedir. Mayıs ayı sonlarında Dostum'un kuvvetlerinin Kâbil dışına çıkması, 6 ay içerisinde başkanlık seçimlerinin yapılması ve Hikmetyar'ın göstereceği bir ismin başbakan olması gibi konularda uzlaşarak bir antlaşma imzalandıysa da bu antlaşmanın geçerli olması mümkün değil gibiydi. Zira Dostum, başkan Müceddidi tarafından Orgeneral rütbesine yükseltilmiş, dolayısıyla durumunu daha da sağlamlaştırmıştı. Müceddidi'den görevi devralan Rabhani de Dostum'a yoğun destek vermektedir. Devlet Başkanının ve Savunma Bakanının (Şah Mesud) aynı milliyetten oluşu, Afganistan yönetiminde Tacik etkinliğini büyük ölçüde arttırmıştı. Sonuç olarak Haziran ortalarından itibaren Hikmetyar'ın Peştu kuvvetleriyle, Kâbil'deki Özbek, Türkmen, Tacik ve Hazara koalisyonu arasındaki savaş yeniden başlayacaktı.

Afganistan Milli İslâmi Hareketi (Cünbüş-i Milli)'nin kurulması

General Dostum "Kuzey Afganistan Askeri Şurası Başkomutanı" konumundaydı. Fakat Afganistan'daki her askeri gücün bağlı olduğu siyasi bir yapı mevcuttu. Bu boşluğu gidermenin gerekli olduğunu düşünen Dostum, 1992 Mayıs ayının son günlerinde Mezar-ı Şerif şehrinde, Kuzey Afganistan'da yönetimi elinde tutan askeri komutanların ve önde gelen ulemanın katılacağı bir şura düzenledi. Siyasi hareketin adı Afganistan Milli İslâmi Hareketi (Cünbüş-i Milli) olarak belirlenmişti. Toplantının açış konuşmasında General Reşid Dostum, hareketin ortaya çıkış gerekçelerini ve siyasi hedeflerini şu şekilde anlatmaktaydı:

Belh vilayetimizde silahlı kuvvetlerimize bağlı kahraman askerlerimiz ve kahraman mücahitlerimizin komünist Necibullah ve yordakçılarının hakimiyetini çökertmek için giriştikleri silahlı mücadele başarıyla tamamlanmıştır. Bu başarı İslâmi bir gücün oluşmasında ve İslâm devriminin gerçekleşmesinde etkili olmuştur..... Milli kuvvetler ve mücahitler ülkenin kuzey bölgesinde, mazlum halkımızın istekleri doğrultusunda birlik oluşturdular ve.... Kâbil'i fethedinceye kadar ilerlediler.... Hareketimiz silahlı kuvvetler ve gerçek mücahitler tarafından destek gördü. Halkın bu hareketi bugün 'Afganistan Milli İslâmi Hareketi' şeklini almış durumdadır.... Milli İslâmi Hareket, silahlı kuvvetler, partiler, mücahit teşkilatları ile milli ve mezhebi yönden tanınmış kimselerden oluşmuştur. Bu hareket kısa zamanda ülkenin kuzeyinde savaşı durdurmuş, barışı getirmiş, kardeşin kardeşi öldürmesine izin vermemiş, insanların kişiliğine ve makamına saygı gösterilmesini sağlamış, insan haklarına riayet edilmesini ve sosyal adaletin uygulanmasını temin etmiştir. Ayrıca Şura-i Nazay ve Hizb-i Vahdet ile birleşerek Kabil'in fethedilmesinde ve İslâmi bir hükümet kurulmasında büyük rol oynamıştır....

Afganistan çok uluslu bir ülke olup, burada yaşayan halklar milliyet ve mezhep bakımından farklı özelliklere sahiptirler. Ancak yakın zamanlara kadar bu halklar ırkçı bir kabilenin hegemonyası altında yaşamışlar ve bu ırkçı kabile, hegemonyasını sürdürebilmek için yabancı güçlerin yardımıyla Müslüman halkı birbirine kırdırılmış ve kırdırmaya devam etmektedir.... Halkın direnişi ve mücadelesi sonucunda işgalci Rus askerleri çekilmek zorunda kalmışlar, ancak, bu durum savaşın sona erdirilmesi için yeterli olmamıştır. Çünkü yönetimi elinde tutan ırkçı grubun oluşturduğu anayasa, siyasi parti kanunları ve siyasi parti sayıları 'göstermelik' niteliktedir. Ülke dışında kurulan geçici hükümetin de hiçbir işe yaradığı açıkça görülmektedir.... Afganistan Milli İslâmi Hareketinin esas gayelerinden birisi ülkemizde sosyal adaletin sağlanması, ülkede yaşayan bütün milliyetlere eşit haklar tanınmasının temin edilmesidir. Bunun yegane yolu da federal bir devlet yönetiminin benimsenmesidir....

Milli İslâmi Hareket vatandaşlarımıza şu sözleri vermektedir. Afganistan'ın dini mukaddes İslam dinidir. Ülkemiz şeriat hükümlerine göre yönetilecektir. Şer'i hükümler Sünni ve Şii

mezheplerine göre tatbik edilecektir. İslam dininden olmayanlar dini inanç ve ibadetlerinde serbest olacaklardır....Halkın hür iradesiyle seçilmiş ve şeriat hükümlerine göre yönetilecek federal bir devlet kurulacaktır. Devlet yönetiminde milliyetlerin nüfuslarına göre temsil edilmeleri temin edilecektir. Herkesin doğrudan katılabileceği bir genel seçim için gerekli barış ortamı sağlanacaktır...Düzenli milli-İslâmi bir ordu kurulacaktır....İslâmi ve milli birliğin sağlanabilmesi için bütün milliyet ve kabilelere eşit siyasi, ekonomik ve kültürel haklar tanınacaktır. İslâmi hükümlere göre kadınlara haklar tanınacaktır. İnsan hakları beyannamesi ve Birleşmiş milletler kararlameleri İslam dininin esaslarına göre desteklenecektir.¹⁴

Dostum bu konuşmasında, Milli İslâmi Hareketi oluşturan öğeleri belirtirken, kendisini ve kendisiyle birlikte hareket eden diğer güçleri, Silahlı Kuvvetler olarak tanımlamakta ve böylece Hikmetyar'ın, "Bunlar Necibullah ile birlikte hareket etmişler ve Cihada iştirak etmemişlerdir. Dolayısıyla gerçek mücahit kabul edilemezler. Bu nedenle de yeni yönetimde görev alamazlar" suçlamasına cevap vermiş olmaktadır. Kabul'in ele geçirilmesinde ve Necibullah yönetiminin sona erdirilmesinde oynadıkları role de vurgu yaparak, mücahitlerin yıllardan bu yana gerçekleştiremedikleri bir işi başardıklarını belirtmektedir. Ayrıca Afganistan'da barışın sağlanabilmesi için gerekli ön şartın milliyetlerin nüfusları oranında temsil edilebilecekleri bir yönetim olduğunu ve artık Afganistan'da, eskiden olduğu gibi tek bir milliyetin, yani Peştuların hakim olduğu bir yönetime izin vermeyeceklerini vurgulamaktadır.

31 Mayıs ve 1 Haziran günleri devam eden Afganistan Milli İslâmi Hareketi'nin genel kurulu, son oturumunda aldığı kararlarla, General Dostum'un açış konuşmasında belirttiği ilkelere ve hedeflerin arkasında olduğunu ilan etti. Ayrıca Hareketin amaçlarını, teşkilatlanma esaslarını ve işleyişini düzenleyen bir nizamname kabul edildi. Bu nizamnameye göre belirlenen ilkeler şunlardır:

¹⁴ Konuşmanın tam metni ve Afganistan Milli İslâmi Hareketi (CMİA) nizamnamesi için bkz. Türkistan Dergisi (1993), sayı 17/18 , s: 47-50

Afganistan Milli İslâmi Hareketi, bağımsız siyasi bir teşkilattir. Büyük Şura (genel kurul) hareketi yönetecek kararların alındığı en üst mercidir ve 313 kişiden oluşmaktadır. Her 3 ayda bir toplanacak olan bu kurulun dörtte üçü silahlı kuvvetler ve mücahit gruplarının temsilcilerinden, kalan dörtte biri ise bağımsız milli ve dini temsilcilerden oluşturulacaktır. Başkan bu kurul tarafından seçilmektedir. Şura, ayrıca, kendi üyeleri arasından, devamlı çalışacak 32 kişilik bir icra heyeti seçecektir. Bu icra heyeti ülkenin kuzey bölgelerinin yönetimi için, çeşitli alanlarda alt komisyonlar kuracaktır. Her iki yönetim organının kararlarında oy çokluğu esası getirilmiştir.

Alınan kararlar incelendiğinde General Dostum'un , Afganistan Milli İslami Hareketi tarafından Kuzey Afganistan'daki tek yetkili güç olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu konu genel kurul kararlarında açıkça ortaya konulmakta ve diğer partilere çeşitli çağrılar yapılmaktadır:

Ülkede İslam inkılabının zafere ulaşmasında ve kukla hükümetlerin ortadan kaldırılmasında 'Afganistan Milli İslâmi Hareketi'nin rolü inkar edilemez. Binaenaleyh merkezdeki siyasi yönetimde ve sair oluşumlarda bu hareketin gücüyle orantılı olarak temsil edilmesi gereklidir.... Parti, İslâmi hükümetin, ülkede yaşayan bütün milliyetlerin ve kabilelerin haklarını koruyacağına, ayrıca ülkenin kuzey bölgelerinde yaşayan insanlarla, diğer bölgelerde yaşayan insanların eşit haklara sahip kılınacaklarına inanmaktadır... Geçmiş dönemlerde ülke yönetiminde adalete riayet edilmemiştir. Bu sebeple bu konunun yeniden gözden geçirilmesi gereklidir.... Afganistan çok milliyetli bir ülkedir. Binaenaleyh bu milliyetlere eşit haklar verilebilmesi için ülkenin federatif bir yapı içerisinde yönetilmesi gerekmektedir.... Milli İslâmi Hareket İslam hakimiyetini, tam bağımsızlığı ve Afganistan'ın bütünlüğünü savunmaktadır.¹⁵

Gerçekten Kuzey Afganistan'da oluşturulan bu askeri koalisyon, o dönemde ülkedeki en güçlü yapılanmaydı. Afganistan Milli İslâmi Hareketi kısa zamanda bölgenin kontrolünü

¹⁵ *Afganistan Milli İslâmi Hareketi Nizamnamesi*, Türkistan Dergisi (1993), sayı 17/18, s: 49.

sağlamış, Kuzey Afganistan'a barış ve istikrarı getirmiştir. Bölgeyi yakından tanıyan bir gazeteci-yazar, Dilip Hiro, tarafsız bir gözlemci olarak, Kuzey İttifakı ve o günkü durumu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır:

Kâbil'deki yönetici grupların uzlaşmama yaklaşımları, kendisini Milli İslâmi Hareket Başkanı ve Kuzey İttifakının Komutanı olarak tanımlayan General Dostum'un konumunu çok az etkilemektedir. Milli İslâmi Hareket (MİH) ülkenin toplam 29 eyaletinden, Orta Asya Cumhuriyetlerinden başlayıp Kâbil sınırlarına kadar uzanan Dokuz tanesinde kontrolü sağlamış durumdadır. Bölgede vergi toplama, gümrük faaliyetleri gibi işlemleri yapan etkin bürokrasisiyle devlet içerisinde ayrı bir devlet konumuna gelmiştir. Kuzey İttifakı, başkenti olan Mezar-ı Şerif'te elektrik, içme suyu ve ulaşım gibi kamu hizmetlerini etkin bir biçimde sağlamıştır. Buna karşın başkent Kâbil yoğun bir düzensizlik ve nüfusun yarım milyonun altına düşmesine sebep olan ciddi bir yokluk ile karşı karşıyadır. Afganistan'daki en güçlü askeri güç de bu ittifaka bağlıdır ve 1993 yılı İlkbaharı itibarıyla, ittifak, 120 bin civarında asker, 1000-2000 arası tank, 100 den fazla savaş uçağı, helikopter ve kargo uçağından oluşan bir hava gücüne sahiptir.

Esas olarak Özbek, Tacik ve Türkmenlerden oluşmakla birlikte Kuzey İttifakı'nın askeri yapısında eski komünist Peştü subaylar da görev yapmaktadırlar.¹⁶

İslam Cumhuriyeti haline dönüştüğü dönemde Afganistan, her milliyetin kendi bölgesinde hakimiyetini ilan ettiği bir siyasi yapı göstermekteydi. Penşir vadisi merkez olmak üzere Bedehşan ve Tahhar gibi vilayetlerin bulunduğu kuzey doğu Afganistan, Tacik General Ahmet Şah Mesud'un kont-

¹⁶ Hiro, *Between Marks and Muhammed*, s: 267. Kendisiyle yapılan kişisel görüşmede General Dostum, bu rakamların doğru olduğunu, fakat etkinlik açısından gerçeği yansıtmadığını söylemiştir. Milis kuvvetlerinin ve çeşitli mücahit komutanlara bağlı kuvvetlerin Mezar-ı Şerif'teki yönetime sadakatlarının pamuk ipliğine bağlı olduğunu ve her an saf değiştirebilecek nitelikte olduklarını vurgulamıştır. Her şartta kendisinin kontrol edebildiği kuvvet miktarını 55-60 bin civarında olarak belirtmiştir. Ayrıca, sayıca çok olmakla birlikte, tankların, uçakların ve helikopterlerin büyük bir kısmının, yedek parça yokluğu nedeniyle kullanılamaz durumda olduğunu söylemiştir

rolündeydi. Etkinlik alanı Kâbilin 40 km kuzey doğusundaki Çarikar bölgesine kadar ulaşmaktaydı. Mesud, siyasi olarak Burhaneddin Rabbani'nin Cemiyet-i İslam'ına bağlıydı. Ayrıca Herat bölgesi hakimi İsmail Han da bu cemiyete bağlıydı. Afganistan'ın ortasındaki dağlık kesim olan Hazaracat bölgesi, mutlak bir şekilde Hazara partisi Hizb-i Vahdetin kontrolü altındaydı. Bir çok Şii partisinin birleşerek oluşturduğu bu platformun liderliğini Mazari yürütmekteydi. Güneydeki Peştu bölgelerde ise, ılımlı Peştu partileri büyük ölçüde güç kaybetmişlerdi ve Hikmetyar'ın Hizb-i İslam'ı, bu kesimlerin kontrolünü ele geçirmişti. Böylece başkent Kâbil bu üç etkinlik bölgesinin ortasında kalmıştı ve her bir yönü farklı gruplar tarafından kontrol edilmekteydi. Daha küçük gruplar olan Nuristaniler, İsmaililer vs. kendi bölgelerine hakim olmuş durumdaydılar. Kuzey Afganistan İttifakına bağlı kuvvetler, havaalanı da dahil olmak üzere Kâbil'in bazı kesimlerini ele geçirmiş olmalarına karşın, Kuzeydeki Türk bölgesi ile Kâbil arasındaki mesafe çok uzaktı ve arada geçit vermez Hindukuş dağları uzanmaktaydı. General Dostum'un oluşturduğu ittifak, diğer gruplardan farklı olarak, bütün etnik grupları kapsamaktaydı. Başlangıç döneminde Dostum'a büyük bir imkân sağlayan bu durum, bir süre sonra, ciddi bir zayıflığa yol açacaktır.

Afganistan'daki mücadele, artık, milliyetler düzeyine indirgenmişti ve farklı milliyetler arasında ancak geçici işbirlikleri söz konusu olabilirdi. Bütün milliyetleri kapsayan bir organizasyonu kuran ve sürdürmek için her yola başvuran General Dostum, bu gerçeği çok acı tecrübeler sonrasında öğrenmek zorunda kalacaktı.

1993 yılı içerisinde general Dostum, başta Türkiye olmak üzere çeşitli ülkelerle diyalog başlattı ve kendisine uluslararası siyasi destek sağlama arayışına girişti. Kuzey Afganistan'ın merkezi olan Mezar-ı Şerif'te İran ve ardından Türk konsolosluklarının açılması, Dostum yönetimine ciddi bir prestij sağlamış gibiydi. Dostum yönetimi, komşu Türkistan Cumhuriyetleri tarafından, Afganistan'daki köktenci İslâmi partileri dengeleyici bir unsur olarak görülmekteydi. Nitekim bu sıralarda Tacikistan'da hükümet ile dinci muhalefet arasın-

da çatışmalar başlamıştı. Afganistan'dan kökten dinci devrim ihracı tehlikesi Özbekistan yönetimini de korkutmaktaydı.

Dönüşümlü başkanlık görevini 1993 yılı ortalarında devretmesi gereken Burhaneddin Rabbani'nin, Afganistan'ın içinde bulunduğu kaos ortamını ileri sürerek, durum düzeline kadar, Devlet Başkanlığını sürdürmek isteğini gündeme getirmesi, Afganistan'daki siyasi dengeleri yeniden değiştirdi. Diğer gruplar bu oldubittiyi, gönülsüz de olsa, kabul etmek zorunda kaldılar. Bu arada Pakistan Başbakanı Nawaz Şerif'in çabalarıyla, Mart ayı sonlarında İslamabad'da bir toplantı düzenlendi. Toplantıya 6 Peştü partisi, Rabbani liderliğindeki Tacik Partisi ve Şii Hizb-i Vahdet partisi çağrılmış, buna karşın başta Hikmetyar olmak üzere, radikal Peştü partilerin yoğun itirazları nedeniyle, Kuzey Afganistan bölgesinde kontrolü elinde tutan Dostum'un Milli İslâmi Hareket partisi davet edilmemişti. 6 gün süren görüşmelerden sonra, Pakistan, İran ve S. Arabistanlı yetkililerin huzurunda bir antlaşma imzalandı.

Bu antlaşmaya göre Gülbeddin Hikmetyar'a başbakanlık görevi ve kabineyi oluşturma yetkisi verildi. Kabinede 8 Partiye eşit olarak yer verilecekti. Bir sonraki yılın ortalarına kadar genel seçim yapılması şart koşulmuştu. Hikmetyar'ın yoğun itirazları nedeniyle General Dostum'a kabinede ve yönetim konseyinde herhangi bir görev verilmemişti. Kuşkusuz, Afganistan gerçekleriyle bağdaşmayan bu antlaşmanın, hayata geçirilmesi mümkün değildi.

Ahmetşah Mesud, Hikmetyar'ın bu kadar etkin bir konuma getirilmesinden memnun değildi. General Dostum ise, devre dışı bırakılmış olması nedeniyle, durumunu daha da sertleştirmişti. Diğer taraftan Hazaralar, hükümetin etnik esasa göre değil, parti esasına göre yapılandırılmasından hoşnut değildiler. Bu dağılımda 6 partiye sahip olan Peştular çok etkin bir konuma gelmişlerdi. Ayrıca bazı Peştü partiler, Anayasaya Şii mezhebinin geçerliliği ile ilgili maddeler konulmasına karşı çıkmışlardı. Sonuç olarak Kâbil'deki Hizb-i Vahdet kuvvetleri köprüleri atmaya karar verdiler ve Devlet Başkanı Rabbani'nin bulunduğu kesimlere doğru bir saldırı

başlattılar. Bu gelişmeler sonrasında Ahmetşah Mesud, hem Hazara kuvvetleriyle hem de Hikmetyar'ın kuvvetleriyle savaşmak zorunda kalmıştı. Dostum ise, havaalanındaki kontrolünü sürdürecektir şekilde, kuvvetlerini Kâbil dışına çekti ve gelişmeleri seyretmekle yetindi.

1993 yılı Aralık ayı sonlarında ortaya çıkan bir olay, Afganistan iç savaşındaki dengeleri büyük ölçüde değiştirdi. Dostum'un Mezar-ı Şerif'teki yardımcılarından birisi olan Tacik General Üstad Ata, bazı Türk komutanlarla birlikte, Dostum yönetimine karşı isyan başlatmıştı. Bir hafta kadar süren çatışmalardan sonra isyancı komutanlar teslim oldular. Asıl önemli nokta, Dostum yönetimini tasfiye etmeyi amaçlayan bu isyanın, Ahmed Şah Mesud'un bilgisi dahilinde yapıldığının anlaşılmasıydı. Bu olay yeni bir krizi birlikte getirdi ve 1994 yılı Ocak ayı içerisinde, Kâbil'de, büyük bir çatışma başladı. Böylece, yaklaşık iki yıldan beri devam eden Dostum - Mesud koalisyonu sona ermiş, Afganistan'daki etnik grupların her biri, bir diğeri ile savaşır hale gelmişti.

Taliban Hareketinin doğuşu

Afganistan iç savaşı bölge ülkelerinin hepsini yakından ilgilendirmektedir. Pakistan, Peştu grupların hakim olacağı bir Afganistan arayışındaydı. Afganistan'da ortaya çıkacak yönetim, Pakistan'ın yumuşak karnı olan Büyük Peştunistan sorununu gündeme getirmemeli, Pakistan'a paralel politikalar uygulamalı ve en önemlisi, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Pakistan arasında, sorunsuz bir iletişim ve ulaşım halkası olmalıydı. Diğer taraftan İran, Hazaraların etkin olacağı bir Afganistan arzulamaktaydı. Peştu ya da Türk ağırlıklı bir Afganistan yönetimi, İran için arzulanabilir bir durum değildi. Fars kültür dairesinde olan Taciklerin de katılması durumunda, aynı dilin konuşulduğu ve benzer politik yaklaşımların sergilendiği bir İran, Afganistan ve Tacikistan Kuşağı oluşturulabilecekti. Türkmenistan ve Özbekistan kendi sınırlarının hemen ötesinde yaşayan soydaşlarının Afgan yönetiminde güçlü bir şekilde temsil edilmesini, fakat Afgan savaşında çok önemli bir motif olan İslami Cihat kavramının ül-

kelerini etkilememesini arzu etmekteydiler. Özellikle zbek Yönetimi, Fergana vadisinde başlayan din ağırlıklı sosyal hareketlerden rahatsızdı ve iki komşusu Tacikistan ile Afganistan'da devam eden iç savaşın kendi ülkesinde de ciddi al-kantılara yol açacağından kaygı duymaktaydı. Özbekistan'da İslmi bir yönetim kurulmasını arzulayan kökten dinci muhalefet, Afganistan'da konuşlanmıştı ve siyasi faaliyetlerini buradan sürdürmekteydi.¹⁷ Özbekistan, Afganistan ile olan sınırını kontrol edebiliyorsa da Tacikistan üzerinden olacak geçişleri yeterince denetleyememenin sıkıntısını yaşamaktaydı. Diğer komşu Tacikistan ise, bağımsızlığın hemen ardından başlayan bir iç savaşın pençesine düşmüştü. Merkezi hükümete karşı savaşan muhalefet hareketi İslmcı nitelikteydi ve üyelerinin eğitimini büyük ölçüde sınır ötesinde, yani Afganistan'ın Tacik yoğun bölgelerinde gerçekleştirmekte ve Afganistan'da savaşan mücahit gruplardan destek almaktaydı.

Bölgenin Sovyetler Birliği dönemindeki patronu Rusya ise, bu kargaşadan zarar grmemeğe çalışıyor, fakat kaos ortamının kendisine sağladığı fırsatları da değerlendiriyordu. Türk Cumhuriyetlerinde İslmcı tipte radikal yönetimlerin ortaya çıkması Rusya açısından arzu edilebilir bir durum değildi. Fakat, bağımsızlığına yeni kavuşmuş olan bu ülkelerin kendi sınırlarını denetleyebilecek, veya, olası çatışmaları kontrol edebilecek güvenlik alt yapılarının yokluğu, Rusya'ya bölge jandarmalığını sürdürme imknını vermekteydi. Nitekim Tacikistan, sınır ve ülke güvenliğini büyük ölçüde Rusya'ya terk etmiş durumdaydı. Diğer lkeler de savunma ve güvenlik alanlarında, Rusya ile işbirliği antlaşmaları imzalamak ihtiyaı içerisindeydiler.

Afganistan da devam eden kaos ortamı, Rusya'ya başka bir avantaj daha sağlamaktaydı. Türkistan Cumhuriyetleri'nin petrol ve doğal gaz gibi zenginliklerinin Afganistan zerinden Hint Okyanusuna açılma çabaları, bu ülkeye barış gelmediği sürece mümkün olamayacaktı. Bu durumda, söz konusu kaynakların dış dünyaya açılımda Rusya'nın ara-

17 IMU: İslamic Movement of Uzbekistan

cılık süreci devam edecekti. İşte bu açmaz, Afganistan kaosu-nda ABD'nin konumunu da belirleyen noktaydı. Unocal başta olmak üzere bir çok Amerikan enerji şirketi Orta Asya petrollerini Afganistan ve Pakistan'a üzerinden Hint okyanusuna ve daha sonra da Uzak doğuya aktarmaya yönelik projeler peşindeydiler. Aynı şirketler Türkmenistan Doğal gazını da yine aynı yolla Pakistan ve Hindistan pazarlarına sunmak istemekteydiler. Dolayısıyla, niteliği ne olursa olsun, Afganistan'da istikrarı sağlayacak bir güce ihtiyaç vardı ve bu güce destek verilecekti.

Afganistan savaşı başka ülkeleri de ilgilendirmekteydi. Savaşın Sovyetler Birliği'ne karşı bir Cihat niteliğinde başlaması nedeniyle, başta Suudi Arabistan olmak üzere bazı Arap ülkeleri, yoğun olarak olayın içerisindeydiler. Kuzey Afganistan da yaşayan Türk nüfus nedeniyle Türkiye de ilgili taraflardan birisi haline gelmişti. Diğer bir büyük komşu olan Çin ise, cihat olayı Doğu Türkistan'ı etkilemediği sürece rahattı ve savaşan gruplara silah satmanın keyfini yaşamaktaydı. Savaşan gruplar da bu sessiz antlaşmaya uymuşlar ve Çin'i rahatsız edecek herhangi bir girişim içerisinde olmamışlardı.

1994 yılı sonlarına doğru, hiçbir gücün diğerine net bir üstünlük sağlayamadığı bir kilitlenme görüntüsü ortaya çıkmış gibiydi. O güne kadar Pakistan tarafından desteklenen Peştu partilerinin hiç birisi Afganistan'ın kontrolünü ele geçirebilecek nitelikte olmadığı gibi, bu partiler arasında iç çekişmeler başlamıştı. Özellikle Hikmetyar grubu bu konuda ciddi bir baş ağrısı haline dönüşmüştü. İşte bu noktada Pakistan, kendi inisiyatifinde bir güç yaratmağa karar verdi. Çekirdek kadrosu Pakistan'da din eğitimi gören Afganlı talebeler tarafından oluşturulan yeni bir hareketi başlattı. Taliban adı verilen bu grup, Pakistan ordusu, Pakistan istihbaratı (ISI) ve CIA tarafından eğitildi ve desteklendi. Hareketin liderleri Afganistan'da tanınan kişilikler değildiler.

ABD desteğinde, Pakistan ordusu subaylarınca yönlendirilen hareket, çok kısa zamanda, Afganistan'ın Peştu bölgelerini ele geçirdi. Bu bölgeleri ellerinde tutan partiler, Pakistan desteği olmadan hiçbir şey yapamayacaklarını bildikleri için, Taliban karşısında direnmemişlerdi. Hikmetyar grubu biraz

direnç gösterdiyse de, başarılı olamadı. Zira Hikmetyar'ın Hizb-i İslam'ı da silah ve para desteğini Pakistan'dan almaktaydı. Geçmişte bu gruplara destek veren Arap ülkeleri ise Pakistan'a rağmen desteklerini sürdürebilecek durumda değildiler. 1996 yılı sonlarına gelindiğinde Taliban, başkent Kâbil dahil olmak üzere, ülkenin yarısından çoğunun kontrolünü ele geçirmiş durumdaydı. Kâbil'i ele geçirdiklerinde, şehri savunan Türk (Özbek-Türkmen), Hazara ve Tacik güçlerine tam bir toplu kıyım uygulamışlar, bu arada eski devlet başkanı Necibullah'ı da öldürmüşlerdi. Şimdi hedef Tacikler, Türkler ve Hazaralar tarafından elde tutulan bölgelerin, yani Kuzey Afganistan'ın ve Pensir vadisinin ele geçirilmesiydi.

Afganistan'ı Kuzey ve Güney olarak bölen Hindukuş dağları iki yerden geçit vermektedir. Bunlardan birincisi ve yapay olanı Salang geçididir. Geçidin Kâbil tarafı Taliban tarafından ele geçirilmişti, diğer taraf ise Kuzey ittifakı tarafından kontrol altında tutulmaktaydı. Bu nedenle Taliban kuvvetleri, tarih boyunca Kuzey Afganistan'a geçiş yolu olarak kullanılan Herat – Bagdis tarafına yöneldi. İttifakın Bagdis bölgesindeki direnişi kırılabilirse Kuzey Afganistan'ın yolu açılmış olacaktı.

Azad Beg'in ölümü

1989 yılında Afganistan'a geçen Azad Beg, önce Tatar bölgesindeki, daha sonra da Samangan'ın Aybek bölgesindeki kargâhında yerleşerek Ruslara karşı sürdürülen mücadeleyi bizzat yönetmeğe başlamıştı. Necibullah iktidarının son dönemlerinde General Dostum ile ilişki kurmuştu ve mücahitler safına geçmesi konusunda telkinlerde bulunmaktaydı. Azad Beg ile Dostum arasında giderek artan bu ilişki, Necibullah yönetimini çok rahatsız etmiş; Kuzey Bölgeleri Emniyet Sorumlusu General Taj Muhammed'in, General Dostum Azad Beg'in adamıdır şeklinde raporlar hazırlamasına ve gıyabında Dostum'un tutuklanması yönünde kararlar almasına yol açmıştı.¹⁸

¹⁸ Rauf Beg, *Adı Afganistan'dı*, s: 35.

Azad Beg, Kuzey İttifakı'nın kurulması sürecinde, General Dostum tarafından Mezar-ı Şerif'e davet edildi. Kendisi Afganistan vatandaşı olmadığı için CMİA kurucular kurulu-na resmen katılamamışsa da kendisine bağlı bazı komutanlara ve uzun yıllardan bu yana yardımcılığını yapan Dr. Elmurat Argun'a merkez komitede görev verilmişti.¹⁹ Ayrıca General Dostum, Cünbüş-i Milli'ye katılan her grubun liderini kendisine yardımcı olarak tayin etmekteydi. Bu uygulamanın gereği olarak Şimal Vilayetleri İslam İttihadi'nin başkanı olan Azad Beg'e de başkan yardımcılığı görevi verilmişti. Ne yazık ki General Dostum ile Azad Beg arasındaki bu birliktelik uzun süre devam etmemiş ve bir süre sonra Azad Beg, Mezar-ı Şerif'ten ayrılmak zorunda kalmıştır. Azad Beg bu ayrılığın sebeplerini şöyle açıklamaktadır:

CMİA Hareketinin yönetim kademelerinde her etnik gruptan insanlara, hatta eski komünistlere bile yer verilmişti. Rakip partilerle yoğun ilişkisi olan komutanlar vardı ve bu durum Hareketin geleceği açısından büyük tehlike oluşturmaktaydı. Bu konuyu General Dostum'a açtım ve idari kadrolar arasında Türk grubunun ağırlığını arttırması gerektiğini, aksi taktirde ciddi sorunlarla karşı karşıya kalabileceğini belirttim. Nasıl olduğunu bilmediğim şekilde, bu konudaki görüşlerim Türk olmayan gruplara ve komutanlara iletilmişti. Aleyhime ciddi bir kampanya başlattılar. Bu arada bana karşı faaliyetlerin hayati tehlike noktasına gelmesi sonucunda bölgeden ayrılmak zorunda kaldım.²⁰

General Dostum'un Mezar-ı Şerif'te güçlü bir yönetim oluşturmamasından sonra Azad Beg'e bağlı komutanların neredeyse tamamı Dostum'un yanına geçmiş durumdaydı. Afganistan koşullarında, askeri desteğe sahip olmayan bir liderin siyasi alanda varolması mümkün değildi. Bu gelişmelere bağlı olarak

¹⁹ MİH. Tüzüğü'nün üyelik bölümünün 1'inci maddesine göre, Harekete üye olabilmek için Afganistan vatandaşı olmak zorunluluğu getirilmiştir.

²⁰ 1994 yılı içerisindeki Türkiye ziyareti sırasında, Azad Beg'le yapılan kişisel görüşme. Daha önceki yıllarda Türk basınına verdiği demeçlerde, Milli İslami Hareket içerisinde çok çeşitli grupların yer aldığı açıklanmış, bu konunun rahatsızlık verici olduğunu da belirtmişti. Bkz. Yeni Hafta Gazetesi, 9 Kasım 1992 tarihli sayısındaki Azad Beg ile yapılan röportaj.

Azad Beg gücünü ve etkinliğini kaybetmişti, kendisini bir kenara itilmiş gibi hissetmekteydi. Diğer taraftan Dostum Cephe-si ise konuyu başka bir açıdan değerlendirmekteydi:

Dostum'un Türkiye ziyaretinde ona eşlik eden Azad Beg, bu ziyaretten fayda umarak kendi fraksiyonunu (Şimal Afganistan Vilâyetleri İslam İttihadı) güçlendirmek için, Cümbüş hareketini kontrol altına alma denemesine girişecek, ancak bunu sezmede gecikmeyen Dostum, karşı atağa geçerek Azad Beg'in önünü kesecektir.²¹

Gerçek ne olursa olsun, iki liderin arası açılmıştı. Azad Beg üzgün bir şekilde Mezar-ı Şerifi terk etti ve Pakistan'a döndü. Rabbanî'nin cumhurbaşkanlığı döneminde, Kâbil Hükümeti ile Hazara'lar arasında başlayan çatışmalarda arabuluculuk yapma üzere Afganistan'a geldi ve bir süre Rabbanî ile birlikte çalıştı. Daha sonra Hazara bölgesinin merkezi Bamyân'a geçti. Amacı Afganistan'daki iç savaşın ve akan kanın durdurulmasına siyasi katkı sağlamaktı. 1997 yılı içerisinde, General Dostum'un ülkeyi terk etmesi sonrasında yerine geçen General Malik'in daveti üzerine, yeni yönetimle birlikte çalışabileceğini düşünen Azad Beg, Bamyân'dan Mezar-ı Şerife gitmeye karar verdi. Ne yazık ki bu isteğini gerçekleştiremedi. Bindiği helikopter Mezar-ı Şerif yolu üzerindeki Şolgar ilçesi civarında düştü ve Azad Beg, bağımsızlığı uğruna mücadele ettiği ülkenin toprakları üzerinde şehit oldu. Olay sırasında Azad Beg'in koruması Zeyniddin ve danışmanı Halidi de hayatlarını kaybetmişlerdi. Helikopterde bulunan diğer 12 kişinin kazadan sağ kurtulmuş olması ve daha sonraki yıllarda olayla ilgili bazı şahısların ifadeleri, bu olayın kaza olmadığı ve muhtemelen İran istihbaratı tarafından düzenlenen bir suikast olduğu intibahı vermektedir. Zira Azad Beg'in bölgede bir Türk devleti kurma arzusunda olması başta İran olmak üzere bütün ilgili devletleri büyük ölçüde rahatsız etmekteydi.²²

²¹ Rauf Beg, *Adı Afganistan'dı*, s: 147

²² Rauf Beg anılarında (s: 322-323), Azad Beg'in Dostum'dan ayrıldıktan sonra Pakistan'a giderek Dostum aleyhine bir muhalefet başlattığını, Malik'in iktidara gelmesiyle Pakistan'ın Azad Beg'i onun yanına müşavir olarak göndermek istediğini yazmakta, böylece Talibanların önünü açmak ve Kuzey bölgesindeki hakimiyetlerini arttırmak amacıyla Me-

İttifakın dağılması ve Kuzey Afganistan'daki direnişin sonu

1997 yılı içerisinde gelişen olaylar, İslâmi hükümetin kurulmasından bu yana Kuzey Afganistan'ın kontrolünü elinde tutan Reşid Dostum yönetimi için çok önemli sonuçlar doğurmuştur. 1992 den bu yana geçen süre boyunca General Dostum, Mezar-ı Şerif şehri merkez olmak üzere, Afganistan içerisinde ayrı bir devlet oluşturmuş gibiydi. Mezar-ı Şerifte Türkiye, İran, Rusya ve Japonya gibi ülkeler temsilcilikler açmışlardı. Benzer şekilde, Dostum yönetimi de çeşitli ülkelere temsilciler göndermiş durumdaydı. Yönetim para bastırıyor, vergi topluyor ve şehirlerdeki kamu hizmetlerini yürütüyordu.

Taliban'ın Kâbil'i ele geçirmesinden sonra, yasal hükümetin Devlet Başkanı Burhaneddin Rabbani de Kuzey Afganistan'a geçmişti. Bu olay Mezar-ı Şerif yönetiminin uluslararası arenada daha güçlü bir konuma gelmesine yol açtı. Bütün bu olumlu gelişmelere karşın, yukarıda vurgulandığı gibi, Kuzey İttifakı, farklı etnik gruplardan oluşan ve geçmişte zaman zaman kendi aralarında çatışmalara girmiş güçlerden oluşmaktaydı. Türkler, Tacikler ve Hazaralar arasındaki ittifak büyük ölçüde o günkü koşulların getirdiği bir birlik-telikti. Diğer taraftan bu ittifakın temel unsuru olan Reşid Dostum'un CMİA'sı, esas olarak Türklere dayanmakla birlikte, farklı milliyetleri de içermekteydi. Zira gerek parti yönetimi ve gerekse askeri yapı, bölgesel temsil esasına göre kurulmuştu. Bu durum kaçınılmaz olarak çekişmelere ve hatta, zaman zaman çatışmaya varan anlaşmazlıklara yol açmaktaydı. Bu farklılıklar diğer partiler, Taliban ve Pakistan gizli servisi ISI tarafından kullanılmaya uygun bir zemin oluşturmaktaydı. Reşid Dostum gözünü budaktan sakınmayan çok iyi bir asker ve mükemmel bir savaşçıydı. Fakat koşulların

zar-ı Şerife giderken helikopterinin düştüğünü belirtmektedir. Azad Beg'in siyasi mücadele anlayışını, Türklüğün ve Türkistan'ın Bağimsızlığı konusundaki hassasiyetini bilenler için bu değerlendirme maksadını aşan bir yorumdur. Muhtemelen, rakip olmanın ve geçmişteki çatışmaların etkisiyle yapılmış duygusal bir değerlendirmedir.

General Dostum ve Devlet Bakanı Ahat Andican
Ankara, 4 Kasım 1998

gerektirdiği düzeyde politik tecrübesi olan bir kadroya sahip değildi. Yönetimi içerisinde görüş aykırılıkları vardı ve bazı generalleri Dostum yönetiminden uzaklaşma eğilimindeydiler.

1997 yılı Mayıs ayında beklenmedik bir gelişme oldu. CMİA komutanlarından General Abdulmalik, Taliban ile anlaşmış, Bağdis cephesinde Reşid Dostum'a bağlı komutanları bir bahane ile bir araya getirerek tutuklamış ve Taliban kuvvetlerinin cephe gerisine geçmesini sağlamıştı. Taliban kuvvetleri hızla Mezar-ı Şerife ilerlediler. Bu gelişmelerden sonra, General Dostum bölgeyi terk ederek, Taşkent üzerinden Türkiye'ye geçmek zorunda kaldı.²³

²³ General Dostum, Türkiye Devlet Bakanı Ahat Andican ile Ankara'da yaptığı görüşmede, bir diğer Türk kökenli generalin başı çektiği bu darbeye karşı savaşması durumunda çok kardeş kanı döküleceğini, bu nedenle de savaşmadığını belirtmiştir.

Taliban Mezar-ı Şerif'e girer girmez bölgede İttifaka bağlı olan bütün güçleri silahsızlandırma girişimini başlattı. Bu arada General Muhakkik önderliğindeki Hizb-i Vahdet komutanları Taliban kuvvetlerine karşı direnişi sürdürmekteydiler. General Abdulmalik, Taliban'ın bölgeyi kontrol altına almaz kendisini de tasfiye edeceğini anlayınca, birlikte hareket ettiği Taliban'a karşı savaş başlattı ve komutanlarıyla birlikte çok sayıda Taliban askerini esir aldı.²⁴

Mayıs ayı sonuna gelindiğinde CMİA'nın başına General Abdulmalik geçmiş ve başta Mezar-ı Şerif olmak üzere büyük yerleşim yerlerindeki Taliban kuvvetleri kontrol altına alınmıştı. Fakat özellikle Kunduz şehrinde ve Mezar-ı Şerif'in kırsal bölgelerinde Taliban kuvvetleri destek noktaları oluşturmuş durumdaydılar. Sonuç olarak Taliban, uzun süredir arzuladığı şeyi elde etmiş ve Kuzey Afganistan'a sızmıştı. Diğer taraftan General Malik'in bu hareketi, Kuzey Afganistan'daki İttifak içerisinde varolan Türk ağırlığının azalmasına sebep olmuştu. Zira general Abdulmalik bölge halkı üzerinde çok etkili olmadığı gibi, Ahmetşah Mesud ve Üstad Muhakkik gibi, ittifakın diğer askeri liderlerinin gözünde Dostum kadar saygın bir konuma sahip değildi. Nitekim bu gelişmeler-

²⁴ General Abdulmalik daha sonraları kendisine yöneltilen ihanet suçlamalarına karşı, Talibanla ortak hareket edişini, "onları tuzağa düşürmek için başvurduğu bir strateji" olarak açıklamaya çalışmıştır. General Abdulmalik, Afganistan'ı terk etmek zorunda kaldığı bir dönemde Birleşmiş Milletler Genel Sekreterine yazdığı mektupta Mayıs 1997 olaylarını şöyle açıklamaktadır:

1997 yılı Mayıs ayı başlarında, savaşın sona erdirilmesi ve bütün Afganistan halkını içine alan geniş tabanlı bir hükümetin kurulabilmesi amacıyla Taliban temsilcilerine Mezar-ı Şerif'e girme izni verilmiştir. Fakat Taliban anlaşmaya uymamış binlerce silahlı kuvvet ve Pakistanlı askerlerle karadan ve havadan saldırmışlardır...Halk Taliban'a karşı başkaldırmış ve olay kanlı bir savaşa dönüşmüştür...Birçok Taliban yetkilisi ve Pakistanlı subaylar yerli halka esir düşmüşlerdir.

General Malik'in bu açıklamaları, CMİA başkanı General Reşid Dostum'un, Tacik lider Ahmet Şah Mesud'un, Hazara grubu lideri Kerim Halili'nin ve daha da önemlisi, Afganistan hükümetinin yasal cumhurbaşkanı Rabbani'nin Talibanla yaptığını iddia ettiği bu geniş tabanlı hükümet kurma çalışmasına niçin dahil olmadıkları sorusunu cevaplayamamaktadır.

den sonra Mezar-ı Şerifte, Hazara grubunun etkinliği iyice artmış, şehirdeki yönetim büyük ölçüde Üstad Muhakkik'in eline geçmişti.

General Dostum Eylül 1997 de bölgeye döndü. kendisine bağlı komutanlarla, Şıbrgan şehri merkez olmak üzere, mücadeleye yeniden başladı. Ekim ayı içerisinde Pul-i Kumri şehrinde İttifak liderleri, Devlet Başkanı Burhaneddin Rabbani önderliğinde bir toplantı gerçekleştirdiler. Bu toplantıda General Dostum ile General Malik arasında bir uzlaşma sağlandı ve Dostum Cumhurbaşkanı yardımcılığına, Abdulmalik ise Dışişleri bakanlığına getirildi. Dostum, aynı zamanda, Kuzey Afganistan bölgesi genel komutanı olarak atanmıştı. Abdulmalik şimdilik CMİA başkanlığını sürdürecekti ve Taliban meselesi çözümlendikten sonra, yeni başkan halk tarafından seçilecekti.

Diğer taraftan Taliban kuvvetleri, Pakistan hükümeti ve ordusunun desteğiyle, Kuzey Afganistan'da elde ettikleri mevkiileri güçlendirmeğe devam etmekteydiler. İttifak içerisindeki karışıklıklar bazı bölgesel yöneticilerin Taliban safına geçmesine neden olmuştu. Bu nedenle İttifak kuvvetleri yalnızca Bagdiz cephesinde değil, Kuzey Afganistan'ın her bölgesinde savaş yürütmek zorundaydılar. Sadece 1997 sonbaharında Mezar-ı Şerif iki kez el değiştirmişti. General Abdulmalik Kasım ayında, yanındaki komutanların General Dostum tarafına geçmesi ve bulunduğu bölge halkının hoşnutsuzluğu nedeniyle, kardeşi Korgeneral Gülmammed Pehlivan ve Faryab bölge valisi ile birlikte Türkmenistan üzerinden İran'a geçmek zorunda kaldı. Bu arada, Afganistan'da siyasi istikrarın sağlanması ve geniş tabanlı bir hükümet kurulabilmesi amacıyla, Eylül ayında Almanya'da ve Aralık ayı içerisinde İstanbul'da toplantılar düzenlenmişti. Eski kral Zahir Şah'ın temsilcileri de dahil olmak üzere, bütün grupların katıldığı bu toplantılara Taliban temsilci göndermediği için bir sonuç elde edilememiştir.

1998 yılı ortalarına doğru Kuzey Afganistan'daki Taliban etkinliği bir hayli artmış durumdaydı. Kunduz valisinin Taliban saflarına katılmasıyla çok etkin bir havaalanına sahip olan Taliban, burayı bir lojistik destek üssü haline getirmiş-

ti. Temmuz ayında Belh şehrini kontrol eden Peştü asıllı Kor-general Cumahan ve Arap kökenli Korgeneral Şirarap'ın emirlerindeki kuvvetlerle birlikte Taliban'a katılmaları, Kuzeydeki güç dengelerini bir kez daha alt üst etti. Ağustosun ilk yarısında Taliban, Mezar-ı Şerifi ele geçirdi. Bunu Bağlan, Samangan ve Bedehşan bölgeleri takip etti. Eylül ayında Hazaracat'ın merkezi Bamyan düşmüş ve Hazara direnişi de kırılmıştı. İran, bu gelişmeler karşısında, Afganistan sınırına yakın olan bölgelerde Zülfikar adını verdiği askeri tatbikatlara başladıysa da sonuç değişmedi. 1998 yılı sonlarında, Afganistan'ın, Ahmet Şah Mesud tarafından kontrol edilen Penşir vadisi dışında kalan bütün bölgeleri Taliban kontrolüne geçmiş durumdaydı.

Daha sonraki 2 yıl boyunca durum değişmedi. Mesud yönetimindeki direniş hareketi Penşir vadisinde devam ediyordu. General Reşid Dostum, Üstad Halili ve Üstad Muhakkik gibi liderler, kırsal yörelerde direnişi sürdürmek çabası içerisindeydiler. Diğer taraftan uluslararası arenada Afganistan meselesine çözüm bulmak için oluşturulan 6 artı 2 grubu ülkeleri siyasi çabalarını sürdürmekteydi.²⁵ Bu arada Taliban Hükümeti yönetimindeki Afganistan, uluslararası uyuşturucu ticaretinin ve başta Usame bin Ladin'in El Kaide grubu olmak üzere, çok sayıda kökten dinci terör örgütünün merkezi haline dönüşmüştü.

11 Eylül Olayları ve

Afganistan'a ABD Müdahalesi

2001 yılı Eylül ayında İkiz Kulelere ve Pentagon binasına yapılan, El Kaide saldırıları, başta ABD olmak üzere bütün dünya ülkelerinin güvenlik ve terör anlayışlarında büyük bir değişikliğe yol açtığı gibi El Kaide örgütüne kucak açan Taliban hareketinin, dolayısıyla da Afganistan'ın kaderini belirlemiştir. Terör saldırısından bir süre sonra ABD önderliğinin

²⁵ Bu grup Pakistan, İran, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi doğrudan Afganistan'a komşu ülkeler ile ABD ve Rusya'dan oluşmaktadır.

de başlatılan askeri harekât, Kuzey Afganistan'da oluşturulan Kuzey İttifakının desteğiyle, kısa bir sürede başarıya ulaştı ve Taliban yönetimi çöktü. Askeri harekâtın başarıya ulaşması ile birlikte geleneksel liderler ve gruplar, Taliban öncesi dönemde olduğu gibi kendi bölgelerinin hakim unsurları haline geldiler. General Dostum liderliğindeki Özbek-Türkmen grupları, Mezar-ı Şerif merkez olmak üzere Türk bölgelerini, General Üstad Ata ve General Fehim yönetimindeki Tacik kuvvetleri Bedehşan bölgesi başta olmak üzere Tacik bölgelerini, Kerim Halili önderliğindeki Hazara güçleri Bamyan merkezli olmak üzere kendi bölgelerini kontrol altına aldılar. Afganistan'ın Peştu bölgelerinde de geleneksel liderler kontrolü sağladılar. Kâbil'de ise başlangıçta ABD desteğiyle, Hamit Karzai önderliğinde kurulan geçici hükümet, 2002 yılı temmuz ayında toplanan Loya Jirga tarafından yeniden onaylanmış ve Karzai bir kez daha hükümet başkanlığına seçilmiştir. Söz konusu yönetim Afganistan'ı en geç 2004 yılı içerisinde yapılacak seçimlere hazırlayacaktır. Amaç, Afganistan'da insan haklarına saygılı ve demokratik yapıda bir siyasi yapılanma oluşturulmasıdır.

Sonuç

Büyük Britanya İmparatorluğu döneminin önde gelen siyasetçilerinden Lord Curzon, Dünya siyaseti ile ilgili kitabının girişinde şunları yazmıştı:

Türkistan, Afganistan, Kafkaslar ve İran. Birçokları için kesin bir uzaklık duygusu ya da geçmişte kalmış bir destandan hatıralar anlamına gelebilir. İtiraf edeyim ki, bence bunlar satranç tahtası üzerinde, Dünya hakimiyeti için oynanmakta olan bir oyunda, oyun dışı kalmış taşlardır.

Gerçekten Türkistan, 19'uncu Yüzyıl boyunca dönemin iki büyük süper gücünün oyununda piyon olmuş bölgelerden birisiydi. 20'inci yüzyıl başlarında ise artık oyun dışı kalmış, Çarlık Rusya'sının bir iç sömürgesi haline dönüşmüştü.

Bolşevik Devrimi, Türkistan toplumuna yeniden sahneye çıkma imkânı verdi. Bağımsız Türkistan hayaliyle yola çıkan kadrolar, Bolşeviklere karşı büyük bir mücadele yürüttüler. Basmacılık Hareketi adı altında tarihe geçen bu mücadele, Sir Olaf Caroe'nin dediği gibi, Orta Asya Türklerinin ölmüş bir millet olmadığını gösterdi. Fakat karşılarındaki düşman, dünya tarihinde ender görülen cinsten bir şiddet ideolojisinin acımasız uygulayıcılarıydı. Dolayısıyla başarılı olamadılar.

Türkistan'ın tamamen Sovyetleştirildiği 1920'li yıllara gelindiğinde, Türkistanlı yönetici kadroların büyük bir kısmı yok edilmiş, geride kalanlar ise Sovyetlerle uzlaşmak zorunda kal-

mişlardı. Fakat Romalılar için söylendiği gibi, Sovyetlerin barışı, savaşından daha ölümcüldü. Yeni rejimle uzlaşan yöneticiler de bir süre sonra acımasızca tasfiye edildiler.

Yurt dışına çıkabilen kadrolar ise Afganistan'dan Avrupa'ya kadar çok geniş bir coğrafyaya dağılmışlardı. Mülteci kadrolar için tek yol, hariçte Türkistan mücadelesi yürütmektir. Nitekim buldukları coğrafyalarda, bulabildikleri her imkân-dan yararlanarak çalışmaya başladılar.

İlk dönemde, hariçte Türkistan milli mücadelesini yürüten kadrolar esas olarak dört ana gruptan oluşmaktadır.

Bunlardan ilki ve kuşkusuz en önemlisi, Türkistan coğrafyasında Hokand Muhtariyeti, Alaş Orda Otonomisi, Türkistan Otonomisi, Buhara Halk Cumhuriyeti ve Hive Halk Cumhuriyeti gibi siyasi oluşumları şekillendiren siyasi liderler ve onların etrafındaki kadrolardır. Dış ülkelere çıktıktan sonra, Avrupa ülkelerine ve Türkiye'ye yönelmişler, Paris, Berlin ve İstanbul gibi merkezlerde, Türkistan Milli Birliği yapılması içerisinde faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

1920'li yıllarda yukarıda bahsedilen kadrolar tarafından, başta Almanya ve Türkiye olmak üzere, çeşitli ülkelere eğitim için gönderilen öğrenciler ise ikinci grubu oluşturmaktadırlar. Bu öğrencilerin Sovyetler Birliğine geri dönmeyenleri, siyasi liderlerle işbirliği yapmışlar ve Türkistan Milli Birlik hareketinin devamlılığını sağlamışlardır.

Mücadeleyi kaybettikten sonra, bir kısım savaşçıları ile birlikte Afganistan ve Doğu Türkistan'a geçen Basmacı liderleri, hariçteki Türkistan milli mücadelesini şekillendiren üçüncü gruptur.

Onlar Kuzey Afganistan'daki şartlar elverdikçe Amu Derya'nın ötesine, yani Türkistan'a girerek silahlı mücadelelerini sürdürmeğe çalıştılar. Fakat 30'lu yılların başlarından itibaren siyasi şartlar onları yer altına çekilmeye zorladı ve zorunlu bir sessizliğe gömüldüler.

Türkistan milli mücadelesinin belki de en çok haksızlığa uğrayan ve diğerleri tarafından dışlanan son grubunu ise eski Buhara Emir'i Said Alim Han ve etrafındakiler oluşturmaktadır. Afganistan'daki sürgün yılları boyunca Türkistan'ın bü-

tünü için değilse bile, kendi ülkesinin bağımsızlığı için uluslararası nitelikte bir çaba harcadı.

1920'li yılların ortalarından itibaren, siyasi çalışmalarını Paris, Berlin, Varşova ve İstanbul gibi şehirlerde yoğunlaştıran Türkistan Milli Birlik Hareketi, liderleri arasında ortaya çıkan ayrışmalara rağmen, etkili sayılabilecek bir mücadele yürüttü. Diğer Sovyet esiri milletlerin siyasi kadrolarıyla birlikte ve Polonya Hükümetinin desteğinde Promete Cephesi oluşturuldu. Henüz demokratik dünya ülkeleri Sovyetler Birliğindeki rejimi kabul etmemişlerdi ve bütün mülteci kadrolarının gönlünde, bir gün bu rejimin yıkılarak yok olacağı inancı vardı.

Promete, zorunlulukların ortaya çıkardığı bir olaydı ve bağımsızlığa giden yolda bir ışıktı. *Yeni Türkistan* ve *Yaş Türkistan* dergileri etrafında şekillenen Türkistan Milli Birliği Hareketi, Avrupa'dan Uzak Doğuya kadar uzanan çok geniş bir coğrafyada etkili oldu. Bazı Avrupa merkezleri tarafından da desteklenen siyasi hareket, Sovyetler Birliği tarafından öncelikli düşman olarak ilan edilmişti.

Diğer taraftan, hariçte Türkistan milli mücadelesini yürüten gruplar arasında ortaya çıkan çelişkiler ve mücadeleler, hareketin en zayıf noktasını oluşturmaktadır. Türkistan Milli Birliği grubu için Emir Sa'id Alim, sadece kendi tahtını ve tacını düşünen bir haindi. Basmacı liderleri de onunla birlikte görüntü verdikleri için, onlarla da uzlaşmak mümkün değildi.

Diğer taraftan, Emir için Türkistan Milli Birliği grubu, kendisini tahtından eden ceditçilik hareketinin temsilcilerinden oluşmaktaydı. Dolayısıyla onları düşman olarak görüyordu. Basmacı liderleri için ise Türkistan Milli Birliği hareketi, Besmele ile başlamayan bir dergi etrafında bir araya gelmiş, dini duyguları çok zayıf olan bir gruptu. Sonuç olarak Sovyetler Birliğine karşı mücadelelerini ayrı gruplar halinde sürdürdüler.

Türkistan Milli Birliği grubu, demokratik dünya çerçevesinde, basın ve yayına odaklı bir siyasi mücadele yolunu benimsedi. Emir, kendi meselesini cemiyet-i Akvam'a taşıdı, Tür-

kistan içinde destek grupları oluşturmağa çalıştı. Basmacı liderleri ise bildikleri en etkin yöntemi, yani silahlı mücadeleyi benimsediler. Afganistan'da ortaya çıkan iç savaşta taraf oldular ve fırsat buldukları anda Amu Deryayı geçerek Türkistan içlerinde operasyonlar düzenlediler.

1930'lar Dünya dengelerinin alt üst olduğu yıllardı. Esen rüzgarlar yeni bir savaşı haber vermekteydi. Sovyetler Birliği rejiminin Milletler Cemiyeti tarafından onaylanması, Sovyet karşıtı mülteci hareketlerin hepsini, dolayısıyla Türkistan Milli Birliğini derinden etkiledi. Bu dönem, TMB üyesi bir öğrenci tarafından ortaya konulan "Ne ümitlerle, ne hayallerle gelmiştik. Hepsi bir illüzyon veya Ütopya mıydı? Biz Türkistan ihtilâlcileri neredeyiz ve ne yapıyoruz?" gibi soruların sıkça gündeme getirildiği yıllar oldu.

Türkiye'de yürüttükleri faaliyetlerin yasaklanması ve daha sonra Avrupa'da çıkardıkları yayın organlarının Türkiye'ye girişinin yasaklanması ise, hayal kırıklığının daha da büyümesine yol açan bir diğer gelişmeydi. Polonya'nın işgali ve Promete Cephesinin sonu, Bolşevik ihtilâlinde beri devam etmekte olan siyasi mücadelenin ilk bölümünün finali anlamına geliyordu.

İkinci Dünya Savaşı, sahneye yeni figürlerin çıkmasını sağladı. Bunlar 20 yılı aşkın bir süredir Sovyet rejimi altında yaşamakta olan Türkistanlı askerlerdi. Hazırlıksız ve donanımsız olarak Alman Ordularının karşısına sürülmüşler, yüz binlercesi ölmüş, yüz binlercesi de esir düşmüştü. Ölümün kol gezdiği esir kamplarına gönderildiklerinde karşılarında iki seçenek vardı. Hastalıktan ve açlıktan ölmek veya Alman Ordusu bünyesinde oluşturulan Türkistan Birliklerine katılarak yaşamak.

Oluşturulan Türkistan Ordusunun siyasi kanadı ise Milli Türkistan Birlik Komitesi tarafından temsil ediliyordu. Tek Lider prensibine göre şekillendirilmiş bu siyasi kadronun, Türkistan ordusunun önüne koyduğu hedef çok açık ve kesindi. Sovyetler Birliğini yenmek ve Türkistan'ın İstiklâlini kazanmasını sağlamak. Peki bu mümkün müydü? Demokrasi düşmanı bir Almanya ile bu gerçekleştirilebilir miydi? Almanya'nın bütün cephelede üstün olduğu bir dönemde bu soruların ce-

vabı en azından “belki” veya “neden olmasın?” şeklinde ola-bilirdi.

Sonuçta Türkistan Lejyonları Sovyetler Birliğine karşı sa-vaşmağa başladılar. Efendisi olmadıkları bir savaşta, her iki cephede ölmeye devam ettiler. Savaş bittiğinde sağ kalan Tür-kistanlı askerlerin büyük bir kısmı Sovyetlere geri verildi. Ba-tıda kalabilenler ise ancak bin kişi kadardı.

Daha sonraki yıllarda, mülteci kadroların ve askerlerin Na-zilerle birlikte savaşmaları konusunda, bütün diğer milliyet-ler için yapıldığı gibi, Türkistanlılar için de çeşitli tenkitler gün-deme getirilmiştir. Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği ko-nusunda kapsamlı bir çalışma yapan Patrick von zur Müh-len’in şu sözleri bu eleştirilere verilecek en iyi cevap gibi gö-rünmektedir.

Bu katı yargı münferit bazı kişiler için geçerliyse de genelde haksızdır. Evvelce de belirtildiği gibi lejyonerlerin lejyonlara yazılması esas olarak utanmaz bir fırsatçılıktan değil, ha-yatta kalabilmek arzusunun kaynaklanıyordu..... Mülte-cilerin Nazi rejimi ile işbirliğini reddetmeleri gerekip gerek-mediği sorusu, harp esiri hemşehrilerine her türlü yardım-dan vaz geçmeleri gerekip gerekmediği sorusuna eşittir. Mil-li temsilciliklerin avukatlık rolü ancak mevcut şartlara belli ölçüde uymakla mümkündür... Baş roldeki aktörlerin siyasi ve şahsi başarısızlıklarını tenkit, muhtemel davranışlarının çerçevesini tespit eden insani durumu nazar-ı itibara alma-ldır.¹

Bu dönemde, hariçteki Türkistan mücadelesi ile ilgili ge-lişmeler sadece Almanya ile sınırlı kalmadı. Türkiye’de 1944’-lerde gündeme getirilen Türkçülük Turancılık davaları, Tür-kistan Millî Birlik Hareketinin kurucularından birisi olan Ze-ki Velidi Togan’ı baş günah keçisi yaptı. Sovyetlere hoş görün-mek amacıyla aşırı siyasallaştırılan bu davalar, mülteci Türk kadrolar tarafından yürütülen çalışmaların büyük oranda ze-min kaybetmesine sebep oldu.

Afganistan’da ise savaş şartlarından yararlanarak Türkis-tan’a yönelik çalışma yapmak isteyen Türkistanlılar bir kez

¹ Mühlen, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız arasında*, s: 138/139.

daha başarısız oldular ve tutuklamalarla karşı karşıya kaldılar. Savaş bittikten sonra hapisten sağ çıkabilenlerin çoğu Afganistan'ı terk etti.

İkinci Dünya Savaşının bitişi ile birlikte, ideolojik ayrışma ve kamplaşmanın ön plana çıktığı yeni bir dönem başladı. Bu dönemde Sovyetlere karşı mücadelenin bayraktarlığını ABD yapıyordu. Savaş sonrası dönemde Almanya merkezli olarak yeniden şekillenen Türkistan Milli Hareketi, kısa bir süre sonra Türkiye'de ve Doğu ülkelerinde de başladı. Mücadele büyük ölçüde propaganda savaşları şeklinde yürütülüyordu.

1980'li yıllarda hariçte Türkistan mücadelesini yürüten kadrolar, büyük ölçüde muhacerette doğmuş insanlardan oluşmaktaydı. Eski liderlerin neredeyse tamamı arenayı terk etmişlerdi. Yeni kadrolar, hiç görmedikleri bir ülkenin, bir idealin mücadelesini vermeyi sürdürdüler.

Afganistan'ın Sovyetler tarafından işgali, Basmacıların torunlarıyla Sovyetler Birliği'ni bir kez daha karşı karşıya getirdi. Ayrıca bu savaş, yeni bir göç dalgasına sebep olmuştu.

Sovyetleri çağa uydurmak ve yeniden yapılandırmak amacıyla, Gorbaçov tarafından gündeme getirilen *Glastnost* ve *Perestroika* politikaları, Sovyetler Birliği'ni beklenilenden çok farklı bir noktaya götürdü. Söz konusu politikaların uygulanmasıyla birlikte, bu kan ve şiddet imparatorluğunun kuruluşundan bu yana buz dolabında tutulan milliyetler meselesi hızlı bir şekilde yeniden gündeme taşındı. Merkez kontrolü kaybetmişti.

Bu dönemde, hariçteki Türkistanlı kadrolar, Türkistan'da ortaya çıkan Halk Hareketlerini ve sosyal değişimleri dış dünyaya taşıma ve tanıtma gayreti içerisinde oldular.

1990'lı yıllara gelindiğinde Sovyetler Birliği dağılmış, Türkistan coğrafyasında bağımsız 5 cumhuriyet ortaya çıkmış durumdaydı. Böylece, 70 yıldan bu yana devam eden Hariçteki Türkistan Mücadelesi sona ermiş oluyordu.

Bugün karşımızdaki en önemli soru, Rusya Federasyonu ile Çin arasında sıkışan yeni Türk Cumhuriyetlerinin geleceğinin ne olacağı sorusudur.

Tek başlarına hareket ederek, komşu büyük güçlerin arka veya ön bahçesi olarak mı kalacaklardır, yoksa, siyasi ve ekonomik güçlerini bir araya getirerek güçlü bir Türkistan Cumhuriyetleri Topluluğuna mı dönüşeceklerdir?

İşte, 21'inci yüzyıl dönemecinde gündeme çıkan bu soru, yalnızca Türkistan coğrafyasında yaşayanları değil, dış dünyada Türkistan mücadelesini sürdürenleri de yakından ilgilendirmektedir.

Bu soru, aynı zamanda, insanlığın şafağından beri varolan Türkistan kavramının geleceği ile yakından ilgilidir.

Tarihin bu soruya vereceği cevap ise Hariçteki Türkistan Mücadelesinin devam edip etmeyeceğini de belirleyecektir.

EKLER

- Belgeler
- Bayraklar
- Hariçteki Türkistanlılar tarafından yapılan yayınlar
- Olaylar Dizini
- Kitapta Kullanılan Kısaltmalar
- Harita ve Resimler Fihristi

Belgeler¹

- 1 Hokand Muhtariyeti Bildirgesi
- 2 Türkistan Milli Birliği Nizamnamesi
- 3 Zeki Velidi Togan'ın Mustafa Çokayoğlu'na mektubu
- 4 Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri kongre zaptı
- 5 Türkistan Talebelerinin Sovyet Yönetimine müracaatı
- 6 Heidelberg Toplantısı Protokolü
- 7 Türkistan Milli Birliği programı
- 8 Zeki Velidi Togan'ın Abdulvahap Muradi'ye mektubu
- 9 TMB'nin Promete temsilcisi için talimatname
- 10 Türkistan-Azerbaycan Gençler Birliği federasyon protokolü
- 11 TTGB'ye bina tahsisi belgeleri
- 12 Zeki Veli Togan'ın istifa metni
- 13 TMB'nin tadil edilen iç tüzüğü
- 14 Mustafa Çokayoğlu'nun Avrupa Temsilciliği belgesi
- 15 Türkistan - İdil Ural Teşkilatları Cephe Birliği protokolü
- 16 Osman Kocaoğlu'nun, Mustafa Çokayoğlu'na mektubu
- 17 TMB Orta Şark Temsilciliği Belgesi
- 18 TMB tarafından Japon Hükümetine sunulan memorandum
- 19 TMB tarafından İngiltere Kralına gönderilen mektup
- 20 Rusya Esiri Türk İlleri Cephe Birliği mazbatası
- 21 Mustafa Çokayoğlu'nun TMB Başkanlık belgesi
- 22 TTGB mal varlığını talep yazısı
- 23 Veli Kayyum Han'ın Bandung'da sunduğu memorandum
- 24 Uluslararası Türkistan Kurultayının sonuç bildirgesi

¹ Belgelerin yazı çevriminde, kullanılan dile tamamen sadık kalınmıştır. Eski Türkçe, Türkistan lehçelerinde veya yabancı dillerde olan kelimelerin günümüz Türkçe'si ile karşılıkları parantez içerisinde ve italik harflerle verilmiştir. Buna karşın italik olmayan parantez içi yazılar orijinal belgede mevcuttur.

Belge 1

Hokand Muhtariyeti Bildirgesi

باشناسيون تركستان مختار يتجا!

ترکستان مسلمانلاری ناکت دور توپخی فوق العاده قوریتجا!
 ترکستان اولکه سید بولغان خلق لار ناکت خواہش
 لری بوینچہ بویک روسیہ انقلابی طرفین برلگان ساسلر
 بناؤ فیدراتیو ساسیگه قورولغان روسیہ صہبورتی ایله
 برلکیؤ قالغانی حالده ترکستان سیر لیک مختاریتلی یعنی
 « تیررتوریا لینی آفا نومیه لک » اعلان قیلا دور .

بو مختاریت ناکت نہ صورتده وجود قویلا غینی یا قن ارادؤ
 یخیلا دورغان عموم ترکستان خلقی ناکت اوچرید تیلینی صابر سیک
 درکستان مجلس موساسانی گرتا بشورا دور .

شوناک ایله برابر ترکستان اولکه سیدنا قلذیت تشکیل قیلغان
 مات لراک حقوقلری ناکت بر جسدن اولانیا غینی ہم طنطنلی
 صورتده بیان ایتیه دور . « شهر خوقند »

هجره ۱۳۳۶ سنه ۲۵ صفر محرم ۱۹۱۷ ۲۷ نوپابر

Belge 1'in çevrim yazısı

Yaşasın Türkistan Muhtariyeti.²

Türkistan Müslümanlarının dördüncü fevkalade kurultayı Türkistan ülkesinde bulunan halkların istekleri boyunca, büyük Rusya İnkılâbı tarafından verilen esaslara binaen, Federasyon esasında kurulan Rusya Cumhuriyeti ile birlikte kaldığı halde, Türkistan'ın yerli muhtariyeti, yani "Territorial Otonomi" (*Topraklı Muhtariyet*) ilan etmektedir.

Bu muhtariyetin surette vücuda koyulmasını (*şeklini tayin*), yakın arada toplanacak umum Türkistan halkının Ocretilni Sabraniye "Türkistan Meclis-i Müessesanı'na" (*Kurucu Meclisine*) bırakmaktadır.

Şunun ile beraber Türkistan ülkesinde ekalliyet (*azınlık*) teşkil eden milletlerin hukuklarının her cihetten korunmasını da tantanalı bir şekilde ilan eder.

Hokand Şehri

Hicri, 1336 sene 25 safer-ül Hayr,

Miladi, 27 Kasım 1917

² Belgenin üzerindeki Hilâl içerisinde " La ilahe illallah Muhammedün Rasulullah" yazısı bulunmaktadır

تورکستان جمهوریت قومیتە سەر . « تورکستان ملی برکەت باشقورتان جمهوریت قومیتە سەر »
 بوجەهریت قومیتە لری کندیارنە داخل ولایت ، شەهر ، اوپەزا (کانتونی) ، اولوس (ژولت) ،
 قومەن (قومیتە ریلە ، قشلاق) (اول ، اولیا) محله « اوپوم » لرینە انقسام ایده راک
 آشاغیدن یوقتاری یە تابع اولورلر . بوقومیتە لریک وادیوملرک هینسی دەه اوراک ، قازاق ،
 قرقیز ، باشقورت ، تورکمر ، تاتار ، تاجیک ، کازاخچ و دیگر قبایک هینسە مشترک
 مودە سسە صفتیلە تاسیس اینیلر .

تورکستان استقلاله جیما هینسی لری ناز اولان دیکر ملت مەملەری دەه « تەسب » یە داخل اولار
 بیلرلر . مثلاً قالموق ، لری مەردی ، ایرانی ، افغان ، هندی ، اوقرانیایلر ، روسلرک دەه استقلاله
 تام سنا سیکە خیرخواه اولان شخصیتلری کیمی .

تورکستان ملی برکی مستقبل مستقل تورکستان پارلامنتوسینک و دیگر اداره تقسیمات هینت
 تمثیلیه لریک سسە سى اولمقله برابر آیدوم کیزی چالشیق مجید ریتیدە اولدیغی زمان کندی اعضارین
 جوغانناماز و کندینه داخل اولان فرقه لک بوتون اعضارین استیجاب آیتە یوب مجید و کیکلەت
 ایچون لزیوی وفاترە سى عقیدە دیگر فرقه اعضارینک دەه قناعتی اولان ذواتن عبارت اولور .

اعضار « کاندیدات » و « حقیقی » نامیلە ایکی اولور ، اعضا اولاجق ذاتە ایکی
 اعضار نینت تقدیریلە صلاحیتی مئکە سى فرقه قومیتە لری دەه حل ایلدیکەن موزکرا اعضارک
 برسی طرفدن پیر و غرام و نظامنا مە تلقینە اینیلر ، حاضر لاینر و ماسەلە آلینر ، برسنە پاندیدات
 اولدقدن موزکرا صلاحیتدار قومیتە قار ویرویکی تقدیر دەه حقیقی اعضا اولور .

اعضای اولاق قبول ایله جک ذاتک قبول مراسم بوتون عبارتدر : قبول ایلدیک ذات
 مناسب تنها برده ایکی اعضار طرفدن جیمتک پیر و غرام و نظامنا مە سنى باذات کندیندن
 اوقوقوب (سواد سز ایسە اوقوب) هر ماده سنە قبول آیدم « جوایی آلینر ، اوکف
 تەنک یاخود طینبە و یاخود سلیج قویولور ، اعضا اولاجق ذات بوکاصاغ آئی قویار .
 شیدە آدم ایسە صول آئە مقدس کتایی آلیر ، شیدە دلکس ملی بایرکی آلیر . حاضر اولان
 اعضا دن برسی آشاغیدە کی جمله کی سولیر و اعضا اولاجق ذات جمله کی کلکرایدر .
 دسوکره سلاهی ، بایرغی (یاخود مقدس کتابی) اوچر و حاضر اولان اعضا لره ده قوجا قلاش
 کورشییر .

قسم صورتی بودر :

« و میبایم برله آنط ایچە من کیم تورکستان آزاد لیغینا ، اولوغ و آزاد تورکستان
 مقصدی ایچون بیل باغلقان تورکستان لیلرک ملیت و قبیله فرقه لر یله قارامای
 بر بولیب تورکستان میلی بیلگی یولی بیلان آزادلیق نیت و سعادتک
 بیتوشمە کیلکە بوتون جانم ایلان کمد مت آیتە رمن ، جیمیتلرک سربینی صادقارون ،
 بو بولجە جانم ول بولسون . مطایقەه ملی بایراققا (یاخود قرمان کریمک) قولیم صالیب
 جیمیت اعضار آلدیما ایچکەن آنطخه خیانت قیلمام قائم شول مطایقەه خلال
 بولسون (دیندار ذات بالله والیت الله کلمه لرینی سولیر) .

3

تنبیه : فرقه به کیمک ایچون طوقیلان مراسم و یوکا مشابه مراسم و یا خود بونک غیری ایسه ده یله جمعیت ایچون کافی اولماز .

9) کیزلی چالیشیق مجبوریتمی زماننده قومته لک اعضاری محدود اولوب مرکز قومته یدکی اعضا جمهوریت و ولایت قومته ای 5 باش ، قالا لری ~~چو~~ اوچه راعضادن عبارت اولماق دایشیق او بونک اعضاری یوقاریه کیسندن آنجق بر اعضا سی - رئیس لری س واسطه سیده طایر لری . رئیس لک آئی بر صورتده غیابنه مقابل دیگر اعضا لردن رئیسه نیابت ایسه چک اولان لری ده طایر لیشیر . قومته داخل اولمایا نه اعضا اوچه رکشیلت او یوماره داخل اولور لر . و بولمه « اویوم » لر شهر لرده احتیاجه کوره چو غالتیلیر . بوندن ماعدن مرکز قومته جمهوریت و ولایت قومته لری هر هانکی بر دوات مؤسسه سده اقتصادی ، علم و معارف مؤسسه لر نده ، حاکم ملتک فرقه لر نده کیشیک کیزلی فرقه یوننی « اویوم » لر یولی بو لور لر و مجادله ساعتلر نده تشکیللا تیک فان دامار لری اورانی اولوب اصل مجادله بو فرقه یونن لر مناسبتله یا بیلر هتیک بولره اعضا ایتمی نده فصلان کیشی لر 10) « تورکستان ملی بر لکی » لک قوت سنی هر سنه طویلان قونقره لر لر . بولمه قونقره لر کی دیگر یی متعاقب اولماق اوزره کیز لجه ولایت جمهوریت و مملکت متیاس سده و تابع قومته متبوعنه اول ایگش ر اعضا لور دن ان اصوله طویلا لر لر . مملکت قونقره سی « قورولتای » ایسه جمهوریت قومته لر دن اییشیر نا خود اوچه ر اعضا و مکره اولور سه بلا واسطه بر لایر لدن بر اعضا اولماق اوزره طویلا لر لر .

11) « لقب » مرکز قومته سی محوسی قونقره طرفندن حکمه اولماق یه هر جمهوریت و قونقره لک اعضا آلتقا یعنی زمان اهلیت و صلاحیتده چا رنامه دقت ایتمک اوزره ایتمک اب ایدی لر . ریاشیک ینه صلاحیت بر یخی موقعه اولماق اوزره مختلف هیله ده اولکسه و بر قومک امتیاز لک شکیل آلماسیسه دقت ایدی لر .

12) « لقب » مرکز قومته سی محوسی قونقره لر آرا سنده بونون تورکستان لک عمومی سیاسی ایسترا تی اداره لری ، خارجه مصلت هیئت لر بولور لر ، نشریات یا یار ، جمعیتک مدنی و سیاسی قونقره یی تقسیم ایدر ، جمعیتک مالیه سی طویلا لر و صرف ایدر ، سیاسی هیات نه فرقه یونن « اویوم » لر ، مطبوعات و بونون سیاسی مؤسسائی دایره اعضاری واسطه سیده اجاری یا تیر ایدر . کندی فعالیتی جمهوریت ، ولایت ، شهر و اویوم قومته یله اقر اوچه اوزره بر دفعه منظم کونقره لره یا خود متهللا واسطه سیده بیلدیر لر ، کندی ایسترا تی اداره ایچون تشکیل « مالیه » ، « نشریات » و « تشویقات » کی شعبه لر اچار ، اولور کی تقسیمه ایتمکی دوات واسطه سیده اداره ایدر . امرتلی مسئله لر ظهور نده موقی الفاده قونقره و یا خود مهم اعضا لک قومته رئیس لک هیله قونقره لری طویلا لر یوب مدار ایدر .

13) محوسی قونقره مرکزی قومته الیه لر لر تشکیللا تیک سیاسی فعالیتین مراقبه ایچون « قونقره قومیسوی » و مالیه ایسترا تی نقیض ایچون « نقیض قومیسوی » ایتمک آیلر . قونقره قومیسوی اعضا ی مشاوره حقوقی ایلم مرکز قومته مجلس لره استراک ایدر لر .

20) «تب» ك مملكت خارجه ده مركز قوميه نك كديسي طرفندن تعمير اولونوب ازا تابع اولان مشالي و ممتلاك بولونور . بو ممتلاك برفاق اولديغي تقدير ده لزومي اولانده عمومي ممتله تابع اولونور .

49) مملكت خارجه ده توركستاني مهاجر چوق بولوندي بولورده استثنائي زمانده «توركستان ميلي بركي نك» خارجه قوميه سي . و مهاجر لره ديك اعضا لري بولونان هملكتلر ده مذكور خارجه قوميه ده تابع اولما اوزره طالب قوميه لر تشكيل ايده بيلير لر . كيرك خارجه قوميه مركز لري كرك نك تالي قوميه لر فضله ضرورت اولوندي بولورده سي اعلان بزياده اولما لري . قوميه لر كير مدين تالان اعضا اوچر كشيدين عبارت اولما اوزره بيه خارجه قوميه نك تيمي سي و جهله «اويونج» لر تشكيل ايدير لر . هملكته و ويونج كيركي چاليشا جفا اولانلار خارجه ده داخله كير لريك اصولنه رعایت ايديوب آيري «اويونج» لر شكلده تشكيل ايديرك خارجه كي مركزه تابع اولور . بولر مدين و اولما و نك كشيلاك «اويونج» ده داخل اولوب منفردا كدي ايشاريله مشور تالان اعضا لرك ده عمومي ملي كرك تالان خيدار طوبلا لري لار حدر . بونك اچون هر يك قوميه سي بولر اعضا لري آييه و ياغور ايكي آييه بردخه طوبلا يوب جمعي و ضميمه عايد معلومات و بيرر و مصاصيه لر ترتيب ايدير . خارجه كي مركز قوميه مقتدر اعضا لرك چوق بولونديغي تقدير ده آي ويا ايكي آييه بردفجه مشطفا طوبلا نك و مركز قوميه عايد اساس مسئله لري مذاكره اتك اوزره بر «پلنوم» عمومي قونفره طرفندن تشكيل ايدير .

50) ملي بركلك توركستان خارجه كي تشكيلات توركستان نك جمعي و عددي تمثيل ايمسي ضروري اولوندين قوميه جمهوريتلر توافق ايدين قوميه لرك (اوز بلك ن ، توركستان ، تاجيكستان ، قازاقستان ، باشقورتستان ، دنيي قوميته لري كي) تشكيل ايكي ايجق مركز تشكيل قبول ايتديكي ضرورت اولوندي تقدير ده مساعده ايدير .

51) خارجه قونفره لر مملكت داخلنده كي مركزلر تيمي نييله و ياغور داخله كي مركز قوميه ايله مناسب ادا ميسي مشكل اولوندي زمان توركستان داخلنده كي مركز طرفندن تعمير ايديلمه مملكت يا خود ممتلاك تيمي نييله خارجه كي اعضا لردن عبارت اولونور طوبلا بير لر . قونفره خارجه مركز قوميه سي انتخاب ايدير . «تب» خارجه ممتلي او قوميته بيه اعضا ضميمه داخل اولور . آيري هملكتلر ده بولر قونفره خارجه مركز قوميه نك و ياغور ازا ده كي مملكت تيمي نييله چاغير لير او قونفره طرفندن خارجه مركز لرك تصديقده عرض ايدير لر . او مملكتلر كك ممتلر ده بو قوميه بيه اعضا اولونور داخل اولور . خارجه قوميه بردفجه تشكيلدن سوكر ا قونفره لري كدي قاريله عقد ايدير .

52) خارجه قونفره و قوميه مملكت داخلنده كي تشكيلات دوام ايديك اولنك تعليماتنه تابع اولور او قونفره اها و نظا مذاكره دكشدره نه نه . داخله كي مركز مستوفي قونك تصديقيله ويا ديكر بيهله كدي سي كنف ايديرك داغيتيمس بو طوبون او داغيلان مركز قوميه نك لهيت عويده سي و ياغور منفرد اعضا لرك اكرسي طرفندن خارجه اعلا ايدير لر خارجه كي قونفره طوبلا نك بدتون زمام ايدير كدي اولنك آيري بونفرام و نظا مذاكره مسئله لر يني مسئله لير . ممتلاك لري اعلا ويا قيد ايدير و توركستان ملي بركي مركز قوميه سي انتخاب ايدير . و مملكت داخلنده كدي تشكيلات تشكيلات يا چوب اولنك مملكت داخلنده (خارجه) تشكيل ايدين مركز ممتلر نك ده ايترا كليله) جمعي قونفره عقد ايديله قادر ازاره ايدير .

53) «تب» اتقادينه داخل اولان زمره لري قوم و قيديله خارجه ايجق جمعي بونفرامه داخل اولما ممتلكلر حقيده مستقل ايشن كوره بيلير لر .

Belge 2'nin çevrim yazısı

Türkistan Milli Birlik Teşkilatı Nizamnamesi

1- İptida Özbek Terakkiperver Ceditler, Buhara Gençleri, Hive Gençleri Fırkaları,³ Kazakistan (Alaş Orda) Fırkası, Başkurdistan Milli Fırkası, Türkistan'daki Yerli Kaşgarlılar ve Tarañçılar Teşkilatı, Çarcuy Milli Türkmen Cemiyeti, Türkistan Sosyalist Federalist Türk ve Ademi Merkezîyet Fırkası mensupları tarafından bir federasyon şeklinde "Orta Asya Müslüman İhtilâl ve Avami Cemiyetleri İttihadı" namıyla teşkil edilen cemiyet bugün Türkistan Milli Birliği namını almıştır. TMB Türkistan Azadlığı (*bağmsızlığı*) yolunda mücadele eden demokrat fırkaları ve fırkasız cemaat hadimlerini birleştiren ve Türkistan'ı bütün Dünyada temsil eden umumi, milli, siyasi yegâne teşkilâttır.

2- Türkistan Milli Birliği, müstakil Türkistan'ı, eski Çar Türkistan Umumi Valiliği ve dahil vilâyetler, sabık Buhara, Hive Hanlıkları, sabık Kazak Sahra Vilâyetleri Umumi Valiliğine dahil vilâyetlerden ibaret geniş bir ülke olarak tasavvur eder. Memleketin o şekilde kesb-i ihyası (*yeniden canlandırılması*) yolunda çalışacaktır. Bu geniş Türkistan'ın Rusya'ya, Sibiryaya ve Ural hudutlarına mülâsık (*bitişik*) vilâyetleri hudutlarını, Rus ekseriyetiyle meskûn kısımlarını Türkistan heyetinden ihraç ve yerli Türklerle meskûn olan kıtalarını Türkistan heyetine ithâl sıfatıyla tensik (*düzenleyerek*) ederek, yerli ahalinin nüfus itibarıyla ekseriyet meselesini gaye edinmiştir. Ve Teşkilat da ona müterettiptir (*bağlıdır*).

3 partileri

Tembih (uyarı): Kazak Ülkesinin Bükey Horda ve Boğtarma gibi Başkurdistan'ın Kazakistan'a muttasıl (*bitişik*) olan ve Türk ekseriyetiyle meskûn olan kıtaları "Müstakil Türkistan" Federasyonu Heyetine ithâli tasavvuruyla, mezkûr ülkelerin milli teşkilatı Türkistan Milli Birliği'nin ayrılmaz uzvu olarak girmiştir. Rus muhacir istilasından ve iktisadi esaretten ancak Türkistan istiklâliyle kurtulabilmesi mutasavver (*tasavvur edilen*) olan bu komşu vilâyetlerin Rus ekseriyeti ortasında kalan kısımlarında, Tataristan'da ve Sibiryâ Türkleri arasında Türkistan İstiklâline yardımcı teşkilâtlar vücuda getirmeye çalışılır.

3- Türkistan Milli Birliği'nin umumi programı, kendisine dahil olan fırkaların hepsi ittifak edebildikleri maddelerden (şimdilik 7 madde) ibarettir ki bunun dahilindeki meselelerde fırkalar kendi başlarına müstakil teşebbüslerde bulunmazlar. Programın haricindeki meselelerde fırkalar muhtardırlar.

4- Türkistan Milli Birliği'nin merkez komite ve şubeleri memleket dahilinde kavmiyet itibariyle değil, yer ve vilâyet itibariyle tesis edilmiştir. Şimdi Rusya hükümeti tarafından teşkil edilerek, Cumhuriyet taksimatı da bir emrivaki sıfatıyla, ileride teşekkül edecek federasyonun meşrut (*şarta bağlı*) uzuvları olarak muvakkaten kabul ediliyor ve her birinin teşkilâtı da ayrı bir Okrug (*bölge*) sıfatıyla kendisine tabi vilâyet teşkilâtlarını birleştirir. Bu itibarla teşkilâtın yek diğerine bağlantısı bu şekildedir: "Umumi Türkistan Milli Birliği Merkez Komitesi", ona doğrudan tabi olmak üzere "Milli Birlik Özbekistan Cumhuriyet Komitesi", Türkistan Milli Birliği'nin Kazakistan Cumhuriyet Komitesi, Türkistan Milli Birliği'nin Türkmenistan Cumhuriyet Komitesi, Türkistan Milli Birliği'nin Tacikistan Cumhuriyet Komitesi, Türkistan Milli Birliği'nin Kırgızistan Cumhuriyet Komitesi, Türkistan Milli Birliği'nin Başkurdistan Cumhuriyet Komitesidir. Bu cumhuriyet komiteleri kendilerine dahil vilâyet, şehir, uvez (kanton), ulus (Jurist, Tümen) komitelerine, kışlak (avul, oba) mahalle uyumlarına (*gruplarına*) inkisam (*bölünerek*) ederek, aşağıdan yukarıya tabi olurlar. Bu komitelerin ve uyumların hepsi de (Özbek, Kazak, Kırgız, Başkurt, Türkmen, Tatar, Tacik, Tarançı ve diğer

kabailin (*kabilelerin*) hepsine müşterek müessese sıfatıyla tesis edilir.

5- Türkistan istiklâline cidden samimi taraftar olan diğer millet mümessilleri de TMB'ye dahil olabilirler. Meselâ Kalmuk, Yerli Yahudi, İranlı, Afgan, Hintli, Ukraynalılar ve Rusların da istiklâlimize tam manâsıyla yardımcı olan şahsiyetleri gibi.

6- TMB, müstakbel müstakil Türkistan Parlamentosunun ve diğer idare taksimatı heyet-i temsiliyelerinin nüshası olmakla beraber, eylem (*bugün*) gizli çalışmak mecburiyetinde olduğu zaman kendi azalarını çoğaltmaz ve kendisine dahil olan fırkaların bütün azalarını istiap etmeyip (*içine almayıp*) umumî teşkilât için lüzumu ve faydası hakkında diğer fırka azalarının da kanaati olan zevattan ibaret olur.

7- Azalar kandidat (*aday*) ve hakiki namları ile iki olur. Aza olacak zata, iki aza tarafından takdimle salahiyeti meselesi fırka komitelerinde hal edildikten sonra, azaların birisi tarafından program ve nizamname telkin edilir. Hazırlanır ve merasimle alınır. Bir sene kandidat olduktan sonra, salahiyettar (*yetkili*) komite karar verdiği takdirde hakiki aza olur.

8- Aza olarak kabul edilecek zatın kabul merasimi bundan ibarettir. Kabul edilecek zat, münâsip tenha yerde, 2 aza tarafından cemiyetin program ve nizamnamesini bizzat kendisinden okutup (*savatsız-okuma yazması olmayan- ise okuyup*) her maddesine 'kabul ettim' cevabı alınır. Önüne tüfek, yahut tabanca, veyahut kılıç koyulur. Aza olacak zat buna sağ elini koyar. Mütedeyyin adam ise sol eline mukaddes kitabı alır. Mütedeyyin değilse milli bayrağı alır. Hazır olan azalardan birisi aşağıdaki cümleleri söyler ve aza olacak zat kelime ve cümleleri tekrar eder. Sonra silahı ve bayrağı (yahut mukaddes kitabı) öper. Hazır olan azalarla da kucaklaşıp görüşür. Kasem (*yemin*) sureti budur:

Vicdanım ile ant içerim ki Türkistan azatlığına, uluğ ve azat Türkistan maksadı için bel bağlayan Türkistanlıların milliyet ve kabile farklarına bakmaksızın, bir olarak, Türkistan Milli Birliği yoluyla azatlık baht ve saadetine ulaşincaya kadar bütün canım ile hizmet edeceğim. Cemiyetin sırrını saklayacağım. Bu yola canım feda olsun. Silaha, Milli Bayrağa

veya Kuran-ı kerime elimi koyarak, cemiyet azaları önünde içtiğim andıma hıyanet ettiğim takdirde kanım şu silaha helâl olsun. (Dindar zat billahi vallahi, tallahi kelimelerini söyler.)

Tembih: Fırkaya girmek için yapılan merasim ve buna müşabih (*benzer*) merasim veyahut bunun aynı ise de, yine Cemiyet için kâfi olamaz.

9- Gizli çalışmak mecburiyeti zamanında Komitelerin azaları mahdud olup Merkez komite 7 aza, Cumhuriyet ve vilâyet Komiteleri 5, kalanları 3'er azadan ibaret olmak ve aşığı uyumların azaları yukarıdakilerin ancak bir azası (reisleri) vasıtasıyla tanır. Reisin ani bir surette giyabına (*yokluğuna*) mukabil, diğer azalardan Reise vekillik edecek olan biri de tanışır. Komitelere dahil olmayan azalar 3'er kişilik uyumlarla dahil olurlar ve böyle uyumlar şehirlerde ihtiyaca göre çoğaltılır.

Bundan maada, Merkez Komite, Cumhuriyet ve Vilâyet Komiteleri herhangi bir devlet müessesesinde, iktisadi, ilim ve marif müesseselerinde hakim milletin fırkalarında kendisinin gizli fraksiyonunu (uyumlarını) bulundurur ve mücadele saatlerinde teşkilâtın kan damarları da orası olup, asıl mücadele bu fraksiyonlar aracılığıyla yapılacağından, bunlara aza intihabında (*seçiminde*) fazla itina gösterilir.

10- Türkistan Milli Birliğinin kuvvet membaı her sene toplanan kongreleridir. Böyle kongreler biri diğerini müteakip olmak üzere, gizlice, Vilâyet, Cumhuriyet ve Memleket mikyasında ve tabi komite metbuuna (*bünyesine*) en az ikişer aza göndermek usulüyle toplanır. Memleket kongresi kurultayına, yine Cumhuriyet Komitelerinden ikişer veya üçer aza, mümkün olursa doğrudan vilâyetlerden birer aza olmak üzere toplanırlar.

11- TMB merkez komitesi, umumi kongre tarafından mümkün oldukça her cumhuriyet ve kavmiyetten aza almak ve aynı zamanda ehliyet ve salahiyyete daha ziyade dikkat etmek üzere intihap edilir. Riyasetin yine, salahiyyet birinci mevkiye olmak üzere, muhtelif kabileden olmasına ve bir kavmin imtiyazı şeklini almamasına dikkat edilir.

12- TMB Merkez Komitesi umumi kongreler arasında bütün Türkistan'ın umumi siyasi işlerini idare eder. Hariçte mümessil heyetler bulundurur. Neşriyat yapar. Cemiyetin medeni ve siyasi kuvvetlerini taksim eder, Cemiyetin maliyesini toplar ve sarf eder. Siyasi hayata fraksiyonlar (uyumlar) matbuat ve bütün siyasi müessesatı ve ayrı azaları vasıtasıyla icrayı tesir eder. Kendi faaliyetini Cumhuriyet, Vilâyet, şehir, uvez komiteleriyle en az 3 ayda bir defa, muntazam mektuplarla veyahut mümessiller vasıtasıyla bildirir. Kendi işlerini idare için -Teşkilat- maliye, neşriyat ve teşvikat (*propaganda*) gibi şubeler açar ve onları tayin ettiği zevat (*kişiler*) vasıtasıyla idare eder. Mühim meseleler zuhurunda fevkalâde kongre veyahut mühim azaların, komite reislerinin celbiyle konferans toplayıp müzâkere eder.

13- Umumi Kongre, Merkez Komite ile beraber, Teşkilatının siyasi faaliyetini murakabe (*denetleme*) için kontrol komisyonu ve maliye işlerini teftiş için teftiş komisyonu intihap eyler. Kontrol komisyonu azaları, müşavere hukuku ile merkez komite meclislerine iştirak ederler.

14- Cumhuriyet Teşkilatı, Cumhuriyet Kongresinden ve Cumhuriyet Komitesinden ibarettir. Cumhuriyet Kongresi, Cumhuriyet Komitesinin tayin ettiği miktarda vilâyetlerden intihap edilip gönderilen azalardan teşekkül eder. Senede bir defa toplanır. Dahili meseleleri müzâkere eder. Cumhuriyet Komitesi intihap ederek onu Merkez Komitenin tasdikine arz eder. Cumhuriyet Komitesi heyetinde merkezin bir mümessili olup her meclise rey hakkıyla iştirak eder. Cumhuriyet Komitesi en az her ayda bir defa merkeze hesap ve malûmat gönderir. Cumhuriyet, teşkilatının bütün işlerini, şubelerini ve neşriyatını idare eder. Vilâyetlere talimatlar gönderir.

15- Vilâyet teşkilatı, uvez ve büyük tümen⁴ (Rayon) ve şehir teşkilat reislerinden veyahut mümessillerinden ibaret olmak üzere toplanan vilâyet kongresinden ve vilâyet komitesinden ibarettir. Vilâyet Komitesini Cumhuriyet Merkezi tayin eder, veyahut vilâyet kongresi tarafından intihap olunup Cumhuriyet Komitesi tarafından tasdik edilir. Vilâyet Komitesi

⁴ Büyük şehirlerin nüfusu fazla olan mahalli bölümleri

tesinde Cumhuriyet Komitesi tarafından tayin olunan mümes-sil bulunur. Uvez, Şehir, Tümen, jurist teşkilatı da böyledir. Her biri yukarısına en az ayda bir defa siyasi faaliyet hesabı gönderir. Bunlar Cumhuriyet Merkezinde toplanır. Cumhuriyet Merkezi bunların mühim olanlarını kopya ederek Merkez Komiteye gönderir. Vilâyet raporları ise bilâistisna her ayda Cumhuriyet komiteleri tarafından merkeze muntazaman her ay gönderilir.

16- Teşkilatın maliyesi azalık bedellerinden, teberruattan (*bağışlardan*) neşriyat hasılatından, veyahut mümkün olduğu zaman mahalli şubeler vasıtasıyla muayyen salıklardan (*vergilerden*) teşekkül eder. Teşkilata dahil olan fırkalar TMB azalık bedelini tediye mecburiyetindedir. TMB azalık bedeli her ayda bir lira ve yerine göre ondan fazla olur. Mahsus salık ise ancak Vilâyet, Cumhuriyet ve Merkez kongreleri kararı ile alınabilir. Azalık bedellerini ve diğer varidatını muntazaman istihsalı ve sarfı için her komite nezdinde bir maliye müdürü ve lüzumuna göre muavin ve kâtipleri bulunur. Azalık bedelini bilâsebep (*sebepsiz*) 6 ay vermeyen aza teşkilattan çıkmış kabul edilir.

17- Teşkilatta nizam, disiplin komiteleri ve kontrol komisyonları tarafından takip edilir. Teşkilat kararını icradan imtina eden (*kaçınan*) veya teşkilata karşı ihanet eden herhangi aza umumi kongrenin tayin ettiği cezaya maruz kalır. Bu nizam disiplin talimatı nizamnameye ayrıca ilave edilir. Teşkilatın bir kararı kabulüne kadar herhangi bir fikir arz edilir, karar kabulünden sonra diğer kongreye kadar münâkaşa edilemez. Mühim meselelerin müzâkere ve halli için azaların ve fırkaların 1/3 kadarının talebiyle fevkalâde kongre toplanır.

18- Cemiyetin Fırkalarla münâsebeti, ayrı ilâve edilen talimatla tayin edilir.

19- Cemiyet bugün Türkistan dahilinde gizli olmakla beraber, demokrasi galebesi gününe lâzım olan bütün talimatını şimdiden neşir eder. Bunları Merkezde, Cumhuriyet ve Vilâyet komiteleri elinde muhafaza eder. Ta ki imkân hasıl olduğu gün bütün Cumhuriyet, Vilâyet, uvez (kanton), şehir, jurist (Tümen) teşkilatı filhal (*filî olarak*) resmiyete çıkıp işe başlayabilsinler.

20- TMB'nin memleket haricinde, Merkez Komitenin kendisi tarafından tayin olunup ona tabi olan mümessili ve mümessilleri bulunur. Bu mümessiller birkaç olduğu takdirde, lüzumu olanda umumi mümessile tabi tutulur.

21- Memleket haricinde Türkistanlı muhacirler çok bulunduğu yerlerde, istisnai zamanda "Türkistan Milli Birliğinin Harici Komitesi" ve Muhacirler ve diğer azaları bulunan memleketlerde mezkûr Harici Komiteye tabi olmak üzere Tali (*yan*) Komiteler teşkil edebilirler. Gerek Harici Komite Merkezi ve gerek tali komiteler, fazla zaruret olmadıkça 3 azadan ziyade olmazlar. Komitelere girmeden kalan azalar, 3' er kişiden ibaret olmak üzere, yine Harici Komitenin tayini veçhile, uyumlar teşkil ederler.

Memlekete dönüp gizli çalışacak olanlar hariçte de dahildeki gizlilik usulüne riayet edip ayrı uyumlar şeklinde teşekkül ederek, Hariçteki Merkeze tabi olurlar. Böyle bir zarureti olmayan ve 3 kişilik uyumlara da dahil olmayıp münferiden kendi işleriyle meşgul kalan azaların da umumi milli hareketten haberdar tutulmaları lâzımdır. Bunun için her yerin komitesi böyle azaları da ayda veya 2 ayda bir defa toplayıp umumi vaziyete ait malûmat verir ve musahabeler (*sohbet toplantıları*) tertip eder. Hariçteki Merkez Komite, muktedir azaları çok bulunduğu takdirde, ay veya iki ayda bir defa muntazaman toplanmak ve Merkez Komiteye ait esas meseleleri müzâkare etmek üzere bir plenum (*toplanti*) Umumi Kongre tarafından teşkil edilir.

22- Milli Birliğin Türkistan haricindeki teşkilatı, Türkistan'ın umumi vahdeti temsil etmesi zaruri olduğundan Kavmi Cumhuriyetlere tevafuk eden komitelerin (Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kazakistan, Başkurdistan ve gayri komiteleri gibi) teşkili ancak Merkezin kabul ettiği bir zaruret olduğu takdirde müsaade edilir.

23- Hariçte kongreler memleket dahilindeki Merkezin tayiniyle, veyahut dahildeki merkez komite ile münâsebetin idamesi (*sürdürülmesi*) müşkül olduğu zaman, Türkistan dahilindeki Merkez tarafından tayin edilen mümessilin yahut mümessillerin tayiniyle hariçteki azalardan ibaret olarak toplanırlar. Kongre, Harici Merkez Komitesi intihap eder. TMB'nin

harici mümessili o komiteye aza sıfatı ile dahil olur. Aynı memleketlerde de, böyle kongre, Harici Merkez Komitenin veyahut oradaki mümessilin tayiniyle çağrılır ve o kongre tarafından ve harici Merkezlerin tasdikine arz edilir ve o memleketteki mümessil de bu komiteye aza olarak dahil olur. Harici Komite, bir defa teşekkülünden sonra kongreleri kendi kararıyla akdeder.

24- Harici Kongre ve Komite memleket dahilindeki teşkilat devam ettikçe onun talimatına tabi olur, o program ve nizamnameleri değiştiremez. Dahildeki merkez müstevli (*işgalci*) kuvvetin tazyikiyle veya diğer bir sebeple kendisini ortaya koyarak dağıtırsa, bu husus o dağılan merkez komitenin heyeti umumiyesi veyahut münferit azaların ekseriyeti tarafından harice ilan edilirse, hariçteki kongre toplanarak bütün yetkiyi kendi eline alır. Program ve nizamname meselelerini müstakil halleder. Mümessillikleri ilga (*görevden alır*) veya tecdid (*yeniler*) eder. Ve Türkistan Milli Birliği Merkez Komitesi intihap eder. Ve memleket dahilinde kendi teşebbüsüyle teşkilat yapıp onları memleket dahilinde (hariçte teşekkül eden merkezin mümessillerinin de iştirakiyle) umumi kongre akdedilene kadar idare eder.

25- TMB ittihadına (*birliğine*) dahil olan fırkalar veya kavim ve kabileler hariçte ancak umumi programa dahil olmayan meseleler hakkında müstakil iş görebilirler.

Belge 3

Zeki Velidi Togan tarafından Mustafa Çokayoğlu'na
yazılan 13 Mayıs 1924 tarihli mektup

محترم مصطفیٰ افندی چوقای اوقی!

بزرگ تورکستان دجه و روسیا تاجیکلده قالغان اورا آسیا مسلمان لرنیک مو جمعیت نیک مرکز کی قومندیس سینی اوزرنیک
آورو یادانی و کتبی دیه طای ایزی . هم حاضر دین طایندریب ملا من . اوشو جمعیت سرگه آورو یاد جمعیت مصغری
باجنده . خدمت لرنیک که صرف تعلیق ، خراسنور ، و باشقه نلارده تورکستان احد الیکه عامر جموعه دکنانلا حقیق
تورکستان دجی رالصحیحو احوالیقی یلو آورو یایغه توشتو نوروپ طور مات اوچون سرگه پول بییه روحقنده
بزرگ مرکز قومندیه تجلیسم نده کوب فدا کز دیلونا رو قرار حقیقار یلور ایسی . آخر ۱۹۲۲ . نجه سنه کب فیورال ۲۵ نره سین
قرشی طرفندن بخارایه کیلیا نوره داری حاشیم ها کابلگه کیتنه طورخان بولغانده مرکز جمعیت نیک اجتناسی بولب
سرگه افغانستان واسطه سی ایلات نگرچی قداق (یعنی روسچه نگرچی قونت) یارم بود) آلتون بییه روشکه قرار قبولورد
هم ۱۹۲۲ نجه سنه کب مارت آئیده بو پول کابلگه یوبارلی . کابل ده بو پول بیرلین دگی اختلال اسلام حقیقی
اعضالارندن دانورباشانک و مشق نرون ببردیک قولینده تابش لغان . ببردیک بگ نیک و نانیگ قدر اول پول همیشه
کاملده ببردیک قولده اقالغان ببردیک اول یولنی بیرلین دگی اختلال اسلام حقیقی وکیللری واسطه سیله اول یولنی
سرگه بیباریک بولغان یعنی اول پول ده م سن مصطفی چوقای اوقی هم بیرلین دگی جمعیت اعضا لاره استفاده ایتو
ایشه مار دیولگان . فقط ۱۹۲۲ ایضا آید ده ببردیک کابل ده ایلچیرت نیک سویا ده ذات الرئه
خسته لگندن وفات تابدی . ببردیک بگ نیک بوللاری و ایشاسی افغانستان حکومتی قولینده کروب کنگلن
مین کابل ده وقت بجهان بولغان سینیبدین بو سنله فی حکومت آل دنیغه وشن ائنگ بو خصوصیه سوللا شیک
ایکلیاتی بولادی . نیت ببردیک اول یولنک برقصن بیرلین گه جمعیت اعضا لاری نجه یوبار و نیتندره بولغانی
مدام ایسی . بو جمعیت تورک و بیرلین دگی جمعیت اعضا لارندن بو خصوصیه تحقیق و تفتیش ایتوب بلهک
یعنی آلارغه ببردیکدن افغانستان واسطه سیله پول کیتدی عی یوقی بلهک لارم ایسی . ائمه تحقیق ایتلرد . جمعیت
اعضالارندن نوری پاشا و غیررگه ببردیک دن بر پول ده کیلیای یوق . هم پول بیری بگ قولنده اقالغان
بئ علییه هم پول حاضر افغانستان حکومتی قولنده دور . چچه پارس ده گی افغانستان حکومت علیه سینک
سفی لیسسی مؤرخان طریغی غه کیچه ۱۳ نجه مایس ده یارغان مکتوبجه بو خصوصیه نیتیه ایشیم سجا یاردم
ایری بو خصوصیه ایشیل سن اورکز افغانستان حکومتی ایلات خارجه گه کسرلرسن دپ سرجه بو کتوبنی
یاردم . بو سنلده تعلق اولغان اول خصوصیه خبردار بولغان ببردیک کابل ده وقتده کابل ده طورخان
میان بزرگ خان ، عمان حواج ، حاجی عصام لار حاضر استانبولده دورلار . بگر بو خصوصیه
بونلار مقام خبردار دور . میان بزرگ مکتوبنک تک نکلنیک . کابل ده جمعیت طرفندن وکیل بولب طردی . عمان حواج سابق
خبر لکومتی رئیس ، حاجی عصام ایسه ننه بخارایک و بخارایک کابل سفارت هیئت کب سابق اعضا سی

۱۳ مای ۱۹۲۴

ایری . صغریه بروقت نائب سفیر بولوب طوری . اگر افغانستان حکومت علیه سیرین بو بولای یولاب آرزوش اوجون
 بولارک شتفا و تنگه لزوم بولسه مراعتت ایشا و سیریز . ینه بولای یارادن کابل گه بو باهنگا ندره ییارالیکین (توشونلک)
 ملامت الیاده بارایی برابریه برابریه برابریه اول لشی ایویک ییاراگه تارتیب کیتلن . بو مسئله گه تعلقی
 اولغان تارکها شیم ده بار . کفن اول بوزکونده افغانستان حکومت حزمقنده اولوغ اولغانی سببیدن بو حال افغانستان
 حکم تنگه باعلیق اولغاندنرین الله بو خصوصه شاهه بولوب اراغنه کره کورین اجتناب ایلکن حضور بندره حالور
 دی اولایین . اگر منینگ شتفا دغه لزوم بولسه الله او شتوب کلوب سجاد کور . دیوی جمعیت منینگ سابق
 رئیس صغریه ایوان رسمی یاردم و رسمی میجر با صدم

اورتا آسیا (تورکستان) ییارا . تراکتین و بهشتورستان) علی
 عوامی مسلمان جمعیت لرینگ مرکز قو منته می منینگ
 سابق رئیس

امیر کی ولیدک

۱۹۲۴
 ۱۳ مایس
 برلین

Rec. ex. and. p. archive 602
 Berlin NBS

Belge 3'ün çevrim yazısı

Muhterem Mustafa Efendi Çokayoğlu,

Bizim Türkistan ve umumen Rusya tabiliğinde olan Orta Asya Müslümanlarının milli cemiyetlerinin merkezi komitesi sizi kendisinin Avrupa'daki temsilcisi olarak tayin etmişti, bu şimdi de devam ediyor diye biliyorum. İşbu cihetten size, Avrupa'da Cemiyet maksadı yolundaki hizmetlerinize sarf etmek, Fransa'da ve başka dillerde Türkistan ahvaline ait mecmua ve kitaplar çıkarmak, Türkistan ve Buhara ve Hive ahvalini Avrupa'ya anlatmak için size para göndermek konusu bizim Merkez Komite toplantılarında müzakere edilir ve karar çıkarılır idi. Nihayet 1922 senesi Şubat ayının 25'inde, ben Karşı tarafından Buhara'ya geldiğimde, Karı Haşim⁵ Kâbil'e gidiyordu. Burada Merkez Cemiyetin toplantısı oldu ve size Afganistan vasıtasıyla 20 kadak⁶ (yani Rusça 20 funt – yarım pud) altın gönderilmesine karar verildi. 1922 senesinin Mart ayında bu para Kâbil'e gönderildi. Bu para Kâbil'de Berlin'deki İhtilâl-i İslam Cemiyeti azalarından ve Enver Paşa'nın arkadaşlarından Bedri Bey'in eline teslim edildi. Bedri Beyin vefatına kadar bu para daima Kâbil'de Bedri Bey'in elinde kaldı. Bedri Bey bu parayı Berlin'deki İhtilâl-i İslam Cemiyeti vekilleri aracılığıyla size yollamağa çalıştı. Yani bu paradan hem siz, Mustafa Çokayoğlu, hem Berlin'deki Cemiyet azaları istifade etsin denildi. Fakat 1923 Ramazan ayında, Bedri Bey, Kâbil'de Ala Hazret'in⁷ sarayında, zatürree hastalığından vefat etti. Bedri Bey'in paraları ve şahsi eşyası Afganistan Hükümetinin eline geçti. Ben Kâbil'de misafir olarak kaldığım için bu meseleyi Hükümet önüne koymak ve bu hususta söyleşmek imkânını bulamadım. Yine Bedri Bey'in bu paranın bir kısmını Berlin'deki Cemiyet azalarına gönderme niyeti vardı. Bu se-

⁵ Haşim Saik, Buhara Halk Cumhuriyetinin Afganistan Sefiri.

⁶ Yaklaşık 400 gm. Civarında bir ağırlık ölçüsü. Bu verilere göre gönderilen toplam altın miktarı 8 Kg. civarındadır.

⁷ Afgan Emiri Amanullah Han kastediliyor

bepile Türkiye ve Berlin'deki Cemiyet azalarından bu hususta tahkik ve teftiş edip öğrenmek, onlara Afganistan vasıtasıyla para gelip gelmediğini anlamak lâzım idi. Şimdi tahkik edildi. Cemiyet azalarından Nuri Paşa ve gayrilerine Bedri Bey'den herhangi bir para gelmiş değil. Bütün para Bedri Bey elinde kalmıştır. Binaenaleyh bütün para şimdi Afganistan hükümetinin elindedir. Paris'teki Afganistan Hükümet-i Aliyesinin Sefir-i Alisi Mahmud Han Tarzi'ye geçen 12 Mayısta yazdığım mektubumda bu husustan bahsettim. İşte bu hususta ihtimal siz kendiniz Afganistan Hükümeti ile temasa geçersiniz diye bu mektubu size yazdım. Bu mesele ile ilgili olan ve para hususunda haberdar olan, Bedri Bey'in Kâbil'de olduğu zaman orada olan Miyan Büzürk Han, Osman Hoca, Hacı Esham'lar şimdi İstanbul'dadırlar. Bu kişiler bu hususta bütünüyle haberdardırlar. Miyan Büzürk, malûmunuz, Taşkentlidir. Kâbil'de Cemiyet adına vekil olarak kalırdı. Osman Hoca sabık Buhara Hükümeti reisi, Hacı Esham da Buharalıdır ve Buhara'nın Kâbil sefaret heyetinin sabık heyeti azalarındandır. Sonraları bir süre Sefir naibi olarak görev yaptı. Eğer Afganistan Hükümet-i Aliyesinden bu parayı alabilmek için bu kişilerin şahitliğine ihtiyaç olursa, müracaat edersiniz. Yine parayı Buhara'dan Kâbil'e gönderirken Buharalı (Karşı bölgesinden) Molla Rahmetullah da vardı ve beraber gelmişti. O kişi şimdi Buhara'ya döndü. Bu meseleden haberdar olan Karı Haşim de var. Lakin bugün Afganistan Hükümeti hizmetinde olduğu için, herhalde Afganistan Hükümetine bağlı olduğundan, elbette bu hususta şahit olup araya girmekten çekinmek mecburiyetinde kalır diye düşünüyorum. Eğer benim şahitliğim gerekirse, elbette işbu mektup şahadettir. Ve bunu Cemiyetimizin sabık reisi sıfatıyla resmi olarak yazdım ve resmi mühür bastım.

Orta Asya (Türkistan, Buhara, Kazakistan ve Başkurdistan) Milli Avami Müslüman Cemiyetlerinin Merkez Komitesinin Sabık Reisi:

Ahmed Zeki Velidi (İmza ve Mühür)

13 Mayıs 1924, Reinekendorfer strasse 102,
Berlin, no: 65

Belge 4

Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı'nın Türkistan haricindeki ilk kongresi (1924 Yılı, Berlin) mazbatası

مضبوط

بیرلنجه ۱۹۲۴ یئنی سنه ۸ ئی ئوئیرده مصلطتی چوتایین کینگه ن سوگه اورا آرا اوزاق مستبدان سوگه ۱۹۲۴ یئنی سنه ۲۳ ئی ئوئیر
یکشبه کون ساعت ۱۰ ده سائته اورتا آسیا مسلمان ملی جمعیتارینگ اعضااری بیولوب رسمی مجلسه آجد یئر . مجلسده اوشبو
اعضار حاضریدی : احمد دیک و لیدی ، مصلطتی چوتای اوغلی ، تاشکندلی عبدالرحمان مراد ، تاشکندلی طاهر شاگرد ،
قازاقستان ن علیم بک برهان ینه باشقردستان ن فتح القدر مسلمان اولی . و تو به نده ترتیب ایله سائاقان مسئله لر
مخمس مند . توبه نده کی خزار لر بیر وادی :

I وضعیت حاضرده جمعیت . مسئله سینیه عائی مذکره لردن سوگه اوشبو اساسلر قبول اولدی .
دوسارده ملی جبهه کوچه یو نیتجه سنده تورکستان نده اشتغال سرکنکری سکیگه که اوغرای . دموک نیتجه سنده
بر طرفدن اورتا آسیا مسلمان ملی جمعیتاری آراسنده خواه داخلده و خواه خارجه کی جمعیت اعضا رینگ آزادی
آراسنده کبری پریشانلیق طامعقلق حتی وضعیت حاضرده که خبری بر بها بیره بله و چیلک ، نوبین لک ، مادی
صیقلتی ن تائیر یته بیلر و حتی اورتا آسیا نینگ اویه نده بولوب یاتقان احوالینگ اوز ینه لالابانی قارولونماز
کیرله باشندن . ایلمی طرفدن باشوکیلر و روسلر بزیگ شول پریشان احوالیزی بلوب استناده یوشنی تله ب تورکستان نده اوز حاکمیت
لرینی مکمله شد و چاره لرین کوره باشلا یئر . دیوبابره ایلیک برین . داینگ مهم چاره لری تازاق ، اوز به که ، تاجیک کومیز
تورکیم و غیر کورک ملت و قبیله لر که گو یا آپری جمعه و دیت بیره من دیپه آرار ینه انتلان سالوب XVIII یئنی عمر میله دی نصف
اولنده اورنوبورنیز تازاق دباشقرد قنده XIX یئنی عصرده قانقاسیه ده تطبیق ایتلگه ن خالص روس ایلمی یالیست
دیسه سیاستی اولکورد طاعت ارتقا جمعیت بر صورتده دوام لیرگه باشلا ولری در . جمعیت اچنده مبارزه انکار نینگ
یوقالیق نیتجه سنه . حتی جمعیت ، اعضااری بودسیسه لردن یوغاری طور آلا سلاز و بعضا اوزاری بر حاکمیتلغان
صوتلارینگ ن یازار یی جمعیت بری قازاق بری اوز بک بولوب بو صلیق قبیله نزاغری آراسیه کروب کیتکه لو جمعیت

اعضاری اوزاری بوعاده بولغان سوگه اولرک ن یلاردانی کین جمعیتلرک خارجنده کالغان مسلمان کومونستارده
وسایس کشیار یینه و حکومت اشلر ینه آلا شیب دوسلرغه انت بولوب چودوگان آد ملرگ تائیر ایتورده شیخ جان بولان
قالادور . وضعیت مولدق بولغان حالده بوغفر وضعیتن چیشقده بر چاره جمعیتی احیا ایتکه دور . سوگره اگر بزر
بو حالده بارساق دنیا نینگ تورلی طرفار نده دوسیه ننگ اچنده و تورکستان نده و عالم اسلامده نینده کی حرکتلر
داقمه لرچشپ قالسا آخا اوز بزیگ متشکل بر ملت صفتی ایله ن مناسبتیزین قشیره ایته واشتارک واستناده
ایته آلاچاق ایلا سمنز .

۲) تورکستان نده دوسیه ده بالشوکیلر نینگ حاکمیتی تسقه یاکه اورون مدتده دوام لیرسون خواهه بالشوکیک
کیتوب باشقده پار تیه دوسیه ده حاکم اولسون بهر حال تورکستان نده ملی جمعیت مطلقه لازمدور . تورکستان
قوملار ینه بو جمعیت حاضرگی شرعا نلده فقط برکنه جمعیت بولا آلا دور . و جمعیت برانرا می نینگ ۱۹۲۲ یئنی سنه
سنه نبر تاشکندده تورکی و روسیه اوز بک و قازاق و باشقرد نینگ ایلیک سسول اعضااری آراسنده میسکه
ایلیق قبول ایتکه ن آخرگی صورتی بزیگ هر تورکی احتیاجیز شه جواب بیره آلا دور . و شول پرانرا می جمعیت نینگ
بزدیکانه برانرا می بولا آلا دور . اوشبو نینگ اوجون یئنی بر برانرا می تورونگه شیخ لروم یوقدور . اوشا نذاق جمعیت نینگ
نکاتنامه لرین قصد یل ایتکه نکه لره لروم یوقدور . فقط شول برانرا می دنقا مانه می ایله ن آلدردب عالیه معلوم
قیلنق دور بهر ایلیق نوتمه لازمدور . و مسکه اولسه شرعاری ایله نشر ایتیک لازمدور .

۳) اولرک ن سنه لری تورکستان کلمه سی انقب تورکستان نینگ اوز بکل ایله مسکون قسینت طلاق اولوب
تورکستان نینگ حقه قانق قسیمی ده اصل قازاقستان قازا قاری ایله برکه حرکت ایتوکه تله کی ، ننگار ایله ن
خییره ایسه باش باشن اوز لرین دوسجه رسمی تورکستان نده داخل حسابلا مانغان چهل یردن جمعیت ننگ
عمری مرکز یه اورتا آسیا مرکزی اسمی بیرلگه ن ایزی . ایتمه احوال اورنگاردی . رسمی تورکستان دسما اوز بک

نتیجه سنده یوز وئی بلنگا لئری چاغلوب درستی کیلدن آلوب جمعیت ن تمیزله مک بائارتمت وترنگ ملک بییدشدر . اورا نطق
 جمعیت اعضا لری فوق العاده شرائط اینه یا شاد کز سیندن تجدید قسیمی قیلولاروم . جمعیت نلک تورکستان خارچنده تالغان
 اعضا لری بومطلقه لازم . اما مملکت د اخلنده گیار تشکیلات نلک مرکزی اولکک ولایت قومیت لری اوجوبه لرمدر . اما مادی
 اؤراد اوجوبه مملکت د اخلنده حاضرکه لزوم یوقدر .

٦) اوشبوگون بیرلیم ده ایتماع ایکنه ن اعضا لری تجدید قسم ایتدک . و تجدید قسیمی صورتی و عومما قسم ایترا اوجوبه اوشبو اساسن
 قبول ایتدک . جمعیت اعضا لری ده پیا پیا اعضا لاندن قسیمی اچیلور آلفه مطلقه یاکه طیار نیه یاکه کلمج طولور بومطلقه
 لازمدر . سنکده دینی عقیده سی لجاب ایکنه ن کیش استه سنه احرا ما حقران توتار . سنکده جمعیت اعضا لری دن برسی
 اوشبو تریه ده گه صومرکی آیتور . قسم ایکنه ن ذات کلمه وجهه لری تکرار ایتار و سنکده مطلقه . ویا طیار نیه یاکه حاج اویبار .
 قسم صورتی اوشبو دور ؛ تورکستان آزاد لیلی نه اولوغ واراد تورکستان قمعصدی اوجوبه بیلر با نولغان اوز کیم
 ساداق ، تا بیلت ، قهر کمن و یا شتیه صلما نر نلک بر بولوب مالی جمعیت یولی ایلن آزاد لقی حجت وسعادتمن کیمه بتمون
 چایم ایله خدمت ایتور . و دیوبولغه چایم فدا بولسون . مطلقه قاتولیم سالب جمعیت اعضا لری ادرید ایکنه ن
 آنظویه العیاذ بالله خفا نیتسه قاتم ملال بولسون . والله بالی سالتسه .

٧) تورکستان اوجوبه برملی باریق مسئله سی حاکمه قیلبن بو خصوصده بیرلیم ده کی هیئت بر ویکت حاضرلاب تورلی
 ط قلمده کی اعضا لرغه تارتیب ذکر لرنه آلب اکثریت آرا غه قاراب باریق اعلان ایتور .

٨) جمعیت مرکزی عریسی رئیس احمد زکی ولیدی سوکئی سنه بجا لیلی واقعه لری نتیجه سنده مرکز قوه ییته هیئت عطف
 بائارتمت لازم دینیه مفصل بر مکتوبه باروب اوزی شخصاً ریاستدن استعفا ایتدی . بومسئله حاکمه ایتوبه
 استعفا قبول ایتدی . و مرکز قومیت نلک اساس هیئت ن اوز کیمه تورگه لزوم یوقد دین تا بدی و رئیس هیئت
 احمد زکی افندی قالم غلامی و کمالت هیئت نلک باشقه اعضا لری مصطفی چو تاجی ، عبد الحمید عارف ، صدر الدین خان ، چپان
 بزرگ بولسون . دین تزار تیله ونسی . مصطفی چو تاجی رئیس معاوی دیر .

جمعیت نلک اورتا آسیا هیئت مشهوره اوشبو کیشیلردن عبارت بولور ؛ رئیس عبد الحمید عارف اوغلی ، اعضا لری
 صدر الدین خان ، و تراب بیگ . اورتا آسیا هیئت اصل تورکستان نلک اوز یگه یا حین بولغانی اوجوبه تورکستان نلک
 اوزی ایلره مشغول بولور . سنکده ایران ، افغانستان و هندستان لریله مناسبتده بولور . اوشبو نلک اوجوبه
 اورتا آسیا هیئتیه گه من کور مسئله لر با بند ه البته فوق العاده بر و کمالتنکه مالکدر .

تورکستان و آذربائی اعضا لری من اوجوبه مخصوص اوج کیشیلک هیئت بولوب رئیس بیان بزرگ اعضا لری محکوم
 بیلت و اوچینچی سی شو ایکی اعضا اوز فکر لریگه قاراب تعیین اوجوبه مرکزی هیئت گه کوریمه کسولاری .

١) پیر لیم ده بییش کیشیلک بر هیئت بولوب اوشبو کیشیلر د اخلندر ؛ ٢) احمد زکی ولیدی ، ٣) عبد الوهاب مراد
 ٤) عظیم بک برجان ، ٥) ظاهر شاگرداده ، ٦) احمد جان تاشکندزکی . ظاهر شاگرداده غه اورتا سار فوج القری

سلیمان اوغلی

٩) تورکستان خارچنده قانطان مهاجر اعضا لری جمیوب قونفره یا ساو ممکن بولما غائلتد بیرلیمه ده گ ایتماع
 اوز بیلت جلسسه ایکنه فوق العاده بر صورت بر دی . بیرلیمه بولکون تورکستان و شرقی روسیه مسلمان
 مستحکم لرنه نلک لیکه ن نماینده لری نلک طوق بریره دور . اوشبو نلک اوجوبه ن پاریس ولوندره دن
 یوروب مخصوص بیکنه ن مصطفی افندی یلک مروضه لرنه ن سرک اوشبو جلسسه سین فوق العاده
 اعلان ایتدی . مع مانیه تورکیه > جیولور من دیبه امید ایتب بواجتمن اساس خط حرکت مسئله لرین
 تعیین ایتدی . شو ایتماع نلک تزار لری احمد زکی ولیدی و مصطفی افندی چو تاجی اعضا لری ایلک باشقه مملکتده
 کی جمعیت اعضا لرغه خبر ایتور . حاضر گم ایتماع غه اشتراک ایکنه ن اعضا لری نلک اکثریت اسماری ن

عبدالقادیر

خادىمى مۇناھىرە لۇددە ئىكەنلىكىنىڭ لازىم تاپىلىشى .

ئىمزا: **ئابدۇكەرىم ئىبراھىم**
ئىمزا: **ئابدۇكەرىم ئىبراھىم**
ئىمزا: **ئابدۇكەرىم ئىبراھىم**

بۇ مەسىلە ئىسپات قىلىنغان ھالدا، بۇ مەسىلە بولغان سوڭىدا ئۇنىڭ يەردىكى ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

يازۇچى: **ئابدۇكەرىم ئىبراھىم**

Belge 4'ün çevrim yazısı

Mazbata

Berlin'e 1924 senesi 8'inci Kasım günü Mustafa Çokay geldikten sonra uzun görüşmeler yapıldı. 23 Kasım 1924 Pazar-tesi günü saat 10'da, sabık Orta Asya Müslüman Milli Cemiyetlerinin azaları toplanıp resmi celse açtılar. Mecliste işbu azalar hazır idi: Ahmet Zeki Velidi, Mustafa Çokayoğlu, Taşkentli Abdulvahap Muradi, Taşkentli Tahir Şakirzade, Kazakistan'dan Azim Bek Berimcan, Başkurdistan'dan Fethülkadir Süleymanoğlu. Aşağıdaki tertibe göre meseleler hususunda görüşüldü ve aşağıdaki kararlar verildi.

I- Şimdiki vaziyete (Cemiyet) dair müzâkerelerden sonra şu esaslar kabul edildi:

1- Ruslarda millî cephenin güçlenmesi neticesinde Türkistan'da ihtilâl hareketleri sekteye uğradı. Bunun neticesinde bir taraftan Orta Asya Müslüman Milli Cemiyetleri arasında ve gerek dahilde ve gerek hariçteki cemiyet azalarının efradı arasında fikri perişanlık, dağınıklık, hattâ şimdiki vaziyet hakkında cari baha verebilmeme, ümitsizlik, maddî sıkıntıların etkisinde kalmak ve hatta Orta Asya'nın içerisinde ortaya çıkan ahvâlin bizzat kendisine laubali bakış alametleri görülmeye başladı. İkinci taraftan Bolşevikler ve Ruslar bizim bu perişan halimizi bilip istifade etmeyi talep, Türkistan'da kendi hakimiyetlerini sağlamlaştırma çarelerini uygulamaya başladılar. Bu yolda en birinci ve en mühim çareleri Kazak, Özbek, Tacik, Kırgız, Türkmen ve gayri küçük millet ve kabilelere, güya ayrı cumhuriyet vereceğiz diye aralarına ihtilaf sokarak, 18'inci asır miladi nısıf-ı evvelinde (*ilk yarısında*) Orenburg'da Ka-

zak ve Başkurt hakkında, 19'uncu asırda Kafkasya'da tatbik edilen haris Rus emperyalist desise siyaseti, evvelkinden daha habis bir şekilde devam ettirmeye başladılar.

Cemiyet içerisinde fikir alışverişinin yokluğu neticesinde ve hattâ Cemiyet azaları bu desiselerden kaçamayarak, bazen kendileri⁸ biri Kazak bir Özbek olup bu suni kabile nizalarının⁹ arasına girip gittiler. Cemiyet azaları kendileri bu halde olduktan, sonra geçmiş yıllardaki gibi, cemiyetin cemiyet haricinde kalan Müslüman komünistlere ve siyasi kişilerine ve hükümet işlerine katılarak Ruslara alet olan adamlara tesir edişi hiç mümkün olamaz hale geldi. Vaziyet böyle olduktan sonra, bu ağır durumdan çıkışta tek çare cemiyeti ihya etmektir. Sonra eğer biz bu halde devam edersek Dünyanın türlü taraflarında, Rusya'nın içinde ve Türkistan'da ve Alem-i İslam'da bu şekildeki hareketler, vakıalar çıkarsa, ona karşı kendimizin tam teşekküllü bir millet sıfatı ile münasebetlerimizi tayin etmemiz, iştirak ve istifade etmemiz mümkün olmaz.

2- Türkistan'da ve Rusya'da Bolşeviklerin hakimiyeti kısa veya uzun müddet devam etsin, veya Bolşevikler gidip Rusya'da başka parti hakim olsun, her durumda Türkistan'da Milli Cemiyet mutlaka lâzımdır ve Türkistan kavimlerinde, bu cemiyetin¹⁰ şimdiki şeraitinde zaten tek bir cemiyet olabilir. Cemiyet programımızın 1922 yılı Eylülünde Taşkent'te Türkçe ve Rusça, Özbek ve Kazak ve Başkurtların en mesul azaları arasında muhakeme edilip kabul edilen son şekli bizim her türlü ihtiyaçlarımıza cevap verebilir. Ve bu program bir milli cemiyetin tek ve yegâne programı olabilir. Bu sebeple yeni bir program yapmaya hiç lüzum yoktur, benzer şekilde Cemiyet nizamnamelerini tadil etmenin de gereği yoktur. Fakat bu program ve nizamnameyi elden alıp herkese bildirmek ve rehber etmek lâzımdır. Mümkün olsa şerhleri ile neşretmek lâzımdır.

3- Geçmiş senelerde Türkistan kelimesi ağıleb (*genellikle*)

8 "Bu halde olduktan sonra geçmiş yıllardaki gibi" cümlesi çizilerek karalanmış.

9 çekişmelerin

10 Burada cemiyet sözcüğü toplum manasında kullanılıyor.

Türkistan'ın Özbekler ile meskûn kısmına verilmiş olup, Türkistan'ın hatta Kazak kısmı da, asıl Kazakistan Kazakları ile birlikte hareket etmek istediği cihetle, Buhara ve Hive ise tamamen kendilerini Rusça resmi Türkistan'a dahil hesap etmedikleri cihetle, Cemiyetin umumi merkezine "Orta Asya Merkezi" ismi verilmişti. Şimdi durum değişti. Resmi Türkistan resmen Özbek, Tacik, Kazak, Kırgız, Türkmen ülkelerine bölündü. Türkistan kelimesi ağıleb (*genellikle*) tatbik edilen Özbekler ülkesinin kendisi, şimdi Özbekistan diye atanmış (*adlandırılmış*) olacağından, Türkistan kelimesinin, bundan sonra şümüllü (*kapsamlı*) bir surette, sabık 5 Türkistan vilayeti, Buhara ve Hive, bütün Kazakistan vilâyetlerine ıtlak etmesine (uygulamasına) imkân doğdu. Yani Türkistan kelimesinin evvelki resmi daire-i değişti. İkinci cihetten Ruslar asıl Türk kelimesine, Türk kavmine düşmanlığı, Türkler ittihadından korkmaları sebebiyle, Türkistan kelimesini ortadan kaldırıp yerine Orta Asya kelimesi, hem küçük ülke Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ıstılahlarını (*terimlerini*) koymaları, Müslüman ahali ve cemiyet azalarımız nezdinde Türkistan Kelimesinin hakiki tarihi ve şümüllü manâsıyla kullanılmasına yol açmıştır. Ve Türkistan kelimesini eskisinden daha fazla mukaddes hale getirmiştir. Şimdi Rusların siyaseti, asıl Türkistan kavimlerinin ittihadına (*birleşmesine*) mukabil (*karşı*) olacağından, Türkistan kelimesi bundan sonra Panislamizm, Pantürkizm gibi yasak sözler sırasına girecektir. Türkistan kelimesi bundan sonra Orta Asya'da oturan Türk kavimlerinin ittihat şiarı (*ilkesi*), umumen şarki Rusya müstemleke Müslümanlarına birlik şiarı olacaktır. İşte bunları mülâhaza ettikten sonra, teşkilatımızdan "Orta Asya" kelimesini çıkararak, yalnızca "Türkistan" kelimesini kullanmayı gerekli görüyoruz. Türkistan kelimesine Kazakistan ve gayrı, sabık Rusya Orta Asya ülkeleri dahildir. Ve Başkurdistan cemiyeti ve kavmi de coğrafi mevkii bakımından Türkistan'a bugün dahil olması fiilen müşkül olmakla beraber, umumen iktisadi meselelerde ve hususen yer konusunda, muhacir Rus boyunduruğundan kurtulma meselesinde Türkistan ve Kazakistan'a tamamen bağlı olduğundan ve beherhal hüsnü teveccüh ve niyeti ve ideal cihetinden işbu geniş Türkistan'a dahil olup beraber hareket edecektir. Sonra teşkilatımızın Türkistan'ın her tarafında

çok tanınan ismi “Cemiyet” kelimesi olduğundan, bu söz güya bizim teşkilatın her yerde umumi makbul ismi olarak devam eder. Sonra Teşkilatın maksadını ifa cihetinden en şümül-lü söz “Azadlık”tır.¹¹ Bu cihetle teşkilatımız bundan sonra “Türkistan Azadlık Cemiyeti” olarak isimlendirilir. Ve Cemiyetin tür-lü ülkelerdeki şubeleri daima bu isimle adlandırılır ve ülke ismi eklenir. Meselâ Türkistan Azadlık Cemiyetinin Özbekistan Ülke Komitesi, Türkistan Azadlık Cemiyetinin Türkmenistan Ülke Komitesi, Türkistan Azadlık Cemiyetinin Harici Vekâlet Heyeti, Türkistan Azadlık Cemiyetinin Orta Asya’daki Harici Heyeti. Ama bütün ülkeler üstünde olan merkezi komite yalnızca “Türkistan Azadlık Cemiyeti” olarak adlandırılır. Ve bu esaslara göre mühürler hazırlanır. Merkezi Komite Mührü asıl Türkistan içinde kalır ve harici heyetler için hususi harici he-yet mühürleri bulunur.

4- Cemiyetin en mühim ve en ağır meselesi hattı hareket (*izlenecek yol*) meselesidir. Bu mesele elbette Cemiyet azaların hariçte kalanların dahilden haber alarak külliyetli bir surette yapacakları içtimalar (*toplantılar*) neticesinde hal edilir. Ve İçtima hiç mümkün olmazsa Harici Merkez Heyet, bu hususta etraflı bir surette, her taraftaki azalar ile mektuplaşarak fikirleşir. Fakat şu kadarını kabul etmek lazımdır ki, Cemiyet, Rusya’da Mahalli Müslüman Cemiyetlerin serbestçe hareketlerine, seçim, idare ve siyasi işlere açık katılmalarına imkân verilmeye kadar Türkistan dahilinde gizli teşkilat olarak kalacaktır. Sonra Cemiyetin 7 maddelik umumi programından hariç meseleler hakkında: 1921’inci sene Ocak ayının 9’unda Buhara’da 2 program (19 maddelik ve 28 maddelik) görüşüldüğünde kabul edilen cereyanların hangisine tabi olduğuna bakarak, Cemiyetin hariçte kalan azaları, Avrupa ve Asya’daki çeşitli Hukuki Avami Siyasi cemiyetler ile münasebete girebilirler. Amma, asıl 7 maddelik program daima, kayıtsız ve şartsız esas olarak kalır. Ve ondan inhiraf (*sapma*) katiyen mümkün olmaz.

5- Cemiyet Azaları arasında dağılma alâmetleri olması ba-

¹¹ Azadlık kelimesi bağımsızlık anlamına gelmektedir. Türkiye Türkçe’sinde “Azatlık” olarak yazılmaktadır. Burada Türkistan’daki yazılımı kullanılmıştır.

kımından, Cemiyet işlerinin yeniden teşkil edip, tecrübeler neticesinde bozuk olanları çıkarıp, uygun olanları yeniden alarak Cemiyeti temizlemek ve yenileştirmek lâzımdır. Bu şekilde Cemiyet azaları, fevkalâde şartlar içerisinde geçtiğimiz için, yeniden yemin etmelidirler. Cemiyetin Türkistan haricinde kalan azaları için bu mutlaka lâzımdır. Amma Memleket dahilindekiler teşkilatın Merkezi, Ülke ve Vilâyet komiteleri için lâzımdır. Amma normal şahıslar için memleket dahilinde şimdilik lüzum yoktur.

6- İşbu gün Berlin'de içtima eden azalar yeniden ant içtik. Ve ant içme sureti ve umumen ant içme işlemi için şu esası kabul ettik. Cemiyet azalarından iki veya üç aza önünde yemin edilir. Öne tüfek veya tabanca veya kılıç konulur. Bu mutlaka lâzımdır. Sonra dini akidesi icap eden kişi isterse ihtiram ile Kuran tutar. Sonra cemiyet azalarından birisi aşağıdaki sözleri söyler. Yemin eden zat kelime ve cümleleri tekrar eder ve sonra tüfek veya tabanca veya kılıcı öper. Yemin metni şöyledir: Türkistan azadlığına, Uluğ ve azad Türkistan maksadı için bel bağlayarak, Özbek, Kazak, Tacik, Türkmen ve başka Müslümanların bir olup Milli Cemiyet yoluyla azadlık baht ve saadetine ulaşmak için bütün canım ile hizmet edeceğim. Ve bu yola canım feda olsun. Silaha elimi koyup Cemiyet azaları önünde içtiğim yeminime el-ıyâzü billah (*Allah saklasın*) hıyanet edersem kanım helâl olsun. Vallahi, Billahi, Talahi.

7- Türkistan için bir milli bayrak meselesi muhakeme edilip, bu hususta Berlin'deki heyet projekt (*proje*) hazırlayıp türlü taraflardaki azalara dağıtıp, fikirlerini alıp, azaların ekseriyet kararına bakarak bayrak ilan eder.

8- Cemiyet Merkez-i Umumisi Reisi Ahmet Zeki Velidi, son senelerin buhranlı vakıaları neticesinde Merkez Komite Heyetini mutlaka yenilemek lâzım diyerek, mufassal bir mektup yazıp, kendisi şahsen riyasetten (*başkanlıktan*) istifa etti. Bu mesele muhakeme edilerek istifa kabul edilmedi. Ve Merkez Komite, esasi heyeti değiştirmeye gerek yok diyerek karar verdi ve Reis olarak Ahmet Zeki Velidi Efendi kalıp, Harici Vekalet Heyetinin başka azaları Mustafa Çokayef, Abdulhamit Arif, Sadreddin Han, Miyan Büzürk olsun diyerek karar verildi.

di. Mustafa Çokay reis muavinidir. Cemiyetin Orta Asya Heyeti Meşhed'de işbu kişilerden ibarettir: Reis: Abdulhamid Arifoğlu. Azalar: Sadreddin Han ve Turab Beg. Orta Asya Heyeti asıl Türkistan'ın kendisine yakın olduğu için Türkistan'ın kendisi ile meşgul olur. Sonra İran, Afganistan ve Hindistan ile münasebette olur. Bunun için Orta Asya Heyeti mezkur (söz konusu) meseleler babında (konusunda) elbette fevkalâde bir vekâlete maliktir. Türkiye ve oradaki azalarımız için özel üç kişilik bir heyet olup, reis Miyan Büzürk, azalar Mamur Beg'dir. Ve üçüncüsü bu iki azanın kendi fikirlerine göre seçerek tayin için merkezi heyete bildireceklerdir. Berlin'de 5 kişilik bir heyet olup işbu kişiler dahildir: 1-Ahmet Zeki Velidi 2- Abdulvahap Muradi 3- Azim Bek Berimcan 4- Tahir Şakirzade 5- Ahmetcan Taşkendi. Tahir Şakirzade'ye vekil olarak Fethülkadir Süleymanoğlu.

9- Türkistan haricinde kalan muhacir azaları toplayıp kongre yapmak mümkün olmadığından Berlin'deki içtima kendi celsesine fevkalâde (olağanüstü) bir suret (konum) verdi. Berlin bugün Türkistan ve Şarki Rusya Müslüman müstemlekelelerinden gelen temsilcilerle dolu bir yerdir. Bunun için Paris ve Londra'dan mahsus surette gelen Mustafa Efendinin konuşmalarından sonra işbu celsesini fevkalâde (kongre) ilan etti. Mamafih Türkiye'de toplantı yapacağız diye ümit ederek bu içtima esas hat-ı hareket meselelerini tayin etmedi. Bu içtimanın kararları Ahmet Zeki Velidi ve Mustafa Efendi Çokay imzalarıyla ilan ve başka memleketlerdeki cemiyet azalarına haber verildi. Şimdiki içtimaya iştirak eden azaların ekseriyetinin isimlerini harici muhaberelede zikir etmemek gerektiğine karar verildi.

İmzalar:

Ahmet Zeki Velidi, Mustafa Çokayoğlu

Yazıcı:

Fethülkadir Süleyman

Belge 5

Güney Almanya Türkistan Talebelerinin
Sovyet Yönetimine müracaatı

I

کوزبکستان شوراجهوریتینک بئرلیدر ده گکی معارف و کالتنه و آلمانیا ده گکی
 عموم تورکستان طلبه اویوشمه سنه .

بزم جنوبی تورکستان طلبه لری ، آلمانیا ده گکی طلبه اورتاقارمزدن
 برنفرته ده اولسون معیبه تحصیلین تیریم دن مملکت گری گونده ریلم سنه
 تا سیله معارضه قالا جفزا . چونکه تحصیلی تیریم دن مملکت دونمک
 وطنزیک منافی فقط نظرندن مضراولدیغی کس بوگونہ قدر صرف اولونان
 خلوه یاره سنک برته کتیمه سنه بوندن باشقه عموم طلبه لکک ده
 وضعینین صا رسیور . بو حال عموم طلبه لککک باشنه کلاه فلککک
 مقدمه سی کس کلیلور . بزم فکر بزم اویوشمه ف ، قومسیون عموم طلبه لرله
 برکده ایته ر حکومتز و ایته ر دیگر لازم اولان دائره لروه قطع
 تشبهرده بولونماقی و بو هادنه یه قارسو طلبه لککک اعتراض هم حکومت
 هم ده مملکت مطبوعات واسطه سیله افکار عامه یه عرضه ایته یلور . چونکه
 بزم بومسئله دن نه کوزبکستان حکومتینک و نه خلقتینک هیچ بر فیزی یوقدر

نورده ده استواك ايمه سله كلزني قطعياً ريتو نه بياورنه . ايسته خلغتره گوسته بگيرد
 صاعني و هكده نغزنيك ده برآن آول نيشكه كده اولان ايسگي يارمچيلار نيك اولان
 چيتا بيليس و بگونه نغز حوزا اولان خلطه ياره سافه هدر اولانيني و سوتون بولاجو بز
 تيز بوزونك آلاما تا ده قانابه قيسيلارني اكال ايتاريني قطعاً اولارده جلب ايلور
 و هكوتن زنده ندم اولان نيشتا نده بولونباش قوسيو نغزونه رجا ايلورنه .
 ۷ - عالي كسكاي كردون بر قانچك آس ده . ذكر اوليوروني . رواج سنه دن عبتدا اولان
 قيسيلار نيك ياد سيني كچيرسه اولان بوليم لامل ديگر بوجيلم كوتوردهك ويلاط اولاي
 اوليوردهك روزه ككسيه يا! . ماشده آيا غدره صاسا و / تركستون روسيه اولان
 ده كاي كر بيرده / ۵۰ - ۶۰ نف دارالنفون كيمي كوسه علي سوسسه كسه كچه بيلسه
 يا غيه بر استقباله عالي سسيلا نيك نيوقني عاقل چولار نه سوزنه خلغتره ويرهك
 و بجهورتو نه حياتا اعتنا ميه ده بر آدم ايلري كسكاي نه بول اعا قانچ ايمه ايتديگيني
 گيتي گنگنه ده رقتني گندي ياره نزلار . قبان ايمه جاك اولورسه نه بوقار و ده بار اولاي
 ايليري صوب آتسه اولاي رقتني ۱۰۰ بوزكر ايد يلايك اكر نيس بوسيه ده بر بزه
 حياتا ملبيس دولام ايتوييه جاك كسه لورده . چيركه فوره نغزده روجه بيلورلار .
 هكسي بگون ياره قيسيلكي تيزون خلطه كسنه ايمه باسلامه چني ايمه ايلار كده
 بردها . الف - با ، دن باسلامه مچير نينه قانورسه ، طيسق روما شتر اولارده ايلار

توكستانم قحصيلان شير ده دك كيه ويلا آفخاسلارك ساگك شفقت اساساره نظراً
 گوننده بيلور نيك امان خارضه اولريني قهضه كي و سوتون بوزوني گوسته بيلار ايمه ايلار
 برنج قسه آيرمه ايا ايلورنه : ۱ - دارالسلامه تو نه تيز لرني .
 ۷ - عالي كسكاي لر ۳ - نه خشفوقيلار ۴ - اوتور كسكاي لر .
 ۱ - دارالسلامه اوقونده اولان تيزلار نيك كسكي اكال ايتورن كسكاي قطعياً
 موانعه و كلك . چوكو اوج سوسه و بيري چايشوب ، نلفقك يارميش حوزا ايدوك
 حائل لاسنه و كسبه كيرتسارده . اوزدول بربا بوم سنه ده مكل برده معلم اولورونه نيشتا -
 چقارده . مكلنر و خفقونق ايشايي و ده بولككي آرمقارده و ولان قانوييلورنه اولرين
 برآن آول حائل لار بوب خلفقك دوردرسيم چاره بولار ايتورن لامل ايلورنه .
 اكر براده كي تيزلار توكستانم دوردرسيم برونه اولار و كي ككله ده اوقور برار ايسلار
 آسكاه دور . سقرا ياقورده تركسته زده كي روسن كسكاي نه اوقور لار و سوتون بوسه
 بولارده روجه بيلور كلون اكي . اوج سنه روسيه اكر نه ايمه حوزا ايتورن بولارده
 ايس باسلاموب ۳ - ۴ سنه ده براخفاصا مكلن شير بولور . بولم كيمي برون خلقي
 بولاقم تانر نيشي كره قالان بولمقن توكسكده اولان رواج نغز نيك ۱ - خ اسهلر
 تحصيلان ۵ - ۶ سنه اوزانويك شرار ايلورنويكي اكر نين خلفقك شافقن بوزنه
 شفقت و ركوت نلفق اولارون نه بريم ده و نغز اولاي بيله كيمي مكلونر ساداسانك بولار

VI

ادعوت کرده اولاد بر طبق کلیت جمهوری ترکی و حتی بر مصالحه به حضوره خانها کسی اولادک بر وضفه قانایا ایشیه جلدی که بونکله اکثر سنهت حال حیاتی شیشه بیکده بر نازک جسمی افزونیه بر طبق کلیت دیگر بر رجهه شیشه چکان نزله عصبه آندوسیه برده در خرو و گلدر . بونکه بوسیه ده و بر یله بیلر ساسی در سار ابروده ده هر یله بیوسه . زانا توکونکی سوزالکی شنده در مان اولاده ایدره ایشهرارک صبنلایک روسیه خا بر بقا شندن چوقسه اولدینن اوعا ایدره بلده کارکی حالده اکثر تیتیک آلمان کنستبری عوملی اولدینن ده انلار ایدره نزلر . ایشیه یورایه قدر سوسیه صد اولدینن دلا اولاده بز یورایلی سوزالنده اولادن بونکله ملکتن ناشنی نقطه نظر نده با کلیسه وصف اولدینن اوعا ایدرور و اولدیکون ده قطعی انشا ضارنی کمار ایدرور .

اگر دره بر اید که قیصه دستوریه ملی بر تراج نش اوسر بیا کنش مرکز لاله عومک سوزال اولاده سنه خاندانک ایشمه اولدینن دستور لاسم بزوم بوردن با کلیسه بونکله بویله و کتله بله سوزالک تیسارینه بویله بر مازیا اولدیرسه اولدقاری کسی توکستان در دیگر سوزا حاکمته کی عرقان کومر و قانلاننده اولاد دیگر سوزا فلتلاریات آور دیاره کی نایزه لایحه و ابراهیم سوزا انشا عظام سنه سوزا بر طبق نیالده سببا اولدقاری مقدر در بونک انزیرینن توکستان خلقی نزلده

VII

دیو - در ملو نانا ضیلقلار در خورا قتلار در .
 اگر آلمان یا آنگلی توکستان طایفه لرینی روسیه بر قانایا قله اوزارک سیدر مکر برینی 1917
 ضعیف ایتیک دستور بوسنده ایدر ل برده با کلیسه بر کتده . . چونکه بر تراج نزلده
 نامورک زور باغلیله حیثیت ملیه سی شخصی سلک تا تانلانسه بر کنیکلک قلیده
 صافالان بر یاره آجیسه اولدقاری برین و اوزون صحرانگی هر بر ~~تراج~~ تادویان
 کلسی شیشه حیره جانی خاطر لریدن هیچ صهرتله اراق در قانایا لیدر لر !
 خلاصه انشلا بری سوزالر در نلنک عوملی ناشنی نقطه نظر نده ده بونکست
 با کلیسه نده لیدر . ایدیکون بر دستور لر زوری در ده کنکار ایدرور .
 چون آلمان یا توکستان مله لک .

هاده لیدر بخ بر آدوست 1917 .

Belge 5'in çevrim yazısı

Özbekistan Şura Cumhuriyetinin Berlin'deki Maarif Vekaletine ve Almanya'daki Umum Türkistan Talebe Kuruluşuna,

Biz Cenubi Türkistan Talebeleri, Almanya'daki Talebe arkadaşlarımızdan bir kişinin de olsa, muayyen tahsilini bitirmeden memlekete geri gönderilmesine tamamen karşı olacağız. Çünkü tahsili bitirmeden memlekete dönmek vatanımızın menfaatleri nokta-i nazarından zararlı olduğu gibi, bugüne kadar sarf olunan halk parasının boşa gitmesine sebep oluyor, bundan başka umum talebeliğin de vaziyetini sarsıyor. Bu hâl umum talebelerin başına gelecek felaketin bir başlangıcı gibi geliyor. Bizim fikrimize göre uyuşmamız, komisyon, bütün talebelerle birlikte ister hükümetimiz ve ister diğer lazım olan dairelerde kati teşebbüslerde bulunmalı ve bu hadiseye karşı talebelerin itirazlarını hem hükümete hem de memleket matbuatı vasıtasıyla efkâr-ı umumiyeye (Kamu oyuna) arz etmelidir. Zira bize göre bu meseleden ne Özbekistan Hükümetinin ve ne de halkın hiç haberi yoktur. Türkistan'a tahsilini bitirmeden gidecek arkadaşların hangi menfaat esaslarına nazaran gönderilmelerinin imkân haricinde olduğu hakkındaki düşüncelerimizi gösterebilmek için onları birkaç kısma ayırmak icap ediyor. 1- Dar-ül muallimat'daki (öğretmen okullarındaki) kızlarımız 2- Ali mekteptekiler 3- Teknikumlular (Teknik okullar) 4- Orta Mektepliler.

1-Dar-ül Muallimat'da okumakta olan kızlarımızın mektebi ikmal etmeden (*tamamlamadan*) gitmeleri katiyen muvafık değildir. Çünkü 3 seneden beri çalışarak, halkın parasını sarf ederek hazırlanmış ve mektebe girmişlerdir. En çok bir buçuk seneden sonra mükemmel birer muallim olarak çıkacaklardır. Memleketimiz ve halkımızın ihtiyacı da, bunlar gibi az miktarda bulunan kadın yöneticilerin bir an evvel hazırlanıp halkın dertlerine çare olmalarını talep ediyor.

Eğer buradaki kızlarımız Türkistan'a dönerlerse, bir defa oradaki mekteplerde okuyamazlar, sebebi ise aşıkardır. Mos-

kova veya Türkistan'daki Rus mekteplerinde okumaları düşünülüyorsa bunlar Rusça bilmediklerinden 2-3 sene Rusça öğrenmek için sarf etmeli, sonra da işe başlayıp 3-4 senede de, bir ihtisas mektebini bitirmelidirler. Bizim gibi bütün halkı ve bilhassa kadınları geride kalan bir millet, yetişmekte olan birkaç kızının 1-1,5 senelik tahsilini 5-6 seneye uzatmanın Şuralar Hükümeti (*Sovyetler Hükümeti*) gibi halkın ekseriyetinin menfaatini düşünen bir hükümet nokta-i nazarından ne derecede doğru olabileceğini, hükümetimiz idarecilerinin bu fikre ne derecede iştirak edebileceklerini katiyen düşünemiyoruz. İşte halkımıza gösterdiğimiz menfaati, hükümetimizin de bir an evvel yetişmekte olan işçi yardımcılarının elden çıkarılması ve bugüne kadar sarf edilen halk parasının heder olacağı düşünceleriyle biz, kızlarımızın Almanya'da kalıp tahsillerini ikmal etmelerini kati olarak talep ediyor ve hükümetimiz nezdinde lazım olan teşebbüslerde bulunulmasını komisyonumuzdan rica ediyoruz.

2- Ali mekteplilerden bir kaçının ismi de söyleniyordu. Birkaç seneden ibaret olan tahsillerinin yarısını geçirmiş olan bu talebeleri diğer bir muhite götürmek demek onları öldürmek demek değil midir? Baştan ayağa kadar saksak (Türkistan, Rusya ve Almanya'dakiler bir yerde) 50-60 kişi darülfünun gibi yüksek ilmi müesseselere girebilmiş. Yakın bir gelecekte ilmi çalışmalarının meyvesini, avamlık çöllerinde sürünen halkımıza verecek ve bu suretle içtimai hayatta (*sosyal hayatta*) bir adım ileri gitmemize yol açacağını ümit ettiğimiz gençlerin de bir kısmını kendi elimizle kurban edecek olursak, yukarıdaki parlak ümitleri suya atmış olmayacak mıyız? Bu zikredilenlerin ekserisi Rusya'da birden bire ilmi hayatlarını devam ettiremeyecek kimselerdir. Çünkü zerre kadar Rusça bilmiyorlar. Hepsi, bugün yarın tahsilini bitirip halk arasında işe başlayacağı ümidiyle gezerken bir daha "Alfabe" den başlamak mecburiyetinde kalırlarsa, tabi ki ruhen müteessir olacak olan bu gençlerin ilmi hayatlarını sona erdirdik demektir. Böyle olduğu takdirde biz gençler de, o tarafta "ilmi yol gösterici" diyerek daimi surette haykırmakta olan halkımız da bu aziz fedakâr çocukları hakkındaki ümidini artık hayaller ırmağına atmalıdır. Bunların ders müddetinin uzunluğu iddia edilemez. İhtisasları nazarı dikkate alınmıştır de-

sek, bazı arkadaşların o sıra seyaheye girmiş olması bu fikrimizi kuvvetten düşürüyor. Hülâsa bunlar hakkındaki kararın ne gibi esasa dayandığını bilemediğimiz halde, hangi esasa müstenit olursa olsun, memleketimizin gelecek ümidinin birer parçasını teşkil eden bu arkadaşların geri gönderilmesini, memleketimiz, halkımız ve hükümetimizin ilmi, iktisadi ve hayati menfaatleri bakımından hiçbir suretle muvafık bulmuyor ve onun için de rıza gösteremiyoruz. Biz talebeler de var kuvvetimizle çalışacağımız gibi, komisyonumuzun da her türlü kati adımlar atmasını talep ediyoruz.

3- Teknikumlardaki talebelerimiz hakkındaki karar da aynı derecede gülünç bir şeydir. Çünkü bu zavallı gençler bu kadar fedakarlıkla çalışıp en yakın zamanda memleketi için birer zanaatkâr olmak üzere iken böyle masum masum boğazlanmasının sebebi ne olabilir?.

Türkistan'ın dostu gibi görünen, memleketimiz namına avukatlık yapan hayırhahların (!) kurbanı bu zavallı masum gençler mi olacaktır? Yukarıdaki gruplar hakkında söylediğimiz deliller, daha şiddetli ve daha canlı olarak, bunlar hakkında da nazarı itibara alınmalıydı. Bunlar sırf hayati ihtiyaçlarımızdan en birincisi, ne bizde ve ne de Rusya'da bulunmayacak olan sanayinin en pratik ve canlı kısmını öğrenmeye canlarını adanmış fedakâr gençlerdir.

4- Nihayet Gösling'deki talebe arkadaşlarımız geliyorlar. Bunlar hakkında da ne gibi deliller ileri süreceklerini bilemiyoruz. Ancak şu kadarını zikredelim ki bunları Rusya'ya götürüp daha ucuza okutacaklarını tahmin ediyorlarsa fevkalâde yanlışlık yapıyorlar. Çünkü bu çocuklar da 3 senedir burada halk bursuyla Alman dilini öğrendiler. Alman çocuklarıyla beraber dersleri takip edebilecek bir hale gelmişlerdir. Rusya'ya dönerlerse bir daha yeniden başlamalıdırlar ki bu onların gayelerini elde edebilmek süresini en azından 3-4 sene uzatacaktır. Aynı zamanda onlar için burada sarf olunan üç senelik masraf da heder olmuş olacaktır. Demek ki bu altı senelik masrafı, Rusya'daki tabii masraflar üzerine koyacak olurlarsa, Hükümetimizin maliyesi nokta-i nazarından daha büyük bir masrafa girilmiş olacaktır. Bir de burada şevk ile okumakta olan bu talebelerin bu şekilde vahşi bir muamele-

ye maruz kalması, onların ruhunda fena bir tesir icra edecektir ki, bununla ekserisinin ilmi hayatı bitmiş demektir. Bunların hepsi üzerine bu talebelerin başka bir ruhta yetişeceği nazarı itibara alınıyorsa bu da doğru değildir. Çünkü Rusya'da verilebilen siyasi dersler burada da verilebiliyor. Zaten, bugünkü Şuralar Hükümetinde Duma'yı idare eden yöneticiler, hepsinin Rusya fabrikasından çıkmış olduklarını iddia edemedikleri halde, ekseriyetinin Alman mektepleri mahsulü olduklarını inkar edemezler.

İşte buraya kadar söylemiş olduklarımız ve ileri sürdüğümüz deliller ile biz, bu ileri sürülmekte olan fikrin memleketimiz menfaati nokta-i nazarından yanlış ve zararlı olduğunu iddia ediyor ve onun için de kati itirazlarımızı tekrar ediyoruz.

Eğer buradaki kısa düşünceli birkaç memur, bu yanlış hareketleriyle, umum Şuralar idaresine fayda temin etmekte olduklarını düşünüyorlarsa, bizce bu daha da yanlıştır. Çünkü böyle hareketleri ile Şuraların rakiplerine büyük bir malzeme vermiş oldukları gibi Türkistan ve diğer şark Şura memleketlerindeki hareketi görüp meraklanmakta olan diğer şark halklarının Avrupa'daki temsilcilerinin ve bunlar vasıtasıyla, şark efkâr-ı umumiyesinin (*Doğu ülkeleri kamu oyunun*) sukut-u hayaline sebep olmaları mukadderdir. Bunun üzerine Türkistan halkı nazarında da türlü türlü hoşnutsuzluklar ortaya çıkacaktır.

Eğer Almanya'daki Türkistan talebelerini Rusya'ya geri göndermekle, onların bazı fikirlerini (?) düzeltmek düşüncesinde iseler bu da yanlış bir harekettir. Çünkü birkaç memur kişinin zorbalığı sonucunda, milli haysiyetleri, şahsi benlikleri hırpalamış bu gençlerin kalbinde iyileşemeyecek bir yara açmış olacaklarını ve ondan sonraki her bir tedavinin aksi netice vereceğini hatırlarından hiçbir surette çıkarmamalıdır.

Hülasa, İnkılâpçı Şuralar (*Devrimci Sovyetler*) devletinin umumî menfaati nokta-i nazarından da bu hareket yanlış ve zararlıdır. Onun için biz protestolarımızı bir daha tekrar ediyoruz.

Cenubi Almanya Türkistan Talebeleri
Heidelberg, 1 Ağustos 1925

Belge 6

Heidelberg Toplantısı Protokolü

۱۹۰۷ ییلی سبانه . هایدلبرغ توفقه سی بر دوتوقلی .

۷/۱۱ تاریخنده تاییلاز ادوقوس دن عیص نوالله :

جهاب مصطفی چوقای ، عبدالوصای راد ، لاهوشاکر د عبدالوهاب کتانه
 اشتراک ایشداد .

آ- مصطفی چوقای اشدینت . سویت ادینوی د اذنت سیتیه اییک سیاسی
 وضعیت . هفتده کی معوضه سی دنگله دی .

مدرین دن مریجیدله : ۱- ادینونده اشتراکیتچیلرک مخالفده غالبیتی
 دایش با شنه اشتراکیتچیلرک کلمه سی تورکستان اولکس ایچم آخچیه
 خائنه لی له . چونکه بونیکله ادینونده کی غایبق اشتراکیتچی جاگیتیه برآ قانقش
 د دولت لظنده کویک حقوق ده برآ تانیلس اولور . که فوجالی تورکستان خلقک
 بوقد . دینجه نه سی ساعد اولدیلر . اگر ادینوک داملنده زینوبت قریبکی
 طرفدار لی خا افرای سیاست با شنه کلمه لر دنیا اقدوب با پارتی جبالر ایله برکس
 د احوالی ی تکلا . جبالر گولده سره ایله جکار در . بوند ادینونه د اقل اولار اولار
 ایچنده آن جوق تورکستان د اذنت خلق دهکس حجاب معوضه خالایق حقتده .
 آوز د با دولته لی بالی مزی بویوک دولتهک سویت تار ایله عیوضه سی هفتده چوقای
 اشدینت بوردیگی هفتده گومره انگلته دن با شتا بوندوه دقتده حضورها آلمایا
 روسیه سویت سیت مننت دوان گندی منفصن لفظ نظر بوند موافق
 بولور . انگلته حکومتیه سویت تار ایله اوله بار . بونگله سیاسی واقعیتی
 طولایبیلر ادینونه خا شوق طبعی جبارتیه حقتده دنگله .

ایستقامت اوقایبا دگر جستان ایله دیره بیلدیگی معنوی و مادی یاردی ده اولارک
 سویت ادینونده آچالریز بویوک برولسط دینه خلق اولرک . بوجه آوز براده
 گزه دن روس هابرخد بوندک ایسته . میلیرفجا ، ایسته کرکسک توده لری
 اولسوک ادینون داملنده کی روس املایان هلتهک مای معوضه لری خا شوق
 دستوخ لری مملوک در . . . اولکچون روسیه سویت سیتیه مننت بیلر بوقدر
 درمان دوی اوقایبا ، تانفا سیما دتورکستان بیلر ایچم خا شوق اولور .

Belge 6'nun çevrim yazısı

1927 Şubat ayı Heidelberg toplantısı, 2./7. tarihli oturum notları.

Toplantıya Mustafa Çokay, Abdulvahap Muradi, Tahir Şakir ve Abdulvahap İshaki iştirak etmişlerdir.

I- Mustafa Çokay Efendinin "Sovyetler Birliği ve onun şimdiki iç siyasi vaziyeti" hakkındaki maruza'sı (*sunuşu*) dinlendi. Maruza'dan mühim kısımlar:

Birlik'te¹² Stalincilerin muhaliflere galibiyeti ve iş başına Stalincilerin gelmesi Türkistan ülkesi için kısmen faydalı olur. Çünkü bununla, Birlik'teki fabrika işçileri hakimiyeti biraz azalır ve devlet nazarında köylü hukuku da biraz tanınmış olur ki bu hal Türkistan halkının kısmen canlanmasına müsait olabilir. Eğer Birlik dahilinde Zinovyeve ve Troçki taraftarları kazanıp, onlar siyaset başına gelirlerse, Dünya inkılabı (*devrimi*) yapmak hayalleri ile memleketi ve ahaliyi tekrar buharanlı günlere sevk edeceklerdir. Bundan Birliğe dahil olan ülkeler içinde en çok Türkistan ve onun halkının müthiş buhrana maruz kalacağı muhakkaktır.

Avrupa devletleri, bilhassa büyük garp devletlerinin Sovyetler ile alâkası hakkında Çokay Efendinin verdiği malûmata göre, İngiltere'den başka bütün devletler, hususen Almanya, Rusya'da Sovyet sisteminin devamını kendi menfaati nokta-i nazarından muvafık (*uygun*) buluyor. İngiltere Hükümeti de Sovyetler aleyhinde olmakla beraber, bugünkü siyasi vaziyeti dolayısıyla Birliğe karşı kati bir mücadeleye muktedir değildir. Lehistan'ın Ukrayna ve Gürcistanlılara verebildiği maddi ve manevi yardım da, onların Sovyetler Birliğinden ayrılmalarına yeterli bir vasıta olarak telakki olunamaz. Bir de Av-

¹² SSCB kastediliyor.

rupa'da bulunan Rus muhacir gruplarından, ister Milyukof, ister Kerenski grupları olsun, Birlik dahilindeki Rus olmayan milletlerin milli menfaatlerine karşı düşünceleri malûmunuzdur. Onun için Rusya'da Sovyet sisteminin yine bir süre devam etmesi Ukrayna, Kafkasya ve Türkistanlılar için zararsız olur.

Rusya'da Sovyet sistemi devam ettikçe yerlileştirmek işlerinde, Birlik kanunlarından istifade etmek ve bu konuda Ukraynalılardan ibret almak Bugünkü Türkistan yerli komünistlerinin en birinci vazifeleri olmalı idi.¹³

II- Abdulvahap Muradi Beyin 1- Fırka işleri hakkında maruzası 2- Erk Fırkası hakkında 3- Türkistan'da yapacağı işler hakkında (yerlileştirmek, mekteplerde spor, Orta Ziraat Mektebi teşkili, Talebelerin Ukrayna, Gürcistan, Azerbaycan'a seyahate teşvik meseleleri, Almanya'daki talebeler hakkında, Rusya dahilinde tahsil ve ihtisas, Şirket ve Para çıkarmak) 4- Türkistan'da pamuk ve buğday ekiş hakkında (Çokay efendinin Murad'a ihtarı, Balaşof'un pamuk hakkındaki nazariyesinde Tahir'in ziddiyeti, Abdulvahap Muradi'nin "Boden Kultur" nokta-i nazarından pamukçuluğa karşı oluşu).

III- Mustafa Çokay Efendinin mecmua çıkarmak hakkında verdiği maruza'nın hülasası:

Çokay Efendi hususi bir kaynaktan bir senelik hayatını temin edebilecek bir miktar para temin edebilmiştir. Bu miktar parayı da memleket menfaatine sarf etmek için İstanbul'da bir mecmua çıkarmak fikrine gelmiştir. Çokay Efendi Türkistan mültecilerinin fikirlerini halkımıza bildirip durmak maksadıyla Özbek şivesinde bir mecmua neşredilmesi fikrini iltizam ediyorduydu da bazı esaslara istinaden Azeri kardeşlerimizle birlikte "Yeni Kafkasya" mecmuasına katılma kararı verdi.

¹³ Yerlileştirmekle yani posta ve telgraf, demiryolu, sanayi ve askeri memuriyetlere Türkistan halkını celp etmek ve devlet işlerini yerlilere öğretmek bizim için en birinci esastır. Bu olmadan gelecekte milli istiklâl yaratmak imkân haricinde bir hayaldir. Bunu Ukrayna, Gürcü ve Azerbaycan komünistleri düşündükleri halde, bizim şuursuz Türkistan yerli komünistleri düşünemiyorlar. Bizce felaketin en büyüğü bu noktadır. (Bu dipnot belgenin orijinalinde mevcuttur)

1-İstanbul'da mecmuayı idare edecek maddi ve manevi kuvvetimizin azlığı.

2- Bizle birlikte istiklâl davasında bulunan Azeri kardeşlerimizle düşmana karşı tek bir cephe kurmak.

3- Her iki Türk ülkesinin istiklâl uğrunda mücadelesini Türkiye, Azerbaycan ve Türkistan'daki okuyucularımıza bir ağızdan işittirmek için Yeni Kafkasyacılarla birleşmek ve onların sözcüsü olan mecmuayı "Yeni Kafkasya ve Yeni Türkistan" ismiyle büyütme fikrine geldik.

Yukarıdaki fikirlerimizi tatbik sahasına geçirmek için Mustafa Bey Türkiye'ye seyahat edecek ve Türkistan milliyetçilerinin başlığı sıfatıyla mecmuanın Türkistan kısmının başmuharirlik vazifesini deruhte edecektir.

3

ویدرین منظمه اولدی توکیمستانلاری قضاقت ایتدی بیکه عهد ایلمکده.

حالیوکه دروانت ادبیه ویرینه، و حاله افتراقده حقیقده

دقیب، نیک علمی قضاقتی شو مرکزده در، قابلیت و انگشانات ادبیه

و بدیعیه به معین بر استقامت و عمره آنچه حیاته اجتماعیه نیک

نژاد طیبیه، تشکیلات اجتماعیه نیک وجوده کثیره سبب میانده

آن عهد سبب تا زرات متوالیه سببیه قضاقتا ایدیه سعی - قضا

در، بر اولک نیک سعی زاتی - اقتصادیا بیتده، انگشانات ادبیه ویرینه

آرسانده ملحوظ اولدر نسبت هیناً بیه ایدیه ویر میانشده قضاقتا

بورلرنا به مناسبتک هینده.

ایشته شو علمی قضاقته کوره، توکیمستانلاری اولدرینه، بیکلیک

2

اسلاری اولدرینه سینه اولدر ده موخرانیک و طهر بورد اولدی.

ده 3 - توکیمستانه ملی رنگ نیک ایجابات فرماه کوره، اولخده و فارجه اولدی

تکلیفاتی شیمی نیک کینولدر، رسمی باره قضاقتا، نسیب و نسیب

فخره اسبک صونکده مرکزده، و نسیب، بیکه لری عدوده ایدیلر.

ده 4 - توکیمستانده مستولی، روس عهد سی طرفه اولدی، نیک

آیدیلر، قومونیزم، منکوره سی، توکیمستانه حرینی اولدرینه بیکلیک

درو آیزوم، نظریه سنی نظریه، ایتکده در، یعنی بر طرفه توکیمستانه

جغرافی و قضاقتی، حقیقوی و سیاسی کونا کینیکلیک منظمه لری اولدی

ده 5 - بر ایشاری سنیک اجتره اصلینی حاکم قیلدیه؛ دیگر

طرفه منکره عله نیک صیقلی مراقبه سی ایتکده، یعنی قیلام اولدی

5

ھەرھانكى رزىم ھالدا رولور سالا سولور. بىلاستىقا داھا قارشى

دا رولور ھالى كېلىپ، ھەلدا ۋەتەن ۋە ئازادلىق، جىنى ئەمانەت رول سېلىپ چار

بولالمايە، روس پارتىيەسى ھەم ھەمكارلىقىدا رول سېلىپ، ھەمكار

قىلىپ ماسايىپا رول سېلىپ.

ج. - رول سېلىپ، ھەمكارلىق ۋە ھەمكارلىق پائالىيەتلىرىنى، ۋە ھەمكارلىق

پائالىيەتلىرىنى ھەمكارلىق ئارقىلىق رول سېلىپ، ھەمكارلىق كۆرسەت

الدىقلىرىنى ۋە ھەمكارلىقنى ھەمكارلىق قىلىپ، ھەمكارلىق كۆرسەت

الدىقلىرىنى ۋە ھەمكارلىقنى ھەمكارلىق قىلىپ، ھەمكارلىق كۆرسەت

الدىقلىرىنى ۋە ھەمكارلىقنى ھەمكارلىق قىلىپ، ھەمكارلىق كۆرسەت

الدىقلىرىنى ۋە ھەمكارلىقنى ھەمكارلىق قىلىپ، ھەمكارلىق كۆرسەت

4

دو ۋە ئالدىم (نظريەسىنى تېپىپ، ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت)

تېپىپ، ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت

ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت

ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت

ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت

ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت

ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت

ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت

ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت

ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت، ھەمكارلىق كۆرسەت

7

میتند، ترکستانه مدتیست،

مژده سز و در اولک اطاقنده باشایوب عهده اراوا

دستگاهلیت سنده بر نوانلور، بیروت و کوهک نریجات، بانلو

اوقافه و بیروت کسکاه، صنایع، قهرانی، بولای، بولای، بولای

کویله و شهرله وجوده کیتیلر، اوده اولک یلیوم، نضول طلب

بیتو طلبه، بارتیزینه، ضعیف و عجزه، دینه و فضیلت ترکستانه

ملتی قی شکیس ایرر لر لر،

همه ترکستانه اولکه سی عموما یوللور، ندر و دیوارلور، و مدینلر لر، نضول

نریجات، نینات، حیوانی تیله، جهانه اقتصاد، ریاضیه، بیوت

و طلبه لر ایضا ایتمک و حصری تکلیفیم، دخی انکشا و نایلم

6

دشمنیا قتی، کلا و کیر قومیته لر اولور، اراوا نه مناسباتنی تقویه

دشمنیه ایلمک چا ره لرینی دخی بولقد،

تیب ندک جیتر فی صده و دهضالیان صغدی

اده سی - ۵۰ - تمب ندک مطرفی مه روی، خنایر ناخالشی کولی، کالادی تیب

و کلا و کیر قومیته لر اولور، اراوا نه مناسباتنی تقویه

همینا محازی اولور، قره قیج و کیزر سار ملنده کاکین بوز ایچن ایلیم،

شغای قشای حاکمیتی؛ صنوا افتانه و ایرنه مملکتلری؛ فرابحر جزیر

ده - ۵۰ - قره دیباده، پختلوب، آهسکلانه و جوجه اراوا قانیق

تکیس ایتدکلری سرور با سیچون، ندر و دیوارلور، و قانخا دیوارلور

دافش، کله قزها، سورخانه لر لرینیک و جوده کتیر کلری آهورا

مغایب و نه صیه لر لر، کلا و کیر قومیته لر اولور، اراوا نه مناسباتنی تقویه

8

دره حقیقه آنکشاف ایتمیجین لوفورده طوخون اوربا

وایزقا سرما ییری ایلم مناسبت تا سیمس قیلی کرکده

چوننده اعلام ایلر و اخفانان طرفلری غیزنه بولونان

بیرضه وقافه سیالوی دخی شمال بوللری کی کرکستان

اویزیا وایزقا ایلم تاسیمس مناسبت ایلمنده بدک بویوک

قیمتدای عالیرو لر

که - تمب - یکپاره ترکستان اولک سیک و اخذنه ایریلر

اویزیک ، توکره - تابیدیک جهولرتیلرین بوقره قالیامه و قور

قیرغینجا برتیلرینی ، ایجابات ایزدیه و طبیعه که وضور

ایجاباتیک طوخورده نیشکیمات دکل ، حقیقته بویوک

9

سولارک ایجابا کرده لری اولان صنیه لورده غیری اکرنا قزل

ایریالمت تانامند *divide et impera*

دایره و حکومت سولار قاقده سنی تجلی ایتمه ملرتیزه بایتم

بیرنگله اولور قزلای قناعتنده در . . . تب مذک کرکستان

دولت قشکیمدای حقیقه کی قناعتی شورکرده در ؛ توکرستان

ایجابات طبیعه و ضرورات ایجابیه کورک تانامند

واقتضای استقل بر کل مالذده تعضوت و شکل ایلمله

دولت تشکیمدای جمهوری عصری ده حور ایزیک کلکند قناده

ایلمله .

قیمتدای انار اولورده قانای اولانم قناعت لرای

داده 6 - تمبیه روسیه در ایریلرینی ، تانام قناعت و عصری دولت

Belge 7'nin çevrim yazısı

Türkistan Milli Birliğinin program ve nizamnamesi

Madde 1- Tarihi vakuların cereyanları, içtimai hadiselerin sayruretleri (*değişimleri*); bilhassa şu bulunduğumuz yirminci asrın ilk çeyreğinde idrak ettiğimiz Harbi umumiyi müteakip, Türkistan'da başlanan kitlevi istiklâli arzulayan halk hareketleri, keza geçen kanlı vakalar ile beraber zaruri değişimlerin birbirini izlemesi, Türkistan Milli Birliği namındaki uzuvlaşma ve teşekkülü meydana koymuştur.

Madde 2- Türkistan Milli Birliği'nin maksat ve gayesi Türkistan Milliyetperverliğidir. Türkistan Milliyetperverliği: Coğrafi ve iktisadi, edebi ve bedii, ahlâki ve fenni, asri hukuk ve tam siyasi istiklâl esasları üzerine müstenit olan demokratik vatanperverliktir.

Madde 3- Türkistan Milli Birliğinin, zamanın icaplarına göre dahilde ve hariçte olan teşkilatı şimdilik gizlidir. Simgesi kısaca "TMB"dir. İşbu kısa ismin sonuna "merkez" ve "şube" kelimeleri ilave edilir.

TMB'nin hedefleri, umdeleri:

Madde 4 a- Bugün Türkistan'da istilâcı Rus amelesi (*işçisi*) tarafından ortaya atılan 'Komünizm' mefkûresi, Türkistan harsı üzerinde ikilik 'düalizm' nazariyesini tatbik etmektedir. Yani bir taraftan Türkistan'ın coğrafi ve iktisadi, hukuki ve siyasi, keza teknik ve ahlaki manzumeleri (*bölümleri*) üzerinde Moskova proleterinin (amelesi) ihtiraslarını hakim kılmakta, diğer taraftan mezkur amelenin sıkı murakabesi (*denetimi*) altında baki kalan edebi ve bedii manzumeler ile Türkistanlıları kanaat ettirmeye gayret etmektedir. Halbuki 'edebi ve bedii hars ve içtimai durum' konusunda TMB'nin ilmi kanaati

şu merkezdedir: Edebi ve bedii kabiliyet ve gelişmelere muayyen bir istikamet veren, ancak, içtimai hayatın şartlarıdır. İçtimai teşkilatı vücuda getiren sebepler arasında en temel olanı, sürekli etkileriyle ortaya çıkan çalışma, iktisattır. Bir ülkenin kendi çalışması -iktisadı- ile, edebi ve bedii gelişmeleri arasında düşünülen münasebet, beden ile ruh arasında ilmi olarak görülen münasebetin aynısıdır.

İşte bu ilmi kanaate göre Türkistan harsı üzerinde 'ikilik' (düalizm) nazariyesini tatbik etmek, doğrudan doğruya ve dolaylı olarak Türkistan harsını imha etmeye yeltenmektir. Binaenaleyh TMB hariç bir memleket ve diğer bir devletin Türkistan harsı üzerinde yapmak istediği ikilik uygulamasına tahammül etmediği gibi, isterse söz konusu ameliye Türkistan dahilindeki bir sınıfın lehinde bile olsa, asla ona izin vermez. Bütün varlığıyla işbu imha edici uygulamaya mahal bırakmadan, hemen Rus sultasına ve komünizm mefkuresine karşı mücadeleden geri durmaz

b- TMB, uğrunda çalışmakta ve müdafaa etmekte olduğu, tam siyasi ve iktisadi istiklâli elde edene kadar Türkistan harsının Rus sultası ve istilâ kâbusu altından kurtarana kadar, Rusya'da hangi rejim hakim olursa olsun, istisnasız ona karşı olan milli kin ve düşmanlığından vazgeçmez. Aynı zamanda Rusya haricinde bulunan Rus patriotları (*vatanseverleri*) ve sosyalistleri ile de asla teşrik-i mesai eylemez

c- TMB'nin memleket dahilinde yapacağı iş; dahilinde gizlice çalışmakta olan teşkilatların mahalli şartlara göre aldıkları vaziyetleri hakkıyla kavramak; iki arada bugüne kadar ihmal edilmekte olan münasebeti yeniden sıkı bir surette yenilemek çarelerine tevessül etmekten ibarettir.

ç- TMB'nin şimdilerde giderek zayıflayan teşkilat ve neşriyatını, keza diğer komiteler ile olan münasebetlerini takviye ve güçlendirmek çarelerini de bulmaktır.

TMB'nin coğrafi hudut ve faaliyet sahası

Madde 5 a- TMB'nin coğrafi hududu:¹⁴ Tarihi Türkista-

¹⁴ "Şimalen Balkaş gölü, Galarni step, bunun hizasında olan Karakum ve Hazar denizi sahilinde bulunan bozacı adasıdır." Cümlesi yazılmış ve üstü çizilmiş.

n'in Ruslar tarafından kabilelere ayrıldığı yerler¹⁵ Bugünkü Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan'dan ibarettir. Şarkta Çin memleketi, cenupta Afgan ve İran memleketleri, garpta Hazar denizidir.

b- Narin ve Kara Deryadan başlayıp Ahengeran ve Çırçık ırmaqlarının teşkil ettiği Sir Derya -Seyhun-, Zereşan ve Kaşka Deryalar ve Vahş, Kafirnihan, Surhan nehirlerinin vücuda getirdikleri Amu Derya, Murgap ve Tecen nehirleri, genel olarak bu nehir ve deryaların bereketiyle vücuda gelen medeniyet Türkistan medeniyetidir.

c- Söz konusu derya (*Akarsu*) ve nehirlerin etrafında yaşayıp, asırlardan beri sulama ve ekim ameliyesinde bulunanlar, büyük ve küçük ölçekte ziraat yapanlar, ufak ve büyük tezgâh -sanayi- kuranlar, yollar, büyük ve küçük köyler ve şehirler vücuda getirenler 12 milyon nüfus olup, bu halk, cins, ırk, din ve mezhep ayrılığı olmaksızın Türkistan Milliyetini teşkil ederler.

ç- Türkistan ülkesi umumen yollar, nehir ve deryalar ve su yollarıyla, hususen tarım, orman ve hayvancılığıyla dünya iktisadiyatında büyük vazifeler ifa etmeye ve modern teknikçe de gelişmeye namzettir. Hakkıyla gelişmesi için doğrudan doğruya Avrupa ve Amerika sermayeleriyle münasebet tesis etmesi gereklidir. Cenubunda bulunan İran ve Afganistan yolları, batısında bulunan Hazar denizi ve Kafkasya yolları dahi, şimal yolları gibi, Türkistan'ın Avrupa ve Amerika ile münasebet kurmasında çok önemlidirler.

d- TMB yekpare Türkistan ülkesinin dahilinde ayrılan Özbek, Türkmen, Tacik cumhuriyetlerini ve Kara kalpak ve Kara Kırgız muhtariyetlerini, tabii ve içtimai zaruretlerin doğurduğu bir teşkilatlanma değil, Rusların icadı olan sanialardan (*uydurmalardan*) gayrı, keza kızıl emperyalistlerin *divide et impera* (ayır ve hükmet) kaidesini tecelli ettirmelerinden başka bir şey olmadığı kanaatindedir. TMB'nin Türkistan'da devlet teşkilatı hakkındaki kanaati şu merkezdedir: Türkistan tabii ve içtimai zaruretlerine göre siyaseten ve iktisaden tamamen müstakil bir bütün halinde taazzuv (şekillenme) ve teşekkül

¹⁵ Bu cümle kurşun kalemle yazılarak eklenmiş.

eylemelidir. Devlet teşkilatı cumhuriyet ve modern demokrasi şeklinde oluşmalıdır.

TMB'nin inorodetslere¹⁶ karşı olan bakışı

Madde 6- TMB Rusya'dan ayrılmayı, tamamen müstâkil ve modern bir devlet şeklinde taazzuv (*şekillenmeyi*) ve teşekkül eylemeyi maksat ve gaye edinmiş olan, inorodetslere karşı olan her türlü destekte ve karşılıklı yardımlaşmada bulunmaktan, Rusya'ya karşı olan nazari ve ameli cephelerde teşriki mesai etmekten geri durmaz.

Madde 7- TMB mülkiyet, miras, serbest aile teşkilatına hürmetkâr olmakla birlikte, iktisadi solidarizm (*dayanışma*) mesleğini destekler.

Madde 8- Türkistanlılar üzerinde velayet ve nüfuz -otoriteyi haiz olan kuvvet ancak Türkistan halkı ve Türkistan miliyetperverliğidir.

Madde 9- Türkistan camiasını dahilinde ve hariçte temsil etmekte olan yegane teşkilat TMB teşkilatıdır. Bu teşkilatın çıkardığı kararlar tereddütsüz kanun mahiyetini haiz, azaları tarafından riayet edilmesi mecburidir.¹⁷

¹⁶ Rusya'daki Rus olmayan halklar.

¹⁷ Son 3 madde üzerine çıkarılmıştır şeklinde not düşülmüştür.

Belge 8

Zeki Velidi Togan'ın Türkistan'a dönen Abdulvahap Muradî'ye, Erk Firkasının oluşumu ve Türkistan'da yapması gerekenler konusundaki mektubu

مستتر عبدالوهاب ھمکنکه کیسه طوریانه بولغا نازنی احمدیانه یازوب ایوی . یو لکر مبارک بولسده ، ھەزەر ئیختییارلی بۆرۈپ اخیسە آمانە قاتتوب مەلئەتە چاشما فکرنە غەدە چەچین باقمە ھە سەنک ائیندکە باروب بئاکئنی تەلە ب تالا جن . جمعیەت اعضا یازدە تاشکند لیک ھەلە توکل عبداللە زادە . دیکانە بریسی (داملار دەر) کابلدە کاجوب کیلکە نە یک قاتقا سیپا غەداز ائیسە ایلانە باھدیرمەت اوجو نە تورکستانە احوالی واول طرفلار دەرکی تەقییقات حەقنە سەر قتالە یسارگانە . بوزات واسطە سە ایلانە و بویرگە کیلکە نە سمرقند چاھدەر ایسی ھە ھەر ھە قە بیلکە واسطیری ایلانە اوکر نەزک کر ملیت بروی کوج ب قوتلیک در جمعیەت بار و بھن برادرە . قولیا نە کیلکە نیتە ایسە یلیون یا تو بھور . لکە بر بری برلانە ھج بر نورمال ھناسیتری بوق چو نلکە تەقیقات کو چیلک بولوب ایلوچ کو کورکەت بولویکە نەسوزدە چیلک گە تیشوب طو رار ایسە . ھەلە توکل ۰ بھەدوم چوارلار دەر ھە باشو کیلکە جانوبوق قیلە دورسی ؟ ۰ دیکە یازادور . تورکستانە کی مەلر ارادەلر کورسە دە ماسکە و دە تەقیقات قیلغانە بولسەر ۰ زکیلی چە چیب اما آمانا تورکولە دە تەقیقات قیلغانە بولسەر ھەزیر یانلی چەب تەسیبە ایقولور ان نلر دیک سوزدە و لطفە قاتیقانە ھوک اکر بلج قولیسار اوز باشک . ایلانە مەشغول بولور سکر ، چو نلکە سزکە خارجەدە کیلو و ساجقا دە ھوک پاشاری ایلانە ھناسیستە بولور . آمانا دە کورکەت طور و کور ھەستەلەر ای قاتر تکی قە تکی بولور . شو فداق بولسا ھم قو ھونیت نرغە سیکە مەشغول بولماقکی و ھیکمە بولغانە قور ایز یولسوزدە طرفشا ھک کیلک .

مەلئەتە قاتیقار ان برین قیلە تورغانە اشک ان حقیقی فداکارا غەلجی و تەشکیل بھن یوللار دەر بر سنی بلک دقت نظر ایلانە انتجاب قیلوب اوز کلکە سزادسە چیلوب آقوب بوقولە سرنی و تەلیقا تەن اوزاکا بر و سە اشتراک نەجە قیلە رەفە چە اولدە ایزری طرفینە ھەلە نە کاتە شەرتکە اوز ایدە برە رەفە و اتق بول لیک در باشقە بر ایسە بیلە نە باروب بلک کوزلی اعضاسی کی آزا تەشکیلەت یا لچقەر . تاراکار دەر دیشتە ھم بولغانا بیل و قانە حەقن کینار بار ایوی . اوز سزنگ بیلانە سزە بولور . بوللارک ھج بریسی ایلانە اوزک کوروشوب یور ھەسەدە بوقولە اشنی یانلی بر تەشکیل بھن یوللار کتە قیلە روکیرە ک . حتی اولارکن قیلغانە تەقیقات قن اوزک کوج بیلانە کورە بولور . تەشکیلەت حەقنە بزنک ھەر سز برگە بییشو لوب چیقارغانە قزارلرین بوزدەر : ۱ . جمعیەت « جلی آزاد لقتە یولیدە فکری برلە شکە نە آیری و ات و نرغە و کور و بھرن طویلە مانە عومری ھەلە موسسە در . اول قانداغ بولغانە بولسا شو نراغ قانور ، و تورکستانە جلی جمعیۃت ۰ ائسنی مەنظەر ایتار . یوز بزلک پارلامنتیزین رنە بولور . انا بوزک داخل بولغانە کور بزلک کینچ فداکار و ھەقنە یاقەتە قەسمن بزل تورکستانە جلی سوسیالیست نرغە سە « ایرک » ۰ دیکە مەقتل نرغە ایتوب تەشکیل قیلەق . بر و نلکینک نقتە و مەغلل ایلی شکی شکا غەلە و یسارلە در . بوز بر و نلکینک کوج و مەقتە نذرک قیلەق . بر و نلک سز ائس ایوی غەنە با شکیلا نە ویاقنە تاج بولدی . و ھدی ائشەلەب التاق آرا ایلانە قبول ائدی . بوزدە جمعیەت نکر تورکستانە نە کیلکە نە اعضاسی ۰ کوشی بولوب کورک اوزادە سنی پش کتیر ، غنە خواسید ھەدەر ۰ عبد القادر ، اھرن زکی ، اھرن نوز (داملار نلک ائدی مەغللی نفا قول لوچ) در . نکر جمعیەت لک اعضا یاز ھەزەر ایرک نرغە سز کە دە اچلن . انا باشقە لر نرغە ۰ ایرک ۰ حەقنە سولکە نە نفا بوق . چو نلکە غزادی بوق .

(۱) ھەلە سز بولسە کورکە سەبە جمعیۃت اعضاسی ھەم بزلک حوزنە نە ۰ ۰ آئی اول عوز ایتوب قاری ایلانە جمعیۃتە بار کول قاتر ائسەر چو نلک سبیل بھن جمعیۃتک شاع و ھەشیتکە مەغلل و اچت ھەزیرین و اذ با بیلە مەساق نرغە سیکە و عومما مەغللی لرگە قاترین نالایق ایتار بھن سزکە یازغانە بولوب کورکەت انا نە دە ایشک . عظیم بک واسطە سز ایلانە یسارلار بولسە کورکەت ایتە ۰ ھەلە بزلک نلک چیلکە شەخسە ھەناسیستە یانە ائس کولور کیتوب یوروزدەر .

Belge 8'in çevrim yazısı

Muhterem Abdulvahap,

Memlekete dönmekte olduğunuzu Ahmetcan yazdı. Yolunuz mübarek olsun. Hepinizin tahsilinizi bitirip esenlik ve sağlıkla dönüp memlekette çalışmanıza duacıyız. Bilhassa senin sağlıkla vasil olmanı dileriz. Cemiyet azalarından Taşkentli Molla Tevekkül Abdullahzade isimli birisi (Damlalardan – *Hocalar-dan*-) Kâbil'e kaçıp geldi. Yeni Kafkasya'ya, kendi ismiyle basılmak üzere, Türkistan ahvali ve o taraflardaki tazyikat (*bas-kılar*) hakkında bir makale gönderdi. Bu zat vasıtasıyla ve buraya gelen Semerkantlı mücahitler reisi Molla Hemrahkul Beg vasıtasıyla öğrendik ki, milliyet ruhu çok kuvvetlidir ve Cemiyet vardır ve bazı yerlerde elinden geldiğince iş yapmaktadır. Lâkin birbirleri ile hiçbir normal münasebetleri yoktur. Çünkü takibat güçlü olup iki üç dost arasında söylenen sözler bile ÇEKA'ya¹⁸ ulaşıyormuş. Molla Tevekkül “ bilmiyorum duvarlarımız da Bolşeviklere casusluk yapıyorlar mı?” diye yazıyor. Türkistan'daki münevver adamlar arasında da, eğer Rusya'da, Moskova'da tahsil etmiş olsalar “ Ziyalı” (*aydın*) diye, ama Almanya'da ve Türkiye'de tahsil etmiş iseler “Zıyanlı” (*zararlı*) diye isimlendiriyorlarmış. Demek siz de vatana döndükten sonra eğer rahat bırakılırsa kendi işiniz ile meşgul olursunuz. Çünkü size hariçten geldiğiniz ve eskiden Türk Paşaları ile münasebette olduğunuz ve Almanya'da uzun bir süre kaldığınız cihetle bakışlar kuvvetli olur. Böyle olsa da komünist partisine mensup olmak ve mümkün olduğu kadar kendi yolunuza devam etmek gereklidir.

Memlekete döner dönmez en birinci yapacağın işler 1- Ha-

¹⁸ Rus gizli istihbarat servisi

kiki fedakâr ihtilâlcî ve teşkilatçı yoldaşlardan birisini çok dikkatli bir şekilde seçip kendine sırdaş yaparak, bütün sırrını ve talimatını ona vererek işi onlara yaptırmak. 2- Onlar da kendileri tarafından vilayet ve büyük şehirlere özlerinden birer muktedir ve sağlam zevatı muallimlik veya başka bir iş ile göndererek, çok gizli ve aza sayısı çok az bir teşkilat kurmak. Kazaklardan Dinşe, Hembuhar Bayef, Velihan Ömerof gibiler vardı. Onlar sizinle sırdaş olurlar. Bunların hiçbiri ile kendin görüşmeden, bütün işini yukarıda belirttiğim gibi teşkilatçı bir yoldaş vasıtasıyla yürütmen gerek. Hatta onların ne yaptıklarının tafsilatını kendin çok bilmesen de olur. Teşkilat hakkında bizim toplanarak verdiğimiz kararlar şunlardır:

1- "Cemiyet" milli azadlık yolunda fikirleri birleşen ayrı zevat ve fırka ve grupları toplayan umumi milli müessesedir. Evvelce nasıl kurulmuşsa öyle kalır ve "Türkistan Milli Cemiyeti" ismini muhafaza eder. Bu bizim parlamentomuz yerine geçer. Amma buna dahil olan grupların genç, fedakâr ve halka yakın kısmını biz "Türkistan Halkçı Sosyalist Fırkası" (ERK) diye müstâkil bir fırka şeklinde kurduk. Programının kısa ve uzun iki şekli bu mektuba ilaveten gönderilmektedir. Bu programı çok uzun süre müzâkere ettik. Program müzâkeresi Haziran 4'ünde başladı ve çok yakında tamamlandı. Üzerinde ciddi çalışılarak ittifak ile kabul edildi. Burada cemiyetin Türkistan'dan çıkan azası 32 kişi olup¹⁹ merkez idaresi 5 kişidir. Osman Hoca, Mamur (Niyazi), Abdulkadir (Süleyman), Ahmet Zeki, Ahmet Nafiz (Ona vekil olarak Mustafa Şakuli vardır). Merkezi Cemiyetin azaları, hepimiz Erk fırkasına da dahiliz. Ama başkalarına Erk hakkında bir şey söylemiyoruz, çünkü lüzumu yok.

Bu Fırkanın ismini "Erk" koyduk, Bu Fırkaya mensup kişiler "Erkçi" olarak isimlendirilirler. Erk kelimesi bütün Türk

¹⁹ Malûmunuz olsa gerek ki, sabık cemiyet azası Miyan Büzürk bundan 4-5 ay evvel genel toplantı kararı ile cemiyetten tamamen çıkarılmıştır. Bunun sebepleri, Cemiyetin şan ve haysiyetine aykırı aleni ve açık hareketleri ve Azerbaycan Müsavat Fırkasına ve umumen milliyetçilere karşı uygun olmayan fikirleri size yazılmış idi. Gûya elinize geçmemiş. Azim Bey vasıtasıyla gönderilmiş olsa gerektir. Miyan Büzürk'ün şahsıyla alâkası kötüdür. Gelip gidip duruyor.

lehçelerinde vardır ve Erk şeklinde söylenir. Yalnız Osmanlıca'da tesadüf edilmiyor. Manâsı "kudret" ve "irade" (gewalt, der Wille, die Kraft, Stark, Gewaltig, eitrig). Kazaklar da ise der fraie Wille manâsında vardır. Nevai'den misal:

*Nice Efganden etse aǵzını berk / Yok erdi nale çekmekte
anga Erk*

Veya Hoca Ahmet Yesevi veya Kurgani'de:

*Eski üskü Börk'üm bar/ Sönük sarsık kürküm bar/Şey-
him otun yubarsa / Barmaskarı Erk'im bar.*

Kaşgar Türkçe'sinde derler ki:

Kamış kattıǵ boldı, Et yumuşak boldı, Erk yokdın yügüremez

Yani bizi dövüp küfrettikleri zaman Kamış sert gelir, et yumuşak gelir, tahammül edemeyiz. Çare olarak kaçarız demektir.

Kazaklar "Kız töreden erk aldı" diyorlar. Yani atasının müsaadesine bakmadan istediği gence gidip evlenmeye üvez naçalından (*şehirdeki yetkililerden*) müsaade aldı demektir. Divan-ı Lügat-ı Türk'te "Erkning ayrıanı yağlık, Ermegünün başı kanlı" diyormuş. Yani kendi kendisine sahip, gayretli, hamiyetli ve kuvvetli adamın aǵzı yağ olur. Nimet ve devleti çok olur. Ermegü, yani sessiz ve korkak ve herkese itaat eden gayretsiz adamın başı her vakit kan olur demektir. Bütün eski ve yeni kitaplarda, halk edebiyatında kullanılan bir kelimedir. Yalnız Osmanlıca'da görülmemektedir. Biz de Fırkamız kuvvet ve irade, kendi kendine sahip olmak manâsı ile bu sözü kabul ettik.

Sosyalist ismini açık almak gerekli görüldü. Çünkü başka beynelmilel tesanüt (*Uluslararası dayanışma*) yolu yoktur. Biz bu firkaya bugün yeni isim koymuş olmakla birlikte, programın esasları 1921 senesi Buhara'da oluşturulan programın aynısıdır. Yakında programı bastırırız. Rusça ve Almanca'sını Berlin'de bastırırız. Mustafa Çokay Varşova'dan dönerken sizi görmemiş olsa gerekir. Amma Ahmetcan'ı görmüş olmalı. Belki o söylemiştir. İstanbul'da Özbek şivesinde *Türkistan*

isimli bir mecmua çıkaracağız.²⁰ Yılbaşından önce çıkarınız diye ümit ediyoruz. Siyasi olmakla birlikte, ilmi, edebi ve içtimai meselelere daha çok ehemmiyet vermek niyetindeyiz. Memleketin iktisadi ve içtimai vaziyeti hakkında Bolşevik gazetelerinde yazılmayan haberlerin memleketten gönderilmesi elbette çok gereklidir. Bayrak meselesinde de işimiz kolaylaştı. Türkiye hükümeti çok sayıda arma yaptırdı. Bunun birisini bize alırız ve bayrağı ona göre yaptırırız. Ankara'ya gidersek, Marif Vekaletinden armaların birisini alacağım.

Şimdi siz programı iyi okuyup ezberleyin ve gençler arasında teşkilat kurmaya salahiyet ve iktidarı olan ihtiyatlı, lâkin muktedir ve cesur birisini bulup bütün işi ona verin. Bize göre Semerkant, Taşkent, Hokand, Merğilan, Nemengan, Andican, Katte Korgan, Buhara, Hive, Kızıl Orda, Pişpek gibi yerlerde üçer kişilik, hatta uygun adam bulunmayan yerlerde birer kişilik teşkilat olsa kafidir. Mümkün olursa Başkurtlardan da 3 kişilik bir heyet olsun. Yakında Erk fırkası namına bazı neşriyat ve broşürler basacağız. Kendi mecmuamızda da yazacağız. Bu münasebetle de olsa Bolşevikler hakkımızda yazarlar. Taşkent, Türkistan gazeteleri bize küfrederek yazıyorlar. Bu münasebetle de herkes işitir. Bu Fırkanın haricte yapacak işi Avrupa'daki siyasi fırkaların arasına girip çalışmak, kendimizi dünyaya tanıtmak ve Avrupa Fırkaları arasında dostlar bulmaktır. Amma dahilde Yani Türkistan'da yapılacak iş: 1-Gürültüsüz patırtısız fikri neşriyat ile Türkistan dahilinde ve Rusya haricinde yalnız bir kuvvetli ve azimli ihtilâl fırkasının çalıştığı fikrini yerleştirmek. Azimkâr gençlerin önderlerini nereye gittiklerini ve neye dayandıklarını iyi an-

²⁰ Türkistan ismi genel bir isimdir. Bunu geçen yıl Berlin toplantısında kararlaştırmış idik. Türkistan yerine Orta Asya'yı kullanılması elbette zararlı siyasettir. Bunu memlekette söylemek gerekir. Orta Asya'ya bütün Horasan, Afganistan, Keşmir, Tibet, Çin Türkistan'ı Moğolistan dahildir. Türkistan demek esir Türklerin meskeni demektir. Garbi Türkistan'a eski 5 oblast, Hive, Buhara, Türkmen, Afgan Türkistan'ı ve Kazakistan girmektedir. Şarki Türkistan'a Çin Türkistan'ı, Kaşgar ve Cungarya girmektedir. Eskiden cemiyet Orta Asya kelimesini kullanmaktaydı. Çünkü o vakit için Rusların Türkistan kelimesini lağvedip yerine Orta Asya kelimesini koymaları uygulaması yoktu. Şimdi ise onlar Orta Asya kelimesini eski Türkistan kelimesini unutturmak için kullanmaktadırlar. (Bu dipnot orijinal metinde mevcuttur)

lasınlar. Biz bittik, biz mahvolduk, biz perişanız demesinler. Ümitsizleşmesinler. En mühimi de budur. 2- İkincisi her vilâyette bir veya üç kişilik hakiki nümayende (*temsilci*) bulundurup her vilâyetin gençleri ile temasta bulunmak, Bolşevikliğe, Ruslara tamamen ve ruhen bağlanmalarını mümkün olduğunca engellemeğe çalışmak, vilâyet içindeki en etkili ve güçlü gençleri fırkaya sokamasa da, nüfuzu altına almaya çalışmak ve lazım olduğu zaman fırkaya alınıp iş yapacak münevver (*eğitilmiş*) gençleri hazırlamak. 3- Her vilâyette 1922 senesinden başlayarak Rusların mezalimi, bilhassa bugünkü iyi veya kötü olaylar hakkında, ve halkın durumu, iktisadiyatı ve eğitimi hakkında malumat toplayıp bizlere, harice çıkarmak. Bizler ise bunları burada Türkçe ve ecnebi dillerde neşredebiz. 4- Hariçte neşriyat için para bulmak ve bize göndermek. 5- Zaman zaman harice ticaret veya hac bahaneleri ile adam göndermek. Malûmat ve para göndermek için en iyi yol Moskova'dır. Türk ve Afgan sefarethaneleri vasıtasıyla mektuplaşmak ve para çıkarmak mümkündür. Türkiye sefiri Zekâi Bey²¹ ile bizzat görüşüp konuştum. Söz verdi. Musa Carullah Bigiyef efendi ile de görüşüp konuştum. O kişi de yolunu bulup gönderebilir. Yeter ki para bulunup verilebilsin. Başlangıçta 5-10 bin ruble kadar olabilir. Dikkatli davranılırsa her hangi bir tehlike olmaz.

Amma bu yeni fırkanın mevcudiyetinden eski cemiyet azaları haberdar olsalar da, bu cemiyetin Türkistan'daki azalarından ve yaptığı işlerden haberdar olmasınlar. Birbirlerini tanımasınlar. Çünkü eski cemiyet azalarının büyüklerinin çoğu, Ruslar ve Çeka tarafından bilinmekte ve her durumda takip edilmektedirler. Zaten onların çoğu da korku içerisinde. Ve ne iş olsa Ruslar onlardan görüp tazyikat altına alacak ve onları korkutacaklarından, onlar da gençlere engel olacaklardır. Bu sebeple onların hiç bilmemeleri daha iyi.

Yine bir mesele daha var. Erk Fırkası tarafından Avrupa'da bir nümayende bulundurma meselesidir. Sizin Almanya'daki yoldaşlarınızdan birisi, Almanya'da bir görev bularak, Rusya'ya dönmeden orada kalabilir mi?. Açık surette siyasi

21 Büyük elçi Zekai Apaydın

işler ile meşgul olmak, Avrupa'daki siyasi ihtilâl sosyalist fırkaları ile birlikte neşriyatta bulunmak, kongrelerine iştirak etmek içindir. Başka milletlerin hepsinde bu gibi adamların çokluğu sizin kendinize malumdur. Bakınız, Milli Sosyalistlerin Paris'teki beynelmilel kongresine Ukrayna ve Gürcülerden ne kadar muktedir adamlar iştirak etmişti. Kendilerini beynelmilel teşkilatlara sempatik gösterebildiler. Bizde yok. Azerbaycan'da eskiden Çar zamanında yetişen ziyahlar çok, yüzlerce burjuva ziyalı milletçileri var. Müsavat Fırkası onları temsil etmektedir. Onlar dahilde mahfi (*gizli*) gazete çıkardılar. Ve hariçte Paris'te Fransızca bir gazete ve bir mecmua çıkarıyorlar. Kazaklarda da ona benzer ziyalılardan bir hayli sayıda vardır. Bizde ise vaziyet başka. Bizde Çar zamanında yetişen ziyahlarımız yok kabilindedir. Onlar bir fırka veya grup teşkil edemezler. Bizde de siyasi adamlar 1917'den sonra, yani ihtilâl devrinde, bilhassa Bolşevizm devrinde sosyalizm, Marksizm terbiyesi altında yetiştiler. O sebeple Türkistan'da ve Başkurtlarda kuvvetli siyasi milli teşkilat, mutlaka Gürcü, Ukraynalı, Belarus ve Polonyalılarda olduğu gibi sosyalizm yolu ile gidecek. Bu muhakkaktır. Avrupa'daki ihtilâlcı milliyetçi sosyalist fırkalar arasında kendimizi temsil etme zarureti çok büyüktür. Bizim armas talmas (*şöyle böyle*) yoldaşımız Mustafa Çokayef var. O daha çok eski Beyaz Ruslar ile birlikte çalışmakta. Şimdi o, o çevreden çıkıp istiklâlcı, ihtilâlcı milli sosyalistler zemininde çalışamaz. Hem onun şimdi tuttuğu yol kendisi için de bizim için de iyidir. O Avrupa'da bizim Erk fırkasını değil, Cemiyeti temsil ediyor. Amma Avrupa'da ki milli sosyalist fırkalar arasında resmi surette Türkistan'ı temsil edecek birisi lazımdır. Sizin Almanya'daki talebelerden Erk fırkasına mensup olmak isteyenler olursa, aralarında böyle Avrupa'da kalmak isteyen, yazı tahriri gibi konular elinden gelenler çıkmaz mı? Taşkentli Salih isimli birisi vardı. Veya başka birileri vardı. Almanya'da temelli surette kalırlarsa, (isterlerse Alman kızı ile evlenip kalsın) iyi olurdu. Eğer bu şekilde bir adam bulunmaz ise bir bahane ile Türkistan'dan göndermeğe çalışmanız uygun olur. Türkistan'daki bir istidatlı talebe, muharrir veya şairlerden birisini İstanbul Darülfünunu edebiyat fakültesinde çalışmak için diyerek gönderilse, Köprülüzade Fuat Bey, böyle hakiki istidatlı talebenin Avrupa'da tahsilini ta-

mamlamasını sağlayabilirim diyor. Azerbaycan'dan Ahmet Caferi'yi²² Darülfünun gönderdi. Eğer Özbek veya Kazaklardan birer tane genç gelse, Avrupa'da tahsil yapsa orada fırkayı temsil edebilirlerdi. Şimdi bizim böyle adamlarımız olmayışı çok zor. Rusya'ya dönmekte olan talebeler böyle bir iş ile resmen ve ciddi olarak uğraşamazlar. Mesela şu yakın aylarda Berlin'de program ve bazı makaleler tab ettireceğiz. Avrupa fırkalarına bir adres göstereceğiz.

Bu işi üstlenecek kişi yok. Ahmet Naim var. O istinkaf etmesin (*çekinmesin*), Cemiyete dahil olmasa da fırkanın bazı işlerini takip ediyordu. Lâkin bu alanda tecrübesi ve salâhiyeti var mıdır? Ayrıca o şahıs kendisini teminat altına alamadığından Avrupa'da ne kadar süre kalabileceği malûm değildir. Mamafih bir şekilde mektuplaşıp göreceğiz. Gelecekte böyle iş için pek ciddi ve ağırbaşlı, temiz ahlâklı, tahammüllü ve cesur adam lazım olacak ki kendisini o muhit içerisinde idare edebilsin ve bizi rezil etmesin. Biz sizin (Abdolvahab'ın) Erk fırkası programına tamamen iştirak edip etmediğini bilemiyoruz. Fırkaya girmeyen Cemiyet azalarının sayısı çoktur. Fırkaya girip cemiyete girmeyenler olabilir. Mamafih bu hususta bütün gizli bilgileri siz Abdolvahap biraderimize yazdık. Kendi işiniz bilip ifa edeceğinize kaniiz. Kendiniz giderseniz, bu meseleleri, Cemiyet ve Fırka meselelerini kime verirsiniz. Ahmet Can mı olur?

Yine sizin geçen yıl Heidelberg'e gidip talebeler ile fırka meselesindeki kararnameleriniz bugün halâ elimizdedir. Onda demiştiniz ki: Cemiyet ile iş bitmez. Fırka gerekli demiştiniz. Yine, Fırkanın ismi meselesi görüşülüp yeni isim verilsin demiş idiniz. Nitekim fırka kuruldu. Program hazır. İsmi de var. Yakında Avrupa sosyalist fırkaları ile de münâsebet de girecektir. Elbette talebenin aktif, ihtilâl ruhlu, fedakâr olanları bu meseleye ilgilerini belirtirler. Kendiniz gittiğiniz için talebelere en anlayışı ve idrâki olgun olanları arasında bu meseleleri müzâkere edersiniz diye ümit ediyoruz.

Berlin'de kalan biraderlerinizle aranızda bir parola oluşturup gidiniz. Meselelerde muvaffak olursam şöyle şöyle ke-

22 , Ahmet Caferoğlu

limeler kullanırım deyiniz. Benim ismim Friederich²³ olur. Bizim mektubumuzdaki meseleleri gerçekleştirebilecek durumda olsak “Frederich’e olan borçlarımı yakında ödeyeceğim”, eğer hiçbir iş yapamıyorsanız “borçlarımı ödeyemeyeceğim” filan diyerek, her ne olursa olsun cevap yazarsınız.

Baki ihtiram,

Bütün arkadaşlar adına, Ahmet Zeki.

1926, Aralık 10

Not: Bugün yaş günüm (Geburstag). 36 yaşı doldurup 37 yaşa geçtim.²⁴

²³ Mektuplar Almanya’ya yazılacağından ve orada yaşayan bir Almandan borç alınmış varsayılacağından kod isim olarak Alman ismi kullanılıyor.

²⁴ Mektubun alt köşesinde, TMB genel sekreteri Mecdeddin Delil imzasıyla “17.9.1934 tarihinde bir kopyası Mustafa Beye gönderildi” şeklinde bir not düşülmüştür.

// بخاره اسپرینتۇ بهیت لقاومغه هموزاندملر بىر دېنە دە سیاستە کسب حیات
 ایتک تىرىپىلەرى مۇى بولك "لەق" اوردىا نوماينزه ليگى د "پرومىتە" دىكى مەنل مۇندەك "پرومىتە"
 چچومە سىلە ىز ایتولور. د بخاره مەنولس بىلەك دىسماى قوتل بىلەك "تورکەن" مۇى بولك"
 ھىئەتە داھل بولغانە "بخاره مۇى بولك" بىلەك قىبىل ایتولغانىگى موزدە بىشق چچومە بىشقىس د
 مۇسە بخاره د لگە سىنى د ھلقتى قىبىل قىلا آلمانا لىقى "روسىس مۇسار ھىستەلى" ایلە س
 بولغانە بخاره امىرى اوز بىلەك سىياسى ھىقتە تىلرى ایلەكە يالگى چچومە مۇى ایشكە خىس
 كىزىپ نفاق صالماقكە باشقە س نىسبەكە داصل بولا آلمانا لىقى اىضاح ایتىلور
 (.....)
 تورکەن مۇى بولكى ھىسى

احمد زكى ولىزى

Belge 9'un çevrim yazısı

TMB'nin merkez azalarının 10 Eylül 1927
sene içtıması kararlarından

I- Milli Birliğin Paris'te, Promete Mecmuası nezdindeki Mü-
messilliğine Talimatname

1- Esasi meselelere ait makaleler bilhassa merkezden ya-
zılacaktır. Mümessil Merkezden gelen tezleri Promete idaresin-
de müdafaa ve izah eder.

2- Mümessil bilhassa vukuata müstenit (*olaylara dayanan*)
ve ruzımerre (*güncele*) meselelere ait makaleler verir. Bu maka-
lelerin ruhu Milli Birlik Cemiyetinin 7 maddelik programı ve
12 maddelik hatt-ı hareket programına muvafık olması şart-
tır.

3- Mümessil tarafından esasi meselelere ait yazılacak ma-
kaleler Cemiyetin programları ile izah edilmeyen meselelere te-
mas eder ise, o makale de acele değil ise Merkeze gönderilsin,
yahut esaslar hakkında mufassal mektup ile istıfsar edilsin (*so-
rulsun*). Bilhassa hariç Avrupa ve Şark devletlerinin Türkistan
hususunda ittihaz eden veya etmek isteyen siyasetlerinin na-
zik meseleler olduğuna dikkat edilsin.

4- Hariçten Promete Mecmuasına veyahut mümessilin ic-
ra-i tesir edebileceği her bir diğer neşriyata Türkistan hakkın-
da gönderilen makalelerde zararımıza bir iş olup olmadığı ci-
hetini nezaret etmek, Promete'de zararlı fikirlerin çıkarılması
hakkında mümessilin sözü kabul edilmelidir.

5- Promete veyahut başka matbuatta "Yeni Türkistan"ı hü-
lâsa etmek, Türkistan Bolşevik matbuatını, hususi mektupla-
rı toplayıp, Promete mecmuasının her bir sayısına Türkista-
n'a ait siyasi kronikl (*olaylar dizini*) yazıp vermek, bunları Mil-

li Birlik Merkezine de göndermek. Bundan başka mümessil Promete'ye yazıp verdiği her makalesinin de bir nüshasını Merkezi İdareye yazıp gönderir.

6- Promete'deki mümessil, Milli Birliğin Avrupa nümayendesi ile birlikte Milli Birliğe ve Yeni Türkistan idaresine Avrupa ahvalinden geniş haberler yazar. Gazetelere yazılmayarak ağızdan işitilen haberleri ve gazete haberlerinden de merkezin takip edemediği tafsilatı yazarlar. Türkistan gazetelerini ve Türkistan'a ait Avrupa matbuatındaki makaleleri ve konferansların meallerini tafsilatlı bir şekilde ve bekletmeden vakti saatinde gönderirler.

7- Yeni Türkistan Mecmuasına makaleler yazar.

Bu talimat muhtasaran (özet olarak) Promete idaresine de ilâm edilir.

II- Buhara Emiri'nin Cemiyet-i Akvam'a memorandumlar verip yeniden siyaseten kesb-i hayat (*yeniden doğmak*) etmek tecrübeleri Milli Birliğin Avrupa nümayendeliği ve Promete'deki mümessili tarafından Promete Mecmuasında reddedilir. Buhara münevverlerinin ve siyasi kuvvetlerinin, Türkistan Milli Birlik Heyetine dahil olan "Buhara Milli Birliğinde" temsil edildiği, bundan başka hiçbir şahıs ve müessesenin Buhara ülkesini ve halkını temsil edemeyeceği, Rus monarşistleri ile bir olan Buhara Emiri'nin siyasi çıkışları ile yalnız umumi milli işe zarar vererek, nifak yaymaktan başka bir neticeye vasil olamayacağı izah edilir.

İmza:

Türkistan Milli Birliği Reisi

Ahmet Zeki Velidi

1- كىم بولكى! مىھار سىنە شىزنى سامرە، قۇرۇلتاغىنىڭ ئىزىگە كىرىڭىز، ئىككىنچى قېتىملىق كىرىشىڭىزگە ھىچقى تەسەننى

تەسەننىڭ ئىچىنى چالغىڭىز.

2- قۇرۇلتاغىنىڭ ئىزىگە كىرىڭىز، ئىككىنچى قېتىملىق كىرىشىڭىزگە، ئۆزىڭىزنىڭ سەھىيە سەھىيەسىگە، تۇرۇپ قالماڭىز، ئۆزىڭىزنىڭ

تەسەننىڭ ئىچىنى چالغىڭىز، ئىككىنچى قېتىملىق كىرىشىڭىزگە، ئۆزىڭىزنىڭ سەھىيە سەھىيەسىگە، تۇرۇپ قالماڭىز، ئۆزىڭىزنىڭ

Belge 10'un çevrim yazısı

1928 senesinde tanzim edilmiştir.

Komşu ve kardeş Azerbaycan ve Türkistan ülkelerinin takip ettiği gaye ve maksatlar aynı ve menfaatleri müşterektir. Bu iki ülke müstevli şimal Rus barbarlarının müstebit çarlık istilasını altında hemen bir asırdan fazla bir zaman inledi. Bu esareti Türk'ün şanına yakıştıramayan bu iki ülke, muhtelif vesilelerle müstevlilere karşı daima isyan halinde bulunmuş ve bu mahkûmiyete asla boyun eğmemiştir. Son Rus inkılabını müteakip istiklâlini kurtarmak için uğraşmış ve muvaffak da olmuştu. Fakat bu defa bu sevgili Türk ülkeleri, eski Çarlık Rusya'sı yerine, Bolşevik maskesi altında kızıl Rusların kahpece istilasına maruz kalmıştır. Gençlik, elinden alınan bu mukaddes istiklâlini istirdada (*geri almaya*) katiyen azmetmiş, mahkûmiyet ve esaret zinciri yerine şerefle ölmeyi tercih ederek Rusya'ya karşı mücadele etmeye yemin etmiştir.

Son Bolşevik istilasını müteakip her iki ülkeden muhtelif sebeplerle harice çıkan münevver gençlerden bir kısmı, bugün hür ve müstakil kardeş Türkiye bayrağı altında esir yurtlarının istiklâli, terbiye ve terakkisi (*gelişmesi*) uğrunda büyük bir azim ve sarsılmaz bir imanla çalışıyorlar. Her iki gençliğin hedefi aynı, maksat ve menfaati müşterek bulunuyor:

Türk'e, Türk toprağına yakışmayan istila kâbusunu bu iki Türk ülkesi üzerinden def etmek ve yerine hürriyet ve azadlık getirmek, mademki bu cephede iki gençlik de müttefiktedir. O halde emellerin tez husulü ve gayenin bir an evvel tahakkuku için kardeş Azerbaycan - Türkistan gençlerinin el ele vererek müttefik olarak hareket etmeleri icap eder. Yalnız kurtuluş hususunda değil aynı zamanda ilim, hars ve terbiye sahasında da yan yana yürümelidirler. Binaenaleyh müşte-

rek menfaatleri nazarı dikkate alarak her iki gençliğin iştiraki ile bir Federasyon teşkilinin lüzumuna kanaat getirdik.

Federasyon; aşağıdaki umdeler (*ilkeler*) dahilinde hareket edecektir:

1- Federasyon; her iki ülkeyi ve gençliği alâkadar edecek meselelerle uğraşacaktır. Fakat gerek Azerbaycan ve gerekse Türkistan Gençler Birliği kendi dahili işlerinde müstakil olup Federasyon dahili işlere karışmayacaktır.

2- Federasyon; birliklerin Türkiye Cumhuriyeti Hükümetince tasdik edilmiş programı dahilinde Teşrik-i mesai edecektir.

3- Federasyon; her iki birlikten ikişer murahhas (*yetkili temsilci*) almak suretiyle dört azadan ibaret olacaktır.

4 İşbu yukarıda zikredilen heyet üç sene müddetle vazife ifa ederek, her sene başında kongre akdiyle faaliyeti hakkında raporlar tanzim eder. Bu kongre her iki gençler birliği azasının heyeti umumiyesi ile gerçekleştirilir.

5- Muvakkaten (*geçici*) tanzim ve imza edilen işbu yukarıda zikredilen maddelere, istikbalde zaruri görülen maddeler dahi ilave edilebilecektir.

6- İşbu anlaşma iki nüsha olarak yazılmış ve imzalandıktan sonra teati edilmiştir.

Kayıt: Federasyonun meşgul olacağı geçici vazifeler:

a- Her iki gençler birliği için muvafık ve münasip bir bina tedariki hususunda uğraşır

b- Gençler Birliği azalarına müsamere ve konferanslar tertibiyle her iki ülke gençliğinin yek diğerine hakiki temasını temin etmek için çalışır

c- Türkiye Cumhuriyeti dahilinde ve Ecnebi memleketlerin ilmi, fenni müesseselerini görmek, onların medeniyet sahasındaki, terakki (*gelişme*) ve teali (yücelme) uğrunda teşebbüslerini yakından tetkik etmek, aynı zamanda kendimizi onlara tanıtmak gibi gayeler hedefleyen istifadeli ziyaret ve seyahatler tertip eder.

Belge 11

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle Türkistan Türk Gençler Birliği'ne bina tahsis edilmesi ile ilgili belgeler

12/6/1929

T.C. İstanbul Vilayeti Tahrirat müdürlüğü. Sayı: 3392/M.S. 1883

Türkistan Türk Gençler Birliği Riyasetine

Hülasa: Türkistanlı fakir talebeye yurt tahsisi H.

Birliğiniz tarafından kalenderhane veya misafirhane namı altında idare olunan tekkenin Türkistanlı fakir talebelere melce olmak ve talebeye Yatı yurdu ittihaz edilmek üzere İstanbul Türk Ocağı emrine verilmeği dahiliye V. celilesinden iş'ar buyurulmuş ve keyfiyet icap edenlere tebliğ kılınmıştır. Beyanı malumat olunur efendim. İ.V.V.N.

(imza) Fazıl

(imza) Hüdai

T.C. Başvekalet Muamelat müdürlüğü

Şube... Sayı: 6/3761 – 12/10/1929

İstanbul Hükümet konağı karşısında Gümüşhane sokağında, 9 numarada Türkistan Türk Gençler Birliği Merkezine:

Reisicumhur hazretlerine takdim ettiğiniz istidanameye cevaptır.

Sultan Ahmet, Mehmet Paşa yokuşunda Türkistanlılar Tekkesi binasında, Şeyhin ikamet ettiği kısımdan maadasının Marif vekaletinin nezareti ve Türk Ocakları merkez heyetinin

idaresi altında olmak üzere, İstanbul'a tahsil için gelen hariç Türk memleketleri talebesinin ikametine tahsis ve terki için Evkaf umum müdürlüğünden İstanbul Evkaf müdürlüğüne yazıldığı, mezkur Um. Müdürlükten bildirilmekle tebliğ olunur efendim.

Başvekalet Müsteşarı adına
(imza) Emrullah, (imza) M. Rıza

T.B.M.M. Arzuhal Encümeni- Haftalık Karar Cetveli

Sayı: 27. 22/6/929

Arzuhal No: 1187

Arzuhal verenin adı, adresi: İstanbul, Hükümet Konağı karşı, Gümüş sokağında 3, Türkistan Gençler Birliği reisi M. Ahmet Ef.

Arzuhal Hülasası: Kendilerine bir yurt temini

Encümen Kararı ve ne sebepten verdiği: Türkistan Gençler Birliği reisi M. Ahmet imzasıyla yüksek reislik makamına sunulan arzuhal Encümenimize gönderilmiştir. Dileği: Öteden beri Türkistanlı fakirlerin barındığı Türkistan Tekkesi ve kalenderhane ve misafirhanesi namı altında idare olunan birkaç bina, ol baptaki kanuna tevfikan kapatılmış ve yurtsuz talebeler melcesiz kalmış olduğundan kendilerine bir yurt temininden ibarettir. Dahiliye Vekaletine yazılan tezkireye gelen karşılıktaki: Mevzubahis mahaller Türkistanlılar tarafından tekke olarak kullanıldığı için kapatılmıştır. Buralarda barınan Türkistanlılardan büyük bir kısmı Darülfünuna müdavim olan ve ırkan Türk bulunan ve mekteplerimizde tahsil eden talebeye melce temini için, bu binaların Türk Ocağı emrinde bir talebe yurdu şekline ifrağı muvafık olacağı düşünülmüş ve muvafık bir hal tarzı bulunması, İstanbul Vilayetine yazılmıştır denilmektedir. İcabı söylenildiğinde: Bu hal şekli encümenimizce de muvafık görülmüş olmakla İstanbul vilayetine müracaat eylemelerinin arzuhal sahiplerine anlatılmasına karar verildi.

K.No: 685 K.Tarihi: 19/5/1929

İstanbul Türk Ocağı

Sayı: 341 İstanbul, 20/8/1929

Türkistan gençlerine tahsis edilmek üzere Heyeti vekile kararı ile Türk Ocağına verilen Sultan Ahmet'te kain Özbekler Tekkesi, vilayetten aldığımız tebliğ üzerine şimdilik mezkûr binada Türkistan gençlerinin oturabileceklerine dair vesikadır.

Umumi kâtip

(Resmi mühür ve imza)

Dr. Fethi

Belge 12

Zeki Veli Togan ve Abdulkadir İnan'ın Türkistan
Milli Birliği Merkez Heyetinden istifa metni

تمسب خارجي مرکز قومئته سنه .

جمعیّتک اسمیہ اعضا سی چوقاق اوغلی مصطفیٰ بکلاک بو سنه 8 نیسان تاریخیله مرکز قومئته یه (مخاتبی خبرلریم بلک نامه) یازدیجی مکتوبنده کوریلدیکی وجهله تمسب تشکیلاتنه علناً قبیله اشتراق موتممه ایتمه یلیبود ، حتی 1929 سنه قونرہ سی بیله بوچرئدن کوبا باشقرد اکثریتی تخلیقی آلتندہ اداره اولونان برقوقنرہ اولارق طهرایدیلیر ؟ دیگر لرئدن چوقاق بلک وقتیکه کندیسی مقننہ تمسب مرکزی نرؤدندہ کی قومئسیون طرفدن تبول وصوکی القویاییلیر تزاری یا لکر تمسب مرکز نده کی باشقرد اعضا لیک کندیسنہ تارشق اھانتی نتیجہ سی اولارتق کوسرہ لک بوتلرک ، ماہو ندن صوکرادہ باشقرد اعضاء مقننہ مرفوع ایجا مائده بولدیمق و تمسب بلک دیگراعضا بلق آزارلرین بوزشرمق ایچون نہرمانہ اولارق قولانا جعنی آکلا تیرور ، کرک مذکور مکتوبده وکرک و مارت تاریخیله عبدالقادر نامه یازدیجی مکتوبده استانبولہ کلیمس اولادہ کی باشقرد ممثلاییلہ آل ورمیہ چک و کوروشیمہ چک برئشکلہ خاص دشمنانہ ہر وضعیت آلدیجی سویلہ یور ، ہر بوکچ و ضعیفک - اورثا آسیادہ بویہ مهم حادثہ کی ظہور ایلدہ مسئولیتی زمانہ تشکیلق چورر تمسب شاھد اولوب اولورلارین و چوقاق بکلاک تمسب ایلہ منفق جالیشمانی مهم ضرور کوردیگرن ویزم قومئته دہ بولونماز بو مقصدک حصولہ مانع تشکیل ایتمکی آچیچہ آکلشہ یئندن تمسب خارجي مرکز قومئته سنہ کی باشقردستان حقق و تالیفہ مزون چکیلیوروز و چوقاق لارم اولان لر ایلہ بیلہ بریمہ روز ،

عبدالقادر

زکی ولی

1929 سنہ مایس 4

استانبول

Belge 12'nin çevrim yazısı

TMB Harici Merkez Komitesine

Cemiyetin sabık azası Çokayoğlu Mustafa Beyin bu sene 8 Nisan tarihiyle Merkez Komiteye (kâtip Mecdeddin Bey namına) yazdığı mektubunda görüldüğü veçhile, TMB teşkilatına alenen kabile iftirakı (*ayrılışı*) sokmak isteniliyor. Hatta 1927 sene kongresi bile, bu cihetten, güya Başkurt ekseriyeti tagal-lübü (*zorbalığı, baskısı*) altında idare olunan bir kongre olarak taan ediliyor (*ısrarla tanımlanıyor*). Diğer taraftan Çokay Beg vaktiyle kendisi hakkında TMB merkezi nezdindeki komisyon tarafından kabul ve sonra lağvedilen kararı yalnız TMB Merkezindeki Başkurt azaların kendisine karşı ihaneti neticesi olarak göstererek, bu kararın, daha bundan sonra da Başkurt azaları hakkında her nevi ithamlarda bulunmak ve TMB'nin diğer azaları ile aralarını bozuşturmak için bahane olarak kullanacağını anlatıyor. Gerek mezkûr mektupta ve gerek 9 Mart tarihiyle Abdulkadir namına yazdığı mektupta, İstanbul'a gelirse oradaki Başkurt mümessillerine el vermeyecek ve görüşmeyecek bir şekilde halis düşmanane bir vaziyet aldığını söylüyor. Biz bu gibi vaziyetin, Orta Asya'da böyle mühim hadiseler zuhur eden mesuliyetli zamanda teşkilatı çürütmesine şahit olup oturamayız. Çokay Beyin TMB ile müttefikane çalışmasını mühim ve zaruri gördüğümüzden ve bizim komitede bulunmamız bu maksadın husulüne mani teşkil ettiği açıkça anlaşıldığından TMB Harici Merkez Komitesindeki Başkurdistan Heyeti vazifemizden çekiliyoruz ve bunu lâzım olan yerlere bildiriyoruz.

İmzalar

Ahmet Zeki Velidi, Abdulkadir Süleyman

İstanbul, 1929 sene, Mayıs 4

Not: 4.5.1929 tarihli TMB merkezi içtimasında müzâkere edilmiş ve kabul edilmiştir.

Belge 13'ün çevrim yazısı

I-Giriş

1- Türkistan Milli Birliği, 1927 senesi İstanbul'da akdolanun Birinci kongrede kabul ve 1929 senesi Eylülünde yine İstanbul'da toplanan fevkalâde (*olağanüstü*) toplantı tarafından genişletilerek kabul ve tasdik edilen, malûm esas umdeler (*ilkeler*) dahilinde Türkistan İstiklâli için çalışan bir teşkilat olup, bu teşkilatın ismi kısaltılarak "T.M.B = TMB" şeklinde yürütülür.

2- TMB'ye, ancak Türkistan istiklâli yolunda çalışan ve çalışmaya azmeden Türkistanlılar girebilecektir.

3- TMB teşkilatına girecek şahıs için merkez azalarından birisinin teklif ve kefaleti lazımdır.

İhtar: Şubelerde idare heyeti azalarından birisinin teklifi ve kefaleti şarttır.

4- TMB, teşkilatının hariçte kongre tarafından seçilmiş bir merkezi olup icabına göre muhtelif yerlerde şube açmak ve murahhaslar tayin etmek hakkını haizdir. TMB merkezi ve şubelerinin idare heyetleri bir sene müddetle seçilirler.

5- TMB senede bir defa umumi kongre toplar. Kongre merkezin tasvip ettiği mahalde akdedilir. Kongreye nispet (*oran*) dahilinde her şubeden vekiller iştirak ettiği gibi, merkez azalarının hepsi iştirak etmek hakkını haizdirler.

6- Rusya'dan ayrılmak isteyen milletlerle akdolunacak federasyon gibi münasebetlerin tesisi hakkı yalnız kongreye verilmiştir.

7- Önemli meseleler ortaya çıktığı ve icap ettiği zaman şubelerden birinin ve merkez azasından üç kişinin tasvibiyle Merkeze verilecek bir takrir (*önerge*) üzerine fevkalâde olarak umumi kongre toplanabilir.

8- TMB teşkilatları arasında teati olunacak bütün haberleşmeler ve resmi yazışma heyet namına olacaktır.

II- Merkezin Vazifeleri

1- Merkez azaları; aralarından üç kişilik bir kâtipler heyeti seçerler. Bu heyet başkâtip, mali işler memuru, idari işler memuru şeklinde üç vazife ile görevlendirilecekler. Kâtipler heyeti vazifeleri kendi aralarında taksim ve tayin ettikten sonra merkeze arz ile tasdik ettirirler.

2- Merkez; On beş günde bir toplanarak milli menfaatlerimizi alâkadar eden meseleleri müzakere eder ve karara bağlar. Keza kâtipler heyetinin icraatını tetkik ve tasdik eder.

3- Muhtelif memlekete gönderilecek murahhaslara verilecek talimatnameleri tanzim etmek ve kongrelerin toplanmasına nezaret ederek sonuçlandırmak, vazifeleri arasındadır.

Mülâhaza: Merkez; esas işler hakkında ve önemli işler arifesinde şubelerden fikir almalı ve danışmalıdır.

4- Şubeleri ve murahhasları alâkadar eden meseleler ve mazbata suretleri vs. kâtipler heyeti başkatipliğinden hemen resmen tebliğ edilir.

5- Etrafa gönderilecek murahhaslar ancak merkez tarafından tayin edilir. Ve murahhaslara emir vermek salâhiyeti yalnız merkeze aittir.

6- TMB teşkilatının bütün neşriyatı merkeze aittir. Şube bulunan bir mahaldeki TMB neşriyatı o mahaldeki şube nezaretine tevdi edilerek esas umdeler dahilinde hareket etmesi için salâhiyet verilir. Bununla birlikte merkez herhangi bir sapmayı genel teftiş etme salâhiyetini muhafaza eder.

III- Şubelerin vazifeleri

1- Şubeler TMB'nin esas umdeleri (*ilkeleri*) dahilinde hareket etmek mecburiyetindedirler.

2- Kendi aralarında seçilmiş ve merkez tarafından tasdik edilmiş üç kişilik bir idare heyeti tarafından idare olunurlar.

3- Bir idare heyeti kendi arasında vazife taksimi yapar ve bir başkâtip tayin eder. Bu zat aynı zamanda merkez azası ve şube nezdinde TMB'nin murahhası sıfat ve hakkına haiz olup

merkez ile şube arasındaki irtibatı temin eder.

Mülâhaza: Herhangi bir sebep ve mazeret karşısında, başkatipliğe tayin edilen zatın merkez murahhaslığına girmesi mümkün olmadığı takdirde idare heyeti kendi arasından diğer bir kişiyi murahhas olarak gösterebilir.

4- Şubelerin herhangi mühim bir siyasi hareketleri merkezin malûmatı dahilinde olması lazımdır.

5- Normal şartlarda, en azı ayda bir defa, umumi raporla vaziyetten merkezi haberdar etmeleri lazımdır.

6- Şubeler; icabına göre bölgelerindeki azalar ile umumi toplantı yapabilirler. Ve TMB esas umdelerini göz önünde bulundurarak, dahili disiplini muhafaza için karar almaya yetkilidirler.

7- Şubelerin senelik hesaplarından bir özet merkeze gönderilir.

IV- Murahhaslar (*yetkili temsilciler*)

1- Murahhaslar; faaliyetleri ve umumi meseleler hususunda merkez nezdinde mesul oldukları için, buldukları yerde teşkilatımızı alâkadar eden meseleleri mufassal rapor halinde muntazaman merkeze bildirmek ve icabında talimat almak mecburiyetindedirler.

V- Ek

1- TMB teşkilatının azalarından birisi TMB teşkilatı bulunan bir yere gittiği zaman, o yerdeki teşkilat toplantılarına iştirak edebilir. Merkeze gelen azalar merkez toplantısında rey sahibi değildirlir. Fakat merkez azaları şube bulunan bir mahalde idare heyeti toplantısında rey hakkına sahip değilse de umumi toplantıda rey hakkına sahiptir.

2- Merkez ve şubelerde mali hususlar, yazışmalar ve mazbatalar muntazam surette yürütülür. Özel deftere kaydedilir ve toplantıya iştirak edenlerin imzaları ile birlikte muhafaza edilir. Merkez ve şubelerin resmi mühürleri bulunur.

3- TMB teşkilatının, neşriyat, teşvik ve tanıtma işleri ve icrası gerekli olan hususları merkezde kâtipler heyeti, şubelerde ise idare heyeti tarafından yürütülür.

Belge 14

Mustafa Çokayoğlu'na verilen Avrupa
Temsilciliği yetki belgesi (16.12.1929)

Yeni Türkistan
Ümit, Edebi, Siyasi, Milliyetperver
Aylık Mecmua
İstanbul

Babıâli-Hükümet konağı karşısında
Gümüşhane sokağında No. 3

16/12/1929.

No.

— مازندانت —

1929-نجی ییل سنسابق آیدیه استانبولده طوبیوزان «تعبیه» نیک فوق العاده
کیتک بیغیشی تامانیدان آدره ایسه نسلالیکه بیله گورنگدن «تعبیه مرکز» اعصکی
یوقای اوندی مصطفی ج. نیک اولوشمیز نامیغه ایسه گورمکی اوجون

ایسبو مازندانت برتری

تعبیه مرکز بی

تعبیه بی:

[Handwritten signature]

MADE IN MOROCCO
CULTURE MILITARY

Belge 14'ün çevrim yazısı

MANDAT

1929 yılı Eylül ayında İstanbul'da toplanan TMB'nin fevkalade genel toplantısı tarafından Avrupa siyasi mümessilliğine tayin edilen TMB merkez azası Çokayoğlu Mustafa Beyin teşkilatımız namına çalışabilmesi için iş bu mandat verildi.

TMB merkez reisi

TMB katibi,

imza: Mecdeddin Delil

II

4) مختلف مملکتہ کو نہریں جلاک ایکٹھن در پردہ گی مرخصارده لہیت مرخصارده جیزدیگی
یولہ کیہ جلدو .

II . پرو چوغانہ و ساطنک صورت ادارہ سی عقدہ .
 1) برکارت ناسر افکاری اولان میر عارک بکونگی حالہ مستقل اوامی موافق کورنگی
 کیہ بونشری است در لہر بک دیگر برگی و قومیتہ (منافع کوزہ دہ جلاک بر شکارہ
 نشری لازم بولونیہ
 2) پارسی و لہیت اتوامک مفری اولان جنوہ کی مہر بر مرکزہ عمومی منافعہ تمثیل ایست
 نوزہ لہیت مرخصہ طرفینہ بر آوی وای لہیتہ جلاک بردفعہ چقا چقا فرانسوزیہ
 سیاسی بر بللیتہ نشری لازم کورولیہ

III . حدود لہر مسئلہ سی .

1) قریک طبعین حدودی قبول ایہ لہر .
 2) ایران اور لاک آدر و پاروکیہ سنہ قارنو حدودی سورا بلغہ سی منبغہ منبغہ قدر
 و سیمبر شہری جو انہن ایران بلغہ سلیم جزر دیگر نیہ قدر اوز الیہ
 3) قورستانک جنوب و شرقنہ گی حدودی آسکی روسیہ ایر بر طرفہ گی قوشود لہر
 حدودی اولان قبول ایہ بللیہ بود لہر حق و حقوق قارنہ روس و رعایست ایہ بلجک
 4) بر لاک تمثیل ایست لہری اولک (آرا سنہ گی حدود مسئلہ سی داخلی مسئلہ تلقی ایہ لہر
 حالی صورتہ یہ بورا تلقی سی موافق کوریلہ .
 5) شمال حدودی تقدیری تشکیلی متصور بولان مستقل سیریا دولتی مرخصار
 آکلا شمایہ و ابسط در مستقل سیریا دولتی تشکیلی مسئلہ سنہ منظر قالا جفر
 جلاک اشتراک ایہ ناز بقرارت منسوب اولہ قاری بر لہر طرفنہ قبولنہ چاشمق
 کندیلر یسین قدسی بر و تطبیق تلقی ایہ لہر .

آئینہ بقول اشتراک ایران ذوال اشتراک در

اصولینہ مطابق لہیت ریاست نامینہ یازویں ابرامی رضایان

Belge 15'in çevrim yazısı

İdil Ural komitesi namına Ayaz İshaki Beyin daveti üzerine, 21.5.1929 tarihinde, Türkistan tarafından Mustafa Çokaçoğlu, Ahmet Naim ve Tahir Şakir, İdil-Ural tarafından Ayaz İshaki ve Dr. Lebib Selim Beylerin iştiraki ile bir meclis akdedildi. Murahhasları gelemeyen Kırım Milli Komitesini de Ayaz İshaki Bey temsil ediyordu.

Meclisi idare için Ayaz İshaki Bey, reis, Tahir Şakir, kâtip seçildiler.

Toplantının maksadı hakkında Ayaz İshaki Beyin, birliklerimizin hattı hareket ve faaliyetlerinde beraber olmaları ve harice karşı bir cephe teşkil ederek kuvvetli bir varlık şeklinde çıkmaları lüzumu ve müşterek düşmana karşı istiklâllerimizi almaya kadar birbirimizden ayrılmadan çalışmamız lüzumu konusundaki izahatı dinlendikten sonra, kendileri tarafından hazırlanan bir projeyi takdim etmesiyle meselenin müzakeresine girişildi.

Mustafa Bey, Türkistan adına iştirak edenlerin, bu konuda Merkezi Birlik ile haberleşmelerine yeterli zaman olmaması sebebiyle, buradaki müzakereler ve kararları yalnız şahısları tarafından imza ve icra edecekleri ve neticenin Merkezi Birliğe takdim edileceğini ilave etti. Bu teklif de kabul edildikten sonra hazır proje Dr. Lebib Bey tarafından okunarak madde madde müzakere edildi.

I- Türkistan, İdil-Ural ve Kırım Milli Birliklerinin, bugüne kadar gelen ayrı teşekküller halinde devam etmekle beraber, harici siyaset cephesinde birlik halinde çalışmalarını hakkında, Mustafa Bey evvela esas itibariyle böyle bir cephe birliği teşkiline ihtiyaç olup olmadığını tayin ettikten sonra nasıl teş-

kil edileceği meselesine geçilmesi gerektiğini söyledi.

1- Müzakere neticesinde istiklâl yolunda yapılacak harici harekette böyle bir cephe birliği teşkiline kati ihtiyaç olduğu ve umumi bir heyet-i murahhasa teşkili ittifakla kararlaştırıldı.

2- Bu Murahhas Heyeti, ayrı birliklerin gönderecekleri murahhaslardan oluşacaktır. Bu heyete murahhas tayin etmek işi her merkezin kendisine bırakılmaktadır.

3- Murahhas Heyeti azalarının hep birlikte bulunmaları için maddi şerait müsaade etmediği taktirde, kendilerini temin edebilecekleri memleketlerde kalabilirler. Bu Murahhas Heyetinin senede iki defadan az olmamak şartıyla bir araya gelerek umumi meseleleri müzakere etmeleri lazımdır.

Herhangi bir merkezde yaşayan Murahhas Heyet azası bulunduğu yerde her üç birliğin menfaatlerini temsil eder. İm-kân bulunduğu ve lâzım görüldüğü takdirde her bir birlik yine ayrıca yardımcı murahhaslar göndermeğe hakkı vardır.

4- Muhtelif memleketlere gönderilecek ikinci derecedeki murahhaslar da Murahhas Heyetinin çizdiği yolda gidecektir.

II- Propaganda araçlarının idare şekli hakkında

1-Birliklerin Neşri efkârı (*sözcüsü olan yayın organı*) olan mecmuaların bugünkü halinde müstakilen devamı muvafık görüldüğü gibi, bu neşriyattan her birinin diğer birlik ve komitelerin yararlarını gözetecek bir şekilde neşri lazımdır.

2- Paris ve Cemiyet-i Akvam'ın merkezi olan Cenevre gibi mühim bir merkezde Umumi menfaatleri temsil etmek üzere, Murahhas Heyet tarafından bir ay veya iki haftada bir defa çıkacak Fransızca siyasi bir bülten neşri lazım görülmüştür.

III- Hudutlar Meselesi.

1-Kırım'ın tabii hududu kabul edilmiştir.

2- İdil Ural'ın Avrupa Rusya'sına karşı hududu Sura nehri membandan (*kaynağından*) mansabına (*döküldüğü yer*) kadar ve Simbir şehri civarından İdil yığısıyla (*nehriyle*) Hazar

Denizine kadar uzanıyor.

3- Türkistan'ın cenup ve şarkındaki hudutları eski Rusya ile bu taraftaki komşu devletlerin hududu olarak kabul ediliyor. Bu devletlerin hak ve hukuklarına hürmet ve riayet edilecektir.

4- Birliklerin temsil ettikleri ülkeler arasındaki hudut meselesi dahili mesele telâkki edilerek, hallinin sonraya bırakılması muvafık görüldü.

5- Şimal hududumuzun tahdidi, teşkili mutasavver (*tasavvur edilen*) olan müstakil Sibiryaya Devleti murahhasları ile antlaşmaya bağlıdır. Müstakil Sibiryaya devleti teşkili meselesine müzahir kalacağız.

Meclise iştirak edenler bu kararın mensup oldukları birlikler tarafından kabulüne çalışmayı kendileri için kutsi bir vazife telâkki ederler.

Altını bütün iştirak eden zevat (imza) etmişlerdir.

Aslına muvafık, Heyet-i Riyaset (*başkanlık heyeti*) adına yazıcı İbrahim Arifhan.

Belge 16

Türkistan Milli Birliği reisi Osman Kocaoğlu'nun,
Avrupa temsilcisi Mustafa Çokayoğlu'na
Promete konusunda yazdığı mektup (26.6.1929)

29/6/29
سەنابول

= / =

3/III-29

محترم قاراشم مصطفى محمد خاى بك ،

29/6/29 تاريخى رتب هيت محترمه «خطاباً يازيله مکتوبىز رتب مرکزى»
مجلسنه او قولدى . اىكى ماده لك مطلق بىز قبول ايتلدى . 1- يردمه ته يه
در حال جو خيزرانده تعمردى مکتوب يازيلدى . خاققاس قوشته سە ^{بىش}
مايس اىي سوکنده بيلديريش رى . به کنىم بالذات اىمين بکدن سوروم .
رسول زاده اىمين ^{بک} يردمه ته «يه يازمديکنده وىلاي بيان معذرت ايتدى .
چونکه رى خيزرانده رسول زاده اىمين بک د سعيث امل بکلرک اولرى تىبانو
يوليس برنجى شعبه سى طرفدن باصيلوب اوراقلى الفشى بک فنا
کوکلر واقعه بولوب اوتدى . بوکاده سبب کندى فرقه لرى آراسنده [●]
آيريلوب هيقان بعضى آذربايجانلى و داغستانلىلر دانشوس و شکائت
ايتکلر بونلر کويانکلر منفعته خدمت ايدر لر دىوب بوليس مرکزى
دانشوس ره بولوشلر!

اميد ايدم که بوکوکلر واقعه فنا نيجه و يرمىس قاچى خيرا بولور

دوینوز در دوللار حقهده یا زمشکاز بویاره بوش بره صرف ایدلمکده.
 اولاره اهدرنگی ولیدی بک و عجدالقا در کلکلاک «کین کورستان» حقهده
 قرضدار بر لوب کورستانله قرضلرین بر قسمن دیرلدی و تورشمیده
 مجعنه زک انشرینه و او کورا واداره مدیسی کی ضرور خیارلا
 صرف اولدی. هابایللی قونقوره کوره حیکمنز:

ستانبولده بولونزلیق زمان، رقوب مرکزی،
 خرابی موخینجه بشیمه، دوللار سوروشتم قونقوره مصارفی
 ایچین اکی یوز دوللار ره تورق یوز دوللار بارایس و یوز
 ده کلله جک و کللا ایچین یوز دوللار ده ستانبولده قونقوره خرابی

ایچین جمائیدر دوللار فقط،
 بوخصوصه کوروشوب جواب ویره کلکی تکر اراسولیشی،
 یایی و خیران آیریزه مجعنه به یار کس میدی شمعی
 آگزوره یاره قالیدی، باشقیر بردهن معاودت اولادیلین
 ایچین وضعیتیش کلکشدی.

۱۰۰ ویزه خصوصهده ستانبولبعوثی جلال ساحر کی انقویه کتوب
 یازدشم. مکه اولاره انقوردهن ستانبول کله کله ستانبولبعوث ایشدی
 و تورق اده حاجی مرکزی یس صمدالله صبحی بک ایلد کوروشتم ویزلا
 دیزه کره حقهده «باریس» سفیری ختم فتحی بک افندی ویزه ویزلا
 ایچین توصیه ده بولوشغی و عهد ایتدی بوخصوصه داکر «باریس»
 کتوب یازاجغی بیلدردی، صهره شون عموده ایتدی که صطحنی
 حوقای بک یاریس سفیرینه بیزک کلکلاک ایلد ایللا صلطفه حوقای

بک حقهده یازولغیم کتوبی سورسونلار، و سزه [یق بنده] استیجی
 بیلدیرسونلار.
 تاراشتم سن در حال کیدوب یاریس سفیری ویاخووشا
 دن در صمدالله صبحی بک ستانبولبعوث دن کتوب آکوب ویاخو
 آلما و تاملین بیلوب، بانا یاز ملیک کنز.

قونقوره ایب سزک ستانبول کله کله قهر تاخیر ایدیلدی
 خرابی ملطفنا کورنیریم»

(س)

یاستی آئینه کی مرکز تا نیرت ایش قیلیتی لازم ایش
 بوالشی ای آناش ایلورن، بنامء علمیه مرکزوه کی اقال
 تصدیق بیلرله هتا بیلوره فاللاخیم بوانق کورولور، حال آنک
 شهره ده افاضتانه به بالاد کیتماک آرزوسنده ایریم
 چونکه: شهره دن حکمت داخله ایش کورمه یارکون
 ایری، حال حاضرده شهره ده محترم مفتی صدرالایم
 ایش قیلوب تورده بیدر باطف آباد ده جنخلی عبدالایم
 منیدک باشی تجاصد لرندن تظلمه ایش قیلوب تورده بیدر
 بولکس مفتی صدرالایم خانق بول کورسرتیلم ینه تورون
 اسمنه جنخلی جماصد کورنلی صورتده حکمت داخله
 کیتیک راها برضیوتی برهم حال یقینه برضی کلمه کورسرت
 صفراء ضله شیرخوب بیدر لر مرغابیه کیدوب بختراک
 واسطیلم بخابره اطمینه یا یعنی استیور کورن فقط،

4 =

احمدزکی حلیه سرتک ایشلرکون جنایتینه کورمه رعب دک عاکی
 اعضا لغدن رتب مرکز رجقا رئیس حراس بو بونون شعبه لر شعبه
 ایلم تاجیسلا ندی، عتا شعبه لردن، رتب مرکز نه نگله بیر
 لور کوره شعبه رتب داخله تسانه دبر تک قوت بولون
 بایریدر لر
 احمدزکی ولیدی اسلامی راها توتونه ده کور ولید کدر
 بو آدم بزی ایشی ایلا ایضاح یا بقدیر داعماله تویری
 حکمت یقینه کی داخله کی شعبه لری ده بیتقدیر دک
 شعبه لر بول کورتوک یرینه نفا صا لوب عتا شعبه لر ده
 اعضا لر بیر یرنه اد رض تقدیر ده بکلم بالاد شعبه لری
 و اختلفات تکیدوب کیدرن شعبه لری توزوب حکمت داخله
 ایشاری کورمک آلدرن کلر کی قادر جانلار ندن استیوم
 فقط، مرکز بوندوق بولوب توزوب [احمدزکی ولیدی نمانده]
 ایشی قیلیتی کوج ایری، اول احمدزکی ولیدی

د صومالی حرکتکداری دغش عقاقدتہ حکوم ادرپ مملکت راخذندہ کی ضلوق
 صحیح بر زمان اوانا ظہور ادر لایا غش بیلدر کر بخش بولور دردی .
 سو دوتیاره خارش اولان ضلوق عصیا لدری ایلم خیا امیر
 حکمتداری آراسندہ کی خوقلار اور ویا افلا رعایہ کنہ کرتوت ولس
 لارندہ .
 حکمتکلردن بر قاج دانہ کوندر کزلری اولور دردی بوردہ بر قاج بیشر
 کشیاره و عدایتیم خصوصہما استنا بول مبعوتی د خورک اوجاقای مرکزی
 کیمس حصدا امر صحیحی یک بر دانہ بولور کلازم اولور .
 ● محمد کاظم بیک خاطر اتنی [تورکستانہ عالیہ] یازندہ
 حویریمورک اورو پادہ نش قلیقن قابل میرد . ندرستی
 شتره تصدیق ایبیروم . صیب ارقدا شایک عضو اجتراملو طار
 باشقہ اجترامله آلاکزنی صیقار کوزر کز کردن
 او پادہ م خودجا اولملی حکماست

افتخاستان اتدیر اوقادار قاریشدری کہ بر خیر الکی
 قابل اولمید . بر قاج دفعه مکتوب یار یازلری و اصل اولوب
 و اوللا دلفندہ بر خیر یوق .
 قارداشم ، سزودن شوئی تمنی ایردرم کہ
 یازکر دشمنان زدنده بزی محجب العیوب محبیبی باصین
 معاوضی بر آن اول کوندر سوزون چونکہ احد زکی ولیدی صبر کردہ
 مجموعہ بی نہ حقیقا بیلدرم و پارہ بی نہ بولور دم دکھرس با
 اعتماد ایردرک دیوب تور و موسر د ترکستانلیرک آلدرن
 برایش کلیمور دہ صاماتیشور .
 برودہ سزودن شوئی وطللی دغشی رحا ایردرم کہ تورکستان بختہ
 لرینی بزہ کوندر سزولکن
 دبر وہ بخارا ایردی حقیقہ برودہ منہ برہ بر قبال با بک
 اونی تورکستان راخذندہ صحیح بر اعتباری قائلین دصراشنی بالکل
 او انقورہ دن عبارت اولوشنی نش قلیقن کزلری اولور دردی .

Belge 16'nun çevrim yazısı

Muhterem kardeşim Mustafa Çokay Beg,

15.6.1929 tarihli "TMB Muhterem Heyetine" hitaben yazdığımız mektubunuz TMB Merkezi toplantısında okundu. İki maddelik matlubunuz (*isteğiniz*) kabul edildi.

1- Promete'ye derhal 23 Haziranda taahhütlü mektup yazıldı. Kafkas komitesine ise Mayıs ayı sonunda bildirilmişti. Ben kendim bizzat Resulzade Emin Beyden sordum. Resulzade Emin Bey Promete'ye yazmadığından dolayı mazeret beyan etti. Çünkü 1 Haziranda Resulzade Emin Bey ve Said Şamil Beylerin evleri İstanbul polisi I. Şubesi tarafından basılıp evrakları alınmış. Çok fena istenmeyen vakıa oldu. Buna da sebep kendi fırkaları arasından ayrılıp çıkan bazı Azerbaycanlı ve Dağıstanlılar ihbar ve şikâyet etmişler. Bunlar güya İngiliz menfaatine hizmet ediyorlar diyerek polis merkezine ihbarda bulunmuşlar.

Ümit ederim ki bu istenmeyen vakıa fena netice vermez ve akıbeti hayırlı olur.

2- Vize hususunda İstanbul mebusu Celal Sahir Beye,²⁵ Ankara'ya mektup yazmıştım. Bugünlerde Ankara'dan İstanbul'a gelen İstanbul mebus-u muhteremi ve Türk Ocağı Merkez Reisi Hamdullah Suphi Bey ile görüştüm. Ve sizin vizeniz hakkında "Paris" sefiri muhterem Fethi²⁶ Beyefendiye vize vermeleri için tavsiyede bulunacağımı vaat etti. Bu hususa dair Paris'e mektup yazacağımı bildirdi. Hem de şunu ilave etti ki,

25 Erozan

26 Okyar

Mustafa Çokay Bey Paris sefirine benden²⁷ Mustafa Çokay Bey hakkında yazdığım mektubu sorsunlar ve size (yani bana) neticesini bildirsinler. Kardeşim siz derhal gidip Paris sefiri veyahut müsteşardan, İstanbul mebusu Hamdullah Suphi Bey'den mektup alıp almadıklarını öğrenip bana yazmalısınız.

Kongre ise sizin İstanbul'a gelişinize kadar tehir edildi. Kararı mefufen (*ekte*) gönderiyorum.

Üç yüz dolar hakkında yazmışsınız. Bu para boş yere sarf edilmemiştir. EVELA Ahmed Zeki Velidi Bey ve Abdulkadir Beylerin "Yeni Türkistan" hakkında borçlu olarak gösterdikleri borçlarına bir kısmı verildi. Ve bir kısmı da Mecmuanın neşrine ve kira ve idare müdürlüğü gibi zaruri şeylere sarf oldu. Hesaplarını kongrede göreceksiniz.

.....²⁸ İstanbul'da bulunduğu zaman "TMB Merkezi" kararı mucibince 500 dolar sormuştum. Kongre masrafı için -iki yüz dolardan dört yüz dolar, Paris ve Berlin'den gelecek vekiller için, yüz dolar da İstanbul'da kongre harcı için ceman Beş yüz dolar- . Fakat²⁹ bu hususta görüşüp cevap vereceğini tekrar tekrar söylemişti. Mayıs ve Haziran aylarında mecmuaya yardım kesildi. Şimdi elimizde para da kalmadı. Başka bir yerden muavenet olmadığı için vaziyetimiz müşküldür.

Ahmed Zeki Velidi'nin işlediği suçuna göre, TMB'nin adı azalığından (TMB merkezi) çıkarılması kararı bütün şubelerde hüsnü kabul ile karşılandı. Hatta şubelerden TMB Merkezine gelen maruzatlara (*arz edilen yazılara*) göre "şimdi TMB dahilinde tesanüt (dayanışma) ve birlik, kuvvet buldu" diye yazıyorlar.

Ahmed Zeki Velidi meselesi daha kongrede görülecektir. Bu adam bizi iş yapmaktan daima alıkoydu. Memleket yakınındaki ve dahilindeki şubeleri de bıktırdı. Şubelere yol göstermek yerine nifak yayarak, hatta şubelerdeki azaları birbirine düşürdü. Ben kendim bizzat Meşhed'e ve Afganistan'a gidip, şubeleri yeniden kurup memleket dahilindeki işleri görmek,

²⁷ "mektup alıp almadığına" kelimelerinin üstü çizilmiş.

²⁸ Orijinal belgenin bu kısmı kesiktir.

²⁹ Burada yazılı olan kelime kesilerek çıkarılmıştır.

elimden geldiği kadar canlandırmak isterdim. Fakat merkezin bozuk olduğu bir durumda (Ahmed Zeki Velidi zamanında) iş yapmak güç idi. Olursa olsun, Ahmed Zeki Velidi riya seti altındaki merkezi tanımadan iş yapmak lazım idi. Bu iş ise anarşi olur idi. Binaenaleyh merkezdeki arkadaşların tasvipleri ile İstanbul'da kalmam muvafık görüldü. Aslında Meşhed ve Afganistan'a ben bizzat gitmek arzusunda idim. Çünkü: Meşhed'den memleket dahilinde iş görmek pek kolay idi. Halihazırda Meşhed'de muhterem Müftü Sadreddin iş görmektedir. Latifabad'da Cizzaklı Abdulkerim Binbaşı (Semerkand mücahitlerinden) iş görüyor. (Bu kişi Müftü Sadreddin Han'ın yol göstermesiyle). Yine Turab Abid isminde, Cizzaklı mücahitlerden, gizli surette memleket dahiline gitti. Daha bir haber yok. Behemehal (*herhalde*) yakında bir haber gelse gerek..

Hemrahkul, Şir Muhammed Beg ile temasa girip Çitral vasiyesiyle muhabere yapmak istiyorlardı. Fakat Afganistan işleri o kadar karıştı ki haber almak kabil olmuyor. Birkaç defa mektuplar gönderildi. Vasıl olup olmadığına dair bir haber yok.

Kardeşim, sizden şunu temenni ederdim ki^{a30} yazsanız; düşmanlar nezdinde bizi mahcup etmeyip, mecmuaya yapacağı muaveneti (*yardımı*) bir an evvel göndersin. Çünkü Ahmet Zeki Velidi her yerde “mecmuayı ben çıkarabilirdim ve parayı ben bulurdum ve herkes bana itimat ederdi” diyerek doluyor ve “Türkistanlıların elinden bir iş gelmiyor” diye sataşılıyor. Bir de sizden şunu dahi rica ederdim ki Türkistan gazetelerini bize gönderirsiniz.

Ve bir de Buhara Emiri hakkında Promete'ye bir makale yazıp, onun Türkistan dahilinde hiçbir itibarı kalmadığını ve her işinin yalnız maceradan ibaret olduğunu yayınlarsanız iyi olurdu. Ve son hareketleri dahi akamete (*başarısızlığa*) mahkûm olup memleket dahilindeki halkın ona hiçbir zaman destek olmayacağını bildirderseniz iyi olurdu. Sovyetlere karşı olan halk isyanları ile Buhara Emir'inin hareketleri arasındaki farkları Avrupa efkâr-ı umumiyesine (*Avrupa Kamu oyuna*) göstermek lazımdır.

Kitabınızdan birkaç tane gönderseniz iyi olurdu. Burada

³⁰ Orijinal belgede bu kısım boş bırakılmıştır.

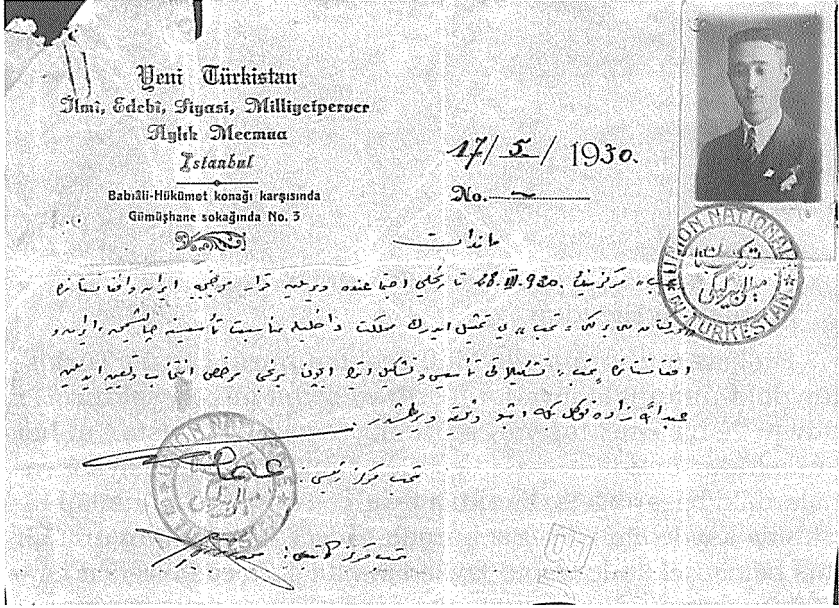
birkaç muteber kişilere vaat ettim. Hususen İstanbul mebusu ve Türk Ocakları Merkezi Reisi Hamdullah Suphi Beye bir tane vermek lâzımdır.

Muhammed Kâzım Bey hatıratını (Türkistan'a ait) yazmıştı. Soruyor ki Avrupa'da neşretmek kabil midir? Fihristi size takdim ediyorum. Bütün arkadaşların arz ihtiramları var. Baki ihtiramlar. Ellerinizden sıkar ve gözlerinizden öperim.

Kocaoğlu Osman

Belge 17

Türkistan Milli Birliği Orta Şark Temsilciliği Belgesi

Belge 17'nin çevrim yazısı

Mandat³¹

TMB merkezinin 28.3.1930 tarihli içtimamında (toplantısında) verilen karar mucibince, İran ve Afganistan'da, Türkistan Milli Birliği, (TMB)'yi temsil ederek memleket dahiliyle münasebet tesisine çalışmak, Afganistan'da TMB teşkilatı tesis ve teşkil etmek için birinci murahhas intihap (seçilen) ve tayin edilen Abdullahzade Tevekkül Beye işbu vesika verilmiştir.³²

İmzalar

TMB Merkezi Reisi: Osman Kocaoğlu
TMB Merkezi Kâtibi : Mecdeddin Delil

³¹ Yetki Belgesi

³² Belgenin ekinde Türkistan Milli Birliğini tanıtan ve gayelerini anlatan bir açıklama vardır.

*Belge 18*TMB tarafından Japonya Hükümetine
Sunulan Memorandum³³ (Kasım 1932)

Muhterem Efendim,

Bu kısa muhtıramızda Milli Teşkilatımızın Büyük Türkistan'daki umumi faaliyetini teşrih ve izaha imkân yoktur. Bir duygu ve bir emel taşıyan müttehit ve vahit Türkistan'ın her köşesinde vücuda getirdiği eserler, ilmi, içtimai ve siyasi sahalardaki başardığı iş, bıraktığı tesirler Türkistan'ın inkılâp tarihinde kaydedilmiştir. Biz burada sadece harekâtı umumi bir kuş bakışı şeklinde tespiti faydadan hali görmediğimizden kaydı münasip bulduk.

Türkistan halkı, Japon milletini ve şevketli Japon devletini 1904-5 senelerinde öğrenmeğe başladı. Rusya hapishanelerinde ve menfalarında ezilen, umumen gayri Rus milletler, Rus - Japon muharebesini dikkatle takip ederek Japonların zaferini, Rusların hezimetini samimi kalpten arzu ederlerdi. Bilhassa Türkistan münevverleri; Altay ırkına mensup ve Türkistan Türkleri ile arasında ırki yakınlık ve kardeşlik bulunduğunu ileri sürerek, Japon ordusunun Ruslara karşı olan zaferini, Altay ırkına mensup bir milletin yükselip diğer ırkdaşlarına yardım ellerini uzatması diye sevinir ve göğüsleri kabarırdı.

Japonlara karşı olan bu sempati ve muhabbetin bir çok sahalarda tezahürünü görmek mümkündür. O esnada, Japon zaferini benimseyerek Ruslara karşı hicviye yazan Türkistan halk şairlerinin şiirleri, Rusların şiddetli tedbir ve taz-

³³ Belgenin orijinali Türkiye Türkçe'si ve Fransızca olarak yazılmıştır

yıklarına rağmen, gizliden gizliye halk arasında söylendi ve ta el hal (*halen*) yaşamaktadır.

Japon milletinin, aksayı şarktan (*Uzak Doğudan*) kalkarak menhus Rus emperyalizminin suratına indirdiği bu yumruğun, şark milletlerinin siyasi intibah ve hareketlerine olan manevi tesir ve yardımı pek büyüktür. Hele Türkistan Türkleri nezdinde Rusların siyasi ve askeri kredilerini oldukça kırdı. Bundan dolayı, Japon millete karşı olan minnettarlığımız ve sempatimiz, Türkistan'ın yirmi birinci asır bidayetinde olan siyasi intibah ve hareketleri tarihinde de yazılmıştır.

Umumi harbin zuhuru (1914) Rusya boyunduruğu altında bulunan milletlerin milli ve siyasi istiklâl davalarına bir kat daha kuvvet verdi. Nihayet 1917 senesi başlanan Rusya inkilâbı ile inarodoslar'ın³⁴ milli ve siyasi istiklâl davaları kuvveden fiile çıkmaya başladı.

Ezcümle, sabık Türkistan Hanlığı merkezi "Hokand" şehrinde toplanan "Dördüncü Türkistan Kurultayı" Türkistan Muhariyetini ilan etti (10.12.1917). Aşağıdaki zevattan mürekkep bir merkezi hükümet seçildi: Tınışbay oğlu Mehmet Can (Hükümet Reisi ve Dahiliye Nazırı), Orazbay oğlu Abdurrahman (Dahiliye Muavini), Koca oğlu Ubeydullah (Harbiye Nazırı), Çokay oğlu Mustafa (Hariciye Nazırı ve Türkistan Meclisi Müessisanının davet komitesinin reisi), Şah Ahmet oğlu İslam (Maliye Nazırı), Mahmut oğlu Abit Han (İaşe ve Azuka Nazırı), Mir Adil (Nafia), Ağa oğlu Hidayet (Ziraat), Nasir Han (Maarif).

1918 senesi Şubatında Bolşevikler, Türkistan Milli Hükümeti merkezi olan Hokand şehrine hücumla başladılar ve on iki gün devam eden bir kanlı ve feci muharebeyi müteakip Merkezi Hükümet dağıldı ve şehir büyük hasara uğratıldı. Fakat, 1923 senesi nihayetine kadar çete harbi bütün şiddeti ile devam etti. Altı senelik bu harp, yalnız mevzii olmayıp Türkistan'ın her vilayetinde ayrı ayrı devam ettiği için ülkenin iktisadi damarları da kurudu ve halk pek ağır günler geçirdi.

Milli Hükümet, büyük emellerle doğmuş iken Bolşeviklerin namertçe hareketleri önünde maalesef, kafi derecede kuv-

³⁴ Çarlık Rusya'sında, Rus olmayan milletlere verilen isim.

veti olmadığından, dayanamadı. Milli Hükümet dağıldıktan sonra siyasi faaliyetle yine gizli uğraşmağa başladı. Milli teşkilat, öteden beri kendisine en samimi ve yakın bir dost bildiği ırkdaş Japon devletinin Türkistan kurtuluş yolunda yalnız bırakmayacağını kuvvetle ümit ediyordu. İşte bu samimi temayül neticesi olarak, bir heyetin Tokyo'ya izamı (*gitmesi*) kararlaştırılarak A'lem oğlu Sadreddin Han ile Kerim oğlu Arif'in bulunduğu bir heyet, 1920 senesi ilkbaharında yola çıktılar. Fakat maksada yetişemedi hudutta yakalanarak bu teşebbüs akim kaldı.

Vatanın kurtuluşundan asla ümidini kesmeyen Türkistan milliyetperverleri yılmadan yine çalıştılar.

10.12.1921 tarihinde sabık Buhara Cumhuriyeti Reisi Koca oğlu Osman tarafından, Duşanbe vilayeti (bugün Tacikistan Sovyet Cumhuriyetinin merkezidir) merkezinde, Ruslara karşı başlanan harbe, sabık Türkiye Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa da maiyetinde birkaç Türk zabiti ile beraber iltihak etmişti.

1922 senesi Şubat 19'da, Behbudi şehrinde (sabık Buhara Cumhuriyeti vilayetlerinden) Koca oğlu Osman Bey riyasetinde "Türkistan Milli Birliği Merkezi" kongresi toplanarak bütün çete kumandanlarına bir beyanname neşredilmiş ve Enver Paşanın kumandası altında çalışılarak harbe devam edilmesi bildirilmiştir. 1922 sene 4 Ağustosta Belcivan'da Enver Paşanın şahadeti üzerine, Milli Birlik (Türkistan Milli Birlik Merkezi) tarafından Sami Paşa baş kumandan tayin edildi. 1922-23 muharebeleri oldukça kuvvetli ve umumi bir mahiyette olduğundan, Bolşevikler merkezi Rusya'dan yeni kuvvet celbine mecbur kaldılar. Nihayet, 1923 Temmuz 25'inde Sami Paşa Afganistan'a geçti ve Türkistan Milli Birlik Merkezi azaları da kısmen Afganistan'a ve kısmen İran ve Türkiye'ye geçtiler.

Türkistan'da Rus ve Bolşeviklere karşı olan kıyam ve hareketler senelerce devam ettiği halde maalesef hiçbir taraftan maddi ve manevi yardım alamayıp, akıbet (*sonuç*) dağıldı. Fakat, halk arasındaki isyan ruhları ve istiklâl fikirleri devam edip duruyor ve günden güne de inkişaf ediyor.

Türkistan Milli Birliği Merkezi, 1927 Martından itibaren Türkistan haricinde müteşekkil bir faaliyete yeniden başladı. Mezkûr sene Martında akdolunan kongreyi müteakip, İstanbul'da "Yeni Türkistan" ve Berlin'de de "Yaş Türkistan" namında mecmualar ve broşürler neşretti. Kocaoğlu Osman Bey riyasetinde yeniden faaliyete başlayan bu devrede, yapılacak işler Afgan, İran, Türkiye, Şarki Türkistan, Paris, Berlin ve sair yerlerdeki Türkistan muhacirlerini yine istiklâl davası etrafında toplamak ve memleket dahilinde bulunan arkadaşlarla irtibat peyda etmek, hem dahildeki vatandaşlara ümit ve iman ışıkları vermektir. Bugün bu dilek ve arzularına, bütün yoksulluklarına rağmen, yetişmiş ve muvaffak olmuştur. Bundan maada, Rusya'dan ayrılmak isteyen Ukrayna, Kırım, Kafkasya milletleriyle teşriki mesai ederek "Promete" mecmuası neşriyatı ve merkezi "Promete"ye iştirak etti. Bu hareket, Rusya'dan ayrılmak isteyen milletlerin yeni bir ittifak ve müşterek siyasi hareketleridir ki, ileride inarodoslar'ın Rusya'ya karşı müttehit (*birleşik*) harbi bir cephe teşkil etmelerine medardır.

Türkistan Milli Birliği Merkezi, öteden beri Şarki Türkistan meselesiyle uğraştı. Gerek Şarki Türkistan münevverleri olsun ve gerekse oraya hicret eden Garbi Türkistanlıları yukarıda zikri geçen mecmualar ve milliyetperver "Türkistan Türk Gençler Birliği" etrafında topladı.

Türkistan Milli Birliği Merkezi, Şarki Türkistan meselesiyle uğraşırken, fiilen orasının tenevvür ve milli maarifçe terakkisi (*gelişmesi*) hususunda çalıştı. Çinlilere karşı siyasi cephede ise ancak "teorik" ve "pasif" bir vaziyette idi. Fakat 1931 senesinin Eylülünde Mançurya'da başlayan Japon - Çin harbi ve neticede bu sene Mançurya'nın müstâkil "Mançu ku" namı ile bir devlet şeklinde ortaya çıkması, Türkistan Milli Birliği Merkezinin Şarki Türkistan'a karşı olan nokta-i nazarını (*bakış açısını*) değiştirmiştir.

T.M.B. Merkezi, Çin'in içine düştüğü bugünkü hercü-merç ve anarşiye göre, Şarki Türkistan'da istiklâl meselesini ve onun imkânlarını ararken, orada müstakil bir devlet doğması kabil olduğu kanaatindedir. Fakat, tecrübelerimiz ile sabittir ki, doğacak devleti yaşatabilmek için müttefiklere ihti-

yaç vardır. İşte bu itibarlardır ki, T.M.B. Merkezi, irken kardeş olan necip Japon milleti ve Şevketli Japon devletinin Şarki Türkistan meselesine yakından alâka göstererek yardım elini uzatmaktan geri durmamasını temenni eder.

Türkistan Milli Birliği Merkezi faaliyetini şimdilik aşağıdaki iki madde üzerine tespit etti:

1- Şarki Türkistan'da nüve halinde bulunan milli ve siyasi istiklâl fikirlerine muayyen bir suret ve cereyan verebilmek için, Şarki Türkistan'a yakın bir yerde siyasi gazete ve broşürler neşretmek.

2- Şarki Türkistan'ın müteaddit şehir ve kasabalarına "propagandacı" ve "teşkilatçı" adamlar göndererek teşkilatlar vücudunda getirmek.

Zatı devletlerine işbu memorandum ile beraber bir de Şarki Türkistan'a dair coğrafi, tarihi, iktisadi ve bugünkü siyasi vaziyetlerine umumi bir bakış ve kısaca hülâsadan ibaret bir risaleyi de "Türkistan Milli Birliği Merkezi" namından takdim etmekle kesb-i şeref eyler ve bilvesile arzı hürmet ederiz, efendim.

1932. Teşrinisani. İstanbul

Türkistan Milli Birliği Merkezi

İmzalar

T.M.B.M. Reisi: Koca oğlu Osman
ve T.M.B.M. Kâtibi: Mecdeddin Delil

Belge 19

Doğu Türkistan ile ilgili olarak TMB
ve Yakup Hanzade Mustafa tarafından
İngiltere kralına gönderilen mektup

حضرت صاحبزادہ
ہشتادہ سالہ قرالی دھندستان امپراطوری جو بیجا
تاریخ میری ایلہ انا و طعم اولان شرقی توکستانہ بد کوئی کونہ جو بیان
ایب دور ان آثار ضعیف و ضعیفتر، بنی، ذات کوکت ما بلیتہ مرا عقیدہ بلو
و اسکی سیاسی خرابی تیزی یکدیگر برداھا تازه لحاظ کی ہوکت فکر
تشوین ایلدی.

ذاتہ و قدرتہ معلوم اولدنی اوزره، اتانل یعقوب بہت
(اصلی فرغانہ لیدر) ۱۸۶۴ سنسی شرقی توکستانہ تشکیل
ایتدیگی حکومتل عقل تاشری با پیام یعقوب خانل (اصلی دور خدیوین
بر باد کند شہریدر) بیوت خد اکارلاریلہ آئیلمسی د قور و طلمس
با پیام یعقوب خان، انکلترہ قرالییم دھندستان امپراطوری حکم کی ازمازہ
صندستان و بس قرالی ایلہ شرقی توکستان حکم اری اتانل یعقوب
بل آرا سنہ سیاسی خرابیت پیدا اولسن بریرہ دولل او تیا۔

کلمه ندره لر . شرقی توکسکاندن دخلی ورا تپلنیزه ایله صابره خان
 عاصی ، احمدخان قاضی کبیرو عاضی شخصیه عاگه لر . کون جنوب کاره کماله
 کون ططره ایله برتر کورکوی صیصیورک بالیکس آرا لیزه اقتدره نظر کور
 اینیب دودر حقه در . عملاتی یا وراسن یا وچن صولفوزن آنا لیشی اقتدر
 کاصوب صا ووقی اقلایم کورور عاگه در .
 برینیلیمون دودیک یوزنیک کیلور سز اولت ویش بیلین نفوس حامی
 اولان شرقی توکسکان او لکلیسی اولدوچیز نایمون در . خدا ناکورده بولونکی
 آتاریسی اولدو پست چون زمانه دوام ایره صاب اولور عاگه
 زراعی ، اقتصادی و تاجاری دامار لری قورور باران بر باد ویش
 اولدو قاصدر . اولدو کی خلق کون اخلی حویب و کون اقلیم در
 لریله بالاکره عجا اولوب کیده طدر . دیگر طرف ندره شرقی کون
 کسانیک آت بقیه قونکوس اولان بولک و دیگرن بوردو
 خانه لشره کون کیری و کون اقلو صولفوزن ایشلر کور در .
 قورقور کور که آتاریسی دوام ایندیک آت صولون بولک ویش

اولدو شیب . از جمله ندره لری کون دولت میان ندره مساهره یا عطف و صیصی
 دستلار وجوده کون که موق اولدو . باا صولفوزن خان نین ، بوردون بونای
 کلاری کاطرینه حضرت لری ایله توکمه کلرای سلطان عبدالعزیز خان آرا لیزه کل
 سیاسی خراسانک و دستلار دن بالاستفاده ، مصدرن اولدو حریبه و
 ایستابولون عکری برصیصیت میر آلی ساجموی بیت ریاستی آنتره هه کیمانه
 طریقه شرقی توکسکانته کوردرست خصوصیه ذهن چا کلسی و موق اولدو کل
 آت صولون لدره ده بولونکس و کاطرین حضرت لری طرفین قبوله نظر
 اولار لری بوردون . شایله تلطف ایره کله در .
 باا صولفوزن خان : نینا سنیس و قیاس ایندی سینه خفا
 خیزین آیزره اولدو . اولدو ندره لری ازیزه ده باا کویب حاکمیت و
 دایم تقصیدن خالی کالمک . بولصوت زانلاره شرقی توکسکانته ندره اولدو
 وضعیصرت خفا صنیس سوزلره عیار در . : شرقی توکسکاندن خلوت نطقه
 لیزه نیشی بارکنده و خلتن وولا تپلنیزه مهر ثابت آخوندر اولدو کونکی
 جان کلر حاکمه لر . عجا لمدلطقه لیزه ایله تیمور و طرفزار لری

Belge 19'un çevrim yazısı

Haşmetli İngiltere Kralı ve Hindistan İmparatoru George Hazretlerine,

Tarihin seyri ile Anavatanım olan Şarki Türkistan'da bugünkü günde cereyan edip duran anarşik vaziyetler, beni, zat-ı şevketmeaplarına müracaatta bulunmak ve eski siyasi karabetimizi (*yakınlığımızı*) yeniden, bir daha tazelemek gibi yüksek fikirlere teşvik eyledi.

Zat-ı devletlerine malûm olduğu üzere, Atalık Yakup Beyin – aslı Ferganalıdır- 1862 senesi Şarki Türkistan'da teşkil ettiği hükümetin temel taşları, babam Yakup Han'ın – asıl doğduğu yer Yarkent şehridir- büyük fedakârlıklarıyla atılmış ve kurulmuştur.

Babam Yakup Han, İngiltere Kraliçe ve Hindistan İmparatoriçesi Katerina³⁵ hazretleri zamanında Hindistan krallık valisi ile Şarki Türkistan Hükümdarı Atalık Yakup Beg arasında siyasi alâkaların peyda olmasında büyük roller oynamıştır. El cümle mezkûr iki devlet arasında muahede yapmağa ve samimi dostluklar vücuda getirmeğe muvaffak olmuştur. Babam Yakup Han yine Büyük Britanya Hükümdarı Katerina Hazretleri ile Türkiye Hükümdarı Sultan Abdulaziz Han aralarındaki siyasi yakınlık ve dostluklardan bilistifade, Mısır'dan Levazım-ı Harbiye ve İstanbul'dan askeri bir heyet Miralay İsmail Bey riyaseti altında Hindistan tarikiyle Şarki Türkistan'a göndermek hususunda dahi çalışmış ve muvaffak olmuştur. En son Londra'da bulunmuş ve Katerina Hazretleri tarafından kabule mazhar olarak büyük nişanla taltif edilmiştir.

³⁵ Belgede Kraliçe Viktorya, Katerina olarak yazılmıştır.

Babam Yakup Han 1900 senesi vefat etti. Ben vefat haberini İzmir'de aldım. O zamandan beri İzmir'de yaşayıp memleketimin vaziyetlerini daima takipten uzak kalmadım. Şu son zamanlarda Şarki Türkistan'da peyda olan vaziyetlerin hülâsasını şunlardan ibarettir: Şarki Türkistan'ın cenup mntıkalarında, yani Yarkent ve Hoten vilayetlerinde Molla Sabit Ahund ve Özkendli Canbeyler hakimdirler. Şimal mntıkalarında ise Timur ve taraftarları hükümrandırlar. Şarki Türkistan'ın orta vilayetlerinde ise Sabırhan Hacı, Ahmedcan Kadı gibi ruhani şahsiyetler hakimdirler. Gerek cenup, gerek şimal taraftakiler ve gerekse ortadakiler bir türlü birleşemiyorlar. Bilâkis aralarında ihtilâflar zuhur edip durmaktadır. Memleketi yavaş yavaş her taraftan anarşi afetleri kasıp savurmak ihtimâlleri görünmektedir.

Bir milyon dört yüz bin kilometre karelik ve 5 milyon nüfusa sahip olan Şarki Türkistan ülkesi oldukça zengindir. Huda nakerde (*Allah göstermesin*) bugünkü anarşi orada pek uzun zaman devam edecek olursa memleketin zirai, iktisadi ve ticari damarları kuruyarak, berbat ve perişan olacaktır. Oradaki halk gerek dahili harp ve gerek açlık sebebiyle bilâhare mahvolup gidecektir. Diğer taraftan Şarki Türkistan'ın en yakın komşusu olan Bolşeviklerin propagandaları da gerek gizli ve gerek aşikâr surette işlemektedir. Korkulur ki: Anarşi devam ettikçe en son Bolşevik rejiminin taraftarları çoğalarak ülkeyi istila etmesi de uzak değildir. Zannı acızaneme göre Şarki Türkistan'da sulh ve sükûnetin iadesi Çinliler tarafından kabil olmayacağı muhakkak gibidir.

Şarki Türkistan'da sulh ve sükûnetin payidar olması, ancak orada kuvvetli bir merkezi hükümet teşkil etmekle kabil olacağı kanaatindeyim. Şükürler olsun ki yanımda sinn-i rüş ve kemalini bulan (*yetişkin yaşa eren*) Nizamettin isminde oğlum vardır. Devlet teşkilatları bilgilerine maliktir. Ve memleketimin haricinde yetişmiş gençlerimiz vardır.

Zat-ı Şevketmeaplarından insaniyet ve komşuluk namlarına arz ve istirham ederim ki: Zat-ı devletleri eski siyasi yankınlığımızı ihya edip, Şarki Türkistan halkına İngiliz milletinin yardım ellerini uzatmasına delâlet ve hidâyet eylesinler. Bir de benim ve oğlum Nizamettin'in yegâne arzu ve emelle-

ri bir an evvel Şarki Türkistan'a gitmek ve orada hizmet etmektedir. Bu hususta dahi bizlere yardım etmenizi ayrıca rica ve istirham ederim efendim.

Bilvesile hürmetlerimi önünüze sunarım.

Yakup Hanzade Mustafa

(TMB'nin 28/8/1933 tarihindeki içtimasında okunup tasihleri yapıldıktan sonra bir nüshası Doktor Mecid İbrahim Beyle İzmir'de Nizamettin Beye (babasına) verilmek üzere gönderilmiştir.³⁶

³⁶ Mektup Yakup Hanzade Mustafa tarafından onaylandıktan sonra, resmileştirilerek İngiltere kralına gönderilmiştir.

Belge 20

Rusya Esiri Türk İlleri arasında
Cephe Birliği tesisine ait mazbata³⁷

Umumi ve tarihi dūřman Rusya emperyalizmi ile mūcadelede, Sovyet istilāsına karřı milli istiklālleri için vuruřan Azerbaycan, İdil-Ural, Tūrkistan, Kırım ve řımalı Kafkasya mūmessilleri 17-26 Nisan 1936 da Paris'te vuku bulan (*gerçekleřen*) toplantılarında, dil, din, tarih ve milli kūltūr bakımından mensup oldukları halklar arasındaki birlik ve yakınlıđın hususiyetini ve bundan dođan hususi menfaat ortaklıđını nazarı itibara alarak, ařađıdaki esaslar dairesinde teřrik-i mesaide (*iřbirliđi*) bulunmayı kendilerine borç bilmiřlerdir:

1- Azerbaycan, İdil-Ural, Tūrkistan, Kırım ve řımalı Kafkasya mūmessilleri būtūn kardeř illerin istiklāl haklarını tanır ve bu gayenin tahakkuku için siyasi temas ve faaliyetlerinde ve neřriyat iřlerinde mūtekebilen (*karřılıklı olarak*) birbirlerine yardımcı olurlar.

2- Rusya Esiri Tūrk İlleri Cephesi adını verdiđimiz bu anlařmaya giren teřkilat mūmessilleri:

a- Siyasi gayelerine, faaliyetlerine ve teřkilatlarına taallūk eden (*alākali*) leh ve aleyhteki malūmattan vaktinde haberdar edilebilmeleri,

b- Siyasi imkānların mūřterek cephe bakımından tetkiki ile siyasi temas ve neşriyatlarında karşılıklı yardımda bulunabilmeleri,

³⁷ Belgenin orijinali Tūrkiye Tūrke'sinde yazılmıřtır.

c- Mezkûr teşkilatlarla ayrı mümessiller arasında çıkabilecek ihtilafların harice aksine mani olabilmeleri ve bunların tetkiki ile vaktinde karar alabilmeleri için her memleket teşkilatı reisleri veya teşkilatça gösterilen vekiller toplanmasından müteşekkil daimi bir heyetin taazzuvunu (*kurulmasını*) kabul ederler. Bunlardan bir memlekette bulunanlar her ay asgari bir defa toplanarak, bulunmayanlar muhabere ile mübadele-i efkârda (*fikir alışverişi*) bulunur ve karar alırlar.

Daimi heyet azası, en az yılda bir defa kongre halinde toplanırlar.

Daimi heyet faaliyetini idare etmek üzere, kendisini teşkil eden anlaşmış teşkilat reisleri arasından biri kâtib-i umumi (*genel sekreter*) sıfatıyla seçilir.

3- Muhtelif merkezlerde bulunan Rusya Esiri Türk İlleri Cephesi teşkilatlarına mensup mümessillerin işbu mazbata mealince teşrik-i mesaide bulunup birlikte hareket etmelerini temin için daimi heyet tarafından tedbirler alınır ve talimatlar gönderilir.

4- Rusya Esiri Türk İlleri Cephesi umumi düşmana karşı vaki faaliyetlerinde, aynı cepheye bulunan Rusya esiri bütün milletlerle münasebette bulunulmasını ve her veçhile müteakabil yardımın temini esas tanır. Mevcut Promete teşkilatına kuvvet vermeği ve onun bilhakkın (*tam manâsıyla*) fayda getirebilecek hale gelmesi için lazım gelen alâka ve faaliyetin sarf edilmesini kararlaştırır.

5- Kafkasya Konfederasyonunun tarihi, müspet bir iş olduğunu kabul eden Türk illeri cephesi, bütün siyasi faaliyet ve neşriyatında bu esası müdafaa eder ve onun kuvvetlendirilmesine çalışır.

6- Rusya Esiri İstiklâlcî Türk İlleri dergilerinin her birinde Türk illerine ve alelumum (*genel olarak*) Rusya esiri milletlere dair kısımlar ayrılarak bütün cepheye ait neşriyattan ictibaslar yapılır. Bilhassa ecnebi basında neşriyat imkânı bulunan Türk mümessilleri bu faaliyetlerinde bütün Türk cephesi hakkında malûmat vermeğe çalışırlar.

7- Rusya Esiri Türk İstiklâlcî teşkilat ve temsilcileri kendi aralarında halklarımızla müşterek toplantılar halinde si-

yasi ve harsi (*kültürel*) görüşmeler yaparlar. Her merkezde bulunan gençlerin ortak toplanma ve görüşmelerine bilhassa ehemmiyet verilir ve bu toplantılarda bütün Türk illeri hakkında bilgi verilmesi temin olunur.

8- Türk İlleri Cephesi bakımlarından hususiyeti haiz olduğu şüphesiz bulunan harsi ve siyasi muayyen meselelere taallük etmek üzere, icabında cepheye dahil teşkilatlar tarafından kolektif kararlar ve beyannameler neşrolunur.

İmzalar

Reis:

Cafer Seyidahmet (Kırım adına)

Katib-i Umumi:

Çokayoğlu Mustafa (Türkistan adına)

Mehmet Emin Resulzade (Azerbaycan adına)

Mehmet Giray (Şimali Kafkasya adına)

Ayaz İshaki (İdil-Ural adına)

Belge 21

TMB tarafından Mustafa Çokayoğlu'na
verilen salâhiyet belgesi

Mandat

Le présent mandat a été délivré à Monsieur Moustapha Tchokayoğlu, Chef de notre Organisation Nationale, demeurant actuellement à Nogent-sur-Marne, France, par l'Union Nationale du Turkestan, (T.M.B.), certifiant qu'il a, comme dans le passé, pleins pouvoirs pour représenter en Europe ou bien ailleurs où besoin en est, notre Union Nationale et d'agir en son nom.

İstanbul, Mai 1940

Le Président a.i. du Comite Exécutif de T.M.B.

Tahir Çağatay

Le Secrétaire Général de T.M.B.

Mecdeddin Delil

Salâhiyetname

Hâlen Fransa'da Nogent-sur-Marne'da mukim (*ikamet eden*) olan teşkilatımızın Başçısı, Çokayoğlu Mustafa Beyin eskisi gibi Avrupa'da ve icap eden yerlerde Milli Birliğimizi temsilen Türkistan namına hareket etmeye salâhiyettar (*yetkili*) olduğunu mübeyyin (*gösteren*) işbu vesika Türkistan Milli Birliği (T.M.B.) tarafından kendisine ita edilmiştir.

İstanbul, Mayıs 1940

T.M.B. İcra Heyeti Reis Vekili

T.M.B. Umumi Kâtibi

Belge 22

Dr. Salih Erkinkol'un TTGB'nin malvarlığını talebi ve Türkiye Hükümeti tarafından verilen resmi cevap

Sayın Başvekaletimize, Ankara

1928 senesi İstanbul'da kurulan "Türkistan Türk Gençler Birliği" 1938 senesi yürürlüğe giren cemiyetler kanunu gereğince, "Türk Kültür Derneği" olarak ad ve mahiyet değiştirmişti. Ve 1943 senesi de kapanarak kütüphane, eşya, milli kıyafet ve çalgı araçlarıyla piyanosu, o zaman İstanbul- Eminönü Halk Evi'ne devredilmişti. Bu kütüphane ve eşyalar eski Eminönü Halk Evi'nde metruk bir halde bulunmaktadır.

Derneğimiz yeni teşekkül etmiş bulunuyor. Ve Türkistan Türk Gençler Birliği'nin varisi sayılır. İhtiyacımız dolayısıyla yukarıda bahis konusu edilen kütüphane ve eşyaların derneğimize geri verilmesi için yüksek emir ve müsaadelerinizi arz ederim.

İstanbul Türkistanlılar
Yardımlaşma Derneği Başkanı
Dr. Salih Erkinkol
14 Haziran 1955, İstanbul

Maliye Bakanlığının Cevabı

(Milli E.G. Müdürlüğü, Şube 1 Md. Sayı: 3126-107/13762 ve 25.6.1955 tarih)

Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği Başkanlığına,
Çarşıkapı, Divanı Ali Sokak, No: 18, Daire: 10/3, İstanbul
C: 14.6.155 gün ve 24 sayılı yazıya

1928'de İstanbul'da kurulan Türkistan Türk Gençler Birliği'nin 1938'de Türk Kültür Derneği ismini alarak 1943'de kapandığı ve eşyasının Eminönü Halkevine devredildiği bildirilmekte ve yeni kurulan derneğiniz kapanan derneğin varisi sayılacağından, 1943'de kapanan derneğe ait eşyanın iadesi istenilmektedir.

Eminönü Halkevindeki eşya 5830 sayılı kanunla hazineye intikal etmiş olup hazine emvalinin herhangi bir derneğe verilmesine mevzuatımız müsait olmadığından, teklifinizin yerine getirilmesi mümkün bulunmamaktadır.

Bilgi edinilmesi rica olunur.

Maliye Vekili:
imza

Belge 23

Veli Kayyum Han tarafından Bandung Bağlantısızlar Konferansına sunulan Memorandum³⁸

Asya – Afrika Konferansına katılan devletlerin hükümet temsilcilerine

Yalnızca Türkistan halkının uzun zamandan beri devam eden bağımsızlık mücadelesi geleneğini değil, aynı zamanda, Türkistan içerisindeki milli direnişin önde gelen liderleri tarafından Türkistan halkının arzularını ve hedeflerini yabancı ülkelerde temsil etmekle yetkilendirilmiş olan ve Türkistan halkının hürriyet mücadelesinin en üst organı olan “Milli Türkistan Birlik Komitesi”, Bandung’daki Asya- Afrika konferansı katılımcılarına aşağıdaki konular bildirir.

1- 25 Milyonluk nüfusu ve 5 milyon kilometre kare toprağı ile Orta Asya’nın merkezinde yerleşmiş olan Türkistan, dili, dini, medeniyeti, ekonomisi, tarihi ve coğrafyası ile milli birlik oluşturan Türk-Müslüman bir ülkedir.

2- Türkistan’ın bağımsızlığı Rusya ve Çin tarafından elinden alınmıştır. Batı Türkistan 19. Yüzyıl sonlarında Ruslar tarafından, Doğu Türkistan ise 1877’de Çinliler tarafından işgal edilmiştir. İşgalcilere karşı uzun yıllar devam eden isyanlar ve mücadeleler sonrasında Batı Türkistan 1917-22 yıllarında, Doğu Türkistan ise 1933/34 yıllarında bağımsızlık imkânını kısmen yakalamışlardır. Ne yazık ki sömürgeci güçler (Rusya ve Çin) silah zoruyla bu bağımsızlıkları sonlandırmışlardır. Bugün Türkistan’ın her iki parçasında da kıvılcık terörizm, politik, kültürel ve ekonomik baskı uygulayarak ezmekte ve sömürmektedir.

³⁸ Belgenin aslı İngilizce’dir.

3- Moskova Türkistan'da Çar döneminin sömürge siyasetini yürütmekte ve eskiden olduğu gibi baskıcı yönetim sürdürülmektedir.

4- Rus Çarları İnsanları daha rahat yenebilmek ve halk arasındaki milli direnme şuurunu yok edebilmek için Türkistan'ı 5 ayrı idari bölgeye ayırmışlardı. Bu politikanın devamı olarak, Sovyet Rusya, 1924'te, aynı düşünce ve prensip altında, Türkistan'ı 5 Sovyet Cumhuriyetine böldüler. "Türkistan" kelimesi yasaklandı ve Türkistan boyları "halklar" ve "milletler" olarak ilan edildi. Bu cumhuriyetler halkın arzusuyla kurulmuştur ve Moskova'nın idari şubeleridirler.

5- Hükümet ve yönetimdeki bütün önemli görevlerin % 70'i Rusların elindedir.

6- Türkistan'da ne serbest düşünce, ne de serbest basın vardır. Topraklara el konulmuştur ve dini aktivite kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Sadece Propaganda amaçlı olarak bazı camiler açık bırakılmışlardır ve bu camilere gidenler gizli ajanlar tarafından izlenerek fişlenmektedirler. Milli ve dini bütün aktiviteler yasaklanmıştır. 1924'ten itibaren Allahsızlık okulları açılmıştır. Rusya, Arap harfleriyle yazıyı yasaklamış ve yerine kiril alfabesini getirmiştir. Kutsal kitap Kuran ve diğer dini kitaplar toplanmış ve yakılmıştır.

7- Sovyet terörizmi neticesinde 6 milyondan fazla Türkistanlı hayatını kaybetmiştir.

a- 1918-1920 yıllarında uygulanan ekonomik politikalar ve Kızıl Ordu terörizmi sonucunda 1,5 milyon Türkistanlı ölmüştür.

b- 1932-1934 arasında üç milyondan fazla Türkistanlı açlık ve göçebelerin zorla yerleştirilmesi politikaları sonucunda hayatını kaybetmiştir.

c- 1937-1939 yıllarında 500 binden fazla Türkistanlı miliyetçi suçlamasıyla politik temizlemeye tabi tutulmuştur.

d- Moskova'nın sınıf savaşı teorisi sebebiyle 500 binden fazla Türkistanlı "Kapitalist" olarak isimlendirilmiş ve Sibirya'daki toplama kamplarına gönderilmişlerdir.

e- Kolektivizasyonun başlamasından itibaren 400 bin top-

rak sahibi ve çiftçi, aileleriyle birlikte yerlerinden atılmış, sü-rülmüş ve öldürülmüştür.

f- İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Rus ve Çin hükümetleri tarafından politik temizlik hareketleri tekrarlanmış ve milyonlarca Türkistanlı kurban edilmiştir. Her iki hükümet de insanlık suçu işlemişlerdir.

g- Ruslaştırma politikası resmi olarak devam ettirilmekte olup 1954'ten bu yana, Sovyet hükümetinin kendisinin de i-tiraf ettiği gibi, Türkistan'a Rusların yerleştirilmeleri devam etmektedir. Amaç Türkistan Halkının yerinden edilmesidir.

Türkistan Halkı Türkistan'daki terörizmin sona erdirilmesi, Rusya ve Çin emperyalistlerine karşı mücadele gibi konularda, hür Asya ve Afrika halklarından yardım ve destek beklemektedir.

Türkistan Milli Birlik Komitesi, Kongre iştirakçilerinden, Türkistan'daki durumu yerinde görüp izlenimlerini bir rapor haline getirerek dünya kamuoyuna sunabilecek tarafsız bir komite kurmasını talep etmektedir.

Eğer Rusların söylediği gibi, Türkistan'da gerçekten hürriyet, refah ve kendi kendini idare hakkı varsa Ruslar böyle bir komisyonun girmesine izin verebilirler ve vermelidirler.

Eğer, propaganda yalanlarının ortaya çıkacağı korkusuyla böyle bir komisyonun girişine izin vermedikleri takdirde, Asya- Afrika konferansı katılımcıları her iki hükümeti de emperyalist ve terörist olarak tarif etmeli, basın, radyo ve toplantılar aracılığıyla bunu ilan etmelidirler.

Türkistan halkının gerçek ve kanuni temsilcisi olan Milli Türkistan Birlik Komitesi bu kongreden Türkistan meselesine ve Türkistan Halkının menfaatlerine ilgi göstermesini beklemektedir.

Milli Türkistan Birlik Komitesi Başkanı

Veli Kayyum Han

1 Nisan 1955, Bandung, Endonezya

*Belge 24*1990 Uluslararası Türkistan Kurultayının
sonuç bildirgesi ve alınan kararlar

Kurultay Kararı

20'inci yüzyılın sonlarına yaklaşırken Dünyada büyük değişikliklerin yaşandığı bir dönemden geçiyoruz. Son birkaç yıl içerisinde, özellikle Doğu Blok'unda büyük gelişmeler olmuş, birçok Orta Avrupa ülkeleri bu Bloktan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Şu anda Sovyetler Birliği de ciddi bir değişim sürecinden geçmektedir ve bu coğrafyadaki gelişmeler Türkistan Cumhuriyetlerini de çok yakından etkileyecek ve onların geleceklelerini belirleyecektir.

3-5 Aralık 1990 tarihlerinde Türkistan Araştırmaları Vakfı ve Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği tarafından Türkiye'nin İstanbul şehrinde düzenlenen I. Uluslararası Türkistan Kurultayı, bu yüzyıl başlarından itibaren çeşitli sebeplerle Türkistan haricine çıkararak çeşitli ülkelere dağılan Türkistanlıların temsilcilerinin katıldığı en büyük kurultay olmuştur. Bu kurultaya Türkiye, ABD, Almanya, Arabistan, Afganistan gibi ülkelerde bulunan Türkistan teşkilatlarının temsilcileri ile birlikte, 70 yıllık muhaceret tarihi boyunca ilk defa olarak, bizzat Türkistan Cumhuriyetlerinden gelen delegeler iştirak etmişlerdir.

3 gün devam eden Kurultay boyunca yukarıda sözü edilen gelişmeler, Türkistan Cumhuriyetlerinin muhtemel geleceği, Dış Dünyada yaşayan Türkistanlıların bu sürece katkıları gibi konular kapsamlı bir şekilde tartışmaya açılmış ve değerlendirilmeler yapılmıştır.

Bütün bu değerlendirmeler sonucunda Kurultay, katılan delegelerin oy birliği ile aşağıdaki kararları almıştır.

1- Doğu Bloku ve Sovyetler Birliğinde devam eden gelişmelerin sonuçları Türkistan Cumhuriyetlerini ve dolayısıyla Türkistan dışında yaşayan bütün Türkistanlıları çok yakından ilgilendirmektedir. Türkistanlılar ortaya çıkacak sonuçlara hazırlıklı olmalıdırlar.

2- Türkistanlılar hangi ülkede yaşıyorlarsa, o ülke ile Türkistan Cumhuriyetleri arasında karşılıklı ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi konusunda ciddi çaba göstermelidirler.

Bu nitelikteki çalışmaların çeşitli ülkelerdeki Türkistan teşkilatları aracılığıyla etkili bir şekilde gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bütün bu çalışmaların koordinasyonunu sağlayacak bir üst kuruluş oluşturulması zorunluluğu vardır.

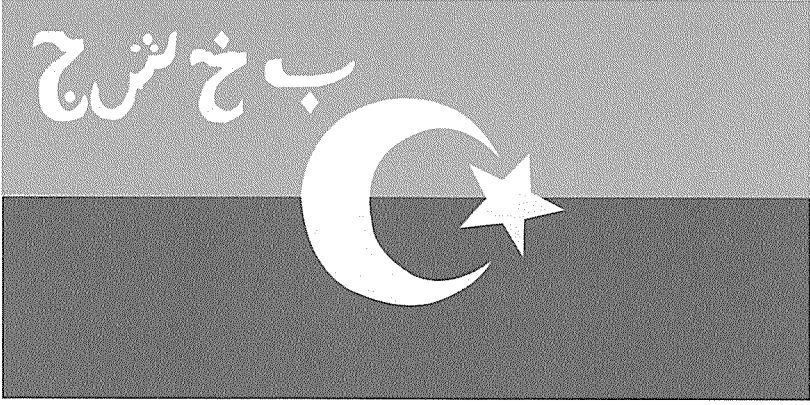
3- Her ülkedeki Türkistan kuruluşlarını temsilen ikişer kişinin katılımıyla bir "Dünya Türkistanlılar Kongresi" kurulmasına karar verilmiştir. Bu kongre yukarıda bahsedilen çalışmalarını sürdürecektir olan üst kuruluştur. Bundan sonra yapılacak olan Uluslararası Türkistan kurultayları bu teşkilat tarafından düzenlenecektir.

4- Dünya Türkistanlılar Kongresi Başkanlığına Doç. Dr. A. Ahat Andican seçilmiştir. Büyük ilim adamımız Dr. Baymirza Hayit, Kongrenin fahri başkanlığına getirilmiştir.

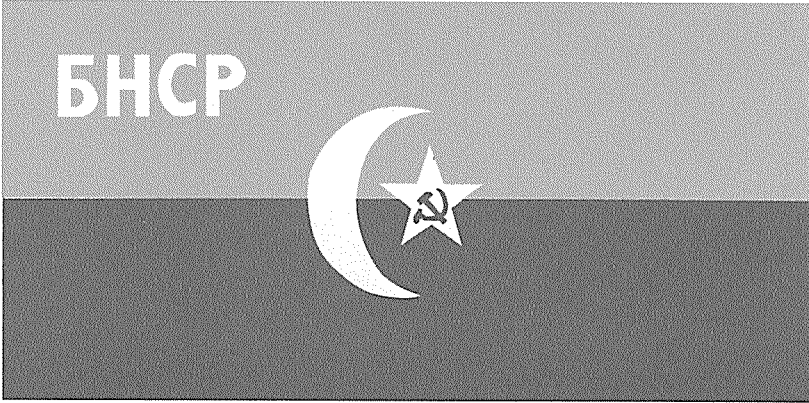
5 Aralık 1990, İstanbul
I. Uluslararası Türkistan
Kurultayı Delegeleri

Bayraklar

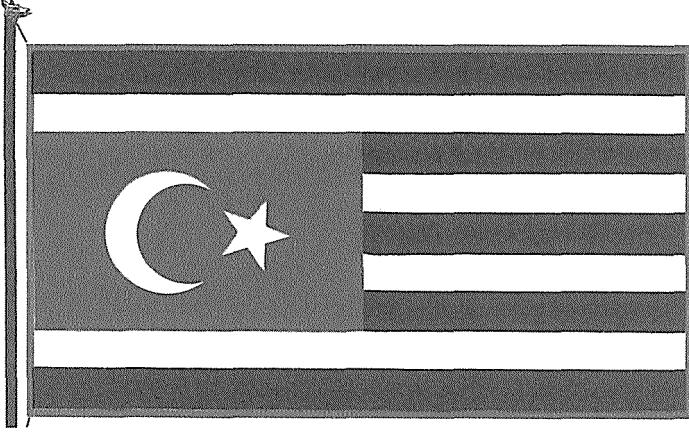
1. Buhara Halk Cumhuriyeti'nin ilk Bayrağı
2. Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin Bayrağı
3. Türkistan Milli Mücadelesi Bayrağı
4. II. Dünya Savaşı yıllarında Türkistan Lejyonları tarafından kullanılan Bayrak

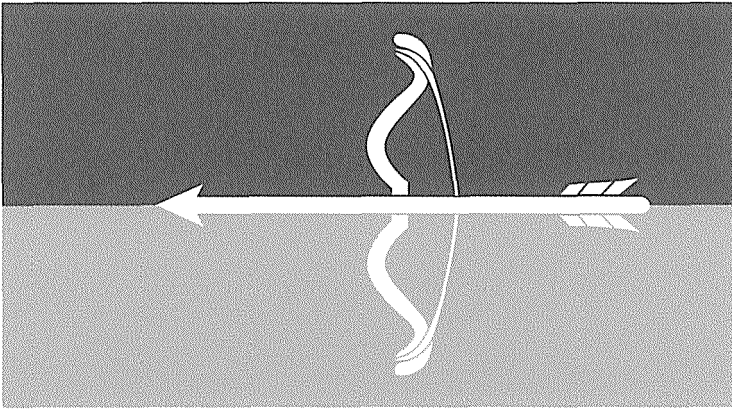
Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1920 yılından 1922 yılına kadar kullandığı bayrak. Kırmızı renk eski Türk devletlerinin bayraklarından alınmıştır. Yeşil ise İslamiyet'i temsil etmektedir. Türklüğün sembolü olan Ay-yıldız, bu iki özelliği birleştiren sarı renkle tanımlanmıştır

Buhara Halk Cumhuriyetinde, yerli cedit kadroların tasfiye edilmeğe başlandığı 1923 yılından itibaren devletin ismi Buhara Halk Sovyetleri Respublikası şekline dönüştürülmüştür. Bu arada bayrak da değiştirilmiş ve Arap harflerinin yerine Rus harfleri konulmuş, yıldız üzerine orak-çekiç eklenmiştir.

Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı'nın 1922 Semerkand toplantısında esasları kabul edilen ve hariçteki siyasi mücadele boyunca kullanılan Milli Türkistan Bayrağı. Kırmızı renk eski Türk devletlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Ay-yıldız Tarih boyunca Türklüğün sembolü olmuştur. Tepedeki kurt başı ise Göktürklerden kalan bir semboldür

İkinci Dünya Savaşı yıllarında MTBK ve Türkistan Lejyonları tarafından kullanılan Milli Türkistan bayrağı. Seçilen renkler Birleşik Türkistan bayrağı gibidir.

Hariçteki Türkistanlılar tarafından Türkistan'la ilgili olarak çıkarılan yayınlar dizini (Kitap ve süreli yayın)¹

Abdullah Khwaja

- *Türkistan Birlik Avazı* (Bülten), 1984-1985, 5 sayı.

Abdullah Recep Baysun

- *Türkistan Milli Hareketleri*, Zaman Kitabevi, İstanbul, 1945.

A. Ahat Andican

- *Türkistan* (Dergi), İstanbul, 1988-1995, 22 sayı.
- *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, Emre Yayınları, İstanbul, 1996.
- *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003.

Abdulvahap Kara

- *Türkistan Ateşi – Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi -*, da Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Ayfer Kaynar

- *Dr. Baymirza Hayit'in Eserleri ve Faaliyetleri Hakkında Bildirilen Fikirler*. Cilt 1- B. Avrupa, ABD ve Şark, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1994.

¹ Kitabın önsözünde belirtildiği gibi, Hariçteki Doğu Türkistan Milli Mücadelesi elinizdeki kitabın kapsamı dışında olduğu için, bu alanda yapılan yayınlar listeye dahil edilmemiştir. Konuyla ilgili olarak İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra'nın eserlerine bakılmalıdır.

- *Dr. Baymirza Hayit'in Eserleri ve Faaliyetleri Hakkında Bildirilen Fikirler*. Cilt 2-Eski Sovyetler Birliği. Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1996.

Azad Beg Kerimi

- *Vatan* (Gazete), Peşaver, 1986-1990, sayı tam olarak bilinmiyor

Azam Haşimi

- *Tercüman* (Dergi), Delhi, 1938-1940, 11 sayı.
- *Tercüman-ı Efkâr* (Dergi), Karaçi, 1950-1959, 44 sayı

Dr. Baymirza Hayit

- *Türkistan'ın Kısa Tarihi*, Berlin, 1944.
- *Türkistan im XX Jahrhundert*, Darmstadt, 1956.
- *Documents : Soviet Russia's Anti-Islam Policy in Turkestan* (Part II), Forschungsdienst Osteuropa, Düsseldorf, 1959.
- *Taşkent Ruhu*, Milli Türkistan Neşriyatı, Düsseldorf, 1959.
- *Turkestan und Der Orient*, Forschungsdienst Osteuropa, Düsseldorf, 1960.
- *Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans*, Verlag Kiepenheuer-Witsch. Köln, 1962.
- *Some Problems of Modern Turkistan History*, East European Research Institute, Düsseldorf, 1963.
- *Sovjetrussischer Kolonialismus und Imperialismus in Turkestan* Oosterhout- Holland, 1965.
- *Die Türkvölker in der Sowjetunion seit 1917*, Zeitschrift 'Die Orientierung' Münih, 1966.
- *Komünizm ve Türk Dünyası*, Altınok Matbaası, Ankara, 1971.
- *Turkestan Zwischen Russland und China*, philopress, Amsterdam, 1971. Aynı eser Türkçe: Türkistan, Rusya ve Çin Arasında, Otağ Yayınevi, İstanbul, 1975.
- *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri*, Kardeş Matbaası, Ankara, 1971.
- *Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin Ayak İzleri*, Sabah Gazetesi yayımları, 1973.
- *Turkestan im Herzen Euroasiens*, Schriftenreihe des instituts für Turkestan-Forschung, Studienverlag, Köln, 1980.

- *Islam and Turkestan Under Russian Rule*, Can Matbaası, İstanbul, 1977.
- *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.
- *Basmacılar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- *Some Thoughts on the Problem of Turkestan*, Institute of Turkestan Research, New York, 1983.

Bedri Hucent

- *Bulak* (Dergi), Adana, 1959, 7 sayı

Çağatay Koçar

- *Türkistan ile ilgili makaleler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- *Türkistan Sesi* (Bülten), 1985-1990, 14 sayı (Timur Kocaoğlu ve M. İsa Aral ile birlikte)

Hüseyin İkrâm Han

- *Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1999.

İbrahim Yarkın

- *Türkistan'da Hayvançılık*, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1938.

İbrahim Yüksel

- *Umid -Hope* (Bülten), 1992, 2 sayı.

Kares Kanatbay

- *Türkelî* (Dergi), Münih, 1951-1953, 21 sayı (O. Ahmetcan ile birlikte)

Mecdeddin Delil

- *Mustafa Çokay Albümü*, İstanbul, 1942.

Maria Çokayoğlu

- *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*, İstanbul, 1972.

Muhammed Musa Türkistani

- *Kayıbolan Vatan: Türkistan Faciası*, Hilal Yayınları, İstanbul, 1983.

Mustafa Çokayoğlu

- *Chez Les Soviets en Asia Centrale*, Paris, 1928.
- *Türkistan Pod Vlast'yu Sovetov*, Paris, 1935.
- *1917'inci Yıl Hatıra Parçaları*, Paris-Berlin, 1937.
- *Yaş Türkistan (Dergi)*, Berlin, 1929-1940, 117 sayı.

Nezir Özcengiz

- *Eslék* (Bülten), Adana, 1949, 19 Sayı. (Beyhan Alper ile birlikte).

Nimet Turgun Uluğtuğ

- *Kımız*, Ankara Halkevi Yayını, Ankara, 1939.

Osman Kocaoğlu

- *Yeni Türkistan* (Dergi), İstanbul, 1927, 31 sayı.
- *Türkistan*, Türkistan Türk Gençler Birliği Yayını, İstanbul, 1936.

Sabır Seyhan

- *Adaşganlar*, Çolpan Neşriyatı, Taşkent, 1996.

Said Ali Hoca

- *Kömek* (Dergi), Berlin, 1923, Bir sayı.

Said Alim Han

- *Le voix dela Boukhaerie Oprimee*, Paris, 1929

Şahabeddin Yesevi

- *Türkistanning Açık Hakikatları* (Arap Alfabesinde) İstanbul, 1984.

Şekür Turan

- *Türkistan Bibliyografyası*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972.

Tahir Özgen

- *Türkistan'dan Türkiye'ye*, Yeni Kitap Basımevi, Konya, (Tarihsiz).

Prof. Dr. Tahir Çağatay (Şakir)

- *Grundzüge der Nomadenwirtschaft*, Berlin, 1934.
- *Türkistan Pahta Hocalığı*, Berlin, 1934.
- *Türkistan Milli Edebiyatı ve Edipleri Faciasına Dair*,

Berlin, 1935.

- *Türkistan Türk Milli Mefkuresi ve Ali Şir Nevai*, Berlin, 1939.
- *Türkistan Milli Hareketleri ve Mustafa Çokay*, Yaş Türkistan yayınları, İstanbul, 1950.
- *Türkistan'a Dair Bazı Cereyanlar Hakkında Görüşlerimiz*, İstanbul, 1952. (İstiklâlçi müstear ismi kullanılmıştır)
- *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık*, İstanbul, 1954. (Y.T. ismi kullanılmıştır)
- *Kızıl İmperyalizm*, İstanbul, 1958.
- *Türkistan Kurtuluş Hareketiyle İlgili Olaylardan Sahneler*, Yaş Türkistan Yayınları, İstanbul, 1959.
- *Türkistan Seyahatnamesinin Ortaya Koyduğu Gerçekler*, Yaş Türkistan yayınları, İstanbul, 1960.
- *Kızıl İmperyalizm II, Türkistan'da İstismar Vasıtası olarak Geliştirilen Pamukçuluk*, Yaş Türkistan Yayınları, İstanbul, 1962.
- *Kızıl İmperyalizm III*, Yaş Türkistan Yayınları, Ankara, 1967.
- *Kızıl İmperyalizm IV*, Yaş Türkistan yayınları, Ankara, 1969.
- *Sovyet Rusya'da Esir Milletler Meselesi Çözülmüş müdür?*, Yaş Türkistan yayınları, Ankara, 1971.
- *Kızıl İmperyalizm V*, Yaş Türkistan yayınları, Ankara, 1975.
- *Kızıl İmperyalizm VI*, Yaş Türkistan yayınları, Ankara, 1979.
- *Kızıl İmperyalizm IV*, Yaş Türkistan yayınları, Ankara, 1986.

Timur Kocaoğlu

- *Türkistan* (Bülten), New York, 1973, 2 sayı
- *Bugünkü Türkistan* (Bülten), Münih, 1989, 3 sayı.
- *Türkistan'da Yenilik hareketleri ve İhtilaller 1900-1924*. Türkistan Azerbaycan Araştırma Merkezi, Haarlem, 2001.

Veli Kayyum Han

- *Yeni Türkistan* (Gazete), Berlin 1943-1945, tam sayısı bilinmiyor.

- *Milliy Adabiyat* (Dergi), Berlin 1943-1945, 10 sayı.
- *Milli Türkistan* (Dergi), Berlin- 1950 den sonra Düsseldorf- 1942-1975, 134 sayı
- *Şum Ala Kargalar* (Bülten), Milli Türkistan Birlik Komitesi yayını, Düsseldorf, 1985.

Zeki Velidi Togan

- *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti*. Türkiye Basımevi, İstanbul.
- *Türkili Haritası ve Ona Ait İzahlar*, Alaeddin Kral Matbaası, İstanbul, 1943.
- *Bugünkü Türkili* (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1947.
- *Türk ve Türkistan*, Toprak yayınevi, İstanbul, 1960.
- *Hatıralar*, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Mücadeleleri, Hikmet Gazetecilik, İstanbul, 1969.
- *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1970.
- *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Ziyaeddin Babakurban

- *Türkistan* (Dergi), İstanbul, 1953, 6 sayı.
- *Dış Türkler ve Türkistan*, Doğan Güneş yayınevi, 1962.
- *Hür Türkistan İçin* (Gazete), İstanbul, 1975-1977, 12 sayı.

Olaylar Dizini (1915 - 2001)

1915

- ◆ Mukimeddin Begcan'ın da üye olduğu, Rusya Türkleri Heyetinin Avusturya-Macaristan ve Almanya yöneticileriyle görüşmeleri (Ocak ayı)

1916

- ◆ Lozan'da yapılan Milliyetler Kongresine Mukimeddin Begcan ve Ahmetoğlu Safa beylerin Türkistan delegesi olarak katılmaları (27-29 Haziran)
- ◆ Yedisu isyanının başlaması (8 Temmuz)

1917

- ◆ Taşkent'te ilk Müslüman Kongresinin toplanması ve Milli Merkez'in kurulması (16-23 Nisan)
- ◆ İlk Bütün Rusya Müslümanları Kongresinin Moskova'da başlaması (14 Mayıs)
- ◆ Bolşevik İhtilali (7 Kasım – eski takvime göre 25 Ekim)
- ◆ Taşkent'te Bolşevik – SR darbesi (7-14 Kasım)
- ◆ Hokand Muhtariyetinin ilanı (13 Aralık)
- ◆ Alaş Orda Muhtariyetinin ilanı (18 Aralık)

1918

- ◆ Hokand Muhtariyetinin Ruslar tarafından yıkılışı ve Basmacılık Hareketinin başlaması (18 Şubat)

- ◆ Türkistan'ın Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsüyle RSFSR'a bağlanması (20 Nisan)
- ◆ Şir Ali Lapin'in Ulema Cemiyeti temsilcisi olarak Almanya ziyareti (Ekim ayı)

1919

- ◆ Basmacı Lideri Madamin (Mehmedemin) Bey'in Ergeştam'da Geçici Fergana Hükümetini ilanı (24 Eylül)

1920

- ◆ Hive Hanlığının yıkılışı (25 Ocak)
- ◆ Harezm Halk Cumhuriyetinin ilanı (1 Şubat)
- ◆ Şir Muhammed Bey'in Geçici Türkistan Hükümetini ilanı (3 Mayıs)
- ◆ Turar Rızkulov ve arkadaşlarının tasfiyesi (29 Haziran)
- ◆ Zeki Velidi Togan'ın Moskova'dan ayrılması (29 Haziran)
- ◆ Cemal Paşa'nın Taşkent'e gelişi (Ağustos ayı)
- ◆ Buhara Hanlığının yıkılışı (1 Eylül)
- ◆ Buhara Halk Cumhuriyetinin ilanı (6 Ekim)

1921

- ◆ Gürcistan'ın Bolşeviklerce ele geçirilmesi üzerine Mustafa Çoka-yoğlu'nun İstanbul üzerinden Paris'e gidişi
- ◆ Zeki Velidi, Torakul Canuzakov ve Abdulhamit Arif'in Türkistan Sosyalistler Fırkasını kurmaları (15-18 Mart)
- ◆ Said Alim Han'ın Afganistan'a geçişi (21 Mart)
- ◆ Enver Paşa'nın Basmacılara katılması (8 Kasım)
- ◆ Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı'nın Türkistan'daki ilk kongresi (29 Aralık)
- ◆ Buhara Halk Cumhuriyeti Temsilcilerinin Ankara'ya gelişleri (31 Aralık)

1922

- ◆ Buhara Cumhurreisi Osman Hoca'nın Afganistan'a geçişi (10 Nisan)

- ◆ Enver Paşa'nın Belcivan'da Şehit oluşu (4 Ağustos)
- ◆ Afganistan'daki Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı üyeleri ve Basmacı Liderlerinin ortak toplantısı, Hacı Sami'ye Paşalık unvanı verilerek Türkistan'a gönderilmesi (25 Ağustos)
- ◆ Buhara Halk Cumhuriyeti ve Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinden öğrencilerin Almanya'ya gönderilmeleri (Eylül)
- ◆ Feyzullah Hocayef'in Almanya ziyareti (Eylül-Ekim)
- ◆ Şir Muhammed Bey'in kardeşi Nur Muhammed Bey ile birlikte Afganistan'a geçişi (Eylül)

1923

- ◆ Hacı Sami'nin Türkistan'ı terk edişi (4 Haziran)
- ◆ Zeki Velidi Togan'ın İran üzerinden Afganistan'a geçişi (18 Haziran)
- ◆ Buhara eski Emiri Said Alim Han'ın "Barışı sevenlere ve Adalete saygısı olanlara" başlıklı memorandumunu Cemiyet-i Akvam'a gönderişi (Haziran)
- ◆ Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı üyelerinin Afganistan'ı terk etmeleri (Temmuz-Eylül)
- ◆ Basmacı Lideri Fuzeyl Mahdum'un yaralanarak Afganistan'a geçişi (12 Ağustos)
- ◆ Berlin'de Kömek Dergisinin ilk sayısının çıkışı (Eylül)
- ◆ Basmacı Lideri Şir Muhammed Bey'in yardım istemek amacıyla Hindistan'a gidişi (Ekim)
- ◆ Turar Rızkulof'un Almanya ziyareti (Kasım)

1924

- ◆ Şir Muhammed Bey'in Kaşgar üzerinden Afganistan'a dönüşü (17 Mart)
- ◆ Buhara Halk Cumhuriyetinin lağvedilmesi (14 Eylül)
- ◆ Harezm Halk Cumhuriyetinin lağvedilmesi (29 Eylül)
- ◆ Türkistan Sosyalist Muhtar Cumhuriyetinin lağvedilmesi (14 Ekim)
- ◆ SSCB Merkez İcra Komitesi'nin Türkistan'ı boy esasına göre parçalama kararını veriş (27 Ekim)
- ◆ Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı'nın hariçteki

(Berlin) ilk kongresi ve cemiyetin isminin Türkistan Azadlık Cemiyeti olarak değiştirilmesi (29 Kasım)

1925

- ◆ Türkistan Azadlık Cemiyeti üyelerinin Berlin'deki ikinci toplantıları ve siyasi merkezin Türkiye'ye taşınması kararı vermeleri (9 Mayıs)
- ◆ Zeki Velidi Togan'ın Türkiye'ye gelişi (20 Mayıs)

1926

- ◆ Mareşal Pilsudski'nin Polonya'da askeri darbe ile iktidara el koyması (Mayıs ayı)
- ◆ Basmacı Lideri İbrahim Lakay Beg'in Afganistan geçişi (21 Haziran)
- ◆ Polonya parlamentosu üyesi Halowko'nun İstanbul'a gelişi ve TMB yöneticileriyle görüşmesi (Eylül ayı)
- ◆ Paris'te Promete Dergisinin ilk sayısının çıkışı (Kasım ayı)

1927

- ◆ Türkistan Azadlık Cemiyeti Merkez Komite üyesi Miyan Büzürk'ün Sovyetlere geri dönmesi (Ocak ayı)
- ◆ Türkistan Azadlık Cemiyeti Almanya Bölümü üyelerinin Heidelberg Kongresi (Şubat ayı)
- ◆ Türkistan Azadlık Cemiyetinin İstanbul Kongresi ve Cemiyet isminin Türkistan Milli Birliği (TMB) yapılarak Osman Kocaoğlu'nun başkanlığa getirilişi (15-26 Mart)
- ◆ Yeni Türkistan Dergisinin çıkışı (Haziran ayı)
- ◆ Osman Kocaoğlu'nun yerine Zeki Velidi Togan'ın TMB başkanı seçilmesi (24 Haziran)
- ◆ Türkistan Milli Birlik Hareketinin Promete Ligine katılması (Eylül ayı)
- ◆ Eski Buhara Emir'i Said Alim Han'ın, temsilcisi Yusufbay Mukimbay başkanlığında bir delegasyonu Cenevre'ye göndermesi (Eylül ayı)
- ◆ Türkistan Türk Gençler Birliği'nin (TTGB) İstanbul'da kuruluşu (29 Eylül)
- ◆ Cüneyd Han'ın İran'a sığınmak zorunda kalışı (27 Ekim)

1928

- ◆ Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği'nin kuruluşu (Mayıs ayı)

1929

- ◆ Beççe-i Saka'nın Afganistan'da iktidara gelişi (17 Ocak)
- ◆ Fuzeyl Mahdum'un Türkistan'a girişi, Kalay-ı Humb, Duşanbe ve Garm gibi bazı şehirleri ele geçirmesi (12- 23 Nisan)
- ◆ Fuzeyl Mahdum'un Türkistan'da yaralanarak yeniden Afganistan'a dönmesi (3 Mayıs)
- ◆ Zeki Velidi Togan ve Abdulkadir İnan'ın TMB'den istifa edişleri (4 Mayıs)
- ◆ TMB, İdil Ural ve Kırım Milli Hareketleri liderlerinin Berlin toplantısı ve işbirliği protokolü imzalanması (21 Mayıs)
- ◆ TMB'nin ikinci kongresi ve Osman Kocaoğlu'nun yeniden başkan seçilmesi (13 Eylül- 2 Ekim)
- ◆ Basmacı lideri Cüneyd Han'ın Afganistan'da vefat edişi (Ekim ayı)
- ◆ Peşaver'de "Encümen-i Saadet-i Buhara ve Türkistan" cemiyetinin kurulması (Ekim ayı)
- ◆ Delhi'de Encümen-i İttihad-ı Muhacirin cemiyetinin kuruluşu (Kasım ayı)
- ◆ Yaş Türkistan Dergisinin Berlin'de yayın hayatına girişi (Aralık ayı)

1930

- ◆ Korbaşı Recepkuili'nin İran'dan Türkistan'a geçişi, Kuşkali ve Merv bölgesinde operasyonlar düzenlemesi (Şubat 1930)
- ◆ Peşaver'de Seda-i Muhacirin Dergisinin çıkarılması (Nisan ayı)
- ◆ Sovyet Birliklerinin Sovyet-Afgan sınırını geçerek Lakay İbrahim Beg'in yaşadığı bölgelere saldırması (Haziran ayı)
- ◆ Kuzey Afganistan'da, hükümet destekli Peştü çetelerinin Türkistanlılara yönelik yağmaları başlatmaları (yıl boyunca)

1931

- ◆ Serdar Mahmud Han'ın Kuzey Afganistan'a geçerek İbrahim Lakay Beg ve diğer Basmacı liderlerine karşı hareket başlatması (Ocak)
- ◆ İran'ın Meşhed Şehrinde TMB şubesinin kuruluşu
- ◆ Lakay İbrahim Beg'in Afgan Ordusuna karşı mücadeleyi kaybederek Türkistan'a geçmek zorunda kalışı ve Bolşeviklere karşı savaşı yeniden başlatışı (3 Mart)
- ◆ Lakay İbrahim Beg ve Arkadaşlarının Ruslar tarafından yakalanmaları (23 Haziran)
- ◆ Yeni Türkistan ve diğer dış Türk dergilerinin Türk Hükümeti tarafından kapatılması (Ekim ayı)

1932

- ◆ Birinci Türk Tarih Kongresi ve Zeki Velidi Togan'ın Türkiye'den ayrılması (2-11 Temmuz)
- ◆ İngiltere, Sovyetler Birliği, İran ve Afganistan'ın, başka ülkelerin silahlı güçlerini kendi ülkelerinde barındırmamak konusunda Londra antlaşmasını imzalamaları (3 Temmuz)
- ◆ Lakay İbrahim Beg'in Taşkent'te idam edilmesi (31 Ağustos)

1933

- ◆ TMB umumi katibi Mecdeddin Delil'in Doğu Türkistan Milli Mücadelesine katılmak üzere Türkiye'den ayrılması (Eylül ayı)

1934

- ◆ Müftü Sadreddin Han'ın İran'ı terk ederek Afganistan'a geçişi (8 Temmuz)
- ◆ Sovyetler Birliği'nin Cemiyet-i Akvam'a katılması (Eylül)
- ◆ Türk Hükümetinin, Yaş Türkistan'da dahil olmak üzere, Avrupa'da basılan bütün Dış Türk dergilerinin Türkiye'ye girişini yasaklaması (7 Ekim)

1935

- ◆ Müftü Sadreddin Han'ın Afganistan Hükümetince Herat şehrine sürgüne gönderilmesi ve Mahmut Aykarlı'nın TMB Afganistan temsilcisi oluşu (17 Haziran)

1936

- ◆ Paris'te Rusya Esiri Türk İlleri Cephe Birliğinin kurulması (17-26 Nisan)

1937

- ◆ TMB başkanı Osman Kocaoğlu'nun Afganistan'a gelişi (Mart)

1938

- ◆ Tercüman Dergisi'nin Delhi'de Azam Haşimi tarafından çıkarılmaya başlanması (Nisan ayı)
- ◆ Osman Kocaoğlu'nun da dahil olduğu çok sayıda dış Türk liderinin Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu kararıyla vatandaşlıktan ve ülkeden çıkarılmaları (24 Eylül)
- ◆ Prometheé dergisinin isminin La Revue de Prometheé yapılarak yeniden çıkarılmağa başlanması (Ekim)

1939

- ◆ TMB Berlin Kongresi ve Mustafa Çokayoğlu'nun başkanlığa getirilmesi (24 Mart)
- ◆ Osman Kocaoğlu'nun Polonya'dan İran'a gidişi (12 Ağustos)
- ◆ Almanya-Sovyetler Birliği ittifak antlaşmasının ilanı ve Yaş Türkistan da dahil olmak üzere, Almanya'da basılan bütün Sovyet karşıtı yayınların kapatılması (24 Ağustos)
- ◆ Almanya'nın Polonya'ya saldırması ve İkinci Dünya Savaşının başlaması (1 Eylül)
- ◆ Zeki Velidi Togan'ın Almanya'dan Türkiye'ye dönüşü (1 Eylül)
- ◆ Polonya'daki Promete liderlerinin bu ülkeden ayrılarak Romanya, Fransa ve Türkiye gibi ülkelere dağılmaları (6 Eylül)
- ◆ La Revue de Prometheé dergisinin yayınının kesilmesi (Ekim ayı)

1940

- ◆ Almanya'daki TMB üyelerinin bu ülkeyi terk ederek Türkiye'ye dönmeleri (Ocak ayı)

1941

- ◆ Türkistan Türk Gençler Birliğinin son kongresi ve onun yerine

- Türk Kültür Birliği'nin kurulması (21 Temmuz)
- ◆ Alman-Sovyet savaşının başlaması (22 Haziran)
- ◆ Karma harp esiri komisyonlarının kurulması (Ağustos ayı)
- ◆ General Ali Fuat Erden ve Em. General Hüsnü Emir Erkilet'in Alman cephesini ziyaretleri (Ekim ayı)
- ◆ Afganistan'da "La Merkeziyye-i Hükümet-i Türkistan" teşkilatının gizli olarak kurulması (Kasım ayı)
- ◆ Harp esirlerinden Milli Lejyonlar kurulması kararının verilmesi ve Türkistan Lejyonunun kuruluşu (22 Aralık)
- ◆ Mustafa Çokayoğlu'nun ölümü (27 Aralık)

1942

- ◆ Türkistan Lejyonunun savaşa katılması (3 Mayıs)
- ◆ Adlon Toplantısı (15 Mayıs)
- ◆ Milli Türkistan Dergisinin yayınlanmağa başlaması (15 Haziran)
- ◆ Milli Türkistan Birlik Komitesinin (MTBK) Kurulması ve Veli Kayyum Han'ın liderliğe seçilmesi (14 Kasım)
- ◆ Afganistan'da La Merkeziyye-i Hükümet-i Türkistan Teşkilatı üyelerinin Afgan hükümetince tutuklanması (Kasım Ayı)
- ◆ Veli Kayyum Han'ın Türkiye ziyareti (Aralık ayı)
- ◆ TMB'nin son kongresi ve başkanlığa Tahir Çağatay'ın getirilişi (10 Aralık)

1943

- ◆ TMB Umumi Kâtibi Mecdeddin Delil'in ölümü (31 Ocak)
- ◆ Türk Kültür Birliği'nin yayın organı olan Türk Amacı mecmuasının Türk Hükümetince kapatılması (Ocak ayı)
- ◆ Türk Kültür Birliğinin kapatılması (Nisan ayı)
- ◆ Yeni Türkistan gazetesinin MTBK tarafından yayınlanmağa başlaması (3 Mart)
- ◆ Türkistan Milli Komitesinin Milli Temsilcilik düzeyine çıkarılması (Ekim ayı)

1944

- ◆ Zeki Velidi Togan'ın 3 Mayıs olayları nedeniyle İstanbul polis-

ce tutuklanması (17 Mayıs)

- ◆ Türkçülük-Turancılık davalarının başlaması (7 Eylül)
- ◆ Viyana'da yapılan MTBK kongresinde, Türkistan Milli Hükümetinin kurulması (8-10 Temmuz)
- ◆ Vlasov önderliğinde, Rusya Halkları Kurtuluş Komitesi (KONR) kurulması (14 Kasım)

1945

- ◆ Türkistan Milli Hükümetinin Alman Hükümeti tarafından resmen tanınması (24 Mart)
- ◆ MTBK muhalifi Türkistanlılar tarafından Türkistan Şurası'nın kurulması (Nisan ayı)
- ◆ Veli Kayyum Han'ın Amerikan Kuvvetleri tarafından Almanya'nın Marienbad kasabasında tutuklanması (5 Mayıs)
- ◆ Zeki Velidi Togan ve Türkçülük Turancılık davalarında mahkûm olanların serbest bırakılmaları (26 Ekim)

1947

- ◆ Veli Kayyum Han'ın serbest bırakılması ve Milli Türkistan Birlik Komitesinin yeniden toparlanması (Ağustos)

1948

- ◆ Karaçi şehrinde Türkistan Türk Muhacirler Cemiyeti'nin kurulması (Ocak)

1949

- ◆ Milli Türkistan dergisinin Almanya'da yeniden çıkarılmaya başlanması (Eylül)

1950

- ◆ Bolşevik Aleyhtarı Koordinasyon Merkezinin, Amerikalılar tarafından, Münih şehrinde oluşturulması (8 Temmuz)

1951

- ◆ Türkeli Teşkilatının kuruluşu ve Türkeli mecmuasının çıkarılmaya başlanması (Eylül)

1952

- ◆ Zeki Velidi Togan'ın Türkistan Kültür Derneğini kurması (28 Mart)
- ◆ MTBK'nın olağanüstü kongresi ve doğu ülkelerinde teşkilatlanma kararı alınışı (9 Nisan)
- ◆ TMB üyeleri tarafından, Ankara merkezli olarak, Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği kurulması (24 Mayıs)
- ◆ Adana'da Türkistanlılar Derneği'nin kurulması (Kasım)

1953

- ◆ Karaçi Türkistan Muhacirler Derneği tarafından Tercüman-ı Efkar mecmuasının yayınlanmaya başlaması (Ocak)
- ◆ Kahire'de Savt-el Türkistan (Türkistan'ın sesi) mecmuasının İbrahim Vasil tarafından yayınlanmağa başlanması (Şubat ayı)
- ◆ Mehmet Emin Buğra tarafından Türkistan dergisinin çıkarılışı (Nisan)
- ◆ Paris Bloku'nun kurulması

1954

- ◆ İstanbul'da Türkistanlı muhacirler tarafından Türkistanlılar Yardımlaşma Cemiyeti'nin kuruluşu (24 Ocak)
- ◆ Kahire'de Mehmet Emin İslami tarafından Azad Türkistan mecmuasının çıkarılışı (Temmuz ayı)
- ◆ Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonunun kurulması ve Ahmet Naim Öktem'in başkanlığa getirilmesi.

1956

- ◆ Mehmet Emin Buğra'nın Türkistan Sesi mecmuasını çıkarılışı (Temmuz ayı)

1957

- ◆ Veli Kayyum Han'ın Türkiye ve Ortadoğu ülkelerini ziyareti.
- ◆ Suudi Arabistan Hükümetinin 10 kadar Türkistanlıyı MTBK ilişkileri sebebiyle tutuklaması.
- ◆ Osman Kocaoğlu'nun Türkiye'ye dönüşü.

1958

- ◆ Sovyet yönetiminin, dış dünyadaki Türkistanlılar ile ilişki kurabilmek için Dostluk Cemiyetleri kurması

1959

- ◆ ABD başkanı Eisenhower'ın Esir Milletler Haftası'nı ilan edişi (19 Temmuz)
- ◆ Adana Türkistanlılar Derneğinin Bulak Dergisini çıkarmağa başlaması.

1960

- ◆ ABD'de Turkestan American Association'un kurulması
- ◆ Taşkent'ten yayın yapan Vatandaş radyosunun kurulması

1962

- ◆ Salihli'de, Hasan Oraltay tarafından, Türkeli Dergisinin yayınlanması

1965

- ◆ Hasan Oraltay tarafından Komünizmle Savaş Dergisi'nin çıkarılması

1968

- ◆ Osman Kocaoğlu'nun ölümü (28 Temmuz, İstanbul)
- ◆ Hariçteki Türkistanlılara yönelik propaganda amacıyla, Sovyet yönetimince Aydın Gazetesinin çıkarılması

1970

- ◆ Basmacı Lideri Şir Muhammed Bey'in ölümü (10 Mart, Adana)
- ◆ Zeki Velidi Togan'ın ölümü (26 Temmuz, İstanbul)

1975

- ◆ Ziyaeddin Babakurban'ın Hür Türkistan için gazetesini çıkarmağa başlaması
- ◆ Sovyet yönetiminin Vatan Cemiyetini kurması

1979

- ◆ Afganistan'da komünist darbe ve Rus işgali

1980

- ◆ 12 Eylül ihtilâli ve Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği'nin kapatılması (Eylül)

1981

- ◆ Peşaver'de Türkistan Mücahitleri Kongresi ve Şimal Afganistan Vilâyetleri İslam İttihadının kurularak başkanlığa Abdulkerim Mahdum'un getirilişi.

1982

- ◆ 4500 Afgan Türk'ünün iskanlı göçmen olarak Türkiye'ye kabulü.
- ◆ Azad Beg'in Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı başkanlığına getirilişi.

1984

- ◆ Münih'te Büyük Türkeli Derneği'nin kuruluşu (Mart ayı)
- ◆ Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği'nin Ahat Andican ve arkadaşlarınca yeniden kurulması. (Kasım)

1988

- ◆ Türkistan Dergisinin yayına başlaması (Ocak)
- ◆ Azad Beg ve Arkadaşlarının Türkiye'yi ziyareti ve Türk yetkililerle temasları (Nisan)
- ◆ Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği ile Türk Ocaklarının Afganistan'a yardım kampanyası başlatması (16 Temmuz)

1989

- ◆ Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği ile Türk Ocakları yetkililerinin Afganistan cephesini ziyaretleri ve toplanan yardımları Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı'na ulaştırmaları (Ocak)
- ◆ Türkiye'de Birinci Ulusal Türkistan Kurultayının yapılması (Eylül, İstanbul)

1990

- ◆ Türkistan Araştırmaları Vakfı'nın kurulması (9 Ağustos)
- ◆ Birinci Uluslararası Türkistan Kurultayının gerçekleştirilmesi (3-5 Aralık, İstanbul)

1991

- ◆ Rusya'da Gorbaçov'a karşı muhafazakar darbe ve sonrasında Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan edişleri (19 Ağustos)
- ◆ Alma Ata deklarasyonu ile Sovyetler Birliği'nin resmen dağılması (18 Aralık)

1992

- ◆ Afganistan'da General Reşid Dostum'un mücahitler safına geçişi (18 Mart)
- ◆ Dostum'un Kabil Havaalanını ele geçişi ve Necibullah Hükümetinin yıkılışı (15 Nisan)

1993

- ◆ Afganistan Milli İslami Hareketinin (Cümbüş-i Milli) Mezar-ı Şerifte kurulması (31 Mayıs)
- ◆ Kuzey Afganistan'da General Dostum başkanlığında bölgesel bir yönetim kurulması
- ◆ Veli Kayyum Han'ın ölümü (13 Ağustos, Düsseldorf)

1995

- ◆ Taliban Hareketinin ortaya çıkışı

1997

- ◆ General Abdulmalik'in Dostum'a karşı isyanı ve Dostum'un Türkiye'ye gelişi (Mayıs ayı)
- ◆ Azad Beg'in bir helikopter kazasında şehit oluşu
- ◆ General Dostum'un yeniden Afganistan'a dönüşü (Eylül)

2001

- ◆ ABD'nin Afganistan'daki Taliban yönetimine son vermesi ve Afganistan'da Karzâi önderliğinde geçici bir hükümetin kurulması

Kitapta Kullanılan Kısaltmalar

CIC :	Amerikan Ordusu Karşı İstihbarat Teşkilatı (Counter Intelligence Corps)
CFO:	Comité France Orient
CMİA:	Cünbüş-i Milli İslami Afganistan
ÇEKA:	Olağanüstü Komisyon (Chrezvychainaya Komissiya) (1917)
GPU:	Devlet Siyasi İdaresi (Gosudarstvennoe Politicheskoe Upravlenie) (1922)
ISI :	Pakistan İstihbarat Teşkilatı
KGB.	Devlet Güvenlik Komitesi (1954)
KONR:	Rusya Halkları Kurtuluş Komitesi (Komitet Osbovojeniya Norodov Rossi)
MTBK:	Milli Türkistan Birlik Komitesi
MUSKOM :	Müslümanlar Komiserliği
NKVD:	İçişleri Halk Komiserliği (1935)
OGPU:	Birleşik Devlet Siyasi İdaresi (Ob'edinennoe Gosudarstvennoe Politicheskoe Upravlenie)
ROA:	Rus Kurtuluş Ordusu (Russkaya Osvoboditel neya Armiya)
SA:	Nazi Partisinin Yarı Askeri Örgütü (SturmAbteilung)
S-R :	Es-Er, Sosyalist Revolüsyoner.
SS:	Nazi Askeri Polis Örgütü (SchutzStaffe)
TAV:	Türkistan Araştırmaları Vakfı
TKSYD:	Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği
TMB:	Türkistan Milli Birliği
TTGB :	Türkistan Türk Gençler Birliği
YN:	Yazarın notu

Harita ve Resimler Fihristi

Haritalar

- 1 20. Yüzyıl başlarında Türkistan (22)
- 2 1922'lerde Türkistan'ın siyasi haritası (98)
- 3 Muhtariyetli Müslüman
Ülkeleri Federasyonu haritası (146)
- 4 Türkistan'ın siyasi olarak parçalanmasından
sonra ortaya çıkan son durum
ve Türkistan'dan dış ülkelere göçler (162)
- 5 Türkistanlı muhacirlerin kuzey Afganistan'da
yerleştikleri başlıca yerleşim bölgeleri (168)

Resimler

- 1 Münevver Karı ve ailesi (26)
- 2 Turan gazetesi (28)
- 3 Sedâ-i Türkistan gazetesi (30)
- 4 Ubeydullah Hoca (41)
- 5 Hokand Hükümeti için
Taşkent'te yapılan destek mitingi (45)
- 6 Türkistan Milli Hükümeti için destek yürüyüşü (45)
- 7 Turar Rızkulov (50)
- 8 Ahmet Baytursun (55)
- 9 Mir Sultan Galiyev (67)
- 10 Hive Hanlığı mensupları (72)
- 11 Emir Said Alim Han (79)

- 12 Feyzullah Hocayev (95)
- 13 Türkistanlı Ceditler ve
Türkistan'daki Türk zabıtları (106)
- 14 Türkistan okullarında görev yapan Türk zabıtları (108)
- 15 Türkistan İttihat ve Terakkiperver Cemiyeti üyeleri (112)
- 16 Enver Paşa (134)
- 17 Basmacılar ve Sovyet yetkilileri
arasındaki barış görüşmeleri (150)
- 18 Efsanevi Basmacı lideri
Şir Muhammed Beg ve arkadaşları (154)
- 19 Basmacıların yargılanması
Semerkand şehrinde kurulan Sovyet mahkemesi (156)
Mahkemede yargılanan basmacılar (156)
- 20 Buhara Cumhurreisi Osman Hoca
ve arkadaşları Afganistan'da (192)
- 21 Basmacı lideri İbrahim Lakay Beg (200)
- 22 Gazi Habibullah Han (Beççe-i Saka) (200)
- 23 Basmacı Lideri İbrahim
Lakay Beg'in Ruslara esir düşüşü (212)
- 24 Rusya Müslümanları liderleri Tiflis'te (218)
- 25 Türkistan Milli Hareketinin üç lideri a- Mustafa Çokayoğlu
b- Zeki Velidi Togan c- Osman Kocaoğlu (220)
- 26 Türkistan Azadlık Cemiyeti Berlin Şubesi üyeleri (231)
- 27 Promete Teşkilatı tarafından yayınlanan "Moskova Esiri
Milletler" kartpostalı (246)
- 28 Promete Dergisi (251)
- 29 Almanya'ya gönderilen kız öğrenciler (262)
- 30 Buhara Halk Cumhuriyetinden gönderilen öğrenciler Ber-
lin'de (264)
- 31 Alman üniversitelerinde okuyan Türkistanlı öğrenciler
(266)
- 32 Kömek Dergisi (268)
- 33 Turar Rızkulov Almanya'da (271)
- 34 Abdulvahap Muradi ve ailesi (280)
- 35 Türkistan'a dönmeyen öğrenciler (287)
- 36 Türkistan Milli Birlik Teşkilatı yöneticileri (300)
- 37 Yeni Türkistan Dergisi (305)
- 38 Türkiye'ye gelen Türkistanlı öğrenciler (310)

- 39 Hizip grubu üyeleri (323)
- 40 Yaş Türkistan Dergisi (331)
- 41 Yaş Türkistancılar (335)
- 42 Osman Kocaoğlu ve TMB'nin genç üyeleri (341)
- 43 Dr. Salih Erkinol ve Dr. Meceddin Delil Türkistan gazete-
lerini incelerken (341)
- 44 Dr.Meceddin Delil Doğu Türkistan'da (385)
- 45 Tarsus'ta Türkistan şehitleri abidesinin açılışı (395)
- 46 Müftü Sadreddin Han (404)
- 47 TMB Meşhed şubesi kurucuları (407)
- 48 Sovyetlerden İran'a geçen Türkmenler (411)
- 49 Afganistan'daki Türkistanlılardan bir grup (417)
- 50 Sovyet Casusu Mahmut Aykarlı (423)
- 51 Peşaver'deki Türkistan Muhacirler Birliği Kongresi (432)
- 52 Encümen-i İttihad-ı Muhacirin-i Buhara ve Türkistan Ce-
miyeti üyeleri (435)
- 53 Kahire'deki Türkistan Cemiyeti üyeleri (435)
- 54 Rusya Esiri Türk İlleri Cephe Birliği toplantısına katılan li-
derler (452)
- 55 TMB'ciler Almanya'da (476)
- 56 Mustafa Çokayoğlu'nun belgeleri. a- Milli Kütüphanesi gi-
riş kartı b- Çokayoğlu ailesine verilen gıda karnesi (478)
- 57 Mustafa Çokayoğlu'nun ölüm ilanı (501)
- 58 Mustafa Çokayoğlu'nun ölüm raporu (504)
- 59 Veli Kayyum Han (528)
- 60 Türkistan Lejyonu tarafından kullanılan malzemeler. a- Al-
lah biz bilen yazılı kolluk b- Tenri biz menen yazılı kolluk
c- Arma d- Flama (540)
- 61 Türkistan Lejyonunda bayrak verme merasimi (543)
- 62 Türkistanlı askerler resmi geçitte (543)
- 63 Veli Kayyum Han ve Türkistanlı subaylar (546)
- 64 Veli Kayyum Han ve Doğu Lejyonları Başkumandanı Gene-
ral V. Heigendorff (550)
- 65 Veli Kayyum Han ve Timur Batalyonu komutanı Binbaşı
Hauptmann Ernecke (550)
- 66 Alman cephelerinde savaşan Türkistanlı askerler için çıkarı-
lan "Yeni Türkistan" gazetesi (554)
- 67 Türk Kültür Birliği'nin ilk kongresi (597)
- 68 İrkçılık Turancılık tutuklamaları ile ilgili Cumhuriyet gaze-

- tesinin haberi (605)
- 69 MTBK başkan vekili Dr. Baymirza Hayit Arabistan'da (647)
- 70 Veli Kayyum Han ve Suudi Arabistan kralı Suud bin Abdulaziz (650)
- 71 Dr. Baymirza Hayit (658)
- 72 1952 yılında Türkiye'ye gelen Türkistanlı göçmenler (670)
- 73 TMB'nin son temsilcileri (676)
- 74 Tercüman-ı Efkar Dergisi (680)
- 75 Karaçi Türkistan Türk Mücahitler Birliği toplantısı (682)
- 76 Savt-el Türkistan Dergisi (686)
- 77 Azad Türkistan Dergisi (688)
- 78 Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği üyeleri (697)
- 79 Dr. A. Ahat Andican (700)
- 80 Dr. Baymirza Hayit ve Dr. Ahat Andican, Üstat Hayit için düzenlenen şükran gününde (708)
- 81 Türkistan-Amerikan Derneği üyeleri Türk Günü yürüyüşünde (712)
- 82 Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı Partisi lideri Azad Beg ve Ahat Andican (723)
- 83 General Reşit Dostum ve Devlet Bakanı Ahat Andican (743)

Kaynaklar

Kitaplar

- Agabekov, George. *OGPU, The Russian Secret Terror*. Hyperion, London, 1929.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tatav Yayınları, İstanbul, 2002.
- Akıner, Şirin. *Sovyet Müslümanları*. İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Akış, Ali. *Aklımda Kalanlar (Hatıralar-Konuşmalar)*. Neyir Matbaacılık, Ankara, 2002.
- Alexiev, Alex. *Soviet Nationalities in German Wartime Strategy 1941-1945*. Rand, August.1982
- Almqvist, Borje. *1983'de Afgan Savaşı: Sovyetlerin Kullandığı Nazi Taktiklerine Karşı Güçlenen Mücahit Direnişi*. ODTÜ Yayınları, Ankara, 1986.
- Alptekin, İsa Yusuf. *Doğu Türkistan Davası*. Marifet yayınları, 1981.
- Altınbaş, Hasan. *Özbek Türkleri Tarihi, Canlı Şahitler, Aziz Hatıralar*. Yayınlanmamış Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Konya, 1996.
- Allworth, Edward. *A Conversation with Ahmad Naim Nasratullah Bek, Bukharan Jadid (Reform Movements and Revolutions in Turkistan*, Ed. Timur Kocaoğlu). SOTA, Haarlem, 2001.
- American Committee for Liberation from Bolshevizm. *Two sides of the coin*. Waldon Press, New York, 1953
- Andican, A. Ahat. *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*. Emre Yayınları, İstanbul, 1996.
- Aslan, Yavuz. *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa*

- Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997
- Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1991.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1959.
- Atsız, Nihal. *Sart Başına Cevap*, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1933
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*. Cilt III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Bademci, Ali. *Korbaşılar*. Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1975.
- Bakû 1920, Birinci Doğu Halkları Kurultayı Belgeleri*. Koral Yayınları, İstanbul, 1975.
- Bala, Mirza Mehmetzade. *Milli Azerbaycan Hareketi*. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.
- Bailey, Frederick. *Mission To Tashkent*. Oxford University Press, New York, 1992.
- Baytugan, Barasbi. *Kuzey Kafkasya 1917-1970*. Yedi Yıldız Yayınları, Samsun, 1998.
- Baykara, Tuncer. *Zeki Velidi Togan*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Baysun, Abdullah Recep. *Türkistan Milli Hareketleri*. İstanbul, 1945.
- Bayur, Y. Hikmet. *Hindistan Tarihi*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1950.
- _____. *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti üzerindeki etkileri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1974.
- Bek, Alişir, Derya, Azim. *Büyük Cihad-Büyük Mücahid*. Taşkent, 1992.
- Beningsen, Alexandre A., Wimbush, S.Enders. *Muslim National Communism in The Soviet Union : A Revolutionary Strategy For The Colonial World*. The University of Chicago Press, Chicago, 1979.
- _____. *Quelquejay, C.L. Sultan Galiyev: Üçüncü Dünyacı Devrimin Babası*. Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1995.
- _____. *Quelquejay, C.L. Sultan Galiyev ve Rusya Müslümanları*. Hür Yayın A.Ş., İstanbul, 1981.
- Berberoğlu, Enis. *Öbür Türkler*. Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul, 1999.
- Berzeg, Sefer. *Kafkasya ve Çerkesler Bibliyografyası*. Samsun, 1996.

- _____ *Gurbetteki Kafkasya'dan Belgeler*. Şafak Matbaası, Ankara, 1985.
- Bıçakçı, Ahmet Salih. *Türkiye'ye Göç Eden Özbeklerin Kimliklerinin Muhafazası*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar-Münakaşalar*. Maarif Vekaleti, Ankara, 1932.
- Birleşik Türkmenistan Tarihi*, Türkiye Türkmenistan Dostluk Derneği Yayını, No: 2, Ankara, 1994.
- Burnaby, Frederick. *A Ride To Khiva*. Oxford University Press. Newyork, 1997.
- Bräutigam, Otto. *So hat es sich zugetragen – Ein Leben als Soldat und Diplomat*, Holzner Verlag, Würzburg, 1968.
- Broxup, Marie. *Basmacılar*. ODTÜ Yayınları, Ankara, 1984.
- _____ *Sovyetler Afganistan'da-Bir İşgalin Anatomisi*. ODTÜ Yayınları, Ankara, 1984.
- Cagnat, Rene Jan Michel. *İmparatorluklar Beşiği*. Alan Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Caroe, Olaf. *Sömürülen Topraklar*. Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1972
- Carr, E. Hallett. *The Bolshevik Revolution 1917-1923*. Penguin Books, Middlessex, 1976.
- Carrel, Paul. *Barbarossa Harekâtı*. Sinan Yayınları, İstanbul, 1973.
- Carrère d'Encausse, Hélène. *Central Asia: 120 years of Russian Rule* (Ed:Edward Allworth), Duke University Press, Durham, 1989.
- _____ *Lenin*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2002.
- Castagne, Joseph. *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*. Orkun yayınevi, İstanbul, 1980.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Moskova Hatıraları*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.
- Cihangir, Erol. *Dr. Baymirza Hayıt'ın Hayatı*. (Dr.Baymirza Hayıt Armağanı. Ed: Rasim Ekşi-Erol Cihangir), Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1999.
- Copeaux, Etienne. *Prometeci Hareket*. (Unutkan Tarih. Ed: Semih Vaner) Metis Yayınları, İstanbul, 1996.
- Coşkunasan, Hakan. *Türkistan Bağımsızlık Tarihinde Münevver Kari ve İttihat Terakki*. (Dr. Baymirza Hayıt Armağanı, Ed: Rasim Ekşi ve Erol Cihangir), Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1999.

- Çağatay, Tahir (İstiklâlçi), *Türkistan'a dair Bazı Cereyanlar Hakkında Görüşlerimiz*, Yaş Türkistan Yayınları, İstanbul, 1952.
- _____ *Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler*. Yaş Türkistan Yayınları, İstanbul, 1959.
- _____ *Kızıl Emperyalizm IV: Sovyet Tenkitlerine Cevaplar*. Yaş Türkistan Yayınları, sayı 19, Ankara, 1969
- _____ *Kızıl Emperyalizm VI*. Yaş Türkistan Yayınları, sayı 26, Ankara, 1980
- Çağatay, Saadet, Akış Ali. *Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyetleri*. Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1979.
- Çetişli, İsmail. *Memduh Şevket Esenal*. Kültür Bakanlığı yayınları. Ankara, 1984.
- Çokayoğlu, Maria. *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu*. Yaş Türkistan Yayınları, İstanbul, 1972.
- Çokayoğlu, Mustafa. *Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları*, Yaş Türkistan (1933), sayı: 33, s: 9.
- Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1985.
- _____ *Çağdaş Türkiler*. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (Ek Cilt), Çağ Yayınları, İstanbul, 1993.
- Dağcı, Cengiz. *Hatıralarda Cengiz Dağcı*. Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998.
- Dallin, Alexander. *La Russie sous la botte nazie*. Librairie Arthème Fayard, Paris, 1970.
- Darendelioğlu, İlhan. *Türk Milliyetçiliği Tarihinde Büyük Kavga*, Oymak Yayınları, İstanbul, 1976.
- Debicki, Roman. *Foreign Policy of Poland 1919-1939*, Pall Mall Press, London, 1963.
- Deringil, Selim. *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- D'or, Remy. *Kırgız Mültecileri Hakkında Kısa Bir Bilgi*. ODTÜ yayınları, Ankara, 1984.
- Dr. Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.
- Erer, Tekin. *Enver Paşa'nın Kurtuluş Savaşı*, Mayataş Yayınları, İstanbul, 1971.
- Erkilet, Hüseyin Emir. *Şark Cephesinde Gördüklerim*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943.
- Fraser-Tytler, W. K. *Afghanistan*, Oxford University Press, London, 1953.

- Fromkin, David. *Barışa Son Veren Barış*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1998.
- Gaucher, Roland. *Sovyet Rusya'da 50 Yıllık Muhalefet ve Siyasi Cinayetler*. Yeni Yayınları, İstanbul, 1980.
- Gerede, Hüseyin. *Harb İçinde Almanya (1939-1942)*, ABC A-jansı Yayınları, İstanbul, 1994.
- Girardet, Edward. *Rusya'nın Afganistan'daki Savaşı*. ODTÜ Yayınları, Ankara, 1984.
- Glasneck, Johannes. *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Onur Yayınları, Basım Tarihi Yok.
- _____ ve Kirscheisen, Inge. *Türkei und Afghanistan- Brenupunkte der Orientpolitik im Zweiten Weltkrieg*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin, 1968.
- Gros, Jo-Ann (Ed.). *Muslims in Central Asia*. Duke University Press, Durham, 1992.
- Gürün, Kâmuran. *Türk-Sovyet İlişkileri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Haksever, Kasım. *Hatıra* (El Yazması, 14 sayfa). Münih, 1960.
- Halbayev, Satımcan., *Münevver Karı: Hatıralarım*. Turan Tarihi, Mağfıret Enstitüsü yayını, Taşkent, 1992.
- Hasanov, Mecid. *Feyzullah Hocayev*. Özbekistan Neşriyatı, Taşkent, 1990
- Hayit, Baymirza. *Basmacılar*. Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- _____ *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.
- _____ *Türkistan-Rusya ile Çin Arasında*. Otağ yayınları, İstanbul, 1975.
- Hayitov, Ş.A., Sabirov, H.C. *Haricdegi Özbekler*. Özbekistan Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent, 1992..
- Hiro, Dilip. *Between Marx and Muhammad*. Harper Collins Publishers, London, 1995.
- Hızal, Ahmet Hazer. *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklâl Davası*. Orkun Yayınları, Ankara, 1961
- Hikmet, Adil. *Asya'da Beş Türk*. Ötüken yayınları, İstanbul, 1998.
- Hoffmann, Joachim. *Die Ostlegionen 1941-1943*, Verlag Rombach, Freiburg, 1986.
- Hopkirk, Peter. *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Sabah yayınları, 1995.
- _____ *The Great Game - On Secret Service in High Asia* - John Murray Publishers Ltd., London, 1990.

- *Setting The East Ablaze. On Secret Service in Bolshevik Asia.* Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Hostler, Charles Warren. *Turkism and The Soviets.* Praeger Publications, London, 1957.
- İlkul, Ahmet Kemal. *Türkistan ve Çin yollarında Unutulmayan Hatıralar.* İstanbul, 1955.
- İkram Han, Hüseyin. *Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları.* Bedir Yayınları, İstanbul, 1999.
- İybar, Tahsin. *Sibirya'dan Serendib'e.* Ulus Basımevi, Ankara, 1950.
- Kahhar, Tahir. *Hür Türkistan İçin.* Çolpan Neşriyatı, Taşkent, 1994.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı.* Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Kara, Abdulvahap. *Türkistan Ateşi – Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi-* da Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Karakoç, Ercan. *Atatürk'ün Dış Türkler Politikası.* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Karim, İbrahim. *Madaminbek,* Şark Neşriyatı, Taşkent, 2000.
- Kaynar, Ayfer. *Baymirza Hayit'in Eserleri ve Faaliyetleri Hakkında Bildirilen Fikirler (2 Cilt) Atatürk Kültür Merkezi,* Ankara, 1996.
- Kayyum Han, Veli. *Tarih Tilga Kirganda,* Düsseldorf, 1986.
- Kazak-Sovyet Ansiklopedisi.* Kazakistan Fenler Akademisi, Alma Ata, 1967.
- Klietmann, D. *Die Deutsche Wermacht bis 1934-1945.* Die Ordenssammlung, 5 sec. s: 1-4.
- Kocaoğlu, Timur. *Türkistanlı Göçmenlerin Siyasi Faaliyetleri Tarihi-ne Bir Bakış (Dr.Baymirza Hayit Armağanı, Ed: Rasim Ekşi ve Erol Cihangir),* Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1999.
- Komatsu, Hisao. *20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri.* Turhan Kitabevi, Ankara, 1993.
- Kurat, Nimet Akdes. *Türkiye ve Rusya.* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Kut, Halil (Paşa). *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete : Bitmeyen Savaş (Derleyen: Taylan Sorgun),* Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1972.
- Landau, M.Jacob. *Pantürkizm,* Gündüz Yayınları, İstanbul, 1999.
- Lenczowski, George. *Russia and The West in Iran 1918-1948.* Cornell University Press, New York, 1949.
- Lenin, Vladimir İlyiç. *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları.* Sol Yayınları, İstanbul, 1979.

- Lenincilik ve Ulusal Sorun*. SBKP Marksçılık Lenincilik Enstitüsü, Konuk Yayınları, İstanbul, 1979.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin doğuşu*. T.T.K yayınları, Ankara, 1984.
- Lias, Godfrey. *Büyük Kazak Göçü*. Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1958.
- Marque- Riviére J. *L'U.R.S.S. dans le monde*. Payot, Paris, 1934.
- Metel, Raşit. *Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Konuşmaları ve Nedenleri*. Türk Deniz Kuvvetleri Matbaası, Ankara, 1983.
- Meyer, Karl., Brysac, Shareen. *Tournament Of Shadows – The Great Game and the Race for Empire in Asia*- Little, Brown and Company, London. 2001.
- Monteil, Vincent. *Sovyet Müslümanları*. Pınar Yayınları, İstanbul, 1992.
- Mumcu, Uğur. *40'ların Cadı Kazanı*. Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Mühlen, Patrik von Zur. *Gamalı haç ile Kızıl yıldız Arasında*. Mavi yayınları, Ankara, 1984.
- Nahaylo, Bohdan; Swoboda, Victor. *Soviet Disunion, A History of the Nationalities Problem in The USSR*. The Free Press, New York, 1990.
- Nakashidze, Niko. *The Truth About Antipolshevik Nations*. A.B.N. Press Information Bureau, Berlin, 1960.
- Nazaroff, Paul. *Hunted Through Central Asia*. Oxford University Press, New York, 1993.
- Nollau, Günther ve Wiehe, Hans Jürgen. *Russia's South Flank*. Frederick A. Praeger Publisher, New York, 1963.
- Olcot, Martha Brill. *The Kazakhs*. Hoover Press Publication, Stanford, 1987.
- Olufsen, O. *The Emir of Bokhara and his country*, London, 1911.
- Özcan, Kemal. *Dr. Baymirza Hayit'in Türkistan Araştırmaları ve Milli Mücadelesindeki Rolü*. Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 1996.
- Özdoğan, Günay Göksu. *Turan'dan Bozkurt'a, Tek Parti Döneminde Türkcülük*. İletişim yayınları, İstanbul, 2001.
- Özgen, Tahir. *Türkistan'dan Türkiye'ye*. Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1975.
- Parmuzin, Boris. *Mahsus Tapşırık*. Gafur Gulam Neşriyatı, Taşkent, 1976.
- Pipes, Richard. *The Formation of Soviet Union*, Harvard University Press, Cambridge, 1954.

- Pomaranski, Stefan. *Josef Pilsudski-Hayati ve Faaliyeti*. Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1933.
- Rauf Beg. *Adı Afganistan'dı, Talibanların Eline Nasıl Düştü*. Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 2001
- Raşid, Ahmet. *Orta Asya'nın Dirilişi*. Cep Kitapları, İstanbul, 1995.
- Resulzade, M. Emin. *Milli Tesanüd*. Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1978.
- Rorlich, Azade-Ayşe. *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*. Hoover Institution Press, Stanford, 1986.
- Roux, Jean Paul. *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*. Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Roy, Olivier. *Yeni Orta Asya*. Metis Yayınları, İstanbul, 1997.
- Rywkin, Michael. *Asya'daki Rusya*. Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1975.
- Saray, Mehmet. *Atatürk ve Türk Dünyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- . *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.
- Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*. Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.
- Seyhan, Sabır. *Adaşganlar*, Çolpan Neşriyatı, Taşkent, 1996.
- Sonyel, R. Salahi. *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- Shalinsky, C. Audrey. *Long Years of Exile, Central Asian Refugees in Afghanistan and Pakistan*. University Press of America, Lanham, 1994.
- Şimşir, N. Bilâl. *Atatürk ile Yazışmalar 1920-1923*. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981.
- Şimşir, Sebahattin. *Azerbaycan'ın İstiklâl Mücadelesi*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Tapper, Nancy. *Abd-al Rahman's Northwest Frontier. The Pasthun Colonization of Afghan Turkestan (The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan, Ed: Richard Tapper.)* s: 233-261, St. Martin's Press, New York, 1983.
- Taymas, Abdullah Battal. *Rus İhtilâline Hatıralar*. Ötüken Yayınevi, İstanbul. (Basım tarihi belli değil)
- Temir, Ahmet. *60 Yıl Almanya (1936-1996) Bir yabancının gözü ile Geziler-Araştırmalar-Hatıralar*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

- Thorwald, Jurgen. *Die Illusion: Rotarmisten in Hitlers Heeren*. Drömer Knauer Verlag, Zurich, 1974
- Togan, Zeki Velidi. *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti*. Türkiye Basımevi, İstanbul, 1940.
- _____ *Hatıralar*, İstanbul, 1969.
- _____ *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*. Yağmur Yayınları, İstanbul, 1977.
- _____ *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- Tougouchi-Caiannée, Marc. *U.R.S.S. face au problème de Nationalités*. Luttich, 1947.
- Türkdoğan, Orhan. *Salihli'deki Türkistan Göçmenlerinin yerleşmeleri*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1969.
- Türkistani, Musa Muhammed. *Kayıbolan Vatan: Türkistan Faciası*, Hilâl Yayınları, İstanbul, 1983.
- Türkiyedeki Alman Politikası 1941-1943*. Alman Dışişleri Dairesi Belgeleri, Havass Yayınları, İstanbul, 1977.
- Tuzmuhammedov, R. *How the National Question Was Solved in Soviet Central Asia: A Reply to Falsifiers*. Progress Publishers, Moscow, 1973.
- Ülküsal, Müstecip. *Kırım Yolunda Bir Ömür -Hatıralar-* Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara, 1999.
- Werner, Ingeborg. *Die Afghanistan-Politik des Deutschen Imperialismus vom Beginn des ersten bis zum Ende des zweiten Weltkrieges*. Inaugural Dissertation, Hohen Philosophischen fakultät, Martin Luther Universität Halle- Wittenberg, 1964.
- Whyte, Frederick. *Japan's Purpose in Asia*. The Royal Institute of International Affairs, London, 1941.
- Wimbush, S. Enders (Ed.) *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*. Yeni Forum Yayınları, Ankara, 1988.
- Yaman, Ertuğrul; Bolaç, A. Kemal ve Esatoğlu Ahsen. *Türkiye'deki Türk Dünyası*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.
- Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*. Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.
- Zenkovsky, Serge A. *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık*. İpek Matbaası, Ankara, 1971.

Makaleler

- Abdullayev, Kemal. *Central Asian Emigres in Afghanistan: First Wave 1920-1931*. Part 1, Central Asia Monitor (1994), No:4, s: 28-32.
- _____ *Central Asian Emigres in Afghanistan: First Wave 1920-1931*. Part 2, Central Asia Monitor (1994), No:5, s:16-27.
- Afganistan Milli İslami Hareketi Genel Kurul ve Tüzük Çalışmaları, Türkistan Dergisi, sayı17/18 (1993), s: 47-50.
- Ahmetcan, O. *Milli masalamızga dair*. Türkeli Dergisi (1953), sayı 4/5, s: 3-10.
- Alim Han, Mir Said. *Buhara Halkının Hasret-i Tarihi*. Türkhaber Yıl 1, sayı 4-6, 2002.
- Bala, Mirza. *Azerbaycan muhacirlik matbuatının 30 yılığ*ı (1923-53). Eylül 1953, No: 26, s: 4-10.
- Batır, M.H. *Milli yolimizda toğrı harakat etaylık*. Milli Türkistan (1952) sayı 79, s: 14-24.
- Başlamış, Cenk; Sabolev, Sergey. *Belgelerle Osmanlı Rus İlişkileri*. Milliyet Gazetesi, 16 Haziran 1997.
- Benzig, Johannes. *Erkin Türkistanning yazuw tili*. Milli Türkistan mecmuası (1942), sayı 2, s: 28-30
- Bet-Alman, Sattar. *Führer Prinsip Çönlnde*, Milli Türkistan (1943), sayı 25/26, s: 29-32.
- _____ *Türkistan Azadlığı için*. Milli Türkistan (1943), sayı 32, s: 39-40.
- Bezanis, Lowell. *Soviet Muslim Emigrés in The Republic of Turkey*. Central Asian Survey (1994), Vol:13 (1), s: 59-180.
- Cabbar, Sattar *Germany'a da Orta Asya talebelerinin ikinci yılı*. Türkistan Gazetesi, 2 Eylül 1924
- Chokayev, Mustafa. *The Basmajı Movement in Turkestan*. The Asiatic Review, Vol: XXIV (1928), No: 78, s: 273-278.
- _____ *The Bolsheviks And Afghanistan*. The Asiatic Review, Vol: XXV (1929), No: 83, s: 497-516.
- _____ *Turkestan And The Soviet Regime*. Journal of The Royal Central Asian Society, Vol: XVIII (1931), Part III, s: 403-420.
- Çokayoğlu, Mustafa, *Türkistan Leninçilerige Cevap*. Yaş Türkistan (1930), sayı 5/6, s: 6.
- _____ *La Question D'un État Touranien*, Prométhée, No: 38, s: 9-14.

- Çakıröz, Raci. *Türkistan'da Türk Subayları*. (yazan Timur Kocaoğlu), Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 1-11, 1987.
- Çolpan, Abdülhamit Süleyman. Kızıl Bayrak Gazetesi, 2 Eylül 1922, no: 215.
- Dağpınar, Mehmet Ali. *Afganistan'da Mülkiye*. Mülkiyeliler Birliği Dergisi (1976), sayı: 43, s: 10-15.
- Eski Çekist Agabekof Hatıralarından*. Yaş Türkistan (1930), sayı 11, s:19.
- Fraser, Glenda, *Basmachi-I*. Central Asian Survey, Vol: 6 (1987), No: 1, s: 1-73.
- _____ *Basmachi-II*. Central Asian Survey, Vol: 6 (1987), No: 2, s: 7-42.
- _____ *Alim Khan and the Fall of the Bokharan Emirate in 1920*. Central Asian Survey (1988), Vol: 7, No: 4, s: 47-61.
- Gayraty, S. *Küraşımız hak, yolumuz babalar yolidir*, Türkeli Mecmuası (1952), sayı 5, s: 5.
- Halili, Mesud. *A Change in The North Central Asian Newsletter*, Aralık 1986.
- Halkara Tanlav Yekunları*, Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, 20.3.1992, s: 7.
- Ilgar, İhsan. *Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk'in Anıları*. Akşam Gazetesi, 4 Mayıs 1970.
- İshaki, Muhammed Ayaz. *Lehistan'dan gidiş*. Emel (1984), No: 140, s: 87-104.
- Kayyum Han, Veli. *A Oktay'nu esleş*. Milli Türkistan (1968), sayı: 125, s: 21-22
- _____ *MTBK ve Sovyetlerin Taktikası*. Milli Türkistan (1969), sayı: 126, s: 8-15
- _____ *Şeref Raşidov'a açık mektup*. Milli Türkistan, Sayı: 99, s: 3-22
- _____ *Türkiye'nin dış Siyaseti*, Milli Türkistan (1943), sayı: 29, s: 1-4
- _____ *Türkistanlıların Milliy Siyasiy Kuralı*, Milli Türkistan (1943), Sayı: 25/26, s: 1-6.
- _____ *Türkistan Halkı ve Komünizm*. Milli Türkistan (1943), Sayı 16, s: 1-12.
- _____ *Hak ve Küraş*. Milli Türkistan (1943) sayı: 18, s:1-8.
- _____ *Yengi tiptegi Türkistan yaşları*. Milli Türkistan (1943), sayı: 32, s: 3-14.
- _____ *Türkistan Milli askerleri ve siyasi yol*, Milli Türkistan (1943), sayı:19/20, s: 1-9

- _____ *Türkistanlılar Dikkatige*, Milli Türkistan (1943), sayı: 24, s: 1-7
- _____ *Türkistan'ın yana milli siyaseti üstında*, Milli Türkistan (1943), sayı: 31, s: 1-12
- _____ *Türkistan eli menen legionçılar Birligi*, Milli Türkistan (1942), sayı 5, s: 1-6
- _____ *Keskin Söz*. Milli Türkistan (1943), sayı: 13/14, s:1-5.
- _____ *Şaraf Raşidoviç Raşidovga açık mektub*, Milli Türkistan (1963), sayı 99, s: 1-22.
- _____ *Şaraf Raşidoviç Raşidovga açık mektub II*, Milli Türkistan (1964), sayı 100, s: 1-19.
- _____ *Türkistan Milli Hareketi Sovyet Matbuatında*, Milli Türkistan (1966), sayı 112, s: 1-22.
- _____ *MTBK'nun çıkardığı yayınlar*, el yazısı ile verdiği liste Fotokopisi, 1991.
- Kamçıbek, A. *Çet memleketlerge Okuvçı cönetilmesin*. Fergana gazetesi, 8 temmuz 1923.
- Kanatbay, *Bizning maksat*, Türkeli mecmuası (1951), sayı 1, s: 4-6.
- Kantemir, Ali. *Mustafa Çokay hakkında hatıratım*. Milli Türkistan (1963), Sayı 99, s: 23-26
- Kara, Abdulvahap. *Türkistan Türklерinin Kurtuluş Savaşına ve Cumhuriyete Katkıları*, MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 3, Kasım 2000, s: 71-82.
- Khalili, Massood. *A Change in the North*, The Central Asian Newsletter (Ed. Marie Broxup) (1986), Vol: 5, No: 6, s: 9-11.
- Kunter, Halim Baki. *Tarsus'taki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri*, Vakıflar Dergisi (1965), Cilt: 6, s: 31-49.
- Kural, *Türkistan'da askeriy mecburiyet*, Milli Türkistan (1942), sayı: 2, s: 28
- Mirasımızning bir sahıfası*. Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, 3 Mart 1989
- Mocan, Şevket. *TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt 9, Birleşim 101, 18.7.1951, s: 205
- Nasuhoglu, Rükneddin. *TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt 9, Birleşim 101, 18.7.1951, s: 204
- _____ *TBMM Tutanak Dergisi*, Cilt 9, Birleşim 101, 18.7.1951, s: 204
- Nicosia, Francis. *Arab nationalism and national socialist Germany 1933-1939: ideological and strategic incompatibility*. Journal of Middle East Studies, XII (1980), Cambridge University Press, s: 362

- Oraltay, Hasan. *Alaş- Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası*. Büyük Türkeli Yayınları, İstanbul, 1973.
- _____. *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri*. Büyük Türkeli Yayınları, İstanbul, 1976.
- Öktem, Ahmet Naim. *Osman Kocaoğlu'nun ardından*, Milli Türkistan (1968) sayı:125A, s: 18.
- Olson, Robert. *Foreign Policy of The Soviet Union Toward the Turkoman Rebellion in Eastern Iran in 1924-1925 and the Kurdish Rebellion of Shaykh Said in Eastern Turkey in 1925: A Comparison*. Central Asian Survey (1990), no: 4, s: 75-83
- Pstrusinska, Jadwiga. *Afghanistan 1989 in Sociolinguistic Perspective*. Central Asian Survey, Incidental Paper Series, no: 7, London,1990.
- Resulzade, Mehmet Emin. *Parlamentarizm Devri*. Odlu yurt (1930), Sayı 20, s: 330
- _____. *Kafkasya Meselesi*, Kafkasya Dergisi(1952), No:11/12, s: 5-9
- Rızkulov, Turar. *Germany'da okuyularımız*, Türkistan Gazetesi, 19 Aralık 1923.
- Siraci, S. *Germany'da Okuyucu Musulmanlar*, Kızıl Bayrak Gazetesi, 21 Ağustos1922
- Sliwinski, Marek. *Afghanistan 1978-87 War, Demography and Society*. Central Asian Survey Incidental Papers Series No: 6, London,1988.
- Şahrani, M. Nazif. *Resisting The Taliban and Talibanism in Afghanistan: Legacies of a Century of Internal Colonialism and Cold War Politics in a Buffer State*. Perceptions, December 2000-February 2001, s: 121- 140.
- T.B.M.M. *Zabıt Ceridesi*, Devre 6, Cilt: 27, İçtima: 3, s: 24-25
- Targalski, Georges. *Les plans Polonais concernant l'éclatement de l'URSS, Le mouvement "Prométhée et le Caucase*. Bulletin de l'observatoire de l'asie centrale et du Caucase, No: 3, Mart 1997, s: 9-14.
- Taşkentli, *Kanlı Sarob*. Milli Türkistan (1964), sayı 101, s: 18-22
- Taylan, Cevat. *Profül Programı*, TRT 2, Ankara,1998.
- Tulabeg, Tarion. *Kerenskiler de mutlak itaat talep ediyorlar*. Kafkasya Dergisi (1952), No:14, s: 14-17.
- Turan M. Aydın, *Kafkasya Mülteci Yayınlarında Mareşal Pilsudski ve Cenaze Töreni*. Tarih ve Toplum (1997), İstanbul, No:163, s: 13-16

- _____ *Promete Hareketinde Kuzey Kafkasya Mültecileri – Kafkasya Dağlıları Partisi (1926-1940)*. Kafkas.org.tr/bgkafkas/index.html.
- Turdiyev, Şirali. *Germanyada okugen okuvcılar iziden*. Okutuçiler gazetesi, 6 Nisan 1991
- _____ *Germanyada talim algen Türkistanlık talebeler*. Yaşlık Jurnalı, 1989, sayı 7, s: 65
- _____ *Ular Germanyada okugen idiler 1*. Yaş Leninçi gazetesi, 30 Mart 1990
- Ülküsal, Müstecip. *İkinci Dünya Savaşında 1941-1942 Berlin Hatıraları*, Emel Mecmuası, 87'inci Mart-Nisan 1975 sayısından itibaren tefrika, İstanbul, 1975.
- Vaçnadze, D. *Hariçte Kafkasya Birliği Hareketi Tarihi*, Birleşik Kafkasya, No: 3-4, s: 9-11.
- Yurtçi, V. *Milli Türkistan davası Kremlin Sarayında- Kanlı Sarob*, Milli Türkistan (1964), sayı 102, s: 26-28.

Dergiler

- Atsız Mecmua (Nihal Atsız)
- Bulak (Bedri Hocent)
- Bulletin de l'Observatoire de l'Asie Centrale et du Caucase.
- Büyük Türkeli (Hasan Oraltay)
- Dergi (Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü)
- Kafkasya (Alihan Kantemir)
- Komünizmle Savaş (Hasan Oraltay)
- Milli Türkistan (Veli Kayyum Han)
- Odlu Yurt (Mehmet Emin Resulzade)
- Prométhée (Georges Gwazava)
- La Revue de Prométhée (Aleksandr Şulgin)
- Tercüman (Azam Haşimi)
- Tercüman-ı Efkar (Azam Haşimi)
- Türk Amacı (Ahmet Caferoğlu)
- Türk Dünyası (Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu)
- Türkeli (K.Koşoy)
- Türkistan (A. Ahat Andican)
- Türkistan (M. Emin Buğra)

Türkistan Sesi (M. Emin Buğra)
 Umid-Hope (İbrahim Yüksel)
 Yaş Türkistan (Mustafa Çokayoğlu)
 Yeni Türkistan (Veli Kayyum Han)
 Yeni Türkistan (Osman Kocaoğlu, Mecdeddin Ahmed Delil)

Gazete ve Bültenler

Bugünkü Türkistan (Timur Kocaoğlu)
 Bütün Türk İllerinden Haberler (Harun Özgen)
 Hür Türkistan İçin (Ziyaeddin Babakurban)
 Kömek, (Said Ali Hoca)
 Türkistan Birlik Avazı (Abdullah Hoca)
 Türkistan Sesi (Çağatay Koçar)
 Vatan (Azad Beg Kerimi)

Mektuplar (Yazarın Özel Arşivinde bulunmaktadır)

Abdullah Tevekkül Babür
 Abdulvahap Oktay
 Ahmet Naim Öktem
 Ahmet Şekuri
 Azad Beg Kerimi
 Hilal Münşi
 İbrahim Yarkın
 Mahmut Aykarlı
 Mahmut Muhiti
 Mecdeddin Ahmet Delil
 Mustafa Çokayoğlu
 Müfti Sadreddin Han (Ziveci)
 Osman Kocaoğlu
 Settari Cabbar
 Tahir Çağatay
 Yakup Feyzi Elbek
 Yakup Hanzade
 Zeki Velidi Togan

Belgeler (Yazarın özel arşivinde bulunmaktadır)

Türkistan Milli Birliği (TMB) toplantı tutanakları
 TMB tüzüğü
 TMB tarafından yayımlanan memorandumlar
 TMB ile Polonya Dışişleri Şark Müdürlüğü arasındaki yazışmalar
 TMB ve şubeleri arasındaki resmi yazışmalar
 Yaş Türkistan Grubu toplantı tutanakları
 Hizip Grubu toplantı tutanakları
 Türkistan Türk Gençler Birliği (TTGB) faaliyet Raporları
 TTGB Tüzüğü
 Türk Kültür Derneği Tüzüğü

Kişisel Görüşmeler

Abdulhamit Koçar	İstanbul, 1993, Adana 1995.
Azad Beg Kerimi	Peşaver (Pakistan) 7-12 Ocak 1989. İstanbul, 27.9.1992
Dr. Baymirza Hayit	Köln, (Almanya); 23/24 Ocak 1991. İstanbul, 1992.
Ergeş Şermet	New York (ABD); Mayıs, 1991.
General Reşid Dostum	Ankara, 1993/1997/1998 yıllarında birkaç kez.
Prof. İbrahim Yarkın	Ankara; GOP, 10 Ocak 1991.
Prof. Saadet Çağatay	Ankara; Yukarı Ayrancı, 11 Ocak, 1991.
Saide Oktay	Çamlıca, İstanbul; Haziran 1990.
Veli Kayyum Han	Düsseldorf (Almanya); 17-22 Ocak 1991.
Zuhuriddin Türkistani	İstanbul, Mayıs, 1991.
Enver Bek	New Jersey, Ağustos 2001.

Dizin

- A
- Abani Mukerji 172
Abdu Niyaz 386
Abdulhamit Arif 57, 138, 144, 191,
193, 195, 218, 230, 402, 403,
406, 786, 894
Abdulkerim Binbaşı 406, 407, 855
Abdullah Avlani 27, 279
Abdullah Mencek Zaviyesi 393
Abdullah Tolegen 632
Abdullayev-Süleymanov grubu 561
Abdulvahid Burhanof 259
Abdülhay Kurbanali 469
Abdulmalik Han 741, 743, 744,
745
Abidcan Mahmud 27, 40, 44, 111,
112, 114, 116
ABN, Anti Bolschevic Nations 635,
652
Acil Beg (Devran) 214
Adana Türkistanlılar Yardımlaşma
Derneği 671
Adlon Toplantısı 523, 530, 583,
586, 900
Afgan Türkistan'ı 159, 181, 350,
414, 415, 624, 715, 716, 717,
818
Afganistan Milli İslâmi Hareketi
729, 730, 731, 732, 733, 740,
741, 742, 743, 744, 745
Agabekov, George 187, 350, 351,
352, 353, 354, 356, 406, 423
Ağa Sultanov 365
Ağaoğlu, Ahmet 320, 362, 366
Ahıska, Halide 671
Ahmet Ömercan 569
Ahmet Şah Durrani 158
Ahmetoğlu Safa 216, 893
Akçura, Yusuf 101, 215, 216, 373
Akın, Turan 710
Akış, Ali 472, 474, 522, 598, 599,
600, 663
Alaş-Orda Hareketi 53
Albay Beck 449
Ali Rıza Bey 84, 94, 105, 117, 191,
193, 196, 205
Alioğlu, Celalettin 702
Allaşükürova, Zeynep 285
Alma Ata Deklarasyonu 695, 905
Alman Bet, Sattar 565
Almas, Abdurrahman Şafi 496,
505, 514
Alöç, Kâzım 609
Alptekin, İsa Yusuf 18, 386, 666,
670, 885
Amanullah Han (Afgan Emiri) 125,
126, 140, 141, 155, 170, 171,
175, 176, 177, 178, 179, 180,
181, 182, 184, 185, 186, 191,
196, 197, 198, 199, 201, 207,
414, 776
Ana Kuli Korbaşı 356, 411
Ana Muhammed 346, 406
Andican, Abdul Ahat 19, 218, 250,
266, 275, 282, 344, 691, 697,
699, 700, 701, 702, 703, 704,

- 705, 706, 707, 708, 709, 710,
723, 743, 879, 885, 904, 912
APA 465, 479
Aras, Tevfik Rüştü 363
Arıkan, Saffet 591, 595
Arsal, Sadri Maksudi 39, 64, 69,
223, 226, 232, 292, 361, 375,
376
Asadullah Hoca 40, 44
Asya Taburu 508, 509
Aşur Beg, Korbaşı, 84, 194
Aşur Pehlivan 722
Ata Hoca 76, 82, 83, 84, 97
Atalık Yakup Beg 866
Atatürk, bak. Mustafa Kemal Paşa
Atsız Mecmua 366, 368, 369, 370,
371
Atsız, Nihal 366, 369, 370, 371,
600, 601, 603, 604, 605, 610
Ausland- Hochschule 464
Avrasya Dernekleri Federasyonu
707
Aydın Gazetesi 657, 903
Aykarlı, Mahmut 357, 359, 408,
409, 411, 418, 419, 420, 422,
426, 427, 428, 429, 430, 431,
505, 506, 507, 620, 621, 622,
647, 653, 654, 666, 667, 674,
681, 682, 683, 684, 898, 911
Aynural, Şevket 702
Azad Beg (Kerimi) 702, 703, 704,
718, 719, 721, 723, 724, 725,
726, 739, 740, 741, 742, 886,
904, 905, 912
Azad Türkistan 687, 688, 902, 912
Azerbaycan Gençler Birliği 311
Azerbaycan Millî Merkezi 240, 292,
311, 444, 471
Azerbaycan Yurt Bilgisi 366, 370
Azertekin, Ali 471
Azimov, Sarvar 656
- B
- Baba Ahun 71, 81
Babakurban, Ziyaeddin 671, 674,
675, 677, 891, 903
Babür, Abdullah Tevekkül 48, 108,
298, 322, 323, 328, 330, 333,
338, 341, 343, 345, 346, 347,
348, 349, 350, 406
Badaliyef , Mir Haydar 188
Bahtiyar, Sultanbek 428, 429,
430, 460
Bailey, Frederick 77, 87, 188
Bala, Mirza 291, 313, 326
Bammat, Haydar 240, 253, 464,
467, 518, 523
Barbarossa Harekâtı 483, 484,
493, 497, 516, 545, 576, 581,
617, 618, 622
Basmacılar 94, 107, 121, 127,
131, 151, 157, 188, 193, 196,
197, 198, 199, 404, 412, 415,
887, 910
Basmacılık Hareketi 16, 24, 47,
48, 52, 83, 105, 122, 127, 149,
151, 152, 154, 155, 158, 163,
164, 165, 172, 174, 178, 185,
193, 196, 198, 205, 225, 227,
257, 269, 326, 357, 679, 683,
749, 893
Başkurdistan Otonomisi 40, 56
Başkurt merkezi 324, 325, 342
Baytugan, Barasbi 245
Baytursun, Ahmet 54, 55, 58, 60,
909
Beççe-i Saka, Gazi Habibullah Han
128, 199, 201, 202, 203, 205,
207, 209, 354, 412, 413, 414,
897, 910
Bedri Bey 126, 127, 227, 776
Begcan, Mukimeddin 215, 216, 893
Begiş, Nimetullah 711
Behbudi, Mahmud Hoca 27, 40, 860
Behram İbrahimof, bak. Aykarlı,
Mahmut
Bekov, Yunus 56
Bend-i Türkistan 172
Benzing, Johannes 531
Berdimurat, Aman 632
Bereketullah 172
Berger, Gottlob 557, 560, 568
Bergmann Taburu 513
Berimcan, Azim Bek 228, 230, 231,
266, 272, 281, 285, 782, 787

Berke, Zühtü 620
 Beyce Şeyh Vakfıyesi 394
 Bezanis, Lowell 709
 Bildiriş 252, 337, 359, 364, 365
 Birinci Türk Tarih Kongresi 370,
 373, 898
 Birleşik Türk Gücü 558
 Biytiliev 285
 Bolşevik Aleyhtarı Koordinasyon
 Merkezi 901
 Bolşevizmden Kurtulmak için Ame-
 rikan Komitesi 642
 Bonczkowski, Wlodimierz 254
 Bökeyhanoğlu, Alihan 39, 55, 58
 Bräutigam, Otto 484, 488
 Brest Litovsk antlaşması 102, 104
 Bugünkü Türkistan 714, 799, 890
 Buğra, Mehmet Emin 18, 386,
 662, 666, 667, 670, 885, 902
 Buhara Halk Cumhuriyeti 21, 57,
 77, 82, 83, 85, 86, 91, 92, 94,
 99, 105, 180, 183, 193, 226,
 258, 259, 262, 263, 264, 276,
 309, 402, 403, 417, 466, 525,
 527, 750, 776, 881, 882, 894,
 895, 910
 Buhara Hanlığı 69, 73, 76, 81, 86,
 153, 158, 178, 183, 894
 Buhara Tamim-i Maarif Cemiyet-i
 Hayriyesi 226
 Buhara Tekkesi 309, 597, 598,
 677
 Buharin, Nikolay İvanoviç 61
 Bulak Dergisi 903
 Bulakbaşı 646
 Burhaneddin Rabbani 702, 716,
 734, 735, 742, 745
 Burhanzade, Rahim 569
 Bütün Türk İllerinden 714
 Büyük Türkeli 672, 673, 713, 904
 Büyük Türkeli Derneği 713, 904

C

Cabbar, Settar 265, 266, 271, 272,
 282, 283, 284, 285, 524, 525,
 526
 Caferoğlu, Ahmet 320, 365, 598,

601, 603, 604, 821
 Canibek Kadı 214
 Caroe, Sir Olaf 481, 573, 632, 749
 Castagne, Joseph 188, 250, 306,
 307, 443
 Cebesoy, Ali Fuat 90, 91, 129, 130
 Ceditizm 16, 23, 24, 25, 27, 39,
 74, 85, 99, 107, 116, 221, 226,
 259, 263, 276, 403, 885
 Cemal Paşa 93, 94, 99, 104, 105,
 118, 119, 120, 121, 122, 123,
 124, 125, 126, 127, 128, 129,
 130, 131, 133, 138, 140, 172,
 174, 175, 176, 178, 198, 201,
 228, 277, 279, 403, 894
 Cemiyet-i Akvam 186, 386, 445,
 451, 467, 826, 847, 895, 898
 Ceylanpınar Türkistanlılar İstihsal
 ve Ticaret Birliği 669
 Chenkeli, Akaki 221, 242, 247,
 446, 447, 510
 CMİA, bak. Afganistan Milli İslâmi
 Hareketi
 Cünbüş-i Milli Afganistan, bak. Af-
 ganistan Milli İslâmi Hareketi
 Cüneyd Han 70, 71, 73, 82, 152,
 155, 157, 203, 204, 206, 214,
 896, 897

Ç

Çağatay, Saadet 372, 676
 Çağatay, Tahir 228, 230, 231, 235,
 266, 272, 287, 288, 330, 333,
 335, 369, 371, 372, 420, 456,
 462, 463, 477, 505, 506, 507,
 526, 592, 593, 594, 595, 596,
 640, 644, 648, 659, 660, 661,
 663, 665, 667, 673, 674, 675,
 676, 684, 782, 787, 798, 846,
 872, 889, 900
 Çakıröz, Raci 85, 88, 90, 107, 123,
 263
 Çakmak, Fevzi 124, 125, 137, 518,
 577, 581
 Çenstohau kampı 494, 499, 503
 Çernov, Viktor Mihayloviç 33, 232
 Çharname, 25

- Çiçerin, Georgiy Vasilyeviç 126, 131, 137, 174, 198, 257, 360, 401
- Çokay, Kâmil 654, 655
- Çokaycılar 358
- Çokayoğlu, Maria 503, 505, 506, 507, 529, 595, 888
- Çokayoğlu, Mustafa 40, 42, 43, 44, 46, 58, 195, 217, 218, 221, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 241, 244, 245, 247, 248, 249, 252, 281, 282, 283, 288, 289, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 307, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 344, 345, 346, 348, 349, 355, 358, 359, 365, 366, 367, 369, 370, 371, 372, 378, 379, 380, 381, 384, 388, 389, 390, 397, 410, 411, 418, 420, 421, 422, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 433, 441, 442, 443, 444, 445, 447, 448, 451, 452, 453, 454, 456, 457, 459, 460, 461, 462, 463, 469, 473, 475, 476, 477, 478, 479, 490, 491, 495, 497, 498, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 510, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 539, 541, 595, 596, 637, 640, 648, 661, 663, 673, 674, 675, 682, 687, 758, 774, 776, 782, 787, 835, 843, 846, 871, 872, 888, 894, 899, 900, 910, 911
- Çolpan mükâfatı 709
- Çolpan, Abdulhamit Süleyman 57, 58, 260, 261, 267, 541, 691, 709, 889
- Çulık, İbrahim 255
- D
- Dağcı, Cengiz 490, 534
- Daimi Kafkasya Konseyi 242, 244
- Damla Kasım 632
- Delil El Muhacirin 437
- Delil, Mecdeddin Ahmet 315, 316, 322, 323, 328, 338, 340, 341, 342, 344, 345, 365, 367, 384, 385, 386, 388, 390, 392, 395, 442, 443, 456, 457, 461, 462, 463, 475, 477, 479, 595, 597, 663, 822, 843, 857, 862, 872, 888, 898, 900, 911
- Demazang hapishanesi 624
- Demir, Hakan 710
- Denikin, Anton İvanoviç 47, 51, 60, 62, 102
- Devletmend Beg 80, 84, 153, 154
- Dilaver Şah 196
- Dni Mecmuası 223, 440, 441
- Dobbs, Sir Henry 175
- Doğu Bakanlığı 484, 487, 488, 494, 495, 496, 508, 512, 515, 516, 521, 522, 523, 530, 537, 551, 552, 555, 557, 560, 566, 568
- Doğu Türk Gücü 557, 559
- Doğu Türkistan Göçmenler Derneği 670
- Doğulu İşçi 490, 551
- Dolgun, Muhammed Ekber 702
- Donuk, Abdülkadir 701
- Dost Muhammed Han 159
- Dostum, Abdul Reşid 727, 728, 729, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747
- Dostluk Cemiyeti 236, 248, 443, 444, 655, 656
- Duma 23, 31, 221, 240, 795
- Dutov, Ataman 44, 46, 48, 53, 55, 57, 59
- Dünya Türkistanlılar Kongresi 706
- Düzgüneş, Orhan 703
- E
- Efdaliddin Han 180
- Eisenhower, Dwight David 570, 572, +630, 652, 711
- Ekrem Karı 622
- El Hac Emin Hüseyin 562

Elbek, Yakup 281, 390, 395, 397,
428, 477, 596, 666
Emincan, Bahaüddin 276, 281
Emir Abdurrahman Han 159
Emir Amanullah, bak. Amanullah
Han
Emir Said Muzaffer 73
Emircan, Fuat 518
Encümen-i İttihad-ı Muhacirin
435, 436, 681, 897, 911
Encümen-i İttihad-ı Muhacirin Bu-
hara ve Türkistan 436
Encümen-i Saadet Buhara ve Tür-
kistan 433
Endicani, Mevlana Seyyid Kasım
679
Enver Paşa 93, 94, 96, 97, 99, 105,
110, 117, 118, 119, 127, 128,
129, 130, 131, 132, 133, 135,
136, 137, 138, 139, 140, 141,
142, 153, 154, 176, 178, 179,
180, 181, 182, 185, 186, 191,
193, 205, 213, 227, 228, 311,
403, 578, 582, 588, 598, 776,
860, 894, 895, 910
Erden, Ali Fuat 511, 517, 579, 610,
900
Ergeş Korbaşı 47, 149, 152
Ergeş, Şermet 565, 572, 573, 632
Erk Fırkası, Erk Partisi 224, 231,
232, 278, 301, 302, 799, 819
Erkilet, Hüsnü Emir 511, 517,
579, 580, 582, 601, 604
Erkinkol, Salih İsmail 323, 328,
333, 341, 369, 392, 393, 647,
666, 669, 670, 671, 677, 873,
911
Erkmen, Faris 601, 602
Ernecke, Hauptmann 538
Esendal, Mahmut Şevket 121, 141,
142, 347, 408, 418, 419, 422,
578, 604
Esir Milletler Haftası 652, 703,
710, 711, 903
Eşan Beg 286
Eşan Sultan 84, 154, 193, 205
Evren, Kenan 694, 721

F

Federalistler 32
Fergana Hükümeti 153, 894
Fethali Beyli Dudanginsky 514,
568, 569
Fethülkadir Süleyman, bak. Abdul-
kadir İnan
Fezullah Hocayef 76, 82, 83, 86,
96, 97, 259, 264, 284, 895
Fitrat, Abdurrauf 27, 74, 75, 97,
524, 553
Fransa Doğu Komitesi 248
Frunze, Mihail Vasilyeviç 49, 51,
52, 54, 55, 76, 77, 87, 104, 122,
130, 151, 152, 171
Fuzeyl Mahdum 84, 153, 154, 196,
204, 205, 213, 352, 354, 427,
895, 897

G

Galimcan İbrahimov 37, 64
Galip Kemali Bey 102, 114, 117,
118
Galip Paşa 92
Galiyev, Mir Sultan 62, 64, 65, 66,
67, 68, 139, 140, 224, 357, 357,
440, 909
Gaspiralı, İsmail 24, 598
Gayrati, Esimbət 569
Geibel Komisyonu 495
Genç Buharalılar 47, 74, 75, 76,
77, 83, 84, 85, 96, 105, 139,
143, 145, 175, 226
Genç Hiveliler 47, 70, 71, 77, 81,
82, 145
Gerede, Hüsvrev 408, 410, 509,
577, 591
Gerey, Sultan Kılıç 291
Gilan Cumhuriyeti 400, 401
Giray, Mehmet 255, 451, 452, 871
Glastnost 17, 663, 695, 754
Gorbaçov, Mihail 17, 694, 695,
754, 905
Grosskopf, Wilhelm Georg 516
Guiseppe Motta 239
Gulam Alim 560, 567, 568

- Gulam Haydar 430
 Gulam Nebi 201, 204, 207, 413
 Gulcalı Abdulaziz 28
 Günaltay, Şemseddin 376
 Gürün, Halil 682
 Güzel, Hasan Celal 702
 Gvazawa, G. 248, 250, 306, 307, 442, 443, 448, 455
- H
- Habibullah Han, Afgan Emiri 128, 170, 910
 Habiburrahman El Bageri 434
 Hacı Rahmankul Han 696
 Hacı Selim Sami (Kuşçuzade), 94, 99, 110, 118, 133, 138, 139, 140, 141, 155, 180, 191, 193, 194, 196, 205, 213, 402, 403, 895
 Hacı Yoldaş 393
 Hacıbekoğlu, Temirbek 285
 Hacıbeyli, Ceyhun 240, 643
 Hakim, Alibeg 672
 Haksever, Kasım İnayeti 632
 Hal Hoca 152
 Halil Has Mehmet 518
 Halil Paşa (Kut) 105, 118, 119, 121, 131, 133, 136, 137, 138, 142
 Halk Şuralar Fırkası 137
 Hamit Hoca 74
 Hansa Operasyonu 622, 623
 Harezmi Halk Cumhuriyeti 71, 77, 81, 82, 96, 123, 894, 895
 Harezmi Komünist Partisi 81
 Hasan Ruşeni Bey 110, 111, 113
 Haşım Saik 85, 193, 195, 218, 417, 776
 Haşimi, Azam 436, 666, 679, 681, 682, 886, 899
 Haydar Şevki Bey 107, 108, 111, 116
 Hayit, Baymirza 18, 386, 492, 493, 494, 506, 544, 545, 552, 553, 557, 565, 568, 570, 571, 632, 633, 646, 647, 648, 651, 655, 657, 659, 684, 685, 691, 698, 701, 705, 707, 708, 709, 879, 886, 912
 Hayrünissa Mecithankızı 285
 Hekimzade, Nasır 322, 323, 328, 340
 Hempel, Stanislaw 348
 Hemrahkul Korbaşı 423
 Hentig, Werner Otto 516, 582, 594
 Heybetullah Eşan 681
 Hikmetyar, Gülbeddin 702, 722, 725, 726, 727, 728, 729, 731, 734, 735, 738
 Hilafet Cemiyeti 122
 Hilfswillige 514
 Himmeler, Heinrich 484, 519, 537, 555, 558, 562, 566
 Hint İhtilalcileri 47
 Hive Hanlığı 70, 71, 77, 152, 894, 909
 Hive İhtilâl Komitesi 71
 Hizip Grubu 322, 323, 342, 345, 911
 Hoca Niyaz Hacı 378, 385
 Hoca, Abdullah 703, 711
 Hocent, Bedri 671
 Hochschule für politik 527
 Hokand Hanlığı 69, 151, 153
 Hokand Muhtariyeti, Hokand Ottonomisi 37, 43, 44, 47, 53, 58, 75, 116, 149, 152, 217, 249, 317, 358, 366, 367, 403, 750, 758, 893
 Holowko, Tadeusz 241, 242, 254, 296
 Hükümet-i İlahiye 424, 425
 Hürriyet Radyosu, Radio Liberty 645, 649, 700
 Hüseyin Cahit Bey 130, 175
 Hüseyinoğlu, Necip 86
 Hüseyinzade Ali 215, 217
- İ
- İbrahim Arifhan, bak. İbrahim Yarkın
 İbrahim Lakay Beg 77, 80, 140, 141, 153, 154, 155, 157, 163, 178, 179, 185, 190, 196, 203,

204, 206, 207, 208, 209, 210,
211, 212, 413, 416, 622, 722,
896, 897, 898, 910
İbrahim Vasil 666, 687, 902
İbrahim, Şükrullah 706
İdil Ural Hareketi 246, 247, 288,
445, 474, 518, 522, 598
İdil Ural Milli Merkezi 361, 600
İdil-Ural Otonomisi 63, 64
İdrisi, Alimcan 28, 260, 262, 263,
288, 466, 517, 519
İgnati Moscicki 449
İkram, Hüseyin 553, 569, 632,
648, 651, 710, 887
İkramof, Ekmel 358
İlcul, Ahmet Kemal 109
İnan, Abdulkadir 230, 294, 295,
300, 301, 316, 318, 366, 370,
603, 782, 787, 897
İnönü, İsmet 92, 136, 237, 309,
394, 458, 459, 477, 580, 581,
599, 606, 607, 608, 612, 668
İsfendiyar Han 70, 71
İshaki, Ayaz 69, 226, 232, 241,
246, 252, 255, 288, 292, 296,
318, 319, 325, 336, 337, 361,
372, 439, 442, 445, 451, 452,
459, 468, 471, 472, 473, 474,
518, 598, 601, 846, 871
İslam Halklarını Kurtarma Cemiyeti
685
İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadı
133, 135
İslam Şurası 39, 40
İsmail Tacıbay 632
İsmet Paşa, bak. İnönü
İştirakiyyun Fırkası 76
İttihat ve Terakki 16, 74, 99, 100,
102, 109, 110, 111, 112, 113,
114, 115, 116, 117, 118, 119,
120, 130, 131, 133, 135, 137,
147, 216, 290, 291, 403, 910
İttihat ve Terakkiperver Fırkası
110, 111, 112, 115, 116, 120,
910

J

Japon Muhbiri 469
Jordania, Noé 239, 247, 253, 446,
467, 473

K

Kadet Partisi 29, 31, 32, 33, 34,
222, 223
Kadı Abdürreşid Efendi 216
Kadimcilik 25
Kafkas İstiklâl Komitesi, bak. Kaf-
kas Komitesi
Kafkas Komitesi 245, 247, 307,
316, 324, 325, 329, 334, 344,
348, 361, 444, 569
Kafkas Teali Cemiyeti 291, 292
Kafkasya Konfederasyonu 439,
442, 446, 451, 870
Kafkasyalılar Neşr-i Maarif Cemiyeti
291
Kahhar, Tahir 706
Kamçı Beg 622
Kanatbay, Kares 555, 568, 569,
629, 636, 637, 638, 639, 640,
643, 644, 713, 888
Kantemir, Alihan 241, 253, 293,
458, 495, 498, 503, 505, 514,
518, 569, 641
Karabay, Batu 477
Karabekir, Kâzım 137
Karadağlı, Ahmet 579, 608, 609
Karadağlı, Nuriiman 608
Karahana, Lev Mihayloviç Karahan-
yan 126, 131, 137, 181, 363,
387
Kasanlı, Abdurrahman 535
Kasımcan Töre 424
Kasımçular Davası 440
Kavkaz 252, 253, 391, 464, 468,
471, 518, 641
Kavuncu, Orhan 701, 703, 704
Kaygın, Esen 569
Kaynar, Hekimcan 677
Kayyum Han, bak. Veli Kayyum
Han
Kemal, Cemal 706

- Kendi Kaderini Tayin Hakkı 31, 33, 34, 35, 78, 224
- Kerenski hükümeti 41, 75, 367
- Kerenski, Aleksandr Fyodoroviç 24, 33, 38, 40, 41, 63, 75, 184, 223, 367, 440, 441, 633, 634, 635, 636, 638, 639, 641, 694, 799
- Kerimi, Arif 119, 403
- Kırdar, Lütfi 579, 611
- Kırım Milli Hareketi 247, 252, 445
- Kırimal, Edige 471, 472, 518, 523, 581, 582
- Kırimer, Cafer Seyidahmet 247, 396, 397, 445, 451, 452, 459, 474, 518, 581, 603
- Kızılayak Halife 622, 696
- Kirrevkom 54, 56
- Knoll, Artur 241
- Koca, Zahir 702
- Kocaoğlu, Osman 21, 27, 28, 74, 76, 82, 83, 84, 86, 87, 91, 94, 95, 97, 138, 180, 191, 193, 194, 195, 218, 221, 226, 291, 292, 294, 300, 301, 303, 312, 313, 314, 315, 324, 325, 326, 328, 329, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 378, 381, 390, 391, 396, 397, 428, 429, 453, 454, 456, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 472, 475, 476, 592, 683, 758, 777, 816, 857, 889, 894, 896, 897, 899, 902, 903, 910, 911
- Kocaoğlu, Timur 27, 85, 458, 459, 701, 714, 887, 890
- Koçar, Abdulhamit 624
- Koçar, Çağatay 714, 887
- Kolçak, Aleksandr Vasiliyeviç 48, 51, 53, 57, 58, 59, 65, 69, 102
- Kolesov, F.I. 42, 43, 75
- Kominform 630
- Komintern 61, 173, 388, 449, 630
- Komuç 59
- Komünizmle Savaş Dergisi 672, 903
- Kondkaryan 441, 442
- Korbaşılar Hareketi 151
- Kowalecyzk, Adam 344
- Kömek Dergisi 269
- Kömek Teşkilatı 85, 260, 265, 268, 889, 895, 910
- Kul Ariş 346, 406, 407
- Kurtuluş Dergisi 86, 89, 125, 242, 243, 250, 252, 294, 309, 390, 439, 464, 502, 507, 673, 890
- Kuşçubaşı Eşref Bey 110
- Küçük Talat Bey 133, 137
- Kuybişev, Valeryan Viladimiroviç 49, 84, 171

L

- La Merkeziyye-i Hükümet-i Türkistan 622, 900
- La revue de Promethée 455
- Lakay İbrahim Beg, bak. İbrahim Lakay Beg
- Lapin, Şir Ali 40, 43, 217, 894
- Lebensraum 485, 576
- Leibbrandt, Georg 465, 466, 484, 527, 529, 530, 539, 557, 560
- Lenin, Viladimir İlyiç 29, 33, 34, 35, 37, 54, 60, 61, 62, 65, 82, 86, 87, 103, 171, 224, 257, 258, 267, 401, 684
- Leon Wasilewski 236
- Likoşin 41
- Litvinof, Maksim 363
- Lord Curzon 187, 749
- Loya Jirga 202, 747
- Lukasiewicz 238, 254

M

- Macar Turan Cemiyeti 312
- Madamin Beg, Mehmed Emin Beg Korbaşı 152, 153
- Madkul, Sultan 266, 272, 275, 285
- Madumar Beg 196
- Mahdum, Abdulkerim 696, 718, 719, 720, 721, 904
- Mahkam Omari 632
- Mahmudov, Mehmedali 709
- Mahmut Azizhanof 356
- Mahmut Maksut Bek 632

- Mahmutcan Sadıkov, bak. Aykarlı, Mahmut
- Makowski, Julian 446
- Malik Ömeri 632
- Manatov, Şerif 37, 64, 218
- Marksizm 33, 68, 820
- Martov, Yuli Osipoviç 29
- Mayer- Mader, Andreas 513
- Mecnun Fakir 424, 433
- Mefkûrevi Temizlik Grubu 281, 282
- Mehmed Veli Han 181
- Mehmet Emin Efendi 110
- Mehmet Emin İslami 666, 687, 902
- Melgunov, Sergey Petroviç 633, 638, 643
- Mende, Gerhardt von 484, 519, 524, 527, 528, 529, 530
- Menemencioğlu, Numan 518, 585, 601
- Menşevikler 29, 42
- Mesud, Ahmet Şah 724, 726, 728, 733, 744, 746
- Mevlâna Mansur 424
- Mevlevi Abdulhay 180, 182
- Mevlevi Bereketullah Efendi 123
- Mevlevi Mehmedali 122
- Meyrzon 274
- Mihail Ahmeteli 465
- Mikhail Halil 294
- Milli Bayrak 469
- Milli İttihad 118, 119, 120
- Milli Merkez 40, 43, 65, 325, 327, 471, 644, 662, 893
- Milli Türkistan Birlik Komitesi 466, 492, 505, 507, 537, 538, 539, 542, 549, 551, 552, 553, 555, 559, 560, 563, 564, 565, 566, 568, 569, 571, 572, 573, 592, 593, 594, 627, 628, 629, 631, 632, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 655, 657, 659, 660, 666, 673, 674, 675, 684, 685, 687, 713, 752, 875, 877, 883, 891, 900, 901, 902, 907, 912
- Milli Türkistan Dergisi 531, 552, 654, 685, 900
- Milli Türkistan Okulu 685
- Milyukov, Pavel Nikolayeviç 33, 223, 315, 317, 441
- Mindan, Emin 701
- Mir Adil 40, 44, 116, 367, 859
- Mir Kasım 547
- Mirza Celal 27
- Mirza Muhammed Taki Beg 189
- Miyan Büzürk Salihov 108, 193, 230, 295, 777, 786, 816, 896
- Mocan, Şevket 613
- Molla Hatem Korbaşı 197
- Molla Nur Vahitov 37
- Molotov, Vyacheslav Mihailoviç 576, 612
- MTBK, bak. Milli Türkistan Birlik Komitesi
- Muhacirler Medresesi 436
- Muhammed Gülhan Muhamand 415
- Muhammed Hiyabani 400
- Muhammed Saidbek Pervaneçi 80, 185
- Muhibbayoğlu, Abdurrahman 266, 285
- Muhiddinoğlu, Mirza Abdülkadir 76
- Muhiti, Mahmut 384, 457, 461
- Mukimbay, Yusufbay 188, 306, 433, 436, 896
- Muradi, Abdulvahap 228, 230, 231, 259, 266, 272, 277, 279, 280, 285, 286, 296, 758, 782, 787, 798, 799, 910
- Musbüro 48
- Muskom 36, 52, 64, 65, 67
- Mustafa Ahmetov 238
- Mustafa Kemal Paşa 88, 89, 91, 92, 93, 124, 125, 128, 129, 131, 132, 133, 136, 137, 175, 197, 199, 309, 310, 321, 342, 361, 362, 363, 373, 377, 387, 388, 458, 459, 477, 588, 596, 677, 706, 831, 886.
- Mustafa Orazbayoğlu 27
- Mustafa Suphi 47, 103, 104, 128

- Mübeşşirhan Tarazi 417, 423, 425, 622, 624, 666, 679, 685, 687
- Müftü Sadreddin Han (Ziveci) 40, 116, 118, 195, 213, 216, 218, 230, 345, 346, 347, 357, 402, 403, 404, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 418, 419, 420, 421, 422, 426, 428, 431, 855, 898, 911
- Münazara 74
- Münever Karı 26, 27, 39, 84, 108, 111, 116, 120, 144, 147, 229, 261, 279, 286, 395, 403, 547, 909
- Münşi, Hilâl 519
- Müsavatchılar 292, 311, 365, 391, 467
- N
- Nadi, Yunus 388
- Nadir Han, Afgan Kralı 178, 180, 182, 202, 207, 209, 212, 416
- Narbutabek 42
- Narkomnats 36
- Nasır Mahdum 96, 313, 314, 315, 316
- Nasrullah Han 622
- Nasrullahoğlu, Amanullah 276, 282
- Nasyonal Sosyalist Parti, bak. Nazi Partisi
- Nazar, Ruzi 569, 649
- Nazrı Bey 91, 92
- Nazi partisi 464, 527
- Nazirkul, İsakcan 710
- Necibullah 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 739, 905
- Niedermayer, Oskar von 488
- Nikuradze, Aleksandr 465
- Niyazi, Mamur 213, 214, 298, 301, 403
- Nizamhocayev 52
- Nur Muhammed Beg 153, 206, 212, 417, 425
- Nureddin Beg Hudayarhanov 216
- Nuri Paşa (Killigil) 118, 121, 137, 142, 191, 228, 510, 511, 517, 519, 578, 582, 588, 592, 594, 598, 777
- Nürnberg Duruşmaları 569, 571, 627, 631, 674
- O
- Oberländer, Theodor 513
- Okay, Ahmetcan İbrahim 230, 231, 265, 266, 272, 282, 286, 322, 392, 397, 525
- Okay, Mecitcan İbrahim 286
- Oktay, Abdulvahap (İshakoğlu) 231, 266, 272, 287, 333, 335, 370, 407
- Okuyan, Numan 711
- Okyar, Fethi 342
- Olzscha, Reinier 558, 559, 560, 561, 562
- Oraltay, Hasan 672, 903
- Oraz Serdar 40
- Orta Asya Milli Avami İhtilâl Cemiyetleri İttifakı 24, 127, 194, 883, 894, 895
- Osman Ahund 401
- Osman Hoca veya Hocaoğlu için bak. Kocaoğlu, Osman
- Osmanlı İmparatorluğu 24, 25, 99, 101, 132, 309
- Ostministerium, bak. Doğu Bakanlığı
- Ö
- Öktem, Ahmet Naim 75, 85, 87, 93, 250, 257, 263, 266, 272, 273, 274, 275, 277, 286, 294, 299, 301, 304, 307, 316, 317, 318, 322, 333, 665, 676, 821, 846, 902
- Özal, Turgut 702, 705
- Özbulak, Zahit 328, 341, 666
- Özulu, Şevket 702
- P
- Panslavizm 25
- Panturanizm 440, 441
- Pantürkizm 56, 230, 300, 339,

- 387, 440, 441, 450, 541, 593, 602
 Papan, Franz von 511, 518, 538, 576, 578, 580, 581, 582, 585, 592
 Paris Bloku 644, 660, 663, 902
 Parsı Hacı 685
 Pehlivan Niyaz Hacı Yusuf 81
 Pelczynski 348
 Pele, Stanislav 470
 Perestroika 17, 663, 695, 754
 Peştunizasyon 159
 Petliura, Simon 239
 Pınar, İsmail 713
 Pilger, Hans 617, 618, 619, 620, 623
 Pilsudski Fonu 255, 304
 Pilsudski, Joseph 236, 237, 238, 239, 243, 246, 249, 253, 254, 255, 303, 304, 445, 447, 448, 449, 455, 471, 631, 896
 Posledniya Novosti 223
 Promete Cephesi 17, 235, 242, 244, 245, 246, 247, 255, 304, 306, 307, 319, 326, 336, 347, 444, 456, 631, 751, 752, 896
 Promete Dergisi 249, 250, 252, 304, 306, 307, 316, 372, 439, 443, 444, 448, 453, 454, 455, 896, 910
 Promete Hareketi 235, 243, 245, 247, 250, 253, 254, 295, 330, 343, 347, 348, 380, 384, 428, 446, 447, 453, 469, 470, 472, 474, 476, 515, 644, 660
 Promete Klüpleri 248
 Promete Ligi, bak. Promete Cephesi
 Promete merkezi 304, 348, 384, 428, 444, 455
 Promete Teşkilatı 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 255, 296, 304, 316, 319, 439, 910
 Prometheus 235
 Rahmankul Korbaşı 119
 Raşidov, Şeref 655
 Recep Kuli Korbaşı 206
 Resultade, Mehmet Emin 240, 241, 245, 248, 253, 254, 255, 291, 292, 293, 296, 307, 314, 318, 319, 321, 325, 326, 334, 335, 338, 361, 362, 441, 442, 446, 451, 452, 458, 459, 471, 472, 474, 505, 518, 521, 522, 523, 578, 601, 639, 853, 871
 Reşit Galip 370, 374, 375
 Rıza Nur 90, 93, 232, 291, 295, 477, 600
 Rızkulov, Turar 48, 49, 51, 52, 56, 62, 263, 271, 894, 909, 910
 Ribbentrop, Joachim von 474, 509, 510, 555, 575, 577, 578, 581, 588, 590
 ROA, bak. Rus Kurtuluş Ordusu
 Rosenberg, Alfred 465, 484, 487, 494, 510, 512, 515, 517, 519, 520, 521, 522, 523, 551, 555, 557, 566
 Roy, Mobendra-Nath 67, 173
 Roy, Olivier 205, 724
 Rudenko 627
 Rudzutak 49
 Rus Kurtuluş Ordusu 562, 563, 566, 907
 Russland Institute 464
 Rusya Esiri Türk İlleri Cephe Birliği 451, 452, 453, 454, 758, 899, 911
 Rusya Halkları Kurtuluş Komitesi 566, 568, 901, 907
 Rusya Mahkûmu İstiklâlcı Türk Cephesi 661, 662
 Rusya Milletlerini Kurtarma Şurası 638
 Ruşen Eşref 93

S

- R
 Rabathı, Alim 536
 Radek, Karl Bernardoviç 132, 173
 Rahimbayev, Abdullah 52
 Sabır İbrahim (Türkistanlı) 288, 372
 Sabis, Ali İhsan 580, 584, 601, 604, 610

- Sabit Damolla 385
 Sadıkoğlu, Alican 355, 356, 357
 Sadreddin Ayni 27, 144, 147
 Sadullah Kasımoğlu 286, 359
 Said Abdullah 71, 73
 Said Ali Hoca 260, 265, 266, 267, 889
 Said Alim Han, Buhara Emiri 27, 44, 58, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 140, 153, 155, 175, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 203, 204, 205, 208, 226, 299, 303, 306, 309, 327, 353, 412, 416, 417, 418, 433, 443, 622, 750, 855, 889, 894, 895, 896, 909
 Said Kerimi 565, 647
 Said Şamil 240, 241, 248, 253, 255, 291, 292, 307, 325, 326, 335, 361, 458, 459, 518, 523, 853
 Sakartvelo 252
 Salih Muhammed 266, 272, 276, 282, 285
 Saracoğlu, Şükrü 576, 581, 583, 601
 Savt-el Türkistan 687
 Schaetzel, Tadeusz 237, 238, 241, 254
 Schulenburg, Friedrich Werner 516, 517, 520, 521, 530, 538, 556, 583
 Seda-i Muhacirin 436, 897
 Sedletski, Stanislav 253
 Self determinasyon, bak. Kendi Kaderini Tayin Hakkı
 Serbest Fırka 362, 364
 Serdar Haşım Han 207, 412, 413
 Serdar Şah Mahmud 207, 210
 Seyid Abdullah Taşkendi 433
 Seyid Hüseyin 204
 Seyyid Hamza 89
 Seyyidbek İnak Kalan 416
 Sikorski, Wladyslaw 472
 Smigly, Rydz 470
 Sokolnicki, Michel 236
 Solovki Sürgün Kampı 281
 Sosyalistler Tüdesi 224, 225
 Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü 645
 Soysal, Abdullah Zihni 255, 396, 597
 Soysalhoğlu, İsmail Suphi 91
 Spınzar Şirketi 414
 Spiridion, Kedia 239, 514, 518
 S-R, Es-Er'ler 29, 31, 32, 33, 38, 41, 42, 57, 59, 111, 232, 907
 Stalin, Yosif Visaryonoviç 35, 36, 37, 44, 60, 62, 63, 64, 68, 99, 126, 165, 205, 284, 286, 295, 351, 357, 358, 401, 440, 449, 486
 Stark, Leonid 187, 350
 Steçko 592
 Steinhart, Laurence 602
 Step Genel Valiliği 38
 Stotsky, Smal 245
 Sultan Abdulaziz Han 382, 866
 Sultan Bek Korbaşı 213,
 Sultan Galiyev, bak. Galiyev
 Sultan Karı 507, 653, 675
 Sultanova, Meryem 266, 285
- Ş
- Şah Murad 190
 Şakman, Tausultan 247, 255
 Şakuli, Mustafa 298, 300, 313, 816
 Şark Yıldızı 346, 406
 Şehzade Ömer 418, 622
 Şekuri, Ahmet 265, 272, 275, 286, 524, 666
 Şemseddin Vekil 622
 Şeybani Özbek Han 69, 158
 Şimal Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı 702, 721, 741, 904, 912
 Şimali Kafkas Cumhuriyeti 118
 Şimali Kafkasya Cemiyeti 291
 Şir Muhammed Beg 126, 152, 153, 177, 193, 197, 198, 204, 205, 212, 213, 327, 425, 617, 622, 623, 624, 683, 855, 910
 Şulgin, Aleksandr 240, 248, 250, 444, 447, 448, 455, 473, 529

T

- Tabutluk 608
 Tağiberli, Devlet 638, 644
 Tağan, Alimcan 228, 229
 Tahir Şakir, bak. Çağatay, Tahir
 Tahiroğlu, Neşet 671
 Talât Paşa 109, 117
 Taliban Hareketi 736, 905
 Tanrıöver, Hamdullah Suphi 93, 232, 291, 474, 853, 856
 Taraki, Nur Muhammed 694, 715
 Tarzi, Mahmut Han 128
 Taşkent Sovyeti 43, 44, 46, 149
 Taşmuhammed Beg 153, 177
 Tatoğlu, Berdi 346, 407
 Taymas, Abdullah Battal 232, 292
 Temir, Ahmet 274, 465, 466, 495, 496, 505, 519, 555
 Tengirşenk, Yusuf Kemal 88, 89
 Terakkiperver Ceditçiler Fırkası 231
 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 293
 Terakkiperverler grubu 299
 Tercüman Dergisi 437, 536, 681, 886, 899, 912
 Tercüman-ı Elkâr 679, 681, 886
 Teşebay, Mümin 632
 Teşkilat-ı Mahsusa 110, 198
 Tevetoğlu, Fethi '604
 Tınışbay, Muhammedcan 39, 58
 TKSYD, bak. Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği
 TMB, bak. Türkistan Milli Birlik Teşkilatı
 Togan, Zeki Velidi 40, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 96, 103, 138, 142, 144, 145, 147, 194, 195, 216, 218, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 241, 243, 277, 278, 279, 281, 282, 292, 294, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 338, 339, 342, 357, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 373, 374, 375, 376, 377, 459, 460, 477, 518, 575, 578, 579, 592, 594, 595, 596, 597, 599, 601, 603, 605, 608, 609, 610, 611, 636, 637, 640, 663, 664, 665, 668, 753, 758, 774, 777, 782, 786, 787, 826, 835, 854, 855, 891, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 910
 Togay, Muharrem Feyzi 396, 397, 598, 601, 604
 Toktar, Fuat 32, 69, 232, 292, 361
 Tokumbet, Osman 217, 218
 Topçubaşı, Ali Merdan 223, 240, 242, 247, 446, 455
 Tölegen Mümin 275, 285
 Töre, Habibullah Han 622
 Töre, Kudretullah Han 424, 624
 Töre, Narbetcan 436
 Töre, Nasır Han 40
 Töre, Seyyid Yakup Han 382, 383
 Trisub 240, 252
 Troçki, Lev Davidoviç 51, 103, 297, 486, 798
 Truman Doktrini 630
 Tsereteli, Mihail 518
 TTGB, bak. Türkistan Türk Gençler Birliği
 Turab Beg 195, 213, 218, 230, 327, 402, 403, 406, 787
 Turan Neşr-i maarif cemiyeti 28
 Turkfront 52
 Turkkomissia 49, 76, 171
 Tursun, bak. Abdullah Tevekkül Babür
 Türk Dünyası Dergisi 102
 Türk Göçmenler ve Mülteciler Federasyonu 676
 Türk Kızıl Alayı 103
 Türk Komünist Partisi 47, 51, 90, 103
 Türk Kültür Birliği 311, 391, 392, 397, 398, 593, 596, 597, 598, 599, 600, 669, 900, 911
 Türk Kültür Derneği 596, 669, 873, 874
 Türk Ocakları 93, 310, 337, 360,

- 361, 362, 677, 703, 704, 831, 856, 904
- Türk Sosyalist Partisi 58
- Türk Yurdu 101, 337, 584, 600
- Türkçülük-Turancılık Davaları 579, 599, 611, 612, 901
- Türkeli Dergisi 505, 637, 646
- Türkeli Komitesi 505, 636, 638, 639, 640, 641, 643, 645, 646, 648, 660
- Türkeli, Ahmet 671
- Türkeş, Alparslan 604
- Türkische Post 580, 584
- Türkistan Amerikan Derneği 703, 710, 711, 712
- Türkistan Araştırmaları Vakfı 700, 701, 706, 709, 878, 905, 907
- Türkistan Azadlık Cemiyeti 227, 229, 230, 231, 232, 233, 241, 274, 277, 285, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 785, 896, 910
- Türkistan Cemiyet-i Hayriye teşkilatı 685
- Türkistan Çalışma Grubu 559
- Türkistan Dergisi 16, 654, 667, 700, 701, 904, 912
- Türkistan Genel Valiliği 38, 70, 73, 159, 160, 221
- Türkistan Hayriye Cemiyeti 685
- Türkistan İrtibat Dairesi 514
- Türkistan Komünist Partisi 47, 48, 50, 51, 52
- Türkistan Kuyaşı 437
- Türkistan Kültür Derneği 664, 665, 668, 902
- Türkistan Lejyonu 494, 512, 524, 530, 531, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 541, 544, 545, 549, 552, 555, 556, 558, 559, 560, 565, 566, 568, 572, 623, 627, 649, 657, 710, 900, 911
- Türkistan Milli Azatlık Komitesi, bak. Türkeli Komitesi
- Türkistan Milli Birlik Teşkilatı 17, 96, 142, 167, 186, 147, 229, 247, 250, 252, 275, 277, 280, 281, 294, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 311, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 361, 364, 365, 366, 369, 371, 372, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 386, 389, 390, 391, 392, 394, 395, 397, 402, 403, 404, 406, 408, 409, 410, 418, 419, 420, 421, 422, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 433, 442, 443, 444, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 460, 461, 462, 463, 472, 474, 475, 476, 477, 479, 491, 497, 500, 505, 507, 525, 526, 527, 528, 533, 539, 541, 552, 573, 592, 593, 594, 595, 596, 622, 648, 659, 660, 661, 662, 663, 665, 666, 667, 668, 673, 675, 676, 683, 684, 698, 750, 751, 752, 758, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 807, 808, 809, 810, 822, 825, 826, 835, 839, 840, 841, 843, 853, 854, 857, 858, 860, 861, 862, 868, 872, 896, 897, 898, 899, 900, 902, 907, 910, 911, 912
- Türkistan Millî Hükümeti 45, 57, 538, 561, 564, 566, 859, 901, 909
- Türkistan Millî Komisyonu 531
- Türkistan Millî Ordusu 552, 566
- Türkistan Millî Yardım Sandığı 538
- Türkistan Muhacirler Birliği 432, 434, 683, 911
- Türkistan Müslümanlarının İkinci Kongresi 41
- Türkistan Şehitleri Abidesi 395
- Türkistan Talebe Birliği (Almanya) 272, 275, 277, 296
- Türkistan Türk Gençler Birliği 142, 308, 309, 310, 311, 315, 342, 355, 365, 369, 380, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 456, 462, 463, 596,

- 597, 598, 599, 669, 677, 698, 758, 831, 861, 873, 874, 889, 896, 899, 907
- Türkistan Türk Muhacirler Birliği 679
- Türkistan Türk Muhacirleri İlim Otağı 679
- Türkistan ve Azerbaycan'ı Öğrenme Derneği 320, 322, 342, 365, 897
- Türkistan Zaviyesi 393
- Türkistani, Zuhuriddin 647, 650, 651
- Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği 696, 697, 703, 704, 706, 707, 709, 878, 904, 907, 912
- Türkistanlılar Kültür ve Yardımlaşma Derneği 672
- Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği 668
- Türkkan, Reha Oğuz 604, 605, 608, 609, 610
- U
- Uçar, Hamza 672
- Ulema Cemiyeti 40, 43, 217, 436, 894
- Ulusal Türkistan Kurultayı 705
- Uluslararası Türkistan Kurultayı 706, 904
- Untermensch 485
- Usul-ü cedit 24, 27, 75, 85
- Ü
- Übeydullah Hoca 27, 39, 40, 44, 46, 57, 58, 84, 116, 261, 262
- Üçüncü Enternasyonal 135
- Ülkusal, Müstecip 518, 523, 529, 547, 581, 582
- Ünesan, İhsan 572
- Ünionistler 32
- Üsküdar Özbekler Tekkesi 309
- V
- Vaçnadze, D. 241, 293, 518
- Varşova Şark Enstitüsü 319
- Vatandaş Radyosu 655
- Veli Kayyum Han 18, 288, 372, 466, 486, 494, 495, 497, 498, 499, 500, 502, 505, 506, 507, 511, 512, 514, 518, 519, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 535, 537, 538, 539, 541, 546, 547, 548, 549, 552, 553, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 567, 569, 570, 591, 593, 594, 595, 627, 628, 629, 631, 632, 633, 637, 639, 640, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 657, 660, 666, 673, 674, 675, 687, 758, 875, 877, 890, 900, 901, 902, 905, 911, 912
- Velidofçular, 359
- Vensürel, Efdal Abdussaid 266, 272, 283
- Versay antlaşması 127, 258, 447
- Vlasov, Andrey Andreyeviç 562, 563, 565, 566, 567, 568, 569, 628, 629, 633, 634, 901
- Kaufman, von Petroviç Konstantin 73
- Vrangel, Pyotr Nikolayeviç 47
- W
- Walli 1 545
- Weizsäcker, Ernst von 509, 511, 588
- Wheeler, G., 405
- Wiesbaden Toplantısı 638
- Wiesbadenciler 638, 642, 644
- Woermann, Ernst 588
- Wrangel 102
- Wünstorf Esirler Kampı 262, 508
- Wychoğ 254
- Y
- Yakubov, Adil 706
- Yakup Hanzade Mustafa 383, 868
- Yarkin, İbrahim 147, 261, 272, 273, 274, 275, 283, 286, 287, 330, 334, 396, 397, 525, 526, 527, 593, 594, 648, 664, 665, 667, 848, 888

- Yassa, Ekber 702
Yaş Buharalılar 29, 74, 87, 109, 123
Yaş Hiveliler 29, 109
Yaş Türkistan Grubu 322, 682
Yaş Türkistan Mecmuası 287, 330, 369, 371, 386, 423, 448, 454, 456, 464, 471, 526, 897, 911
Yedisu İsyanı 110
Yeni Kafkasya Mecmuası 292, 297
Yeni Milli Yol 252, 445
Yeni Türkistan Dergisi 229, 252, 302, 303, 306, 307, 308, 309, 313, 314, 317, 318, 321, 327, 337, 338, 339, 340, 342, 357, 359, 361, 363, 364, 365, 389, 390, 392, 552, 553, 554, 701, 751, 800, 825, 826, 854, 861, 889, 890, 896, 898, 900, 910, 911
Yerlileştirme 297
Yıldız, Muhammed 702
Yılmaz, Mesut 702
Yurinef 95, 140
Yusuf Ziya Bey 106, 113, 114, 115, 116, 403
Yusufcan Korbaşı 204
Yücel, Hasan Ali 477, 603, 605
Yüz 162. Türkistan Tümeni 534, 569, 571
- Z
- Zarevand 440, 441, 442
Zinoviyev, Grigoriy Yevseyeviç 132, 297, 486, 798
Zunnun, Veli 636, 646, 651

